

МОГУЋЕ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА СРБИЈЕ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

ECONOMIC SCIENCES COLLECTION
Book XIII

POSSIBLE DEVELOPMENT STRATEGIES OF SERBIA

Accepted for publication at the 3rd Session of the Department of Social Sciences
of the Serbian Academy of Sciences and Arts, held on April 1st, 2014,
after being reviewed by
Corresponding Member Časlav Očić, University Professor Vera Dondur,
University Professor Miodrag Popović, and University Professor Milovan Mitrović

Editor
ČASLAV OCIC
Corresponding Member

BELGRADE
2014

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

ЕКОНОМСКИ ЗБОРНИК
Књига XIII

МОГУЋЕ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА СРБИЈЕ

Примљено на III скупу Одељења друштвених наука
Српске академије наука и уметности 1. априла 2014. године
на основу реферата
дописног члана Часлава Оцића, проф. универзитета Вере Дондур,
проф. универзитета Миодрага Поповића и проф. универзитета Милована
Митровића

Уредник
ЧАСЛАВ ОЦИЋ
дописни члан САНУ

БЕОГРАД
2014

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
Одбор за економске науке

SERBIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES
SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT
Economic Sciences Committee

**МОГУЋЕ POSSIBLE
СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА DEVELOPMENT STRATEGIES
СРБИЈЕ OF SERBIA**

Припрема Layout
Градимиr КНЕЖЕВИЋ Gradimir KNEŽEVIĆ

Штампа Printed by
Гринфилд Greenfield

Тираж Circulation
400 400

© ©
САНУ, Београд, Србија SASA, Belgrade, Serbia

У СПОМЕН
НА МИСАО И ДЕЛО
КОСТЕ СТОЈАНОВИЋА
(1867–1921)

САДРЖАЈ CONTENTS

РЕЧ УРЕДНИКА	1	EDITOR'S NOTE
ПОЗДРАВИ		GREETINGS
Академик Владимир Бумбаширевић	3	Academician Vladimir Bumbaširević
Академик Димитрије Стефановић	5	Academician Dimitrije Stefanović
Миодраг Поповић	7	Miodrag Popović
СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА: ЗАМИСЛИ И ОСТВАРЕЊА Часлав Оцић	9	STRATEGIES OF DEVELOPMENT: IDEAS AND ACCOMPLISHMENTS Časlav Očić
СИСТЕМСКА СКИЦА УТВРЂИВАЊА ПРОСТОРА ПОЖЕЉНИХ А МОГУЋИХ СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА СРБИЈЕ Властимир Матејић	97	A SYSTEMS APPROACH TO THE IDENTIFICATION OF THE SPACE OF DESIRABLE AND FEASIBLE STRATEGIES FOR THE DEVELOPMENT OF SERBIA Vlastimir Matejić
ТРИ ПРИСТУПА НАУЦИ Зоран Поповић	113	THREE APPROACHES TO SCIENCE Zoran Popović
НАУКА – ГЕНЕРАТОР ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА Радивоје Митровић	117	SCIENCE – GENERATOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT Radivoje Mitrović
МОГУ ЛИ СТРАТЕГИЈЕ ДА ПОМОГНУ РАЗВОЈУ СРПСКОГ ДРУШТВА? Бранислав Р. Симоновић	147	CAN STRATEGIES HELP DEVELOP SERBIAN SOCIETY? Branislav R. Simonović
ОБРАЗОВАЊЕ И РАЗВОЈНИ ПРОБЛЕМИ СРБИЈЕ Иван Ивић	131	EDUCATION AND SERBIA'S DEVELOPMENT PROBLEMS Ivan Ivić
ИНФОРМАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ И ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ ДО 2020. Бождар Раденковић	161	INFORMATION TECHNOLOGIES AND EDUCATION IN SERBIA UP TO 2020 Božidar Radenković

ЧЕТВРТИ ТАЛАС ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ: ТЕХНОЛОШКА ДИМЕНЗИЈА И БУДУЋНОСТ КОЈУ НЕ МОЖЕМО ДА ЗАНЕМАРИМО Петар Б. Петровић	179	THE FOURTH WAVE OF INDUSTRIALIZATION: TECHNOLOGICAL DIMENSION AND THE FUTURE WE CANNOT IGNORE Petar B. Petrović
ПРИЛОГ ИЗРАДИ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА СЕЛА И ПОЉОПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ Драган Шкорић и Данило Томић	213	A CONTRIBUTION TO THE CREATION OF A SERBIAN RURAL AND AGRICULTURAL DEVELOPMENT STRATEGY Dragan Škorić and Danilo Tomić
ОГРАНИЧЕЊА И УСЛОВИ ЗА ЗАУСТАВЉАЊЕ ПРИВРЕДНОГ И ДРУШТВЕНОГ СУНОВРАТА СРБИЈЕ Млађен Ковачевић	225	LIMITATIONS AND PRECONDITIONS FOR STOPPING SERBIA'S ECONOMIC AND SOCIAL COLLAPSE Mladjen Kovačević
СОЦИОЛОШКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ СТРАТЕГИЈЕ ДРУШТВЕНОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ Милован М. Митровић	245	SOCIOLOGICAL PREMISES FOR A STRATEGY OF SOCIAL DEVELOPMENT IN SERBIA Milovan M. Mitrović
МОЖЕ ЛИ СЕ ЗАУСТАВИТИ СМАЊЕЊЕ И СТАРЕЊЕ РАДНЕ СНАГЕ У СРБИЈИ? Владимир Никитовић	261	CAN THE DECLINE AND AGEING OF THE LABOUR FORCE IN SERBIA BE STOPPED? Vladimir Nikitović
КА ФОРМУЛИСАЊУ СТРАТЕГИЈЕ ПРИВЛАЧЕЊА СТРАНИХ ИНВЕСТИЦИЈА Ђорђе Попов	273	TOWARDS THE FORMULATION OF A STRATEGY FOR ATTRACTING FOREIGN INVESTMENT Djordje Popov
ИНДУСТРИЈА СРБИЈЕ (1990–2013) Милан С. Шојић	287	MANUFACTURING IN SERBIA (1990–2013) Milan S. Šojić
ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА – МИТ ИЛИ СТВАРНОСТ? Љубодраг Савић	297	INDUSTRIALIZATION – MYTH OR REALITY? Ljubodrag Savić
ИЗГРАДЊА ВОДОПРИВРЕДНЕ ИНФРАСТРУКТУРЕ ЈЕ НАЈВАЖНИЈИ И КОНТИНУИРАНИ ДРЖАВНИ РАЗВОЈНИ ПРОЈЕКТ Бранислав Ђорђевић	309	CONSTRUCTION OF THE WATER INFRASTRUCTURE: THE MOST IMPORTANT AND CONTINUOUS STATE DEVELOPMENT PROJECT Branislav Djordjević

УТИЦАЈ ИНТЕРНЕТА НА ГЕОПОЛИТИКУ И ДИПЛОМАТИЈУ Јован Курбалија	323	INTERNET'S INFLUENCE ON GEOPOLITICS AND DIPLOMACY Jovan Kurbalija
СУЗБИЈАЊЕ КРИМИНАЛИТЕТА У ПРИВРЕДИ – ПРЕТПОСТАВКА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА Ђорђе Игњатовић	347	SUPPRESSION OF ECONOMIC CRIME: A PRECONDITION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT Djordje Ignjatović
МОГУ ЛИ ДОЗНАКЕ ПОСТАТИ ИЗВОР АКУМУЛАЦИЈЕ? Рајко М. Буквић	357	CAN REMITTANCES BECOME A SOURCE OF ACCUMULATION? Rajko Bukvić
СТРАТЕГИЈА КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ Триво Инђић	367	NATIONAL STRATEGY FOR CULTURAL POLICY Trivo Indjić
ОСНОВНИ ЕЛЕМЕНТИ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА СРПСКЕ КУЛТУРЕ Зоран Аврамовић	377	THE BASIC ELEMENTS OF A DEVELOPMENT STRATEGY FOR SERBIAN CULTURE Zoran Avramović
СТРАТЕГИЈА КРЕАТИВИЗАЦИЈЕ КАО МОГУЋИ НАЧИН РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ, ОПОРАВКА И РАЗВОЈА СРБИЈЕ Гојко Рикаловић и Дејан Молнар	389	STRATEGY OF CREATIVIZATION AS A POTENTIAL WAY OF SERBIA'S REVITALIZATION, RECOVERY AND DEVELOPMENT Gojko Rikalović and Dejan Molnar
СРПСКА ЗДРАВСТВЕНА КУЛТУРА: ПРОШЛОСТ (!) – САДАШЊОСТ (!?) – БУДУЋНОСТ (?) Брана Димитријевић	403	800 YEARS OF SERBIAN MEDICINE Bran Dimitrijević
ЗДРАВСТВЕНА ПОЛИТИКА У СРБИЈИ Паја Момчилов и Ђорђе Јаковљевић	419	HEALTH POLICY IN SERBIA Paja Momčilov and Djordje Jakovljević
СТРАТЕГИЈА СРБИЈЕ У 21. ВЕКУ: ИДЕЈНИ ПРОЈЕКТ Бранко Крга	431	THE STRATEGY OF SERBIA IN THE 21 ST CENTURY A PROJECT CONCEPTION Branko Krga
МОГУЋИ РАЗВОЈ СТРАТЕГИЈЕ ОДБРАНЕ СРБИЈЕ У ДОМЕНУ АСИМЕТРИЧНИХ СТРАТЕГИЈА Спасоје Мучибабић	435	POSSIBLE DEVELOPMENT OF SERBIAN DEFENSE STRATEGY RELATED TO ASYMMETRIC STRATEGIES Spasoje Mučibabić

МОДЕЛ ОПТИМАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ Биљана Стојковић	449	AN OPTIMAL DEVELOPMENT STRATEGY MODEL FOR THE REPUBLIC OF SERBIA Biljana Stojković
КРИЗА МЕДИЈА И СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА СРБИЈЕ: КАКО ЈЕ МОГУЋЕ ПОСРЕДОВАТИ У СТВАРАЊУ ЈАВНОСТИ ЗА ПРОМЕНУ STATUSA QUO? Слободан Рељић	461	MEDIA CRISIS AND SERBIA`S DEVELOPMENT STRATEGIES: HOW IS IT POSSIBLE TO INTERVENE IN CREATING PUBLIC OPINION TO OVERCOME THE STATUS QUO Slobodan Reljić
МЕРЕЊЕ УТИЦАЈА ИКТ НА ПРИВРЕДУ И ДРУШТВО: РЕЗУЛТАТИ КОЈИ УТИЧУ НА СТВАРНУ СЛИКУ О СРБИЈИ Милован Магијевић и Милица Магијевић	473	MEASURING THE ICT IMPACT ON THE ECONOMY AND SOCIETY: RESULTS AFFECTING THE ACTUAL IMAGE OF SERBIA Milovan Matijević and Milica Matijević
ИНСТИТУЦИОНАЛНИ АСПЕКТ МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ И ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ Ђорђе Ђукић	491	INSTITUTIONAL ASPECTS OF MONETARY POLICY AND ECONOMIC DEVELOPMENT Djordje Djukić
ДВА ПРЕДУСЛОВА БИЛО КОЈЕ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА СРПСКЕ ПРИВРЕДЕ Милорад Илић	505	TWO PREREQUISITES FOR ANY DEVELOPMENT STRATEGY OF THE SERBIAN ECONOMY Milorad Ilić
ОД АГОНИЈЕ КА ЕКСТАЗИ: СТРАТЕГИЈА КАО ЗАЛЕТ КА БОЉОЈ БУДУЋНОСТИ Љубомир Маџар	517	FROM AGONY TO ECSTASY: STRATEGY AS A LAUNCHING PAD TO A BETTER FUTURE Ljubomir Madžar
ЕВРОПСКА УНИЈА И МОГУЋЕ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА СРБИЈЕ Оскар Ковач	527	EU AND POSSIBLE DEVELOPMENT STRATEGIES FOR SERBIA Oskar Kovač
ЕКОНОМСКИ ЕФЕКТИ ПРОШИРЕЊА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ НА ЗЕМЉЕ ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ У ПЕРИОДУ 2000–2012. Мирослав Н. Јовановић и Јелена Дамњановић Симић	531	ECONOMIC EFFECTS OF EUROPEAN UNION ENLARGEMENT ON ITS EASTERN MEMBER COUNTRIES 2000–2012 Miroslav N. Jovanović and Jelena Damnjanović Simić

УЛОГА ДРЖАВНЕ ПРОСТОРНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ДРЖАВНЕ ИНДУСТРИЈСКЕ СТРАТЕГИЈЕ У ОБНОВИ СТРАТЕШКОГ МИШЉЕЊА, ИСТРАЖИВАЊА И УПРАВЉАЊА И ДЕФИНИСАЊУ НОВЕ КОНЦЕПЦИЈЕ ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ СРБИЈЕ Миодраг Вујошевић и Славка Зековић	567	THE ROLE OF THE NATIONAL SPATIAL DEVELOPMENT STRATEGY AND THE NATIONAL INDUSTRIAL DEVELOPMENT STRATEGY IN THE RENEWAL OF STRATEGIC THINKING, RESEARCH AND DEVELOPMENT IN SERBIA Miodrag Vujošević and Slavka Zeković
СРБИЈА: РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА, НЕ ФРАГМЕНТАЦИЈА Бранко Бојовић	587	SERBIA: REGIONALIZATION, NOT FRAGMENTATION Branko Bojović
СВЕТСКА ФИНАНСИЈСКА КРИЗА: ОД КРИЗЕ ДО КРИЗНОГ МЕНАЏМЕНТА Исидора Љумовић и Дејана Павловић	597	WORLD FINANCIAL CRISIS: FROM CRISIS TO CRISIS MANAGEMENT Isidora Ljumović and Dejana Pavlović
ОПОРАВАК СРБИЈЕ: ДРУШТВЕНИ ДОГОВОР, ПРОЈЕКТ ОТВОРЕНОГ ДРУШТВА, МОДЕРНИЗАЦИЈА, УПРАВНЕ РЕФОРМЕ Бошко И. Бојовић	607	THE RECOVERY OF SERBIA. THE SOCIAL COMPACT, THE OPEN SOCIETY PROJECT, MODERNIZATION, ADMINISTRATIVE REFORM Boško Bojović
СРБИЈА И ДУНАВСКА СТРАТЕГИЈА: ГЕОПОЛИТИЧКИ ДИСКУРС Миломир Степић	619	SERBIA AND THE DANUBE STRATEGY: A GEOPOLITICAL DISCOURSE Milomir Stepić
БАЛКАНСКА ПАРАДИГМА Благоје С. Бабић	633	THE BALKAN PARADIGM Blagoje S. Babić
ГЕОПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ НА ПОЧЕТКУ 21. ВЕКА КАО ЕЛЕМЕНТ СТРАТЕШКОГ КОНТЕКСТА Душан Пророковић	641	SERBIA'S GEOPOLITICAL POSITION AT THE BEGINNING OF THE 21 ST CENTURY AS AN ELEMENT OF THE STRATEGIC CONTEXT Dušan Proroković
ДУГОТРАЈНА ДВОГЛАСНА МУЗИКА ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ РИТМА БУДУЋНОСТИ У ВРЕМЕ ИСТОРИЈСКЕ ДЕМИСИЈЕ СВЕТСКОГ СИСТЕМА Љубомир Кљакић	651	LONG-TERM BIPHONIC MUSIC A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF THE RHYTHM OF THE FUTURE AT A TIME OF A HISTORICAL DEMISSION OF THE WORLD SYSTEM Ljubomir Kljakić

РЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И ПРЕДУЗЕТНИШТВО КАО ПУТЕВИ И НАЧИНИ ОПОРАВКА СРПСКЕ ПРИВРЕДЕ Слободан Покрајац	673	REINDUSTRIALIZATION AND ENTREPRENEURSHIP AS THE PATHS AND METHODS FOR THE RECOVERY OF THE SERBIAN ECONOMY Slobodan Pokrajac
ДИЈАСПОРА И РАЗВОЈ: УЛОГА СРПСКИХ ИНОВАТОРА ИЗ ДИЈАСПОРЕ У ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ СРБИЈЕ Владимир Гречић	685	DIASPORA AND DEVELOPMENT: THE ROLE OF SERBIAN INNOVATORS FROM THE DIASPORA IN SERBIA'S ECONOMIC DEVELOPMENT Vladimir Grečić
255 ПРИВРЕДНИХ ДРУШТАВА У РЕСТРУКТУРИРАЊУ ДУГУЈУ 4,8 МИЛИЈАРДИ ЕВРА Миодраг К. Скулић	707	255 COMPANIES UNDERGOING RESTRUCTURING OWE 4.8 BILLION EUROS Miodrag K. Skulić
ЕКОНОМИЧНИЈА ЗДРАВСТВЕНО БЕЗБЕДНА ИСХРАНА: КЉУЧНИ ФАКТОР РЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ И ОПТИМАЛНОГ РАЗВОЈА Јован Петровић	713	ECONOMICALLY HEALTHIER AND SAFER POPULATION NUTRITION, KEY FACTOR OF REINDUSTRIALIZATION AND OPTIMAL DEVELOPMENT Jovan Petrović
МОГУЋА СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА СРБИЈЕ: ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА АНАЛИЗА Драган Петровић	731	POSSIBLE DEVELOPMENT STRATEGY OF THE REPUBLIC OF SERBIA: SOCIO-ECONOMIC ANALYSIS Dragan Petrović
ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА СРБИЈЕ НА НОВИМ ОСНОВАМА Слободан Стојановић	741	INDUSTRIALIZATION OF SERBIA ON A NEW BASIS Slobodan Stojanović
МОГУЋНОСТИ ЕФИКАСНИЈЕГ КОРИШЋЕЊА ФОНДОВСКИХ СРЕДСТАВА И ДОЗНАКА ДИЈАСПОРЕ Милан Вујовић	745	POSSIBILITIES OF A MORE EFFICIENT USE OF DIASPORA FUNDS AND REMITTANCES Milan Vujović
ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА ЕКОНОМИЈЕ ЗАСНОВАНЕ НА ЗНАЊУ: КЉУЧНИ ФАКТОР ПРОСПЕРИТЕТА И КОНКУРЕНТНОСТИ ПРИВРЕДЕ Славко Вујовић	755	IMPLEMENTATION OF A KNOWLEDGE-BASED ECONOMY: A KEY FACTOR OF PROSPERITY AND ECONOMIC COMPETITIVENESS Slavko Vujović

СТРАТЕГИЈА ИЗВОЗНО ОРИЈЕНТИСАНЕ ПРИВРЕДЕ – ПРЕДУСЛОВ ЗА ИЗЛАЗАК СРБИЈЕ ИЗ КРИЗЕ Сретен Ћузовић	767	STRATEGY OF AN EXPORT-ORIENTED ECONOMY – A PRECONDITION FOR OVERCOMING THE CRISIS IN SERBIA Sreten Ćuzović
ПЕРСПЕКТИВЕ СРПСКОГ СПОРТА Милан Томић	777	THE PROSPECTS OF SERBIAN SPORTS Milan Tomić
СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА ЕНЕРГЕТИКЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ДО 2015. ГОДИНЕ (ИЗВОД)	791	DEVELOPMENT STRATEGY OF ENERGY SECTOR IN SERBIA UP TO 2015. (EXCERPTS) (SMEITS)
Савез машинских и електротехничких инжењера Србије (СМЕИТС)		
ИЗВОЗ, СУПСТИТУЦИЈА УВОЗА, БАНКАРСКА ПОЛИТИКА И РЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА СРБИЈЕ Ђорђе Лазић	799	EXPORTS, IMPORT SUBSTITUTION, BANKING POLICY AND THE REINDUSTRIALIZATION OF SERBIA Djordje Lazić
ПРОЈЕКТОВАНИ РАСТ БРУТО ДОМАЋЕГ ПРОИЗВОДА СРБИЈЕ С ПРЕДЛОГОМ ПОТРЕБНИХ ИНВЕСТИЦИЈА И ЊИХОВИХ ИЗВОРА ФИНАНСИРАЊА Предраг Мандић	803	SERBIA'S PROJECTED GDP GROWTH WITH PROPOSED NECESSARY INVESTMENTS AND THEIR SOURCES OF FINANCING Predrag Mandić
ТРЕБА (ЛИ) НАМ НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМ ИЗЛАСКА ИЗ КРИЗЕ: ШТА (НИ)СМО МОГЛИ ТО НИСМО РАЗУМЈЕЛИ Спасоје Тушевљак	807	(DO) WE NEED A NATIONAL CRISIS SOLVING PROGRAM: WE DID NOT UNDERSTAND WHAT WE COULD (NOT) DO Spasoje Tuševljak

ПРИЛОЗИ / APPENDICES

817

Андра Николић

(1853–1918)

ЕКОНОМСКО СТАЊЕ СРБИЈЕ

У XIV ВЕКУ

(1873)

837

Драгутин С. Милутиновић

(1840–1900)

ИНДУСТРИЈА И ЊЕНИ ЧИНИОЦИ У СРБИЈИ

(1876)

877

ЦАРИНСКИ РАТ (1906–1911) И КОСТА СТОЈАНОВИЋ (1867–1921)

ЦАРИНСКИ РАТ

ИЗМЕЂУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ И АУСТРОУГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ

(1906–1911)

PIG WAR

(1906–1911)

КОСТА СТОЈАНОВИЋ

Писмо министра народне привреде Косте Стојановића шефовима одељења

(1906)

Извештаји поднесени министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде
и мерама за даљи рад у томе правцу

(1907)

Говор господина Косте Стојановића народног посланика на XIX редовном састанку Народне

Скупштине приликом начелне дебате о трговинском уговору са Аустро-угарском

(1909)

911

Јован Лончарић

(1882–1916)

СРПСКО-БУГАРСКО ЕКОНОМСКО ЗБЛИЖЕЊЕ

(1911)

917

ОКУПАЦИЈА И КОЛОНИЗАЦИЈА КАО СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА:

ОПШТА ТЕОРИЈА (ПОРЕТКА И ПРОСПЕРИТА) VERSUS ГЕОПОЛИТИЧКА ПРАКСА

(НАСИЉА И СМРТИ)

Документи и кратка појашњења

Део први: ДО 1918. ГОДИНЕ

Просторни облик државе и локациони критеријуми разграничења

Документ I: Проглас на становништво Босне и Херцеговине

(1878)

Драган Јовић

МИГРАЦИЈЕ И ПОЛОЖАЈ СРБА У ВРЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАСТИ У БИХ

Документ II: Писмо цара Франца Јозефа Аустријског цару Вилхелму II

Документ III: Писмо цара Вилхелма II цару Францу Јозефу Аустријском

Документ IV: Царска прокламација од 7. октобра 1908.

АНЕКСИОНА КРИЗА

(1908–1909)

ANEKSIONA KRIZA

(1908–1910)

Томислав Краљачић

АУСТРОУГАРСКИ ПЛАНОВИ О СТВАРАЊУ ЕТНИЧКОГ ЗИДА

У ИСТОЧНОЈ БОСНИ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

937

Милан Марјановић

(1879–1955)

ОБНОВА

(1918)

941

Зоран Маневић

АРХИТЕКТУРА И ПОЛИТИКА (1937–1941)

(1984)

957

Џорџ Л. Кларк старији и Драган Боснић

ЕКОНОМИКА РОБИНСОНА КРУСОА

971

Катарина Секулић

ЕДВАРД ЈАКОПИН: ПРОШЛО ЈЕ НАЈТЕЖИХ ШЕСТ ГОДИНА

(2008)

977

Часлав Оцић

ЕВРОПА И РУСИЈА: ЗАЈЕДНО СМО ЈАЧИ

(2010)

987

Александар С. Запјесоцки
КУЛТУРА У РУСКОМ И ЕВРОПСКОМ КОНТЕКСТУ
(2010)

993

СРБИЈА 2020:
КОНЦЕПТ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ДО 2020. ГОДИНЕ
(НАЦРТ ЗА ЈАВНУ РАСПРАВУ)

1015

Центар за нову политику
СТРАТЕГИЈА СРБИЈА 2020: РЕЦИТАЛ ЛЕПИХ ЖЕЉА?

1017

ВЛАДА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
Национални савет за привредни опоравак
Радна група за реиндустријализацију:
Димитријевић Бојан
Ђуричин Драган
Ђурић Драгиња
Грујић Бранислав
Перчевић Горан
Спасојевић Топлица
НАЦРТ СТРАТЕГИЈЕ РЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ СРБИЈЕ

1043

СТРАТЕГИЈЕ ДОНЕТЕ НА РЕПУБЛИЧКОМ НИВОУ, 2000–2014.

1059

НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКТИ КОЈЕ ФИНАНСИРА МИНИСТАРСТВО
ПРОСВЕТЕ, НАУКЕ И ТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА, 2011–2014/2015.

1093

ПРЕДЛОГ ЗА ОСНИВАЊЕ
ИНСТИТУТА ЕКОНОМСКИХ НАУКА САНУ

1099

АУТОРИ У ОВОМ ЗБОРНИКУ / AUTHORS IN THIS BOOK

РЕЧ УРЕДНИКА

Из Владе Републике Србије (Национални савет за економски опоравак, Радна група за реиндустријализацију) средином септембра 2013. Одбору за економске науке САНУ, чији сам – као тренутно једини економист у Академији – председник, стигао је предлог да се на том Одбору представи нацрт *Стратегије реиндустријализације Србије*. Предлог који је, као члан Радне групе, потписао Драган Ђуричин, професор београдског Економског факултета, разуме се, одмах је прихваћен. Не само стога што се уклапао у дугорочни програм рада Одбора за економске науке, него, пре свега, због актуелног критичног стања (и не тако светле перспективе) српске привреде.

У дупке пуној свечаној сали САНУ нацрт је представљен 9. октобра 2013. За расправу се пријавило више од 40 учесника. Мањи број је добио реч, тако да је на молбу и захтев присутних, 20. новембра 2013. настављена конструктивна и плодотворна расправа у Ректорату Универзитета у Београду. Та расправа, умногоме тематски проширена (од реиндустријализације до општијег питања могућих стратегија развоја Србије) и садржински продубљена, одржана је на основу унапред написаних саопштења. Она је била концепцијски уоквирена позивом који су професор Миодраг Поповић, проректор Универзитета у Београду, и дописни члан Часлав Оцић, председник Одбора за економске науке САНУ, 7. новембра упутили свим учесницима скупа од 9. октобра који су се пријавили за дискусију, али, на жалост, нису добили реч, као и оним реномираним научницима чије их (неретко и светски афирмисано) дело снажно препоручује да ауторитативно кажу нешто о темама покренутим (а и непокрнутим али стратешки важним) на октобарском састанку:

„Овај скуп (*Мојће стратегије развоја Србије*) делимично је наставак претходног, одржаног у САНУ 9. октобра ове године, о стратегији (ре)индустријализације Србије као једног у низу скупова на којима се у САНУ у последње време расправљају стратешке развојне теме. Из расправе на том скупу произашла је потреба да се питање развоја разматра нешто шире: 1. узимајући у обзир, поред економских, и друге димензије развоја: образовање, науку, технологију, екологију, здравље, културу, безбедност..., и 2. не игноришући (актуелни и будући) контекст – глобални, европски, балкански – реализације изабраних стратегија развоја Србије.

Новембарски скуп треба да обезбеди концепцијски консистентан оквир за аналитичке расправе о уже дефинисаним темама с мањим бројем учесника који би имали на располагању довољно времена да изложи своју аргументацију; ти скупови ће се одржати у наредних шест месеци. Као и овај и ти скупови треба да буду првенствено policy (никако politicking!) oriented, тј. да пруже мак-

симално убедљиве (научне) одговоре на питање: *шта да се ради?* – на крајњак, *средњи и дући рок*. При томе, не мање важни су одговори на питања: *како остварити пожељну стратегију* (фазе и алтернативни сценарији: како артикулисати постојећу иновативну друштвену енергију) и *ко су субјекти развоја*, тј. који социјални актери могу да изнесу позитивне промене (постоје ли они – у латентном или артикулисаном виду – или их треба „конструисати“; како?).

Октобарски скуп у САНУ изазвао је огромно интересовање научне, стручне и пословне јавности, због чега су нам се у овом важном послу, на наше велико задовољство, придружиле и друге угледне академске установе. Отуд су у припремању овог скупа са Српском академијом наука и уметности и Универзитетом у Београду сарађивале и Академија инжењерских наука Србије и Удружење универзитетских професора и научних радника.“ [...]

У овом зборнику сабране су идеје изложене на поменута два скупа; систематизоване у шездесетак (рецензираних и по савременим међународним стандардима уређених) радова, оне инспиришу нове (алтернативне и аргументоване) расправе на тему: *куда иде Србија?*

Да би се видело и *одакле* је кренула модерна Србија и *где* се тренутно налази додат је и изванредан број радова (*Прилози*) који више илуструју него што, из данашње визуре, исцрпно и прецизно анализирају стварне и жељене правце развоја српске привреде, државе и друштва у последњих 150 година.

Прилози садрже и разноврсне документе и базе података који пружају основу за даља разматрања српске стратегијске проблематике. Ту су, између осталог, и информације о свим стратегијама донетим у Србији на државном и секторском нивоу у последњих 14 година, списак свих пројеката које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја у периоду 2011–2015, као и подаци о нашим институционалним и индивидуалним научноистраживачким капацитетима (у земљи и иностранству).

На самом крају су биографско-библиографске белешке о ауторима овог Зборника.

Академик
ВЛАДИМИР БУМБАШИРЕВИЋ
Универзитет у Београду
Ректор

Academician
VLADIMIR BUMBAŠIREVIĆ
University of Belgrade
Rector

Поштоване колегинице и колеге,
даме и господо,

Esteemed colleagues,
ladies and gentlemen,

изузетна ми је част и задовољство што могу у име ректорског колегијума Универзитета у Београду да вам пожелим добродошлицу на научни скуп: Могуће стратегије развоја Србије.

Универзитет у Београду, чији се почеци везују за почетке стварања модерне српске државе, када је још у устаничкој Карађорђевој Србији 1808. године основана Велика школа, одиграо је значајну улогу у националном и политичком препороду Србије почетком 19. века, те био и остао један од основних стубова нашег друштва, образујући интелектуалну елиту наше државе у два последња века.

Основна мисија Универзитета у Београду током протекла два века подразумевала је преношење знања студентима на сва три нивоа високог образовања, али и стварање нових знања кроз научноистраживачки рад. Тако се улога универзитета огледа и у преношењу нових знања и технологија, не само студентима, већ и неакадемским субјектима, привреди и друштву у целини. Истовремено, задатак је Универзитета у Београду, као водеће високошколске установе у земљи, да учествује и помаже у тражењу решења за различита актуелна питања у друштву и држави.

Све су то разлози због којих је Универзитет у Београду подржао овај

it is my great honor and pleasure to be able to welcome you, in the name of the Rectors Collegium of the University of Belgrade, to the academic conference "Possible Strategies of Serbia's Development."

The University of Belgrade, whose beginnings are linked to the beginnings of the creation of the modern Serbian state and the foundation of the Great School in Karadjordje's insurgent Serbia in 1808, has played a significant role in Serbia's national and political renaissance at the start of the 19th century, and has remained one of our society's pillars, educating our state's intellectual elite in two last centuries.

The University's basic mission over the past two centuries has been to transfer knowledge to students at all three levels of higher education, as well as the creation of new knowledge through research work. Thus, the role of the university is also reflected in the transfer of new knowledge and technologies, not only to students but to the nonacademic public, to the economy and society as a whole. At the same time, the task of the University of Belgrade, as the country's leading institution of higher education, is to participate and aid in the seeking of solutions to various current problems of state and society.

All these are reasons why the University of Belgrade has given its support

скуп, са циљем да се кроз аналитичку расправу о различитим димензијама развоја дају концепцијски оквири за оптимална решења. Надам се да ће овај скуп допринети бољем сагледавању будућих неопходних корака и формулисању препорука за дефинисање стратегије развоја Србије.

to this conference, with the goal of providing, through an analytical discussion on the various dimensions of development, a conceptual framework for optimal solutions. I trust that this conference will contribute to a better understanding of future necessary steps and the formulation of recommendations for defining the development strategy of Serbia.

Академик
ДИМИТРИЈЕ СТЕФАНОВИЋ
Српска академија наука и уметности,
генерални секретар

Academician
DIMITRIJE STEFANOVIĆ
Serbian Academy of Sciences and Arts,
Secretary General

Даме и господо,

Ladies and gentlemen,

дозволите ми да у име Српске академије наука и уметности, поздравим данашњи мултидисциплинарни скуп угледних истраживача из готово свих области наука.

Као што знате, Српска академија наука и уметности јуче је прославила свој 172. рођендан. И сама, дакле, појава дугог трајања, кроз своју историју посвећивала је дужну пажњу стратешким питањима. Пре више од десет година Српска академија наука и уметности објавила је зборник о стратегији привредног развоја. По избијању светске економске кризе у Академији се рад у овом правцу интензивирао. Испуњавајући мисију наше највише научне, уметничке и културне установе, годишња скупштина Српске академије наука и уметности је пре извесног времена одлучила да оснује институт који би се бавио стратегијама, пре свега, економског развоја. Министарство просвете, науке и технолошког развоја подржало је ту идеју, још се чека сагласност председника Владе.

Пре нешто више од месец дана, под кровом САНУ одржан је скуп посвећен питању реиндустријализације Србије који је изазвао велику пажњу научне и, посебно, инжењерске и привредничке јавности.

Овога пута, заједно с Универзитетом у Београду (и другим угледним

allow me, on behalf of the Serbian Academy of Sciences and Arts, to greet today's multidisciplinary conference of reputable researchers representing practically all branches of science.

As you know, yesterday the Serbian Academy of Sciences and Arts celebrated its 172nd anniversary. As an enduring phenomenon in its own right, throughout its history the Academy has devoted due attention to strategic issues. More than a decade ago, the Serbian Academy of Sciences and Arts published the proceedings of a conference on economic development strategy. As the global economic crisis broke out, the Academy's work in this direction intensified. Fulfilling its mission as our highest scientific, artistic and cultural institution, several years ago the Annual Meeting of the Serbian Academy of Sciences and Arts made a decision to found an institute devoted to strategies, primarily those devoted to economic development. The Ministry of Education, Science and Technological Development supported this idea, which still awaits the approval of the Prime Minister.

A little more than a month ago, SASA hosted a conference on the reindustrialization of Serbia, which attracted significant attention on the part of the scientific and, especially, the engineering and business communities.

научним институцијама), користећи предности синергије, организујемо овај скуп о могућим стратегијама развоја земље. Надам се да вам не морам посебно наглашавати од колике је важности за Србију стратешко расуђивање и одлучност да се на основу њега доносе одлуке од виталног значаја за будућност државе и народа. Такво стратешко опредељење је значајно не само у овим кризним годинама кроз које пролазимо, већ оно има трајну вредност.

Будите уверени да ће Српска академија наука и уметности учинити све што је у њеној умној и духовној моћи да помогне опоравку и динамизацији наше привреде и друштва, с најпречим циљем да Србија убрза свој корак у придруживању уређеним државама и напредним друштвима.

Желим вам отворену и плодносну расправу која ће, у то нимало не сумњам, уродити корисним препорукама и саветима Влади Србије у дефинисању будуће стратегије развоја.

Today, together with the University of Belgrade (and other prominent scholarly institutions), taking advantage of the benefits of synergy, we are organizing this conference on potential development strategies for our country. I trust that I do not need to emphasize the importance of strategic thinking for Serbia, as well as of the determination to make, on that basis, decisions of vital importance for the future of the state and the people. The importance of such a strategic orientation is not merely limited to these years of crisis: it has a lasting value.

You can be assured that the Serbian Academy of Sciences and Arts will do everything in its intellectual and spiritual power to help in the recovery and dynamization of our economy and society, with the main goal being Serbia's joining the ranks of well-ordered states and advanced societies.

I wish you an open and productive discussion that will, doubtlessly, bring forth beneficial recommendations and counsel for the Government of Serbia in defining a future development strategy.

МИОДРАГ ПОПОВИЋ

Универзитет у Београду

Проректор

MIODRAG POPOVIĆ

University of Belgrade

Vice-rector

Поштоване даме и господо,
колегинице и колеге,

Esteemed ladies and gentlemen,
esteemed colleagues,

недавно, после одржавања сличног скупа у Српској академији наука и уметности, договорено је да Универзитет у Београд (заједно са САНУ) организује наставак разматрања могућих стратегија развоја Србије.

Универзитет у Београду је не само најстарији већ и највећи и најзначајнији универзитет у Србији, како по броју студената и наставника, тако и по обиму и квалитету научног рада. Универзитет у Београду чини 31 факултет и 11 научних института. На њему ради око 3.100 наставника и око 700 истраживача с докторатом и одговарајућим наставним или научним звањима. На Универзитету у Београду студира око 85.000 студената на сва три нивоа студија. Научни резултати остварени на Универзитету у Београду прошле године су га по први пут довели на престижну Шангајску листу, негде око 450. места, а ове године је поправио позицију и налази се око 370. места. Ове године се Универзитет у Београду нашао на 339. месту и на листи коју прави водећи универзитет с Тајвана. На листи коју прави холандски Универзитет у Лајдену Универзитет у Београду се налази већ низ година. Све ове чињенице сведоче о квалитету научног рада на Универзитету у Београду и сврставају га на водеће место не само у југоисточној

Recently, after a similar conference at the Serbian Academy of Sciences and Arts, it was agreed that the University of Belgrade (together with SASA) would organize another gathering at which possible strategies for the development of Serbia would be assessed.

The University of Belgrade is not only the oldest but also the largest and the most important university in Serbia, in number of students and teachers as well as in scope and quality of academic work. The University of Belgrade comprises 31 faculties (colleges) and 11 scientific institutes. It employs about 3100 teaching personnel and about 700 researchers with a PhD and a corresponding teaching or scientific rank. About 85,000 students are enrolled at the University of Belgrade, at all three study levels. For the first time last year, the University's scientific results allowed it to be ranked on the prestigious Shanghai Ranking, at about the 450th place, while this year it has risen to about the 370th place. Also during this year, the University has been ranked number 339 on the ranking list of Taiwan's leading university. Besides this, for a number of years now, the University of Belgrade has been ranked on the list of Leiden University in the Netherlands. All this serves as testimony to the quality of scientific work being performed at the University of Belgrade, making it into one of the leading institutions in southeastern

Европи, већ и шире. Оне ће омогућити лакше укључивање у међународне научне пројекте као и привлачење већег броја страних студената, посебно на докторским студијама.

Научни и стручни капацитети Универзитета у Београду не могу бити заобиђени, иако се недовољно користе, у промишљању како изаћи из кризе у коју је запала Србија после распада Југославије. Зато овај скуп који Универзитет организује заједно са Српском академијом наука и уметности представља још један корак према генералној стратегији изласка из кризе и свеобухватног развоја Србије. У великом броју реферата које ће поднети угледни професори Универзитета у Београду, али и истраживачи и стручњаци из целе Србије, биће приказано стање у привреди, анализа различитих фактора који утичу на кризу и излазак из ње, као и могући аспекти развоја у различитим друштвеним доменама Србије.

У организацији овог скупа, поред главних организатора, Универзитета у Београду и Српске академије наука и уметности, активно су учествовали и Академија инжењерских наука Србије и Удружење универзитетских професора и научних радника, на чему им се захваљујемо

Надам се да ће овај скуп, као и зборник радова који ће из њега проистећи, корисно послужити стратезима развоја Србије као и политичком врху који доноси најважније одлуке. На крају, желим вам успешан рад на скупу као и успех у даљој професионалној каријери.

Europe and beyond. This serves to facilitate the University's inclusion in international research projects as well as allowing it to attract a larger number of foreign students, especially in its doctoral programs.

The University's scientific and professional capacities cannot be circumvented, although they are insufficiently being used, when it comes to efforts to assess ways in which to overcome the crisis that has befallen Serbia since the breakup of Yugoslavia. Thus, this conference, which the University is organizing together with the Serbian Academy of Sciences and Arts, represents another step towards the formation of a general strategy for dealing with the crisis and for Serbia's comprehensive development. The numerous papers that will be presented by reputable professors from the University of Belgrade, as well as researchers and experts from all over Serbia, will shed light on the state of the economy, analyze various factors that either contribute to the crisis or to its resolution, as well as potential aspects of development in Serbia's various social domains.

In addition to the main organizers, the University of Belgrade and the Serbian Academy of Sciences and Arts, an active contribution to the organization of this conference was also provided by the Academy of Engineering Sciences and the Association of University Professors and Scholars, for which we thank them.

I hope that this conference, as well as the proceedings that will subsequently be published, will be of service to Serbia's development strategists as well as the political leadership responsible for the most important decisions. Finally, I wish you successful work at the conference as well as success in your future professional careers.

СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА: ЗАМИСЛИ И ОСТВАРЕЊА

ЧАСЛАВ ОЦИЋ

САНУ, Кнез Михаилова 35, Београд, Србија

ocicc@sbb.rs

Дај, Боже, да наша коза ухвати вука.
Грузијска пословица

Ако ти се земља љуља, држи се за небо.
Бугарска пословица

Каг ђаво куца на врати, ти – ради!
(Забрављена?) српска изрека

САЖЕТАК: Ове три пословице илуструју могуће приступе у замишљању и спровођењу стратегија развоја: прва се може тумачити као пука пројекција жеља (*лесеферистички wishfull thinking*, а не његошевско: „нека буде што бити не може!“), где ни сам молилац баш не верује у позитиван исход своје молбе (а ништа и не предузима да му се такав исход деси); друга пословица је вишезначна и једва да се може интерпретирати ван контекста: у тренуцима страдања и пораза она може бити израз потребе за утехом, вапај за (небеском) правдом и знак вере у коначну победу добра над злом (на овом или оном свету), а може да буде и надахнуће које крепи дух и мобилизаторски прикупља снагу за акцију којом се невоље и неприлике превазилазе; трећа је директно делатна (про-активна), наизглед једносмерна и једнозначна, иако не шаље изричиту поруку да радиност искључује промишљеност (на руском језику ова реч управо означава индустрију) – контемплацију, анализу, просуђивање и расуђивање... Дакле: *Боју се моли, а ка обали њови!* Можда ова руска пословица (формулисана парадоксолошки у стилу Нејзбитовог *и...и* мегатренда) прагматично синтетизује одговор на питање примерености конципирања и успешности остваривања неке стратегије развоја у неком просторном и временском контексту. И ова расправа представља покушај да се и питања и одговори слично (стратеголошки) „интонирају“. Рад се састоји из пет делова:

1. *Сйраиџеолооџија*: Откуд и чему? Природа стратегије; Три димензије стратегије; Игра versus машина.

2. *Транзиције*: Прва модерна транзиција: од феудализма ка капитализму; Из капитализма у комунизам и ... натраг? Утицај на алокацију ресурса: редистрибуција као клептократија; Символичка модернизација; Знање и интерес; Могућност избора или *TINA* (*There Is No Alternative!* = Нема алтернативе!)? Реформа и транзиција; Страх од промена: горгонизам; Корупција.

3. *Свей – Евроја – Балкан*: Промене – опстанак и развој; Улога државе: држава конкуренције уместо државе благостања; Криза суверенитета и криза регулације; Геоэкономика versus транснационални либерализам; Глобализација и раст неједнакости; Национална стратегија развоја у контексту глобализације. Сви конвергирамо Европи, док Амур тече...; ЕУ–Русија: заједно смо јачи? НАТО : Русија – партнерство за мир или Трећи светски рат? Балкан између Европе и Евроазије; *и...и* versus *или...или*; Криза еврозоне; Европска унија или европске Уније?

4. *Развој*: Кратка историја идеје: раст – развој – прогрес; Самоток и/или интервенција; Одбрана или обиље? Рад и пљачка; Привреда и политика, капитал и моћ; Економске санкције и економски ратови; Раст или власт: нововековна еволуција идеје развоја: развој као привредни раст; развој као модернизација; развој као дистрибутивна правда; развој као друштвено-економска трансформација; Јапански пример.

5. Како да се (стратешки) мисли и *ишја да се* (стратешки) *раги*? Премодерна, модерна, пост-модерна; како се интегрисати у: Балкан, Европу, свет? Могу ли искуства досадашњег развоја послужити као поуке за успешнију будућност?

КЉУЧНЕ РЕЧИ: стратегиологија, стратегија (војна, економска, национална), теорија игара, раст, развој, прогрес, глобализација, Европа, Балкан, Србија, Русија, Евроазија, транзиција, корупција, модернизација, постмодерна, конвергенција, дивергенција, геоекономика, транснационални либерализам, Јапан

СТРАТЕГОЛОГИЈА

Откуд и чему?

Изрази који се користе у данашњим економским, односно развојним расправама у знатној мери дефинисани су семантичким наслеђем из ранијих дебата. При томе, у економској терминологији веома је видљив утицај других наука: најпре физике [Chen 2005] (равнотежа, осцилаторна кретања...), затим биологије [Mechanism... 2013] (кружни ток или циркулација, раст, развој, seed capital), па војне науке [Thirlwell 2010]¹ (економска безбедност...).

Из војних наука преузет је и термин стратегија с првобитним значењем вођење војске – од грчког στρατός = војска и αἰω = водим². Кобер [Kober 1995]

1 Ово се још више односи на микроекономске дисциплине, односно разне business studies – стратешки менаџмент, стратешки маркетинг и слично: „Победа и пословање су једини императиви. И најмања везаност, осећање, закон, право, љубав, емоција, религија – све што може да угрози потпуну слободу представља уступак конкуренцији, камен спотицања и знак пораза. Све је дозвољено, али тек пошто се осигура економска победа, тек пошто превласт постане извесна.“ [Savijano 2010: 99–89]. За супротан („не-конфликтни“, тј. немафијашки) стратешки пословни приступ (где аутори убеђују читаоце да су решили квадратуру круга) в.: [Kim and Mauborgne 2005]. За језуитска стратешка начела в. фусноту 4 на стр. 12. За стратешко управљање в. још: [Moore 2001] и [Hart 2010]. Пажњу заслужују и радови контроверзног, али доста утицајног (војног, обавештајног и геоекономског) стратегиолога Едварда Н. Лутвака: [Luttwak 1976], [Luttwak 1983], [Luttwak 1985], [Luttwak 1999], [Luttwak 2009] и [Luttwak 2012]. Од њега је несумњиво моћнији и утицајнији Збигњев Бжежински: [Brzezinski 1997], [Brzezinski 2004], [Brzezinski 2012] и [Bžežinski 2013]. Прилози објављени пре више од деценије у два зборника САНУ баве се економским аспектима стратегије развоја СР Југославије: [Пишњања сипраићеије иривредној развоја Јуославије 2002] и [Сипраићеија иривредној развоја у несипабилним условима 2003]. Брошура о економској стратегији појавила се уочи Другог светског рата: [Краутер s. a.]. Занимљиве и актуелне су Риглерове концепције стратегије *одрживој развоја*: [Friedwald-Hofbauer i Scheiber 2003]. О војним стратегијама и о стратегијама *уошшће* в. такође: [Dajk 1975], [Mirković 2003], [Grin 2009] и [Rumelt 2011]. Фридманова обимна књига права је стратегиолошка енциклопедија: [Freedman 2013].

2 В.: [Вујаклија 1975: 912]: „Сипраићеија (грч. στρατηγία) наука о вођењу војске, вештина ратовања; књига о вештини ратовања“; те: [Klaić 1978: 1270]: „Strategija, ratna vještina, nauka o vođenju

критикује употребу војних термина у економској (теоријској и практичној) сфери; он то сматра „милитаризацијом економике“³, која као израз неомеркантилизма и економског национализма, нужно води у конфликте. Савремена стратегиологија, међутим, знатно шире дефинише појам стратегије: не постоје само конфликтне, већ и кооперативне стратегије.

На то управо указује мађарски књижевник, социолог, психолог и социјални радник Ђерђ Конрад (György Konrad) који је изгледа први (1981) и сковао назив те дисциплине:

Стратегиологија ... покушава да разуме стратегије свих учесника игре у њиховој међусобној кооперацији и надметању. Конфликте између субјеката стратегиологија сматра исто толико вероватним, као и њихову међусобну кооперацију. Не прихвата готову и морално подобну, већ искључиво изабрану стратегију, која може да буде и добра и рђава, није ничим осигурана, али има своје аргументе, има своје шансе – може да пропадне или да изгуби исто тако, као што се може показати успешном.

Стратегиологија даје највеће шансе оном играчу који најнепристрасније сагледава правила ове игре несавршеног исхода. Онај ко бива заслепљен властитом идеологијом, има знатно мање шансе да буде на добитку. ... [Konrad 1999: 61]

Посве независно од Конрада, деведесетих година прошлог века, амерички ренесансни лик Патрик Гункл (Patrick Gunkel) истражујући „идеокосмос“ и дефинишући *идеологију* као општу науку о идејама извршио је њену (привремену) поделу на 235 дисциплина, од којих је једна – стратегиологија, наука о стратегијама [<http://ideonomy.mit.edu/division.html>].

Реч *сипраијеија* изведена је из положаја *сипраијеиоса* у старој Атини. Израз је скован у вези с Клистеновим демократским реформама (508–7. године пре наше ере). Клистен је, после победе народне револуције коју је он водио и која је срушила олигархију која је уживала подршку Спарте, створио нову социополитичку структуру у Атини. Он је увео десет нових племенских дивизија које су играле улогу и

rata; nauka koja istražuje i izrađuje u uzajamnoj vezi političke, ekonomske i specijalne ratne elemente pripravljanja i vođenja rata; odgovarajuća praktična djelatnost vrhovne komande.“

- 3 Да ли је (можда) милитаризација економике (науке о привреди) дошла као последица милитаризације економије (привреде). Поменућемо само нека од питања с тим повезана (и селективно упутити на релевантну литературу):

Економски феномени пре и после рата, војно-индустријски комплекс, *каки* капитализам, Grossraumwirtschaft, Ergänzungswirtschaft: [Šečerov 1919], [Engels 1956], [Caspary 1932], [Groß 1934], [Бев-Мери s. a.], [Böttner 1939], [Sheng Chen 1942], [Galbraith 1969], [McGaffin and Knoll 1969], [Ristović 1991], [Singer 2003], [Goldendah i Minov 2003], [Johnson 2004] и [Thörner 2008].

Економски рат, трговачки рат, царински рат, банапа рат, свињски рат, ГМО рат (За царински рат – в. блок *Царински рај* и *Косија Сипојановић* у овом Зборнику, стр. 877 до 910.

Економске санкције: [Dobson 2002], [*The Effect of Sanctions on ... FR of Yugoslavia* 1998], [*Jugoslovenska preduzeća i privreda u sankcijama* 1993], [PЗС, *Сипаиисипиички ириказ ефикаија расиага СФРЈ* и *ипримене санкција УН на ипривреду СР Југославије* 1993], [*Санкције: ...* 1994], [Daoudi and Dajani 1983] и [Cortright and Lopez 1995].

Економске убице: [Perkins 2004].

Економски узроци грађанског (или класног) рата: [Regan 2002]. В. такође изјаву Строс-Кана, фуснота 1 на стр. 1093 овог Зборника.

Економски рат [Ђорђевић 2007: 61] и хладни рат: [Bloomberg: March 21, 2014].

Критика мита поп-економиста о глобалном економском рату: [Krugman 1999].

војних и политичких јединица унутар атинског дистрикта. Челник сваког племена изабран је за стратега. Њих десеторица заједно чинили су Атински ратни савет. Савету и његовим члановима, слава и част јамчили су и власт у невојној политици.

Реч *στράτειος* (στρατηγος) (или „војвода“, Јован Анђелковић у: [Ђорђевић 2007: 210]) састоји се од *στρατιος* (στρατος) што значи војска, или тачније војска постројена у пољу (што *στρατιος* повезује са *στρατιумом*) и *αἴειν* (αγεῖν), водити. Појава овог термина подударила се са све већом сложености доношења војних одлука. Ратна вештина се развила до тачке када за победу више нису била довољна само јуначка дела храбрих појединаца, него и координација многих јединица које су се бориле у блиско повезаним формацијама. Пораст значаја поморских снага увећао је број варијабла који су команданти морали да укључе у своје планове. Следствено томе питање *координације* и *синергије* међу различитим јединицама њихове организације постало је нешто што су успешни⁴ команданти обавезно морали узети у разматрање [Cummings 1993].

Природа стратегије

О томе шта је стратегија постоје толико различита мишљења тако да је, уместо излагања свих њених дефиниција или трагања за новим јединственим општим њеним одређењем, упутније покушати идентификовати *στρατηεиска* *ийишања* и сагледати *йерсиекйиве* њиховој *решавања*.

Различите стратешке перспективе, односно углови сагледавања, другачије наглашавају значај једне или друге стране стратешких тензија. Уобичајено је стога најпре саслушати све аргументе за и против, па онда прићи решавању напетости. Четири су општа приступа утврђивању и тумачењу стратешке напетости. Она се посматра:

1. као *загонетика*. Загонетка је изазовни проблем с *једним оийималним решењем* („одгонетком“). Стратешка напетост може се појавити и у овом облику, при томе, њен узрок настанка најчешће је у неразумевању загонетке, а не у њеним контрадикторним премисама.

4 А стари Атињани су имали врло јасну идеју шта треба да карактерише успешног стратега. Према Ксенофону [Ксенофонт 2002], он треба да буде „довитљив, енергичан, пажљив, издржљив и усредсређен, омиљен и строг, непосредан и препреден, опрезан и претворан, спреман да све стави на коцку и да буде жељан свега, штедар и лаком, да улива поверење и да буде сумњичав“. Владимир Гађиновић за Србе који хоће да *мењају* постојеће (лоше) стање, да узму националну судбину у своје руке, тј. да буду субјекти историје, романтично поставља греду (*кришерион*) на још виши ниво: „Српски револуционар, ако хоће да победи, мора бити уметник и конспиратор, имати талента за борбу, бити мученик и завереник, човек западни манира и хајдук, који ће заурлати и повести у бој за несрећне и погажене.“ [Дедијер, I, Глава X 1966: 221]. Једном речју, *homo paradoxicus*... На другој страни, Крис Лауни [Lowney 2004], бивши језуита и извршни директор у Ц. П. Моргану (J. P. Morgan), открива стратешка начела вођства којима се језуити (успешно) воде последњих 450 година: *самосвесност* (разумевање сопствених слабости и снага, вредности и „светоназора“), *йроницьивост* (стално иновирање кроз прилагођавање променљивом свету), *лудав* (снажење других позитивним ставовима који ослобађају њихове потенцијале), и *хероизам* (снажење себе и других херојским амбицијама и приврженошћу изврсноци). [Lowney 2004].

2. као *дилема*. Дилема је узнемиравајући проблем с *два мојућа решења*. Најпознатија је затвореникова дилема⁵. С дилемом се суочавају они који покушавају да реше тај проблем с тешким *или–или* избором, при чему свака опција има своје предности и недостатке, али није недвосмислено супериорнија од друге. Стратешке напетости могу се појавити и у виду дилема. У том случају стратег се мора одредити за једну од опција, на пример, *или* да сарађује (кооперативна стратегија) *или* да се такмичи (конкурента или конфликтна стратегија).

3. као *компензаторна релација*. Компензаторна релација (или trade-off) је проблемска ситуација у којој има *много мојућих решења*, од којих свако представља другачију равнотежу конфликтних притисака, при чему, увек више једнога значи за исто толико мање другога, односно оно што је за једног играча добитак то је за другога губитак. Ова игра која описује *регистридуивну* ситуацију позната је као игра с нултом сумом (zero-sum game). Ниједно решење није супериорно. Стратешке напетости могу се посматрати и као компензаторне релације. У том случају оне се превазилазе неком од могућих равнотежа конфликтних солуција.

4. као *парадокс*. Парадокс⁶ је ситуација у којој се два – наизглед противречна или чак узајамно искључива – чиниоца (А и Б), у исто време јављају као исти-

5 Овај тип игре коме је име дао канадски математичар Такер (Albert W. Tucker, 1905–1995) илуструје се следећом анегдотом: Два човека, ухаћена с туђим стварима, осумњичена су за крађу, али нема довољно доказа на основу којих би били осуђени за тај злочин. Признањем – једног или обојице – били би прибављени ти докази. И без тих доказа, међутим, они могу због поседовања украдених ствари бити осуђени, али на блажу казну. Затвореници су смештени у посебне ћелије и није им дозвољено да комуницирају. Тужилац са сваким контактира засебно. Сваки од њих може крађу или да призна или да не призна. Тужилац их појединачно обавештава да ако оба признају да ће ићи у затвор на пет година. Ако ни један од њих не призна добиће блажу казну од једне године затвора. Али, ако само један призна, а други не призна, онда ће онај причљиви (због спремности на сарадњу у истражном поступку) добити само шест месеци, а онај други биће осуђен (на основу сведочења свог партнера у крађи) због злочина и, додатно, због опструкције (ометања истраге), на десетогодишњу затворску казну. Шта би била најбоља стратегија за сваког од затвореника? Ако затвореник не призна, он зна да ће најгори могући исход за њега бити десетогодишњи затвор (у случају да други затвореник „изда“). Ако затвореник призна, за њега најгори могући исход биће петогодишња казна (у случају да и други затвореник призна). Ниједан затвореник, међутим, не зна да ли ће онај други признати или неће. Тако ако један од њих, суочен с овом неизвесношћу, реагује опрезно, он ће признати и у најгорем случају зарадити петогодишњу, а у најбољем случају, шестомесечну казну, ако други затвореник не призна. Оба затвореника су у истој ситуацији, с истим алтернативама, и они ће вероватно размишљати на сличан начин и одлучити да признају. Тако ће оба отићи на петогодишњу робију. („Признање“ ће, дакле, за обојицу бити доминантна стратегија). Да су оба ћутала, добили би по годину дана казне. Да су били у могућности да сарађују (кооперишу) у израчунавању својих изгледа сваки од њих би боље прошао. У том смислу, „затвореникова дилема“ служи као илустрација дивергенције индивидуалне и колективне рационалности. Опширније о затворениковој дилеми види у: [Rapoport and Chammah 1965] и [Poundstone 1993].

6 „Грчки *παράδοξος* (против мишљења, против очекивања, неочекиван, невероватан) мишљење противно општем мишљењу; 1. привидна бесмислица, особеност, настраност, необична и чудна мисао или ствар; 2. *реиторички* подврста антитезе: реченица чија су два дела на први поглед потпуно супротна, а ипак стоје један поред другог, на пример: 'Не бојим се, али ме је страх'. [Вујаклија 1975: 678]. В. такође: [Gorski i Majnarić 1976: 312]: „*παρά-δοξος* 2. neočekivan, nevjerovatan, čudan, rijedak, besmislen“; те: [Klaić 1978: 1004]: „1. originalno mišljenje koje se oštro razlikuje od općenito usvojenog mišljenja i koje protuslovi (katkada samo izvanjski) zdravom smislu (*na primjer*, I gol i bos – i još mu je zima; mi smo presiromatšni na kupujemo – jeftine stvari; ili ovi stihovi: 'Sputana je miso slobodnijeg daha...'; 'Ali sputan korak za tri druga vrijedi...'; 'Okovi su krila da se brže leti...!' (Kranjčević, *In tyrannos*); isp. i: 'Majko, zašto je hladno u našoj sobi? – Jer nema ugljena, sine. – A zašto nema ugljena? – Jer tata nema

нита или ваљана. Парадокс *нема реалној решења*, јер не постоји начин да се два опозита логично интегришу у консистентно разумевање проблема. За разлику од *или-или* природе дилеме, парадокс се може окарактерисати као *и-и* проблем – један фактор је истинит, али и противречни фактор је истовремено „прави“. И А и Б које противуречи А-у су пожељни (*И конкуренција и кооперација! И тржиште и план!* Више тржишта и више плана! Боље тржиште и бољи план!). Стратешке напетости могу се посматрати и као парадокс. Оне немају („традиционално“) реално решење не само због тога што се одлуке доносе у условима ризика и неизвесности⁷ у садашњости, него и стога што је свака стратегија нужно отворена према будућности, а о будућности је тешко говорити, јер је она најчешће непредвидива и недокучива. Иако успешна стратегија увек садржи неки футуристички аспект, он је нужно најслабији, јер је готово немогуће сачинити стратегију иновација. У процепу између сталности и променљивости, решење се налази у комбинацији солуција која представља *функционални компромис* којим се привремено излази на крај с нерешивим парадоксом. Ово „привремено“ практично подразумева стално рвање с проблемом, а да се никад не стигне до дефинитивног решења. Нема, дакле, коначних решења (Endlösung-а у нацистичком и неонацистичком смислу)⁸, а нема ни *сипраијеије која би једном заувек укинула све грује сипраијеије*, о чему је др Стренцлав⁹ сањао и што неки хипермоћници прижељкују.

У случају када се напетост јавља као парадокс, стратег, дакле, мора да се труди да истовремено изађе у сусрет и А-у и Б-у. Он ће трагати за новим (хетеродоксним) путевима у циљу помирења супротности на најбољи могући начин, користећи предности и једне и друге опције (The best of both worlds; „и жаре и паре“), а настојећи да минимизује штете обеју. По својој природи, нов, „оригиналан“ начин комбиновања опозита делује подстицајно, он доприноси

posla. – A zašto tata nema posla? – Jer ima previše ugljena. (Dončević, *Ljudi iz Sušnjare*); 2. u nauci – neočekivana pojava koja ne odgovara običnim predodžbama.“ Као пример реторичког парадокса треба поменути и ону реченицу која се приписује Николи Пашићу: „Спаса нам нема, пропасти нећемо!“ (а чији аутор је Димитрије Руварац), а и народну пословицу: „Тешка је празна торба!“

7 Амерички економист Најт (Frank H. Knight, 1885–1972) пре седам ипо деценија јасно је разграничио *ризик и неизвесности*. [Knight 1937]. Ризик се односи на догађаје који се могу али не морају десити, али којима се може приписати смислена вероватноћа. Ако бацимо коцку, постоји 50 постотни ризик да ћемо добити непаран број. Насупрот томе, за неизвестан догађај, као што је, на пример, избијање трећег светског рата, не може се израчунати вероватноћа. О томе се може само нагађати. Или, речима Кејнза (J. M. Keynes) који је неизвесности дао средишње место у својој економској теорији: „Ми једноставно не знамо“. Насупрот томе, већи део традиционалне економске теорије бави се (само) ризиком, али не и неизвесношћу. То је последица механистичког погледа на економију: привредни развој се посматра као аутоматски или пробабилистички исход тржишног или планског процеса.

8 Па ни краја историје, у шта се Фукујама касније и сам уверио. И у овом случају на делу је парадокс: Чим више нешто не расте – дошао му је крај (ендизам: наратив о крају историје, крају идеологије, крају географије...). Чим нешто почиње да расте (бива у тренду – трендизам) у самом зачетку носи клицу свога краја, јер једног тренга то више неће бити „у тренду“ (у моди). *Наратив* ендизма постао је жртва иманентне трендистичке логике, дакле, и модна сезона ендизма брзо се окончала. О *ендизму* в. више у истоименом одељку, стр. 30-31.

9 У филму *Др Сипренцлав или како сам научио да волим бомбу* (Dr Strangelove, or How I Learned to Love Bomb) Стенлија Кјубрика (Stanley Kubrick) где је лик главног јунака инспириран последњим данима живота Џона фон Нојмана (John von Neuman), по многим, највећег математичара 20. века, творца теорије игара, математичке основе савремене стратегиологија. (B.: [Strathern 2001]).

<i>Стратегије најбоље</i>		<i>Стратегије најгорше</i>
Логика vs. креативност	<i>Стратегијско мишљење</i>	Рационално vs. генеративно мишљење
Интенционалност vs. спонтаност (Deliberateness vs. Emergentsness)	<i>Стратегијско формирање</i>	Планирање vs. инкрементализам
Револуција vs. еволуција	<i>Стратегијска промена</i>	Непрекинута vs. прекинута промена (Континуитет vs. дисконтинуитет)

иновативности и, уопште, креативности. То је најтежи и најизазовнији приступ решавању стратешког проблема, али и најуспешнији¹⁰, јер би на крају требало да сви буду на добитку, с обзиром на то да је реч о ситуацији која се описује као игра с ненултом сумом (non-zero-sum game).

Три димензије стратегије

Треба правити разлику између *три* суштинске димензије стратегије. То су:

1. *Стратегијски процес* – одговара на питања *како, ко и када*: Како је и како би требало стратегија да буде сачињена, анализирана, сањана, формулисана, примењивана, мењана и контролисана? Ко су учесници? Када треба да се десе неопходне активности? Производ стратешког процеса је

2. *Стратегијски садржај* – одговара на питање *шта* је и шта треба да буде стратегија за појединца, домаћинство, посао, фирму, привредни сектор, локалну заједницу, регион, националну привреду, глобалну компанију, макрорегионалну интеграцију, ...

3. *Стратегијски контекст* – показује *где*, у коме окружењу, тече стратешки процес, односно где је уклопљен стратешки садржај.

Процес, садржај и контекст нису делови него димензије стратегије. Из чињенице да је стратегија тродимензионалан феномен следи да све три димензије треба разматрати *истовремено*.

¹⁰ Занимљиво је да је поменути Гункл у својој класификацији наука посебно издвојио *парадоксологију*, науку о парадоксима! О парадоксима у науци в.: [Clark 2002].

Стратешки процес сачињавају стратешко мишљење, стратешко формирање и стратешка промена. Њих обележавају следећи полови стратешких напетости и одговарајући опозити стратешких перспектива:

Стратешки садржај дефинише ниво стратешког мишљења и делања. То може бити ниво функције, ниво посла, корпоративни ниво, ниво мреже (регионалне или неке друге), национални или интернационални, ... У тржишном моделу стратешки почињу да се понашају субјекти на микро нивоу, а потом на вишим нивоима (down-top), а у централнопланским привредама и друштвима апсолутни приоритет има „стратегизација“ на врху, а према доле (top-down) она је више формална него стварна, због одсуства аутономије нижих нивоа. Увек, дакле, постоји и постојала је нека стратегија, у овој или оној равни, конкурентска или кооперативна...

Стратешки контекст. Сви се слажу – и теоретичари и практичари – да је сваки контекст јединствен, непоновљив, специфичан, уникатан... Разлике међу њима јављају у погледу тога који утицај врши контекст на стратегију. *Детерминисти* верују да стратези немају много слободе у свом избору, јер су процес и садржај најчешће резултат околности које они не могу да контролишу. *Волунтаристи* верују да на стратегије не утиче толико контекст колико њихова воља да одреде и следе (неки) правац активности. Они тврде да стратегија треба (и да може) да створи („сопствене“) околности, уместо да буде заробљена околностима које затиче. Укратко контекст се може одредити уместо да се пусти да он одређује. У организационој равни та се ствар релативно једноставно дефинише као „контрола versus хаос“, док се на секторском нивоу ситуација већ усложњава и одређује као „повиновање или избор“ (Compliance versus Choice), а дилема се на националном нивоу такође драматично исказује као „покоравање или слободан избор“, односно ту се супротстављају две перспективе: (д)еволуција versus креација. Планетарни контекст карактерише „глобализација versus локализација“ тј. изгледи глобалне конвергенције насупрот међународној разноврсности (диверзитету) (или: „глобализација versus алтерглобализација“, тј. супротстављање овој („негативној“) глобализацији неке друге, боље (правичније, здравије, „праве“, ... „позитивне“) глобализације.

Игра versus машина

Уобичајено је да се стратешки проблеми формализовано приказују помоћу тзв. теорије игара. *Теорија игара* се бави понашањем носилаца одлука (играча) у случајевима када те одлуке међусобно утичу на играче. Примењује се у различитим научним дисциплинама. У економској науци праву револуцију у њеној примени изазвала је књига фон Нојмана (John von Neuman, 1903–1957) и Моргенстерна (Oskar Morgenstern, 1902–1977): [Neuman and Morgenstern 1944]. Теорија игара представља један од првих примера разрађене примене математике у друштвеним наукама (в.: [Shubik 1982]). И сама теорија игара допринела је развоју „краљице наука“; наиме, када постојећа математичка знања нису могла

бити употребљена, за решавање проблема теорије игара креиране су нове математичке технике. Концепти теорије игара изведени су из „не-физичких” проблема, односно, нису преузети из њутновске механике. Стога Хоџсон сматра да је:

Игра ... боља аналогија него машина. У капитализму је реч о процесу попут игре коју играју бројна лица од којих нека моћнија него друга, а нека с ексклузивном способношћу да по својој вољи мењају правила. У социјалистичкој и планској привреди елементи кооперације међу ‘играчима’ имају истакнутију улогу него у капитализму, јер је у социјализму више поверења и отворене расправе. У вези с тим, потиснути су и елементи конкуренције у егоистичке сврхе. (Нејасно је да ли Хоџсон мисли на социјалистички *модел* привреде и друштва или на *реални*, политички социјализам, *нап.* Ч. О.). Иако су структура и садржај капиталистичких и социјалистичких ‘игара’ различити, у сваком случају аналогија је апозитна. Обе имају неизванстан исход (с обзиром да нема савршеног и потпуног знања), а не постоји појединачна оптимална стратегија ни оптимални скуп стратегија за играче. Шта ће бити најбољи потез за једног играча у једној тачки игре, зависиће од тога шта други играчи одлуче да чине и како они поступе.

Постоје најмање два важна приговора која се могу упутити механицистичкој парадигми у економској науци. Један се састоји у томе да она претпоставља да су процеси у времену реверзибилни: тако искључује новину и еволуцију у систему. Иреверзибилност игре је очигледна. Акције у садашњости зависе од (пр)оцене неизвесне и непознате будућности. Кад би време било реверзибилно будућност би била сазнатљива као прошлост. Привлачност игре и јесте у томе што производи новину и изненађење. Други приговор састоји се у томе што механицистичка парадигма не укључује у анализу машту¹¹ и вољу индивидуалних актера. [Hodgson 1984: 160–161]

Још пре више од пола века кренуо је да расте број критичара економске механицистичке парадигме: Корнај (J. Kornai), Лоузби (B. J. Loasby), Џоана Робинсон (J. Robinson), Шакле (G. L. S. Shackle), ... Тако, на пример, Георгеску-Реген (N. Georgescu-Roegen) пише о иреверзибилности и неизвесности у економским процесима: „Свака промена кроз коју економски процес пролази, оставља трага на њему ...(То) није механички процес. То је еволутивни процес који стално производи новине.“ [Georgescu-Roegen 1978: 7–8]¹²

ТРАНЗИЦИЈЕ

Honour the Past – Imagine the Future!

У сагледању неких крупних проблема транзиције у културноисторијском контексту, стално вреба опасност да свака еволуционистичка теза може да се

11 А „машта је важнија од знања“, тврдио је Ајнштајн (Albert Einstein).

12 В. такође његову књигу [Georgescu-Roegen 1971].

претвори у својеврсну циљну хетерономију, тј. да буде протумачена као одбрана *statusa quo*, односно као пука апологија интереса олигархија. Тешко је објаснити „реформаторима“, „новим револуционарима“, убрзивачима историје, партијским апаратчицима, тајкунима и естрадним интелектуалцима (*on the Road to Power: [Konrad and Szelenyi 1979]*), „новим“ (инстант!) стратезима (и самоевалуаторима наручених стратегија – од 2000. у Србији, на републичком нивоу, сачињено их је око 120) подједнако, као и разним добронамерним дилетантским ентузијастима да одмерено заступање тезе о еволуционом усложњавању привреде и друштва (другим речима о развоју насупрот преврату¹³), не значи подршка континуитету лошег, нити да њихова вера у *deus ex machina* који успоставља дисконтинуитет и једном за свагда (аутоматски, без сопственог знојења) решава сва питања – нема утемељења у досадашњој историји човечанства. Отуд и њихов презир према (искуствима) прошлости и искључива окренутост будућности, лапидарно изражена у покличу: *honour the past – imagine the future!*

Прва модерна транзиција: од феудализма ка капитализму

Многи аутори, на пример, Едвард Џенкс [*Jenks 1900*], сматрају да, историјски посматрано, порекло државе („политичког друштва“) треба тражити у развоју вештине ратовања. Ратовања је било и у патријархалним друштвима, али оно је било „аматерско“; тек организовано, професионално, ратовање резултирало је образовањем (феудалне, а потом) модерне државе. Она би настала када би неки од војних вођа стекао трајну контролу на одређеној територији позамашне величине.

Нови тип заједнице образоване консолидацијом или освајањем, за разлику од оног који му је претходио, суштински има територијални карактер. Етничка или језичка обележја поданика на тој територији били су често мање значајна од њихове војничке привржености, односно спремности на послушност владару као (војном и државном) команданту. То је чинило основну везу која је обезбеђивала јединство државе. Други елемент јединства био је верски – хришћанство (или ислам) као универзалистичка религија (насупрот патријархалном култу предака) премошћавало је шароликост група поданика, разбијајући пре свега племенске разлике. Тек када је (помоћу цркве) сломљен трибализам, могла се родити нација и образовати држава.

13 Јер: *Natura non facit saltum!* Револуционари најпре поједу плодове револуције, а онда Револуција поједе своју децу... Дакле, у конкретной историјској постреволуционарној пракси чешће (ако не и једино) јавља се Хегелова *хетерономија циља*, пре него што се остварује Марков *идеал* радничке (и опште) *еманципације*. Изгледа да је Шумпетер био у праву у погледу аспирација радничке класа: по њему та класа више тежи да се на социјалним лествама попне за пречагу више (тј. да постане средњи, /мало/грађански, слој) него да се пожртвовано бори за општечовечанске идеале. А то изгледа важи и за нове револуционаре (превратнике) у постмодерном друштву у коме више не постоји индустријска радничка класа.

Милитаризам, конкуренција, предузетништво

Милитаризам је по природи такмичарски (као касније тржиште; није случајно Кејнз тумачио капитализам /и/ као сублимацију милитаризма¹⁴). У борби је важан успех; оснивачи држава су ратници који успех постижу новим комбинацијама, новим методима и који се усуђују да не воде много рачуна о (патријархалној) традицији коју карактеришу обичаји. А ти обичаји кад је реч о елити односе се пре свега на племство које рођењем и/или богатством стиче статус. То старо племство бива замењено новим или трансформисано у ново – краљевско племство. Нове племиће бира краљ према заслугама у рату. Способност, дакле, замењује обичај, као критеријум за одређење социјалног статуса, односно за социјалну промоцију. Способност пружања услуга, а не право засновано на рођењу, одређује положај поданика; оних у елити – способност пружања војних услуга владару, а у нижим слојевима – све више радних и новчаних услуга. На тај начин феудализам постаје веза између чисто патријархалног и чисто политичког (односно економског) друштва. Осиромашени племићи који не могу да се прилагоде протестантској етици и духу капитализма продају своје титуле новим богаташима. Први тиме обезбеђују физичку егзистенцију, а други нову биографију. Са сцене се мирно склања племенити, а непродуктивни, а на њу ступа безобзирни а ефикасни нови слој.

У крилу старог (афирмација општих идеја такмичења, способности, предузетништва ...) ствара се клима за модерно друштво. Те идеје примењују се на нов начин, нови су и субјекти који их примењују, нови су и објекти, а настају и нове институције које претендују на универсализам – као што су *тржишнице*, *приватна својина* и *полицичка демократија* – а јављају се и нове *идеологије* и *теорије* које треба да рационализују или објасне ново понашање или нове феномене. Тај процес нужно у почетку обележава знатан степен неодређености, па и неконсистентности, све док се у стварности – на крају транзиције – јасније не артикулише, чвршће не структурише, не искристалише то „ново доба“ – капитализам.

Из капитализма у комунизам и ... натраг?

Био је бео – сада је црвен
Крв га је заруменила
Био је црвен – сада је бео
Смрт га је победила.

Марина Цветајева, *Лојор лабудова*

Прелаз из капитализма у комунизам (у земљама где се одиграо) извршен је превратом; приватна својина је подржављена, ударничко такмичење у функцији остварења циљева „зацртаних“ централним планом заменило је тржишну конкуренцију, политичко вишестранање уступило је место партијском монизму, ...

14 В. [Kejnz 1956].

Имплозијом комунизма поново се отворио проблем транзиције. Транзиција у преткомунизам¹⁵ или у посткомунизам? То несумњиво зависи од историјског, политичког, социјалног и културног контекста различитих транзицијских земаља. Детерминанте нису само интерног карактера. Ту је и „светски капиталистички систем“ [Wallerstein 1974/1986]. Парафразирајући Роберта Андерсона (Robert Anderson) у земљама у транзицији Кандидати за Капиталисте су: Комунисти (без идеолошког значења појма, уствари: политократи, полицијско-политичка номенклатура), Криминалци (класични и неокласични) и Ксенократи (странци)¹⁶ Има ли нешто што им је (пored крупних интересних разлика у борби за капитал и медије) заједничко? Праће новца? Праће биографија? Праће идеја? Највероватније ипак: задржавање и учвршћење монопола моћи уз минималне или нулте трошкове. Судаћи по њиховом понашању, за Кандидате би изгледа било идеално када би та моћ подразумевала благостање без напора такмичења, када би могли да уживају благодети капитализма без трошкова и шокова, без ризика и неизвесности, једном речју да буду – *капџијалистџи без капџијализма*¹⁷.

Утицај на алокацију ресурса

Како се то одражава на алокацију ресурса? У току је замашна реалокација капитала с крупним социјалним последицама. У тој борби за капитал побеђују моћнији. А већа моћ може да буде заснована не само на већој ефикасности (како то доказује економска теорија), него и на неком (пре свега, политичком) монополу, о чему упечатљиво сведочи актуелна пракса. Отуд потреба друштвене контроле моћи. Потреба за друштвеном контролом моћи јавља се у једном случају из економских, а у другом из политичких разлога: а) претерана концентрација и монополизација капитала може да онемогући њихову даљу рационалну употребу и репродуковање, а и да подстиче *ренџијерстџиво* и *џаразиџијизам*; б) акумулација економског богатства тежи да подрије *демокраџиске* политичке *џроцесе*, стога би она морала бити контролисана. У супротном, неформални, лобистички начин понашања и одлучивања постаје доминантан: привредни, политички и уопште друштвени токови – као понорница – са светлости дана повлаче се у подземље.

Редистрибуција као клептократија

Када у неком друштву владају изразита нестабилност и економска нерационалност тада се редистрибуција јавља у виду крађе и прекрађе, мита и ко-

-
- 15 У нови феудализам, у неомеркантилизам, чак понегде (као реакција на економску кризу и/или слом система, а као стратегија опстанка) јавља се реархаизација племенског типа [Ламажаа 2010].
- 16 Доминирају две врсте странаца који долазе да инвестирају у привреде земаља у транзицији: тзв. заводници и перачи пара.
- 17 Остаје отворено питање: да ли се таквим жељама Кандидати за Капиталисте могу наметнути и као озбиљни кандидати за субјекте развоја – и модернизације – у транзицијским друштвима?

рупције (клептократија): „У тренутку када се у друштву прихвати да својина није света као Божји закони и када не постоји сила закона и јавне правде да је заштити, тада наступају анархија и тиранија“, сматра Џон Адамс (John Adams). Тиранија је „непријатељ слободе, противник закона“ (Демостен); њен циљ је „ропство а не добробит људи“ (Макијавели /N. Machiavelli/). То је „поредак ствари, где је онај горе подао, а овај доле понижен“ (Шамфор /N-S. R. Chamfort/).

Симболичка модернизација

Симулакрум није никад оно што прикрива истину,
него истина прикрива да је нема.
Симулакрум је истинит.
Еклезијаст

И из начина формулисања циљева види се да је политика развоја (ако уопште сме да се говори о развојној политици) првенствено симболичка политика, тј. да остаје на нивоу симбола, а не води реалним (квалитетним) променама. Форсирају се (у реторичкој равни, јер су извори финансирања пресушили) пре свега, разни „престижни пројекти“, ствара се привид бурног развоја, иза чије фасаде, с обзиром на одсуство ефикасне контроле, најчешће цветају корупција и различити видови пљачке. У условима опште криминализације друштва јачају елементи паразитизма, друштвена клима (а о понашању и да не говоримо) све је више *редистрибутивистичка*, а све мање продуктивистичка. У том смислу развија се и специфично скоројевићко растрошничко понашање. Та прерасподела најчешће се дешава у сивој зони, без контроле јавности, уз посредовање псеудоелита¹⁸.

Знање и интерес

Данас стварност галопира испред себе и захтева практична
решења која интелектуалац неће наћи.
Шта ту има да ради интелектуалац?
Да пише мемоаре ако је стар,
или да престане да буде
„интелектуалац“
ако је млад.
Анджеј Кијовски (1983)¹⁹

Какву улогу, уопште узев, имају знање и интерес у одлучивању у јавним стварима, тј. у политици?

У античкој Грчкој знање је сматрано основом политике. Макијавели је знање у политици повезао с телеологијом, с интересном сврховитошћу. Модерна поли-

18 У одсуству демократских механизма тај проблем (ако успе да пробије медијску блокаду) избија у јавност у виду инцидентних афера. Оне једна другу сустижу... па се брзо заборављају старе афере.
В. прилог Слободана Рељића у овом Зборнику.

19 У: *Пољско пишање*, СИЦ, Београд 1985, стр. 170.

тичка мисао сматра да политика не може без знања; знање (више као know how, мање као know that) у политици се јавља с обзиром на субјект и с обзиром на ситуацију. Ни морална епистемологија (питање савести) – бар у теорији – није остављена по страни: она је основа морала у политици, а телеолошка је основа политике у животу; интерес је утемељен у знању, али сви интереси нису схватљиви умом. Отуда је политика и знање и вештина надумног схватања живота. *Пост-модерна* покушава да одстрани знање из политике усредсређујући се на *емоције* и одређујући политику као вештину. Критичари постмодерне сматрају да се она тако судара са сопственим ограничењима: постмодернисти, наиме, хоће „помоћу ума да превладају ум“. На другој страни, мане универзалне (а тиме и политичке) *сцијенцијализације* и с њом блиске *технокрајизације*, опште су познате.

Модерни рационализам (на супрот страстима и хероизму романтизма) донео је универзализацију *интереса* („Интерес говори све језике и игра све улоге, чак и улогу незаинтересованости“, каже Ларошфуко (F. La Rochefoucauld) и њихову легитимизацију. И то не само као легитимност интереса опстанка и развоја, тј. побољшања живота појединца и заједнице, него и, с обзиром на реалну констелацију моћи, као легитимност интереса потчињавања, искоришћавања и уништења других (слабијих): „Ако видимо да побеђује Немачка, ми треба да помогнемо Русију, а ако видимо да побеђује Русија, ми треба да помогнемо Немачку, да би их се што више међусобно поубијало“, рекао је у америчком Сенату Хари Труман [Truman 1941] дајући парадигматичан пример схватања интереса великих моћника.

Овако поимање „голих“ интереса лишено осећања и принципијелности, на граници цинизма, очигледно је прирасло срцу и малим моћницима који га примењују на сопственим поданицима. У томе најчешће имају подршку споља, опет, из неких „виших“ интереса.

Могућност избора или TINA²⁰?

Политика може имати значење само онда ако грађанин као политички субјект схвата да у зависности од политичког бављења јавним пословима зависи његов живот, тј. да му квалитет живљења зависи од политичке опције за коју се опредељује. Пре свега, дакле, да постоји могућност избора, да има алтернативе. Насупрот томе, свако мало с врха се прокламује да то и то (на пример: прогрес, мир, правда, равноправност, љубав, лепота, ЕУ ...) нема алтернативе²¹.

У разуђеном (плуралистичком) и сређеном друштву „што је ratio (разлог) за једног то је рационализација (оправдање) за другог...“. Стога, аргументи могу да конкуришу један другом. Такво друштво подразумева јавност, тј. интитуционализоване канале за идентификовање отворених проблема, а затим расправу о различитим начинима решавања тих проблема. Ту налазе своје место и знање и интереси.

20 There Is No Alternative!

21 Што може да послужи као доказ да (већина) транзициона друштва живи у претполитичком и/или постполитичком стању или можда у парapolитичком (где политичка позорница поприма карикатуралне облике), никако у аутентичном политичком стању.

У затвореном, монистичком, монолитном, мономанијски устројеном друштву нема стварних алтернатива, (конструктивно) знање је ирелевантно, па нема ни социјеталног учења, нема флексибилности, способност прилагођавања на промене је мала, а трошкови прилагођавања високи. Отуд у таквим друштвима нема динамизма, већ владају статичност, мртвило и сивило. Али зато ту цвета производња привида²². То је сектор с највишим стопама раста.

У првом случају „залагање за слободу... је унутарња потреба развијеног јавног живота“ [Вошковић 1981], а у другом, гушење слободе услов је опстанка непродуктивног, паразитског, антиразвојног, режима. У затвореном друштву нема уграђеног система „кочница и равнотежа“, не делују „противтежне силе“ и зато је могућ *волунтијаризам*. Ту су непожељне консистентне политике, а још мање стратегије развоја. У таквом друштву *јавности* не постоји, уместо транспарентности влада општа непрозирност. Интензивно се производе сурогати (лажна јавност), лансирају се псеудопроблеми, првенствено у индивидуално-психолошкој и моралистичкој равни (афере), а витални друштвени проблеми занемарују се или одлажу, јер сада „није тренутак ...“²³.

У циљу спречавања промена предузимају се сва могућа средства социјалног, политичког и историјског инжењеринга [Strauss-Kahn 2011].

Стварност у којој се мешају похлепа уских кастинских интереса (и с њом повезан монопол моћи) и сновиђење одавно потрошених идеологија, идеално је станиште опсенара, а не људи од знања. У ситуацији у којој су грађани десубјективизовани, власт функционално делегитимизована (али за то много и не хаје, јер верује да има ослонац напољу), може ли се уопште говорити о улози знања²⁴.

Реформа и транзиција

С обзиром на то да су реформе у реалсоцијализму готово увек биле изнуђене падом производне активности и економске ефикасности, најчешће се као њихов циљ наводио „прелаз од екстензивног на интензивнији“ начин привређивања. То само по себи није безначајно, иако се одмах постављало питање остваривости и овако уско дефинисаног циља. Наиме, нерационално привређивање најчешће је било симптом отворених бројних друштвених проблема. То је нужно наметало преиспитивање свих компонената друштва-

22 „Стварности није било, само је привид био стваран. Јер након што она оде, јавиће се привид изнова, а на њега се можемо ослонити. Привид надживљује стварност, која није ни постојала.“ Аугуст Стриндберг (*Позорнице данас*, информативни лист Југословенског друштва за уметност и технологију позоришта, октобар 1992, стр. 1)

23 В. у овом Зборнику рад Љубомира Маџара, као и одељак Није време! у чланку Радивоја Митровића.

24 При томе, овде се не мисли на „дубоко, зрело знање“, како Даничић дефинише мудрост, још мање на арогантно свезнање; реч је просто о знању као оруђу, као једном од средстава за решавање актуелних проблема. А ти проблеми су толико елементарни да за њихово решавање није потребно никакво софистиковано знање; за почетак је довољан и здрав разум, а о домаћинској памети да и не говоримо. Изузев ако то није „знање без врлине“ у разним својим, данас претежно лоповским, (плагијаторским) варијантама.

ног живота. Према томе, успешна реформа не може да се схвати само као економски процес (још мање као само монетарни, на шта се својевремено у основи свео Аврамовићев Програм I) чији је циљ повећање стопе раста економских агрегата – она је и друштвени процес у коме се сукобљавају захтеви хетерогених слојева становништва (што је одмах дошло до изражаја чим је Програм II отворио питање државе и својине) [Avramović 1998]. Исход тог процеса зависи од „количине“ моћи којом реформаторски слојеви располажу (ако их уопште има!), али и од (почетних) стратешких намера (опет: ако их уопште има!).

С обзиром на то да и у постсоцијалистичким (као и раније у реалсоцијалистичким) друштвима *доминира њолиџика* (свака, па и економска, моћ извире из политичке моћи), несумњиво је да се и кључ укупних промена налази у овој области. Сваки успех економске реформе доводио је до подривања постојећег политичког монопола, тако да су све привредне реформе у бившим социјалистичким земљама остале „приче с тужним крајем“ (који се циклички понављао, од НЕП-а па све до имплозије реалног социјализма). А и данас, с обзиром на то да је и даље у *ценџу њиџање свих њиџања – њиџање моћи*, а не ефикасности – историја се понавља... [Maу 1995].

Транзиција је у изоштреном виду изнела све проблеме ранијих реформи на површину; она не само да их показала у огољеном виду него је (додуше, како се касније показало, више декларативно него стварно) подразумевала и нове амбиције и циљеве које треба остварити у неповољнијем унутрашњем и међународном окружењу. Отуд је транзиција, објективно посматрано, тежи и сложенији проблем него што су то биле раније реформе. Натан и Хофман разматрајући могућности стварања модерног федералног система (у тада још постојећем СССР-у) истичу: „Могло би се показати да су совјетски и источноевропски реформатори јединствени у модерној историји у покушају да брзо и у исто време пређу с унитаристичког на федерални поредак, с једнопартијске на вишепартијску структуру, са централизоване на тржишну привреду, и са гушења на изражавање националног идентитета. Сваки од ових циљева је тежак; већина без премца; сви су за расправљање; а комбинација свих ових фактора – посебно њихових непредвидивих учинака један на другом – задаје страх.“ [Nathan и Hoffmann 1991: 28–29].

Страх од промена: горгонизам

Страх од промена има и социјалнопсихолошке корене: шта ће радити актуелни вршиоци власти „дан после“; инстинкт самоодржања тера их против промена, с обзиром да се у већини случајева на њих може применити Питерово [Peter, Hal i Saton 1969] правило о неспособности. Отуд је разумљив њихов страх од промена. Досадашња негативна „кадровска“ селекција и није могла на површину да избаци субјекте модерне промене која пре свега значи нормалност, имперсонална правила игре, професионализам... Уместо тога,

влада својеврсни *тхерор нейропрофесионалаца*²⁵. И *производња йривиди* промена [Bodrijar 1991].

Корупција

У економској литератури најчешће се наводе три обележја која (по правилу кумулативно) одређују корупцију: злоупотреба позиције моћи, најчешће јавне службе, за радње којима се повређују постојећи закони или занемарују морални стандарди (Лијс [Leys 1975], Бејли [Bauley 1969], ...); постизање предности за оне који такве радње врше или за њима блиска лица (Рој [Roy 1970/71], Макмјулен [McMullan 1961], ...; имплицитна) тајност исплата за радње наведене врсте (Мирдал [Myrdal 1968], Роуз-Ејкерман [Rose-Ackerman 1978/2009]).

Економски аналитичари тврде да корупција не може побољшати алокацију ресурса у тржишној привреди, јер ту – иако постоје и други координациони инструменти – механизам цена доминира и обезбеђује макроекономски оптимум; корумпирани, подземни сектори, да не би због неефикасности заостајали, стално теже да пређу у легални сектор.

У неразвијеним земљама верује се да корупција може да има позитивна алокативна дејства, јер се сматра да се већи део корупционог дохотка инвестира у домаћу привреду; затим, да је она претпоставка политичке и економске стабилности.

У централнопланским привредама корупција је деловала као „неплански“ координациони механизам; она је, као (црно) тржиште деловала конкурентно планском државном сектору и кроз коректуре приватне иницијативе веровало се да би могла да побољша алокацију ресурса.

Паралелну економију, односно економију у сенци, многи су аналитичари сматрали драгоценим мрестилиштем предузетника у време реалсоцијализма (а и у тзв. транзицији). Мари Лавињ, прва (и једина), још одавно [Lavigne 1979; Lavigne 1999] је тврдила да је то једна од најштетнијих заоставштина социјализма. По њеном мишљењу, подземна економија створила је институције, ресурсе, менталитет и, што је најважније, мреже које су омогућиле експлозију корупције и криминала чим је почела да попушта централна контрола партијске државе.

Ако оставимо по страни питање да ли се рђавим средствима може постићи добар циљ, видимо да су (западни) аналитичари посткомунистичке транзиције били жртве неумесне аналогије с капиталистичком првобитном акумулацијом која је била пре насилан него економски процес (и стога ефикасан у рушењу старих структура). Изгледа да су изневерена очекивања да на ђубришту криминала и корупције израсте најлепше цвеће предузетништва. Охлократско-

25 А као што каже Џорџ Сантајана (George Santayana): „Нема тако мрзичачке тираније као што је тиранија просака и анонимуса. Она све прожима, све спречава; својом свеприсутном и суровом ступидношћу она гуши у заметку сваку новину и затире клицу духа.“

клептократска симбиоза на делу ломи илузије – општи је квареж неслућених размера и на индивидуалном и на националном и на глобалном плану. Дух корупције прожима све поре, у њему су огрезли појединци, привреда, друштво, ... *Корупција* није више маргинална појава, (исправљива) грешка у систему; она је *систем*. Да ли се у том случају она може успешно тумачити само у терминима економске анализе или је можда примеренији метаекономски приступ?

Улога државе

Да ли је савремена држава држава моћи (*Machtstaat*) или орган за вршење јавних служби, да ли је она апарат (принуде) или институција (координације)? Искуство сугерише одговор у складу с једним од Нејзбитових [Naisbith 1955] мегатрендова: „и ... и“, а не „или ... или“. Противречна природа централне агенције за обављање јавне власти не смета јој да (потенцијално) буде корисна, добра социјална институција²⁶.

Данас је, изгледа, општеприхваћен став да ефикасност привреде умногоме зависи од политичких институција. С друге стране, пак, тврди се да привредни систем утиче на квалитет политичке демократије.

Шта држава (као политичка институција) ради у економском друштву? Ако је капитализам, схваћен у логичком (не историјском) смислу као оптимално (тачније: једино) економско друштво, онда би ту држава требало да подржи акумулацију капитала. Већ је постало опште место да је акумулација потребна за раст сваке привреде и развој било којег друштва. Дакле, (добра) држава требало би да обезбеди климу за развој.

Поред осталих обележја (капиталистичке) државе, три њене одлике вредне су помена: она има ефективни монопол принуде; њени ресурси купују се новцем из опорезивања; њене активности подлежу владавини права. Та три институционална обележја државе омогућавају акумулацију капитала. Али она се ни логички ни историјски не јавља нужно. Не постоји ту никакав аутоматизам. Постоји интеракција: економски систем зависи од других институционалних система и подршке неекономских снага. Капиталистичка држава очигледно игра кључну улогу у обезбеђивању таквих институционалних претпоставки; она је и чворно место политичке подршке; иако се та подршка може идентификовати и у сфери ширих развојних тенденција, њене конкретне економске активности увек су конјунктурне. На њих, осим економских, утичу и политички [Frey 1978] и идеолошки чиниоци. Њена економска улога, дакле, не може се посматрати одвојено од њених других задатака који укључују: сопствену организациону репродукцију, очување унутрашњег поретка и територијалног интегритета, те дефинисање и тумачење националног јединства, што све скупа чини део опште националне стратегије опстанка и развоја.

²⁶ Доброј држави потребни су добри чиновници – као што су добром друштву потребни добри пекари, добри месари, добри учитељи ... а добре државнике да и не помињемо.

Држава (и у теорији и у пракси) дакако има и грдне мане, стога је не треба ни у ком случају идеализовати: она „не служи да се оствари рај на земљи већ да се живот не претвори у пакао“ (Соловјев)²⁷.

Историјски посматрано, Пакао, односно социјални хаос, револуционари схватају као прилику за реализацију својих радикалних пројеката. Насупрот социјалдемократском реформистичком „начелу изградње државе“ (Staatsbildungsprincip), марксиста (а и савремени капиталистички глобалисти), на пример, су за револуционарну деструкцију (буржоаске и сваке друге) државе. Чак и социјалистичке; у ствари, „социјалистичка држава и није више држава у правом смислу речи“, пишу Б. П. и Р. Л. у одредници о држави у *Социолошком лексикону*. Уосталом: „Радници немају домовину“ (Комунистички манифест), а „неисторијски“ (Хегел, Маркс) и некултурни²⁸ народи и не заслужују државу. Њима је довољна и квазидржава с уграђеним детонатором који се зове „равноправност“: равна права имају и они који граде и они који руше државу (корупционаши и други криминалци, сецесионисти, ...). На брдовитом Балкану, под барјаком равноправности, једна држава већ је успешно срушена ... (Данас се тај посао обавља под слоганом толеранције и поштовања људских и мањинских права, уза сву политичку коректност). Уосталом, шта ће нам и данас држава, када нас само корак дели од плаветне, обилате, прогресивне, безоблачне и бездржавне будућности новог (европског и светског) поретка.

СВЕТ – ЕВРОПА – БАЛКАН

И модернизација и етничка идентификација

У процесу јачања посебности и оспособљавања за борбу на модерној светској арени, где су потребне космополитске вештине, јача и секуларна модернизација и етничка идентификација. Резултат тога је хибридна глобална тенденција ка универзализацији научних норми и економској међузависности и истовремено јачање етнополитичке лојалности. То ствара огромне напетости у савременим државама.

Држава конкуренције уместо државе благостања

Против кохезивне центрипеталне снаге – *raison d'être* државе – често дељује низ, унутрашњих и спољних, чинилаца који угрожавају њен опстанак. Од спољних чинилаца несумњиво треба поменути *йромену сїрайїешке равнїшеже*

27 А и „пакао је празан, сви ђаволи су овде“ (Шекспир, *Бура*).

28 Тако, на пример, у вези с Првим светским ратом, „о Србима Мајнеке каже да још нису постали 'културни народ'. Ако полагају право на сувереност, морали би претходно да докажу да 'су њихов дивљи, примитивни национализам и њихова полуварварска етика кадри да развију духовну културу равну немачкој.'“ [Баста 2014: 49]

у *свеиу*. Економски чиниоци у целини играју све значајнију улогу; они утичу на политичке односе међу државама много више него раније. С друге стране, држава има доминантан, у ранијим раздобљима готово незамислив, утицај на привреду. Као резултат се јавља огроман притисак – пре свега економски моћних држава – да се измени политички значај државних граница, односно да се он прилагоди новој светској констелацији моћи. Државе могу да прихвате да више не управљају својом судбином у економским пословима, што несумњиво озбиљно доводи у питање и њихову политичку независност, или, да то одбију и да тиме изазову мере колективне одмазде и изолације²⁹. Несумњиво да је решење у сваковрсном отварању и функционалном повезивању држава³⁰, али као статусно равноправних (а не „спаринг“) партнера. Неуспех подухвата отварања је зајемчен ако државе нису озбиљне и одговорне. Дакле, претпоставка за успешно укључивање у међународно окружење јесте прецизно дефинисање и учвршћење (што *конкурентније државе* у свим њеним елементима³¹).

Геоэкономика versus транснационални либерализам

Данас превлађује мишљење о *привреди* као основној сфери сукоба *интереса* на глобалној равни. Мишљења се разликују према томе да ли се као примарни актери сучељавања виде *фирме или државе*, односно нације. Транснационални либерали и геоекономисти воде жестоке распре око тога, одевајући у ново рухо више од два столећа старе полемике о улози економских и неекономских чинилаца (пре свега, државе) у привредном развоју појединачних земаља³².

Заговорници геоекономике, на пример, Тароу [Thurrow 1992] и Престовиц [Prestowitz 1989], тврде да је после хладног рата главна битка економска; она се води између *три* различита *типа националних капитализама* (америчког, европског и јапанског³³). *Конкурентност је кључ*, јер је глобализација „игра с

29 В. фусноту 3 на стр. 11.

30 Ако је то могуће; поготово ако су те *државе мале*. Да ли је то могуће *hic et nunc* – одговори на ово управо су били мотив и циљ научног окупљања у октобру и новембру 2013, а, следствено томе, и сврха публикавања овог Зборника. Шта је алтернатива? Која је судбина малих држава и не тако бројчано јаких народа? Хитлер је, на пример, сматрао да мале државе немају будућност (што је и непосредно саопштио тадашњем председнику Финске притискајући га да своју земљу утопи у Немачки рајх [Jakobson 1990]). И други западни мислиоци сматрали су народе који не живе у западној и централној Европи – неисторијским. Тако је, примера ради, Фридрих Енгелс приписивао Словенима културну и политичку инфериорност која их због те њихове немоћи (као неисторијске народе) води (ин)директно у пропаст: „Народи који никада нису имали своју сопствену историју, и након што пређу први, најнижи ниво цивилизације, већ падају под туђинску власт (...) и никада неће остварити било какву независност. Таква је судбина аустријских Словена.“ [Енгелс 1954: 181–182; 290–298].

31 В. ниже одељак: Геоэкономика versus транснационални либерализам. О економским претпоставкама прикључења националне државе „свемирној заједници“ в. у *Прилозима* студију Андре Николића.

32 За прогеокономске ставове види: [Prestowitz 1989], [Luttwak 1990], [Friedman and LeBard 1991], [Thurrow 1992] и [Luttwak 1993]. Осим поменутог Коберовог чланка за критику геокономских становишта видети и: [Tuathail/Toal 1992].

33 У међувремену и Кина се придружила, јача БРИКС, а долазе и „next 11“...

нултом сумом“; отуд императив: „Ми” се морамо такмичити с „Њима“. Постоји кохерентно „Ми” насупрот кохерентном „Они“. Не фирме, него места, нације, државе, блокови међусобно конкуришу. Визија је, дакле, (и) географска. Не пориче се све већа *међузависности* светских економских процеса; али, „Ми” треба да одговоримо на глобализацију тако што ћемо бити *јачи* у односу на наше конкуренте. Ту се види и нова улога државе: она уместо „државе благостања” постаје „држава конкуренције“.

Критичари замерају геоекономистима да падају у територијалну замку претпостављајући да се привреде могу дефинисати – математичким језиком речено – у дискретним територијалним терминима. Рејк [Reich 1991] се пита: ко смо то „Ми“ у глобалној светској привреди? Он верује да се идеја конкурентности користи за смањење државне регулације (мање пореза) и за сузбијање интереса радника. Чомски [Chomsky 1994] тврди да је геоекономика у ствари идеологија која служи интересима богатих притискањем радника да више раде за мању награду. Кругман [Krugman 1999] износи да је једноставно нетачно да водеће нације света у неком значајном степену економски конкуришу једна другој или да се њихови главни проблеми могу приписати неуспесима у конкуренцији на светским тржиштима. Фирме, а не нације (земље) такмиче се у глобалној привреди. Геоекономика служи националним, а не транснационалним пословним интересима и води протекционизму.

Заговорици транснационалног либерализма су коалиције елита у тзв. либералним државама, међународне институције и транснационалне корпорације. За њих су слободна трговина и отворена тржишта кључ економског успеха и просперитета. Глобализација је позитивно добро за све: то је „игра с нунултом сумом“ у којој сви добијају. Мешање државе у привреду је лоше: протекционизам има катастрофалне последице. Улога државе је да ствара најбољу пословну климу за корпорације. Свет се састоји од држава које су „пријатељске“ или „непријатељске“ према тржишту³⁴. Опасност нису друге државе већ протекционисти; непријатељи других држава су у ствари непријатељи тржишта.

Криза суверенитета и криза регулације

Глобализација пре свега значи *дејтерийоризацију*: средства за производњу, средства кредита, средства комуникације и средства разарања нису више везана за територију државе. Држава мора да одговори на глобализацију тако што ће се сама глобализовати³⁵. Глобализација државе значи да она више није ограничена на своју територију³⁶: а) државе су „уклопљене“ у међународне институције (на пример: Међународни монетарни фонд, Светску банку, Светску трговинску организацију...); б) у борби за опстанак државе су зависне и од

34 На тој доктрини заснована је методологија Freedom House-а која се користи при одређивању индекса економских слобода.

35 Или ће је *Дрући* глобализовати, (регионализовати, ..., *контролисати*).

36 В. прилог Јована Курбалије у овом Зборнику.

глобалних токова (на пример, од приступа кредиту и од репутације на финансијским тржиштима). Отуд криза суверенитета и криза регулације: моћ државе да управља сопственом економском судбином³⁷ нагрижена је, а, према мишљењу транснационалних либерала, и способност држава и народа да се одупру светском тржишту еродира: глобални финансијски систем функционише ван јавне контроле и ван националног законодавства, регулација је сведена на најмању меру, с обзиром на то да се погони лоцирају у „нерегулисаним“ регионима и запошљавају најјефтинију расположиву радну снагу.

Глобализација и раст неједнакости

Од 1980-их апсолутно сиромаштво у свим неразвијеним земљама је порасло, а у већем делу Африке и Латинске Америке оно се повећало и у апсолутном и у релативном изразу. *Human Development Report* УН за 1996. открива да је отприлике две трећине земаља те године било у горем положају него 80-их. 1995. године 538 милијардера поседовало је богатство равно оном које је тада имало 45% становништва планете (више од 2,3 милијарде људи). Према Светској банци, пре 30 година најбогатијих 20% светског становништва било је око 30 пута богатије од 20% најсиромашнијих. Данас је то 60 пута. Другачије мерено шестина становника света власник је пет шестина светског богатства. Велке (Manfred Woehlke) из Института за политику и економију из Ебенхаузена (Немачка) пре двадесетак година предвиђао је да ће 2000. године од 6 милијарди становника Земље једна милијарда бити богата, друга милијарда солидно обезбеђена, милијарда ће их бити сиромашних, а три милијарде очајнички сиромашно. Његова предвиђања испала су сувише оптимистичка.

Ендизам

Последње декаде 20. века обележили су различити конструкти којима је термин и појам „крај“ заједнички:

- „крај идеологије“ (Бел [Bell 1960] и Липсет [Lipset 1996], [Lipset 2000]) треба да означи опадајући утицај класа на политику, где левица и десница прихватају класни мир државе благостања;
- „крај историје“ [Фукујама 1998/1992] је дошао, јер оно што данас постоји као облик друштвене организације и системско решење у развијеним западним земљама представља последњу степену у досадашњем хиљадама година старом трагању човека за бољим; систем либералне демократије је најбољи могући и неће бити трагања за новим ни тежњи за променом;

37 Уочицајем економске теорије (конкретније: економске филозофије и стратегија развоја) на судбину државе бави се генералисимус Чанг Кај Шек [Chiang Kai Shek 2012] у књизи објављеној још 1947. године, чија актуелност (јер се бави појавама дугог трајања и структурним променама) временом, изгледа, не јењава. Зато неки познаваоци Кине тврде да је „Мао добио битку, а Чанг – рат“.

- „крај географије“ најавио је Маклуан ([Маклуан 1971], [MacLuhan 1992/1989]): електронски медији направили су од Земљине кугле „глобално село“; различити технолошки детерминисти развили су идеју и пренели је у и у друге системе информација – када у једном, истом, тренутку, сви „глобални“ грађани буду могли да добију (сваку) информацију, онда то значи да физичке дистанце више не постоје, тј. да је укинута простор (*гејтерийиријализација*) као што наводно „крај историје“ („деисторизација“, *разисторија*) укида време.

Наступа, дакле, време универзализације, уместо сукоба цивилизација (Хантингтон [Huntington 2011/1996], [Хантингтон 1998]) долази *ера глобалне цивилизације* (у којој политика и култура не смеју да стоје на путу економској експанзији).

Сложена и противречна стварност довела је и стално доводи у питање редукционистички карактер ових интелектуалних творевина. Ове теорије, показује се, нису настале само као плод тежње за *објашњењем* и *разумевањем* појава и процеса, оне имплицитно и *ојравдавају* и *усмеравају* (што је улога *идеологија*), тако да нема говора о некаквом њиховом крају, јер *нема краја интересима*: они се чак универзализују³⁸), дакле, те теорије, поред аналитичко-експланаторне, играју и легитимизацијску улогу.

Истовремено су све снажније тенденције *комерцијализације* и *корпоративизације*. Све је предмет купородаје (укључујући и људе, њихове органе, па и душе³⁹). Максимална количина (као циљ) и максимална брзина („брзи прождиру споре“⁴⁰) врхунске су и (једине) вредности; оне замењују сваку вештину (и, дакако, врлину). Оне су једино мерило успеха. А да бисмо били успешни морамо се *инкорпорирати*: влада је постала корпорација, партија је постала корпорација, и болница је корпорација, то је и школа, и научноистраживачки институт, чак и црква, војска је професионална, плаћеничка... Циљна функција корпорације је максималан профит. Дакле, школа не образује и не васпитава, научници не трагају за истином, војници не бране земљу, политичари не брину о општем добру (сматра се да је *државничко* понашање атавизам прошлости), свештеници не брину о душама верника, економија је постала нова религија, сви су у бизнис сектору у трци за максималном добити. У *свећу доминирају тенденције замене културе задавом, образовање замењује обуку, науку – технике уређивања* (геномика ума⁴¹), а *полийичка сцена* поприма све више обележја

38 В. фусноту 95 на стр. 62.

39 Промене у систему вредности на примеру *издаје* илуструју Цицерон (и Ребека Вест); најпре Цицерон: „Нација може да преживи своје будале, па чак и амбициозне. Али нација не може да преживи издају изнутра. Непријатељ пред вратима је мање страшан, јер је познат и носи своју заставу отворено, док се издајник креће слободно унутар градских капија; његов лукави шапат шири се свим улицама и чује се ... у кулоарима владе. Такав издајник нам се не појављује као издајник, он прича гласом који је жртвама близак и пријатан; његово лице и начин одевања сличан је њиховом и он оживљава ону поквареност која лежи дубоко у срцу сваког човека. Издајник разара душу нације, подрива темеље града, шири заразу у телу политике, све док она не подлегне његовој болести. Мање се треба плашити убица – издајник је куга!“ О (пост)модернистичкој релативизацији издаје (у случају Велике Британије, али изгледа и у општем случају) в. књигу Ребеке Вест *Значење издаје* [Вест 2013].

40 “Die Schnellen fressen die Langsamem.“ [Leitschuh-Fecht 1997]

41 В. [Кара-Мурза 2011].

циркуса и сточне пијаце. Тиме се људи аутономија њојединих друштвених сфера (политике, науке, здравства, просвете, спорта, медија, ...), срозава се њихов квалитет, губи се њихова аутентичност и разлог постојања. Личности постају све више индивидуе (редуковане на функцију пореског обвезника и потрошача⁴²), губи се смисао егзистенције, људи постају сувишни⁴³ – отуд све снажнија пропаганда трансхуманиста⁴⁴. Изгубљен је тиме и смисао развоја. Криза је постала перманентно стање на кога се треба привикавати. Томе служе различити reality shows. Посмодернистичка идеологија све то релативизује, све вредности поравнава, и, деконструишући прошлост и садашњост, припрема нас за постхуману/„постхумну“ будућност.

Сви конвертирамо к ЕУ, док Амур тече, тече...

Једну од доминантних црта савременог развоја Европе, а пре свега Западне Европе, представља процес блиске политичке и економске *сарадње*, па коначно и *интеграције* који уједињује низ веома значајних европских земаља. Основни садржај тог процеса изражен је у поставци да су оквири националних држава недовољни за осигурање несметаног привредног развоја европских земаља и да је у интересу даљег и бржег развоја потребно да се створи шири привредни простор који би (на принципу *економије обима*⁴⁵) омогућио рационалнију поделу рада, тј. динамичнији научни, технолошки и привредни развој.

-
- 42 Нема произвођача који би могли бити опорезовани и који би се својим зарадама на тржишту потрошних добара појавили као носиоци ефективне тражње. Падају буџетски приходи, пада тражња; зато настају кризе. Стварањем кризних жаришта и покретањем ратова без победника (no win war) и помоћу опунмоћеника (war by proxies) – корејски рат средином минулог века био је први такав рат – вештачки расте тражња за оруђем, оружјем и муницијом, расте тражња за јаничарима, диже се производња, повећава се запосленост и назире се излаз из економске кризе.
- 43 Сматра се да више од половине оних који сада ступају у радно способно доба никада неће добити посао. Зато им се препоручује идеја samozапшљавања, тј. да сами измисле себи посао (ако хоће да раде); трагање за исплативим послом (који им обезбеђује минимум егзистенције) јача индивидуалну креативност! – динични је коментар *експертша* који (јер су при власти) примају неколико плата.
- 44 На шта упозорава и Фукујама у књизи *Наша њистхумана будућност*. *Последице биотехнолошке револуције* [Fukuyama 2002]. У тој књизи он разматра потенцијалну опасност за либералну демократију коју представља употреба нових биотехнологија које се користе у трансхуманистичке сврхе. Он тврди да нас резултати биомедицинских иновација суочавају с могућом будућности у којој ће наше човечанство бити измењено до непознатљивости. Фукујама скицира кратку историју човекових промена у схватању природе: од Платоновог и Аристотеловог уверења да људска бића имају „природан крај“ до идеала утописта и диктатора модерног доба који желе да трансформишу друштво у идеолошке сврхе. Фукујама сматра да ће способност манипулисања ДНК-ом потомака једне особе имати дубоке, и потенцијално страховите, последице по политички поредак, иако се то можда чини с најбољим намерама.
- 45 На том (economy of scale) принципу заснован је и чувени Чекинијев (Cecchini) извештај The Costs of non-Europe. Та студија урађена је 1988. године на захтев Европске комисије о плану за успостављање јединственог тржишта до 1992. (споразум у Мاستрихту). Извештај анализира економске последице јединственог тржишта уз предвиђање дугорочног економског раста и побољшану конкурентност Европске заједнице. У извештају је израчунато да би се уклањањем постојећих баријера (гранична контрола, техничке и пореске препреке, итд.) могле остварити уштеде од 200 милијарди екија, што би утицало на смањење потрошачких цена, бржи привредни раст и отварање најмање 1,8 милиона радних места годишње.

Али ти захтеви су у пракси били (од краја Другог светског рата па до данас) подређени (гео)политичким мотивима⁴⁶: све до 1989, тј. до пада Берлинског зида, интеграције у Европи су се одвијале уз активну подршку једне од двеју великих сила: на западноевропску сарадњу и интеграцију политички су утицале САД, а источноевропском интеграцијом руководио је СССР. Али док су основе *истичноевројске* сарадње и интеграције биле искључиво *йолијичке* природе и због тога нису биле у могућности да се прошире на широки регионални европски план, одвијајући се на бази Стаљинове концепције о постојању два паралелна светска тржишта, социјалистичког и капиталистичког, *зайагно-евројске* концепције – у чијем су настајању играли значајну улогу и политички моменти, тј. постојећа подела света, а посебно Европе, и жеља западноевропских влада да се новом европском политиком афирмишу на међународном плану – теже више *економском* решавању, а тиме и стварању таквих инструмената међународне економске сарадње чије је делимично остварење довело до веома крупних промена у физиономији савремене Западне Европе⁴⁷.

Падом Берлинског зида и урушавањем Совјетског Савеза ситуација се коренито изменила. На сцени је остала само западноевропска макрорегионална интеграција⁴⁸. Настављајући раније тенденције, она је довела до више-мање кохерентне *економско-йолијичко-безбедносне* концепције интеграције (*џири сџиуба*) чије (тегобно) спровођење има данас знатно дејство на међународне односе⁴⁹.

Од самог почетка на делу су два приступа европским интеграцијама. Један: савез = јединство. Други: Union – yes, Unity – no! Временом на значају добија и друга дилема: продубљивање – проширивање. Па унутар проширене ЕУ: сукоб интереса старих и нових чланица објективно изазван разликама у степену и секторској структури њихових привреда. Замор од проширења. Светска економска криза и криза еврозоне. Сукоб цивилизација (културâ, менталитетâ) на релацији север – југ Европе. Однос ЕУ и САД (односно транснационалних

46 Да би касније они уступили место геоекономским мотивима.

47 Због тога се може рећи да западноевропска и источноевропска интеграција нису имале много додирних тачака. Политички моменти који одређују источноевропску сарадњу остајали су током времена мање или више непромењени. Мењала су се само решења, дошло је до веће повезаности привреда источноевропских земаља и Совјетског Савеза, али је у суштини тај процес остао исти и сводио се на усклађивање економске политике земаља-чланица Савета за узајамну економску помоћ (СЕВ-а) у циљу убрзања економског развоја и планског усмеравања трговинске размене. Али све се то решавало *билатералним* споразумима, преговорима између влада, а не на основу чврстих *мултилатералних* инструмената економске сарадње. Тако је бар то било од оснивања СЕВ-а, 1949. године, све до средине 1957, када је на Конференцији у Варшави дошло до усвајања петнаестогодишњег плана развоја који је требало сарадњу источноевропских земаља да усмери у правцу врло детаљно разрађене специјализације појединих земаља, не за извесне привредне гране, него за одређене артикле, па и делове за производњу тих артикала, у циљу да се на том привредном простору успостави што ужа и планом одређена *јодела рада*. Може се претпоставити да се у кондибирању постсовјетских, евроазијских, интеграција пошло од искустава из прошлости СЕВ-а и ЕУ.

48 У новије време промаља се и *ојий* евроазијске интеграције.

49 И мада је ту речи о остварењу идеје која је никла на основу сасвим специфичних фактора, у вези са ситуацијом насталом после Другог светског рата, ипак треба имати у виду — оцењујући њен идејни утицај и њену привлачну снагу — да она није нова у историји. Ни идеја није нова, а ни пракса: Свето римско царство немачког народа, Наполеон, Паневропа, Хитлер ... В. чланак Запјесоцког у *Прилозима* овог Зборника и в. [Хофбауер 2012].

центра моћи). Однос ЕУ (посебно Немачке – Северни ток) према Русији. Однос НАТО – Русија. Раст регионалистичких (сецесионистичких) захтева унутар земаља чланица ЕУ. Захтеви за дефинисање процедура дезинтеграције ЕУ⁵⁰. Однос „конвергената“ (оних који живе у нади да ће једног дана постати пуноправни чланови) према ЕУ⁵¹ ... Бројни су проблеми који карактеришу процесе европских интеграција на почетку 21. века. Да ли ће и како ти проблеми бити превладавани? Та и друга сродна питања превазилазе оквира овог рада. У сваком случају сва та питања треба стално да буду у видокруту, уз дужан аналитички однос, свих оних који (треба да) брину и мисле о стратегији развоја Србије⁵².

Дефиниција ЕУ

У односу на САД и Јапан, Кину, Русију... Европа (тачније ЕУ) у геоекономској визури пати од једне слабости; наиме за разлику од других националних капитализама, она нема државу. Стога се, готово без престанка, воде дебате о њеној дефиницији, тј. о односу економских и политичких интеграционих процеса⁵³: да ли је Европа „Европа грађана“, „Европа националних држава“ или „Европа региона“. Да ли све снажнија афирмација Европе региона треба да релативизује значај европских националних држава и повећа *кохезију* Европске уније⁵⁴, уз истовремено јачање европских транснационалних структура које би евентуално требало да играју улогу државе (конкурвенције) у односу на друге „националне капитализме“. У сваком случају, нагли процват расправе о принципу *суйсидијарности* у ЕУ, у многим (пре свега, богатим) регионима пробудио је наду у у поделу власти између ЕУ и региона, а на уштрб националне државе (*деволуција*).

50 Добро теоријско полазиште за концептуализацију и анализу европске дезинтеграције представља [Vollaard 2014: 1142–1159].

51 „... зависност и подражавање још увек није и унутрашњи сусрет са Западом. Истински сусрет се остварује само на равни слободе и љубави“. [Флоровски]. У Европим међутим, тврди Шпидлик, „нема ни слободе ни љубави“. „Данашња Европа се више не одушевљава идејама, толике је већ чула и толике слуша. Не дивимо се блиставим замислима, већ се директно питамо каква је њихова вредност за живот. Према параболу Достојевског, човек науке и технике је уложио велики напор да изгради европску палату, блиставу и јасну као кристал. А сада, када у њој треба да живи, открива да ту нема ни слободе ни љубави, да ту не среће људе, јер су и они, опредмећени и компјутеризовани, постали – ствари, сврстани у генеричке категорије.“ [Шпидлик 2007: 6].

Али и даље сви (посебно словенске душе!?) конвергирају к ЕУ: „Њихов циљ је био тај недостижни Далеки Исток на којем се називао неоодољиви крај земље: оно велико нејасно нигде, драго њиховим душама које мрзе присилу, ограничења, међе. Европа је на Западу обележила своје међе од којих је заувек одбацила варварску Московију. Онда су се они бацили према Истоку. *Нагајући се да ће досећи на Запад с грује стране?* Је ли то варка одбаченог обожаваоца? Лукавство отераног љубавника?“ [Makin 1999: 9].

52 Видети прилог Оскара Ковача у овом Зборнику у коме он указује да ЕУ доноси стратегију и за нас, ми се ту ништа не питамо, само (треба да се) покоравамо... (*compliance*, по CHOICE!).

53 В. [Fuše 2000], [Šidanski 2002].

54 Регионална политика у ЕУ се назива кохезиона политика. В. [Ederven, Gorter, de Moji and Nahuis, 2002].

Успон регионалне Европе

Ти регионалистички захтеви расту упоредо с продубљавањем и проширивањем европских интеграција, не само због повећаних могућности комуникације и артикулације које пружа модерни свет, него исто толико и због тзв. нове „економизације“ (супротне кејнзовској социјализацији) државне моћи (*држава конкуренције versus држава блајосћања*). Држава се све више посматра, као економски регулатор, функционалан у односу на економске снаге. Проблем је у томе што је њена легитимност као извршиоца власти смањена, јер су културне, идеолошке и територијалне димензије власти пригушене. У тим измењеним приликама настаје нова *територијализација политичких захтева*, овога пута на *регионалном нивоу*, јер се парламентаризам репрезентативне централне власти углавном третира као „функционално прилагођавање“. Чак и сами супранационални интеграциони процеси изазивају снажну реакцију региона који су по свим апсолутним мерилима *просперитетни*, али који су, условно говорећи, били лишени утицаја и просперитета у недавној прошлости. Не треба посебно напомињати, да су ти захтеви строжи у случајевима када је њихова артикулација „обогаћена“ етничком димензијом (национализам мањина! В.: [Hillard 2004]; [Thomson Iserbyt]...) ⁵⁵.

Интеграциони процеси у западној Европи додатно су наелектрисали расправу о томе како решавати питање „демократског дефицита“, односно бирократског окоштавања и отуђености еврократије: Које су институције у будућој ЕУ нужне и могућне? Које регионалне ефекте може да има европска интеграција? Који од њих су пожељни?

Прва дебата о регионализацији и прва планска европска регионализација отпочеле су крајем шездесетих година с великим таласом интеграције у ЕЗ. *Регионална политика* на нивоу ЕЗ, у тој *првој фази*, *тежила* је *јачању националних центара моћи*. Економска (енергетска) *криза* после 1973. *зауставила* је *ову тежњу*. Захтеви за регионалном аутономијом и даље су се чули из „радикалних“ – и сиромашних – региона (као што су Алстер, Корзика и Баскијске покрајине).

Осамдесетих и деведесетих година регионалистичка проблематика постала је актуелнија можда више него икад пре, али овога пута претежно у виду захтева за идентитетом успешних, богатих и моћних – „буржоаских“ како их је назвао Харви [Harvie 1994] – а не, као раније, пролетерских региона ⁵⁶. Тиме је

55 Шкотска, Каталонија...

56 „Четири мотора“ Баден Виртенберг, Рона-Алпе, Каталонија, Ломбардија, а од 1990. и Велс као придружени регион, успешно примењују директне споразуме о економској сарадњи и технолошкој, културној и образовној размени, успевајући да своју стратегију високо пласирају у оквирима ЕУ. Овде није реч о чврсто и дубоко укоревеном идентитету који покушава да се изрази и афирмише, него о локалним елитама које које сарађујући с глобалним корпорацијама као што су Кодак, Порше и Бош, траже нове путеве у глобализованој привреди где је њихова позиција јача него што је њихов утицај у оквиру националне државе.

Кристофер Харви је још пре две деценије [Harvie 1994] приметио да су *нови буржоаски регионализам*, који се појавио у 1980-им, заступали најјаче они који су тражили друге, нове, јединице различите од старих, националних, а у циљу развоја сарадње зарад повећања иметка и моћи. С тим у вези, региони се не сматрају само алтернативом држави, као мале и боље државе, него они развијају и различиту организацију и етос сматрајући себе изразом „цивилног друштва“ које је у опозицији с државом.

индиректно (или полусвесно) и регионални проблем био третиран као социјални проблем (а регионална политика као својеврсна социјална политика⁵⁷). С обзиром на то да у посткејнзовској ери „социјала“ уступа место „конкурентности“, тако традиционално конципирана (а и уопште свака) регионална проблематика одлази на маргину, све до њеног редефинисања – у новом политичком, економском и технолошком контексту.

Криза европских интеграција

Како економски ревитализовати ЕУ? Пита се Морис Але⁵⁸, убеђени Европљанин⁵⁹. Але је био заговорник конфедерације суверених држава Европе. По њему, конфедерална формула је једини реалистични пут стварања уједињене Европе јер би само тај облик политичке заједнице прихватили сви европски народи⁶⁰. Историјско искуство говори да заједнице више нација и више држава могу бити трајне и стабилне само ако су испуњена два услова: *прво*, да не буду сувише велике, и, *друго*, да окупљају државе или народе који имају заједничку историју, културу, сличну политичку традицију. У сувише хетерогеним заједницама неминовно се јављају центрифугалне силе тако да оне најчешће бивају осуђене на пропаст. С друге стране, ЕУ не би смела да се претвори у „неомеђену зону слободне размене“.

Политичко интегрисање Европе је требало да претходи економском, а чињеница да је редослед био обрнут, односно, да се приступило економској интеграцији а да до политичке није ни дошло, представља, сматрао је Але, велику и тешко поправљиву грешку. Директна последица тога је технократска деформација европских институција.

На челу ЕУ је технократска структура која представља привид демократије. Она је конституисана по угледу на *corporate governance* – управљање предузећима које се састоји од низа институционалних правила која омогућавају да се руководиоци предузећа контролишу како би доносили одлуке у интересу акционара. Транспонован на политичке институције *governance* има за циљ да усмери одлуке политичара ка остваривању интереса *мултинационалки*.

На економском плану циљ европске интеграције је био да омогући максимално деловање компаративних предности. Потребан услов за то је велико тржиште, тј. укидање свих ограничења за промет робе, људи и капитала. Међутим, спољнотрговинска политика Европске комисије постепено се претворила у неолибералну политику слободне размене која је очигледно у супротности са самом идејом европске конструкције. Уместо да се супротставе неконтролиса-

57 Данас: кохезиона политика.

58 Овај одељак се готово у потпуности ослања на део рада Бранке Бујишић [Бујишић 2010]. Њен рад у целини врло темељно, исцрпно и прецизно, представља научно дело овог великог француског економисте.

59 Зато што „заједништво даје снагу“.

60 То је и став Вацлава Клауса [Klaus 2010] који у овој ствари стоји насупрот европским федералистима, на пример, Душану Шиђанском [Šidanski 2002].

ној либерализацији спољнотрговинских односа, националне владе западноевропских земаља су – независно од своје идеолошке оријентације – толерисале и промовисале некритички конципиран *лесеферизам* тако да све мере економске политике које већ двадесет пет година предузимају у циљу подстицања економског раста и смањивања незапослености, остају без резултата. [Бујишић 2010: 42]

Либерализација размене је пожељна али само унутар регионалних организација које окупљају земље приближно истог нивоа економског и социјалног развоја. Сваки од тих регионалних система треба да успостави одговарајући институционални оквир који би обезбеђивао његову *разумну заштити* од земаља или организација нечланица. Поштовање тог принципа представља суштински услов за развој сваке земље, и обрнуто – уколико се тај принцип не поштује, насилна и анархична глобализација постаје инструмент деструкције.

Конституисање оваквих регионалних целина никако не би значило њихово међусобно супротстављање нити угрожавање трећих земаља.

У том смислу проширивање Европе априла 2003. представља „невероватну глупост и недопустиву грешку”. БДП по глави становника био је у тренутку пријема у Пољској, Мађарској, Чешкој и Словачкој од 40% до 60% нижи него рецимо у Француској а разлике у нивоу надница су биле још веће. Па ипак, споразум из Нице није предвидео прелазни период за придруживање тих земаља Унији што делимично објашњава проблеме кроз које данас пролазе и те земље и Унија. ...

Але истиче да би било сувише поједностављено тумачити политичку, економску, социјалну кризу кроз коју пролази Европска унија само неолибералном политиком Брисела. *Криза* која погађа и Европу и читав свет је *антиројолошка* а њени узроци су и комплексни и бројни. Зато и решења морају бити сложена а не само економске природе. Међутим, ако се посматра само област привреде онда један од пресудних разлога за успоравање раста земаља ЕУ јесте некритичка примена *лесеферизма* од стране Брисела.

Але зато сматра да земље ЕУ треба што пре да уведу неки облик заштите како би се зауставила економска регресија Уније јер „друштво које није способно да се брани је изгубљено друштво”. Да би се ЕУ економски ревитализовала и ефикасно водила борбу против масовне незапослености – Але предлаже увођење комунитарне преференције на којој је и почивало заједничко тржиште до 1974. године. ... [Бујишић 2010: 43–44]

Имајући у виду важеће уговоре на којима Европска унија почива, принципе СТО које је ЕУ прихватила, као и политичку моћ и утицај мултинационалних компанија, поновно увођење те преференције било би везано с великим тешкоћама и на институционалном и на политичком плану. Уколико би се испоставило да су те тешкоће непремостиве, земље еврозоне би требало да изврше сецесију, а ако би се испоставило да је и та сецесија тешко остварива, онда би *Француска* сама требало *да изађе из ЕУ*.

Успостављање заштите има за претпоставку установљавање коначних граница Уније и стварање економски и социјално интегрисаног простора унутар тих граница. То је предуслов за формулисање а затим и одбрану

заједничког интереса чему би, пак, требало да претходи стварање политичке Европе у правом смислу речи. Међутим, политичка заједница за коју се Але залаже фактички би подразумевала дезинтеграцију⁶¹ садашње ЕУ и њено преобликовање у чвршће повезану конфедералну заједницу мањег броја земаља приближно истог степена развијености. То би конкретно значило формирање мање групе земаља од држава оснивача (или од земаља еврозоне). Остале чланице би биле у различитим односима партнерства с том групом земаља. [Бујишић 2010: 44]

Што се тиче држава Источне Европе, Але је сматрао да би претходно требало да се интегришу у економску заједницу сличну ЕЕЗ што би поспешило њихов развој и допринело порасту животног стандарда. Након тога би била могућа интеграција „две Европе” али такав развој би по њему „захтевао доста година”. [Бујишић 2010: 45]

Једна Европа, две или више Европа? Нордијска ЕУ? Централноевропска (немачка) ЕУ? (Европска Немачка или немачка Европа?) Латинска или Медитеранска ЕУ? Балканска ЕУ⁶²?

Балкан: прва и последња Европа⁶³

Мир је и предуслов и резултат развојног процеса. То је општи исказ, универзалан и у теоријској (и у идолошкој) равни⁶⁴.

Мир је и предуслов и резултат развојног процеса. То важи и за Балкан који је познат као конфликтан, нестабилан и релативно технолошки и еко-

61 В. [Vollaard 2014: 1142–1159], као и бројне (углавном публицистичке и/или активистичке) текстове који критикују ЕУ као „нови СССР”, или пореде ЕУ с првом и другом Југославијом као „протоЕУ”.

62 В. чланак Јована Лончарића у *Прилозима* овог Зборника.

63 Трајан Стојановић, амерички историчар српског порекла, тако је насловио своју семиналну књигу: *Балкански светиови: прва и последња Европа*.

64 У пракси то у сваком случају важи за економски неразвијене (или мање развијене) земље, јер ако знатна средства акумулације уложе у куповину оружја (а не у производњу) врло је вероватно да никада неће стати на пут развоја и благостања. Док, насупротив томе, у зрелим хиперразвијеним привредама, поготово ако су запале у кризу, *раш* динамизује производњу и повећава вредност извоза, поготово ако у тим привредама доминирају сектори производње оружја, а према неким мишљењима, рат је једини начин изласка из економске кризе (Карл Шмит: „Из мале кризе се излази малим ратом, а из велике кризе великим ратом.”). Неки привредни историчари сматрају да се из Велике економске кризе (1929–34) изашло тек Другим светским ратом. Деветнаестогодишњи Андра Николић (1873) о односу насиља и богатства пише: „Има две школе политичке економије. Једна је *космополијска економија*, наука о вредности, којој су људи средства за производњу богатства. Друга је *народна економија*, наука о *производној снази*, којој је богатство једно од средстава за развиће личности. Прва економија учи народ да се обогати експлоатисањем других народа. На застави друге економије стоје ове речи:

„Најнесрећнија је она *пољопривредна* која *приводева ујројашење шуђе снаје*. *Где је јод приишисак, шу сирадају подједнако и иобедник и иобедени*“ (В. студију Андре Николића у *Прилозима* овог Зборника).

Ових дана, поводом украјинске кризе, Ристо Пентила (Risto Penttila), генерални секретар Северне лиге, Удружења европских пословних лидера са седиштем у Хелсинкију, у *Financial Times*-у од 10. октобра 2014. апелује на обе стране (Русију и Запад) да престану да кажњавају једни друге. (Risto Penttila, Russia and the west should stop punishing one another, *FT*, 10 Oct 2014).

номски заостао – а поврх свега и стереотипима оптерећен – регион. Како би се данас могле дефинисати економске, односно опште развојне основе дугорочног мира и стабилности⁶⁵ на Балкану? Да ли су оне садржане у синтагми 'дебалканизација Балкана' у смислу европеизације (односно реевропеизације ако је Балкан био 'прва Европа')? Од почетка распада османске царевине балкански народи оријентишу се на европску (тачније: западњачку) културу засновану на научном и техничком напресу. Наслеђе те империје: командна полузатворена привреда, где доминира прерасподела, негенеративни градови (потрошно усмерене урбане енклаве, тј., економски дуализам) остало је – у мање или више модификованом виду – битно обележје балканских привреда; њихов развој се може означити као асиметричан у односу на остатак Европе. *Асиметричност развоја* се манифестовала у османско време зависношћу у потрошњи, а потом у разним покушајима индустријализације као технолошка, увозна, односно укупна развојна зависност. Та зависност (поред осталих чинилаца) резултирала је у сталном релативном заостајању балканских земаља: оне су заостајале чак и кад су бележиле напредак. Ни високе стопе раста балканских привреда нису могле да компензују то заостајање, односно нису биле довољне да омогуће достизање развијених. Балкан то није био у стању ни под окриљем капитализма ни под разноврсним балканским облицима комунизма. Да ли ће то Балкан моћи у 21. веку коришћењем компаративних предности новог модела капитализма заснованог на информацијама? Хоће ли у будућности Балканцима бити доступне све информације које ће производити и користити високо развијени и да ли ће доћи до изражаја инвентивност и уопште креативност *homo balkanicus*-а? Вероватно хоће, ако – и у развијеном свету и на Балкану – развој културе, привреде и друштва буде заснован на поузданим еколошким и антрополошким начелима – то су у бити начела очувања и проширења имагинације, а не саморазарајућег квантитативно димензионираног раста. У противном, Балкан ће вероватно (п)остати периферија (или у најбољем случају зависна полупериферија), полуизолована и маргинализована.

Отуд се питање успешног привредног развоја Балкана актуелизује (и) као питање интеграције: интегрисање сродних и/или комплементарних земаља у регион Балкан, као и интегрисање Балкана у Европу и свет.

65 „Мир и стабилност“ су овде, на неки начин, упарени плеонастички. У ствари, „стабилност“ овде стоји (као еуфемизам?!) за „контролу“. У новоговору, дакле, „стабилност“ (може да значи: све је под *нашом*) контролом! То је суштина и старог и новог империјализма. У старом империјализму, контрола се врши директно (применом тврде силе) а у случају новог, тзв. економског империјализма, много суптилније – применом меке и паметне силе [Нај 2012]. Економски империјализам се јавља када једна земља (жели да) контролише другу и користи потребне ресурсе за ту контролу. *Оправдање*: то је јефтиније за земљу-жртву (и, према тврдњи домаће компрадорске елите – једини начин да се земља модернизује), стога она „дозвољава“ да буде контролисана; *осјоравање*: земља-жртва увек има могућност да каже „не“, не постоји дугорочно решење, тј. одрживост економског империјализма, јер моћ (доминација) траје док трају ресурси који се користе за контролу; *решење* (са становишта империјалне силе): учинити земљу-жртву зависном од ресурса „контролора“ (на пример, задуживањем).

РАЗВОЈ

Кратка историја идеје: раст – развој – прогрес

Све више је нових идеја о развоју, а истовремено, без обзира на све „декаде развоја” УН⁶⁶, развојни јаз се, глобално посматрано, повећава⁶⁷. Многа питања остају нерешени или се чак заостравају (незапосленост је најперсистентнији проблем). Примена шок терапије у земљама у *транзицији* већину њих је претворило од земаља *другог светла* у (зависне) земље *трећег светла*. Глобална *економска криза* генерисана у најразвијенијим привредама прелила се и на мање развијене земље... Све то актуелизује потребу преиспитивања „старих“ идеја и политика, односно намеће нужност подробнијег разматрања еволуције идеја и праксе развоја у новом, *постмодерном* контексту.

Ако би се *раси* условно могао одредити као квантитативне промене у релацијама економских агрегата (у маси или релативизоване *per capita*), и ако *прогрес* као вредносна категорија садржи таква одређена као што су норма, критеријум, стандард, циљ (развоја), тада *развој* као својеврсна трансформа-

66 Декаде развоја у 21. веку заменили су тзв. Миленијумски развојни циљеви – МПЦ (Millennium Development Goals – MDGs). Зацртано је да се до 2015. године остваре следећи циљеви: искорењивање екстремног сиромаштва и глади, 2. постизање општег основног образовања, 3. промоција родне равноправности и јачање улоге жена, 4. смањење смртности одојчади, 5. побољшање здравља мајки (родила) 6. борба против hiv/aids, маларије и других болести, 7. осигурање еколошке одрживости, 8. развој глобалног партнерства за развој. [<http://www.undp.org/content/undp/en/home/mdgoverview.html>]. Где сада стојимо с остварењем сваког од тих циљева? Top story у *Гардијану* од 24. септембра 2014: Bjorn Lomborg: Have we met the millennium development goals? Which targets are closest? Honestly, we don't really know because we don't have the data. Али зато се с новим ентузијазмом кренуло у формулисање нових (пост-2015) циљева развоја. Још један *постмодернизам* и још један покушај умиривања савести богатих у односу на од глади умирућу сиротињу у земљама „у развоју“: The UN Secretary-General ... presents his report on the MDGs and post-2015 agenda, “A life of dignity for all: accelerating progress towards the Millennium Development Goals and advancing the United Nations development agenda beyond 2015”, to Member States during the General Assembly in September 2013. [http://www.undp.org/content/undp/en/home/mdgoverview/mdg_goals/post-2015-development-agenda/]

67 Бројни су узроци растућих развојних диспаратитета. На занимљив момент указује Џон Кенет Галбрејт. У књизи *Природа масовног сиромаштва*, на основу свог искуства као амерички амбасадор у Индији, Галбрејт најпре даје преглед уобичајених објашњења узрока сиромаштва (одсуство природних богатстава, несташица капитала, тип владавине и привредног система, непостојање увежбаног, образованог и искусног административног и техничког кадра, етничке специфичности, клима и географска ширина, односи размене, деловање моћних олигополиста из индустријски развијених земаља, популациони притисак, колонијализам, итд.) оцењујући да су она недовољно убедљива. Нека од њих су политички неприхватљива, а она која су у теорији и пракси прихваћена (оскудица капитала, заостала технологија) *више долазе од ситуације развијених земаља* (поменути фактори су заиста деловали у развоју тих земаља) *неи* од *специфичности* *неразвијених земаља*. Осим тога, у *тим земаљама* *постоје њихови релативни вишкови*: „Наше опредељење кад је реч о узроцима сиромаштва с којима је, заједно с Индијцима, требало да се носимо, није проистекло из промишљања, већ из погодности. Уопштено гледано, постојале су само две ствари које смо могли пружити не бисмо ли смањили беду – капитал, и, бар у принципу, корисна техничка знања. Из тих могућности изведени су потом и узрочници сиромаштва – на њега се гледало као на последицу недовољности капитала и одсуства техничких умећа. Тако је лек определио дијагнозу. Пошто смо имали управо ту вакцину, дијагностицирали смо малу богињу. Тако одабрана терапија је само пуким случајем могла пружити повољан резултат. Таквог случаја, на жалост није било.“ [Galbraith 1983: 286–87]

ција друштвено-економске структуре укључује и материјални раст, као своју претпоставку, а исто тако и одређене елементе прогреса. Он може (али и не мора) имати нормативну димензију, што зависи од схватања појма структуре⁶⁸. Ако се структура схвата као неки оптимум (*ојџимална сџрукџура*), тада је и развој нормативно дефинисан, иако је његово обележје у овом случају изведено. Уопште узев, може се тврдити да и раст и развој имају одређене вредносне импликације, али да нису иманентно вредносне категорије (као што је то прогрес), или тачније, бар кад је реч о расту, а условно и о развоју, то нису вредносне суштине (интринсичке вредности), него инструменталне вредности⁶⁹.

Без обзира на свест о потреби и нужности и других становишта, чини се да у том случају *сџановишџе развоја* садржи више предности него недостатака. Оно, у начелу, омогућава да се превазиђе уобичајена трострука *сџџараџија чињеница, вредности и теорије*, и да се на тај начин избегну замке како емпиризма тако и априорног критиковања. Бављење теорије искључиво чињеницама и настојање да се оствари потпуна кореспонденција теорије и чињеница даје тој теорији емпиристички карактер (таква је, на пример, теорија раста). С друге стране, давање искључивог примата вредносним критеријумима у односу на теорију и чињенице даје таквом ставу критички карактер (такав став, условно речено, заузима теорија прогреса). Нека интегрална (економска) наука (у овом конкретном случају теорија развоја) треба да превлада једностраности и једног и другог приступа. У њој треба да се оствари потпуна кореспонденција теорије, чињеница и вредности.

У овом конкретном случају становиште развоја не представља, дакле, неку средњу позицију, већ позицију реалне синтезе, а синтеза претпоставља анализу иза које следи афирмативан или критички став према стварности.

Анализа, међутим, не служи само као основа за евалуацију стварности, него и као подлога за конципирање такве развојне стратегије која води њеној (пожељној) промени. *Ауџенџиџна сџџаџџија развоја* води рачуна и о универзалним и о специфичним обележјима развојне ситуације земље. Она не занемарује развојна искуства других, али нарочито има у виду степен и структуру привредне развијености, као и посебности социокултурне и политичке димензије развоја земље.

Самоток и/или интервенџија

Физиократи и класичари су сматрали да привреду треба препустити самој себи и да захвати споља (интервенџија државе) имају више мана него врлина. Ове мисли пре свега потичу из *џилосоџије џросветџиџџелџства* која је доминирала у 18. веку. Просветитељска (рационалистичка) аргументација састоји се у:

а) Идеји природног права, која исходи из идеје природног стања, према којој су сви људи рођени слободни и с једнаким правима. Крајњи циљ сваког

68 „Нешто тврдоглаво што се опире променама“ француски социолог руског порекла Гурвич (Georges Gurvitch, 1894–1965) назива *сџрукџуром*. Многи аутори се слажу с тврђном да је питање (привредног) развоја дугорочни структурни проблем.

69 О томе в. детаљније у: [Максимовић 1982: 171–195].

политичког удруживања (посебно у државу) може бити само у подржавању остваривања ових природних права појединаца.

б) Идеји о социјалној хармонији, заснованој на деизму: ако је Бог створио најбољи од свих могућих светова, онда том савршеном свету нису потребни никакви усмеравајући или коригујући захвати.

в) Сазнању о способности саморегулисања тржишне привреде. Она је аутономна област за коју важе закони посебне врсте. Ти закони се интерпретирају као природни закони (са становишта физике, односно њутновске механике⁷⁰). С обзиром на детерминизам који овде влада, никаква (политичка) интервенција у привредну машину не може побољшати њене резултате.

Стога треба одстранити све препреке слободном привредном саобраћању како би се природни поредак спонтано реализовао⁷¹.

Одбрана или обиље

Меркантилисти су веровали да *конфликт* (а не *хармонија*) чини суштину привредног живота. То пре свега важи за међународни привредни живот. Стога је дужност владара да осигура богатство и безбедност својој држави, што ће нужно бити учињено на рачун богатства и сигурности њених суседа (игра с нултом сумом). Сви други обзири и интереси треба да буду подређени супер-приоритету учвршћења моћи државе. Та *моћ* је основни *услов просперитет* који би поданици могли уживати. Чак је и Адам Смит (Adam Smith, 1723–1790) држао да владе имају право и обавезу да измене или замрзну општа правила слободне трговине ако су у питању битнији интереси опстанка: *Одбрана је*, писао је он, *важнија од обиља*. Меркантилисти и Смит, међутим, испољавају суштинско неслагање у погледу дугорочних циљева. Док је Смит сматрао да је приклањање државном разлогу (*raison d'état*) изузетак који намеће нужда и да оно треба да послужи важнијем циљу унапређивања привредног раста, дотле су меркантилисти увећање државне моћи сматрали аутономним циљем. Том циљу треба да служи економска политика. *Економија је*, дакле, *у служби моћи*⁷². Меркантилизам има корен у филозофској традицији која види *друштво као организам* чији су интереси нужно виши од интереса грађана. Грађани изводе свој идентитет и моралну сврху из већег организма који неизбежно постаје синоним с државом.

70 В. први пасус овог рада.

71 Економске кризе од средине 19. века ставиле су у искушење оптимизам класичног либерализма. Признавање потребе интервенције наметнуло је и другачији третман односа политичке и економске сфере. Идеја интервенционизма кулминирала је код Кејнза (John Maynard Keynes, 1883–1946) и у кејнзовству. Последња четврт 20. века (од енергетске кризе седамдесетих) протекла је у прилично оштром теоријском и практичном противстављању кејнзовству. О томе видети подробније у чланцима објављеним поводом педесетогодишњице Кејнзове смрти у часопису *Економика* (Београд) бројеви 3–4, 5–6 и 7–8, 1997.

72 У старом и средњем веку сматрало се да је привредна активност подређена вишој моралној сврси.

Рад и пљачка

„Светска историја, схваћена као историја држава, борба је између два и само два принципа. Човек има два, и само два начина, да себи обезбеди потребна добра: економски начин обезбеђивања добара је рад, а политички пљачка. Економски начин значи: мир, слободу, братску заједницу, другарство, хуманост. Политички начин значи: рат, неслободу, егоистичко друштво, доминацију, варварство.“ Тако је пре осам деценија Франц Опенхајмер [Oppenheimer 1935] априорно (и донекле поједностављено!) антагонизовао политички и економски домен на штету првог, а у прилог другом.

Привреда и политика; капитал и моћ

Горњи пример изразите антагонизације два домена (економског и политичког) не води разумевању односа та два света: света друштвене моћи и одлучивања и света производње, расподеле, размене и потрошње. У реалном свету привреда и политика су неодојиви. Основна тешкоћа у објашњењу природе и начина функционисања веза економске и политичке сфере лежи у различим погледима на предмет економске, односно политичке науке, док прва (њен неокласични *mainstream*) у први план ставља тржиште, друга ставља нагласак на моћ. Логика неокласичне економике не може да изађе на крај с феноменом моћи као принуде (и зато га једноставно игнорише, односно наивно претпоставља да су сви привредни субјекти у савршеној конкуренцији једнако моћни, тј. да нема доминације, олигопола, монопола), с обзиром на то да она почива на аксиому индивидуалног слободног избора (произвођача и потрошача). Политичка наука, у начелу не може лако прихватити дедуктивне поступке економике којима се инсистира на истраживању замишљеног света неограничене рационалности, уместо емпиријски лако уочљивог света неразумевања, сукоба и присиле.

Хана Арендт одскаче од свих мислилаца дубином увида у однос привређивања и моћи, захватајући у (заједнички) корен: *акумулацију* – акумулацију капитала и алумулацију моћи. Она каже: „Хобс је инсистирао на томе да људе покреће моћ ... што произилази из теоријски неспорне пропозиције да бескрајна акумулација својине (имовине) мора да буде заснована на бесконачној акумулацији моћи. Бескрајном процесу акумулације капитала потребна је политичка структура ‘неограничене’ Моћи, која може да заштити растућу имовину тако што ће и та Моћ стално расти и бити све моћнија и моћнија.“ [Arendt 1962 (1951)]

Она тако лоцира и корене тоталитаризма на националном (државном) и глобалном плану. Следећи њену логику могуће је објаснити и унутрашње економске ратове рада и капитала (који се манифестују као „грађански“ ратови и/или као економске кризе), као и природу империјалне експанзије и доминације, као и економску суштину окупација.

Ти *рајшови* (као у доктрини револуције Троцког) су *йерманенійни*. Примери њихових испољавања на глобалном плану су економске санкције и економски ратови⁷³.

Економске санкције и економски ратови

Економске санкције уводе *економски цареви*, тј. они који се сматрају супериорним, а то реално и јесу, пре свега због свог богатства, не мање и због своје војне моћи (две трећине економских санкција у 20. веку увеле су САД). Уз моћнике иду идеолози (обично домаће провинијенције, јер је њихова цена знатно нижа од страних) којима је задатак да образложе принципијелност (етичку, правну, политичку, безбедносну и сваку другу „научну“ фундираност) завођења санкција. Без обзира на декларисане циљеве, основна сврха увођења економских санкција јесте слабење привреда земаља против којих су санкције уведене, и, уште, наношење сваковрсне штете до те мере да кажњеник буде бачен на колена, да призна да је крив и да буде натеран да промени своју политичку вољу. Исто дакле што је према Клаузевицу [Клаузевиц 1951] циљ рата. Санкције у ствари и јесу вид (економског) рата.

Још је пет векова пре наше ере кинески војни писац Сун Цу Ву тврдио да се „највећа војна вештина састоји у томе да се отпор непријатеља сломи без оружане борбе“. Српски војни писац Чеда Марковић⁷⁴ пре више од једног века врло луцидно је дефинисао економски рат:

„Има ратова који се воде у току дугих периода мира, и баш такви ратови нису ни мање смртоносни, ни мање плодни у својим резултатима, ни мање привидни, ни мање непосредни, али су зато често пута извеснији. То су економски ратови.

Економска дијшка не види се; она је свакодневна; њене сјраве не йадају нам нарочијо у очи, јер смо йо ми сами, јер је йо све оно шийо нас окружује, јер је йо наш живий.“ (подвл. Ч. О.)

Квалитет српске војне (Марковић и други) и економске мисли (Коста Стојановић), између осталог, сигурно је допринео исходу економског („свињског“) рата који је 1906. године повела Аустроугарска против Србије и у коме је „Давид победио Голијата“⁷⁵. У сваком случају, у грађењу актуелне стратегије, поуке из сопствене историје не треба занемарити, поготово ако је реч о појавама дугог трајања.

Раст или власт: нововековна еволуција идеје развоја

Класичне политекономске теорије развијане су углавном у рано индустријализованим англосаксонским друштвима Северне Америке и Западне Ев-

73 В. фусноту 3 на стр. 11.

74 Чеда Марковић, Народ и војска, *Рајшник*, књ. LVIII, св. III-IV, V и VI, књ. LIX, св. VII и VIII, Београд 1905, стр. 539; у: [Ђорђевић 2007: 61].

75 В. блок о царинском рату и Кости Стојановићу у *Прилозима* овог Зборника.

ропе – у либералним демократијама, у којима се имућна средња класа учврстила до средине 19. века. Изван овог круга не налазе се само земље тзв. трећег света него и земље континенталне Европе које су имале различито философско и политичко наслеђе и – по правилу – и различита развојна искуства у 19. и 20. веку. Међу заједничка обележја тих земаља треба убројити дужу владавину апсолутизма, правну и философску традицију која наглашава права државе и владара, слабу трговачку и индустријску средњу класу (зависну од домаће олигархије или аристократије или од спољне политичке и економске подршке) и томе кореспондирајућу крхку традицију либерализма.

Ове земље су морале да – идеолошки, развојно и дипломатски – одговоре на проблеме које су им наметнули постојање и утицај језгра моћних, индустријски развијенијих држава.

У рано развијеним земљама, као и у онима које су касније отпочеле с модерним развојем, независни утицај политике и постојање моћи у економском систему, биле су теме којима су се радо бавили критичари либерализма. У развијеним капиталистичким друштвима превлађује идеја о моћи унутар економског система, док је у земљама у којима је развој уследио касније нагласак на пресудном утицају политичког поретка (државе) на економски поредак. У првом случају расправа се води о поступним реформулацијама плурализма, о све већој диференцијацији ресурса и шанси на тржишту, о аргументима оних који заступају (чисто) тржиште и оних који се залажу за редистрибутивну и регулативну интервенцију државе. Држава се посматра као средство за решавање проблема које ствара друштво, а не као органски ентитет који следи посебну, вишу и иманентну, мисију везану за националну судбину.

У земљама које су касније ступиле на пут развоја теорија тежи да буде више детерминистичка, сматрајући при том или да политички поредак одређује економски или обрнуто. С обзиром да је политичка моћ централизована и да средња класа не конституише значајну независну концентрацију економске моћи, постоји тежња да се политика види као игра с нултом сумом, а најубедљивије теорије су оне које наглашавају конфликт, доминацију, експлоатацију и искључење. Детерминистичке теорије које истичу примарну потребу одржања реда и поретка отимају се за славу с детерминистичким теоријама које – једнако искључиво – наглашавају потребу за освајањем власти и осветом. Бескомпромисна симплификација и страсно инсистирање на субординацији једне сфере другој одражава поларизацију и основну преокупацију – *држање (йоседовање) влашти* – која је главно обележје саме политичке сфере.

Новије концепције развоја

Привредни развој, у најопштијем смислу, дефинише се као повећање сложености привреде. *Друштвени развој* се одређује као пораст комплексности друштва. Повећана сложеност настаје у процесима истовремене диференција-

ције и интеграције привреде и друштва⁷⁶. Повећање социјалне и економске комплексности понекад се дефинише као *друштвено-економски развој*.

Пошто се еволуција идеје развоја састоји у процесу откривања његове сложености, схватљиво је да су се развојем бавиле различите научне дисциплине. Огромни интелектуални напори у различитим дисциплинама друштвених наука усмеравали су се ка објашњавању и разумевању феномена неразвијености и конципирању стратегије за њено превазилажење. Економска наука је заузимала средишњу позицију у настојањима да се нађу начини да се из сиромаштва ступи на пут развоја. Економисти су покушали да у те сврхе потребама неразвијених прилагоде средства анализе која су била развијана са циљем управљања сложеним привредама богатих земаља. Такав покушај могао би се, уза сав ризик уопштавања, условно назвати *неокласичном економском теоријом развоја* (или тачније: раста). Ова теорија је у складу са социолошким и политиколошким *концепцијом развоја као модернизације* који, у ствари, представља шири оквир за неокласичну анализу привредног раста у неразвијеним земљама. Теорије модернизације доминирале су током три деценије после Другог светског рата. Изазвале су оспоравања најпре у оквиру економске науке, да би средином седамдесетих година и у другим научним дисциплинама почео све више да јача талас реакције на доминирајућа схватања развоја као модернизације, што је последица различитих интелектуалних инспирација које су, у крајњој линији, имале јединствен подстрек у незадовољавајућем привредном и друштвеном стању неразвијених земаља. Реакција на владајућу парадигму састојала се, пре свега, у новом приступу проблему (не)развијености. Старе и нове дисциплине у својим истраживачким напорима оствариле су мање или више плодан укрштај, а то је, између осталог, водило све изразитијој *трансдисциплинарности* у изучавању развоја да би коначно резултирало у „новој науци“ о развоју (*development studies*). Нова наука је настала, као што увек у историји идеја бива, у процесу истовремене диференцијације и интеграције постојећег знања о развоју уз неопходне иновације. Предмет нове науке дефинисан је као *развој*; отпали су атрибути „економски“, „социјални“, или „друштвено-економски“. Нов концепт развоја, у ствари, укључује све те димензије покушавајући да их посматра у *иоиталиијет*.

Нова парадигма у знатној мери се развила на критици теорије модернизације у најширем смислу (укључујући ту и њену „неокласичну“ економску компоненту). Парадигма модернизације заснована је на индуктивним уопштавањима извесних аспеката прошлости развијених западних индустријализова-

76 Увид у историју идеје развоја у *последњих седамдесетак година* показује да и сазнајни процес о развоју обележава усложњавање, тј. укључивање у анализу све већег броја (економских и неекономских) елемената (не)развијености и разматрање њихове интеракције, уз различито наглашавање релација: узрок – последица, средство – циљ, универзално – специфично, ендогено – егзогено ... У том смислу могло би се тврдити да је раст знања о развоју део реалног процеса развоја, јер, вероватно, ни у једној другој, као што је у овој дисциплини друштвених наука, теорија није била под утицајем (тачније: под често драматично артикулисаним притиском) практичног питања *шта да се ради*. Овде су, као ретко где, идеје – било у научној, било у идеолошкој форми – непосредно доприносиле (успешно или неуспешно) обликовању стратегије и политике развоја.

них земаља⁷⁷ и као да се инспирисала познатим исказом из *Кайишала* Карла Маркса да „земља која је индустријски развијенија показује мање развијеној слику њене сопствене будућности“. Неразвијене земље су посматране као још увек пољопривредне и руралне земље чије становништво робује архаичној социјалној организацији и превазиђеним ставовима који су неспојиви са сталним растом производње. Таквим земљама развој ће донети индустријализација; она ће већину радне снаге из пољопривреде и других сектора примарне производње пребацити у индустрију. Штавише, предвиђало се да трансфер радне снаге из пољопривреде у индустрију (која је као „модерни“ сектор продуктивнија) доведе до више друштвене продуктивности од које треба радници у индустрији да имају непосредне користи. Она, наиме, треба да се одрази у њиховим повећаним дохоцима. То ће, опет, омогућити повећану акумулацију капитала преко веће штедње (одложене потрошње) која ће бити реинвестирана у фабрике, машине и инфраструктурне капацитете, што ће имати спирално дејство (кумулативни ефект), којим ће се привреда убрзано подизати на све више степене развијености. Капитал из увоза можда ће бити потребан, али његова главна улога ће бити да послужи као „иницијално паљење“ процеса развоја, посебно тамо где је домаћа штедња недовољна. У процесу индустријализације биће остварене значајне економије обима централизацијом производње и тржишта, што ће довести до јачања тенденција развоја и урбанизације, а те две тенденције ће да снаже једна другу.

На друштвеном плану, због индустријализације која – за разлику од традиционалне пољопривреде – захтева становништво високих квалификација, писмености и креативности, опште *образовање* представља иманентни захтев обрасца развоја⁷⁸. Уз то иде и усађивање и неговање новог система друштвених вредности који подржава индустријски раст. Те вредности су: лична дисциплина, тачност, марљивост и реаговање на новчану стимулацију која треба да има за последицу да се више и боље ради. Било је неопходно да се у систему вредности истакну и она обележја која доприносе рађању предузетничке класе; то су *рационалности, истрезвености и сиремности на иреузимање ризика*.

Важан елемент те парадигме представља благотворна улога коју она додељује развијеним земљама у односу на неразвијеност остатка света. Неразвијеност се тумачи као последица *иништерних* узрока који су на делу у разним неразвијеним земљама. Да би помогле свим земљама да изађу из *зачараног круга сиромаштва*, незнања и болештина, развијене земље из осећања хуманости или просвећеног самоинтереса треба да се приволе да пруже помоћ у виду техничке експертизе, зајмова и кредита, као и да обучавају локалне предузетнике, техничаре, менаџере и индустријске раднике. Таква помоћ је важна, јер она произлази из схватања

77 Отуд ранији изрази: европеизација, позападњавање (вестернизација), или чак цивилизовање („уљуђивање“); сви изрази који су претходили „модернизацији“ звучали су увредљиво, односно „политички неприхватљиво“. Стога је било потребно наћи термин који не би био дискриминишући: „израз модернизација је деловао привлачно управо због његовог неодређеног, уопштеног, многозначног и аморфног карактера; осим тога реч је будила поспе позитивне асоцијације“. [Wehler 1975: 11]

78 Видети рад Ивана Ивића у овом Зборнику.

развоја као резултата иновација и промена генерисаних у развијеним земљама, а које се онда шире у неразвијене земље. Иновације се уводе у урбане центре неразвијених земаља, а одатле се шире у сеоску унутрашњост. Сматрало се да таква *дифузија* има корисне ефекте, да служи модернизовању читаве земље и да подиже развијеност заосталије периферије на виши степен у односу на централни регион.

Ова парадигма подвргнута је оштрој критици у осамдесетих година прошлог века. Следећа два разлога леже у основи те критике. Прво, многа конкретна решења, изведена из описане парадигме која су била практично примењивана, водила су готово без изузетака погоршању животних услова највећег дела становништва неразвијених земаља. Друго, све важније критичке примедбе подудариле су се с појавом нове парадигме неразвијености. Кључни став алтернативне парадигме гласи: неразвијеност је неодојиви део истог оног процеса који је довео до развоја у садашњим развијеним индустријским земљама. На основу тога, нова парадигма упућује неокласичној анализи привредног развоја следеће замерке:

а) *Одсуство историјске спецификације* које води површној и механицистичкој анализи појавних облика. Анализа апстрахује специфичности фазе развоја у којој се налази конкретно друштво. Стога она и резултира у таквој развојној стратегији која користи искључиво квантитативне показатеље. Употреба тих инструмената не даје оне резултате које даје њихова примена у сложеним зрелим привредама, јер у неразвијеној привреди и друштву постоје препреке које умањују или потпуно неутралишу дејство класичних мера. Очигледно да је неопходно одстранити те баријере да би друштво могло да се акомодира на кумулативни развојни процес који карактерише развијене земље.

б) *Одсуство социјалне анализе*. Неокласична парадигма претпоставља да се развој и организација привреде догађају у имплицитно хармоничном друштвеном поретку, у коме нема унутрашњих структурних противречности⁷⁹. И у случајевима где се у анализи дотиче питање неједнакости у расподели дохотка, или помиње постојање социјалне и/или политичке елите, не даје се никакво објашњење о пореклу и репродуковању тих социјалних група. Социјална диференцијација има значајне импликације за регионални развој унутар неразвијених земаља. Анализа структуре моћи показује *који слој доминира*, односно ко има највећи утицај на размештај производних снага и расподелу плодова развоја.

в) *Неуважаване значаја историјске структуре у процесу развоја*. У анализи регионалног развоја неокласична парадигма посматра предеону целину (микрорегион) као апстрактан простор; осим тога, полази се од (нереалне) претпоставке да су региони су, у начелу, хомогени и једнако моћни. Отуд се неокласична стратегија просторне реорганизације може сматрати одговорном за огромне дисторзије настале планирањем на основама те стратегије.

Без обзира на ове (и друге) крупне замерке које су јој упућене, неокласична парадигма има још увек знатну подршку планера у многим земљама, као и у међународним дебатама о развоју⁸⁰.

79 О друштвеној реалности у Србији „у развоју“ в. рад Милована Митровића у овом Зборнику.

80 Дадли Сиерс види узроке у *културној доцњи*: „Културна доцња штити парадигме још дуго након

Примарна улога економских чинилаца у „креирању” развоја друштва у литератури често се узима као аксиом, тако да је било уобичајено да се развој изједначава с економским развојем. Надаље, веома дуго, готово без изузетка, у пракси су се наизменично користили термини „привредни развој” и „привредни раст” с истим значењем. Изједначавањем привредног раста са „сталним, знатним и довољно дугим” растом реалног дохотка по становнику, поступак редуковања разноврсности развојних процеса на једну једину („синтетску“) меру био би доведен до краја⁸¹.

што оне изгубе релевантност. Неокасиична парадигма раста била је изразито устрајна – у ствари, она још увек на неким местима опстаје. Она је погодовала толиким интересима. Била је веома прихватљива владама које су желеле да (олако) пређу преко унутрашњих етничких или социјалних проблема. Она је обезбедила основу за пружање помоћи чији циљ је био да спречи ширење комунизма ... Она је снабдевала међународне и националне агенције ‘објективном’ базом за оцену пројеката, као и циљевима за оно што би требало да се зове ‘друга декада раста’. Она је генерисала готово бесконачан број академских истраживачких пројеката и подстицала теоретичаре да конструишу разрађене моделе. Она је у основи била прихватљива економистички усмереним модернизаторима унутар широког политичког спектра који укључује и марксисте и припаднике чикашке школе. По врх свега, као парадигма, она је врло једноставна.“ [Seers 1977: 3].

81 И двосмисленост израза „развој” и прибегавање редукионистичком стереотипу у његовом одређивању водили су не само логичкој збрци, него и погрешној развојној политици, што је било довољан разлог да се појам развоја редефинише, односно јасно дефинише. Међутим, ништа мањи разлог за одређивање „развоја“ лежи и у промени стварног појмовног садржаја, односно концептуалног значења тог термина у последњих неколико деценија. Да он није значио исто, на пример 1959, 1969. и 1977. године – може се илустровати следећим примерима:

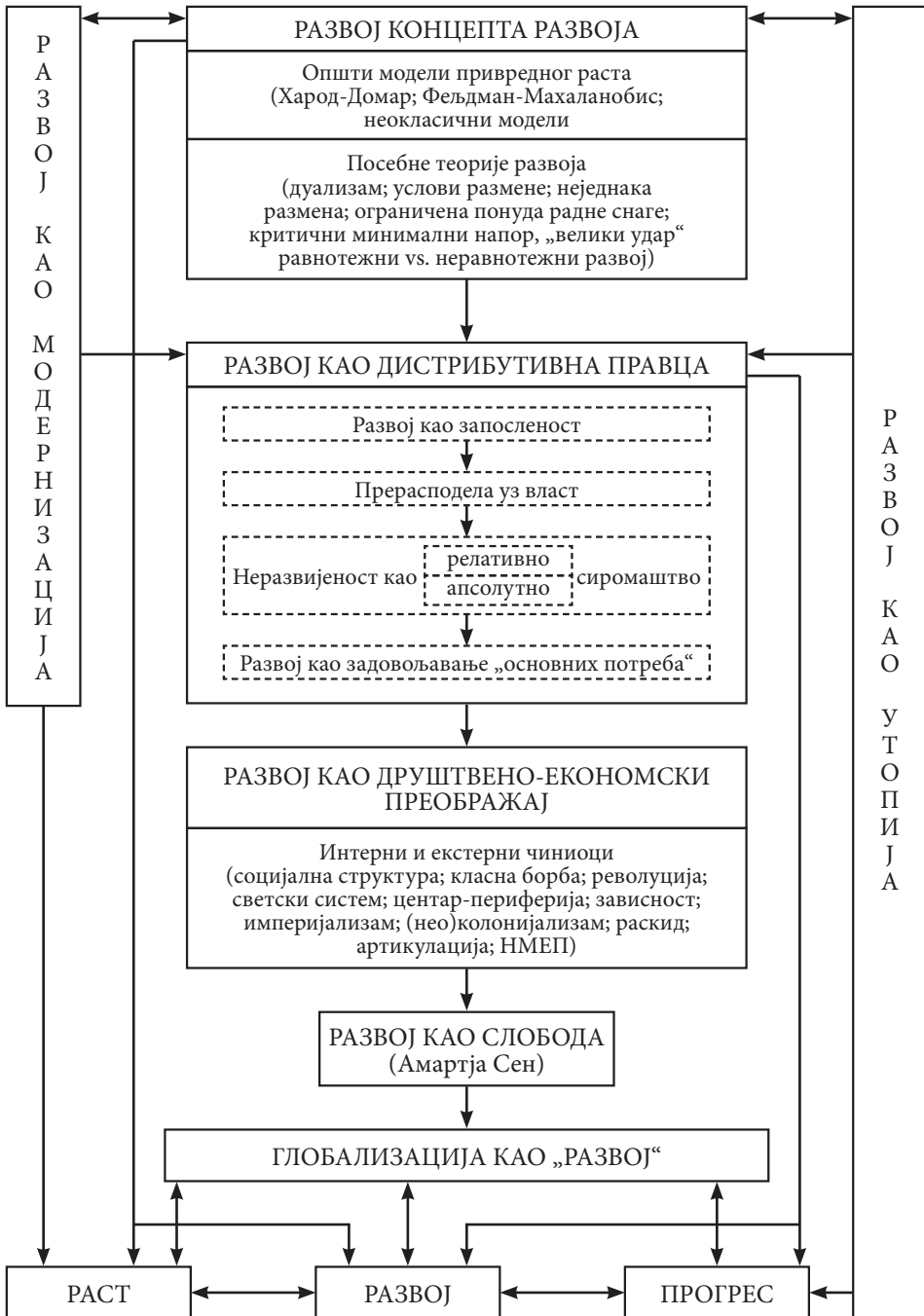
а) Мајер и Болдвин. На питање шта је то привредни развој – ови аутори 1959. одговарају да „нема ниједне дефиниције која би у потпуности задовољила. Постоји тенденција да се, с истим значењем, наизменично користе термини ‘привредни развој’, ‘привредни раст’ и ‘секуларна промена’. Иако се могу установити неке мале разлике између ових термина (‘финесе’), они су, у суштини, синоними. Али, могли бисмо се упитати, каква садржина стоји иза термина ‘привредни развој’? Концизан одговор би гласио: привредни развој је процес у коме реални национални дохотак привреде расте у довољно дугом раздобљу (25 година, прецизирају Мајер и Болдвин, на стр. 4 исте књиге, *иприм.* Ч. О.). А ако стопа развоја буде већа од стопе раста становништва, тада ће порастати и реални *per capita* дохотак.“ [Meier and Baldwin 1957: 2]

б) Сиерс (I). Године 1969. Дадли Сиерс је дефинисао развој као нешто што не укључује само привредни раст него и такве услове живота који значе одговарајућу исхрану и посао за становнике неке земље, као и знатно смањење неједнакости у доходима тих становника. По њему: „Када се говори о развоју неке земље, треба поставити три питања: Шта се догађа са сиромаштвом? Шта се догађа с незапосленошћу? Шта се догађа с неједнакошћу? Ако је у сва три случаја забележен пад у односу на ранији висок ниво, онда нема сумње да је то било раздобље развоја за ту земљу.“ [Seers 1969: 3]

в) Сиерс (II). Осам година касније (1977) исти писац, преиспитујући управо наведену концепцију развоја, оценио је да је изоставио један суштински елемент: *ослањање на сојсйвене снаге*. Додавање новог елемента, сматра Сиерс, има за последицу редефинисање самог појма развоја; главни нагласак више није на општој стопи раста, ни на обрасцима расподеле. Кључни развојни задаци (неразвијене) земље, према њему, требало би да буду: „Својина и производња у водећим економским секторима; обрасци који штеде на девизама (укључујући ту и увоз жита и нафте), институционална оспособљеност за (научна, *иприм.* Ч. О.) истраживања и (међународне, *иприм.* Ч. О.) преговоре; и, културни циљеви земље“. [Seers 1977: 5]

Први и последњи пример сликовито илуструју помак до кога је у међувремену дошло у значењу речи „развој“. *Графикон 1.* даје мало детаљнију (иако још увек грубу) слику еволуције основног концепта у литератури о развоју после Другог светског рата. Реч је, пре свега, о економској литератури; изузетак представља схватање развоја као модернизације које се налази у класичној социолошкој и политиколошкој теорији.

Графикон 1. ПРОМЕНЕ КОНЦЕПТА РАЗВОЈА

Развој као привредни раст

Графикон 1. би се могао тумачити, у основи, као преглед промена у економским схватањима развоја. Иако се у тој еволуцији економска наука постепено приближавала другим дисциплинама, занимајући се све више и за неекономске аспекте и димензије развоја, остаје чињеница да је *модерна* теорија развоја настала као економска теорија и да је непрекидно представљала окосницу сваког теоријског дискурса о развоју.

Иницијалну фазу оживљавања интереса за развој, односно настанак и почетни период модерне теорије развоја, карактерише извесна симплификација која се, пре свега, одражава у редуковању привредног развоја на раст, на брзо и стално повећање реалног дохотка (производа) по становнику. Сматрало се да је оно *аутоматски* праћено и другим економским, технолошким, демографским, политичким и културним променама у друштву. Веровало се да нема разлике између раста друштвеног производа по становнику и свеопштег повећања индивидуалног и колективног *блајосиња*. Крајем четрдесетих и почетком педесетих година, економисти који су се бавили развојем усмерили су у потпуности пажњу на раст *per capita* бруто друштвеног (*националног*) производа (БДП-а⁸²) као погодног, неутралног и објективног циља и показатеља успеха привредног развоја. Такав приступ омогућио је економистима да с лакоћом (могло би се рећи и: олако) пренесу познате концепте и начине размишљања на релативно нове проблеме трећег света који су постајали све акутнији. У *теорији* су уважаване класичне детерминанте нивоа привредног раста и његове промене: људски фактор (радна снага и становништво), материјални ресурси (капитал), организација, институционално окружење ...

У *иракси*, међутим, теорија је била примењивана готово искључиво у макроструктурном смислу: улога појединаца у процесу развоја била је потпуно неважна у поређењу с укупном количином произведених добара и масе новца стављеног на страну као штедња из које ће се финансирати нове инвестиције. Из те перспективе треба разумети и чувену Луисову [Lewis 1955: 225–26] тврдњу да се „централни проблем теорије привредног раста састоји у разумевању процеса у коме се друштво преобраћа из петопроцентног (5%) штедише у дванаестпроцентног (12%) штедишу – са свим променама у ставовима, у институцијама и у техникама које прате ово преобраћање“.

Ово никако не значи да теоретичари и планери, који су о развоју размишљали у категорији раста БДП-а, нису имали на уму проблем *сиромаштва*, или да су били потпуно неосетљиви на питање *расподеле*. Претпостављало се, међутим, да ће раст БДП-а аутоматски допрети и до слојева с нижим дохотком, или да се о томе може повести рачуна помоћу познатих мера економске политике, односно да ће се смањењу сиромаштва моћи посветити пажња тек кад се достигне изванредан ниво друштвеног производа; сликовито речено: колач треба прво произвести и учинити га већим да би се могао уједначеније делити. Неш-

82 Од 1992. године БДП-а, бруто *домаће* производа.

то оштрија верзија таквог схватања изражена је у Лајбенстин–Галенсоновом моделу [Leibenstein and Galenson 1955. и 1956], према коме је изванредан степен неједнакости неопходан, како би био генерисан износ штедне и инвестиција, што је према Харод–Домаровом ([Harrod 1939: 14–33] и [Domar 1946: 137–147]) моделу, који је у овом приступу доминантан, неопходан предуслов за остварење „престојног” раста производње.

Из данашње перспективе није тешко уочити недостатке концепта развоја као раста БДП-а. Они се могу груписати на следећи начин:

а) Аутоматско и равномерно ширење резултата раста најмање је вероватан елемент ове доктрине. Наиме, немају сви једнак *џрисџиуи* приликама за производњу и присвајање дохотка из прираста друштвеног производа. Богатије социјалне групе имају привилегован приступ и вероватније је да ће апроприсати повећани друштвени производ, што ће имати за последицу још веће неједнакости у расподели дохотка. Кузнец (Simon Kusnetz) је на основу емпиријских истраживања то установио и описао помоћу обрнуте *U* криве.

б) Не мора бити тачна тврдња да неједнакост у расподели дохотка представља неопходну претпоставку веће штедне и производног инвестирања. Сасвим је могуће да и сиромашнији штеде и продуктивно инвестирају. Може се такође лако замислити и да богатији инвестирају у иностранство или у производњу луксузних добара, што може да допринесе петрификацији производне структуре у правцу веће неједнакости.

в) Када се једном производна структура подеси на неједнаку расподелу дохотка, постаје изузетно тешко – и економски и политички – усмерити је касније ка већој једнакости. Тај егалитарни процес отпочео је у западним индустријализованим земљама када су достигле висок степен дохотка, првенствено услед извесних померања у структури политичке и друштвене *моћи*. У земљама у развоју, међутим, не постоје емпиријски докази за такав тренд, што је и разумљиво, имајући у виду њихове високе стопе раста становништва, употребу капитално интензивне технологије, ограничене многе развојне ресурсе, итд. Узимајући све то у обзир, тешко се може очекивати у нормалном контексту чисто економског раста да делује аутоматизам свеопштег ширења резултата развоја. То су слабости Галенсон–Лајбенстиновог модела сликања развојне путање која води до веће једнакости преко неједнакости, пројекције прекретнице коју подразумева Кузнецова *U* крива, као и чувеног Луисовог модела [Lewis 1954: 139–192]. У то време још се и могло мислити на могућност прекретнице или „златног доба” када ће вишкови сеоске радне снаге бити исцрпени и сеоско становништво почети апсолутно да пада, његова примања, као и урбане наднице, ће порасти на рачун профита, што ће све заједно резултирати у уједначенијој расподели дохотка. Данаас, после више деценија искуства у развоју неразвијених земаља, може се констативати да емпиријски параметри у једначинама развоја не пружају основу за таква оптимистичка очекивања⁸³.

83 Стратегије смањења сиромаштва досад су биле карактеристичне само за Африку; у Европи, засад, направљене су само две – за БиХ и Србију.

Уместо тога, као резултат веровања у раст друштвеног производа преко штедње и инвестирања, данас већина неразвијених земаља бележи раст *дуализма*⁸⁴. Супротно очекивању, дуални карактер привреда тих земаља у ери индустријализације постао је још изразитији. У ствари, модел раста друштвеног производа је функционисао, али само с обзиром на ограничен модерни, типично урбани сектор. Акумулација, створена и задржана у земљи, у светлу снажног популационог притиска, није била довољна да омогући брзо ширење модерних *енклава* на читаву привреду. Осим тога, ни природа модерне технологије, ни карактер страних инвестиција, нису били такви да би доприносили јачању међузависности унутар домаће привреде.

Развој као модернизација

Крајње уска економска интерпретација развоја (као раста *per capita* дохотка), која је доминирала у раној фази модерне историје идеја о развоју, касније је знатно ублажена и релативизирана. Та тенденција јавила се услед потребе да се упоредо с привредним растом изазову и промене друштвене, политичке и психолошке природе. Развој, још увек у смислу привредног раста, почео се посматрати као део много ширег процеса друштвене промене назване модернизацијом⁸⁵.

84 Друштвене и привредне структуре земаља у развоју, у мањој или већој мери, карактерише симултано постојање *модерног* и *традиционалног* сектора. На феномен *дуалности* први је (1953) скренуо пажњу Холанђанин Буке [Boeke 1953]. Касније су и други холандски економисти у својим студијама о развоју Индонезије указивали на културне контрасте и разлике у формама друштвене организације и техникама производње, које у интеракцији доводе до настанка два различита друштвено-економска система у једном друштву, тј. резултирају у *социјалном дуализму*. Насупрот Букеовој социолошкој теорији дуализма, Хигинс [Higgins 1959] развија теорију *технолошког дуализма*. Док се Буке бави дуалном привредом као историјским типом (који служи за разумевање смисла историјске реалности), дотле је за Хигинса дуална привреда, пре свега, теоријски модел који треба да послужи у оперативне сврхе квантитативне анализе. С тог становишта проблем дуалне привреде није ни у каквој вези с питањем „система“ или „типа“, већ се тиче „сектора“ и моделске анализе, дакле, редукован је на технолошки дуализам који се схвата као (различит) однос расположивости фактора производње и производних техника у модерном и традиционалном сектору. Технолошки дуализам се објашњава разликама у производним функцијама модерног и традиционалног сектора. Може се приметити да теоретичари дуализма данас посвећују мању пажњу његовим социокултурним аспектима, а више чистим економским обележјима, посебно водећи рачуна о утицају дуалне привреде на решавање неких акутних економских проблема. Тако, на пример, већина писаца сматра да се проблем незапослености у земаљама у развоју јавља услед технолошког дуализма. У тој интерпретацији дуализам се повезује са структурном, односно технолошком незапосленošћу – ситуацијом у којој су могућности производног запошљавања ограничене, не због одсуства ефективне тражње, већ због финансијских и технолошких ограничења која постоје у оба сектора. Ефект дуалне структуре на запосленост испитиван је помоћу концепта „привреде с вишковима радне снаге“ [Lewis 1954]. Тај проблем и, уопште, проблем међусекторских односа у дуалној привреди, презентован је у чувеној Луисовој анализи „Привредног развоја с неограниченом понудом радне снаге“ објављене још далеке 1954. године. Луисов модел показује како се врши експанзија модерног и контракција традиционалног сектора у привреди која је ступила на пут привредног развоја. У неким аспектима Луисову анализу су проширили Ранис и Феј 1961. и 1964. године [Ranis and Fei 1964], да би касније био формулисан читав низ двосекторских модела, који треба да објасне развојне односе традиционалног и модерног сектора.

85 Према Лернеру, једном од најпознатијих теоретичара модернизације: „Модернизација је процес друштвене промене у коме развој чини економску компоненту. Модернизација ствара такво

У концепцији развоја као модернизације основни нагласак је стављен на питање усађивања у појединце вредности и понашања оријентисаних према *до-їайїсїву*. У томе се, углавном, и састоји проблем „разумевања и прихватања нових правила игре привредног раста“. Инвестиције у образовање, односно у људске ресурсе у најширем смислу, појавиле су се као основни критички чинилац друштвене промене. Нови епитет – „друштвени“ – придодат је развоју, што је требало да исправи раније једноставно поистовећивање развоја с привредним растом. Недовољно развијене земље концентрисале су огромне напоре и средства у школе, болнице, станове, масовне медије и слично, како би постале „модерне“. У социјалном развоју, међутим, неразвијене земље су биле мање *кри-їичне* према његовом *садржају* него према његовој *форми*. Експанзија социјалних институција значила је директно преношење образаца понашања и система вредности развијених змаља (*ефектї уїледања*⁸⁶), а то је довело до *револуције расїуїних очекивања*, после које је брзо дошла и *револуција расїуїних разочарања и фрусїрација*. Поред тога, социјална димензија није допринела очекиваној динамици економске димензије развоја. Нова правила игре имала су и своју потрошну димензију: модернизација је и овде неговала њој примерене потребе и тежње. Нагло порасли апетити за потрошњом извесних „модерних“ добара и услуга, које је она подстицала, створили су изразито незадовољство традиционалним условима живота, посебно у сеоским подручјима. Исход је познат: огроман егзодус људи с тих подручја у градске индустријске центре. Оскудица радне снаге у пољопривреди постоји истовремено с огромном урбаном незапосленošћу. Та неравнотежа има далекосежне последице: све већа пауперизација оних који су остали на селу и оних који су ухваћени у замку хроничне градске незапослености. Исту тежину има и проблем све веће неспособности земаља које се „модернизују“ – да прехране своје становништво. Више него икад раније, развој као модернизација доводи до *доходовних неїеднакостїи* међу појединцима, социјалним групама, урбаним и руралним подручјима. У таквим условима, супротно свим очекивањима, расту и економски и социјални дуализам. Оба се упечатљиво манифестују у све већој *незайосленостїи*⁸⁷.

друштвено окружење у које је производ по глави становника ефективно инкорпорисан. За ефективну инкорпорацију, главе које производе (и троше) растући производ морају толико добро разумети и прихватити нова правила игре да би могле да побољшају сопствено производно понашање и да га рашире у читавом друштву... Овај преображај у перципирању и реализацији понашања које је усмерено ка богатству, садржи ништа мање него преобликовање и усвајање свих друштвених вредности, као што су моћ, поштовање, исправност, приврженост, благостање, вештина и просвећеност.“ [Lerner 1968: 387]

- 86 Британски социолог који се специјализовао за јапанску привреду и друштво Роналд Дор још 1976. године указао је на *болесї дїїломе* (diploma disease) [Dore 1976]. Овде треба додати и питање бољоїзације...
- 87 Бројне замерке упућене теорији модернизације могле би се свести на две: 1. модернизација је заснована на искуству Запада, дакле, представља етноцентрички модел развоја; 2. модернизација не води нужно индустријском расту и уједначеној расподели друштвених користи, јер је то, у суштини, неравномеран процес чији је резултат недовољна развијеност и зависност. Марксистичке алтернативе теорији модернизације истичу разорне ефекте модерности на традиционална друштва. Део те критике доводи у питање модернизацију и са становишта историјског смисла људске егзистенције; не негирајући могућност повећане слободе по изласку из натуралне привреде, критичари тврде

Развој као дистрибутивна правда

До краја шездесетих година минулог столећа постало је јасно да ни развој схваћен као привредни раст нити развој тумачен као модернизација, односно развојне политике и стратегије засноване на тим концептима, нису дале очекиване резултате. Наиме, изостао је њихов утицај на услове живота већине становника неразвијених земаља. Релативан положај маса погоршао се у односу на елиту. Широко распрострањено сиромаштво и беда постали су видљиви и опипљиви и захтевали су акцију засновану на другачијем виђењу развоја. Развој је почео да се сагледава не више само као раст дохотка по становнику, него као *дистрибутивна правда*, тј. као процес смањења масовног сиромаштва, повећања запослености, редуковања неједнакости у расподели, односно као задовољавање *основних потреба*.

У новој развојној стратегији обраћала се посебна пажња депривилегованим друштвеним групама као што су ситни сељаци, беземљаци, те недовољно или сасвим незапослени у градовима. Осим тога, у оквиру нове стратегије, истиче се значај *планирања регионалног развоја* ради релативног уједначавања услова живота и рада свих становника једне земље, без обзира на то у ком региону живе. У том контексту у први план избијају *идеје о њивима раста и индустријским комплексима* (кластерима) као средствима за остварење равномернијег развоја земље и постизање дистрибутивне правде.

Незапосленост. Једна страна феномена растућег дуализма читовала се у недовољним могућностима запошљавања. С обзиром на то да је оскудни капитал био „предодређен“ за капитално интензивна улагања у модерни сектор (или у објекте симболичке модернизације), то је већина становништва била лишена средстава потребних за стварање нових радних места. Незапосленост је посебно изражена међу свршеним школарцима и мигрантима који су управо прispели из села у град.

да модернизација подразумева да људи сада постоје због производње, а не производња због људи. Димензије модернизације су бројне и међусобно испреплетене, стога је модернизација најчешће повезана с друштвеним планирањем. Критичари, међутим, указују да се друштвено планирање више хвата у коштац с (негативним) последицама модернизације, него што планира промене. Модернизација заиста убрзава стопу промена и с њеним противречностима суочена су и неразвијена и развијена друштва (в., на пример, [Zinn 1980]). Као и сви модели промене засновани на етапама раста и теорија модернизације наглашава неуједначеност и сложеност друштвене промене. Појам, међутим, подразумева и једносмеран и телеолошки карактер процеса промене. Промена није процес заснован на друштвеном конфликту унутар специфично дефинисаних социјалних односа, него процес друштвеног усвајања. Реч је, дакле, о трансферу (дифузији), а не (ендогеној) трансформацији. Модернизацију њени критичари виде као скуп површинских (и површних) промена детаља, а исход је познат пре него што процес отпочне: модернизација се дефинише у европоцентричним категоријама тако да су процес и усмеравање промене предодређени. Друштва која се „модернизују“ су тако гипка да се могу обликовати тако да се прилагоде параметрима модерних друштава. То подразумева да друштва „у модернизовању“ немају сопствену историју, културу и структуру социјалних односа. Штавише, модернизација се најчешће схвата као аутономан процес промене који се остварује контактом, а не као производ дезинтеграције и реструктурисања друштва у складу с променама у производним снагама и друштвеним односима. Стога је за (марксистичке) критичаре, модернизација једна апстракција, „удобан мит“ [Brookfield 1975: 76] који негира конкретне процесе промене и борбе у реалним друштвеним формацијама.

Важан допринос објашњавању проблема незапослености представља Харис–Тодаров [Harris and Todaro 1970: 126–142]⁸⁸ модел, који је модификовао Луисов модел узимајући у обзир елементе нове стварности. Док је Луис претпостављао да процес урбанизације и миграције настаје као реакција на постојеће могућности запошљавања и да се мигранти (све док постоје сеоски вишкови радне снаге) запошљавају уз *ниске наднице* – Харис и Тодаро су реалистичније претпоставили да посао у граду, кад год се може добити, пружа доходак на *вишем* нивоу него у руралном сектору и да ће то, разуме се, привући мигранте у броју који знатно превазилази могућности запошљавања. Тај модел не само да објашњава високе стопе урбане незапослености, него доводи у сумњу и ефикасност покушаја да се незапосленост лечи једноставним креирањем већег броја урбаних радних места, јер ће на свако новостворено радно место – привучени шансом запошљавања – доћи у град неколико нових миграната.

Харис–Тодаров модел, као и налази неколико мисија Међународне организације рада (МОП; International Labour Organization – ILO) послатих у азијске и афричке земље да испитају проблеме запошљавања, сугерисали су редефинисање концепта незапослености у контексту неразвијених привреда. За разлику од западних индустријских земаља у којима постоји систем социјалног осигурања, уходано тржиште рада, широко распрострањен модерни сектор (где незапосленост има сасвим одређено значење), у неразвијеним земљама углавном нема социјалног осигурања, широко је распрострањено породично запошљавање и samozapošljavanje тако да се не може говорити о незапослености у западњачком смислу. У неразвијеним земљама људи морају нешто да раде или физички нестају. У ствари, само мање групе млађих, богатијих и образованијих, које се издржавају на терет породице, могу себи да дозволе луксуз незапослености, одбијање посла који не припада кругу „модерних” послова за које су они обучавани. Сиромашнији морају да нађу било какав – делимични, сезонски или редовни – посао.

Иако су они, у почетку, сматрани *прикривено незајосленим* или *недовољно зајосленим*, касније се увидело да ти људи раде изузетно интензивно и у дугом радном времену; штавише они нису запослени у маргиналним занимањима (како су то у почетку сматрали латинскоамерички теоретичари *маргинализације*), него обављају услуге од егзистенцијалног значаја за велики број сиромашних становника. Њихов проблем, дакле, не састоји се у томе што немају (корисног) посла; њихова невоља је у томе да њихов посао – у контексту неједнаке расподеле дохотка – не ужива признање продуктивног посла јер не заслужује доходак који би запосленој особи омогућио да (заједно с издржаваним члановима породице) живи изнад линије сиромаштва. Стога је проблем дефинисан као проблем запослене сиротиње, односно као питање продуктивне запослености: *ипродуктивна зајосленост* се одређује као запосленост која доноси минималан доходак одређен линијом сиромаштва.

Иако је, у најширем смислу, тачно да запосленост није сврха развоја, већ пре свега средство за остварење циља – а тај циљ би могао бити пристојан ми-

88 Такође в.: [Todaro 1971: 378–413], [Todaro 1976], [Harris 1971] и [Harris with Sabot 1981].

нимум стандарда живота за целокупно становништво – ипак запосленост у извесном смислу, као партиципација у националном привредном животу или као основно људско право, има обележја и финалног циља.

(Пре)расподела дохотка. Концепт *зајослених а сиромашних*, односно продуктивне запослености и идеја линије сиромаштва, усмерили су аналитичаре развоја на размишљање и о другим ограничностима класичног концепта запослености. Два таква ограничења посебно су важна:

а) Иако се већина становника испод линије сиромаштва састоји од радно способних (и њихових породица), за немале групе сиромашних (старих, болесних, неспособних за рад) продуктивно запошљавање не може бити (главни) одговор на питање сиромаштва.

б) Концепт линије сиромаштва и минималног животног стандарда ни у ком случају није ограничен на она материјална добра која се могу прибавити (дохотком) од запослености. Концепт укључује и приступ здрављу, образовању, чистој води, санитарјама, и сличном, дакле, услугама које су више повезане с јавном акцијом него с (*приватном*) запосленошћу.

Несумњиво, два су поменућа проблема повезана ширим питањем *расподеле дохотка*. Какав је однос привредног раста (мереног БДП) и уједначеније расподеле дохотка? Постоји ли између њих компензаторна (*trade off*) релација? Да ли већа запосленост, уз концентрисање на радно интензивну технологију, рурални развој и малу привреду, стварно повећава друштвени производ, приводећи раније некоришћене (или недовољно коришћене) ресурсе пуној употреби? Одговор на та питања највећим делом зависи од:

а) ефикасности и утицаја институционалних аранжмана који прате ширење продуктивне запослености и егалитарнију расподелу дохотка и

б) ефикасности малих и радно интензивнијих производних јединица.

Осим што се поставља питање о утицају расподеле дохотка на привредни раст, поставља се и питање обрнутог односа, тј. утицаја раста на расподелу дохотка. Другим речима, да ли ће плодови раста бити или неће бити равномерније распоређени на становништво? Очигледно је да се може у привреди која расте сиромаштво знатно смањити стварањем продуктивне запослености која се финансира из додатног дохотка. Таква стратегија *прерасподеле помоћу расија* [Jolly et al. 1974] јесте, разуме се, утолико успешнија уколико привреда расте брже.

При томе, за неразвијене земље остаје крупна дилема у смислу односа БДП-а и прерасподеле дохотка. С једне стране, раст БДП-а је значајан јер обезбеђује ресурсе за прерасподелу, док истовремено, с друге стране, свако наглашавање раста БДП-а садржи инхерентну тенденцију учвршћивања и потенцирања постојећих неједнакости.

Брига за запосленост, преко концепта продуктивне запослености, довела је, дакле, до преокупације расподелом дохотка. Тај проблем, у оперативном смислу, може да се дефинише као минимизовање неког индекса неједнакости, на пример, Џинијевог (Gini) коефицијента. Појам *зајослене сиротиње* операционализује се утврђивањем линије сиромаштва исказане минималним доходима (издиференцираним за рурално и урбано подручје) који временом бележе

пораст. Запосленост се дефинише као продуктивна ако доноси дохотке изнад извесног минималног нивоа. Појам „минимизовање Џинијевог коефицијента“, захтева у овом контексту да се уведе *специфична линија сиромаштва*.

Утврђивање линије сиромаштва подразумева да су напори развојне политике усмерени на оне испод те линије; развојна политика има циљ да их доведе изнад те линије. Ако је циљ политике да смањи Џинијев коефицијент, онда то значи прерасподелу дохотка од оних с високим онима с нижим дохоцима, без обзира на то где они стоје у односу на специфичну линију сиромаштва.

Циљеви смањења неједнакости у расподели и смањења сиромаштва могу се повезати на следећи начин: група сиромашних може да се дефинише не у односу на неки стандард апсолутног сиромаштва (изражен у неком натуралном индикатору или апсолутном износу минималног дохотка) већ помоћу *релативне сиромаштва*; на пример, циљ може бити довођење 20% најсиромашнијих становника до нивоа линије која их дели од осталих 80%. Исказан у релативном изразу, циљ редукације сиромаштва изгледа, дакле, веома чврсто повезан с циљем смањења неједнакости у дохотку.

Међу њима, ипак, остаје значајна разлика. Ако се смањење сиромаштва постави као циљ, чак и ако се сиромаштво дефинише у релативном изразу, но-сиоце политике, у суштини, не интересује шта се догађа с дохоцима изнад линије која дели релативно сиромашне од осталих становника. С друге стране, ако је циљ дефинисан као већа једнакост у расподели дохотка, тада је интерес политике, која треба да води том циљу, усмерен на релативне дохотке. На тај начин, циљ смањења неједнакости у расподели дохотка јавља се као радикалнији друштвени циљ него очигледно спектакуларнији циљ смањења или потпуног одстрањења сиромаштва.

Основне појмове. Прелаз од првенственог наглашавања потребе смањења сиромаштва на стратегију основних потреба остварен је релативно лако. Заговорници ове стратегије сматрају да она садржи две изразите предности:

а) Она напушта негативни концепт смањења или елиминисања сиромаштва и замењује га позитивним и оперативнијим концептом задовољавања основних потреба.

б) Она се удаљава од пуке монетарне дефиниције сиромаштва (која не одговара условима натуралног привређивања и која још доминира у многим неразвијеним земљама) и приближава се дефинисању сиромаштва у натуралним показатељима, као што су, на пример, калорије или приступ школи. Ти натурални показатељи односе се и на натуралне произвођаче и на оне који остварују доходак у модерном сектору.

На први поглед изгледа да помак од смањења сиромаштва према стратегији задовољавања основних потреба значи удаљавање од (егалитарније) расподеле дохотка, јер у контексту основних потреба сиромаштво је дефинисано као апсолутно, у смислу непостојања неких основних потрепштина, а не у релативном смислу, тј. у односу на друге доходне групе. У пракси, међутим, та разлика је ишчезла када се у еволуцији концепта основних потреба почео стављати нагласак на друштвени карактер стандарда основних потреба и с поја-

вом неопходности да се у саму дефиницију основних потреба укључе и такви елементи као што су партиципација у економском животу и одлучивању, једнак приступ образовању па чак и друга основна људска права. Фактички, разумна једнакост (у расподели дохотка по појединим скупинама становништва) може се сматрати једним таквим основним правом⁸⁹.

Развој као друштвено-економска трансформација

Протагонисти (нео)марксистичких убеђења⁹⁰ сматрају да се питање расподеле и друштвене правде не може разматрати, а још мање решити, независно од преовлађујућег механизма који управља производњом и расподелом. Отуд су, дакле, они програми, који се доносе ради измена у расподели без мењања капиталистичке структуре унутар које се доходак и богатство стварају и расподељују, према њиховом схватању, осуђени на неуспех. Тако се развој друштва или земље сагледава се у суштини као *трансформација начина производње*. Те мељни помак у било ком аспекту начина производње може да изазове ланчани процес најширих промена који може да кулминира не само у трансформацији начина производње, него и у променама релативног значаја друштвених класа. Само такав друштвено-економски преображај, према њиховом виђењу, може се назвати стварним развојем⁹¹.

У оквиру тако дефинисане парадигме о развоју могу се идентификовати различите струје, обично називане неомарксистичким. Оне су настале као покушај разраде и примене Марксових идеја на ситуацију неразвијених земаља, с једне стране, и на критици неких алтернативних концепција и стратегија развоја, пре свега оне која је настала у окриљу Економске комисије УН за Латинску Америку (ЕКЛА/ECLA), с друге стране.

Основни полазни елемент раскида са старом парадигмом састојао се у усмеравању на чињеницу да се Латинска Америка дотад развијала као интегрални део експандирајуће светске привреде. Теоретичари из ЕКЛА-е су сматрали да постоји непосредна веза између промена у индустријским земљама *центра* и неразвијеним земљама *периферије*. Наиме, од средине 19. века (тачније од 1870-их) латинскоамеричке земље су биле екстерно оријентисане: као снабдевачи развијених земаља сировинама и храном користиле су своје природне пред-

89 То је већ истакнуто на рудиментаран начин у основном документу који је МОР (у оквиру Светског програма запошљавања: WEP) припремила за светску конференцију о запошљавању 1976: *Basic Needs, Growth and Employment: A One-World Problem*. Расправе, које су уследиле, имале су за последицу даље појашњавање појма, односно проширење концепта укључивањем све већег броја основних потреба. На тај начин концепт основних потреба дошао је у чвршћу везу с питањем расподеле дохотка, наглашавајући, пре свега, такве аспекте као што су непостојање дискриминације, равноправни приступ различитим економским и социјалним могућностима.

90 В., на пример: [Кау 1975].

91 Који социјални слој би данас, у постиндустријском друштву (у коме више нема радничке класе), био субјект револуционарних промена? На то питање теоретичари револуције дају различите, мање или више, (не)убедљиве одговоре.

ности у међународној подели рада. Тржиште, засновано на таквој подели рада (пре свега, тржиште фактора производње), било је далеко од савршеног тако да је систем међународне трговине деловао против интереса латинскоамеричких земаља. ЕКЛА аргументација била је усмерена према *односима размене* (terms of trade) и то на обе компоненте тог феномена: на *проблем изражње* и на *проблем неједнаке размене*. Да би поткрепили тезу о односима размене ЕКЛА теоретичари су износили примере из привредне историје на основу којих се може закључити да кад год је екстерно оријентисан развој латинскоамеричких земаља био (насилно) прекидан ратом или светском економском депресијом јављали би се зачеци индустријског развоја. Стога би се, према теоретичарима ЕКЛА-е, једина реалистична економска политика за латинскоамеричке земље састојала у свесним настојањима да се подстиче *индустријализација* путем *субституције увоза* (ISI = import substitution industrialization стратегија) и потпуно одустане од политике екстерно оријентисаног развоја у корист интерно усмерене (аутоцентристичке) развојне политике. Да би се то остварило било је потребно одстранити извесне структурне препреке које су спречавале ширење домаћег тржишта, и ЕКЛА економисти су кренули у анализу тих препрека. После тога пришли су разради ИСИ стратегије. За реализацију ИСИ био је предложен скуп акција који је укључивао *протекционистичке мере*, као што су заштитне царине за домаћу индустрију, пажљиво манипулисање девизним курсевима, које је служило за постизање истих заштитних ефеката, као и серија мера која је требало да допринесе ширењу домаћег тржишта. То је укључивало истовремено и напад на стару извозничку земљопоседничку олигархију спровођењем *ајрарне реформе*, као и *ирерасиодолом* дохотка, како би се повећала тражња потрошача за индустријским производима чије су цене одређиване релативно ниско⁹².

Међутим, до средине шездесетих година искуство Латинске Америке с резултатима ИСИ стратегије није било задовољавајуће. Пре свега, зависност од једног извозног производа није елиминисана. Осим тога:

а) порасла је тражња за увозом сировина, резервних делова и капиталних добара за нове индустрије;

б) потпуно је занемарена основна чињеница да за многе неразвијене земље сектор извоза делује као сектор квазикапиталних добара;

в) посматрано на кратак рок, стратегија замене увоза индустријских добара није смањила потребу за увозом, напротив, тип увоза се променио – померио се од потрошних добара према индустријским.

Распршили су се почетни снови о *аушаркичном развоју*. Мере економске политике, усмерене ка остварењу брзе ИСИ, довеле су до: а) погоршања платнобилансних проблема; б) већег страног продора у домаћу привреду, уз повећање незапослености; в) ширења, уместо планираног сужавања, распона у дохоцима;

92 У политичким категоријама таква стратегија изражава се као класни савез готово свих друштвених класа против земљопоседника (које сматрају одговорним за одсуство економског напретка). Политички савез појавио се тридесетих година овог века у Латинској Америци у виду популизма, а у новим државама Африке и Азије у послератном периоду попримио је облике различитих „националних социјализама“.

г) веће рањивости привреде у односу на циклична кретања; д) повећане зависности од извоза ограниченог броја сировинских и пољопривредних производа и ђ) ограниченог и флукутирајућег индустријског раста. Све је очигледно да широки слојеви становништва нису учествовали у плодовима привредног раста. Напротив, они су постајали све сиромашнији.

Трагање за *интерним* препрекама развоја, са занемаривањем *империјализма* (с обзиром на његово порекло), подвргли су све жешћем нападу радикални теоретичари школе тзв. *нове дейгенције*. Аналитичари су, наима, све више били приморавани да обрате пажњу на чињеницу да су теорије које су сматрале процесе друштвене промене у друштвима трећег света *ендоџеним* – потпуно *неисторијске*. Историја показује да је ситуација управо обрнута: промене у трећем свету су првенствено последица *екстернализације* западноевропског капитализма образовањем светског тржишта преко различитих видова империјализма и колонијализма.

Покушај да се објасни та чињеница довео је до различитих *теорија зависности*⁹³. Многе од њих имају порекло у настојању да се преиспита анализа ЕКЛА-е у светлу неуспеха њених ИСИ програма да савладају неразвијеност. Централну тачку теорија зависности представљао је критички став да се у истраживањима развој друштава трећег света посматра изоловано од развоја развијених земаља⁹⁴. Са становишта теорије зависности, неопходно је посматрати *свеи* као *јединствен систем* [Wallerstein 1974]. Полазећи од тога, проблем се састојао у откривању начина којима се земље у развоју укључују у светски систем. Те начине (или односе) – према депендентистима – обележава зависност. У својој првобитној формулацији (ЕКЛА економисти) зависност је посматрана само као однос двају националних привреда, у коме је привредни развој зависне земље условљен привредним развојем метрополе. Зависност је једноставно значила *огсуйво ауџономије*, јер су ЕКЛА економисти олако прешли преко категорије (и стварности) *социјалне стуркџуре*. Они су игнорисали посебне *класне интересе* и односе класа који су водили непрекидној репродукцији структура зависности.

Без обзира на то која се верзија теорије зависности прихвата, остаје да парадигма зависности подсећа на чињеницу да многе неопходне реформе нису могуће без *истуркџурисања начина артикулације националне привреде у односу на свејску привреду*. Већина теоретичара зависности сматра да се тој пререкструктури супротстављају империјализам и владајућа класа у зависној земљи и да тај отпор може једино да буде савладан *револуцијом*. Парадигма зависности сматра да су једино реалне алтернативе: *револуција* или (континуелна) *зависност*. У оцени теорија зависности Роксборо [Roxborough 1979: 69] сматра да постоји несразмера између утрошене енергије у дебати и постигнутих резултата. Трошење огромне енергије било је изгледа нужно, закључује Роксборо,

93 На то је, на примеру Вајмарске Републике и Трећег Ража и *Ergänzungswirtschaft-a*, указао још 1938. године Пол Ајнциг [Einzig 1938]. В. такође: [Gross 1941], [Митровић 1970], [Mitrović 1977], [Sundhaussen 1983], [Лукач 1987], [Ristović 1991] и [Алексић 2002].

94 В. предговор у: [Hirschman 1980].

јер су иза те дебате, више него у другим случајевима, стајали различити класни *интереси*. Стога није чудно што је она на крају потпуно склизнула у *идеологију*⁹⁵.

Јапански пример

После упорног одбијања Јапана да се (саобраћајно, трговински, итд.) отвори према Западу, амерички адмирал Пери (М. С. Perry) у јуну 1853. са снажном флотом упловио је силом у Токијски залив (у луку Јокохаму). Тиме и дотад у јавности нашироко расправљано питање – да ли отворити земљу или не – задобило је апсолутни примат. Наиме, на самом почетку 17. века Токугава Ијејасу изоловао је Јапан од остатка света (уништио је све велике лађе, прогласио технологију њихове градње најстроже чуваном тајном и донео едикт о смртној казни за сваког странца који ступи на тло архипелага), монополишући информације о том свету (преко института за изучавање варвара = западњака) и задржавајући ексклузивно право на контакте са светом. Он је створио режим власти који га је надживео и који се карактерисао ригидном и обухватном контролом над друштвом, немилосрдним сузбијањем највећег дела креативних тежњи у земљи.

Два и по века Токугава ере било је време мира и стабилности, али и постепеног, сталног и неприметног слабљења, уз дакако непромењену општу веру у сопствену снагу; отуд шок и констернација када је изнуђена прилика за одмеравање те снаге „посетом” адмирала Перија. Отуд је преостала деценија и по Токугава владавине – позната као *дакумацу* (= крај *бакуфуа*) – била период великих превирања. Традиционална изрека „Дубоко поштовати цара, подржати бакуфу!” (*бакуфу* = шогунат, „шаторска”, тј. војна влада) постала је контрадикторна, јер је бакуфу схватио да је отварање постало неизбежно. Противници отварања (цар Комеји и *гајмиои* који у просторном смислу нису били директно угрожени страним претњама, односно притисцима) били су заменили стару паролу новом: „Дубоко поштовати цара, избацити варваре!“, да би на крају неповољне околности (суочавање с немоћи, пре свега војном, која се одразила у серији „срамних” међудржавних уговора – која је кулминирала 1858 – којима је Јапан присиљен на отварање) у први план избациле слоган: „Дубоко поштовати цара, отворити земљу!”

У бурној дебати (философски утемељеној, али првенствено усмереној ка практичном решавању врло конкретних питања) о отварању земље једни (Такано Чојеји, Косеки Санеји и Ватанабе Казан) сматрали су да су западњаци културно супериорнији (имајући пре свега у виду западну науку и технологију), а други (Јокоји Шонан, Сакума Шозан и Јошида Шојин) да је Запад војно надмоћнији. Нико није спорио предности источњачке моралности. (Варвари не хају много за честитост, добронамерност и правду; њихова памет долази до изражаја само када је у питању профит; ако смо на ратној нози с њима морамо

95 Која је разлика између науке и идеологије? Циљ науке је да стварност објашњава, *метанауке* да се бави разумевањем (смисла) појава и процеса [Wright 1975], а *идеологије* да брани интересе и усмерава – пројектује и „деконструише“ – пост/историјска збивања.

очекивати да ће они од почетка до краја гледати само на своју добит, писао је Шозан.) Заговарала се симбиоза те моралности с вештинама и наукама које треба учити од Запада; треба спојити источњачку *еџику* и западњачку *џехнику*⁹⁶ – *џек заједно Евроџа и Азија црџају џун круџ као симбол савршенсџива*.

У дефинисању јапанске стратегије према свету потребни су и знање (*џиру*) и мудрост (*џаџен*); у игри су и (универзални) рационализам и (јапански) патриотизам. Коришћење (западњачког медицинског, техничког, ...) знања претворило је те стратегије у претече модернизације Јапана, а примена тог знања за добробит народа, пре свега његовог просперитета, чинила их је патриотима; патриотизам их је у ствари побуђивао на примену тих идеја. Разум несумњиво позива на отварање земље, говорило се тада. При том се у прилог отварања употребљавају различити аргументи: Шозан наглашава да је отварање земље у интересу националне одбране, Шонан се залагао за отварање, јер су трговина и комуникација „светски принципи“. Шозан је често указивао на Петра Великог дивећи се његовим постигнућима, док је Шонан хвалио Џорџа Вашингтона. Док је Шозан подржавао принцип богата земља – снажна војска (*џукоку кџоџеџи*), Шонан је сматрао да то није довољно и да томе треба додати и правду и човечност који треба да се шире читавим светом. Шозан је сматрао да Јапан не треба себи да дозволи да буде натеран да се отвори према Западу, он треба да одбије америчке захтеве и да почне да се сам отвара, драговољно. Шојин исто сматра да би се у том случају трговина и комуникације могле користити за сопствене потребе, тј. како Јапану погодује.

Пресудни су, дакле, *соџсџивена инициџаџива* и *соџсџивена сџираџеџиџа* отварања; ако Јапан отворе *џруџи* биће потпуно немогућно сачувати земљу.

Опција отварања представља заокрет у односу на педесете године 19. века када је Шојин (и не само он) сматрао да шогунат (који је био за отварање) продаје варварима независност Јапана. Он је тада био и градуалист; оба елемента била су део логике феудалне хијерархијске мисли. Промена у његовом ставу укључивала је и помак од градуализма ка радикализму: само кроз претходно потпуно разарање може се изградити нова зграда; то значи велику и наглу промену, преокрет, али никако и револуцију, већ (пре свега политичку) реформу. Ригидна феудална Токугава структура сломила се 1868. брзо (готово бескрвно) и потпуно. Уводи се брижљиво припремана обухватна реформа, позната као Меџици рестаурација, јер се, између осталог, заснивала на прагматичној обнови ауторитета цара.

Екстерно изазван шок, огорчење због понижења, смело суочавање са сопственим проблемима, усмереност на темељно решавање тих проблема иницирањем реформи, ослобађање огромне креативне енергије у њиховој реализацији представљају школски пример онога што Ростоу [Rostow 1960] у својој теорији фаза развоја назива *take off*. Тим узлетом отпочеле су крупне промене које су Јапан извеле на пут успешног економског, културног, државног и општег друштвеног развоја.

96 Сличне идеје заступао је и класични филолог и филозоф Милош Ђурић [Ђурић 1928]. В. такође фусноту 102 на стр. 66.

ПОУКЕ?

Промене: опстанак и развој

Данас се свет мења све бржим темпом: промене су првенствено узроковане развојем науке и технологије. Технолошке промене воде крупним и коренитим променама у свим сферама живота. Расте међузависност земаља и народа, али истовремено и децентрализација друштава и институција унутар земаља. Процесима глобализације и регионализације највише доприносе информационе технологије. Захваљујући њима огромна моћ (заснована на информацији као главном развојном ресурсу) концентрише се и на глобалном и на националном (државном) и на (микро)регионалном и на локалном и на индивидуалном плану. Данас Интернет чини основу тог „глобалног парадокса“ (Џон Нејзбит: [Naisbitt 1995]). С повећањем глобалне међузависности и све веће зависности од брзих и коренитих промена у окружењу расте и значај националне, регионалне, локалне и личне иницијативе. Та иницијатива и омогућава структурно прилагођавање глобалним променама, али истовремено она представља извор *ауџенџичној* динамизма на националној, регионалној и локалној равни који, опет, несумњиво утиче и на глобалну сцену. Многи желе да се укључе у глобалне светске економске и друштвене процесе, али и да задрже своје националне, верске и културне особености: *проблем модернијетија и иденџијетија* отвара се у новом контексту још драматичније него раније. Крај хладноратовске ере донео је промене у политичком и економском амбијенту, нова стратешка савезништва, нове опасности и нове конфликте (неоколонијалну експанзију, нови хладни рат, наговештај новог светског рата). Уместо страха од општег нуклеарног рата између две суперсиле у врх дневног реда доспела су питања агресије и доминације моћних и одбране малих народа и држава, нуклеарног (и другог) тероризма, суперкриминализације, одрживог раста, односно еколошког категоричког императива ... Све ове промене намећу потребу редефинисања приступа у решавању приоритетних проблема опстанка и развоја

Национална стратегија развоја у контексту глобализације

Сва државна уређења, ..., имају свој сопствени говор, као да је свако од њих живо биће: један је говор демократије, други олигархије, а друкчији опет монархије; ... А оно државно уређење, дакле, које говори својим сопственим језиком, подједнако боговима и људима, и сходно томе језику управља своје практично деловање, увек је бериђетно и стабилно, али пропада ако покушава да имитира неко друго уређење.

Платон, Пето писмо

Заговорници глобализације савременог света тврде да је она без историјског преседана и да се у националним државама више не доносе кључне одлуке у вези с акумулацијом капитала, алокацијом ресурса, технолошким

променама и расподели дохотка. Да ли то значи да национална стратегија развоја – која треба да обезбеди ефикасну и просперитетну привреду и праведну друштво – у контексту глобализације уопште није могућа?

Еколошки ефекти несумњиво у све већој мери добијају трансгранични карактер. Информациона револуција начинила је националне границе порозним и релативизовала улогу државе. Медији данас „смањују” свет и претварају га у „глобално село”⁹⁷.

У постхладноратовском добу глобализација се намеће као догматско и монолитно *вјерују* које не трпи никакво опонирање. Она је пророчанство које се самоиспуњава (*self-fulfilling prophecy*). Ипак, ентузијазам глобализацијом, могло би се рећи, да је пре интересно, него помодно мотивисан: Холивуд, Мајкрософт и СиеНеН не доминирају само у метасвету слика и информација; они проповедају и јеванђеље глобализације. Ако слике владају сновима, снови управљају потрошњом и животним стиливима. И то дакако има своје границе⁹⁸. Протагонисти кибер револуције могу прогласити „крај географије” као што је Фукујама (*Francis Fukuyama*) прогласио „крај историје”, али стварност је од тога далеко.

Глобализација је део мита, али и део реалности. Она је створила два света: виртуелни и реални. У реалном свету евидентни су процеси привредне глобализације, тачније: транснационализације; с друге стране, чињеница је да се глобализује и њен пандан – сива економија злочина, трговине дрогом, итд.

У ствари глобализација као „природни” процес снажења међународне поделе рада и није нов феномен – она траје већ вековима⁹⁹. Да глобализација није нова појава потврђује и студија УНКТАД-а из 1994. у којој се износи да су показатељи релативног учешћа међународне трговине и кретања капитала у односу на светски производ и инвестиције од пре Првог светског рата (ако не и од пре) слични онима данас. Упркос експанзији светске трговине, транснационалних корпорација и финансијских токова, домаћа тржишта данас апсорбују 80% светске производње. Преко 90% акумулације капитала инвестиција у основна средства финансирано је из домаће штедње. Светски извоз не износи више од 20% светског бруто друштвеног производа (БДП), а инвестиције транснационалних компанија (ТНК) и њихових филијала представља мање од 5% светских инвестиција у основна средства.

Имајући у виду већ поменути „глобални парадокс” и с обзиром на то да се већина трансакција одвија унутар националних тржишта и да ресурсима највећим делом управљају домаћи (приватни и јавни) актери, привредни раст (и развој) у највећој мери зависи од националних стратегија. Национална стратегија развоја у контексту глобализације ипак је, дакле могућна¹⁰⁰, а не само пожељна, иако међународним економским поретком управљају одлуке мање групе развијених земаља (и/или топ менаџмент транснационалних/глобалних

97 В. прилог Слободана Рељића у овом Зборнику.

98 О трендизму в. одељак Ендизам у овом раду.

99 „Проблем“ је у томе што су и други (БРИКС, next 11, ...) преузели (агресивне) методе глобализације, на чију ексклузивност претендују они којих су их се први „сетили”.

100 В. [Ковач 2003].

корпорација). Земље („Другог“ и) Трећег света играју епизодну улогу и могућности њиховог утицаја веома су ограничене. У последњих 500 година нема земље која је постигла висок ниво друштвеног и економског развоја следећи пут зависности и подређивања екстерним снагама.

Народи који желе да своју судбину држе у својим рукама – бројчано велики или мали, богати или сиромашни – труде се да дефинишу стратегију свог развоја која ће им омогућити да у мери колико је то реално могуће буду *субјекти*, а не пуки *објекти* историјских збивања¹⁰¹. У том погледу, као што је већ речено, незаобилазна је улога државе.

Стратегија интегрисање у свет: предмодерна, модерна, постмодерна

Наше актуелно интегрисање у свет не може се разумети изван крупних историјских збивања у двадесетом веку која су знатно умањила биолошку снагу и ставило на бројна и тешка искушења духовну снагу српског народа¹⁰². У дефинисању наше стратегије развоја потребно је, дакле, ослонити се и на искуства из претходног периода. То не подразумева само извлачења поука из примене

101 В. фусноту 108 на стр. 68.

102 „Вековима су Срби били приморани да се бори за сопствену егзистенцију на границама толиких струјања и страних инвазија. Повлачили су се у планине тражећи материјално прибежиште. Али истинско духовно прибежиште налази се у срцу које слуша глас сопственог идентитета усклађеног с познањем у знаку провиђења.“ Ове речи би вероватно многи читаоци доживели као тумачење суштине српске историје. Њих је написао Чех, кардинал Томаш Шпидлик (1919–2010), истакнути римокатолички богослов, један од главних западних специјалиста за православље [Шпидлик 2007: 7].

После Великог рата (1919) двадесетогодишњи Милан Кашанин, свестан високе цене опстанка коју су том рату Срби платили, у оптимистичком заносу, дефинише основе стратегије будућег развоја: „Ми смо у прошлости толико страдали, и нас данас има тако мало, да не смемо себи дозволити непотребно расипање националне снаге никад, и нигде, па ни у ситним стварима. Ако хоћемо да за наше непријатеље одиста нешто значимо, ми се не смемо, као деца, позивати само на своју душу, коју они нису *сио-собни* да виде — иако је и велика и лепа — него и на нашу снагу, коју треба да им дамо *осејити*.“

Ми, који смо на граници Руса и Запада, између душе и ума, ..., ми ћемо показати да се може помирити интелект с душом, ..., и да је њихова уједињена снага највећа моћ што је дух човечји може имати. Ја верујем да је *даци* у *џом* наше предодређење, и да ће нам наша снага увек бити толико јака да надвладамо нашу судбину.“ [Кашанин 1919]

На крају Другог светског рата (1944) Милутин Миланковић, великан светске науке (доброволац у балканским ратовима, ратни заточеник у Првом светском рату) пише славном сликару Паји Јовановићу:

„Сећам се нашег првог састанка и познанства у Скопљу, неколико дана иза Кумановске битке (октобра 1912, *џрим* . И. С.). То су била времена наше српске славе и ми смо имали срећу да видимо како се њено сунце рађа на обзору. Онда смо гледали, одушевљено и са пуно поуздања у будућност. – А сада, после 32 године које од тог доба прохујаше, морамо се запитати да ли нам очински дом неће би ти раскопан, а име и лице угашено? Сада дођосмо до тужног сазнања да смо ми само мали један народ боље рећи једно племе, окружено и угрожено свим својим суседима. Да ли ћемо моћи опстати као самосталан народ у независној држави? Да ли ћемо бити способни да се политички, економски и културно одржимо као национална индивидуа?“

Размишљајући о томе, сада сам ипак јасно увидео да је у нашем потпуном расулу када су наши политичари упропастили оно што смо вековима стварали – прека потреба да спасавамо наш културни капитал. Њега су створили наши велики синови. Они су показали до које су се висине уздигле способности наше расе (архаизам, пре Другог светског рата уобичајен синоним за нацију, *нај*. *ур*.) они ће служити за углед и подстрек млађим нараштајима“... [Суботић 2009: 180–181]

различитих стратегија (анти)развоја, него укључује и анализу за ово поднебље специфичних појава „дугог трајања“ (*longue durée*; Фернан Бродел /Fernand Braudel/, 1902–1985) [Braudel 1949]. Треба такође имати на уму и то да се при решавању питања стратегије развоја плаћа и цена паразитског и конфликтног система друге Југославије, распада државе, рата, санкција,

Не сме се испустити из вида да се све ово дешава у време транзиције, тј. прелаза од нетржишног на тржишни механизам, од друштвене на приватну својину, од једнопартијског на вишестраначки систем, што само по себи представља коренит (и скуп) економски, политички, социјални и културни преображај. Стални је притисак, споља и изнутра, да се симултано решавају проблеми и *ипромодерне* и *модерне* и *поспимодерне*. То несумњиво погоршава стање, што не значи да нема излаза. Ако се мудро искористе најновија достигнућа (информатичке) технологије, организациона иновативност, предузетнички талент и уопште креативност, то може да се покаже и као компаративна предност развојних придошлица (*latecomer-a*). Питање интегрисања у свет није питање једне идеологије, а још мање једне странке, то је питање опстанка и модерног развоја. Оно се решава зато да би се из сталног ванредног стања најзад дошло у стање које омогућава нормалан материјални и духовни развој. У овом тренутку оно се јавља најпре као државно и политичко, а дугорочно посматрано оно је првенствено економско и културно питање. Не треба посебно истицати да је пре свега реч о производној култури као основној претпоставци развоја. Само ефикасан и богат развој омогућава укључивање у савремени свет чију судбину хтели не хтели делимо¹⁰³. Модернизација, при том, не значи пуко подражавање, а још мање маргинализацију неоколонијалног типа. *Модерност која не йориче самосвојности – то је формула која одређује националну стипраишеију развоја.*

Еумоника (наука о добром друштву) учи да нема квалитетног и стабилног развоја без јаког, плуралног, друштва с аутономним сферама чији се развој вреднује тим сферама иманентним мерилима. И ако народ и његова елита желе да српско друштво буде „озбиљно и одговорно“ (с јасним и унапред утврђеним правилима понашања) онда то друштво треба и да крене у том правцу¹⁰⁴.

У сваком случају потребна је најпре сопствена интеграција и консолидација, па онда, према светским критеријумима, укључивање у шире окружење¹⁰⁵. При свакој интернационализацији, тј. укључењу у свет, не треба сметнути с ума да (и) тамо беспопштедно владају *инијерес, моћ и йринуда* ... О томе посеб-

103 Андра Николић би рекао индустрија, а то би потврдио и Драгутин Милутиновић (в. њихове радове у *Прилозима*).

104 У актуелној стварности на делу су супротне тенденције: негативна политизација, корпоративизација, свеопшта комерцијализација...

105 С обзиром на нашу „специфичну тежину“ (учешће у светској производњи, трговини, научним достигнућима и техничким изумима), одмах, међутим, треба размишљати о таквим облицима регионалног повезивања као што су, на пример, различити флексибилни видови макрорегионалних (балканских) интеграција, *функционална* интеграција у Европску унију (технички стандарди, магистралне саобраћајнице, Дунав, посебно сада после завршетка изградње канала Рајна–Мајна–Дунав 1992. године). Стратешки ресурси (географски положај, вода као развојно кључни елемент у 21. веку) захтеваће строго економско вредновање уз селективно учешће међународног капитала.

но може да сведочи овај део света, јер, као што то констатује Ендрју Нагорски [Nagorski 1992], „Балкан је кроз историју био шаховска табла за спољне силе. Међутим, живот је *нејраведан*, рат је *нејраведан* и нови светски поредак је *нејраведан*. *Нова Европа ће иријадати онима који буду тријумфовали над свим тим неправдама и који не буду дозволили да њихови унутрашњи сукоби измакну контроли.*”

Наш је *избор*: или *објект* (колонија) или *субјект*, озбиљан чинилац који сам (уза сва дата објективна екстерна ограничења) одлучује о својој судбини и организовано се укључује у балканске, европске (првенствено медитеранске и дунавске) и светске развојне процесе (и пројекте!¹⁰⁶).

Нека општа запажања о стратегијама развоја Србије

...you shall not go to Mecca,
oh Nomad, the road
you have followed
leads to Turkestan.¹⁰⁷

У последњих 14 година на централном државном нивоу донето је око 120 (што секторских што „проблемских“) стратегија. Када је реч о том најновијем покушају реформских промена намеће се најпре нека концепцијска питања: да ли аутори (а најчешће и самоевалuatorи!) тих стратегија третирају Србију као специфичан – или чак јединствен – случај¹⁰⁸ или за њих она представља пример

106 Укључујући ту и пројекте израде стратегија које су рађене на захтев ЕУ и Светске банке; те стратегије су биле део процедуре прикључења Србије ЕУ; оне су биле (пред)услов за *ираншове, донације* (из којих су финансиране и израде тих стратегија) и за одобравање средстава (кредита) из претприступних фондова. Занимљиво је да је тадашња *експертска власт* одбила израду опште стратегије привредног развоја (која би подразумевала и строгу контролу употребе одобрених средстава), а на којој је инсистирала Светска банка. Експерти су сматрали да су довољне три стратегије: „афричка“ – смањења сиромаштва, европска – прикључења ЕУ и „зелена“ – одрживог развоја (у којој је одрживост сведена само на еколошку димензију, уз само узредно помињање економске и социјалне димензије...).

107 У Меку нећеш ићи / о номаде, путем / којим си кренуо / у Туркестан нећ стићи! (Упозорење залуталом номаду у авганистанском селу где није постојао компас и где су обавештења о правом путу до Светог Града пружали агенти и водичи запослени код локалних господара.)

108 А како други виде наше специфичности („изузетност“?!)? Јохан Галтунг у интервјуу за *НИН* дат у време бомбардовања Србије:
Зашто „Милосрдни анђео“ и НАТО толико уживају да нас ионизе, да нам укидају сјерују и воду, руше фабрике, телевизије, ...

- Због западног дуализма. Ваша земља је као и наша хришћанска, прожета традицијом у којој се свет види као вечита борба Добра и Зла. А *Срби имају иојрешино хришћанство* (1054. године раскол црква), погрешно писмо, били су под окупацијом *иојрешиној* народа (Отоманска империја уместо Хабсбурга), у сваком случају, окренути су истоку, српска држава један је од стожера „комунистичких“ земаља; Србима се није допала аустријска анексија Босне и Херцеговине 1908, стога меци у Сарајеву 28. јуна 1914; борили су се с нацистима по страшној цени у Другом светском рату и потукли их, и, уза све то: Југославија је изгледала као Варшавски пакт, мала земља на северу (Словенија као балтичке земље), велика католичка земља (Хрватска као Пољска), па Србија као Русија, православна/комунистичка, а муслимани по цеповима и на југу. Људски мозак функционише по систему препознавања *шаблона*: ратовати против Србије исто је што и ратовати против Русије, јер је то рат који нису добили пошто је хладни рат престао. [Галтунг 1999: 14] (*иодвлачења* Ч. О.)

који има општи(ји) значај¹⁰⁹. Ако је она посебна (до уникатности) – да ли је и *концепти* промена које стратегије желе да иницирају томе прилагођен, а ако је њен (развојни) проблем универзалног карактера, да ли (временски и просторно) универзални реформски рецепти (какви се углавном прописују¹¹⁰ у *нашим* стратегијама) дају у Србији (позитивне) резултате.

Пажљиво читање стратегија изазива бројне асоцијације, понеку недоумицу, отвара питања, тражи додатна разјашњења ... :

Асоцијације: Пре свега, фасцинира снажна амбиција да се доситејевски *йројекти* „недовршеног просветитељства“ коначно приведе крају у Србији. По детаљизму он асоцира на *acquis communautaire*, а по нормативном ентузијазму и оптимизму на Кардеља. Хибридни стил и језик стратешких докумената одражавају хибридни карактер садржаја иницираних промена: оне су мешавина свеобухватних и коренитих резова и постепене изградње нових институција; при томе, утисак је да превладавају револуционарни (тачније: волунтаристички) у односу на реформистичке елементе.

Основна *недоумица* гласи: Да није било временских и ресурсних ограничења, да је постојало јединство политичке воље, да је све што је планирано и написано, и да је скупштина донела све предложене законе – да ли би у Србији дошло до крупног реалног помака набоље? Другим речима, да ли је (на основу таквих стратегија) жељена револуционарна трансценденција могућа.

Пишања: Шта су циљеви реформе, како су хијерархизовани, која су расположива средства, какав је њихов однос према циљевима, које су фазе реформе, који трошкови и користи, како се они расподељују (ко су бенефактори, а ко плаћа рачун промена¹¹¹), ко су главни актери (иницијатори) – елита (top-down тип реформе) или маса (down-top реформа), језик реформе и учешће у њеном остваривању, мала земља и економија обима, ограничења примене стратешких идеја – објективна (одређена историјом и географом) и „субјективна“ (само/наметнута, на пример, одрицање од суверенитета над делом територије; „растанак с идентитетом“ [Čolović 2014], ...).

Концепт и контекст

Промене у привредама и друштвима нису само насумичне, случајне, нити су искључиво последица свесне планске акције. Између ситуација које су последица крајње *сионшаности* и *шошалној* (историјског, социјалног, економског,

109 Треба одмах истаћи да овде није реч само о Србији. Она може да послужи као врло погодан пример анализе „*йоси*-истичке ситуације“ у малој земљи коју карактеришу развојне асиметрије дугог трајања.

110 Ресавска школа, дакле, и даље ради пуном паром!

111

Бити за добру ствар

добра је ствар

бити за добру ствар, то је добро

али питати да ли је ствар баш уистину добра

и за кога је добра није баш добро.

Ерих Фрид (Erich Fried), *Песме без граница*

политичког, ...) *инжењеринџа*, широк је спектар различитих типова привредних и друштвених стања, с обзиром на то да су привреда и друштво комплексни системи („амалгами“), које обликују – неједнаке по снази и структури – природне, социјалне и духовне снаге¹¹², у различитом временском и просторном *контексту*. Да би се објаснила и разумела резултанта деловања тих узајамно повезаних разнородних сила у неком временском пресеку није довољна само једна научна дисциплина, па макар то била и несумњиво важна – економска. Потребан је скуп научних теорија које су прецизно калибрисане у односу на проблем (предмет истраживања), али и међусобно. Ту конзистентност треба да обезбеди нека теорија „средњег нивоа“, опште теорије су ту готово бескорисне, а идеологије и да не помињемо.

Разматрање и успешно решавање конкретних питања стратегије развоја, дакле, није могуће без јасног и конзистентног полазног концепта и ван конкретног контекста.

Претпоставке дефинисања стратегије су како познавање положаја (ограничења) земље тако и друштвених циљева.

У одлучивању о ограничењима положаја може се поћи од неких од следећих принципа:

а) принцип (дис)континуитета, односно везивања за постојеће *versus* ново *ab ovo*;

б) принцип повратка на стара добра времена *versus* principle of no return;

в) принцип поштовања међународних економских веза *versus* аутаркија;

г) принцип негације искључења земље из међународних духовних комуникација *versus* културни изолационизам.

У разматрању циљева основа вредновања може се конкретизовати на разне начине у зависности од владајућег система вредности.

Донедавно су се у *зайадном систему вредности* као *јримарни политички циљеви* дефинисали: 1. слобода, 2). правна држава, 3. демократија, 4. подржавање културне посебности и различитости, 5. моћ заједништва, 6. међународна солидарност; а као *међуциљ*: 7. трансформација растућег у стабилно становништво. Као *јримарни економски циљеви* обично су се одређивали: 1. обезбеђење егзистенције, 2. благостање, 3. пуна запосленост, 4. социјално осигурање, 5. брига за слабе чланове друштва (односи се према 1–4 као супсидијарни циљ), 6. могућност образовања за све, 7. подршка породици, 8. заштита околине (овај циљ је пре свега у служби будућих поколења),

112 Утисак је да у презентованим документима није учињен довољан напор да се идентификују снаге од посебног значаја за обликовање савремене структуре привреде и друштва Србије. Осим тога, даје се најчешће фактографија која се односи само на краћи исечак времена (неретко само на тренутак када се ради стратегија), при чему ни таква фактографија не пружа потпуну слику стања привреде и друштва. Нема временских серија које би показивале трендове раста (пада) српске привреде у претходној деценији (или у дужем распону), као ни података о другим сличним транзиционим привредама, што затвара могућност посматрања Србије у компаративној перспективи. Уопште узев, одсуство потребне базе индикатора отежава или чак готово онемогућава емпиријску анализу. Стога је предмет овог излагања нужно сведен само на „квалитативна“ разматрања *концепција* и *контекста* промена.

9) (п)одржавање неких привредних грана; а као међуциљеви: 10. стабилност нивоа цена и 11. равнотежа платног биланса¹¹³.

Однедавно, с отпочињањем тзв. постлибералне и постдемократске ере (Г. Ј. Зиновјев) на Западу, односно с најновијим таласом тоталитаризма и демографског слома, систем циљева (и декларисаних, а још више недеklarисаних) битно се променио¹¹⁴.

Пред нашим очима „стари поредак“ се мрви (или је већ у развалинама) пред силом чија је основна особина ароганција (Ми правимо историју!) и цинизам (постмодернистички експеримент у деконструкцији). У све снажнијем процесу десуверенизација, тј. историјске десубјективизације, мали и немоћни постају објект („покусни кунићи“) „новог“ поретка...

Има ли још у том суморном светском пејзажу изгледа за различитост и разноликост, за универзална начела и правила, за опште вредности, за мале, слабе и сиромашне? Песимисти их не виде¹¹⁵, оптимистички озарена лица проповедају веру у светлу будућност. А реалисти? Они – сучу рукаве!

Могуће стратегије развоја Србије: немогућа мисија?

А пре него засучу рукаве, било би пожељно да размисле о речима младог Милана Кашанина који у историјском тренутку по много чему сличном данашњем говори о језику (и суштини) стратешких пројеката (визија), методу рада, тадашњим (и данашњим?) навикама и заблудама:

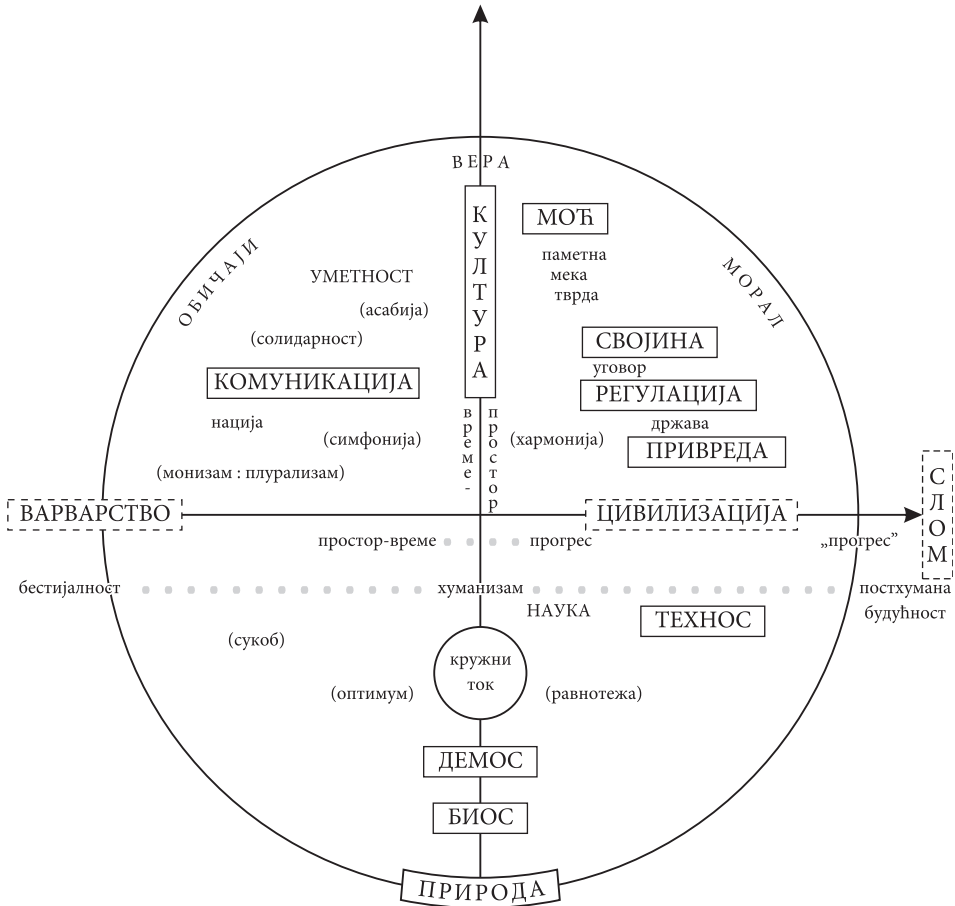
„Да ли зато што смо Словени, или што смо јужњаци, или што нам је култура још млада — или и због једног, и другог, и трећег — тек, ми најрађе расправљамо велике проблеме, развијамо их у дуге разговоре и облачимо у звучне речи. Никад нам ништа доста није: од приповедача тражимо да су филозофи, од филозофа да су пророци, а од песника да су оснивачи нових религија. Незадовољни смо: непрестано зазивамо нове Мештровиће, Мештровиће у музици, у песништву, у сликарству, у естетици, у филозофији. Боже — молимо се сваки дан — дај нам генија, дај нам их да нас воде, да објаве свету ко смо и да нам рекне какви смо. И бринући се тако, са страхом, о раду будућих поколења, проклињемо своје претходнике и каменујемо своје савременике. До наивности се заљубљујемо у велике теорије, а свим бићем презиремо мали и ситни рад.

113 У ЕУ контексту систем вредности дефинисан је прагматично: вредности су инструменталне и прописане копенхагенским критеријумима.

114 В. [Rand 2962], [Fukuyama 2002], [Angelis 2007], [Буха 2007], [Choudhury 2007], [Kanton 2009], [McKinley 2007], [Мандзаридис 2011], [Sedlacek 2011], [Вест 2013]...

115 Јер, како општу судбину тумачи Уајлдов (Oscar Wilde) ткач: „У рату, јаки од слабих праве робове, а у миру то чине богати од сиромашних“. А: „Јагње је криво самим тим што је вук гладан“.

Графикон 2. РАЗВОЈ: ДИМЕНЗИЈЕ, ФУНКЦИЈЕ И ВЕЗЕ

Али, какогод те наше велике чежње сведоче да нам је душа витка и немирна, и узаврела од несазнане још снаге, фантазија наша безгранична у доброту и лудости, а наше амбиције благородне, поносне и лепе, оне нам исто тако сведоче и о том да наш интелект није баш особито чврст и прав, нити наша воља сигурна и јака. Јер има малих ствари без којих нема ни великих. Има малих ствари о којима треба говорити као и о великим. Безброј малих ствари чине темељ великој згради лепоте, истине и доброте. Ничега нема ни на небу ни у ваздуху; све је на земљи. Дух је змај; он високо лети у зраку, али конопац треба чврсто држати у рукама.“

Да ли је „мали и ситни рад“ претпоставка израде могуће велике (*гранд*, кровне) стратегије (опстанка и) развоја¹¹⁶ Србије? Рад свакако, рад који гута

116 „Без копејке рубања не живи“, каже руска пословица, а „има ли твој метар центиметар?“, питају се Срби у Далмацији.

време, енергију и нерве, напоран и упоран, непризнат и незахвалан, неретко залудан (*exercise in futility*). Како треба да изгледа (оптимална) структура и динамика израде једне такве стратегијолошке студије¹¹⁷? Предлог могућих тематских кругова (и њима дефинисаних *јојединачних* стратегија) дат је у Графикону 2.

Природа је наглашено вишедимензионалан концепт: може значити 'материјални свет у целини а посебно средину (биљке, животиње и земљиште) на коју човек не утиче'¹¹⁸. У контексту развојне диференцијације природа се може дефинисати као *јприродни закони* (гравитација, зрачење, денудација, итд.) и њихови утицаји на земљину кору. У стварности све људске акције крећу се у оквиру природних закона, али овде (из разлога једноставности) инвентарисаћемо само она дејства која нису резултат људског делања али имају дубоке последице на развој, односно на друштвени живот. Такви чиниоци укључују геоморфологију, сезонске промене соларног зрачења, климу, тло (и стене), размештај (распоред) воде и земљишта. Чин и чињење у овој области уоквирују једнодимензионално *време* и тродимензионални *јпросјор* као објективно дати чиниоци.

Биос је део природе коме је иманентна способност раста и репродукције. Биос укључује све видове живота, од једноћелијских организама (бактерија, итд.) до људских бића. Биолошки ентитети обично су јасно разграничени у односу на спољњи свет, али имају отворе за уношење хране и екскрецију и облике мултиплих тела (симбиоза, пренаталност, итд.).

Демос је подгрупа *диоса*, њега чине људска бића. Људска бића се посматрају као биолошки ентитети с рефлексивном свешћу¹¹⁹ коју не поседује ни једна друга врста¹²⁰.

Технос представља људску вештину удешавања (аранжирања) објеката и/или акција према унапред утврђеном *време-јпросјор* обрасцу, што има неку *сврху*, најчешће проширење биолошког домаћаја, односно повећање домета људских бића. Технички објекти и чинови су обично добро дефинисани и заокружени (прецизно разграничени). Они често чине скуп објеката или чинова који су узајамно калибрирани.

Привреда или тржишни систем (у капитализму као економском друштву¹²¹) начин је размене вредности између појединаца и група у циљу повећања бла-

117 Један такав концепт дао је Бранко Крга; в. његов рад у овом Зборнику. За системски приступ идентификацији простора пожељних а могућих стратегија развоја Србије в. рад Властимира Матејића. Такође в. радове Зорана Поповића, Бранислава Р. Симоновића и Радивоја Митровића у овом Зборнику.

118 Рудолф Кјелен (Rudolf Kjellen) је 1899. истакао да 'природно' може да има два значења: *ујмељен у јприроди*, али – у пренесеном смислу – и *изразијо јпримерен (јрикладан, адекватан)*. Речник Матице српске наводи да се реч 'природно' употребљава и у значењу 'нормално'. У том речнику дата су у друга значења те речи.

119 О њиховом здрављу в. радове Бране Димитријевића, Паје Момчилова и Ђорђа Јаковљевића у овом Зборнику. Те радове је могуће сврстати и у тематским круг Култура. Они изванредно илуструју преплетеност развојних процеса и указују на тешкоће дисциплинарних разграничења и класификација.

120 *Демографија* је наука о људским бићима (становништву); За демографска питања в. рад Владимира Никитовића у овом Зборнику. Списак осталих научних дисциплина (и интер- и трансдисциплинарни приступа) омеђен поменути тематским круговима биће дат на основу почетне расправе посвећене основним концепцијским и методолошким питањима израде стратегије/а.

121 У привредној историји човечанства поред тржишта и друге социјалне институције обављале су макро-

гостања кроз растућу диверзификацију и специјализацију (поделу рада). Иако у начелу *ијржишиће* нема границе (његове границе су границе глобуса, отуда: глобализација, империјализам и колонијализам), на њега утичу трансакциони трошкови, трошкови окупације и фрикции повезане с великим раздаљинама.

Регулација или *систем владања* је начин на који се простиру (шире) наредбе о понашању на целој територији (државе). Регулација може бити заснована на *демократској стируктури моћи*, тј. да је директно или индиректно подржава већина народа унутар дефинисаног подручја, али може да буде и утемељена и на *ујоиреди силе*.

Својина је регулативни систем који има за циљ утаначење права појединаца и организација (физичких и правних лица) у коришћењу објеката, земљишта и симбола. Својина и други облици приступа средствима (активи, капиталу, имовини) обично се врло строго дефинишу.

Моћ је способност наметања жеље другим људима. Регулација се одређује (и црта границе) готово увек у односу на јасан територијални обухват, другим речима, она пушта корен и гнезди се у *иросијору*.

Комуникација је ширење информација путем језика и симбола. Информације се посредују различитим каналима, неки имају структуру *мреже*, док су други веома зависни од *ијрансмисије* и *рецейције* (преноса и пријема) *ијехнолојије*.

Култура је скуп правила насталих у групама или пренетих комуникацијом а који се тичу норми, веровања и понашања. Према овој (грубој) дефиницији она укључује друштвено понашање, религију и етику¹²².

Унутар граница које постављају природни закони, појединци и групе могу покушати да спроведу своје планове пожељног стања ствари у жељено време. Другим речима, они покушавају припремним мерама да постигну извесне локационе аранжмане. То *стиратешко иланирање* је мање или више формализована процедура за досезање жељеног циља, која укључује *локациони аранжман* у (једнодимензионалном) *времену* и тродимензионалном *иросијору*.

При томе, (ако желе да буду успешни) стратеги (појединци и групе, „елита“) у планирању не могу а да не уваже значај *инијеракције*, *међузависности* и *узајамности*, и, посебно, *инијереса*¹²³.

економску функцију координације одлука микроекономских субјеката. В. у овом зборнику бројне радове посвећене економским питањима, односно стратегиологији привредног (посебно индустријског) развоја.

122 В. радове Триве Инђића и Зорана Аврамовића у овом Зборнику.

123 Десет поменутих тематских области нису дисјунктни скупови, они се преклапају (имају заједничке подскупове), стога је прилично тешко дефинисати предмет истраживања „надлежних“ научних дисциплина. Није ништа лакше ни прецизирати (и класификовати) оне проблеме који немају своју „матичну“ дисциплину. Такви су, на пример, наведене *инијеракције*, *међузависности* и *узајамности*, и *инијереси*. Довитљиви Гункл, поменут на почетку овог рада, и њима је доделио научне дисциплине, задуживши *алелоаниологију* да се као својим предметом истраживања бави интеракцијама (interactions), *алелојију* међузависношћу и узајамношћу (interdependences and reciprocities), а *кегологију* интересима (interests) [http://ideonomy.mit.edu/division.html].

ЛИТЕРАТУРА

- Алексић, Драган. *Привреда Србије у Друјом свејском рају*, ИНИС, Београд 2002.
- Ашкерев, Андрей. *Експертскокрајина: Управлење знаями*, Европа, Москва 2009.
- Бабић, Благоје С. *Прелаз у транзицији*, Прометеј, Београд 1996.
- Бајкић, Велимир. *Кријичке студије о нашим рајовима 1912. г.*, Геца Кон, Београд 1914.
- Бараћ, Јован. *Југославија као велика сила: Демографски проблеми*, Земун 1937.
- Баста, Данило Н. Немачки филозофи и Први светски рат: Пример и/или случај Рудолфа Ојкена, *Печай*, 8. август 2014, стр. 44–49.
- Бев-Мери, Х. *К највећој Немачкој*, Загреб s. a.
- Берч, Кин и Влад Михњенко. *Успон и паг неолиберализма. Крај једној економској историји-ка?*, прев. Мира и Вера Глигоријевић, Завод за уџбенике, Београд 2010.
- Брдар, Милан. *Наука и истина: Зависавање иерархијиве филозофије науке*, ЦЕСЛОД и ИДН, Крагујевац и Београд 2014.
- Бујишић, Бранислава. Морис Але: против неприкосновених истина, *Зборник Машице српске за друштвене науке (ЗМСДН)*, год. LXII (2011), № 134, стр. 29–50.
- Буквић, Рајко. Вашингтонски консензус и деиндустријализација источне и југоисточне Европе, *Нова српска политичка мисао*, год. 20 (2012), № 1–2, стр. 7–28.
- Булатовић, Дејан. Југословенство и комунизам: српски народ у XX веку, Издавачки центар Магице Српске – Друштва чланова у Црној Гори, Никшић 2012.
- Буха, Алекса. *Филозофски аспекти глобализације: Огледи и расправе*, Филозофски факултет, Бања Лука 2007.
- Вега ел Инка, Гарсиласо де ла. *Краљевски коментари о Инкама*, прев. Гојко Вртунић, Просвета, Београд 1975.
- Вест, Ребека. *Значење издаје*, прев. Ана Селић, Алгоритам, Београд 2013.
- Видовић, Жарко. *Њејош и косовски завјет у новом вијеку*, „Филип Вишњић“, Београд 1989. (ново издање: *Њејош и косовски завјет у новом веку*, Алтера, Београд 2013.
- Видовић, Жарко. *Срби у Југославији и Европи*, Светосавска књижевна заједница, Београд 1994.
- Вујаклија, Милан. *Лексикон страних речи*, Просвета, Београд 1975.
- Вујовић, Димитрије Димо. *Француски масони и југословенско питање 1914–1918*, Књижевне новине, Београд 1994.
- Вуковић, Небојша. *Логика империје: Николас Спајксман и савремена америчка геополитика*, Конрас, Београд 2007.
- Вуковић, Слободан. *Транзиција и корупција*, „Филип Вишњић“, Институт друштвених наука, Рад, Београд 2007.
- Галтунг, Јохан. Сви су изгубили, *НИН*, 10. јун 1999, стр. 14.
- Данкли, Грејем. *Слободна провинција: Мит, стварност и алтернативе*, прев. Наташа Ваван Пралица и Предраг Шапоња, Светови, Нови Сад 2005.
- Данилевски, Николај Ј. *Русија и Европа*, Службени лист, Београд 1994.
- Дедијер, Владимир. *Сарајево 1914*, I–II, I, Глава X, Исконски бунтовници из Босне, Просвета, Београд 1966.
- Ђорђевић, Бранислав. *Српски војни мисленик*, Војноиздавачки завод, Београд 2007.
- Ђурић, Милош. *Пред словенским видицима*, Свесловенска књижара, Београд 1928.

- Энгельс Ф. Демократический панславизм, у: Маркс К., Энгельс Ф. – *Собр. соч.* – Т. VI, Москва 1954, С. 181–182; 290–298.
- Ивата, Масајуки. Историјско значење партијског социјализма и логика слома планске привреде, *ЗМСДН*, № 129, 2010, стр. 51–71.
- Иљин, Иван. *Пућ духовне обнове*, прев. Доброло Аранитовић, Логос, Београд 2008.
- Иљин, Иван. *Бела идеја: О Русији суџрашњеї дана*, прев. Марија и Бранислав Марковић, Логос, Београд 2011.
- Инђић, Триво. *За ново ѝрсовеџиџельство*, Гутенбергова галаксија, Београд 1997.
- Инђић, Триво. *Технолоџија и културни иденџиџеџи*, Службени гласник, Београд 2009.
- Исић, Момчило. *Уаишен, а да није засијао: Инстиџиџиџи за изучавање села САН 1947–1954*, Институт за новију историју, Београд 2014.
- Јаковљевић, Драган. Национално биће није сабласна метафизичка супстанца, *Полиџиџика*, 5. јул 2014, Додатак КУН, стр. 4. (→ Ђоловић 2014)
- Јошида, Кенко. *Зайиси у доколици (Цурегзуреџуса)*, прев. Соња Вишњић Жижовић, Либер, Београд 2010.
- Кара-Мурза, Сергеј Георгијевич. *Маниџулаџија свеџиџу*, превела Сава Росић, Весна инфо и Преводилачка радионица Росић, Београд 2011.
- Кашанин, Милан. Вештина писања, *Велики календар Књижевної Јуџа 1919*, издаје СХС Одбор жена за сирочад и Књижевни Југ, Загреб 1919, стр. 99–113. (прештампано у: *ЗМСДН*, № 129, 2009, стр. 111–119)
- Клаузевиц, Карл фон. *О райу*, Војно дело, Београд 1951.
- Ковач, Оскар. Сврсисходност националних стртатегија развоја данас, у: *Стџраџеџија ѝривредної развоја у несџабилним условима*, САНУ, Београд 2003, стр. 5–24.
- Констиџанџиџи русскої џолиџиџескої кулџиџуриџи*, сост. Н. В. Гарадџа, Европа, Москва 2007.
- Коруџиџија и развој модерне срџске државе*, ур. Александра Булатовић и Срђан Кораћ, Центар за менаџмент и Институт за социолошка и криминолошка истраживања, Београд 2006.
- Краутер, Џофри. *Економска стџраџеџија*. Библиотека Савремена питања (Посебна издања – Преводи, св. 8), Задруга Политика и друштво, Београд s. а.
- Кроко, Кристијан фон. *О немачким миџиџовима. Реџросџекџиџива и ѝерсџекџиџива*, прев. Томислав Бекић, Светови, Нови Сад 2001.
- Ксенофонт, *Анаџаза: Буквар стџраџеџије и џаџџиџе*, ВИНЦ, Београд 2002.
- Кулман, Оскар. *Држава у Новом завеџу*, прев. Лазар Нешић и Иван Ђунисијевић, Отачник – ЦИРПД, Београд – Нови Сад 2014.
- Кучински, Р. Р. *Живоџини ѝростџор и ѝроблеми стџановниџиџива*, Штампарија Оксфордског Универзитета, 1944. (→ Хофман, *Живоџини ѝростџор...*)
- Ламаџаа Ч. К. *Клановостџь в џолиџиџескої реџионов России. Тувинские ѝравџиџели*, Алетея, Санкт Петербург 2010.
- Лешјанин, Милоје. *Државна служба и државне слуге*, Печатња ерменскога манастира у Бечу 1869.
- Максимовић, Иван. Поглед на стање и проблеме привредног система и вредносних садржаја, у: *Дуџорочни развој Јуџославије: Осџварења, циљеви, џоџреде*, ур. Никола Чобељић, САНУ, Београд, 1982.
- Мандзаридис, Георгије Ј. *Глобализаџија и универзалностџи: Сан или јава*, прев. Илија Ромић, Службени гласник, Београд 2011.

- Марковић, Тихомир Ј. *Немачка и југоисток Европе*, Београд 1941. (п. о. из Архива за правне и друштвене науке, бр. 1, јануар 1941)
- Маџар, Љубомир (et al.). Кидричева визија система планирања, *Марксистичка мисао*, № 4, 1979, стр. 75–90.
- Мау, В. А. *Економика и власић: Политическая историја економической реформы в России 1985–1994*, Дело, Москва 1995.
- Мирковић, Мијо. *О главном узроку ограничене привредне деловорности словенских народа*, Докторска дисертација одбрањена 1923. на Универзитету у Франкфурту на Мајни (први део објављен у: *Економика*, 1–3, 1994)
- Митровић, Андреј. Нацистичка идеја великог привредног простора и југоисточна Европа, *Зборник Филозофског факултета*, књига XI–1, Београд 1970, стр. 709–733.
- Митровић, Милован. Српска идеја у доба збркане историјске свести, *ЗМСДН*, год. LXII (2011), № 134, стр. 1–16.
- Митровић, Милован М. *Српско клайно: Прилози за феноменологију српског друштва*, Правни факултет, Београд 2012.
- Оцић, Часлав. *Сиреџурна анализа југословенске привреде 1952–1962–1968*, Службени гласник, Београд 2013.
- Оцић, Часлав. *Помаци, учешћа, учинци: Привреде Југославије, република и покрајина 1952–1990*, Службени гласник, Београд 2013.
- Павловић, Марко. Југословенска краљевина – прва европска регионална држава, *ЗМСДН*, год. LXIII, № 141, 2/2012, стр. 503–521.
- Павловић, Марко. Цео живот Југославије у два државна облика, *ЗМСДН*, год. LXV, № 146, 1/2014, стр. 9–39.
- Песоа, Фернандо. *Банкар анархиста*, прев. Татјана Манојловић, Службени гласник, Београд 2011.
- Пишана сирајетије привредног развоја Југославије*, ур. Коста Михаиловић, Одељење друштвених наука, Економски зборник, књ. XII, САНУ, Београд 2002.
- Платон, Пето писмо (321д–322а), у: *О језику и сазнању*, Рад, Београд 1988, стр. 121.
- Поповић, Пера Т. *Царински савез Југославија–Бујарска*, Штампарија Милановић, Забреже s. а.
- Пророковић, Душан. *Геополитика Србије: положај и перспективе на почетку XXI века*, Службени гласник, Београд 2012.
- Радовановић, Мих. С. *Мала Анђанија и Пољска: Политичко-етничка расмајрања*, Штампарија „Млада Србија“, Београд 1937.
- Рево д’Алон, Миријам. *Зашио људи рајују*, прев. Надежда Ђуровић, Креативни центар, Београд 2009.
- Рупник, Жак. Европи се догодио Балкан, *Вечерње новости*, 21. септембар 2014.
- Салтиков-Шчедрин, М. Е. *Историја једног града*, Просвета, прев. Наталија Лукић, Београд 1951, стр. 311–523.
- Санкције: узроци, лејитимитет, лејалијетет и последице*, ур. Коста Михаиловић, САНУ, Београд 1994.
- Смиљанић, Михаило М. *Царинска заједница балканских држава*, Докторска расправа брањена 9. октобра 1934. на Правном факултету Универзитета у Београду, Београд 1940.

- Српска изложба у Лондону 1907. године*, Штампарија „Доситије Обрадовић“, Београд 1908.
- Српско–бујарски комитети за економско зближење Србије и Бујарске*, Нова штампарија Саве Раденковића и брата, Београд 1912.
- Стиаистички приказ ефеката распада СФРЈ и примене санкција УН на привреду СР Југославије*, РЗС, Београд 1993.
- Суботић, Ирина. Милутин Миланковић у ликовној уметности, у: *Стиваралаштво Милутина Миланковића*, ур. Часлав Оцић, САНУ, Београд 2009, стр. 189–204.
- Степић, Миломир. *У врлолоу балканизације*, Службени лист и Институт за геополитичке студије, Београд 2001.
- Степић, Миломир. *Геополитика неоевроазијства: Позиција српских земаља*, Институт за политичке студије, Београд 2013.
- Стојановић, Коста. *О увозу и извозу Србије: Пишање тирецирано новим методом математичким*, Штампарија „Доситије Обрадовић“, Београд 1902.
- Стојановић, Коста. *Слом и ваксрс Србије*, прир. и поговор написао Слободан Турлаков, РТС, Београд 2012.
- Стирашеија привредној развоја у нестабилним условима*, ур. Коста Михаиловић, Одељење друштвених наука, књ. 23, САНУ, Београд 2003.
- Тодоровић, М. А. *Царински рай између Србије и Аустро–Угарске: Студија из наше међународне тировине*, Штампарија „Доситије Обрадовић“, Београд 1911.
- Трубецкој, Николај. *Европа и човечанство*, прев. Вања Станишић, Логос, Београд 2004.
- Турчин, Питер. *Рай и мир и рай: Живоини циклуси империјалистичких нација*, прев. Стефан Ристић, Порталибрис, Београд 2006.
- Флоровски, Георгије. *Европа, свети оци и унутарње намћење цркве*, <http://www.verujem.org/teologija/evropa.html>
- Франк, Томас. *Освајање кула: Бизнис култура, контракултура, усон хий конзумеризма*, прев. Предраг Шапоња, Светови, Нови Сад 2003.
- Хофбауер, Ханес. *Наручена истина – куйљена правда: Колонијализам Европске уније*, Јасен, Београд 2012.
- Хауптман, Људмил. *Италија и Средња Европа*, Наклада Извршног одбора Јадранске страже, Сплит 1928.
- Хофман, Валтер. *Живоини простор или империјализам: Политичко–привредна студија о југоисточној Европи*, Просветна заједница, Београд 1943. (→ Кучински, Живоини простор...)
- Хришћанство и европске интеграције*, ур. Радован Биговић, Хришћански културни центар, Београд 2003.
- Чајанов, Александар. *Путовање моја брата Алексеја у земљу сељачке ујоије*, Логос, Београд 2008.
- Шијаковић, Богољуб. *Критика балканистичкој дискурса: Прилој феноменологији „дружбости“ Балкана*, Службени гласник, Београд 2009. (4. изд. на срп.)
- Шпидлик, Томаш. *На изворима Европе*, прев. Гордана Занковић–Гутовић, Београдска књига и Партедон, Београд 2007.

- Albert, Michael. *Parecon: Life After Capitalism*, Verso, New York 2003.
- Andreasson, Stefan. *Africa's Development Impasse: Rethinking Political Economy of Transformation*, London and New York 2010.
- Angelis, Massimo de. *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital*, Pluto Press, London and Ann Arbor, MI 2007.
- Arendt, Hannah. *On Violence*, Harvest Books, New York 1970.
- Arendt, Hannah. *Origins of Totalitarianism*, World Publication, Cleveland 1962 (1. изд. 1951, 2. прош. изд. 1958).
- Aron, Remon. *Mir i rat među nacijama*, prev. Ivanka Pavlović, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci i Novi Sad, 2001.
- Atali, Žak. *Kratka istorija budućnosti (dopunjena verzija)*, prev. Bojan Savić Ostojić, Arhipelag, Beograd 2010.
- Avijucki, Vjačeslav. *Kontinentalne geopolitike: Svet u XXI veku*, prev. Olja Petronić, Clio, Beograd 2009.
- Avramović, Dragoslav. *Pobeda nad inflacijom 1994*, IDN, Beograd 1998.
- Avramović, Dragoslav. *Problem dugova: Šta da se radi?* ECPD, Beograd 1989.
- Ayson, Robert. *Thomas Schelling and the Nuclear Age: Strategy as Social Science*, Frank Cass, London and New York 2004.
- Badiju, Alen. *Pregled metapolitike*, prev. Radoman Kordić, „Filip Višnjić“, Beograd 2008.
- Bairoch, Paul. *Economics and World History: Myths and Paradoxes*, The University of Chicago Press, Chicago 1993.
- Basu, Paritshit K. Critical Evaluation of Growth Strategies: India and China, *International Journal of Social Economics*, Vol. 34, № 9, 2007, pp. 664–678.
- Baumol, William J.; Robert E. Litan and Carl J. Schram. *Good Capitalism, Bad Capitalism and the Economics of Growth and Prosperity*, Yale UP, New Haven and London 2007.
- Bayley, David H. *The Police and Political Development in India*, Princeton UP, Princeton 1969.
- Beard, Charles A. and George Radin. *The Balkan Pivot: Yugoslavia: A Study in Government and Administration*, Macmillan, New York 1929.
- Begović, Boris. *Ekonomska analiza korupcije*, CLDS, Beograd 2007.
- Bell, Daniel. *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* (with “The Resumption of History in the New Century”), Harvard UP, Boston 1962. (1. изд. 1960)
- Benkler, Yochai. *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*, Yale UP, New Haven and London 2006.
- Berend, Ivan T. *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, prev. Ana Ješić, Arhipelag, Beograd 2009.
- Bloomberg, March 21, 2014: Is an Economic War Replacing the Cold War? <http://www.businessweek.com/videos/2014-03-21/is-an-economic-war-replacing-the-cold-war>.
- Boal, Iain; T. J. Clark, Joseph Matthews and Michael Watts. *Afflicted Power: Capital and Spectacle in a New Era of War*, Verso, London and New York 2006.
- Bodrijar, Žan. *Simulakrumi i simulacija*, Svetovi, Novi Sad 1991.
- Bodrijar, Žan. *Pakt o lucidnosti ili inteligencija Zla*, prev. Dejan Ilić, Arhipelag, Beograd 2009.
- Boehm, Stephan; Christian Gehrke, Heinz D. Kurz and Richard Sturn. *Is There Progress in Economics? Knowledge, Truth and the History of Economic Thought*, European Society for the History of Economic Thought, Edward Elgar, Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA 2002.

- Boeke, Julius H. *Economics and Economic Policy in Dual Societies as Exemplified by Indonesia*, Institute of Pacific Relations, New York 1953.
- Bogdanov, JLD. *Trenutak: prvo poglavlje Balkanske misli*, Megjunarodna knjižarnica E. Schönfeld, Zadar 1896.
- Bolton, Patrick, Gérard Roland and Enrico Spoloare. Economic Theories of the Break-Up and Integration of Nations, *European Economic Review*, 40 (1996), pp. 697–705.
- Borderlines and Borderlands: Political Oddities as the Edge of the Nation-State*, eds. Alexander C. Diener and Joshua Hagen, Rowman and Littlefield, Lanham etc. 2010.
- Bošković, Dušan. *Stanovišta u sporu: Stanovišta i sporovi o slobodi duhovnog stvaralaštva u srpsko-hrvatskoj periodici 1950–1960*, IICSSOS, Beograd 1981.
- Böttner, Helmut. *England greift nach Südost-Europa*, Adolf Luser Verlag, Wien und Leipzig 1939.
- Braudel, Fernand. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Armand Colin, Paris 1949. (2. изд. 1966)
- Braunerhjelm P. et al. *Integration and the Regions of Europe: How the Right Policies Can Prevent Polarization*, Monitoring European Integration, MEI 10, CEPR, London 2000.
- Brikner, Paskal. *Beda prosperiteta: Tržište kao religija i njegovi neprijatelji*, prev. Milica Čečur, Službeni glasnik, Beograd 2013.
- Brioski, Karlo Alberto. *Kratka istorija korupcije: Od starog veka do naših dana*, Mate, Beograd 2007.
- Brookfield, Harold. *Interdependent Development*, Methuen, London 1975.
- Brunet, Antoine i Jean-Paul Guichard. *Ekonomski imperijalizam: Hegemonijske težnje Kine*, prev. Ana A. Jovanović, Institut ekonomskih nauka, Beograd 2011.
- Bruton, Henry J. *Principles of Development Economics*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. J. 1965.
- Brzezinski, Zbigniew. *Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power*, Basic Books, New York 2012.
- Brzezinski, Zbigniew. *The Choice: Global Domination or Global Leadership*, Basic Books, New York 2004.
- Brzezinski, Zbigniew. *The Grand Chessboard: American Primacy and its Geostrategic Imperatives*, Basic Books, New York 1998. (1. изд. аутора: Washington 1997) (Zbignjev Bžežinski, *Velika šahovska tabla*, Romanov, Banja Luka 2001).
- Bukvić, Rajko. Morgentauov plan i Vašingtonski konsenzus – ima li razvojnog izlaza za zemlje u tranziciji, u: *Kriza i razvoj*, CEI IDN, Beograd 2010, str. 328–334.
- Burdije, Pjer. *Signalna svetla: Prilozi otpor neoliberalnoj invaziji*, prev. Milica Pajević, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1999.
- Burg, Steven L. *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision Making since 1966*, Princeton UP, Princeton N. J. 1983.
- Bžežinski, Zbignjev. *Amerika – Kina i sudbina sveta: Strateška vizija*, prev. Slobodan Divjak, Albatros plus i FB UB, Beograd 2013.
- Caspary, Adolf. *Wirtschafts-strategie und Kriegsführung*, E. S. Mittler, Berlin 1932.
- Chen, Jing. *The Physical Foundation of Economics: An Analytical Thermodynamic Theory*, World Scientific, Singapore etc. 2005.
- Chiang Kai Shek. *China's Destiny and Chinese Economic Theory*, Brill, Leiden 2012. (1947)

- Chomsky, Noam. *World Orders, Old and New*. Columbia UP, New York 1994.
- Chomsky, Noam. *Vlada u budućnosti*, prev. Tamara Slišković, Jesenski i Turk, Zagreb 2005.
- Choudhury, Masudul Alam. *The Universal Paradigm and the Islamic World-System: Economy, Society, Ethics and Science*, World Scientific, Singapore etc. 2007.
- Clark, Michael. *Paradoxes from A to Z*, 2nd ed., Routledge, London and New York 2002.
- Convergence Issues in the European Union*, eds. W. Meeusen et al., Edward Elgar, London 2002.
- Co-operatives in a Post-Growth Era: Creating Co-operative Economics*, eds. Sonja Novkovic and Tom Webb, Zed Books, London 2014.
- Corruption: Causes, Consequences and Control*, ed. M. Clarke, St. Martin's Press, New York 1983.
- Cortright, David and George A. Lopez. *Economic Sanctions: Panacea or Peacebuilding in a Post-Cold War World?* Westview Press, Boulder, CO 1995.
- Coulomb, Fanny and J. Paul Dunne. Economics, Conflict and War, *Real-World Economics Review*, № 46, 20 May 2008, pp. 147–157.
- Cowen, M. P. and Shenton, R. W. *Doctrines of Development*, Taylor and Francis, London 1996.
- Cramer, C. *Homo Economicus Goes to War: Methodological Individualism, Rational Choice and the Political Economy of War*, *World Development*, Vol. 30, № 11, 2002, pp. 1845–1864.
- Creveld, Martin van. *Hitler's Strategy 1940–1941: the Balkan Clue*, Cambridge UP, Cambridge 1973.
- Cummings, Stephen. Brief Case: The First Strategist, *Long Range Planning*, June 1993.
- Čolović, Ivan. *Rastanak s identitetom: Ogledi o političkoj antropologiji*, Biblioteka XX vek, Beograd 2014. (→ Jakovljević 2014)
- Dajk, Džon M. ven. *Severnovijetnamska strategija preživljavanja*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1975.
- Daoudi, M. S. and M. S. Dajani. *Economic Sanctions: Ideals and Experience*, Routledge and Kegan Paul, London etc. 1983.
- David, Steven R. *Catastrophic Consequences: Civil Wars and American Interests*, John Hopkins UP, Baltimore 2008.
- Davies, Martin L. *Historics: Why History Dominates Contemporary Society*, Routledge, London and New York 2006.
- Dawson, Doyne. *The Origins of Western Warfare: Militarism and Morality in the Ancient World*, Westview Press, Boulder 1996.
- De-coding New Regionalism: Shifting Socio-political Contexts in Central Europe and Latin America*, ed. J. W. Scott, Ashgate, Farnham, Surrey, England and Burlington, USA 2009.
- Degnbol-Martinussen, John. *New Institutional Economics and Their Applicability in a Third World Context*, Roskilde International Development Studies, 1993.
- Degnbol-Martinussen, John. *Society, State and Market: A Guide to Competing Theories of Development*, Zed Books, London 1997.
- Dejstvo sankcija na privredu i društvo SR Jugoslavije u međunarodnoj perspektivi*, prir. Dragoslav Avramović i Negoslav P. Ostojić, ECPD, Beograd 1996. (eng.: *The Effect of Sanctions on the Economy and Society of the FR of Yugoslavia*, eds. Dragoslav Avramović i Negoslav P. Ostojić, ECPD, Beograd 1998).
- Delminiensis. *Balkanska državna unija kao geografsko-politička nužda*, Beč 1913.

- Diamond, Jared. *Slom: Kako se društva odlučuju za propast ili uspjeh*, Algoritam, Zagreb 2008.
- Dienst, Richard. *The Bonds of Debt: Borrowing against the Common Good*, Verso, London and New York 2011.
- Dobson, Alan P. *US Economic Statecraft for Survival 1933–1941: Of Sanctions, Embargoes and Economic Warfare*, Routledge, London 2002.
- Domar, Evsey D. Capital Expansion, Rate of Growth and Employment, *Econometrica*, Vol. 14, 1946, pp. 137–147.
- Dore, Ronald. *The Diploma Disease: Education, Qualification and Development*, 2nd ed., Institute of Education, London 1997. (1. изд. 1976)
- Economic Change and National Question in Twentieth-Century Europe*, eds. Alice Teichova, Herbert Matis and Jaroslav Pátek, Cambridge UP, Cambridge, etc. 2000.
- Economic Models of Criminal Behavior*, ed. J. M. Heinecke, North-Holland, Amsterdam 1978.
- Edelstein, David M. *Occupational Hazards: Success and Failure in Military Occupation*, Cornell UP, Ithaca and London 2008.
- Edervén, Sjef; Joeri Gorter, Ruud de Moji and Richard Nahuis. *Funds and Games: The Economics of European Cohesion Policy*, CPB Netherlands Bureau for Economic Policy, The Hague 2002.
- Einzig, Paul. *Bloodless Invasion: German Economic Penetration into the Danubian States and the Balkans*, Duckworth, London 1938.
- Engels, Friedrich. *Uloga sile u istoriji: Sila i ekonomija pri stvaranju novog Nemačkog rajha*, prev. Zvonko Tkalec, Kultura, Beograd 1956.
- Enzensberger, Hans Magnus. *Nježni monstrum Bruxelles ili Europa lišena suverenosti*, prev. Ana Pranjković, Meandar Media, Zagreb 2013.
- Europe at 50: Change the Paradigm ... Save the Dream! Hommage à l'Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales (IUHEI) à l'occasion de son 80ème Anniversaire (1927–2007)*, Geneva 2007.
- Europe, Regions and European Regionalism*, ed. R. Scully, Palgrave Macmillan, London 2010.
- European Commission (Brussels). *Abeceda Evrope*, Beograd 2003.
- European Integration, Regional Policy, and Growth*. eds. B. Funck and L. Pizzati, The World Bank, Washington, D. C. 2003.
- European Union. *Growing Regions, Growing Europe: Fourth Report on Economic and Social Cohesion*, Brussels 2007.
- Evans, James. *Great Britain and the Creation of Yugoslavia: Negotiating Balkan Nationality and Identity*, Tauris Academic Studies, London and New York 2008.
- Fei, John C. and Gustav Ranis. *Development of the Labour Surplus Economy: Theory, and Policy*, Irwin, Homewood, Ill. 1964.
- Findlay, Ronald and Kevin H. O'Rourke. *Power and Plenty: Trade, War and the World Economy in the Second Millennium*, Princeton UP, Princeton and Oxford 2007.
- Fine, Ben. *Economic Theory and Ideology*, Edward Arnold, London 1980.
- Freedman, Lawrence. *Strategy: A History*, Oxford UP, New York 2013.
- Frey, Bruno S. *Modern Political Economy*, Halsted Press, Wiley, New York 1978.
- Frey, Bruno S. and Alois Stutzer. *Happiness and Economics: How the Economy and Institutions Affect Well-being*. Princeton UP, Princeton, N. J. 2002.
- Friedman, David. The Economics of War, in: *Blood and Iron: There Will be War*, Vol. III, ed. Jerry Pournelle, Tor Books, New York 1984.

- Friewald-Hofbauer, Theres i Ernst Scheiber. *Ekosocijalno tržišno gospodarstvo: Strategija za opstanak čovječanstva: Inovativna koncepcija za gospodarstvo i društvo Josefa Rieglera*, Zagreb 2003.
- Fukujama, Frensis. *Građenje države: Upravljanje i svetski poredak u dvadesetprvom veku*, prev. Vuk Vuković, „Filip Višnjić“, Beograd 2007.
- Fukuyama, Francis. *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*, Picador, New York 2002.
- Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*, Free Press, New York 1992. (srp.: Frensis Fukujama. *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica 1997. i Romanov, Banja Luka 1998)
- Fukuyama, Francis. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, Free Press, New York 1995.
- Fuše, Mišel. *Evropska republika: Između istorija i geografija*, prev. Predrag Simić, Stubovi kulture, Beograd 2000.
- Galbraith, John Kenneth. *How to Control the Military*, Nelson Doubleday, Garden City, NY 1969.
- Galbraith, John Kenneth. *The Nature of Mass Poverty*, Harvard UP, Cambridge Mass. 1979 (y прев. Михаила Црнобрње објављено као *Priroda masovnog siromaštva* у часопису *Treći program*, 59, 1983, стр. 285–348).
- Gao, Bai. *Economic Ideology and Japanese Industrial Policy: Developmentalism from 1931 to 1965*, Cambridge UP, Cambridge 1997.
- Georgescu-Roegen, N. *The Entropy Law and the Economic Process*, Harvard UP, Harvard 1971.
- Georgescu-Roegen, N. The Mechanistic Dogma in Economics, *British Review of Economic Issues*, 2, 1978.
- Gerschenkron, Alexander. *Europe in the Russian Mirror: Four Lectures in Economic History*, Cambridge UP, Cambridge 1970.
- Gibs, Dejvid. *Humanitarno razaranje Jugoslavije*, prev. Sreten Stojanović, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci i Novi Sad, 2010.
- Gidens, Antoni. *Evropa u globalnom dobu*, prev. Đorđe Trajković, Clio, Beograd 2009.
- Gilmor, Vilijam S. *Prljavi novac. Razvoj međunarodnih mera protiv pranja novca i finansiranja terorizma*, prev. Vlada Mates, Izdanje Saveta Evrope, Beograd 2006.
- Goldendah, Valter fon i Hans-Ridiger Minov. *Iz rata u rat: Nemačka spoljna politika i etničko parcelisanje Evrope (Sa dokumentima o napadu na Jugoslaviju)*, Predgovor Pjer Galoa, Beograd 2003.
- Goldin, Ian and Kenneth Reinert. *Globalization for Development: Trade, Finance, Aid, Migration and Policy*, World Bank and Palgrave Macmillan, Washington and Basingstoke 2006.
- Gonim, Wael. *Revolution 2.0. The power of the people is greater than the people in power. A Memoir*, Fourth Estate, London 2012.
- Gorski, Oton i Niko Majnarić. *Grčko-hrvatski ili srpski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb 1976.
- Government of the Shadows: Parapolitics and Criminal Sovereignty*, ed. Eric Wilson, Pluto Press, New York 2009.
- Gray, Colin S. *War, Paece and International Relations: An Introduction to Strategic History*, Routledge, London and New York 2007.
- Gray, Colin S. *Strategy for Chaos: Revolutions in Military Affairs and The Evidence of History*, Frank Cass, London 2005. (2002)

- Grin, Robert. *Rat: 33 strategije*, Vulkan, Beograd 2009.
- Groß, Herman. Bit i značaj gospodarstvene suradnje između Njemačke i Jugoistočne Europe, *Ekonomist* (Zagreb), God. VII (1941), br. 4–5–6.
- Groß, Hermann. *Der südosteuropäische Wirtschaftsraum und Deutschland*, Braunen Wirtschafts-Post, Düsseldorf 1934.
- Hadjimichalis, Costis. *Uneven Development and Regionalism: State, Territory and Class in Southern Europe*, Croom Helm, London etc. 1987.
- Hagen, Everett E. *The Economics of Development*, R. D. Irwin, Homewood, Ill. 1968.
- Hallowell, John H. *The Decline of Liberalism as an Ideology with Particular Reference to German Politico-Legal Thought*, Kegan Paul, Trench, Trubner, London 1946.
- Hamilton, David. *Evolutionary Economics: A Study of Change in Economic Thought*, Transaction Publisher, New Brunswick and London 1999.
- Harris John R. (with R. Sabot), J. R. Urban Unemployment in Developing Countries: Towards a More General Search Model, in: R. Sabot, ed., *Essays on Migration and the Labor Market in Developing Countries*, Westview, Boulder, CO 1981.
- Harris John R. and Michael P. Todaro, Migration, Unemployment and Development: A Two Sector Analysis, *American Economic Review*, Vol. 60 (1970), № 2, pp. 126–142.
- Harris, J. R. Urban and Industrial Concentration in Developing Economies: An Analytical Framework, *Regional and Urban Economics*, Vol. 1, August 1971.
- Harrod, Roy F. An Essay in Dynamic Theory, *Economic Journal*, Vol. 49, 1939, pp. 14–33.
- Hart, Stewart. *Capitalism at the Crossroads: Next Generation Business Strategies for Post-Crisis Word*, Upper Saddle River, N. J. 2010.
- Harvey, David. *Cosmopolitanism and the Geographies of Freedom*, Columbia UP, New York 2009.
- Harvey, David. *The New Imperialism*, Oxford UP, Oxford 2003.
- Harvie, Christopher. *The Rise of Regional Europe*, Routledge, London 1994.
- Heller, Henry. *The Birth of Capitalism: A Twenty-First-Century Perspective*, Pluto Press, London 2011.
- Hertner, Peter. *The Balkan Railways, International Capital and Banking from the End of the 19th Century until Outbreak of the First World War*, DP/53/2006, Bulgarian National Bank, Sofia 2006.
- Hesse, Kurt. *Der kriegswirtschaftliche Gedanke*, Schriften zur kriegswirtschaftlichen Forschung und Schulung, Hanseatische VA, Hamburg 1935.
- Higgins, Benjamin. *Economic Development: Principles, Problems and Policies*, W. W. Norton, New York 1959.
- Hillard, Pierre. *La décomposition des nations européennes: De l'union euro-Atlantique à l'Etat mondial*, 2e éd. rev. et augm., François-Xavier de Guibert, Paris 2010.
- Hillard, Pierre. *Minorités et régionalismes dans l'Europe Fédérale des Régions: Enquête sur le plan allemand qui va bouleverser l'Europe*, 4e éd. rev. et augm., François-Xavier de Guibert, Paris 2004.
- Hira, Anil. *An East Asian Model for Latin American Success: The New Path*, Ashgate, Aldershot 2007.
- Hirschman, Albert O. *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Harvard UP, Cambridge, Mass. 1970.

- Hirschman, Albert O. *National Power and the Structure of Foreign Trade*, University of California Press, Berkeley etc. 1980. (1. изд 1945)
- Hirschman, Albert O. *The Strategy of Economic Development*, Yale UP, New Haven and London 1958.
- Hodgson, Geoff. *The Democratic Economy: A New Look at Planning, Markets and Power*, Penguin, Harmondsworth 1984.
- Hoover, Kenneth R. *Economics as Ideology: Keynes, Laski, Hayek and the Creation of Contemporary Politics*, Rowman and Littlefield, Lanham etc. 2003.
- Horgan, John. *Kraj znanosti*, prev. Rajka Rusan et al., Jesenski i Turk, Zagreb 2001.
- Hossein, Zadeh Ismael. *The Political Economy of the US Militarism*, Palgrave Macmillan, New York and Basingstoke 2006.
- Howken, Paul; Amory Lovins and L. Hunter Lovins. *Natural Capitalism: Creating the Next Industrial Revolution*, Little Brown, New York 2000. (1999).
- <http://ideonomy.mit.edu/division.html>
- <http://www.undp.org/content/undp/en/home/mdgoverview.html>
- <http://www.theguardian.com/global-development/millennium-development-goals>
- http://www.undp.org/content/undp/en/home/mdgoverview/mdg_goals/post-2015-development-agenda/
- https://www.google.rs/?gws_rd=ssl#q=STRATEGOLOGY&start=40
- Hughes, James; Gwendolyn Sasse and Claire Gordon. *Europeanization and the EU's Enlargement to Central and Eastern Europe: The Myth of Conditionality*, Palgrave Macmillan, Basingstoke etc. 2007.
- Huntington, Samuel. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon and Schuster, New York 2011. (1996) (срп.: Самјуел Хантингтон, Сукоб цивилизација, ЦИД, Подгорица 1998)
- Ilić, Milorad. *Praktikum za vladu koja želi dobro svojim građanima*, Izdanje autora, Beograd 2010.
- Jacobs, Jane. *Dark Age Ahead*, Random House, New York 2004.
- Jakobson, Max. *Finska: mit i realnost*, Treći program Radio Sarajeva, Sarajevo 1990.
- Jenks, Edward. *History of Politics*, J. M. Dent, London 1900.
- Jiang, Jinquan. *Study of the China Model: Analysis of the Development Path of China*, Beijing 2009.
- Johnson, Chalmers. *The Sorrows of Empire: Militarism, Secrecy, and the End of the Republic*, Metropolitan Books, New York 2004.
- Joksimović, Vojin. *Kosovo Crisis: A Study of Foreign Policy Mismanagement*, Graphics Management Press, Los Angeles 1999.
- Joksimović, Vojin. *The Revenge of the Prophet: How Clinton and Predecessors Empowered Radical Islam*, Regina Orthodox Press, Boston 2006.
- Jolly, Richard et al., *Redistribution with Growth: An Approach to Policy*, Oxford UP, Oxford 1974.
- Jorgić, Goroljub. *Das bäuerliche Genossenschaftswesen in Serbien. (Seine bisherige Entwicklung und seine Bedeutung für den Neuaufbau Serbiens)*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Würde eines Dr. rer. pol. an der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Karl Franzens-Reichsuniversität in Graz, Graz, im Mai 1944.
- Joxe, Alain. *Empire of Disorder*, semiotext(e), Los Angeles and New York 2002.
- Jugoslovenska preduzeća i privreda u sankcijama*, NDE SEJ, Beograd 1993.

- Jurković, Božidar. *Das ausländische Kapital in Jugoslaviem*, W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin 1941.
- Ka carstvu dobra ili apokalipsi: Pro et contra*, prir. Života Ivanović, „Filip Višnjić“, Beograd 2003.
- Kagarlitsky, Boris. *Restoration in Russia: Why Capitalism Failed*, transl. Renfrey Clarke, Verso, London and New York 1995.
- Kanton, Džejms. *Ekstremna budućnost: Najzanačajnije tendencije koje će promeniti svet u narednih pet, deset i dvadeset godina*, prev. Đorđe Trajković, Clio, Beograd 2009.
- Kasumović, Milutin. *Warum ist die Donau im Vergleiche mit dem Rhein verkehrsarm?* Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde an der Universität Wien, Wien, im Jänner 1938.
- Kay, Geoffrey. *Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis*, Macmillan, London 1975.
- Kejgen, Robert. *Povratak istorije i kraj snova*, prev. Milorad Timotić, Centar za civilno-vojne odnose i Alexandria Press, Beograd 2009.
- Kejnz, Džon Majnard. *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, prev. Ratoljub Dodić, Kultura, Beograd 1956.
- Kim, W. Chan and Renée Mauborgne. *Blue Ocean Strategy: How to Create Uncontested Market Space and Make the Competition Irrelevant*, Harvard Business Press Books, Boston 2005. (W. Chan Kim and Renée Mauborgne. *Strategija plavog oceana. Kako stvoriti prostor bez konkurencije na tržištu*, prev. Veronika V. Hitrec, Masmedia, Zagreb 2007).
- Kinzer, Stiven. *Svrgavanje: Pučevi revolucije i invazije: Kako je Amerika menjala režime, od Havaja do Iraka*, prev. Aleksandra Nikšić, Politika, Beograd 2006.
- Klaić, Bratoljub. *Rječnik stranih riječi*, NZMH, Zagreb 1978.
- Klaus, Vaclav. *Češki put: Od realnog socijalizma do slobodnog društva*, Nea, Beograd 1997.
- Klaus, Vaclav. *Evropa i EU: Pogled političara i pogled ekonomista*, Službeni glasnik, Beograd 2010.
- Klemperer, Viktor. *LTI (Beleznica jednog filologa): Istina o jeziku nacista*, prev. Maja Matić i Aleksandra Bajazetov-Vučen, TANJUG, Beograd 2006.
- Knight, Frank H. *Risk, Uncertainty and Profit*, Macmillan, London 1937.
- Knutson, Piter i Dejvid Suzuki. *Mudrost staraca. Domorodački i naučni načini poimanja prirode*, prev. Jelena Vukičević, Kiša, Novi Sad 2011.
- Kober, Stanley. *The Fallacy of Economic Security*, *Policy Analysis*, № 219, January 24, 1995.
- Konrad, Đerđ. *Antipolitika*, Oktoih, Cetinje i Grad teatar Budva, 1999. (чланак Шта је стратегиологија? објављен у овој књизи написан је 1981)
- Konrad, George and Ivan Szelenyi. *The Intellectuals on the Road to Class Power: A Sociological Study of the Role of the Intelligentsia in Socialism*, Transl. Andrew Arato and Richard E. Allen, Harcourt, Brace and Jovanovich, New York 1979.
- Korean Pact on Anti-Corruption and Transparency*, Seoul 2006.
- Koselek, Reinhart. *Futures Past: On the Semantics of Historical Times*, Transl. Keith Tribe, Columbia UP, New York 2004 (1997)
- Kossmat, Franz. *Geologie der zentralen Balkanhalbinsel: Mit einer Übersicht des dinarischen Gebirgbaus*, Die Kriegsschauplätze 1914–1918 geologisch dargestellt in 13 Heften, Heft 12, Verlag von Gebrüder Borntraeger, Berlin 1924.

- Kraus, Donald G. *Umeće ratovanja za menadžere: Drevna mudrost Sun Tzuovog klasičnog teksta prilagođena savremenom biznismenu*, prev. Vesna Perić, Algoritam, Beograd 2007.
- Kreveld, Martin van. *Transformacija rata*, prev. Branimir Gligorić, Službeni glasnik, Beograd 2010.
- Kreveld, Martin van. *Uspon i propadanje države*, prev. Jelena Bošnjak, Albatros Plus i FB UB, Beograd 2012.
- Krugman, Paul. *Der Mythos vom globalen Wirtschaftskrieg: Eine Abrechnung mit den Pop-Ökonomen*, Campus, Frankfurt am Main 1999.
- Krugman, Paul. *Development, Geography and Economic Theory*, The MIT Press, Cambridge, Mass. and London 1998 (1. изд. 1995)
- Kubiszewski, Ida; Robert Costanza, Carol Franco, Philip Lawn, John Talberth, Tim Jackson and Camille Aylmer. *Beyond GDP: Measuring and Achieving Global Genuine Progress*, *Ecological Economics*, 93 (2013), 57–68.
- Kuncevič, Pjotr. *Legenda Evropa*, Clio, Beograd 2007.
- Kusnetz, Simon. *Modern Economic Growth*, Yale UP, New Haven 1966.
- Lachmann, Richard. *Capitalists in Spite of Themselves: Elite Conflict and Economic Transition in Early Modern Europe*, Oxford UP, New York and Oxford 2000.
- Lahti, Arto. *Globalization & the Nordic Success Model*, Part I and Part II: bookboon.com
- Lambert, Nicholas A. *Planning Armageddon: British Economic Warfare and the First World War*, Harvard UP, Cambridge Mass. and London 2012.
- Lampe John R. and Marvin R. Jackson. *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana UP, Bloomington 1982.
- Laszlo, Ervin et al. *Goals for Mankind: A Report to the Club of Rome on the New Horizons of the Global Community*, New American Library, New York 1977.
- Lavigne, Marie. *The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy*, Palgrave Macmillan, London 1999.
- Lavigne Marie, *Les Economies socialistes soviétique et européennes*, Arman Colin, Paris 1979.
- LeDonne, John P. *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831*, Oxford UP, Oxford etc. 2004.
- Legacies of Socialism: Transformation of East-Central Europe*, ed. Shingo Minamizuka, Sairyusha, Tokyo 2006 (2005).
- Leibenstein Harvey and Walter Galenson. *Investment Criteria, Productivity and Economic Development*, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 69. August 1955. & Vol. 70, November 1956.
- Leibenstein Harvey, *Economic Backwardness and Economic Growth*, John Wiley and Sons, New York 1957.
- Leitschuh-Fecht, Heike. *Jeder will der erste sein*, *Die Zeit*, № 39, 19. 9. 1997.
- Leiva, Fernando Ignacio. *Latin American Neostructuralism: The Contradictions of Post-Neoliberal Development*, Minneapolis 2008.
- Lerner, Daniel. *Social Aspects of Modernization*, in: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. 10, ed. D. L. Sills, Macmillan, New York 1968.
- Leys, Colin. *Underdevelopment in Kenya: The Political Economy of Neocolonialism*, Heinemann, London 1975.

- Leys, Colin. *The Rise and Fall of Development Theory*, Indiana UP, Bloomington, IN 1996.
- Lewis, C. S. *The Abolition of Man*, Oxford UP, Oxford 1943.
- Lewis, Arthur W. *Economic Development with Unlimited Supplies of Labour*, *Manchester School of Economic and Social Studies*, May 1954.
- Lewis, Arthur W. *The Theory of Economic Growth*, G. Allen and Unwin, London, 1955.
- Lipset, Seymour M. (with Gary Marks). *It Didn't Happen Here: Why Socialism Failed in the United States*, W. W. Norton, New York 2013. (1. изд. 2000)
- Lipset, Seymour M. *American Exceptionalism: A Double-Edged Sword*, W. W. Norton, New York 1997. (1996)
- Lowney, Chris. *Herojsko vodstvo: Najbolji postupci 450 godina stare družbe koja je promijenila svijet*, Mate, ZŠEM i FFDI, Zagreb 2004.
- Lukač, Dušan. *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope I: 1933–1941. i II: 1941–1945*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1982. i 1987.
- Luttwak, Edward N. From Geopolitics to Geoeconomics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce, *The National Interest*, 20, 1990.
- Luttwak, Edward N. *How to Win the Geoeconomic Struggle for Economic Supremacy*, Simon and Schuster, New York, 1993.
- Luttwak, Edward N. *Strategy and History*, Transaction Publishers, New Jersey 1985.
- Luttwak, Edward N. *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, The Belknap Press, Cambridge, Mass. and London 2009.
- Luttwak, Edward N. *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century AD to the Third*, Johns Hopkins UP, Baltimore 1976.
- Luttwak, Edward N. *The Grand Strategy of the Soviet Union*, St. Martin's Press, London 1983.
- Luttwak, Edward N. *The Rise of China vs. the Logic of Strategy*, Belknap Press, Harvard UP, Cambridge, Mass. 2012.
- Luttwak, Edward N. *Turbo-Capitalism: Winners and Losers in the Global Economy*, Weidenfeld and Nicolson, New York 1999.
- Machado, Barry. *In Search of Usable Past: The Marshall Plan and Postwar Reconstruction Today*, George C. Marshall Foundation, Lexington, VA 2007.
- Machray, Robert. *The Little Entente*, George Allen and Unwin, London 1929.
- MacLuhan, Marshall. *The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century*, Oxford UP; reprint edition 1992. (1. изд. 1989)
- Maddison, Angus. *Contours of the World Economy, 1–2030 AD: Essays in Macro-Economic History*, Oxford UP, Oxford 2007.
- Madrack, Jeff. *The Case for Big Government*, Princeton UP, Princeton and Oxford 2009.
- Mađžar, Ljubomir. *Suton socijalističkih privreda*, Ekonomika, Beograd 1990.
- Mađžar, Ljubomir. *Ekonomaska politika pred izazovima skućene provodljivosti*, Ministarstvo za finansije Republike Srbije. Beograd 2009.
- Makin, Andrej. *Dok Amur teče*, prev. Anđa Petrović, Paideia, Beograd 1999.
- Makluan, Maršal. *Poznavanje opština – čovekovih proizvedetaka*, Prosveta, Beograd 1971.
- Mann, Michael. *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*, Blackwell, Oxford UK and Cambridge USA 1992. (1988)
- Mann, Michael. *The Sources of Social Power, Volume I: A history of Power from the Beginning to A. D. 1760*, Cambridge UP, Cambridge etc. 1986.

- Mann, Michael. *The Sources of Social Power*, Volume II: *The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914*, Cambridge UP, Cambridge etc. 1993.
- Mann, Michael. *The Sources of Social Power*, Volume III: *Global Empires and Revolution, 1890–1945*, Cambridge UP, Cambridge etc. 2012.
- Mann, Michael. *The Sources of Social Power*, Volume IV: *Globalizations, 1945–2011*, Cambridge UP, Cambridge etc. 2012.
- Margalit, Avišai. *Kompromis i truli kompromisi*, prev. Rade Kalik, Albatros Plus, Beograd 2011.
- Marjanović, Milan. *Obnova*, Valparaiso (Čile) 1918.
- Mastnak, Tomaž. *Evropa: istorija političkog pojma*, Beogradski krug i CMIK, Beograd 2007.
- Mastnak, Tomaž. *Crusading Peace: Chritendom, the Muslim World and Western Political Order*, University of California Press, Berkeley etc. 2002.
- Maticescu, Olimpiu. *The Logic of History against the Vienna Diktat*, The Academy of the Socialist Republic of Romania, București 1988.
- Maurer, Emil. *Der Weg zur Kontinental-Wirtschaft*, Wilhelm Goldmann Verlag, Leipzig 1943.
- McGaffin, William and Erwin Knoll. *The Military-Industrial Complex* (1969): <http://www.panarchy.org/statism/military.complex.html>
- McKinley, Michael. *Economic Globalisation as Religious War: Tragic Convergence*, Routledge London and New York 2007.
- McMullan, M. A Theory of Corruption Based on a Consideration of Corruption in the Public Services and Governments of British Colonies and ex-Colonies in West Africa, *The Sociological Review*, Vol. 9, Issue 2, July 1961, pp.181–201.
- Mechanism and Causality in Biology and Economics*, eds. Hsiang-Ke Chao, Szu-Ting Chen and Roberta L. Millstein, Springer, Dordrecht, etc. 2013.
- Meier Gerald M. and Robert E. Baldwin. *Economic Development: Theory, History, Policy*, J. Wiley, New York 1957.
- Menne, L. Korruption, *Kölner Zeitschrift für Soziologie*, Neue Serie 1, 1948/49, S. 144–188.
- Milutinović, Vladimir. *Postideologije*, Utopija, Beograd 2008.
- Minc, Alain. *Velika iluzija*. Radionica SIC, Beograd 1989.
- Minkler, Herfrid. *Imperije: Logika vladavine svetom – od starog Rima do Sjedinjenih Država*, prev. Slobodan Damnjanović, Albatros Plus i Službeni glasnik, Beograd 2009.
- Mirković, Todor. *Strategije i ratne doktrine supersila i blokova: Evolucija i prelasci u novi kvalitet*, Beograd 2003.
- Mitrović, Andrej. Teorija Ergänzunswirtschaft u Vajmarskoj Republici (Jugoistočna Evropa u doktrini velikog privrednog prostora Nemačkog Rajha, 1919–1932), *JiC*, 3–4, 1977, str. 33–83.
- Moore, J. I. *Writers on Strategy and Strategic Managment: The Theory of Strategy and Practice of Strategic Management at Enterprise, Corporate, Business and Functional Levels*, Penguin; 2th rev. ed. 2001 (1. изд. 1992).
- Mynt, Hla. *The Economics of Developing Countries*, Hutchinson, London 1974.
- Myrdal, Gunnar. *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations*, 3 vols., Twentieth Century Fund, New York 1968.
- Nagorski, Andrew. Yugoslav Lessons, *Newsweek*, 11. 6. 1992.
- Naisbitt, John. *Global Paradox*, Mass Market Paperback, New York 1995.
- Naj, Džozef S. *Paradoks američke moći: Zašto jedina svetska supersila ne može sama*, prev. Aleksandra Stevanović i Saša Savanović, BMG, Beograd 2004.

- Naj, Džozef S. *Kako razumevati međunarodne sukobe: uvod u teoriju i istoriju*, prev. Dragan Simić, Stubovi kulture, Beograd 2006.
- Naj, Džozef S. *Budućnost moći*, prev. Anika Krstić, Arhipelag, Beograd 2012.
- Nation, State and the Economy in History*, eds. Alice Teichova and Herbert Matis, Cambridge UP, Cambridge etc. 2003.
- Nathan, Richard P. i Erik P. Hoffmann. Savremeni federalizam, *Gledišta*, № 3–4, 1991.
- Nawab Haider Naqvi, Syed. *Development Economics: Nature and Significance*, New Delhi, Thousand Oaks, London 2002.
- Nawab Haider Naqvi, Syed. *Evolution of Development Policy: A Reinterpretation*, Oxford UP, Oxford 2010.
- Nelson, Robert H. *Economics as Religion: From Samuelson to Chicago and Beyond*, The Pennsylvania State UP, Pennsylvania Park 2001.
- Neuman, J. von and O. Morgenstern. *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton University Press, Princeton 1944.
- Neurath, Otto. *Durch die Kriegswirtschaft zur Naturalwirtschaft*, Georg D. W. Callway, München 1919.
- Nitzan, Jonathan and Shimshon Bichler. *Capital and Power: A Study in Order and Creorder*, Routledge, London and New York 2009.
- North, Douglas C. *Structure and Change in Economic History*, W. W. Norton, New York 1981.
- North, Douglas C. *Understanding the Process of Economic Change*, Princeton UP, Princeton and Oxford 2005.
- Oppenheimer, Franz. *System der Soziologie*, Heft 4, Jena, 1935.
- Osinga, Frans P. B. *Science, Strategy and War: The Strategic Theory of John Boyd*, Routledge, London and New York 2007.
- Ostojitsch, Relja. *Verkehrswirtschaftliche Probleme der Donauschiffahrt, insbesondere der jugoslawischen Donauschiffahrt*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde genehmigt von Philosophischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität zur Berlin von Relja Ostojitsch aus Serbien, Tag der mündlichen Prüfung: 18. Juni 1931, Gebrüder Hoffmann, Charlottenburg 1931.
- Ostrom, Elinor. *Upravljanje zajedničkim dobrima: Evolucija institucija za kolektivno djelovanje*, prev. Marijana Grbeša i Anamarija Musa, Jesenski i Turk, Zagreb 2006.
- Palaret. Michael. *The Balkan Economies c. 1800–1914: Evolution without Development*, Cambridge 2002 (1997), (srp.: Majkl Palare. *Balkanске њривреде око 1800. го 1914. јодине: еволуција без развоја*, прев. Александар Стевановић, Службени гласник, Београд 2010).
- Parfit, Trevor. *The End of Development: Modernity, Post-Modernity and Development*, Pluto Press, London and Sterling, VA 2002.
- Pasvolsky, Leo. *Economic Nationalism of the Danubian States*, The Institute of Economics of the Brookings Institution, Macmillan, New York 1928.
- Pavković, Aleksandar i Petar Radan. *Stvaranje novih država: Teorija i praksa otcepljenja*, prev. Vanja i Miodrag Jovanović, Službeni glasnik, Beograd 2008.
- Perkins, Džon i dr. *Geopolitika postmodernog sveta*, Geopolitika, Beograd 2011.
- Perkins, John. *Confessions of an Economic Hit Man: How the U. S. Uses Globalization to Cheat Poor Countries Out of Trillions*, Berrett-Koehler Publishers, Oakland CA 2004. (srp.: Džon Perkins, *Ispovesti ubice ekonomija*, Plato Books, Beograd 2012).

- Perroux, François. *La Petite Entente. Le conflit du politique et de l'économique dans l'Europe danubienne*, Noirclerc et Fénétrier, Lyon 1934.
- Peter, Lorens; Rejmond Hal i Robert Saton. *Piterovo načelo: Zašto stvari uvek idu naopako*, Vulkan, Beograd 2013. (1969)
- Piketty, Thomas. *Capital in the Twenty-First Century*, transl. Arthur Goldhammer, The Belknap Press of Harvard UP, Cambridge, Mass. and London 2014.
- Podbrežnik-Domirić, Fran. *Projekt privredno-zadružnog plana za Jugoslaviju: Kako možemo trajno ukloniti nezaposlenost, oživiti našu privredu i podići životni standard najširih narodnih slojeva*, Piščevo izdanje (Narodna štamparija), Beograd 1933.
- Poundstone, William. *Prisoner's Dilemma*, Oxford UP, Oxford 1993.
- Prestowitz, Clyde V. *Trading Places: How We Are Giving our Future to Japan and How To Reclaim it*, Basic Books, New York 1989.
- Pribičević, Milan. *Naš najveći junak (Srpski seljak)*, Izdanje Knjižare G. Trbojević, Rijeka 1913.
- Radermacher, Franz Josef. *Ravnoteža ili razaranje: Eko-socijalno-tržišno gospodarstvo kao ključ svjetskog održivog razvoja*, prev. Ines Meštrović et al., Intercon i Globus, Zagreb 2003.
- Radin, George. *Economic Reconstruction in Yugoslavia: A practical plan for the Balkans*, Pub. for the Carnegie endowment for international peace by King's Crown Press, New York 1946.
- Rand, Ayn. *The Virtue of Selfishness: A New Concept of Egoism*, Signet Book, New York 1964 (1962).
- Randers, Jorgen. *2052 – A Global Forecast for the next 40 years: A Report to the Club of Rome Commemorating the 40th Anniversary of The Limits to Growth*, Chelsea Green Publishing, White River Junction, VT 2012.
- Ransom, Roger L. *The Economics of the Civil War* : <http://eh.net/encyclopedia/the-economics-of-the-civil-war/> (posted on 2010-02-01)
- Rapoport Anatol and Albert M. Chammah. *Prisoner's Dilemma*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1965.
- Rationality in Question: On Eastern and Western Views of Rationality*, eds. Shlomo Biderman and Ben-Ami Scharfstein, E. J. Brill, Leiden etc. 1989.
- Reading Karl Polanyi for the Twenty-First Century: Market Economy as a Political Project*, eds. Ayşe Buğra and Ağartan Kaan. Palgrave Macmillan, Basingstoke 2007.
- Regan, Patrick M. *Civil Wars and Foreign Powers: Outside Intervention in Intrastate Conflict*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2002.
- Reich, Robert B. *Aftershock: The Next Economy and America's Future*, Thorndike Press, Waterville, ME 2011.
- Reich, Robert B. *Beyond Outrage: What has gone wrong with our economy and our democracy and how to fix it*, Vintage Book, London 2012
- Reich, Robert B. *The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism*, Vintage Book, London 1991.
- Reinert, Eric S. *Globalization, Economic Development and Inequality: An Alternative Perspective*, Edward Elgar, Cheltenham UK and Northampton USA 2004.
- Reinert, Sophus. *Translating Empire: Emulation and the Origin of Political Economy*, Harvard UP, Cambridge 2011.
- Rejnert, Erik S. *Globalna ekonomija: kako su bogati postali bogati i zašto siromašni postaju siromašniji*, Čigoja stampa, Beograd 2006.

- Rejnert, Erik S. *Spontani haos: ekonomija u doba vukova*, Čigoja stampa, Beograd 2010.
- Rich, Arthur. *Wirtschaftsethik*, Bd. 1: *Grundlagen in theologischer Perspektive*, Gerd Mohn, Gütersloh 1987 (3. изд.)
- Rich, Arthur. *Wirtschaftsethik*, Bd. 2: *Marktwirtschaft, Planwirtschaft, Weltwirtschaft aus sozialetische Sicht*, Gerd Mohn, Gütersloh 1992 (2. изд.)
- Riedl, Richard. *Sandschakbahn und Transversallinie: Ein Beitrag zur Geschichte der verkehrspolitische Interessengegensätze auf der Balkaninsel*, Franz Deuticke, Wien 1908.
- Rist, Gilbert. *The History of Development: From Western Origins to Global Faith*, Transl. Patrick Camiller, Zed Books, London 2013.
- Ristović, Milan D. *Nemački „novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45: Planovi o budućnosti i praksa*, VINC, Beograd 1991.
- Rivero, Oswaldo de. *The Myth of Development*, Zed Books, London, New York 2001.
- Robbins, Lionel. *Economic Causes of War*, Howard Fertig, New York 1968.
- Rodney, Walter. *How Europe Underdeveloped Africa*, Fahamu / Pambazuka, Dakar 2012. (1. изд. 1972).
- Rodrik, Dani. *Growth Strategies*, September 2003 (mimeo).
- Rose-Ackerman, Susan. *Corruption: A Study in Political Economy*, Academic Press, New York 1978 (srp.: Sjuzan Rouz-Ejkerman. *Korupcija i vlast: Uzroci, posledice i reforma*, Službeni glasnik, Beograd 2009)
- Rosenberg, Vladimir V. i Jovan Lj. Kostić. *Ko finansira jugoslovensku privredu: država – banke – inostrani i domaći kapital u službi privrede*, Izdanje Balkanske štampe, Beograd 1940.
- Rosenstein-Rodan, Paul N. Problems of Industrialization of Eastern and South Eastern Europe, in: *Economics of Underdevelopment*, eds. A. N. Agarwala and S. P. Singh, Oxford UP, Oxford 1958 (изворно у: *The Economic Journal*, vol. 53, 1943, pp. 202–211).
- Rostow, Walt Whitman. *Theorists of Economic Growth from David Hume to the Present: With a Perspective on the Next Century*, Oxford UP, New York and Oxford 1990.
- Rostow, Walt Whitman. *Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge UP, Cambridge 1960.
- Roxborough, Ian. *Theories of Development*, Macmillan, London 1979.
- Roy, E. van. On the Theory of Corruption, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 19, 1970/71, pp. 86–110.
- Rumelt, Richard. *Good Strategy Bad Strategy: The Difference and Why it Matters*, Crown Business, London 2011.
- Russia between East and West: Scholarly Debates on Euroasianism*, ed. Dmitry Shlapentokh, Brill, Leiden and Boston 2007.
- Ruttan, Vernon W. *Is War Necessary for Economic Growth? Military Procurement and Technology Development*, Oxford UP, Oxford etc. 2006.
- Sabillon, Carlos. *On the Causes of Economic Growth: The Lessons of History*, Algora, New York 2008.
- Sarrazin, Thilo. *Europa braucht den Euro nicht: Wie uns politisches Wunschdenken in die Krise geführt hat*, DVA, München 2012.
- Savijano, Roberto. *Gomora*, Geopoetika, Beograd 2010.
- Schech, Susanne and Jane Haggis. *Culture and Development: Critical Introduction*, March 2000, Blackwell, Malden, Mass. 2001. (2000)

- Schelling, Thomas. *The Strategy of Conflict*, Harvard UP, Cambridge 1960.
- Schmidt, K. Zur Ökonomik der Korruption, *Schmollers Jahrbuch für Wirtschafts- und Soziologiewissenschaften*, Jrg. 89, 1969, S. 129–149.
- Schumpeter, Joseph A. The Creative Response to Economic History, *The Journal of Economic History*, Vol. 7, No 2, (Nov. 1947), 149–159.
- Schwarzbuch Deutschland: Das Handbuch der vermissten Informationen*, Hg. Gabriele Gillen und Walter van Rossum, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 2009.
- Sedlacek, Tomas. *Economics of God and Evil: The Quest for Economic Meaning from Gilgamesh to Wall Street*, Oxford UP, Oxford etc. 2011.
- Seers, Dudley. The Meaning of Development, *International Development Review*, Vol. 11, № 4, 1969.
- Seers, Dudley. The New Meaning of Development, *International Development Review*, Vol. 19, № 3, 1977.
- Sen, Amartya. *Development as Freedom*, Oxford UP, Oxford 2001.
- Sheng Chen, Kai. *Zadatci, granice i provođenje vojnog gospodarstva*, Matica hrvatska, Zagreb 1942.
- Shubik, M. *Game Theory in the Social Sciences: Concepts and Solutions*, MIT Press, Cambridge, Mass. 1982.
- Singer, P. W. *Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry*, Cornell UP, Ithaca 2003.
- Singleton, Fred B. The Economic Background to Tensions Between Nationalities in Yugoslavia, in: *Probleme des Industrialismus in Ost und West: Festschrift für Hans Raupach*, hrsg. von Werner Gumpel und Dietmar Keese, Olzog, München 1973.
- Sistem i korupcija*, CEI IDN, Beograd 2000.
- Smith, David. *Eurofutures: Five Scenarios for the Next Millenium*, Capstone, Oxford 1997.
- Sombart, Werner. *Händler und Helden: Patriotische Besinnungen*, Duncker und Humblot, München und Leipzig 1915. (прев. Алекса Буха, у рукопису)
- Sovel, Tomas. *Konflikt vizija. Ideološki koreni političkih borbi*, прев. Slobodan Divjak, Filip Višnjić, Beograd 2007.
- Globalization and Growth: Implications for a Post-Crisis World*, eds. Michael Spence and Danny Leipziger, World Bank, Washington DC 2010.
- Stearns, Peter N. *Globalization in World History*, Routledge, London and New York 2010.
- Steffen, Alex. *Worldchanging. A User Guide for the 21st Century*, revised and updated, Abrams, New York 2011.
- Stojanović, Trajan. *Balkanski svetovi (Prva i poslednja Evropa)*, Equilibrium, Beograd 1997.
- Strategija opštenarodne odbrane i društvene smozaštite SFRJ*, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu, Centar oružanih snaga za strategijska istraživanja i studije „Maršal Tito“, Beograd 1987. (на поткорици стоји: „Narodna odbrana. Službena tajna. Interno“, а књига је штампана у тиражу од 50.000 примерака)
- Strathern, Paul. *Dr Strangelove's Game: A Brief History of Economic Genius*, Penguin, London 2001.
- Strauss-Kahn, Dominic (Доминик Строс-Кан): интервју → Ambrose Evans-Pritchard. IMF raises spectre of civil wars as global inequalities worsen, *The Telegraph*, 1. фебруар 2011.
- Sundhaussen, Holm. *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941–1945: Das Scheltern einer Ausbeutungstrategie*, DVA, Stuttgart 1983.

- Šećerov, Slavko. *Economic Phenomena Before and After War: A Statistical Theory of Modern Wars*, George Routledge and Sons, London and E. P. Dutton, New York 1919.
- Šegotić, F. *Jugoistočna Evropa i strani kapital*, Knjižara „Odjek“, Zagreb 1939.
- Šidanski, Dušan. *U traganju za novim evropskim federalizmom*, prev. Ksenija Špadijer Tufegdžić, Gutenbergova galaksija, Beograd 2002.
- Teichova, Alice. *Kleinstaaaten im Spannungsfeld der Grossmächte: Wirtschaft und Politik in Mittel- und Südosteuropa in der Zwischenkriegszeit*, Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1988.
- Terzić, Sava N. *Die deutsch-jugoslawischen Handelsbeziehungen auf Grund des Handelsvertrages 1934*, Brüder Hollinek, Wien 1940.
- The Age of Transition: Trajectory of the World System, 1945–2025*, Coordinated by Terence K. Hopkins and Immanuel Wallerstein, Zed Books, London and New Jersey and Pluto Press Australia 1996.
- The Coming War with Japan*, eds. George Friedman and Meredith LeBard, St. Martin's Press, New York 1991.
- The Economics of Crime*, eds. R. Andreano and J. J. Siegfried Schenkman, Cambridge, Mass. 1980.
- The Economics of World War I*, ed. by Stephen Broadberry and Mark Harrison, Cambridge UP, Cambridge etc. 2005.
- The Economics of World War II: Six Great Powers in Comparison*, ed. Mark Harrison, Cambridge UP, Cambridge 1998.
- The Faber Book of Utopias*, ed. John Carey, Faber and Faber, London 1999.
- The Theoretical Heritage from Marx and Weber in Development Studies*, ed. John Degenbol-Martinussen, Roskilde International Development Studies, 1994.
- The Wordwatch Institute. *Stanje sveta 2006: U fokusu Kina i Indija*, prev. Sanja Stijović, Politika, Beograd 2006.
- Thirlwell, Mark P. *The Return of Geo-economics: Globalisation and National Security*, Lowy Institute for International Policy, Sydney, September 2010.
- Thomson Iserbyt, Ch. *Economy Experimentation with Minorities and Deliberate Dumbing Down for the Planned Economy* : www.deliberatedumbingdown.com
- Thörner, Klaus. „Der ganze Südosten ist unser Hinterland“: *Deutsche Südosteuropapläne von 1840 bis 1945*, Ça ira, Freiburg 2008.
- Thurow, Lester. *Head to Head: The Coming Battle among Japan, Europe and America*, William Morrow, New York, 1992 (2. изд. 1996)
- Tod, Emanuel. *Posle imperije: Esej o raspadu američkog sistema*, prev. Ivan Šepić, Paideia, Beograd 2006.
- Todaro, M. P. Income Expectation, Rural–Urban Migration and Employment in Africa, *International Labour Review*, Vol. 104 (1971), № 5.
- Todaro, M. P. *Internal Migration and Economic Development: A Review of Theory, Evidence and Research Priorities*, ILO, Geneva 1976.
- Troude, Alexis. *Géopolitique de la Serbie*, Ellipses, Paris 2006. (srp.: Aleksis Trud. *Geopolitika Srbije*, prev. Dolores Kalodera-Petrović, Službeni glasnik, Beograd 2007)
- Trud, Žil. *Etnički sukobi u Titovoj Jugoslaviji 1960 –1980*, prev. Jelena Stakić, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 2010.

- Truman, Harry S. *U. S. Week*, 5. јул 1941.
- Tuathail, Gearoid O (Gerard Toal). Japan as Threat: Geo-economic Discourses on the U.S.–Japan Relationship in U.S. Civil Society, 1987–1991, in: *The Political Geography of the New World Order*, ed. C. Williams, Belhaven, London 1992.
- Tullock, G. Corruption and Anarchy, in: G. Tullock, ed., *Further Exploration in the Theory of Anarchy*, Blacksburg, VA 1974, pp. 65–70.
- Turen, Alen. *Nova paradigma za bolje razumevanje savremenog društva*, prev. Milica Čečur, Službeni glasnik, Beograd 2011.
- Tverberg, Gail. *Why I Don't Believe Randers' Limits to Growth Forecast to 2052*: <http://ourfiniteworld.com/2013/09/25/why-i-dont-believe-randers-limits-to-growth-forecast-to-2052/>
- Valerštajn, Imanuel. *Posle liberalizma*, prev. Branimir Gligorić, Službeni glasnik, Beograd 2005.
- Varoufakis, Yanis; Joseph Halevi and Nicholas J. Theokarakis. *Modern Political Economics: Making Sense of the Post-2008 World*, Routledge, London and New York 2011.
- Verhey, Jeffrey. *The Spirit of 1914: Militarism, Myth and Mobilization in Germany*, Cambridge UP, Cambridge 2004.
- Vollaard, Hans. Explaining European Disintegration, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 52 (2014), № 5, pp. 1142–1159.
- Vopicka, Čarls. *Tajne Balkana: Sedam godina diplomatskog službovanja u epicentru evropske oluje*, Službeni glasnik, Beograd 2009.
- Wallerstein, Immanuel. *Modern World System*, Academic Press, New York 1974. (Immanuel Wallerstein. *Suvremeni svjetski sistem*, CKD, Zagreb 1986)
- Wallis, John Joseph. *The Concept of Systematic Corruption in American Political and Economic History*, NBER Working Paper No. 10952, December 2004.
- Wehler, Hans-Ulrich. *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Vanderhoeck and Ruprecht, Göttingen 1975.
- Wei Sh.-J. *To divide or to unite: A theory of secessions*. University of California at Berkeley, 1991 (mimeo).
- Wittram, Reinhard. *Russia and Europe*, Thames and Hudson, London 1973.
- Wraith, R. and E. Simkins. *Corruption in Developing Countries*, George Allen and Unwin, London 1963.
- Wright, G. H. von. *Objašnjenje i razumevanje*, prev. Aleksandar Pavković, Nolit, Beograd 1975. Yugoslav Commission for Cooperation with the UNESCO, *Science in Yugoslavia*, Jugoslovenska stvarnost, Beograd 1980.
- Zaks, Wolfgang. *Rečnik razvoja: Vodič kroz znanje kao moć*, prev. Ljubica Stanković i Vladimir Gvozden, Svetovi, Novi Sad 2001.
- Zerzan, John. *Anarhoprimitivizam protiv civilizacije*, prev. Višeslav Kirinić i Igor Grbić, prir. Zoran Roško i Višeslav Kirinić, Jesenski i Turk, Zagreb 2004.
- Zumpe, Lotte. *Wirtschaft und Staat in Deutschland 1933 bis 1945*. Mit einem Kapitel über Außenhandel und Okkupationswirtschaftspolitik 1930 bis 1945 von Berthold Puchert (стр. 366–407), (посебно поглавље: Die Kriegsfinanzierung, стр. 408–416), Akademie-Verlag, Berlin 1980.
- Žarković Bookman, Milica. *The Economics of Secession*, St. Martin's Press, New York 1993.

STRATEGIES OF DEVELOPMENT: IDEAS AND ACCOMPLISHMENTS

ČASLAV OCIC

SASA, Knez Mihailova 35, 11000 Belgrade, Serbia

ocicc@sbb.rs

SUMMARY: The paper consists of five parts:

1. *Strategology*: Whence and to what end? The nature of strategy; Three dimensions of strategy; Game *versus* machine.

2. *Transitions*: The first modern transition: from feudalism to capitalism; From capitalism to communism and... back? Effect on resource allocation; Possibility of choice or TINA (There is no alternative!)? Reform and transition; Fear of change: Gorgonism; Corruption.

3. *The World – Europe – Balkans*: Changes – survival and development; Role of the state: competition state instead of welfare state; Crisis of sovereignty and crisis of regulation; Geoeconomics *versus* transnational liberalism; Globalization and the growth of inequality; National development policy in the context of globalization; All converge toward Europe, while the Amur flows; EU–Russia: stronger together? NATO: Russia –partnership for peace or World War III? Balkans between Europe and Eurasia; both *versus* either... or; Eurozone crisis; European Union or European unions?

4. *Development*: Short history of the idea: growth – development – progress; Anti-developmental views; Laissez faire and/or intervention; Defense or abundance? Labor and larceny; Growth or power: the modern evolution of the idea of development: development as economic growth; development as modernization; development as distributive justice; development as socio-economic transformation; Japanese example.

5. How to think (strategically) and *what to do* (strategically)? Pre-modernity, modernity, post-modernity; how to integrate into: the Balkans, the EU, the world? Can previous development experiences serve as lessons for a more successful future?

KEY WORDS: strategology, strategy (military, economic, national), game theory, growth, development, progress, globalization, Europe, Balkans, Serbia, Russia, Eurasia, transition, corruption, modernization, post-modernity, convergence, divergence, geoeconomics, transnational liberalism, Japan

СИСТЕМСКА СКИЦА УТВРЂИВАЊА ПРОСТОРА ПОЖЕЉНИХ А МОГУЋИХ СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА СРБИЈЕ

ВЛАСТИМИР МАТЕЈИЋ

Редовни члан Академије инжењерских наука Србије,

Председник удружења „Технологија и друштво“, Председник Европског покрета у Србији

vmatejic@sbb.rs; vlastimir.matejic@google.com

САЖЕТАК: Не може се формулисати или другачије исказати јединствена пожељна а могућа стратегија националног развоја јер је друштво сложен и хетероген систем. За ту стратегију узимамо скуп пожељних а могућих стратегија развоја њених делова. Постоји више таквих скупова и они чине простор могућих а пожељних стратегија. Непожељно је да административни орган дефинише тај простор док га тржишни механизми не могу препознати. Системски приступ одређивању тог простора састоји се од следећих пет елемената: визија жељене а могуће будућности целине, расположиви ресурси развоја, кључна опредељења у достизању визије, потребни структурни аранжмани за остварење кључних и других опредељења и, најзад, поуздано разумевање структуре проблема који се имају решавати применом одговарајућих стратегија. За илустрацију примене овог приступа дата је једна скица пожељне а могуће визије Србије око 2030. године, образложена су три опредељења која се тичу општег и привредног развоја, описан је потребан а могућ национални иновациони систем Србије и размотрено је једно ново разумевање настанка и решавање проблема незапослености. Пошто се одреди простор у коме се морају наћи пожељне а могуће стратегије остаје да се одреднице тог простора користе као референтни систем за тестирање прихватљивости предлога стратегија делова и доследности њихове имплементације, са становишта развоја система као целине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: развој, стратегија, структура, системски приступ, визија, развојна опредељења

ПРЕДМЕТ, ИСТРАЖИВАЧКА ПИТАЊА И СТРУКТУРА РАДА

Предмет овог рада је методологија за одређивање *простора могућих а пожељних стратегија развоја Србије*. Систем о чијем развоју је реч (Србија) чине бројни елементи: привреда, образовање, култура, здравство, социјална заштита, истраживачки систем, екологија, правни систем, политички систем, државна администрација, одбрамбени систем, систем безбедности, међународни односи итд. Овај систем је хетероген, комплексан, вишедимензионалан, вишеслојан, хијерархизован, хаотичан, променљиво адаптабилан, непотпуно контролабилан итд. Испољено понашање елемената система казују да је систем фрагментиран те се садржај целине тешко препознаје. Бављење стратегијама развоја овог система је

тзв. лоше дефинисан проблем што, по правилу, може водити бројним странпутицама. Стога разматрање стратегија његовог развоја почињемо питањем: шта се подразумева под појмом *стабилна развоја Србије*? Постоје бројни одговори од којих наводимо три најчешћа. Први је имплицитно садржан у називу овог скупа и гласи: то је јединствена стратегија која води развој овог система у целини. Одмах да кажемо: за овако сложен (велики број делова), хетероген и фрагментиран систем немогуће је формулисати јединствену стратегију развоја. Други одговор гласи: то је стратегија развоја оног елемента целине система који је развојно најважнији; он је стожер читавог система те је стратегија његовог развоја добра апроксимација стратегије развоја целине. У принципу, сваки елемент ове целине се може узети за њен стожер али се у пракси најчешће узима да је то политички систем, или привреда, или систем националне одбране итд. Улога стожера се данас најчешће даје привредном систему у уверењу да његов ваљани развој омогућује жељени развој осталих елемената целине. У нашем приступу стратегији развоја Србије сматрамо да овај одговор не дефинише на ваљан начин предмет овог рада те се у њему се могу наћи *могуће* али се не могу наћи *пожељне* стратегије развоја целине. Трећи одговор каже да је стратегија развоја целине ове врсте скуп стратегија развоја сваког њеног елемента, без издвајања било ког као стожера те целине. У овако схваћеном значењу стратегије развоја целине можемо идентификовати простор *пожељних а могућих стабилна развоја Србије*.

Шта се важно може десити у оквиру овако дефинисаног концепта стабилне развоја целине, који се првенствено прихвата у Србији (де је формулисано и усвојено, према јавно саопштеној евиденцији, преко стоиштинак стабилна развоја делова целине (привреда, образовање, истраживања, заштитна животне средине итд)). Прво што уочавамо је да стабилна развоја делова целине нису међусобно довољно усаглашене; више су обична колекција у себе зашворених и на сопствене интересе фокусиране стабилна развоја. Текућу праксу владе Србије да већи број министарства дају своја мишљења о предлогу стабилна развоја различитих делова целине. Али, у пракси доношења стабилна развоја има намера се само делимично и, недовољно остварује. Из следећих разлога. Прво, почетни предлог у сваком одлучивању има велику снагу која се оцире дорадама. Друго, између предладача стабилна развоја делова долази до „привремене узајамним подршкама“. Треће и најважније: не постоји референтни оквир за процњивање улоге стабилна развоја делова у развоју целине. Пошто делови целине теже аутономији то води ка њиховом фокусирању на унутрашње циљеве и сврхе постојања, ка губљењу из вида сопствене мисије у спољњем свету те ка својеврсном зашварању према целини. Делови сачињавају стабилна развоја свој развоја у складу с овим. Овакве тежње и понашања у вези са стабилна развојама постоје у свим сложеним и хетерогеним системима. Корпорације су добар пример. Међусобно несаглашене стабилна развоја делова корпорације или функција као што су маркетинг, развој, производња, набавка, продаја, финансије итд. по правилу воде ка ујужавању оштанка корпорације. Корпорације издеђавају овакве ситуације тако што се најпре утврди корпоративна стабилна развоја која се узима (вољно или хијерархијски намећући)

за референтни оквир и координатора у процесу формулисања, усвајања и примене *стратегија* њених *словних делова* и *функционалних стратегија*. *Укратко, да би скуп стратегија развоја делова* био ваљана *стратегија развоја* сложене и хејеројене целине *неојходно је* *усајашено формулисање* *инче специфичних стратегија развоја делова*.

Одавде су проистекла два кључна истраживачка питања на која се тражи одговор у овом раду: 1. Шта је ваљано значење (разумевање) концепта *пожељна а могућа стратегија развоја Србије*? и 2. Коју методологију применити да би се дошло до *просора* у коме се налазе *могуће а пожељне стратегије развоја Србије*?

Рад има два основна дела. У првом се дају одговори на истраживачка питања коришћењем концепата системског разумевања и анализе (поднаслови 2, 3 и 4). Други део рада (поднаслови 5, 6, 7 и 8) садржи изабране илустрације одговора на питање: *како сада ујврдити просор могућих а пожељних стратегија развоја Србије*.

ЗНАЧЕЊЕ КЉУЧНИХ КОНЦЕПАТА И ТЕРМИНА

Узимамо да сложени термин *пожељан а могућ развој Србије* означава оно могуће прибављање, коришћење и стварање ресурса свих врста које води ка достизању очекивања већине њених становника за лепшим и бољим животом, чим пре и што дуже. Пошто је развој процес, неколико напомена о вођењу овог процеса.

За вођење или бар усмеравање развоја може се али не мора имати унапред *формулисана стратегија*. Јер се развој може водити/усмеравати и путем строгог поштовања вредности, опредељења и правила било које природе: идеолошке, политичке, религијске, експертске или деловањем тржишних сила и закона. У реалном животу увек долази до одступања од почетних и успутних, исказаних или подразумевајућих циљева развоја. Стратегија коју је следила пракса може се накнадно препознати. Јер увек постоји нека врста мустре која обликује смер и акције у обављању развоја као израз наших слика реалности, интереса које желимо да остваримо, дистрибуције моћи у одређивању будућности, креације и/или избора стремљења и понашања у реалности. Ту препознату правилност коју је стварност пратила у свом развоју називамо *формирана стратегија*. Формулисање стратегије се обавља с намером да разлике између ње и формиране стратегије буду мале и прихватљиве. Овим објашњавамо чињеницу да је формулисање стратегија постало глобална пракса последњих година.

ШТА ЈЕ СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА СРБИЈЕ?

Пошто нема оптималне има смисла само потрага за пожељним а могућим стратегијама развоја Србије. То је уређен систем стратегија развоја делова

који целину Србије води ка могућој а жељеној будућности. Да би се дошло до таквог система појединачних стратегија неопходно је да постоји поуздан начин њиховог формулисања и усаглашавања односно имплицитног следа неисказаних стратегија. Чиме се ово може обезбедити? Размотримо три могућности. Прва, неки централни, стратешки, управљачки орган, веома паметан, креативан, овлашћен, вољан и одговоран регулише цео процес формулисања појединачних стратегија тако да се као коначан исход добије систем могућих, пожељних и међусобно потпомажућих стратегија. Овакав орган је веома тешко формирати а још теже социјално, политички, културно прихватити. Јер, досадашња пракса с таквим органима је у највећем броју случајева дала негативне исходе. Дакле, административни механизми не могу обезбедити жељени скуп стратегија који би водио ка могућем а пожељном развоју Србије. Друга могућност је да се све препусти тржишним механизмима и силама. Али, један од кључних недостатака тржишта је мањак способности за препознавање и обликовање жељене будућности, још мање способности да усагласи развој сасвим различитих а иначе повезаних елемената као што су привреда, образовање, култура, истраживања итд. Покушаји да се развој образовања, здравства, културе (ништа да се не каже о системима одбране, заштите, екологији) води доминантно тржишним механизмима нису се показали продуктивним. Посебно у случају малих тржишта, какво је тржиште Србије у свим областима. Трећу могућност, успостављање услова и правила на којима настаје и одржава се стратешка кооперација, иако постоје случајеви на којима је проверена њена сврсисходност, не узимамо у обзир из мноштва разлога. Дакле, остаје да се у одговору на друго истраживачко питање нађе решење за овај проблем.

МЕТОДОЛОГИЈА СИНТЕЗЕ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА СРБИЈЕ

Методологија која обезбеђује референти оквир и механизам координације формулисања и примене стратегије развоја сложеног, хетерогеног, система заснива се на следећим премисама. Прво, сваки елемент једног друштва успоставља се ради давања свог доприноса одржавању и развоју односног друштва. То је његова спољна мисија, изворна сврха постојања. Временом се та сврха напушта у корист унутрашњих интереса. Када се већина елемената сложеног система овако понаша то води ка разарању целине у корист делова, што се на дужи рок окончава и дегенерацијом делова. Друго, формулисање и след стратегије дела система без фокусирања на спољну сврху његовог постојања води ка развојно непродуктивним интеракцијама делова и укупно развојно нежељеним исходима, што је неприхватљиво. Треће, развој без усмеравања може само на случај да да жељене резултате што је разлог да се развој води смишљено, у жељеном смеру и ка пожељним а остваривим исходима тј. да се не препусти све тржишним силама и механизмима. Четврто, у оквиру владајућег друштвеног, политичког и економског система Србије, не долази у обзир никакво на-

метање стратегија. Једини добар приступ је да то буду намераване, међусобно усаглашене а на околности флексибилне стратегије. Полазећи од ових премиса, наша методологија у својој основи узима визију будућности друштва као јединствени атрактор развоја. То је први елемент методологије на који се, узет за основу, надограђују наредна четири елемента тако да свих пет одређују простор у ком се могу наћи пожељне а могуће стратегије развоја сваког дела целине. Визија будућности друштва у целини (пожељно а могуће стање друштва у неком релативно фиксном будућем периоду) израз је укупних тежњи, комплексан циљ развоја целине чије достизање је сврха постојања стратегија развоја делова целине и, преко њих, развоја целине. Ову визију чине сада дефинисана, пожељна а достижна, будућа стања најважнијих карактеристика: а) друштвено-политичког система, б) економске развијености земље, в) социјалног стања и квалитета живота, г) односа с релевантним окружењем, да наведемо само ове елементе визије. У другом делу овог рада ће се навести скица једне визије Србије око 2030. године.

Да специфицирамо методологију. Прва одредница простора могућих а пожељних стратегија развоја је визија будућности; друга, расположиви развојни ресурси – увид у њихово текуће и могућа будућа стања је највећим учињен при пројектовању визије; трећа, кључна развојна опредељења која се имају поштовати да би се омогућило достизање визије; четврта, основни структурни аранжмани потребни за реализацију развојних опредељења – потребне међузависности између развоја делова као услов за развој целине и, пета, сазнања о променама до којих је дошло у самој природи решавања неких од проблема развоја. Методологија која се овде дефинише је следећа: а) најпре се креира свих пет одредница простора стратегија, б) потом се креирају (замисљају, формулишу, имају у виду) једна или алтернативне стратегије развоја делова целине (привреда, образовање, екологија, запосленост, истраживања итд), в) након тога се за сваки део целине прихвата једна од тих стратегија и тако добија скуп пожељних а могућих стратегија развоја делова те се, најзад, г) тај скуп стратегија узима, уз евентуално потребно додатно преиспитивање и кориговање, за стратегију пожељног а могућег развоја целине која је, у овом случају, Србија. Критичне тачке у примени ове методологије су: а) дефинисање визије будућности која је могућа а пожељна са становишта већине становника Србије, б) препознавање мисије коју има развој дела у достизању визије целине – све док се то не учини не може се приступити било ком разматрању стратегије развоја односног дела, в) тестирање предлога стратегије развоја дела са становишта одредница простора пожељних а могућих стратегија – предлог који не прође тест враћа се на дораду односно замењује новим, г) алокација и осигурање одговорности за имплементацију прихваћених стратегија и д) систем за адаптацију стратегија на новонастале околности све до остваривања визије будућности целине, у овом случају Србије.

Прелазимо на други део рада у коме су дате конкретне илустрације четири (од укупно пет) одредница простора пожељних а могућих стратегија развоја Србије, све полазећи од постојећег стања ствари.

ПРВА ОДРЕДНИЦА:
СРБИЈА ОКО 2030. ГОДИНЕ – СКИЦА ЈЕДНЕ ВИЗИЈЕ

Визија будућности треба да је јасно исказана, достижна и пожељна за актере развоја и већину становништва Србије. Таква визија Србије је недостајала бар током последњих тридесетак година. Јер, када се каже да Србија треба да постане развијена земља, с капиталистичким системом и тржишно регулисаном привредом, то сасвим мало каже привреднику, наставнику, лекару, истраживачу, политичару, запосленом и незапосленом, студенту, влади и другима где ће стићи с овако дефинисаном будућношћу. Без јасно назначене, пожељне и оствариве будућности, друштво и појединац немају атрактор сопственог развоја. Нејасна стремљења ка недефинисаној будућности воде ка производњи хаоса, праве се дистрибутивне коалиције, долази до затварања у „свој систем“ и до редукције егзистенције већине на пуко преживљавање. То је већ доживљено; даље одржавање би било, поред осталог, знак неспособности нације да сагледа и оствари себи примерену бољу будућност.

Текуће економско, социјално, културно и друго стање у Србији је у дубокој кризи и незадовољавајуће за највећи део становништва. Излаз из овог стања тражи стратегију заокрета која је, из мноштва разлога, изводива само на дуг рок; потребно је бар око 20 будућих година да се изађе из свега што је лоше у текућем стању ствари у Србији. Спорадична преправка постојећег стања анулирала би и иначе веома слабо поверење већине у будућност. Разне анти-кризне тактике могу постати стратегија понашања али никако стратегија развоја. Дакле, потребна је пожељна а могућа стратегија развоја целине. Јер, никакво гомилање међусобно неусаглашених, на изглед сасвим добрих секторских стратегија, не може дати резултате којима би већина била задовољна. У сврхе илустрације методологије следи скица једне пожељне а могуће визије Србије око 2030. године, у форми описа будућег стања Србије [Матејић 2013: 23–25].

Држава Србија и друштво у Србији су засновани на слободи сваког која је ограничена само слободама других у овој заједници. Гаранција такве слободе је у институцијама и механизмима државе и друштва у Србији који успешно функционишу. Србија је друштво и држава правде преко владавине права које је ефикасно, достигну, једнако за све, ничим условљено, сваком доступно. Држава Србија је организована на савременим принципима, знањима, искуствима и угледној пракси. Друштво је просвећено и култивисано, негује, чува и развија креативност, уметност, духовност, заштиту еколошког система, лепоту и квалитет живота. Подстичу се и цене достигнућа чланова друштва и осигурава социјална одговорност, заштита свих и узајамна испомагања. Држава Србија је ефикасна демократија у којој је праву и народу одговорна свака врста власти. Осигурана је безбедност грађана, организација, имовине, идентитета, итд.

Привредна развијеност, мерена друшћо домаћим производом по становнику (БДП per capita), приближила се просечној вредности БДП per capita земаља Европске уније. Привредна структура је мање изложена изазовима криза и способнија да савладава конкурентне прилике у односу на ранију. Кључни ресурс при-

вреде је квалитетно образовано становништво сваке животној добри. Привреду Србије карактерише, између осталог, модерно здружарство и добро организовани кластери малих и средњих произвођача, углавном домаће власништва и порекла. Привреда Србије је специјализована и излазно извози преко 50% БДП, у првом реду нових производа са завидним квалитетом. Привреду Србије чине, према доприносу БДП-у, у првом реду, енергетика, пољопривреда, прехрамбена и још неке прерађивачке индустрије које су засноване на интензивном коришћењу квалификованог рада, грађевинарство, индустрија софтвера, софистицирани сервисни производне опреме и уређаја. Усостављена је производна унитарна и прекогранична привредна сарадња; тај се успостављено пословно поверење и даље развија иначе већ солидан иновациони систем. Сви су изгледи да ће привредни развој Србије ускоро достићи просек земаља чланица Европске уније.

Искорепено је невољно сиромаштво те сваки житиел Србије задовољава своје основне потребе за храном, смештајем, сигурношћу и другим условима диолошког живљевања. Заштитено је здравље људи и природе, највише просвећивањем становништва и широко примењеним превентивним полицикама и мерама. Невољна незапосленост становништва је око 5% и у Србији се живи искључиво од свој рада. Средње образовање становништва је обавезно и бесплатно. Високо образовање је веома квалитетно и стално расте учешће становника с високим образовањем у укупној популацији Србије. Власници производног капацитета су, у првом реду, инкосни предузетници, предузетници партнери, мали акционари, пензиони фондови, иновативне организације и слично.

Материјални стандард живота је средњи, нешто испод просечног у Европској унији. Укупан доживљај квалитета живота је приметно изнад материјалног. У Србију се све радије долази, расте склоност да се остане. Србија је технички и другачије уређена земља. Екологија и хигијена јавног простора и живота су на знатно вишем нивоу од стања пре двадесетак година. Локалне и укупна заједница Србије су отворене према окружењу. Односи са суседима су без изгледа за настанак конфликта. Развијена је регионална сарадња. Србија је постала нормална чланица Европске уније – ни по чему изузетна и ненаметљиво игра улогу централне тачке многих ствари и догађаја у свом региону. Гледано из спољњег света Србија је мања земља и економија која се успешно развија, с јасним културним, историјским и развојним идентитетом, загледана у будућност која је пожељна за већину њеног становништва.

ТРЕЋА ОДРЕДНИЦА: КЉУЧНА СТРАТЕШКА ОПРЕДЕЉЕЊА

Вредносни приоритети. Било које и колико материјално богатство не може да компензује одсуство друштва слободе, права и правде, просвећености, демократије, безбедности, организованог и култивисаног живота и међусобних односа појединаца, друштвених група и организација. Стога свака стратегија

развоја мора доприносити јачању друштва слободе, правде, демократије и тсл. тако што неће прихватити никакву политичку, тржишну, административну и другу ауторитарност без обзира на њену стварну или привидну просвећеност и уверљивост обећања која отуда проистичу.

Одрживост раста и развоја привреде. Привреда Србије се налази на периферији привреде Европске уније. Да би у разумном року напустила ту периферију и приближила се просеку земаља чланица ове уније потребан је одржив просечан годишњи раст БДП р.с. од бар 4%, [Pupovac i Drakulić 2013: 16].

Табела 1. ПРОЦЕЊЕНИ БРОЈ ГОДИНА ПОТРЕБНИХ ДА СЕ ОСТВАРИ КОНВЕРГЕНЦИЈА ИЗМЕЂУ ДРЖАВА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА И ДРЖАВА ЕУ ПРИ РАЗЛИЧИТИМ СТОПАМА РАСТА, ПРОСЕЧНА СТОПА РАСТА ЗЕМАЉА ЕУ ИЗНОСИ 1,2%.

Држава	Различите просечне стопе раста							
	2%	3%	4%	5%	6%	7%	8%	9%
Хрватска	64	28	18	14	10	9	8	7
Србија	133	59	38	28	23	19	16	14
Босна	157	70	45	34	27	22	19	17
Албанија	148	66	43	32	25	21	18	16
Црна Гора	110	49	32	24	19	16	13	12
Македонија	135	60	39	29	23	19	16	14

Да би се остварио просечан годишњи раст БДП р.с. од бар 4% потребна су следећа стратешка опредељења. Прво, веома промишљено изабрати секторе (грانا, група производа итд.) са следећим основним улогама у укупном развоју Србије. Једна група сектора је првенствено *извозно оријентисана* са циљем да се осигура равнотежа извоза и увоза Србије. Мисија друге групе је да осигура *националну самодовољност и безбедност* у снабдевању док би трећа група сектора имала улогу *сустипиције* изабраних увозних инпута¹. Тим избором секторска структура привреде Србије би била сужена јер је неопходно да се привреда Србије довољно специјализује пошто је у питању мања економија која не може да обезбеди критични ниво потребних ресурса за ефикасно привређивање у свему и свачему. Друго стратешко опредељење тиче се нивоа извоза и наметнуто је следећим чињеницама. Прва, Србија је мала земља и економија с богатом структуром финалне тражње те мора увозити око 50% БДП и бар толико извозити да би систем производње и потрошње учинила стабилним и одрживим. Друга, домаћа тражња није, нити ће то дуго бити, довољна да вуче привредни раст и развој те се мора оријентисати на тражњу страних тржишта, са сасвим новом понудом у односу на ону од пре уласка у транзицију.

¹ Једна класификација сектора (грана, група производа) која је овде назначена је изведена у [Стирашевић развоја привреде Србије до 2010. године 2002].

Распућа и одржива конкурентности. Текућа конкурентност Србије, и трајекторија којом је ишла током последње две деценије веома је ниска и постоји озбиљна претња да се нађе у зони коју називамо „црна рупа неконкурентности“. Сада су највише конкурентне привреде које су засноване на знању и иновацијама. У извозу ЕУ производи високе технологије учествују са око 17%, док то учешће код неких мањих европских земаља износи: Ирска – 29%, Швајцарска – 21,3%, Мађарска – 20,3%, Финска – 18,1%, Данска – 12,8%, Чешка – 12,7%, Португал – 7%, Словенија – 4,7%. Подаци кажу да и сасвим мала земља може бити конкурентна у подручју високих технологија и иновација. Производи високих технологија у извозу Србије сада готово да не учествују. Дакле, да би била конкурентна привреда Србије мора бити растуће иновативна и напуштати политику међународне конкурентности засновану на ниској цени домаћих ресурса (енергија, вода итд) и рада, трансферу зрелих технологија преко директних страних инвестиција и производњи која је фокусирана на мање захтевна тржишта. Дакле, стратешко опредељење Србије у вези конкурентности гласи: конкурентност растуће заснивати на иновацијама производа уз раст квалитета. Потребан услов да остварење овог опредељења је развој адекватног иновационог система Србије.

ЧЕТВРТА ОДРЕДНИЦА: СТРУКТУРЕ КОЈЕ ПОВЕЗУЈУ ДЕЛОВЕ ЦЕЛИНЕ

Национални иновациони систем (мрежа актера усмерених на стварање иновација) узимамо за илустрацију ове одреднице простора могућих а пожељних стратегија развоја. Допринос техничког прогреса (иновација) расту БДП развијених земаља превазилази допринос раста рада и капитала. Слично важи за привреде малих развијених земаља и за привредни узлет новоиндустријализованих земаља. Кључну улогу у достизању овог доприноса имају квалитетни иновациони системи тих земаља. За пожељан привредни (у ствари за друштво у целини) развој потребан је одговарајући иновациони систем чији су главни делови тј. актери привреда, истраживања и образовање. Стратегије развоја ових актера треба да су такве да они, уз још неке институције, чине продуктиван национални иновациони систем.

Текући иновациони систем Србије је неразвијен, неефикасан, без продуктивне интеракције својих делова и без препознатљиве развојне сврхе свог постојања. Истраживачки систем је без утицаја на привредни и други развој, затворен у себе и усредсређен на сопствено преживљавање, с малим и фрагментираним капацитетима за учешће у стварању иновација. Финансирање истраживања је готово у целини из владиног буџета, сасвим супротно оном у иновационо продуктивним земљама.

Пожељан а могући развој националног истраживачког система остварује се следећом стратегијом. Прво, пажљиво дефинисати и доследно поштовати мисију истраживања која се финансирају из владиног буџета јер свако истра-

живање има смисла само ако има корисника коме је намењено. Базна истраживања, чија је мисија стварање, праћење и трансфер нових научних знања, треба да се обављају у оквиру и за високо образовање као примарног корисника. Стратешка примењена истраживања се обављају за потребе развоја привреде, или других сектора, у сарадњи с потенцијалним корисницима уз јавно (су) финансирање, увек веома циљано. Истраживања која су мешавина базних и примењених, обављати за пажљиво изабране базне технологије за које постоји развојни интерес, потребе и могућности у Србији. Према нашем налазу у питању су, у првом реду: енергетске технологије (нови извори енергије и енергетска ефикасност), нове биотехнологије, нано технологије и информационо-комуникационе технологије. Друго, подржати оснивање истраживачких јединица унутар привредних компанија, укључиво и административним мерама при: а) приватизацији јавних предузећа, б) избору стратешких партнера и в) код већих страних директних инвестирања. Развијати сврсисходну иновациону инфраструктуру. Уредити међународну сарадњу у истраживањима и развоју тако да се следи принцип „циљана сарадња на дужи рок од које се могу остварити по развој земље довољне користи“. Најзад, пошто су иновациони ресурси свих земаља насталих на бившем југословенском простору испод критичног нивоа за веће иновационе подухвате, потребно је развијати сарадњу на регионалном и европском простору, посебно заједничким секторским и пре-компетитивним истраживањима.

Образовни систем, уз изузетке, не даје квалитетне и релевантне исходе образовања. Највећа унутрашња промена образовног система је настанак приватних профитних и јачање сакривено профитне оријентације домаћих државних и филијала страних образовних институција. Ни један од ових новитета није дао доприносе укупном развоју Србије. Пошто је донесена стратегија развоја образовања која се заснива и на интеракцијама с истраживачким и привредним системом у Србији, све што треба учинити је применити усвојену стратегију.

Текућа привредна структура Србије (мало учешће индустрије, доминантно учешће услуга, традиционална пољопривреда) не исказује потребе за иновацијама. Технолошке потребе се задовољавају увозом уграђених технологија и рецепата. На иновацијама заснована предузећа су реткост која заслужује признања јер су искуство које би требало понављати. Непривредни системи Србије се опиру организационим и другим иновацијама док технолошке прибављају увозом опреме. Резултати истраживања у друштвеним и хуманистичким наукама не наилазе на ваљан одзив у непривредним системима почев од државне администрације, преко политичког система, образовања, здравства, културне политике итд.

Развој друштва заснован на иновацијама тражи продуктиван иновациони систем од националног до компанијског нивоа који има сврху само ако се досадашњи модел развоја посвећено и паметно замењује развојем који се растуће заснива на знању². Искуство једне мале европске земље која је из привред-

2 Узимамо да је економија заснована на знању оно привређивање које се обавља на већини ресурса и

не стагнације израсла у просперитетно, на знању и иновацијама засновано друштво, каже да су за то потребна следећа три услова: а) популација, никако само њена елита, располаже знањем и квалитетно се образује, б) влада и друге институције компетентно подржавају развој заснован на знању и в) постоји довољно способних предузетника за привређивање засновано на знању. Обезбеђење ових услова је условљено и раскидом с механизмима, структурама и појавама које ограничавају потребе, склоности и способности за развој растуће заснован на знању и иновацијама. Овде се мисли, у првом реду, на дистрибутивне коалиције, монополе и корупцију. Јер, развој тражи предузетника који нема могућности или није стимулисан да непроизводним путевима остварује своје циљеве.

ПЕТА ОДРЕДНИЦА: НОВО РАЗУМЕВАЊЕ НАСТАНКА И РЕШАВАЊА ПРОБЛЕМА

Иза сваког осмишљавања и примене решења било ког проблема (овде, развоја) стоји разумевање структуре проблема и релација између варијабли којима се исказује проблем, посебно оних којима се дефинише решење проблема; стоји нешто што се може назвати наш модел реалности саздан на „нашој теорији“ којом тумачимо реалност. Ако те наше теорије касне за променама реалности тада су наше акције према реалности непродуктивне, у већини случајева штетне. Јер, на основу погрешне дијагнозе примењујемо терапију која је нужно неуспешна. Добар пример за ово је решавање проблема незапослености; морамо га прво ваљано разумети па тек тада решавати. Даље одржавање текућег нивоа незапослености у Србији би проузроковало бројне негативне привредне, социјалне, демографске, културне, политичке и друге последице. У оквиру укорењених разумевања не може се осигурати жељено смањење незапослености. У вези са тиме овде ћемо саопштити налазе који су од значаја за формулисање стратегије запошљавања [Hingel 1993].

Подаци о расту реалног БДП (x), расту запослености (y) и стопи незапослености (x') за неколико европских земаља, за период 1970–1992. су дати у Табели 2.

Ако се претпостави линеарна релација између раста запослености (y) и раста бруто друштвеног производа (x), што је иначе укорењена те коришћена претпоставка, то би значило, у грубој апроксимацији, да је за пораст запослености за 1% у Немачкој у периоду 1970–1992. био потребан раст БДП у износу од $x : y = 70 : 8 = 8,75\%$. Овакав рачун има на уму највећи број доносилаца политика запошљавања те се њима, експлиците или имплиците, користи. Пошто је јуна 1993. године стопа незапослености у Немачкој износила 5,6% (колона x' , Табела 2) следи, из оваквог размишљања, да је потребно да бруто друштвени производ у Немачкој порасте за $y' = 5,6 \times 8,75 = 49\%$ да би се остварила пуна запосленост

на технологијама који су проистекли из научног знања.

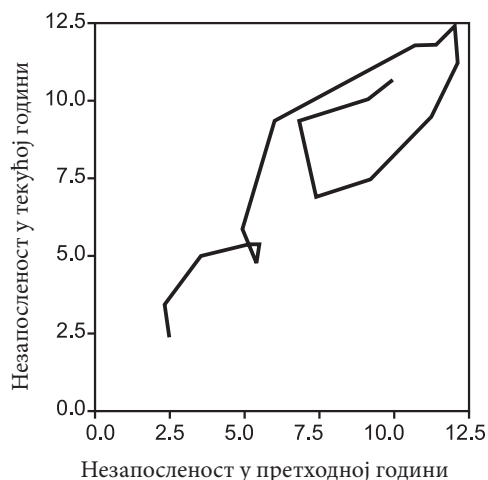
Табела 2. РАСТ БРУТО ДОМАЋЕГ ПРОИЗВОДА И ЗАПОСЛЕНОСТ

Земља		Реални раст 1970–92		Стопа незапослености, јуни 1993	Потребан раст БДП за пуну запосленост
		х	у	х'	у'
1.	Немачка	70	8	5,6	49
2.	Француска	75	7	10,8	115,7
3.	Италија	84	8	10,9	114,5
4.	Британија	52	3	11,4	197,6
5.	Шпанија	93	-2	-	-
6.	ЕЕЗ	73	7	10,6	110,5
7.	САД	76	45	-	-

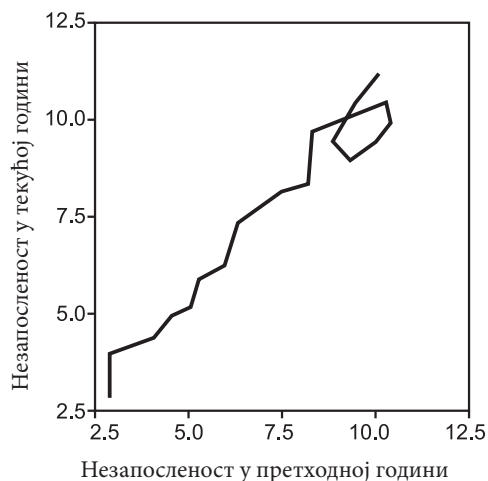
тј. да би било $x' = 0$. Оваква рачуница – упозоравамо на њену непрецизност јер се током времена мења привредна структура – казује да би незапосленост у Италији (10,9% јуна 1993.) била апсорбована ако би бруто друштвени производ порастао за $y' = (84 : 8) \times 10,9 = 114\%$. У Француској би, за исти ниво амбиција у вези елиминисања незапослености, потребан раст БДП износио $y' = (75 : 7) \times 10,8 = 116\%$ док би у Великој Британији то било већ фантастичних $(52 : 3) \times 11,4 = 198\%$ раста БДП. Из ове рачунице следи да – бар у разматраним случајевима – раст БДП није способан да реши проблем незапослености јер је незапосленост узрокована дубљим социјално-економско-технолошким факторима. То се може уочити из података за САД (Табела 2) где је раст БДП од 76% био праћен растом запослености од 45% (у периоду 1970–1992) тј. 1% раста запослености имао је еквивалент од $76 : 45 = 1,7\%$ раста БДП. У случају тадашње ЕЕЗ, 1% раста запослености имао је еквивалент (у истом периоду) од $73 : 7 = 10,4\%$ раста БДП. Ова разлика потврђује горе дату опаску да се решење проблема запослености не може наћи само у расту БДП, поготову не преко иначе очекиване линеарне релације између запослености и БДП.

Када се вредности стопа незапослености у текућој (x_t) и претходној години (x_{t-1}) тј. парови (x_{t-1} , x_t) представе дијаграмски, из таквог графика би се видело (Слике 1а, 1б и 1в) да је стопа незапослености у сва три случаја показивала тенденцију да се устали на једном нивоу, без обзира на кретање БДП. Овај налаз сасвим одбацује претпоставку о линеарној релацији између раста БДП и раста запослености и указује на неоснованост очекивања да је економски раст, сам по себи, довољан да задовољавајуће реши проблем незапослености. Истраживачки је занимљив и значајан налаз да је незапосленост на националном нивоу одређена национално специфичним тачкама, *аттракторима* – феномен чије откриће дугујемо оном што се популарно назива теорија хаоса [Prigogine & Stengers 1988], која нема само метафоричне већ и сасвим прагматичне потенцијале за решавање проблема у социјално-економским и сличним системима.

Слика 1.а ВЕЛИКА БРИТАНИЈА 1974 - 1993.

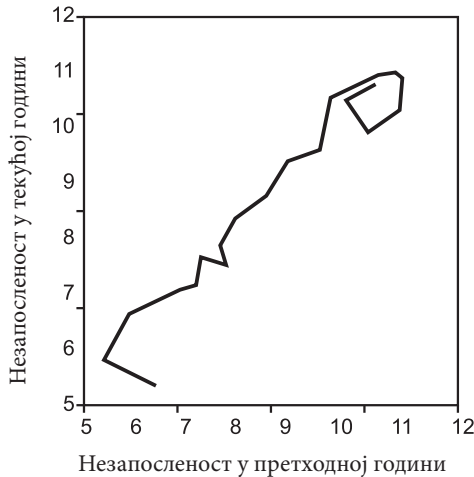

Слика 1.б ФРАНЦУСКА 1974 - 1993.

Са становишта ових налаза решење проблема незапослености на националном нивоу је у политикама и техно-економским структурама које премештају локацију атрактора у близину координатног почетка – у геометријској интерпретацији незапослености. Према једној интерпретацији [Hingel 1993: 11], решење проблема незапослености се налази у „децентрализованој умреженој економији, која је иницирана и подржана од локалних иницијатива које иду нагоре, која се заснива на потенцијалима културних и социјалних различитости и на транснационалној кооперацији. Такав модел могао би да промовише потребне иновације

Слика 1.в ИТАЛИЈА 1974 - 1993.

и социјалне промене а тиме и запосленост и одржив развој“. Технички основ за такав модел развоја су нове технологије, сада информационе, касније оне које ће доћи као базне. Јер, технолошки интензиван производни систем је – ако су у питању нове технологије и иновативна привреда – радно интензиван, не простим радом већ људским капиталом.

ЗАВРШНЕ НАПОМЕНЕ

Издвајамо два критична елемента ове методологије. Први је одређивање визије будућности која је пожељна за већину становништва а остварива. Ко и којим путем да дефинише такву визију? Влада – у том случају с променом владе вероватно би долазило и до промене визије будућности, уз све ризике који потичу из жеља сваке владе да понуди што привлачнију визију. Парламент – ово је већ боље решење. Организована консултација нације – пожељно али технички јако приметно решење. Одустати од свега – најгоре решење.

Други критичан елемент методологије је проверавање предлога стратегија са становишта припадања простору пожељних а могућих стратегија. Ово је нешто лакши посао јер се може развити релативно једноставна процедура те провере. Разуме се, сваки предлагач тежи да докаже ваљаност свог предлога стратегије али се може прибавити довољна стручност за објективну проверу.

Завршавамо тврдњом да само постојање овакве методологије може, без икаквог инсистирања на њеној доследној примени, водити ка имплицитном постојању, у свести актера, свега онога што, опет сасвим имплицитно, указује бар на обресе простора пожељних а могућих стратегија развоја.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Стратегија развоја привреде Србије до 2010. године*, Министарство науке и технолошког развоја, Влада Републике Србије, Београд 2002.
- Hingel, J. *Note on a New Model of European Development*, СЕС, FOP 361-EN, Bruxelles 1993.
- Matejić, Vlastimir. *Srbija oko 2030. godine – skica jedne vizije*, Zbornik radova, Naučni skup „Tehnologija, kultura i razvoj“, Beograd 2012.
- Prigogine, Ilya & Isabelle Stengers. *Order Out of Chaos*, Bantam Books, New York 1988.
- Pupavac, Drago i Danica Drakulić. *Konvergencija između država EU i država Zapadnog Balkana*, Zbornik radova, Naučni skup „Tehnologija, kultura i razvoj“, Beograd 2012.

A SYSTEMS APPROACH TO THE IDENTIFICATION OF THE SPACE OF DESIRABLE AND FEASIBLE STRATEGIES FOR THE DEVELOPMENT OF SERBIA

VLASTIMIR MATEJIĆ

Member of the Academy of Engineering Sciences of Serbia, President of the “Technology and Society” Association, President of the European Movement of Serbia
vmatejic@sbb.rs ; vlastimir.matejic@google.com

SUMMARY: There is no way to formulate or otherwise express a single desirable and feasible strategy of national development, as society is a complex and heterogeneous system. Thus, we are compelled to consider a set of desirable and feasible strategies for the development of its parts. There are many such sets which, together, constitute the space of feasible as well as desirable strategies. Administrative or governmental bodies should not define this space, while market mechanisms are not able to recognize it. A systems approach for the definition of this space consists of the following five elements: vision of a desirable and feasible national future, available developmental resources, key choices to be made in order to fulfill the vision, necessary structural arrangements for the achievement of key and other choices, and, finally, the appropriate understanding of the structure of the development problems that are to be solved. The application of those five elements is illustrated in the context of a search for a national development strategy for Serbia until around 2030.

KEY WORDS: development, strategy, structure, systems approach, vision, developmental choices

ТРИ ПРИСТУПА НАУЦИ

ЗОРАН ПОПОВИЋ

Српска академија наука и уметности, Кнез Михаилова 35, Београд, Србија

zoran.popovic@ipb.ac.rs

САЖЕТАК: Да би сликовито приказао могуће приступе науци аутор користи примере из „навигације“. Три су карактеристична (индивидуална и институционална) „научна“ приступа:

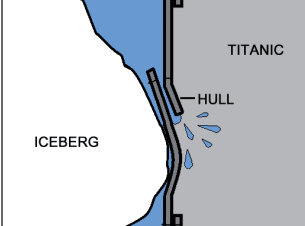

1. Викинг прилаз: Помоћу штапа и канапа – може и да нам се посрећи.
2. Титаник прилаз: Не може нам нико ништа – јачи смо од судбине.
3. Колумбо прилаз: Врло солидне припреме – резултат много значајнији од планираног.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Стратегије развоја науке – личне и (интер)националне; приступ „Викинг“, приступ „Титаник“, приступ „Колумбо“

Да бисмо на што сликовитији начин приказали различите приступе (у) науци у табели 1. користили смо примере из пловидбе.

Табела 1. РАЗЛИЧИТИ „НАУЧНИ“ ПРИСТУПИ

Људски ресурси	Опрема	Резултати
Викинг прилаз: Мото: Помоћу штапа и канапа - може и да нам се посрећи		
 Храбри али необразовани, без одређене мотивације и јасног циља, сакупљени „с ко’ца и конопца“.	Опрема једноставна и далеко од довољне за пловидбу. Без навигације, мапа и плана (метода „голог ока“).	Неспособни за велика искушења = скромни циљеви: Пловидба уз обалу ради риболова и пљачке.

Људски ресурси	Опрема	Резултати
Титаник прилаз Мото: Не може нам нико ништа јачи смо од судбине. Савремена аналогија CERN– LHC		
 <p>Капетан брода Едвард Џон Смит (Edward John Smith) намерно је кренуо краћом путањом, северније од прописане и тиме занемарио опасност од судара с леденим бреговима.</p>	 <p>Највећи брод свог времена, најскупљи, најбоља навигациона опрема. Најјачи, најлуксузније опремљен. Непотопив, нај...нај... нај..</p>	 <p>Анализа неуспеха: Лоши временски услови – није било месечине. Квалитет материјала: Челик од којег је брод направљен имао је сувише сумпора и фосфора на рачун мангана, што је довело до пораста његове кртости на ниским температурама. Људски фактор – телеграфиста није благовремено доставио упозорења капетану брода. Било је укупно 8 бродова који су доставили упозорења о леденим сантама.</p>
Колумбо прилаз Шпанија на врхунцу моћи (Владари Изабела Католика и Фернандо од Арагона)		
 <p>К. Колумбо (1451–1506), рођен у Ђенови, морепловац с огромним искуством. Пажљиво одабрана посада. Решено питање финансирања.</p>	 <p>Бродови способни за транспорт великих терета, а релативно брзи. Сакупљене најбоље мапе тог времена.</p>	 <p>CHRISTOPHER COLUMBUS' MAIDEN JOURNEY - 1492</p>
		<p>Јасан циљ – да се, пловећи на запад, пронађе нови водени пут до западне Индије – садашње Индонезије. Резултат много значајнији од планираног: <i>Ошкриће Америке!!!</i></p>

Најједноставнији и најхрабрији је тзв. *Викинг ѝрилаз*, када, осим храбрости и воље, немате других услова за бављење научним радом. И у том случају је могуће постићи нешто, скроман резултат који неће бити шире запажен. Овај прилаз је обично везан за почетак каријере у лоше опремљеним лабораторијама или неразвијеним земљама. *Титаник ѝрилаз* је резервисан само за врло развијене земље где је могуће имати велике научне инсталације. Ексклузивност

оваких подухвата умањује опрез у прилазу који може довести и до хаварија, као што се и десило са ЦЕРН инсталацијом пре неколико година.

Најпожељнији прилаз је тзв. *Колумбо њприлаз*, када се на једном месту створе сви потребни услови за квалитетан рад, од људских ресурса до најбоље опреме и довољно новца за планиране експерименте. У тим околностима често је резултат много већи од оног који је био планиран. Велики број открића која су награђена чак и Нобеловом наградом настао је „случајно“ у току истраживања. Да би вам се та срећа догодила морате за њу да будете добро припремљени.

THREE APPROACHES TO SCIENCE

ZORAN POPOVIĆ

Serbian Academy of Sciences and Arts, Knez Mihailova 35, Belgrade, Serbia
zoran.popovic@ipb.ac.rs

SUMMARY: In order to graphically present possible approaches to science, the author uses examples from „navigation“:

1. The Viking approach: in a makeshift manner – we just might get lucky.
2. The Titanic approach: we are indestructible – stronger than fate.
3. The Columbus approach: very solid preparations – with a much better result than originally planned.

KEY WORDS: Strategies of scientific development – personal and (inter)national; „Viking“ approach, „Titanic“ approach, „Columbus“ approach

НАУКА – ГЕНЕРАТОР ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

РАДИВОЈЕ МИТРОВИЋ

Универзитет у Београду, Машински факултет
Краљице Марије 16, 11120 Београд 35, Србија
rmitrovic@mas.bg.ac.rs ; radivoje.mitrovic@gmail.com

САЖЕТАК: Има ли у свету (посебно у Европи) успешне државе а да њен напредак није заснован на све бројнијим и све софистициранијим достигнућима савремене науке? Може ли Србија да опстане и да се развија на волунтаризму, импровизацији и производњи привида? Или је и одржив развој Србије једино могућ ако буде заснован на науци...

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, друштвени статус науке, нова научна политика, (ре)индустријализација, модернизација, стратегија, опстанак, одрживи развој

„Највећа новостворена вредност остварује се само реализацијом и коришћењем врхунске технологије, и само у економији заснованој на знању, а ту је *улога науке кључна*”.

Р. Митровић, Реч на Скупштини
Академије инжењерских
наука Србије, 2013.

(Ре)индустријализација – омиљена *кључна реч* многих привредника, стручњака и научника, пре свих академских (и још више естрадних) економиста. Чак и политичари (укључујући и оне који су били дугогодишњи протагонисти дезиндустријализације) захтевају (хитну!?) обнову наше посрнуле индустрије. Њено разарање је започело деведесетих под међународним санкцијама, а убрзано је окончано после петооктобарских промена. Сада се (ре)индустријализација нуди као једини спас за домаћу привреду на издисају. Потребно, да ли и довољно? Чини нам се: и недовољно и – закаснело.

Шта ту (највише) недостаје? Нема стратешке улоге науке у процесу генерисања (ре)индустријализације. Јер, „ту је *улога науке кључна*”: из садашње кризе друштво и привреда Србије могу да искораче једино ослањајући се на најсавременија (страна и домаћа) научна и технолошка достигнућа.

Иако ни развијени свет нема одговоре на све цивилизацијске изазове, у свету растуће међузависности, дакле, у свету који се све више глобализује,

изузетак су земље (без обзира на величину, достигнути степен развоја, специфичности привредне и друштвене структуре, културни образац), које не брину о својој будућности. Њихове елите не трагају за оптималним решењима која ће омогућити њихов опстанак и развој у све оштријој међународној конкуренцији.

Одговорни друштвени чиниоци у Србији (Влада Републике Србије, пре свих) морали би ургентно да направе снимак стања у науци; проанализирају успехе и неуспехе у досадашњем научном и технолошком развоју; оцене ефекте научне и технолошке политике; идентификују главне проблеме и препреке динамичнијем будућем развоју; сачине компаративну анализу са земљама блиских профила и сличне специфичне тежине и, из сопственог и туђег искуства, извуку поуке за будући одржив развој и модернизацију Србије. На том основу могуће је и донети оствариву стратегију научног и технолошког развоја Србије. Приоритети, сценарији, периодизација, операционализација (примена), праћење и контрола... треба да произађу из широке јавне расправе (ван цеховских оквира) *о новом* (коренито измењеном) *друштвеном стању науке* и новим, вишим, узајамним одговорностима и обавезама и научне заједнице и власти. Тај дијалог треба да почне што пре, а пресек актуелног стања у српској науци његова је незаобилазна (фактографска и аналитичка) основа.

СРБИЈА – ПРОЈЕКТИ И ИСТРАЖИВАЧИ: СТАЊЕ 2013.

Већ више деценија у Србији је отворено питање – може ли се садашњи облик организације науке и високог образовања сматрати успешним? Зашто су ослабиле везе с државом, осим у плаћању истраживања. С привредом су готово замрле. Нема јасног виђења (и прецизног задатка) шта предузети да се ојачају постојеће и успоставе будуће релације научне заједнице с државом и њеним структурама. Шта је ту обавеза самог научноистраживачког сектора и које су амбиције и планови државе с науком – ако амбиције и планови уопште постоје. А ако они у главама српских државника не постоје, односно ако нема жеље, разумевања, интереса... за модернизацију Србије на основама знања, техничких и социјалних иновација, јавност заслужује да зна које су то алтернативне стратегије развоја Србије којима ће се – на средњи и дути рок – управљати „будућности српске брод“.

Зато огромно изгубљено време и расута друштвена енергија, мноштво пропуштених прилика, и пре установљавања (државног) регистра научних истраживача и (националне) текуће научноистраживачке библиографије намећу неодложан задатак да се процени реална вредност наших (институционализованих) интелектуалних потенцијала, тј. потребно је да се што егзактније одговори на питање: с каквом научноистраживачком (високообразовном) снагом располаже Србија?

Табела 1. ФИНАНСИРАНИ ПРОЈЕКТИ ПО ПРОГРАМИМА И НАУЧНИМ ОБЛАСТИМА

ПРОГРАМ	ОБЛАСТ	БРОЈ ПРОЈЕКТА
ОН	Биологија	55
ОН	Геонауке и астрономија	18
ОН	Друштвене науке	58
ОН	Историја, археологија и етнологија	34
ОН	Језик и књижевност	27
ОН	Математика, компјутерске науке и механика	33
ОН	Медицина	74
ОН	Физика	34
ОН	Хемија	61
Укупно ОН		394
ТР	Биотехнологија и пољопривреда	72
ТР	Електроника, телекомуникације и информационе технологије	40
ТР	Енергетика, рударство и енергетска ефикасност	38
ТР	Материјали и хемијске технологије	28
ТР	Машинство и индустријски софтвер	40
ТР	Саобраћај, урбанизам и грађевинарство	37
ТР	Уређење, заштита и коришћење вода, земљишта и ваздуха	18
Укупно ТР		273
ИИИ	Биомедицина	26
ИИИ	Енергетика и енергетска ефикасност	9
ИИИ	Заштита животне средине и климатске промене	11
ИИИ	Информационе и комуникационе технологије	8
ИИИ	Нови материјали и нанонауке	19
ИИИ	Пољопривреда и храна	10
ИИИ	Унапређење доношења државних одлука и афирмација националног идентитета	27
Укупно ИИИ		110
УКУПНО ОН+ТР+ИИИ		777

У текућем циклусу истраживања новцем пореских обвезника финансирају се 12.796 *истраживача* у 777 *пројеката*¹; од тога:

1 Стање пре последње евалуације из 2014. године, када су с листе скинута четири пројекта; за актуелно стање видети Прилог 4: НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКТИ КОЈЕ ФИНАНСИРА МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ, НАУКЕ И ТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА, 2011–2014/2015, стр. 1059 до 1092.

1. у основним наукама:

биологија – 55; геонауке и астрономија – 18; друштвене науке – 58; историја, археологија и етнологија – 34; језик и књижевност – 27; математика, компјутерске науке и механика – 33; медицина – 74; физика – 34; хемија – 61;

2. у технолошком развоју:

биотехнологија и пољопривреда – 72; електроника, телекомуникације и информационе технологије – 40; енергетика, рударство и енергетска ефикасност – 38; материјали и хемијске технологије – 28; машинство и индустријски софтвер – 40; саобраћај, урбанизам и грађевинарство – 37; уређење, заштита и коришћење вода, земљишта и ваздуха – 18;

3. у интегралним и интердисциплинарним истраживањима:

биомедицина – 26; енергетика и енергетска ефикасност – 9; заштита животне средине и климатске промене – 11; информационе и комуникационе технологије – 8; нови материјали и нанонауке – 19; пољопривреда и храна – 10; унапређење доношења државних одлука и афирмација националног идентитета – 27.

Збирно, дакле, у поменутиим областима стање је следеће: у основим наукама – 394, у технолошком развоју – 273 и, у интегралним и интердисциплинарним истраживањима – 110 истраживачких пројеката.

У наставку су табеларно приказани:

1. финансирани пројекти,
2. број активних истраживача,
3. активни истраживачи према обрачунским звањима.

Финансирани пројекти

У септембру 2013. године финансирано је 777 пројеката из:

1. Програма основних истраживања (ОН),
2. Програма истраживања у области технолошког развоја (ТР),
3. Програма суфинансирања интегралних и интердисциплинарних истраживања (ИИИ).

Број активних истраживача

На пројектима је активно укупно 12.796 домаћих истраживача. По једној области активно је 10.355, у по две области 2.432, а 9 истраживача има активан статус на по три пројекта из различитих области.

Активни истраживачи по обрачунским звањима

По два обрачунска звања имају 54 истраживача. То даје збир од $12.796 + 54 = 12.850$. Од 12.796 активних истраживача плаћено је за рад на пројек-

Табела 2. БРОЈ ИСТРАЖИВАЧА АНГАЖОВАНИХ ПО НАУЧНИМ ОБЛАСТИМА

ПРОГРАМ	ОБЛАСТ	БРОЈ АКТИВНИХ ИСТРАЖИВАЧА
ОН	Биологија	724
ОН	Геонауке и астрономија	281
ОН	Друштвене науке	1.275
ОН	Историја, археологија и етнологија	431
ОН	Језик и књижевност	485
ОН	Математика, компјутерске науке и механика	603
ОН	Медицина	1.001
ОН	Физика	484
ОН	Хемија	934
Укупно ОН		6.218
ТР	Биотехнологија и пољопривреда	1.280
ТР	Електроника, телекомуникације и информационе технологије	601
ТР	Енергетика, рударство и енергетска ефикасност	531
ТР	Материјали и хемијске технологије	359
ТР	Машинство и индустријски софтвер	604
ТР	Саобраћај, урбанизам и грађевинарство	591
ТР	Уређење, заштита и коришћење вода, земљишта и ваздуха	348
Укупно ТР		4.314
ИИИ	Биомедицина	998
ИИИ	Енергетика и енергетска ефикасност	309
ИИИ	Заштита животне средине и климатске промене	785
ИИИ	Информационе и комуникационе технологије	501
ИИИ	Нови материјали и нанонауке	717
ИИИ	Пољопривреда и храна	583
ИИИ	Унапређење доношења државних одлука и афирмација националног идентитета	821
Укупно ИИИ		4.714
УКУПНО ОН+ТР+ИИИ		15.246

тима 11.358. Није плаћено 1.438 истраживача (пензионери, спољни сарадници, стипендисти, истраживачи с категоријом А7/Т7 или с БИМ=0).

Снимак сјања (исказан квантитативним показатељима) још није процена *поштенцијала* српске науке. Свака даља озбиљнија расправа о будућности науке

Табела 3. ОБРАЧУНСКА ЗВАЊА И БРОЈ ИСТРАЖИВАЧА

ОБРАЧУНСКО ЗВАЊЕ	БРОЈ ИСТРАЖИВАЧА
1. Асистент приправник	164
2. Асистент	1.695
3. Доцент	1.869
4. Ванредни професор	1.288
5. Редовни професор	2.101
6. Сарадник у настави	206
7. Спољни сарадник	10
8. Истраживач приправник	1.042
9. Истраживач сарадник	1.917
10. Научни сарадник	869
11. Виши научни сарадник	391
12. Научни саветник	629
13. Стручни сарадник	164
14. Виши стручни сарадник	78
15. Стручни саветник	98
19. Стипендиста	111
21. Научни саветник – факултет	6
22. Виши научни сарадник – факултет	5
23. Научни сарадник – факултет	21
24. Истраживач сарадник – факултет	38
25. Истраживач приправник – факултет	7
33. Стручни сарадник – факултет	116
34. Виши стручни сарадник – факултет	5
35. Стручни саветник – факултет	20
УКУПНО	12.850

(као и: привреде, образовања, здравства, културе, ...) у Србији претпоставља широку (и високо свесну) јавност. Само под претпоставком јавности могуће је кроз дијалоџ доћи до одговора на питања:

Одакле? Куда? Како до циља? Којим њуџањама и којим средствима? Шта су њриоритетни? Које су фазе и који алтернативни сценарији? Ко су главни актери („елиџа“) њромена? Криџеријуми и њроџедуре акредџиџације (њре свеџа докџорских и њосџдокџорских) сџудија? Сџиџија или научна њолиџика? Инџерес или истџина? Расџ, развој, њроџрес: инџелекџуалџи и власџ.

При томе не сме се занемарити ни (глобални, европски и регионални) конџекџи који се све брже мења.

ГЛОБАЛНИ КОНТЕКСТ

Човечанство је запљуснуто енормним приливом података. Они ће се до 2020. удвостручавати сваке друге године! Очекује се да у „дигиталном космосу“ сваки житељ наше планете, на истеку друге деценије 21. века, буде затрпан с 5.200 гигабајта. Сваке секунде размени се 3,7 милиона електронских порука. Ширум света на мобилне телефоне претплаћено је 4,6 милијарди људи. На Интернет је прикључено између једне и две милијарде људи (2013. године прослеђено 667 егзабајта)!

Да ли овај цунами информација збуњује „консументе“ или им помаже да оптимално користе „право на избор“? Да ли јача и уздиже њихову личност или их претвара у објект (манипулације)?

Да ли ствара нову, виртуелну, стварност? Колико су још видљиве границе између нове и старе („тврде“) стварности? Парола дана гласи: *Honour the past – imagine the future!* Нека се припреми будућност! Хумана или постхумана? [Fukuјama 2002].

Која је разлика између информација и знања? Има ли (још) разлике између знања и мудрости? Између технике и етике, цивилизације и културе?

Истина или интерес? У којој су мери савремене глобалистичке идеје засноване на научним истраживањима, а колико на партикуларним интересима који се представљају као универзални.

Шта је одговор на нивоу појединачних (пре свега мањих, средње развијених) држава? Има ли га? Или је (био) у праву Адолф Хитлер који је „у дијалогу“ с финским председником устврдио да „мале државе немају будућност“ [Jakobson 1984].

Имају ли будућност макрорегионалне интеграције типа Европске уније? Да ли и оне воде унапред изгубљен рат (у науци, технологији, својинским правима и другим секторима „меке моћи“ [Naj 2012]) с глобалном империјом, односно подлежу ли и оне терору транснационалних корпоративних интереса у неомеркантилистичком амбијенту који креира крупни („анонимни“) капитал.

Сведочимо из дана у дан да је свет у кризи. Кризу су индуковали богати. Због богатих су и сиромашни у кризи. Богати пребацују трошак изласка из сопствене кризе на сиромашне стварајући тражњу (отпочињањем ратова) за производе који доминирају у њиховој производној структури – за оружје и муницију².

Али, сиромашни су „богатији“ за две врсте криза: аутохтоне и „преливене“ из првог света. Додатне тешкоће ствара наслеђе у земљама у транзицији: Транзиција је у модерној историји јединствен покушај да се „брзо и у исто време пређе

2 Да ли то значи да је Карл Шмит био у праву када је говорио: излаз из мале кризе је мали рат, а из велике – велики рат. Има историчара који мисле да се тек Другим светским ратом изашло из Велике економске кризе тридесетих. Да ли је могући Трећи светски рат излаз из светске економске кризе која је отпочела пре седам година? Да ли, на пример, криза наметнута Украјини води човечанство у нови велики рат? Да ли је рат наша судбина?

с унитаристичког на федерални поредак, с једнопартијске на вишепартијску структуру, с централизоване на тржишну привреду, и с гушења на изражавање националног идентитета. Сваки од ових циљева је тежак; већина без премца; сви су за расправљање; а комбинација свих ових фактора – посебно њихових непредвидивих учинака један на другом – задаје страх.“ (Натан и Хофман у: [Осић 1999]).

ЕВРОПСКИ КОНТЕКСТ

ЕУ представља покушај одговора на (за)дате изазове 21. века. Полазећи од „трошкова не-Европе“, у оквирима својих (релативно ограничених) могућности, ЕУ бројне научне, технолошке, економске, друштвене ... изазове жели рационално да решава на научним сазнањима, уместо на волунтаристичком принципу. У том смислу недвосмислено су као циљеви постулирани:

- изврсност у науци,
- индустријско лидерство и
- (ефикасан и правичан) одговор на друштвене изазове.

Када је реч о науци и технологији ЕУ је формулисала 38 научно-технолошких платформи (НТП). У њиховим оквирима се дефинишу проблеми, усмеравају истраживања и осмишљавају пројектни задаци.

Дефинисане су претпоставке од којих полази савремена европска (светска) наука:

Прво, очевидан је експоненцијални пораст удела најновијег знања и савремених технологија у новим производима (тзв. уткано знање и новододата вредност).

Друго, светске силе се све жешће надмећу у науци и технологији. То се очигује у одржавању постојећих или повећању улагања у истраживање и високо образовање.

Треће, светски универзитети, испочетка само западни, деценијама се утркују у заузимању што вишег места на међународним листама вредновања. То се у протеклих 11 година нарочито сагледава на познатој Шангајској листи.

У том смислу треба усмерити напоре ЕУ у домену науке и артикулисати политику научно-технолошког развоја пре свега као иновациону политику.

СРБИ И СРБИЈА

Српско друштво је (по ко зна који пут) на судбоносној раскрсници. С тог раскршћа воде два пута: један – привреда и друштво засновани на знању које (може да) води опстанку и/или развоју, други – волунтаризам, импровизација, производња привида, главињање, труљење и – пропадање.

Многа су стратешка развојна питања већ отворена. А следи и низ нових којима ћемо бити ускоро „затечени“, односно која ће нам бити наметнута деловањем европских (ЕУ) и глобалних „повесних силница“ (или „изненађујућих“

природних катастрофа као што су, на пример, мајске поплаве). Да поменем само нека од тих горућих (или тињајућих) питања:

Реформа образовања: почети од (пост)докторских студија или од основног (пред)школског образовања (и васпитања)? Зачарани круг, проблем „кош–јаје“.

Високо образовање и научноистраживачки рад (НИР): истраживачки универзитети и/или крупнији национални институти (Демокритос, Грчка)?

Предности и мане јавно-приватних (PPP) аранжмана: државни и приватни универзитети; решење – пољски или мађарски модел?

Научна политика и како је побољшати? (Основати Science Policy Unit? Где је лоцирати?)³

Кровна (*irand*) стратегија: неопходност или луксуз? И...И или ИЛИ...ИЛИ? Однос секторских стратегија и кровне стратегије. Стратегиологија и „рекурсивно програмирање“? Институционализација стратешког начина мишљења и стратеголошког истраживања (ИСТЕР?)?

Воља и оскудица: праксеолошки одговори на приоритете. Шта су приоритети и како се у ходу прилагођавати (све убрзанијим) структурним глобалним променама на које (услед занемарљиве специфичне тежине) Србија није у могућности да утиче? У земљи која нема где не храмље и која у свим сегментима развоја заостаје, где је много тога разваљено и уништено – све је приоритет. Преведено на практичан језик – ништа није приоритет. Да ли је могуће утврдити преференције преференција, тј. параметре и/или процедуре за њихово агрегирање. Или ту не помаже ни најсофистикованији (јапански!) – софтвер за утврђивање приоритета.

Подела рада (у Европи, на Балкану...) и место Србије у тој подели. Има ли Србија компаративних предности⁴? Компаративне предности у привреди и одбир праваца (дисциплина и тема) научних истраживања које ће подржати будућа (ефикасна) политика научног и технолошког развоја. Неко је недавно избацио симплицистичку паролу: *voda*⁵ – *xрана*⁶ и *одбрана*⁷! Има ли ту ипак неке здраве логике – да се у Србији и подела рада у науци (истраживачке теме и пројекти које финансира МНТР – видети Прилог 4) изведу из оних области друштва (и грана привреде) у којима Србија има компаративне предности (како би у међународној конкуренцији те предности додатно појачала). У сваком случају, ово питање заслужује озбиљну јавну расправу, тачније јавне расправе пре почетка сваког новог циклуса финансирања стратешких („мега“) пројеката. Так-

3 За почетак би било корисно превести замашну енциклопедију (преко 14.000 страна), тимски рад америчких и израелских научника (која је за кратко време доживела више издања) а односи се на управљање знањем [Schwartz, David G. and Dove Teeni 2011]. Верујем да би то била најисплативија инвестиција Министарства просвете, науке и технолошког развоја.

4 Видети резултате исцрпне (секторске и регионалне) емпиријске анализе на ту тему у: [Оцић 2013].

5 Недавне поплаве сурово су упозориле на значај овог елемента за безбедност и развој државе.

6 Довољно здраве хране! За нас и за извоз...

7 Одбрана првенствено овде стоји као метафора за: здраво, образовано, обучено (вешто), креативно, предузимљиво, историјски самосвесно, самопоуздано, функционално организовано, просторно оптимално распоређено, и на крају, што да не – задовољно и срећно становништво.

ве расправе би могле да буду праћене и ажурираним дискусијама о вредновању резултата научних истраживања (уз разматрање питања категоризације научне периодике у којој се претежно ти резултати објављују).

Било би пожељно да у томе, поред домаћих, учествују и научници из дијаспоре, јер памет Србије у расејању треба сматрати интегралним делом српске научне заједнице. Научна политика треба максимално да подстиче научноистраживачку сарадњу на овој релацији.

Као што треба да убрза циркулацију истраживача међу домаћим институционалним секторима на релацији: наука – привреда – образовање – управа.

Мерама политике научног и технолошког развоја треба интензивирати интеграцију српске науке у Европски истраживачки простор (дакако уз што мање „асиметричности“⁸) и тиме елиминисати покушаје (санкције из 1992.) да се Србија изопшти из коришћења општих тековина научног и техничког напретка, односно искључи из сваког (европског) развоја [Vimer 2000].

При томе, то не значи да је развој искључиво егзоген феномен. (Следствено томе, националне стратегије развоја биле би излишне и чак немогуће, јер – по нашем пристанку или без њега – други одлучују о нашем развоју, а ми се томе – милом или силом – поковавамо).

У којој мери је развој егзоген, а колико ендеген феномен? Могу ли други да нас развиј(а)ју? Како то да они могу, а да ми не можемо да се развијамо?! Зашто би страни стратешки партнери то (за нас) чинили? Јер нас воле! Или воле свој екстрапрофит?

„Ми смо инфериорни и никад нисмо били способни за развој јер не унемо да радимо и не унемо да мислимо (а о футуристичкој визији и да не говоримо), не знамо шта су нам интереси, а баш нисмо сигурни ни у питању идентитета...“⁹ убеђују нас наши политички лидери¹⁰, а да при том не указују на примере земаља у дугој привредној историји човечанства, које су успеле тако што су се искључиво ослањале на егзогене чиниоце развоја¹¹.

8 У Словачкој, на пример, уз помоћ Брисела (а пре свега, научника чланова националних академија наука из тзв. Вишеградске групе) урађен је пројект „Научна политика у Словачкој“ који се врло успешно спроводи. УНЕСКО такође располаже огромним искуством у таквим пословима. Међутим, држава Србија је готово замрзла сарадњу с овом важном организацијом УН.

9 Негира се свака потреба за укоренивањем. За дубинско разматрање овог питања видети [Veј 1995].

10 А у ружењу народа и сејању безнађа не заостају ни пропагандистичке апологете грубе империјалне (глобалне и регионалне) моћи: „(Јерговић): 'У основи, људи су олош. Зато је капитализам идеално друштвено уређење'. Следствено томе, људе треба надзирати (Басара), прихватити Европску унију, јер је све боље од нас самих. ... за излазак (из кризе) је потребно 'одустајање од херојске прошлости, од националног достојанства', јер је „национални идентитет ... ионако једна од романтичарских небулоза' (Басара)“. [Маринковић 2014]. Шта је ово ако није типични дискурс моћи (Ролан Барт): „...свуда 'овлашћени' гласови који су себи дали за право да обзнане дискурс сваке моћи: дискурс ароганције. Увиђамо дакле да је моћ присутна у најситнијим механизмима друштвене размене: не само у држави, класама, групама, него и у моди, јавним мишљењима, забавама, играма, спортовима, информацијама, личним и породичним односима, све до ослободилачких нагона који настоје да јој се супротставе. Дискурсом моћи називам сваку моћ која рађа кривицу и, према томе, осећај кривице код онога који га прихвата.“ [Bart 2009: 13].

11 Самоизолационизам данас у условима растуће међузависности држава и народа је немогућ (или је краток даха), поготово у случају мањих земаља; оне су (без обзира на политички систем или степен привредне развијености) упућеније на међународну размену, тј. нужно отвореније него велике.

Да ли је Србија развојни придошлица, почетник или понављач? Шта је (или шта би могао бити?) извор (аутентичног) развојног динамизма на националној, (микро)регионалној и локалној равни? Има ли га у Србији? У чему је укорееен? Наука (посебно природњачка и техничка) је универзална. Она је у темељу савремене цивилизације. Култура је специфична, култура није имитација. Али она је и комуникација – продуктивни конфликт, прожимање и оплемењивање.

Светска (и домаћа) економска криза, транзиција, систематски ништи-тељски притисци на Србију (и понижења, видети [Rostow 1960]) идеални су изазови за израду и примену стратегије опстанка и визије развоја (или, да парафразирам Ростова, за take-off).

Научна Србија повезана у мултидисциплинарну и мултифункционалну (националну, балканску, европску и светску) мрежу, води опстанку и динамичном развоју.

Постало је „модерно“ рећи да су легитимни (питање је колико су и убедљиви) гласови који тврде: „Није тренутак!“

НИЈЕ ВРЕМЕ!

Најистакнутији сарадник Института за *сйрашйеијске* студије и развој „Петар Карић“ Алфа универзитета у Новом Београду, супротстављајући се „упадљивим кампањама“ (!?) за израду стратегије развоја¹² указује на неприкладност тренутка за покретање рада на стратегијама [Маџар 2013]. Дакле: „није тренутак!“, јер, према тврдњама овог експерта за стратегијске студије и развој, данас у Србији не постоје оптимални (или идеални) услови за израду и примену дугорочне стратегије развоја. Здраворазумски одговор на ову тврдњу гласи: Када би постојали такви тренуци, тј. када би у развоју све ишло „као по лоју“, онда никаква *сйрашйеијска* активност вероватно не би ни била потребна¹³. А сигурно не би било потребе ни за Институтом за стратегијске студије... Следствено томе, шта ће нам и домаћа наука!

Није тренутак? Када је тренутак? Када ако не сада? За бирократе и политиканте никад није Тренутак: „За војнике је увек рано, а за официре увек касно“¹⁴:

12 „Тренутно су у току две упадљиве кампање за израду и друштвену верификацију дугорочно усмерених стратегија – једна у којој водећу улогу има САНУ, а друга коју је нешто раније под називом *Нацрпй сйрашйеијске реиндустријализације Србије* покренуо Национални савет за привредни опоравак“, јер „прилив страних директних инвестиција неће сам од себе да се интензивира само због тога што је урађена и озваничена извесна, макар и најдопадљивије обликована, стратегија привредног развоја.“ [Маџар 2013]

13 Али читава (позната) историја човечанства показује да таквих идиличних услова једва да је и било, а вероватно их никада неће ни бити (кад – и ако – човечанство претекне претеће светске катаклизме).

14 А реакционарним кунктаторима (агитпроповцима дефетизма, разним *левим смейалима* и *мувама сирћешарама*), шићарцијама и чанколистима, „експертима“ и „моралним громадама“, постмодерним релативистима свега постојећег и другим горгонистима разних фела који по медијском полумраку *ad pauseam* арогантно бледослове, одговор је одавно дао Алберт Хиршман, аутор неортодоксне *Сйрашйеијске йривредној развоја* (објављене још 1958), у књизи *Рейторика реакције: изойаченост, јаловост, ойасност* [Hirschman 1998].

„Одважити се значи за тренутак изгубити тло под ногама; не одважити се значи изгубити сам живот“ написао је чувени дански филозоф Серен Кјеркегор.

На крају, придружујем се Милану Кашанину, па и „ја верујем ... да је баш у том наше предодређење, и да ће нам наша снага увек бити толико јака да надвладамо нашу судбину“ [Кашанин 1919]. Или оно што нам наши усрећитељи намећу као судбину.

ЛИТЕРАТУРА

- Кашанин, Милан. Вештина писања, *Књижевни јуџ* (Загреб) 1919.
- Маринковић, Никола. Књига о свему и свачему, *Печачи* број 324, 27. јун 2014.
- Маџар, Љубомир. Стратегија и ограничења, *Полиџика*, 25. децембар 2013.
- Милутиновић, Драгутин С. *Индуџирија и њени чиниоци у Срџији*, Нови Сад 1877.
- Мирковић, Тодор. *Сџираџеџије и раџине докџирине суџерсила и длокова: Еволуџија и џреласци у нови квалиџеџи*, Војноиздавачки завод, Београд 2003.
- Николић, Андра. *Економско сџање Срџије у XIV веку*, Друштво за привредну историју, Београд 2012 (1873).
- Оџић, Часлав. *Помаџи, учешџа, учинџи: Привреде Јуџославије, реџублика и џокраџина 1952–1990*, Службени гласник, Београд 2013.
- Atali, Źak. *Kratka istorija budućnosti: Dopunjena verzija*, Arhipelag, Beograd 2010.
- Bart, Rolan. *Lekcija: Pristupno predavanje na Kolež de Fransu, održano 7. januara 1977. godine*, Karpos, Loznica 2009.
- Fukujama, Fransis. *Naša posthumana budućnost: posledice biotehnołške revolucije*, CID, Podgorica 2002.
- Hirschman, Albert O. *Retorika reakcije: izopačenost, jalovost, opasnost*, Politička kultura, Zagreb 1998.
- Jakobson, Maks. *Finska – mit i stvarnost*, Treći program Radio Sarajeva, Sarajevo 1984.
- Naj, Džozef. *Budućnost moći*, Arhipelag, Beograd 2012.
- Ocić, Časlav. Tranzicija ili kapitalisti bez kapitalizma, *Ekonomska misao*, god. 32 (1999), № 3–4, str. 318–330.
- Rostow, Walt W. *The Stages of Economic Growth*, Cambridge UP, Cambridge 1960.
- Schwartz, David G. and Dove Teēni. *Encyclopedia of Knowledge Management*, Herschy / New York 2011 (2nd edition)
- Vejl, Simon. *Ukorenjivanje: Uvod u deklaraciju o dužnostima prema ljudskom biću*, BIGZ, Beograd 1995.
- Vimer, Vili. Srbija trajno mora da bude isključena iz evropskog razvoja (Pismo kancelaru Gerhardu Šrederu, Berlin, 2. 5. 2000), <http://forum.krstarica.com/showthread.php/256932-Vili-Vimer-Srbija-trajno-mora-da-bude-isklju%C4%8Dena-iz-evropskog-razvoja>

SCIENCE – GENERATOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

RADIVOJE MITROVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Mechanical Engineering

Kraljice Marije 16, Beograd, Serbia

rmitrovic@mas.bg.ac.rs , radivoje.mitrovic@gmail.com

SUMMARY: Is there a successful state anywhere in the world (particularly in Europe) whose development is not based on the ever-growing and ever-more-sophisticated achievements of modern science? Can Serbia survive and develop on the basis of voluntarism, improvisation and the production of chimeras? Or is Serbia's sustained development possible only if it is based on science?

KEY WORDS: Serbia, social status of science, new scientific policy, (re)industrialization, modernization, strategy, survival, sustainable development

МОГУ ЛИ СТРАТЕГИЈЕ ДА ПОМОГНУ РАЗВОЈУ СРПСКОГ ДРУШТВА?

БРАНИСЛАВ Р. СИМОНОВИЋ

Универзитет у Београду, Институт за општу и физичку хемију

Студентски трг 12/5, Београд, Србија

bsimonovic@iofh.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Велика је неуједначеност српских стратегија, у тематском, садржајном и методолошком погледу. Дата је дефиниција стратегије и побројано је 12 ствари које морају да се имају у виду при изради стратегије. Предлаже се израда обрасца за писање стратегија, с набројаним свим питањима и редоследом којим мора да се одговара на питања, да би се добиле стратегије уједначене по обухватности и ширини. Српске стратегије не могу да буду просте копије или компилације страних стратегија јер Србија има своје природне одлике, друштвено-економске прилике и могућности различите од осталих земаља.

За њихову израду су неопходни знање, наука и струка. Задатак науке је да „унапређује народно здравље, просперитет и благостање; да осигура народну одбрану“. Допринос благостању и просперитету земље је нешто најбоље што стратегијом може да се постигне.

Реиндустријализација Србије мора да почне развојем војне индустрије. Нема развијене земље без развијене војне индустрије. Војни буџети су највећи и из њих се улаже у истраживање и развој.

На питање постављено у наслову овог рада одговор је: стратегије могу да помогну развоју српског друштва, ако у њиховој изради наука и струка имају главну реч.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: стратегија, наука, реиндустријализација Србије, војна индустрија

Ако вас радозналост, којим случајем, одведе на интернет страницу Владе Србије [Влада Републике Србије], моћи ћете да се уверите да Србија има свега 106 стратегија. Потомци Живојина Мишића решили су да надмаше претка, па су све што им је пало напамет стављали у стратегије. Или су беспоговорно извршавали налоге пребирокупатизоване ЕУ, у којој доконе бирократе нормативују све што им дође под руку или падне напамет у часовима доколице (чак и величину и облик краставца). Довољно је да се прегледају наслови усвојених српских стратегија, па да се види колико је интелектуалног напора било потребно да се смисле само наслови неких од стратегија: стратегија управљања акцијама банака у власништву Републике Србије, стратегија развоја јавних набавки у Републици Србији, стратегија за смањење преоптерећености смештајних капацитета за заводима за извршење кривичних санкција у Републици Србији, стратегија

контроле стрељачког и лаког оружја у Републици Србији или стратегија комуникације о приступању Републике Србије Европској унији (ма шта то требало да значи), стратегија о ХИВ инфекцији и AIDS-у, итд.

Нагађања о изненадној потреби Србије за толиким бројем и таквих стратегија престају ако се има на уму поражавајући учинак свих тих стратегија. Разлози за толиким бројем стратегија, за све и за свашта, много су приземнији и једноставнији. Био је то начин да се, кроз разне консултантске услуге извуку паре пореских обвезника. Тако су се протеклих година, пишући стратегије за све и за свашта, многи „консултанти“ окористили на штету Србије, а њој је остало брдо неупотребљивог папира.

Очигледна је велика неуједначеност и разноликост српских стратегија. Та разноликост огледа се, не само у тематском и садржајном погледу, већ и у методолошком погледу. Осим неуједначености схватања садржаја стратегије, постоји и велика разлика у схватању значаја и домета стратегија.

О СТРАТЕГИЈИ

Према Оксфордском речнику [Oxford Dictionary], стратегија је „план деловања направљен да би се постигли дугорочни или укупни циљеви“.

Мериам-Вебстер речник [Merriam-Webster Online Dictionary: a] дефинише стратегију као „промишљени план или методу за достизање посебних циљева, обично у дужем периоду“. Или као „науку и вештину упошљавања политичких, економских, психолошких и војних снага народа или групе народа за добијање максималне подршке за усвојену политику у миру или у рату“.

Иначе, реч стратегија потиче од грчке речи „стратегос“ (грч. стратос – војска, аго – водити, *στρατηγός* – *στρατηγεῖος* = војсковођа). Почетком 19. века појам стратегија почиње да се користи за шире, напред описано, значење.

Да би се израдила стратегија неопходно је да се претходно сагледају многе ствари:

1. Које су стварне краткорочне и дугорочне потребе земље (друштва). Ако вам кућа прокишњава, онда се не прави стратегија како да закрпите рупе, већ се рупе одмах крпе. Стратегија се прави ако намеравате да направите нову кућу, која ће да задовољи све ваше потребе. Онда сагледавате које су све то потребе које таква нова кућа треба да задовољи.

2. Постојеће стање у области, друштвеној делатности или привредној грани за које се праве планови развоја или стратегије. Анализом постојећег стања доћи ће се до података које су слабости, а које добре стране у области за коју се прави стратегија, па ће се кроз стратегију и о томе водити рачуна.

3. Који је редослед решавања тих потреба. Од свих сагледаних потреба, неопходно је направити редослед њиховог решавања јер се неке ствари не могу решавати преко реда. Постоји неки логичан редослед решавања потреба. Не можете да набављате локомотиве ако пре тога нисте изградили пруге. Осим тога, за решавање различитих потреба неопходна су нека средства, па

је неопходно да се предвиди које се потребе могу решавати с расположивим средствима.

4. Која су расположива природна богатства или, како се то данас каже, ресурси за решавање сагледаних потреба.

5. Која су расположива средства у јавним (државним) фондовима, односно који су начини да се та средства у неком разумном року обезбеде. На основу сагледаних потреба и редоследа њиховог решавања, планирају се средства за остварење постављених циљева, довољна да се ти циљеви у потпуности остваре.

6. Који расположиви научни и стручни кадар и које специјалности су неопходне за решавање сагледаних потреба. Ако се планира, на пример, увођење информacionих технологија, неопходно је предвидети и школовање потребног броја стручњака за потпуно искоришћење уведених нових технологија.

7. Усклађеност с плановима развоја и стратегијама у другим друштвеним делатностима и привредним гранама. Будући да су многе друштвене делатности и привредне гране међусобно уско повезане и међузависне, неопходно је да се при прављењу планова развоја и стратегија узму у обзир и планови развоја, потребе и стратегије других друштвених делатности и привредних грана, чиме се обезбеђује уравнотежени и равномерни развој свих делатности, како друштвених тако и привредних.

8. Усклађеност планова развоја и стратегија са европским и светским токовима како не би дошло до заостајања земље (друштва) у односу на развијени свет. При томе се узимају општи токови развоја у појединим друштвеним делатностима и привредним гранама, а не праве се копије планова и стратегија развијених земаља јер свака земља има своје посебности.

9. Који су стварни рокови за решавање сагледаних потреба.

10. Која је употребљивост (применљивост) остварених резултата који ће се добити решавањем сагледаних потреба, на краћи или на дужи рок.

11. Које је стање опште техничко-технолошке оспособљености привреде (друштва) и њене могућности да употреби (примени, искористи) добијене резултате.

12. Која је општа корист од остварења сагледаних потреба. При разматрању овог питања треба имати на уму, не само општу корист, већ и уложена средства за њено остварење, време уложено за то, као и број корисника којима је намењена.

Овде, вероватно, није побројано баш све што мора да се има у виду, али су дате најбитније ствари о којима мора да се води рачуна при изради било које стратегије. А да би се избегле једностраности, неусаглашености и мањкавости било које стратегије која се доноси, добро би било да се направи *образац за писање стратегија*. У њему би се набројали сви елементи, сва питања и редослед којим мора да се одговара на постављена питања. На тај начин, добиле би се стратегије уједначене по обухватности и ширини, по заснованости, по остварљивости и по користи коју треба да донесе њихово спровођење.

ЧЕМУ СТРАТЕГИЈЕ?

Да би се избегла стихијност, произвољност и неравномерност у развоју, да би се задовољиле нарастајуће потребе људи, неопходно је да се на нивоу државе, региона или мањих административних целина праве планови развоја и стратегије за њихово остварење. При томе се полази од природних одлика, друштвених прилика и стварних могућности земље (друштва). Само тако направљена стратегија може да донесе неку добробит, да дугорочно реши неке проблеме и даље омогући задовољавање нарасталих потреба људи.

Од природних одлика треба поменути географски положај и топографију земље који одређују и климатске прилике, као и природна богатства (минерална богатства, реке, језера, бање, геотермалне воде, флора и фауна и др.)

Познавање друштвених прилика (економска моћ, степен развоја, култура, традиција, демографска слика, верске прилике, геополитичка ситуација и др.) веома је важно јер од њих зависи шта, како и колико може да се планира и да се направи ваљана стратегија.

Неспорно је да свака земља (друштво) има своје посебности које морају да се имају на уму при изради било које и било какве стратегије. Ниједна српска стратегија не може да буде проста копија или компилација страних стратегија, зато што мора да се води рачуна о нашим посебностима. Стране стратегије могу да буду узор у методолошком смислу, у начину сагледавања и решавања проблема, у сагледавању општих светских токова и тежњи, али никада не могу у потпуности да одразе све наше посебности.

Све напред наведено одређује могућности земље (друштва) да се остваре потребе те земље у будућности. Држава је та која мора да сагледа све потребе и могућности земље (друштва) да се оне остваре у неком разумном року и на основу тога сачињава и доноси планове развоја земље (друштва), односно стратегије како да се ти планови остваре.

Кад се сачини стратегија, неопходно је да се направи детаљан прорачун како би се сазнало колико је пара потребно за спровођење те стратегије, колика ће корист од ње да настане, а колика штета и у којим областима. На основу тога праве се годишњи и укупни планови прилива и трошења пара за спровођење стратегије, чиме се одређује и динамика реализације стратегије. То је посао државе, односно одговарајућег министарства, а ако је реч о регионалним/ локалним стратегијама, онда то раде органи регионалне/локалне самоуправе.

НАУКА И СТРУКА У ИЗРАДИ СТРАТЕГИЈА

Ако се има на уму шта све претходи изради стратегије, шта све треба да обухвати стратегија и како треба да изгледа свеобухватна стратегија, онда је неспорно да је за њену израду неопходан услов знање. На латинском језику знање је *scientia*, а од ове речи и долази име за науку (у енглеском језику *science*, француском језику *la science*, у италијанском језику *scienza*). Наука је, дакле,

„знање или систем знања који обухвата опште истине или деловање општих закона, који се добијају и проверавају помоћу научних метода“ [Merriam-Webster Online Dictionary: *b*]. Имајући на уму значај и очекивања од једне стратегије за земљу, неопходно је да наука и струка имају главну реч у њеној изради. Све што је у стратегији планирано мора да буде проверено и остварено научним методама, засновано на савременим сазнањима науке и струке, да не би било лутања и промашаја који се плаћају не само новцем, већ и изгубљеним временом, а тиме и заостајањем за развијеним светом. Имајући на уму нашу садашњу ситуацију, треба добро водити рачуна да не буде промашаја јер би нас то водило даљем заостајању и удаљавању од развијеног света.

Циљ сваке стратегије јесте да се нека област привредне или друштвене делатности трајније уреди и значајно унапреди, да се њеним остварењем увећа благостање и обезбеди просперитет. Конгрес САД је 1950. године усвојио закон којим се оснива Национална фондација за науку [Public Law 507–81st Congress], са задатком да „унапређује науку; унапређује народно здравље, просперитет и благостање; да осигура народну одбрану“. Зато је логично, нормално и потребно, а за добру стратегију и неопходно, да наука и струка имају главну реч у стварању и спровођењу стратегије. Допринос благостању и просперитету земље (друштва) јесте нешто најбоље што неком стратегијом може да се постигне.

О РЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈИ СРБИЈЕ

Кад је реч о реиндустријализацији Србије, о чему се последњих месеци доста говори, треба погледати искуства индустријски развијених земаља. Уместо модернизације индустрије коју смо имали, ми смо готово потпуно уништили индустрију. Много је теже поново подизати индустрију која је уништена, него што је било модернизовати ондашњу индустрију коју смо имали.

У десет најмоћнијих земаља света спадају: САД, Кина, Русија, Француска, Јапан, Велика Британија, Немачка, Индија, Канада и Израел, ако се узму у обзир економска снага, војна моћ, становништво, стање технологије, енергетска сигурност и спољнополитички утицај [Maps of World].

Од ових десет најмоћнијих држава, осам има највећи војни буџет на свету. Осим Израела и Канаде, све напред побројане најмоћније земље света, имају и највеће војне буџете и спадају у првих десет земаља по висини војног буџета [Stockholm International Peace Research Institute]. Процењује се, према подацима за 2012. годину, да су годишњи издаци за војску око 1.760 милијарди долара [Anup Shah 2013], што је око 2,5% светског бруто домаћег производа или око 249\$ по становнику у свету.

Неспорно је, дакле, да нема моћне и индустријски развијене земље у свету без развијене војне индустрије. То је, уједно, једина грана индустрије која је за време трајања светске економске кризе бележила раст (једино је 2012. године забележен мали пад од свега 0,4% у односу на 2011. годину).

Осим тога, војна индустрија је финансирала многа истраживања и развоје чији су резултати врло брзо примењени у цивилним фабрикама (многи нови материјали и легуре, електронске компоненте, минијатурни електронски склопови и уређаји, ласери и њихова примена у многим уређајима, средства за заштиту, итд.). На тај начин се средства издвојена из буџета за војне потребе врло брзо враћају кроз различите производње нових добара и њихово широко коришћење.

Према томе, једини закључак који из наведених података може да се извуче, јесте да развој војне индустрије мора да буде полазна основа реиндустријализације Србије. То нам потврђује и искуство наше бивше државе, Југославије, која је имала веома развијену војну индустрију, која је у укупном извозу учествовала са око 50%.

Осим тога, има још разлога који потврђују да војна индустрија мора да буде основа за развој нове индустрије у Србији:

1. Потребне војне индустрије су веома разноврсне и она за своју производњу упошљава различите индустријске гране цивилног сектора (металургија, металска индустрија, хемијска, електронска, оптичка, текстилна, индустрија гума и пластика, рачунарска, итд.).

2. Свака војна индустрија мора да има свој развој, да непрестано прати савремене светске токове у науци и технологији и да упошљава стручњаке најразличитијих профила и ангажује научне институте и факултете, поред сопствених развојних института.

3. Војна индустрија ради по војним стандардима (military standards) који важе за најстроже светске стандарде. Она и од својих добављача захтева да раде по најстрожим стандардима контроле квалитета, што значајно доприноси општем подизању нивоа техничке културе и квалитета производње, односно производа.

4. Доприноси развоју многих (готово свих) индустријских грана (прехранбена, текстилна, електронска, оптичка, металуршка, хемијска и др.) и упошљава их – од грађевинарства, механизације, преко исхране, облачења, хигијене, до математике, рачунарства, социологије и психологије. За све то треба мноштво различитих материјала који се производе у многим цивилним фабрикама. Тиме се стварају услови за развој многих нових индустрија или, ако оне већ постоје, за подизање њиховог техничко-технолошког нивоа да би се задовољили највиши стандарди контроле квалитета. Због тога може да се каже да развој војне индустрије доприноси истовременом развоју великог броја привредних грана, што није случај ни с једном другом граном индустрије.

5. Развој војне индустрије доприноси безбедности, сигурности и стабилности земље. Кад је реч о питањима одбране и безбедности земље, обично се лакше обезбеђују средства за војни део буџета.

У војном буџету знатан део средстава намењен је истраживањима и развоју. У развијеним земљама у оквиру војног буџета предвиђена су значајна средства за истраживање и развој. У САД за истраживање и развој из војног буџета у 2012. години издвојено је 76,94 милијарди долара [Department of Defense], од

чега је 2 милијарде долара било намењено основним истраживањима, а 4,7 милијарде долара примењеним истраживањима. Исте године Национална фондација за науку [National Science Foundation] издвојила је за основна истраживања 6,2 милијарде долара. Из ових података неспорно је да се из војног буџета издвајају велика средства за финансирање истраживања и развоја, што све доприноси општем научном и техничко-технолошком напретку земље. Највећи део открића, проналазака, технологија насталих из оваквих пројеката нису везани за уско војне потребе, већ имају много ширу примену, па се њиховом реализацијом остварује општи друштвени напредак. Уосталом, један од задатака науке, како је то утврђено Актом о оснивању Националне научне фондације САД јесте да „осигура народну одбрану“.

МОГУ ЛИ СТРАТЕГИЈЕ ДА ПОМОГНУ РАЗВОЈУ СРПСКОГ ДРУШТВА

На питање постављено већ у наслову овог текста одговор је: стратегије могу да помогну развоју српског друштва, ако у њиховој изради наука и струка имају главну реч. На тај начин избегава се волонтаризам, а стратегије су засноване на реалним претпоставкама. Стратегија не сме да буде страначка ствар јер су могућности и потребе земље (друштва) независне од странака, а циљеви који треба да се постигну много су општији и дугорочнији од страначких.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Влада Републике Србије: <http://www.gs.gov.rs/strategije-vs.html>

Anup Shah 2013: <http://www.globalissues.org/print/article/75>

Department of Defense: http://comptroller.defense.gov/defbudget/fy2012/fy2012_r1.pdf

Maps of World: <http://www.mapsofworld.com/world-top-ten/world-top-ten-powerful-countries-map.html>

Merriam-Webster Online Dictionary: a: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/strategy>

Merriam-Webster Online Dictionary: b: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/science>

National Science Foundation: <http://www.nsf.gov/pubs/2011/nsf11021/nsf11021.pdf>

Oxford Dictionaries: <http://oxforddictionaries.com/definition/english/science?q=science>

Public Law 507-81st Congress, Chapter 171-2d Session, S. 247, <https://www.nsf.gov/about/history/legislation.pdf>

Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI): http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database

CAN STRATEGIES HELP DEVELOP SERBIAN SOCIETY?

BRANISLAV R. SIMONOVIC

University of Belgrade, Institute of General and Physical Chemistry,
Studentski trg 12/5, Belgrade, Serbia
bsimonovic@iofh.bg.ac.rs

SUMMARY: There is a great heterogeneity of themes, contents and methodologies among Serbian strategies. The paper provides a definition of a strategy, listing 12 points that must be observed when developing a strategy. A template for their elaboration is proposed, containing all questions that must be answered in order to yield strategies of uniform comprehensiveness and scope and the order in which they must be answered. Serbian strategies cannot be simple copies or compilations of foreign strategies, because Serbia has its own natural characteristics, social and economic circumstances and possibilities, different from those of other countries.

Knowledge, science and an expert approach are the necessary prerequisites for strategy development. The role of science is “to advance the national health, prosperity, and welfare; to secure the national defense”. The best any strategy can achieve is to contribute to the welfare and prosperity of the country.

Serbian re-industrialization must begin with the development of the military industry. There is no developed country in the world without a developed military industry. Military budgets are the highest and it is from these budgets that investments are made into research and development.

The answer to the question in the title is: strategies can assist in the development of Serbian society, if they are created through the application of science and expert views.

KEYWORDS: strategy, science, reindustrialization of Serbia, military industry

ОБРАЗОВАЊЕ И РАЗВОЈНИ ПРОБЛЕМИ СРБИЈЕ

ИВАН ИВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чика Љубина 18–20, Београд, Србија

ivanivic@eunet.rs

САЖЕТАК: Овај рад се бави анализом проблема високог образовања у Србији и његовим односом с развојним потребама Србије. Анализе су засноване на објективним и званичним подацима (РЗС, МПНТР, КАПК).

Анализе показују да постоје веома озбиљни квантитативни проблеми у високом образовању (драматични демографски пад који се не узима у обзир при димензионарању високог образовања, предимензионирани акредитовани капацитети високошколских установа и студијских програма, веома вероватан дефицит кадрова с високим образовањем у стратешкој перспективи).

За процену људских ресурса Србије од огромног значаја је да анализа улазних параметара квалитета високог образовања (јер нема непосредних емпиријских података о образовним постигнућима студената) показује да су знања и компетенције које се стичу у високошколском образовању вероватно под великим знаком питања.

Анализа података о броју уписаних и дипломираних студената (а и броја акредитованих места за упис) по образовним пољима и дисциплинама (дакле, и по областима делатности за које се образују студенти) у веома великом је раскораку с развојним потребама Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: демографски пад и образовање, проблеми високог образовања у Србији, високо образовање и развојне потребе Србије

У јавности се доста често, а нарочито из уста неких политичара, могу чути изјаве да је образовање веома важно за Србију, да је то један од развојних ресурса Србије. Међутим, најчешће су то пуке декларације јер нису пропраћене одговарајућим мерама државне и образовне политике (као што су повећање издвајања из БНП за образовање, конкретне мере за примену *Стратегије развоја образовања Србије до 2020. године* и великог броја акционих планова за примену те *Стратегије* који су већ урађени али се не примењују. Намера је да се анализира запостављање образовања као развојног ресурса и да се на што конкретнији начин покаже како постоји низ могућих мера за стварно коришћење образовања као развојног ресурса¹.

¹ Овај рад је у тесној вези с другим радом истог аутора: *Образовање као развојни ресурс Србије: стратешки поглед, који је припремљен за штампу у једном другом зборнику радова САНУ [Ивић 2014а, у штампи]*. Ова два рада се узајамно допуњују.

ПРОБЛЕМИ КОЈИ ЋЕ БИТИ РАЗМАТРАНИ

У једном другом свом раду (који се наводи у фусноти 1) анализирани су последице демографског пада у Србији по људске ресурсе Србије. Такође су анализирани могући губици људских потенција дуж вертикале образовног система и могућности спречавања тих губитака, посебно на предуниверзитетским нивоима образовања.

У овом раду биће настављене сличне анализе с нагласком на више и високо образовање које формира кадрове који непосредно улазе у свет рада.

Анализа се односи на квантитативне податке (колики континенти улазе у високо образовање у целини, какав је њихов распоред по нивоима високог образовања и по областима студија, какав је квалитет тог образовања, ка којим областима се усмеравају млади при избору студија и у којој мери је то усмеравање у складу с могућим развојем Србије).

Сви ови проблеми биће разматрани на два начина: с једне стране, на основу реалног стања и реалних тенденција које се одвијају спонтано и доста хаотично, с друге стране, да ли је и под којим условима могуће те тенденције усмерити тако да образовање у што већој мери допринесе решавању развојних проблема Србије.

МЕТОДИ АНАЛИЗЕ

Анализе које су потребне за решавање овде постављених проблема биће засноване на расположивим објективним подацима, а пре свега на званичним статистичким подацима.

Међутим, при сваком покушају анализе оних области које су од значаја за овај рад наилази се на веома озбиљне проблеме и овде ћемо навести основне такве проблеме.

Србија још није успоставила информациони систем у образовању који би требало да у сваком тренутку пружа податке који су потребни и поуздани иако се о томе много прича а већ дуго се врше и припреме за његово успостављање². Због тога не постоје сви неопходни подаци, а и многи подаци су непоуздани.

О високом образовању постоје многи статистички подаци у Републичком заводу за статистику и они су овде коришћени у великој мери. Неки подаци се могу наћи и у Комисији за акредитацију и проверу квалитета (КАПК) Националног савета за високо образовање.

Подаци о структури запослених и незапослених се доста редовно објављују у Републичком заводу за статистику (РЗС), а делом и у Националној агенцији за запошљавање, али и дефиниције запослености и незапослености су мањкаве

2 У оквиру послова око израде *Стратегије развоја образовања у Србији до 2020. године* урађен је елаборат који нуди решења за већину софтверских проблема јединственог информационог система у образовању [Ивић и Пешикан септембар 2013] али још нема информација да ли је тај елаборат коришћен за успостављање информационог система.

и класификације често нису довољно рафиниране за решавање проблема који су дефинисани у овом раду. Постоје и доста детаљни подаци о занимањима и делатностима у књигама пописа становништва 2011. године (књиге 14 и 15 које су објављене у јануару 2014. године).

У таквој ситуацији прибегли смо ономе што је једино могуће – посредним извођењем потребних података из различитих извора.

РЕЗУЛТАТИ АНАЛИЗЕ

У овом делу рада изложићемо неке налазе који бар делимично дају одговоре на проблеме које смо дефинисали и извући закључке до којих је било могуће доћи.

Квантитативни показатељи

Анализе које смо обавили показују да у дугорочној перспективи (у наредних 10–15 година) могу настати озбиљни проблеми у погледу расположивих људских ресурса с високим образовањем.

Оваква најава проблема може деловати неозбиљно ако се узму у обзир статистички подаци о великом броју незапослених младих људи (највише оних са средњим образовањем), укључив и приличан број младих с високим образовањем. Јер, готово да нема области рада и професија где нема суфицита кадрова.

Међутим, анализе драматичног демографског пада³ и перспективе о броју кандидата за упис у високо образовање у наредним генерацијама студената дају основе за указивање на ове квантитативне проблеме у релативно скорој будућности.

Посебни проблеми могу настати у неким областима рада ако се настави тенденција хаотичног уписивања у високо образовање.

То ћемо сада илустровати указивањем на основне статистичке податке који су релевантни за процене дугорочног развоја.

Основни чинилац од кога зависи обим људских ресурса у Србији је, наравно, демографски пад. То ћемо илустровати упоређивањем само две кохорте: 1985. године у Србији⁴ је било 101.938 живорођене деце⁵ а године 2012 – 67.257 деце⁶. Дакле, број деце рођене 2012. године је тачно 66% броја деце рођене 1985. године. Полазна основа за квантитативну анализу људских ресурса управо почиње од оваквог драматичног *демографског пада*.

Последњих школских година у високо образовање (овде укључујемо и државни и приватни сектор и то и струковне и академске студије на сва три ни-

3 О томе детаљније видети у [Ивић 2014а, у штампи].

4 Статистички подаци у овом раду нигде не обухватају податке о становништву Косова и Метохије (дакле укључују само централну Србију и Војводину).

5 РЗС: *Демографска стaтистика у Републици Србији*, 2012.

6 РЗС: *Демографска стaтистика 2002–2004*, 2006.

воа) ујисује се ирилично велики број сѿуденаѿа јер још увек пристижу бројније кохорте.

Тако је школске 2012/13 новоуписаних студената у прву годину, у све врсте високошколских установа, било укупно 53.179 (државни факултети – 31.573, приватни факултети – 6.770, државне високе школе струковних студија – 12.980, приватне – 1856)⁷. Када се узме у обзир величина тих кохорти (то су оквирно деца рођена 1993) то значи да се школске 2012/13 уписало фантастичних 66% кохорте⁸.

Велики је број и дипломираних студената. Године 2011. укупно је дипломирало на свим облицима и свим нивоима високог образовања 47.523 студента⁹, и то на I степену – 15.502, на II (мастер) – 31.460 и на III степену (докторске студије) – 561 студент.

Велики број оних који су се у наведеној школској години (а сличан је број и у суседним кохортама) ће по свој прилици дуго чекати на запошљавање или ће се после дугог чекања запослити ван струке. Постоји више разлога за то: застој у привреди Србије, хаотична политика уписа (студенти уписују оне студијске програме који се лакше уписују и завршавају без обзира што је могућност запошљавања у многим таквим секторима веома мала), високошколске установе дају дипломе за професије које тржиште рада не познаје.

Овде ћемо додати и важне податке из пописа становништва Србије 2011. године о образовном нивоу становништва Србије по узрастним групама¹⁰.

У Табели 1 саопштени су подаци о броју и проценту становника с вишим и високим образовањем у узрасној групи 30–34 године (та узрастна група се у европским статистикама узима као референтна група и то с разлогом јер се до тих узраста завршавају и највиши нивои образовања).

Табела 1. БРОЈ И ПРОЦЕНТ СТАНОВНИКА С ВИШИМ И ВИСОКИМ ОБРАЗОВАЊЕМ У УЗРАСНОЈ ГРУПИ 30–34 ГОДИНЕ (ПОДАЦИ РЗС НА ОСНОВУ ПОПИСА СТАНОВНИШТВА 2011. ГОДИНЕ)

	Укупан број	Укупан број с високим	%	Укупан број с вишим	%	Укупно више и високо	%
Укупно	494.580	123.143	24,9	33.874	6,8	89.269	18,1
Мушки	251.580	50.538	20,1	14.199	5,7	36.339	14,4
Женски	243.000	72.605	29,9	19.675	8,1	52.930	21,9

7 РЗС: Статистика друштвених делатности, *Саопшћење* 355 од 28. 12. 2012.

8 Ови подаци нису сасвим „чисти” јер постоји и прилив са стране (с Косова и из Метохије, из Републике Српске, из Црне Горе). Чисти подаци се не могу ни на који начин добити јер се у образовној статистици не примењује тзв. кохортни систем.

9 РЗС: *Саопшћење* број 94 од 30. априла 2012.

10 Ово су подаци с пописа становништва Србије 2011. године који још нису званично објављени. Аутор овог текста је добио ове податке захваљујући љубазности Надежде Богдановић, начелника службе статистике друштвених делатности у РЗС. Све обраде на основу силових података извео је аутор овог текста.

Подаци из Табеле 1 омогућавају извођење следећих закључака: а) у овим годиштима је високо образовање завршавало око 25.000 особа (видели смо да је 2011. године дипломирало 47.523 студента – што треба довести у везу с увођењем болоњског система и неразумном експанзијом високог образовања, укључив и приватно високо образовање), б) око једне четвртине становништва у овој узрасној групи има високо образовање, в) статистички значајно већи број женског дела становништва стиче високо образовање (до обрта у корист женског дела становништва дошло је у узрасној групи 55– 59 година а то је генерација која је рођена око 1956. године и која је у високо образовање ушла око 1975. године и од тада се та предност стално повећава).

Али, квантитативна слика се увелико мења ако сагледамо мало дугорочнију перспективу.

Већ смо навели податак да је 2012. године било 67.257 живорођене деце а 2011. године још и мање – 65.598¹¹. Овде треба указати на запањујући парадокс да је по подацима КАПК те исте године за упис у прву годину на свим облицима и нивоима високог образовања било акредитовано укупно 64.560 места!

Други значајан податак је да је школске 2012/13. године у IV разред свих средњих школа у Србији на почетку школске године било укупно 58.098 ученика, од чега у гимназијама (које су у највећој мери извор кандидата за упис у високо образовање) свега 16.510 ученика. Пошто се од укупног броја средњошколаца који завршавају четворогодишње средње школе последњих година у високо образовање уписује приближно 50% то значи да ће следеће школске године бити *укупно око 30.000 кандидата* (ако се пак покуша да се издвоји „чиста” кохорта рођених 1993. године и ако се чак и 66% те кохорте уписује у високо образовање, онда би без прилива са стране, кандидата за упис у високо образовање било и мање – негде око 25.000 кандидата!).

Ако се сетимо да има око 64.000 акредитованих места за упис на прву годину студија (свих облика и свих нивоа студија) и да је школске 2012/13 међу уписаним на државним факултетима било 26.058 студената на буџету онда није тешко замислити какви све проблеми настају у систему високог образовања.

Међу основне проблеме треба навести: настаће велика јагма око кандидата у свим високошколским установама (јер све, и државне и приватне, финансијски зависе од броја уписаних студената), готово сви кандидати за упис имаће могућност да буду буџетски финансирани (наравно, ако се задржи исти ниво финансирања из буџета), а све то ће несумњиво утицати на квалитет кандидата за упис у високо образовање (по једноставном принципу „дај шта даш”).

Овде су саопштени подаци о упису у високо образовање али је доста неизвесно колико ће од оних који се уписују завршити студије. Неке садашње процене показују да је у претходној деценији студије у неком разумном року завр-

11 РЗС: Демографска статистика у Републици Србији 2012.

шавало око 60%. Према објективним подацима, процент оних који завршавају студије по болоњском систему се из године у годину повећава (није сигурно да до тога не долази због снижавања критеријума оцењивања¹²) тако да се не могу дати тачне процене колико ће оних из садашњих малобројних кохорти завршити студије. Али, у сваком случају број дипломираних ће бити поприлично мањи од броја уписаних. У сваком случају *број дипломираних из ових смањених кохорти не може бити већи од 20–25.000 лица.*

Уза све то, на дефицит кадрова ће сигурно утицати и одлив дипломираних студената у иностранство (нема прецизних података колико студената из појединих кохорти емигрира).

Тако смо показали да у Србији у наредној деценији *може доћи до озбиљног дефицита кадрова с високим образовањем и поред тога што у садашњем тренутку постоје суфицијентни појтови у свим областима професионалних делатности.*

На могућу кризу људских ресурса с високим образовањем указује и следећи скуп статистичких података.

По подацима РЗС у октобру 2013. године било је укупно 541.610 запослених лица с вишим и високим образовањем (161.645 с вишим и 379.925 с високим) а 113.239 незапослених (38.978 с вишим и 74.261 с високим)¹³.

Пошто се обично рачуна да је природни одлив запослених годишње око 2–3% (пре свега због пензионисања) и ако узмемо 2.5% таквог одлива онда је *за првоступну замену запослених потребно 13.540 лица с високим образовањем.* (Велики број лица с високим образовањем која су незапослена објашњава се садашњим застојем у привредном развоју Србије али великим делом и неадекватним квалификацијама оних који су дипломирали).

Овове треба, наравно, додати одлив високообразованих у иностранство.

Веома је озбиљан проблем (који ће бити размотрен у наредним деловима текста) структура дипломираних у смислу да ли она одговара развојним потребама Србије.

Узето све заједно што је речено у овом делу о квантитативним аспектима развоја високог образовања показује да *може доћи до озбиљне кризе дефицита кадрова с високим образовањем, нарочито у неким областима делатности и нарочито ако дође до снажније привредног развоја Србије.*

Квалитет високог образовања

У Србији не постоје непосредни подаци о квалитету образовних постигнућа студената јер сем бројчаних оцена не постоји систем објективног тестирања знања и компетенција студената (нешто што би наликовало на међуна-

12 О томе да је дошло до снижавања мерила при оцењивању студената у последњој деценији говоре подаци Министарства просвете, науке и технолошког развоја да је школске 2000/2001 било 1.147 студената с просечном оценом изнад 8,5 а школске 2012/13 чак 14.021! (*Политика*, 14. март 2014).

13 РЗС: База података – Становништво старо 15 и више година према школској спреми и активности, октобар 2013.

родни систем тестирања на узрасту од 15 година који је познат као ПИСА тестирање).

(Овде треба споменути да се у ОЕЦД-у врше припреме за објективно тестирање образовних постигнућа у неким областима високог образовања под називом АНЕЛО¹⁴).

Из тог разлога могуће је анализирање само неких улазних варијабли квалитета високог образовања и овде ће бити изложени основни подаци о томе.

Прва улазна варијабла квалитета је *квалиџет* кандидата који се уписују у високо образовање. И ту подаци нису охрабрујући.

Најпре, ту су подаци с управо поменутог међународног система тестирања знања и компетенција у организацији ОЕЦД-а – систем ПИСА. Иако се тестирање изводи на узрасту од 15 година (то је приближно први разред средње школе ти подаци су релевантни за оцену квалитета кандидата за упис у високо образовање. Ако узмемо само резултате на тесту разумевања текстова (Reading) који су врло релевантни јер свако учење почива на разумевању текстова на тестирању ПИСА 2012. године 45,5% наших ученика спада у категорију функционално неписмених (11,9% је на нултом степену а 33,6% је на првом најнижем степену). Додатних 30,8% наших ученика доспева до следеће категорији (категорија 2) што је такође веома лоше постигнуће. С друге стране, највишој категорији (категорија 5) која представља пуну праву писменост налази се само око 2% наших ученика.

У ситуацији коју смо навели у претходном одељку када на око 64.000 акредитованих места за упис у прву годину високог образовања (свих облика и свих нивоа) буде конкурисало само између 25.000–30.000 кандидата вероватноћа да ће се сви ти кандидати уписати је велика а то значи да неће бити никакве озбиљне селекције при упису и то ће бити додатни фактор ниског квалитета оних који ће се уписивати у високо образовање.

Други и можда кључни улазни фактор квалитета високог образовања је *квалиџет наставника*. И ту ствари не стоје добро. Најпре, на једног наставника у ЕУ долази 15 студената а у нашем систему високог образовања 27 студената [Дондур 2014, у штампи]. Критеријуми за избор наставника у високом образовању који су дефинисани у стандардима за акредитацију у КАПК-у су доста ниски и неспецифични а питање је да ли се и такви примењују у правој мери. А критеријуми за избор у наставничка звања у статутима високошколских институција веома су различити и у више наврата нису успели покушаји да се дефинишу критеријуми који би важили за све високошколске установе у Србији.

Проблем квалитета наставника вероватно је највећи у високим школама струковних студија где се избор наставника врши у малим колективима у којима влада принцип незамерања колегама.

14 АНЕЛО (Assessment of Higher Education Learning Outcomes – оцењивање исхода учења у високом образовању) који ће се у почетку примењивати у три области: опште компетенције студената, економске науке и грађевинска струка.

Додатни фактор који негативно утиче на квалитет високог образовања је неразумна експанзија високошколских установа у Србији у последњој деценији. Тако је у Србији школске 2000/1 било укупно 86 факултета а 2011/12 – 236 (209 државних и 27 приватних). Још поразније делује број студијских програма јер су то реалне јединице које делују и које образују одређене професије и звања: до 28. 10. 2011. године укупно је акредитовано 1228 *студијских програма* (1055 на државним универзитетима и 173 на приватним) [КАПК 2011]. Отуд се овде отвара проблем *квалиитета програма*, масовних нових програма који су настајали у кратком периоду а да се притом не примењују озбиљне методе евалуације програма (сем доста формалних оцена при акредитацији које увелико зависе од компетенција оцењивача). Поред тога, по налазима Министарства за просвету, науку и технолошки развој, у Србији је отворено око 100 неакредитованих филијала високошколских установа за које се не зна да ли уопште изводе наставу, који и какви наставници „изводе” ту наставу. Оштро се отвара питање да ли у високошколском систему Србије постоји довољно квалификованих наставника за реализацију толиког броја студијских програма и толиког броја образовних профила.

У нашем високом образовању такође се не примењују методе евалуације *квалиитета процеса наставе/учења* као што је, на пример, колегијална евалуација (peer review) а нема ни научних пројеката евалуације појединих студијских програма.

(У циљу избегавања могућих неспоразума треба јасно рећи да постоје и факултети и студијски програми и наставници који испуњавају и строге критеријуме квалитета и који имају и међународну репутацију, нарочито на државним факултетима с дужом традицијом. Али, овде је пре свега било речи о улазним параметрима квалитета целине система високог образовања у Србији који је у последњих десет година предимензиониран.)

Тражња за великим бројем наставника за високошколско образовање диктирала је драматично повећање одбрањених доктората. Тако је у Србији у целокупном високом образовању 2007. године одбрањено 206 доктората а 2012. године – 770¹⁵! Да ли има основа за претпоставку да је у тих неколико година велики број универзитетских наставника испунио стандарде (иначе доста високе) за улогу ментора (па и чланова комисија за оцену и одбрану доктората) или је, што је вероватније, и ту дошло до срзавања квалитета. А ти и такви доктори наука су потенцијални наставници високошколског образовања.

Поред озбиљних квантитативних проблема људских ресурса Србије с високим образовањем ова додатна анализа улазних параметара квалиитета високошколског образовања отвара и други велики проблем људских ресурса – проблем квалиитета знања и компетенција. И ту се налази велики извор јудикала људских ресурса Србије у оном делу јоулације која стиче високо образовање. Уједно, ово је дујорочни извор јудикала људских ресурса јер је за

подизање квалитета образовања ишредно мноо времена и мноо системских мера.

У закључном поглављу биће размотрене могуће мере које стоје на располагању за подизање квалитета високошколског образовања у Србији.

Релевантност студија: области ка којима се усмеравају студенти и развојне потребе Србије

Вероватно је да су у садашњем времену највећи губици људских ресурса у високошколском образовању у *структури образовања*, тј. у броју студената који се усмеравају ка студијама у појединим областима.

Овде се отвара питање од највеће важности за однос образовања и развојних проблема Србије којима се бави овај рад. То је, дакле, кључно питање – да ли високошколско образовање ствара кадрове који су неопходни за развој Србије. То питање се поставља у заостреном облику због квантитативних показатеља које смо анализирали у овом тексту. А питање је стварно од кључне важности и састоји се у томе да ли ће у ситуацији долазећих смањених кохорти кандидата за упис у високо образовање кроз систем образовања доћи до даљих губитака људских ресурса или ће образовна политика успети да рационално и штедљиво користи те смањене људске ресурсе.

Садашње стање је такво да постојећи систем високог образовања увелико доприноси даљем расипању оскудних људских ресурса јер се развој тог система (стварање нових државних и приватних универзитета, факултета и високих школа, увођење нових студијских програма, увођење нових образовних профила) одвија стихијски и без икакве осмишљене образовне политике.

Навешћемо најзначајније чиниоце који доводе до таквог стања:

- Нове високошколске установе су створане на основу интереса оних који су их стварали (и када је реч о државним високошколским установама и њиховим филијалама и, нарочито, када је реч о оснивању приватних високошколских установа које су се пре свега темељиле на основу очекиваног профита) а не на основу анализе потреба развоја Србије.

- Не постоји никаква уписна политика којом би се кандидати за високо образовање усмеравали ка оним областима у којима постоје развојне перспективе (без обзира на садашњи застој у развоју Србије).

- У одређивању квота за упис на државне високошколске установе углавном се полази од затеченог стања и стечених права. Од огромног значаја је чињеница да се квоте за упис одређују пре свега и изнад свега према потребама самих високошколских установа и запослених у њима (како би се осигурао опстанак и финансијска одрживост тих установа и запослених у њима) а не на основу било какве процене развојних потреба Србије.

- И сам систем буџетског финансирања студената се понавља из године у годину (уз мале варијације) на основу стечених права високошколских установа а не на основу било како процењених потреба друштва.

• Пошто не постоји никакав систем запошљавања на основу вредности стечених диплома (јер не постоји ранговање вредности високошколских установа и друге мере) и пошто запошљавање првенствено зависи од партијске припадности или друштвених веза студентима није важно какве дипломе стичу и зато се при одлучивању о томе шта ће уписати опредељују пре свега на основу тога да ли је лако доћи до индекса и да ли се студије лако завршавају и да ли се лако добија каква-таква високошколска диплома. Такво стање ствари довело је до великих диспропорција у броју дипломираних студената по појединим областим делатности (подаци о томе биће изложени касније).

• Већина основаних приватних универзитета, факултета и студијских програма спада у област тзв. меких дисциплина (економија, менаџмент, право, услуге, друштвено-хуманистичке дисциплине, јер оснивање таквих установа не захтева већа улагања у опрему, лабораторије, клинике и слично). Из података о областима студија које доминирају у приватном сектору јасно се види да има веома мало студија природних наука, техничких дисциплина, медицине. На тај начин је систем приватног високошколског система додатно допринео повећању већ постојећих диспропорција.

Табела која следи садржи све важне податке о структури студијских програма, о релевантности студија и на основу ње се могу извући доста поуздани закључци о односу структуре високошколског образовања и друштвених потреба.

Табела 2. ДИПЛОМИРАНИ СТУДЕНТИ ПРЕМА ПОДРУЧЈИМА ОБРАЗОВАЊА, 2011¹⁶
(СВИ ОБЛИЦИ И СВИ НИВОИ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА)

Област	Државни факултети	Приватни факултети	Државне високе школе	Приватне високе школе	Свега
Образовање	3.052	96	1.504	/	4.652
Уметност	4.383	347	439	/	5.169
Друштвене науке, пословање, право	7.787	6.765	1.740	388	16.680
Природне науке, математика, информатика	2.822	398	839	/	4.059
Техника, производња, грађевинарство	5.441	75	2.209	/	7.725
Пољопривреда, ветерина	797	114	210	/	1.121
Здравство, социјална заштита	2.873	81	998	103	4.055
Услуге	2.113	486	1.253	210	4.062
Свега	29.268	8.362	9.192	701	47.523

На основу података из Табеле 2. могу се извући веома поучни закључци о томе које су области студија доминантне по броју студената који дипломирају у целокупном високошколском образовању Србије.

Основни закључци су следећи:

- Постоји јасна доминација друштвено-хуманистичких дисциплина. Када се узму заједно друштвене науке и уметност половина дипломираних је из тих области (тачно 46%) али у ту категорију нисмо укључили образовање (тј. школовање наставника).

- Премало је оних који дипломирају на студијским програмима природних наука, математике и информатике које су темељ за многе производне делатности (само 8,5% дипломираних је у тим областима што је изузетно мало, посебно када се има на уму и информатика која је од посебног значаја за развој у многим модерним областима).

- Вероватно је мало и оних који дипломирају на свим студијама техничких и производних делатности (само 16,2%) – што може бити проблем када буде дошло до привредног опоравка.

- То исто важи и за дипломирање у области пољопривреде и ветерине (око 8,5%) у земљи која у своје привредне приоритете убраја пољопривреду и производњу хране.

- Систем приватног високошколског образовања додатно је појачао диспропорције јер на приватним факултетима 85% дипломира у области друштвених наука и уметности а у том систему изузетно мало има оних који дипломирају у техничким, производним и пољопривредним областима.

- Сви ови резултати узети заједно потврђују раније изнете поставке да у Србији нема осмишљене образовне политике већ да при избору врсте студија превагу имају интереси високошколских установа (отварају се „јефтине” студијски програми), високошколске установе и државне и приватне а поготову приватне настоје да упишу што више студената како би осигурале своје финансирање а студенти бирају оне студијске програме на којима се лакше долази до дипломе. Па тако ни високошколске установе ни студенти не узимају у обзир друштвене потребе а ништа у образовној политици и у високошколском систему их не подстиче на то.

Сада ћемо навести илустрације које на драматичан начин показују одсуство образовне политике и, посебно, уписне политике.

У школској 2011/12. било је акредитовано укупно 147 студијских програма за образовање менаџера [*Просветни њрећед* 15. август 2011: 1] с укупно 9.123 акредитована места за упис у прву годину студија (на свим облицима и свим нивоима студија)! Од тог броја студијских програма 60 је на државним а 87 на приватним високошколским установама.

Посебна анализа коју смо направили за све дипломиране студенте у току 2010. године показује да је у тој години од укупног броја дипломираних (на сва три нивоа студија било је 40.254 дипломираних) 12,77% стекло диплому менаџера (укупно 5.142 дипломирана а листа назива менаџера садржи 25 назива које тржиште рада не може препознати) а на свим облицима и нивоима висо-

кошколског образовања те године у области пољопривреде било је 1,63% свих дипломираних (укупно 658 дипломираних). Треба додати да је наредне године број дипломираних менаџера смањен на око 7%.

Али, случај с менаџерима је само драстичан пример. Постоје и други показатељи производње суфицитарних диплома.

У категорије образовних профила који су вероватно трајно суфицитарни (али се и даље производе дипломе у тим областима) спада читава категорија друштвено-хуманистичких наука, васпитачи и учитељи (уписне квоте се не смањују иако већ има суфицита тих кадрова а и број ученика у предуниверзитетском образовању стално значајно опада о чему сведоче подаци које смо навели о смањењу наталитета), економисти (различитих нивоа од струковних студија до доктората), лекари опште праксе.

Овде смо дали преглед броја дипломираних студената по области студија и показали да постоје велике диспропорције које никако не могу послужити решавању развојних проблема Србије.

Сада треба видети да ли постоје изгледи да се стање промени у догледној будућности. То ћемо показати анализом броја *уписаних студената*.

Подаци о томе садржани су у Табели 3.

Табела 3. УПИСАНИ СТУДЕНТИ ПРЕМА ПОДРУЧЈИМА ОБРАЗОВАЊА, 2011¹⁷
(СТУДЕНТИ НА СВИМ ОБЛИЦИМА, НИВОИМА И СВИМ ГОДИНАМА СТУДИЈА)

Област	Државни факултети	Приватни факултети	Државне високе школе	Приватне високе школе	Свега
Образовање	11.629	407	4.052	-	16.088
Уметност	21.174	1.829	2.103		25.106
Друштвене науке, пословање, право	47.143	23.602	10.730	3.790	85.265
Природне науке, математика, информатика	16.222	1.923	5.455	188	23.788
Техника, производња, грађевинарство	25.189	556	9.128	-	34.873
Пољопривреда, ветерина	6.107	411	1.037	-	7.555
Здравство, социјална заштита	15.797	460	3.099	893	20.249
Услуге	9.711	2.179	6.000	847	18.737
Свега	152.972	31.367	41.604	5.718	231.661

17 *Статистички годишњак Србије 2013.*

Подаци из Табеле 3. показују да се готово ништа неће променити ни када буду дипломирале генерације које се сада налазе на студијама у целом високошколском систему Србије.

Сажето речено: и даље постоје предимензиониране студије у друштвено-хуманистичким наукама с даљим благим повећањем (48% уписаних студира друштвене науке и уметност); природне науке, математику и информатику студира само 10% уписаних студената, техничке производне области око 15%, пољопривреду и ветерину само око 3% (дакле, биће мање дипломираних у тим областима у наредним годинама; систем приватног високошколског образовања и даље доприноси диспропорцијама које су у раскораку с друштвеним потребама јер око 81% студената у том систему уписано у две области (друштвене науке и уметност).

Даља анализа показује да је извориште диспропорција у погледу распореда и уписа студената и дипломирања у ствари у постојећем систему акредитације високошколских установа, студијских програма и броја акредитованих места.

О томе веома речито говори табела 4.

Табела 4. БРОЈ АКРЕДИТОВАНИХ СТУДИЈСКИХ ПРОГРАМА И БРОЈ СТУДЕНАТА ПО ОБРАЗОВНИМ ПОЉИМА

Врста и ниво студија	Образовно поље												укупно	
	ДХ		ТТ		МД		ПМ		УМ		ИМТ			
	БП	БС	БП	БС	БП	БС	БП	БС	БП	БС	БП	БС	БП	БС
ОАС	172	22.658	126	11.216	8	340	58	3.254	80	858	3	75	447	38.401
МАС	171	8.530	154	7.217	9	283	61	1.848	55	656	13	328	463	18.862
ИАС					26	2.594	1	60			1	40	28	2.694
ДС	68	989	68	1.111	21	476	39	620	10	101	1	10	207	3.307
САС	7	200	13	513	12	619	3	65	1	20			36	1.417
ОСС	4	170	5	185	6	231	2	65					17	651
ССС	1	50	1	105	5	120							7	275
УКУПНО	423	32.597	367	20.347	87	4.663	164	5.912	146	1.635	18	453	1.205	65.607

ОАС - основне академске студије, МАС - мастер академске студије, ИАС - интегрисане академске студије, ДС - докторске академске студије, САС - специјалистичке академске студије, ОСС - основне струковне студије, ССС - специјалистичке струковне студије.

БП - број акредитованих студијских програма, БС - број студената који се уписује у прву годину акредитованог студијског програма.

Образовно поље: ДХ - друштвено-хуманистичке науке, ТТ - техничко-технолошке науке, МД - медицинске науке, ПМ - природно-математичке науке, УМ - уметност, ИМТ - интердисциплинарни, мултидисциплинарни и трансдисциплинарни студијски програми.

Табела 5. БРОЈ АКРЕДИТОВАНИХ СТУДИЈСКИХ ПРОГРАМА НА ВИСОКИМ СТРУКОВНИМ ШКОЛАМА И БРОЈ АКРЕДИТОВАНИХ МЕСТА ЗА УПИС НА ПРВУ ГОДИНУ СТУДИЈА (ОСНОВНЕ И СПЕЦИЈАЛИСТИЧКЕ СТУДИЈЕ)¹⁸

Образовна поља	Број акредитованих програма			Број акредитованих места за упис у прву годину студија		
	Свега	Државни	Приватни	Свега	Државни	Приватни
ТТ	213	209	4	11.482	11.242	242
ДХ	118	95	23	9.769	8.217	1.552
ПМ	1	1	/	10	10	/
МД	31	23	8	1.754	1.290	464
УМ	12	12	/	336	336	/
ИМТ	3	3	/	64	64	/
Свега	378	361	35	23.415	21.159	2.256

Напомена: Скраћенице за образовна поља су исте као и у Табели 4.

Табеле 4 и 5 садрже све податке о броју акредитованих студијских програма и броју акредитованих места за упис у прву годину студија (на свим облицима и нивоима високог образовања). Сумирани подаци из тих табела дају јасну слику стања целокупног високошколског система у Србији која изгледа овако:

- Укупан број акредитованих студијских програма у високом образовању Србије на свим облицима и свим циклусима износи 1583 (1281 на академским студијама и 402 на струковним студијама). То значи да се у Србији даје толико различитих диплома али нешто мањи број образовних профила и професионалних звања. Овде се отварају два велика питања: а) да ли високошколски систем Србије има неопходне ресурсе (пре свега кадровске) за квалитетну реализацију толиког броја студијских програма и б) да ли тржиште рада може да препозна те силне образовне профиле (то је питање које треба да се реши кроз Национални оквир квалификација).

- Укупан број акредитованих места за упис студената у прву годину студија на свим облицима и нивоима (циклусима) износи 89.012 (64.681 на академским студијама и 24.331 на струковним студијама – када се струковне студије на универзитетима пребаце у збир свих струковних студија). Овде се отварају огромна питања о предимензионаности високошколског система о којима ће бити речи у наставку.

- Укупан број акредитованих места за новоуписане (када се одузму они који се уписују у прву годину на другом циклусу струковних студија и на другом и трећем циклусу академских студија – дакле када се сабере број акредитованих места на ос-

18 Подаци у овој табели су комбинација података с графикона и табела из документа КАПК: *System-Wide Analysis of Higher Schools of Professional Studies in Serbia*, Belgrade, April 2013.

новним струковним студијама, на основним академским студијама и број за упис у прву годину на интегрисаним студијама) износи 59.802 акредитованих места за упис новоприступљених студената на основне студије. Ови драматични подаци добијају право своје значење када се доведу у везу с демографским падом из којег следи драматични пад броја кандидата за упис у високошколске установе у Србији.

На основу свих саопштених података о броју акредитованих места за упис у прву годину студија (и за све циклусе и за први циклус на струковним и академским студијама) у светлу драматичног демографског пада, следи низ закључака и крајње озбиљних последица по систем високог образовања Србије у наредној деценији:

- Систем високошколског образовања у Србији је неразумно предимензиониран јер је 2011. године било акредитовано укупно за упис у прву годину студија (на свим облицима и нивоима високог образовања) 89.012 места (!) а за упис у први циклус струковних и академских студија било је акредитовано 59.802 места а 2012. године било је у Србији 67.257 живорођене деце! Односи између ових бројева говоре о хаосу који је створен у високом образовању Србије.

- Систем високог образовања уопште није узимао у обзир демографски пад. Чак обрнуто, ишло је демографски њад био већи димензије високошколског система су се повећавале!

- Ако се узму у обзир анализе које смо извели на основу статистичких података о броју кандидата за улазак у високо образовање када пристигну смањене кохорте биће око 25.000 до 30.000 кандидата за упис у високо образовање а око 60.000 акредитованих места за новоуписане студенте у прву годину. Последице њакој односа ће, као ишло смо већ иштакли у делу о квантитативним проблемима високог образовања, дити огромне (јагма за кандидатима и на државним и на приватним високошколским установама, срозавање квалитета при привлачењу смањеног броја кандидата, проблеми нелојалне конкуренције и корупције при упису кандидата, проблеми финансирања итд).

- Један од најкрупнијих проблема ће, наравно, бити веома вероватни дефицит људских ресурса с високим образовањем, нарочито када крене опоравак привреде и друштвеној животи Србије и нарочито у неким областима привредној и друштвеној животи збој свих наведених нерационалности система високог образовања који увелико расипа оскудне демографске потенцијале Србије.

- Све диспропорције које смо констатовали и анализом структуре уписаних и дипломираних студената су видљиве и у структури акредитованих програма и акредитованих места за упис у прву годину студија (посебно је јасно да је систем приватног високог образовања увелико увећао те диспропорције).

- Једина значајна разлика између структуре уписаних и дипломираних студената и структуре акредитованих места за упис у прву годину високошколских установа је да је за техничко-технолошке и производне области акредитовано значајно више места у односу на број и уписаних и дипломираних студената. Дакле, рекло би се да разлика постоји тамо где не би требало да је буде и иде у правцу који је погрешан.

- Отвара се крупно питање зашто је дошло до таквих неразумности у процесу акредитације када неки од стандарда за акредитацију (ту су нарочито важни

стандарди за јасно дефинисање мисије сваког студијског програма, тј. дефинисање профила професије која се образује на сваком студијском програму, затим стандарди који траже да целокупни студијски програм буде усаглашен с мисијом тог програма, стандарди о наставном особљу којима се тражи да 70% тог особља буде у сталном радном односу и да то особље има све научне и педагошке услове за добијање универзитетских звања итд.). Као што је већ речено, најзначајнији чинилац тог поремећеног развоја је што је у високом образовању превагнуо интерес самих високошколских установа и запослених у њима а уопште се није водило рачуна о потребама – садашњим а нарочито будућим – друштва и државе.

За меродавну процену о томе каква треба да буде структура и студијских програма и квота студената по појединим областима која одговара развојним потребама Србије потребно је да постоји макар оквирна стратегија развоја Србије и некакве пројекције општег и привредног развоја Србије.

Овај аутор неће улазити у разматрање тих кључних проблема јер није компетентан за то. Једино што ћемо овде приметити је да је из свих горе изложених података могуће доста прецизно уочити три категорије области: прва је она где је и без великих анализа будућих развојних потреба Србије јасно да већ има и да ће и у будућности бити суфицита кадрова којима прети трајна незапосленост у струци (и то је један од извора нерационалног коришћења оскудних људских потенција) а из горе изнетих резултата анализе доста јасно се види које су то области; друга категорија је она где Србија врло вероватно има велике потребе за квалитетним образовањем у областима које су традиционално важне привредне области (на пример, пољопривреда и сложена прехранбена индустрија) и трећа категорија су оне области (нарочито области индустријског и технолошког развоја) где постоје велике тешкоће да се утврди какве су развојне перспективе Србије у тим областима (које су то области, који степен технолошке сложености је примерен могућностима Србије у свету глобализоване привреде).

Уосталом, целина овог Зборника покушава да предложи решења за ове тешке проблеме (тим проблемима се посебно баве радови В. Матејића, Д. Шкорића, П. Петровића, Љ. Савића).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА: ПОТРЕБНА И МОГУЋА ОБРАЗОВНА ПОЛИТИКА

У основи, општи елементи образовне политике који би могли да се суоче с проблемима високог образовања који су овде анализирани, дефинисани су у документу *Стратегија развоја образовања Србије до 2020. године*, коју је усвојила Влада Србије у октобру 2012. године и у урађеним акционим плановима за остваривање те *Стратегије*. Стога ће овде бити коришћене неке основне поставке тих докумената, биће дата њихова интерпретација и конкретизација.

Образовна политика се своди на *дефинисање друштвених приоритета и на алокацију расположивих средстава (институционална средства, људски ресурси-наставници и финансијска средства) у дефинисане приоритетне области*.

Прва и основна порука овог прилога је да Србија мора да води веома рационалну и штедљиву политику оног дела људских ресурса који стиче високо образовање. А то су основни људски ресурси и с обзиром на њихов број (у идућој деценији око 40% млађих генерација становништва треба да стекне неки облик/ниво високог образовања), квалитет образовања и одбир области студија који су сагласни с развојним потребама друштва.

Квантитативни аспекти

За решавање квантитативних проблема (тј. рационалне употребе оскудних демографских потенцијала) образовној политици стоје на располагању следећа делатна средства:

- Превенција осипања у предуниверзитетском образовању¹⁹.
- Преиспитивање целокупног предимензионираног система акредитације студијских програма и броја акредитованих места који доводи до диспропорција на које смо анализом указали. Посебно се мора редефинисати систем државног високог образовања (а код приватног ће тржишни механизми довести до гашења великог броја тих студијских програма у ситуацији када ће већина смањеног броја студената моћи да се образује на рачун буџета).

- Србија не би смела да се лишава значајног дела потенцијалних кандидата из социјално маргинализованих друштвених група. Државном финансијском подршком треба омогућити високо образовање великом броју младих који долазе из дефаворизованих друштвених група (сеоско становништво, сиромашне породице, млади људи с неким хендикепима, националне мањине)²⁰. Јер уписна политика у Србији не узима у обзир имовински статус породице и кандидата за упис (сваки систем буџетског финансирања који се заснива само на резултатима пријемних испита или успеха у средњој школи сам по себи дискриминише кандидате који долазе из дефаворизованих друштвених група и такав систем постоји само у Србији). *Стратегија* јасно дефинише да се при бирању кандидата за буџетско финансирање мора узети у обзир и имовински статус породице из које кандидат долази.

- Свим расположивим средствима (о томе ће бити речи доле) треба спречити расипање људских потенцијала до којих долази услед погрешног усмеравања студената ка оним областима које нису на линији развојних потреба Србије.

Квалитет високошколског образовања

Као што је већ речено, низак квалитет знања и компетенција које се стичу у високом образовању је други велики проблем људских ресурса. Јер, од мале

19 О томе видети у [Ивић 2014а, у штампи].

20 Проблемима социјалне правичности бави се студија [EQUI-ED 2012].

је вредности ако и велики број студената завршава студије ако они не стекну трајна и употребљива знања.

Већ је речено да у Србији нема непосредних индикатора квалитета високог образовања. *Страјшеија* снажно инсистира на подизању квалитета.

Делатне мере које стоје на располагању образовној политици подизања квалитета су следеће:

- Постепено увођење у појединим областима објективног тестирања знања и компетенција у току процеса студирања и код дипломираних студената (акциони планови за примену *Страјшеије* то предвиђају иако се унапред могу очекивати велики отпори таквом подухвату).

- Србија треба да исказе заинтересованост за учешће у поменутом пројекту АНЕЛО на коме се ради у ОЕЦД-у, поготову у ситуацији текућег процеса учлањивања у ЕУ.

- Обавезно треба добро припремити и применити систем националног рангирања свих високошколских установа у Србији (и државних и приватних) да би се знало ко је ко и ко је какав. Међу параметрима тог система треба да буде и податак (који се јавно саопштава сваке године) о динамици запошљавања оних који завршавају одређене студијске програме.

- Неопходно је да се заостре стандарди за акредитацију и установа и програма и наставника и да се некоруптивно примењују.

- Сва три облика велике матуре (општа, стручна и уметничка) треба да постану инструменти за озбиљно екстерно вредновање исхода средњошколског образовања како би се на тај начин побољшао квалитет кандидата за упис у систем високог образовања.

- Применити мере из *Страјшеије* за подизање квалитета докторских дисертација (који је у садашњем тренутку веома проблематичан судећи по наглom порасту доктора наука) као што су: комисије састављене од компетентних професора с других универзитета сем оних на којима се тезе бране, укључив и ангажовање угледних професора из иностранства (из суседних земаља, из наше дијаспоре, с угледних страних универзитета), установити јавно објављивање наслова и резимеа свих одбрањених теза, објављивање реферата за оцену теза и састава комисија за оцену и одбрану теза. Ово је важно јер се из категорије оних који докторирају регрутују наставници за високо образовање.

- Установити систем матичних републичких комисија за избор наставника како би се уједначили и подигли критеријуми за избор наставника. У систему високих школа струковних студија избор наставника пренети на асоцијације (академије) струковних школа јер избор наставника у малим колективима тих школа угрожава квалитет избора наставника.

- Увести систем колегијалне евалуације (peer evaluation) одређених студијских програма а у комисије за ту евалуацију укључивати и стране компетентне колеге и јавно објављивати резултате таквих евалуација. На пример, зашто се не би применио тај механизам за евалуацију свих студијских програма на свим високошколским институцијама у области економије или психологије или било које друге области.

- Применити мере које предвиђа значајан документ ЕУ [High Level Group on modernization of Higher Education, June 2013] с јасним роковима за спровођење одређених мера у циљу подизања педагошких компетенција високошколских наставника (с нагласком на поставку „студент у средишту наставног процеса” која је дефинисана у *Сиратијеији*).

Релевантност студија:

усмеравање студената ка областима које су од значаја за развој Србије

Већ је речено да је структура и акредитованих програма и броја студената за упис и број уписаних и дипломираних студената у областима које производе трајну незапосленост један од основних облика расипништва људских ресурса у Србији.

Образовна политика мора да реши те проблеме и ти проблеми се могу решити у краћим роковима него проблеми квалитета студија (и поред тога што је јасно да ће то изазивати снажне отпоре високошколских установа јер ће многи студијски програми морати да се или укину или да се значајно смањи број студената на тим програмима).

Када је реч о систему приватног високошколског система вероватно ће бити довољно дејство тржишних механизма јер ће драстично смањени број кандидата који ће пристизати за упис довести до укидања многих високошколских институција и програма или ће довести до драстичног смањења броја уписаних јер ће велики број студената у тим смањеним кохортама имати могућности да студира на државним универзитетима на рачун буџета (па ће и то довести до отварања проблема профитабилности тих институција). Ово, наравно, важи под условом да се елиминишу коруптивни механизми и под условом да и приватне високошколске установе буду укључене у поштрени систем акредитације и рангирања.

Када је реч о државном високошколском систему образовној политици стоји на располагању веома моћан инструмент – буџетско финансирање оних студијских програма и оноликог броја студената на тим програмима који одговарају потребама друштва у свим сферама живота.

Коришћење тог моћног финансијског механизма треба да одреди пропорције броја студената на високим струковним школама и на академским студијама (на сва три нивоа тих студија), програме који ће бити финансирани, оквирног броја студената на сваком програму. То ће наметнути потребу да се и у државном високошколском систему изведу значајни резони. Ти резони ће, нормално, изазивати снажне отпоре јер ће се институције борити за одржавање својих програма и већег броја студената како би осигурале своју финансијску одрживост и радна места наставног и ненаставног особља.

Механизам усмерене алокације финансијских средстава ка приоритетним областима ће бити ефикасан ако се и овде елиминишу коруптивни механизми и уплитање политичких и партијских утицаја. Снажна подршка овом финан-

сијском механизму треба да буде, наравно, поштрени систем акредитације, систем рангирања институција и студијских програма, њихова ефикасност и јавно саопштавање резултата анализе квалитета образовања.

Додатни механизам усмеравања нових кохорти студената може бити и наручивање студијских програма за оне образовне профиле за којима ће сам развој отворати нове потребе. Нема разлога да тај механизам буде резервисан само за државни систем под условом да и приватне високошколске установе испуњавају критеријуме квалитета и да уговором гарантују образовање дефинисаног броја студената с провером квалитета њихових образовних постигнућа.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- EQUI-ED: *Социјална димензија високог образовања у Србији – студија зашеченог сћања*, 2012.
- High Level Group on modernization of Higher Education: Report of the European Commission on Improving the Quality of Teaching and Learning in Europe's Higher Education institution, June 2013.
- Дондур, Вера. *Сћање и ѡрсјектѡве високог образовања* (2014, у штампи)
- Ивић, Иван и Ана Пешикан. *Образовна сћајистѡика*, 92 странице, необјављено али предато Министарству просвете, науке и технолошког развоја, септембар 2013.
- Ивић, Иван. *Образовање као развојни ресурс Србије: сјајешки ѡглед*, који је припремљен за штампу у једном другом зборнику радова САНУ (2014а, у штампи)
- КАПК: *Извештај о акредитованим усћановама и студијским ѡрограмима – збирни ѡрећед*, (2011).
- Политѡика*, 14. март 2014.
- Просветни ѡрећед* број 15765, од 15. августа 2011, стр. 1.
- РЗС: *База ѡодајака – Сћановништво сјао 15 и више ѡдина ѡрема школској сјаоми и активностѡи*, октобар 2013.
- РЗС: *Демографска сћајистѡика 2002–2004*, Београд 2006.
- РЗС: *Демографска сћајистѡика у Рѡублици Србији 2012*.
- РЗС: *Саѡшћење*, број 94 од 30. априла 2012. године.
- РЗС: *Сћајистѡика друшћевених делатностѡи*, *Саѡшћење* 355 од 28. 12. 2012.
- РСЗ: *База података – Број доктора наука*
- РСЗ: *Сћајистѡички ѡдишњак Србије 2013*, Београд 2014.

EDUCATION AND SERBIA'S DEVELOPMENT PROBLEMS

IVAN IVIĆ

Belgrade University, Faculty of Philosophy

Čika Ljubina 18-20, Belgrade, Serbia

ivanivic@eunet.rs

SUMMARY: This paper analyzes the problem of higher education in Serbia and its relationship with Serbia's development needs. The analyses are based on objective and official data (RZS, MPNTR, KAPK).

The analyses reveal very serious quantitative problems in higher education (the dramatic demographic decline not being taken into account in higher education planning, overestimated capacities of higher education institutions and study programs, the quite probable deficit in highly educated cadres in the strategic outlook).

In order to properly evaluate Serbia's human resources, it is extremely important that the analysis of the entry parameters of the quality of higher education (since there are no direct empirical data on students' educational achievements) show that the knowledge and skills acquired in higher education are probably highly questionable.

Data analysis concerning the number of enrolled and graduated students (as well as the number of accredited enrollment openings) by educational field and discipline (and, thus, by professional areas for which students are being educated) greatly diverges from Serbia's development needs.

KEY WORDS: demographic decline and education, problems of higher education in Serbia, Serbia's higher education and development needs

ИНФОРМАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ И ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ ДО 2020.

БОЖИДАР РАДЕНКОВИЋ

Универзитет у Београду, Факултет организационих наука

Јове Илића 145, Београд, Србија

boza@elab.rs

САЖЕТАК: Развојем информационих технологија мењају се захтеви тржишта у области информационих технологија (ИТ), како у свету, тако и у Србији. Тражња за рачунарским и информатичким услугама и стручним кадровима из области информационих технологија последњих се година знатно повећава. У овом раду се даје преглед очекиваног развоја информационих технологија до 2020. године. Посебно су размотрене области које не захтевају велика инфраструктурна улагања и које могу да буду развојна шанса за Србију. Предлажу се приоритети и конкретне мере за унапређење образовних програма и научноистраживачког рада у складу са захтевима ИТ тржишта у Србији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: информационе технологије, образовање, ИТ тржиште, трендови у ИТ

Информационо-комуникационе технологије (ИКТ) доносе иновације и утичу на развој свих дисциплина у приватном и у јавном сектору. ИКТ сектор данас чини око 5% европске економије, а у оквиру програма финансирања Horizon 2020, Европска Унија планира повећање инвестиција у научноистраживачке пројекте од 25% у односу на претходни циклус. Дефинисани приоритети су усмерени ка новим генерацијама рачунарских компонената и система, Интернету будућности, технологијама за креирање и дистрибуцију садржаја и управљања информацијама, роботици, микро и нано-електронским технологијама [European Commission, n.d.]. Према студији IDC-а, очекује се да ће запосленост у ИТ области у наредне четири године расти за 5.8 милиона послова, а 51% од свих ИТ запослених ће бити оријентисани на развој софтвера. Потреба за школованим ИТ кадровима уочава се и у Србији. Према подацима Националне службе за запошљавање, ИТ стручњаци најлакше долазе до посла.

Упркос економској кризи, извоз рачунарских и информатичких услуга из Србије вишеструко се повећавао протеклих година. Званично евидентиран извоз рачунарских и информатичких услуга из Србије, на годишњем нивоу, за период од 2007. до 2012. процењује се на 166 милиона евра. Већина ИТ компанија у Србији иако развија софтвер за сопствене потребе ставља нагласак на outsourcing.

Софтвер произведен у Србији углавном се развија за западна тржишта, одакле потичу наручиоци и главни потрошачи. Топ пет извозних софтверских производа односи се на софтвер за даљинско читавање бројила за потрошњу електричне енергије и воде, програме за клађење и игре на срећу, апликације за комуникацију, програме за мрежу и мрежну опрему, и домаће услуге напредног веб програмирања.

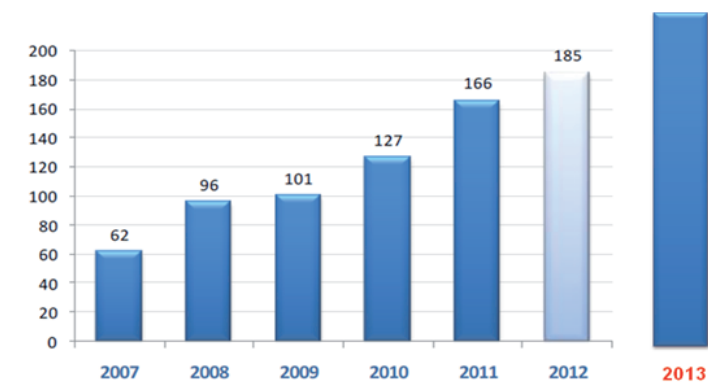
Према статистичким подацима и проценама ИТ аналитичара, процењено је да је у програмерском сектору у Србији, током 2011. године радило 554 привредних друштава с око 6.000 запослених и остварило око 200 милиона евра прихода. Колико је овај сектор динамичан говоре и подаци Народне банке Србије, по којима је извоз рачунарских и информатичких услуга из Србије 2007. године износио 62 милиона евра, 2011. је износио 166 милиона, 2012. чак 185 милиона, док се у 2013. очекује и остварење износа преко 200 милиона евра (Слика 1). Табела 1 приказује процену раста и унапређења вредности и структуре ИТ тржишта у Србији за период од 2011–2015. године. Сви приказани подаци дати су на основу истраживања која је реализовао Минекo [Matijević & Šolaja 2013].

Запошљавање у области развоја софтвера у Србији се повећава за око 1.000 радних места годишње. Ипак, у Србији је приметан недостатак ИТ стручњака у области пројектовања и развоја софтвера у Интернет окружењу, као и у области ИТ менаџмента. Недовољан број квалификованих ИТ стручњака може довести до поремећаја на тржишту рада и велике флукуације. Усклађеност захтева на ИКТ тржишту и образовних програма може се решити увођењем у образовни процес планова савремене ИТ индустрије.

Табела 1. ВРЕДНОСТ И СТРУКТУРА ИТ ТРЖИШТА У СРБИЈИ ЗА ПЕРИОД ОД 2011-2015.

Сегмент ИТ тржишта	ИТ тржиште (милиони €)			Учешће (%)			Годишња стопа раста (%)	
	2011	2015 (в1)	2015 (в2)	2011	2015 (в1)	2015 (в2)	2015 (в1)	2015 (в2)
ИТ услуге	108.9	211.8	325.5	25.7	29.5	32.1	18	31
Системски софтвер	24.3	42.0	60.5	5.7	5.9	6.0	15	26
Апликације	29.2	49.4	71.1	6.9	6.9	7.0	14	25
Серверски системи и складиштење	29.7	41.8	53.9	7.0	5.8	5.3	9	16
Персонални рачунари	160.1	226.3	282.5	37.8	31.5	27.8	9	15
Периферијски уређаји	43.7	86.8	132.4	10.3	12.1	13.1	19	32
Мрежна опрема	27.3	59.8	88.7	6.4	8.3	8.7	22	34
Укупно	423.0	717.9	1.014.5	100	100	100	14	24

Слика 1. ИЗВОЗ РАЧУНАРСКИХ И ИНФОРМАТИЧКИХ УСЛУГА ИЗ СРБИЈЕ (МИЛИОНИ €)

Source: NBS

ИТ ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ

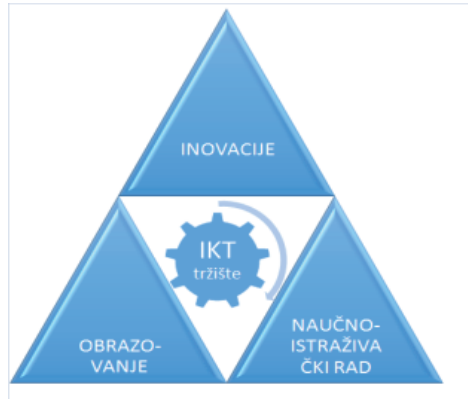
Поред остварених и очекиваних погодности у привредном сектору, развој информационих технологија (ИТ) ствара нове могућности и за унапређење образовног процеса. За успешну примену савремених информационих технологија у образовању, неопходно је постојање адекватне ИТ инфраструктуре. ИТ инфраструктура сачињена од хардвера, софтвера и рачунарске мреже и Интернета, треба да омогући развој, тестирање, испоруку, надгледање и контролисање ИТ сервиса који се могу користити у образовном процесу. Одабир хардвера за ИТ инфраструктуру најчешће захтева разматрање стратешких питања у вези са ценом, перформансама и утицајем на продуктивност пословног система који га набавља. Одабир софтвера зависи од цене, трошкова инсталације и одржавања, броја корисника, доступности система, и слично. У образовном процесу често се користе тзв. софтверски алати отвореног кода због предности бесплатне инсталације и могућности да их користи већи број корисника [Vujin, Simić, & Milić 2012].

Програми из области ИТ се реализују у 18 градова у Србији, и то на 16 државних факултета, 6 приватних факултета и 13 високих школа струковних студија. У 2012. више од 10% (око 5.500) бруцоша уписао се на студијске програме из области информатике, док је у 2011. години у области ИТ-а [Matijević & Šolaja 2013]:

- 1773 студента је дипломирало на основим студијама,
- 1827 студената је дипломирало на мастер студијама,
- 37 је одбранило докторску дисертацију.

Потражња за информатичким знањем у Србији је велика. Један од главних проблема везаних за ИТ образовање у Србији је недовољна развијеност

Слика 2. ИКТ ТРОУГАО ЗНАЊА

сарадње образовних, научноистраживачких и привредних субјеката. Улагања у науку су недовољна. Резултати научноистраживачког рада се не примењују у привреди и не користе за унапређење образовних програма. С друге стране, образовни програми се не креирају у складу с тржишним захтевима.

Показатељ развијености и успешности друштва може се приказати преко „троугла знања“ чији су елементи: образовање, научноистраживачки рад и бизнис сектор (иновације) (Слика 2) [Matijević, Matijević, & Jevremović 2013].

Анализом информационих токова у троуглу знања, може се закључити да је улога ИКТ тржишта да материјализује информације проистекле од учесника, које се могу квантитативно и квалитативно измерити. С друге стране, тржиште би требало да враћа нове, квалитетне, мерљиве информације у виду нових тржишних захтева, потреба и трендова, чиме се постиже спрега, односно динамичка веза између учесника. Унапређивањем токова информација дуж страница троугла, утицајем информација добијених с ИКТ тржишта, може се остварити ефикасно функционисање свих учесника на ИТ тржишту [Matijević et al. 2013].

ТРЕНДОВИ РАЗВОЈА У ИНФОРМАЦИОНИМ ТЕХНОЛОГИЈАМА

Нове технологије, као што су роботи, 3D штампање, перзистентна меморија, квантно рачунарство постају реалност [IEEE Spectrum 2014]. У Србији се наведене технологије још увек не могу развијати због недостатка научноистраживачке и развојне инфраструктуре. Актуелне кључне области ИТ индустрије које не захтевају велика инфраструктурна улагања, већ само улагања у образовање, чине [Milojičić, 2013; Gartner, 2013a; IEEE, 2013]:

- Рачунарство у облаку,
- Мобилно рачунарство,
- Интернет интелигентних уређаја,

- Context aware computing,
- Свеприсутно рачунарство – ubiquitous и pervasive computing,
- Велике количине података (енг. Big data),
- Друштвени медији,
- Виртуелна реалност,
- Е-образовање.

Рачунарство у облаку

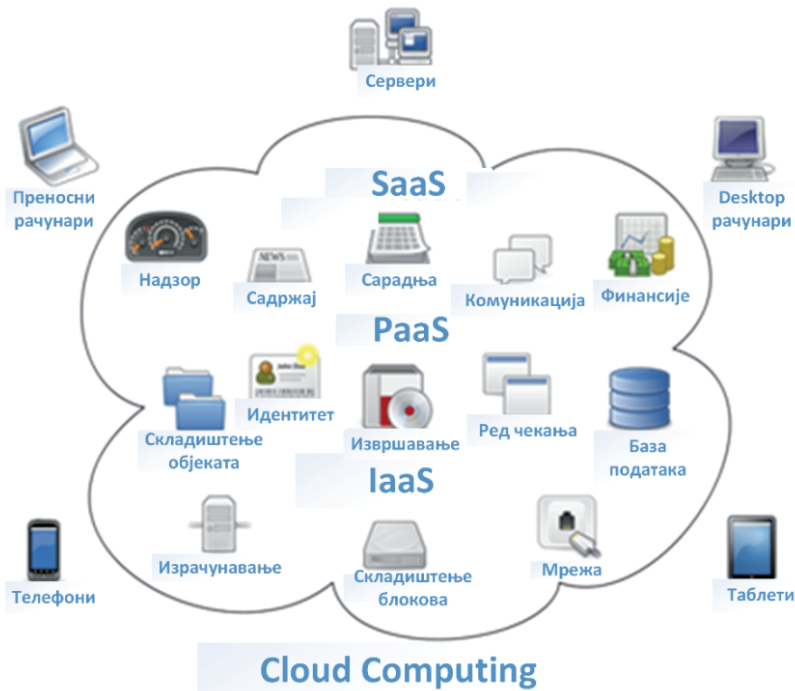
Рачунарство у облаку (енг. cloud computing) представља нову парадигму за испоруку рачунарских услуга. Представља апстрактну, скалабилну и контролисану рачунарску инфраструктуру која омогућава приступ различитим апликацијама крајњим корисницима. Скалабилност подразумева способност инфраструктуре да поднесе повећану количину обраде или да је лако могућа надоградња уколико дође до повећане обраде. Сервиси и подаци се чувају у дељеном и скалабилном скупу ресурса.

Сам концепт рачунарства у облаку датира из педесетих година двадесетог века, када су корисници путем терминала приступали и делили ресурсе мејн-фрејм рачунара, као што је процесор или складиште података. Термин „облак“ се први пут појављује 1997. године, када је Рамнат Челапа (Ramnath Chellappa), професор Универзитета Јужне Калифорније, рачунарство у облаку дефинисао као компјутерску парадигму у којој ће границе рачунарства бити одређене економским разлозима, а не техничким ограничењима [Chellappa 1997].

Постоји три сервисна модела рачунарства у облаку (Слика 3): софтвер као сервис (Software as a Service - SaaS), платформа као сервис (Platform as a Service - PaaS) и инфраструктура као сервис (Infrastructure as a Service - IaaS) [De Assunção, Di Costanzo, & Vuууа 2009]. Софтвер као сервис омогућава клијентима да користе софтвер које се налази на инфраструктури пружаоца услуга. Платформа као сервис представља модел у коме корисници користе апликације које су купили или сами развили, а користе платформу коју им обезбеђује провајдер облака. Инфраструктура као сервис је модел у коме клијенти добијају на располагање хардвер и технологију у виду процесорске снаге, простора на диску, оперативних система и слично. Клијенти могу да управљају наведеним ресурсима, али не и самим хардвером.

У односу на типове власништва и управљања над ИТ инфраструктуром, разликују се следећи развојни модели: приватни облак (Private Cloud), заједнички облак (Community Cloud), јавни облак (Public Cloud) и хибридни облак (Hybrid Cloud) [Beaty 2013]. Код приватног облака, инфраструктура облака је у власништву организације и њоме управља сама организација. Заједнички облак подразумева дељење инфраструктуре између више различитих организација сличних интереса. Услуге јавног облака су доступне свим заинтересованим физичким и правним лицима, а хибридни облак представља комбинацију било којих претходних приступа.

Слика 3. СЕРВИСНИ МОДЕЛИ РАЧУНАРСТВА У ОБЛАКУ

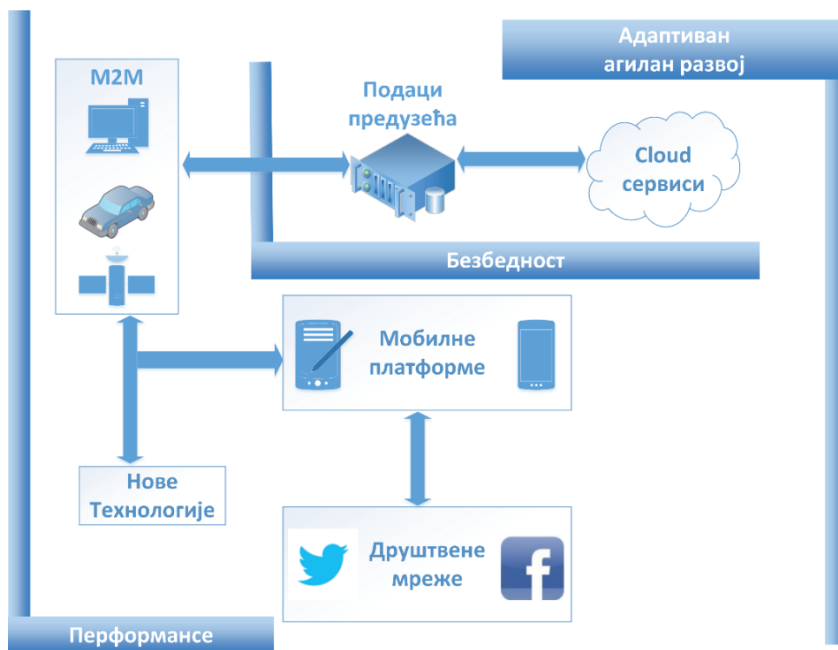

Мобилно рачунарство

Мобилно рачунарство подразумева интеракцију човека и рачунара који се може користити у покрету помоћу мобилне комуникације, мобилних уређаја и апликација. Данас је доминантна употреба тзв. паметних уређаја који имају могућност ажурирања оперативног система, програма и приступ интернету. Употреба „паметних уређаја“ је у скорије време већа од употребе персоналних рачунара у смислу годишње испоруке уређаја [Gutierrez et al. 2011]. Према истраживањима из 2013. године, најраспрострањенији је мобилни оперативни систем Андроид који је инсталиран на готово 82% свих паметних уређаја. На другом месту је оперативни систем iOS, с тржишним уделом од 12% [Gartner 2013a].

Један од основних предуслова за развој мобилног рачунарства је постојање мобилне инфраструктуре. Појава 4G мобилних мрежа довела је до знатног повећања пропусне моћи. Технологија мобилног повезивања LTE (4G – Long Term Evolution) довела је до повећања протока и смањење нивоа кашњења података, што је допринело повећању броја корисника мобилних услуга [Huang et al. 2013]. Још једна важна карактеристика LTE мрежа је то што оне подржавају

Слика 4. ОДНОС МОБИЛНОГ РАЧУНАРСТВА И ОСТАЛИХ ТЕХНОЛОГИЈА

релејску топологију [Zhioua, Labiod, Tabbane, & Tabbane 2013]. Сматра се наредне генерације 5G стандарда за мобилне мреже треба да буду више усмерене ка корисницима [Janevski 2009]. Један од највећих изазова наредне генерације мобилних мрежа је знатно повећање прикључених уређаја и самим тим потреба за повећањем протока [Demestichas et al. 2013].

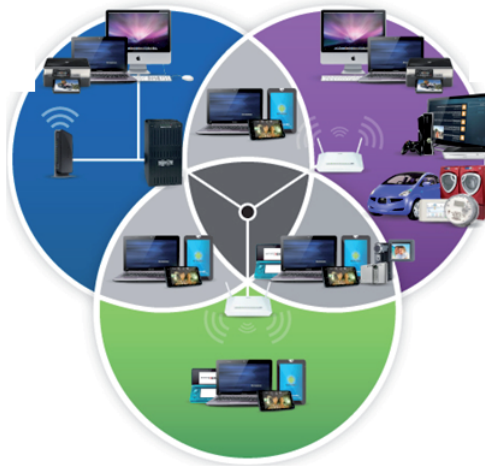
Мобилне мреже се данас осим за међуљудску комуникацију користе и за M2M (Machine to Machine) комуникацију, па мобилно рачунарство данас представља део шире области, свеprisутног рачунарства. На слици 4. је приказан однос мобилног рачунарства и других технологија.

Интернет интелигентних уређаја

Интернет интелигентних уређаја (енг. Internet of Things) представља свет у коме су физички објекти интегрисани у информациону мрежу и постају активни учесници у пословним процесима.

У току последњих 50 година забележен је раст употребе Интернета. Године 2000. било је 6 милијарди становника света и 500 милиона уређаја повезаних на Интернет. Током 2008. године, број уређаја повезаних на Интернет први пут је премашио број људи на Земљи, а 2011. године је људска популација достигла 7

Слика 5. ПРИМЕНА СЕНЗОРА У ИНТЕРНЕТУ ИНТЕЛИГЕНТНИХ УРЕЂАЈА

милијарди и било је 13 милијарди повезаних уређаја. Процењује се да ће 2015. године број повезаних уређаја бити 3 пута већи од светске популације и да ће износити око 50 милијарди [Chandra, Kathing, & Kumar 2013; Vermesan et al. 2011].

Захваљујући смањењу цена, различити типови електронских уређаја, као што су сензори и актуатори, постали су доступни милионима корисника. Наведени уређаји добијају могућност повезивања на глобалну мрежу, чиме се укида јаз између физичког и информатичког света [Gubbi, Vuууа, Marusic, & Palaniswami 2013]. Бежичне сензорске мреже представљају дистрибуиране системе који се састоје из поља сензора различитог типа међусобно повезаних бежичном комуникационом мрежом. Сензори су просторно дистрибуирани и аутономни. Користе се за праћење различитих физичких и еколошких величина, као што су температура, звук, вибрација, притисак, покрет, загађење ваздуха и слично. Сензори који чине мрежу прикупљају необрађене податке који се касније обрађују. Актуатори су уређаји који се користе за управљање елементима окружења. На слици 5 је приказана могућност примене сензора за развој паметних окружења у области Интернета интелигентних уређаја.

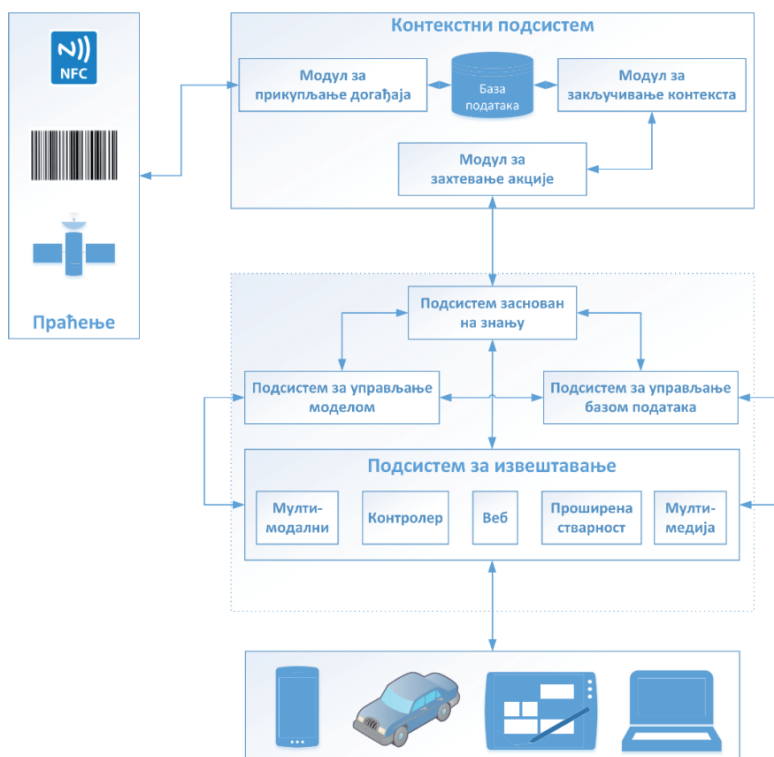
Развој Интернета интелигентних уређаја је предуслов за увођење „паметних“ окружења (енг. Smart Environments). У паметна окружења спадају паметне куће, паметне учионице, паметни градови, паметне мреже и паметна е-управа. Паметне куће представљају спој технологије и рачунарске науке примењен на стамбени простор којим се омогућава приступ, надгледање и контрола кућних електронских уређаја и услуга помоћу комуникационе мреже. Паметне учионице су учионице опремљене мултимедијалном опремом и пројектоване тако да повећају ефикасност процеса преноса знања. Паметни градови представљају развијене урбане просторе који омогућавају економски развој и висок квалитет живота. Паметне електроенергетске мреже (енг. Smart Grid) су електричне мре-

же које окупљају, дистрибуирају и делују сходно информацијама о понашању свих учесника (добављача и потрошача), у циљу побољшања ефикасности, повећања значаја, повећања поузданости економије, одрживости пружања услуга снабдевања електричном енергијом и уштеде и контроле потрошње електричне енергије [Samad & Kiliccote 2012; Wang, Xu, & Khanna 2011]. Паметна е-управа представља појам који се односи на администрацију која интегрише информационе, комуникационе и оперативне технологије за планирање, управљање и пословање преко више домена, области и надлежности, преко којих се генерише одржива јавна вредност.

Context-aware computing

Context-aware computing подразумева системе који препознају карактеристике окружења и прилагођавају се контекстима у којима се корисник налази [Kwon 2006]. Под контекстом се подразумева кључни проблем интеракције човек–рачунар који описује релевантне чињенице дајући им неко значење [Henricksen, Indulska, & Rakotonirainy 2002].

Слика 6. CONTEXT-AWARE СИСТЕМ

На почетку развоја рачунарских наука нису постојали мобилни уређаји. Стога је контекст био једнозначно и стриктно одређен, па није постојала потреба прилагођавања различитим окружењима. Развојем мобилног и свеprisутног рачунарства настала је потреба за прилагођавањем различитим ситуацијама.

Context-aware системи се прилагођавају локацији на којој се налазе, људима и доступним уређајима. Контекст се одређује помоћу: локације, могућих корисника и доступних оближњих ресурса [Deu 2001].

На слици 6 је приказан пример context-aware система. Овакав систем се састоји из подсистема за праћење, мултимодуларног контекстног подсистема, подсистема заснованог на знању, подсистема за управљање моделом, подсистема за управљање базом података и мултимодуларног дијалошког подсистема.

Након извршавања неког догађаја, контекстни подсистем обрађује тај догађај. Модул за прикупљање догађаја складишти податке о догађају у базу података. Наведени подаци се обрађују помоћу модула за закључивање контекста, а затим се активира модул за захтевање акције. Подсистем заснован на знању одређује која акција ће се извршити у зависности од одговарајућег контекста. Затим подсистем за управљање моделом и подсистем за управљање базом података активирају подсистем за извештавање који служи за приказ резултата акције. Резултати се могу приказати у веб апликацији, мобилној апликацији, апликацији која садржи елементе проширене стварности и слично.

Свеprisутно рачунарство – ubiquitous и pervasive computing

Марк Вајзер је свеprisутно рачунарство (Ubiquitous Computing) дефинисао као „унапређење употребе рачунара кроз физичко окружење, тако да рачунари практично постају невидљиви крајњим корисницима“ [Weiser 1991]. Свеprisутно рачунарство спаја два тренда: интеграцију рачунара с осталим уређајима и преносивост рачунара.

Свеprisутно рачунарство подразумева већи број мањих уређаја који имају могућност да реализују рачунарске операције и комуникацију, као што су:

- смарт телефони,
- смарт картице,
- сензорске мреже,
- RFID (radio frequency identification).

Свеprisутно рачунарство се означава и енглеским термином „Pervasive Computing“ и у том контексту представља стварање паметног окружења које се прилагођава контексту и потребама корисника. Омогућава прикупљање и обраду података у било којој временској и просторној тачки [Henricksen & Indulska 2006]. Апликације свеprisутног рачунарства могу да функционишу у веома динамичким окружењима, при чему се захтева мање корисничких акција. Да би се то постигло, апликације морају да буду осетљиве на контекст (Context Aware). Под контекстом се подразумева ситуација када се рачунарска акција извршила.

Слика 7. СВЕПРИСУТНО РАЧУНАРСТВО

Big data

Деведесет процената свих података на свету је прикупљено током последње две године. Скупови података су толико велики да их није могуће обрадити помоћу стандардних приступа и алата. Главни проблем је како анализирати терабајте података [Frankel & Reid 2008; Trelles, Prins, Snir & Jansen 2011].

Термин *big data* односи се на упрошћени апстраховани релациони модел база података који омогућава поузданост, дистрибуираност и скалабилност [Wu, Zhu, Wu, & Ding 2014]. Димензије овог концепта су разноврсност, брзина и обим. Подаци нису структурирани и у различитим су форматима: текст, аудио, видео, лог фајлови, подаци са сензора и сл. Подаци су често временски осетљиви, потребно је брзо их доставити и анализирати. Наведени подаци су великог обима, преко 1 терабајта.

Основни проблеми везани за *big data* концепт су прикупљање, складиштење, претрага, дељење и дистрибуција, анализа и визуелизација података. Подаци се прикупљају коришћењем различитих извора: мобилних уређаја, сензора и сензорских мрежа, лог фајлова, камера, микрофона, RFID читача и сл.

Big data се примењује у многим наукама, као што су биолошке, медицинске и физичке науке [Howe et al. 2008; Lynch 2008].

Друштвени медији

Друштвени медији представљају врсту веб сајтова путем којих је омогућено спајање савремених Интернет технологија с интеракцијом корисника у канал савремене Интернет комуникације који за основу најчешће има Веб 2.0 технологију [Dabbagh & Reo 2011a, 2011b]. Користе се у пословању и образовању и то најчешће за дељење садржаја, мишљења, искустава и трендова.

Друштвени медији омогућавају [Labus, Simić, Vulić, Despotović-Zrakić & Bogdanović 2012]: брзу размену информација и интерактивност, подстицање утицаја директног маркетинга, унапређење процеса брендирања, усмерење пажње на производе конкретне компаније, побољшање процеса лојалности и поверења, спровођење истраживања тржишта и надгледања конкуренције, разматрање мишљења потрошача, подстицање оптимизације претраживача, јачање корисничких сервиса, подстицање изградње личне репутације, лакше проналажење посла, побољшање личних и пословних контаката, итд.

Поред блогова, микроблогова, друштвених веб страница, друштвене мреже представљају најчешће коришћен алат друштвених медија.

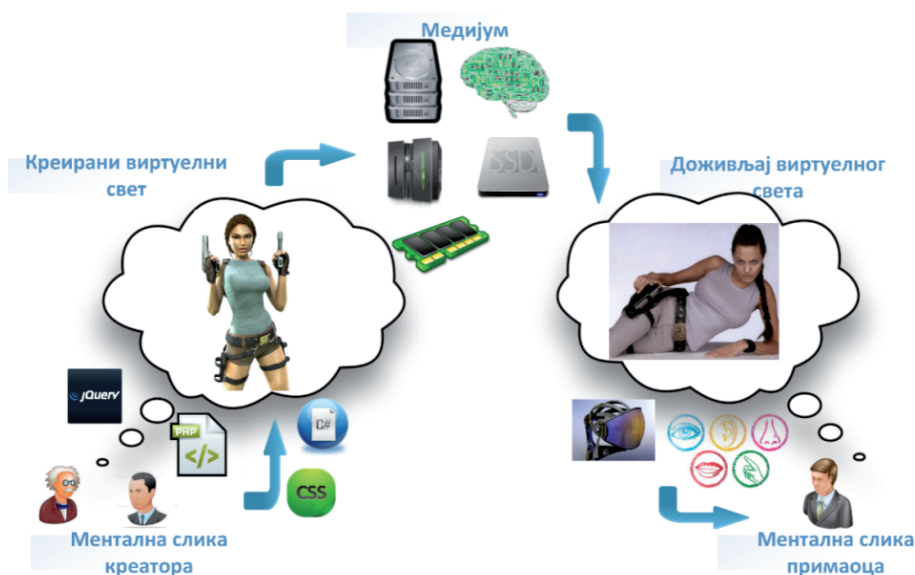
Поред успешне примене у пословању, друштвене мреже се успешно примењују и у учењу. Због доступности свим узрастима, омогућавају одређени ниво аутономије корисника, проверу знања у односу на групу својих вршњака и мотивишу кориснике за учешће у образовним активностима које се реализују на друштвеним мрежама. Високошколске установе су препознале потенцијал друштвених мрежа, и користе их за дељење наставних материјала, постављање обавештења о одржавању наставе, испита, одржавању комуникације са студентима и колегама, и слично. У образовном окружењу користе се и као средство за управљање односима са студентима и могу имати значајну улогу у препоруци квалитетних кадрова за послове у струци.

Друштвене мреже представљају погодно окружење за crowdsourcing тј. прикупљање знања различитих учесника онлајн заједнице [Satzger, Psailer, Schall & Dustdar 2013]. Учесници у пословању у контексту пословања могу брже и лакше проналаћи решења за проблеме у пословању, кроз размену идеја и прикупљање релевантних података. С друге стране, у контексту образовања, учесници образовног процеса, дељењем наставних материјала и разменом искустава могу проширити своје знање.

Виртуелна реалност

Виртуелна реалност представља рачунарски модел реалног света доступан нашим чулима. Информациони модел реалног или виртуелног света апстрактна је ментална слика креатора која се чува на медијумима. Медијум има ограничења, па може доћи до губитка и дисторзије информација. Прималац преузима записану информацију с медијума, при чему може доћи до губитка информација, због ограничења медијума и особина примаоца и његових менталних ап-

Слика 9. АПСТРАКЦИЈЕ И ИНФОРМАЦИОНИ ТОКОВИ У ВИРТУЕЛНОЈ РЕАЛНОСТИ

стракција. Апстракције и информациони токови у виртуелној реалности приказани су на слици 9.

Своју примену виртуелна реалност нашла је у медицини, визуелизацијама у биохемији, инжењерству, одржавању и сервису сложених система, војним применама за симулације, уметности, индустријском дизајну, итд.

Е-образовање

Уместо да само пасивно реагује на промене окружења, образовање би требало да буде покретач промена. Данашњи тренд је увођење демократизације образовања. Бројни водећи светски универзитети, као што су Стенфорд и МИТ, омогућавају бесплатне Интернет курсеве свим заинтересованим полазницима, који не морају нужно да буду и студенти тих универзитета. Coursera је један од најпознатијих агрегатора бесплатних Интернет курсева различитих светских универзитета [Severance 2012].

Европска комисија је дефинисала четири циља развоја образовања до 2020. године: остварење образовања током живота и мобилности, побољшање квалитета и ефикасности образовања и обуке, промовисања правичности, друштвене кохезије и активног држављанства и побољшање креативности, иновације и предузетништва [Lifelong Learning Policy, n.d.].

ПРЕДЛОГ МЕРА ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ИТ ОБРАЗОВАЊА У СРБИЈИ

Усклађивање образовања с потребама ИКТ тржишта може се реализовати у неколико корака:

Креирањем савремених наставних планова и програма у оквиру којих би се изучавале наведене технологије. Нови наставни планови и програми могу се креирати кроз Темпус пројекте и у сарадњи с водећим европским универзитетима који већ реализују овакве или сличне програме.

Повећања улагања у пројекте из области ИКТ у оквиру програма научно-истраживачких пројеката које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја. Нови циклус пројеката планира се за 2015. годину.

Финансирање научних истраживања из наведених области може се побољшати укључивањем у међународне научноистраживачке пројекте.

Улагање у ИТ образовање у Србији може имати вишеструку предност. Преко *outsourcing* послова који чине 2/3 извоза софтвера из Србије [Matijević & Šolaja 2013], ИТ кадрови имају могућност останка у земљи и унапређења ИКТ тржишта. Друга предност се односи на кадрове који су отишли из Србије и доприносе улагању путем девизних дознака. Утицај промена девизних курсева на кретање дознака [Bougha-Nagbe 2004] објашњава се кроз тзв. супституциони ефект, заснован на замени добара у земљама из којих потичу дознаке добрима у земљама у које долазе дознаке. Значајну удео у девизним дознакама из иностранства имају и Срби из дијаспоре запослени у ИТ сектору. Новац који дијаспора шаље постаје фактор буџетске стабилности због прилива од 4–5 милијарди долара годишње [Nikolić 2006].

ЗАКЉУЧАК

У овом раду дат је преглед трендова у информационо-комуникационим технологијама. Као приоритетне технологије које могу представљати развојну шансу Србије посебно су анализирани технологије, као што су: рачунарство у облаку, мобилно рачунарство, интернет интелигентних уређаја, *context aware computing*, свеприсутно рачунарство, *big data*, друштвени медији и виртуелна реалност. С обзиром на то да наведене технологије не траже значајна инфраструктурна улагања, већ само улагања у образовање, развој нових студијских програма у области ИТ је од изузетног значаја за развој привреде и друштва у целини.

Професионалне компетенције које студенти стичу могу значајно допринети подизању нивоа конкурентности целокупне привреде на локалном и светском тржишту.

У наредне две године, очекује се да званично евидентиран износ извоза софтвера премаши годишње девизне приходе саобраћаја и транспорта, и да се приближи годишњим девизним приходима од туризма. Усклађивањем потреба на ИКТ тржишту, прилагођавањем постојећих и креирањем нових наставних

планова и програма у складу са захтевима савремене ИТ индустрије, може се повећати број студената који студирају ИТ и ојачати веза образовања, науке и привреде. Уколико би се ови предлози применили, обим рачунарских услуга и српског извоза софтвера би до 2020. године могао да достигне ниво од око 5% БДП.

ЛИТЕРАТУРА

- Beaty, D. L. (2013). Cloud Computing 101. *ASHRAE JOURNAL*, 55(10), 88–93.
- Bougha-Hagbe, J. (2004). A Theory of worker's remittances with application to Morocco.
- Chandra, D. G., Kathing, M., & Kumar, D. P. (2013). A Comparative Study on IPv4 and IPv6. In *Communication Systems and Network Technologies (CSNT)*, 2013 International Conference on (pp. 286–289). doi:10.1109/CSNT.2013.67
- Chellappa, R. (1997). Intermediaries in cloud-computing: A new computing paradigm. In *INFORMS Dallas*. Dallas, Texas: Cluster: Electronic Commerce.
- Dabbagh, N., & Reo, R. (2011a). Back to the future: Tracing the roots and learning affordances of social software. In M. J. W. Lee & C. McLoughlin (Eds.), *Web 2.0-based e-learning: Applying social informatics for tertiary teaching* (pp. 1–20). Hershey, PA: IGI Global.
- Dabbagh, N., & Reo, R. (2011b). Impact of Web 2.0 on higher education. In D. W. Surry, T. Stefurak, & R. Gray (Eds.), *Technology integration in higher education: Social and organizational aspects* (pp. 174–187). Hershey, PA: IGI Global.
- De Assunção, M. D., Di Costanzo, A., & Buyya, R. (2009). Evaluating the cost-benefit of using cloud computing to extend the capacity of clusters. In *Proceedings of the 18th ACM international symposium on High performance distributed computing* (pp. 141–150).
- Demestichas, P., Georgakopoulos, A., Karvounas, D., Tsagkaris, K., Stavroulaki, V., Lu, J., ... Yao, J. (2013). 5G on the Horizon. *IEEE VEHICULAR TECHNOLOGY MAGAZINE*, 8(3), 47–53. doi:10.1109/MVT.2013.2269187
- Dey, A. K. (2001). Understanding and Using Context. *Personal Ubiquitous Comput.*, 5(1), 4–7. doi:10.1007/s007790170019
- European Commission. (n.d.). A guide to ICT-related activities in WP2014-15. Retrieved from https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/sites/horizon2020/files/ICT_in_H2020_WP2014-15_0.pdf
- Frankel, F., & Reid, R. (2008). Big data: Distilling meaning from data. *NATURE*, 455(7209), 30. doi:10.1038/455030a
- Gartner. (2013a). Gartner Identifies the Top 10 Strategic Technology Trends for 2014. Gartner, Orlando, Florida. Retrieved from <http://www.gartner.com/newsroom/id/2603623>
- Gartner. (2013b). Gartner истраживање за 2013. годину. Barcelona, Spain. Retrieved from <http://www.gartner.com/newsroom/id/2623415>
- Gubbi, J., Buyya, R., Marusic, S., & Palaniswami, M. (2013). Internet of Things (IoT): A vision, architectural elements, and future directions. *Future Generation Computer Systems*, 29(7), 1645–1660. doi:http://dx.doi.org/10.1016/j.future.2013.01.010
- Gutierrez, A., Dreslinski, R. G., Wenisch, T. F., Mudge, T., Saidi, A., Emmons, C., & Paver, N. (2011). Full-system analysis and characterization of interactive smartphone applications.

- In Workload Characterization (IISWC), 2011 IEEE International Symposium on (pp. 81–90). doi:10.1109/IISWC.2011.6114205
- Henricksen, K., & Indulska, J. (2006). Developing context-aware pervasive computing applications: Models and approach. *Pervasive and Mobile Computing*, 2(1), 37–64. doi:http://dx.doi.org/10.1016/j.pmcj.2005.07.003
- Henricksen, K., Indulska, J., & Rakotonirainy, A. (2002). Modeling Context Information in Pervasive Computing Systems. In *Pervasive Computing* (pp. 167–180). Springer.
- Howe, D., Costanzo, M., Fey, P., Gojobori, T., Hannick, L., Hide, W., ... Yon Rhee, S. (2008). Big data: The future of biocuration. *Nature*, 455(7209), 47–50.
- Huang, J., Qian, F., Guo, Y., Zhou, Y., Xu, Q., Mao, Z. M., ... Spatscheck, O. (2013). An In-depth Study of LTE: Effect of Network Protocol and Application Behavior on Performance. *ACM SIGCOMM COMPUTER COMMUNICATION REVIEW*, 43(4), 363–374. doi:10.1145/2534169.2486006
- IEEE. (2013). Top Trends for 2013. Retrieved from <http://www.computer.org/portal/web/membership/13-Top-Trends-for-2013>
- IEEE Spectrum. (2014). 2014 Top Tech to Watch. Retrieved from <http://spectrum.ieee.org/static/2014-top-tech-to-watch>
- Janevski, T. (2009). 5G Mobile Phone Concept. In *Consumer Communications and Networking Conference, 2009. CCNC 2009. 6th IEEE* (pp. 1–2). doi:10.1109/CCNC.2009.4784727
- Kwon, O. (2006). The potential roles of context-aware computing technology in optimization-based intelligent decision-making. *Expert Systems with Applications*, 31(3), 629–642.
- Labus, A., Simić, K., Vulić, M., Despotović-Zrakić, M., & Bogdanović, Z. (2012). An Application of Social Media in eLearning 2.0. In *Proceedings of the 25th Bled eConference eDependability: Reliable and Trustworthy eStructures, eProcesses, eOperations and eServices for the Future* (pp. 557–572). Bled, Slovenia.
- Lifelong Learning Policy. (n.d.). European Commission. Retrieved from http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-policy/policy_en.htm
- Lynch, C. (2008). Big data: How do your data grow? *Nature*, 455(7209), 28–29.
- Matijević, M., Matijević, M., & Jevremović, S. (2013). Semantička interoperabilnost podataka u istraživanju IKT tržišta zasnovana na ontologijama. In *Infotech 2013* (pp. 1–6).
- Matijević, M., & Šolaja, M. (2013). ICT in Serbia: At a Glance. Novi Sad.
- Milojčić, D. (2013). IEEE Computer Society 2022 Report. In *Joint Seminar on Computer Science and Applied Mathematics*, 30.12.2013. Belgrade.
- Nikolić, M. (2006). Makroekonomski efekti pomoći i doznaka. Narodna Banka Srbije. Retrieved from http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/90/90_0/2006_4_MN.pdf
- Samad, T. & Kilicote, S. (2012). Smart grid technologies and applications for the industrial sector. *Computers & Chemical Engineering*.
- Satzger, B., Psailer, H., Schall, D., & Dustdar, S. (2013). Auction-based crowdsourcing supporting skill management. *Information Systems*, 38(4), 547–560.
- Severance, C. (2012). Teaching the World: Daphne Koller and Coursera. *COMPUTER*, 45(8), 8–9.
- Trelles, O., Prins, P., Snir, M., & Jansen, R. C. (2011). Big data, but are we ready? *NATURE REVIEWS GENETICS*, 12(3). doi:10.1038/nrg2857-c1
- Vermesan, O., Friess, P., Guillemin, P., Gusmeroli, S., Sundmaeker, H., Bassi, A., ... others. (2011). Internet of things strategic research roadmap. O. Vermesan, P. Friess, P. Guillemin,

- S. Gusmeroli, H. Sundmaeker, A. Bassi, et al., Internet of Things: Global Technological and Societal Trends, 9–52.
- Vujin, V., Simić, K., & Milić, A. (2012). Management of Cloud Computing Infrastructure for E-learning. In *Symorg 2012 Conference Proceedings* (pp. 981–988). Zlatibor: FON, Belgrade. Retrieved from <http://www.symorg.fon.bg.ac.rs>
- Wang, W., Xu, Y., & Khanna, M. (2011). A survey on the communication architectures in smart grid. *Computer Networks*, 55 (15), 3604–3629.
- Weiser, M. (1991). The computer for the 21st century. *Scientific american*, 265(3), 94–104.
- Wu, X., Zhu, X., Wu, G.-Q., & Ding, W. (2014). Data Mining with Big Data. *IEEE TRANSACTIONS ON KNOWLEDGE AND DATA ENGINEERING*, 26(1), 97–107. doi:10.1109/TKDE.2013.109
- Zhioua, G. E. M., Labiod, H., Tabbane, N., & Tabbane, S. (2013). LTE Advanced Relaying Standard: A Survey. *WIRELESS PERSONAL COMMUNICATIONS*, 72(4), 2445–2463. doi:10.1007/s11277-013-1157-1

INFORMATION TECHNOLOGIES AND EDUCATION IN SERBIA
UP TO 2020

BOŽIDAR RADENKOVIĆ

Belgrade University, Faculty of Organization Sciences

Jove Ilića 145, Belgrade, Serbia

boza@elab.rs

SUMMARY: The development of information technologies (IT) has changed IT market demands throughout the world and, thus, in Serbia as well. Demand for computer and information services and IT experts has substantially increased in recent years. This paper provides a review of expected IT development up to 2020. Special attention is devoted to areas that do not demand large infrastructural investments and that can present a development opportunity for Serbia. Priorities and concrete measures for the improvement of educational programs and scientific research programs in tune with IT market demands in Serbia are proposed.

KEY WORDS: information technologies, education, IT market, IT trends

ЧЕТВРТИ ТАЛАС ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ: ТЕХНОЛОШКА ДИМЕНЗИЈА И БУДУЋНОСТ КОЈУ НЕ МОЖЕМО ДА ЗАНЕМАРИМО

ПЕТАР Б. ПЕТРОВИЋ

Универзитет у Београду, Машински факултет, Катедра за производно машинство

Краљице Марије 16, Београд, Србија

Редовни члан Академије инжењерских наука Србије (АИНС)

pbpetrovic@mas.bg.ac.rs ; pbpetrovic@gmail.com

САЖЕТАК: У овом раду саопштава се део резултата истраживања која се дуго низ година спроводе у оквиру Академије инжењерских наука Србије (АИНС) у домену савремених индустријских, посебно производних технологија, и интеракције инжењерских наука, технологије и друштва. Тема индустријализације се повезује с овим истраживањима, и у том контексту се нуде нови погледи на индустријски развој, битно другачији од преовлађујућих стереотипа који дуго низ година доминирају у вођењу привреде Србије. После уводног дела у којем се даје кратки историјат развоја индустрије, тематика четвртог таласа индустријализације се излаже у оквиру три целине: 1. конкуритивни потенцијал, где се анализирају полазне основе, 2. нова индустрија Србије, где се одређују основни оквири трансформационих процеса и 3. нова улога науке, где се разматрају неки од релевантних аспеката за оснаживање конкурентног потенцијала и премошћавање технолошког јаза изградњом програма за остваривање интензивних процеса трансфера технологија, смештених у процес европских интеграција Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Индустријализација, технологија, конкуритивност индустрије

Стварање виталног и глобално конкуритивног индустријског система веома је дуг и врло сложен процес. Поред обимних улагања у изградњу сложене индустријске инфраструктуре, изградње одговарајућег регулационог и институционалног оквира, индустријски развој захтева дугорочно систематско планирање технолошког развоја и развијање одговарајућег људског ресурса кроз перманентно и високостручно образовање.

Примарна индустријализација Србије остварена је средином деветнаестог века, у времену у којем је Србија успостављала своју државност и националну кохезију. Овај процес везује се за широк комплекс активности, који је кулминирао 1853. године, када је 23. октобра, успешним изливањем шест топовских цеви, покренута производња у првој српској фабрици – крагујевачкој Тополивници. Мада нас од тог времена деле готово два столећа, тај догађај има велики значај за време у којем данас живимо и тешкоће с којима се Србија суочава у

решавању нагомиланих економских проблема. Активности које су претходиле трајале су деценијама, подједнако у изградњи физичке инфраструктуре за производњу као и у изградњи интелектуалног потенцијала за такав посао. Није случајно да је управо 1853. године у Лицеју, првој високошколској институцији у Србији, формирано Одељење за природно-техничке науке, на којем је започело високошколско образовање инжењера. Елита Србије је у то време јасно препознала каузалност индустријског развоја, инжењерства и технологије. Упоредо, српска држава је чинила велике напоре да се оствари технолошки трансфер кроз увоз, за то време високотехнолошке, опреме (парне машине из Белгије и Француске), и да у Србију доведе стране стручњаке за индустријску производњу (смањивање технолошког јаза кроз концепт конвергенције технологија). Резултати су били фасцинантни. За само десет година остварена је потпуна супституција увоза (што у контексту одбрамбених технологија увек има и друге импликације мимо економских), изграђен је низ фабричких постројења која су настала као природна производна екстензија активности Тополивнице, покренуте су сопствене развојне активности за продор у технологију топова с олученом цеви, и готово невероватно, Србија је успела да оствари и први извоз високотехнолошких производа у својој историји, продавши суседној Румунији 24 топа шестофунташа с глатком цеви.

Даљи индустријски развој текао је динамично, али с великим осцилацијама. После примарне фазе, Србија је остварила три велика таласа индустријализације (неки истраживачи наводе да их је било чак шест [Stojanović 1997], али при томе занемарују врло велику инертност индустријског система која је његова суштинска одлика, подједнако у изградњи и у разградњи). Карактеристично је да су ови таласи индустријализације увек били тесно повезани с друштвеним процесима (индустрија првенствено има друштвену димензију, а тек онда економску и техничку!) и да се модернизација Србије увек дешавала паралелно с процесима развоја индустријског система [Antonić 1998]. Српски шаблон (као и у другим државама сличног габарита) је у суштини једноставан: у ратовима је индустрија уништавана, а у миру обнављана¹.

Први талас индустријализације десио се од 1880. до 1912. године, у периоду између стицања независности (1878) и низа година ратовања, који је започет Балканским, а завршио Првим светским ратом. До краја деветнаестог века остварени су скромни резултати. Србија је била аграрна земља с 84% становника који су живели од пољопривреде, а пољопривредни производи су чинили највећи део извоза, од чега је 86% пласирано у једну земљу, суседну Аустроугарску. Убрзанији развој се десио почетком 20. века, а посебно у периоду такозваног Царинског рата с Аустроугарском (од 1906. до 1912. године), када је тадашња економска елита коју су чинили индустријалци, трговци, инжењери, предузимачи и занатлије, искористила стање изолације за осамостаљење индустрије и покретање њеног убрзаног раста [Антонић 1998]. У том периоду је

¹ Супротан образац се јавља у случају велесила у којима у привреди и конфигурацији друштвене моћи доминира војно-индустријски комплекс.

обим индустријске производње уседмостручен, а извоз повећан за 40% и поред губитка аустроугарског тржишта. Ови импресивни резултати били су потпуно поништени ратним разарањима.

Други талас индустријализације десио се у периоду од 1919. до 1941. године, када се Србија, исцрпљена ратовима с почетка двадесетог века и потпуно уништеном економском инфраструктуром за производњу, нашла у великој држави, као њена предводница. У таквом оквиру Србија је успоставила фундаменте модерне индустрије који су по својим основним обележјима и данас присутни (индустрија има и своју културну димензију!).

Други талас индустријализације десио се између два светска рата, у периоду од 1919. па до 1940. године, када се Србија, исцрпљена ратовима с почетка двадесетог века, потпуно уништеном економском инфраструктуром за производњу и губитком сваког другог мушкарца старости од 18. до 55. година, нашла у великој држави Словена на Балкану, као њена предводница. Нова држава је била као створена за индустријски развој, с изузетним компаративним предностима у природним потенцијалима (пољопривредно земљиште, руде, енергија, географски и геостратешки положај). Највећи проблем је био капитал. Ипак, пронађена су решења да се покрене процес индустријализације и у том периоду су никле бројне фабрике, од којих су многе постоје и данас. Изграђене су четири фабрике авиона, Србија је извозила авионске моторе Француској, први камион је произведен 1938. у Раковици, први аутомобил 1939. у Крагујевцу, а железара САРТИД у Смедереву Други светски рат је дочекала као највећа на Балкану, с 900 радника и 18.000 тона челика годишње производње. Овај развојни талас завршен је годинама буџетског и спољнотрговинског суфицита и шестогодишњим планом привредног развоја, првим у историји Србије. Без обзира на статистички и објективно остварен интензиван индустријски развој, Србија је у Велики рат ушла као слабо индустријализована привреда, с три четвртине становништва које је живело од пољопривреде и око 40% неписмених. Ипак, у том оквиру успостављени су фундаменти модерне индустрије који су по својим основним обележјима и данас присутни (индустрија има и своју културну димензију). Други светски рат донео је огромна разарања индустријске инфраструктуре.

Трећи талас индустријализације десио се у оквиру социјалистичке Југославије, у периоду од 1946. до 1989. године. После спровођења опште национализације привреде, нова власт је индустријализацију и електрификацију земље поставила као највиши национални приоритет. Кључни квалитативни скок се десио 1960. године, када је по први пут пробијена чаробна граница која раздваја аграрну од индустријске привреде. Те године допринос индустрије у стварању БДП-а био је већи од доприноса који генерише пољопривреда. Наредне године и број становника који живи од пољопривреде пао је испод 50%. Коначно, Србија је шездесетих година двадесетог века, нешто више од сто година од подизања своје прве фабрике, ушла у групу индустријских земаља. Такав тренд се наставља у наредних двадесет година, током којих Србија остварује интензивну и свеобухватну индустријализацију са стопом раста који се данас бележи у нај-

динамичнијим азијским привредама. У том периоду успостављени су процеси који су омогућили интензивне технолошке продоре у свим секторима прерађивачке индустрије, укључујући и оне високотехнолошке. Паралелно, успостављен је и амбијент за развој система за образовање инжењера и изградњу снажног истраживачко-развојног корпуса за домен индустријских технологија, што је створило неопходне подлоге да процес индустријског развоја буде и одржив. Данас готово невероватно звучи чињеница да је Србија шездесетих година била једна од 10 земаља у свету која је имала способност да самостално пројектује и производи дигиталне рачунаре. Седамдесетих година смо остварили продор у домен нумерички управљаних алатних машина, а паралелно, на велика врата светске науке Србија је ушла и у домен роботике (по својим ванвременским достигнућима позната је Школа београдске роботике, а неки од најнапреднијих хуманоидних робота данашњице ходају на теоретским основама које су постављене и развијене у Србији почетком седамдесетих година). Ипак, тај раст је почео да се успорава почетком осамдесетих година двадесетог века, појавом првих знакова растакања велике државе јужних Словена на Балкану. Процеси дезинтеграције временом су добијали на интензитету, да би 1989. године достигли критичну масу деструкције која је развојну стагнацију претворила у катаклизмични економски дисконтинуитет у којем се Србија и данас налази.

Србија је деведесетих ушла у процес интензивне дезиндустријализације, с екстензивним поништавањем акумулираног знања и физичке инфраструктуре, односно фабрика и машина за индустријску производњу, остварених великим напорима кроз претходна три таласа индустријализације. После три декаде опште економске стагнације и готово потпуно уништеном генеричком основом за индустријску производњу, у Србији се постепено ствара нови контекст с критичном масом друштвених потреба и из њих изведене политичке воље за нови, четврти талас индустријализације.

У оквиру Академије инжењерских наука Србије (АИНС) формиран је Одбор за технолошке платформе, с основним циљем да се кроз истраживачке активности систематски развијају програми за изградњу стратешких основа за развој индустријског система Србије. Ова истраживања доминантно су усредсређена на домен индустријских технологија и инжењерство. Полазећи од става да су технологија и инжењерство, односно знања и вештине у тој области кључне градивне компоненте за развој индустријског система и самим тим, кључни изазов за успостављање, успешност и дугорочну одрживост процеса индустријализације, у оквиру овог саопштења износи се део резултата истраживања која су спроведена у оквиру програма Националне технолошке платформе Србије (НТПС Програм). Саопштење је организовано у три целине:

1. Компетитивни потенцијал – полазна основа за четврти талас индустријализације;
2. Нова индустрија Србије – трансформација кроз ревитализацију, будући контекст (фабрике будућности), изазови и потребе;
3. Нова улога науке – оснаживање компетитивног потенцијала јачањем технолошке базе кроз екстензивне процесе трансфера технологија.

Под појмом индустрија, овде се искључиво подразумева прерађивачка индустрија (manufacturing), у обухвату који је дефинисан европским системом класификације економских активности NACE Rev. 2, област Ц, који је изведен из УН система класификације ISIC Rev. 4 и с њим је еквивалентан до другог хијерархијског нивоа. Србија од 2010. године користи NACE Rev. 2 као свој законски систем за класификацију делатности.

КОМПЕТИТИВНИ ПОТЕНЦИЈАЛ

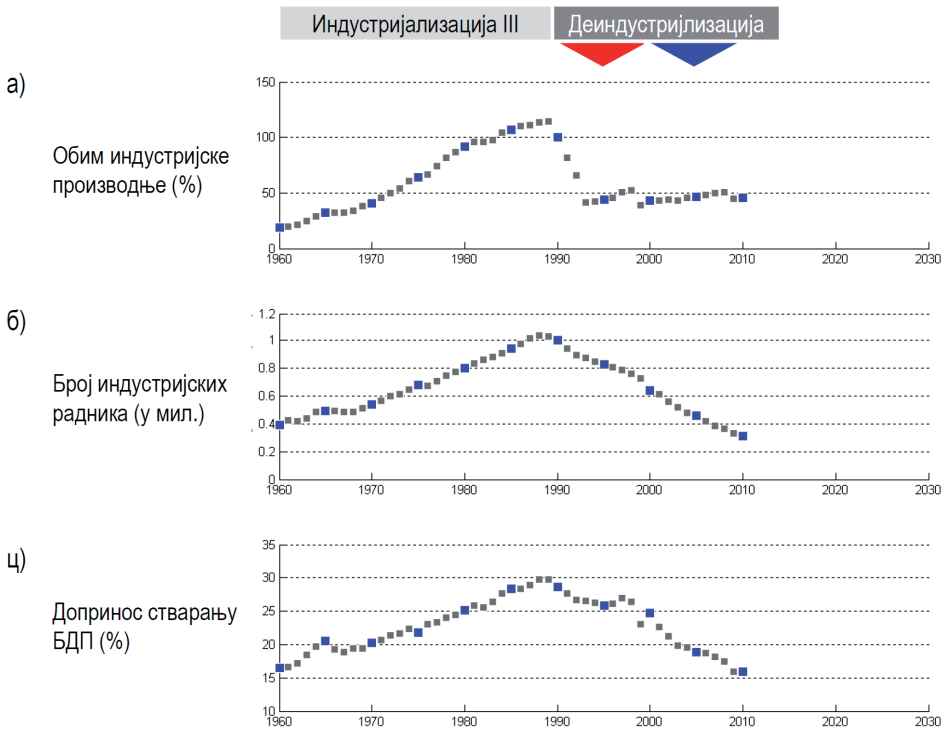
Друштво засновано на знању је пре свега утемељено на економији знања. Економија знања у својој основи има индустрију базирану на знању, односно индустрију која своју конкуритивност доминантно гради на технолошкој снази и високообразованом људском ресурсу, а виталност и агилност на отворености и екстензивним развојним процесима који су фундирани у сталним технолошким иновацијама производа, производних процеса, производних организационих структура, маркетиншких активности и активности у домену интеракције с природним окружењем (еко-иновациони процеси).

Угледајући се на Европу [Europe 2020: 2010], Србија се декларисала као друштво засновано на знању [Србија 2020: 2010]. Насупрот Европи која је у овом контексту индустријски развој поставила у најужу стратешку жижу [European commission 2010; Commission of the European communities 2002; Communication from the Commission to the European Council; European commission October 2009a и European Commission 2012], Србија тек (или: поново) открива улогу и значај индустрије у развоју савременог друштва. Карактеристично је и то да Европа индустријски развој увек тесно повезује с технолошким развојем [Westkämper 2014; Owen 2012].

Поред физичког обима индустријске производње који је у односу на 1989. годину, годину драматичног развојног дисконтинуитета, мањи за 2/3, броја индустријских радника који је такође мањи за 2/3 и коначно, доприноса индустрије у стварању бруто домаћег производа, који је у реалном износу мањи за 2/3 (слика 1), током 25 година стагнације дошло је до енормне технолошке ерозије, која је разорила основе конкуритивне способности индустрије Србије.

После 25 година кризног стања, Србија је изгубила способност да развија и производи високотехнолошке производе које је производила осамдесетих, па чак и седмдесетих година прошлог века. Профил технолошке структуре индустрије Србије за 2008. годину, наведен је на слици 2. Овај технолошки профил изведен је у складу с рангирањем технолошког интензитета индустријских сектора (LT – MLT – MHT – HT, објашњење ознака на слици 2) OECD-а, [OECD, Frascati Manual 2002], дефинише се следећим апроксимативним односима: 65–25–5–5 према броју компанија, односно: 51–23–19–7 према броју запослених. Тежиште технолошког профила индустрије Србије налази се у домену ниских технологија, односно производних активности које генеришу производе мале додате вредности, с малим уделом истраживачко-развојних активности и до-

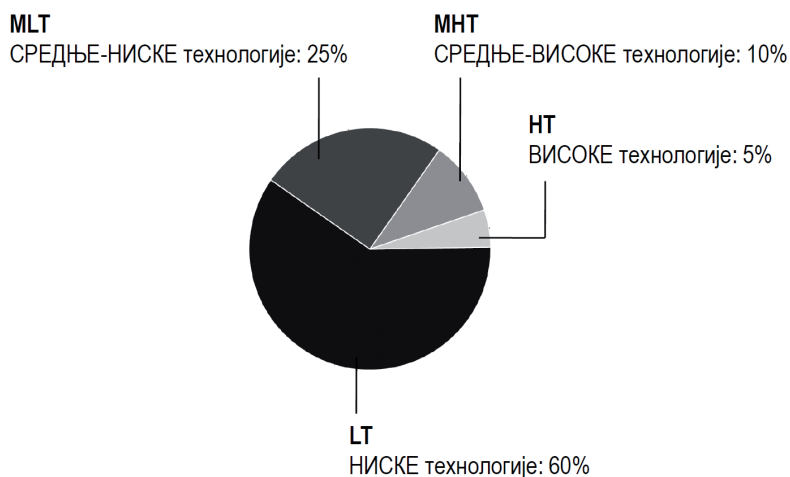
Слика 1. АГРЕГАТНИ ПОКАЗАТЕЉИ ПЕРФОРМАНСИ ИНДУСТРИЈСКОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1960. ДО 2010. ГОДИНЕ (ИЗВОР: АИНС НТПС 2011).

минантно радно интензивним пословима. Евидентно је да је процес технолошког развоја у кризном периоду имао инверзну природу.

Карактеристично је да су поједине области и индустријске гране, посебно у делу високих технологија и средње високих технологија током двадесетпетогодишњег кризног периода скоро у потпуности нестале. Тако, на пример, индустрија Србије више не производи машине алатке, индустријске роботе и трансфер линије за аутомобилску и друге индустрије прераде метала, а управо је овај корпус, корпус индустрије прераде метала, кроз своја генеричка својства у периоду пре 1990. године представљао мотор развоја индустрије, битну компоненту технолошке независности и дугорочне стабилности привреде Србије. Истовремено, производња ове врсте производа је значајно доприносила извозу и угледу индустрије у светским размерама. Као посебно илустративан пример може се издвојити масовна производња, а затим и масовни извоз CNC обрадних центара (CNC = Computer Numerical Control) технологија аутоматског управљања алатних машина и других облика обрадних система), посебно на тржиште САД, који је својевремено био колевка ове високо вредне и врло комплексне технологије. Овај програм је био реализован крајем осамдесетих година

Слика 2. ТЕХНОЛОШКИ ПРОФИЛ ИНДУСТРИЈЕ СРБИЈЕ ЗА 2008. ГОДИНУ ПРЕМА ОЕЦД МОДЕЛУ РАНГИРАЊА ТЕХНОЛОШКОГ ИНТЕНЗИТЕТА ИНДУСТРИЈСКИХ СЕКТОРА

High R&D intensity sectors (HT – intensity above 5%); Medium-high R&D intensity sectors (MHT – between 2% and 5%); Medium-low R&D intensity sectors (MLT – between 1% and 2%); Low R&D intensity sectors (LT – less than 1%); R&D интензитет је однос између инвестиције у И&П и нето продаје дате компаније или група компанија. Истраживање се дефинише као оригинално и планирано испитивање, предузето у циљу стицања нових научних знања и разумевања. Развој се дефинише као примена резултата истраживања или другог знања у планирању или пројектовању с циљем производње нових или значајно побољшаних материјала, уређаја, производа, процеса, система или услуга, пре почетка комерцијалне производње или употребе.

прошлог века, као резултат низа стратешких пројеката сарадње домаће индустрије и домаће науке, а такође и кроз низ програма међународне сарадње које су компаније Србије успоставиле почетком седамдесетих година. Паралелно, ове активности је пратила интензивна интеракција с наставним програмима на машинским и електротехничким факултетима, укључујући и последипломске студије, које су кроз одговарајуће магистарске и докторске тезе стварале домаће стручњаке, уско специјализоване за област CNC технологија, роботiku, мехатронику и широк спектар примене информационо-комуникационих технологија (ИКТ) у индустријској производњи и вођења пословних система. Развојне и образовне активности пратила је изградња високо специјализованих истраживачко-развојних лабораторија, центара за нове технологије, а водеће индустријске компаније су у оквиру својих пословних система формирале специјализоване истраживачко-развојне јединице, укључујући и институте (на пример, Лола Институт, као специјализована истраживачко-развојна јединица за област нумеричких и флексибилних производних технологија, у оквиру тадашње Лола Корпорације). Овај пример показује како је индустријска структура врло комплексна, са широким захватом и мноштвом паралелних процеса, који сежу далеко ван индустријског оквира.

Ерозија технолошке инфраструктуре индустрије Србије јавља се и у другим областима индустрије: производња електричних и електронских уређаја, производња транспортних средстава (аутомобила, камиона, аутобуса и ваздухоплова) или производња пољопривредних машина и опреме.

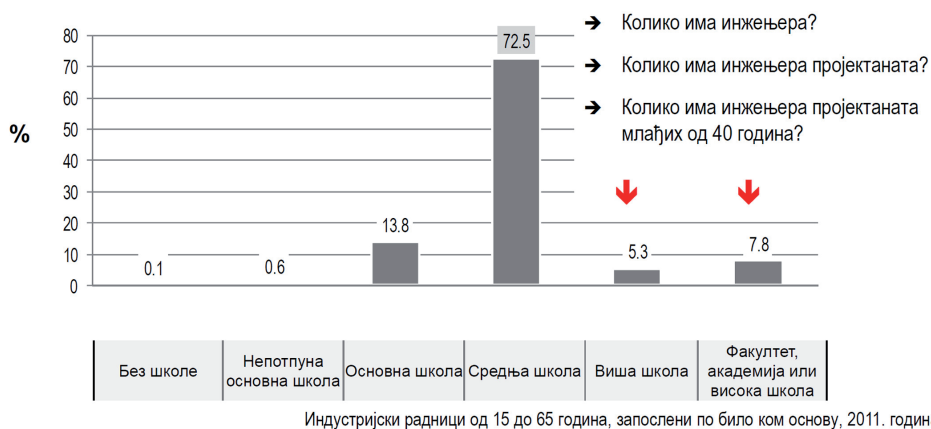
Динамичку компоненту развоја људског ресурса, односно акумулације индустријских радника, могуће је извести из графикана приказаног на слици 16 и на основу ње се може стећи увид у праве размере штете изазване развојним дисконтинуитетом из деведесетих година прошлог века. Ордината графика на слици 3 представља број нових индустријских радника. Позитивна вредност представља запошљавање, а негативна отпуштање с посла. До 1989. године доминира запошљавање. У тридесетогодишњем периоду просечно је годишње запошљавано око 18.000 радника, што је довело до акумулације од преко пола милиона индустријских радника. Континуитет овог процеса указује на континуалну акумулацију продуктивног технолошког знања у индустрији Србије, које је кроз сложене кооперативне процесе унутар индустријског ткива временом умрежавано и диверзификовано. Управо је у процесима акумулације, диверзификације и умрежавања продуктивног знања садржана суштина изградње компетитивности индустријског система на одрживим основама. Динамика у овом периоду указује на реални капацитет Србије у домену генерисања људског ресурса за индустријску производњу. Кризни период се манифестује ерозионим процесом енормних размера, који је имао двоструко већи интензитет од процеса акумулације. За двадесет година индустрија Србије је изгубила готово 700.000 радника, односно 34.000 радника годишње у просеку. Уз квантитативне промене, десиле су се и квалитативне (слика 4). Статистички подаци из 2011. године показују да је квалификациони профил онога што је преостало врло неповољан, с мало запослених који има терцијарно образовање (у циљу поређења, стратешко опредељење Европе је да се до 2020. године у индустрији достигне 40% запослених с терцијарним образовањем у узрасту од 30 до 40 година). Старосна структура, посебно у делу развоја је врло неповољна, просек се процењује на преко 55 година, мада ово званична статистика не бележи као ни професионалне компетенције по квалификационим разредима. Србија је остала без инжењера пројектаната!

У циљу сагледавања компетитивног потенцијала у односу на друге, конкурентске привреде, даље се наводе неки релевантни детаља из извештаја Светског економског форума о глобалној конкурентности српске економије [Schwab 2013]. Србија се у 2013. години нашла на 101. месту у скупу од 148 националних привреда и на последњем месту у Европи. У овом извештају је коришћена посебна методологија за квантификацију изведена над дванаестодимензионим метричким простором: 1. институције, 2. инфраструктура, 3. макроекономско окружење, 4. здравство и примарно образовање, 5. високо образовање и иновација знања, 6. ефикасност тржишта роба и услуга, 7. ефикасност тржишта рада, 8. развијеност финансијског тржишта, 9. технолошка спремност, 10. величина тржишта, 11. пословни амбијент и 12.

Слика 3. ДИНАМИКА АКУМУЛАЦИЈЕ И ЕРОЗИЈЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ КАПИТАЛА ЗА ИНДУСТРИЈСКУ ПРОИЗВОДЊУ

Слика 4. КВАЛИФИКАЦИОНИ ПРОФИЛ ИНДУСТРИЈЕ СРБИЈЕ ЗА ИНДУСТРИЈСКЕ РАДНИКЕ ОД 15 ДО 65 ГОДИНА, ЗАПОСЛЕНИ ПО БИЛО КОМ ОСНОВУ, 2011. ГОДИНА

AINS: NTPS Program 2013

иновативност. Овај метрички простор није ортогоналан. На слици 5 наводи се профил компетитивности Србије за 2013. годину с одговарајућом табелом која садржи информације о перформансама и релативној позицији по свим димензијама.

	Ранг	Скор
GCI 2013-2014 (od 148)	101	3.8
GCI 2012-2013 (od 144)	95	3.9
GCI 2012-2013 (od 142)	95	3.9
Фактори јачања базних перформанси (40%)	106	4.0
Институције	126	3.2
Инфраструктура	90	3.5
Макроекономско окружење	136	3.4
Здравство и примарно образовање	69	5.7
Фактори јачања перформанси ефикасности (50%)	92	3.8
Високо образовање и иновација знања	83	4.0
Ефикасност тржишта роба и услуга	132	3.6
Ефикасност тржишта рада	119	3.9
Развијеност финансијског тржишта	115	3.5
Технолошка спремност	60	3.9
Величина тржишта	69	3.7
Фактори јачања иновативности и софистицираности (10%)	125	3.0
Пословни амбијент	137	3.2
Иновативност	112	2.9

Најслабије перформансе Србија има у димензији у којој је исказана иновативна способност, где у глобалном економском систему заузимамо 125. место. У интервалу од 1 до 7 поена, којим се пондерише иновативни капацитет, Србија остварује само 2,9 поена. Мада значајно боље, перформансе у домену терцијарног образовања такође нису задовољавајуће, јер је Србија са 4 поена тек на средини интервала, што указује да је наш стереотип о образованој радној снази као кључној компаративној предности у суштини погрешан, односно да су процеси који се одвијају у том домену с негативним градијентом. Слично је и с технолошком спремношћу.

Оваквом анализом се поред квантификације проблема истовремено препознаје простор за даље ефективно деловање и изградњу нове индустријске политике и програма који ће бити агилно спровођени у пракси. Досадашњи приступ индустријског развоја који је доминантно био заснован на егзогену компоненти (увоз акумулације и увоз технолошког знања) очигледно није довољан. Нова индустријска политика мора да конкурентност индустријског сис-

Слика 5. ПРОФИЛ КОМПЕТИТИВНОСТИ СРБИЈЕ ДЕФИНИСАН ДВАНАСЕТОДИМЕНЗИОНИМ МЕТРИЧКИМ ПРОСТОРОМ ПРЕМА THE GLOBAL COMPETITIVENESS REPORT 2013–2014. ПОДАЦИ ЗА СРБИЈУ СУ ГЕНЕРИСАНИ ОД СТРАНЕ FOUNDATION FOR THE ADVANCEMENT OF ECONOMICS (FREN) [SCHWAB 2013]

тема гради на јакој ендегеној компоненти, која ће по обиму и времену предњачити у односу на егзогену. Суштина је у томе да јака ендегена компонента треба да повлачи егзогену, чија улога треба да буде секундарна, усмерена превасходно на то да својим присуством делује стимулативно на подизање укупних перформанси компетитивности индустрије Србије, посебно с аспекта убрзаног преошћавања технолошког јаза и раста извоза. То је једини реалан и одржив оквир за стварању нове индустрије Србије, суштина платформе за четврти талас индустријализације.

НОВА ИНДУСТРИЈА СРБИЈЕ

Поред ревитализације, којом би се индустријски систем довео у функционално стање и обнове, којом би се обим његових активности довео на преткризни ниво, индустрија мора да претрпи низ трансформационих процеса како би кроз савлађивање дводеценијског технолошког јаза извршио реинжењеринг њене технолошке базе и тиме створила реалне подлоге за достизање потребне компетитивности, посматано у глобалним оквирима [Strategija i politika razvoja

industrije Republike Srbije od 2011. do 2020. godine: jun 2011]. Узимајући у обзир контекст европских интеграција Србије, процес трансформације треба да буде вођен кроз императивно дејство два основна регулаторна инструмента: комплементарност и компатибилност индустрије Србије с европским економским простором. Привидно, ово су два антагонистичка, односно конфликтна инструмента, који се међусобно искључују. У стварности, овим инструментима се обезбеђује прецизно вођење и конвергентност трансформационих процеса, који као свој коначни исход треба да имају успешно решење, односно нову, трансформисану индустрију Србије која има своје препознатљиво, респективно и дугорочно гледано, одрживо место у европском економском простору.

Комплементарност

Комплементарност је инструмент чија је функција усмерена на проналажење простора на јединственом европском тржишту у коме ће индустрија Србије обезбедити своју дугорочну и одрживу економску и технолошку егзистенцију, пре свега кроз оквице компаративних предности, које се црпу из: 1. националне културне баштине, 2. националне индустријске традиције, 3. географских и регионалних особености, и 4. расположивих инфраструктурних, природних и посебно, људских ресурса.

Инструмент комплементарности може се илустровати кроз сектор аграра који је присутан у многим документима како стратешка компаративна предност и развојна шанса Србије. Аграр, сам за себе, то међутим није, јер изолован агрокомплекс нема потенцијал да обезбеди економске ефекте који су у складу са савременим стандардима живљења какви постоје у Србији или ЕУ: појавом индустријског модела организације материјалне производње (фабрика, подела рада, механизација/аутоматизација, производна линија) аграрна економија је потиснута потентнијим концептом индустријске економије. Зато, уместо усредсређивања на агрокомплекс као изоловани привредни сектор примарне материјалне производње, неопходно је усредсређивање на производњу хране односно успостављање спреге аграра и индустријске производње. У оваквом контексту, агрокомплекс је само једна компонента у дугом технолошком ланцу стварања високо вредних производа, при чему се под производом овде подразумевају материјална добра остварена индустријском прерадом и директно повезане услуге. Оваквим приступом, агрокомплекс се доводи у значајно вреднију позицију, позицију квалитетног генератора сировинске базе за индустрију хране, при чему се примарни агропроизводи даљом индустријском прерадом и уградњом знања додатно обогаћују новим садржајима, којима се значајно увећава њихова полазна вредност. Паралелно, оваква приступ ствара простор за развој и раст других индустријских сегмената који су индиректно повезани с индустријом хране, као што је на пример, сегмент индустрије пољопривредне механизације, који је тренутно у дубокој стагнацији, а Србија управо у овом сегменту има огромну индустријску традицију, респективну индустријску ин-

фраструктуру и препознатљив тржишни имиџ. У оваквом контексту агрокомплекс може да валоризује своју компаративну предност, односно да агрокомплекс добије улогу покретача, генеричке основе, привредног развоја, а не потрошача буџетских фондова којима се у мањој или већој мери субвенционише активност аграра у целини. Индустрија хране у којој технологија има кључну улогу, а знање и вештина су њене кључне компоненте, ствара простор да Србија на значајно квалитетнији начин вреднује своје компаративне предности које, у овом конкретном примеру, проистичу из њеног специфичног географског положаја и с тим у вези повољних природних предиспозиција за масовни развој агрокомплекса. Овакав приступ је заправо генерички модел на коме се заснива механизам функционисања инструмента комплементарности за трансформацију индустрије Србије у оквиру њених европских интеграционих процеса.

Компатибилност

Компатибилност је инструмент којим се остварује потреба усклађивања индустрије Србије са стандардима индустријске производње у оквирима економског система ЕУ. У овом смислу, компатибилност треба постићи по основу четири аспекта:

- А. Организационе структуре и пословни модели производног система,
- Б. Оквир одрживог развоја и импликације на производни систем,
- В. Друштвени изазови и импликације на производни систем, уз уважавање сопствених националних специфичности, и
- Г. Технолошке основе и систем технолошког развоја на коме почива индустрија Европске Уније.

Даље се ови елементи образлажу у краћим цртама ослањањем на стратешке оквире дефинисане релевантним ЕУ документима, студијама и радним комуникацијама, стављајући првенствено нагласак на технолошке аспекте производног система.

А. Организационе структуре и пословни модели производног система: Организационе структуре производних система се непрекидно мењају [Jovanec, Koren and Boer 2003]. Парадигма масовне производње која је успостављена у првој декади двадесетог века кроз: 1. форму Фордове производне линије, 2. концепт толеранција и заменљивости делова и 3. поделе рада на производне операције, замењена је деведесетих година парадигмом масовне кастомизације производа [Pine II: January 1999; Davies 1987]. Суштина нове производне парадигме приказана је на слици 6 и она се пре свега састоји у индивидуализму, односно масовној персонализацији производње кроз екстремну варијантност производа.

Парадигма масовне кастомизације има драстичне консеквенце на све елементе производног система. Суштина нове парадигме се састоји у томе да се пред индустрију поставља захтев појединачне, односно мултиваријантне производње који је постојао у периоду занатске производње, али с атрибутима про-

Слика 6. КОНЦЕПТ НОВЕ ПРОИЗВОДНЕ ПАРАДИГМЕ МАСОВНЕ КАСТОМИЗАЦИЈЕ – ЕКСТРЕМНА ВАРИЈАНТНОСТ ПРОИЗВОДА ЗАХТЕВА ЕКСТРЕМНО ФЛЕКСИБИЛНУ ПРОИЗВОДНУ ОПРЕМУ, ФЛЕКСИБИЛНОСТ И ДИНАМИЗАМ КОЈИ СЕ ПРОТЕЖЕ КРОЗ КОМПЛЕТАН ПОСЛОВНИ СИСТЕМ.

дуктивности и трошкова производње који су достигнути концептом масовне производње. Овај, на први поглед контрадикторан захтев, својеврсни економски оксиморон, може се решити применом концепта модуларности и кроз увођење когнитивне димензије у производне технологије, односно изградњом интелигентних машина, робота и производних линија, чиме се обезбеђује екстремна флексибилност, која се по својим атрибутима приближава флексибилности мануелне производње. Мада је концепт вештачке интелигенције дуго присутан у инжењерству, он је још увек далеко од практичне употребљивости, тако да је нова производна парадигма кастомизоване производње створила врло широко поље за покретање убрзаних истраживачких активности у развоју ове радикално нове и високовредне технологије. У организационом смислу, нова парадигма кастомизоване производње суштински мења пословни модел производног система, трансформишући традиционалну структуру: пројектовање–производња–продаја у инвертовану структуру: продаја–пројектовање–производња, што даље има енормне консеквенце на укупни технолошки ланац стварања вредности. Основни покретач промене производне парадигме индустрије је тржиште и чињеница да су технолошким развојем и растом продуктивности у многим секторима глобалне индустрије производни капацитети временом постали већи од капацитета тржишта (на пример, у области аутоиндустрије), тако да је проблем приступа купцу постао деликатнији од техничко-технолошких проблема који прате производне процесе.

Паралелно, кроз оквир производне парадигме масовне кастомизације, у процес производње укључује се и купац коришћењем Интернет технологије. Пример овог приступа који је изградила компанија Адидас наведен је на слици 7. Између осталог, технолошки одговор на овакву ситуацију Адидас је пронашао кроз широку примену концепта модуларности, али тај концепт више не захвата само производ, већ и производне процесе, што има врло дубоке импликације на производни систем у целини и производне технологије из којих је он изграђен.

Притисак глобалних климатских промена и интеракције индустрије и животног окружења постаје све израженији и с тим у вези постоје предвиђања да ће нова парадигма кастомизоване производње у првој половини 21. века (највероватније током тридесетих година, а можда и деценију раније), бити замењена новом производном парадигмом, парадигмом одрживе производње, у којој ће интеракција производних процеса и окружења постати доминантна у односу на интеракцију производних процеса и тржишта која је сада актуелна. Или, да ће једноставно постојећи контекст који намеће производна парадигма масовне кастомизације бити допуњен новим ограничавајућим факторима одрживости човековог екосистема.

На организационе структуре и пословне моделе производног система велики утицај има глобализација. Локално концентрисане производне структуре постепено се замењују локално дислоцираним и глобално дислоцираним производним структурама, које су временски променљиве и поседују инхерентно својство брзе и дубоке реорганизације на стимулусе који долазе од стране тржишта (не само купаца, већи материјалних, инфраструктурних и људских ресурса, као и легислативног контекста који је повезан с производним процесом). Овим се мења традиционална организациона форма фабрике и замењује новом, флексибилном формом, коју називамо виртуелна фабрика, код које пословна димензија доминира над инфраструктурним и људским ресурсима.

Одговор на наведене и низ других организационих и пословних аспеката је садржан у великом броју стратешких докумената Европске комисије и специјализованих радних група. У том смислу, посебно је значајан програм *Factories of Future* (FoF програм – програм фабрика будућности) [European commission, *Factories Of the Future – PPP Strategic Multi-annual Roadmap 2010b*], који је иницирала Европска технолошка платформа *ManuFuture*, [European commission: November 2004; *ManuFuture Platform*: July 2006; *Manufuture European Technology Platform's Contribution to Public Consultation*: May 2011], као одзив на економску кризу 2008. и с тим у вези реакције Европске комисије у делу иницирања и подстицаја широког корпуса активности приватног и јавног партнерства, у чију реализацију је укључена индустрија и научноистраживачка заједница јединственог истраживачког простора Европе. За операционализацију FoF програма формирана је одговарајућа институција и облику асоцијације EFFRA (*European factories of the future research association*), лоцирана у Бриселу, која оперативно спроводи FoF програм и у том контексту генерише документе релевантне за развој европског индустријског, истраживачког и образовног простора. Програм FoF није новост за Србију [*Factories of the future beyond 2013*: June 2011]. Сличан програм је развијан у Србији осамдесетих година прошлог века, у периоду који је претходио кризи деведесетих. За то време, овакав програм је био врло напредан, не само у националном оквиру, већ много шире. Овај програм треба обновити и поставити га у нови контекст, а полазна основа су искуства из тог периода, ЕУ *ManuFuture FoF* иницијатива и паралелни програми на националном нивоу, као на пример италијански програм *La Fabbrica del Futuro*.

Слика 7. КОНЦЕПТ МОДУЛАРИЗАЦИЈЕ КАО ЈЕДАН ОД ИНЖЕЊЕРСКИХ ОДГОВОРА НА ЗАХТЕВЕ НОВЕ ПРОИЗВОДНЕ ПАРАДИГМЕ МАСОВНЕ КАСТОМИЗАЦИЈЕ НА ПРИМЕРУ КОМПАНИЈЕ АДИДАС

employment of product modularity

product logic

mi fit:

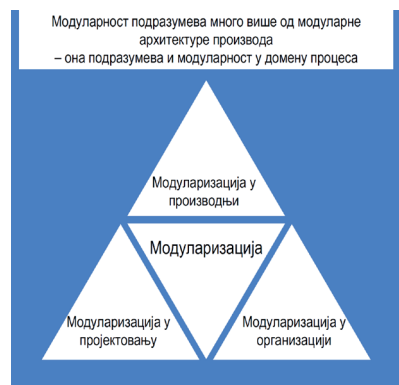
- individual length
- 2-4 widths

mi performance:

- outsoles
- midsoles
- sockliner
- upper materials

mi design:

- up to 140 colour combinations (base colour, accent colour, highlight colours...)
- personalisation (embroidery) (name, player number)

У контексту организационих структура и пословних модела, који се стављају у контекст нових приступа у механизмима стварања вредности у оквиру фабрика будућности (фабрика, односно производни систем као систем који трансформише материјал, енергију и информацију у новостворену вредност где се додавање вредности посматра као основна функција произ-

водног система), наводе се следећи трансформациони оквири за европску индустрију:

1. Трансформација кастомизоване производње у персонализовану (укључујући и производњу с јединичним обимом серија и производњу уникатних производа на конкурентним основама);

2. Екстензија модела виртуелне фабрике од делокализованог ка глобализованом;

3. Трансформација производних система заснованих на концепту 'производ/услуга' – производња заснована на производу, у производне системе базиране на концепту 'услуге кроз производ' – производња заснована на решењима;

4. Трансформација производа прилагођеног кориснику у производ прилагођен задовољству корисника;

5. Виртуализација и дигитализација спреге производње и пословних модела.

Посебно је значајан став да иновација треба да постане сама по себи пословни модел и да континуално утиче на пословне процесе [von Krogh, Ichijo and Nonaka 2000]. Колаборативни пословни модели између компанија које припадају различитим секторима индустрије носе велики потенцијал и моделе у вези с тим треба истраживати и примењивати у пракси [Chesbrough 2003].

Б. *Оквир одрживој развоја и имплементације на производни систем*: За овај аспект трансформације индустрије Србије на путу европских интеграција релевантан је стратешки документ: *20 20 by 2020 – Europe's climate change opportunity* [European commission, 20 20 by 2020: 2008; Renewable Energy Technology Roadmap 20% by 2020: 2008], и из њега изведени оперативни документи, попут *Green Paper*-а за индустрију. Ово су врло ригидне и обавезујуће структуре, које се намећу европској индустрији у циљу решавања изазова глобалног загревања, недостатка сировинских ресурса, недостатка енергетских ресурса и деградације животног окружења [Lund Declaration: July 2009]. Поред ригорозних ограничења, приоритети оквира одрживог развоја могу да буду одлична развојна шанса за индустрију Србије. Програми повезани с обновљивом енергијом, носе велики економски потенцијал (овде не треба заборавити и Рифкинову визију треће индустријске револуције и пет стубова на којима она почива [Rifkin 2011]). Слично је и с енергетском ефикасношћу. Различити аспекти одрживог развоја морају да буду садржани у иновираним програмима образовања нових генерација инжењера. У општем оквиру енергије и режима њеног коришћења (smart grids) који је глобални изазов с екстремно широким захватом, Србија мора да оквир енергетике прилагоди својим специфичностима. Србија је нето увозник енергије и енергетика мора да буде доведена у контекст фацитатора индустријског развоја, у првој фази, а касније, кроз транзициони процес преласка на обновљиве изворе енергије (енергија био-маса, соларна енергија, енергија ветра, геотермална енергија, ...), енергетика мора да се доведе у производни контекст и у том оствари активна партиципација домаће индустрије кроз развој и производњу специфичне опреме за нови енергетски режим, а не увоз тих технологија и њихову пасивну примена у националном оквиру.

В. *Велики друштвени изазови и импликације на производни систем*: Мада технологија има првенствено техничку димензију, она поседује и другу, на први поглед скривену, али подједнако значајну, друштвену димензију. Историјски гледано, друштвена димензија технологије је доминантна, а њена техничка димензија је омогућавала да се друштвена димензија оствари. Суштина овог дуализма је у томе да технологија има потенцијал да сопственом еволуцијом мења животни контекст у којем егзистира и у којем се развија. Животни контекст разумемо као четвородимензиони простор, који чине: природа, привреда, друштво и технологија [Jovane, Koren and Boer 2003].

Кључни друштвени изазови, или друштвени мегатрендови, како се то често назива у релевантним документима, имају значајан утицај на развој производног система и друштвену улогу индустрије [Lund Declaration July 2009]. У том контексту, за индустријски систем релевантни су следећи друштвени изазови/мегатрендови²: 1. старење популације, 2. индивидуализам, 3. дематеријализација, 4. напредне и новонастајуће технологије/знање, 5. глобализација, 6. урбанизација, 7. одрживост, и 8. финансије и јавни дуг.

Под утицајем друштвених мегатрендова индустријски сектори неминовно пролазе кроз значајне структурне промене. Из те перспективе, променама у индустријском систему треба управљати, односно усмерити их тако да се нагласак с технологије која је покретач промена преведе у стање у коме су потребе тржишта и друштвени мегатрендови покретачи који трасирају еволуцију технологија и самим тим и индустријског система у целини. Ова трансформација производног система ће имати глобални карактер и индустрија Србије ће морати да се суочи с њима.

Комплексни простор одрживости индустријског система дефинисан је кроз три основне компоненте: еколошка одрживост, економска одрживост и друштвена одрживост [Jovane, Yoshikawa, Alting et al. 2008]. Даље се наведене компоненте одрживости појашњавају у основним оквирима:

1. Одрживост индустријског система у односу на окружење кроз смањење потрошње ресурса и смањење продукције отпада (еколошка одрживост):

- Редукција потрошње енергије, уз повећање потрошње у сфери обновљивих извора;
- Оптимизација коришћења материјала и опреме у њиховој завршној фази животног циклуса кроз:
 - Ревитализацију и рециклирање материјала;
 - Иновативну пренамену коришћења производа и опреме;
- Коеволуција система производи–процеси–производња с минималним потребама за новим ресурсима;
- Генерисање скоро нулте емисије штетних гасова и других отпада у производним процесима;
- Производња заснована на материјалима који су неутрални у односу на окружење.

² Релевантност почива на тези да друштвени изазов који је у основи зависан од технологије може да представља шансу за бизнис и то пре свега у домену материјалне производње.

2. Одрживост индустријског система у односу на хумане аспекте кроз симбиозу вештина човека и технологије (друштвена одрживост):

- Брига и одговорност за запослене и грађане у оквиру интерних и екстерних ланаца снабдевања производног система,
- Обезбеђивање безбедних и атрактивних радних места, и
- Повећање људског доприноса и задовољства у оквиру производног система.

Индустријска средина мора да буде прилагођена човеку кроз одговарајући амбијент и безбедност по његово физичко и ментално здравље. Транзициони процеси су ову проблематику извели изван друштвеног фокуса, а у одређеним ситуацијама и ван потпуне контроле, што ствара врло озбиљне друштвене проблеме. Србији нису потребне прљаве технологије и производни системи који почивају на технолошким решењима која инхерентно штете здрављу радника (радник као потрошни ресурс!). Јавна свест о овоме се мора изградити, а одговарајућа законска регулатива и нови програмски садржаји у образовном систему треба да створе ефективне бране које ће обезбедити одрживост индустријског система у односу на хумане аспекте.

У неком стабилном стању индустријског развоја какав постоји у европском индустријском простору, проблематика интеракција човека и технологије има врло велики значај за развој индустрије и фабрике будућности. Интеграција човека као биолошког система и машине као вештачког техничког система је деликатан инжењерски задатак, а тај задатак временом постаје све комплекснији како сложеност индустријске опреме расте. У оквирима нове парадигме производних система, човек ће се суочити с машинама чија интелигенција и аутономност прогресивно расте, с тенденцијом потпуног измештања човека из производног процеса. Оваква ситуација ствара радикално нови амбијент за човека, подједнако за радника који рукује опремом, као и за инжењера пројектанта. Ипак, без обзира на напоре који се у том смислу чине, развој интелигентних производних система, због евидентних технолошких ограничења, односно недостатка знања потребних за стварање потпуно аутономне производне опреме, машина и производних процеса, еволутивне је природе. Зато, када се говори о интелигентним системима, подразумева се хибридни систем, односно систем који у својој структури нужно мора да садржи човека, али човека који извршава много комплексније задатке мисаоне природе, док се рутина и физички рад препуштају техничком делу система (компјутером управљане машине, роботи и томе слично). У сваком случају, у еволутивном процесу стварања интелигентних производних система, конвенционална интеракција човека и машине ће бити постепено замењена колаборативном интеракцијом и тимским радом, а и тако створеном технолошком ентитету, човек и машина ће делити исти радни задатак и исти радни простор, без физичких баријера. У хибридним системима кључни инжењерски изазов је постизање оптималне интеграције знања и вештина човека у технички део производног система, усредсређујући се на компромисе између физичких и когнитивних аспеката система у целини, као и његових делова.

3. *Економска одрживост* производног система кроз интеракцију квалитета и ценовно ефективне продуктивности. Економска одрживост је кључни елемент за остваривање укупне одрживости производног система. Одрживост у односу на окружење (еколошка одрживост) и одрживост у односу на друштвене аспекте (друштвена одрживост) могу да буду задовољене само уколико производни систем поседује својство конкурентности, чиме остварује способност тржишне валоризације својих активности и тако обезбеђује потребна финансијска средства за адекватно плаћање радника и инвестирање у производњу и даљи развој пословног система. Анализе показују да се у економском простору ЕУ за свако радно место у индустрији везују два додатна радна места у сектору технолошки висококвалитетних услуга. Одавде следи да је економска одрживост производног система кључна за одрживост укупног привредног система и посебно, за раст запослености, а то је један од најзначајнији друштвених проблема с којим се суочава привреда Србије. Без индустрије нема стварног раста запослености!

Економска одрживост производног система је спрегнута с организационим и технолошким аспектима. У том контексту, у процесу трансформације индустрије Србије требало би искористити моделе који су разрађени у ЕУ у циљу решавања проблематике ове врсте. Могу се издвојити следеће тезе, које су истовремено и истраживачки изазови:

- Реконфигурабилни и адаптивни технолошки системи и фабрике с инхерентним својствима еволутивног прилагођавања брзим променама производног програма, брзим одзивом на потребе тржишта, и пре свега, способношћу да остваре економски конкурентну производњу и у условима малих и врло малих серија (укључујући и појединачну или уникатну производњу). Стога су нове технологије и нови организациони модели неопходни да би се повећала способност производног система да ефективно управља екстремно диверзификованом производњом. Већ данас у европском индустријском простору поједине компаније, на пример, у сектору аутомобилске индустрије, симултано оперишу с хиљадама варијанти производа, а у екстремним случајевима, произвођач и нема стандардни, односно каталогски модел производа, већ се производ одређене класе конфигурише у складу са захтевом конкретног купца. Овај тренд ће се даље развијати и ускоро ће постати доминантан у већини индустријских сектора. Парадигма масовне кастомизације суштински мења производни систем по свим његовим димензијама.

- Производња комплексних микроелектромеханичких производа. Велики број производа широке потрошње спада у ову класу, с тенденцијом даље минијатуризације у циљу постизања економске одрживости производње и конкурентности у овој области на глобалном нивоу. Ова класа производа ће бити од интереса за индустрију Србије у трећој фази њене трансформације према предложеном развојном моделу – фаза развојне експанзије.

- Тренд смањивања и минијатуризације производа (дематеријализација), уз примену нових материјала поставиће врло снажне захтеве пред индустрију која ће морати да пронађе економски одржива решења за домен микро–мезо–

нано производних технологија и система. Минијатуризација намеће пред производне технологије нелитографске технолошке оквира за разрешење специфичних проблема у микро свету, где је прецизност условљена анизотропном структуром материјала (толеранције размера кристалних решетки), а многи физички феномени преласком из домена нормалних размера у микро и нано домен мењају своју природу (гравитациона сила у микро и нано домену постаје занемарљива и молекуларне силе добијају доминанту улогу, па је тако, на пример, хватање делова микророботима технолошки тривијално, док отпуштање делова постаје врло деликатан задатак због доминантног дејства ван дер Валсових /van der Waals/ сила).

- Економска одрживост у домену високо перформансних производних система, односно система који се асимптотски приближавају нултој степену производне грешке, уз истовремени захтев високе енергетске ефикасности.

Економска одрживост производног система императивно води оптималној примени целокупног спектра нових технологија и технолошких енеџлера, посебно ИКТ, роботике, мехатронике и из тога изведених напредних технологија, укључујући и примену интелигентних сензорских система и одговарајућег софтверског и рачунарског управљачког система који ће омогућити функције предиктивног одржавања и праћења процесних параметара релевантних за квалитет производа у реалном времену и реакцију на њихова одступања у реалном времену. Ово су инжењерски задаци високе комплексности, а применљивост овог технолошког корпуса захвата и ЛМТ индустријске секторе, што је релевантно с аспекта реализације нове индустријске политике Србије. Управо овај високотехнолошки корпус мора да буде адекватно обухваћен стратегијом образовања нове технолошке елите за нову индустрију, у делу који се односи на техничке струке у секундарном и терцијарном нивоу образовања.

Г. *Нове технолошке основе производног система*: За нове технолошке основе производних система посматрано у европским и глобалним оквирима, значајне се такозване кључне генеричке технологије (Key Enabling Technologies – KETs) и нове производне технологије (Advanced Manufacturing Technologies – AMT), [Factories of the future beyond 2013 June 2011; Aschhoff, Crass, Cremers, Grimpe and Rammer 2010; Jovane, Westkämper and Williams 2009].

Кључне генеричке технологије су оне технологије генеричке природе које поседују велики потенцијал за радикалне промене животног контекста [Lund Declaration: July 2009]. То су технолошки дисконтинуитети, који доводе до скоковитог техничког прогреса с великим утицајем на индустријски и економски систем у целини. У прошлости су то били проналасци попут парне машине, електрике, или полупроводничке електронике, који су касније прерасли у технологије које и данас, после много деценија, имају свој јасан цивилизацијски утицај. Слично је и с кључним генеричким технологијама које настају у садашњем тренутку, или ће се јављати у будућности.

С аспекта технолошког развоја, заједничка одлика кључних генеричких технологија је врло велики захтев за истраживачко-развојним активностима, потреба за великим капиталним улагањима у свим фазама њиховог развоја,

мултидисциплинарност која обухвата широк техничко-технолошки простор, велике временске размере у развојном процесу, нелинеарна спрега с новонастајућим технологијама које се из њих генеришу процесом диверзификације, и велики иновативни потенцијал за стварање нових (комплекснијих) производа или нових производних процеса.

У својој зрелој фази економске комерцијализације кључне генеричке технологије имају велики утицај на економски систем кроз: 1. значајне промене у укупном индустријском систему и настајање или значајни раст појединих индустријских сектора и 2. стварање нових тржишта за нове производе и услуге које из њих настају. У оквирима ЕУ, Европска комисија је дефинисала листу од пет кључних генеричких технологија од стратешког значаја за производне технологије: нанотехнологија, индустријска биотехнологија, нови материјали, микро и наноелектроника (укључујући полупроводнике) и фотоника. Европа је такође препознала и чињеницу да кључне генеричке технологије не могу да се практично (тржишно) валоризују уколико не постоји и шеста компонента – нове производне технологије. Кључне генеричке технологије су експлицитно наведене у коригованој индустријској политици, као саставни део првог стратешког стуба развоја индустрије ЕУ до 2020 (The six priority action lines) [European Commission 2012].

Полазећи од објективног стања ствари у индустријском простору Србије много значајније су нове производне технологије – AMS (Advanced Manufacturing Technologies). Нове производне технологије су оне технологије које поседују потенцијал да значајно повећају продуктивност, смање трошкове, смање утрошак материјала или редукују утицај на животну околину, повећају квалитет или омогуће друге доприносе који значајно унапређују перформансе производног система. За разлику од генеричких технологија које су ограничене на један технолошки потпростор, нове производне технологије у основи представљају комбинацију различитих технологија које кроз своју широку практичну применљивост омогућавају конкретан допринос укупном производном систему неке националне економије.

Под новим производним технологијама подразумева се индустријска роботика, индустријска аутоматизација, мехатроника и широк корпус апликативних ИКТ технологија за домен управљања производним процесима (CNC, CIM – Computer Integrated Manufacturing, SCADA – Supervisory Control and Data Acquisition, ...) и за домен пројектовања (CAx инжењерски алати (Computer_Aided_x), где 'x' означава различите инжењерске активности, попут пројектовања производа (Design – CAD), пројектовања технологије (Manufacturing – CAM), планирања процеса (Process Planning – CAPP), прорачуни и симулације (Engineering – CAE) и слично).

Нове технологије поседују изразиту особину еволутивног развоја [Jovane, Koren and Boer 2003], а у спрези с генеричким технологијама могу да остваре скоковите промене у виду технолошког дисконтинуитета [Ueda, Markus, Monostori, Kals and Arai 2001]. Такође, процес еволутивног развоја нових производних технологија обухвата и процесе технолошке дивергенције и технолошке

конвергенције, који доводе до интензивне диверзификације нових производних технологија. Нове производне технологије имају изузетно велики утицај на конкурентност индустријског система.

Развој нових технологија и њихова примена у индустрији увек су повезани с великим учешћем истраживачко-развојних активности, док се људски ресурси генеришу у оквиру образовања техничких струка, посебно инжењерства. У корпусу нових технологија, за индустрију Србије су од посебног значаја информационе технологије, индустријска аутоматизација, мехатронски системи, роботика, флексибилни/интелигентни производни системи и САх методе инжењерског пројектовања за производњу. Наравно, овакав став не искључује широк комплекс конвенционалних технологија, које имају велики значај за Србију и чијим би се занемаривањем поништио допринос нових производних технологија, већ само указује на правце у којима је неопходно стицање нових знања, подједнако теоретских и апликативних.

1. ИКТ за производне системе: Основни изазови с којима се суочавају индустријске компаније односе се на убрзани раст комплексности њихових производних процеса и ланаца снабдевања, ценовних притисака, раста очекивања купаца за квалитетом и варијантношћу производа, и одзивности производног система на нове захтеве тржишта. Савремене ИКТ у оваквом контексту омогућавају ефикасније управљање производним процесом и ефикаснију интеракцију с окружењем. У оквиру FoF иницијативе и докумената ОП7 програма (Седми оквирни програм ЕУ за област истраживања) у делу који се односи на информационе и комуникационе технологије [European Commission, Work programme 2011: 2010] дефинишу се три основна програма која се односе на производне системе:

- Програм Паметне фабрике (Smart Factories) – агилна производња и кастомизација, укључујући аутоматско управљање производним процесима, планирање, симулацију и оптимизацију, роботика и алати за одрживи развој;
- Програм Виртуелне фабрике (Virtual Factories) – стварање нове вредности у оквирима глобално умреженог пословања, укључујући менаџмент глобалних ланаца снабдевања, глобални менаџмент производ–услуга интеракције и менаџмент дистрибуираних производних ресурса и производних целина;
- Програм Дигиталне фабрике (Digital Factories) – боље разумевање и пројектовање производних процеса и производних система за ефективније управљање животним циклусом производа, укључујући симулацију, моделирање и друге технике засноване на ИКТ које захватају комплетан животни циклус производа од концепта, производње, па до одржавања и демонтаже/рециклирања.

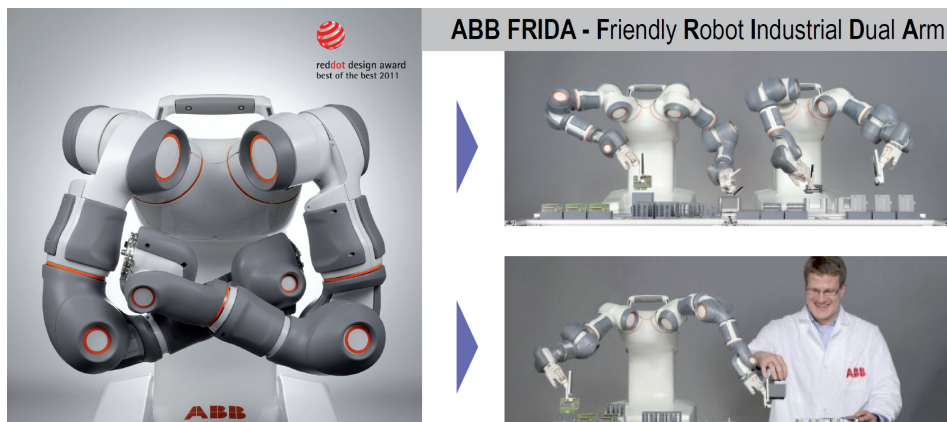
2. ИКТ, индустријска аутоматизација, роботика, мехатронске технологије и когнитивни системи.

Савремени производни системи су засновани на кибернетском концепту, односно то су мехатронски системи у којима се симбиотски спрежу механички систем, сензорика (перцепција), електроника/пнеуматика/хидраулика (актуација) и управљање/софтвер. Нови правци развоја се концентришу на когнитивне аспекте мехатронских система у циљу обезбеђивање потребног аутономног дејства у недовољно структурираном окружењу модерног производног сис-

тема. Само за истраживања у делу когнитивне роботике Европска комисија је определила 536 мил. евра за петогодишњи период 2007–2012. године с циљем да се европска роботика доведе у глобално водећу позицију, препознајући роботiku, посебно когнитивне аспекте роботике, као кључну компоненту за развој производних технологија. Овакво опредељење постаје још видљивије кроз инструмент јавног и приватног партнерства Robotics PPP [European Commission, Digital Agenda for EUROPE – Robotics PPP: The next generation of intelligent robots to keep EU manufacturing competitive 2013], лансиран у оквиру Хоризонта 2020 (Horizon 2020) истраживачког програмског оквира ЕУ, где се за период 2014–2020. предвиђа буџет од 2,1 млрд. евра. Когнитивна роботика подразумева стварање нове генерације индустријских робота који ће кроз одговарајући сензорски систем и нове приступе у обради сензорских информација постати свесни свог окружења, промена у њему, и на основу тога бити способни да аутономно делују у много богатијем спектру ситуација него што је то случај с конвенционалним програмирањем. Овде се укључује и колаборативни и/или тимски облик интеракције са човеком, уз дељење заједничког радног простора и заједничког радног задатка, без физичких баријера. Овако формулисани индустријски роботски системи нове генерације су индустријски хуманоиди специјализовани за рад у индустријској средини и за извршавање индустријских радних задатака у сарадњи с људима. Пример индустријског хуманоида који је развијен у оквиру ЕУ ОП7 пројекта Rosseta с фондом од 10 мил. евра, наведен је на слици 8. У овом корпусу производних ИКТ кључни садржаји су мобилност, комуникативност и интелигенција [European Commission, Work programme 2011: 2010]. Издавају се следеће области са значајним доприносом развоју производних технологија: 1. технологија дигиталних управљачких система, укључујући и CNC технологију, 2. технологија визуелних и физичких интерфејса човек–машина, 3. навигационе и перцептивне технологије, 4. технологије за праћење стања и дијгностику, 5. нове технологије носећих структура које омогућавају реконфигурабилност машина и производних система, 6. технологија актуационих и локомоторних система, 7. технологија енергетских система, укључујући и системе за акумулацију енергије, 8. микро електромеханички системи, интегрисани електромеханички системи и мобилне комуникације за индустријску примену.

У развојном смислу, интеракција ИКТ и индустрије ствара неисцрпан простор за иновације и шансу за Србију да кроз спрегу индустрије, истраживања и образовања оствари значајан технолошки помак у индустрији, пре свега делујући у LMT сектору [Hirsch-Kreinsen, Jacobson and Robertson 2005]; (LMT – ниске и средње технологије према [OECD, Frascati Manual 2002]). Програм Националних технолошких платформи Србије – НТПС програм [Petrović, Kovačević and Milačić, Part 1, jun 2013; Petrović, Kovačević and Milačić, Part 2, June 2013], представља респективан оквир за модерирање овог процеса кроз инхерентну спрегу науке и инжењерства, и инхерентну спрегу с европским истраживачким и индустријским простором, заснивајући се на формалном оквиру Европских технолошких платформи – ЕТП [European commission, Technology Platforms: 2004].

Слика 8. ИНДУСТРИЈСКИ ХУМАНОИД ФРИДА РАЗВИЈЕН КАО КОНЦЕПТ РОБОТ ЗА НОВУ ГЕНЕРАЦИЈУ ХИБРИДНИХ ПРОИЗВОДНИХ СИСТЕМА КОЈИ ПОЧИВАЈУ НА ЕКСТЕНЗИВНОЈ ФИЗИЧКОЈ И КОГНИТИВНОЈ ИНТЕРАКЦИЈИ ЧОВЕКА И РОБОТА (ЕВРОПСКИ ОП7 ПРОЈЕКТ ROSETTA, С ФОНДОМ ОД 10 МИЛ. ЕВРА). ДОЛЕ, NEXTAGE РОБОТ ПРОГЛАШЕН ЗА РОБОТА 2012. ГОДИНЕ У ЕВРОПИ (ПРАКТИЧНО ПРИМЕЊЕН У МОНТАЖИ АВИОНА AIRBUS A380)

NextAge robot wins the Factory of the Future award at European Manufacturing Awards 2012

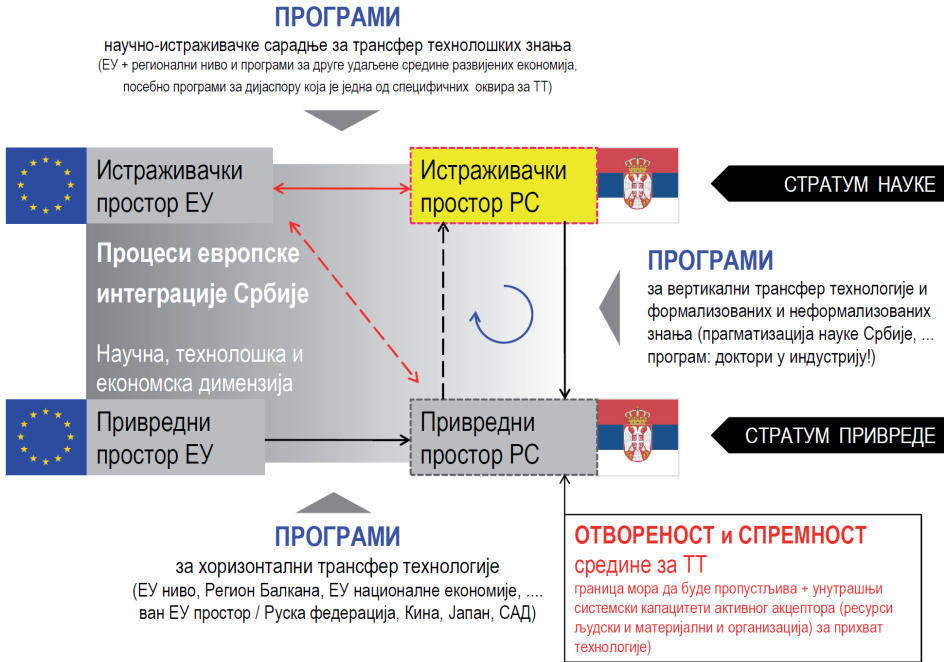
Аутоматизација процеса монтаже авиона AIRBUS A380

НОВА УЛОГА НАУКЕ

Трансфер технологије и технолошких знања је временска пречица за пре-мошћавање технолошког јаза. У том контексту Србија мора да изгради одговарајућу стратегију и да је у што краћем року преведе у праксу. Тематика трансфера технологија смешта се у процес европских интеграционих процеса Србије.

Слика 9. ТЕХНОЕКОНОМСКА ДИМЕНЗИЈА ПРОЦЕСА ЕВРОПСКИХ ИНТЕГРАЦИЈА СРБИЈЕ И ПРОЦЕС ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ: ОПШТИ МОДЕЛ ЗА ТЕХНОЛОШКИ ТРАНСФЕР И ТРАНСФЕР ТЕХНОЛОШКИХ ЗНАЊА И ВЕШТИНА

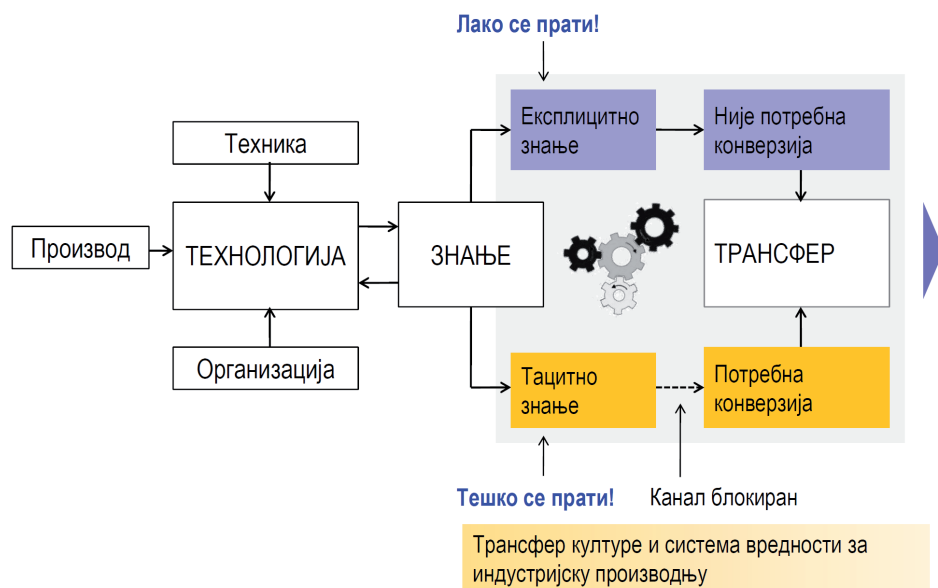

Основни модел је приказан на слици 9 и он препознаје два основна стратума за трансфер технологија: стратум науке и стратум привреде. Даље, препознају се два основна поддомена, а то је национални оквир Србије и ЕУ ка којој се Србија упутила, с једним комплексним процесом који се простире кроз ова два домена, а његов основни циљ је интеграција Србије у заједницу европских народа. У једном оваквом контексту, свеукупни истраживачки простор Србије може да одигра кључну улогу у процесу индустријализације економског система Србије кроз иницирање динамичног и ефективног процеса технолошког трансфера и трансфера технолошких знања и вештина.

На привредном стратуму остварује се хоризонтални технолошки трансфер кроз увоз технологије у облику куповине модерне опреме, стране инвестиције или кооперативне аранжмане, укључујући и лиценце. Ово је типичан оквир интеракције развијених привреда и привреда у развоју. Кроз овај канал врши се трансфер недовољно формализованих знања, односно знања тацитне природе [von Krogh, Ichijo and Nonaka 2000], што акцептора технологије доводи у отежани положај (слика 10).

Трансфер технологија у развијеним економијама остварује се кроз интеракцију привредног и истраживачко-развијног стратума. То је вертикални тех-

Слика 10. ПРОБЛЕМ ТРАНСФЕРА ТАЦИТНЕ КОМПОНЕНТЕ ТЕХНОЛОШКИХ ЗНАЊА НА ПРИВРЕДНОМ СТРАТУМУ. ХОРИЗОНТАЛНИ ТРАНСФЕР ТЕХНОЛОГИЈА НА ПРИВРЕДНОМ СТРАТУМУ ЈЕ ДОМИНАНТНО ЗАСНОВАН НА ТРАНСФЕРУ ТАЦИТНИХ, ОДНОСНО НЕДОВОЉНО ФОРМАЛИЗОВАНИХ ЗНАЊА, ИНХЕРЕНТНО САДРЖАНИХ У ОПРЕМИ, ТЕХНОЛОГИЈИ И ПРОЦЕДУРАМА. НЕДОВОЉНО ФОРМАЛИЗОВАНА ЗНАЊА СЕ ТЕШКО ПРЕНОСЕ И ЗАХТЕВАЈУ КОНВЕРЗИЈУ У ФОРМАЛИЗОВАНА ЗНАЊА КАКО БИ ОВАЈ ПРОЦЕС ПОСТАО ОСМОТРИВ И УПРАВЉИВ.

нолошки трансфер који је у свом пуном капацитету бидирекционог карактера (није само донор генератор технологије и технолошких знања, већ је то и акцептор, који у случају добро организованог програмског оквира враћа истраживачко-развојном стратуму неформализован комплекс знања која садрже искуства и елементе практичне валидације садржаја које је донор упутио ка привредном стратуму). ЕУ као привреда заснована на иновацијама [European commission, Europe 2020: 2010] доводи у највиши степен друштвеног приоритета вертикални трансфер технологија и за његову подршку, стимулацију и интензивирање конципиран и имплементиран широк спектар инструмената и програма, од којих су најзначајнији програм Европских технолошких платформи [European Commission, Fourth Status Report on European Technology Platforms – Harvesting the Potential: 2009; European commission, Technology Platforms 2004; Commission of the European communities. Fostering Public–Private R&D Partnerships to Boost Europe’s Industrial Competitiveness: 10. 6. 2005], инструменти приватног и јавног партнерства за „долину смрти“, (Valey of Death’ је фраза којом ЕУ у својим стратешким развојним документима назива простор између науке и тржишта), Хоризонт 2020 са своја три стратешка приоритета и слично, укључујући и

одговарајући институционални оквир (European Institute for Innovation and Technology – EIT, на пример).

Процес европских интеграција ствара за Србију велику шансу, да се поред хоризонталног трансфера технологија који се мањим или већим интензитетом остварује у оквиру привредног стратума, оствари и хоризонтални трансфер технологија и технолошких знања кроз стратум науке. За разлику од хоризонталног трансфера технологија у привредном стратуму, трансфер технологија у стратуму науке је генеричке природе, с огромним развојним потенцијалом за индустрију Србије. Овај комуникациони канал је доминантно заснован на трансферу формализованих знања и зато је управљив и следљив. Да би хоризонтални трансфер технологија кроз стратум науке могао да се валоризује, он мора да допре до привредног стратума Србије. Дакле, сем што је садржајнији и релевантнији, овај облик трансфера технологије је битно комплекснији, јер поред хоризонталног, захтева и вертикални комуникациони канал.

У оваквом контексту индиректног технолошког трансфера и трансфера технолошких знања, наука Србије се доводи у неку врсту брокера знања, активног агента, који користећи Самуелсонов (Samuelson) ефект конвергенције технологије, може да створи простор да Србија у свом индустријском развоју оствари технолошку и временску пречицу, и тако убрзано надокнади две изгубљене развојне декаде. Да би наука Србије могла да оствари ту улогу, она пре свега мора да постане отворена и спремна за процесе такве врсте. Наука Србије у овом тренутку није спремна за тако нешто, подједнако с аспекта истраживачко-развојне инфраструктуре, организације и људског ресурса, при чему држава за своје више него недовољне фондове за научни и технолошки развој нема одговарајући програмски садржај, који је усмерен ка релевантним потребама индустрије. Наука Србије је у овом тренутку затворена у саму себе, с врло слабим, а у многим аспектима и непостојећим везама с индустријом и привредним системом у целини.

Стање у привредном стратуму је слично. Индустрија Србије је у основи затворена за науку и иновацију. Фабрике настале кроз стране инвестиције, готово без изузетка развојну компоненту остварују ван економског простора Србије. Корпоративни менаџери који воде пословни систем српских фабрика, готово искључиво се баве елементарним егзистенцијалним питањима, а своју конкурентску позицију граде кроз редукацију трошкова, посебно у домену радне снаге, пројектујући пословни систем тако да је људски ресурс доминантно усмерен на радно интензивне послове.

Суштина је у томе да Србија треба да изгради комплексан систем програма за трансфер технологија према моделу који се овде предлаже, а чија је структура приказана на слици 9. Такав програмски комплекс би прагматизовао српску науку и усмерио је ка активностима високо релевантним за индустријски и привредни систем Србије, а Србију реално довео на путању друштва заснованом на знању (нова улога науке као генератора развојних процеса и развоја друштва у целини). Овакав систем за трансфер технологија би био композит који би чиниле три групе програма, смештених у процес европских интеграција Србије:

1. *Програми за хоризонтални трансфер у сирашуму науке* – програми научноистраживачке сарадње за трансфер технолошких знања (ЕУ + регионални ниво и програми за друге удаљене средине развијених привреда, посебно програми за дијаспору која је један од специфичних оквира за ефикасан трансфер технологија)

2. *Програми за вертикални трансфер технологије у националном оквиру* – програми за трансфер формализованих и неформализованих знања интеракцијом домаће науке и домаће индустрије (прагматизација науке Србије, механизми за бидирекционе процесе, ... посебно програмски пакет: доктори у индустрију!)

3. *Програми за хоризонтални трансфер технологије у привредном сирашуму* – индустријска сарадња у ЕУ оквирима, региона Балкана, ЕУ националних економија (као на пример сарадња с Италијом кроз пројекат Фиат Аутомобили Србија), затим интеракција с простором ван оквир Европске уније (Руска федерација, Кина, Јапан, САД).

Претходно наведени комплекс програма за трансфер технологија треба доградити специјалним програмима за изградњу отворености и спремности Србије за процесе трансфера технологија на оба стратума. Границе морају да буду пропусне у оба смера, а на оба стратума неопходно је да се, применом одговарајућих инструмената, оствари и потребна спременост средине, односно акцептора, за трансфер технологија у најширем смислу. На пример, инструменти који би докторе техничких наука усмеравали да своју професионалну каријеру остваре у привреди, на пословима истраживања и технолошког развоја, и/или управљања развојном функцијом у некој производној компанији и/или фабрици, носе велики потенцијал у овом смислу. Касније, повратком у академски стратум, посебно у домен образовања инжењера, доктори техничких наука обогаћени практичним знањима и дубљим разумевањем процеса унутар привредног стратума, суштински би променили карактер односа академске заједнице и привреде. Дакле, програми ове врсте морали би да имају и компоненту мобилности. Овакву праксу имају све успешне привреде, а посебно добар пример је Немачка.

Да би програми за системски трансфер технологија и технолошких знања били ефективни и стимулисали убрзани индустријски развој, неопходно је узети у обзир реално достигнути степен развоја индустрије Србије. Привредни систем Србије се доминантно налази у оквиру такозване ефикасношћу вођене економије (Портерова класификација развијености економског система: [Porter 1998]). Реално стање индустријског система је вероватно неповољније. Србија објективно има велику дистанцу од коначног циља, а то је иновацијама вођена привреда и зато наш иновативни систем који је релевантан за индустријски развој мора да буде тако осмишљен да буде концентрисан на секторе ниских и средњих технологија и инкременталне иновативне процесе, засноване на интензивној примени нових технологија (*Advanced Manufacturing Technologies* – АМТ) и индустријских ИКТ, како би се превасходно деловало на домен унапређења ефикасности производних процеса. Нагласак на генеричке технологије (нано технологије, нови материјали, ...) које су сврстане у корпус

истраживачких приоритета у оквиру актуелне стратегије научно-технолошког развоја Србије, не може се валоризовати у мери која је релевантна за Србију, без обзира на резултате које остварује стратум науке, јер је такав оквир у колизији са стањем у привредном стратуму, односно његовој способности да прихвати такве технологије и ефикасно их тржишно валоризује. У овом контексту програм Националних технолошких платформи [Petrović, Kovačević and Milačić, Part 2: June 2013], може да одигра значајну улогу због своје инхерентне спреге с индустријом и европским истраживачким простором.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Србија 2020: Концепцији развоја Републике Србије до 2020. године*, Радна верзија, Београд 2010.
- Antonić, Slobodan. *Modernizacija u Srbiji: Tri nedovršena talasa ...*, *Nova srpska politička misao*, Beograd 1999.
- Aschhoff, B.; D. Crass, K. Cremers, C. Grimpe, and C. Rammer. *European Competitiveness in Key Enabling Technologies – Final Report*, Centre for European Economic Research (ZEW), Mannheim, Germany 2010.
- Chesbrough, W. Henry. *Open Innovation: The new imperative for creating and profiting from technology*, Harvard Business School Press, Boston 2003, ISBN-10: 1578518377.
- Commission of the European communities, *Report on European Technology Platforms and Joint Technology Initiatives – Fostering Public-Private R&D Partnerships to Boost Europe's Industrial Competitiveness*, Brussels, 10. 6. 2005, SEC(2005) 800.
- Commission of the European communities: *Industrial Policy In An Enlarged Europe – Communication from the commission to the council, the European parliament, the Economic and social committee and the Committee of the regions*, Brussels, 12. 2002, com (2002) 714 final.
- Communication from the Commission to the European Council. *A European Economic Recovery Plan*, Brussels, 26. 11. 2008, Com (2008) 800 Final.
- Davies, Stan. *Future Perfect*, Addison Wesley Publishing Company, 1987, ISBN: 0-201-59045-X.
- European Commission C(2010)4900. *Work programme 2011*, Cooperation, Theme 3, ICT – Information and Communications Technologies, Brussels 2010.
- European commission. *20 20 by 2020 – Europe's climate change opportunity*, Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions, COM(2008) 30 final, Brussels 01.2008.
- European commission. *An Integrated Industrial Policy for the Globalisation Era – Putting Competitiveness and Sustainability at Front Stage*, Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions, COM(2010) 614, Brussels 01.2010.
- European Commission. COM(2012) 582 final, *Communication From The Commission To The European Parliament*, The Council, The European Economic And Social Committee

- And The Committee Of The Regions, A Stronger European Industry for Growth and Economic Recovery, Industrial Policy Communication Update, Brussels, 10.10.2012.
- European Commission. Digital Agenda for Europe – Robotics PPP: The Next Generation of Intelligent Robots to keep EU Manufacturing Competitive, 2013.
- European commission, Directorate-general for research, Directorate G. *Industrial technologies, Factories of the Future – PPP Strategic Multi-annual Roadmap*, 2010, ISBN 978-92-79-15227-6.
- European commission, Directorate-general for research, Directorate C. European Research Area: *Knowledge-based economy, A Knowledge-Intensive Future For Europe* – Expert Group Report, October 2009a, ISBN 978-92-79-13820-1.
- European commission, Directorate-General for Research, European Research Area Knowledge-based economy. *Strengthening The Role Of European Technology Platforms In Addressing Europe's Grand Societal Challenges* – Report of the ETP Expert Group, October 2009b, EUR 24196 EN.
- European commission, Directorate-General for Research, ManuFuture High Level Group. *ManuFuture – A Vision For 2020*, November 2004, Brussels, ISBN 92-894-8322-9.
- European commission. *EUROPE 2020 – A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*, Brussels, Communication from the commission COM(2010) 2020, 03.2010.
- European Commission. *Fourth Status Report on European Technology Platforms – Harvesting the Potential*, Directorate-General for Research, 2009, EUR 23729 EN.
- European commission. *Technology Platforms – From Definition to Implementation of a Common Research Agenda*, Report compiled by a Commission Inter-Service Group on Technology Platforms, Directorate-General for Research, Directorate B – Structuring the European Research Area, 2004, EUR 21265.
- Hirsch-Kreinsen, Hartmut; David Jacobson and Paul Robertson (editors). *“Low-Tech” Industries: Innovativeness and Development Perspectives* – A Summary of a European Research Project Pilot Project Consortium, December 2005.
- Jovane, F.; E. Westkämper and D. Williams. *The Manufuture Road – Towards Competitive and Sustainable High-Adding-Value Manufacturing*, Springer Verlag, Berlin – Heidelberg 2009, ISBN 978-3-540-77011-4.
- Jovane, F.; H. Yoshikawa, L. Alting, et al. The incoming global technological and industrial revolution towards competitive sustainable manufacturing, *CIRP Annals – Manufacturing Technology*, Volume 57, Issue 2, 2008, Pages 641–659.
- Jovane, F.; Y. Koren, and C. R. Boer. Present and Future of Flexible Automation: Towards New Paradigms, *CIRP Annals – Manufacturing Technology*, Volume 52, Issue 2, 2003, pp 543–560.
- Krogh, G. von; K. Ichijo, and I. Nonaka, *How To Unlock The Mystery Of Tacit Knowledge And Release The Power Of Innovation*, Oxford UP, New York and Oxford 2000. ISBN-10: 0195126165
- Krogh, G. von; K. Ichijo, and I. Nonaka. *Enabling Knowledge Creation: How to Unlock the Mystery of Tacit Knowledge and Release the Power of Innovation*. Oxford UP, New York and Oxford 2000. ISBN-10: 0195126165.
- Lund Declaration, *Europe Must Focus on the Grand Challenges of our Time*, Swedish EU Presidency, Lund, Sweden July 2009.

- ManuFuture High Level Group and Support Group in collaboration with Emerging Production Paradigms Laboratory (EPP Lab of ITIA-CNR, Italy), *ManuFuture Platform – Strategic Research Agenda – Assuring the future of manufacturing in Europe*, Brussels July 2006.
- ManuFuture Implementation Support Group (ISG). *Green Paper From Challenges to Opportunities: Towards a Common Strategic Framework for EU Research and Innovation funding*, ManuFuture European Technology Platform's Contribution to Public Consultation, May 2011.
- Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD). *Frascati Manual. The Measurement of Scientific and Technological Activities – Proposed Standard Practice for Surveys on Research and Experimental Development*, 2002, ISBN 92-64-19903-9.
- Owen, Geoffrey. *Industrial Policy In Europe Since The Second World War: What Has Been Learnt?*, Department of Management, London School of Economics, *ECIPE Occasional Paper*, No. 1/2012.
- Petrović P. B.; Kovačević B. and Milačić V. R. *Serbian National Technology Platforms As An Effective Framework Of Technology Transfer For Sustainable Industrialization Of Serbia – Part 1*, *ICTT 2013 International Conference On Technology Transfer, Proceedings*, Niš, Serbia, June 2013, pp: 117-124, ISBN 978-86-6125-083-5.
- Petrović P. B.; Kovačević B. and Milačić V. R. *Serbian National Technology Platforms As An Effective Framework Of Technology Transfer For Sustainable Industrialization Of Serbia – Part 2*, *ICTT 2013 International Conference On Technology Transfer, Proceedings*, Niš, Serbia, June 2013, Pp: 125-134, ISBN 978-86-6125-083-5.
- Pine II, Joseph B. *Mass Customization: The New Frontier in Business Competition*, Harvard Business School Press (January 1999), ISBN-10: 0875849466.
- Porter, Michael E. *The Competitive Advantage of Nations*, The Free Press: New York 1998, ISBN 978-0684841472.
- Renewable Energy Technology Roadmap 20% by 2020*, EREC – European Renewable Energy Council, 2008.
- Rifkin, Jeremy. *The Third Industrial Revolution – How lateral power is transforming energy, the economy, and the world*, Palgrave and Macmillan, New York 2011, ISBN: 978-0-230-11521-7.
- Roadmap: Factories of the future beyond 2013 – Consultation document*, EFFRA – European factories of the future research association, Brussels, June 2011.
- Schwab, Klaus. *The Global Competitiveness Report 2013–2014: Full Data Edition*, published by the World Economic Forum within the framework of The Global Competitiveness and Benchmarking Network, 2013, ISBN-13: 978-92-95044-73-9.
- Stojanović, Trajan. *Balkanski svetovi – prva i poslednja Evropa*. Equilibrium, Beograd 1997, ISBN-13: 978-8682937029.
- Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije od 2011. do 2020. godine*. Vlada Republike Srbije, jun 2011. godine.
- Ueda, K.; A. Markus, L. Monostori, H. J. J. Kals, and T. Arai. *Emergent Synthesis Methodologies for Manufacturing*. *CIRP Annals*, 50 (2001) № 2, pp. 535-551. ISSN 0007-8506.
- Westkämper, Engelbert. *Towards The Re-Industrialization of Europe – A Concept for Manufacturing for 2030*, Springer Verlag, Berlin–Heidelberg 2014, ISBN 978-3-642-38501-8, DOI 10.1007/978-3-642-38502-5.

THE FOURTH WAVE OF INDUSTRIALIZATION:
TECHNOLOGICAL DIMENSION AND THE FUTURE WE CANNOT IGNORE

PETAR B. PETROVIĆ

Belgrade University, Faculty of Mechanical Engineering, Production Engineering Dpt.

Kraljice Marije 16, Belgrade, Serbia

Full member of Serbian Academy of Engineering Sciences (AINS)

pbpetrovic@mas.bg.ac.rs

SUMMARY: This paper presents a part of the research that has been carried out for a number of years in the Academy of Engineering Sciences of Serbia (AINS), in the field of contemporary industrial technologies, especially manufacturing technologies, and the interaction of engineering science, technology and society. The topic of industrialization of the Serbian economy is associated with this research and in this context new perspectives on industrial development are offered, significantly different from the prevailing stereotypes that have for many years dominated Serbian economic policy. After the introductory section which gives a brief history of industrial development, the subject of the fourth wave of industrialization is presented within the framework of three areas: 1) competitiveness potential, which analyzes the baseline of the current situation in Serbian industry, 2) Serbia's new industry, where the basic framework of industry transformative processes is examined, and 3) the new role of science, which discusses some of the most relevant aspects for strengthening the competitiveness potential for bridging the technological gap through the development of dedicated programs for extensive technology transfer, aligned with the process of Serbia's accession to the European Union.

KEY WORDS: Industrialization, technology, industry competitiveness

ПРИЛОГ ИЗРАДИ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА СЕЛА И ПОЉОПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ

ДРАГАН ШКОРИЋ

председник Одбора за село САНУ
draganskoric@sbb.rs

ДАНИЛО ТОМИЋ

члан Одбора за село САНУ
dtomic45@gmail.com

САЖЕТАК: У овом раду аутори анализирају стање и проблеме српског села и пољопривреде: стање је веома неповољно, а проблеми (деценијама присутни) веома озбиљни. Аутори дефинишу јасне стратешке циљеве развоја села и пољопривреде. Потом они маркирају приоритетне правце развоја, засноване на интензивним производњама и финализацији производа. На крају, наводе и неопходне мере које треба предузимати на националном, покрајинском и локалном нивоу, како би се дефинисани циљеви и маркирани приоритетни правци развоја села и пољопривреде ефикасније реализовали у пракси.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: стање, проблеми, циљеви развоја, приоритети, мере

I

СТАЊЕ И ПРОБЛЕМИ

1. Сеоска подручја у Србији заузимају око 85 одсто територије. Ту живи око 55 одсто становника Србије, различитих професија. Убрзаном индустријализацијом и урбанизацијом земље дошло је до велике покретљивости становништва из сеоских у градске средине. То је оставило бројне негативне последице на развој села. Бројна сеоска подручја су девастирана, запуштена и заостају у развоју. Сеоско становништво нагло стари а младих нема. Одлазе у градове на школовање и најчешће се не враћају у родна места [Томић 2008: 65–66].

2. Природни и производни потенцијали су неискоришћени. У порасту су необрађене површине, број празних објеката за гајење стоке, напуштене куће итд. Годинама уназад пољопривредна производња стагнира, чак и опада, доминира екстензивна производња, пре свега, производња житарица. Број стоке опада већ деценијама. Нарушена је међузависност ратарске и сточарске производње, без које нема успешне и напредне пољопривредне производње [Томић 2004: 175; Томић 2008: 131–132].

3. Сеоска инфраструктура је незадовољавајућа, а образовне, културне и здравствене установе су пред затварањем. Полако, али сигурно, замире живот на селу. То није изражено само у пограничним и брдско-планинским подручјима.

ма, већ и у селима у близини градова. Бављење земљорадњом или другим бизнисом на селу постаје све мање атрактивно и привлачно за становнике села. Још увек становништво напушта села, одлази у градове или иностранство у потрази за бољим и сигурнијим послом. Због погоршавања услова живота и рада на селу и пољопривреди, израженог бекства са села, нерационалног коришћења расположивих ресурса у овим срединама, у порасту је сеоско сиромаштво, иначе израженије него у градовима.

4. Рурална економија још увек се заснива на резултатима примарног сектора, посебно пољопривреде. Пољопривреда је један од ослонаца привреде и на националном нивоу – у стварању укупног бруто домаћег производа она учествује с 8,3%, а заједно с индустријом хране, пића и дувана, с 12,8%. Пољопривреда и прехранбена индустрија формирају 23,9% извоза и 7,7% увоза српске привреде у 2012. години, остварујући суфицит у износу од 1.246,6 милиона долара. У пољопривреди је ангажовано више од петине запослених, који чине 16,3% економски активне популације у земљи. Регионалне разлике у нивоу економске развијености су знатне – бруто домаћи производ по становнику у урбаном, Београдском региону, према подацима за 2010. годину, износио је 177,8% националног просека, у региону Војводине 96,8%, у региону Шумадије и Западне Србије 69,9%, а у региону Јужне и Источне Србије само 63,9% [Васиљевић и др. 2014: 179 –181].

5. Имајући све наведено у виду, с једне, и економску кризу у Србији која дуго траје, с друге стране, потребно је приступити изради дугорочне стратегије развоја села и пољопривреде – важног сегмента у стратегији развоја Србије. У овом раду аутори дају свој прилог томе.

II ЦИЉЕВИ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА

Стратешки циљеви у области села и пољопривреде би морали бити:

1. Обнова сеоског начина живота и јачање конкурентске предности српске пољопривреде на отвореном домаћем и међународном тржишту хране;
2. Стварање услова у сеоским срединама за отпочињање породичног бизниса, отварање малих и средњих предузећа, развој сеоског туризма, домаће радности, на расположивим, неискоришћеним ресурсима села и пољопривреде;
3. Подстицање свестраног и равномернијег аграрног, сеоског и регионалног развоја Србије;
4. Обезбеђење равноправних услова привређивања тржишно оријентисаних произвођача у акумулацији капитала и прихода;
5. Остваривање задовољавајућег нивоа добити произвођача хране;
6. Снабдевање потрошача јефтинијом, квалитетнијом и здравствено безбеднијом храном, у складу с њиховим нивоом куповне моћи;
7. Обезбеђење прехранбене сигурности становништва по обиму, асортману, цени и квалитету;

8. У спољнотрговинској размени хране треба перманентно повећавати суфицит;

9. Рационално коришћење расположивих природних ресурса, земљишта, вода, шума, уз примену нових технологија, прилагођавањем климатским променама и повећање вредности производње по јединици обрадиве површине. Паралелно с овим треба знатно више користити и људски капитал, знање – академско, истраживачко, искуствено с којим Србија располаже;

10. Повезивање произвођача хране – вертикална и хоризонтална координација – на националном и регионалном нивоу у складу с принципима и стандардима СТО и ЕУ [Томић 2004: 239–243].

III ПРИОРИТЕТНИ ПРАВЦИ РАЗВОЈА

Производња инпућа. Инпути имају важну улогу у производњи квалитетне, безбедне и јефтине хране. Њихово учешће у трошковима производње веома је високо. Производња инпута у Србији, данас, углавном се одвија у мултинационалним компанијама, које су присутне на нашем тржишту и то: у семенској производњи, производњи пољопривредних машина, опреме и трактора, хемијских средстава, нафтној индустрији, производњи садног материјала, сточне хране, итд.

С тим у вези поставља се питање да ли Србија уопште треба да развија ову производњу или да се путем заједничких улагања (joint-venture аранжмана), директних страних инвестиција и другим облицима пословне сарадње повезује с мултинационалним компанијама које послују у Србији.

Сличан приступ могао би се применити и у развоју и производњи обновљивих извора енергије – у којој Србија знатно заостаје у односу на развијене земље – чиме би се знатно смањило учешће трошкова енергије у цени коштања пољопривредних и прехрамбених производа.

Примарна пољопривредна производња

Сточарство је значајна пољопривредна грана у производњи хране и одрживом развоју села. Учешће сточарства у вредности пољопривредне производње у Србији износи око 30%, а у развијеним земљама ЕУ од 60 до 70%. Србија располаже с повољним природним ресурсима за успешно гајење свих категорија домаћих животиња, а посебно говеда и оваца у централној Србији.

Деценијама током 20. века, сточарство је било веома развијено у Србији. Узгајане су све категорије стоке, производиле прерађевине од меса и млека, које су завршавале у извозу, а земљорадници су остваривали солидне приходе од сточарске производње.

У протеклих десетак година број стоке је драстично смањен. Да би се убрзао (пољо)привредни и рурални развој Србије, а тиме и задржало и запослило становништво на селу, неопходно је веће улагање у развој сточарства, посебно у фармерски начин производње. Државним мерама треба стимулисати бржи развој сточарства, повећавати његово учешће у вредности пољопривредне производње до 60%. Узгојем стоке вредност производње по хектару обрадиве површине може се повећати за неколико пута.

Сточарство и ратарство су међусобно повезани. За узгој стоке неопходно је гајити крмно биље у плодореду. То доводи до пожељне пољосмене и плодосмене у производњи, боље коришћење нуспроизвода из ратарства у исхрани стоке. Од сточарства се добија стајњак, незаобилазно ђубриво у побољшању плодности и богатства земљишта, повећању органске материје и хумуса у земљишту. Гајење стоке ангажује радну снагу свих 365 дана током године, значи повећава се упосленост сеоског становништва. Сем тога, за прераду меса и млека у сеоским подручјима могу се отворити мала и средња предузећа, започети породични бизнис, упослити радна снага, убрзати развој села, ублажити социјални проблеми итд. [Лазаревић и др. 2014: 145–153].

Воћарство је високо рентабилна и интензивна грана пољопривреде; захтева висока улагања рада и капитала и може се организовати и у неразвијеним, пре свега брежуљкастим подручјима Србије. Поред економских, развој воћарства доприноси и решавању нагомиланих социјалних и демографских проблема у сеоским подручјима. Производњом воћа остварује се 10–20 пута већа вредност производње и запошљава око 20 пута више радне снаге по хектару него у производњи пшенице. Велико је ангажовање радне снаге у низу пратећих делатности које су везане за воћарску производњу. Поред тога воћарство покреће и друге гране привреде. Последњих година подижу се интензивни заводи, с новим савременим сортиментом и високим нивоом технологије производње. Квалитетан садни материјал се производи и у домаћим расадницима, а све је већи и број савремених хладњача за чување плодова као и нових погона за прераду [Кесеровић и др. 2014: 113–116].

Виноградарство: убрзати израду виноградарског регистра; завршити нову рејонизацију; осавременили сортимент; поред страних квалитетних винских сорти које доминирају у домаћем сортименту а које се гаје у већини виноградарских земаља, већу пажњу и приоритет дати пре свега квалитетним аутохтоним, старим одомаћеним и домаћим новоствореним винским и стоним сортама које дају печат специфичности, ексклузивности и посебности српском сортименту. Потребно је перманентно повећање извоза и контрола увоза грозђа и вина. Очекује се да ће се тренд пораста извоза наставити у наредном периоду имајући у виду могућност бесцаринског извоза вина на тржиште Руске Федерације и ЕУ [Кораћ и др. 2014: 139–140].

Повртарство је високо интензивна грана биљне производње. Има значајан утицај на развој села. На површини од 5–6 хиљада хектара под пластеницима произведе се годишње у просеку око 840 хиљада тона раног и средње раног поврћа у вредности од око 655 милиона евра. Производња се организује

на њиви, у башти и у заштићеном простору. Просечна годишња вредност производње поврћа, кромпира, семена и садног материјала је на нивоу од око милијарду и 188 милиона евра. Годишње на селу остаје чист приход од око 330 милиона евра. Међутим, производња хране, посебно производња поврћа на отвореном пољу и у заштићеном простору, код нас је препуштена ђудима тржишта. Производња поврћа је озбиљан и дугорочан породични, комерцијални посао. Интензивна производња поврћа запошљава радну снагу на селу али и у граду. У условима без додатног наводњавања по једном хектару у просеку је потребно 1,5–2 радника дневно, а у интензивној производњи у условима наводњавања 3–4 радника по ха по дану. У заштићеном простору, у зависности од нивоа аутоматизације и компјутеризације технолошког процеса производње, ангажује се од 4–10 радника по ха (1.000–2.500 м² по раднику) дневно [Илин и др. 2014: 81–83].

Рајтарсџво као базна грана биљне производње суочава се с низом проблема, почев од потребе унапређења нових технологија гајења економски најисплативијих ратарских усева; разраде осавремењивања агротехничких мера, преко обраде земљишта, ђубрења, неговања усева, до система модерне пољопривреде. Обједињавање фундаменталних и примењених истраживања на мултидисциплинарном нивоу за циљ мора да има пуно упознавање предности и ограничења оваквог приступа у гајењу усева у познатим, задатим амбијенталним условима, од којих битну пажњу треба посветити земљишту (поправка, увећање и очување плодности, смањење ерозије и контаминације применом агрохемикалија) и предвиђању евентуалних ризика у самој производњи с обзиром на глобалне промене климе и познате чињенице да ћемо дугорочно посматрано бити све рањивији, због очекивања да ће у наредним годинама све више бити екстремних утицаја суше и поплаве на усева [Ковачевић и др. 2014: 57–59].

Заштићена животињна средина и еколошја. Акумулирани еколошки проблеми чине једно од кључних обележја данашње цивилизације. Поред многих истраживања и обимне еколошке литературе, остало је доста тешкоћа у разјашњавању еколошких проблема, посебно у селима. Наша пољопривреда је изложена све већој употреби механизације и хемијских средстава, а то се директно и највише реперкутује на село, где се организује пољопривредна производња. Механизација је мање штетна од хемизације, али није без негативних ефеката по животну средину. Прогноза појаве штеточина, проузроковача болести и корова представља једно од решења за еколошке проблеме на селу и у пољопривреди. За производњу здравствено безбедне хране, код нас још увек постоје релативно повољни природни услови. Да би се ти услови искористили, потребна је потпуно нова аграрна стратегија. Један од озбиљних еколошких проблема на селу представљају дивље депоније, као и нестручно уништавање и спаљивање пестицидне и друге амбалаже или једноставно бацање амбалажног отпада што доводи до загађења земљишта, површинских и подземних вода и тако се угрожава живот људи на селу, а одатле, преко пољопривредних производа, и у граду. Треба радити на увођењу саветодавне пољопривредне службе која би била ус-

мерена и на решавање еколошких проблема уз обуку о правилној употреби пестицида и ђубрива, као и збрињавању пестицидног амбалажног отпада. Такође, потребна је преоријентација на масовну употребу органских ђубрива, биолошких средстава за заштиту биља и строго контролисано допунско коришћење минералних (неорганских) материја, са што мањим штетним дејством по људско здравље [Маширевић и др. 2014: 160–161].

Прехрамбена индустрија

Примарни пољопривредни производи имају високо учешће у извозу. То се не може позитивно оценити. Наша оријентација мора бити усмерена ка развоју виших фаза прераде, односно финализацији пољопривредних производа. То је вишеструко корисно. Прво, отвара се могућност за развој породичног бизниса, отварање малих и средњих предузећа, која би се бавила прерадом основних производа; друго, повећава се запошљавање радне снаге у сеоским подручјима; треће, у овој фази производње ствара се додата вредност; четврто, производњом и извозом финалних производа боље се валоризују расположиви ресурси у овој области, итд.

Формирање и развој прерадних капацитета је могуће у преради: житарица и млинских производа, затим индустријског биља, меса, млека, воћа, поврћа, лековитог, ароматичног и зачинског биља. Производња хране, на свим нивоима, захтева најбоље кадрове, врхунску опрему, најмодернију технологију, високе стандарде – Global gap, HACCP, халал, кошер, ISO итд. То је неминовност времена у којем живимо. Наша компаративна предност на отвореном тржишту хране не може бити квантитет производа, већ, пре свега њихов врхунски квалитет. За врхунски квалитет потребно је и врхунско знање уграђено у производ, у свим фазама производње, из генетике, селекције, агро- и зоотехнике, заштите биљака, прехрамбене технологије, менаџмента, маркетинга, законске регулативе и др. То проистиче из наше мале заступљености у светским ресурсима које износи свега један промил. Критеријум за усмеравање производње мора бити истраживање тржишта и понашање потрошача.

Економија и финансије

Независно од развојних карактеристика руралног региона, успех у ревитализацији и економском развоју села и пољопривреде у овом периоду закасне транзиције пресудно зависи од стабилности и раста националне економије, изградње крупних инфраструктурних објеката, структурних реформи у земљишној политици, изградње и јачања институција у пољопривредном сектору, изградње административних капацитета на свим нивоима, хармонизације домаћег законодавства и праксе с одговарајућом у ЕУ и привлачења европских фондова [Васиљевић и др. 2014: 179–181].

Задругарство

Неопходно је стално развијати свест о потреби самоорганизовања земљорадника на међународним задружним вредностима и принципима, не само у пољопривреди, већ и у преради пољопривредних производа и развоју неаграрних делатности „око пољопривреде“ (домаћа радиност, сеоски туризам...) у сеоским подручјима. Стање у којем се налази српско село и пољопривреда, а посебно земљорадничко задругарство, захтевају хитне реформске процесе и већу подршку државе задругарима, задругама и задружним савезима. Неопходна је снажнија материјална подршка државе задружном облику организовања, јачање техничко-технолошке и информатичке опремљености задруга, а посебно финансијска подршка обезбеђењу кадрова за превазилажење тешкоћа у раду постојећих и оснивање нових задруга, првенствено с високостручним и задружно оријентисаним стручњацима. И поред неизграђеног привредног амбијента, неодговарајућег односа државе према селу, пољопривреди и посебно задругарству – примери добре задружне праксе указују да људски фактор има кључну улогу у развоју задругарства. За успешнији развој задругарства потребна је усклађена активност на свим нивоима надлежних институција, од локалних заједница до Републике Србије. Хитно доношење новог Закона о задругама и других подзаконских аката су услов за удруживање у све врсте задруга, посебно пољопривредне и прерађивачке, штедно-кредитне, потрошачке, занатско-услугне и друге [Шеварлић 2014: 212–214].

Сеоски туризам

Сеоски предели Србије располажу: изузетно вредним природним лепотама, богатом културном баштином и изванредно вредним људским капиталом. То су основни темељи сеоског туризма у нашој земљи. Одлике, наших руралних предела су да су то најсиромашнији предели у земљи, с високим степеном незапослености, предели деценијске депопулације и геронтизације, у којима је пољопривреда изгубила централитет. Сеоски туризам у Србији, може променити овакву слику сеоских предела, јер доноси ревитализацију сеоских предела: економску, социолошку, културну, просторну. Међутим, те промене ће бити споре или их неће бити, уколико се локалне заједнице: општине и месне заједнице, не окрену свом ендегеном локалном развоју, с низом мера, иницијатива, акција, активности, којима ће активирати територијални капитал и помоћи сеоским домаћинствима и свима, који се баве сеоским туризмом [Видић 2013].

Обновљиви извори енергије

Савремени свет се у свом развоју поред прехранбене и сировинске баријере, суочава и с енергетском баријером. Процене су да ће се обновљиви извори

енергије на планети искористити у наредних 200 година. Због тога, развијене земље се све више okreћу коришћењу обновљивих извора енергије; воде, ветра, сунца, нуспроизвода из пољопривредне производње, на пример, биомасе, геотермалних извора енергије, итд. У Србији се ови извори не користе, или се врло мало користе. Трошкови енергије имају високо учешће у цени коштања пољопривредно-прехранбених производа. Уколико желимо бити конкурентни у условима либерализације трговине храном, морамо све више користити ове изворе енергије. Сем тога, Србија има око 400 термалних извора воде. Користи се свега 40 или 10 одсто. Ови извори су врло погодни за развој бањског туризма, пластеничке производње поврћа и цвећа, итд.

IV ДЕО НЕОПХОДНЕ МЕРЕ

Неопходне мере које треба предузимати за остваривање наведених циљева и приоритетних праваца развоја:

На националном и покрајинском нивоу

За промену стања на селу и пољопривреди неопходна је политичка воља, упорност и истрајност. То је први предуслов за заустављање негативних тенденција у овој области. После тога следи низ активности као што су:

- доношење декларације Народне скупштине Србије о радикалном заокрету ка развоју села и пољопривреде; то би требало донети консензусом у парламенту – уз пуну сагласност свих посланичких клубова;
- поред декларације треба донети стратешка документа развоја села и пољопривреде у скупштини с јасно дефинисаним циљевима, правцима, приоритетима развоја и конкретним мерама за њихово остваривање;
- све ово треба да прати и снажна материјална подршка на свим нивоима надлежних институција, пре свега, аграрног буџета, развојних фондова и банака с јасно разрађеним мерама аграрне и руралне политике и конкретним, профитабилним развојним програмима у сеоским подручјима;
- посебно истичемо неопходност наменског, рационалног и економски оправданог коришћења и онако оскудних финансијских – буџетских и фондовских средстава. Србија има значајан физички капитал – обрадиве површине, ливаде, пашњаке, шуме, воде, а такође и људски капитал. Једино је ограничен – финансијски капитал. Због тога мора се заштити економисање овим капиталом, пре свега, наменским и рационалним коришћењем, као и праћењем његовог ефектуирања у дужем и краћем периоду [Томић и др. 2012].
- и с тим у вези подсетили бисмо на коментар италијанског писца Лампедузе (Giuseppe Tomasi di Lampedusa, 1896–1957) у роману *Леопард*: „ако не желимо ништа да променимо, све ће се променити“, а сада је већ пет минута до дванаест.

На локалном нивоу

- Брзо донети стратешка документа локалног и сеоског развоја у свакој средини, с јасно дефинисаним циљевима, приоритетима и програмима развоја;
- Конкретним и детаљно разрађеним мерама за њихово остваривање уз неопходност формирања аграрног буџета на градском и општинском нивоу. Паралелно с тим потребно је формирати експертске тимове тзв. локалне акционе групе (ЛАГ) на том нивоу;
- Извршити анализу и снимање стања природних и људских ресурса у селима по општинама, тзв. мапирање. Изабрати производне програме прилагођене природним условима и традицији произвођача. На територији општине то морају бити профитабилни програми, тржишно и извозно оријентисани, засновани на компаративним предностима рејона – ради смањења трошкова и повећања конкурентности. С обзиром на изражене климатске промене, с једне, и агрохемијске и педолошке промене, с друге стране, треба размотрити могућност увођења нових биљних врста и сората које се могу прилагодити новим условима, уз примену нових технологија;
- Изналажење финансијских средстава, пре свега, из сопствених извора, односно општинских прихода. Прогресивно опорезивање богатијих слојева, односно грађана. Поједине општине и градови, већ неколико година, имају солидне приходе од издавања државне земље у закуп. Зар се од тих прихода није могло издвојити 5–10 одсто у рурални буџет. Ту су и ино фондације, пре свега, ускоро и ИПАРД фондови. Да ли имамо спремне пројекте за ове фондове који треба да се активирају почетком преговора с ЕУ, који се најављују и очекују;
- Приступити изради пилот пројеката у земљорадничком задругарству – нови модел задруге, заснован на вредностима и принципима задружне етике;
- Развој кластера и удруживање субјеката по фазама производње, од трпезе до њиве, односно јачање хоризонталне и вертикалне координације, с обзиром на то да су ове везе покидане током процеса приватизације, у протеклих 20 година, а нове нису изграђене;
- Интензивирати сарадњу с дијаспором. Сваке године одржавати радне састанке локалне самоуправе с дијаспором на тему могућности њиховог инвестирања у конкретне развојне програме које нуди локална самоуправа или пак које они нуде. Овај модел је дао добре резултате у Кини, Тајланду, Кипру, Израелу. Зашто да локалне самоуправе не буду истрајне у сарадњи с дијаспором. Морамо учинити све што је у нашој моћи да они, али и ми, препознамо обостране интересе у тој сарадњи;
- Предлажемо формирање развојне банке дијаспоре, где би они депоновали средства, формирали управни, надзорни одбор и скупштину. Од својих чланова изабрали би директора и утврдили критеријуме за расподелу тих средстава, затим водили рачуна о њиховом наменском коришћењу и ефектуирању, пре свега, с економског становишта. У приоритету ове институције били би програми и пројекти који се односе на село и пољопривреду;

- Треба стварати услове за развој малих и средњих предузећа у ван-пољопривредним делатностима које се наслањају на пољопривреду, затим за развој занатства, кућне радиности, консултантских услуга, сеоског туризма, итд.;

- Бесплатно давати грађевинско земљиште, или уз што је могуће нижу цену за отпочињање предузетничког подухвата. Поједноставити процедуре за добијање неопходних дозвола, најдуже 5–7 дана. Ослобађати нове фирме, 2–3 године, општинских пореза и доприноса, док не стану на ноге, а онда ће се приходи у општински буџет увећавати. Давати им добре локације и бесплатну инфраструктуру. Њихова је обавеза да имају програм заштите животне средине и да запошљавају незапослене с територије општине. Све то медијски и маркетиншки добро пропратити.

- Лобирање за своју средину треба обављати институционално и ванинституционално. Користити све могуће канале и везе за привлачење ино и домаћих партнера у сопствену средину. Активирати интелектуални капитал – знање – у овој области на свим нивоима, посебно локалном у производњи, услугама, али и у администрацији. Овде укључити младе високообразоване стручњаке с евиденције националне службе за запошљавање, да заједно са старијим колегама анализирају стање, раде програме, бизнис планове, студије случаја итд., стварати услове за запошљавање незапослених инжењера, економиста, правника, прехранбених технолога, информатичара, ветеринара, лекара и других струка. Давати им бесплатне плацеве за куће или станове, адаптирати им напуштене куће, усељавати их у њих, како би остали на селу;

- Обавезна обука на локалном нивоу становништва, посебно произвођача у зимском периоду у организацији и финансирању локалне самоуправе. То треба да буду семинари из агрономије, економије, права, информатике, здравства, прехранбене технологије, менаџмента, маркетинга, предузетништва, туризма, модернизације локалне самоуправе, итд. То је неопходно у 21. веку ради повећања одрживе конкурентности на локалном нивоу;

- Могу ли се адаптирати постојећи домови културе, задружни домови и запуштене школе; могу ли се привести првобитној намени или их претворити у етно центре, музеје са сеоским садржајима, угоститељске објекте с локалним специјалитетима, фискултурне сале итд. С тим у вези поставља се питање могу ли се они самофинансирати или је неопходна буџетска подршка локалне самоуправе? Инфраструктура је неопходна и старима и младима на селу. Овде посебну улогу имају месне заједнице с пројектима из инфраструктуре, школства, здравства, спортских, ловачких, културних активности, итд.;

- Имају ли локални бизнисмени и успешни предузетници и друштвену одговорност у развоју сопствене средине? Више користити могућности јачања јавног и приватног партнерства на локалном нивоу. Подстицати заснивање бракова и рађање деце. Више акција на свим нивоима, посебно локалном [Томић и др. 2012].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Васиљевић, Зорица и Весна Поповић. Економско-финансијска компонента развоја села и пољопривреде, *Перспективе развоја села*. Зборник радова с истоименог научног скупа одржаног 17–18. априла 2013. у САНУ, ур. Драган Шкорић, Одбор за село, Српска академија наука и уметности, Београд 2014.
- Видић, Нада. Сеоски туризам у Србији – препоруке за промене у локалним заједницама према искуствима праксе, саветовање, Привредна комора Ваљева и Одбор за село САНУ, Ваљево, Подбукови, 1. јун 2013.
- Илин, Жарко; Ђура Гвозденовић, Јан Боћански, Небојша Новковић и Борис Адамовић. Производња поврћа у функцији развоја села у Републици Србији, *Перспективе развоја села*. Зборник радова с истоименог научног скупа одржаног 17–18. априла 2013. у САНУ, ур. Драган Шкорић, Одбор за село, Српска академија наука и уметности, Београд 2014.
- Кесеровић, Зоран; Михаило Николић, Драган Николић и Светлана Пауновић. Воћарство – шанса развоја села Србије, *Перспективе развоја села*. Зборник радова с истоименог научног скупа одржаног 17–18. априла 2013. у САНУ, ур. Драган Шкорић, Одбор за село, Српска академија наука и уметности, Београд 2014.
- Ковачевић, Душан; Мирослав Малешевић и Снежана Ољача. Стање и перспектива развоја ратарске производње у Србији, *Перспективе развоја села*. Зборник радова с истоименог научног скупа одржаног 17–18. априла 2013. у САНУ, ур. Драган Шкорић, Одбор за село, Српска академија наука и уметности, Београд 2014.
- Кораћ, Нада; Драгољуб Жунић и Драгослав Иванишевић. Виноградарство и винарство у Србији, *Перспективе развоја села*. Зборник радова с истоименог научног скупа одржаног 17–18. априла 2013. у САНУ, ур. Драган Шкорић, Одбор за село, Српска академија наука и уметности, Београд 2014.
- Лазаревић, Ратко и Витомир Видовић. Значај сточарства у производњи хране и одрживом развоју села, *Перспективе развоја села*. Зборник радова с истоименог научног скупа одржаног 17–18. априла 2013. у САНУ, ур. Драган Шкорић, Одбор за село, Српска академија наука и уметности, Београд 2014.
- Маширевић, Стеван и Мирјана Војиновић Милорадов. Решење неких еколошких проблема у селу, *Перспективе развоја села*. Зборник радова с истоименог научног скупа одржаног 17–18. априла 2013. у САНУ, ур. Драган Шкорић, Одбор за село, Српска академија наука и уметности, Београд 2014.
- Томић, Данило. Идеје и иницијативе о пољопривреди и селу, Прометеј, Нови Сад 2004.
- Томић, Данило. Пољопривреда и село – идеје и иницијативе, Друштво аграрних економиста Србије и Институт за економику пољопривреде, Београд 2008.
- Томић, Данило; Бранислав Гулан и Миле Мандић. Уводно излагање – презентација – на тему: Могућности развоја сеоских подручја и улога локалне самоуправе, саветовање, Привредна комора Србије и Одбор за село САНУ, Београд 2012.
- Шеварлић, Миладин. Правци развоја земљорадничког задругарства у Србији, *Перспективе развоја села*. Зборник радова с истоименог научног скупа одржаног 17–18. априла 2013. у САНУ, ур. Драган Шкорић, Одбор за село, Српска академија наука и уметности, Београд 2014.

A CONTRIBUTION TO THE CREATION OF A
SERBIAN RURAL AND AGRICULTURAL DEVELOPMENT STRATEGY

DRAGAN ŠKORIĆ

President of the SASA Committee for Rural Development
draganskoric@sbb.rs

DANILO TOMIĆ

Member of the SASA Committee for Rural Development
dtomic45@gmail.com

SUMMARY: In this paper the authors analyze the state and the problems of the Serbian village and agriculture: the situation is not good, and the problems are very serious and have persisted for decades. The authors define clear strategic aims regarding Serbia's rural and agricultural development, including its priority directions, based on intensive production and product finalization. Finally, the authors specify the necessary measures that need to be taken on the national, provincial and local level, so that the defined goals and marked priority directions of rural and agriculture development may be more efficiently realized in practice.

KEY WORDS: conditions, problems, development aims, priorities, measures

ОГРАНИЧЕЊА И УСЛОВИ ЗА ЗАУСТАВЉАЊЕ ПРИВРЕДНОГ И ДРУШТВЕНОГ СУНОВРАТА СРБИЈЕ

МЛАЂЕН КОВАЧЕВИЋ

Универзитет у Београду, Економски факултет, Каменичка 6, Београд, Србија
редовни професор у пензији
blok29@eunet.rs

САЖЕТАК: Србија се налази у дубокој економској и друштвеној кризи. Ова криза се продубила у последњих пет година. Основни узрок те кризе је погрешан концепт привредних реформи који је Србији наметнут 2001. године.

У циљу заустављања суноврата, нужно је окупити врхунске стручњаке из више научних дисциплина који би формулисали оптималну визију будућег друштвеног и привредног система као и низ стратегија које се директно или индиректно односе на привреду које би се усвојиле на будућем Парламенту и након тога доследно реализовале, јер би без тога Србија *de facto* постала колонија, што би био страشان грех према будућим генерацијама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, друштвена и економска криза, ограничења, визија, стратегије

И поред неких позитивних показатеља везаних за привредне и спољнотрговинске перформансе у 2013. години, у Србији од почетка овог века није постојао тако висок степен сагласности академских економиста да су њена привреда, њене финансије, спољна и унутрашња задуженост у драматичном стању, што се врло неповољно одражава на запосленост и животни стандард огромног дела становништва. То стање је у огромном нескладу с обећањима и разним пројекцијама који су лансирани у периоду после 2000. године. И врло је неповољно сазнање да не постоји, како у економској струци, тако и у сфери политике, ни минималан степен сагласности зашто је дошло до тог огромног несклада. У таквим условима и мере које се предузимају не обећавају преко потребан позитиван преокрет. И ако се стање у привреди и финансијама земље битно, релативно брзо не промени, ако се не дође до друштвеног консензуса о насушној, што бржој потреби усвајања оптималног друштвеног и привредног система који би се доследно реализовао – Србија ће постајати земља старачког становништва у нестајању и све ће више добијати обележја савремене колоније.

У овом раду ћемо истаћи интерна и екстерна ограничења, али и насушну потребу формулисања и усвајања визије оптималног привредног и друштвеног система, али и низа стратегија чијом би се доследном реализацијом зауставио општи суноврат и у перспективи обезбедио задовољавајући раст привреде,

смањење степена спољне и унутрашње задужености, раст запослености и животног стандарда становништва.

ОГРАНИЧАВАЈУЋИ ФАКТОРИ НУЖНОГ ДИНАМИЧНОГ РАСТА ПРИВРЕДЕ

Након тринаестогодишњег доказивања да ће се привреда Србије, због погрешног модела транзиције који је имао врло озбиљну конструкциону грешку који је у суштини био концепт „спржена земља“ и бројних радова у којима сам доказивао ескалацију и тешке економске и социјалне последице све дубље економске кризе¹, сада сам први пут у ситуацији да о томе не морам писати, јер је и у политичким и у стручним круговима у 2013. и почетком 2014. године изнето толико ужасно неповољних показатеља да је тешко нешто битно додати. Чини се ипак да није довољно наглашено да се Србија, поред дубоке економске, налази и у дубокој друштвеној кризи и да се те две кризе међусобно поспешују. Сама чињеница да је Србија од 2008. године на ранг листи земаља по индексу конкурентности, који одражава здравствено стање друштва и привреде, пала за 16 места, да се сада налази тек на 101. месту (од 148 земаља) и да ни једна европска земља није иза ње – јасно говори о врло тешкој друштвеној и економској кризи у њој.

С обзиром на чињеницу да лидери свих најважнијих партија обећавају позитиван преокрет (ако њихове странке пређу цензус и ако они буду на важним функцијама), осећам обавезу да у овом раду укажем на огромна ограничења за остварење нужног динамичног раста привреде, поготову за остварење неког „српског привредног чуда“ које је средином 2013. године обећао министар за финансије Лазар Крстић.

Реконструисана Влада и њени министри, сем истицања да је модел приватизације био катастрофалан, пљачкашки, бар јавно још увек нису поставили суштинско питање зашто се Србија нашла у ужасно тешкој економској и дужничкој кризи, а зашто је модел приватизације довео до катастрофалних економских и социјалних последица. Ако се то не зна, онда само ново задуживање, фигуративно речено, подсећа на „лечење“ тешког болесника чија је врста болести непозната – препаратима за снижење врло високе температуре која прети да оштети неке његове виталне органе. Министар за привреду у оставци Саша Радуловић је изјавио: „да смо се после деценије катастрофалне економске политике и катастрофалне приватизације – нашли у, живом блату“, а Србија се из њега не може извући без јаке домаће привреде, која чини окосницу развоја сваке просперитетне земље“ [Радуловић 2012: 10]. Не треба мудрости па то закључити, али он ни други званичници не наводе конкретније шта се у друштве-

1 Најпотпунија обрада ове теме дата је у два врло обимна реферата објављене у *Гласнику за друштвене науке* [Ковачевић 2010; 109–220 и 2012; 1–110]. Оба ова рада су прештампана у зборнику *Политичке институције, политички актери и економске перформансе, случај Србије*, Алфа универзитет, Београд 2013.

ном и привредном систему мора мењати, већ само уопштено говоре о потреби структурних реформи и потреби развоја тзв. реалног сектора.

Нема спора да Србија, на овом врло скромном нивоу развијености, мора, за разлику од краја 80-их година прошлог и протеклих 13 година новог века – форсирати развој материјалне производње, тј. индустрије, занатства и пољопривреде, поготово оне која је извозно оријентисана. Међутим, то ће бити врло тешко остварити, јер постоји огроман број врло тешких ограничења, а ја ћу навести, по мом мишљењу, најважније.

У Србији влада потпуно неоправдано веровање да она располаже квалитетном радном снагом. И зато је код оних који то верују било велико изненађење када су почетком децембра 2010. један представник немачких компанија које су инвестирале у Србији, као и амбасадор те земље у Србији изјавили да у Србији нема квалификоване радне снаге која им је потребна. Још је веће изненађење било када је, након тога, директор Србијагаса изјавио да у Србији нема довољно мајстора које ће бити потребно обезбедити за грађевинску реализацију Јужног тока. Пре неколико месеци једна власница модне конфекције је такође изјавила, да не може да обезбеди адекватну радну снагу. И произвођачи конфекције из Ариља се жале да не могу да обезбеде квалификоване раднике. Ови и многи други показатељи доводе у озбиљну сумњу могућност остварења динамичног раста привреде, јер се квалитет људског капитала већ годинама урушава и прети реална опасност да се то и даље настави. Наведимо, по нашем мишљењу, само најважније показатеље урушавања људског капитала:

- По налазима Светског економског форума на ранг листи од 144 земаља по интензитету тзв. одлива мозга (brain drain) од Србије су у 2011. години у грој ситуацији биле само три земље. По подацима исте институције, у 2012. години. само је једна (од 148 земаља) земаља била у тежој ситуацији када је у питању атрактивност земље за младе таленте, а само две земље су биле у тежој ситуацији када је у питању могућност задржавања талената у земљи [WEF 2013: 335].

- У последњих неколико година преко 50% младих је незапослено, а већина њих тај статус има већ неколико година и велика је вероватноћа да ће се тај процент у 2014. чак и повећати, што има и имаће тешке, како радне, тако и психичке последице. По изјави председника Светске организације рада, ако млади који по завршетку школовања пола године не почну да раде, имаће трајне негативне последице по њихову продуктивност и материјална примања. Или, по једном истраживању обављеном у Великој Британији утврђено је да дужи период има за последицу да након почетка рада, имају чак двадесет година нижа примања од 9–21% [Живковић-Ракић 2013: 73], у односу на оне који су се запослили одмах по завршетку школовања [Живковић-Ракић 2013: 73]². Иако таквих истраживања није било у случају Србије, врло је вероватно да наведени налази важе и за њу, поготову ако се зна да огроман процент незапослених младих тај статус има годинама и да ће тако бити и у наредним годинама. И што је најгора последица дугог статуса незапослених – јесте што та лица губе

2 Оригинални извор: [Gregg and Tominey 2005: 487–509].

део стеченог знања, не стичу нова знања, губе самопоуздање, па и самопоштовање. Уз све то, све већи број њих постају криминалци и, преко продаје имовине својих предака, долазе до средстава за живот, али и за куповину алкохола и наркотика и многи од њих су као радна снага најчешће потпуно изгубљени, тј. неупотребљиви.

- Због све већег сиромаштва, кризе породице и неадекватног односа друштва и државе према деци, квалитет подизања и образовања најмлађе деце у Србији је све нижи. Према најновијем извештају УНИЦЕФ-а, већина најмлађих становника Србије живи у немаштини, у неадекватним условима за раст и развој, на маргинама друштва. По подацима које је, средином прошле године, објавила та институција, само 44% деце узраста од 3 до 5 година похађа било који вид предшколског образовања, а чак 20% домаћинстава у Србији не поседују ни једну дечију књигу. По истом извору, велики део деце у Србији су потхрањена, не завршавају ни основну школу, изложени су дискриминацији и често су жртве насиља и само мање од 30% деце се одгаја ненасилним методама.

- Због смањења броја новорођене деце и драстичног пада животног стандарда становништва, број деце у основним и средњим школама од школске 1995/96, па до школске 2013/2014 смањен је чак за 215.000.

- По подацима Светског економског форума, на ранг листи земаља по квалитету образовног система Србија је све слабије пласирана тако да је за последњих пет година пала за чак 62 места и сада се налази тек на 111. месту (од 148 земаља) [WEF 2013: 335].

- И квалитет примарног образовања у Србији је све слабији, што илуструје њено место на ранг листи земаља које публикује Светски економски форум: у 2008. била је на врло солидном, 48, а у 2013. години на 81. месту. И по квалитету образовања менаџера Србија је пала са 87. на 114. место.

- Бујањем приватних факултета и универзитета сигурно је да је квалитет високог образовања осетно смањен.

- Сама чињеница да је Србија по квалитету здравства на последњем месту у Европи има и имаће тешке последице по квалитет људског капитала.

- По подацима Светског економског форума, по интензитету, квалитету, обуци запослених уз рад, Србија је пала с иначе врло неповољног 121. на 140. место, што значи да се иза ње, налази само осам земаља [WEF 2013: 355].

- Врло велики проблем Србије јесте што се драматично смањује број становника у огромном броју села, насеља и градова. По истраживању обављеном у оквиру САНУ, у 986 села становништво је драстично смањено, свако има испод 100 становника и у просеку је врло старо – преко 50 година и ако се испољени тренд смањења настави, она ће за петнаестак година постати потпуно пуста. Драматично се смањује и број становника у 46 локалних самоуправа у којима је доходак по становнику за преко 60% нижи од републичког просека (који је иначе врло низак).

Све у свему, Србија се налази на ивици демографских суноврата и то већ сада има и све ће више имати тешке, катастрофалне последице по привреду и становништво које ће наредних година и деценија живети у Србији. С друге

стране, све јача економска криза највише доприноси демографском суноврату и драстичном паду квалитету људског капитала у Србији. Дакле, та два трагична феномена се међусобно поспешују и Србија се у том домену налази у зачараном кругу из којег се сада не види излаз.

Када се анализирају могућност одрживог релативно динамичног раста привреде Србије, поред све тежег проблема с људским капиталом, постоји и низ других врло озбиљних ограничавајућих фактора, а међу њима се истичу све већи проблем с недостатком капитала, врло низак ниво конкурентности, проблеми с реализацијом произведених добара и услуга, како на домаћем тако и на страном тржишту и све тежа друштвена криза. То ћемо илустровати у најкраћим цртама.

Више пута раније сам истицао огроман раст и врло висок ниво, како спољног тако и јавног дуга. Након емитовања државних хартија од вредности, како у доларима тако и у динарима и новог задуживања код међународних финансијских институција и неких земаља и врло скромног раста БДП, на крају 2013. године, а на бази постојеће фелеричне статистичке методологије, однос спољног дуга и БДП вероватно је прешао 85%, а однос јавног дуга и БДП достигао је 65%. И што је битно нагласити јесте да су у стварности ти односи знатно неповољнији, што би било очигледно ако би се вредност БДП обрачунала по реалној вредности евра (у односу на динар), односно ако би се спољни дуг и $\frac{3}{4}$ јавног дуга (номинираних у страним валутама) обрачунали по реалном, а не по текућем валутном курсу динара према еврџу. Другим речима, вредност БДП изражен у еврима се, по постојећој методологији, вештачки надувава, или се вредност спољног дуга и око 75% јавног дуга у еврима, а прерачуналог у динаре – вештачки смањује. По истој, званичној, али дефектној статистичкој методологији, добија се нижи квантитативни однос годишњих отплата спољног дуга и БДП од реалног, али, и поред тога, и те званичне, али потцењене величине су врло непријатне. Наиме, и у 2011. и у 2012. години тај однос је износио 13%, а врло је вероватно да је он био исти, и, или, чак и већи у 2013. години. Ако би се обрачун тог квантитативног односа обавио на бази реалног валутног курса, он би достигао читавих 20%, што је, само по себи драматично ако се зна да је у 2011. бруто домаћи производ повећан за само 1,6%, у 2012. смањен за 1,7%, док је у 2013. години он повећан за око 2,4%. Додајмо, да ће Србија за сервисирање спољног дуга у 2014. години морати да обезбеди чак 5,5 милијарди евра, а реална вредност БДП, врло вероватно, неће бити повећана, па ће се квантитативни однос отплата и БДП додатно повећати.

И као што смо раније напоменули, Србија је тај врло тежак проблем врло високе задужености решавала углавном преко новог задуживања, било преко класичних кредита, било преко емитовања државних хартија од вредности. Међутим, са све већим степеном задужености и падом кредитног рејтинга до чега је дошло 2013, падом места на ранг листи земаља по конкурентности и јачањем економске и друштвене кризе – ново задуживање биће, по правилу, праћено са све вишим каматним стопама, што ће, уз огроман постојећи спољни дуг, неминовно довести до дужничке кризе и банкрота земље, а то би се могло

десети 2016. или 2017. године када се морају исплатити огромне суме новца по основу емитованих државних хартија од вредности.

И поред постојеће високе задужености, Србија се мора додатно задуживати у иностранству и у циљу развоја саобраћајне инфраструктуре, енергетике и система наводњавања и заштите животне средине, па ће и то ограничити могућност задуживања у циљу развоја материјалне производње. Када се говори о могућности повећања инвестиција по основу домаће штедње – оне су сада, а и у непосредној будућности ће бити врло неповољне. Сама чињеница да је, по подацима које је објавио Светски економски форум, Србија по стопи штедње (у односу на БДП) у 2012. години (само 8%) била тек на 136. месту (од 148 земаља), јасно говори у прилог претходно наведене тврдње [WEF 2013: 335].

Уза све то, требало би нагласити да су каматне стопе за узете кредите у девизама а још више у динарима које привредни субјекти у Србији плаћају врло високе и да и даље врло актуелна примедба нобеловца Џозефа Стиглица упућена властима СР Југославије и Србије која је гласила „нереалан, прецењен валутни курс националне валуте плус високе камате – једнако привредна пропаст“ [Stiglic 2001: 14].

Требало би нагласити да су приспеле а неисплаћене обавезе по основу сервисирања спољних дугова држава и предузећа достигле 1,7 милијарди евра. Уз све наведено, мора се имати у виду да ће држава у наредних две и по године морати да обезбеди око 1,5 милијарди евра по основу сервисирања старе девизне штедње и да је *de facto* држава гарант за целокупну нову девизну штедњу која износи око 8,3 милијарди евра и да мора обезбедити исплату девизних и динарских обавеза пропалих банака и државних фондова и да мора, не малим делом сервисирати финансијске и кредитне обавезе низа државних и јавних предузећа. На крају, држава ће у свим случајевима где, из објективних разлога, није могуће извршити реституцију у натури, морати своје обавезе по том основу исплатити у новцу.

Огромна препрека за нужан динамичан раст и развој привреде биће проблем реализације произведене робе и услуга. Куповна моћ привреде, локална самоуправа, државе, а посебно становништва Србије, која је врло ниска, неће моћи да се брзо повећа. По студији *Purchasing Power in Europe 2013/14* [Куйовна моћ у Европи 2013/2014], коју су крајем прошле године објавили стручњаци глобалне истраживачке институције ГФК Србија с куповном моћи од 3.032 евра по становнику налази тек на 34. месту у Европи, тј. иза ње се налазе само осам земаља [GFK 2013: 32]. По тим налазима просек куповне моћи становника Европе износи 12.890 евра, што значи да је она у Србији 4,25 пута мања од тог просека. Због нужности отпуштања великог броја запослених у државној администрацији, локалним самоуправама, јавним предузећима која су у процесу реструктурисања, повећања броја пензионера чија ће реална примања у просеку бити још нижа, даљег смањења броја становника – куповна моћ становништва у целини у наредним годинама ће се додатно смањити и то ће дестимулисати озбиљне стране и домаће фирме да инвестирају у Србији.

Многи потенцијални страни инвеститори често претендују да део производње из своје филијале лоцираних у Србији пласирају на подручју суседних земаља. Међутим, пошто су буквално све суседне земље у врло озбиљној економској кризи, могућности продаје на њиховим тржиштима врло су скромне и мала је вероватноћа да ће то стање брзо поправити, па и због тога они неће повећати интерес за нова улагања на подручју Србије. Крајње је неизвесно када ће и ЕУ изаћи из економске кризе, па ће и то негативно утицати на прилив тзв. страних директних инвестиција с тог подручја у Србију. Постоји и низ других разлога зашто је мало вероватно да ће стране компаније знатно више улагати у Србију, поготову када је у питању сектор индустрије. О некима је већ било речи, а навешћемо још, по нашем мишљењу, важније.

По извештају Светског економског форума из 2012. године највеће препреке за бизнис у Србији били су висок ниво бирократизма и корупција. По најновијем Извештају из септембра 2013. године ти фактори су поново доминантни само је редослед обрнут и то, врло вероватно, знају потенцијални страни инвеститори и то их *a priori* дестимулише чак и да размишљају, а поготову да инвестирају на подручју Србије. Постоји врло велики број показатеља у извештајима Светског економског форума који Србију чине неатрактивном за СДИ. Сама чињеница, да је она у последњих пет година на ранг листи земаља по конкурентности пала за 16 места и да се налази тек на 101. месту и да је најслабије пласирана од свих европских земаља *a priori* дестимулише стране фирме да улажу на њено подручје. Уз то, за разлику од Србије, неке конкурентске земље, као што су Македонија, БиХ, Албанија и др., напредују на тим листама, па самим тим постају атрактивније за стране инвеститоре.

У најновијем Извештају СЕФ о конкурентности земаља потенцијални инвеститори врло, врло вероватно, виде да се Србија по низу важних показатеља налази на неповољном, а често и понижавајућем месту. Поред раније наведених, требало би, по мом мишљењу, истаћи и следеће: по квалитету путева на 119, по квалитету авионске инфраструктуре на 121, квалитету и оспособљености лука тек на 139. месту, по организованом криминалу на високом 127. месту, по етици фирми тек на 127. месту, по заштити власничких права тек на 130. месту, по квантитативном односу буџетског дефицита и БДП на врло непријатном 132. месту, по односу јавног дуга и БДП на неповољном 114. месту, по интензитету локалне конкуренције тек на 138, по степену доминације, односно монополизације тржишта на 142. месту, по квалитету обуке запослених у предузећима тек на 144. месту, итд. И ови показатељи, као и низ других, у старту дестимулишу стране потенцијалне инвеститоре да улажу на подручје Србије, па је разумљиво да је у 2013. у Србију по основу СДИ дошло само око 600 милиона евра.

Једино ће Јужни ток (ако га не укочи ЕУ и ако Србија обезбеди гаранције), донети не малу суму страних директних инвестиција, али је сада немогуће проценити колико ће бити њихов годишњи нето девизни ефект. За мене евентуална продаја страним лицима Телекома, ЕПС-а, Комерцијалне банке, Енергопројекта, РТ Бора, Аеродрома, и земљишта, који би наша статистика, државне ин-

ституције и део подобних академских економиста прогласила „страним директним инвестицијама“, нису инвестиције већ – дезинвестиције, поготову ако се добијена средства по том основу потроше преко буџета.

Када се говори о будућем приливу страних директних инвестиција, Србија ће, због тешке девизне ситуације, али и због економске нелогичности њиховог стимулисања преко плаћања по основу новозапослених радника, вероватно бити принуђена да ту праксу прекине, што може, бар у првим наредним годинама, додатно дестимулисати неке од потенцијалних страних фирми да инвестирају у Србију.

На крају, када се говори о ефектима страних директних инвестиција, поред позитивних, које се најчешће истичу, треба имати у виду могућност и праксу да стране компаније, након инвестирања, профит и цео нето девизни прилив остварен извозом износе из земље где су инвестирале. То, наравно, важи и за стране инвеститоре који су већ инвестирали или ће инвестирати на територији Србије. Да подсетим да су екстремни неолиберали у Србији истицали – Ирску и Мађарску као узорне примере које су привукле велики износ тзв. страних инвестиција, али су оне у периоду после 2007. године запале у дубоку економску кризу, великим делом што су многе стране компаније повукле и финансијска средства и свој бизнис из тих, али и многих других земаља.

Огромно ограничење с којима се сусреће и с којима ће се и у будућности сусретати привреда Србије, а посебно њена индустрија, јесте тежак проблем продаје произведене робе. Као што смо напоменули, због врло ниског нивоа куповне моћи домаћих предузећа, локалних самоуправа, државе, а посебно, становништва, која се у наредним годинама не може битније повећати, а вероватно је да ће се и смањити, будућа производња уопште, а индустрија посебно, мора бити извозно оријентисана. Србија ће, попут Јапана (након завршетка Другог светског рата) и Републике Кореје (по завршетку грађанског рата) морати да прихвати гесло „извозити или умрети“, али ће реализацију тог гесла бити тешко остварити, поготову ако се задржи политика екстремно прецењене вредности динара и ако се економски систем и економска политика битно не измене. Огроман проблем остварења извозно оријентисаног раста, раста извоза уопште, а посебно извоза индустријских производа, који имају доминантно учешће у структури робног извоза, јесте врло слаб квалитет његове структуре. Наиме, по квалитету структуре робног извоза Србија је за пет година на ранг листи земаља по том показатељу пала за чак 35 места и сада се налази тек на 145. месту, тј. иза ње се налазе само три земље [WEF 2013: 335]. Постоји и читав низ других тешких ограничења за раст извоза уопште, а индустријских производа посебно. Наведимо само неке од њих. На пример, по издацима компанија за истраживачко-развојни рад, Србија је била тек на 127. месту, по софистицираности процеса производње – на 130, по капацитетима за иновације на 133, по апсорпцији савремене технологије у фирмама – на 137 [WEF 2013: 335].

И на крају, када се говори о могућностима повећања извоза, посебно индустријских производа, треба истаћи да, за разлику од Србије, многе земље у развоју и неразвијене земље – конкуренти Србије на светском тржишту – и

поред светске кризе, остварују динамичан раст привреде у целини, индустрије посебно, побољшавају своју позицију на ранг листама земаља по конкурентности, остварују висок раст извоза, а међу њима се посебно истичу Кина, Индија, Бразил, Турска, итд. И вероватно је да ће се то дешавати и у наредним годинама, што знатно смањује могућност повећања извоза врло великог броја производа исте функционалности које Србија извози, а све их више извозе и ове земље.

Позитиван преокрет, односно раст и развој привреде неће бити могућ ако се битно не смањи негативно дејство све теже друштвене кризе која се испољава у преко 25 сегмената друштвеног живота. Друштвена криза у Србији испољава се преко кризе идентитета земље (посебно због неизвесног статуса Косова и Метохије), кризе политичких институција и политике уопште, уставне кризе, кризе правног система, правосуђа и извршења одлука Уставног суда и судова уопште, кризе институција (од Парламента до Српске православне цркве), кризе вредносног система, кризе дипломатије, кризе синдиката, кризе локалне самоуправе, кризе морала, кризе поверења, кризе демократије, демографске и кризе људског капитала, кризе образовања, кризе науке и научноистраживачког рада, кризе здравства, кризе села, кризе породице и брака, кризе културе, кризе медија, еколошке кризе а посебно кризе идеје какав друштвени и привредни систем да усвојимо и у будућности развијамо.

ДА ЛИ ЈЕ МОГУЋЕ ЗАУСТАВЉАЊЕ СУНОВРАТА И НЕСТАЈАЊА СРБИЈЕ?

Током 2001, 2002, 2003. и 2004. године написао сам низ радова у којима сам апеловао да се напусти, највећим делом наметнут, од стране међународних финансијских институција и најмоћнијих развијених земаља, модел привредних реформи и мера економске политике [Ковачевић 2002а, 2006; 2003, 2004. и 2004б]. Знао сам да је то, због великих похвала, али и диктата ММФ, ставова самозваних „визионара“ и огромног дела академске економске науке који су скупа „доказивали“ да је „Србија на правом путу“, у суштини глас вапијућег у пустињи. Тако сам мој уводни реферат за саветовање које су 2004. организовали Научно друштво економиста и Економски факултет у Београду закључио следећим констатацијама: „Због чињенице да ‚визионари‘ привредне реформе немају намеру да битно мењају основни концепт те реформе, дугорочне могућности динамичног одрживог привредног раста, које се неће заснивати на донацијама и иностраним кредитима, и високом нето продајом девиза сектора становништва, већ пре свега на сопственим ресурсима – су пре теоријске него практичне природе. Доследном применом тог концепта и сада врло ниска конкурентност привреде и извоза се не може битније повећати. Самим тим и сада огроман број незапослених ће се даље повећати а животни стандард становништва се не може повећавати, већ се пре може смањивати, па се због свега тога, поставља питање социјалне издрживости. Због свега тога, поново истичем да је крајње време да се концепт досадашњих реформи који, као што сам више

пута истакао, има врло озбиљну конструкциону грешку³ – напусти. Међутим, требало би одмах нагласити да и у том случају неће бити могућ брз позитиван преокрет, јер ће се негативне последице досадашњег модела дуго осећати, поготово што је гробље мртвих предузећа, чија је смрт настала због примене тог модела, јако велико и што је број предузећа који су, из истих разлога, на самрти такође јако велики. Битно је нагласити да би напуштањем тог модела реформи и његова замена неким супериорнијим, процес деструкције, односно пропасти предузећа и привреде у целини био заустављен, а у перспективи би дошло до њиховог оздрављења, оживљавања и стварања нових, пре свега извозно усмерених предузећа. Другим речима, Србија има насушну потребу за израдом адекватне дугорочне стратегије друштвеног и привредног развоја привреде и конкурентности. Такву стратегију не могу урадити само економисти, мада је њихова улога врло значајна. Поред тог, потребно је да ангажовани истраживачи за израду те стратегије буду врхунски стручњаци, а да се при њиховом избору, критеријум партијске подобности потпуно напусти. Наравно да је потребно да се у парламенту Србије та стратегија прихвати и доследно и ефикасно реализује. Колико је све то реално изводљиво, велико је питање. Сумњам да ће то у догледно време бити изводљиво. Због свега наведеног, а посебно због вероватноће да ће се досадашњи концепт економских реформи доследно наставити да спроводи – Србији прети привредни слом и тешка дужничка криза с несагледивим последицама“ [Ковачевић 2004: 79].

Ширење слогана „Србија на правом путу“ настављено је све до краја 2007. године и томе су, поред званичника, допринели бројни академски економисти, статистичари и математичари који су хваљењем достигнућа и креирањем бројних „стратегија“ пројекција и анализа обећавали „мед и млеко“ и за то су добијали бројна друштвена признања, али и врло солидна материјална средства. На саветовању које је 2007. године организовало Научно друштво економиста, с Академијом економских наука, и Економски факултет у Београду, свој реферат са, закључио следећим констатацијама: „Бројна обећања, пројекције и планови разних институција, као што су ММФ, Светска банка, Европска банка за обнову и развој, НБС, поједини институти, квази институти и најчешће подобних економиста Србије о светлим перспективама које смо слушали почев од 2000. године и њихове тврдње да је остварен импресиван раст и развој привреде, да је битно побољшан животни стандард становништва и да је остварена макроекономска равнотежа, као и да су перспективе раста и развоја привреде врло повољне – једнострано речено, немају реалну економску основу. „Холандска болест“ која је у периоду примене концепта реформи захватила привреду Србије, достићи ће драматичне размере, па ће дугорочне економске и социјалне последице бити катастрофалне“⁴ [Ковачевић 2008: 111–112].

3 Након те моје констатације професор др Мирољуб Лабус, тада потпредседник тадашње владе Србије је изјавио „поносан сам на ту конструкциону грешку“.

4 По свему судећи, програмском одбору и редакцији зборника реферата са тог саветовања није се свидела моја „катастрофичност“ па сам реч добио тек око 17 часова, а реферат је објављен у другом тому и то у рубрици „Економски односи с иностранством“ [Ковачевић 2008: 97–114].

На општу, па на моју велику жалост, поново се, али сада у суровој форми, брзо показало да је мој „песимизам“ био потпуно оправдан, јер су привреда Србије, њене финансије, степен спољне и унутрашње задужености, степен запослености у периоду 2008–2013. драстично погоршани, па је животни стандард огромног дела становништва драстично смањен.

Судећи по мерама реконструисане Владе (сада у оставци) и изјава председника Дачића, потпредседника Вучића, министара Радуловића и Крстића неодољиво се намеће утисак да свест о тежини друштвене и економске кризе у Србији још увек није на потребном нивоу. Мени је била врло блиска изјава доскорашњег министра за привреду Радуловића: „После деценије катастрофалне економске политике и катастрофалне приватизације – нашли смо се у ‚живом благу‘ и Србија се из њега не може извући без јаке домаће привреде, која чини окосницу развоја сваке просперитетне земље“ [Радуловић 3. 12. 2013: 10]. Међутим, он, као и други званичници, није навео узроке те дубоке кризе. Он, као и многи други функционери и академски економисти, нису свесни или се праве да не знају да је наметнути и прихваћени неолиберализам или „дивљи“ капитализам основни узрок све дубље економске кризе у Србији. Напротив, оно што је он предлагао био је неолиберализам који би имао за последицу јачање *de facto* колонијалног статуса Србије. Председник Академије инжењерских наука, бивши ректор Београдског универзитета, професор др Бранко Ковачевић био је потпуно у праву када је буквално истог дана изјавио: „Нема индустрије без образованих људи, науке и технолошких иновација. То су ресурси које морају да користе домаћи привредници, а све зарад будућности наше деце на овим просторима. Не смемо да паднемо у колонијалну зависност и моја генерација не сме да буде та која ће последња угасити светло у овој земљи.“ [Ковачевић Бранко 2013: 10].

С друге стране, за мене, а верујем и за огроман број објективних економиста било је запањујуће обећање новог, врло младог министра за финансије Лазара Крстића да ће се остварити „српско привредно чудо“. То неодољиво подсећа на приче и обећања „привредних чуда“ Чилеа, Аргентине и Србије. Наиме, након војног пуча који је био праћен убиством преко 3.000 људи и увођења екстремног неолиберализма који је наметнут од стране САД и њихових транснационалних компанија и Чикашке економске школе, обећано је чилеанско привредно чудо и све до смрти Пиночеа у САД и Великој Британији се причало о том чуду. У складу с наметнутом неолибералном филозофијом, боље рећи религијом, извршена је нагла либерализација увоза и либерализације страних директних инвестиција и сем, обојене металургије, обављена је приватизација најважнијих предузећа и највреднијих природних ресурса. Након тога, проблем незапослености је достигао огромне размере, земља је запала у тешку дужничку кризу, а *per capita* доходак у 1989. није био већи него 1973. године, али су и поред свега тога, неки амерички и британски економисти и политичари наставили да причају о некаквом фантомском чилеанском привредном чуду. И тек након напуштања концепта екстремног неолиберализма и тржишног фундаментализма и увођења специјалног со-

цијалдемократског система, тј. од 1990. године Чиле је постигло врло солидне привредне перформансе⁵.

Након војног пуча у Аргентини (1976) који је био праћен убиством преко 30.000 људи, а који је изведен под менторством и логичком и финансијском подршком америчких транснационалних компанија и америчке државне администрације, међународних финансијских институција и Чикашке економске школе, Аргентини је наметнут екстремни неолиберализам и читавих четврт века у тим институцијама се причало о неком наводном аргентинском привредном чуду⁶. Да подсетим да је на годишњој скупштини ММФ 2000. године тадашњи шеф ММФ М. Кемдеси изјавио да случај Аргентине треба да уђе у све уџбенике макроекономије као илустративни пример како привреда једне земље успешно напредује када примењује неолибералне рецепте те институције. На жалост аргентинског становништва, економска и финансијска ситуација је бивала све драматичнија. Земља је запала у тешку дужничку кризу, огроман део природних ресурса је прешао у власништво страних, пре свега америчких компанија, привредни раст је био врло скроман, раслојавање становништва по дохотку и богатству достигло је огромне размере, економска и друштвена криза је драматично расла и већ 2001. године долази до привредног слома Аргентине.

И поново се подсетимо да је тадашњи министар за финансије у Влади Србије која је формирана 2001. године, бивши асистент Џефрија Сакса, Божидар Ђелић, у свом реферату поднетом на саветовању економиста на Економском факултету које је одржано крајем те године, написао је: „Кроз три године причаће се о „српском чуду“ [Ђелић 2002: 26]. На општу жалост показало се да – о „српском привредном чуду“ нема ни говора, чак је дошло до привредног суноврата о чему сам детаљно писао у бројним радовима, па у реферату за саветовање које је 2010. организовала Српска академија наука и уметности⁷. Убеђен сам да ће 2014. одмах по формирању нове владе бити извршен ребаланс буџета који је конципиран од стране Министарства за финансије на чијем је челу Лазар Крстић, што му не служи на част и то говори да је он при обећању српског и привредног чуда био у неким његовим облацима.

Након неочекиване одлуке тадашње владе с почетка 2006. да се ММФ привремено врати преостали дуг, поверовао сам да је, због елиминисања диктата те институције по основу аранжмана с том институцијом, дошао прави тренутак да се формира тим врхунских стручњака из више научних области који би креирао нацрт визије будућег друштвеног система земље који би се, након свестране расправе на парламенту усвојила и, након тога, доследно реализовала. И то сам детаљније образложио у уводном реферату за саветовање посвећено стању и перспективама привреде Србије које су 2006. организовали Институт економских наука и Банкарска академија [Ковачевић 2006: 23–77]. Међутим, као

5 О томе детаљно пише Наоми Клајн [Клајн 2007].

6 Такође, врло детаљно о томе пише Наоми Клајн [Клајн 2007].

7 Саветовање је било посвећено теми *Порекло и исходи криза*, а мој реферат је имао наслов „Узроци дубоке економске кризе у Србији“ (Зборник реферата с тог саветовања је у штампи).

што смо навели, због илузије званичника и руководства владајућих странака и због, још увек огромног утицаја ММФ, па ЕУ, али због априорног ниподаштавања мојих тврдњи да Србија срља у тешку привредну, финансијску и дужничку кризу – том мом предлогу није поклоњена никаква пажња.

С обзиром на чињеницу да су сви самозвани „визионари“ економских реформи коначно сишли са свих важних функција, и да Србија нема ни стенд-бај, ни споразум из предострожности с ММФ, у последњих неколико месеци сам у бројним радовима и иступањима у јавност поново истицао нужност да од најважнијих институција земље, тј. од председника Томислава Николића, будућег председника нове владе, нових министара за привреду и регионални развој и финансије, потекне предлог да се формира тим врхунских стручњака из више научних области који би имао задатак да формулише оптималну, нашим условима прилагођену, визију друштвеног и привредног система која би се, након свестране расправе, усвојила и касније доследно реализовала. Након тога, опет уз ангажовање врхунских стручњака из релевантних сфера, усвојиле би се конкретније дугорочне стратегије развоја привреде, развоја индустрије, развоја пољопривреде, развоја енергетике, развоја саобраћајне инфраструктуре, развоја образовања, развоја научноистраживачког рада, развоја здравства, развоја неразвијених подручја, управљања спољним и јавним дугом, развоја села и посебно стратегија превазилажења демографског суноврата. Уз то, морала би се усвојити адекватна политика валутног курса, спољнотрговинска политика, политика привлачења страних инвестиција и одлука о стриктном поштовању Устава када је у питању забрана продаје земљишта страним лицима.

Међутим, свестан сам да је могућност реализације ове идеје сада мања него што је била 2006, па и 2001. године, како због екстерних тако и интерних ограничења. Наведимо најважније од њих.

Када су у питању екстерна ограничења, требало би истаћи следеће:

- Због трагичне наркоманске зависности Србије од прилива страног капитала, Србија ће бити принуђена да с ММФ закључи споразум из предострожности, а врло вероватно и класичан стенд-бај споразум и он ће по том основу наметати многа, са становишта будућег раста и развоја, врло проблематична решења, па и она чији је принцип „штеди па колико кошта да кошта“. Због тога би Србија морала да чини све што је у њеној моћи да обезбеди што је могуће повољније кредите од Кине, УАЕ, Руске Федерације, Европске банке за обнову и развој и Европске инвестиционе банке и из других извора и да тако смањи моћ диктата и учена ММФ.

- Ако Србија и даље буде форсирала гесло „евроинтеграције без алтернативе“ које је врло проблематично, она ће морати да усваја мере реформи које намеће ЕУ и сваке године ће морати да подноси извештај о учинку у тој области. Тиме ће се број закона који ће бити највећим делом или у целини буквално преведени из законодавства ЕУ увећавати, али ће се тиме још знатније повећати број оних који неће бити применљив, па ће последице тога бити неповољне, што показују искуства и Србије, али и суседних земаља које су постале пуноправне чланице. Због тога, али и много чега другог, о чему је било речи, по избору

нове владе, мора се под хитно ставити на дневни ред оправданост задржавања и форсирања гесла „евроинтеграције без алтернативе“.

• Ако се зна да су САД исфорсирале санкције и бомбардовање Србије због, за њих неприхватљивог, привредног система који су практиковале СРЈ и Србија, о чему су детаљно причали и писали Ноам Чомски [2006], заменик државног секретара Талбот Струоб⁸ и Наоми Клајн [2007: 372], врло је вероватно, да би оне у случају прихватања неког социјалдемократског система, оне на то не би гледале благонаклоно. Међутим, ако оне толеришу, што важи и за ЕУ, многе мере које су предузимале земље Латинске Америке, које преузимају Мађарска, Бугарска, Грчка и Кипар – могуће да би се то могло и десити у случају да Србија прихвати адекватан привредни и друштвени систем који неће бити у складу с неолиберализмом који оне још увек намећу, мада, због његове компромитације широм света, сада знатно мање него пре десетак или пре тридесетак година.

Ако оне толеришу формирање социјално-демократских влада у бројним земљама Латинске Америке, а неким од њих и екстремно левичарски оријентисаних, могле би толерисати евентуално усвајање у Србији неког типа социјалдемократије, поготову ако се зна да је она за САД далеко мање важна него те земље, како у погледу економских тако и у погледу политичких интереса.

САД су преокупиране својим економским и социјалним проблемима, а посебно огромним спољним дугом, израженим растом сиромашног становништва, огромном незапослености и слично, па се, и због тога, мање мешају у политички живот других земаља, поготову тако малих и економски немоћних као што је Србија.

И на унутрашњем плану постоји много препрека да се крене у реализацију овог мог предлога.

Прво, крајње је неизвесно да ли ће најважнији садашњи и будући функционери прихватити ову идеју и да ли ће хтети и моћи искрено и предано радити да се крене у њену операционализацију и да се она доследно реализује. То поготову ако се зна да међу њиховим саветницима и у важним институцијама има доста заговорника неолиберализма.

Друго, у политичким и научним круговима има пуно противника било каквог, како они кажу, „друштвеног инжењеринга“. Уз то, у друштвеним наукама је дошло до велике идејне и политичке, па и стручне поделе, а многи врло озбиљни научни радници, због опште економске и друштвене кризе, и политичке ситуације, су се пасивизирали и сада их је знатно теже ангажовати у изради те визије него што је био случај пре десетак, па и пре шест година.

Због компромитације самозваних „визионара“ економских реформи и читавог низа политички подобних економиста, правника и других стручњака који су били везани с политичким странкама и званичницима и који су годинама обећавали „мед и млеко“ – углед економске науке, али и других друштвених наука, у Србији је драстично смањен и питање је како би у широј јавности био

8 Он је о томе више писао у предговору књиге директора комуникација Џона Нориса [Noris 2005]; детаљнији садржај тих његових констатација даје Наоми Клајн [Klajn 2009: 372].

прихваћен нацрт те визије, али и конкретних стратегија које би биле спремљене, па се поставља питање с којим еланом би се у пракси реализовале.

Ватрени заговорници „евроинтеграције без алтернативе“ истичу да ће Србија изаћи из тешке друштвене и економске кризе само ако у целини прихвати привредни и друштвени систем ЕУ, што је, најблаже речено, врло проблематично. Нема спора да су нека решења у тој Унији на највишем цивилизацијском нивоу. Међутим, нека од њих се не могу пресликати и не могу дати добре резултате у свакој земљи, поготову ако је она на nižем нивоу економске и друштвене развијености, као што је случај са Србијом. Поставља се питање зашто су ЕУ и готове све њене чланице запале у врло озбиљну економску кризу која траје већ шест година, а питање је када ће из ње изаћи. Поставља се питање зашто су најмање развијене земље ЕУ, као што су Кипар, Грчка, Португал и Шпанија, запале у врло тешку економску кризу и зашто се не види начин изласка из ње. Или, како објаснити дубоку економску (и друштвену) кризу нових чланица, бивших социјалистичких земаља – Мађарске, Словеније, неких балтичких земаља, а посебно Бугарске и Румуније које су постале чланице ЕУ? Поставља се питање зашто ће Велика Британија расписати референдум о останку у ЕУ. Ватрени заговорници „евроинтеграције без алтернативе“ занемарују чињеницу да је повеће становништва у ЕУ, поготову у најмање развијеним земљама врло ниско, тј. најниже у последњих четрдесет година. Поставља се такође питање зашто италијанска покрајина Венето организује референдум, тј. гласање за самосталност и истовремено за излазак из ЕУ.

Пре неколико месеци премијер Владе Бугарске је изјавио да Бугарска има веће девизне издатке по основу чланства у ЕУ него што добија девиза из разних фондова ЕУ. Или, да је за сваку земљу Европе улазак у ЕУ приоритет и да нема алтернативе – како објаснити да је мали Исланд донео одлуку да прекине преговоре са ЕУ о његовом чланству? Поводом тога, требало би нагласити да су стручни људи и ЕУ у једној анализи урађеној у 2013. признали да је, с економске тачке гледишта, та одлука Исланда била рационална. На крају, зар случај Швајцарске, која је најконкурентнија земља у свету, или једне од најразвијенијих земаља – Норвешке, која није чланица ЕУ, не говоре у прилог врло озбиљног преиспитивања гесла „евроинтеграција без алтернативе“, које крајње агресивно форсирају сви најважнији званичници у Србији.

И у случају Србије показало се да је у условима када је у последњих 5–6 година, усвојено преко 200 закона у којима су буквално преписана основна решења из одговарајућих решења у законима ЕУ – они непримењиви. У Србији се претерано истиче могућност да Србија с почетком преговора о чланству, а поготову по евентуалном уласку у ЕУ, добија знатна неповратна средства, што је могуће, али је и неизвесно, што најбоље показује наведени случај Бугарске. И чињеница да се од момента стицања пуноправног чланства у ЕУ – финансијска, девизна и дужничка ситуација Хрватске драматично погоршала, сама по себи много говори да бројни званичници у Србији живе у илузијама да ће потећи мед и млеко по њеном евентуалном учлањењу. Велико је питање када ће и да ли ће ЕУ у наредних 5–6 година примити било коју нову чланицу, пого-

тову када је у питању такав „болесник“ као што је Србија и када је вероватно да се њено „здравствено“ стање не може брзо поправити, а могуће је да ће се и погоршати. И на крају, питање је да ли ће ЕУ преживети и како ће, ако преживи, изгледати после 2020. када би Србија евентуално могла постати пуноправна чланица, а то је, бар како сада изгледа, мало вероватно, јер ће постојати велики отпор, пре свега Немачке, да се поред постојећих земаља – инвалида, прими, вероватно, сличан или још већи инвалид од њих. Она ће то учинити само ако то у том тренутку буде њен економски или политички интерес. При свему томе, Србија већ и по основу Споразума о стабилизацији и придруживању губи и све ће више губити суверенитет. Она је некако успела да одоли притиску да се на државном нивоу дозволи одржавање бесмислене „параде поноса“. Али, она мора по основу тог Споразума од почетка 2014. године примењивати ниже царинске стопе при увозу из земаља ЕУ, што ће погодити пољопривреду Србије која од државе добија неупоредиво, вишеструко мање субвенције него што је случај с пољопривредом у чланицама ЕУ. Унија врши непринципијелан притисак на Србију да дозволи увоз дувана из Хрватске уз царинске стопе које су знатно ниже него што важе за увоз из земаља ЕУ. Представници ЕУ су Србији озбиљно замерили што креће у изградњу гасовода Јужни ток и тиме занемарује интерес треће стране тј. ЕУ. Није случајно што је Србија, иако није чланица ЕУ, прихватила обавезу да кроз четири године продаје земљу правним и физичким лицима из земаља ЕУ, под истим условима као када су у питању домаћа лица. И када се у Србији почело говорити да би било потребно да се, као што су учиниле Мађарска и Бугарска, та одлука поништи, стављено нам је до знања да то не долази у обзир. И врло је вероватно да ће Србија бити прва земља која ће пре пуноправног чланства стварно продавати пољопривредно и шумско земљиште лицима из земаља ЕУ, што је, по мом дубоком убеђењу – економски и политички штетно. Не бих се изненадио да се Србији, као услов за чланство, постави ултиматум да приступи НАТО-у, па чак и, преко утицаја неких моћних земаља из ЕУ и ван ње на Светску трговинску организацију и њеног могућег ултиматума за пуноправно чланство и ЕУ, наметне увоз генетски модификованог семена и производа, што би, због много чега, имало катастрофалне последице. Све у свему, крајње је неизвесно када ће и да ли ће Србија постати чланица ЕУ и због тога она при креирању друштвеног и привредног система треба од ње да преузима само она решења која су без сумње квалитетна, универзалне вредности и да, зарад обећања о пуноправном чланству не прихвата ултиматуме и решења која нису у њеном интересу. Она би требало да размотри могућности и последице евентуалног поништавања решења из Споразума о стабилизацији и придруживању који се односи на продају земљишта, као што су то учиниле пуноправне чланице – Бугарска и Мађарска, а због тога нису биле кажњене. Евентуално пуноправно чланство у ЕУ имало би за последицу потпуно укидање царина на увоз из свих земаља Уније, што би додатно погодило домаћу производњу, односно домаће произвођаче и смањило би, и иначе, врло низак животни стандард великог броја становника у Србији. Због свега наведеног, по мом дубоком убеђењу, ако се економска и друштвена криза у Србији битно не

смањи, шансе да она постане пуноправни члан ЕУ су готово теоријске, а ако би неким чудом то десило, и у том случају укупан економски, а посебно финансијски ефект тога би вероватно био пре негативан него позитиван, али би за дефинитиван став о том врло важном питању требало обавити низ интердисциплинарних истраживања.

Уз све претходно наведено, требало би посебно нагласити да ће у случају да се економска ситуација у Србији у међувремену битно не поправи – по евентуалном стицању статуса пуноправног члана, одлив становништва, посебно српског, у ЕУ добити још драматичније размере, па ће она као држава и на тај начин све израженије нестајати. Све у свему, када се говори о чланству Србије у ЕУ, она се, и због тога, налази у зачараном кругу, па је за мене, а верујем и за низ других интелектуалаца – патриота, гесло „евроинтеграција без алтернативе“ – неприхватљиво.

У даљој или ближој прошлости, за Србију је бар мало утешно да су бројне земље, као што су Јапан, Западна Немачка, Република Кореја, Тајван, Сингапур, Руска Федерација, Чиле, Бразил, Аргентина, Кипар, Исланд, итд., биле у још већој или у сличној економској депресији у којој се сада налази Србија, али су успеле да се из ње извуку, а неке од њих, оствариле су импресивне привредне перформансе и права „привредна чуда“ и све су, без изузетка, то постигле захваљујући креирању, прихватању и доследном реализовању оригиналног модела друштвеног и привредног система, који је већим делом био супротан неолиберализму, боље рећи империјалистичком „дивљем“ капитализму чија доследна примена доводи до стварања савремене колоније. Имајући све то у виду, и поред свих наведених, а и низа других ограничења, још увек верујем да би Србија, уз квалитетну дипломатску активност, ипак могла стећи могућност да се ослободи диктата Запада, пре свега, САД и међународних финансијских институција и да ипак креира оригиналан, адекватан друштвени и привредни систем, при чему би максимално користила решења ЕУ, али и свих земаља које нису прихватиле или су напустиле идеологију неолиберализма и које су оствариле солидне, а понекад и врло вредне привредне перформансе. Дубоко сам убеђен, да ће, ако се настави с досадашњим лутањем и општом конфузијом и ако се настави продаја свих вредних ресурса страним лицима, а пре свега земљиштва и све већег губљења суверенитета – Србија стварно постати *de facto* колонија. У том случају она би и по основу даљег демографског суноврата и по низу других обележја била земља у нестајању. И зато је морална и патриотска обавеза свих становника који сада живе у Србији, посебно српске националности, чији се број најдраматичније смањује, а нарочито интелектуалаца из друштвених наука да учине све што је у њеној моћи да до тог апокалиптичног, али реално и даље могућег сценарија не дође, јер би, у супротном то био неопростив грех према садашњим млађим и будућим генерацијама.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ђелић, Божидар. Средњорочна економска визија и главне смернице економске политике за 2002, *Економски анали*, тематски број, јануар 2002.
- Жарковић-Ракић, Јелена. Екстерна незапосленост младих у Србији и ЕУ: последице и могућа решења *Квартални мониторинг економских трендова и политика у Србији* № 33, април–мај 2013.
- Ковачевић, Бранко. Извод из реферата са саветовања посвећеног реиндустријализацији, *Политика* 3. 12. 2013.
- Ковачевић, Млађен (2002а), Ефекти постојеће политике валутног курса и либерализације увоза, у: зборник *Економска политика 2001/2002*, *Економски анали*, Економски факултет, тематски број.
- Ковачевић, Млађен (2002б). Холандски вирус и међу нама, у: *Привредни преглед*, Београд, № 2–4, новембар 2002.
- Ковачевић, Млађен (2004а). Ефекти реформског концепта економске политике у протекле три и по године (зборник реферата *Спиритијела и ефекти реформи у Србији*), у: *Економски анали*, Београд: Економски факултет, тематски број, април 2004.
- Ковачевић, Млађен (2004б). Нужност напуштања постојеће спољнотрговинске политике и валутног курса (зборник реферата са саветовања на тему: Економске политике и развој 2004/2005. године), у: *Економски анали*, Београд: Економски факултет, тематски број, 2004.
- Ковачевић, Млађен. Стање и перспективе привреде Србије (уводна студија за саветовање у организацији Института економских наука и Банкарске академије), у: зборник радова, *Стање и перспективе Србије*, Београд 2006.
- Ковачевић, Млађен. Реалне и виртуелне перформансе привреде Србије у периоду 2000–2007. године, у: зборник *Текућа привредна кретања, економска политика и структурне промене у Србији 2007/2008. године*, Научно друштво економиста, Академија економских наука и Економски факултет у Београду, Београд 2008.
- Ковачевић, Млађен (2010е), Узроци дубоке економске кризе у Србији, *Гласник за друштвене науке*, № 2/2010.
- Ковачевић, Млађен (2012а), Србија пред привредним и финансијским колапсом, зборник *Привреда Србије у другом таласу кризе – изледи за 2012*, Научно друштво економиста (с Академијом економских наука) и Економски факултет у Београду, Београд 2012.
- Ковачевић, Млађен (2012б), Узроци дубоке економске кризе у Србији II, у часопису *Гласник за друштвене науке*, № 4/2012.
- Ковачевић, Млађен. Основни узроци савремене економске кризе, *Економске идеје и пракса*, тематски број 9–10/2013.
- Маџар, Љубомир и Млађен Ковачевић. зборник: *Политичке институције, политички актери и економске перформансе: случај Србије*, Алфа универзитет, Београд 2013.
- Радуловић, Саша. Излагање на саветовању привредника, *Политика* 3. 12. 2013.
- Стиглиц, Џозеф. Замке брзе приватизације, интервју *Политика* 15. 10. 2001.
- Чомски, Ноам. Интервју, *Политика*, 6. и 7. мај 2006.

GFK. *Purchasing Power in Europe* 2013/14, Nuremberg 2013.

Gregg, P. and E. Tominey. The wage scar from male youth unemployment, *Labour Economics*, Vol. 12, № 4, 2005, pp. 487–509.

Klajn, Naomi. *Doktrina šoka – Procvat kapitalizma – katastrofe*, prevod RDP B92 – Samizdat B92, Beograd 2009.

Norris, John. *Collision Cours: NATO, Russia and Kosovo*, Praeger, New York 2005.

World Economic Forum. *The Global Competitiveness Report*, 2012–2013, 2012.

World Economic Forum. *The Global Competitiveness Report*, 2013–2014, 2013.

LIMITATIONS AND PRECONDITIONS FOR STOPPING SERBIA'S ECONOMIC AND SOCIAL COLLAPSE

MLADJEN KOVAČEVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Economics, Kamenička 6, Belgrade, Serbia

Full Professor Retired

blok29@eunet.rs

SUMMARY: Serbia is mired in a deep economic and social crisis. This crisis deepened during the 2008-2013 period. The fundamental causes of the crisis lie in the flawed concept of economic reforms that was imposed on Serbia in 2001.

In order to stop the decline, it is necessary to maximally engage the academic elite from different scientific disciplines, which would formulate a vision of the future social and economic system and a number different strategies that are directly or indirectly related to the economy. These would be adopted by a future Parliament and then implemented consistently, thus preventing Serbia from becoming a de facto colony, which would be a sin against future generations.

KEY WORDS: Serbia, social and economic crisis, constraints, vision, strategies

СОЦИОЛОШКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ СТРАТЕГИЈЕ ДРУШТВЕНОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ

МИЛОВАН М. МИТРОВИЋ

Универзитет у Београду, Правни факултет
Булевар краља Александра 67, Београд, Србија
milovanm@ius.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У овом раду разматрају се главни проблеми, актери и модели развоја српског друштва. Основна ауторова претпоставка је да дубински увид у преовлађујућу структуру деловања у актуелном српском друштву мора да претходи избору најперспективнијих актера и најпогоднијих модела друштвеног развоја. Полазећи од социјалног профила различитих актера и њихових стварних и претпостављених учинака у досадашњим и алтернативним моделима развоја, аутор се залаже за еластичнији модел модуларног умрежавања свих потенцијалних актера и свих развојних ресурса једног у основи сиромашног и малог друштва које се бори не само са (д)ефектима зависног развоја него често и с непосредним спољним и унутрашњим блокадама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: актери развоја, модели развоја, зависан развој, модуларни развој, развојне блокаде

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКО ПОЛАЗИШТЕ: ДИЈАЛЕКТИКА ДРУШТВЕНОГ ДЕЛОВАЊА

Теорије друштвеног развоја у социологији су једна струја унутар шире групације теорија друштвених промена. А друштвене промене су, пак, динамички аспект друштвене структуре, тако да су социолошке теорије промена комплементарне с теоријама друштвене структуре, онако како су међусобно комплементарни структурни и динамички аспект сваке природне и друштвене појаве. Притом се све социолошке теорије и структуре и промена (па и развоја) и њима примерени методолошки приступи артикулишу кроз различите социолошке дискурсе, али увек у оквирима неке још шире и апстрактније основне и глобалне теоријске визије или парадигме: 1. органско-интегристичке, 2. конфликтистичке или 3. интеракционистичке.

Глобалне теоријске визије промена разликују се, између осталог, и по томе како се у оквиру њих гледа на главне актере димензије, чиниоце, аспекте и пожељне моделе друштвеног развоја. У оквиру *органско-интегристичке* парадигме и разних варијанти структур-функционализма афирмисан је системски

приступ развоју, који подразумева органски раст, функционалну диференцијацију и системску организацију (интеграцију) делова у целини схваћеној као друштвени (над)организам који се током своје еволуције више-мање прилагођава свом спољњем окружењу и унутрашњим потребама за опстојавањем.

Конфликтнистичке теорије развоја аналитички се усредсређују на неравномерност раста, на системске блокаде, на супротстављене интересе, сметње у комуникацији и неизбежне *сукобе актера* којима се померају границе система – било његовом поступном модернизацијом (реформом), било радикалном заменом једног система другим (револуцијом).

Интиеракционистичке теорије развоја у први план истичу процесе *ефективне комуникације и слободне конкуренције актера* који према својим потребама и интересима делују једни на друге као појединци и групе и тако убрзавају, успоравају или блокирају свој заједнички друштвени развој. Притом се они међусобно супротстављају и сарађују, приближавају или удаљавају, удружују или раздвајају – зависно од тога да ли су им потребе сличне, а интереси различити, вредности сагласне, а норме несагласне – и обрнуто.

Теоријске разлике у социологији и свим друштвеним наукама никад нису само, мада би требале да буду првенствено, гносеолошко-методолошке природе. У друштвеној пракси, пак, примарна је онтолошка суштина самих појава, а њу није могуће досегнути и у целини обухватити само једним теоријским погледом. Зато се делотворна и успешна друштвена пракса, а нарочито она која би се могла означити још и као добра и праведна, мора концептуализовати у најширем теоријском оквиру и бити, у извесном смислу, на својеврсном метатеоријском или транстеоријском плану, који је увек више од простог еkleктичког збира „добрих решења“ која доносе различите теорије.

У том смислу стално се мора имати у виду чињеница да израда било какве и било које *сйрашйеије друшйивеној развоја* никад није само теоријско питање него је пре свега практични проблем који, упркос околностима због којих је настао и ограниченим развојним ресурсима, тражи своје успешно, временски орочено, интересно прихватљиво и циљно-рационално решење. Зато се слободно може рећи да је једно питање израда, а друго усвајање и примена *сйрашйеије друшйивеној развоја*. Прво питање је теоријско, а друго практично, али су то два нераздвајна питања која се, упркос чврстој међусобној повезаности, никад не смеју изгубити из вида или побркати – нарочито приликом теоријског концептуализовања саме стратегије.

Чини се да *дијалектичка анализа сйрукйуре друшйивеној деловања* појединаца и група које теоријски концептуализују, експертски израђују, политички доносе и усвајају, правно операционализују и практично спроводе стратегије друштвеног развоја, представља хеуристички плодан теоријско-методолошки приступ који смислено обједињује њихов теоријски и практични аспект. Зато теоријско социолошко концептуализовање стратегије друштвеног развоја у Србији, да би било практички релевантно, мора да се усредсреди на конкретне (стварне и потенцијалне) *актере* и *моделе* друштвеног развоја и да одговори на логичан низ питања на која још нема извесних и прихватљивих одговора:

Први низ питања тиче се *социјалне једначине* актуелних актера постојећег друштвеног живота у Србији. То су питања какве су *пошребе*, који су *интереси*, какве *вредносне оријентације* и *нормативне организације* оних појединаца и група који данас пресудно утичу на друштвене процесе и односе, па и на главне чиниоце и показатеље блокираног развоја и евидентне друштвене кризе (привредни и демографски слом, криминализацију политике и власти, правну несигурност, еколошку девастацију, културну запуштеност, таблоидизацију јавности, опште безвлашће (социјалну аномију)?

Други низ питања тиче се *алтернативног модела поштенцијалног друштвеног развоја*, односно питања како осмислити (концептуализовати), како операционализовати и организовати реално одржив и бољи привредни, политички, правни и културни развој у Србији?

Пре било каквог искуственог социолошког истраживања (којих, на жалост има мало и поред обиља искуствене грађе) могуће је понудити неколико хипотетичких одговора који су сасвим логични:

1. *Актери* друштвеног развоја не могу да буду они исти субјекти који су претходно зауставили и угрозили тај развој, а данас га још увек блокирају. Но, сиоци квалитетнијег друштвеног развоја могу да буду само они појединци и групе који за такав развој имају интерес, пошто им он квалитетније задовољава потребе, те га сматрају вредним и нормативно прихватљивим и пожељним.

2. *Модел* који су стварно урушени не могу се оживети нити је то рационално. Алтернативни модели развоја почивају на расположивим природним и људским ресурсима, на неискоришћеним организационим потенцијалима и компаративним предностима.

У пракси друштвеног живота уочљиво је узајамно условљавање социјалних обележја актера и одговарајућег начина или модела њиховог понашања и деловања. *Критичка анализа структуре деловања* или „*дијалектичка друштвеног деловања*“ баца посебно светло на све важније друштвене процесе и односе, па и на различите стратегије друштвеног развоја. Једним актерима и њиховим социјалним обележјима неки модели понашања и деловања одговарају више него неки други модели, који више одговарају другим актерима с другачијим својствима. Кад једна гарнитура на власти једном преферира једне, а други пут друге стратегије развоја, или кад једна групација бира једне, а друга друге, неопходно је да се социолошки критички анализирају социјална обележја дотичних друштвених скупина и начин њиховог друштвеног живота или структуру њиховог уобичајеног и релативно устаљеног друштвеног понашања и деловања.

Када се анализира структура друштвеног деловања тада се конкретно друштвено деловање разлаже на његове саставне микроелементе тако што се најодређеније одговара на неколико кључних питања, као што су: *Ко делује? Зашто се делује? Чиме се делује? Куда је усмерено деловање? Чему стреми деловање? Како је организовано и уређено друштвено деловање?*

Питање *ко делује*, води нас до *актера*, до делујућих појединаца и група. То су свешћу обдарени људи који делују на себе саме, на друге људе и на природу и

тако покрећу разноврсне друштвене процесе и ступају у различите друштвене односе да би задовољили неку своју потребу, остварили своје личне или групне интересе, стремићи вредностима које су од других прихватили или су их сами изабрали. Актери притом бирају одређене предмете и користе одговарајућа техничка средства за своје друштвено деловање, стварајући истовремено неопходна друштвена правила (норме), културне обрасце, установе и свеколику друштвену организацију. Тек све заједно омогућује им да задовољавају своје потребе, достижу пожељне циљеве и вредности и тако створе, очувају и развију своју друштвену заједницу¹.

Кад се каже „*дијалектичка друштвено-деловања*“, тада се и теоријски и методолошки прецизира хипотетички оквир социолошког истраживања, у овом случају *страјење развоја савремене српске друштва*. Притом је нагласак на следећим димензијама или аспектима друштвеног деловања који се аналитички избацују у први план и онда када су, онтолошки гледано, и други елементи друштвености веома значајни:

1. Примарни чинилац деловања је *историјска самосвест* главних друштвених актера, као рационална и историјски правовремена свест о релевантној прошлости, садашњости и будућности, у нашем случају, српског друштва, народа и државе Србије. Из овога следи претпоставка да је српска интелектуална елита која производи српску друштвену (националну и социјалну) самосвест историјски најодговорнија за духовну пометњу и политичко растројство српског народа. *Интелектуална елита* је тако посредно одговорна и за судбину Србије као државе, за коју је непосредно, ипак, најодговорнија српска *политичка елита*. Спрега српске интелектуалне и политичке елите је по карактеру интересна. Кад год се као њихов заједнички интерес наметне обострано изражена властољубивост, њихова непринцијелна коалиција око власти не само што постаје етички искварена него у највећој мери остаје историјски непродуктивна.

2. Нагласак у критичкој анализи друштвених односа је на *процесима дугог трајања* у којима су ти односи обликовани, а не на датом и затеченом стању дотичних односа које може да буде последица случајног стицаја небитних чинилаца и околности. То значи да је заборављање прошлости и сопственог искуства опасна замка манипулатора који нас саветују да се „окренемо будућности и да заборавимо прошлост“ о којој они итекако воде рачуна.

Стратегија развоја која не би водила рачуна о процесима дугог трајања не би се смела звати стратегијом, а индикативно је да је највећи број од преко стотину разних „стратегија“ које су у Србији усвојене или као такве оглашене потпуно игноришу овај услов. Тиме се непосредно показује да огромна већина наших тзв. стратегија има више политички-манипулативну него друштвено-развојну функцију.

Универзални чиниоци су у начелу *примарни* и онда када су спољни јачи, јер се преко њих одвијају сва и повољна и неповољна спољашња дејста. Чак и кад

1 Опширније у: [Митровић 2005: 61–76].

стварно нису невини, странци не треба нити могу да буду политички одговорни за тешко стање у нашем друштву. То не могу да буду ни странци „пријатељи који су нас оставили на цедилу“, ни непријатељи од којих се ништа добро и не очекује. Увек је најважније шта ми сами себи чинимо и како се односимо према стварним и лажним пријатељима, а како према малим или великим, slabим или jakim непријатељима и проблемима које нам они стварају или их ми сами себи стварамо и отежавамо. Ово не значи да у социолошком истраживању и у теоријском објашњавању ико има право да умањује или преувеличава било чију стварну одговорност – што се у идеолошком дискурсу редовно дешава. Озбиљна наука не сме никога да амнестира од његове реалне кривице, а нарочито оне странце који су за нас реално недодирљиви баш зато што су од нас много моћнији. Теоријска критика једних не сме политички да амнестира друге. И обрнуто, политичка неодговорност неких јавних актера не искључује њихово виђење друштвене стварности, које може да буде социолошки веома индикативно и теоријски сасвим релевантно, иако је политички контрапродуктивно.

У стратегији друштвеног развоја Србије начело примарности унутарњих чинилаца налаже обавезу да се српско друштво у сопственом развоју првенствено ослања на сопствене природне, људске, економске и културне ресурсе, да се, народски речено, најпре поузда у *се* и у *своје кљусе*, а не само у стране донације, кредите или инвестиције – без обзира на то колико нам изгледа да нам без њих нема опстанка, а поготову да нема каквог-таквог развоја.

Из истог начела следи и чињеница да је веома важно да ли је неком друштву неки модел развоја принудно наметнут или је слободно одабран, да ли је дата принуда била спољна или унутрашња. Сходно томе, одабрани или наметнути модели развоја, разликују се по својим главним правцима, по свом темпу, а нарочито по својим најважнијим позитивним и негативним последицама, с обзиром на потребе и интересе спољних и унутарњих актера.

3. *Принцип шиоџиалистички* налаже обавезу да се увек сагледа *целина* проблема о којем је реч: да се у отвореној комуникацији чује и и друга страна (ја-други; ми-они); да се у ширем контексту реалних околности и релевантних услова разматрају бројни узроци и последице; да се има у виду целина времена и простора (некад и сад, данас и сутра); да се оцењивање развоја и избор стратешких циљева ставља у шири контекст универзалних људских вредности и њима примењених нормативних стандарда (добро–лоше или корисно–штетно, без обзира на своју суштинску релативност, не би смели да подлежу двојним мерилима процењивања).

Тоталитет друштвеног развоја у социологији огледа се у проширењу дефиниција и комплекснијем разумевању појмова различитих друштвених промена (раст–опадање, раст–развој, развој–напредак) и начелно равноправном релативном значају различитих чинилаца развоја (природних, техничко-технолошких, економских, политичких и културних). Уважавање начела целовитости (тоталитета) у социологији спречава онтолошку редукцију друштвеног развоја на његове посебне компоненте и епистемолошко-методолошку редукцију на „теорију доминантног фактора“.

У економској науци је, на пример, релативно често се своди друштвени развој не само на економски развој него понекад и на привредни раст, а овај чак на само један од показатеља тог раста (БДП). Без обзира на то колико битна била нека од посебних компоненти друштвеног развоја, укупан друштвени развој никад се не сме сводити на неку од њих, макар она била и најважнија. То се посебно односи на стратегију друштвеног развоја која не би смела да занемари ни оне компоненте и чиниоце који у датим околностима нису релативно значајни, али би у неким измењеним условима у будућности могли добити на свом значају.

4. Начелно се морају разликовати *онтологија* друштвеног деловања и *методологија* научног (теоријско-историјског) истраживања. Један план разматрања тиче се *теоријској објашњења узрока*, док је други и другачији план *практично решавање проблема*. Аристотелова „топика“ указује на ову разлику у темељу западне рационалне мисли која се често губи из вида и олако превиђа. Полазна категорија *друштвено-историјске самосвесности актера* требала би да омогући да се ова два плана анализе и излагања вештачки не раздвајају, али и да се намерно или ненамерно не бркају, на штету било једног, било другог од њих. То значи да би у сваком конкретном случају морало јасно да се зна шта је чији задатак и ко од друштвених актера објашњава друштвена збивања, а ко практично усмерава друштвене процесе. Они који вуку практичне потезе у неком друштву преузимају политичку одговорност и за чињење и за нечињење.

Отуда напред наведена разлика између оних актера који теоријски концептуализују и организационо (менаџерски) операционализују стратегије друштвеног развоја, од оних који их политички усвајају и практично спроводе. Научни теоријски увиди, као уопштено и проверено искуство других, рационалан је и пожељан мисаони оквир рационалној политици, која, пак, не сме да се задржи на теоретисању без практичног деловања. И најбоље написане стратегије, као и написани (или из ЕУ преписани) и правно усвојени закони, кад се не примењују и остају „мртво слово на папиру“ више сведоче о провинцијским, малограђанским и свакојаким другим социјалним комплексима друштвених актера, него о њиховим реалним развојним потенцијалима и спремности да себе и своје друштво стварно модернизују.

С друге стране, али по истом начелу неопходног разликовања онтологије деловања и методологије сазнавања, од оних који у науци посредством емпиријских и теоријских истраживања првенствено трагају за истинитим објашњењима не очекује се да притом политички тактизирају, да у тој мери уважавају политичку реалност прикривајући њену суштину, само да би угодили неким другим вредностима осим истине и интересима оних који имају реалну политичку, војну, економску или какву другу моћ².

2 Ово разликовање непосредно ми се наметнуло у првом случају када сам прихватио озбиљнији практични ангажман у политичкој странци. Индикативно је да сам тада само добио прилику за примену метода „посматрања с учествовањем“, али сам истовремено и био лишен било какве могућности да теоријско знање о друштву применим у пракси друштвених реформи. Многе моје оцене о јавним актерима, актуелним процесима и проблемима у савременом српском друштву обликоване су у значајној мери у таквим околностима, те у извесном смислу имају инсајдерски карактер.

Следствено томе, није препоручљиво да се прагматички, политички и ситно-шићарцијски претерано тактизира приликом концептуализовања, израде и писања стратегије друштвеног развоја, као глобалног („кровног“) планског политичко-правног документа. Стратегија није стратегија ако се она сведе на тактику оних који је пишу и(ли) оних који треба да је спроводе, макар да је дотична тактика и најбоља, а поготово кад је и као тактика лоша, плитка и провидна – као што је чест случај с многим нашим тзв. стратегијама у временима њихове тактички изнуђене инфлације.

Дијалектичка теорија друштвеног деловања почива на идеји да је структура друштвеног деловања у сваком конкретном друштву сложена и кад се чини да је једноставна, стварно или потенцијално (латентно) конфликтна и кад је манифестно јединствена, динамична и кад се чини да мирује, отворена према разним могућностима у будућности и кад изгледа да је лишена сваке реалне алтернативе. Критичка анализа тако схваћене друштвене структуре зато не поједностављује њену сложеност свођењем на једну детерминанту (доминантни фактор), не остаје на манифестном него трага и за латентним, иза видљивих потреба и прокламованих вредности препознаје више или мање прикривене интересе и никад не пристаје на безалтернативну будућност (попут старих идеолошких догми да капитализам или социјализам нису имали алтернативу, или најновије догме, да „Европска Унија нема алтернативу“).

Колика је стварна сложеност и најједоставнијег људског друштвеног деловања и које све његове димензије и унутарње компоненте ваља имати на уму у свакој социолошкој анализи може да илуструје следећи низ исказа којима се скицира *структура друштвеног деловања* шире елаборирана у мојим радовима наведеним у претходној фусноти.

Актери друштвеног деловања могу да буду појединци, било да су обични људи или су истакнуте историјске личности. То могу бити и *друштвене групе* (мале и велике, организоване и неорганизоване, елитне или масовне), а могу да буду и најразличитије *организације*, *институције* и глобална друштва као целине, као државе или као међународне организације.

Све актере на деловање покрећу најразличитије материјалне и духовне, примарне и секундарне, индивидуалне, групне и универзалне људске *потребе*.

Предмети и средства којима се потребе могу задовољити увек се према томе вреднују као пожељна материјална и духовна добра. Кад су у таквим добрима оскудева, а скоро увек се оскудева, као главна детерминанта друштвеног деловања наступају *интереси* који се испољавају као тежња или настојање појединаца или група да потпуније од других задовоље своје различите потребе и пре других досегну пожељне циљеве, приоритетним задобијањем ограничених добара.

Сам израз *интереси* је латинског порекла (од лат. *inter esse* – „бити између“, *intersum*, *interesse* – учествовати, узети удела) и указује на *релационо значење* овог појма, с обзиром на то да се он пре свега тиче односа међу заинтересованим актерима. Различити интереси појединаца и друштвених група мотивисани су истим или сличним потребама које треба задовољити, а одређени су

различитим објективним могућностима за њихово задовољавање. По правилу су неједнаки друштвени изгледи да неки људи дођу до истог циља и своје потребе задовоље пре него неки други, што обично зависи од различитих друштвених улога које врше и положаја које појединци и групе заузимају у конкретном друштву. Околност да више појединаца и група има сличне потребе, а да су предмети и средства којима се те потребе могу задовољити најчешће ограничена добра, ствара напетост у односима међу онима који на дотична добра полагају право. Кад год постоји више оних који имају за циљ да само за себе освоје нека друштвена добра или да дођу у друштвено повољнију позицију која им омогућује да пре или потпуније од других задовоље своје потребе, међу њима се јавља неки облик узајамног надметање које у уређеним друштвима подлеже одговарајућим правилима.

Што је број оних који полагају право на нека добра или исказују претензије на повољније друштвене позиције релативно већи од обима пожељних добара и капацитета повољнијих друштвених позиција, конкуренција међу интересентима се заоштрава. Да конкуренција не би прерасла у борбу на „живот и смрт” свако друштво се организује тако што ствара *друштвена правила* којима контролише и усаглашава различите, а нарочито међусобно супротстављене интересе и у друштвено пожељном правцу усмерава деловање и понашање заинтересованих актера. Друштвена правила, дакле, уређују односе између појединаца и група који су актери различитих друштвених процеса.

Напред предочена скица основних појмова и проблема представља идеалнотипски операционализован најопштији теоријско-методолошки оквир и најшири могући програм социолошког истраживања неког друштва. Овде се од њега полази, он се стално има на уму, али се аналитички у први план извлаче они проблеми и феномени за које се претпоставља да су за српско друштво од посебног значаја, а испољавају се на изразито парадоксалан начин. Тим феноменима и проблемима се приступа критички, јер се и они најчешће испољавају конфликтно, негативно и штетно за огромну већину људи као појединаца, за многе друштвене групе, за најшире друштвене слојеве, за најважније развојне процесе, за базичне друштвене институције, за народ, државу и српско друштво у целини.

Феноменологија ових негативних видова конкретног друштвеног деловања пре свега следи низове актуелних српских парадокса који се сагледавају кроз дијалектичку антитезу *структурно класно – историјска сирала*. Док се социјално клатно нерационално клати лево–десно, тумара тамо–овамо, удара горе–доле, српски народ, држава и друштво губе становништво; губе време (историјско, социјално и психолошко); губе самопуздање, губе простор који има национално-идентитетску симболичку вредност много вреднију од 15% државне територије (мало ли је?). Грађанским ратовима, спољним санкцијама, НАТО агресијом, злочиначким бомбардовањем, системском корупцијом, пљачкашком транзицијом и духовном пометњом, прво је заустављен текући друштвени развој, а потом отворена дводеценијска провалија свеколиког (економског, социјалног и моралног) брзог и вртоглавог пропадања, а потом спо-

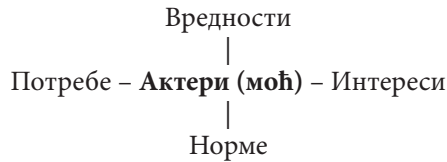
рог уздицања, сасвим неравномерног развоја и блокиране друштвене модернизације. Притом су испрекидане све српске историјске вертикале и спирале могућег развоја.

Један од највећих парадокса је евидентна чињеница да је у временима када је у српском друштву у целокупној његовој историји било најмање стратешког мишљења, понашања и деловања, кад није било ваљаног ни рационалног тактизирања, написано је и политичку прокламовано највише разних стратегија.

Све наведено, ипак, не значи да данашњем српском друштву није потребна нова стратегија поред свих оних многобројних које су већ написане и усвојене, али се не примењују. И не би требала, ако би била иста или слична с њима, али би једна *нова алтернативна стратегија друштвеног развоја* била итекеко потребна и пожељна, уколико би она повезала и организовала актере који знају, желе и могу да повуку српско друштво у континуирани развој и модернизацију. На сву срећу у данашњем српском друштву постоје многи позитивни феномени и актери који се, на жалост, често подразумевају по инерцији опстојавања сажетој у ону народну „нема куће, без луде браће“. Критичка социологија се првенствено усмерава на негативне феномене и нерешене проблеме, али стратегија развоја не би смела да превиди да је један од основних проблема, који проузрокује многе друге, управо негативна селекција актера која у разореним друштвима афирмише негативне хероје, који на криминализованој јавној сцени засењују оне позитивне. Крајњи је циљ критичке социологије, а први и непосредни циљ алтернативне стратегије развоја изналажење модела људски и историјски одрживог опстојавања и развоја неког друштва, које није могуће без рационалног и праведног разрешавања проблема. Дијалектика ослобођења налаже овоме примерену етику друштвеног деловања, која никад није једна једина, али је увек нужна алтернатива патологији свакодневног живота у заробљеним и разореним друштвима која болују од акутне или од хроничне аномije.

Рационално теоријско сагледавање свих наведених и ненаведених дубинских међуутицаја у конкретном друштвеном животу појединаца и група отуда подсећа на *социолошку квадрантуру друштвеног круга*. У средишту овог круга и дијалектике друштвеног деловања увек су *актери*, више или мање моћни и утицајни појединци и групе чије деловање покрећу њихове *пошребје*, усмеравају њихови *интереси*, осмишљавају декларисане *вредности* и уређују усвојене *норме*. Само критичко сагледавање односа између латентних и манифестних потреба и интереса, вредности и норми, суптилних односа који посредно или непосредно утичу на понашање, као и на намеравањо или ненамеравањо деловање различитих актера, омогућује поуздано социолошко објашњење текућих друштвених процеса, затечених друштвених односа и теоријски засновану стратегију развоја које би се битније разликовало од скривених или отворених идеолошких пројекција. На тај начин ваљало би социолошки разматрати и проблем стратешког планирања и пројектовања глобалног друштвеног развоја, па да то разматрање буде теоријски и историјски релевантно, а не само идеолошки и политички подобно.

Социолошка квадратура друштвенога круга (Структура друштвеног деловања)

ЕЛЕМЕНТИ И ДЕТЕРМИНАНТЕ АЛТЕРНАТИВНЕ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА СРПСКОГ ДРУШТВА

Концептуализовање сваке стратегија друштвеног развоја подразумева сасвим одређено схватање и прецизно дефинисање основних појмова пре него што се приступи операционализацији пожељног модела, његовој јавној промоцији и практичној примени. У том смислу *друштвени развој* се схвата као квалитативна промена друштвене структуре или структуре друштвеног деловања која омогућује *актерима* да потпуније него пре задовољавају све више својих *појтеба* и *интереса* и тако достижу нове *вредности* и стварају нова *правила* за продуктивно друштвено деловање којим се ефикасно решавају витални проблеми појединаца, група и глобалног друштва.

Структурно гледано, стратегија развоја актуелног српског друштва је пројект којег пресудно детерминишу крупни спољни и унутарњи проблеми који блокирају не само пожељан него и реално могућ развој. Евидентирање тих проблема није нужно приликом писања саме стратегије, али је неопходно озбиљно их узети у обзир приликом конципирања и операционализације реалног алтернативног модела стратегије развоја Србије.

Србија је због свог геополитичког положаја током разбијања Југославије и након тога изложена континуираним и веома јаким спољним притисцима којима би се тешко могла успешно супротставити и много боље организована и вођена српска држава од наше данашње. Економске санкције, спољна агресија, бомбардовање, ратни сукоби, масовни таласи избеглица и расељених лица, хаотична транзиција, пљачкашка приватизација, политичко странчарење, системска корупција и организовани криминалитет разорили су савремено српско друштво на свим његовим нивоима и девастирали га у свим његовим функционалним сегментима. Зауостављен је и прекинут дотадашњи развој који је, иначе био ушао у кризу, а отворена провалија наглог опадања привреде, здравства, образовања, правосуђа, културе, спорта и квалитета свакодневног живота најширих друштвених слојева у селима и градовима. Последице тог драматичног суноврата су тешке и неизлечиве, али реалност друштвеног живота налаже свим друштвеним актерима који се, својом или туђом кривицом, затекну у тешким околностима обавезу да трагају за алтернативним путевима изласка из ћорсокака. Притом су за одговарајуће промене којима би се после развојног

пада, застоја и блокада отвориле перспективе каквог-таквог друштвеног развоја, неопходни не само нови актери него и алтернативни модели деловања.

Околности су такве да нови развој у Србији у последње време најављују управо они актери који су га раније најнепосредније угрожавали. Иако се персонално ради о истим актерима, они нас уверавају да они у социјалном и политичком смислу више нису они исти, да су се у међувремену „опаметили“, „профинили“ и „суштински поправили“. Парадоксално је када се интересно идеолошко пресадумљивање и дневнополитичко тактизирање једне групације унутар владајуће политичке класе (олигархије) проглашава основним елементом дугорочне стратегије Србије као државе и српског друштва као конкретног ентитета. С друге стране тог истог парадокса стоји опозициона фракција исте политичке класе чија структура је, такође олигархијска и криминогена.

Значи ли то да је савремено српско друштво данас тако оковано партократском олигархијом да му спаса нема? Логичан је одговор да спаса нема никоме ко се сам не буде спасавао од „зла домаћег“. Србији данас није довољна обична стратегија за друштвени развој који би био нормалан и сличан развоју држава које су историјски довршене, у политичком смислу стабилне, а у правном погледу сигурне и као такве развојно просперитетне. Србији је данас неопходна *феникс-сйрашјеија* која истовремено зауставља пад и покреће развој. То је *сйрашјеија* *йарадокса* персонализована у војној стратегији најгенијалијег српског стратега, генерала Живојина Мишића који у Колубарској бици у позну јесен 1914. зауставља бежанију уплашених српског сељака-војника, окреће их у јуриш и из пораза води у победу против јачег непријатеља. Они који не воле историјске паралеле или су неспособни да се држе историјских вертикала, овај исти парадокс могу да препознају у тактици којој прибегава упорни скакач увис кад двапут обара лествицу на мањој висини, па у трећем покушају диже лествицу на већу висину и добија прилику за још три тежа, уместо још једног лакшег покушаја да савлада задату препреку. Ако срећа прати храбре, а понекад им и Бог помаже – мора се покушати, не само тактички, него и стратешки заокрет.

Шта да се ради? Српско друштво ће дугорочно остати неразвијена европска периферија које је осуђено на зависан развој уколико се препусти спољним актерима (страним „инвеститорима“, „партнерима“, „пријатељима“) и другим спољним чиниоцима. Такав развој, логично је, увек ће највише бити у спољњем интересу. Он ће за нас бити мање штетан само ако домаћа памет (знање, наука) и људи (кадрови) буду макар равноправни, ако не и изнад нивоа богатијих и организованијих страних „партнера“. У времену новог империјализма и неоколонијализма, преживеће само она мала друштва која буду имала своје знање и кадрове, аутономну организацију и аутентично здраву мотивацију, као подлогу стратешки просперитетног социјално-културног менталитета.

У Србији се данас највише урушавају управо ови, стратешки најважнији стубови, носиоци или актери друштвеног развоја:

1. урушава се квалитет свих нивоа образовања;
2. појачава се „одлив мозга“ кроз неповратан одлазак највреднијих стручњака;

3. систематски се убија здрава мотивација за креативан и било какав друштвено користан рад код најширих слојева младе популације;
4. „бела куга“ је постала ендемска болест српског друштва;
5. традиционална српска духовност се карикира и таблоидизује.

Таква каква је данас српска држава нема довољно реформског капацитета, али и онај који објективно и субјективно постоји не користи се ни приближно неопходним потребама. Убеђују нас да за ваљане реформе треба много новца и пуно времена. То је тачно, али само делимично. Парадоксално је да онима који имају пуно времена и много новца реформе нису ни потребне, а да су онима који их немају, баш због тога што их немају, оне много потребније. То значи да друштва која немају много новца, а протраћили су много времена, морају паметно да планирају и ефикасном организацијом упорно да убрзавају свој развој. За то није неопходан велики новац него квалитетно *стиручно знање, образована љоулација и одговорна власић*.

Парадоксално је то што Србија извози своје проверене и перспективне стручњаке, а увози туђе ислужене или непроверене „кадрове“ као пројектанте нашег националног развоја, и препушта судбину народа и државе у туђе руке. Не чуди стога што се у свим областима друштвеног живота суочавамо са структурним реформама које прво (револуционарно) разарају темеље свих наших проверених националних и социјалних институција па потом од њиховог (нашег људског) материјала граде своје реплике. Тако су нам уништене све институције уместо да се ваљано реформишу оне која нису ваљале – у ономе што код њих није ваљало. Тако нам се десило да су нам најбоља предузећа пропала, а најгора опстала; школске реформе највише угрожавају најбоље школе, а најлошије се множе; најбоље здравствене установе и најбољи лекари су жртве непромишљеног реформисања, а пацијенти су само колатерална штета; поштенe судије и адвокати, полицајци и официри су животно све угроженији, а корумпирани им копају јаме и спремају замке; најбољи стручњаци нам одлазе у иностранство, а уместо њих запошљавају се политички најподобнији (и то под геслом укидања „морално-политичке подобности“).

Најбољи међу нама најбоље знају шта код нас не ваља и шта треба мењати у предузећу, у својинским односима, у школама (од основне до универзитета) у здравственом систему, правосућу, културним и спортским установама, у месној заједници и општини, у странкама и скупштини, у селу и граду – и у држави целој. Међу најбољима су многи који су отишли по свету и тамо се афирмисали као стручњаци за разне области, и повремено долазе иако их нико не зове нити очекује. Они бесплатно саветују шта и како треба мењати, јер знају шта код нас не ваља, сами су видели и искусили, а шта је код Немаца боље него код нас; шта Енглези не би никад урадили код себе, а другима саветују; шта Америка силом намеће другима, а шта ради код своје куће. И нико их никад озбиљно није ни саслушао, а камо ли послушао. Траже им само паре, а одбијају да кажу како их и зашто троше. Парадоксално је што њихове бесплатне савете наша (и њихова) државна власт неће да послуша, а пре слуша разне белосветске преваранте које дебело плаћа.

Када би више уважавали страна искуства наших људи, наши данашњи радикални транзиционисти и реформисти пре би се уверили да је рационално не само прихватити неке цивилизацијске тековине и са Запада и с Истока, него је исто тако разумно сачувати неке цивилизацијски вредне националне и социјалне традиције као што су локална самоуправа, задружна солидарност, народна демократија – и уградити их у политички и правни систем, у социјално радно и породично законодавство. Да бисмо опстали, а нарочито да би се развијали, као мало и сиромашно друштво морамо чувати и штитити своју највреднију традицију и своје највредније људе, а пречесто их се и олако одричемо. Парадоксална је спирала неразвијености у којој мали и сиромашни своје најспособније стручњаке извозе у најразвијеније земље (где они стварају најмодернију технологију) а из развијених земаља увозе застареле и прљаве технологије и испужене кадрове. Ни ми не можемо да за свој развој увеземо врхунске стручњаке (инжењере, лекаре, правнике) као што не можемо да купимо ни врхунске спортисте. Морамо сами за себе да их ишколујемо и селекционишемо и зато нам требају квалитетне школе, болнице, судови, клубови и све друге институције.

То што је данас српска држава историјски недовршена, политички нестабилна и правно несигурна, с ограниченим суверенитетом и угроженим територијалним интегритетом, битно ограничава све структурне реформе које су неопходне за цивилизовани друштвени развој који би био пројектовани циљ српске националне и социјалне стратегије. Упркос реално отежаним околностима, стратегија развоја мора се у односу на те околности поставити проактивно, с циљем да их мења, а не само да им се пасивно прилагођава. Боља времена и повољније околности не вреди чекати, њима се промишљено и храбро мора поћи у сусрет и мењати их низом структурних реформи. Ниједан структурни проблем нити било која развојна блокада неће сами по себи престати да постоје, нити ће их било ко осим нас самих уклонити – јер то је само наш аутентични интерес, за чије остварење треба створити аутономну мотивацију. Ако будемо чекали спољне подстицаје, они ће увек више бити притисци и условљавања да се одступи од својих и да се као своји прихвате туђи интереси. То је пут под окупацију и поробљавање, а не у друштвени развој и национални просперитет.

Први предуслов сваке озбиљне стратегије је *озбиљна држава*, а озбиљну државу може да изгради само озбиљна политичка елита. Такве елите у Србији одавно нема и паклена спирала пропадања води савремено српско друштво у опасан историјски вртлог, у својеврсну црну рупу која прождире све развојне ресурсе. Најочигледнији показатељ да смо се таквом историјском понору сувише приближили јесте развојни парадокс да имамо превелике „вишкове“ незапослених у социјалној категорији најспособнијих, најстручнијих и најбољих младих људи која би морала и могла да буде *главни акџер* друштвеног развоја. Будући да су у Србији незапослени и без животне перспективе они за послом и бољим животом одлазе у бели свет као „прекобројни“, а иначе су малобројна групацији у друштву које спада међу најнеразвијенија у Европи и најстарија и свету, које има релативно необразовано становништво и које већ деценијама није у стању да одржи своју просту демографску репродукцију. Стратегија развоја у таквим

околностима је у ствари *сйрашйеија одрживосйи*, којој је примарни циљ да прво заустави пропадање, да потом стабилизује виталне функције и подстакне оздрављење, па тек онда да осигура какав-такав раст и пожељан развој.

Рекло би се да српски стратежи, кад данас трагају за разним и алтернативним стратегијама развоја, у ствари покушавају да реше квадратуру круга, да се суочавају с великим и практично нерешивим проблемима који превазилазе њихове реално мале снаге. Међутим, дијалектика друштвеног деловања почива на активизму субјеката (актера) који мењају и најнеповољније објективне околности („на муци се познају јунаци“). У тешким околностима нема лаких решења, али за способне актере нема ни нерешивих проблема. Ако је проблем велики, а актери мали и слаби, добра тактика је да се себи постављају само они задаци које у датим околностима дотични актери знају, хоће и могу да решавају. Ниједан велики проблем није од самог почетка био велики. Ако су неки актери закаснили да га (се) реше док је био мали – зато што су били неопрезни, зато што нису знали, нису могли или нису хтели, јер им то тада није било у интересу – данас им преостаје да сваки велики проблем разложи на више малих проблема који су примерени њиховим реалним снагама.

Следствено овој дијалектичкој логици смисленог људског живљења и деловања у тешким околностима, за оне који су бројчано мали, економски сиромашни, друштвено неразвијени и духовно запуштени, спасоносна стратегија одрживости мора се ослонити на заборављену подуку и поруку Светог Николаја Србима да морају и треба да се *сложе, умноже и обоже*. Они којих је иначе мало, а имају „вишкове“ деце, који су стари и необразовани, а млади и стручни су им „прекобројна“ генерација, који се тешко и ретко рађају, а лако умиру, који се тешко „множе“ а лако „деле“ – а притом нису свесни да су у сукобу с универзално људским (богочовечанским и утолико светим) правилима живљења – не могу опстати, а ако се и поред свега још и не опамете, вероватно и не заслужују да опстану. Тај духовни понор је најопаснији за људе и културе, за народе и њихове државе и зато се од њега брзо морамо што даље одмаћи.

Из овога следи закључак да *духовно оздрављење младих генерација* претходи оздрављењу српске друштвене и политичке елите, без којег нема подизања српске државе, привреде и културе и развоја српског друштва у целини. Духовно оздрављење друштва препознаће се по томе када почне увећавање броја младих, када се ниво њиховог знања подигне до просечног европског нивоа и кад се по нивоу своје мотивације за упоран рад и стваралаштво они млади који остану у Србији изједначе с онима који одлазе да раде у белом свету. Политичко оздрављење ће се препознати по вишем угледу политичара и ауторитету правне државе без које нема модерног развоја.

До тада, стартегија друштвеног развоја у Србији мора се оријентисати на *модуларни („проздасйи“)* тип развоја који је и теоријски и емпиријски гледано, једини који је истовремено рационалан и реалан. Народски речено: *уздај се у се и у своје кљусе!* То значи да је неопходно што пре *активирайи оно шйио се има – да би се йридавило оно шйио недосйаје*. Главни развојни ресурси – као што су новац, природна добра (клима, земљиште, воде, географски положај) и људи – код нас

су више-мање оскудни, али су неискоришћени и они који постоје или се тако нерационално троше да понекад изгледа да се бахато разбацују. У том смислу би било реално и рационално учинити оно што се може; с оним што се има; имамо идеје је моћне; с онима који знају, хоће и моћу – јер су заинтересовани и мотивисани.

За почетак, неопходно је организовати институционализовану мрежу оних који знају шта и како, с онима који хоће и моћу – сад и овде (ЦЕЗАР – Центри за развој на националном, регионалном и локалном нивоу). Савремена средства електронске комуникације омогућују да се у такву мрежу укључи велики број стручних и успешних људи из српске дијаспоре којима би се поверили важни (а понекад и најважнији) задаци у стратегијама, плановима и пројектима локалног, регионалног и националног развоја. Уместо празних апела „остајте овде“ (без посла и перспективе) и паразитских калкулација с новчаним дознакама старих и нових „гастарбајтера“, крајње је време да се у обостраном интересу институционализују везе и односи држављана Србије који су грађани других држава у ближем или даљем иностранству, с државом Србијом тако да они буду укључени у све развојне процесе и пројекте српског друштва. Држава Србија више не сме да буде „механизам с унутрашњим сагоревањем“ који, као покварена машина, не померајући се у месту и времену, гута материју и енергију, а не развија се: губи људе (нерођену и рођену, одшколовану и одраслу децу и продуктивно становништво); губи територију и националне историјске просторе; не користи своје развојне потенцијале и пропушта најбоље развојне прилике; не одговара благовремено ни одлучно на спољне и унутарње нартаје на свој национални и културни идентитет, правни суверенитет и друштвено-економски интегритет. Зар сва наведена питања не би морала да буду укључена у алтернативну стратегију друштвеног развоја Србије??? А кад би, ако то не би било већ данас???

ЛИТЕРАТУРА

- Митровић, Милован. *Социологија, Основни појмови и проблеми*, Београд 2005.
- Митровић, Милован. Структура политичког деловања и криминалитет у српском друштву, зборник *Стање криминалитета у Србији и њена средства решавања*, III део, ур. Ђ. Игњатовић, Правни факултет у Београду, Београд 2009, стр. 74–88.
- Митровић, Милован. Разарање друштва и нове српске елите, *Национални интерес*, 2010, год. 6, вол. 9, бр. 3, стр. 147–170.
- Митровић, Милован. Кампањска приватизација у Србији. Удружени пљачкашки подухват, тематска монографија *Казнена реакција у Србији*, ур. Ђ. Игњатовић, Правни факултет у Београду, Београд 2011, стр. 126–138.
- Митровић, Милован. Демографска репродукција, популациона политика и одрживи рурални развој у Србији, зборник *Ставовништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социо-културна политика*, Центар САНУ – Универзитет у Нишу, Ниш 2012, стр. 47–62.
- Митровић, Милован. *Српско клајно, Прилози за феноменологију српског друштва*, Београд 2012.

SOCIOLOGICAL PREMISES FOR A STRATEGY OF SOCIAL DEVELOPMENT
IN SERBIA

MILOVAN M. MITROVIĆ

University of Belgrade, Department of Law
Bulevar Kralja Aleksandra 67, Belgrade, Serbia
milovanm@ius.bg.ac.rs

SUMMARY: In the first part of this essay, the author emphasizes a theoretical-sociological assumption strategy for social development of Serbia. The author points to the various theories of social change and development and in a more detailed manner explains the dialectics of social action as his own theoretical-methodological starting point for a strategic conceptualization of social development in Serbia.

The second part considers the elements and determinants of a strategy of alternative development of the Serbian society. The author believes that the development strategy in current Serbian society is a project that has been decisively determined by the course of external and internal problems which are blocking, not only desirable, but also any other realistically possible development. The author believes that a strategy of alternative development isn't possible without a rational and righteous dissection of problems in enslaved and torn societies which are suffering from acute or chronic anomie. In that sense, the role of young and educated people is crucially important. They could, as the main participants, create a serious legal state, as the most important institutional framework for modern and sustainable social development. The author proposes a modular strategy of sustainable development, as the only realistic and rational option in unfavorable external and internal circumstances. It basically comes to this: do what you can, with whatever you've got, where it is possible, with those who know, can and are willing – because they are interested and motivated.

KEY WORDS: strategy, social development, modular development, Serbia

МОЖЕ ЛИ СЕ ЗАУСТАВИТИ СМАЊЕЊЕ И СТАРЕЊЕ РАДНЕ СНАГЕ У СРБИЈИ?

ВЛАДИМИР НИКИТОВИЋ

Институт друштвених наука – Центар за демографска истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
v.nikson@gmail.com

САЖЕТАК: Обим и старосна структура радне снаге, поред демографског и миграционог фактора, зависе и од нивоа економске активности становништва. Значајним променама у области економске политике могуће је позитивно утицати у правцу ублажавања, па чак и заустављања неповољних тенденција у кретању радне снаге. У европским размерама, Србија изразито одскаче у погледу притиска економски неактивних на активна лица, док је према демографским индикаторима старења практично на нивоу просека ЕУ. Пробабилитички модел популационе динамике Србије, коришћен за испитивање полазне хипотезе, показује да је данашњи обим радне снаге могуће поново достићи средином века само ако мере у области популационе политике буду блиско праћене мерама за подизање економске активности, нарочито код млађе и старије популације, те мерама које ће минимизирати популациони одлив након потенцијалног прикључења ЕУ. Евалуација „сценарија политика“, у коме друштво достиже висок ниво консензуса по многим битним питањима за популациони и економски развој земље, позиционирала је полазну хипотезу на саму границу реално могућих исхода. Од три неопходна услова за заустављање односно ублажавања смањења и старења радне снаге у Србији, пораст економске активности становништва је најделотворнија стратегија на краћи и средњи рок, што је квалификује као најургентнију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: радна снага, Србија, популационо старење, миграциона транзиција, пројекције становништва

Наслеђена регресивна старосна пирамида и вишедеценијски ниво фертилитета недовољан за просту репродукцију становништва кључни су генератор негативних демографских трендова у Србији на дужи рок. Упркос прогнозама неизбежног смањења и старења укупне популације земље, такви сценарији не морају бити нужна будућност када је у питању обим и старосна структура радне снаге, која је најзначајнији сегмент становништва из угла економске виталности државе. Пошто обим ове популације, поред демографског и миграционог фактора, зависи и од нивоа економске активности становништва, могуће је значајним променама у области економске политике позитивно утицати у правцу ублажавања, па чак и заустављања неповољних тенденција у кретању радне снаге. Да је то изводљиво у пракси, показују емпиријски докази будући да у ев-

ропским размерама Србија изразито одскаче у погледу притиска економски неактивних на активна лица, који је готово двоструко јачи од просека континента [Kupiszewski et al. 2012], док је према демографским индикаторима старења практично на нивоу ЕУ [Nikitović 2013]. Стога, сценарији који подразумевају значајан пораст у учешћу на тржишту рада код млађе и старије популације, у чему Србија значајно заостаје за европским просеком, представљају неопходан елемент сваке стратегије која има за циљ да дугорочно очува обим радне снаге и донекле ублажи њено старење.

Да би се могло одговорити на питање постављено у наслову овог рада, конструисана су два основна сценарија у погледу будућег кретања обима и старосне структуре радне снаге у Србији. Један подразумева демографски развој популације у складу с очекиваним кретањем трендова демографских појава у наредним деценијама, тј. без утицаја посебно креираних политика у циљу одговора на постојеће популационе изазове. Други сценарио подразумева симултану примену политика из различитих сфера, а које имају позитивне ефекте на будући обим и структуру радне снаге. Могућност реализације одређених политика уноси додатну неизвесност у демографске сценарије, која значајно расте с увођењем услова симултаности. Јасно је да је истовремено успешно спровођење различитих политика у пракси ограничено бројним факторима, што овакав тип сценарија аутоматски квалификује у хипотетичке или граничне случајеве. Поређење ова два сценарија треба да пружи оквир за извођење закључка о могућем кретању обима радне снаге у Србији, односно за оцену максималног ефекта политичког одговора на очекивано интензивирање популационог старења.

ПРЕТПОСТАВКЕ О ДЕТЕРМИНАНТАМА ОБИМА РАДНЕ СНАГЕ

За прогнозу обима радне снаге, поред хипотеза о развоју популационог фактора (природна и миграциона компонента), неопходно је направити претпоставке о кретању економске активности становништва у будућности. Природна компонента популационе динамике у оба сценарија моделирана је пробабилистичким приступом, који по дефиницији омогућава прогнозу интервалног карактера заједно с вероватноћом њеног остварења. Природна компонента, тачније тренд фертилитета, кључни је чинилац за динамику обима и структуре радне снаге на дуг рок. Стога је сагледавање њене будуће варијабилности од нарочитог значаја. За друге две детерминанте кретања радне снаге (миграције и економска активност), пројектован је само тренд превасходно стога што је знање о њиховој досадашњој варијабилности недовољно за конструисање интервалне прогнозе, која би методолошки кореспондирала прогнози чисто демографских појава. Захваљујући стохастичком елементу укљученом у прогнозу природне компоненте, прогноза радне снаге до 2051. исказана је интервално у оба сценарија, с тим да је пројектовани варијабилитет искључиво плод претпостављених варијација у нивоу фертилитета и морталитета,

где свакако доминира утицај неизвесности око будућег репродуктивног обрасца становништва Србије¹.

Сценарији будућег кретања радне снаге приказани у овом раду базирани су на опште познатом кохортно-компонентном моделу динамике становништва. За прогнозу сумарних индикатора виталних компоненти, стопе укупног фертилитета (СУФ) и очекиваног трајања живота при живорођењу (ОТЖ) за оба пола, коришћени су широко прихваћени ауторегресивни модели првог реда, AP(1) [Alkema et al. 2011; Chunn et al. 2010]. Разлике између два сценарија резултат су различитих прогноза трендова три детерминанте обима и структуре радне снаге. *Сценарио очекиване будућности* подразумева умерени пораст нивоа СУФ до 1,6 средином века (актуелни просек ЕУ), уважавајући уочени ефект одложеног рађања односно померање максималног интензитета рађања ка старијим годиштима, што је у складу с експертским очекивањима [Kupiszewski et al. 2012], али и најактуелнијим пробабилистичким моделом УН, који осим емпиријске подлоге конкретне државе, снагу црпи и из корелација с развојем СУФ у другим државама, нарочито оним географски и културолошки блиским [United Nations 2013].

Сценарио њолићика претпоставља пораст СУФ до нивоа од 1,9 средином века, као последицу примене пронаталитетне политике, попут оне дефинисане у актуелној Стратегији подстицања рађања у Србији. Ако изузмемо финансијску страну, ова се стратегија не спроводи управо у оним аспектима који су у истраживањима препознати као снажни фактори ограничавања фертилитета, а то су некомпатибилност материнства и запослености и строга подела друштвених улога између мушкарца и жене [Palomba 2003; Rašević 2009: 56]. Чак и у случају да се та пракса промени, реализација сценарија високог фертилитета делује крајње неизвесно, посебно када се зна да је тешко предвидети исход пронаталитетних политика [Caldwell et al. 2002]. Такав циљни ниво рађања свакако није потпуно ван домаћаја, јер је нешто нижи од највише актуелне вредности забележене у континенталној Европи [Eurostat 2013], али је према моделу УН, коришћеном за евалуацију сценарија СУФ у овом раду, на горњој граници интервала предвиђања с 80% вероватноће обухвата будуће стварне вредности. Дакле, иако реалан с аспекта актуелних трендова, тако дефинисан циљ политике је вероватно врло тешко остварљив с обзиром на досадашњи низак фертилитет у Србији.

Приступање ЕУ је основни циљ спољне политике Србије. Европске интеграције и пуноправно чланство означени су као стратешки циљеви целог друштва, што је и резултирало статусом кандидата добијеним у 2012. Из тог разлога, будућност у ЕУ је разматрана као највероватнија опција у раду, с тим да се два сценарија, по том основу, разликују у одговору на следеће питање: Може ли се избећи следећа краткотрајна али интензивна емиграција попут оне забележене у већини држава нових чланица, тзв. ЕУ-12?

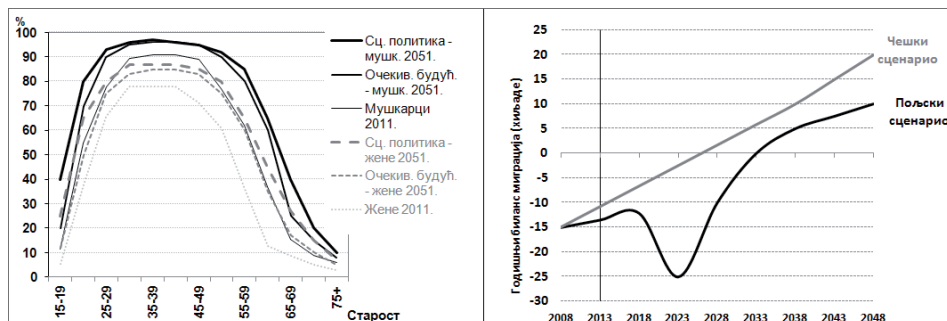
1 Пробабилитички модел је реализован у специјалном пакету 'bayesDem' написаном у отвореном софтверу за статистику R (<http://www.R-project.org/>), на основи модела коришћеног за актуелне пројекције УН за земље света [United Nations 2013].

Сценарио очекиване будућности подразумева спору транзицију од тренутне нето емиграције ка нултом миграционом билансу до 2040. (повратак на стање из 1980-их) и коначно ка умереној нето имиграцији до средине века, али укључујући послеприступни талас емиграције. Таква миграциона будућност може се назвати „пољски сценарио“, јер је најближа миграционој транзицији забележеној у Пољској, карактеристичној по високом интензитету емиграције њених држављана, прилично ниском нивоу дугорочне имиграције и високој фреквенцији миграционих кретања на кратак рок [Drbohlav 2012; Okólski 2012]. Да је овакав сценарио веома могућ у Србији потврђују резултати репрезентативног истраживања из 2011. чији је циљ био да се оцени емиграциони потенцијал земље [Ваћевић et al. 2012].

Сценарио пољска подразумева крајње оптимистичну миграциону будућност Србије гледано из тренутне перспективе, тј. преображај спољно миграционог обрасца готово линеарним трендом ка стабилној нето имиграцији до 2051, али искључујући краткотрајни интензивни одлив радне снаге након приступања ЕУ. Може се означити као „чешки сценарио“ с обзиром да Чешку одликују релативно високи нивои имиграције уз истовремено низак ниво емиграције њених држављана [Drbohlav et al. 2009; Drbohlav 2012]. Датум придружења ЕУ може се сматрати као преломна тачка у погледу типа миграционе транзиције у Србији, али и у погледу темпа економског опоравка земље. Према општем мишљењу, то се не може десити пре почетка наредне деценије. „Чешки сценарио“ несумњиво подразумева веома снажан економски раст као неопходан предуслов, што економисти нису препознали као много вероватну будућност у наредне две деценије [Šuković 2009]. Овакав сценарио би значио пораст имиграције из тзв. трећих земаља, што захтева остварење и друге врсте предуслова. Промене у институционалном и правном оквиру, интеграционе политике и друштвени ставови су у најмању руку једнако важни фактори уколико је позитивна клима за привлачење страних радника, уз истовремено смањивање емиграције домаћег становништва, стратешки циљ. Из тренутне перспективе, чини се да је реализација оваквог сценарија веома неизвесна односно да је, попут пронаталитетног сценарија фертилитета, на самој граници остварљивости.

На основу разматрања која износе Купишевски и сарадници [Kupiszewski et al. 2012], као и резултата репрезентативног истраживања из новембра 2011. о емиграционом потенцијалу, тј. намерама грађана Србије да потраже посао у ЕУ након придружења [Ваћевић et al. 2012], у овом раду је усвојена претпоставка да ће у „пољском сценарију“ максималан ниво годишње нето емиграције током првих пет година након придружења ЕУ изнети 3,5 промила у односу на укупну популацију према попису 2011. Очекивано јачање привреде у следећих 10–15 година би напослетку довело до позитивног миграционог биланса, који би до средине века могао достићи и ниво од 1,4 промила од популације Србије из 2011. С друге стране, линеарни тренд опоравка миграционог биланса би у „чешком сценарију“ довео до позитивног салда десет година раније, што би средином века резултирало са чак 2,8 промила миграционог вишка годишње у односу на

Графикон 1. ЦИЉНЕ СТОПЕ АКТИВНОСТИ И ПРОГНОЗА ТРЕНДА МИГРАЦИОНОГ БИЛАНСА СРБИЈЕ ПРЕМА ДВА СЦЕНАРИЈА

Извор: елаборација аутора

укупну популацију према попису 2011 [Nikitović 2013]. Поређење два сценарија видети на десном панелу графикана 1.

Стопе партиципације у Србији су ниже од европског просека, нарочито код најмлађе и најстарије популације, као и код жена [РЗС 2011]. Дефицит радне снаге услед истовременог смањења и старења становништва имаће као резултат конкурентне цене рада и увођење флексибилних облика радног односа прилагођених раднику, што је узето као темељ претпоставке о општем порасту економске активности након 2021, односно најранијег датума придружења ЕУ, јер не постоје докази да ће тешка економска криза и спора трансформација привреде у Србији омогућити да пораст стопа активности наступи већ у овој деценији. Стога је *сценарио очекиване будућности* претпоставио да би се најјачи опоравак за већину специфичних стопа активности по старости могао десити након првих пет година од придружења односно након јачег емиграционог таласа. Све предвиђене промене ће бити снажније у старосним групама с најнижом активношћу, то јест код младих и старих, будући да оне чине природну резерву радне снаге чији степен активације зависи од образовне и политике тржишта рада, а у случају жена и од фактора материнства, односно од пензионе политике за групе старих лица.

Сценарио њолишика подразумева да ће доћи до снажног економског развоја у комбинацији с врло делотворним политикама које стимулишу запошљавање, минимизују потребу за емиграцијом, привлаче стране раднике и смањују дефицит радне снаге узрокован популационим старењем Србије. Приликом превођења овако дефинисаних политика у стопе партиципације у обзир су узете најсвежије пројекције стопа партиципације од стране ЕК за 27 земаља чланица [European Commission 2011], као и пројекције броја пензионера у Србији [Zdravković i dr. 2012] имајући у виду евидентан капацитет у овом сегменту популације и код нас готово непознат концепт активног старења. Циљне стопе економске активности за сваку старосну групу средином века постављене су на максималан ниво који се може разумно очекивати под претходно наведеним условима, али који је нижи од актуелног максимума у Европи [Eurostat 2013],

при чему је претпостављено да стопе активности жена генерално порасту више од стопа активности мушкараца (Графикон 1 – леви панел).

РЕЗУЛТАТИ: ПОТРЕБА ЗА ПРИМЕНОМ ПОЛИТИКА

Коришћени кохортно-компонентни модел популационе динамике произвео је у *Monte Carlo* маниру 10.000 будућих путања укупне популације Србије односно њених структура за оба сценарија, што је омогућило извођење пробабилистичких закључака о прогнозираним индикаторима (Табела 1). За потребе анализе осетљивости добијених резултата, коришћена су два чисто хипотетичка сценарија, *status quo* и *затворена популација* (без миграција), као и сценарији који подразумевају примену политика само на једну од три детерминанте обима радне снаге. *Сценарио очекиване будућности* предвиђа да ће се данашња популација Србије до средине века смањити највероватније за 29%, а потпуно извесно за милион становника. Највеће су шансе да ће се данашњи обим радне снаге смањити готово за четвртину до половине века упркос претпостављеном знатном повећању економске активности након придружења ЕУ. Неодрживост актуелних тенденција показује *status quo* сценарио, према којем би се данашњи обим радне снаге готово преполовио до 2051.

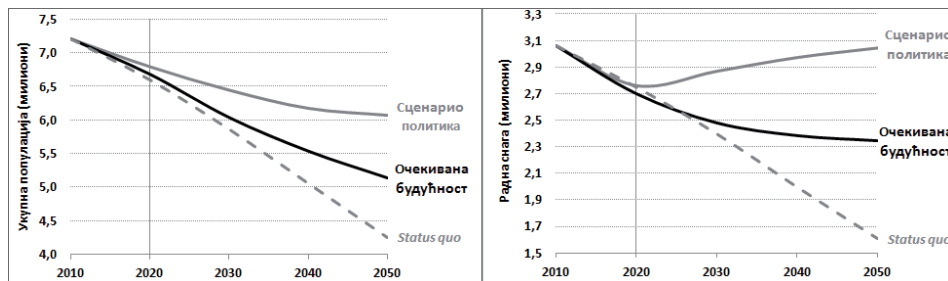
Сценарио пољипшика најбоље потврђује озбиљност популационих изазова у Србији, јер чак ни синергија најширег спектра политика усмерених ка демографском опоравку не пружа промил шанси одржању данашњег броја становника у наредним деценијама. Међутим, овај крајње оптимистичан сценарио показује да се смањење и старење укупног становништва и радне снаге могу значајно успорити. Штавише, радна снага је једини сегмент популације који има велике шансе да се до средине века обимом врати на данашњи ниво будући да не зависи искључиво од демографског фактора (графикон 2). Иако је зау-

Табела 1. УКУПНА ПОПУЛАЦИЈА И РАДНА СНАГА – ПРОГНОЗИРАНИ ИНДИКАТОРИ ПРЕМА ДВА СЦЕНАРИЈА, 1.1.2051

Прогнозирани индикатори 2051.	"Очекивана будућност"				"Сценарио политика"		
	2011.	Квантили дистрибуције			Квантили дистрибуције		
		10%	Медијана	90%	10%	Медијана	90%
Стопа укупног фертилитета	1,40	1,21	1,64	1,94	1,30	1,90	2,38
Миграциони салдо	-15.000		10.000			20.000	
Неактивних/100 активних	133,2	103,8	112,8	121,5	83,1	91,8	98,9
Укупна популација	7.218.199	4.620.629	5.144.847	5.657.419	5.338.502	6.076.095	6.635.564
Обим радне снаге	3.063.808	2.134.143	2.350.071	2.560.913	2.748.623	3.047.291	3.289.128
2051/2011 (%)		10%	Медијана	90%	10%	Медијана	90%
Укупна популација		-36,0	-28,7	-21,6	-26,0	-15,5	-7,7
Радна снага		-30,3	-23,3	-16,4	-10,2	-0,4	7,6

Извор: прорачуни аутора

Графикон 2. УКУПНА ПОПУЛАЦИЈА И РАДНА СНАГА У СРБИЈИ 2011–2051, ПРЕМА ДВА СЦЕНАРИЈА (МЕДИЈАЛНА ПРОГНОЗА)

Извор: прорачуни аутора

стављање старења радне снаге ван домашаја и у оваквом типу сценарија, јер се показало да ће удео старијих од 49 година код мушкараца и 44 године код жена у радној снази непрекидно расти, примена политика би овај глобални процес могла значајно успорити.

Утицај демографских трендова и економске активности исказан у једном индикатору износио је у Србији 133 (укупно неактивних на 100 активних лица) у периоду 2009–2011, што је готово двоструко више од просека за 31 европску земљу (ЕУ–27 плус ЕФТА), који је износио 73/100 у 2005. години. Неодрживост актуелних трендова илуструје *status quo* сценарио, према коме медијална вредност овог индикатора достиже чак 161/100 до 2051. Упркос претпоставкама *сценарија очекиване будућности*, да ће стопе економске активности у Србији значајно порастати након придружења ЕУ, уз постепено достизање старосне границе од 65 година за одлазак жена у пензију [Zdravković i dr. 2012], овај коефицијент би се до средине века према највероватнијој прогнози спустио тек на 113/100. Само би *сценарио оптимиста* до 2051. број неактивних спустио испод броја активних лица (92/100), што је готово идентичан однос оном који је прогнозиран за европски просек у 2030. години [Kupiszewski and Kupiszewska 2010].

Смањивање и старење радне снаге могу изазвати економске и социјалне проблеме ако се одвијају сувише брзо. Анализа осетљивости резултата у сценарију политика показује да ако желимо да повећамо понуду радне снаге, најефикаснија стратегија је да се повећају стопе економске активности, што већ на краћи и средњи рок доводи до смањења у паду обима радне снаге. Улога фертилитета у понуди радне снаге постаје изражена тек након три деценије од полазне тачке сценарија с обзиром на период неопходан да се реализовани пораст плодности манифестује на тржишту рада, при чему је очита тенденција да би након тог периода овај фактор преузео доминантну улогу на дуг рок. Миграциона транзиција „чешког типа“ би дала резултат већ у првој деценији по приступању ЕУ, чему би директно допринео изостанак емиграционог егзодуса у том периоду, док би растући позитиван миграциони биланс након 2025. од сва три фактора дао најјачи допринос обиму радне снаге до средине века. Успешна примена политика према све три детерминанте обима радне снаге истовремено

остварује и синергетски ефекат. *Сценарио йолийиика*, према медијалној прогнози, би средином века практично вратио обим радне снаге на актуелни ниво, при чему би се у једном од три случаја остварио и пораст.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Чињеница је да су људски капитал, иновативност и продуктивност императиви развоја у савременом друштву, које на одржавање популационе величине државе одавно не гледа као на разложен циљ популационе политике. Но, чини се да смањење становништва у обиму који је прогнозиран за Србију оживљава такву врсту циља будући да велика смањења броја становника могу да имају као резултат, осим регионалне и субрегионалне депопулације, и дефицит у понуди радне снаге. Појава смањења популације у савременом добу је новијег датума, с изузетком ратних периода, тако да има мало емпиријских доказа о економским последицама популационог смањења. Но, свакако се чини разумним да овако значајно смањење обима становништва Србије треба обуздати путем мера популационе политике, како оних у ужем смислу, које се односе на подстицање рађања и подизање свести о репродуктивном здрављу, што је већ препознато законском регулативом, тако и оних које ће свеукупним економским развојем државе допринети њеној трансформацији из типичне емиграционе у државу с позитивним спољномиграционим билансом. Спора миграциона транзиција, симулирана у *сценарију очекиване будућности*, има негативан утицај на обим и старосну структуру радне снаге Србије, па би смањење актуелне нето емиграције требало да буде један од основних задатака популационе и економске политике.

Очекивано смањење ресурса радне снаге чак и за једну четвртину до средине века не представља развитак који би се лако поднео, јер може довести до дисбаланса између понуде и потражње радне снаге нарочито под претпоставком економског раста након придружења ЕУ. Такав дефицит у укупном обиму активних лица могао би бити појачан структурним, у погледу недостатка радника с одређеним вештинама или квалификацијама, што генерално може имати видљиве последице на макроекономском нивоу. Пошто реформе привредног система, те система социјалне заштите, нису у фокусу овог чланка, основни закључак је да је повећање удела економски активне популације неопходно, што би требало да буде главни циљ популационе политике и политике тржишта рада у Србији. Секундарни циљеви, који индиректно подржавају овај примарни, требало би да буду успоравање старења становништва и повећање обима радне снаге.

За спровођење примарног циља, према моделу популационе динамике приказаном у овом раду, свакако најделотворнији инструмент политике је повећање економске активности, будући да се ефекти пораста фертилитета на радну снагу виде тек након две до три деценије. Дугорочно, најделотворнија стратегија за обнову и подмлађивање радне снаге је управо пораст фертили-

тета. Интензивна трансформација Србије из нето емиграционе у нето имиграциону државу („чешки сценарио“) би знатно брже остварила позитиван ефект и на обим радне снаге и на притисак неактивних на активна лица. Симултана имплементација политика на све три детерминанте обима радне снаге је очекивано најбољи избор, јер истовремено делотворно смањује притисак на радну снагу, увећава јој обим и подмлађује је.

Налази приказани у овом раду указују на неопходност примене широког спектра политика како не би дошло до драматичних последица актуелних демографских процеса већ у скорој будућности. У том смислу, економски развој нема алтернативу као основни предуслов за миграциону транзицију, али и за спровођење пронаталитетних политика у Србији. Дobar економски учинак једне државе природни је магнет за радну снагу, јер истовремено смањује емиграцију домаће радне снаге и привлачи стране раднике. Пробабилистички модел популационе динамике Србије, коришћен за испитивање полазне хипотезе, показује да је неопходно да се све три наведене претпоставке испуне истовремено да хипотеза не би била оборена. Другим речима, актуелни обим радне снаге могуће је поново достићи средином века само ако мере у области популационе политике буду блиско праћене мерама које обезбеђују подизање економске активности, као и онима које ће минимизирати популациони одлив након потенцијалног прикључења ЕУ, постепено анулирајући доминантну емиграциону компоненту у миграционом обрасцу Србије. Међутим, евалуација коришћеног модела, како емпиријска, на бази искустава земаља које су током последње две деценије прошле пут који се претпоставља као највероватнији за Србију, тако и параметарска, на бази референтних пројекционих модела, указује да такав један сценарио, у коме друштво достиже висок ниво консензуса по многим битним питањима за популациони и економски развој земље, није много вероватан, односно да је полазна хипотеза на самој граници реално могућих исхода. Ипак, од три неопходна услова за заустављање односно ублажавања смањења и старења радне снаге у Србији, пораст економске активности становништва је најделотворнија стратегија на краћи и средњи рок, што је аутоматски квалификује као најургентнију.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Република Србија: Републички завод за статистику. *Пројекције радне снаге Републике Србије, 2010–2050*. РС, Београд 2011.

Alkema, Leontine; Adrian E. Raftery; Patrick Gerland; Samuel J. Clark; Francois Pelletier; Thomas Buettner and Gerhard K. Heilig. Probabilistic Projections of the Total Fertility Rate for All Countries. *Demography*. Vol. 48, no. 3 (2011): 815–839.

Bačević, Ljiljana; Zoran Slavujević; Dragomir Pantić and Irena Ristić. *Democracy in unstable social spaces: Serbia – Report on the Survey conducted in November 2011 in Serbia*. Vienna: Institute for the Danube Region and Central Europe and University of Vienna/Research

- Platform “Wiener Osteuropaforum” (RPF “WOF”), Institute of Social Sciences – Centre for Political Studies and Public Opinion Research, Belgrade 2012.
- Caldwell, John C; Pat Caldwell and Peter McDonald. Policy responses to low fertility and its consequences: A Global survey. *Journal of Population Research*. Vol. 19, no. 1 (2002): 1–24.
- Chunn, Jennifer L; Adrian E. Raftery and Patrick Gerland. *Bayesian Probabilistic Projections of Life Expectancy for All Countries*. Working Paper no. 105. 2010. <<http://www.csss.washington.edu/Papers/wp105.pdf>> 5.1.2013.
- Drbohlav, Dušan. Patterns of immigration in the Czech Republic, Hungary and Poland. A comparative perspective, in: Marek Okólski (ed.) *European Immigrations. Trends, Structures and Policy Implications*. IMISCOE Research Series, Amsterdam University Press, Amsterdam 2012: 179–209.
- Drbohlav, Dušan; Lenka Lachmanová-Medová; Zdenek Čermák; Eva Janská; Dita Čermáková and Dagmara Džúrová. *The Czech Republic: on its way from emigration to immigration country*. Idea Working Papers, no. 11. 2009. <http://www.idea6fp.uw.edu.pl/pliki/WP11_Czech_Republic.pdf> 7.2.2012.
- European Commission. *The 2012 Ageing Report: Underlying assumptions and Projection Methodologies*. European Economy 4. Brussels: European Commission, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, 2011.
- Eurostat. Eurostat on-line database. <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database>> 12.05.2013.
- Kupiszewski, Marek and Dorota Kupiszewska. *Demographic and migratory flows affecting European regions and cities*. DEMIFER Applied Research Project 2013/1/3, Deliverable 5, Reference scenarios. September 2010. <http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/DEMIFER/FinalReport/DEMIFER_Deliverable_D5_final.pdf> 25.1.2012.
- Kupiszewski, Marek; Dorota Kupiszewska and Vladimir Nikitović. *The Impact of Demographic and Migration Flows on Serbia*. International Organization for Migration – Mission to Serbia, Belgrade 2012.
- Nikitović, Vladimir. Migraciona tranzicija u Srbiji: demografska perspektiva. *Sociologija*. God. 55, br. 2 (2013): 187–208.
- Okólski, Marek. Transition from emigration to immigration. Is it the destiny of modern European countries?, in: Marek Okólski (ed.) *European Immigrations. Trends, Structures and Policy Implications*. IMISCOE Research Series, Amsterdam University Press, Amsterdam 2012: 23–44.
- Palomba, Rossella. Reconciliation of work and family, in: Rossella Palomba and Irena E. Kotowska (eds.) *The economically active population in Europe*. Population Studies, no. 40. Council of Europe Publishing, Strasbourg 2003: 11–53.
- Rašević, Mirjana. Populaciona politika u Srbiji: stanje i očekivanja. *Stanovništvo*. God. 47, br. 2 (2009): 53–65.
- Šuković, Danilo. Stanovništvo Srbije u fokusu tržišta rada. *Stanovništvo*. God. 47, br. 2 (2009): 85–99.
- United Nations. *World Population Prospects, the 2012 Revision. Volume II: Demographic Profiles*. United Nations, DESA, Population Division, New York 2013.

Zdravković, Aleksandar; Ivana Domazet i Vladimir Nikitović. Uticaj demografskog starenja na održivost javnih finansija u Srbiji. *Stanovništvo*. God. 50, br. 1 (2011): 19–44.

CAN THE DECLINE AND AGEING OF THE LABOUR FORCE IN SERBIA BE STOPPED?

VLADIMIR NIKITOVIĆ

Institute for Social Sciences – Center for Demographic Research

Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia

v.nikson@gmail.com

SUMMARY: The size and age structure of the labour force, in addition to demographic and migration factors, depends on the level of economic activity of the population. Significant changes in economic policy can have a positive impact towards slowing down or even stopping the unfavourable trend in the movement of labour force. In European terms, Serbia distinctly stands out in terms of the overall economic burden of the inactive population on the labour market, while its demographic indicators of ageing practically equal the EU average. A probabilistic model of the population dynamics of Serbia was used to test the initial hypothesis, showing that the current size of the labour force can be reached again in the mid-century if measures of population policy are closely followed by measures to raise economic activity, especially among the younger and older populations, and measures that will minimize the potential population outflow after joining the EU. Evaluation of such a “policy scenario”, in which Serbian society achieves a high level of consensus on many important issues of population and economic development, positioned the initial hypothesis on the border of realistically possible outcomes. Of the three conditions necessary to stem the decline and curb the ageing of the labour force in Serbia, increase in economic activity of the population is the most effective strategy in the short and medium term, which qualifies it as the most urgent action.

KEY WORDS: labour force, Serbia, population ageing, migration transition, population projections

КА ФОРМУЛИСАЊУ СТРАТЕГИЈЕ ПРИВЛАЧЕЊА СТРАНИХ ИНВЕСТИЦИЈА

ЂОРЂЕ ПОПОВ

Универзитет у Новом Саду, Правни факултет, Катедра правно-економских наука
Трг Доситеја Обрадовића 1, Нови Сад, Србија
Djordje.Popov@pf.uns.ac.rs ; dj.popov@eunet.rs

САЖЕТАК: Стратегија привлачења страних инвестиција нужан је елемент на научним основама засноване стратегије привредног и друштвеног развоја Србије. У случају економски успешних земаља показало се да је јасно дефинисана индустријска политика незаобилазан предуслов како за прилив страних инвестиција, тако и за њихов допринос економском развоју. Да би се пословна клима у Србији учинила конкурентном уз низ осталих мера морају се, пре свега енергично елиминисати елементи коруптивног (crony) капитализма, редефинисати политика девизног курса, изменити Закон о приватизацији, и правосуђе коначно учинити независним.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: стратегија, стране инвестиције, индустријска политика, мултинационалне компаније, пословна клима

I

После избијања светске кризе 2008. године свима је постало јасно да нема економског развоја без стратегије развоја коју креира она земља на коју треба да се стратегија примени. Готови модели закона, тржишних институција и економске политике могу представљати само основу коју ће, ако жели успех, свака земља надоградити у складу са својим условима и потребама.

У највећем броју земаља у транзицији дошло се у ситуацију да нови прописи захтевају оснивање нових органа, најчешће различитих агенција¹, које опет креирају нове прописе који не могу да се спроведу. Лек за то се онда тражи у замени постојећих закона сетом нових². То је управо оно што се дешавало у Србији у првој деценији новог миленијума³.

1 „Позитивни ефекти рада таквих агенција најчешће нису регистровани, а оне су у многим случајевима креирале више проблема него што су решавале.“ Кател Сурна (Kattel Surna), цит. према: [Bugarić 2013: 20].

2 Види: [Bugarić 2013: 3].

3 У претходном сазиву (2008–2012.) Скупштине Србије дошло је до праве утакмице да се донесе што више закона. Све то би имало некаквог смисла да је српско друштво од те грозничаве законодав-

Зато је нужно напустити модел „једнаког приступа за све“⁴ и заменити га много флексибилнијим прилазом који полази од мноштва различитих модела од којих свака земља⁵ прави себи примерену комбинацију.

II

Да би се укључила у међународну поделу рада⁶ Србији су нужно потребне стране инвестиције. Ако се оне желе привући потребно је разумети процес доношења одлука потенцијалних инвеститора. На другој страни, треба знати које мере односно какву политику треба да води земља домаћин, директно или индиректно, да би привукла стране инвестиције. Ово је важно, јер је свака страна директна инвестиција консеквенца интеракцијског утицаја компаративних предности компаније која инвестира, с једне, и компаративних предности ресурса који се могу наћи у земљи домаћину, с друге стране. Ниједна од ове две групе предности није непроменљива. Оне се константно мењају током времена под утицајем нових потреба потрошача, технолошког прогреса и политичког и економског развоја.

Ако жели да привуче стране директне инвестиције влада земље домаћина мора знати како се понашају страни инвеститори и шта је то што их руководи при избору локације. Њој такође морају бити познате и могуће мере других влада које се појављују као конкуренти у настојању да исто тако привуку стране директне инвестиције. На крају крајева влада мора знати докле је спремна да иде у давању одређених погодности страним инвеститорима, и када давање погодности постаје прескупо у односу на могуће алтернативе (улагање у лиценцну производњу, подстицање домаћих индустрија, ...)⁷.

не активности имало некакве опипљиве користи. Нажалост, и економски показатељи показују да се десило нешто сасвим супротно. На званичном сајту Скупштине Србије стоји податак да је Скупштина само у 2011. донела 209 закона, од тога 114 по хитном поступку, и све то у само 149 радних дана. Ту Србија није никакав изузетак: Тако, на пример, Бугарић пише: „Неадекватне административне структуре које су формиране у раној фази транзиције су се показале као један од основних разлога зашто није дошло до успеха у политикама економског развоја“. [Bugarcic 2013: 1].

- 4 Модел заснован на „Вашингтонском консенсусу“ је земљама у развоју и транзицији нудио исти сет мера за сваку земљу, а по тој филозофији те мере би саме по себи као својеврсни *perpetuum mobile* требале да донесу развој и благостање. При томе се испуштало из вида да постоји више модела успешне тржишне привреде.
- 5 А када је о институцијама тржишне привреде реч вероватно је тачно упозорење: „да су институције које данас карактеришу развијене земље биле пре резултат него предуслов њихове садашње економске развијености“. Види [Chang 2011: 492].
- 6 Србија ће само да би обезбедила ниво ДБП из 1990, морати да у међународној размени остварује преко 50% ДБП, јер је пре распада претходне СР Југославије 20% остваривано у међународној размени, а 30% у размени с бившим југословенским републикама. Сада су те бивше југословенске републике независне државе, тј. размена с њима има карактер међународне размене. На тај начин би Србија морала да постане једна од најотворенијих европских земаља, тј. да се по учешћу међународне размене у ДБП приближи Холандији и Белгији.
- 7 Једна од важних лекција у економији која се никада не сме заборавити је и та да увек и свему постоји алтернатива. Зато у припреми за сваку одлуку и алтернативу треба направити *cost-benefit* анализу (економских, политичких, социјалних, и других) последица.

Прецизније речено, треба дати одговор на питање колико је атрактиван доходак који се ствара давањем одређених погодности страним инвеститорима у односу на алтернативне инвестиционе облике? То ће свакако варирати зависно од специфичности фирме, земље и индустријске гране која је у питању. Но, никако се не сме заборавити да су страни инвеститори, а пре свега мултинационалне компаније екстремно осетљиви на разлике у политици влада према страним инвестицијама. Ово нарочито важи за стране директне инвестиције у сектору производње за извоз⁸. Када је реч о страним инвестицијама такође је нужно подвући да су мултинационалне компаније њихов основни актер у светској привреди.

У економској теорији се сматра да ће се мултинационална компанија ангажовати у процесу инвестирања иностранству пре свега у следећим случајевима:

А. Ако поседује портфолио имовине, укључујући организационе способности које јој дају специфичну – тзв. власничку предност – над њеним конкурентима који покушавају да послују на истом тржишту.

Б. Ако ће остварити предности кроз интернализацију⁹ тржишта, пре него кроз продају права на то другим – или чак – посебним фирмама у сопственом власништву.

В. Ако ће своје глобалне циљеве боље реализовати преко ових предности комбинованих с предностима које даје локација у одређеној земљи, него да производњу организује у земљи порекла мултинационалне компаније¹⁰.

Те предности се најчешће своде на следеће три: да се обезбеде природни ресурси, да се обезбеди тржиште, да се изврши рационализација (побољшање) у већ постојећој фирми у коју се инвестира¹¹.

Земље домаћини, као што је већ истакнуто, обично дају страним инвеститорима одређене погодности, што свакако има своју цену, односно представља трошак за земљу домаћина. Међутим, земља домаћин очекује крајњу нето корист од стране директне инвестиције. Корист за земљу домаћина има различите облике, а оне су пре свега следеће:

8 У најновије време дошло је до прелаза од хијерархијског ка тзв. кооперативном капитализму. Овај прелаз је у себе укључио читав низ промена технолошке и институционалне природе о којима треба водити рачуна ако се желе привући стране инвестиције.

9 Интернализација тржишта претпоставља да се ток од сировине до готовог производа одвија између различитих погона једне те исте компаније. То даје већи степен сигурности у снабдевању, али и могућност коришћења тзв. трансферних цена, које се независно од тржишних одређују за робе које на овај начин циркулишу између различитих погона једне те исте компаније.

10 Под земљом порекла се подразумева земља у којој је мултинационална компанија почела са својим пословањем, и у којој је, по правилу, и даље регистровано њено седиште.

11 Поред ових један од аутора који су највише истраживали феномен иностраних инвестиција и мултинационалних компанија – Данинг (Dunning) наводи и два друга разлога за активности мултинационалних компанија на подручју директних инвестиција у иностранству:

- први је да компанија (која обично има облик мултинационалне компаније) настоји да заштити своје глобалне конкурентске предности, у односу на своје конкуренте;
- други је да слика модерне велике мултинационалне компаније показује да се њен портфолио састоји од низа организационих аранжмана од којих сваки у себи садржи интегралну мрежу пословних активности. У таквом систему сваки аранжман није заменљив, него је напротив комплементаран с другим. [Dunning 1993].

1. Додајна вредност створена и задржана у земљи домаћину кроз додајну инвестицију је већа него што би била остварена кроз ангажовање домаћих средстава.

2. „Ефект преливања/ширења“ (spillover effect) на креирање додајне вредности кроз додајну вредност створену у другим фирмама које послују с фирмом која је директан резултат стране директне инвестиције, на пример, снабдевачи деловима, итд.

3. Утицај који страна инвестиција има на алокацију и реалокацију економских активности, нарочито у погледу места земље у међународној подели рада, и заузимању позиција у сталној динамици промене компаративних предности.

На другој страни, инострана фирма која инвестира оцењује своју активност у земљи домаћину вреднујући њен удео у регионалној и глобалној стратегији фирме.

Ова оцена ће у великој мери зависити од специфичних карактеристика сваке фирме инвеститора. Тако, на пример, мали инвеститор с недиверсификованим¹² активностима у производњи или промету ће свакако оцењивати погодности која пружа локација другачије од велике светске мултинационалне фирме¹³.

Такође, треба водити рачуна о томе да мултинационална компанија код избора локације не води рачуна само о утицају те локације на конкурентност филијале у некој земљи, него о конкурентности компаније као целине.

Пореска политика, политичка стабилност, политика конкуренције, као и општа економска политика неке земље свакако највише утичу на одлуку неке мултинационалне компаније да инвестира или не у неку земљу. Међутим, на кретање капитала и технологије преко националних граница, и на избор локације осим тога утичу и друге чињенице, као на пример транспортна и телекомуникациона инфраструктура. Такође, квалитет и расположивост људског капитала, али и неки на први поглед не чисто економски моменти, као, на пример, регулатива заштите човекове околине.

Важно је истаћи да пословна клима¹⁴ у којој послују како домаће тако и стране компаније постаје све значајнија у одлучивању мултинационалне компаније да ли ће да одабере одређену локацију или не. Ово нарочито стога, што се, као што је истакнуто, у најновије време формира нови облик капитализма – кооперативни капитализам. За њега је карактеристично да компаније међусобно сарађују у производњи одређеног производа. За успех у кооперативном капитализму потребна је чвршћа сарадња различитих интересената (stakeholders) у фирми, а пре свега менаџмента и запослених¹⁵.

12 Диверсификација може бити географска (на различите земље), или по гранама.

13 Тако, на пример, Ругман констатује да постојећа географска структура инвестиција неке фирме утиче на географски распоред следећих инвестиција. На пример, јапанска фирма с инвестицијом у Енглеској ће вероватно за следећу инвестицију преферирати локацију у Француској или Италији да би на тај начин диверсификовала свој ризик у Европи. [Rugman 1979].

14 Које су карактеристике повољне инвестиционе климе, види у [Попов 2011: 54–55].

15 Нарочито код иновативних производњи успех у великој мери зависи од конструктивне и критичке улоге запослених у организацији производње. Без њихове активне подршке пословни потези као

Изузетно важан аспект кооперативног капитализма односи се на односе владе и компанија. Примери успешних тржишних привреда показују да владине акције треба да буду усмерене ка повећању конкурентности земље као локације, више него ка регулацији пословања. У данашњем свету у коме доминира глобална конкуренција у интересу је обе стране (влада и компанија) да промовишу конкурентност својих ресурса.

Мере усмерене искључиво на привлачење иностраних директних инвестиција као што су пореска политика, ниске наднице, итд., могу имати само краткорочне ефекте. Стране инвестиције и пораст потрошње саме по себи не морају обавезно водити повећавању запослености, извоза и технолошком развоју. Не може се интернализovati знање увезено из иностранства, ако домаће фирме не инвестирају у истраживање и развој, обуку и иновације. Стога стране инвестиције никада не могу да у потпуности супституишу домаће инвестиције.

Дугорочни значајан по обиму, прилив иностраних инвестиција ће бити обезбеђен једино у случају када и домаћи капитал буде локацију сопствене земље третирао као атрактивну за инвестирање. Односно тек тада ће се моћи аргументовано тврдити да је створена повољна пословна клима за инвестиције.

III

Влада је одговорна за политике које ће побољшати инфраструктуру, а нарочито инфраструктуру знања и ефикасно одржавати битне активности непривредног сектора (школе, универзитети, истраживачки институти, итд.) које обезбеђују основне услове за привлачење пожељних страних инвестиција. Све ово упућује на нужност вођења промишљене индустријске политике.

Србија ако жели да обезбеди развој у будућности, с једне стране, и, с друге стране да максимално неутралише ефекте светске финансијске кризе и рецесије, али и да се припреми за улазак у ЕУ мора најхитније и најозбиљније да поново промисли мере које се морају предузети у најкраћем року. Пре свега очито је да се мора створити таква инвестициона клима која ће апсолутну предност дати реалном сектору привреде. Само он је тај који може обезбедити стабилност, раст и развој¹⁶.

Процес деиндустријализације се коначно мора зауставити, у противном Србија ни на средњи рок неће решити питање незапослености и дефицита

што су: ротација послова, тотално управљање квалитетом, или пак, само испорука у право време се тешко могу спровести. Ради се уствари о томе да је флексибилни систем организације производње код нових индустрија заменио стандардни фордистички систем организације. Према томе инвеститори ће преферирати оне локације где запослени могу и желе да учествују у спровођењу напред наведених концепата.

16 Аквапаркови, спортске дворане и скијалишта неспорно доприносе квалитету живота одређених средина, али поставља се питање из којих средстава се они граде и који би био степен повраћаја ако би били грађени на економским основама? Друго, ко су потенцијални корисници, одакле им средства да плате одређену услугу? Или другим речима речено, ако грађани немају стабилне изворе прихода из реалног сектора економије колико дуго ће они бити у стању да те услуге користе?

спољнотрговинског биланса, а дугорочно ће бити осуђена на технолошко застојање. Инсистирање на развоју сектора услуга¹⁷ је вероватно било нужно, као и у другим бившим социјалистичким земљама, да би се превазишло вишедеценијско наслеђе социјализма. Међутим, не сме се заборавити да Србија није микро држава као Монако, Кипар¹⁸ или Луксембург, него европска земља средње величине с милионима становника па према томе и милионима радно способних за које је потребно обезбедити запослење¹⁹.

Циљ индустријске политике²⁰ је да створи услове за трајан и брз економски раст, пре свега индустрије, који ће допринети укупном економском расту и побољшању стандарда живота. Право својине и уговорно право јесу важни елементи тржишне привреде, али они сами по себи не могу да обезбеде, односно замене вођење индустријске политике у земљама које су већ имале изграђену индустријску структуру, као што је случај за земљама у транзицији, па према томе и у Србији.

Треба рећи да у суштини постоје две врсте индустријских политика: једна с приступом „издвајања добитника“, када владе покушавају да антиципирају промене и доносе одлуке о алокацији ресурса који треба да се инвестирају у будући раст²¹. Алтернатива је обезбедити институционални оквир који олакшава прилагођавање приватног сектора²². Како је тешко да се због још увек високе неизвесности у привреди формирају „национални шампиони“, него се настоји да се битно побољша општи ниво перформанси и обезбеди основна (људска и материјална) инфраструктура, у већини индустријских политика²³ усвојених у земљама транзиције не фаворизује се стратегија „одабирања добитника“.

Индустријска политика мора бити део опште стратегије развоја. Имајући у виду садашње стање привреде Србије, као и степен економског и технолошког развоја у свету, Србија нема другог рационалног избора осим изградње отворене извозно оријентисане привреде. Део тога је формулисање и спровођење политике за привлачење страних инвестиција²⁴.

17 У бившим социјалистичким привредама је постојао дефицит у сектору услуга и логично је било да га је требало развојем услужног сектора елиминисати. Но, то време је сада прошлост.

18 Исланд који има мали број становника је покушао у првој деценији овог миленијума да се оријентише на услуге, пре свега финансијске, и 2008. се нашао у групи земаља у највећим економским тешкоћама. Након тога захваљујући одлучним мерама Владе дошло је до повратка производним делатностима и Исланд је на путу економског опоравка.

19 Швајцарска која има фантастичне приходе из сектора финансија и финансијских услуга као и изузетно развијен туризам, значајан је произвођач у низу индустријских грана, нарочито оних технолошки интензивних.

20 На срећу Србије и њених грађана све „експертске“ идеје нису реализоване. Као, на пример, она громогласно промовисана да Србији највише одговара „ирски“ модел развоја. Сувишно је 2013. говорити шта се све дешавало с привредом Ирске 2008. Међутим, и за то шта се Ирске дешавало постојала су благовремена упозорења чак и у убеницима. Истина литературу треба и читати, али и имати довољно знања да би се она разумела. Види, на пример, [Muchlinski 2006].

21 То је на пример, модел који се деценијама врло успешно примењује у Јапану и још неким земљама југоисточне Азије.

22 Види [Geroski and Jacquemin 1985].

23 О индустријској политици у Србији више у [Попов 2011: 160–161].

24 Детаљније о политикама привлачења страних инвестиција види, на пример, [Duning and Rojec 1995].

Искуства из светске привреде у последњих тридесетак година су јасно показала да су само оне земље које су доследно спроводиле извозно оријентисану стратегију развоја успеле да обезбеде побољшање свог места на светској лествици развијености.

На другој страни, средства која пристижу од приватизације и девизних дознака треба промишљено трошити на пробране пројекте који имају кратак рок повраћаја, пре свега на индустријском политиком утврђене производне и инфраструктурне приоритете²⁵.

IV

Када је реч о пословној клими у Србији, Светска банка и ЕУ, у основи се слажу у свом указивању на неколико кључних проблема који оптерећују тренутну пословну климу у Србији. То су пре свега:

1. Ниска стопа извршења уговора, као и велики број заосталих предмета²⁶. Такође сматра се да и даље постоји недовољна законска заштита поверилаца, односно недозвољено велики степен повлађивања дужницима. У Извештају Светске банке се указује и на висок степен корупције, која је по њему последица неизвесности и конфузије у решавању спорова.

Једна од последица ниске ефикасности судова је чињеница да страна и домаћа предузећа зазиру од нових пословних партнера, јер их недовољно познају, плашећи се евентуалних нових бескрајних судских спорова²⁷. На овај начин се такође охрабрују неформалне активности, односно „сива“ економија.

ММФ, с правом, истиче добијање грађевинске дозволе²⁸, плаћање пореза, регистрацију власништва и спровођење уговора као основне проблеме пословне климе у Србији.

Истраживање је показало да је у Србији потребно обавити 66 процедуралних радњи, које у просеку трају 279 сати да би компанија платила порез [World Bank 2011– Serbia: 125].

Једна од специфичности Србије која додајно утиче на погоршање инвестиционог рејтинга Србије је према оцени пословног света сувише велики број

25 Инвестиције са дугим роком повраћаја које осим тога обично захтевају и износе мерене у милијардама долара треба оставити за време у коме неће владати криза ликвидности и рецесија. Уколико су такве инвестиције део неких ширих континенталних и регионалних пројеката, логично би било да они који су заинтересовани за реализацију таквих пројеката преузму и њихово финансирање, а да се Србија бар у краткорочном периоду максимално уздржи од узимања скуних кредита.

26 Велики број заосталих предмета се у иностранним анализама оправдава и малим капацитетима судова, али и катастрофално спроведеном реформом правосуђа која је у суштини на средњи рок блокирала рад правосуђа у Србији.

27 Када је реч о дужини решавања спорова, приближно дуго као у Србији спорови трају једино у Пољској. Чак и у неким бившим републикама претходне СФРЈ значи земљама с истим правним наслеђем и навикама ово трајање знатно је скраћено.

28 Србија је ту најалост рангирана међу последњих 10 земаља од укупно 183 рангираних. Према расположивим подацима потребно проћи 20 процедура и у просеку потрошити 279 дана да би се добила грађевинска дозвола за градњу неког пословног објекта. Према оцени страних инвеститора нови Закон из 2009. исувише се споро примењује у пракси.

инспекцијских процедура и начин на који се оне обављају. 76% анкетираних компанија је ставило до знања да њихови менаџери троше и до 25% свога времена на велики број инспекција и инспекцијских процедура²⁹.

Стога је, ако се желе стране инвестиције, нужно паралелно с укидањем непотребних прописа извршити хитну реформу система инспекција.

2. Приступ финансијским средствима: Кредити су у Србији и даље релативно тешко доступни, а камате су знатно више него у развијеним земљама Европе. То приморава предузећа да се у већој мери ослањају на сопствене изворе капитала. На тај начин се значајно смањује број нових инвестиционих подухвата, али и број пословних могућности уопште³⁰.

3. Проблем власништва над земљиштем и тешкоће у формалном регистравању непокретне имовине: За оцену пословне климе од изузетног значаја је могућност слободног приступа тржишту некретнина, пре свега грађевинског земљишта. На овоме плану у Србији и даље постоје нека ограничења³¹ која нису уобичајена у развијеним земљама, и која у процесу приближавања ЕУ морају бити уклоњена³².

Досад нерешено питање реституције ствара неизвесност у погледу идентификације правог власника над земљиштем³³ и одвраћа многе потенцијалне инвеститоре од улагања.

Посебан проблем је стање катастра некретнина. То озбиљно блокира на једној страни тржиште некретнина³⁴, а на другој страни спречава многе власнике некретнина да користе хипотекарни кредит као извор средстава за покретање бизниса.

4. Девизни курс: Прецењеност домаће валуте један од основних узрока перманентног повећања ионако високог спољнотрговинског дефицита, који се од 2008, нажалост не може више изравнати приходима од приватизације, дознакама и осталим типовима прилива некретног новца из иностранства³⁵.

29 Према оцени Светске банке, оптерећујући систем инспекција какав је заживео у Србији је резултат лоше координације и изостанка стандардизације. Честе и некоординисане измене закона повезане с нејасним процедурама за резултат обично имају нејасна и овлашћења инспекција која се често преклапају. Реформа инспекција у складу са захтевима ЕУ, значила би пре свега, њихову бољу интеграцију и стварања централизованог Генералног инспектората. Општи приступ требао би да резултира у: 1. смањивању преко 30 инспекција (без фискалних) у 12–15 инспектората; 2. формирање централизованог Генералног инспектората (ГИ) на нивоу кабинета са задатком да управља радом инспекција у Србији и врши јаку унутрашњу контролу рада инспекција.

30 То истовремено може представљати и једно од ограничења које утиче да неки потенцијални инвеститори из иностранства одустану од улагања у Србију. Не треба посебно наглашавати да практично нико у нормалном пословном свету у инвестицију не улази са 100% сопственог капитала.

31 Тако, на пример, доскора се градско грађевинско земљиште третирало као државна односно друштвена имовина на које се може стећи само право коришћења.

32 Чак и да се не тежи уласку у Европску Унију, задржавање постојећих ограничења значајно слаби конкурентску позицију Србије, као места за улагања у свету глобалне конкуренције.

33 Ово се нарочито односи на питање пољопривредног земљишта, односно нерешено питање реституције озбиљно блокира процес приватизације агрокомбината. Вероватно није случајно што се као купци на аукцијама по правилу појављују само домаћа физичка и правна лица.

34 Стручњаци Светске банке такође сматрају и да је порез на промет некретнина превелик, и да то с једне стране блокира промет некретнина, а, с друге стране, води непријављивању трансакција. То опет за повратну последицу има заоштравање проблема с катастрофом непокретности.

35 О овоме сам опширније писао у поглављу „Дефицит спољнотрговинског биланса – највећи проблем за стабилност привреде Србије“ у књизи [Попов 2011: 153 и даље].

Услед тако формираног курса роба произведена у Србији није могла да буде конкурентна и дошло је до перманентног гушења сваког облика производње у Србији. Производити било шта у Србији³⁶ постало је неисплативо, јер су увозни производи били пре свега услед прецењеног динара значајно јефтинији³⁷. Оваквом политиком курса динара економска политика у Србији одрекла се једног од основних инструмената за подстицање и заштиту домаће производње: самосталне и интересима националне економије прилагођене монетарне политике³⁸. О томе да овакав курс дефинитивно дестимулише сваки извоз, нарочито на нама најзначајније тржиште ЕУ непотребно је трошити речи³⁹.

У условима овако високо прецењеног динара немогућа је оптимална алокација ресурса. Сваки покушај да се реално анализира шта је то што би евентуално требало да носи неки доходак постаје практично немогуће⁴⁰. То за резултат има да нема интереса за инвестирање у земљи и да капитал бежи у иностранство. Сваки школовани економиста⁴¹ би, ако жели да буде одговоран према својој професији и јавности морао рећи да стабилан девизни курс за који се усто тврди да је и „реалан“ не може бити резултат енормног спољнотрговинског дефицита, продаје домаћих ресурса кроз приватизацију, дознака радника из иностранства, привлачења девизне штедне грађана и на крају у последње време све значајнијег извора – спиралног раста задуживања у иностранству⁴².

36 Наиме, од 2001. године када се стартовало с курсом од 1 евро једнако 60 динара општи ниво цена је порастао за око 300%, а динар није ослабио ни за 100%. Узроци оваквог кретања курса динара су резултат читавог низа фактора од којих су неки резултат озбиљних заблуда, неискуства, па и незнања оних економиста који у су протеклој деценији водили економску, па самим тим и политику курса. Ако су економисти „експерти“ тврдили да је курс од 60 динара за један евро тада био „реалан“ једноставним рачунском операцијом би се могло израчунати који би то реалан курс био данас. Ако пак тврде да то није био случај зашто би им неко данас веровао да су у праву када тврде да је тренутни курс „реалан“. Важно је истаћи да је појам стабилног девизног курса, уз истовремено истицање да је тај курс и реалан, када је реч о Србији једна од илузија која се у јавности захваљујући таквим економистима који истовремено имају и монопол на приступ главним медијима врло успешно негује ево већ читаву деценију.

37 О томе да у развијеним земљама ЕУ произвођачи уживају субвенције, као и томе који су економски ефекти једностране примене Споразума о стабилизацији и придруживању на привреду Србије детаљније другом приликом.

38 Шта се све дешава када државе с нижим степеном продуктивности немају могућност да користе механизам заштите кроз девизни курс показује последњих неколико година пример Грчке, Шпаније и Италије. Услед увођења евра оне више не могу да се бране од увоза нити да подстичу извоз политиком курса као што су то деценијама успешно чиниле у време драхме, пезете и лире.

39 О проблематици курса сам између осталог писао и у [Попов 2012: 19–38].

40 Дешава се управо оно што је својевремено био један од основних проблема привреда социјалистичких земаља. Одсуство реалног курса је давало искривљене слике рентабилности и онемогућавало оптималну алокацију ресурса. Како се све завршило знамо.

41 Подразумева се то да му је референца завршен озбиљан економски факултет, а не рецимо завршене мастер студије на некој од бизнис школа у свету, усто највероватније на курсу посебно дизајнираном за иностране полазнике, што су најчешће препоруке с којима су стизали „експерти“.

42 Тако је дуг према иностранству у трећем кварталу 2012. достигао према званичним подацима 60% домаћег бруто производа. И то под претпоставком да је домаћи бруто производ реално обрачунат, што није баш сасвим сигурно. Наиме, по новој методологији обрачуна у домаћи бруто производ убрајају се и такве активности као што су, на пример, финансијске услуге. Друго управо због прецењености динара домаћи бруто производ у еврима се, по свему судећи, приказује већим него што би то било да је курс реалан, тако да процентуално учешће дуга у њему онда испада мање.

5. Када је реч о препрекама за стране инвестиције у Србији треба подвући да је највећа сметња ефикасним страним инвестицијама изузетно лош Закон о приватизацији⁴³ и његова катастрофална примена у режији Агенције за приватизацију и с њоме повезаних „референтних“ консултантских кућа⁴⁴. Резултат је разорена привреда, занемарљив број озбиљних страних компанија, велики број поништених приватизација у којима су неке од главних рола играле особе за које се интересује америчка DEA, или су пак у статусу „заштићених сведока“⁴⁵. Без корените измене тог Закона и екипе која га имплементира немогуће је очекивати озбиљне стране инвестиције у Србији.

Да би инвестиције мултинационалних компанија за резултат имале утицај на развој домаћих фирми кроз развој производних веза и spillover ефект потребно је да се у пословној клими земаља пенетрације реализују одређене претпоставке. Пре свега, потребно је домаћим фирмама обезбедити исти степен либерализације пословног окружења који за себе захтевају страни инвеститори. Не може се очекивати од домаћих фирми које послују у условима несавршеног правног система, оптерећених високим трошковима инпута, којима се одређује од кога ће да купују и коме ће да продају, које усто послују у условима непоуздане инфраструктуре, а принуђене су да прибегавају подмићивању да би обезбедиле правовремене одлуке надлежних органа да постану првокласни снабдевачи, а камоли, конкуренти мултинационалних компанија.

Постоји читав низ програма који су део настојања да се подстакну процеси развоја компанија земаља пенетрације, а као последица инвестиција мултинационалних компанија⁴⁶. Али и код најразвијенијих програма ове врсте поставља се питање: како пронаћи и одвојити потенцијално успешне компаније од оних које ће вероватно производити губитке, односно како избећи доделу средстава и одређивање приоритета по политичкој и рођачкој линији, тј. ефекте типичне за тзв. коруптивни (crony) капитализам,⁴⁷ и на крају како елиминисати појаву rent-seeking⁴⁸ економије која је обично повезана с доделом разних субвенција? Дилема је, на пример, да ли ће и чија мала и средња предузећа бити фаворизирана у односу

43 Озбиљни економисти су, за шта постоје докази, још пре његовог доношења упозоравали на погубне последице. Али у какофонији „експертских“ гласова у „независним“ медијима њихов глас није могао да се чује.

44 Врло је вероватно да нормални грађанин не може ни да замисли које су све идеје реализовали „стручни и независни“ консултанти које је ангажовала Агенција за приватизацију. За надати се да ће једном бити извршена анализа које су се то консултантске куће и који индивидуални консултанти појављивали приликом ових операција, и да ће државни органи чија је то обавеза испитати да ли су приликом тих операција испоштовани законски прописи.

45 Највећи број пак спада у категорију за коју се у Србији користи израз: „контроверзни бизнисмен“

46 О томе рецимо [UNCTAD 2001].

47 Коруптивни капитализам се развија у земљама у којима је претерано велика улога државе. О појму детаљније у: [Попов и Станковић 2012: 252–253].

48 Чим се очекују субвенције, кредити по повољнијим каматним стопама, бесповратна средства, ослобађање од царина за одређене производе компаније покушавају да своју конкурентску позицију граде не на смањењу трошкова производње и освајању нових производа и тржишта него међусобно конкуришући у трци за посебним погодностима. То за последицу има разарајуће ефекте на производњу, запосленост и пословни морал у шта смо се најжалост и ми у Србији могли уверити у првој деценији двадесет и првог века.

на велика или ће пак бити обрнуто? Да ли ће средства за стручно оспособљавање запослених бити усмерена ка потенцијалним снабдевачима страних инвеститора или ће их моћи користити сви заинтересовани, или пак само они (партијски) подобни? Ово су само нека од питања која показују како је тешко спровести успешну политику подстицања укључивања компанија земаља пенетрације у послове с мултинационалним компанијама тј. великим страним инвеститорима.

V

Какав би на крају могао бити одговор на питање, да ли иностране инвестиције подстичу развој? Пре свега, а то проистиче и из овога рада, не постоји универзалан одговор. Стране директне инвестиције могу имати врло различите последице на економски развој земаља пенетрације: како позитивне тако и негативне.

Позитиван ефект иностраних директних инвестиција уследиће онда када се стране инвестиције одвијају под нормалним конкурентским условима који, пре свега, подразумевају ниске спољнотрговинске баријере као и мали степен рестрикција за пословање компанија у иностраном власништву. У таквим околностима стране компаније, као и мултинационалне корпорације, могу помоћи привреди земље пенетрације да своје пословање учини ефикаснијим. Или што је још вредније, стране инвестиције могу донети са собом потпуно нове типове економских активности померајући на тај начин границе пословних могућности у земљама пенетрације.

Стране инвестиције су исто тако канал за смањивање јаза за светом у области истраживања и развоја, технологије, као и менаџерских знања. Такве стране инвестиције могу имати изузетно подстицајне импликације на привреду земље пенетрације. Исто тако стране инвестиције могу генерисати *spillovers* и екстерналије како у хоризонталном, али тако, и још чешће, у вертикалном правцу. Стране инвестиције подстичу секторску конкуренцију и демонстрирају домаћим компанијама како да се суоче с конкуренцијом. Оне такође представљају својеврстан позитиван шок за домаће фирме, јер их конкуренцијом подстичу да побољшају квалитет својих производа и подигну општи ниво својих пословних перформанси.

Страни инвеститори могу понудити конкретну помоћ и обуку домаћим компанијама које желе да се укључе у пословни систем страног инвеститора као снабдевачи. Као део овакве помоћи страни инвеститори могу понудити компанијама земље пенетрације да их укључе у систем страног инвеститора (мултинационалне компаније) тако што ће им омогућити да своје производе нуде и филијалама компаније у другим земљама, али и на светском тржишту генерално узев. Надаље, страни инвеститори могу допринети смањивању цена инпута, повећању тражње, и на тај начин утицати на повећани степен профитбилности пословања домаћих компанија. Они исто тако могу са собом донети, а то је и чест случај, нове, боље и јефтиније производе и услуге потрошачима.

На другој страни, треба истаћи да стране директне инвестиције ни у ком случају нису обавезна гаранција да ће се сви ови позитивни ефекти и реализовати у свакој земљи у којој су стране инвестиције присутне. Да ли ће то тако и бити зависи од квалитета радне снаге, финансијског система и институционалног окружења.

Ако се стране инвестиције реализују на тржиштима заштићеним протекционистичким баријерама различите врсте, онда оне могу имати и негативне ефекте. Негативни ефекти се очитују у неефикасном искоришћавању домаћих ресурса и смањивању степена економског благостања у земљи пенетрације. Правило је да страни инвеститори у земљама у којима постоје рестрикције разне врсте, као на пример, обавезна заједничка улагања (*joint-ventures*), инсистирање на учешћу у технологији и слично, монтирају технологију која је знатно иза онога што је тренутни стандард у светским оквирима⁴⁹.

Рестриktivни прописи о страним инвестицијама као и рестрикције у спољној трговини погађају стране инвеститоре, али и смањују њихов позитиван утицај на стање привреда земаља пенетрације. Тако се на крају крајева догађа да рестрикције за стране инвестиције као и рестрикције у спољној трговини погађају привреду земље пенетрације.

Стране инвестиције зависе од макро и микро институционалних реформи, ниске стопе инфлације, реалног девизног курса, у разумним границама ефикасног правног система који штити својину и подстиче штедњу и инвестиције. Низак ниво корупције заједно с напред наведеним чини предуслове за креирање подстицајног окружења за стране инвестиције.

Да би се државним органима омогућило да у будућности одговорно воде економску политику, па и према страним инвестицијама, потребно је без одлагања отпочети с реконструкцијом озбиљној држави примерене инфраструктуре истраживачких институција. Србија је од 2006. године поново независна држава и као таква потребно је да располаже свим инструментима и логистиком које имају све развијене европске земље.

Независне и на науци засноване анализе су нужне за доношење оптималних одлука и у политици и у привреди стога је неопходно формирати нове и ревитализовати постојеће институције, пре свега из области економских и правних наука, које ће имати дугорочне изворе финансирања из јавних извора, за шта у свету постоје давно развијени модели⁵⁰.

Овом приликом вреди подсетити да је потребно установити јасну разлику између пројекта и научне институције. Постојање неког пројекта не значи да постоји и научна институција која се континуирано бави одређеном облашћу што се врло често пренебегава. Само из јавних и транспарентних извора финансиране институције могу бити заиста независне у своме раду и формулисању предлога, јер тада на резултате њиховог рада неће утицати евентуалне преференције приватних и/или иностраних финансијера.

49 О овоме види, на пример, [Moran 2005: 287–288].

50 Ослањање на *ad hoc* групе, формиране по принципу решавања једног проблема, можда је добар начин за организовање рекламне кампање у неком предузећу или ТВ станици, али озбиљне државе за озбиљне проблеме предлоге решења очекују од релевантних научних институција.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Попов, Ђорђе. *Процеси у свейској привреди и Србија*, Правни факултет, Нови Сад 2011.
- Попов, Ђорђе и Фуада Станковић. *Основи економије*, Правни факултет у Новом Саду, 2012.
- Попов, Ђорђе. Утицај валутне клаузуле и девизног курса на стање привреде Србије, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, бр. 3/2012.
- Bugaric, Bojan. Law and Development in Central and Eastern Europe: Neoliberal Developmental State and its Problems, *Jerusalem Papers in Regulation and Governance*, Working Paper, № 50, 2013.
- Chang, Ha-Joon, Institutions and Economic Development, *Journal of Institutional Economics*, Issue 4, Dec. 2011.
- Duning, John and Matija Rojec, Foreign Privatization in Central & Eastern Europe, CEEP – Technical Paper, 1995.
- Dunnig, John H. *The Globalization of Business*, Routledge, London/New York 1993.
- Geroski, Paul, and Alexis, Jacquemin. Corporate Competitiveness in Europe, *Economic Policy*, № 1, 1985.
- Moran, Theodore, How Does FDI Affect Host Country Development? Using Industry Case Studies to Make Reliable Generalizations, у: Moran, T., Graham, E., Bloström, M., *Does Foreign Direct Investment Promote Development?* Institute for International Economics, Washington DC 2005.
- Muchlinski, Peter, *Multinational Enterprises and the Law*, Oxford UP, Oxford 2006.
- Rugman, Alan M., *International Diversification and the Multinational Enterprise*, Lexington Books, Lexington MA 1979.
- UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development), *World Investment Report 2001 – Promoting Linkages*, UNCTAD, Geneva 2001.
- World Bank – Serbia 2011 – Country Economic Memorandum: The Road to Prosperity: Productivity and Exports, Washington DC 2011.

TOWARDS THE FORMULATION OF A STRATEGY FOR ATTRACTING FOREIGN
INVESTMENT

DJORDJE POPOV

University of Novi Sad, School of Law, Department of Law and Economics

Trg Dositeja Obradovića 1, Novi Sad, Serbia

Djordje.Popov@pf.uns.ac.rs ; dj.popov@eunet.rs

SUMMARY: A strategy for attracting foreign investment is an essential part of a scientifically based strategy for the economic and social development of Serbia. Economically successful countries have shown that a clearly defined industrial policy is an essential precondition for the inflow of foreign investments and for their contribution to economic development. In order to make the business climate in Serbia competitive, along with a number of other measures, the elimination of corruption must be especially vigorously pursued. Redefinition of the exchange rate policy, changes of the Law on Privatization, and an independent judiciary are also preconditions for a favorable business climate in Serbia.

KEY WORDS: strategy, foreign investment, industrial policy, multinational companies, business climate

ИНДУСТРИЈА СРБИЈЕ (1990–2013)

МИЛАН С. ШОЈИЋ

Члан Научног друштва економиста Србије
milansojic49@gmail.com; milan.sojic@nbs.rs

САЖЕТАК: У овом раду су презентована кретања и проблеми у знатно ослабљеној индустрији Србије, који захтевају што ефикасније решавање, како би се зауставила дезиндустријализација и знатно унапредила индустријска активност. Индустрија Републике Србије била је у 2012. години, на нивоу од свега 38,4% нивоа индустријске производње из 1989. године. Због тога је, поред деловања осталих фактора, и бруто домаћи производ Србије крајем 2012. године био на нивоу од око 62% од нивоа из 1989. године. Према последњим расположивим званичним подацима, удео индустрије у номиналном бруто домаћем производу Републике Србије износио је у 2012. години око 19%, што је знатно испод удела индустрије у другим земљама (у земљама евро-зоне око 28%, Европи и централној Азији око 31%). Фактори који су знатније утицали на наведену дезиндустријализацију у Србији су: економске и финансијске санкције према Србији; уништење дела индустријских капацитета у току НАТО бомбардовања; примењена убрзана либерализација домаћег тржишта; превисок увоз роба и услуга; трговински дефицит, дефицит текућег платног биланса; неадекватан модел економског развоја и недовољно стимулативна макроекономска политика у периоду од 2001. до 2012. године; слабљење економске активности и увозне тражње у развијеним европским и другим земљама у време последње финансијске кризе; наша унутрашња недовољна организованост и др. Тек су у 2013. године, побољшана кретања у индустрији Србије. Према подацима званичне статистике, укупна индустријска производња била је у 2013. години за 5,5% већа у поређењу с 2012. годином.

Почетни предуслов за излазак из садашње привредне кризе и убрзање индустријске активности у нас је да се што пре – већ у 2014. години – преполови дефицит трговинског биланса роба и услуга (на испод 8% бруто домаћег производа), преполови дефицит текућег биланса плаћања (на испод 5% бруто домаћег производа), као и фискални дефицит (испод 4% БДП), а паралелно с тим примени нова развојна стратегија до 2020, односно до 2025/30 године. У основи, потребно је проучити и применити моделе развоја индустрије и индустријског извоза оних земаља које имају вишегодишње суфиците у спољнотрговинској размени (на пример, Јужна Кореја, Немачка, Кина, Јапан и др.). Посебно наглашавамо да је потребно проучити искуства у финансирању сопственог развоја која је применила Немачка након Другог светског рата (паралелно с Маршаловим планом) и у време уједињења две Немачке, након пада берлинског зида.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, дезиндустријализација, економске и финансијске санкције, убрзана либерализација, низак извоз, превелики увоз, преполовити дефиците, нови модел развоја

Досадашња кретања и проблеми у сасвим ослабљеној индустрији Србије захтевају што брже и ефикасније решавање, како би се *зауставила дезиндустријализација* и знатно унапредила индустријска активност у средњем року.

Веома је важно истаћи чињеницу да је *индустрија Републике Србије у 2012. години*, према званичним статистичким подацима, била на ниво од свега 38,4% од нивоа *индустријске производње из 1989. године*. Тек је у протеклим месецима 2013. године *индустријска производња осетније порасла*.

Таква *дезиндустријализација до 2012. године* није забележена ни у *једној европској земљи након Другој светској рати*.

Сада је *запосленост у индустрији врло ниска*. Само у последњих 12 година, *зајосленост у индустрији Србије је ирејоловљена* и нужно је тај тренд битно променити.

Индустрија Србије није конкурентна ни на сираним, а у знајном броју ирана ни на домаћем иржишију. Зато је посебно значајна примена *нове сираије* и модела даљег развоја *индустрије Србије*, јер је садашња *индустријска активност знатно испод потенцијала Републике Србије*.

Нова стратегија убрзања реиндустријализације паралелно мора дефинисати *сираије јачања индустријској извоза на средњи и дути рок*. Без *јачања индустријског извоза* није могућ излазак из садашње економске кризе. У том циљу потребна је знатно већа подршка развоју малих и средњих предузећа (МСП), али и развоју неколико крупнијих индустријских предузећа, по угледу на француски модел у време Де Гола, после Другог светског рата.

На основу нове стратегије развоја индустрије Србије, морају такође бити конкретизоване *мере макроекономске и развојне иолишке* које ће омогућити излазак из садашњег неповољног стања индустрије и укупне привреде.

Исто тако, од посебног значаја је *иовећање иехничко-иехнолошке ойремљености индустрије*, с обзиром на њен изразит технолошки застој. *Индустријска опрема је у Србији у великом степену отписана*. *Индустријски капацитети захтевају техничко-технолошку модернизацију, реконструкцију или ревитализацију*.

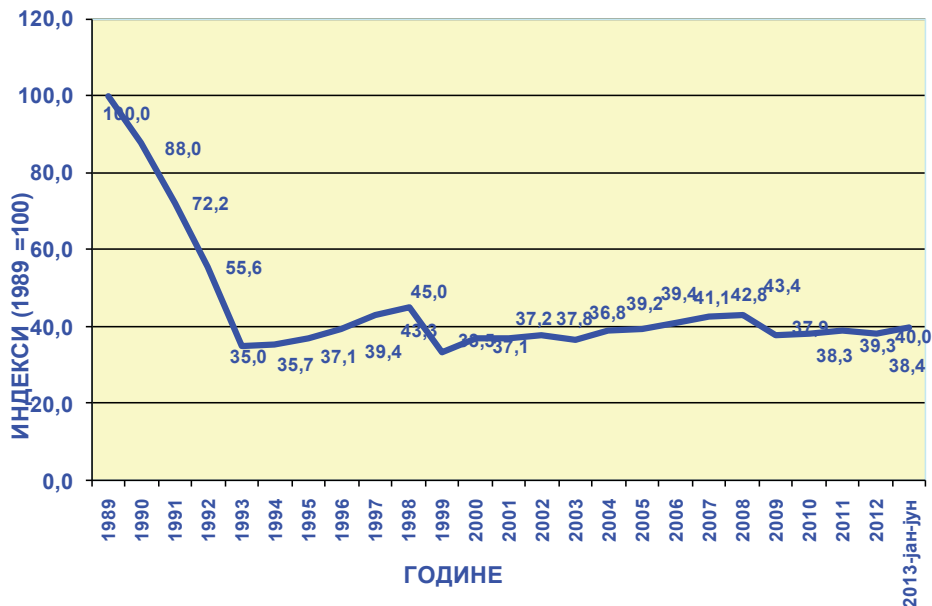
Може се оценити да је у Србији *ироцес ириваиизације* индустријских предузећа имао релативно *мали економски ефект* на кретање индустријске производње и бруто домаћи производ индустрије у протеклој деценији. Знатни приходи од приватизације нису били усмерени на оживљавање индустрије и привреде, него претежно у текућу потрошњу.

У индустрији Србије је *ниско коришћење каиацииетта*. У њеном доминантном делу, *коришћење капацитета не прелази једну половину*, па и једну трећину инсталираних капацитета. Бројне су индустријске делатности с ниским или недовољним коришћењем капацитета и то у: металској, електро, текстилној, кожарској, дрвној и низу других индустријских грана или групација. Према расположивим подацима и проценама, капацитети се у делу грана прерађивачке индустрије користе и испод једне трећине (индустрија одеће, производа од коже, канцеларијских машина, дела дрвне индустрије и др.).

Услед бројних проблема, који се уочавају у виду: *ниске производње и ниског коришћења капацитета, недовољног извоза и неконкурентности*, у индустрији Србије је и *ниска ирофишадилност*, јер се *неио финансијски резултати*

* Ставови у овом прилогу су лични ставови аутора.

КРЕТАЊЕ ИНДУСТРИЈСКЕ ПРОИЗВОДЊЕ У СРБИЈИ (1989–2013)

© by Milan Sojic

индустрије у односу на капитал, у последњих 5 година, креће углавном од $-5,9$ у 2009. години до $1,2\%$ (од вредности капитала) у 2012. години. То је испод нивоа профитабилности у индустрији конкурентских земаља.

Извоз индустрије је сада низак, што има неповољне консеквенце на трговински биланс и платнобилансну ситуацију. Део наше индустријске производње је изгубио ранија ино тржишта у ЕУ и источноевропским земљама у транзицији и потребни су велики напори и додатна улагања да се вратимо на та тржишта.

Свакако да је још већи проблем, што је део наше индустрије изгубио и већи део домаће тржишта, с обзиром на велику конкуренцију иностране робе, након убрзане либерализације домаћег тржишта и снижавања царинских стопа на увозне производе и услуге, без потребних припрема за увођење овако оштрих мера.

Предложено фиксирање девизног курса динара, као једно од могућих решења у оквиру Нацрта стратегије реиндустријализације Србије није решење за реиндустријализацију у Србији, јер би то довело до слабења извоза индустријских и других производа, осетног повећавања укупног увоза и даљег стагнирања индустрије. То би само, на системски начин (нарочито ако се прецени вредност домаће валуте) повећавало профитабилност увозних предузећа. Тиме би се екстерна неравнотежа, у виду великог трговинског дефицита и дефицита текућег платног биланса, додатно повећавала. Иначе, монетарни модел валут-

ПРОФИТАБИЛНОСТ ИНДУСТРИЈЕ И ПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ
(ИЗНОСИ У МИЛИОНИМА ДИНАРА)

	2008	2009	2010	2011	2012
Индустрија Србије					
Нето добит	107.1	92.76	114.29	189.14	195.5
Нето губитак	149.99	189.32	143.27	172.69	168.71
Нето финансијски резултат	-42.89	-96.56	-28.98	16.45	26.79
Капитал	1636.64	1636.52	1756.01	2435.79	2311.26
Укупна актива	3384.37	3578.18	4012.88	5016.4	5137.88
Нето финансијски резултат / Капитал,%	-2.62	-5.90	-1.65	0.68	1.16
Нето финансијски резултат / Укупна актива,%	-1.27	-2.70	-0.72	0.33	0.52

Привреда Србије					
Нето финансијски резултат / Капитал,%	-0.94	-2.37	-2.19	1.21	-1.14
Нето финансијски резултат / Укупна актива,%	-0.42	-1.01	-0.87	0.53	-0.48

Извор: Јавно објављена саопштења АПР.

ног одбора (currency board), с фиксирањем девизног курса сада се примењује у малом броју земаља у свету, што само по себи говори о овом моделу монетарног регулисања. *Валутни одбор* се, по правилу, може ефикасно примењивати само у краћем временском интервалу у случају високе инфлације и краткорочне стабилности тржишта.

Низ других предложених макроекономских мера радне групе, наведених у оквиру Нацрта стратегије реиндустријализације Србије укључујући нови приступ и концепт економског развоја, оснивање развојне банке, смањење цене капитала, нових технологија, елиминисање аутпут јаза, очување и повећање запослености, ефикасне координације монетарне и фискалне политике и др., су прихватљиви, добро образложени и у складу су с напорима које чини нова Влада Србије. Нова Влада је наследила енормне проблеме – презадуженост и дефицит трговинског биланса, текућег платног биланса и фискалног биланса – од претходне Владе из 2012. године.

Сада је отплата спољног дуга достигла чак око 14–15% процењеног БДП, што је енорман терет за привреду и становништво и представља велико ограничење даљег развоја Србије. Ово тим пре што је реални раст бруто домаћег производа у протеклих пет година био испод 2% годишње или пак негативан, тако да имамо велики јаз између отплате дуга и прираста бруто домаћег производа (видети графикон 3 у Прилогу).

Посматрано по годинама, највећи пад индустријске активности евидентиран је у време економских и финансијских санкција и ратних конфликта (1990–1993); затим НАТО агресије (1999. године) и економске и финансијске кризе у свету (2009. године).

Посматрано по секторима индустрије, највећи пад производње у периоду од 1990. до 2012. године евидентиран је у прерађивачкој индустрији (чак –65%), а затим у рударству (–25%), док је у електропривреди, производњи гаса и воде остварен раст производње (од око 19%):

Индекси (1990=100)

2012/1990

Индустрија –укупно	38,4
• Вађење руда и камена	75
• Прерађивачка индустрија	35
• Производња електричне енергије, гаса и воде	119

У периоду од 2000. до 2012. године, индустријска производња је повећана само за 3,6% или око 0,3% годишње.

Посматрано по намени, у периоду од 2000. до 2012. године, повећана је само производња енергије, интермедијарних производа и нетрајних производа широке потрошње.

Знатан пад индустријске производње је од 2000. до 2012. године, остварен у производњи капиталних производа и то за 49,6% и домаће производње трајних производа широке потрошње за 16,8%.

Посебно је невољна ситуација у делу индустријских делатности од 2008. до 2012. године, где је у већем делу делатности опала производња за 20% до 50%, што није само резултат екстерних утицаја, него и негативног дејства бројних унутрашњих фактора, пре свега неадекватне макроекономске политике у том периоду (видети графикон 4 у Прилогу).

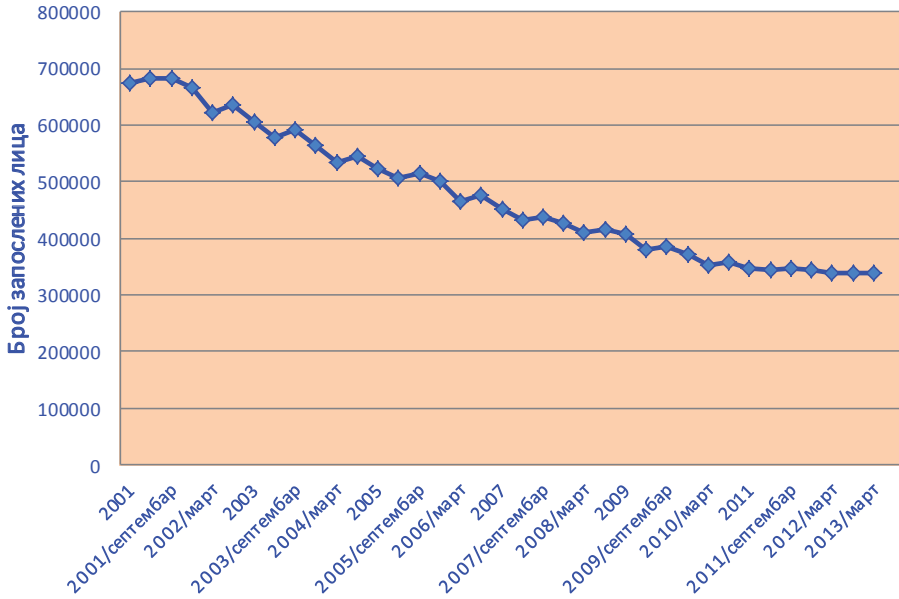
Зайосленост у индустрији Србије драстично је опала од 2001. до 2012. године и тиме је изгубљен знатан део бруто домаћег производа индустрије; повећани су социјални и бројни други друштвени проблеми (видети графикон 1 у Прилогу). Према подацима званичне статистике, у индустрији Србије је у 2001. години било запослено око 700 хиљада радника, да би на крају 2012. и почетком 2013. године тај број био смањен на око 340 хиљада лица. Највећи пад запослености био је у прерађивачкој индустрији Србије.

Међу изазове у погледу убрзања индустријализације у нас можемо навести: обим, структуру и економску ефикасност домаћих и страних инвестиција; одлив високо стручне радне снаге у иностранство (одлив мозгова); будућу развојну стратегију и макроекономску политику, стање конкурентности домаће индустрије, редуковање јавне потрошње и др.

Такође, једно од значајних ограничења за убрзани будући развој индустрије је производња и понуда електричне енергије и дела осталих енергената, тим пре што није било изградње нових електроенергетских капацитета у дужем периоду.

ПРИЛОГ

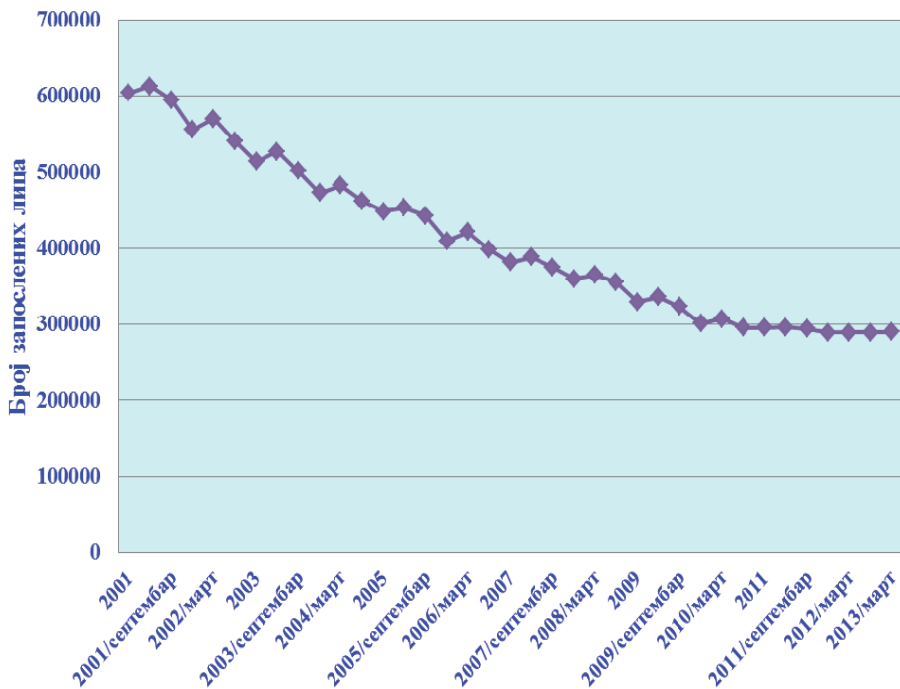
Графикон 1. ЗАПОСЛЕНОСТ У ИНДУСТРИЈИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 2001-2013

© by Milan Sojic

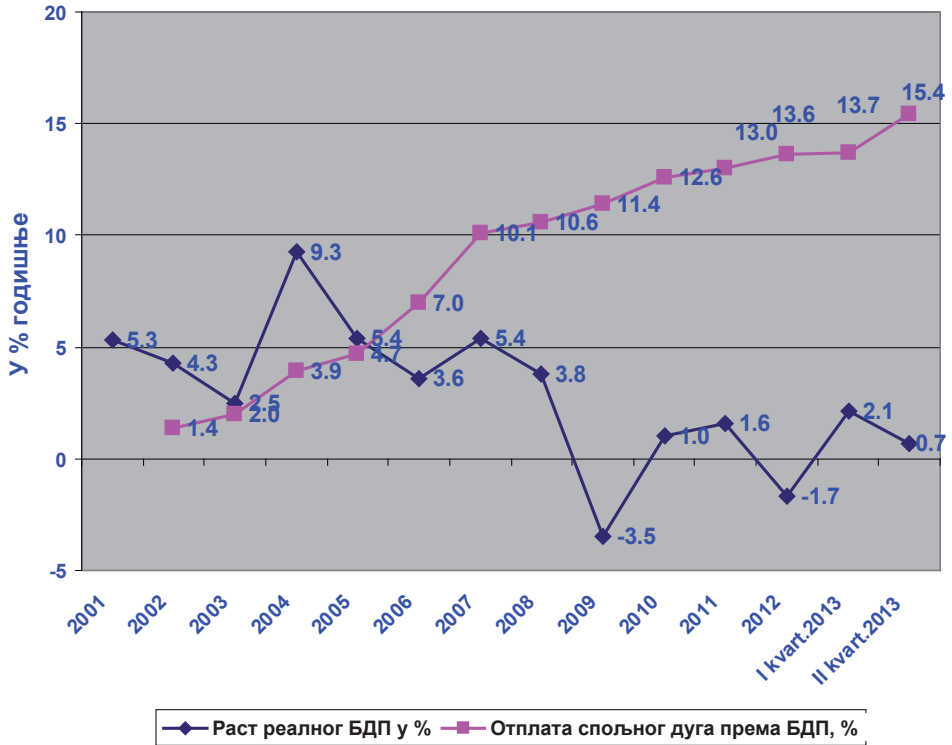
Према подацима званичне статистике, у прерађивачкој индустрији Србије је у 2001. години било запослено близу 613 хиљада радника, да би на крају 2012. и почетком 2013. године запосленост смањена на око 290 хиљада лица. Дакле, тај пад је износио око 323 хиљада лица.

Графикон 2. ЗАПОСЛЕНОСТ У ПРЕРАЂИВАЧКОЈ ИНДУСТРИЈИ СРБИЈЕ 2001-2013

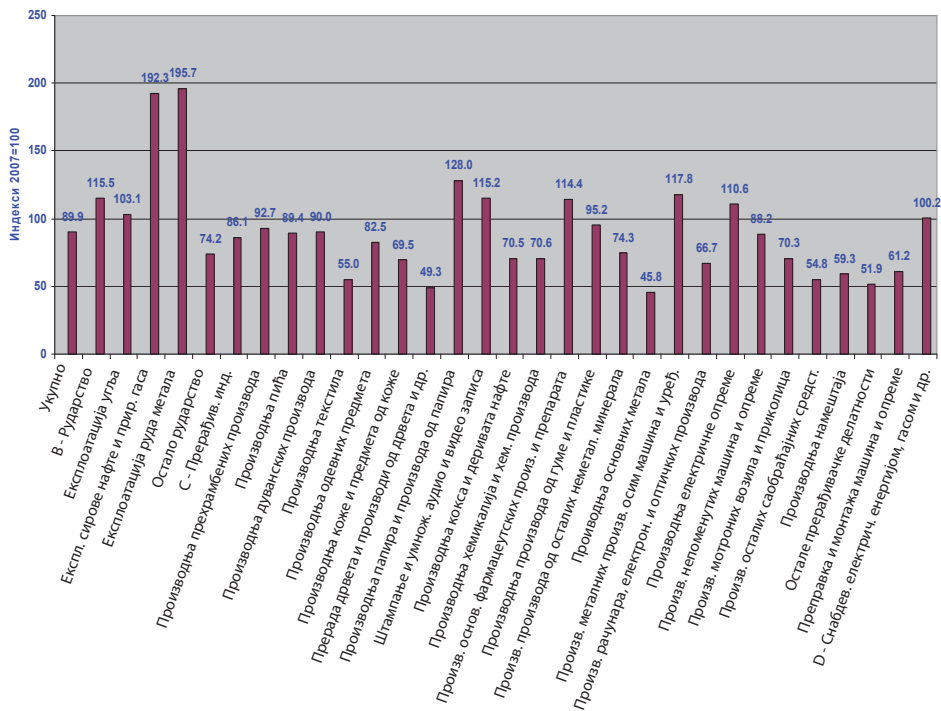

© by Milan Sojic

Графикон 3. ОТПЛАТА СПОЉНОГ ДУГА И ЕКОНОМСКИ РАСТ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 2001-2013

Графикон 4. ИНДУСТРИЈСКА ПРОИЗВОДЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 2008-2012

Извор: Подаци РЗС, Београд

MANUFACTURING IN SERBIA
(1990–2013)

MILAN S. ŠOJIĆ

Member of the Serbian Economists Learned Society
milansojic49@gmail.com; milan.sojic@nbs.rs

SUMMARY: This paper reviews the movements and problems of the significantly weakened Serbian industry. These problems need to be addressed urgently in order to halt the process of deindustrialisation and to promote industrial revival. Industrial output in 2012 was only around 38.4% of that recorded in 1989. Because of this, and some other factors, at the end of 2012 Serbia's GDP amounted to around 62% of the 1989 figure. Based on the latest available official statistics, in 2012 the share of industry in nominal GDP was around 19%, significantly below the level registered in other countries (around 28% in euro zone members and around 31% in Europe and Central Asia). The factors that had a considerable impact on the process of deindustrialisation in Serbia include the following: the economic and financial embargo; devastation of a part of industrial capacities in the NATO bombing; accelerated liberalisation of the domestic market; excessively high imports of goods and services; trade deficit; current account deficit; inadequate model of economic growth and insufficiently stimulating macroeconomic policy in the period 2001–2012; weakening of economic activity and import demand in developed European and other countries during the recent financial crisis; lack of organisation, etc. It was only in 2013 that the Serbian industry perked up. According to official statistics, total industrial output in 2013 was 5.5% higher than in 2012.

The key prerequisite for exiting the current economic crisis and stepping up industrial activity in Serbia is to halve the foreign trade and current account deficits as soon as possible (already in 2014) to below 8% and 5% of GDP respectively, and to slash the fiscal deficit (to below 4% of GDP) and implement a new development strategy covering the period up to 2020 and beyond, up to 2030. Basically, we need to analyse and apply industrial development and industrial export growth models applied by countries that have been recording foreign trade surpluses for years (e.g. South Korea, Germany, China, Japan and others). Note in particular the importance of exploring the experiences in own development financing, the approach applied by Germany in the aftermath of WW II (parallel with the Marshall Plan) and the fall of the Berlin Wall and the reunification of East and West Germany.

KEY WORDS: Serbia, deindustrialization, economic and financial sanctions; accelerated liberalization, low exports, high imports; halving deficits, a new model of development

ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА – МИТ ИЛИ СТВАРНОСТ?

ЉУБОДРАГ САВИЋ

Универзитет у Београду, Економски факултет

Каменичка 6, Београд, Србија

ljubas@vektor.net

САЖЕТАК: Убрзана индустријализација имала је веома значајно место у послератном развоју Србије. За кратко време остварени су врло импресивни резултати. По нивоу развијености Србија је крајем осамдесетих година прошлог века припадала групи средње развијених индустријских земаља. У последњој деценији 20. века Србија се суочила с огромним проблемима (распад СФРЈ, грађански рат, санкције, хиперинфлација, агресија НАТО пакта), што је веома неповољно деловало на развој индустрије. После октобарских промена 2000. године веровало се да је најгоре прошло и да Србији предстоје бољи дани. Уместо индустријализације, успостављен је модел развоја који се ослањао на прилив страног капитала, увоз и динамичан раст услуга. Изабраном стратегијом развоја, катастрофалним моделом приватизације и потпуном либерализацијом спољне трговине Србије, практично је настављено убрзано урушавање српске индустрије, започето у последњој деценији 20. века. Од почетка глобалне економске кризе, Србија се налази у веома тешкој економској ситуацији. У тражењу могућих одговора, како савладати кризу и успоставити ефикасан и дугорочно одржив модел развоја, поновна извозно оријентисана индустријализација чини се као сасвим реална и прихватљива алтернатива.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: индустријализација, индустријска политика, стратегија развоја

Убрзана индустријализација имала је значајно место у послератном развоју Србије. За кратко време остварени су врло импресивни резултати. Србија је крајем осамдесетих година припадала групи средње развијених индустријских земаља. Пропаст социјализма у Источној Европи и пад Берлинског зида изазвали су крупне тектонске поремећаје и на ширим балканским просторима. Распала се СФРЈ и почео је грађански рат, који је произвео огромна разарања и велики број људских жртава. Србија је доживела хиперинфлацију, разарајуће међународне санкције и варварско бомбардовање од стране земаља НАТО пакта. Као епилог ових догађања, десио се 5. октобар 2000. године. Веровало се да је најгоре прошло, и да Србију чекају много бољи дани.

Некима је заиста свануло, али већини још није. Владајућа политичка елита, уз подршку дела пословне и интелектуалне елите, успоставила је систем, који је мањем броју изабраних и повлашћених обезбеђивао невероватно богатство и огромну моћ. Успостављен је модел развоја, који се ослањао на прилив страног

капитала, увоз и динамичан развој услуга. Важна полуга у његовом функционисању је био „јак“ динар, због чега је увоз био знатно исплативији од извоза. Таквим моделом развоја, настављено је урушавање српске индустрије, започето у последњој деценији 20. века.

Разорни ефекти и неочекивана дужина трајања глобалне економске кризе показали су да је неолиберални модел развоја био кључни узрок њеног почетка. Криза се прелила и у Србију, али она би се десила, чак и да није било светске економске кризе.

Решења за проблеме понудили су аутори неке од 106 различитих стратегија развоја Србије донетих од 2001. године наовамо. Нико од њих, али и од оних који су им годинама давали прилике, није се запитао, зашто смо запали у тешку економску кризу, и поред оволиког броја стратегија? Да ли је проблем у онима који су наручили те стратегије или у онима који су их писали, или и у једнима и другима?

И садашња Влада је формирала Савет за национални препород, чији недавно обелодањени папир о реиндустријализацији није много одмакао од сличних, који су у последњих неколико година помпезно лансирани. Први је настао на „чувеном“ Копаоничком бизнис форуму. Средином 2010. године светлост дана је угледао „Посткризни модел развоја Србије“, па затим документ „Европа 2020“ бившег председника државе, а 2011. године на увид јавности је понуђена и „Стратегија развоја индустрије Србије од 2011–2020. године“. И поред низа, више или мање озбиљних докумената, српска индустрија тоне у све дубљу економску кризу. У чему је онда проблем?

Управо у томе, што ни актуелна Влада није много научила на лошим искуствима из недавне прошлости. Да јесте, нову Стратегију реиндустријализације, не би предлагали неки од крупних српских капиталиста, који су се енормно обогатили на увозу и услугама, користећи благодети прецењеног српског динара. Стратегију нове индустријализације треба да предложи они који су убеђени да она може Србију изабавити из дубоке економске и друштвене кризе. Кључни предуслов за њено доношење и ефикасно спровођење јесте општи национални консензус и безрезервна подршка државе.

Због тежине и броја проблема, поновна индустријализација Србије изгледа као немогућа мисија, али искуства земаља из даље и ближе прошлости показују да је она изводљива. Пошто се поновна индустријализација Србије никако не може десити сама од себе, неопходан је активистички приступ државе, који не подразумева државно управљање развојем индустрије.

Циљ рада је да оцени досадашње ефекте актуелног модела развоја, укаже на значај индустријализације за укупан привредни и друштвени развој земље и да предложи основне елементе будуће стратегије развоја српске индустрије.

ТРАНЗИЦИОНИ ЕФЕКТИ РАЗВОЈА СРБИЈЕ

У послератном развоју наше земље индустријализација је имала веома истакнуто место. За неколико деценија Србија се, као део бивше СФРЈ сврстала у

средње развијене индустријске привреде. Распадом државе, увођењем санкција међународне заједнице и ратовима на просторима бивше земље, индустријски развој је драматично прекинут.

Променом власти двехиљадите године, Србија је почела спровођење друге фазе транзиције. Уместо индустрије, примат у развоју су добиле услуге. Трошили смо за четвртину више него што смо производили, а увоз је био двоструко виши од извоза. Лошим концептом приватизације настављен је процес уништавања српске индустрије.

Актуелна светска економска криза потврдила је неколико важних чињеница које су годинама гуране под тепих. Слом финансијског, а затим и реалног сектора, показао је да тржишни механизам није тако савршен и супериоран, како се сматрало до почетка текуће економске кризе. Опадање производње и губитак радних места суспендовали су деценијама изграђиван механизам слободне трговине. Због оштрине и продуженог трајања економске кризе, реални сектор привреде се поново нашао у фокусу антикризних мера влада већине земаља света.

Претходну деценију привредног развоја Србије обележиле су терцијаризација и дезиндустријализација. Глобална економска криза је снажно погодила српску привреду и нарочито индустрију, потврдивши упозорења малобројних да модел развоја, у коме доминира сектор услуга, темељен на приливу страног капитала и приходима од приватизације, не може обезбедити задовољавајући и дугорочно одржив развој. Дугогодишње запостављање развоја реалног сектора и значајно смањење прилива страног капитала и прихода од приватизације, учинили су „стари“ модел развоја неупотребљивим.

Проблем ригидне и неефикасне социјалистичке индустријализације бивше социјалистичке земље, данас чланице ЕУ, након почетне транзиционе кризе елегантно су решиле, развијајући модерну индустрију, темељену на приливу страног капитала и брзо растућем извозу. Таква оријентација је довела до раста учешћа индустрије у стварању бруто домаћег производа. У 2011. години у Румунији оно је износило 41%, у Чешкој 36%, Словачкој 35%, Словенији 32% и Мађарској 31%. Исте године учешће индустрије у БДП-у у Норвешкој је било 40%, у Јужној Кореји 39%, Русији 37%, Немачкој 28% и Јапану 26% [World Bank 2013]. Истовремено, у нашој индустрији се креирало свега 18% бруто домаћег производа. Кина је у последњих неколико деценија, па чак и за време економске кризе, бележила двоцифрене стопе раста индустријске производње, због чега је расло учешће индустрије у стварању БДП-а, достигавши 47% у 2011. години.

Јасан заокрет према реиндустријализацији је сасвим недвосмислено учинила и Европска унија на Лисабонском самиту у марту 2000. године, када је планирано да до 2010. године Европска унија постане најконкурентнија привреда у свету. Нова индустријализација у ЕУ се заснивала на знању, иновацијама и предузетништву. ЕУ је признала [Commission of the European Communities, 2002.] да што пре треба напустити „широко распрострањену, али погрешну претпоставку да у информатичким и сервисним друштвима, и на знању заснованој економији, прерађивачка индустрија не игра више кључну улогу“. Исти

однос према индустрији ЕУ је задржала и у документу „Европа 2020“ [European Council 2010].

Имајући у виду значај индустрије у привредном развоју већине земаља света, необјашњиво је зашто је Србија у другој фази транзиције водила економску политику која је довела до потпуног слома српске индустрије. Веровало се да ће тржишне силе прорадити и да ће слободна конкуренција изнедрити модерну и високо ефикасну привреду, која се лако може укључити у међународну размену. Највећа жртва таквог приступа је била индустрија, која је од мотора развоја у већем делу послератног периода, постала хронични болесник који очекује радикалну и хитну терапију.

Који су ефекти послератне индустријализације Србије? У периоду 1955–1990. година остварена је просечна годишња стопа раста индустријске производње од 7,7%, због чега је њен физички обим у 1990. години у односу на 1955. годину повећан 11,4 пута [Савић 2013: 334]. У индустрији је било запослено 1,1 милион радника (1955. године 275 хиљада), и у њој се стварало 44% БДП-а. Индустријски центри су били носиоци развоја.

У последњој деценији 20. века, индустрија Србије је запала у кризу, остварујући опадајућу просечну годишњу стопу физичког обима производње од –6,6%. У 2000. години индустрија је запошљавала 765 хиљада радника, а учешће индустрије у стварању БДП-а је износило 29%. Већина индустријских центара се налазила у дубокој економској кризи.

И после октобарских промена настављена је агонија српске индустрије. Од 2001–2011. године остварена је врло скромна просечна годишња стопа раста индустријске производње од свега 0,7%. До почетка глобалне економске кризе просечна годишња стопа раста индустријске производње износила је 1,9%, а од 2009–2011. године бележена је опадајућа просечна годишња стопа од –2,7%. Физички обим индустријске производње у 2011. години био је свега 5,4 пута виши него у веома далекој 1955. години. У 2013. години у индустрији је било запослено свега 275 хиљада радника, исто, као и далеке 1955. године. Допринос индустрије стварању БДП-а је био само 18,1 одсто. Индустријски центри су постали „црне рупе“ развоја Србије.

У односу на 1990. годину, ниво индустријске производње у 2013. години је износио свега 44 одсто. У 2007. години у Србији је било 28 градова – индустријских центара, с више од једне хиљаде запослених, а 1990. године таквих индустријских центара у Србији је било 62. У 2007. години Србија је имала 55 предузећа с више од хиљаду запослених радника, а 1990. таквих предузећа је било 217. У 1990. години у Београду је било запослено 245 хиљада радника у индустрији, а 2007. године свега 14 хиљада.

У транзиционом моделу развоја најдинамичнији раст су бележиле услуге, темељене на енормно високом увозу, који је у периоду 2001–2011. године износио 113 милијарди евра. Огромну количину увезене робе требало је превести, продати, осигурати и обезбедити новац за њено финансирање. Важно питање, које управљачи Србијом, све до почетка глобалне економске кризе уопште нису разматрали – гласи: како у дугом року уредно сервисирати врло висок и убрза-

но растући јавни и спољни дуг Србије, када је наш извоз врло скроман, а спољнотрговински дефицит огroman?

Запостављањем развоја реалног сектора и динамичног повећавања извоза, привредни раст темељен на високом увозу и енормном спољном задуживању, пре или касније неминовно успорава [Савић 2008: 16–18]. Развој економије постаје виртуелан и зависан од увоза, кога опредељују расположива страна средства плаћања, односно могућност даљег задуживања земље. Дакле, на почетку зачараног круга се налази висок увоз, који обезбеђује натпросечан раст услуга, на које се зарачунава и наплаћује ПДДВ, што све заједно обезбеђује високе стопе раста БДП-а. Функционисање „модела” било је олакшано прецењеним динаром и вештачким повећањем ниске куповне моћи домаћег незапосленог и слабо плаћеног становништва кроз „повољне” кредите, које је становништво неопрезно узимало.

Функционисање оваквог „модела” развоја, као код пирамидалне штедње, пресудно је зависило од довољног прилива страних средстава плаћања. Према расположивим подацима Министарства финансија и Народне банке Србије, у периоду 2001–2011. година у Србију је ушло преко 117 милијарди евра. Од тога 13 милијарди евра је било ново задуживање, 15 милијарди евра стране директне инвестиције, 54 милијарде евра извоз, 2,6 милијарди евра приходи од приватизације (део је дошао кроз стране директне инвестиције) [Република Србија, Министарство финансија, Билтен јавних финансија 2013: 16–17], 29 милијарди евра дознаке, а 3 милијарде евра донације [Народна банка Србије 2013, Платни биланс РС 2001–2012].

Терцијаризација привреде потпуно је деформисала привредну структуру, доводећи до бројних дебаланса, које је на површину изабацила глобална економска криза. У урушавању српске индустрије посебно место заузима модел приватизације. Након деценије његовог спровођења, може се оценити да процес приватизације у Србији није искоришћен за реструктурисање и ревитализацију индустријских капацитета који су у претходном периоду били носиоци привредног развоја, запослености и извоза наше земље. Напротив, већина највећих индустријских предузећа временом је тонула све дубље, пошто ниједна влада до сада није имала адекватан програм њиховог реструктурисања и приватизације.

У прерађивачкој индустрији која чини највећи део укупне индустрије, процес приватизације готово је завршен, јер је до сада приватизовано 878 предузећа [Република Србија, Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011–2020: 91], док је за приватизацију преостало још свега 39 предузећа, не рачунајући 258 предузећа у којима су у међувремену поништени уговори. Судбина приватизованих предузећа у којима су раскинути уговори веома је лоша. Нереално је очекивати да та предузећа поново постану ефикасна, јер се њима више година врло лоше управљало. Није ли то у потпуној супротности с једном од кључних парадигми која од почетка прати актуелни модел приватизације – да је приватна својина по дефиницији ефикаснија од друштвене и државне – што су креатори актуелног закона наводили као кључни аргумент да друштвену и државну својину што пре треба заменити приватном.

ЗНАЧАЈ ИНДУСТРИЈЕ У РАЗВОЈУ ПРИВРЕДЕ ЗЕМЉЕ

Најважнији циљ економског, односно друштвеног развоја је што потпуније задовољење укупних потреба становништва. Он се најбрже остварује максимизацијом економског раста. Циљеви који се остварују индустријализацијом знатно су шири, тако да је у развоју већине земаља индустријализација имала кључно место. У тој чињеници и лежи одговор на питање, због чега је већина земаља индустријализацији приступала врло одговорно [Савић 2013: 6–9].

Осим убрзавања економског раста, значај индустријализације се огледа и у динамичној промени привредне, односно индустријске структуре. Природне компаративне предности немају више онај значај који су имале у недавној прошлости. До изражаја све више долазе тзв. створене конкурентске предности.

Раст запослености и ширење производних капацитета ствара неопходне предуслове за пораст продуктивности рада и ефикасности средстава, односно раст материјалне производње. Тиме се ствара додатни простор за нови раст запослености и производних капацитета, што на старту индустријализације обезбеђује снажну експанзију индустријске производње. Више фазе индустријализације захтевају знатно веће ослањање на научно-технички прогрес, значајније отварање према окружењу и диверсификацију производне структуре. Због тога је питање запослености економски, али и врло важан друштвени задатак, који у савременим условима материјалног благостања високо индустријализованих земаља све више добија на значају.

Научно-технички прогрес је један од најзначајнијих фактора развоја, о чему илустративно говори податак да је преко 90% свих проналазака, с којима данас располаже човечанство везано за последња два века, а то је као што се зна време убрзане индустријализације. Тако динамичан развој научно-техничког прогреса понекад рађа страх да човечанство неће увек бити у стању да на адекватан начин контролише резултате свога рада. Треба веровати да ће духовни развој људског друштва, бар за корак увек бити испред материјалног, и да ће човечанство умети да сачува планету земљу за будућа поколења.

Значај индустрије се огледа и у радикалној промени структуре спољнотрговинске размене земље. С развојем индустрије економске везе с иностранством се мултипликују, првенствено због трансфера иностране технике и технологије и освајања нових тржишта. Динамичан развој индустрије из основа мења структуру спољнотрговинске размене. Извоз примарних производа уступа место извозу производа виших фаза прераде, а увоз робе широке потрошње бива допуњен увозом технологија и репроматеријала. Шире укључивање земље у међународну поделу рада, борба за освајање нових тржишта, промене и на страни извоза и на страни увоза, по правилу делују веома повољно на трговински биланс земље.

Динамичан развој индустрије отвара простор и за брз развој других делатности, које такође имају значајно повратно дејство на развој индустрије. Илустративан пример је велики утицај развоја индустрије на развој пољопривреде, односно шире посматрано, значај развоја индустрије на побољшавање укупних радних и животних услова на селу.

НОВА ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И ИНДУСТРИЈСКА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ У НАРЕДНОМ ПЕРИОДУ

Због великог броја проблема, смањеног и отежаног прилива страног капитала, извозно оријентисана индустријализација у најкраћем року може значајније повећати раст БДП-а, запослености и извоза, чиме ће се створити услови за консолидацију јавних финансија и рапидно смањење фискалног дефицита.

Како би требало одређивати развојне приоритете индустрије у наредном периоду, имајући у виду да је постојећи начин избора био недовољно озбиљан и интересно оријентисан. Такав приступ доминира и у „Нацрту стратегије реиндустријализације Србије“ радне групе за реиндустријализацију Националног савета за привредни опоравак, где су као приоритети означени следећи сектори, који – како аутори кажу – имају компаративне предности: енергетика, пољопривреда, прехранбена индустрија, индустрија млека, металургија, инфраструктура, саобраћај и логистика, ИКТ, туризам, као и сектори који имају конкурентске предности: грађевинарство, металопрерађивачка индустрија, индустрија транспортних средстава, фармација, индустрија пољопривредних машина, војна индустрија, pro-ageing [Димитријевић и др. 2013: 14–15].

Невероватно је да су аутори међу 16 предложених сектора приоритетних за индустријализацију, сврстали и 6 сектора (пољопривреда, инфраструктура, саобраћај и логистика, туризам, грађевинарство, pro-ageing), који по важећој српској класификацији делатности [Службени гласник РС, бр. 54/10] не припадају индустрији. Измешани су сектори, области, гране и групације. У овом документу су предложени као приоритетни сектори и неки, који у класификацији делатности уопште не постоје, па се поставља питање, ако би Влада Србије и усвојила овако предложене приоритете, на које делатности би се они односили?

Приоритете будућег развоја индустрије Србије треба одређивати искључиво на нивоу производа (изузетно за неке гране и групе), на основу пажљиве оцене наших компаративних и (конкурентских) предности и анализе тражње на светском тржишту за тим производима. Тако одређени приоритети треба да уживају максималну државну подршку (индустријска политика).

Они обухватају мањи део укупне индустријске производње. Да би се ефикасно остварили индустријски и укупни циљеви развоја, Влада Србије треба да ради на успостављању здравог тржишног амбијента, који ће створити неопходе услове за развој и осталих индустријских и привредних делатности. Какав треба да буде статус најважнијих индустријских делатности у наредном периоду?

Значајне промене треба да претрпи енергетика [Савић 2013: 465–467], с обзиром на релативно сиромаштво наше земље у погледу енергетских ресурса. То не значи заустављање њиховог даљег развоја, већ развој до нивоа самодовољности. Енергија не може бити значајнији извозни артикал, с обзиром на високу цену њеног развоја и огромно загађење животне средине до којег она доводи.

Традиционалне индустрије (текстилна, кожа и обућа и индустрија намештаја) уз власничко реструктурисање и технолошку модернизацију, могу за-

држати значајно место, како у погледу ангажовања мање квалификоване радне снаге, тако и у правцу остваривања значајних извозних резултата. У производњи текстила наша шанса је и у задовољењу ексклузивних потреба средњег слоја становништва у високо развијеним и вишег слоја у средње развијеним земљама. Значајне извозне могућности постоје и у дорадним пословима за водеће светске произвођаче, с обзиром на цену наше радне снаге и значајно производно искуство.

Технолошки интензивне индустрије, уз ангажовање високо квалификоване и образоване радне снаге, треба да постану главни сегмент индустријске структуре Србије. То се првенствено односи на производњу опреме, постројења и уређаја, из домена тзв. средњих и нижих технологија, где нису нужне екстремно велике серије.

Основни правац техничко-технолошког развоја у свету везан је за информационе и генетске технологије, експлоатацију биомаса, свемирске и ласерске технологије, биоинжењеринг, нове изворе енергије и нове материјале. Наш научни и стручни кадар мора бити оспособљен, да бар несметано може обезбедити трансфер одговарајућих технологија, као и истраживање и развој оних технологија, за које у земљи постоји одговарајућа критична маса (институције, средства и кадрови).

У оквиру црне металургије неопходно је подићи степен финализације производње и смањити извоз нижих фаза прераде. Комплексном ревитализацијом капацитета требало би створити квалитетан инпут, чијом би се финализацијом у машиноградњи, производњи саобраћајних средстава и бродоградњи створио високо вредни извозни производ, с којим би се могло конкурисати на светском тржишту. Слично је с производима обојене металургије, при чему је виши степен финализације знатно лакше постићи, због врло респектабилне домаће сировинске основе. Развој ових делатности треба подстицати стварањем адекватних услова за долазак страних инвеститора, давањем концесија и слично.

Значајан број грана индустрије Србије може се развијати за властите потребе, а да то истовремено буду и значајни извозни производи. То се нарочито односи на производе од дрвета, неметале и грађевински материјал. Посебну пажњу скрећемо на велике могућности агроиндустрије, односно прехранбене индустрије, која може постати значајан извозник еколошки здраве хране, која ће имати препознатљиво национално обележје.

У оквиру најразвијенијих земаља света најпропулзивније гране су електроника, производња машина и хемија. С обзиром на то да наша земља располаже с квалификованом, образованом, а уз то и јефтином радном снагом, производња машина и електроника треба да имају значајно место у будућем развоју индустрије. Натпросечан раст би требало да се оствари код производње процесне опреме, електромашина, теретних и специјалних возила, електронских склопова, мотора, мерних и прецизних инструмената, пловила и опреме за аутоматизацију и информатику.

Основни правац развоја хемијске индустрије треба усмерити ка већем степену финализације и извоза готових производа, с обзиром на то да инсталирани капацитети знатно превазилазе домаће потребе. Највећим предузећима из хе-

мијске индустрије треба помоћи да пронађу стратешке партнере, који би обезбедили виши ниво прераде и стриктно поштовање еколошких стандарда.

Нова индустријска политика, уместо „стерилног“ мора имати наглашен активистички приступ, с добро одмереним циљевима, инструментима, институцијама и средствима, јер добро формулисана и ефикасно спровођена индустријска политика уобличава, али и убрзава путеве раста и развоја [Савић 2009: 15]. Индустријска политика мора користити све познате инструменте, као што су убрзана амортизација, инвестиционе субвенције и попусти, инвестиционе резерве, порески кредити, ослобађање реинвестиране добити од пореза, подстицање иностраних инвестиција, монетарна и кредитна политика, царинска заштита, девизни курс, стимулације.

Индустријска политика је један од фундаменталних избора за ефикасан индустријски развој и кључ је напретка неких средње и високо развијених земаља. У савременом развоју управљање модерном привредом и каналисање процеса промена структуре индустрије без адекватне индустријске политике више није могуће. Како каже Дани Родрик, индустријска политика 21. века мора се темељити на софистицираној сарадњи приватног бизниса и носилаца индустријске политике, јер бизнис зна боље од државе у ком правцу се треба развијати, а држава има расположиве механизме и средства, да потпомогне остварење изабраног циља [Dani Rodrik 2004: 37].

Због веома лошег стања српске индустрије, као и бројних и веома тешких проблема с којима се суочавамо, активна подршка индустријске политике мора бити селективна и усмерена ка оним делатностима које ће у најкраћем времену озбиљније повећати производњу, извоз и запосленост. У средњем року треба предузимати мере које су у функцији повећавања ефикасности привређивања, специјализације производње темељене на компаративним предностима и побољшању међународне конкурентности. Индустријском политиком треба снажно подстицати извозну понуду опреме средњих и нижих технологија, радно интензивних, традиционално извозно оријентисаних производњи и производа пољопривредно-индустријског комплекса, што све мора бити у складу с правилима Светске трговинске организације.

Да би се то заиста и десило држава најпре мора формирати посебно министарство за индустрију и усвојити и дисциплиновано спроводити оперативни план мера за опоравак индустрије, с предвиђеним циљевима, инструментима и средствима за његову имплементацију.

Осим тога од државе се очекује и да се концентрише на решавање неколико крупних питања [Савић 2013 (1): 24]. Прво, да обезбеди здрав пословни амбијент, који ће подстицати, а не кочити развој бизниса. То подразумева јефтину и ефикасну државу, модерне и једноставне прописе, ефикасно спровођење закона једнаких за све, вишеструко мању и ефикаснију државну администрацију. Друго, да формира Развојну банку, с основним циљем да се обезбеде квалитетни и повољни извори финансирања за подршку производњи, извозу и запослености. Треће, да почне са спровођењем програмиране депресијације националне валуте, која ће учинити да производња и извоз буду знатно више профи-

табилнији, него увоз и реализација на домаћем тржишту. Четврто, да у што је могуће краћем року потпуно укине субвенције из буџета јавним предузећима и губиташима, а политику субвенција произвођачима и извозницима заснује на принципима, које већ неколико деценија (на пример) примењује Јужна Кореја. Пето, да сачини прецизну оцену природних компаративних предности Србије (прехранбена индустрија на пример), уз озбиљну анализу светске тражње за тим производима. Једино би се на основу тога могло дефинисати који производи ће у наредном периоду имати подршку будуће индустријске политике Србије. Шесто, да концентрише сва расположива средства за ефикасан развој тих делатности, који ће свакако повући и развој других сектора производње.

У послератном развоју Србије убрзана индустријализација је имала кључно место. За неколико деценија Србија се сврстала у ред средње развијених индустријских земаља. Пропаст српске индустрије је почела у последњој деценији 20. века, пре свега због распада заједничке земље, грађанског рата, санкција и бомбардовања од стране земаља чланица НАТО пакта. Иако се очекивало да ће, након октобарских промена из двехиљадите, опоравак и развој индустрије добити адекватно место, то се ипак није десило. Напротив, уместо производње, штедње и извоза, Србија се окренула терцијаризацији, потрошњи и увозу. Катастрофално лош модел приватизације је преживео мањи део индустријских предузећа. Економска криза је на веома драматичан начин показала да такав концепт развоја више није могућ. Брз раст јавног дуга, врло висок дефицит државног буџета, колапс јавних финансија и претећи банкрот државе су пред актуелну власт поставили озбиљно питање: Како даље? Нема сумње да у средњем року ефикасно спроведена извозно оријентисана индустријализација може успешно разрешити највећи број ових веома тешких проблема.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Димитријевић, Бојан; Драган Ђуричин, Драгиња Ђурић, Бранислав Грујић, Горан Перчевић и Топлица Спасојевић. *Нацрти стратегије реиндустријализације Србије*, радна група за реиндустријализацију Националног савета за привредни опоравак, Београд 2013.
- Народна банка Србије. *Платни биланс Републике Србије 2001–2012*, Београд 2013, http://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/platni_bilans.html (3. 12. 2013)
- Република Србија, Министарство економије и регионалног развоја, Републички завод за развој. *Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011–2020*. (Предлог), Београд 2011.
- Република Србија, Министарство финансија. *Билтен јавних финансија*, Београд, август 2013. године
- Савић, Љубодраг. *Економика индустрије* – 8. изд. Економски факултет, ЦИД, Београд 2013.
- Савић, Љубодраг. Индустријализација – мит или стварност, *Политика*, 29. новембар 2013.
- Савић, Љубодраг. Српска индустријализација за двадесет први век, *Индустрија* (Београд), 1/2009.
- Савић, Љубодраг. *Транзиција српске привреде – криза развоја индустрије*, Економски факултет, ЦИД, Београд 2008.
- Службени гласник РС, бр. 54/10. *Уредба о класификацији делатности*, Београд, 2013, <http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=412> (4. 12. 2013)
- Commission of the European Communities, Com (2002) 714 Final, Communication From the Commission to The Council, The European Parliament, the Economic and Social Committee and The Committee of The Regions, Industrial Policy in an Enlarged Europe, Brussels, 11. 12. 2002.
- European Council, Conclusions, Brussels, 17 June 2010. http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/council_conclusion_17_june_en.pdf (25. 11. 2013)
- Rodrik, Dani. *Industrial policies for the Twenty-First Century*, Harvard University, Cambridge, Mass. 2004.
- World Bank, *World Development Reports, 2013*, <http://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.ZS> (2.12.2013)

INDUSTRIALIZATION – MYTH OR REALITY?

LJUBODRAG SAVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Economics

Kamenička 6, Belgrade, Serbia

ljubas@vektor.net

SUMMARY: Accelerated industrialization had a significant role in the development of the post-war Serbia. Impressive results were achieved in a short period. According to the level of development, Serbia belonged to the group of medium-developed industrial countries in the late eighties. In the last decade of the twentieth century, Serbia was faced with huge problems (disintegration of Yugoslavia, civil war, sanctions, hyperinflation, NATO aggression), which very adversely affected the development of industry. It was believed that the October Changes from 2000 would bring progress to Serbia and that the worst days were behind us. Instead of industrialization, a development model relying on foreign investments, imports and dynamic development of services was established. The decline of Serbian industry, which started in the last decade of the twentieth century, continued through the defined development strategy, a disastrous privatization model and complete Serbian foreign trade liberalization. As one of the possible solutions for overcoming the crisis and establishing an efficient and long-term sustainable model, renewed export oriented industrialization appears to be a completely realistic and acceptable alternative.

KEY WORDS: industrialization, industrial policy, strategy of development

ИЗГРАДЊА ВОДОПРИВРЕДНЕ ИНФРАСТРУКТУРЕ ЈЕ НАЈВАЖНИЈИ И КОНТИНУИРАНИ ДРЖАВНИ РАЗВОЈНИ ПРОЈЕКТ

БРАНИСЛАВ ЂОРЂЕВИЋ

Универзитет у Београду, Грађевински факултет, professor honoris causa

Улица Деспота Оливера 2/41, 11000, Београд, Србија

branko@grf.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Од најстаријих цивилизација па све до данас велики хидротехнички пројекти су третирани као највећи државни развојни пројекти. Такве пројекте су државе реализовале управо у кризним временима, као један од предуслова за излазак из криза, покретање и убрзавање развоја. Познато је да реализација неког великог интегралног водопривредног система покреће развој више од 40 разних привредних грана. То подразумева да државе саме реализују своје развојне пројекте и саме управљају њима. С тог полазишта се мора критички сагледавати садашња веома лоша пракса да Србија странцима поверава реализацију великих система у области вода, на Морави, Дрини, Ибру. И чак им поверава већинска управљачка права. У раду се разматрају стратешке грешке Србије, која је у великој заблуди чак и у самом поимању чињенице – шта су то заиста развојни пројекти.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: водопривредна инфраструктура, развојни пројекти, Србија, грађевинарство

УМЕСТО УВОДА – СИСТЕМАТСКО УНИШТАВАЊЕ ГРАЂЕВИНАРСТВА И СЕКТОРА ВОДА

Када се говори о развојној политици једне државе мора се разматрати улога два носећа стуба развоја: а) грађевинарства и б) хидротехничке инфраструктуре. Нажалост, у Србији се већ дуже време систематски и сасвим хотимично разарају управо та два главна носећа стуба развоја, а да нико не увиђа сву погубност таквог деловања.

Грађевинарство, некада најснажнија грана наше привреде, познато широм света, које је с највећим успехом радило и најсложеније објекте на свим континентима (осим Аустралије) и било један од науспешнијих извозника, већ дуго се систематски разара на тај начин што се за све послове ангажују стране фирме. Странци се ангажују иако ми имамо властита најкомпетентнија грађевинска предузећа и за пројектовање и за извођење, с изванредним експертима и још увек добром грађевинском оперативом коју пословима у земљи треба помоћи да повра-

ти ранију највишу светску репутацију. Наша предузећа се већ годинама стављају у понижавајући најамни положај који је незамислив у свету. За све грађевинске послове држава ангажује стране компаније, врло често чак и оне које прати најсумњивија и стручна и финансијска репутација, па чак и оне за које се добро зна да су пред банкротством. Треба забележити, као срамоту наших доносилаца одлука, да су чак три стране компаније управо отишле у стечај на нашим великим градилиштима, али тек након што су покупиле велики део новца за авансе и наводно обављене послове¹. Када на очито намештеним тендерима те стране опскурне фирме добију послове код нас (уз здрушну помоћ и корумпираних мешетара из светских финансијских центара моћи и Брисела), пошто су неспособне да саме обаве сложене преузете и одлично наплаћене послове, за то ангажују као подизвођаче наша предузећа. Ми обавимо посао, странци узимају највећи део новца, али добијају и веома важне референце које ће користити на наредним тендерима, а ми остајемо и без новца, и без референци, и – са све урушенијим читавим грађевинском сектором. Наше фирме се не могу појавити ни на наредним тендерима, јер то што су оне заиста и обавиле посао се не признаје, већ се рачуна само онај ко је тај посао добио као формални уговорач с државом Србијом. Све то се чини систематски и веома смишљено, и то је један од најперфиднијих начина корупције. Корупције која се одвија успешном спрегом и сарадњом наших врхова одлучивања при додељивању грађевинских послова, с одговарајућим корупцији веома подложним партнерима и у Бриселу, и у светским финансијским институцијама. О обиму те врло прљаве „бриселске корупције“ надавно смо слушали и од њих самих, али ми очито нисмо научили ту лекцију.

Само два примера који документује ту тврдњу. На тендеру за изградњу „моста близанца“ на Дунаву код Бешке наша Мостоградња је имала убедљиво најповољнију понуду, а била је и најкомпетентнија да обави тај посао. Упркос томе, наши доносиоци одлука о том тендеру Мостоградњу су елиминисали, с веома небудљивим, измишљеним, детињастим образложењем, и тај велики и одговоран посао су доделили страном фирми. Доделили су га некомпетентној фирми за коју је сваки иоле обавештен грађевинац у свету добро знао да је некомпетентна и пословно врло дубиозна, јер се њени послови по правилу завршавају испоста-

1 Аутор овог чланка је од својих пријатеља у Словенији добио упозорење за једно њихово предузеће, коме смо наумили да поверимо огроман посао у Београду на приступним саобраћајницама ка Мос-ту на Ади – „да су сви зачуђени нашом наивношћу, да то предузеће у Словенији нико не ангажује, јер је за све послове које је тамо обављало (врло лоше) ишло на суд, па га сада сви избегавају као да је контаминирано“. Та информација је пренета надлежнима у граду и држави, али узалуд. То труло предузеће је ипак ангажовано, узело је авансе и – отишло у стечај на нашим градилиштима. Но, наши доносиоци одлука су „доследни“ у својој погубној глупости (да ли само глупости?): за наставак радова ангажују друго труло предузеће из те исте Словеније, такође свима знано да је добрано „контаминирано“, па и оно одлази на нашим градилиштима у стечај!! Доследни смо у својој глупости, нема шта! У стечај управо код нас одлази и предузеће Алпина које је било велики миљеник наших доносилаца одлука о највећим тендерима, коме су поверавани све нови и нови послови, мада ни један претходни није обавило како ваља, и мада је државу Србију увалило у неколико арбитражних спорова који нас веома много коштају. Међутим, запрепаштује чињеница да се тим нашим доносиоцима одлука највишег ранга није ништа десило, већ и даље настављају да на тај начин уништавају и наше грађевинарство и државу Србију, удобно заштићени у својим партијским неприкосновеним „феудима“.

вљањем фактура за наводне „додатне радове“, тужбама и међународним арбитражама. А наши уговорачи не само да су доделили изградњу моста код Бешке странцима, већ су и надзор доделили другој страни фирми, што не ради било која држава која држи до својих интереса и дигнитета, јер се контрола квалитета и финансијске реализације инвестиционих радова увек држи у властитим рукама. И шта се десило? Странци су се брзо међусобно „разумели“ јер су имали исти интерес – повећање цене, па је почело бесомучно уписивање и оверавање наводних „додатних“ радова. За мање обавештене треба рећи да смо први мост ми сами испројектовали (академик Жежељ са сарадницима) и изградили га на тако успешан начин да је тај објект ушао у многе светске енциклопедије грађевинарства. Геотехничке и све друге подлоге су биле добро познате (странци су имали све, као да је проверено на физичком моделу размере 1:1), никаквих неизвесности није било, што значи да није било разлога да се признају било какви „непланирани додатни радови“. И ево у шта су нас увалили наши доносиоци одлуке при додели тог посла: наши стручњаци су, уствари, изградили мост, врло важну референцу за тај посао су себи укњижили странци, али су ти странци наводним додатним радовима (које су им други странци здрушно признавали и оверавали) – назидали цену моста за преко три пута. Међутим, нисмо изгубили само велики новац, већ је губитак знатно већи, јер смо изгубили важне референцу, па су наша предузећа врло перфидно на тај начин онемогућена да се у будућности појаве и на неким наредним тендерима чак и у властитој земљи. А доносиоцима одлука који су све то и смислили ништа се није десило, ено их и даље доносе исте такве погубне одлуке и уништавају српско грађевинарство. Потпуно иста ствар се десила и с реконструкцијом и обновом моста Газела у Београду. И ту је посао поверен страни фирми, коју је чинила шачица људи с актенташима, без икакве опреме и кадрова, а они су за тај веома сложен, одговоран и тежак посао ангажовали као подизвођача нашу Мостоградњу. Мостоградња је у изузетно тешким и сложеним условима веома успешно обавила цео посао (треба знати да је то био херојски подвиг радити у затвореним сандучастим челичним конструкцијама на температури преко 55°C), а направили су и прави грађевински подвиг замењујући носеће лежајеве моста на неуобичајен, иновативан и веома ефикасан начин, практично без прекида саобраћаја. Али сви ти људски и стручни напори су узалудни: новац узеше странци, мрвице дадоше Мостоградњи, али су странци однели и референце за тај посао који смо ми обавили, а њихова фирма је то само прокњижила кроз папире. И наравно, одмах је тај хвале вредан подвиг наше Мостоградње укњижила у своје референце, да их користи на наредним тендерима – и у Србији. И за дивно чудо ту референцу ће им признавати и хвалити (!) ти исти наши доносиоци одлука, предбацујући Мостоградњи да она нема ваљане референце. Хипокризија у Србији – земљи чуда. Ето, то су само два од многих доказа за смелу тврдњу да наши највише позиционирани доносиоци одлука сасвим смишљено, хотимице урушавају наше грађевинарство.

Што се тиче хидротехничке инфраструктуре она се разара на два симултано спрегнута начина: 1. веома малим улагањима у тај изузетно важан сектор, који је вазда – у свим временима и свим државама био „локомотива развоја“,

2. препуштањем странцима највећих хидротехничких система, да их они и пројектују и користе како желе, чак и с већинским правима, што се нигде не дешава у свету осим код нас. Па им поверавају да чак они ураде и анализе утицаја на животну средину, што је развојно и с гледишта уређења и заштите простора веома деликатан посао који ни једна земља на свету, чак ни у некој афричкој забити, не поверава странцима, јер је то изузетно важна планска развојна полуга сваке државе.

Зато је неопходно указати на одређене законитости развоја, како би се уочила изузетна улога грађевинарства и сектора вода у развоју држава.

КОЈИ ПРОЈЕКТИ МОГУ ДА НОСЕ АТРИБУТ РАЗВОЈНИХ ПРОЈЕКТАТА?

Пракса управљања државом у последњих двадесетак година, чији се катастрофални учинци који су довели до уништења читаве индустрије Србије прадвају „транзиционим тешкоћама“, показују да наши највиши ешалони власти, посебно они у привредно-развојним ресорима, не знају који се пројекти могу и смеју третирати као – развојни пројекти. Такво лаичко непоимање развоја ствара неверицу, јер је та чињеница на само давно проверена у свету, већ смо ту лекцију ми савладали одмах после Другог светског рата, када смо се упустили у врло успешну обнову и изградњу земље радећи све сами, својим кадровима и развијајући своју властиту индустрију, технологију, пратећу надградњу и кадрове.

Сасвим сажето речено, развојним се може сматрати само онај пројект кога држава реализује у властитој изведби, на начин да се улагањем у њега покреће и/или убрзава развој читавог низа других привредних производних грана и реализацију свих неопходних пратећих инфраструктурних система. Развојни су само они пројекти који повећавају запосленост домаћих предузећа, који стабилизују и унапређују социјално стање и демографске процесе на ширем подручју реализације таквог пројекта, али и у земљи као целини. Управо тако се кренуло одмах након Другог светског рата, у кадровски неупоредиво лошијим приликама од данашњих, реализацијом и најсложенијих објеката и система искључиво у „домаћој изведби“. Капитална изградња великих објеката и система је отворила бројне позитивне повратне спреге које су покренуле или убрзале развој земље на најширем производном фронту. Као пример: тадашња реализација бројних хидроелектрана – искључиво у властитом пројектовању и извођењу – одмах је покренула читаву лепезу других развојних компоненти: довела до освајања производње турбина свих типова, пумпи, генератора, трансформатора, довела је до наглог јачања читавог комплекса машиноградње (производња грађевинских машина с тада врхунским светски признатим радним перформансама, израда челичних конструкција хала, устава и највећих распона и најсложенијих система управљања), па све до стварање и брзог развоја првенаца прецизне механике, неопходне за реализацију контролне и управљачке опреме. Тада смо створили и једну од најпознатијих светских хидрауличких лабораторија, неопходних за пот-

ребе пројектовања хидротехничких објеката. И све је то реализовано властитим снагама, а увожено је само оно што тренутно или није могуће произвести, или није упутно производити имајући у виду да је реч о малим серијама.

Тај развојни замах није остајао само у области производње, већ га је неминовно и нужно пратио експлозивни развој свих пратећих примењених и фундаменталних наука и високог образовања. Тај развојни замах се преточио у изузетне научне и технолошке продоре. Седамдесетих година, када смо самостално реализовали тада највећу европску хидроелектрану ХЕ Ђердап, наша машиноградња је била једна од технолошки најразвијенијих у Европи, тако да је наше предузеће „Гоша“ властитим снагама пројектовало и реализовало тада највеће дводелне табласте уставе на брани Ђердап и за румунског партнера, о чему сада с носталгијом читамо у монографији инжењера Тихослава Тошића, написаној о том технолошком подвигу. Захваљујући великим грађевинском објектима које смо пројектовали и реализовали, у свету се с највећим уважавањем говорило о „београдским школама хидраулике и хидрологије“, а важили смо и за највеће светске експерте за грађење у тешким геотехничким условима карста, па су инжењери из целог света доказили у Југославију да се упознају с научним и технолошким достигнућима „југословенске школе механике стена“. Начин на који је реализована висока брана Гранчарево на Требишњици, с геотехничким мелиорацијама којима су механичке особине стенске масе побољшане да могу да омогуће изградњу тако велике лучне бране, ушао је у све светске уџбенике Геотехнике. Слични изузетни научни и технолошки доприноси су остварени и при реализацији тада једне од највишим и најсложенијих брана у свету на реци Пиви (ХЕ Пива), затим при реализацији бране ХЕ Бајина Башта, а посебно при изградњи ХЕ Ђердап, кога смо реализовали у целисти сами, осим турбина, које су тада биле највеће Капланове турбине у свету, које је једино могла да тада реализује руска фабрика турбина која је једина имала производне машине тих димензија, које нема никаквог смисла да неко други осваја.

Међутим, сви ти развојни пројекти су повукли и знатно шири комплекс науке и технологије. У електронској индустрији смо били у самом светском врху, тада сасвим равноправни с најразвијенијим земљама. У Србији се веома убрзано развијала роботика, па се тада с највећим уважавањем говорило о „београдској школи роботике“, на челу с академиком Миомиром Вукобратовићем. Неке од базних принципа роботике, на којима сада почива развој свих хуманоидних робота у свету управо су били пионирски научни продори те „београдске школе роботике“ академика Вукобратовића, који се цитирају у свим озбиљнијим књигама у свету из области роботике. Слична је ствар и с фундаменталним продорима школе академика Рајка Томовића у примени роботике у медицини (позната „београдске рука“). Наш рачунар ЦЕР реализован за војне потребе тада је био у самом светском врху у тој грани рачунарске технологије. У нишкој ЕИ је пионирски развијана производња чипова по тада најсавременијом технологији и без икаквог технолошког заостајања у односу на водеће земље. Рентген апарати најбољих перформанси тада су из РР завода у Нишу извожени и у најразвијеније земље. И све друге области су биле у највећем развојном замаху.

Грађевинске машине наше машиноградње биле су тада по својим перформансама у самом светском врху и извожене су на све континенте. Домаћа грађевинска оператива је користила искључиво наше грађевинске машине, као и врхунска теретна возила ФАП. Треба запазити и закључити: тадашња политика да све велике развојне пројекте реализујемо сами, својим снагама и с ослањањем само на своје кадрове, своју оперативу и своју опрему – учинила је тадашњу Србију и СФРЈ веома респектабилном замљом на свим пољима технолошког развоја.

Такав развој се на најделотворнији начин одразио на надградњу и високо школство. Београдски Грађевински факултет је тада словио, по признању светских зналаца, за један од четири најпрестижнија грађевинска факултета у свету. Његове дипломе су се одмах нострификовале као мастерске, с директном проходношћу на докторске студије и на најпрестижнијим светским факултетима. Висок међународни реноме су уживали и наши други технички факултети (Електротехнички, Машински, Технолошки, и др.), управо због тога јер је њихов развој и научни напредак био логичан предуслов (и последица) убрзаног свеколиког технолошког развоја.

Ето, то су чињенице које говоре шта је то заиста развој, што већ неколико деценија не схватају највиши челници власти Србије, урушавајући и грађевинарство и читав сектор индустрије поверавањем свих послова странцима. Документујмо ту погубну политику само с неколико примера.

Реализација наводног Коридора 11 пример је великог и изузетно скупог пројекта који се уопште не може сматрати развојним пројектом држава. Најпре, као што је лепо у *Полијици* објаснио наш просторни планер и најбољи познавалац европске планске легислативе професор Борислав Стојков, ми смо тај наводни коридор просто „измислили“ као европски коридор, јер га у том виду не признаје европска планска политика стратешких саобраћајница. Начин на који се тај пут реализује ангажовањем искључиво страних компанија, потпуно је супротан било каквој здравој развојној политици. Тај пројект можда јесте развојни, али је развојни за Азербејџан и Кину. Пројект би имао неку развојну димензију да га реализују наша предузећа, да на њему раде грађевинске машине „14 октобра“, чиме би се тој важној фабрици делотворно помогла да се стабилизује, да се за грађење користе ФАП-ови кипери и дампери. Пошто је сасвим извесно да на том путном правцу нема одговарајућег саобраћајног оптерећења које би је оправдало и омогућило и одржавање те саобраћајнице и отплату кредита узетих за њу, то ће бити још једна инвестиција која не само што није развојна, већ је и кочничар развоја, јер ће се дугови за њу враћати из средстава која би требало да буду много уносније искоришћена за развој производње. Најновија потпуно незаконита и неразумна одлука да се тај коридор новим мостом преко Саве пребаци на сремску страну², само још више потенцира дубиозност тог наводног „коридора 11“.

2 Читава техничка јавност је против таквог решења које је назакономито усвојено, без законски планиране процедуре, али се на њему инсистирало да би било омогућено мешетарење с већ купљеним земљиштем на сремској страни, на исти начин као што се мешетарило са земљиштем при изградњи петљи код Добановаца.

Реализација туристичких садржаја на Старој планини је, такође, пример веома неразумних енормних улагања, без правих развојних елемената. Утрошено је око 100 милиона евра, направљен је хотел на највишим платоима Старе планине (и то је учињено због мешетарања с већ купљеним земљиштем), саграђене су успињаче са смучарским стазама које су на низу места девастирале чак и веома раритетна еколошка станишта³ – а затим је све то предато страног компанији на управљање! Сиромашни житељи тог економски и демографски потпуно девастираног планинског подручја практично немају никакве користи од тог пројекта, јер је страна компанија довела „своје“ кадрове, тако да је запослен врло мали број локалних житеља, и то само као сезонско помоћно особље. Сасвим је извесно да би се прави економски развој и демографска стабилизација тог подручја могли да остваре са знатно мање средстава, да је уложено у побољшање локалне саобраћајне инфраструктуре и у пољопривредну производњу на нивоу домаћинства⁴.

Поменимо још само сулудо и лакомислено потписивање предуговора (који су потписали министри две последње владе) за соларну електрану од 1000 MW, на 3.000 ha зиратне земље! Лудост којом смо заиста запањили сав разуман свет. Министри потписаоше уговор, а сада ће нама следити арбитража с вртоглаво великим одштетним захтевом. А треба се присетити да смо ми све арбитраже до сада изгубили.

ПРОЈЕКТИ У ОБЛАСТИ ВОДА СУ НАЈЕФИКАСНИЈИ РАЗВОЈНИ ПРОЈЕКТИ

Анализе динамизма економског и друштвеног развоја држава у прошлости показују да су пројекти у области искоришћења и уређења водних потенцијала били најснажнији механизми који су покретали и/или убржавали развој

- 3 Да би се по сваку цену спровела намера надлежних државних власти да се неке смучарске стазе провуку тачно где су они наумили, и по цену потпуног уништења неких раритетних еколошких станишта на заштићеном простору Парка природе Старе планине, смењена је директорка Завода за заштиту природе Србије, која се противила тој деструктивној намери. Резултат је – неповратно уништење неких драгоцених еколошких потенцијала тог подручја, јединствених у Европи. Стихија деструкције није поштедела ни неке еколошки највредније мање водотоке, које су дивљачки уништили потпуно стихијском и неконтролисано изградњом деривационих малих хидроелектрана, безначајних енергетских учинака, тако да је сада на неким деловима те плански заштићене планине – Парка природе – чак и дивљач остала без својих појила.
- 4 Аутор је током својих бројних боравака на Старој планини разговарао с људима по селима и засецима, који су му предочавали своја прижељкивања шта би им много помогло и омогућило да ту живе и несметано привређују. На прво место су увек истицали „да им се пробије“ скроман, јефтин локални пут који би им омогућио како-тако нормалну повезаност са светом. Ти скромни људи су прижељкивали врло скромна, мала улагања која би им много значила: да добију модерне кошнице, којима би заменили своје давно застареле „трмке“, саднице боровница и брусница да их засаде на својим имањима и организују масовну производњу на само за то погодним брдским парцелама, откуп млечних производа (повезано с приступним путем до села), помоћ да набаве расна грла крава. Те несрећне људе нико није питао о тим њиховим ситним бригама и малим улагањима, него се одмах кренуло у мегаломански пројект „на врху планине“, у наивном уверењу да ће он донети развојно благостање том пасивном и демографски угроженом крају Србије.

држава које су их користиле. Зато се и говори сликовито да су хидротехнички пројекти – „локомотиве развоја“ држава које их примењују.

Сада се већ несумњиво сматра да су древне, најразвијеније цивилизације света, које су се формирале у долинама Тигра, Еуфрата, Нила, Инда, Хуангхоа, Јангца – свој много бржи свеколики развој у односу на сва остала друштва у свету, засновале управо на свеобухватном искоришћењу и уређењу водних потенцијала. Због тога се у економским и друштвеним наукама све више користи и термин *хидротехничке цивилизације*, као начин што конкретнијег указивања на ресурс на коме су те древне цивилизације изградиле свој економски, друштвени и општи цивилизацијски развој и просперитет. Те древне цивилизације су градиле велике системе за коришћење вода и уређење водних режима, а онда је тај изузетно важан посао, стварао услове за развој читавог економског, друштвеног сектора, па и читаве друштвене надградње, од државне организације, науке, па све до културе. Велики хидромелиорациони системи су грађени у наведеним 'хидротехничким цивилизацијама' чак пре око 5.000 година. Неки уређаји који су тада развијени (на пример, хидрауличка радна кола за подизање воде на веће висине) и сада су потпуно актуелни. Кинези су свој Велики (Царски) канал градили пре 2.500 година, и тада су измислили и бродске преводнице које се на тим принципима граде и данас. У Египту су већ у првим династијама, пре око 4.500 година градили огромне мелiorационе система у долини Нила, па су већ тада користили и ретензије (језера) за ублажавање великих вода, што је принцип који се и сада користи. Бране и акумулације су грађене пре око 5.000 година, као начин да те цивилизације савладају неравномерне водне режиме, што је био основни предуслов да – преживе. Из тог угла гледано, гротескни су отпори разних НВО у државама овог поднебља да се онемогући градња брана и акумулација, наводно у име очувања животне средине.

Управо захваљујући развоју великих хидротехничких пројеката древне цивилизације доживљавале су највећи просперитет. Поред свеукупног економског развоја, знатно бржег но у земљама које нису градиле велике хидротехничке системе, развој се преносио на све остале сегменте друштва. Најпре, велики пројекти су имали битан утицај на организације држава. И ту се уочава једна законитост. Суочени с проблемом изградње система који су обухватили читаве велике сливове, у којима се вода каналским системима водила стотинама километара, наведене државе су морале да своју државну организацију примере тој чињеници, па су државну структуру градили као чврсто хијерархијски организоване системе у оквиру централне власти. Таква организација је била важан предуслов за омогућавање несметаног грађења, одржавања и експлоатације система. Сликвито: пошто након поплаве Нила, Еуфрата или Хуангхоа треба за веома кратко време потпуно очистити и припремити за функцију читаву хиљадама километара дугу каналску мрежу мелiorационих система (али без иједне лоше очишћене деонице, јер би она представљала 'уско грло' у хидраулички јединственом систему), то се могло урадити само у условима управљања, из једног центра, и с веома чврсто дефинисаним оба-

везама и одговорностима. Познато је да је уједињење Горњег и Доњег Египта, пре око 5.000 година, било нужно превасходно из хидротехничких разлога: требало је управљачки објединити каналске системе у те две државе, ради бољег функционисања. Такође, мало људи зна да је израз 'сатрап', којим се и сада пежоративно означава осيون високи државни службеник, вуче корен из Персије, где су сатрапи били начелници покрајина, у чије дужности је спадала и најважнија обавеза: да на све начине, ако треба и грубом силом и принудом, обезбеди да се мрежа мелиорационих канала на његовом подручју стално одржава у најбољем стању.

Развој великих хидротехничких система обезбеђивао је и убрзан развој науке. Само један пример: најепохалнији научни продор у математици, проналазак 'нуле' и садашњег нумеричног система, као и развој алгебре, настао је у Индији, управо као неопходна подршка планирању све сложенијих хидротехничких система, па се одмах пренео у остале 'долинске цивилизације', јер су и њима била потребна све сложенија рачунања. Тај нумерички систем је у Европу стигао тек у 14. веку, чак и уз забране, да се не би 'реметио' систем римских бројева, који, без 'нуле', није био употребљив за било каква рачунања.

Та проверена развојна искуства – да треба искористити хидротехничке системе за развој – запамћена су и мудро искоришћена у новијој историји. Најочитији пример је пројект Њу Дил (New Deal), почетком 30-тих година 20. века, који је из велике економске и социјалне кризе извукао САД, али се тај позитиван утицај проширио и на целокупни развој. То је био промишљен пројект јавних радова, али су његову окосницу чинили управо велики хидротехнички системи – бране, хидроелектране, велики мелиорациони системи, системи заштите од поплава, обимни антиерозиони радови и пошумљавања. Треба запозити: реч је управо о системима и радовима који никада не могу бити промашени пројекти! Кренуло се с интегралним хидротехничким пројектима на коришћењу и уређењу сливова на западним падинама Апалачких планина (Тенеси, Охајо), али, када се видела економска, али и много шира друштвена успешност таквог приступа, реализација хидротехничких система се проширила и на друге сликове у САД. Тада се, на најочигледнији начин, показало да су велики хидротехнички пројекти заиста 'локомотива' развоја, јер су се улагања у такве системе одмах ланчано на најделотворнији начин преносила и на многе друге гране привреде – машиноградњу, електроиндустрију, индустрију грађевинских машина и материјала, пољопривреду – све до највиших нивоа финализације, итд. Тада се на врло очигледан начин уочило, а касније и много пута потврдило, да улагање у велике хидротехничке пројекте подстиче развој преко 40-так великих привредних грана, али уз изванредан позитивни ефект и на читав сектор надградње – науку, образовање, развој других инфраструктурних система. Изнађена је и најбоља организација извршења: оскудна расположива средства коришћена у оквиру водних агенција основаних за већа сливна подручја, али уз изузетно чврсту контролу токова новца. Постоје бројни примери да су управо тада смишљени веома маштовити и паметни системи фазне градње интегралних система, када се с мањим средствима најпре изгради најпрофитабилни

'нуклеус' производног дела система (то су, по правилу, биле хидроелектране и мелиорациони системи на земљиштима највиших бонитетних класа), који ће својом зарадом стварати средства за даља улагања у развој заштитних делова система и реализацију и других циљева, превасходно у области заштите од поплава, конзервације и уређења земљишта.

И бројне друге земље су у циљу развоја или подстицања својих посусталих привреда користиле управо хидротехничке пројекте. Треба подсетити на веома успешан пројект уређења полдера у Холандији, који још увек траје као национални пројект првог приоритета, затим пројекти великих интегралних система у Шпанији (сада Шпанија има више од 1.200 акумулација, којима се потпуно контролишу водни режими свих великих сливова), Француској (потпуно искоришћење хидроенергетских потенцијала и уређење водних режима великих река изградњом низа чеоних акумулација и потпуним каскадирањем низа река са значајним потенцијалима), Италији (реализација многобројних мањих акумулација и мелиорационих система), Аустрији (целовито искоришћење водних потенцијала), Швајцарској, Немачкој, итд. Последњих деценија траје интензивна изградња великих хидротехничких система у Турској, с великим акумулацијама, електранама и великим мелиорационим системима у Анадолији, тако да се због великих захваћених количина воде јавља све заоштренији конфликт око расподеле водних потенцијала с низводним земљема у сливу Тигра и Еуфрата. И све друге земље света које располажу водним потенцијалима користе их убрзано за реализацију великих развојних пројеката, а у томе посебно предњаче Кина, Индија, Иран, Перу, итд.

И СФРЈ је „златне фазе“ свог развоја темељила и на реализацији водоприредних система. Реализовани су бројне хидроелектране, ХС ДТД, мелиорациони и заштитни системи. То су били велики пројекти који су покретали и технолошки развој, али и науку, надградњу. Наша хидротехничка пројектна и извођачка привреда је тада била у самом светском врху, један од великих извозника, па се сада с носталгијом присећамо почетка 80-тих година када је Енергопројект радио у више од 60 земаља света, истовремено на преко 20 брана и хидроелектрана снаге од 500–1.200 MW, с бранама које су биле и преко 240 m.

Нажалост, негде од 80-тих година на власт су почели да долазе људи који нису схватили важност те развојне димензије великих хидротехничких система, реализованих властитим снагама. Укинути су некадашњи стабилни извори финансирања водопривреде, па се сада средства за сектор вода додељују у износива који нису довољна ни за одржавање постојећих система. Зато је стање у сектору вода постало поражавајуће. ХС ДТД је због непотпуног одржавања и злоупотребе за испуштање отпадних вода доведен у крајње дерутно стање. Велики бачки канал, грађен крајем 18. века, који је близу 200 година уредно одржаван и био окосница ХС ДТД све до 90-тих година прошлог века, сада је неупотребљив и представља „црну еколошку тачку“ у европској хидрографији. Сличну судбину доживљава и сва остала мрежа тог система од кога и буквално зависи опстанак Војводине. Дивљом градњом и небригом су уништени веома важни заштитни системи (заштитна касета Панчевачки рит је потпуно униш-

тена дивљом градњом), запоседнуто је водно земљиште тако да је онемогућена реализација заштитних система и спровођење мера заштите изворишта. Водно земљиште и прописану зону заштите изворишта Београдског водовода дивље је запосело преко 1.000 кућа за одмор, а међу власницима су и највиши државни званичници. Потпуно је запуштена санитарна заштита изворишта, тако да је случај Ужичког водовода само једна од упозоравајућих индикација тог лошег стања. Прекинути су радови и на витално најважнијим водопривредним објектима, тако да се недавно наше узорно предузеће Хидротехника, које због државане небриге грца у тешкоћама, морало да се повуче с градилишта најважнијег водопривредног објекта Србије, бране Сврачково на Великом Рзаву, без које се не може обезбедити поуздано снабдевање водом читавог Рзавског регионалног система, на потесу Ариље – Пожега – Чачак – Горњи Милановац.

Кулминацију непоимања давно знане чињенице о развојној димензији великих водопривредних система показује неодговорно понашање Влада Србије у прошлом и садашњем мандату. Владе су дале странцима, а затим и потврдиле права реализације хидротехничких система на Великој Морави, Дрини, Ибру... Чак су им допустиле да имају већинска управљачка права. Тиме је грубо прекршен Устав, који у члану 87 изричито забрањује отуђење водних ресурса. То изазива неверицу код свих хидротехничких стручњака и у земљи и у окружењу, јер се управљачка права у великим хидротехничким системима не поверавају странцима чак и у најзаосталијим земљама. Управљање великим водопривредним системима има и веома значајну безбедносну функцију, и нераздвајан је део националне безбедности и државног суверенитета. Код нас је странцима дозвољено да системе третирају као једнонаменске, само за енергетику, јер њих искључиво интересује брзи профит, а не интегрално коришћење и заштита вода. Станцима је чак дозвољава да они сами организују анализе утицаја система на окружење, тако да они из пројекта избацују чак и најнеопходније заштитне објекте, ако нису у функцији њиховог профита.

Бесмисленост таквог приступа, који се може окарактерисати као издаја националних интереса, огледа се у чињеници да ће те друге државе, с већинским управљачким правима на нашим рекама, добијати бенефите од тзв. зелене енергије. То значи да Србија нема шанси да испуни брзоплету преузету обавезу да обезбеди 27% енергије из „обновљивих“ извора⁵. Чак и по цену већ започете девастације највреднијих еколошких потенцијала.

5 Српски званичници у разним стручним телима ЕУ преузимају веома лакомишлено разне обавезе, које им се намећу, без икаквих консултација са стварним експерима, без анализа и не размишљајући о последицама. Тако је преузета обавеза да се обезбеди чак 27% енергије из обновљивих извора, без икаквих стручних анализа да ли је то могуће. О апсурдности таквог понашања говори чињеница да је Холандија преузела ту исту обавезу од само 3%. И зато, због те бесмислено преузете обавезе сада следи наштај на мале водотоке, чак и у парковима природе, па чак и у националним парковима, да се у њима смештају мале хидроелектране бесмислено малих учинака, али с великим еколошким штетама. Сличан је „јуриш“ и на ветрогенераторе и соларне електране. Већ смо изазвали неверицу многих разумних људи у свету када су сазнали да смо странцима допустили да у Националном парку Фрушка гора граде соларну електрану, а сви знају да то исто предузеће не би смело ни да помисли да такав објект гради у властитој земљи.

ЗАКЉУЧЦИ

1. Велики проблем развојне политике Србије представља чињеница да се лошим одлукама власти систематски урушавају два носећа стуба развоја: а) грађевинарство и б) водопривреда (читав сектор вода).

2. Грађевинарство, некада једна од водећих извозних грана државе, уништава се на тај начин што се већ дуже време сви већи грађевински послови у Србији поверавају страним компанијама, често потпуно некомпетентним. Те стране фирме онда те послове препуштају домаћим предузећима као подизвођачима, дајући им мали део од уговорене суме. Странци преузимају и референце о изведеним радовима, које су веома важне за наредне наступе на тендерима, док домаће фирме, које су послове заиста и реализовале, остају потпуно у сенци, без таквих референци, чиме им се онемогућава даље пословање и на светском и на домаћем тржишту, и затвара се круг њиховог уништавања.

3. Сектор вода је практично већ уништен због два разлога: а) већ неколико деценија води се изразито рестриктивна политика улагања у сектор вода, без стабилних извора, са средствима која су мања од потреба одржавања постојећих система, због чега су чак и безбедносно најосетљивији системи запуштени, а неки и ван функције (жалостан пример ХС ДТД); б) не схвата се да су улагања у хидротехничку инфраструктуру одвајкада били најефикаснији развојни пројекти свих земаља, пројекти с којима се излазило из економских криза и којима је покретан и убрзаван развој.

4. Показало се, нажалост, да највиши органи власти у суштини и не схватају који се пројекти могу сматрати заиста развојним пројектима. То су само они пројекти који држава релизује у сопственој изведби, на начин да се улагањем у њих покреће и/или убрзава развој читавог низа других привредних производних грана и реализацију свих неопходних пратећих инфраструктурних система. Развојни су само они пројекти који повећавају запосленост домаћих предузећа и домаће привреде, који стабилизују и унапређују социјално стање и демографске процесе на ширем подручју реализације таквог пројекта. Имајући у виду ту чињеницу многи велики пројекти, које у целисти реализују странци, у суштини и немају карактер развојних пројеката. Веома скуп пројект који нема такав развојни карактер је наводни „коридор 11“, економски неоправдан пројект, који неће моћи својим приходима да плаћа своје одржавање и да сервисира враћање кредита. Такви пројекти, у суштини, ометају привредни развој земље.

5. Пројекти интегралних водопривредних система су доказано најефикаснији развојни пројекти, али само када их држава реализује својим кадровима и са својом опремом. Из тог угла гледено апсолутно је неприхватљива одлука две последње владе Србије које су највеће хидротехничке системе на Морави, Дрини и Ибру повериле странцима, с њиховим управљачким правима. То ће бити економски, водопривредно, али и безбедносно велики промашај и треба га осујетити.

6. Као коначан закључак: у условима кризе у којој се Србија налази треба се окренути само пројектима који су заиста развојни, а пројекти интегралних

водопривредних система, којима се ангажује и домаћа оператива и властита опрема – свакако су најбољи пројекти за покретања и оживљавање развоја.

CONSTRUCTION OF THE WATER INFRASTRUCTURE:
THE MOST IMPORTANT AND CONTINUOUS STATE DEVELOPMENT PROJECT

BRANISLAV DJORDJEVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Civil Engineering, professor honoris causa

Despota Olivera 2/41, 11000, Belgrade, Serbia

branko@grf.bg.ac.rs

SUMMARY: From the earliest civilizations until now – large hydro projects have always been treated as state development projects of the highest order. These projects are implemented by the state in times of crisis, as a way of overcoming the crisis, and stimulating and accelerating development. The realization of a large integrated water management system drives the development of more than 40 different industries, which means that the state should implement its own development projects and manage them. From this standpoint, the deleterious present-day practice of delegating not just the realization but also majority management rights of large hydro projects on the Morava, Drina and Ibar rivers to foreigners needs to be assessed critically. This paper discusses Serbia's strategic mistakes and monumental misconceptions regarding the very nature of development projects.

KEY WORDS: water infrastructure, state development projects, Serbia, civil engineering

УТИЦАЈ ИНТЕРНЕТА НА ГЕОПОЛИТИКУ И ДИПЛОМАТИЈУ

ЈОВАН КУРБАЛИЈА

DiploFoundation, директор

WMO Building | 7bis, Avenue de la Paix | 1211 Geneva/Женева – Швајцарска

Geneva Internet Platform, шеф

Email: jovank@diplomacy.edu | Twitter: [@jovankurbalija](https://twitter.com/jovankurbalija)

САЖЕТАК: Основна хипотеза овог рада је да Србија може заштитити и промовисати своје дигиталне стратешке интересе пре свега активном дигиталном дипломатијом и учешћем у међународним процесима и преговорима посвећеним дигиталним питањима.

Рад се састоји из три дела: а) дигитална геостратегија, б) дигитална дипломатска питања – управљање Интернетом и в) средства дигиталне дипломатије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: дипломатија, геостратегија, Интернет, приватност, безбедност

Интернет је стратешки ресурс модерног друштва; њега користи готово две милијарде људи. Интернет утиче на 20% економског раста развијених привреда. Дигитални медији мењају социјалну и културну текстуру савременог света.

Србија, као и већина других држава света, у процесу је прилагођавања политичким и економским променама које доноси Интернет. Транснационални карактер Интернета оставља Србији ограничене могућности да утиче на његов развој на својој територији. У већини случајева своје интересе мора да заштити кроз међународну сарадњу, било да је реч о безбедности на Интернету или, на пример, о заштити података својих грађана, који се све више складиште на серверима ван националне територије.

Основна хипотеза овог рада је да Србија може заштитити и промовисати своје дигиталне стратешке интересе пре свега активном дигиталном дипломатијом и учешћем у међународним процесима и преговорима посвећеним дигиталним питањима.

То би требало да буде један од основних задатака српске дипломатије у долазећем периоду. Кина, Немачка и Француска увеле су *кибер* амбасадоре који се баве питањима управљања Интернетом. До пре неколико деценија, високо на дипломатској агенди Сједињених Држава била је промоција и заштита америчке аутомобилске индустрије. Данас је ту улогу преузела Интернет индустрија усидрена у Силицијумској долини, чијом промоцијом се све више баве амерички дипломати у билатералним и у мултилатералним преговорима. Дигитална

економија и политика приоритет су Ж-К. Јункера, новог председника Европске комисије¹.

Анализа утицаја Интернета на геополитику и дипломатију у овом раду организована је у три дела: а) дигитална геостратегија, б) дигитална дипломатска питања – управљање Интернетом и в) средства дигиталне дипломатије.

ДИГИТАЛНА ГЕОСТРАТЕГИЈА

Дигитална геостратегија је одређена Интернетом као технологијом која доминантно утиче на модерно друштво. Технологија није неутрална². Она доноси *моћ* одређеним појединцима, групама, регионима и/или земљама, док друге маргинализује.

Историјски посматрано, свака епоха је имала своју „дефинишућу технологију“, која је одређивала економски, друштвени и политички успех. У прошлости то су били територија, становништво, сировине, енергенти, геостратешки положај, финансијски капитал. Контрола над овим елементима је обично значила и контролу над друштвом³. Они и даље имају значајан утицај, али улогу „дефинишуће технологије“ нашег доба све више преузима Интернет. Мануел Кастелс истиче да су информације и знање имали кључни значај за сва друштва кроз историју. Наше доба, последње две деценије, разликује се на основу „специфичног облика друштвене организације у коме су сакупљање информација, обрада и пренос постали основни извори продуктивности и моћи, због нових технолошких услова који су се појавили у овом историјском периоду“ [Castells 1996: 21]. Питер Дракер, у опису знања постбизнис друштву [Drucker 1989: 167] наводи да је знање постало центар развијене економије и да они који поседују важна знања утичу на одређивање вредности и трендове у друштву. Дракер истиче централну улогу теоријског знања као извора иновација, економске и, у крајњој инстанци, политичке моћи.

Значај територије у дигиталној геостратегији

Традиционална геополитика заснивала се углавном на просторним елементима, као што су излаз на море, приступ важним саобраћајницама и постојање природних граница⁴. За већину земаља, географски елементи су има-

1 'Digital' је једна од најчешће коришћених речи у инаугуралном говору Жан-Клод Јункера пред Европским парламентом [Speech by Jean-Claude Juncker: 15 July 2014].

2 „Технологија није ни лоша ни добра, а није ни неутрална.“ [Kranzberg 1985: 50].

3 Болдер је увео концепт „дефинишуће технологије“, описујући га широко као начин на који свако друштво гледа на свет [Bolder 1984].

4 Концепт геополитике може се наћи код немачких аутора из 19. века, као што су Карл Ритер (Carl Ritter) и Фридрих Рацел (Friedrich Ratzel). Наредни корак је учинио амерички теоретичар Алфред Махан (Alfred Mahan), који је разрадио употребе силе на мору и копну. Енглески географ Халфорд Џ. Макиндер (Halford MacKinder) увео је комплетан и свеобухватан концепт геополитике. Извр-

лу кључну улогу у одређивању историјског развоја и спољне политике. Географски елементи ће наставити да играју важну улогу у геополитичком положају земље, имајући у виду да је територија кључна за људско постојање. Ипак, врло је вероватно да ће Интернет умањити значај просторног фактора у геополитичком положају због појаве „нематеријалних“ вредности и моћи. На пример, Израел, као једна од дигиталних сила све мање зависи од економске размене у свом географском окружењу. Економски партнери израелске дигиталне индустрије налазе се хиљадама километара од Израела у Сједињеним Државама, Европи и Азији. Мањи значај географског окружења, свакако утиче на израелску геостратегију, укључујући и преузимање политички високо ризичних војних операција у свом окружењу. Традиционална геополитика имала је значајан утицај на спољну политику и дипломатију Србије. Стога је анализа промена у геополитици, изазваних развојем Интернета, од изузетне важности за будућност Србије. Србије више нема централни положај који је имала у геостратегији раног 20. века. На пример, за разлику од добара и људи који су пре једног века пролазили преко територије Србије на путу од Европе на Блиски Исток, данас веома мало међународног дигиталног саобраћаја пролази преко Србије. Положај земаља у дигиталној геостратегији зависи од „способности или неспособности друштва да овладају технологијама, а нарочито технологијама које су од стратешке важности у сваком историјском периоду“ [Castells 1996: 7]. Ту су пресудни фактори солидне правне и друштвене институције. Аутори књиге *Зашићо нације пропадају* разлоге за иновативни развој америчког друштва од Томаса Едисона до Интернет бума Силицијумске долине налазе у постојању „економских институција које подстичу приватну својину, поштовање уговора и фер тржиште које је отворено за нове предузетнике који могу наћи примену нових технологија у друштву“ [Acemoglu and Robinson 2012: 77].

Интернет је довео до дубоких промена у стратификацији економске и политичке моћи на националном и међународном нивоу. Јавили су се и нови центри моћи. У САД је економско тежиште с традиционалних индустријских центара као што су Детроит и Чикаго премештено на нове технолошке центре, у Силицијумску долину, на пример. У Индији се економска моћ све више концентрише у технолошком центру у Бангалореу. Слично је и у другим земљама, иницијативе за изградњу технолошких центара утичу на мењање њихове економске географије. Тако, на пример, фламански део Белгије је захваљујући новој технологији напредовао знатно брже у односу на индустријски развијени валонски део. У вертикалној стратификацији друштва дошло је до појаве нове елите која своју економску моћ постепено трансформише у друштвени и политички утицај. Бил Гејтс, власник Микрософта је финансијски моћнији од 135 држава света. Уместо традиционално најутицајнијих лобија као што су дувански и лоби произвођача аутомобила све већу моћ стиче лоби софтверских ком-

шио је велики утицај на теорију геополитике (и на дипломате широм света) направивши разлику између копнене зоне – Heartland (евроазијске копнене масе) и приобалске зоне – Rimland (евроазијске морске зоне). Контрола обију зона је могла да обезбеди глобану доминацију. Макиндер је означио Русију као главну копнену силу, а Британију као главну поморску силу.

панија предвођен Пословним удружењем за софтвер (BSA – Business Software Association).

Најзначајнију анализу положаја појединих држава у дигиталном свету направио је Светски економски форум користећи индекс мрежне спремности (Networked Readiness of Nations – Networked Readiness Index). НРИ се дефинише као „степен припремљености нације или заједнице за учествовање у развоју информационе и комуникацијске технологије (ИКТ) и извлачење користи из тога“ [Suomitra, Lanvin and Paau 2014]. НРИ се састоји од три главна елемента:

- окружење за ИКТ активности, које се састоји од тржишта⁵, политичког/регулаторног оквира⁶ и инфраструктуре⁷;
- спремност, која означава способност кључних актера, грађана, бизниса и влада, да искористе потенцијал ИКТ-а. Спремност означава индивидуалне⁸, пословне⁹ и управне (владине) способности¹⁰.
- употреба, која оцењује утицај ИКТ-а на одређене слојеве друштва. Категорија употребе такође означава индивидуални¹¹, пословни¹² и владин (државни) ниво¹³.

Ова три елемента се рачунају да би се одредио положај једне земље у међународним односима. За 2014. годину, десет најуспешнијих земаља у НРИ истраживању биле су: Финска, Сингапур, Шведска, Холандија, Норвешка, Сједињене Државе, Хонг Конг, Велика Британија и Јужна Кореја. Србија се налази на 80. месту иза других бивших југословенских република (на 36. је Словенија, на 46. – Хрватска, на 52. – Црна Гора, на 57. – Македонија, и, на 68. – Босна и Херцеговина)¹⁴.

У измењеној геополитици мења се и улога дипломатије. Док су у традиционалној геополитици највећи значај имале углавном политичке одлуке о војним савезима и дипломатском позиционирању, нова геополитика се више односи на структурне предности које се не могу досећи преко ноћи или једним политичким потезом ма колико он добар био. Структурне промене, као што

5 „Тржиште“ као категорија НРИ која је повезана с доступношћу људских ресурса и додатним пословима који би требало да подрже ИКТ индустрију.

6 „Политички/регулаторни оквир“ као категорија НРИ укључује законе и регулативе који се односе на коришћење ИКТ-а. Телекомуникациона политика је веома важан фактор у овој категорији.

7 „Инфраструктура“ је категорија НРИ која одређује доступност техничке инфраструктуре као што су дигиталне мреже, бежични Интернет, итд.

8 Индивидуална спремност се мери факторима као што су писменост, начин приступа Интернету и степен повезаности појединаца.

9 Пословна спремност укључује коришћење ИКТ-а и спремност да се инвестира у ИКТ обуку за послених.

10 Под спремношћу владе да користи ИКТ подразумева се и употреба услуге е-влада.

11 Индивидуална употреба се оцењује према факторима као што су број телефона, Интернет веза, новца потрошеног on-line, итд.

12 Пословна употреба укључује е-трговину, предузеће-предузеће, коришћење ИКТ-а у маркетингу, итд.

13 Владава употреба укључује ниво коришћења ИКТ-а за спровођење владиних функција (услуге грађанима, итд.).

14 За детаљну листу НРИ листу видети:

[http://www3.weforum.org/docs/GITR/2014/GITR_OverallRanking_2014.pdf]

је стварање институција и виши ниво образовања, захтевају време, дугорочне инвестиције и планирање.

Интернет и суверенитет

Интернет битно утиче на концепт суверенитета. Због транснационалног карактера Интернета владе имају све мање могућности да утичу на оно што се дешава на Интернету. На пример, већина влада у свету нема механизме да заштити дигиталну имовину (податке) својих грађана и организација која је често похрањена на серверима ван националне територије. У економској сфери, владе имају лимитаране могућности за прикупљање пореза на економске активности које се одвијају у дигиталном простору.

Промене у концепту суверенитета директно утичу на дипломатију, као механизам за одржавање *званичних односа* између државе и страних ентитета. То често доводи дипломатије у парадоксалне ситуације, као што је описао Билдер: „Да би државе биле економски конкурентне, морају дозволити појединцима приступ информационим мрежама и компјутерској технологији. Чинећи то, оне уступају значајан део контроле над економским, културним и, евентуално, политичким збивањима у својим државама.“ [Builder 1993: 160].

Интернет и међузависност

Интернет је довео до веће међузависности савременог света. Е-пошта, друштвене мреже и други дигитални сервиси омогућиле су појединцима и институцијама да лако комуницирају с људима из других земаља и с других континената.

Капацитет за интеракцију и међузависност имају велики утицај на међународне односе. Бери Бузан и Ричард Литл истичу следећа три фактора који утичу на капацитет за интеракцију:

- Географски фактор – топографија терена која олакшава или онемогућава физичко кретање.

- Фактор физичких технологија – могућност транспорта и примене комуникационе технологије.

- Фактор друштвених технологија – заједничке идеје, језици, систем правила и институција [Buzan and Little 2000: 82–83].

На развој дигиталне сфере у великој мери утицала два фактора: физичке технологије (лакша размена информација) и друштвене технологије (развој комуникационог простора са заједничким правилима и процедурама). С повећањем капацитета за интеракцију, Интернет је омогућио пораст међузависности у савременом свету.

Степен капацитета за интеракцију и међузависност директно одређује положај и функцију дипломатије. Већа међузависност води ка чешћој употреби дипломатије за решавање сукоба у међународним односима.

Иако је процес међузависности убрзан појавом Интернета, био је приметан и раније, на пример, крајем 19. и почетком 20. века: „Замршена мрежа комуникација, банкарских услуга и услуга осигурања, трансатлантских миграција, и раста мултилатералне трговине кроз међународну поделу рада, утицала је на појаву идеје ‘међузависности’ и ‘система међузависности’“. [Mattelart 1994: 29–30].

Дигитална међузависност отвара бројне могућности економског развоја, али и утицај на културни и политички живот. Неке земље, као Кина и Сингапур, покушавају да одрже равнотежу између економских предности дигиталне повезаности са светом, и, за владе тих земља, потенцијалних ризика које ствара отворени приступ информацијама на Интернету.

Све већа међузависност утицала је на то да избледи традиционална подела између националне и међународне политичке арене. У прошлости, дипломате су користиле различите методе, зависно од тога да ли се обраћају домаћој или страниј публици. То је било од посебне важности у време криза, када је домаћа публика тражила поруку која би подржала национални понос и одлучност, док је инострана публика, дипломате и друге земље, тражила нешто помирљивије сигнале. Када комуницирају преко Интернета дипломате се, потенцијално, обраћају домаћој и иностраној публици. То је смањило маневарски простор за дипломате и утицало на малу контрареволуцију у дипломатској пракси. Наиме, неколико најзначајнијих недавних дипломатских успеха постигнути су кроз дискретне преговоре без Интернета у преговарачким салама (транзиција у Бурми, преговори о иранском нуклеарном оружју, ...).

Дигитална међузависност такође доводи до веће рањивости. Што је друштво више умрежено, то је више изложено потенцијалним кибер нападима.

ДИГИТАЛНА ДИПЛОМАТСКА ПИТАЊА И УПРАВЉАЊЕ ИНТЕРНЕТОМ

Традиционална дипломатије бавила се углавном билатералним политичким односима и питањима рата и мира¹⁵. Проширење дипломатског дневног реда ван основних дипломатских тема почело је још у 19. веку¹⁶ оснивањем Међународне телекомуникационе уније (1865. године) за регулисање међународне телеграфске комуникације.

Период после Другог светског рата обележен је брзим порастом броја дипломатских питања, што описује Дејвид Њусом: „Током већег дела 20. века, међународна дипломатска агенда се састојала од питања политичких и економских односа између националних држава – традиционалних објеката дипломатије. Након Другог светског рата појавила су се нова дипломатска питања, подстакнута техничким достигнућима, развојем нуклеарне енергије и електро-

15 Преговори о миру, разоружању и безбедности и даље остају суштинска питања дипломатије.

16 Овде мислимо углавном на мултилатералну дипломатију. Питања у вези с трговином била су део билатералне дипломатије још од најранијих дана, нарочито током ренесансе.

нике.“ [Newsom 1989: 29]. Развој информациона технологија, а нарочито Интернет, у последњих неколико година, довео је до дипломатских преговора о питањима као што је електронска трговина. Такође, Интернет је учинио да нека питања националног карактера, као што су право на приватност и убирање пореза, добију међународни значај.

Тренутно се налазимо у раној фази међународних преговора о управљању Интернетом. Питања управљања Интернетом могу се поделити у пет класификационих скупова, у дипломатском језику описаних као „корпе“¹⁷:

- инфраструктура и стандардизација;
- право;
- економија;
- развој; и
- друштво и култура.

Инфраструктурна и стандардизациона корпа

Инфраструктурна и стандардизациона корпа укључује основна, углавном техничка питања везана за рад Интернета. Главни критеријум за стављање неког питања у ову корпу је његова важност за основну функционалност Интернета. Постоје две групе питања.

Прва група укључује најважнија питања без којих Интернет и светска мрежа (World Wide Web) не би постојали¹⁸. Ова питања су груписана у три слоја:

- телекомуникациона инфраструктура, преко које се одвија сав Интернет промет;
- технички стандарди и услуге (инфраструктура преко које Интернет функционише (на пример, TCP/IP, DNS, SSL);
- стандарди садржаја и апликација (на пример, HTML, XML).

Друга група садржи питања која се односе на очување безбедног и стабилног функционисања Интернет инфраструктуре, укључујући Интернет безбедност, енкрипцију и спам.

Најзначајније питање у области инфраструктуре и стандардизације је систем имена домена (Domain Name System – DNS) и статус организације која кординира ДНС: Internet Corporation for Assigned Names and Numbers (ICANN).

ДНС преводи Интернет адресе (као што је www.google.com) у IP бројеве. Стога, да би се приступило одређеном веб сајту, рачунар прво мора да приступи ДНС серверу. Тада ДНС сервер проналази нумеричку адресу (196.23.121.5 за Google) одређеног сајта. ДНС се састоји од рут сервера, топ домен сервера и јед-

17 Појам „корпа“ је уведен у дипломатску праксу током преговора о Организацији за европску безбедност и сарадњу – ОЕБС).

18 Појмови Интернет и WWW се понекад користе заједно. Интернет представља огромну мрежу мрежа и покрива велики број разних услуга. Понекад се појам Интернет користи да би се обухватило све, укључујући инфраструктуру, апликације (e-mail, ftp, Web) и садржај. WWW је једна од Интернет апликација, која функционише преко HyperText Transfer Protokola (HTTP).

ног броја ДНС сервера који се налазе широм света. Организација ДНС-а била је врућа тема у расправи о управљању Интернетом¹⁹.

На самом врху постоје два основна ниво домена. Један је генерички; други се заснива на ознакама земаља. Генерички топ ниво домени (gTLD) укључују:

- .com, .edu, .gov и .mil (1984. године);
- .net и .int (додати 1985. године);
- .biz, .info, .name, .pro, .museum, .aero и .coop (додати 2000).

За сваки gTLD постоји један регистар који одржава листу адреса. На пример, „.com“ gTLD одржава VeriSign. Функцију „продавца“ обављају регистратори. ICANN пружа општу координацију ДНС система, тако што закључује споразуме и акредитује регистре и регистраторе. Он такође утврђује и цену по којој регистар (VeriSign) „изнајмљује“ имена домена регистраторима и поставља одређене услове за услуге које нуде регистри и регистратори. Значи, ICANN делује као економски и правни регулатор у послу имена домена за gTLD.

Важан део управљања Интернет доменима је и заштита заштићених марки и решавање спорова. У раним данима Интернета, регистрација имена домена је била заснована на принципу „ко пре девојци, њему девојка“, где је свако могао да региструје било које име²⁰.

Потенцијална вредност имена домена покренула је праксу регистровања имена домена који би касније могли да се препродају (cybersquatting). Немогућност постојања два домена с истим именом довела је до покретања дебате о правима регистрације. Проблем је био од посебне важности за имена домена који су користили имена чувених марки (на пример, Microsoft, Nike, Toyota и Rolex).

Политичке контроверзе постоје око управљања националним доменима. Националним доменима дуго су управљале организације које су акредитоване у раним данима Интернета, укључујући академске институције, техничке асоцијације, НВО, па чак и појединце. С порастом значаја Интернета, националне владе су све више заинтересоване за управљање националним доменима као јавним ресурсом. Та транзиција ка већем утицају државних тела у руковођењу националним доменима довела је у неким случајевима до тензија.

Правна корпа

Готово сваки аспект управљања Интернетом има правну компоненту, премда развој правне регулативе не прати брзи развој Интернета. Два преовладавајућа приступа правним аспектима Интернета су:

а) Приступ према коме се Интернет у бити третира исто као раније телекомуникационе технологије, од димних сигнала до телефона. Иако је бржи и

19 Један од малобројних докумената о Системима имена домена (ДНС) је REFC 1591 (март 1994) који одређује структуру управљања ДНС-ом.

20 За кратак и користан преглед разлика између имена домена и заштићених марки видети: [http://www.inta.org/info/basics_domnvtm.html] (посећено 1. новембра 2004).

обухватнији, Интернет и даље укључује комуникацију на даљину између појединаца. Дакле, постојећа правна регулатива се може применити на Интернет²¹.

б) Приступ „кибернетског права“, који се заснива на претпоставци да Интернет уводи нове типове друштвених веза у кибер простор. Стога, постоји потреба да се формулишу нови „кибернетски закони“ за кибер простор. Брзина и обим олакшане међународне комуникације преко Интернета спречава примену постојећих законских правила – један је од аргумената за овакав приступ.

Иако оба приступа имају ваљане аргументе, приступ примене постојећег права добија на важности и у теоријској анализи и у политици. Опште је мишљење да се значајан део постојећих закона може применити на Интернет. У одређеним случајевима, међутим, као што је заштита робне марке, постојећа правила би морала да се преиначе како би се применила на Интернет проблеме. Нека друга питања која су везана за настанак Интернета, као што је спам, морају се регулисати новоустановљеним правилима.

Питање правне надлежности посебно је значајно за управљања Интернетом²². Број дебата о Интернету стално расте. Нејасноће око надлежности могу имати две директне последице:

- Немоћ државе да врши своју функцију у регулисању друштвених односа на својој територији;
- Немоћ појединаца и правних ентитета да заштити своја права (одрицање правде).

Друге последице нејасне надлежности могу бити:

- Правна несигурност на Интернету;
- Спорији развој електронске трговине;
- Подела Интернета на правно безбедне зоне.

Однос надлежности и Интернета има уграђену двосмисленост пошто је надлежност претежно заснована на географској подели света на државне територије. Свака држава има надлежност да спроводи право на својој територији. Међутим, Интернет олакшава велики део међународне размене, коју је тешко (мада не и потпуно немогуће) надзирати традиционалним правним механизмима. Питање надлежности на Интернету разоткрива једну од кључних ди-

21 Један од најенергичнијих заговорника коришћења постојећег права је судија Френк Истербрук, који је рекао: „Идите кући, кибер закон не постоји”. У чланку *Cyberspace and the Law of the Horse*, он закључује да иако су коњи били веома значајни, није постојао закон о коњима. Судија Истербрук сматра да постоји потреба усредсређивања на главне правне инструменте, као што су уговори, одговорност, итд. [<http://www.law.upenn.edu/law619/f2001/week15/easterbrook.pdf>]. Аргументи судије Френка Истербрука изазвали су различите реакције. На пример, Лоренс Лесиг је реаговао радом под насловом: *The Law of the Horse: What Cyberlaw Might Teach*; [<http://www.lessig.org/content/articles/works/finalhls.pdf>].

22 Све је већи број чланака који се баве питањем надлежности и Интернета. Наводимо неколико скоријих извора: Inteven et. al, *Legal and Regulatory Aspects of e-Commerce and the Internet*, *The World Bank Legal Review*, Vol. 1, Kluwer, 2003; R August, *International Cyber-Jurisdiction: A comparative Analysis*, 39 *American Business Journal*, 531, Summer, 2002; Sanjay S. Mody. Note, *National Cyberspace Regulation: Unbundling the Concept of Jurisdiction*, 37 *Stanford Journal of International Law*, 365, 369, 2001; *Achieving Legal and Business Order in Cyberspace: A Report on Global Jurisdiction Issues Created by the Internet*, *ABA Global Cyberspace Jurisdiction Report* 7, 14-26, 28-33 (ABA Annual Meeting, London, 17 July, 2000 [<http://www.abanet.org/buslaw/cyber/initiatives/draft.rtf>])

лема која се тиче управљања Интернетом: како се Интернет може „углавити” унутар постојеће правне и политичке географије?

Проблеми надлежности јављају се када спорови укључују екстратериторијалну компоненту (на пример, укључују појединце из различитих земаља, или међународне трансакције). Пошто се читавом Интернет садржају може приступити с било ког места, сваки Интернет корисник је потенцијално изложен надлежности других држава. При постављању садржаја на Интернет, тешко је знати које национално право може бити прекршено. У овом смислу, готово свака активност на Интернету има међународни аспект који може водити ка могућности правне надлежности више држава.

Могућа решења за проблем вишеструке Интернет надлежности могла би се пронаћи у:

- модернизацији међународног приватног права;
- хармонизацији националних закона која би питање надлежности учинила мање важним;
- употреби арбитраже;
- употреби техничких решења за идентификовање порекла корисника (пре свега, геолокационог софтвера)

Економска корпа

С обзиром на то да је Интернет један од главних мотора економског развоја, економски аспекти управљања Интернетом имају изузетан значај.

Е-трговина

Кључни политички актер у модерној светској трговини, Светска трговинска организација (СТО/WTO), регулише многа важна питања е-трговине, укључујући либерализацију телекомуникација, право на интелектуалну својину и неке аспекте развоја ИКТ-а. СТО се директно бави електронском трговином кроз следеће иницијативе:

- Привремени мораторијум на царинске дужности у електронској трговини који је усвојен 1998. Он је ослободио све електронске трансакције на светском нивоу од царинских обавеза.

- Оснивање СТО Радног програма за електронску трговину (Work Programme for Electronic Commerce), који промовише дискусију о електронској трговини.

У раду СТО на питањима е-трговине једно од најважнијих питања је категоризација е-трговине:

Да ли е-трговину треба категоризовати као услуге (регулисане GATS-ом), или као добра (регулисана GATT-ом)?

Да ли се категоризација музике као добра или услуге мења зависно од тога како је испоручена: на ЦД-у (материјално) или преко Интернета (нематеријално)?

Коначно, иста песма може имати различите трговинске статусе (и бити подложна различитим царинама и таксама), зависно од начина испоруке. Категоризација има значајне импликације због различитих механизма регулације за робу и услуге.

Опорезивање

Дилема у вези с управљањем Интернетом, да ли би кибер питања требало третирати другачије од стварних или не, јасно се огледа у питању опорезивања. Још од раних дана, Сједињене Државе су покушавале да декларишу Интернет као зону без пореза. Амерички Конгрес је 1998. године, усвојио Акт пореске слободе (Tax Freedom Act). OECD и Европска унија су изнели супротно становиште, да Интернет не би требало да има посебан порески третман. Отавски принципи OECD-а прецизирају да не постоји разлика између традиционалног и е-опорезивања која би захтевала посебна правила. Многе америчке државе упућивале су приговоре у истом правцу, захтевајући опорезивање Интернет трансакција.

Још једно питање које остаје нерешено између Европске уније и Сједињених Држава јесте питање локације опорезивања. Отавски принципи уводе начело „одредишта“ уместо принципа „порекла“. Влада Сједињених Држава веома је заинтересована за задржавање опорезивања по пореклу трансакција, с обзиром на то да је већина компанија које се баве е-трговином лоцирана у њеној земљи. Напротив, интерес Европске уније је опорезивање по одредишту, с обзиром на чињеницу да Унија у е-трговини има више потрошача него продаваца.

Електронски новац

Битоин и друге кибер-валуте отвориле су питање штампања новца без контроле централних банкарских институција. Тим поводом је један признати банкар рекао: „Наследници Била Гејтса би оставили наследнике Алена Гринспена без посла.“ Такав развој имао би великог утицаја на будућност државе и међународне односе или, као што исти говорник рече: „У прошлости, друштва су се сналазила и без централних банака. Могла би исто тако и у будућности.“ Друге могућности за коришћење е-новца су и даље спекулативне. Већ сада је Банка за међународне обрачуне (Bank for International Settlement – BIS) предвидела смањену контролу над приливом капитала и новца као ризик који је повезан с е-новцем.

Развојна корпа

Интернет је утицао и на традиционална питања развоја и односа глобалног севера и југа. Постављају се многа питања у вези с утицајем интернета на економски развој:

- Како ће убрзане промене услед деловања Интернета утицати на већ постојећи јаз између Севера и Југа? Да ли ће Интернет смањити или повећати садашње разлике?

- Како и када ће земље у развоју моћи да достигну ниво дигиталног развоја развијенијих земаља?

Готово свако питање управљања Интернетом има развојни аспект, а следећа питања су од битног значаја:

- постојање телекомуникацијске инфраструктуре као први предуслов за превазилажење дигиталног јаза;

- постојећи економски модел приступа Интернету, који ставља несразмеран терет на земље у развоју, зато што морају да финансирају приступ главним Интернет центрима који се налазе у развијеним земљама;

Развојни аспект Интернет све више је повезан с дискусијом о постмиленијумским развојним циљевима.

Друштвено-културна корпа

Интернет је све више друштвени феномен. Он обогаћује традиционални начин комуницирања и креира нове форме комуницирања (на пример, кибер заједнице). Такве појаве су довеле до развоја његовог друштвено-културног аспекта. Интернет Друштвено-културна корпа укључује неке од најконтроверзнијих питања у домену управљања Интернетом, као што су приватност, вишејезичност и политика Интернет садржаја.

Приватност и заштита података

Ово је једно од најзначајних питања управљана Интернетом, поготово након Сноуденових открића масовног надгледања дигиталних комуникација. Приватност и заштита података уско су повезана питања управљања Интернетом. Заштита података је законски механизам који гарантује приватност.

Могуће су разне дефиниције приватности. Једна традиционална дефиниција описује приватност као „право да вас оставе на миру“. Модерне дефиниције приватности усредсређују се на приватност комуникације (одсуство надзора комуникација) и приватност информација (одсуство манипулације информацијама о појединцима). Традиционално, приватност се углавном тичала односа грађана (појединаца) и државе. Међутим, у данашње време, оквир приватности је проширен и сада такође обухвата пословни сектор.

Заштита приватности: појединац и држава. Информације су основно средство у државном надзирању територије и становништва. То се може закључити из најстаријих писаних докумената, од којих се већина односи на функције државе. Информационе технологије су веома унапредиле могућности државе да сакупља и анализира информације, што укључује и информације којима

располажу владини ресори (порез, социјално осигурање, здравство, имовина, криминални досијеи) и компаније које је овластила влада за пружање основних услуга (електричне енергије, воде, телекомуникација).

Тероризам, шпијунажа и друге активности усмерене против једне државе, подстакли су повећани надзор над сумњивим појединцима (било да су они држављани те земље или не). После терористичког напада 11. септембра 2001, амерички „патриотски закон“ и слични закони у другим земљама успоставили су правни оквир за оштрију контролу електронских комуникација, укључујући Одредбу за законито пресретање података. Сноуденова открића показала су технолошку моћ које држава има у дигиталном надзору, као и смањену приватност појединаца.

Заштитна приватности: појединац и пословни сектор. У троуглу приватности, друга и све значајнија веза је она између појединца и пословног сектора. У информационој економији, информације о купцима, укључујући њихове склоности и куповне профиле, постају значајна роба на тржишту. Продаја података о купцима је веома уносан посао на Интернету. Постоји другачија врста „надзирања“ између појединца и пословног сектора, нарочито у случају електронске трговине. У тој трговини, милиони појединаца добровољно откривају пословним организацијама велики број личних података: бројеве кредитних картица, адресе и друге информације које, уколико се не користе на одговарајући начин, могу довести до озбиљних последица, као што су преваре или крађе идентитета. Успешност и одрживост електронске трговине, како између предузећа, тако и између купца и предузећа зависи од заснивања широког поверења у пословној политици о приватности и од мера заштите које предузећа постављају да би заштитила од крађе и злоупотребе поверљиве информације о својим клијентима²³.

Пословне организације такође користе технологије за складиштење података да би имале увид у навике и склоности својих клијената. Супермаркети користе програме с картицама лојалности како би пратили куповне навике својих купаца: којим данима/недељама преферирају да иду у куповину, колико троше, које производе купују (пошто је база ових података такође повезана с опремом на месту продаје). Резултати ових анализа потом се користе да се одреде персонализоване маркетиншке активности по појединачним домаћинствима. Ако не постоји закон о заштити података, информације о појединцима које сакупља пословни сектор могу бити продате и употребљене у друге сврхе.

Заштитна приватности: држава и пословни сектор. Трећа страна у овом троуглу је имала најмање публицитета, али је вероватно најзначајнија. Обе стране, и држава и пословни сектор, сакупљају значајан број података о појединцима. Сноуден је потврдио да постоји размена података између Интернет компанија (Google, Facebook, Microsoft) и владе Сједињених Држава. Ово откриће покренуло је снажну реакцију међународне јавности и захтеве за бољу заштиту података појединаца како на националном тако и на међународном нивоу.

23 За дискусију о поверењу купаца у заштиту пословне приватности погледајте [Whiting 2002].

Међународно реулисанање приватности и заштите података. Најважнији међународни документ о приватности и заштити података је OECD-ов акт Смернице о заштити приватности и међународног протока личних података (Guidelines on Protection of Privacy and Transborder Flows of Personal Data) из 1980. године. Ове смернице и потоњи рад OECD-а су инспирисали многе међународне и регионалне регулативе у овој области. Принципи који су изложени у смерницама OECD-а били су општеприхваћени. Основне разлике леже у начину на који се ови принципи спроводе.

Приступ који се користи у Сједињеним Државама заснива се на саморегулисању. Политику о приватности формирају пословне компаније. На њима и на појединцима је да се сами одлуче за политику приватности. Најважнија примедба упућена америчком приступу је да се појединци стављају у знатно инфериорнији положај у односу на пословне компаније.

Према другом приступу, који је промовисала Европска унија, јавне власти би требало да обезбеде заштиту приватности. Овај приступ приватности, који је 1995. промовисан у Европској директиви о заштити података (95/46/EC), покрива заштиту појединаца, с освртом на обраду личних података и на слободан проток тих података. Поред Директиве ЕУ, која је главни механизам, европски приступ питању приватности и заштите података обликован је и другим регионалним документима, као што је Конвенција Савета Европе о заштити појединаца с освртом на аутоматску обраду личних података (Council of Europe's Convention on the Protection of Individuals with Regard to Automatic Processing of Personal Data, 1981) [Savet Evrope, Konvencija za zaštitu lica sa osvrtom na automatsku obradu ličnih podataka, ETS br. 108].

Ова два приступа о заштити приватности – Сједињених Држава и Европске уније – почињу да се сукобљавају. Основни проблем је коришћење личних података од стране пословних компанија. Како ЕУ може да наметне своје прописе, примера ради, некој компанији за софтвер са седиштем у Сједињеним Државама? Како ЕУ може бити сигурна да ће подаци о њеним грађанима бити заштићени у складу с правилима наведеним у њеној Директиви о заштити података? Према чијим се правилима (Европске уније или Сједињених Држава) спроводи пренос података кроз мрежу неке компаније из Европске уније до Сједињених Држава? ЕУ је запретила да ће обуставити сваки пренос података у било коју земљу која не може да гарантује онај ниво заштите приватности који је прописан у њеној Директиви. Тај захтев је неизбежно довео до сукоба с америчким приступом заштити података, који се заснива на саморегулисању.

Ова уврежена разлика веома је отежала постизање било каквог договора. Штавише, прилагођавање америчког закона европској директиви не би било могуће, пошто би то захтевало промену неких важних принципа америчког правног система. Преломни тренутак у овој пат позицији настао је када је амерички амбасадор Арон предложио формулу „сигурне луке“ (safe harbour). То је у целости преформулисало проблем и пружило излаз из застоја у преговорима. По овом решењу, америчке компаније које располажу подацима грађана Европске уније могу добровољно потписати да поштују захтеве Уније о заштити по-

датака. Пошто то потпишу, компаније морају поштовати формалне механизме спровођења закона који су договорени између Сједињених Држава и Европске уније. Међутим, као што су показале недавна октрића, концепт 'сигурне луке' не пружа довољно заштите података грађана Европске уније.

Преговори су настављају уз опречне погледе Европске уније и Сједињених Држава о заштити електронске приватности.

Контрола Интернет садржаја

Расправа о контроли Интернет садржаја углавном је усредсређена на три групе садржаја.

Прву групу садржаја чине они за чију контролу постоји општи консензус: дења порнографија²⁴, оправдавање геноцида и подстрекавање и организовање терористичких активности које забрањује међународно право. Иако је консензус о потреби уклањања оваквих садржаја с мреже постигнут, остају различите интерпретације. На пример, шта се заправо подразумева под подржавањем тероризма?

Друга група садржаја обухвата оне који могу бити осетљиви за поједине државе, области или етничке групе због њихових специфичних религијских и културних вредности. Глобализована и интензивнија комуникација може да доведе у питање локалне културне и религијске вредности. Највећи број Интернет судских случајева односи се на ову групу садржаја. У случају Yahoo-a, француски суд је захтевао од Yahoo.com (САД) да забрани француским грађанима приступ деловима веб сајтова на којима се нуди нацистички материјал и сувенири. Немачка има веома развијено правно искуство с многим судским случајевима против власника веб сајтова с нацистичким садржајем. Контрола садржаја на Блиском Истоку и у азијским земљама углавном се званично оправдава заштитом специфичних културних вредности, што обично подразумева блокирање приступа порнографији и коцкарским веб сајтовима.

Трећа група тиче се политички и идеолошки осетљивих садржаја. У суштини, ово укључује Интернет цензуру. „Репортери без граница“ известили су о великом броју оваквих поступака у Кини, Бурми и Саудијској Арабији [Internet Under Surveillance].

Контрола Интернет садржаја обухвата следећа правна и техничка приступе:

Јавно (државно) цензурисање Интернет садржаја: уобичајени елемент државне цензуре је „Интернет листа“ веб сајтова који су блокирани и тако недоступни грађанима. Ако се веб сајт налази на Интернет листи, приступ неће бити одобрен. У техничком погледу, цензура користи углавном IP блокирање засновано на рутеру²⁵, прокси серверима и ДНС преусмеравању. Цензурисање Интернет садржаја спроводи се у многим земљама. Поред земаља које се уобичајено повезују с оваквом праксом, као што су Кина, Саудијска Арабија и

24 О Интернет коцкању видети: [Karadbil 2000: 437–38].

25 Овај систем користе кинеске власти.

Сингапур, и друге земље почињу да је примењују у све већој мери. На пример, Аустралија има систем цензуре специфичних националних веб страна, али не и међународних [Electronic Frontiers, Australia 2002]. Немачка федерална јединица Северна Рајна и Вестфалија је захтевала од ИСП-ова да забрани приступ углавном, неонацистичким сајтовима, али не само њима.

Приватни систем оцењивања и цензурисања: суочене с потенцијалним ризиком од дезинтеграције Интернета због развоја различитих националних баријера (система цензурисања), W3C²⁶ и друге институције сличног мишљења предложиле су примену *система оцено и цензуре* којег контролишу крајњи потрошачи. У техничком погледу, механизми цензуре су уграђени у Интернет претраживаче. Приступачност специфичним садржајима означена је етикетом која одговара одређеном веб сајту. Употреба овог начина цензуре посебно се примењује као систем приступа веб сајтовима који су „прикладни за децу“.

Геолокациони софтвери: још једно техничко решење повезано с Интернет садржајем је *геолокациони софтвер*, који цензурише приступ специфичном веб садржају у складу с географским/националним пореклом корисника. Yahoo! случај је у овом погледу значајан с обзиром на да је група експерата, укључујући Винта Церфа, назначила да је у 70–90%²⁷ случајева Yahoo! у могућности да одреди да ли је једном од његових веб сајтова који имају нацистички садржај приступио неко из Француске²⁸. Ова технолошка могућност помогла је суду да донесе коначну одлуку. Геолокационе компаније тврде да могу открити земљу порекла без грешке, а град у око 85% случајева, нарочито ако је реч о великом граду²⁹. Геолокациони софтвери могу да помогну различитим провајдерима Интернет садржаја да цензуришу приступ у складу с националношћу и избегну судске спорове у страним судовима.

Контрола садржаја путем ирејраживача: постоји значајна разлика између постојања материјала на Интернету и могућности да им се приступи преко Интернета. Чињеница да је нека веб страна доступна на Интернету не значи да ће јој приступити много корисника. На пример, ако се неки специфични веб сајт не може наћи на Гуглу, његов значај је озбиљно умањен. Мост између крајњег корисника и веб садржаја је углавном претраживач. На сва звона је објављена вест да је први пример контроле садржине путем претраживача спровела влада

26 За више информација о PICS (Platform for Internet Content Selection) посети: <http://www.w3.org/PICS/iacwcv2.htm>.

27 У 70% случајева се може аутоматски одредити, а у 90% случајева ако Yahoo! захтева од корисника да наведу своју националност [Welcome to theWorld Wide Web, Passport, Please? New York Times, March 15, 2001].

28 Иако је Винт Церф учествовао у овом истраживању, успротивио се коначном извештају „за који је рекао да није био фокусиран на веће импликације увођења онлајн капија.” [Welcome to theWorld Wide Web, Passport, Please? New York Times, March 15, 2001]

29 Акама тврди да може да одреди географску локацију људи до њиховог ЗИП кода. Он је технолошко ограничење. Информације о улици и адреси не могу се добити путем IP бројева. „Silicon Valley's Ocuva Inc., један од водећих провајдера ове технологије, тврди да може одредити земљу корисника компјутера у око 98% случајева и град у 85% случајева, али само уколико су то велики градови.“ [Eun Jung Cha 2002: E01].

Републике Кине против Гугл веб сајта³⁰. Ако би корисници унели забрањену реч на Гугл претраживач, изгубили би своју IP конекцију на неколико минута³¹. Кинеско одељење за информације је одговорило: „Сасвим је нормално да неким Интернет сајтовима некада можеш да приступиш, а некада не. Министарство није примило информацију да је Гугл био блокиран.“³²

Да би се прилагодио локалним законима, Гугл је одлучио да забрани неке материјале на Гугловим националним веб сајтовима. На пример, на немачким и француским Гугл верзијама не могу се тражити и наћи сајтови с нацистичким садржајем. Ово подразумева одређени ниво самоцензурања да би се избегли судски спорови.

Потребда за одговарајућим законским оквиром: законски вакуум на пољу политике Интернет садржаја, који је карактерисао рано коришћење Интернета, обезбедио је владама висок ниво дискреције када је у питању контрола Интернет садржаја. Пошто је политика Интернет садржаја осетљиво питање за свако друштво, постоји потреба да се усвоје неки законски инструменти. Национална регулатива из области политике Интернет контроле може да обезбеди бољу заштиту људских права и реши понекад нејасну улогу ИСП-а, овлашћених агенција и других актера. Последњих година многе земље су донеле законе о политици Интернет садржаја.

На међународном нивоу, главне иницијативе су повезане с европским земљама које имају развијено законодавство у области говора мржње, укључујући и антирасизам и антисемитизам. Европске регионалне институције покушале су да наметну ова правила и у кибер простору. Кључни правни документ који се односи на питање Интернет садржаја је Додатни протокол конвенције Савета Европе о кибер криминалу (Council of Europe Additional Protocol on the Cybercrime Convention). Овај протокол прецизира различите типове говора мржње које би требало забранити на Интернету, укључујући и расистичке и ксенофобичне материјале, оправдавање геноцида и злочина против човечности.

ЕУ је спровела неколико иницијатива у контексту контроле садржаја, усвајајући препоруке Европске комисије против расизма на Интернету (European Commission Recommendation against Racism via the Internet). На практичнијем нивоу, ЕУ је усвојила ЕУ Акциони план за сигурнији Интернет, који укључује следеће главне закључке:

- постављање Европске мреже за брзе дојаве о незаконитим Интернет садржајима;
- подстицање саморегулације;
- развијање процене и контроле садржаја, укључујући и увођење основних критеријума;
- развијање софтвера и услуга;
- буђење свести о сигурнијем коришћењу Интернета [EU Information Society, Safer Internet Action Plan].

30 За преглед чланака о Гугл-кинеском случају види: <http://searchenginewatch.com/sereport/article.php/2165031>. (посећено 13. децембра 2004).

31 Објављено у Интернет издању New Scientist-a: <http://www.newscientist.com/news/news.jsp?id=ns99992797>. (посећено 1. новембра 2004).

32 *Ibid.*

СРЕДСТВА ДИГИТАЛНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Дипломатија је све мање доминантни официјелни канал за комуницирање између националних друштава. Појединци, невладине организације, пословне компаније имају све развијеније могућност да директно, без посредовања државе, комуницирају с иностранством. Зато уместо командног центра за односе с иностранством дипломатије све више постају сервис који, у најбољем случају, могу да координирају спољну политику. У великом броју држава министарства финансија, комуникација, трговине имају своје мале дипломатске службе којим настоје да прошире поље деловања у међународним односима. У овом процесу промене улоге дипломатије, дигитална средства имају значајну функцију. У наставку се налази анализа утицаја Интернета на основне дипломатске функције.

Представљање

Представљање је традиционална и још увек суштински важна функција у дипломатији. Ова функција је директно повезана са сувереношћу држава. У том смислу, релевантност представљања као дипломатске функције зависиће од будућности концепта државе као политичке и правне творевине. Најчешћа форма представљања је преко амбасада и других дипломатских мисија. Међутим, нове форме представљања се све више развијају, као што је именовање нерезидентних амбасадора, који имају седиште у трећој земљи или у главном граду земље која их шаље.

Какав ће бити утицај и ефект Интернета на дипломатско представљање? Тренутно, постоји значајан број дипломатских вебсајтова, укључујући 150 вебсајтова министарстава спољних послова и готово 3.000 вебсајтова дипломатских и конзуларних представништава³³. Основна функција тих вебсајтова је пружање информација о спољној политици и конзуларним активностима. Све више дипломатских вебсајтови садрже интерактивне садржаје с друштвених мрежа (Twitter, Facebook).

Јесу ли званични вебсајтови министарстава спољних послова и дипломатских представништава друга форма представљања државе?

Ако је званични вебсајт државе њено представљање на Интернету, то отвара многа питања у вези с начином на који се реализује дипломатско представљање. Интернет би могао да доведе у питању члан 2, Бечке Конвенције о дипломатским односима, у коме се прецизира да „...сви званични послови...ће се обављати с Министарством спољних послова или преко њега...“.

Други важан аспект је релевантност садржаја вебсајта у односу на развој међународног обичајног права. Може ли се информација објављена на вебсајту сматрати званичним ставом Министарства и могућим доприносом успоста-

33 За иновирану листу вебсајтова министарстава спољних послова и дипломатских представништава, молимо консултујте: <http://www.diplomacy.edu/directory/>.

вљању конзистентне праксе – као једном од предуслова за развој међународних обичајних правила?

Преговарање

Преговарање се сматра основном функцијом дипломатије у билатералним и мултилатералним дипломатским односима. Док основа функције преговарања – постизање споразума – укључује значајан људски инпут заснован на посебним способностима и таленту, многе активности које окружују мултилатералне и билатералне преговоре представљају рутину и погодне су за аутоматизовање. Процес мултилатералних преговора може се у значајној мери аутоматизовати коришћењем Интернета с обзиром на логистичку подршку, дистрибуцију материјала и омогућавање учешћа НВО и других, итд. У овом контексту Интернет не може бити замена за методе преговарања, али може изменити амбијент у коме се преговори могу припремити и водити.

Постојање и доступност Интернета отвара нове могућности на пољу мултилатералних преговарања [Maaranen and Luutinen 1995]. Мултилатерална преговарања се обично критикују због недостатка ефикасности. Интернет би могао да помогне код различитих припремних и организационих активности. Очигледно, политичка воља и спремност укључених страна да се постигне споразум остаје одлучујући фактор који утиче на преговоре. Ипак, неки други, углавном технички елементи, могу имати одлучујући утицај на припреме и одвијање мултилатералних преговора.

Учествовање многих земаља у растућем броју мултилатералних преговарања постаје сваким даном све теже. Током 2004. године, Женева је била домаћин неких 2.055 догађаја, што укључује 17.170 полудневних састанака, у којима је учествовало приближно 89.000 делегата и експерата [http://www.eda.admin.ch/geneva_miss/e/home/numbe/confchi.html]. Ово је илустрација актуелног нивоа мултилатералне дипломатске динамике.

Пуно учешће захтева и људске и финансијске ресурсе, што врло често недостаје када су у питању мале земље и/или земље у развоју. Интернет би могао да обезбеди неке алтернативне погодности за учешће малих и земаља у развоју. Већа укљученост односно учешће земаља у развоју може такође имати политичке ефекте и утицати на смањивање *de facto* неједнакости међу државама чланицама.

Један од првих значајнијих примера утицаја Интернета на међународне преговоре био је Споразуму о забрани коришћења противпешадијских мина. Током преговора о овом Споразуму „традиционални државни актери били су затечени брзином којом је глобално цивилно друштво користило веб мрежу да ефикасно мобилише људе, покрене питање свести и лобира за добијање одговарајућег одговора у смислу одређење политике“ [Warkentink and Mingst 2000: 253]. Телеконференцијска комуникација је још једна од важних технологија која може имати утицаја на дипломатске преговоре.

Управљање информацијама и дипломатско извештавање

Управљање информацијама и дипломатско извештавање описани су у члану 3, став д, Бечке Конвенције о Дипломатским односима на следећи начин: „обавештавању, свим дозвољеним средствима, о условима и развоју догађаја у држави код које се акредитује и подношењу извештаја о томе влади државе која акредитује.”

Информације су један од кључних елемената у дипломатској професији. Информације за дипломате представљају оно што новац представља за банкаре. Важност информација као „алата размене” за дипломате описана је у извештају из 1963. године који је један француски дипломата послао свом Министарству: „Свесни сте да је у (дипломатији) као и у другим уобичајеним трансакцијама неопходно давати како би се заузврат добило.“ [Roosen 1970: 319].

Интернет је донео нове изазове у управљању дипломатским информацијама. Стари проблем проналажења информација у великој мери је умањен проблемом руковања информацијама и њиховом обрадом. Обиље информација једнако је лоше као и оскудица. Због великог њиховог броја, оне важне могу се изгубити у маси информација. Интернет нуди неке нове алате у овој области. Черчил је изнео следеће запажање везано за дилему квалитет против квантитета информација: „Ревност и ефикасност дипломатског представника мери се по квалитету а не квантитету информација које он обезбеди. Од њега се очекује да сам изврши добро рашчлањивање, а не да нас једноставно обасипа путем ових закрчених депеша свим контрадикторним трачевима које чује.” [The Diaries of Sir Alexander Cadogan, 1938–1945; 1972 : 356].

Брз и прецизан приступ неопходним информацијама представља *conditio sine qua non* одговарајућег функционисања Министарства спољних послова и других актера у спољној политици.

С појавом Интернета дипломатске службе се све више ослањају на јавне изворе информација. Софистицирани претраживачи као што је Google и Yahoo! омогућавају брз и прецизан приступ потребним информацијама. С преко 15 милиона чланака (август 2014) Википедија све више постаје један од најзначајнијих извора информација савременог друштва. Дипломатија није изузетак. Веома често, Википедија пружа уживо извештавање с кризних жаришта широм света. Само дипломатске службе неколико највећих држава могу пружити тако детаљно праћење међународних догађаја, као што пружа Википедија. Блогови су други извор информација који дипломате све више користе. За разлику од Википедије, блогови нису анонимни. Данас постоји преко 100 милиона блогова. Блогови су изузетно важни у специјализованим дипломатским областима као што су климатске промене, миграција и управљање Интернетом.

Ове и друге промене које је покренуо Интернет довеле су до промене у дипломатском извештавању. У прошлости дипломате су се такмичили с новинарима у брзини извештавања. Током 1990. године с увођењем извештавања *24 сатта седам дана у недељи* – 24/7 (CNN ефект) дипломате су изгубиле ову утакмицу. Дипломатско извештавање се све више усредсређује на дипломатске анализе.

Конзуларне активности

Једноставнија и јефтинија путовања довела су до веће мобилности грађана и све више случајева када је потребна конзуларна заштита грађана. Интернет и традиционални медији учинили су природне и политичке кризе широм света делом домаће политике. Заштита грађана који су затекли у кризним подручјима има велику медијску видљивост. С једне стране, све су већи захтеви за пружање конзуларне подршке. С друге стране, конзуларне службе су често на удару различитих мера штедње. Оваква ситуација довела је до већег броја иновација у конзуларној области него у другим деловима дипломатских активности. Све више земаља користи социјалне медије у конзуларним активностима. На пример, друштвени медији су изузетно ефикасни у кризним ситуацијама као начин одржавања комуникације са својим грађанима (2004 – Азијски цунами, 2010 – земљотрес у Чилеу и на Хаитију).

Модернизација дипломатије

Употреба Интернета у дипломатији директно је повезана с модернизацијом дипломатских служби. Оптимална употреба Интернет алата и друштвених мрежа захтева флексибилнију организацију дипломатских служби у односу на традиционалну стриктну хијерархију.

У последњих десет година многе дипломатске службе спроводиле су реформе у циљу модернизације и прилагођавању развоју дигиталне технологије. У том процесу су предњачиле Сједињене Америчке Државе, Уједињено Краљевство, Канада и Аустралија. Реформе у овим земљама показале су одређена ограничења у примени искустава из пословног сектора на реорганизацију дипломатских служби.

Прво, постоји разлика у функционисању. Док компаније постоје да би остваривале профит, дипломатске службе посебно промовишу националне интересе и генерално одржавају међународни поредак.

Друго, компаније имају снажну повратну спрегу у форми тржишта и профита. То их наводи да константно теже повећавању ефикасности. Дипломатским службама обично недостаје та повратна спрега. Не само да дипломатске службе имају ексклузивно право за представљање земље, већ и специфичност дипломатског посла чини дипломатију тешком за ефикасну евалуацију. Осим тога, сложено окружење у коме дипломатске службе делују чини веома тешким мерење ефикасност дипломатских служби¹².

Треће, процеси у пословном сектору организовани су и циљу постизања мерљивих резултата на крају (профит). Процеси у дипломатији нису обично средство за постизање крајњег резултата, већ имају важност сами за себе. Бивши амерички амбасадор, Монтигл Стернс, описивао је нову дипломатију као дипломатију процеса, „где процес постизања споразума одређује који је споразум постигнут“ [Stearns 1996: 55].

Понекад, дипломатско решење проблема лежи, бар привремено, у самом процесу.

Реформа дипломатских служби би требало да тежи комбиновању хијерархијске организације која би се бавила традиционалним и предвидивим дипломатским активностима (билатерални односи, основни мултилатерални односи) и функционалне организације која би омогућила флексибилно реаговање на новонастале проблеме и кризе.

Уместо традиционалног приступа према којем је дипломатска служба подељена на Министарство иностраних послова и на дипломатску мрежу (мисије), модерна дипломатска служба требали би да буде организована као интегрисана целина. То би омогућило ефикасније коришћење ресурса и активирање расположивог знања и талента у дипломатској служби.

ПИТАЊА ЗА БУДУЋА ИСТРАЖИВАЊА

Колика је зависност српске економије и друштва од Интернета? Колика би била штета у случају прекида Интернет сервиса на један сат или један дан?

Како је развој Интернет комуникације утицао на геостратешки положај Србије?

Зашто се Србије налази ниско – на 80. месту – на дигиталном рангирању држава (Network Readiness Index)?

Какве могућности Србија има за заштиту дигиталне имовине њених грађана и институција која се налази на серверима ван Србије?

Како дигитална сфера може помоћи реформе и процес прикључења Европској унији (инвестиције, модернизација привреде, итд.)?

Шта би српска дипломатија требало да уради у циљу ефикаснијег коришћења дигиталних алата у својим активностима, а пре свега у промоцији земље, конзуларним пословима и сарадњи с дијаспором?

ЛИТЕРАТУРА

Acemoglu, Daron and James A. Robinson. *Why Nations Fail – The origins of power, prosperity and poverty*, Profile Books, London 2012.

Buzan, Barry and Richard Little. *International Systems in World Technology – Remaking the Study of International Relations*, Oxford UP, Oxford 2000.

Bolder, J. D. *Turing's Man: Western Culture and the Computer Age*, Duckworth, London 1984.

Builder, Carl. H. Is it a transition or a revolution? *Futures*, March 1993.

Castells, M. *The Rise of the Network Society*. Blackwell Publisher, Oxford 1996.

Drucker, Peter F. *The New Realities*, Heinemann, Oxford 1989.

Easterbrook, Frank. Cyberspace and the Law of the Horse, <http://www.law.upenn.edu/law619/f2001/week15/easterbrook.pdf>

- Electronic Frontiers, Australia, Internet Censorship in Australia (20 December 2002) <<http://www.efa.org.au/Issues/Censor/cens1.html>>. (посећено 13. маја 2003).
- EU Information Society, Safer Internet Action Plan; http://europa.eu.int/information_society/programmes/iap/index_en.htm (посећено 3. маја 2004).
- Eunjung Cha, Arianna. Rise of Internet 'Borders' Prompts Fears of Web's Future, *Washington Post*, 4 January 2002, Page E01.
- Hopkins Miller, Robert. Inside an Embassy, The Political role of diplomats abroad, *Congressional Quarterly*, Washington D.C. 1992.
- <http://searchenginewatch.com/sereport/article.php/2165031>. (посећено 13. децембра 2004).
- <http://www.diplomacy.edu/directory/>.
- http://www.eda.admin.ch/geneva_miss/e/home/numbe/confchi.html
- http://www.inta.org/info/basics_domnvtm.html (посећено 1. новембра 2004).
- <http://www.isu.net.sa/saudi-Internet/contenet-filtrng/filtrng-mechanism.htm> (посећено 2. маја 2004).
- <http://www.isu.net.sa/saudi-Internet/contenet-filtrng/filtrng-mechanism.htm> (посећено 2. маја 2004).
- <http://www.newscientist.com/news/news.jsp?id=ns99992797>. (посећено 1. новембра 2004).
- Internet Under Surveillance [http://www.rsf.org/rubrique.php3?id_rubrique=433] (посећено 1. фебруара 2005).
- Karadbil, Jenna F. Note, Casinos of the next Millenium: A Look into the Proposed Ban on Internet Gambling, 17 *Arizona Journal of International and Comparative Law*. 413 (2000).
- Kranzberg, M. The Information Age: Evolution or Revolution? in: Bruce R. Guile (ed.), *Information Technology and Societal Transformation*, National Academy of Engineering, Washington D.C. 1985.
- Lessig, Laurence. The Law of the Horse: What Cyberlaw Might Teach; <http://www.lessig.org/content/articles/works/finalhls.pdf>
- Maaranen, Petr and Kalle Lyytinen. Designing Meeting Support Systems in a User-Centred Manner – The Case of the Helsinki Prototype System (Conference on Supporting Group Work, Proceedings of Conference on Organisational Computing Systems); ACM Press, New York, 1995.
- Mattelart, Armand. *Mapping World Communication: War, Progress, Culture*. Translated by: Susan Emanul and James Cohen. University of Minnesota Press; Minneapolis, MN 1994.
- Newsom, David D. The New Diplomatic Agenda: Are Governments Ready? *International Affairs*, January 1989.
- NRI lista: http://www3.weforum.org/docs/GITR/2014/GITR_OverallRanking_2014.pdf
- PICS (Platform for Internet Content Selection): <http://www.w3.org/PICS/iacwcv2.htm> (посећено 12. маја 2003).
- Roosen, W. J. The Functioning of Ambassadors under Louis XIV, *French Historical Studies*, VI, (Spring 1970) № 3.
- Savet Evrope, Konvencija za zaštitu lica sa osvrtom na automatsku obradu ličnih podataka, ETS br. 108; <http://conventions.coe.int/treaty/EN/cadreprincipal.html>. (посећено 23. децембра 2003).
- Speech by Jean-Claude Juncker, President of the European Commission delivered at the European Parliament on 15 July 2014.

- Stearns, Monteagle. *Talking to Strangers*, A Twentieth Century Fund Book, Princeton 1996.
- Suomitra, Dutta; Bruno Lanvin and Fiona Paua (eds.). *The Global Information Technology Report 2014 – Rewards and Risks of Big Data*, World Economic Forum 2014.
- The Diaries of Sir Alexander Cadogan, 1938–1945*, David Dilks (ed.), G. P Putnam's Sons, New York 1982.
- Warkentink, Craig and Karen Mingst. International Institutions, the State and Global Civil Society in the Age of the World Wide Web, *Global Governance* 6 (April-June 2000), № 2.
- Welcome to the World Wide Web, Passport, Please? (*New York Times*, March 15, 2001); http://www.quova.com/company/comp_news_article.php?ID=86.
- Whiting, Rick. Wary Customers Don't Trust Business to Protect Privacy, *Information Week*, August 19, 2002. <http://www.informationweek.com/story/IWK20020816S0009> (по-сећено 1. марта 2005).

INTERNET'S INFLUENCE ON GEOPOLITICS AND DIPLOMACY

JOVAN KURBALIJA

Director, DiploFoundation

WMO Building | 7bis, Avenue de la Paix | 1211 Geneva – Switzerland

Head of the Geneva Internet Platform

Email: jovank@diplomacy.edu | Twitter: [@jovankurbalija](https://twitter.com/jovankurbalija)

SUMMARY: This article focuses on geopolitics and diplomacy in the Internet era. Cumulatively, the impacts of the Internet are having a profound effect on the two cornerstones of diplomacy: information and communication. We analyze the impact of the Internet on diplomacy in three areas: digital geo-strategy, digital diplomatic issues (Internet governance), and digital tools for diplomatic activities. Due to the trans-border nature of the Internet, Serbia – like most other countries – has limited means and tools to influence digital developments within its national territory (e.g. fight cybercrime, ensure privacy of citizens, protect digital assets). Thus, the principal means of protecting and promoting its national digital interests are by active participation in regional and global Internet governance and digital diplomacy. This article discusses analysis the main approaches, means, and tools of digital diplomacy.

KEY WORDS: geo-strategy, diplomacy, Internet, privacy, cybersecurity

СУЗБИЈАЊЕ КРИМИНАЛИТЕТА У ПРИВРЕДИ – ПРЕТПОСТАВКА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

ЂОРЂЕ ИГЊАТОВИЋ

Универзитет у Београду, Правни факултет
Булевар краља Александра 67, Београд, Србија
е–адреса: ignjat@ius.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У раду је указано на дефиницију криминалитета у привреди и одређене су његове основне црте. Полази се од правне дефиниције и после приказа статистичких података, посебно истиче проблем скривених, органима формалне социјалне контроле непознатих случајева ове криминалне делатности. После констатације да је последњих деценија ова врста недозвољених активности једна од најзапостављенијих тема наших кривичних наука, указује се на разлоге за то и на крају залаже да овај истраживачки проблем коначно постане предмет озбиљних научних проучавања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: криминалитет, привреда, тамно поље, политика, истраживање

ПРЕТХОДНЕ НАПОМЕНЕ

Вероватно да нема групе наука у којој постоји толико термилошких неусаглашености као у кривичним наукама, а нарочито у криминологији. Ту се често истом изразу дају различита значења, као што се синонимима сматрају термини чије значење се уопште не поклапа¹. Због тога ћемо на почетку овог текста дати значење основних појмова којима се служимо, пре свега да бисмо избегли термилошку конфузију. Започећемо с дефиницијом основног предмета којим се овде бавимо: криминалитет у привреди је *заједнички назив за сва кривична дела која су њредвиђена у њоседној глави Кривичној законика а одвијају се у сфери њривредној њословања, односно бизниса.*

Одмах да рашчистимо једну дилему: горњој одредби може се замерити да је формална (везује се за правне норме), недовољно одређена (зависи од тога да ли се неко понашање налази у попису кривичних дела или га кривични законодавац није као такво предвидео), непостојана (јер се у току времена мењала) и да нема универзални карактер (иста дела различито су регулисана у кривич-

1 За лаике изрази „криминалитет“, „делинквенција“, „девијантност“, „антисоцијалност“ и „асоцијалност“ су синоними, иако сваки од њих има различито значење – в. [Игњатовић 2011: 15].

ним законима савремених држава). Сви наведени приговори су оправдани, али боља дефиниција криминалитета од правне до сада није дата².

Требало би сада операционализовати наведену дефиницију. Учинићемо то набрајањем која дела, према нашем законодавцу спадају у ову категорију. У питању су инкриминације из Главе XXII *Кривична дела њрошив њривреде* (чланови 223–245). Реч је пре свега о неколико кривичних дела фалсификовања (новца, хартија од вредности, платних картица, знакова за вредност, државних жигова и предмета од драгоцених метала, као и прављење, набављање и давање другом средстава за фалсификовање).

Затим, то су дела издавање чека и коришћење платних картица без покрића; пореска утаја; неплаћање пореза; кријумчарење; прање новца; злоупотреба монополистичког положаја; неовлашћена употреба туђег пословног имена; злоупотреба положаја одговорног лица; злоупотреба у вези с јавном набавком; проузроковање стечаја и лажног стечаја; оштећење поверилаца; злоупотреба овлашћења у привреди; нарушавање пословног угледа и кредитне способности; одавање пословне тајне; онемогућавање вршења контроле; недозвољена производња и трговина; и обмањивање купаца.

Набрајање нам може помоћи да одредимо последице оваквих противзаконитих понашања. Овим кривичним делима се нарушава и поверење грађана у привредни систем или његове делове, чиме се угрожава само привредно пословање. Писац *Коментара Кривичној законика* Зоран Стојановић сматра да се инкриминисањем ових дела пружа заштита привредном систему и његовом функционисању [Стојановић 2012: 662].

Учиницац ових кривичних дела, уопштено говорећи, може бити свако лице, али практично то су само особе које имају пословну способност.

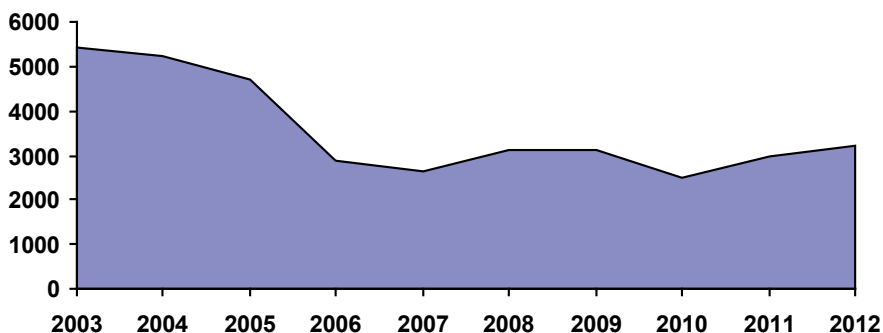
РЕГИСТРОВАНИ КРИМИНАЛИТЕТ У ПРИВРЕДИ

Већ дужи период, дела из ове групе чине мали део укупног криминалитета у Србији. Тако, према подацима из најновијих докумената Републичког завода за статистику (Билтен бр. 576 *Пунолејни учиниоци кривичних дела 2012*), дела против привреде чине тридесети (3,5%) део укупног у Србији за ту годину пријављеног криминалитета лица старијих од 18 година. Учиниоци кривичних дела против привреде чине тек 3% од пријављених³. Отприлике у истом проценту они учествују и у девет година које су претходиле. Интересантан је и тренд пријављених дела ове врсте, приказан на Слици 1.

2 Роб Ватс и сарадници, с правом указују да су алтернативне дефиниције криминалитета (као скупа понашања којима се угрожавају универзалне вредности, крше људска права или као укупност антисоцијалних понашања) још мање одређене од правне [Watts 2008:18].

3 Малолетници се врло ретко појављују као учиниоци ових дела (у 2012. регистровано је 18 ових лица, од чега је њих 15 пријављено због кривичног дела фалсификовања новца) што значи да су наведене године чинили 0,6% од укупног броја пријављених учинилаца дела против привреде –в. Билтен 577 Републичког завода за статистику *Малолетни учиниоци кривичних дела 2012*.

Слика 1. ТРЕНД ПРИЈАВЉЕНИХ КРИВИЧНИХ ДЕЛА ПРОТИВ ПРИВРЕДЕ (2003–12)

Он показује да су у десетогодишњем периоду забележене значајне осцилације у броју пријављених учинилаца и да је он варирао од максималних 5.405 (2003. године) до минималних 2.663 (2007). У Србији је, дакле, у периоду најинтензивније приватизације и свега што се са њом у вези догађало, број пријављених дела против привреде опадао⁴.

Када се говори о врсти дела за која су пријављени пунолетни учиниоци, ту доминира неколико инкриминација: пореска утаја (1.132), злоупотреба овлашћења у привреди (514), издавање чека и коришћење платне картице без покрића (487), недозвољена трговина (195), кријумчарење (141) и неплаћање пореза по одбитку (103) – ових шест дела чине 80% криминалитета у привреди 2012. године.

Значајно је приметити да број лица оптужених и осуђених за ова кривична дела⁵ такође чини око тридесетог дела укупног криминалитета у својим категоријама, што – заједно с напред наведеним подацима може навести на закључак да криминалитет усмерен против привреде не би требало да нас посебно забрине.

Проблем је, међутим, оно што се у криминологији означава као „тамна бројка“ (у немачкој литератури уобичајен је израз „тамно поље“, а у англосаксонској „скривени криминалитет“). У питању су дела која су извршена, а од стране надлежних органа формалне социјалне контроле нису регистрована. Због постојања „тамне бројке“ (као и код већине осталих масовних друштвених појава) никада нећемо сазнати све појединачне случајеве феномена који проучавамо.

4 Треба приметити да је овај тренд забележен пре „велике реформе судства“ која је довела до драстичног опадања регистрованог криминалитета: године 2010. број пријављених дела опао је у односу на претходну годину за четвртину (74.279 : 100.026) захваљујући хаосу у правосудју Србије који су изазвале „реформске мере“.

5 Овде је за утврђивање размера криминалитета у привреди изабран податак о броју пријављених лица (наша правосудна статистика броји људе, а не дела) јер се пошло од прости истине да је тај број много значајнији од броја оптужених или осуђених лица. Зато што постоје више околности које утичу да неко ко је извршио дело не буде кривично гоњен (позивање на дипломатски или други имунитет, скретање кривичног поступка, примена алтернативних санкција и мера, смрт учиниоца, његова недоступност органима правосудја ...).

Код инкриминација у привреди постоји посебан разлог „невидљивости“ значајног броја забрањених понашања: у питању су дела извршена од „лица с белим оковратницима“.

КРИМИНАЛИТЕТ БЕЛОГ ОКОВРАТНИКА

На овај тип нерегистроване криминалне активности скренуо је пажњу један од највећих криминолога 20. века Едвин Сатерланд. Он је у свом чувеном уводном реферату на годишњој скупштини америчких криминолога 1939. изразом „криминалитет белог оковратника“ означио особен тип забрањених делатности које карактеришу три битне црте:

а) врше их појединци на високим положајима у друштву;

б) дела се манифестују у области бизниса, банкарства, берзе, осигурања и сличних делатности (набројаћемо само неколико таквих дела: преваре на берзи, злоупотребе с фондовима осигурања, банкарске махинације итсл.);

в) највећи број тих лица никада не буде пријављен и наравно кажњен за извршена дела јер учиниоци уживају „фактички имунитет од гоњења“ [Sutherland 1940].

Многи сматрају да је ово Сатерландово откриће једно од најзначајнијих у новијој историји друштвених наука. Њиме је овај аутор уздрмао њихове темеље јер су се истраживачи до тада заносили идејом да имовинска кривична дела углавном врше сиромашни.

Најзначајнији савремени познавалац криминалитета белог оковратника амерички криминолог Дејвид Фридрихс, писац књиге *Криминалци који уживају њихово поверење*, сматра да га карактеришу четири битна појма: 1. штета за друштво; 2. поверење; 3. респектабилност; и 4. ризик [Friedrichs 2010: 8–10]. Први појам односи се на огромне губитке који настају као последица оваквих дела. Још је Сатерланд тврдио да “криминалци са белим крагнама” наносе друштву много већу штету од традиционалних варалица, лопова и разбојника. Фридрихс се потпуно слаже с овом констатацијом и доказује не само да је штета од криминалитета белог оковратника већа од оне коју трпимо од дела „уличног криминалитета“, него и да је ризик да ћемо њима бити оштећени знатно већи у односу на традиционална предаторска имовинска кривична дела⁶.

У књизи необичног назива *Крађа нације* Грег Барак указује како је незајажива тежња за лаком зарадом финансијског и банкарског сектора САД увела не само ту државу, него и готово цео свет у финансијску кризу [Barak 2012: 167]. У једном другом раду, овај аутор тврди да је разлог некажњавања тих финансијских превара на Волстриту: повезаност економске и политичке елите захваљујући

6 Ова последња констатација доказана је више пута у свим земљама. Код нас, осамдесетих година прошлог века „афера Агрокомерц“ коштала је СФРЈ четвртину годишњег националног дохотка државе од 25 милиона становника. То су налази Скупштинске комисије задужене за расветљавање криминалних активности које су створиле привид „метеорског успона“ фирме из Велике Кладуше. Многи сматрају да је ова афера била почетак краја привредног система те државе.

којој такве делатности не егзистирају у кривичним законима као кажњива дела, а ако би се и могле подвести под постојеће инкриминације, моћни заштитници отклањају сваку могућност да до дође до кривичног прогона [Barak 2013].

Фридрихс такође тврди да је криминалитет белог оковратника главни генератор економске кризе чији се почетак у САД манифестовао 2008. и представљала је, после Велике депресије, највећи шок за прву економију света. Финансијска мешетарења на Волстриту коштала су инвеститоре, власнике некретнина, трговце на мало и пореске обвезнике хиљаде милијарди (*trillions*) долара. Само преваре инвеститора нанеле су жртвама непосредну штету већу од 65 милијарди (*billions*) долара. Штедња и улагање у сигурну будућност су изгубили смисао, милиони људи доживели су финансијски слом, а обузели су их је немир и стање емоционалног стреса. Не мање погубно било је ширење утиска о немоћи правног система да се супротстави оваквом криминалитету. Показало се да законске одредбе и целокупни регулаторни систем, као и механизми контроле нису дорасли да се носе с криминалцима „беле крагне“ [Friedrichs 2010: XXI].

Подврсту криминалитета белог оковратника представља криминалитет корпорација. То су дела која изврше чланови управних одбора фирми којима се нарушавају правила о њиховом пословању (на пример, преваре потрошача лажним означавањем квалитета или врсте и својстава робе, лажно представљање резултата пословања ради смањења дажбина, али и снижавање трошкова производње кршењем правила о заштити животне средине и слично). Основна разлика у односу на криминалитет белог оковратника у ужем смислу налази се у одговору на питање коме иде корист од криминалне делатности. Дела белог оковратника покреће лични користољубиви мотив учиниоца, док код криминалитета корпорација корист од вршења дела иде компанији⁷.

КРИМИНАЛИТЕТ У ПРИВРЕДИ – ЗАПОСТАВЉЕНИ ПРЕДМЕТ ПРОУЧАВАЊА

У Србији, као и у другим републикама наикадашње СФРЈ већ две деценије изучавање криминалитета у привреди је један од најзанемаренијих истраживачких проблема⁸. Чак и у периоду „социјалистичке обнове и изградње“, када

7 Некада су се код нас ова дела означавала као „корисне малверзације“ и већ поменути пример афере Агрокомерц спада пре овде него у „криминалитет беле крагне“.

8 То се види и по годинама публикаовања монографских радова и одржавања научних и стручних скупова кривичара. Познате монографије с овом тематиком у нашој литератури су: Б. Радовановић: *Криминал у привреди*, Београд 1954.; Д. Давидовић: *Привредни криминалијетей и улога друштвене контроле у његовом суздијању*, Београд 1963.; Д. Ивошевић, В. Симоновић, Ж. Алексић и О. Петрић: *Привредни криминалијетей у Југославији (1960–1963)*, Београд, 1966.; А. Петровић: *Основи криминологије привредној криминалијетейи*, Београд 1988. Од познатији скупова могу се навести: Саветовање Криминолошког института у Цавтату 1977. (*Бијне карактеристичке привредној криминалијетейи у Југославији*); 24. Саветовање Југословенског удружења за криминологију и кривично право, Блед, 1986 (тема: *Процена усјешносји суздијања привредној криминалијетейи*); и Саветовање Криминолошког института у Будви 2001. (*Привредни криминал и коруција*).

је било радова и скупова на тему криминалитета у привреди, разматрања су имала пре идеолошки но научни карактер, што се најбоље види по чињеници да је тадашњи Савезни завод за статистику био принуђен да одреди операционалну дефиницију овог облика криминалитета јер је није могао наћи у правној и криминолошкој литератури.

Како се из пописа монографија и скупова кривичара види, осека научног интересовања за проблеме криминалитета у привреди нарочито је изражена у „новом прелазном периоду“ – враћању на капиталистички начин привређивања. А управо тај процес „отимачке првобитне акумулације капитала“ и с њим повезана приватизација били су идеалан предмет за научна истраживања. У том погледу, могла би се повући паралела са Чикагом из тридесетих година прошлог века. Како се у криминолошкој литератури наводи – у време када је у овом америчком граду цветао организован злочин, научници су се (с изузетком двојице мање познатих аутора) бавили сасвим другим темама и стварањем теорија које нису имале много додира са стварношћу⁹.

Вратимо се сада на нашу тему у покушају да дамо одговор на питање зашто је последњих деценија тема криминалитет у привреди толико запостављена, или другим речима – зашто истраживачи нерадо приступају овом проблему (за разлику од криминалитета у вези с дрогама, насилничког или организованог)? Покушаћемо да одговоре систематизујемо:

1. Бављење проблемом криминалитета у привреди захтева одлично познавање читавог сплета закона и подзаконских аката који се често мењају чак више пута у току истог месеца. Од тридесетих година 20. века држава се све више меша у привредно пословање како на истоку (државни социјализам у СССР гуши привредну иницијативу), тако и на западу (као последица Велике економске кризе). Тај тренд настављен је до данас. Реч је, дакле о области у којој је динамика инкриминација изузетно жива. Тако далеко од модела либералне економске теорије у којима држава представља „ноћног чувара“ који се не меша у привредни живот, савремене државе то чине не само на националном нивоу, него и у оквиру наднационалних ентитета. Преговори у којима утицајније држава чланица Европске уније желе да заштите сопствену пољопривредну или неку другу производњу трају дуже но одлучивање да се умешају у грађански рат у некој држави или учествују у њеном бомбардовању.

2. Изучавање овог типа криминалитета подразумева и извесно практично искуство у области пословања. Ова констатација, која наравно важи за свако проучавање, овде има посебну тежину јер је један од значајнијих чинилаца који утичу на криминалитет у привреди управо то што не само они који доносе законе, него и они који контролишу њихову примену често немају никакво искуство у бизнису. Зато се од актера привредног живота може чути да су закони који га

9 Не без ироније Џон Тирни констатује да тему криминалних синдиката и обрачуна банди „великих босова“ у Чикагу у доба Прохибиције Холивуд није пропустио, али чикашки криминолози јесу [Tierney 1996: 75].

регулишу такви да када би их привредни субјекти поштовали, не би могли да опстану на тржишту¹⁰.

3. Када се упореде ставови заступника различитих органа формалне социјалне контроле (полиција, тужилаштво и судство) истраживач подсећа на неког ко у рашомонској причи настоји да схвати догађаје. И овде сваки од актера има свој угао гледања, убеђен да је управо његов исправан:

- полиција хапси када јој се каже да то уради;
- тужилаштво саставља оптужницу у којој се најчешће на терет учинилаца ставља проузроковање штете изражене у милионима (евра или динара);
- судови, ако до осуде уопште дође, утврђују стоструко ниже износе нанете штете. Тежина у пресуди изречених казни због је у нескладу не само с очекивањима јавности (којој су у глави и даље вртоглаве суме из оптужница), него и полиције и тужилаштва. Тада у самом систему формалне контроле настаје процес узајамног пребацивања кривице на друге¹¹.

4. Можда најважнији разлог зашто истраживачи беже од ове теме је политичка димензија проблема. Као и у случају организованог криминалитета, највећи број оваквих дела уопште не би било могуће извршити без подршке политичких моћника, корупције, механизма прикривеног финансирања политичких партија ... Такође, на овај вид криминалитета као на мало који утичу политичке одлуке. Навешћемо само пример модела приватизације у Србији. Држава је могла да избегне бројне негативне последице овог захвата само да се пошло од искустава земаља које су у том тренутку биле већ далеко одмакле у том процесу. Из тог „кашњења“ могле су се извући поуке да се код нас не би догодиле ствари које су већ искусили други, чак и државе у нашем окружењу. Али није ...

5. Амбијент за научно истраживање криминалитета у привреди не иде на руку онима који би се озбиљно позабавили том темом. Јавност је под утиском снимака лишавања слободе познатих лица с којима почиње ТВ Дневник Јавног сервиса и истовремено заокупљена питањем: Ко је следећи? Медији уместо информисања шта се догађа у земљи и свету више подсећају на хронике најављених хапшења, свесно или несвесно преносећи поруку да би Србија била рај на земљи да није опљачкана.

Стање које смо укратко представили и тешкоће које су набројане преносе јасну поруку онима који би да проуче криминалитет у привреди данас и овде. А она гласи: ову тему би требало избегавати. Јер, нити су је истраживачи узели за свој предмет интересовања, нити је држава до сада била заинтересована да (одвајањем средстава и улагањем у истраживачке пројекте) подстакне стручњаке да се позабаве овом темом.

10 Овакве констатације, наравно, не треба узимати здраво за готово. У неким будућим истраживањима требало би их проверити јер је познато да одређена занимања у целом свету имају карактеристичне нарative који често представљају вид мимикрије а не одраз реалног стања.

11 Већ деценијама се могу у јавности чути међусобна пребацивања: „ми хапсимо / опузујемо, а судови ослобађају / изричу преблагe казне“. Судови полицији и тужиоцима одговарају: „Ми судимо искључиво на основу закона и поднетих доказа, а они не дају основа за осуду / теже кажњавање“. Интересантно је да за све ово време није спроведно ниједно истраживање са циљем да се објасни о чему је овде реч.

ЗА КРАЈ: ШТА НАМ ЈЕ ЧИНИТИ?

Колективни напор видљив на скупу *Могуће стратегије развоја Србије* који је наставак иницијативе за реиндустријализацију Републике отвара могућност да се на један нови истраживачки (неидеолошки) начин позабави трима темама: а) стварним стањем криминалитета у привреди; б) концепцијом и конкретним решењима заступљеним у нашем казненом законодавству; као и в) критичким преиспитивањем деловања органа казнене репресије. Када је реч о казненом законодавству, поред наведених инкриминација у Кривичном закону, оно од Другог светског рата предвиђа и прекршајно кажњавање одговорних у привредним субјектима, као и одговорност тих лица и њихових фирми за привредне преступе. С доношењем Закона о кривичној одговорности правних лица, држава је 2009. увела још један начин санкционисања за деликте извршене у области привредног пословања¹².

Релативно мала екипа састављена од криминолога, правника, економиста и експерата из сродних дисциплина могла би се ангажовати на истраживању појавних облика и условљеношћу деликтног понашања у сфери привређивања уз истовремено указивање на степен у коме таквом стању криминалитета одговарају решења у нашем позитивном казненом праву. Истраживање би, како је напоменуто, обухватило и проучавање деловања механизма формалне социјалне контроле и проблема с којима се срећу ти субјекти. По природи ствари, оваква анализа имала би и упоредни аспект и то у сва три истраживачка сегмента.

То би омогућило да се у догледно време резултати истраживања преточе у предлог модела делотворнијег нормативног уређења ове области, као и конкретне предлоге како се ефикасније супротставити криминалитету у привреди. То је једна од претпоставки не само одрживог развоја, него и опстанка државе. Да се не ради о претеривању, може се закључити из последица које овај тип криминалне активности има. На неке од њих указано је у досадашњем излагању. У нашем случају, погрешно спроведена приватизација и катастрофална политика девастације производње (идеал оличен у поштапалици полуписмених 'бизнисмена' – „догнам – продам“) коштала је десетине хиљада запослених радних места и егзистенције. Са стопом незапослености која се ближи четвртини радно способног становништва, српско друштво представља темпирну бомбу која може да експлодира сваког тренутка. Такви догађаји се могу за неко време одлагати популистичким потезима, засипањем грађана таблоидним садржајима и скретањем пажње с егзистенцијалних питања спорадичним хапшењима новообогатених „пословних људи“, изборним и сличним кампањама.

Ово су само неки од разлога зашто нам је овакво истраживање преко потребно. У условима када истраживачи у Србији бирају теме које форсирају

12 За разлику од осталих земаља у окружењу које су са доношењем оваквих закона укинуле привредне преступе као казнене деликте, Србија их је задржала уз навођење организационо-техничких разлога.

стране институције (трговина људима, насиље у породици, трговина наркотицима), а једини криминолошки институт у Србији живи од издавања пословног простора и одржавања скупа на Палићу у хотелу чији је власник на Интерполовој потерници као један од највећих дилера дроге у свету, потребно је у оквиру будућег пројекта који је иницирао професор Часлав Оцић створити истраживачки тим који би, уз остало, требало да објасни како је могуће да је упропашћавање привреде у Републици великим делом извршено у сагласности с нормама нашег позитивног права.

Радна хипотеза коју би требало проверити могла би да гласи: стање у коме се привреда Србије налази није само последица краха самоуправне договорне економије, санкција међународне заједнице, бомбардовања које нам је подарио „Милосрдни анђео”. Без жеље да занемаримо историјске факторе и аболирамо допринос „страног елемента”, најзначајније разлоге због којих смо пред банкротством и зашто нам се најављује још неколико година кризе треба потражити унутар граница ове земље.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Игњатовић, Ђорђе. *Криминологија*, 11. издање, Досије, Београд 2011
- Стојановић, Зоран. *Коментар Кривичног законика*, 4. издање, Службени гласник, Београд 2012.
- Barak, Gregg. *The Theft of Nation – Wall Street Looting and Federal Regulatory Colluding*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham 2012.
- Barak, Gregg. Velike finansijske prevare na Volstritu, *Crimen – časopis za krivične nauke* (Београд), година IV (2013), № 1, стр. 3–12.
- Friedrichs, David. *Trusted Criminals: White Collar Crime in Contemporary Society*, 4th edition, Wadsworth, Belmont 2010.
- Sutherland, Edwin. White Collar Criminality, *American Sociological Review*, Vol. V (1940), № 1, pp. 1–15.
- Tierney, John. *Criminology – Theory & Context*, Prentice Hall, London 1996.
- Watts, Rob; Judith Bessant and Richard Hil. *International Criminology – A Critical Introduction*, Routledge, London 2008.

SUPPRESSION OF ECONOMIC CRIME:
A PRECONDITION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

DJORDJE IGNJATOVIĆ

Belgrade University, School of Law
Bulevar Kralja Aleksandra 67, Belgrade, Serbia
ignjat@ius.bg.ac.rs

SUMMARY: In this article economic crime is defined as the totality of the offenses provided in a separate chapter of the Criminal Code, committed in the sphere of economic transactions, ie. business. Statistical data are presented for a ten-year period, with emphasis on the problems of hidden cases of criminal activity, unknown to formal social control. After pointing out that this type of criminal activity is one of the most neglected themes of our criminal sciences, reasons for this situation are explained and a proposal is made to begin serious research in this field of science in Serbia. This research would not be only of scientific, but also of practical significance. It would allow the adoption of more adequate criminal law standards than those we have today, as well as changes of the responsibilities and activities of formal social control. The current economic crisis has also shown that the normative system and organs of repression in Serbia are insufficiently capable of dealing with the most dangerous forms of crime in the economy, especially those that come under the category of white collar crime.

KEY WORDS: economy, white collar crime, hidden criminality, politics, research

МОГУ ЛИ ДОЗНАКЕ ПОСТАТИ ИЗВОР АКУМУЛАЦИЈЕ?

РАЈКО М. БУКВИЋ

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ,

Ђуре Јакшића 9, Београд, Србија

r.bukvic@mail.ru; r.bukvic@ikom.rs

САЖЕТАК: У раду се разматрају дознаке као извор (иностраних) средстава који је и Србија, као и многе друге земље, користила у претходним годинама. Указује се на величину и значај тих средстава, у оквиру других извора који су били на располагању (приходи од приватизације, стране директне инвестиције, инострани кредити). За разлику од тих других средстава, дознаке карактерише стабилност, тако да у наредном периоду треба очекивати даљи несмањен прилив по том основу. Пошто до сада није разрађен механизам који би омогућавао продуктивно коришћење средстава од дознака, оне су углавном коришћене за потрошњу, као уосталом и други поменути извори. У наредном периоду управо је потребно разрадити механизме који ће омогућити да дознаке постану извор акумулације и тако допринесу обнови привреде Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Дознаке, приватизација, стране директне инвестиције, инострано задужевање, акумулација, потрошња

Сагледавање места и значаја дознака у привредном систему и привредном развоју у Србији до сада није привукло већу пажњу. То је прилично изненађујућа чињеница, с обзиром на то да оне још од 1960-их година представљају и апсолутно и релативно значајан прилив (страних) новчаних средстава, с реалним и (или) потенцијалним утицајима и на тражњу и на понуду у оквирима српске (и југословенске) привреде. Велико српско расејање, широм света а посебно у развијеним земљама, слало је део својих новчаних примања у матицу, али током свих претходних деценија матица се није потрудила да поради на изградњи механизма којима ће та средства бити продуктивно употребљена. То се није десило ни када су, више стицајем одређених околности него свесном и промишљеном акцијом, укинута идеолошка („социјалистичка“) ограничења ангажовања тих средстава, премда је отворено питање колико су та ограничења и у претходном периоду била валидна, обухватна и делотворна. Отуда су нам не само из тог периода и остала упозорења у виду „мртвих капитала“, разбацаних широм земље, а понајвише некако у најмање развијеним, руралним срединама.

С друге стране, позната су искуства с „мисионарима“ који су у одређеним периодима посећивали наше расејање, с циљевима да под изговором

помоћи земљи и њеном развоју омогуће „улагања“ пара наших исељеника у разне „развојне“ пројекте у земљи. Та искуства значајно су урушила постојеће или потенцијално поверење у односима матица–расејање, и учинила лошу услугу будућим пројектима институционалног ангажовања средстава расејања у земљи. Утолико су и могућности остваривања онога што се подвлачи у овом раду као једна од нужности у предстојећем периоду неизвесније и свакако умањене.

ДА ЛИ ЈЕ КАПИТАЛ БИО НЕДОСТАЈУЋИ ФАКТОР?

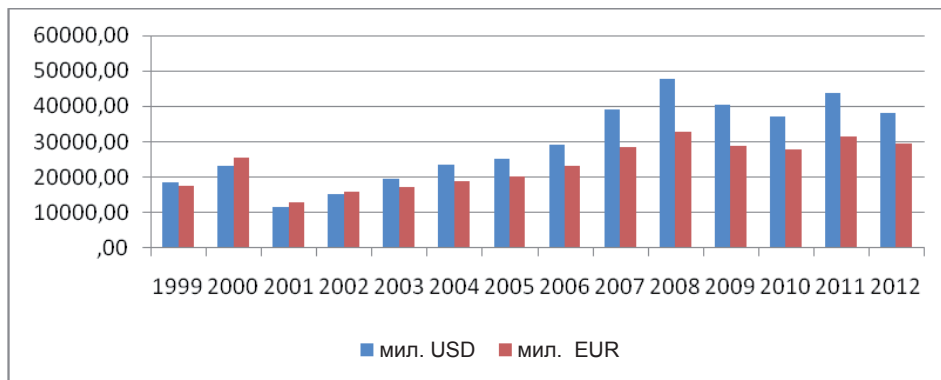
Једна од константи (економског) образовања којег смо сви ми прошли, и које се врло ретко и стидљиво доводи у питање, јесте учење да је Србија (Југославија) богата земља. Зато се и одговор на постављено питање: Да ли је Србија богата или сиромашна земља? – најчешће подразумева. С покушајем да се тај одговор доведе у питање, многи се, очито, неће сагласити. Наводно, имамо обилна природна богатства (природне ресурсе), иако не и нафту, имамо обилну (и како кажу образовану, квалификовану и јефтину) радну снагу, имамо природну (урођену) умешност, сналажљивост, имамо врхунске научнике (доказују се, додуше, највише у иностранству) и инжењере, цењене раднике (такође, више цењене у иностранству) итд., итд.

Ако је све то тачно, као логично се појављује питање – зашто нема адекватних резултата, и зашто привреда (али и не само привреда) Србије дуги низ година стагнира, па чак и назадује¹. Да ли нам, и поред свих тих богатстава, и шта нам то недостаје? Један од одговора на овакво питање, одговора који се последњих година, па чак и деценија, отворено или подразумевано истиче јесте: капитал. Недостаје нам, наводно, капитал. Запитајмо се, међутим: колико у таквој констатацији има истине?

Да бисмо добили одговор на овако постављено питање, погледајмо чињенице². С једне стране, имамо понашање, пре свега, политичара (али, и то је можда и важније, и економиста): сви призивају стране инвеститоре, очекују да они донесу и уложе капитал, и тако покрену привреду. И да би до тога дошло обезбеђују им се (велике) субвенције – стимулације, по неколико хиљада евра на име једног радног места, и то чак и када нису у питању нова већ практично постојећа радна места. При томе, дакле, углавном је реч о продаји постојећих предузећа, нова улагања – тзв. гринфилд инвестиције мале су, и усмерене

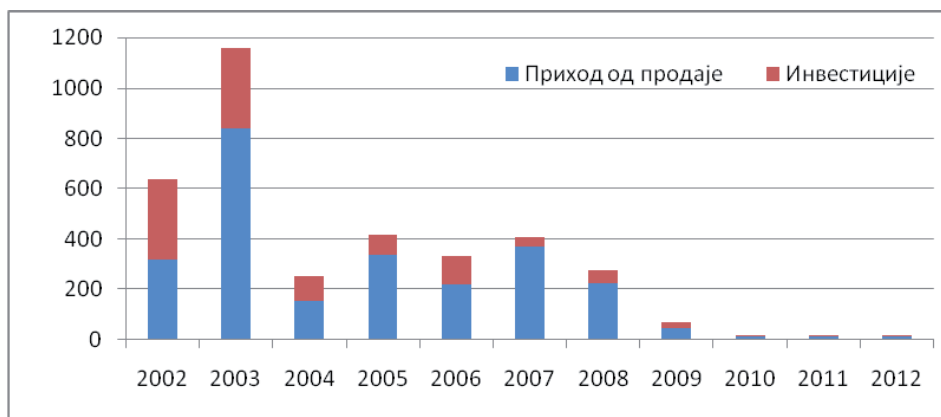
1 У наредном излагању пажња ће бити усредоточена на најновији период, практично на године у новом миленијуму. Међутим, стагнација и ретроградни процеси у привреди Србије, и Југославије, започели су раније, па чак и пре процеса познатих под именом транзиција. У последњој деценији пре разбијања и распада бивше СФРЈ (1981–1990), привреда Србије забележила је у чак четири године негативне стопе раста, при чему је у 1990. друштвени производ (тада употребљавани макроагрегат) опао за читавих 7,7%. Али, и не рачунајући ту годину, укупна стопа раста 1989/1980 била је свега 0,6% годишње. Кретање бруто домаћег производа у периоду 1999–2012 приказано је на графикону 1.

2 Шири контекст величине и употребе иностраних извора средстава у постпетоктобарској Србији може се пронаћи у већем броју радова. Овај аутор се тиме бавио у [Bukvić 2011] и [Bukvić 2013].

Графикон 1. БРУТО ДОМАЋИ ПРОИЗВОД СРБИЈЕ³

Извор: [Бруто домаћи производ (БДП) у Републици Србији 1997–2012]

Графикон 2. ПРИХОДИ ОД ПРИВАТИЗАЦИЈЕ 2002–2012 (МИЛ. ЕВРА)

Извор: [Билтен јавних финансија 2013]

превасходно у услуге, не у производњу. Остварени приходи од приватизације приказани су на графикону 2, при чему су одвојени приходи од продаје и приходи који представљају инвестиције.

Покушајмо да систематизујемо средства која је Србија користила током претходних година ради обезбеђивања одређених економских (и социјалних) циљева, међу којима је требало да се налази и економски развој. Приказаћемо те изворе и та средства у кратком прегледу, који следи.

Први извор представљају поменути приходи од приватизације. Као што се види, највећи приходи остварени су у 2002. и посебно 2003. години. После

3 Овде и на даље сви статистички подаци за Србију дати су без Косова и Метохије.

тога, приватизација је успорена, да би од 2009. практично замрла. У целини, у посматраном периоду од приватизације је остварен приход од око 3,6 милијарди евра.

Други извор који се користи су страни кредити. Земља јесте задужена (видети графикон 3, где су коришћени критеријуми задужености Светске банке, дати у табели 1). Да ли је задужена много или мало – о томе ће говорити други. Уосталом, задуженост у актуелним условима и није ништа необично – (пре)задужене су многе земље, при томе и многе од чланица Европске уније, почев од Грчке, Шпаније, Португала, балтичких земаља, итд. Међутим, кључно питање и овде је не само колико је земља задужена, већ да ли су сви ти узети и потрошени инострани кредити покренули производњу, тј. за шта су коришћени и за шта се користе? Према наведеном извору Народне банке Србије, на дан 30. септембра 2013. укупан спољни дуг Републике Србије био је 25.420,3 милиона евра, од тога јавни сектор је дуговао 12.785,8 а приватни 12.634,5. Ови подаци, као пресек дуга на одређени дан, наравно, не показују колико је током посматраног периода коришћено средстава из разних кредита. Треба имати у виду да је крајем 2000. спољни дуг износио нешто мање од 11 милијарди долара и да је убрзо затим од тога отписано 4,7 милијарди, а отписивања дуга било је и касније.

Табела 1. ВИСИНА ЗАДУЖЕНОСТИ ПРЕМА КРИТЕРИЈУМИМА СВЕТСКЕ БАНКЕ

Показатељ	Задуженост		
	Висока	Средња	Ниска
Спољни дуг/БДП	> 80%	48% – 80%	< 48%
Спољни дуг/извоз	> 220%	132% – 220%	< 132%

Постоји још један извор средстава из иностранства: дознаке (видети графикон 5, где су коришћени подаци Светске банке). Под дознакама се подразумевају трансфери новца страних радника појединцима у земљи њиховог (радника) порекла. Приручник Међународног монетарног фонда [Balance of Payments and International Investment Position Manual 2009] даје унеколико измењене дефиниције и обухват у односу на претходна издања, али обезбеђује и одржање континуитета временских серија с претходно прикупљеним подацима. Према овом приручнику, дознаке су класификоване у две групе: 1. компензације запослених и 2. лични трансфери. Прва група обухвата краткорочне мигранте (до једне године), док друга обухвата све трансфере између резидената и нерезидената, дакле дугорочне мигранте. У пракси, међутим, постоји знатан степен арбитарности појединих земаља у примени ових дефиниција, тако да је практична препорука да се дознаке третирају збирно.

Дознаке имају посебан значај у земљама у развоју. У великом броју земаља оне се третирају као тзв. трећи стуб развоја, с обимом који следи за страним директним инвестицијама и који надмашује износе иностране развојне помоћи.

Код нас, како ће се видети, дознаке су и веће од страних директних инвестиција.

Значај дознака, међутим, није довољно процењен, посебно код нас иако је реч о за наше услове огромним средствима: око 5 милијарди долара годишње⁴. Ипак, током последњих година ситуација се лагано мења. У свету је о томе већ прикупљена прилично велика литература, али у Србији можемо констатовати да су истраживања овог феномена ипак још увек на почетку⁵. Несумњиво, дознаке доводе до повећања расположивог бруто домаћег производа, у одређеном сегменту доприносе смањењу сиромаштва, али њихов допринос економском развоју није тако јасан. С друге стране, оне имају, или могу имати и неке негативне последице – доприносе промени релативних цена с могућим негативним ефектима, укључујући и познату тзв. холандску болест.

Према досадашњим истраживањима, може се закључити, сходно [Pissarides et al. 2006]:

1. *дознаке у Србију су велике*: ипак, нема сагласности о томе колико су оне заправо велике, пошто трансфер новца углавном не иде официјелним каналима,

2. *дознаке су стабилан извор дохода*: најбоље расположиве процене показују растући прилив дознака у свим претходним годинама (изузев 2009),

3. *дознаке могу да прошире доходовни јаз*: према постојећим ограниченим подацима, дознаке у Србији у просеку се упућују домаћинствима која већ имају натпросечни доходак, и која су повезана с бољом самоперцепцијом свог сопственог финансијског положаја,

4. *дознаке подстићу породице да штеде*: поново, према врло ограниченим подацима, чини се да домаћинства која примају дознаке нису у стању да више троше, посебно на таква добра као што су одећа и обућа и средства за хигијену, али она могу да буду усмерена да штеде део свог укупног дохотка,

5. *дознаке помажу финансирање ојачавања малих послова*: преглед микро и малих предузећа показује да, у неким високо рецептивним земљама (укључујући Србију), дознаке имају важну улогу у отпочињању и ширењу бизниса (у Србији, респонденти који примају дознаке објављују да оне типично финансирају око 30 процената трошкова оснивања), и

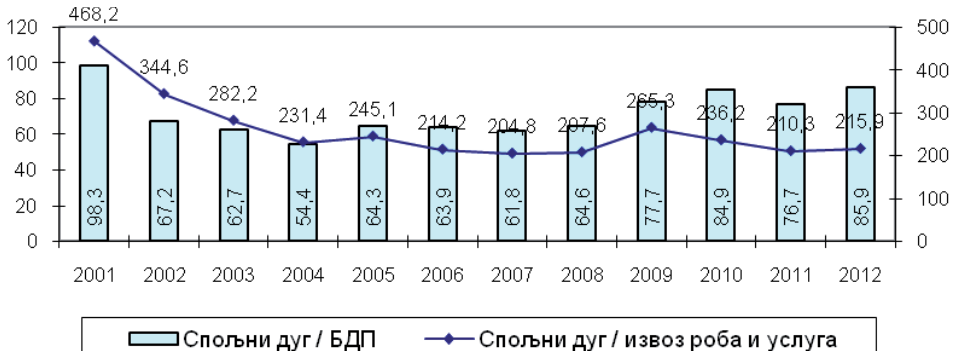
6. *физички трансфер остаје најпопуларнији метод слања новца кући*.

Претходни налази делимично су очекивани, али неки од њих ипак се не уклапају у постојеће стереотипе. Пре свега, то се односи на тачку 3, која на супрот уобичајеној представи каже да се дознаке упућују преваходно не сиромашнијим, већ боље стојећим домаћинствима. Са своје стране, такав налаз,

4 Ова оцена односи се на сагледавање дознака у научној литератури. У пракси је, међутим, било негативних примера који показују да су одређени политички фактори ради остваривања ужих интереса значај средстава које је расејање спремно да уложи у земљи био итекако сагледаван.

5 Пелевић [Pelević 2008], Г. Николић [Nikolić 2009] и М. Николић [Николић 2006] разматрају проблем на теоријском нивоу. Васиљевић [Vasiljević 2009], Јовичић и др. [Jovicic and Dragutinovic Mitrovic 2006] и Писаридес и др. [Pissarides et al. 2006] дају одређене емпиријске анализе. Свакако, треба истаћи и истраживања М. Глигорић и И. Јанковић [Janković i Gligorić 2012].

Графикон 3. СПОЉНА ЗАДУЖЕНОСТ СРБИЈЕ

Извор: [Анализа гуја Републике Србије, 2010] [Анализа гуја Републике Србије, 2013]

без обзира на ограничења која проистичу из обухвата који га је омогућио, подвлачи проблем употребе дознака, тј. стварања услова за њихово продуктивно коришћење, дакле, њихово претварање у акумулацију. У противном, потенцирају се све у литератури већ истакнуте, и у пракси реализоване, опасности од непродуктивног трошења тих средстава.

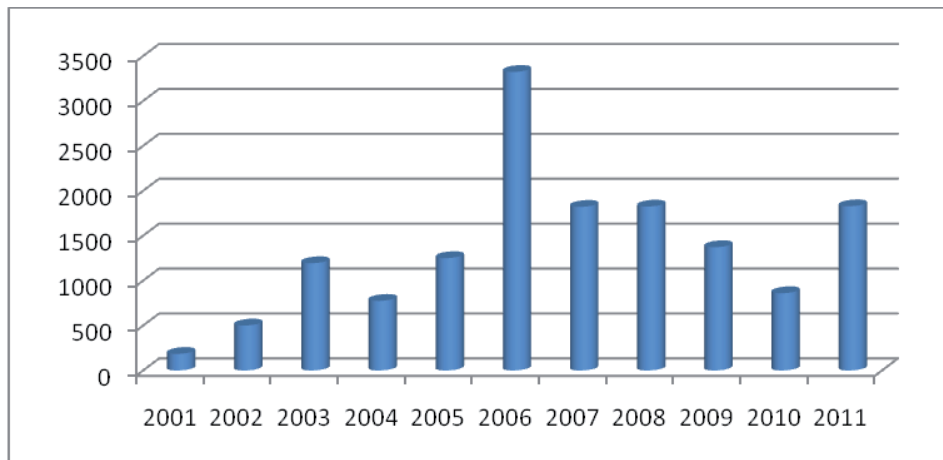
Према методологији Светске банке, у оквиру индикатора екстерне солвентности земље спољни дуг се посматра у односу на БДП, као и у односу на извоз робе и услуга. Код првог индикатора већ одавно се истиче неадекватност коришћења номинално исказаних агрегата из којих се он компонује⁶. С друге стране, у извоз роба и услуга укључен је и прилив по основу иностраних дознака с обзиром на то да је реч о стабилном и значајном приливу. Овај момент свакако треба имати у виду код разматрања висине задужености. За нас је, међутим, важан други аспект исте чињенице – с обзиром на висок релативни значај дознака, овиме се не само деформише слика екстерне задужености, већ се и прикрива факт да иза тог тзв. извоза не стоји домаћа производња. А управо то је један од главних проблема савременог економског тренутка у Србији.

Стране директне инвестиције у фокусу су, као потенцијални покретачи обнове српске привреде, изразито након 2000. године, али оне су као то представљане и пре тога. Као што показује графикон 4, по основу СДИ, у периоду од 11 година, остварен је укупан приход од 14,9 милијарди евра, од тога знатно највише у 2006. Ипак, секторска структура ових инвестиција није била повољна: највећи део је уложен у финансијске услуге и трговину, а тек затим у прерађивачку индустрију. Око 66% директних страних инвестиција односи се на сектор услуга.

Приложене слике (графикони 1 до 5) довољно говоре сами за себе. Капитала је барем током претходних петнаестак година било, при томе и више

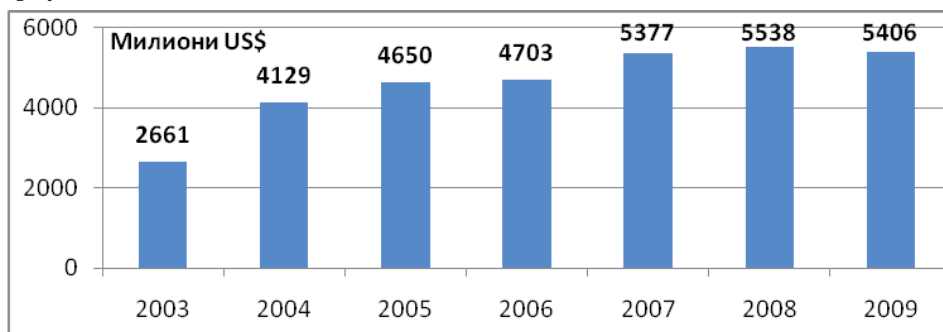
⁶ Видети: [Ковачевић 2009: 103].

Графикон 4. СТРАНЕ ДИРЕКТНЕ ИНВЕСТИЦИЈЕ

Извор: [Kovačević 2012]

Графикон 5. ДОЗНАКЕ У СРБИЈУ

Извор: [World Bank 2011]

него што је потребно, а у извесном смислу и више него што су нам пре 2000. обећавали. Процене укупно прибављених и искоришћених средстава код разних аутора понекад се доста значајно разликују, али су у нечему јединствене – реч је о огромним средствима. Процене се крећу у распону од око 30 па до око 70 милијарди долара, при чему су у проценама горњој граници ближи они који исказују критичкији став постпетооктобарским властима и економској политици коју су оне спроводиле. Тако, један од највећих критичара економске политике после 2000. процењује та средства на износ од преко 70 милијарди долара [Душанић 2012: 33], уз указивање да је тај огроман прилив средстава, уместо у развој привреде, највећим делом отишао у потрошњу.

Графикон 6. УЧЕШЋЕ ДОЗНАКА У БДП (У %)

Извор: Обрачунато на основу података о БДП и висини дознака (графикони 4 и 5)

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА – ЗНАЧАЈ ДОЗНАКА И ШТА ЧИНИТИ

Значај дознака у оквиру једне привреде (и друштва) може се оцењивати на разне начине. Најједноставније је приказати га кроз учешће у БДП (видети графикон 6). За наше потребе овај једноставан показатељ могао би бити довољан. То наравно не значи да је потребно и допуштено за друге потребе занемаривати многе од других аспеката и других показатеља којима би се тај значај могао изражавати⁷.

Као што се види на графикону, учешће дознака износило је око 15% БДП у просеку. То су заиста огромна средства. Међутим, треба свакако имати у виду да је значај дознака сигурно још већи: БДП је по општим оценама прецењен а дознаке су сигурно веће него што их приказују званични извори, у овом случају Светска банка.

На које се од ових извора може рачунати у наредном периоду, или колико већ данас да не би било касно. Нови кредити – тешко. Стране директне инвестиције – такође тешко. Шта је још остало за продају (ако и прихватимо да треба наставити с распродајом)? Остаје приватни капитал расејања (и других инвеститора). Како их привући?

И наравно – остају дознаке. Питање је: могу ли се оне и како преточити у акумулацију, односно усмерити у производњу?

Досадашње оцене, као и не тако бројни емпиријски налази⁸, показују да су дознаке стабилан извор средстава, без обзира на финансијске и економске потресе глобалних размера који су захватили свет пред крај претходне декаде. Имајући у виду већ поменути холандску болест, којој је када је реч о приливу девизних средстава од дознака посебно изложена управо Србија, проблем продуктивне употребе ових средстава се појачава. Студије које су истраживале овај

7 Видети преглед литературе о овим проблемима у: [Janković i Gligorić 2012].

8 Видети [Janković i Gligorić 2012]. Стабилност дознака овде је тестирана и потврђена применом строгих економетријских тестова, што за потребе нашег рада само по себи нема већег значаја, иако је главни закључак – стабилност прилива дознака веома потребан и значајан.

проблем⁹ показале су да су опасности од таквог ефекта мање уколико је земља финансијски развијенија и има отворенији трговински и капитални рачун. Другим речима, или пак краће речено – уколико је развијенија. У сваком случају потребна су емпиријска истраживања и провере оваквог утицаја, односно опште утицаја дознака на привреду и друштво Србије.

До сада у нашој земљи није постојао разрађен механизам који би омогућавао продуктивно коришћење средстава од дознака, тако да су оне углавном коришћене за потрошњу, као уосталом и други поменути (инострани) извори. О негативним последицама те чињенице не постоје неопходна истраживања, али су више него очигледне у најмању руку пропуштене могућности – изгубљени БДП. У наредном периоду управо је потребно разрадити такве, институционалне механизме, који ће омогућити да дознаке постану извор акумулације и тако допринесу обнови привреде Србије. Као кључни фактор у том смислу треба истаћи поверење, које је током претходног периода великим делом изгубљено. Тај момент се мора имати у виду приликом разматрања конкретних модалитета који би могли да омогуће остварење овде зацртаног циља.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Анализа гуја Републике Србије*, Народна банка Србије, Београд, децембар 2010.
- Анализа гуја Републике Србије*, Народна банка Србије, Београд, септембар 2013.
- Билтен јавних финансија*, № 101, Министарство финансија, Београд 2013.
- Бруто домаћи производ (БДП) у Републици Србији 1997–2012*, Републички завод за статистику. (Ажурирано: 26. 12. 2013), <http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=62>
- Душанић, Јован. Шта да се ради – може ли се зауставити даље урушавање привреде Србије, *Нова српска јолићичка мисао*, 20, 2012, 1–2, стр. 29–43.
- Ковачевић, Млађен. Спољни дуг и степен спољне задужености Србије, *Нова српска јолићичка мисао*, 17, 2009, 3–4, стр. 97–111.
- Николић, Михаило. *Макроекономски ефекти помоћи и дознака*, Народна банка Србије, Београд 2006.
- Balance of Payments and International Investment Position Manual, sixth edition – International Monetary Fund, Washington 2009.
- Barajas, Adolfo; Ralph Chami, Dalia S. Hakura & Peter Montiel. Workers' Remittances and the Equilibrium Real Exchange Rate: Theory and Evidence, *IMF Working Paper*, WP/10/287, International Monetary Fund, Washington 2010.
- Bukvić, Rajko. Transformaciona kriza i perspektive privrede Srbije u epohi globalizacije i finansijske krize, u: Rajko Bukvić, Oskar Kovač (red.), Branislav Pelević, Branko Urošević, Boško Živković *Svetska finansijska kriza - izazovi i strategija*, Naučno društvo Srbije, Beograd 2011, str. 139–174.

9 Видети, на пример: [Barajas et al. 2010].

- Bukvić, Rajko. Transition in Serbia: Foundations, Results and Perspectives, ICES 2013, 4th International Conference on European Studies, *Social, Economic and Political Transition of the Balkans*, Epoka University, Tirana, 8–9 November 2013, Conference Proceedings, pp. 556–572.
- Janković, Irena i Mirjana Gligorić. Doznake kao stabilan izvor deviznog priliva u Srbiji, u: Jovanović Gavrilović, Biljana; Tatjana Rakonjac-Antić i Žaklina Stojanović, *Ekonomska politika i razvoj*, Ekonomski fakultet, Beograd 2012, str. 215–235.
- Jovicic, Milena and Radmila Dragutinovic Mitrovic. Macroeconomic analysis of causes and effects of remittances: a panel model of the SEE countries and a case study of Serbia, paper presented at the GDN Southeast Europe WIIW workshop, May 5–6, 2006.
- Kovačević, Ili. Strane direktne investicije u Srbiji 2001–2011, *Pregled Republika Srbija*, 61, 2012: 1.
- Nikolić, Goran. Efekti iseljeničkih doznaka na ekonomski razvoj Srbije, *Hereticus*, vol. 7, 2009, № 4, str. 69–84.
- Pelević, Branislav. Doznake migranata i razvoj, Šesti međunarodni naučni skup *Razvojne strategije preduzeća i privrede*, Zbornik radova, Megatrend univerzitet, Beograd 2008, str. 237–243.
- Pissarides, Francesca; Peter Sanfey and Svetlana Tashchilova. Financing transition through remittances in south-eastern Europe. The case of Serbia, EBRD, London 2006.
- Vasiljević, Branko. Uticaj doznaka na ekonomski i socijalni razvoj Srbije, *Godišnjak 2009*, Fakultet političkih nauka, Beograd 2009, str. 201–213.
- World Bank. *Migration and Remittances Factbook 2011*, Washington 2011.

CAN REMITTANCES BECOME A SOURCE OF ACCUMULATION?

RAJKO BUKVIĆ

SASA Geographical Institute "Jovan Cvijić",

Đure Jakšića 9, Belgrade, Serbia

r.bukvic@mail.ru ; r.bukvic@ikom.rs

SUMMARY: The paper considers remittances as a source of (foreign) assets that Serbia has used in previous years, as have many other countries. The size and importance of these assets is shown, within the framework of other sources that were available (privatization revenues, foreign direct investments, foreign loans). Differently from these other assets, remittances are characterized by stability, meaning that the expected inflow of remittances in the coming period should remain unchanged. Since a mechanism for the productive use of these assets has not been developed, they have been used mostly for consumption. In the coming period it is necessary to build mechanisms that would allow remittances to become a source of accumulation, thus contributing to the recovery of the Serbian economy.

KEY WORDS: Remittances, privatization, foreign direct investments, foreign indebtedness, accumulation, consumption

СТРАТЕГИЈА КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ

ТРИВО ИНЂИЋ

trivo.indjic@gmail.com

САЖЕТАК: Национална стратегија за културу гради се на мерама које ће да оснаже културни идентитет, заштиту и очување културног наслеђа, мерама да се побољшају архиви, музеји и библиотеке, подстиче издавачка делатност, уметност и креативни потенцијал свих. Захтева се консолидација инфраструктуре за културу, с новим инвестицијама, фискалним мерама и кредитном политиком за адекватне услуге, опрему, зграде и техничку подршку (дигитализација, ИТ сектор). Такође се разматрају културне потребе српске дијаспоре и проблеми културне дипломатије. Дужна пажња се посвећује потреби веће подршке научном раду у области националне културе, културне историје, културних потреба и политике.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: стратегија, култура, културна политика, културни идентитет, српска култура, културно наслеђе

СОЦИО-ЕКОНОМСКИ ОКВИР КУЛТУРНЕ ПОЛИТИКЕ

С провалом савременог капитализма и његовим капацитетима модернизације привреде и потрошње и амбицијом да изгради нову социјално-вредносну структуру, с новим социјалним класама и фракцијама класа, новим професијама, индустријама и услугама, новим стилем живота и потрошње, образовања и рекреације, пре свега у урбаним центрима, стекли смо пројекцију друштва које се битно дистанцира од система државног (ауторитарног) социјализма у коме је Србија живела, након Другог светског рата, пола века. Настојања да се утемељи систем демократског, плуралног и солидарног друштва, у оквиру тзв. самоуправљања и партиципативне, непосредне демократије, затрвена су у судару с ауторитарним једнопартијским поретком који су креирали кадрови Стаљина и Треће Интернационале. У том систему култура је била подвргнута доминацији политичке воље (у раним годинама као „агитпроп култура“, а касније као „СИЗ култура“, тј. с нешто суптилнијим облицима цензуре и аутоцензуре у виду „моралнополитичке подобности“ (плус члан 133 кривичног закона о „деликту мишљења“ или законска норма о „посебном друштвеном интересу“) и уз ограничену толеранцију дисидентске субкултуре. Та доминација ишла је уз релативно издашно буџетско финансирање културе и развијени систем привилегија за тзв. културне раднике (здравствено, социјално и пензионо осигурање, стипендирање, додела станова и атељеа, субвенције за професио-

налну делатност, систем јавних награда и признања, итд.), укључујући и стварање тзв. културно-просветних већа у оквиру корпоративног парламентарног система и развијену мрежу парадржавних институција које су покривале културну продукцију и дифузију и професионалну организацију уметника (тзв. културно-просветне заједнице, сталешка и синдикална удружења културних радника, секције за културу Социјалистичког савеза радног народа, академије наука и уметности, раднички и народни универзитети, локални културни центри и домови културе, бројне уметничке манифестације и фестивали, међурејубличка гостовања и гостовања у иностранству, и сл.).

Нови, данашњи политичко-економски систем, раскида с овим типом етатизираних културе и отвара питања нових модела културне продукције и потрошње и културне политике, заснивајући их на радикалној комерцијализацији симболичких добара и њиховој инструментализацији ради легитимисања нових социјалних хијерархија и хијерархија вредности. Већ више од једне деценије „демократска Србија“ (из 2001. године) – њена политичка елита – не успева да се снађе у општем метежу ових историјских промена и процеса. Култура је, као и други сегменти друштва, изложена процесу радикалне приватизације, стихији још неутемељене и некултивисане компрадорске буржоазије, настале од горњих, руководећих и богатих слојева из Брозових и Милошевићевих времена (тзв. црвене буржоазије). За неколико година нестале су готово све водеће издавачке куће, филмска предузећа, биоскопска мрежа, простори намењени културно-уметничким садржајима (домови културе, дејчи и омладински културни центри, раднички и народни универзитети, сеоски домови културе, изложбени и галеријски простори), замрла културно-уметничка друштва и уметнички аматеризам, ликовне и друге уметничке колоније, нестала домаћа производња хартије, специјалних папира, боја, филмова и другог материјала за уметничку делатност, нестала књижарска мрежа, редуковани културни програми у масовним медијима (радио, ТВ, штампа) у корист забаве и кича (пинк телевизија, reality shows, порнографија), готово нестала уметничка и научна периодика, замрле уметничке асоцијације и сталешка удружења, осиромашен музички и позоришни репертоар, прекинута мрежа међународне сарадње, размене и гостовања, а националне институције културе углавном препуштене пропадану или су затворене већ дуги низ година (Народни музеј у Београду, Музеј савремене уметности у Београду, Историјски музеј Србије, итд.).

КУЛТУРА – ВРЕДНОСНА И СИМБОЛИЧКА КОНСТИТУЦИЈА ДРУШТВА

Култура је скуп начела или норми које организују деловање и институције једног друштва, одговор на смисао индивидуалног и социјалног постојања, способност генерисања смисла постојања, тј. саморазумевања личне и колективне егзистенције, комплекс који укључује сазнања, веровања, уметност, морал, право, обичаје, традицију и друге способности човека као члана друштва. Она

је скуп вредности који одговара на питање о нашем идентитету. И полазећи од тога ми се с правом питамо о томе шта је наш идентитет данас, ко смо и куда идемо. Наша самобитност је у кризи, наше осећање самопоуздања које би нас ослобађало од осећања животне несигурности и дезоријентације, од инфериорности присутно је дуги низ деценија. Неспособни смо као друштво да дефинишемо норме, средства и циљеве којима бисмо могли да прихватимо и превазиђемо изазове историјског времена. Многи нас уверавају како се самобитност не може гнездити у фиктивној, романтичној прошлости, посебно не као национални и културни идентитет. Идентитет је отворени процес трагања за одговорима који социјалне и културне заједнице обележава њиховом специфичном, конкретноисторијском ситуацијом у оквиру егзистенцијалних и културних универзалија. Идентитет нас брани од агресије другог, од тога да будемо непрепознати, брани нас од империјалне могућности да будемо редуковани, фрагментизовани или поништени. Стратешки захтев да изађемо из садашњег *statusa quo*, јесте питање модернизације и рехабилитације не само наше привреде и политике, већ друштва у целини, као и преиспитивања и обнове нашег националног и културног идентитета. Та модернизација није само ствар спољног притиска и њен садржај зависи и од наших напора, наше отворености и спремности за промене (степен развоја привреде, образовања, стања људских слобода и правне државе и сл.). Ни изоловано, ни блокирано друштво! Србија је биолошки исцрпљено, осиромашено друштво, с упропашћеном привредом и расточеним установама. Најављена демократија се претворила у клептократију. Нема тог програма који нас може брзо извући из кризе, из расточеног друштва. У часу распада биполарног поретка, пада берлинског зида, распада тзв. реалног социјализма, ми смо направили погрешан политички избор (Милошевићево „И после Тита Тито“). Требало је да прође цела деценија да се пробудимо из тог бунила. А и буђење још траје.

У трагичним искушењима Југославије, посебно у раздобљу након Другог светског рата и распаду тзв. брионске Југославије, остало је нерешено српско национално питање. Срби су постали дијаспоричан народ, чији се идентитет у новонасталим државама у суседству Србије, радикално негира, не само масовним злочинима (етноцид) и принудама на изгнанство, већ и свим средствима културоцида. Негира им се право не само на политички статус, него и на језик, писмо, веру, традицију.

Наш етнички и културни простор постао је битно осиромашен, с утуљеним културним потребама и амбицијама. Српски народ не зна који простор покрива, и у лингвистичком и у политичком смислу. Традиционални шовинизми и агресивни национализми новоформираних суседних држава свакодневно се хране србофобијом, уз обилну помоћ својих међународних патрона. Нови конфликти и даље тај простор фрагментизују, разбијају, чине нестабилним. Споља изолована и изнутра самоизолована, петрифицирана Србија није решење, већ извор даљих сукоба у региону.

Зато је за њу идентитет кључно стратешко питање. Тражи се одговор на питање шта је данас српски народ, који географско-историјски простор покрива,

који језик говори, које писмо употребљава (ћирилицу или латиницу или оба), каква је улога вере у креирању његовог идентитета (могу ли још постојати Срби-католици, на пример, или Срби-муслимани, или нам припада само светосавски идентитет), какав је његов однос према рецентним државноправним и културним, посебно лингвистичким, идентитетима у региону (бошњачком, црногорском, хрватском), итд.

Из овог произилази да се у стратегију развоја Србије као ургентни послови унесу и обавезе креирања националне лингвистичке политике, стандардизује језичка норма, оконча вишедеценијска мука око израде речника српског језика и правописа. Али и да се свим средствима помогне српска дијаспора на Балкану, да се очува њен идентитет, подрже њене националне, образовне и културне установе, као и њена културна баштина. Ово важи посебно за подручје Косова и Метохије, дела српске територије и историје који је отет и окупиран након војне агресије НАТО пакта на Србију 1999. године.

ОЧУВАЊЕ И ЗАШТИТА КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА – ТЕМЕЉ ИДЕНТИТЕТА

Колективно памћење, историјска свест и традиција су међу темељима идентитета. Сви се ми ослањамо на оно што су нам претходници завештали. Искуство прошлости се уграђује у будућност. Отуд је стратешко питање првог реда сваке културне политике чување, заштита и истраживање културног наслеђа. У том погледу Србија не стоји добро. Архиви, музеји и библиотеке су окосница ових послова. Кадрови за ове установе се, посебно на општинском нивоу, регрутују не по стручности, већ по политичкој припадности (страначке синекуре). Усвајање и поштовање међународних техничких и правних стандарда (УНЕСКО, Савет Европе, међународне професионалне асоцијације) за рад ових уснова је такође приоритет. Њивово укључење у мрежу информационих система (уз дигитализацију и развој одговарајућег софтвера) такође касни.

АРХИВИ

Њихов статус код нас је још нејасан. Некад су то биле установе државне управе а данас су у ресору културних послова. Они јесу дневна потреба државних уснова, али и установе културе и истраживања, па би их требало финансирати из свих ових извора, а не сам преко осиромашених каса буџета за културу. Битно је и овде инвестирати у зграде и опрему. Смештајни капацитети су одавно попуњени, архиви нису у стању да прихвате текућу грађу, нема анализе о проценту грађе која није преузета и која остаје код стваралаца архивске грађе у расутом и незаштићеном стању (укључујући и министарства или Скупштину града Београда, на пример). Та грађа није само културно, историјско већ и

државно добро. Зграде у којима су смештени су ненаменске, на граници импровизације, радне просторије без одговарајућих клима уређаја и видео надзора. После Другог светског рата Србија је добила само три зграде наменски грађене за архиве (градски архиви у Београду, Пироту и Ужицу). Историјски архив Београда није ни власник дела своје зграде, који је Скупштина града (као инвеститор и власник) својевремено продала приватнику за предузеће које шије кошуље, а приватни Универзитет „Браћа Карић“, на простору који је део архива, био је узурпирао тај простор за гаражу и паркинг, јер архив нема ни заштитну оgradu. Послови заштите, сређивања и обраде грађе углавном заостају за приливом грађе. Публиковање грађе је маргинализовано, у пословима дигитализације грађе заостајемо, а кадар је још без систематског професионалног образовања. Тај кадар би морали школовати у оквиру универзитетских студија историје (архивистика као посебно усмерење на завршним годинама). Од Архива Србије, као матичне установе за све архиве, очекује се да се више посвети пословима надзора и унапређења струке. Неопходно је усвојити нови закон којим би се регулисао статус и политика архива у земљи, као и закон о отварању тајних досијеа како би се сачувала и учинила транспарентним грађа из наше новије историје.

МУЗЕЈИ

Стање је као и код архива, ако не и горе. Неки национални музеји су заворени или у реконструкцији и више од једне деценије. Изградња наменских зграда и депоа је кључна, а и у случају адаптираних и реконструисаних музеја већина објеката, као и музејских фондова, нису осигурани или су без задовољавајуће техничке заштите. Недостатак новчаних средстава да се прикупи, заштити, одржава и изучи културна баштина је алармантан. То посебно важи за Косово и Метохију или територије суседних држава Србије (на пример, Хиландар) где је инерција и непредузимљивост државне администрације доказана. Таква нам је, уопште, и мрежа установа које се баве заштитом културног наслеђа, рачунајући ту и заводе за заштиту културних добара и друге системе који су посвећени непокретним или покретним културним добрима (од археолошких локалитета, архитектонских споменика, културно-историјских споменика до музејских, архивских и библиотечких мрежа). Рехабилитација ових установа је темељ нове стратегије културног развоја и културне политике. Квалификациона структура запослених је неповољна. Обрада музејских збирки је запуштена (рачуна се да је обрађено свега око 30 одсто збирки). Недовољно се ради на конзервацији, категоризацији и ревизији музејских фондова (а тзв. целокупна ревизија је постала изузетак). Око 60 одсто музеја је без категоризације културних добара. Постојеће збирке (њих 40 одсто) нису увек покривене стручним кадром. Неадекватна структура запослених онемогућава у 50 одсто случајева успешан рад ових установа. Нису осигурани, у већини случајева, ни објекти ни фондови музеја, а депои су често без мерила влаге и

температуре, без клима уређаја или противпожарних система. Стварање дигиталних база музејске грађе тек је у повоју. Посебну пажњу захтева подршка тренду заштите тзв. нематеријалне културне баштине, с обзиром на то да смо постали потписници одговарајуће међународне конвенције за ову област (2010. године). Око 30 осто ових установа не организује никакве едукативне програме, а научна и издавачка делатност, као и презентације на интернету нису довољно заступљене.

БИБЛИОТЕКАРСТВО

Инвестиције у нове зграде и просторе за јавне библиотеке, од општинских, сеоских и школских библиотека до библиотека на националном нивоу (од Народне библиотеке, Библиотеке САНУ, Библиотеке Матице српске до универзитетских библиотека) остаје ургентан захтев. Увођење дигиталних библиотека, дигитализација библиотечких фондова је међу приоритетима културне политике.

Школске библиотеке. Србија има више од 570 хиљада ученика основних и средњих школа и више од 50 хиљада наставника у сталном и још 30 хиљада у привременом радном односу. Отуда је једно од кључних питања културне и образовне политике и питање школских библиотека данас. Стање у коме се налазе је, упркос законским прописима и усвојеним националним стандардима, поражавајуће. Има их 1274, али у погледу фондова (застарела обавезна лектира, мањак класичних дела и савремене дечје књиге, лексикографије и научнопопуларне литературе), одговарајућег смештаја и опреме (пре свега рачунарске), ту заостајемо. Само 30 одсто школских библиотека у Србији има простор за читаоницу. Национални стандард за набавку нових књига (од 0,5 до једне књиге по ученику) ни једанпут није досегнут од 2000. године до данас. Има ових библиотека у којима није приновљена ниједна књига у току школске године (у периоду 2011–2012. таквих је било 23 одсто). Само 60 одсто библиотека имало је планом школе предвиђена средства за набавку библиотечке грађе, па су главни извори набавке поклони дародаваца, чиме се формално повећава фонд, чиме се не може заменити набавна политика која би водила рачуна о потребама корисника и структури фонда. У 2012. само 15 одсто библиотека је било опремљено одговарајућим електронским изворима. И то су неки од чинилаца да један ученик у просеку прочита четири књиге у току школске године.

СТВАРАЊЕ САВРЕМЕНЕ ИНФРАСТРУКТУРЕ ЗА РАЗВОЈ КУЛТУРЕ И ЊЕНО ОДРЖАВАЊЕ

Наша култура је пасторче политике а њене установе заборављена и у страну гурнута сиротишта. Ми имамо националне институције, основане у 19. веку

које још увек немају свој дом. После Народног музеја и Народне библиотеке, Музеј српске земље (данас познат као Природњачки музеј) по реду оснивања је трећа значајна културна установа Србије (основан 1895). Знамо у каквом је стању Народни музеј, али Јестаственички (природњачки) музеј ни данас, нити у догледно време неће имати своју зграду нити одговарајуће услове за рад и смештај својих 120 збирки с 1,5 милиона инвентарских јединица

Кад тако стоје ствари у погледу базичних потреба, онда је још теже говорити о инвестицијама, финансирању или кредитирању пројеката у домену самог културног и уметничког стваралаштва. У таквим приликама тешко је дати било какву прогнозу о побољшању положаја позоришта, ликовних уметности, музичких институција, филма, издавачке делатности и преводилаштва, установа (школа) за уметничко образовање итд.

Ако погледамо само издавачку делатност, положај књиге у друштву, видимо у томе озбиљне пропусте. Тачно је да Министарство културе откупљује изванредан број издања домаћих издавача, али оно то ради са 40 одсто рабата на рачун књиге коју је издавач сам финансирао, а за оне књиге за које је добијена било каква помоћ, Министарство узима рабат од 60 одсто, а уз све то иде и налог издавачу да плати трошкове слања књига библиотекама. Кредит за издаваче је неприступачан, јер они не могу да поднесу високе камате, а држава заборавља да књига није популарна роба и да њена продаја, на ограниченом домаћем тржишту у садашњим приликама траје и по неколико година. И док стране земље дају подршку превођењу и ширењу своје књиге (па и преко дотација и у Србији), дотле ми, на пример, имамо врло скроман конкурс за објављивање капиталних дела у оквиру кога се очекује да издавач покрије 80 одсто трошкова. Стратегија у овој области тражи, дакле, радикално другачија, стимулативна решења и фискалне инструменте. Јер се наша књижевна мрежа, на пример, гаси, не може да издржи фискалне намете који не разликују положај књижевара од кафана или банке, не разликују квалитетну, образовну књигу од комерцијалног шунда. Од 1917. године Србија је имала најдужу традицију у објављивању књига за слепе, Брајевим писмом, а данас смо у ситуацији да је та врста специјализираног издаваштва редукована на 3–4 књиге годишње (уколико не рачунамо уџбенике за школе за слепе). Лексикографија, критичка и капитална издања домаће књиге и књига за слепе су приоритет националне културне стратегије у овом домену.

ОДГОВОРНА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА

Правна регулатива, фискална, царинска, медијска и образовна политика морају се моделовати тако да буду у функцији стварања културних добара, развијања културних потреба, подстицања уметничког и културног стваралаштва, стварања нових публика пре свега међу омладином и децом, као и посвећености развоју културног диверзитета и културних потреба етничких мањина у Србији.

ДИЈАСПОРА, МЕЂУНАРОДНА КУЛТУРНА САРАДЊА, КУЛТУРНА ДИПЛОМАТИЈА

Планска и континуирана подршка културним и образовним установама српске дијаспоре у свету, стварање и одржавање лектората српског језика у страним универзитетским центрима, подршка медијима, издавачима, културно-уметничким друштвима, библиотекама, музичким и позоришним кућама дијаспоре, гостовањима културних радника у свету и домовини.

Подстицање и материјална подршка за пројекте и установе који развијају међународну културну сарадњу и комуникацију. Критички преиспитати досадашњи рад дипломатије Србије у домену међународне културне, образовне и научне сарадње (УНЕСКО, Савет Европе, мултилатералне и билатералне/међудржавне споразуме и уговоре), јер ту има много празнина, инерције, нестручног рада, нетранспарентности и ускогрупних монопола, што наноси штету земљи и умањује њену презентацију у свету. Инсистирати на демократизацији ових видова сарадње и на непосредној сарадњи културних установа, организација, невладиног сектора и појединаца. Систематско и активно учешће у међународним специјализованим и професионалним асоцијацијама из домена културе (IFLA – библиотекари, ICOMS – историјски споменици, ICA – архиви, IFTA – ТВ архиви, IPI – позоришта, ICOM – музеји, IMC – музика, итд.).

НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ РАД

Истраживање националне културе и културног идентитета, културне историје, културних потреба и културних политика и сродних проблемских области мора бити стратешко опредељење и у Србији. То се, пре свега, односи на језик и језичко наслеђе, на националну књижевност и друге области уметничког стваралаштва, од фолклора до музике, позоришта, филма, итд., укључујући међукултурне утицаје и контакте култура на овом простору. Наша лингвистика, етнологија, археологија, византологија, музикологија, социологија културе, културна антропологија, итд. немају адекватну институционалну подршку, финансијске и друге ресурсе. Довољно је овде подсетити се колико се већ деценија боримо да окончамо рад на речнику српског језика САНУ или да сачинимо добар правопис тог језика. Стање института и истраживачких центара у овој области, као и неких националних установа (попут Матице српске у Новом Саду, Института за културу Срба с Косова и Метохије и сл.) које су посвећене овим пословима не одудара од већ изречених песимистичких оцена на почетку овог текста.

NATIONAL STRATEGY FOR CULTURAL POLICY

TRIVO INDJIĆ
trivo.indjic@gmail.com

SUMMARY: The national strategy for culture builds on measures to enforce cultural identity, protection and safeguard of cultural heritage, measures to better archives, museums and libraries, stimulating publishing industry, arts and creative potential of all. Consolidation of infrastructure for culture is required, with new investments, fiscal measures and credit policy for adequate services, equipments, buildings and technical support (digitalization, IT sector). Cultural needs of Serbian diaspora and topics of cultural diplomacy are considered, too. Due attention is required for more support to scientific research in the field of national culture, cultural history, cultural needs and policy.

KEY WORDS: strategy, culture, cultural policy, cultural identity, Serbian culture, cultural heritage

ОСНОВНИ ЕЛЕМЕНТИ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА СРПСКЕ КУЛТУРЕ

ЗОРАН АВРАМОВИЋ

Институт за педагошка истраживања

Добрињска 11/III, Београд, Србија

zoran.a@sezampro.rs

САЖЕТАК: Задатак концептуализације стратегије развоја српске културе и културе Републике Србије јесте да увидом у постојеће стање и израдом програма приоритета као и система индикатора отклони препреке, укаже на правац решавања проблема и унапреди културни систем Републике Србије. Стратегија се темељи на следећим вредностима културе: стваралаштво, лепота, традиција, иницијатива, сарадња, разноврсност, идентитет, машта, иновација са становишта институционалног и персоналног аспекта. Основне тачке стратешких приоритета развоја културе у Републици Србији су: очување српског културног простора, ширење културних потреба, развој националних идентитета, подизање нивоа одговорности и ефикасности институција културе. Индикатори стратешког развоја културе категорисани су као 1. инфраструктура – ресурси и 2. подизање квалитета рада у институцијама културе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: културна стратегија, вредности, приоритети, индикатори, Србија

Стратегија мора да се конципира на темељу Устава Републике Србије – Чланови 73, 80, 89, 97 (тачка 10), Влада (пети део: уређење власти), као и на Закону о култури (2009). Полази се од чињенице да је култура суштински део укупног друштвеног развоја а не његов додаток. Богатство културног стваралаштва и културног наслеђа (традиције) прелива се у све облике и начине живота појединца, друштвених група, нације и односа с другим друштвима и државама. Отуда, култура није само буџетска ставка већ суштина постојања и развојна снага друштва и државе. Увек треба имати на уму да култура није само гозба духа већ и делатност која садржи преображавалачку друштвену снагу. Значај културе је и у томе, доказују бројни теоретичари, што је део људског и социјалног капитала.

ЕЛЕМЕНТИ КУЛТУРНЕ СТРАТЕГИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Дилеме и разрешења културне стратегије. Културни сектор Републике Србије је бременит проблемима. Генерални аналитички оквир могао би да се усредсреди на три стратешке тачке развоја културе. Једна група питања кон-

центрише се око стваралаца и свих учесника у том процесу (финансијски, кадровски, просторни), други око дела културе и културне баштине и трећи око ширења културе и културне публике. Већ на овом нивоу поставља се питање којој тачки културног система дати приоритет, уколико желимо да избегнемо паралогички став да свему треба дати приоритет развоја.

Једно од кључних питања је однос државе и тржишта у култури. Колико државне регулативе а колико слободног тржишта (менаџмент, маркетинг, fund raising) у систему културног приоритета Републике Србије? Када пређемо на конкретније одређење приоритета, суочавамо се с крупним дилемама. У правном аспекту питање је да ли је стратешки задатак у стварању општег нормативног оквира за културу или стварање посебних закона за сваку грану уметности? У финансирању је дилема колики део буџета треба да припадне култури, колико издвајати за стваралаштво, колико за запослене и трошкове а колико за програме? Када је реч о инфраструктури дилема приоритета је у давању предности поправци постојећих објеката и опреме или дигитализацији информатизацији сектора културе. Да ли спашавати последње књижаре, биоскопе, позоришта у великом броју градова Републике Србије или пустити да приватна иницијатива учини нешто за услове културног живота? Дилема приоритета је да ли у међународној културној сарадњи дати предност иностраној култури или српској култури, као и да ли дати предност српској и другим (аутохтоним) културама или иностраној култури у Републици Србији? Не сме се заобићи и дилема у погледу развоја културних потреба: шта учинити да се утиче на цену културних програма, на образовање младих, на улогу медија у ширењу културе?

На све ове и друге дилеме у одређивању приоритета развоја културе у Републици Србији, одговориће (донеће одлуку) кључни актери културне политике – Министарство културе и информисања, Влада Републике Србије и сви други учесници у културном животу.

Основни појмови. Појам културе се разумева у ужем (уметничко стваралаштво) и ширем смислу (укупан начин живота националне и друштвене заједнице). Стратегија ставља тежиште на ужем схватању културе: културни систем обухвата културно наслеђе, стваралаштво и креативне индустрије. Међутим, стратегија узима у обзир и економске, друштвене и политичке функције културе, њен утицај на стварање духа креативности у друштвеном и државном поретку.

Културна делатност се дефинише као интеракција циљева (уметничко стваралаштво), употребљених средстава, услова у којима се обавља делатност и нормативни оквир културно-уметничког посла.

Културно наслеђе обухвата материјално и нематеријално културно наслеђе. Материјално се дели на непокретно (споменици културе, археолошка налазишта и знаменита места), покретно (музејска грађа, архивска грађа, аудиовизуелна и кинотечка грађа, библиотека). Нематеријално културно наслеђе (усмена традиција, фолклорно стваралаштво, занати, митологија и ритуали, празници, одевање).

Сектор стваралаштва подразумева: позориште, оперу, балет; визуелне уметности – слика, скулптура, цртеж, графика, примењене уметности. Креа-

тивне индустрије обухватају: кинематографију, радио и телевизију, књижевно стваралаштво и издавачку делатност, музичко стваралаштво.

Интерсекторска и међусекторска сарадња укључују повезивање професионално сродних али и мање сродних делатности уколико одговарају на културне потребе грађана Републике Србије. Прва по значају је сарадња културе и образовања.

Одређење њојма културна сѝрашѝија. Културна стратегија је скуп ресурса, идеја и активности који треба да стабилизују на дужи период статус свих актера у култури и задовољавање културних потреба друштва и грађана Републике Србије. Стратегија утврђује приоритете, правце, инструменте, индикаторе и механизме развоја културе. Култура је осетљива духовна и материјална а при том значајна област друштвеног система и државног поретка.

Сѝрашѝија се ослања на развојна ојредељења Рѝублике Србије. А то су очување и унапређивање општег интереса у култури проистичу из а) међународног положаја и укупне стратешке позиције Србије (документ Европа 2020), б) потреба културног развоја Србије заснованог на чувању културног наслеђа и вишеслојног националног културног идентитета, в) развоја и унапређивања толеранције према другим културама, неговања културне разноликости, г) доприноса културе и информисања квалитету живота грађана Србије, д) повезаности с другим системима (привреда, наука, образовање) или утицаја социјално-политичког окружења.

Пошреба за сѝрашѝијом. Српска култура и култура грађана Србије суочене су с изазовима технолошких промена, глобализације, тржишта и демократије. Култура има историјски значајно место у развојним процесима Републике Србије и српске нације. Садашње, затечено стање у култури захтева да се систематски анализирају и на осмишљен, организован начин пројектују основни елементи развоја културе у на српском културном простору. Пројекција је заснована на анализи садашњег стања и руководи се развојним културним потребама грађана Републике Србије.

Концѝиј сѝрашѝије садржи следеће елементе: 1. увид у стање и промене у целини система да би се остварио развој културе као подсистема, 2. визију (планирање) развоја културе или унутрашњу динамику културе (жељено а могуће стање: квалитет, културне потребе, ефикасност, организација, финансирање), 3. развојне изазове на које ће наилазити остваривање визије, 4. културну политику, акције и мере којима се остварује визија, 5. односе с другим подсистемима (интерсекторско повезивање) и 6. показатеље развоја културе у Републици Србији.

Циљеви сѝрашѝије. Идентификовати основне нормативне, институционалне, финансијске и кадровске мањкавости и препреке у наслеђеној културној политици и формулисати визију културе у Републици Србији за наредних десет година. Да се на темељу затеченог стања обликује култура за будућност схваћена као развој, као опште добро грађана и националних заједница Републике Србије: 1. очување српског културног простора, 2. повећање учешћа корисника културних програма, 3. развој и ширење културних потреба, 4. подршка квалитету у стваралаштву, 5. унапређивање квалитета управљања

културним установама, 6. успостављање територијално равномерног културног развоја, 7. ширење српског културног наслеђа и стваралаштва у свету и 8. евалуација културе.

Средства и актери остваривања стратегије. Остваривање стратегије зависи од бројности институција, начина финансирања, компетентности кадрова, просторног распореда установа (мрежа) и програма. Кључна средства остваривања стратегије, поред економских, правних, медијских и политичких оквира, чине: инструменти културне политике, културне акције и мере, одлуке Министарства културе, индикатори развоја културе. Систем вредновања рада културних установа, консултације, активно учешће и контрола такође су важна средства којима ће се остваривати стратегија. Министарство културе има највећу одговорност за избор и коришћење разних средстава за остваривање културне стратегије. Оно треба да реагује на раскорак између програма и промењених културних потреба, на дефинисање културног простора Републике Србије и српске нације, на подстицање аудиовизуелне индустрије, ширење доступности културе, професионално оспособљавање за културу, комуникацију с другим културама.

Актери културне стратегије су: 1. државне институције с подељеним надлежностима – Министарство културе, Покрајински секретаријат за културу, општине; 2. приватни сектор у култури (приватна позоришта, музеји, галерије, издавачи), 3. уметничка удружења, НВО, 4. непрофитни сектор (фондације, фондови, задужбине).

Акциони програм. Стварање српског културног простора (институционално и тржишно повезивање културних актера, заједничко информисање, учешће у заједничким програмима) засниваће се на следећим постулатима: ширење доступности културе (уознавање с локалним културним традицијама и савременим стваралаштвом); професионално оспособљавање за обављање културних делатности (образовање кадрова, новинара културних рубрика); подстицање стваралаштва, визуелних уметности и креативних индустрија; сарадња и дијалог са суседним културама на равноправним основама

Рокови. Извештаји републичких институција културе треба да се подносе на крају сваке календарске године. Министарство је одговорно за правни сектор стратегије (промену постојећих закона и нацрт нових) до 2024. године. Министарство ће реализовати постепено повећање финансија из БНП до 2024. године у висини од 2%. Све институције и удружења који су корисници буџетских средстава подносе извештаје о употребљеним средствима, кадровском стању, реализованим програмима, броју посетилаца, интерсекторској сарадњи.

ВРЕДНОСТИ И ПРИНЦИПИ СТРАТЕГИЈЕ

Стратегија се темељи на следећим вредностима културне политике: *стваралаштво, идеал естетској, традиција, иницијатива, сарадња, разноврсност, идентитет, машта, иновација* са становишта институционалног и персоналног аспекта.

Развој модерне културе подразумева не само одговарајуће институције већ и личност с особинама индивидуалне иницијативе, способности сарадње (тимски рад), способности стваралачког деловања, способности слободног избора, успешне комуникације, спремности и храбрости да се преузме ризик за сопствене одлуке. Тежња појединца да смисли, изрази, уради нешто ново, суштинска је одлика стваралачких људи. Стваралаштво подразумева богатство идеја, речи, практичних потеза при чему није реч о блеску идеје већ о стрпљивом раду, с планом и системом. Поред новог као суштине стваралачког чина, креативност се испољава и путем тумачења традиције али на нов начин. Стваралаштво као облик културног живота је стална борба с границама у окружењу али и у самом човеку.

Традиција је органски део културе сваког народа, а то значи да она формира, посредством нагомиланог искуства, културне обрасце, као најважније облике примарне културне свести и понашања. Али, културни обрасци нису једноставна последица културне традиције, већ у процесу спонтаног и организованог моделовања, примају највећи утицај управо из културне прошлости. Културна традиција постоји у пуном значењу тек с институцијама, а то је у надлежности организоване бриге владе за своје културно наслеђе. Континуитет је друго име за културну традицију.

Иницијатива као део културне делатности означава усмеравања активности појединаца према одређеном циљу у одређеном времену. Она означава активизам, покретање неке стваралачке форме, иницирање организовања неке групне активности у свим областима друштва и културе. За овакво друштвено понашање потребна је слобода и храброст да се аутономно делује. Видљива страна иницијативе је остварење постављеног циља (плата, положај, награда) а унутрашња је свакако доживљај успеха.

Сарадња у култури означава остваривање заједничких (општих) интереса у које морају бити уграђени и креативни интереси. Појам сарадње подразумева исказивање својих ставова о узајамном поштовању и уважавању, толерисање другачијег стила рада и мишљења, одобравања начина разговора, стрпљење и одмереност. Значење сарадње и сукоба препознајемо у начину комуникације, понашањима и активностима (делима), мотивима и интенцијама актера у култури. Успешно функционисање стваралаца и стваралачких група, организације и институције у култури условљено је квалитетом сарадње. Тамо где постоји култура сарадње, где појединци показују спремност да размењују искуства, да траже савете и пружају помоћ, очекују се квалитетна постигнућа.

Идентитет се најчешће повезује с националном и културном припадношћу при чему треба имати на уму његову вишеслојност и вишефункционалност. Овај појам омогућава човеку и друштвеној заједници да мисле о себи у склопу одређених карактеристика, да мисле о индивидуалној и колективној припадности. Значај идентитета се показује у међукултурним и међунационалним односима. Омогућава наше разумевање онога што смо ми, коме припадамо и ко су други, али једнако и унутар посебне културе и нације. Без овога појма нисмо у стању да установимо сличности и разлике између појединаца и малих и великих друштвених група. Идентитет није статична категорија већ динамич-

на: оно што је дато али и оно што се ствара у току људске и друштвене интеракције. Развијајући свој идентитет, људи полазе од културно расположивих ресурса у својим непосредним друштвима. Идентитет је саставни део друштвеног и националног живота и његова основна карактеристика састоји се у томе јер омогућава стабилност мишљења, понашања и оријентација.

Принципи стратегије развоја културе су: *квалитет* културног стваралаштва, *оивореност* културе, *ефикасност* и *рационалност* у односу на ресурсе, *регулација* и *дерегулација*, одговорно *финансирање* *јуџем јавних позива*, *вредновање* културних институција и програма.

У култури се стварају дела и програми различитог квалитета. Стратегија културног развоја треба да да *јредност* квалитетном стваралаштву. Оцена квалитета садржи неколико мерила. Ниво и начин задовољавања потреба корисника културе, вредновање од стране стручњака, унутрашња и спољашња контрола квалитета, компетенције запослених у култури – само су нека средства за оцену квалитета културног стваралаштва. Треба размотрити и могућност успостављања стандарда квалитета у култури.

Отвореност културе подразумева доступност културе свим држављанима Србије али и свим припадницима српског културног простора. Другим речима, култура је доступна свим ствараоцима и учесницима у култури и уметности, актерима стручне јавности. Овоме треба додати и друге подсистеме друштва – привреду, образовање, науку, невладине организације, иностране установе културе.

Органи државне управе у култури нису благајна из које се само узимају средства за дела, установе и програме културе. Одговорна управа у култури руководи се начелом ефикасности. То значи да захтева успостављање рационалног односа уложених ресурса (новац, време, кадрови) и остварених резултата. Бити ефикасан значи уз мање уложених ресурса постићи вредније резултате. Реализацијом начела ефикасности стиче се увид у ниво улагања у културу, рационално коришћење достигнутих и изнаглажење нових ресурса.

Један од начина подизања нивоа ефикасности је примена комбинованог финансирања културе. Јавност употребе државног новца подразумева дискусију доносилаца одлука са заинтересованом јавношћу. Поред буџетског новца, култура треба да рачуна и на изворе прихода који се стичу на тржишту.

Регулација и дерегулација у култури је тековина друштвене и политичке транзиције у Србији. Значења ових појмова се преплићу. Реч је о правно-нормативној активности и иницијативи стваралаца и стваралачких група у трагању за аутономним организовањем и начином продукције. Регулација подразумева нормативну прилагођеност система културе државним и друштвено-економским условима у којима се одвија. Стварање и одржавање процедура неопходних за рад институција система културе најбољи је начин да успешно функционишу односи између стваралаца, њихових дела и публике. Деререгулација је израз самоиницијативе у култури.

Стратегија обухвата вредновање (евалуацију) културних политика, програма, установа. Вредновање уложених средстава у програме и установе, од-

носно да ли резултати активности одговарају плановима и програмима. Без примене овог принципа стратегије, целокупна активност свих актера културе у Републици Србији остаје без критерија проверљивости.

СТАЊЕ У КУЛТУРИ

Преглед стања у култури обухвата 1. легислативу у области културе – креативне индустрије и културно наслеђе, међуресорска сарадња, 2. број установа културе, манифестације, 3. осим буџетског финансирања институција културе посвећених савременом визуелном стваралаштву, на републичком нивоу је од 2003. године уведен годишњи јавни конкурс Сектора за савремено стваралаштво, културну индустрију и културне односе (тзв. принцип „продужене руке” / *arm's length*/ принцип), који обухвата и савремене визуелне уметности и мултимедије, 4. међународна сарадња, мреже и партнерства, 5. партиципација публике у програмима културе.

ПРИОРИТЕТИ РАЗВОЈА КУЛТУРЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Основне тачке стратешких приоритета развоја културе у Републици Србији су: *очување српској културној баштине, ширење културних вредности, развој националних идентитета, подизање нивоа одговорности и ефикасности институција културе*. Овако широким распоном стратешких приоритета култура задовољава опште развојне интересе грађана Републике Србије и припадника српске нације.

Српски културни простор подразумева чување и организовање културног стваралаштва (живота) у метрополи и на периферији, у Србији и ван Србије. Од основних садржаја до врхунског стваралаштва, културног наслеђа и креативних индустрија.

Ширење културних потреба на овако дефинисаном културном простору подразумева синергију стваралаца, вредности културне баштине, институција, креативних индустрија, програма, публике.

Одређивање стратешких приоритета рачуна на варијаблу стваралаштва, стваралаца и публике. Другим речима, у игри су непредвидљивост социјално-економског развоја друштва, немогућност планирања стваралаштва али и предвидљивост институција, организација, законодавне активности у култури.

Стратегија развоја културе усредсређена је на стварање материјалних, правних и институционалних претпоставки развоја, а, с друге стране, избегавању свих оних препрека које могу да угрозе стваралаштво и рецепцију у Републици Србији и дијаспори. Када је реч о стварању позитивних услова за развој културе има се у виду пре свега рационално коришћење ресурса, начин организовања тако да се побољша одлучивање и управљање културним установама. Саставни део овог дела стратегије је инсистирање на евалуацији као ин-

струменту за оцену уложених средстава и остварених резултата. Оваквим садржајем стратегија треба да подстиче квалитет у култури и да олакша приступ култури. С друге стране, стратегија мора да избегне облике политичког прагматизма, уже локалне и сталешке интересе, апсолутизацију тржишта, као и да развије механизме контроле ненаменског коришћења средстава.

Наравно, стратегија не потцењује све врсте економских, новоинформационих, политичких, међународних изазова скојима се наше друштво и држава суочавају.

Стратешки приоритети културе су:

1. Дефинисање државне надлежности у култури (република, покрајине, општине)
2. Уређење нормативног поретка културе
3. Оснаживање материјалних ресурса културе
4. Подршка квалитету и аутентичним културним вредностима у области стваралаштва, креативних индустрија и визуелних уметности
5. Модернизација институција и организација у култури
6. Институционална заштита материјалног и нематеријалног културног наслеђа
7. Унапређивање и заштита националне аудиовизуелне продукције
8. Ширење културних потреба
9. Подршка младим ствараоцима и статус ствараоца
10. Међуресурска сарадња
11. Видљивост и модернизација управљања
12. Одговорно финансирање културе
13. Приватно предузетништво у култури
14. Развој српске културе и културе мањина
15. Српска култура на Косову и Метохији
16. ЕУ и развој културе у Србији
17. Народна култура и аматеризам као стратешки приоритет
18. Културна баштина
19. Евалуација културне политике

ИНДИКАТОРИ РАЗВОЈА КУЛТУРЕ

На макронивоу развоја културе индикатори обухватају: процес стварања, ширења, прихватања нових уметничких остварења, институција и нормативних решења у култури. Другим речима, развој културе оцењујемо посредством државне и друштвене подршке култури, статуса уметника и његовог дела, професионализацијом рада институција културе и њихових програма, ширења културних потреба публике, правно-законодавном регулацијом области културног рада и стваралаштва.

У овој стратегији индикатори развоја културе категорисани су као: 1. инфраструктура – ресурси, 2. подизање квалитета рада у институцијама култу-

ре. Први обухвата модернизацију објеката и опреме, повезивање институција (мрежа), повећање буџетског финансирања културе али и сопствених прихода институција културе, подизање квалификационе структуре запослених у култури. Друга категорија индикатора односи се на квалитет, иницијативу, стваралаштво и одговорност запослених у институцијама културе.

1. Повећање учешћа издвајања за културу у БНП од 0,69% до 2% у 2024. години.
2. Уређивање нормативних прописа (правна регулатива).
3. Професионални и друштвени статус уметника (побољшати законе о уметничкој делатности и увести јасну процедуру награђивања).
4. Брига о уметничком делу (повећати издвајање за откупе уметничких дела).
5. Институције културе (ширење институција и организација културе).
6. Запослени у култури (обавезна професионализација и менаџмент руковођења).
7. Ширење културних потреба (повећање корисника културних потреба).
8. Потпуна електронска информатизација културе (100% установа културе спремно да делује у виртуелној сфери до 2024).
9. Квантитативно ширење интерсекторске (интерресорне) сарадње.
10. Повећање културних садржаја у старим медијима, обавеза институција културе да стварају и рекламирају своје сајтове.
11. Културна баштина (традиција) – годишњи извештаји.

ЗАКЉУЧАК

Култура Републике Србије и српска култура утемељена је на дубокој и богатој баштини, високим стваралачким постигнућима, великим именима националне културе која припадају светској плејади уметника и научника. У бурној вишевековној историји, српска култура је пролазила кроз бројна политичка, привредна, међународна искушења и увек успевала да превазиђе неповољности у којима се нашла. На опасности, невоље и ратна разарања српска култура је одговарала стваралачки. Она је у основи била аутентична, самосвојна али и отворена за друге европске и неевропске културе. С југословенском државом и разбијањем те државе 1992. године, за српску културу су наступили нови и бројни проблеми. Хронични проблеми постјугословенског времена српске културе су: недовољна материјална подршка, нерационално финансирање (више за плате а мање за програме), спора правна регулатива појединих области културе, посебно у односу на буџет – приватно предузетништво у култури, оскудица одговарајућег простора, недовољан број запослених у култури, компетенције руководећих кадрова у установама културе, инертност у афирмацији српске културе на европском медијском простору, млака одбрана и развој националног културног идентитета (језик и ћирилично писмо, дела, личности), несхваћиво дуга обнова неких установа културе од националног значаја, недовољан

систем евалуације рада установа културе, дигитализација културног наслеђа је спора као и информатизација система за праћење постигнућа у култури (исход и квалитет), научна истраживања културе су ретка и без валоризованих пројеката. Задатак стратегије развоја српске културе и културе Републике Србије је да увидом у такво стање и кохерентним програмом приоритета као и системом индикатора отклони препреке, укаже на правац решавања проблема и унапреди културни систем Републике Србије. Кључне концептуалне тачке ове стратегије су: брига за српски културни простор, ширење културних потреба, чување и развој националних културних идентитета, одговорност институција културе за остваривање развојних програма.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић, Зоран. *Задужбине, лејати, фондови и фондације у култури Србије*, Завод за проучавање културе, Београд 1992.
- Аврамовић, Зоран. *Култура*, Завод за издавање уџбеника, Београд 2006. и 2009.
- Аврамовић, Зоран. *Социолошка осмајрачница културе и образовања*, Рашка школа, Београд 2011.
- Алексић, Мирјана. *Задужбине културе Србије и јавности*, Чигоја, Београд 2010.
- Адиџес, Исак. *Менаџмент за културу*, Агенција за маркетинг ЕЦУ Нови Сад 1995.
- Историја српске културе*, приређивач Вељко Брборић, Министарство културе Републике Србије, Горњи Милановац 1994.
- Срби у европској цивилизацији*, (Зборник), Нова/САНУ, Београд 1993.
- Културе у транзицији*, (зборник радова), пр. Слободан Наумовић, Етнографски музеј, Београд 1994.
- Друштво и култура Срба Косова и Метохије*, Зборник пројекта МНТР (уредник З. Аврамовић), Филозофски факултет, Косовска Митровица 2006.
- Прњат, Бранко. *Увод у културну историју*, Стилос, Нови Сад 2006.
- Вајт, Лесли. *Наука о култури*, Култура, Београд 1979.
- Инђић, Триво. *За ново просветитељство*, Институт за европске студије, Београд 1997.
- Исаковић, Смиљка. *Индустријализација менаџмента у области музичко-сценских уметности*, Факултет за културу и медије, Београд 2008.
- Костлер, Фери. *Управљање маркетингом*, Клио, Београд 1998.
- Маркузе, Херберт. *Култура и друштво*, БИГЗ, Београд 1989.
- Мулен, Ремонда. *Уметности и тржиште*, Клио, Београд 2001.
- Никодијевић, Драган. *Менаџмент и маркетинг у уметности*, Службени гласник, Београд 2012.
- Рот, Петер. *Спонзорисање културе*, Клио, Београд 1996.
- Сонер А. Џејмс и др. *Менаџмент*, Желнид, Београд 1995.
- Елиот, Томас, Стерн. *Ка дефинисању културе*, Просвета, Ниш 1962.
- Хелер, А. *Вредности и приоритети*, Нолит, Београд 1981.
- Цветичанин, Предраг и Маријана Миланков. *Културне праксе грађана Србије*, Завод за проучавање културног развоја, Београд 2011.

- Шешић, Милена и Бранимир Стојковић. *Култура (менаџмент, анимација, маркетинг)*, Београд 1994.
- Народна култура у културној полицији Србије*, ур. Миша Ђурковић и Димитрије Вујадиновић, Балканкулт, Београд 2011.
- Стојковић, Бранимир. *Културна политика европске интеграције*, Институт за европске студије, Београд 1995.
- Семприни, Алберто. *Мултикултурализам*, Клио, Београд 1999.
- Стратегија развоја културе у Републици Србији* (Радна верзија), Министарство културе Републике Србије, 2011.

THE BASIC ELEMENTS OF A DEVELOPMENT STRATEGY FOR SERBIAN CULTURE

ZORAN AVRAMOVIĆ
Institute for Pedagogical Research
Dobrinjska 11/III, Belgrade, Serbia
zoran.a@sezampro.rs

SUMMARY: The main goal of the conceptualization of a development strategy for Serbian culture and the culture of the Republic of Serbia is to remove obstacles, indicate problem-solving paths and improve Serbia's cultural system, by way of gaining insight into the current state of affairs and creating priority programs and system indicators. The strategy should be based on the following values: beauty, creativity, tradition, initiative, cooperation, diversity, identity, imagination, innovation from the institutional and personal aspect. The key points of strategy priority are: preservation of the Serbian cultural space, broadening cultural needs, development of national identities, raising the level of responsibility and efficiency of cultural institutions. Indicators of cultural strategic development are categorized as follows: 1. infrastructure-resources and 2. improving the quality of functioning of cultural institutions.

KEY WORDS: cultural strategy, values, priorities, indicators, Serbia

СТРАТЕГИЈА КРЕАТИВИЗАЦИЈЕ КАО МОГУЋИ НАЧИН РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ, ОПОРАВКА И РАЗВОЈА СРБИЈЕ

ГОЈКО РИКАЛОВИЋ

Универзитет у Београду, Економски факултет
Каменичка 6, Београд, Србија
rikgoj@ekof.bg.ac.rs

ДЕЈАН МОЛНАР

Универзитет у Београду, Економски факултет
Каменичка 6, Београд, Србија
dejanmolnar@ekof.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У раду су анализирани перформансе привреде и креативне економије Србије. Указано је на неопходност доношења нове стратегије економског развоја земље. У том контексту, предложено је нови образац привредног развоја и запошљавања у оквиру којег примат добијају иновативност, култура и модел креативизације индустријализације, као и ефикасније коришћење потенцијала територијалног капитала у функцији свеукупног друштвеног развоја Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Креативизација, индустријализација, урбана и рурална подручја, креативне индустрије, култура, Србија

Посматрано на дуги рок, друштвена инфраструктура у Србији сагледавана је као последица развоја, а не као полуга у спровођењу свеукупних развојних промена. С тим у вези, на културу се гледало као на трошак, а не као на инвестицију. Због тога и не изненађује што на нашим универзитетима већ више деценија није заступљена научно-наставна дисциплина Економика културе и што изостаје третман културе као економског сектора и развојног покретача. Сходно томе, у нас је утемељена не/културна економија и не/економска култура. Од почетка 21. века приметна је тенденција игнорисања домаћег знања, јер се сматра да се изван земље налазе решења свих наших друштвених и економских проблема, те да није потребно измишљати „топлу воду“. Сасвим је природно да најбоље резултате може дати комбинација домаћих и страних знања, пошто домаћи стручњаци боље познају локални контекст, док страни експерти поседују савремене вештине, контакте и доступне су им модерније технологије. Последње подразумева узајамно партнерство и толеранцију, а не једностраност у приступу и опхођењу (чега је било на обе стране). Искључивост у примењеном концепту развоја током првог и другог таласа транзиције код нас резултирала је настанком четири типа привреде: привреде у успону, привреде на заласку, привреде у уздисају и привреде на издисају. Привреда у успону је заснована на страним директним инвестицијама (пример железаре у Смедереву, КВС банке, FIAT-а у Крагујевцу, Теленора...). Привреду на зала-

ску, привреду у уздисају и привреду на издисају чине предузећа у реструктурирању. Ова предузећа у реструктурирању доживљавају се као понижена и застрашена економија. Контрoверзни процес приватизације „избацио“ је из економске игре знатан број предузећа и запослених. Међутим, и привреда у успону, која се доживљава као економија наде, лако може постати туробна економија (на пример, одлазак US Steel-а и КВС банке; ниско учешће домаћих компоненти у извозним производима фирми страних власника; отворено питање третмана извоза страних компанија из земаља домаћина: да ли се њихов извоз приписује земљи домаћину или земљи порекла капитала [Vjelić 2013] и сл.).

ЗАШТО БАШ КРЕАТИВИЗАЦИЈА?

Поменута дешавања на нашем простору су и главни разлози за доношење развојне стратегије, коју многи виде као стратегију реиндустријализације, при чему њен садржај чини искључиво обнова реалног сектора, док се негира значај услужног сектора, трговине и финансија. Ако је дезиндустријализација у нас довела готово до нестанка индустрије, то не значи да реиндустријализација подразумева само реафирмацију индустрије уз потискивање сфере услуга, исто као што процес постиндустријализације не значи крај сектора материјалне производње (о чему сведочи искуство земаља развијене тржишне привреде).

Наиме, традиционални сектори (пољопривреда, прерађивачка индустрија итд.) у условима глобалне тржишне привреде напуштају досадашње моделе пословног понашања и све више следе нове економске обрасце карактеристичне за савремену економију (квартарни и квинтарни сектори савремене привреде, тј. главне компоненте креативне економије и креативних индустрија), чије се конкурентске предности заснивају на знању, иновацијама и креативности (видети Слику 1).

Водећу улогу у процесу експлоатације развојних потенцијала Србије могао би имати процес креативизације индустрије, као и привреде у целини. Одрживост новог концепта развоја не огледа се само у очувању квалитета природних ресурса и биоразноврсности, него и у очувању социјалног и културног диверзитета. У том смислу, и за Србију као значајна, нова генеричка снага јавља се могућност експанзије и концентрације талента, технологије на њеним урбаним и руралним подручјима. Спровођењем амбициозних културних пројеката у њима може да се покрене друштвена и економска обнова. Оправданост за развојне приступе оријентисане ка култури, уметности и обнови и развоју привреде не заснива се само на њиховим тренутним економским и друштвеним ефектима, већ и на последичном економском утицају кроз брендирање датих подручја као креативних ентитета. Тиме се креативност трансформише од нечега што може да пружи економске резултате у средство индустријализације.

Слика 1. ШТА СУ ТО КРЕАТИВНЕ ИНДУСТРИЈЕ И КРЕАТИВНА ЕКОНОМИЈА?

Извор: *Staying ahead: the economic performance of the UK's creative industries*, Department for Culture, Media and Sport, June 2007, p. 103, према: презентација Стевана Деветаковића на округлом столу „Проблеми и перспективе развоја креативних индустрија“ одржаном у Привредној комори Београда у организацији Друштва економиста Београда 4. октобра 2013. године.

Креативне индустрије (издаваштво, филмска индустрија, музичка индустрија, извођачке уметности и фестивали, архитектура, графички, модни и дизајн производа, радио и телевизија, рукотворине, стари, ретки и уметнички занати, мултимедија, као и поједине сфере традиционалног културног живота) своју одрживост на тржишту постижу међусобним повезивањем с другим секторима (на пример, туризам, културно наслеђе и баштина, издаваштво и филмска индустрија, аудио-визуелне индустрије, туризам и филмска индустрија, дизајн, архитектура, и други привредни сегменти и сл.).

Поље културног туризма је најбоља илустрација повезивања културе, уметничке продукције, интелектуалног власништва и њихове економске експлоатације. Поред наведених пословних пракси и индустрија, креативна економија обухвата патентне делатности (наука и иновације, истраживање и развој), индустрије робних знакова, као и ону продукцију код које је форма важнија од садржаја. Креативност постаје и једна од кључних компоненти традиционалних делатности попут аутомобилске индустрије (патенти и дизајн) и пољопривреде (као чиниоца индустрије биотехнолошких добара). Креативни и традиционални сектори, међусобно се повезујући и сје-

дињујући, доводе до суштинског преображаја индустријског поретка. Синергија креативности, економских, социјалних и културних промена већ је условила преобликовање старих модела производње и дистрибуције: стара производња наставља да обезбеђује радну снагу и материјалне ресурсе, док се капитал и симболичка добра концентришу у новим секторима креативне економије (најбољи пример је филмска индустрија) [Bilton 2007]. Привредни развој у нашем времену има све више креативизацију индустрија и других делатности као свој основни садржај. Развој укупне привреде који се одиграва под утицајем креативности и у коме посебно место има креативна економија представља процес креативизације.

Креативизација значи ослобађање индустрија од традиционалних сировинских обележја и преусмеравање у правцу успостављања разгранатих производних структура у којима основне елементе чине прерада аграрних и индустријских сировина у добра и услуге са значајним креативним садржајем. У току креативизације развоја дешавају се вишеструке структурне промене. Једна од значајних предности креативизације индустријализације је то што промовише уједначавање економског раста у урбаним и руралним подручјима. Она је контекст њиховог иновативног и предузетничког потенцијала. Важно је обратити пажњу на материјалне аспекте конкурентности, посебно на оне повезане с технологијом и њеном применом, као и на неописљиве аспекте као што су предности стечене коришћењем нових радних искустава и маркетиншких стратегија. Квалитет се све више јавља као одредница конкурентности руралних малих и средњих предузећа (МСП), посебно оних која се баве производњом хране и пића, пољопривредом, занатством итд. Приликом изградње концепта квалитета хране укључују се елементи географског идентитета који карактеришу дато подручје. Прихватање локалне или опште репутације подручја као средства маркетинга може имати веома важну улогу у стварању компаративних предности. Прави замах у процесу индустријализације уследиће снажнијим продором креативности и креативних индустрија. Пuteви креативних индустрија и привредног развоја све ће се више укрштати. Интересантни урбани и рурални мотиви могли би послужити као снажан мамац за привлачење познатих компанијских брендова.

Индустријализацијом и креативизацијом значајне промене доживљаваће и структура потрошње. У том контексту јавља се потреба за доношењем националног програма индустријализације на основи њене креативне компоненте. Главни пут у будућност, свакако, биће све већа заступљеност креативног предузетништва и предузетника.

Нови концепт развоја заснива се на стварању услова за развој заједнице која једнаку шансу пружа животу у граду и селу. Овакав концепт у складу је са ширењем ЕУ и прихватањем нових чланица које воде одговорну политику равномерног економског и социјалног развоја. Наиме, уместо стратегије „Култура за све“ као развојна полука у њиховој будућности (а већ и сада) биће заступљен образац „Све с културом и креативношћу“. Тиме се отварају могућности обнове, јачања социјалне и друштвене кохезије, јачања идентитета и економских пер-

форманси, а посебно укључивања незапослене и недовољно запослене радне снаге у до сада запостављеним националним привредним потенцијалима. Нови концепт развоја и запошљавања у Србији треба усмерити у два правца: први, који више мора бити усмерен у правцу јачања процеса креативизације индустрије утемељен на домаћем капиталу и који је под контролом унутрашњих управљачких капацитета; други, који је утемељен на страном капиталу и продукује основе тзв. велике реиндустријализације. За разлику од велике реиндустријализације која се заснива на егзогеним моделима раста, концепт креативизације индустријализације полази од уважавања ендогених чинилаца развоја.

Предуслов за успешну примену концепта креативизације привредног развоја Србије, јесте формирање одговарајуће институције за подршку развоју културе и креативних индустрија, као и њиховог повезивања с традиционалним секторима.

СТАЊЕ КРЕАТИВНИХ ИНДУСТРИЈА У СРБИЈИ

У нашој земљи развој креативног сектора био је скроман све до краја 90-их година прошлог века. Заокрет у односу према креативном сектору извршен је средином 90-их година 20. века, када он, с обзиром на то да обухвата делатности од општег интереса, бива ојачан приватним иницијативама. Оснивају се прве приватне издавачке куће, књижаре и филмске компаније, а у истом периоду долази до појаве и првих радио и телевизијских станица у приватном власништву. Ослобађање културе административних органичења делом омогућава осамостаљивање појединих сегмената културних делатности и доприноси њиховом пословању по економским принципима.

Процес транзиције ка тржишној привреди требало би да ојача развој приватног сектора у овој области и да означи нову фазу економског оснаживања културног сектора у целини.

У укупном броју предузећа креативни сектор учествује с око 8,7%, а удео „креативних” предузећа у контингенту малих је 7,3%, средњих око 0,9%, и великих испод 0,5%. Атомизованост креативног сектора већ дужи период говори о структурној неразвијености овог сектора, али и његовој великој ослоњености на пројектни модел организовања, као и друге флексибилније облике организовања.

Како је реч о сектору који већином свој рад заснива на пројектном циклусу, мала је потреба за ангажовањем стално запослених, већ је овај сектор већим делом усмерен на апсорбовање креативаца „хонорараца“ (freelancers). О томе говори и удео исплаћених хонорара по основу ауторских уговора који у креативном сектору износи око 17%, што је знатно више од просека за целу привреду (4%).

Иако се у оквиру српског креативног сектора издваја више средстава за иновације (удео трошкова за истраживање и развој у просеку износи око 0,4% укупних пословних расхода), него у привреди као целини (удео ових трошкова

је 0,07% у укупним пословним расходима), не може се тврдити да је наш креативни сектор иновативан у довољној мери. Свако предузеће у креативном сектору просечно годишње потроши око 540 евра на истраживање и развој, док је овај просек на нивоу привреде око 117 евра годишње по предузећу.

Самосталне предузетничке иницијативе у креативном сектору у нашој земљи су малог обима, а о унутар-институционалном предузетништву веома мало се зна. Према подацима из 2012. године, предузетници у креативном сектору чинили су тек 4,8% од укупног броја предузетника, иако је последњих шест година број новооснованих предузећа растао по просечној годишњој стопи од 14,5%. У креативном сектору у 2012. години било је 1.053 самостална предузетника (не укључујући сферу социјалног предузетништва унутар цивилног сектора за коју се процењује да упошљава око 2.500 особа). Просечна годишња стопа раста запослености у периоду 2004–2012. је износила око 6,1%, а генератори запошљавања били су архитектонске услуге с просечним годишњим стопама раста запослености од 14,1% и издаваштво, штампа и репродукција са 17,8%. Ипак, и даље остаје да предузетништво чини маргинални део запослености у креативном сектору, имајући у виду да је око 75.000 особа запослено у корпоративној и институционалној сфери креативног сектора у ужем смислу. С друге стране, пренаглашена социјална димензија културне политике која се води последњих пет година, значајно ограничава и демотивише предузетничке иницијативе, с обзиром на то да ставља у неједнак положај самосталне уметнике и самосталне предузетнике у креативном сектору. Док првој групи, социјално-економски статус штити држава (трошкови социјалног осигурања, националне пензије, политика становања и унапређења радног простора и атељеа), за другу групу не постоје никакви стимулативни механизми (ни финансијске, ни нефинансијске природе) који би предузетницима помогли да у периоду отпочињања активности ојачају материјалне, људске и финансијске капацитете.

Тржиште рада у креативним индустријама карактеришу значајне дуалности: реч је о сектору који запошљава релативно младу радну снагу (25–44 година) и она учествује у укупној запослености сектора с око 67% у поређењу с просеком тог индикатора укупне привреде (48%); доминантно се у сектору запошљава високо образована радна снага чије је учешће у интервалу 46%–55%, у поређењу с просеком привреде (23%); 85% запослених у креативним индустријама ради у приватном, а 15% у државном сектору. Предузетници у креативним индустријама најчешће постају они који имају претходно искуство и одређена знања и контакте и имају колико толико успостављену сарадњу с осталим актерима у ланцу вредности одређене индустрије. Реч је о младим предузетницима, креативцима који се баве бизнисом. Највећи број младих предузетника је у сфери извођачких уметности, где готово 48% ангажованих лица чине млади до 34 године старости.

Већина предузетника и микробизниса иступа на локалном и регионалном тржишту које покрива државе бивше Југославије. У регионалном извозу и увозу Србија се налази на другој позицији, одмах иза Хрватске, с тим што је наша земља, за разлику од Хрватске, нето извозник (видети Табелу 1).

Табела 1. ДИНАМИКА РЕГИОНАЛНЕ ТРГОВИНСКЕ САРАДЊЕ НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ У ОБЛАСТИ КРЕАТИВНОГ СЕКТОРА (2005–2011, У 000 ЕВРА).

	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
Извоз*	625354	706531	753313	690285	629491	631877	748703
Хрватска	350393	362947	353353	313023	255813	277049	279867
Србија	97925	141087	172505	188475	155271	163905	189411
БиХ	69040	90700	106863	121245	102136	104557	139803
Албанија	58158	63030	68446	64505	66587	82944	85072
Македонија	49838	44882	48745	-	45963	-	51529
Црна Гора	-	3885	3401	3037	3721	3422	3021
Увоз*	1409856	1680276	1816140	1759516	1441177	1245522	1423669
Хрватска	743648	860124	825533	777861	620914	548495	561220
Србија	247804	305626	363613	398026	271060	250837	285524
БиХ	229317	219705	267188	274001	215575	222459	235176
Македонија	78943	81720	90581	-	104739	-	117179
Црна Гора	-	91274	122698	147035	92263	88413	94167
Албанија	110144	121.827	146527	162593	136626	135318	130403

Извор: Рикаловић и др. (2013). стр. 81.

Културне индустрије у ужем смислу (продуктивне активности) учествују у стварању бруто додате вредности националне економије Србије с око 3,1% и имају удео у укупној запослености од 4,2%, док у ширем смислу (укључујући сродне и помоћне делатности) удео креативног сектора је 8,2% у укупној запослености и 11,0% у стварању бруто додате вредности [Рикаловић и др. 2013: 80].

Међутим, много значајнији су њихово мултипликаторско дејство и ефект на осигуравање развоја сродних и помоћних делатности – добављача културних индустрија. Када се економски допринос културних индустрија сагледава из овог угла, уочава се да свако треће радно место у креативним индустријама креира једно ново радно место у комплементарним делатностима.

КУЛТУРА И КРЕАТИВНОСТ У ФУНКЦИЈИ ЛОКАЛНОГ И РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА

Креативни капацитети на локалном и регионалном плану сагледавају се на различите начине, а истраживачки фокус је усмерен на анализу улоге и доприноса креативних индустрија развоју градова, унапређењу атрактивности урбаних простора и агломерација, као и руралних подручја. Приметно је да се

нагласак помера с производне структуре на људски капитал ангажован у креативним индустријама, али и на шире третирање креативности кроз креативне капацитете подручја, односно као способности и вештине појединаца, група и организација из урбаних и руралних области да креирају нова знања, која се могу капитализовати на економски и одржив начин. У питању су шири ефекти интеракције креативних и осталих индустрија у секторском и територијалном смислу, интериндустријске и интраиндустријске трговине, трансфера знања, мрежних ектерналија и других учинака преливања.

Креативност као извор урбане регенерације и раста

Градови и региони су у центар својих развојних агенди почели да стављају креативност, креативне индустрије и „развој предвођен културом“ у намери да надокнаде пад привредне активности који је настао као последица дезиндустријализације [Power et al. 2011: 162]. Циљ је био да се привлачењем уметника, занатлија, новинара, студената стабилизује број становника и повећају могућности за (само)запошљавање у тим локалитетима, те да се заустави економско назадовање. У Европи су, такође, многи локалитети погођени таласом дезиндустријализације, прихватили стратегије друштвено-економског опоравка које су засноване на култури, културним ресурсима и активностима. Начине за употребу културних ресурса у наведене сврхе систематизовао је Басет (Basset) [Taylor 2009: 155]:

1. „Отварање“ традиционалних институција као што су музеји, библиотеке, позоришта на располагање и употребу широј јавности и публици за алтернативне намене. Простори којима поменуте институције располажу могу се по бенефицираним ценама давати на употребу различитим организацијама које започињу своју пословну активност (млади аутори, промоција издања малих приватних издавачких кућа, приватне школе језика, дизајна, графике и сл);

2. Проширење програма материјалне подршке за уметничке производе, културу и традицију мањих етничких групација, чија се традиција и вредности баштине у конкретној локалној заједници;

3. Придавање већег значаја изградњи „меке“ инфраструктуре која је неопходна за развој културних и креативних индустрија – инвестирање у графичке, архитектонске, сликарске студијске просторе, радионице које би требало да изнедре нове таленте, маркетинг и друге организације за подршку, као и планирање „културних“ средишта у граду;

4. Проширивање традиционалних културних политика, у смислу пружања подршке секторима из домена нове технологије и ИКТ: телевизија, електронски медији, графички дизајн, као и целокупном пољу који се назива „популарном“ културом;

5. Препознавање улоге коју уметност има у процесима урбане регенерације;

6. Организација догађаја и манифестација који повезују локално културно наслеђе и културни туризам.

Током претходне четвртине столећа многи индустријски градови у нашој земљи доживели су економски колапс. Основни разлози томе су: а) неуспела промена развојне парадигме у условима успорене и спутане транзиције као и б) онемогућавање савремене трансформације начина живота и рада у градовима у ненаклоњеним јој околностима (распад земље и јединственог тржишта, хиперинфлација, рат у окружењу, бомбардовање наше земље, политичка нестабилност и страначко уплитање, оскудица инвестиција...) присутним на нашем простору. Висока незапосленост, пропадање индустријских постројења, те велики социјални проблеми, најбоље описују стање у градовима који су свој претходни економски развој заснивали искључиво на (тешкој) индустријској производњи.

Без јасног стратешког приступа који би требало да резултира стварањем позитивног имиџа, градови у Србији неће бити конкурентни савременим урбаним центрима из ужег и ширег окружења. Градови су истовремено и инвестиционе и туристичке дестинације, те је пожељно да одговорни за подстицање предузетништва и локалног економског развоја користе њихов културни идентитет у развојне сврхе. Културне манифестације и традиција не користе се само као део програма културне политике, очувања културног наслеђа и културног туризма града, већ се веома ефикасно могу користити и као средство брендирања. Познато је да су пројекти попут „Европске престонице културе“ препознати као средство за промовисање, маркетинг, препознатљивост и јачање идентитета градова и у нашој земљи (на пример, Београд – културна престоница Европе).

Да би град добио нови „дух“ потребно је оживети постојеће и креирати нове „митове“ о њему, по којима ће локалитет бити препознатљив и у ширим оквирима. Ништа мање важно није ни оживљавање градских пролаза (хаустора), споредних улица и тргова у којима ће се одржавати различита културна дешавања и у којима ће се окупљати публика (грађани, јавност)¹. Путем организовања културних догађаја на јавним местима требало би подстицати свест грађана о припадности месту/граду, у исто време радећи и на афирмисању одређених културних навика (на пример, читалачких). Пред градским менаџерима налазе се велике могућности да креирају „имиџ и мит“ којим ће се град диференцирати од других локалитета. Градске институције културе могу се везати за личности које потичу и/или су живели и обележили историју њиховог развоја (на пример, Ђура Јакшић, Лаза Костић, Михајло Пупин).

Наведимо неке разлоге због којих заступамо став да је култура важан сегмент укупне развојне политике града. Прво, у локалним срединама које имају

1 Примера ради, Банатско удружење књижевника (БУК) из Зрењанина (Србија) већ неколико година уназад предузима значајне напоре у преговорима с локалном самоуправом града Зрењанина да се на простору некадашње „старе“ пијаце, на којем је данас паркинг, организује „Трг уметника“ (ожиљавање напуштених простора). Инфраструктурно и локацијски посматрано, простор је идеалан као место на којем би се организовале промоције књижених дела, сликарске изложбе, јавне дебате, концерти младих уметника и уметничких друштава. Види: <http://www.najboljeizbanata.blogspot.com/>.

традицију у култури најчешће постоји „пријатна клима“ (*amenity*) за живот и рад. Културни садржаји и институције (на пример, библиотеке, музеји, архиви, итд) доприносе позитивним екстерналијама у виду квалитета живота у местима где су оне концентрисане, доприносећи позитивном имиџу. Друго, квалитет културног живота и културних дешавања (промоције књига, књижевне вечери, библиотеке, музеји, биоскопи и сл.), битан је мотив за успешне пословне људе да остану да живе и раде у граду. Треће, развој културе и креативних индустрија предуслов је за привлачење нових улагања и ново запошљавање (а тиме и за останак у граду) високо образованог становништва. Четврто, оснажује се имиџ града, односно његова препознатљивост у ширем окружењу. Пето, град који има позитиван имиџ лакше може да пласира своју културну и туристичку понуду корисницима у другим срединама (извоз локалних услуга, пре свега културног туризма и оних с њим повезаних). Шесто, култура и креативне индустрије пружају велике могућности за самозапошљавање, затим за додатни и допунски рад, те за стицање додатних прихода појединаца и група који се баве овим делатностима.

Посебан значај креативних индустрија огледа се у томе што оне доприносе развоју и популаризацији културног наслеђа, као и свих других културних делатности које су значајне за очување и богаћење тог наслеђа. Градови у Србији имају јединствену прилику да међу првима у окружењу приступе системској афирмацији креативних индустрија и њиховом третману као привредном ресурсу за економски, али и свеукупан развој града. До сада ниједан град у Србији није приступио афирмисању креативних индустрија на систематичан и обухватан начин, што уједно представља пропуштену прилику да и на регионалном нивоу (Балкан), буду препознати као релевантни актери развоја креативне економије.

Рурална индустријализација и ревитализација кроз креативизацију

У контексту значаја који култура и креативне индустрије могу имати за регионални развој, требало би ближе расветлити њихов потенцијални допринос развоју руралних подручја, будући да се региони не састоје само од градова и урбаних центара, већ у њихов састав улазе и мање развијена, периферна рурална подручја. Последњих деценија изражени су процеси депопулације руралних области, који узрокују њихову потпуну девастацију и то не само у економском, већ и у ширем, друштвеном и културном смислу. Поменути трендови посебно „погађају“ мање развијене земље и земље у развоју, а Србија у том погледу (нажалост) није изузетак. Депопулациони процеси, снажно подстакнути чињеницом да млади напуштају села и одлазе у градове, делују незаустављиво. Прихватајући нове, урбане обрасце понашања, млађе се генерације удаљавају од народних обичаја, традиционалних уметничких израза и мотива, те различитих облика тзв. домаће радиности. Као основни разлози за одлазак младих могу се препознати изразито негативна перцепција села и живота у руралној средини,

будући да у њима нема културног ни друштвеног живота, као ни економских услова за живот и рад. Једна од могућности за ревитализацију и опоравак руралних подручја, а кроз заштиту њихових уметничких и културних израза и вредности, јесте примена концепта тзв. креативних села [Рикаловић и др. 2012]. Поменути концепт могао би се посматрати као реалистичан приступ за развојни и духовни препород руралних подручја. Афирмација поменутог концепта посебно би била важна са аспекта унапређења општих услова пословања (не искључиво у области руралних креативних индустрија), те предузетништва и samozапoшљавања међу популацијом младих. У том контексту, домови културе, библиотеке, школе... могу имати значајну улогу у подизању економске и информационе писмености у руралним подручјима, али и у обрнутом смеру, у афирмисању руралних простора и њиховом представљању у новом контексту и развојној перспективи, као креативна места пожељна за живот.

Неопходно је приступити промовисању инклузивног (укључујућег, свеобухватног) руралног развоја. Наиме, живот и рад на селу није и не треба да буде искључиво примарна (сировинска) пољопривредна производња. Нове делатности из домена културе и креативних индустрија засноване на приватној иницијативи, предузетништву и талентима група и појединаца, могли би да буду допуна, али и магнет за привлачење профитабилних делатности да се лоцирају изван загушених и скупих урбаних центара. Живот на селу тиме постаје привилегија. Да би се то и остварило, село мора, најпре, добити заслужену улогу у националној развојној стратегији у погледу услова за рад, али и живот (садржаје за културу, рекреацију, додатно образовање, одмор и сл.).

Анализе показују да на руралним подручјима могу бити заступљена два режима развоја [Woјan и McGranahan 2007]. Један развојни режим присутан је на подручјима која се одликују веома повољним условима развоја и заснован је на предузетништву и креативној класи. Други развојни режим је више изражен на мање погодним подручјима у развојном смислу. Он се више ослања на екстерне факторе и вероватно је више условљен близином градова, јевтином радном снагом и природним ресурсима. Рурална подручја која потенцирају предузетништво као развојну стратегију треба да воде рачуна о могућем доприносу екстерних погодности као средству привлачења креативног капитала и науке и истраживања. Многа рурална подручја усредсређена су на предузетништво као на алтернативни пут развоја, али и он може бити ограничен могућностима привлачења креативних предузетника. С тог становишта у новој руралној парадигми ОЕСД-а из 2006. године валоризација руралних развојних погодности промовише континуитет руралног раста у привреди заснованој на знању и креативности.

Кључни фактори брзог развоја руралних индустрија су расположива јевтина радна снага, децентрализација производње кроз уговоре с градским предузећима и продавцима, предузетничке локалне управе које подстичу развој прерађивачких капацитета, присуство дугорочних уговорних односа, почетни индустријски услови (који се одликују запосленошћу у прерађивачким капацитетима) као одговарајућа претпоставка за улазак малих фирми у органски сек-

тор. Међутим, развој руралних индустрија и њихова креативизација захтевају доношење стратегије изградње новог (креативног) села што може иницирати значајну улогу креативне привреде на руралним подручјима. Наиме, креативност је део традиционалног руралног културног контекста. Она поред оригиналности јесте и корисна, тј. омогућава да се дође до нечега практично примењивог. У руралном контексту сасвим је разумљиво да креативност није нужно економско добро само по себи, али да оно то може постати применом.

Везујући своје производе за локалне културне симболе рурална МСП теже да постигну одређени степен компатибилности производа с културним специфичностима датог подручја. Презентовање локалних културних вредности (нарочито блискости и поверења) у току продаје производа доводи до њеног повећања. Такав приступ, у зависности од учинка, може изазвати заинтересованост компанија, које послују ван датог руралног подручја, за присвајање његових локалних специфичности, а тиме се замишљене (или стварне) границе географског идентитета могу проширити. Поред одговарајуће цене, намене и имиџа производа, прихватање локалне или опште репутације руралних подручја као средства маркетинга може имати веома важну улогу у стварању компаративних предности руралних предузећа. У случају производње прехранбених добара и пића, рурална репутација може бити погодна за промовисање одређене пословне културе.

Све то ће доприносити побољшању инвестиционе климе на руралним подручјима, промени структуре прихода сеоског становништва у правцу веће заступљености зарада од непољопривредних активности, подизању образовног и културног нивоа локалне популације, задржавању млађих људи на селу, као и досељавању креативних професионалаца и повратку искуснијих генерација. Индустријализацијом и креативизацијом руралних подручја значајне промене доживљаваће и структура потрошње, што ће са своје стране даље диверсификовати привредну структуру дотичних области. У том контексту јавља се потреба за доношењем националног програма руралне индустријализације и јачања њене креативне компоненте. Главни пут у будућност, свакако, биће све већа заступљеност креативног предузетништва и предузетника на руралним подручјима, што ће омогућити најпре смањење сиромаштва, а потом отварање перспективе изградње богатог друштва.

ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ И ПРОГРАМСКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ СТРАТЕГИЈЕ КРЕАТИВИЗАЦИЈЕ ЕКОНОМСКОГ И ДРУШТВЕНОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ

Кључно питање и изазов који стоји пред јавним властима у Србији јесте на који начин креирати мере подршке које би биле засноване на потребама предузетника и стваралаца у креативним индустријама у функцији побољшања њиховог приступа државним програмима, као и пружања систематске и циљане подршке економском јачању овог сектора. У том смислу, било би добро да се развој креативног сектора у нашој земљи стимулише путем усвајања стра-

тегије креативизације развоја, која би дефинисала и активнију улогу државе у следећим подручјима: 1. Реформа и модернизација система финансирања креативног сектора; 2. Редифинисање система подршке МСП и предузетника; 3. Дигитализација и јачање виртуелне креативне економије; 4. Интернационализација и раст конкурентности; 5. Унапређење квалитета људских ресурса. Једна од најважнијих премиса за спровођење стратегије креативизације развоја у Србији је оснивање одговарајуће институције за културу и креативну економију и доношење Националног програма креативизације. У оквиру поменуте институције би постојали следећи центри: Центар за иновације и изврност у креативним индустријама, Центар за изузетност у дизајну у јавном сектору, Центар за међународну сарадњу и подршку извозу сектора креативних индустрија, Центар за статистику, Центар за обуку и унапређење креативних способности, Центар за консалтинг и предузетничко саветодавство и Центар за пословни преображај кроз дизајн. Исто тако, она би координирала и подстицала следеће програме и мере: Програм за регионална и рурална истраживања, Фондацију за науку, уметност и бизнис, Удружење за трговину српским аутохтоним уметничким делима и производима с аутентичним креативним садржајем, Коалицију за раст и развој мобилних предузећа, Арт банку и арт старт програме и Фонд за подршку развоја предузетништва, знања и креативних индустрија у сиромашним подручјима Србије.

ЗАКЉУЧАК

Претходно презентоване анализе и истраживања у овом раду указују да је развојни образац, примењен током првих десетак година 21. века у нас, заснован на задуживању, традиционалним услугама и увозу продуковао дисторзије несagleдивих размера и неодрживо друштвено и економско стање. Исто тако, класичан модел индустријализације (примењен у ранијем периоду) резултирао је значајним секторским и регионалним диспропорцијама (пољопривреда на периферији индустријализације, рурална подручја без привредног развоја). Неопходност превазилажења веома неповољног наслеђа из прошлости везаног за социјалистички и транзициони (постсоцијалистички) период, постојеће привредне и социјалне структуре, као и суочавање с дубоким и свеобухватним променама у свету које захтевају модернизацију привреде и друштва налажу доношење нове стратегије развоја Србије.

Нови концепт развоја и запошљавања у Србији треба усмерити у два правца: први, који више мора бити усмерен у правцу јачања процеса креативизације индустрије утемељен на домаћем капиталу и који је под контролом унутрашњих управљачких капацитета и други, који је утемељен на страном капиталу и продукује основе тзв. велике реиндустријализације. За разлику од велике реиндустријализације која се заснива на егзогеним моделима раста, концепт креативизације индустријализације полази од уважавања ендогених чинилаца развоја.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Презентација проф. др Стевана Деветаковића на округлом столу „Проблеми и перспективе развоја кративних индустрија“ одржаном у Привредној комори Београда у организацији ДЕБ-а 4. октобра 2013. године.
- Рикаловић, Гојко, Жаклина Стојановић и Зора Закић. Нови образац привредног развоја и запошљавања: Модел креативне руралне индустријализације. *Зборник Мајшнице Српске за друшћивене науке* (Нови Сад), Год. LXIII (2012), № 141 (4/2012).
- Bilton C. *Management and creativity: From Creative Industries to Creative Management*, 1st edition, Blackwell Publishing Ltd, Oxford 2007.
- Ђелић, Предраг. Promene u analizi међународне трговине услед глобалног кретања фактора производње, *Zbornik radova Ekonomska politika i razvoj* (ur. Jovanović Gavrilović, B. i dr.), CID, Ekonomski fakultet, Beograd 2013.
- <http://www.najboljeizbanata.blogspot.com/> (преузето 10. 11. 2013. године).
- Jarvis D., P. Dunham, and B. Llbery. *Rural industrialization, quality and service: Some findings from South Warwickshire and North Devon*, Coventry University, Coventry 2001.
- Power, P. and A. J. Scott. Culture, creativity, and urban development. *Handbook of Local and Regional Development* (eds. Pike. A. et al.), Routledge, New York 2011.
- Rikalović, Gojko, Hristina Mikić i Dejan Molnar. Razvoj kreativnih industrija u Srbiji i pouke australijskog iskustva. *Kreativna Australija – dobar put u kreativno društvo i ekonomiju* (ur. Rikalović, G. i H. Mikić), Grupa za kreativnu ekonomiju, Beograd 2013.
- Taylor, C. The Creative Industries, Governance and Economic Development: A UK Perspective. *Creative Economies, Creative Cities: Asian-European Perspectives*, (eds. Kong, L. and J. O'Connor), Springer, Heidelberg 2009.
- Wojan T. R., and D. A. McGranahan. Ambient Returns: Creative Capital`s Contribution to Local Manufacturing Competitiveness. *Agricultural and Resources Economics Review*, 36, 2007.

STRATEGY OF CREATIVIZATION AS A POTENTIAL WAY OF SERBIA'S
REVITALIZATION, RECOVERY AND DEVELOPMENT

GOJKO RIKALOVIĆ

University of Belgrade, Economics Department
Kamenička 6, Belgrade, Serbia
rikgoj@ekof.bg.ac.rs

DEJAN MOLNAR

University of Belgrade, Economics Department
Kamenička 6, Belgrade, Serbia
dejanmolnar@ekof.bg.ac.rs

SUMMARY: This paper analyzes the performances of the economy and the creative economy in Serbia. It points to the necessity of adopting a new strategy of economic development of our country. In this context, a new model of economic development and employment is proposed, with a focus on innovation, culture and the creativization model of industrialization, as well as more efficient use of the potentials of territorial capital as a function of the overall social development of Serbia.

KEY WORDS: Creativization, industrialization, urban and rural areas, creative industries, culture, Serbia

СРПСКА ЗДРАВСТВЕНА КУЛТУРА: ПРОШЛОСТ (!) – САДАШЊОСТ (!?) – БУДУЋНОСТ (?)*

БРАНА ДИМИТРИЈЕВИЋ

brana.dimitrijevic@gmail.com

САЖЕТАК: Износе се досадашња искуства у раду Академије медицинских наука, обновљене Секције за историју медицине Српског лекарског друштва, и појединаца у области историје српске медицине. Секција која је основана 1950. године, скоро да је читаву деценију замрла с радом уочи своје обнове 2009. године. Књиге *Александар Недок, Повлачење српске војске ка албанском њиморју и њена евакуација на Крф 1915/16 – Рад војно-санијетске службе, Српски војни санијет у 1916. години (зборник радова), Зборник радова с научној скупи „Српски војни санијет 1917–1918“ и Српски војни санијет 1914–1915. године*, затим *Српски војни санијет у Балканским рајовима, и Александар Недок, Балкански рајови 1912 –1913, Рад српској војној санијету*. (у организацији АМН СЛД и ВМА) говоре да се на време почело с темама које се тичу Великог рата, још пре него што је настало скорашње узбуђење око тога, али да то ни тада (а ни сада) није привукло знатнију пажњу надлежних институција, штампаних и електронских медија. Слично је прошла и изузетно потресна књига Луке Николића *Србија, мајко и маћехо*, која осветљава једну од српских „позадина“ и њених служби током Великог рата – Северну Африку, али и немила збивања с војничким гробљима на том простору по завршетку рата, све до данашњих дана. Књига Бране Димитријевића *У конјијеру – дневник српској рајној хирургији 1916–1918*, изазвала је убрзо настанак документарног телевизијског филма *Легенда о Драјоманцима*, али је продуцент Радио Телевизија Србије, одмах потом (ћутањем) одбио предлог Академије медицинских наука (2004) да се отпочне са серијалом *Санијет у езилу*; тако што би се снимала бар три документарна филма годишње. А какво би то благо данас било! Ни скуп о др Лази К. Лазаревићу одржан у Свечаној сали САНУ, новембра 2011. године, није заслужио медијску пажњу, из страха да се не постави питање чему служи некадашња кућа овог истакнутог лекара и књижевника, и зашто она није музеј. Игнорисано је на сличан начин и четири досад штампаних зборника с годишњих састанака Секције (Студенички, Пчињски, Соколски и Други соколски зборник). Гете институт из Београда одбио је да помогне штампање књиге *Др Емерих П. Линденмајер – живиој и дело*, иако је овај „српски посинак“ био банатски Немац. Ћутањем и Медицинског факултета и Одељења Медицинских наука САНУ је одбијен предлог Секције да се на Медицински факултет у Београду уведе наставни предмет *Историја српске медицине*. Медијска пажња није поклоњена ни представљању књиге Галине Игоревне Шевцове *Руска добротворна њмоћ Србији у рајовима 1912–1917*. иако је велика сала Руског дома била препуна, иако је била реч о досад непознатим или заборављеним чињеницама.

Томе насупрот стоји све веће занимање истраживача за теме из историје медицине, уз откривање једног уистину загуљеног доба, једне потонуле Атлантиде прекумановске Србије, и њених посленика. Истраживача чији број расте из дана у дан, који све што раде, раде о своме руву и круву. О помоћи коју им (још од 2008) даје највећа електронска библиотека на Балкану „Растко“ (www.rastko.net/medicina) – објављујући њихове чланке, монографије, књиге – а коју такође ниједна државна институција материјално не подржава, а медији ћуте.

* Наслов дао уредник. Изворни наслов: „800 година српске медицине“.

Насупрот томе, у државицама „кћеркама“ нестале СФРЈ, стварању културних идентитета (макар и на брзину), посвећује се највећа могућа пажња.

Рад покушава да пружи одговоре и дадне нека од објашњења за феномен прождирања сопствене историје „заборавом“, у тренутку када је имајући у виду нож под грлом поводом Сарајевског агентата и почетка Првог светског рата, данашњој Србији то више него непотребно.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: 800 година српске медицине, начини игнорисања и досадашњи одговори

... Јер судећи према себи они
и не моју да нас замисле без варварства.
Ф. М. Достојевски (*Идиот*, III књига)

Распад СФРЈ и настанак низа независних државица, отворио је мучно питање културног идентитета сваке од њих. Уплела су се, одмах „језичка питања“, створени су нови језици, али је остало питање целокупних култура сваке од њих, а у склопу тога и питање појединачних историја медицине. И док се у „кћеркама“ нестале СФРЈ, стварању културних идентитета, посвећује највећа могућа пажња, у Србији је сасвим обрнуто, што се најлепше види и на примеру судбине историје српске медицине, старе 800 година.

Истраживања историје медицине оптерећена су иначе, многим недоумицама сажетим у питању ко би требало да се тиме бави? Лекари или историчари? А потом: коме би резултати тих истраживања били од користи, у свакодневном раду поготову?

Питање постојања историје медицине, међутим, уско је повезано с питањима здравствене културе, а преко ње и с културом било ког народа (државе) у целини, религијом, законодавством и тако даље. Признаје се, на пример, да постоје асирска, египатска, грчка, римска медицина, а затим италијанска, немачка, француска, али се запиње на „признавању“ постојања српске. Степен развоја одређеног друштва (асирског, египатског, грчког) утиче међутим на начине лечења и предохране, док се сам степен друштвеног развоја може исказивати и у терминима социологије, правних наука, историје религија, и тако редом, што озбиљно угрожава већ постављено питање ко би историјом медицине био позван да се бави? Па, ако бисмо покушали да се из ових недоумица („магијски“) испетљамо предлогом о *шимском раду*, убрзо бисмо схватили да би најуспешнији били *ad hoc* тимови, у којима има места и за филателисте.

У овом раду биће изнета (горка) искуства Секције за историју медицине Српског лекарског друштва.

Ова секција основана је пре више од пола века (1950), али је њен рад у последњих двадесетак година замро. Обновљена је 2009. године, захваљујући тада новом председнику Српског лекарског друштва академику Радоју Чоловићу, и од тада бележи стални успон.

Али, пре тога:

1. У Архиву САНУ лежао је већ десет година ратни дневник – за период 1916–1918 – непознатог српског хирурга. Године 2000, после интензивног рада, растумачено је (и доказано) да га је писао отац српске ратне хирургије др Миха-

ило Мика Петровић. Дневник је приређен за штампу и уз невиђене перипетије објављен (први пут) 2001. године (Димитријевић 2001; Димитријевић 2004). А потом је захваљујући редитељки Тањи Феро, Радио телевизија Србије, снимила документарни филм „Легенда о Драгоманцима“ (2002). Узело би поприлично времена да се изнесу све тешкоће и „сналажења“, почев од добављања спонзора (као и у случају штампања књиге), током настанка овог филма, тек успело се. Филм је снимљен, па је 2003. године први пут емитован на Првом програму РТС-а, у ударном термину после другог Дневника, а на годишњицу почетка пробоја Солунског фронта. Гледаност је била енормна – али испоставиће се само тог првог дела. Седам дана касније емитован је други део, али на Другом програму РТС-а (термин Првог програма „уступљен“ је некаквој „сапуници“), па је гледаност, с обзиром на домет Другог програма била знатно мања. Упркос овом у најмању руку непрофесионалном гесту, Документарном програму РТС-а понуђено је да отпочне снимање серијала „Санитет у егзилу“. Замисао о овом пројекту, који би тицао санитарских збивања током 1916–1918. године, а сасвим сигурно би за собом повукао и многе сличне, на пример „Ваздухопловство у егзилу“ – одмах је подржала Академија медицинских наука Српског лекарског друштва [Димитријевић 2010: 40], али је пројект одбијен – ћутањем.

Ласно је замислити – а бадава кукати – какво би то непроцењиво благо данас било, да су од 2004. године па до сада узастопно снимана бар три документарна филма годишње, само о раду српског војног санитета током Великог рата!

2. Већ наредне 2004. године „откривена“ је у мемљивом подруму једне куће на Врачару, архива непроцењиве вредности из Великог рата: спискови погинулих на Солунском фронту, уредно разврстани по дивизијама. Посебна вредност овог материјала састојала се у *начину ирикуиљања*. У анкетним листићима који су сачувани, стајало је између осталог и колико је пута, када и где у претходним борбама, погинули био рањаван, које је све болести прележао. Већ при површном гледању ласно се увиђало да мало који да није био раније већ рањаван (често и по више пута), да мало који да није прележао и по неколико заразних болести. Од каквог би то непроцењивог значаја било да је одмах спроведена статистичка обрада, само ова два података из поменутих анкетних листића само једне од дивизија, није тешко замислити, јер би се потом увидело у каквом је (јадном) здравственом стању српска војска тада била, иста она војска која ће муњевито пробити Солунски фронт, и убрзати крај Великог рата. О тој архиви снимљен је документарни филм у продукцији РТС-а, такође из два дела, уз све могуће пропратне перипетије. Емитован је усред лета на Другом програму, једном и никад више.

На претпремијери тога филма сала општине Врачар била је препуна, и крај зидова се стајало. Ипак, ни једна од институција ни тада а ни касније није показала ни мрвицу интересовања за ту архиву, за коју се данас не зна где је.

3. Године 2006. штампана је књижица др Александара Недока о раду српског војног санитета током повлачења преко Црне Горе и Албаније [Недок 2006]. У њој је показано и доказано да се српски војни санитар том приликом није распао, а да само повлачење није било у тој мери хаотично како понегде пише.

На представљању ове књиге у Српском лекарском друштву, историчар Андреј Митровић је рекао: *Све што се Великој райи тице, до данас скоро ја истражено. Гошво све што се разних обласи тице: економија, дипломатија, раина збивања... Све, гошво све, осим збивања санишешких. Не само код нас нею у свешу.* При том Андреј Митровић није циљао на „чисто докторске ствари“ (лечење ратних рана, сузбијање епидемијских болести) већ на *улоју и дејсвоване санишеша као дела државној орјанизма.*

4. Стога Академија медицинских наука покреће писање радова о санитетским збивањима током Великог рата. Прва књига штампана је већ 2007. [*Срјски војни санишеш...* 2008]. Потом ће изаћи још две, о санитету у Првом светском рату [*Срјски војни санишеш...* 2010], а потом још две о Балканским ослободилачким ратовима [*Срјски војни санишеш...* 2012; Недок 2012].

5. Почетком 2008. највећа електронска библиотека на Балкану „Растко“, почиње да објављује прве радове из историје српске медицине, да би на Ђурђев дан (који је слава Српског лекарског друштва) те исте године био трајно постављен сајт www.rastko.net/medicina, на коме се данас налазе на хиљаде страница само из ове области.

Обнова Секције за историју медицине марта 2009. године, претворила се стога у празник. Секцији се акламацијом прикључило и Научно друштво за историју здравствене културе Војводине. Сала је одједном постала тесна за све који су пристизали. Од тада Секција за историју медицине држи седам редовних месечних састанака годишње, и готово исто толики број ванредних, махом тематских, и јунски годишњи скуп. Радови с досадашњих годишњих скупова штампани су у четири зборника Студенички, Пчињски, и два Соколска, саобразно манастирима у којима су одржани [Студенички зборник 2011; Соколски зборник 2012; Други соколски зборник 2013].

Не оптерећујући се недоумицом ко треба историјом медицине да се бави, да ли (само) лекари или (само) историчари, председништво секције огласило је да *свима* широм отвара врата за учлањење и учешће; свима без обзира на професију којом се баве; свима који су вољни и способни да учествују у *јогахвату* *однове јамћења.*

Што је уродило плодовима.

Све ово можда може да на тренутак изгледа сјајно – кренуло се правим путем, обезбеђено је редовно објављивање радова на „Растку“, интересовање и истраживача и корисника велико је. Размотримо зато и ону другу тамну страну те исте приче, проговоримо о непрекидним, ни мало случајним подметањима и препрекама (чак законским!):

1. С обзиром на то да Секција за историју медицине припада Српском лекарском друштву, то јест здравству, дужна је да својим скуповима обезбеди *акредитацију*, право на добијање бодова и предавача и слушалаца, неопходних за добијање (обнову) дозвола за рад. Те скупове акредитује Лекарска комора и Здравствени савет Србије, који (наводно) раде *јо јравилнику.* За веће скупове прилаже се брдо папира, биографије предавача (укратко) наслови тема и сажети (до 500 речи).

Први годишњи скуп у Студеници (2010) акредитован је не одмах већ накнадно. И то тек пошто се писац ових редова огласио поводом тога оштрим чланком у *Полиџици*, у рубрици *Међу нама*. Затим су акредитована наредна два – у манастиру Св. Прохор Пчињски (2011), и манастиру Св. Николај Српски (2012) – али овогодишњи – такође у манастиру Св. Николај Српски (2013) – није. Образложење гласи, осим 44 биографија и сажетака, није приложен (празан) *евалуациони лист*, који се попуњава на самом скупу! Сувишно би, сада, било причати и о томе колико је ова неочекивана *неакредитација* нанела штете самом скупу, који је по квалитету својих радова надмашио све претходне. А узалудно о самом правилнику на основу којих се те акредитације дају. У правилнику, на пример, стоји да предавачи не могу бити особе без навршених пет година праксе (!?). Тако је, примера ради, један млад лекар из Бачке, чији је опширан рад о епидемији шпанске грознице у два наставка већ објавио *Војносаниџејски ѿреплег* (Radusin 2012a; Radusin 2012b), захваљујући правилнику неко време био спречен да као предавач учествује, на редовним, ванредним и годишњим састанцима секције, који у том случају не би били акредитовани. Овај пример ни из далека није усамљен.

(А, „као за пакост“, Секција за историју медицине већ годинама има свој подмладак, захваљујући студентима новосадског медицинског факултета, који радове из ове области излажу на својим студентским конгресима. Неки од ових радова, својим квалитетом, већ су заслужили да буду на „Растку“.)

2. Рад Секције за историју медицине, па и рад Академије медицинских наука када се историје медицине тиче, за наше медије (штампане и електронске) готово да не постоји. Сва три скупа о српском војном санитету у Великом рату, а у организацији Академије медицинских наука и Војномедицинске академије, готово да нису били медијски пропраћени. Нешто више пажње посвећено је скупу о санитету у Балканским ослободилачким ратовима.

Најочитији пример сложеног медијског игнорисања (уз још неке потом „одбрамбене мере“) био је скуп „Др Лаза К. Лазаревић – живот и дело“ одржан пре две године у САНУ [*Лаза К. Лазаревић – животи и дело* 2012]. Нигде новинара, нигде камера. Недуго потом лист *Полиџика* је у свом суботњем *Кулџурном догађају*, објавила текст особе која није ни била на том скупу, како би, одмах потом, одбила знатно бољи и тачнији текст писца ових редова, под изговором да је „та тема недавно покривена“.

Јер, можда би се писањем о скупу „на велика звона“ покренула и нека непријатна питања. Знамо, можда, ко је др Лаза Лазаревић као писац био, али можда не знамо да је он први у свету проговорио о геријатрији и геронтологији, у доба када ни „г“ од тих дисциплина још није постојало. Да је прво геријатријско одељење у свету било, његовом заслугом, отворено у Хиландарској улици, а радило је све до његове смрти.

Кућа у којој је живео др Лаза К. Лазаревић још постоји у Хиландарској улици, али она није музеј. Нема у њој водича који говори бар два светска језика, који би посетиоцима објашњавао шта је све др Лаза Лазаревић у свом кратком животу био. Ни пригодних брошура нема. Ничег, осим ко зна када још постављене мермерне спомен плоче чија су слова избледела.

Ласно је замислити шта би било да је доктор Лаза којим чудом припао некој од државица некадашње СФРЈ. До небеса би га уздизали и славили, што важи и за културније народе: Немце, Французе, Италијане.

3. С медијске тачке гледишта ништа боље није прошло ни представљање књиге Галине Игоревне Шевцове [Шевцова 2010] о руским медицинским мисијама које су притекле у помоћ Србији у ратовима 1912–1917. (потоње није грешка, Велики рат је трајао скоро до краја 1918. године, али не и Руска Империја). Представљање ове књиге, која је открила низ досад непознатих чињеница, а у издању данас већ непостојеће куће *Infinitas*, одржано је у препуној великој сали Руског дома. И крај зидова се стајало. Говорио је и амбасадор Руске Федерације. Сви медији су благовремено били обавештени, али нико од позваних није дошао. Сутрадан, као да тако великог скупа није ни било!

4. И када је реч о издавачкој делатности и потом дистрибуцији/продаји штампаних дела из области историје медицине, ствар је у многоме слична претходној. *Српски војни саниџеџи 1916. године* објавила је (као издавач) Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, која, међутим, *нема права* и да продаје поменуту књигу. Наредна *Српски војни саниџеџи 1917/18 године* штампана је као сепарат Војносанитетског прегледа. А наредна *Српски војни саниџеџи 1914/15 година* такође од издавача који нема права и да је продаје. Стога се све три монографије не могу наћи по књижарима. Нешто је раздвојено војним и цивилним библиотекама, а преостатак тиража чека време када ће бити продато као стари папир.

Слично је и с књигама чији су издавачи библиотеке и архиви из унутрашњости Србије. Има ту изузетно ваљаних монографија, које се тичу и историје медицине, али које опет због немања права на продају, остају широј публици недоступне, чекајући да истекне време за преображај у стари папир. Могу да буду само *поклањане*, уз силну административну процедуру.

Нешто боље су с гледишта дистрибуције прошле две монографије о балканским ослободилачким ратовима. Оне се данас могу купити у војној књижари. Али да би обе књиге биле штампане аутори су морали да се писмено одрекну хонорара, и да потом уз велике муке и натезања ишчупају свако по један (једини!) ауторски примерак, безмало као милостињу.

5. „Не помињати конопац у кући обешеног“. Парафраза ове познате пословице могла би да гласи: „Не помињати новац пред сиротињом“. Ипак ћемо и о томе.

Скуп а потом штампање монографије *Српски војни саниџеџи 1916. године* помогао је с триста хиљада динара Секретаријат за здравље скупштине града Београда. Штампање монографије *Српски војни саниџеџи 1914/15 година* помогло је Министарство за науку са сто хиљада динара. Скуп у Студеници (2010) а потом зборник радова помогло је Министарство за науку с двеста хиљада динара, а потом и наредна три, али с упола мањом сумом (од сто хиљада динара) чак и последњи (2013) неакредитовани. И то би било све што се државних институција тиче. Остало је било – сналажење и мољакање, које је где кад успевало, чешће није, махом код привредних организација (великих, малих) које с медицином немају никакве везе.

Већ сâм истраживачки посао изодавна се обавља што се самих истраживача тиче о сопственом руву и круву. Нико се до сада још није бавио израчунавањем ових трошкова, питањима колико кошта рецимо прикупљање архивске грађе за писање једног омањег рада. (Надокнадом новаца макар само за фотокопирање важних докумената, на пример.) У финансијском погледу „шлаг на торту“ стављен је ове године, када упркос мољакањима, телефонирањима, слањем небројених писама, није сакупљен довољан новац како би се покрили путни и боравишни трошкови *предавача* на скупу *800 година српске медицине*. Стога су и предавачи морали да носе део боравишних својих трошкова, а гости, међу којима је било и доајена, старих преко 90 лета, трошкове својих боравака у целини.

„Војевање“ о своме руву и круву, имало је и још увек има за последицу лични *тјемајски избор*. О чему најбоље сведоче годишњи скупови, у којој преовлађују слободне теме у односу на задате. Ипак, постоје *сјонџана усмерења* ка одређеној тематици, која се потом обрађује узастопним радовима. Пример потоњег је дугогодишњи рад артиљеријског потпуковника у пензији Луке Николића, који је годинама о своме руву и круву, давно пре приступања Секцији за историју медицине, истраживао српска гробља по Северној Африци, а потом написао једну од најпотреснијих књига икада објављену, а под насловом *Србија, мајко и маћехо* [Николић 2010]. Наиме, држава у изгнанству, Краљевина Србија, имала је у Великом рату далеку своју позадину Северну Африку, чији је симбол – али не и једино место где је та „позадина“ постојала – била Бизерта. Томе је посвећен први део књиге. Други део, можда још потреснији, посвећен је збивањима по завршетку Великог рата, тачније, постепеном, а све упорнијем заборава, до небриге и запуштања многих гробова на том простору.

Други пример односи се на паралелан, истовремени рад двојице истраживача, проф. др Јована Максимовића, и др Зорана Ваџића, који се већ годинама баве настанком бања и коришћењем лековитих извора, први на територији данашње Војводине, други на територији уже Србије; па тако настанком и развојем балнеологије у нас. На основу досадашњих њихових истраживања, могле би се сачинити бар две књиге, али се у овом тренутку поставља питање: а, кога би оне занимале, или још горе: да ли можда не би биле схватане и као провокација, јер је знатан део наших лековитих и минералних вода већ уступљен на коришћење странцима, а знамо „туђа рука свраб не чеше.“

Истраживања настанка српског грађанског и војног санитета, од 19. века па даље, неизбежно су водила ка др Емериху Линденмајеру [*Др Емерих Линденмајер – животи и дело* 2013] за кога проф. др Снежана Вељковић с правом пише да „не постоји личност у историји српске медицине, која је више урадила за Србију, а о којој се мање зна. Личног живота није имао, лик му се не зна, ни гроб.“

Линденмајер је за собом оставио две књиге. Прва је *Опис минералних и лековитих вода* штампана на српском језику старим правописом у Београду 1856. године. Друга *Србија, њен развџак и најпредак у саниџеџу, с белешкама о целокујим саниџеџским одношајима на Иџоку* (Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt im Sanitätswesen mit Andeutungen über die Gesamtmen

Sanitätsverhältnisse im Orient), штампана је у Темишвару 1876. на немачком. Потоња је и *прва наша историја медицине* (Станојевић).

Било је до сада повремених (патетичних) изјава како би ову другу, обимнију Линденмајерову књигу ваљало превести на српски језик, и објавити. Али је данас већ угашено издавачко предузеће *Infinitas* (само оно) покушало да нешто учини у том правцу. Књига је преведена, и коментарисана многобројним фуснотима и објашњењима. Али, за довршење пројекта не беше више пара.

А колико је овај „српски посинак“ (како га над отвореним гробом ословио др Владан Ђорђевић), банатски Немац рођен 1809. у Ораовици, *дорасио у Чакову, учио се у Пешии и Бечу*, који је *прешао у Србију 1835. године са жељом да јој њо своје знању и искуству честитио и искрено служи*; а који је 18. јула (по јулијанском календару) 1839. године, а по „Устројенију гарнизоне војске“ именован за штабског лекара, па је на предлог др Александра Недока Војска Србије узела тај дан за датум оснивања свог (војног) санитета, који се под именом Дан санитетске службе Војске Србије обележава сваког 30. јула по новом календару, непознат и Немцима, нека послужи следеће: на Фејсбуку можда још стоји текст професорке Габријеле Шуберт, у коме се наводе вековне српско–немачке везе, почев од Фридриха Барбаросе, па преко Гетеа, Грима до генерала Павла Јуришића Штурма. Линденмајера нема.

Октобра 2013. навршило се 130 година од смрти др Емериха Линденмајера. Стога је Секција за историју медицине одлучила да то обележи посебним (38. редовним) састанком и штампа пригодну књижицу. Обратила се Гете институту у Београду за помоћ, приложивши уз то и богату документацију, између осталог и већ поменути чланак професорке Шуберт. Одговор је био муњевит: *помаиане шитамиања оваких књижица није њо љравилнику Гетеа инстиииуииа*. (Баш као да је реч о каквој осиротелој српској институцији!)

Туђа рука свраб не чеше. Поновимо. Јер ништа логичније и природније не би било него да Гете институт учествује у издавању поменутих Линденмајерових мемоара, на српском језику, али то није по правилнику.

Поред тога ми још не знамо како би у српској јавности одјекнуле ове Линденмајерове речи: „...*Ново уређење Србије, њоитиче љтек из љридесетих година (19. века), ља и развој саниљеља љреба рачунаљи од љада, љоседно од Уљава 1838. године. Саниљељи се од љада развијао у складу с народним љољредама, љостљељено, али љељрекидно, љако да је већ кроз неколико година сљекао љоверење давно куљљивисаних еврољских држава као љљо су Енљлеска, Франљуска, Аусљрија. Не суљељном хвалисавољићу и љразним речима, већ делима, сљљурно кренувљи ка часљљи да буде љримљен у ред остљалих добро уређених држава.*“ Провокативне речи уз то, јер се у погледу своје здравствене службе Србија данас налази на зачељу европских држава, упркос суљетним хвалисањима најистакнутиљих љених посленика по дневној штампи.

Али, вратимо се српским институцијама.

Године 2013. навршава се 80 година од оснивања прве специјалистичке секције Српског лекарског друштва – секције за стоматологију. У то доба се стоматологија још није предавала на Медицинском факултету у Београду. Постоја-

ла је само Поликлиника за болести уста и зуба Опште државне болнице, основана 1923. године где су се свршени доктори опште медицине специјализовали у зубном лекарству. Стоматолошка секција је, зато, основана с намером да се зубно лекарство уврсти у породицу медицинских дисциплина – што је до тада с правом или не било игнорисано. И, убрзо је (1936) на Медицинском факултету у Београду уведен предмет *Одонтостоматологија*, који се од тада на додипломским студијама изучавао и на већ поменутој Поликлиници. 1948. године када је основан Стоматолошки факултет, први те врсте на Балкану, одатле се и почело, од некадашње Поликлинике за болести уста и зуба, која је 1930. године преименована у Стоматолошка.

У складу с тим Секција за историју медицине одлучила је да свој 39. редовни састанак посвети том јубилеју, па су писма за невелику материјалну помоћ како би се штампала пригодна књижица упућена најпре Стоматолошком факултету у Београду, а потом Стоматолошкој комори Србије. Одговор је био – ћутање. (Гете институт је, бар, одмах одговорио.)

И кад смо већ код аутистичких одговора поменимо и ћутања Медицинског факултета у Београду и Медицинског одељења САНУ поводом предлога секције да се на Медицинском факултету уведе предмет „Историја српске медицине“.

И предлози Секције за историју медицине упућени 2011. године са скупа у манастиру Св. Прохор Пчињски, а документовани изнетим саопштењима, да се Средња медицинска школа у Београду назове именом др Милоша Борисављевића, Институт за реуматологију именом др Загорке Беровић, а Институт за неонатологију именом др Надежде Станојевић имајући у виду њихове непроцењиве доприносе, такође је пропраћен – сложним ћутањем; упркос чињеници да су дописи послати и „сестринским секцијама“ Српског лекарског друштва, да припомогну. Највеће муке да се отресе било каквог одговора имао је Институт за реуматологију, који др Илинка Вуковић, и сама некадашњи његов члан никако није „остављала на миру“. Стога се прешло на тактику – миговења. (Питај овог, јави се оном, а тај никада није ту, или је „силно заузет“, или се њено предавање – које треба да „разувери млађе чланове колектива“ – закаже за 8. март!)

Чиме се може – узимајући у обзир све до сад изнете примере – објаснити овакво понашање?

Историчар медицине академик др Реља Катић, уложио је силан истраживачки труд да оповргне давнашњу констатацију Константина Јеричека да се „српска средњовековна медицина заснивала на враџбинама и гатању“, доказавши да је обратно од тога српска средњовековна медицина била не само на нивоу тадашње европске, већ и да јој је *припадала*. Данас смо у готово истом положају када је реч о српској медицини у последња два века, треба доказивати њено – голо постојање.

Али, зар не постоји, побуниће се неко, низ до сад штампаних монографија, посвећених развоју ове или оне медицинске дисциплине, ове или оне медицинске установе широм Србије! Зар оне не доказују...?

Постоје, одговарамо, само што, нажалост, од свих тих књига – част изузетно ретким изузецима – користи нема. Најчешће су то луксузно опремљена

издања, књиге већег формата, снабдевене не малим бројем (углавном аматерских) фотографија, али су писане у част живих. Посвећене су самом тренутку, јубилеју. Пренебрегава се „правило“ сажето исказом Андре Марлоа да само „смрт претвара живот у судбину“, што је уствари парафраза давнашњег одговора мудрог Солона сујетном Крезу: „Мораш прво умрети да бих судио о твом животу“. Па тако, што дубље залазимо у прошлост, која ретко кад сеже више од једног века, података бива све мање, и све су несигурнији. Остају само опширни панегирици тадашњим директорима, професорима, управницима, гдегде и тадашњим политичарима.

„Правило“ *од нас, или од мене, све њочиње*, зацарило је, међутим, пре више од пола века. Од свих ондашњих југословенских република једино је Србија имала сопствену медицинску прошлост, коју је требало – још тада – не богатити већ умањивати, ако не и брисати. Најбољи доказ тога је загребачка *Medicinska enciklopedija* [1967–1970]. Лекарима хрватског порекла, посвећене су странице, „србијанским“ тек делићи. Било је немогуће не поменути да је др Владан Ђорђевић био најбољи ученик славног хирурга др Теодора Билрота, и да су њих двојица дуго били у преписци, али је „због равнотеже“ дописано и да је Теодор Билрот волео – Опатију. Факултети који су оснивани по ондашњим републичким центрима, данас престоницама независних државица, имали су увек на уму планове и програме београдског, настојећи да се бар у понечем разликују, што се најбоље види на примеру стоматолошких. Београдски је, уистину, био огњиште мајка свих њих, али то се није смело ни признати, ни „видети“. А када се стоматолошких факултета и одсека по читавој Југославији довољно намножило, образована је међуфакултетска комисија са задатком да све планове и програме усагласи; што ни после силних састанака никада није могло бити завршено. Прелазак студената с једног на други стоматолошки факултет у тадашњој Југославији увек би захтевао допунске испите. Недавно је на албанском језику изишла историја медицинског факултета у Приштини. Ни једног словенског имена ту нема. А о помоћи београдског медицинског и стоматолошког факултета ни речи. Што значи: упркос терору државе Србије, Албанци су смогли снаге да га сами оснују!

Већ поменуто правило *од мене (или нас) све њочиње*, толико драго револуционарима, одмах је захваљујући необразованима и сујетнима пало на плодно тле, али по цену порицања, одрицања и заборава сопствене „мрачне прошлости“, која се највише тицала оних који су имали *шита* да забораве.

Једна од последица тог у основи самоубилачког поступка већ се помаља. Покушавајући да реконструише послератни настанак и развој стоматолошке службе у Панчеву и околини у својој књизи *Историја њанчевачке зубне медицине* (1998) др Драгиша Ђорђевић, констатује да документи о томе *не њосиоје*, па ће је писати на основу сопственог памћења и сећања других [Ђорђевић 1998].

„Панчевачки случај“ није усамљен. Свако кречење, свако проширивање капацитета било које од здравствених установа у Србији, праћено је и бацањем „старих папира“. Отуда о раду хируршког одељења у Крагујевцу 1910. године, на пример, и даље знамо више него о раду тог истог одељења 1950, јер су они

стари операциони протоколи сачувани, а ови потоњи нису. По сведочењу др Вукашина Антића, врањска болница је својевремено покушала да се „старих папира“ отараси на „културан начин“, да их преда врањском архиву. Товарило се у камион читав дан, а онда је линула киша. Папири су искисли, и морали су бити истоварени у оближње контејнере.

Сасвим супротно од тога, давно покојни професор судске медицине професор др Милован Миловановић није дозвољавао да се и један папир, ма како на око неважан био, баци. Захваљујући тако сачуваној документацији, настале су две књиге проф. др Снежане Вељковић [Veljković 2009; Veljković 2010].

Овако већ развијена мржња према сопственој прошлости све до гађења, последица је и – стида. Јер се упркос „гурањима под тепих“ ипак зна (иако не дословце) да су некадашњи професори београдског Медицинског факултета били господа, да је бити лекар некада значило припадати најкултурнијој професији, да је (примера ради) проф. др Радован Данић своје лекарске визите почињао од „оних просторија“ (клозета и купатила), а свом учитељу (др Михаилу Петровићу) кога је много волео, посветио књигу *Рајна хирурџија*, да се уосталом „однекуд зна“ о огромној руској санитетској и хуманитарној помоћи током Великог рата, или да је прва индиректна трансфузија крви у свету извршена на Солунском фронту, да се 2013. године навршила стогодишњица објављивања чланка *V. Subbotic, Military experiences of traumatic aneurismyus*, који говори о „најправовременијем и највреднијем доприносу хирургији крвних судова у ратним условима“ [Давидовић 2012], и тако даље и тако даље... И да се оне Линденмајерове речи не односе само на српски цивилни и војни санитет, већ да је ондашња неко време вазална а потом самостална Србија *развијала све своје инстинкције у складу с народним њојредбама, њојсиейено, али њојрекидно, сиючући њојверење давно култивисаних евројских држава* (што с данашњом халабуком око прикључења Европској унији нема никакве везе). Све се то однекуд зна. Само никако не сме на видело, како беда којом смо окружени не би изгледала још страшнија. Тај стид, та незаинтересованост за сопствену прошлост што се лекара тиче – чији положај у друштву никада није био гори, а углед никад на толико ниске гране пао – уствари је психолошки гледано облик одбране. (Нећу да знам. Не занимају ме *јунаци зајубљеној доба*. Изврстан израз књижевнице Светлане Велмар Јанковић.)

Али, они се (и јунаци и загубљено њихово доба) ипак појављују, чак и у ноћним морама некадашњих и садашњих мрзитеља и „ударника“; чији је приљезан рад требало да сва та јуначка дела преда вечном заборау; посао који никако да буде завршен, упркос чињеници да у многоме јесте, па савремена Србија у културном погледу готово да одговара оној слици коју је о њој упорно стварала аустроугарска штампа деценију уочи Великог рата: земља дивљака, краљоубица, кафанских политичара и кољача. Ипак, потпуно порицање постојања српске цивилизације и културе недавно је напуштено, али само као прва линија одбране; да би се потом с прстом на обарачу прешло на другу. Сад више нема отвореног већ околишног порицања, почев од ћутања, до мигљења, „неталасања“ и одлагања...

Најновија, махом млитава акција – по већ утврђеним старим, добро контролисаним шаблонима – да се угоји прасе уочи Божића, у трену када је Србији већ нож под грлом поводом Сарајевског атентата, и стогодишњице Великог рата – то доказује. Недавно је Српском лекарском друштву Републички завод за заштиту споменика културе, из Београда, упутио допис у коме иште помоћ „за допуњавање података о меморијалима посвећеним припадницима страних медицинских и хуманитарних мисија у Србији током Првог светског рата“. Приложен је и списак заводу досад познатих обележја. На том списку нашла се само спомен плоча руским медицинским мисијама, недавно постављена на згради некадашње варошке болнице, коју данас користи Српско лекарско друштво, али не и спомен плоче аустралијским и канадским, постављеним коју деценију раније (!?).

Неко би можда поставио питање, зар не би требало да је обрнуто, да завод поседује све те информације, и с лакоћом их доставља онима које то занима? Одговор на то питање постоји у књизи Луке Николића *Србијо, мајко и маћехо*. (Какогод, молба завода прослеђена је Секцији за историју медицине, чији су чланови прионули. И списак је, колико толико, допуњен.)

Или:

Тек од пре неки дан покренута је иницијатива да се попише сва могућа литература о страним медицинским мисијама на тлу Србије за период 1914–1918, и на српском и на страним језицима.

И, краја нема...

Србија је, поновимо, током 19. века развијала своје институције у складу с народним потребама, постепено, али непрекидно, да би у последњој четврти тог истог века стигла и до силног културног успона. Једна од тих културних тековина је и Српско лекарско друштво, основано 1872. године, које данас *нема* статус институције од посебног друштвеног интереса, вероватно и стога што би тада могло да озбиљније затражи повраћај отете имовине, што са садашњим статусом *удружења грађана*, у коме је, не иде па не иде. Али, за тадашњи успон Србије заслуге не сноси ни једна династија, ни једна партија. Све се – бар на први поглед – одвијало по „Карлајловом сценарију“. (А Карлајл је, знамо, сматрао да историју стварају – хероји.) У том загубљеном добу постојали су одговорни појединци – шачица а од те шачице опет шачица – који су здравство Србије изводили на пут напретка, упркос грдним тадашњим тешкоћама, у које ваља убројити и „неразумевање“ ондашњих политичких структура, слично данашњем. Али се напредовало упркос томе.

До сад изнета искуства Секције за историју медицине Српског лекарског друштва, показују да и оно унеколико понавља ту „загубљену“ готово исту причу. Све што је до сада чињено и учињено и у самој Секцији, и изван ње, засновано је на личном (по)жртвовању, на истраживањима и раду о своме руву и круву, на дејствовању упркос свему. Звучи герилски. Али то је можда и путоказ. Време цурело па исцурело. Ипак, осташе – људи; можда шачица.

ЛИТЕРАТУРА

- 800 година српске медицине – Друџи соколски зборник (уредници Брана Димитријевић и Зоран Ваџић) Српско лекарско друштво, Београд 2013.
- 800 година српске медицине – Пчињски зборник (уредник Брана Димитријевић) Infinitas & Српско лекарско друштво, Београд 2011.
- 800 година српске медицине – Соколски зборник (уредник Брана Димитријевић) Infinitas & Српско лекарско друштво, Београд, 2012.
- 800 година српске медицине – Студенички зборник (уредник Брана Димитријевић) Infinitas & Српско лекарско друштво, Београд 2011.
- Велмар Јанковић, Светлана. *Јунаци зајубљеној годџ.* www.rastko.net/medicina.
- Давидовић Л. Субботићев допринос хирургији у ратним условима. *Полиџика*, Погледи (10. 10. 2012)
- Димитријевић, Брана. *Водич за родиџеље*, Београд 2004;
- Димитријевић, Брана. *Моја терила*, Infinitas, Београд, 2010, стр.40
- Димитријевић, Брана. *У конџејнеру – дневник српској рајној хирургији 1916 – 1918*, Апостроф, Београд 2001;
- Др Емерих Линденмајер – живои и дело.* Зборник радова (уредници Брана Димитријевић и Зоран Ваџић), Српско лекарско друштво, Београд 2013.
- Ђорђевић, Драгиша. *Историја џанчевачке зубне медицине.* Историјски архив Панчево, Панчево 1998.
- Зборник радова с научног скупа „Српски војни санитет 1917–1918“ – *Vojnosanitetski pregled* 2008, Supplement vol. 65, pp. 1–101.
- Лаза К. Лазаревић – живои и дело. (уредници Радоје Чоловић и Брана Димитријевић), Српско лекарско друштво, Београд 2012.
- Недок, Александар. *Балкански рајтови 1912–1913, Раг српској војној саниџеџи.* Медија центар „Одбрана“, Београд 2012.
- Недок, Александар. *Повлачење српске војске ка албанском џриморју и џена евакуација на Крф 1915/16 – Раг војно-саниџеџске службе*, АМД систем. Београд 2006.
- Николић, Лука. *Србиџо, мајко и маћехо.* Библиотека „Љубиша Р. Ђенић“, Чајетина 2010.
- Српски војни саниџеџи 1914–1915. џодине* (уредници Александар Недок и Бранислав Поповић) Министарство одбране Републике Србије & Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, Београд 2010.
- Српски војни саниџеџи у 1916. џодини*, (уредници Александар Недок, Брана Димитријевић), монографије научних скупова АМН СЛД, серија Б, вол. 1, број 2, Београд 2007.
- Српски војни саниџеџи у Балканским рајтовима* (уредници Бранислав Поповић и Вељко Тодоровић), Медија центар „Одбрана“, Београд 2012.
- Шевцова, Галина Игоревна. *Руска добротворна џомоћ Србији у рајтовима 1912–1917.* Infinitas, Београд 2010.
- Medicinska enciklopedija*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, (1967–1970)
- Radusin, Milorad. The Spanish Flu – Part I: the first wave. *Vojnosanitetski Pregled* 2012a; 69(9): 812–817.

Radusin, Milorad. The Spanish Flu – Part II: the second and third wave. *Vojnosanitetski pregled* 2012b; 69(10): 917–927.

Veljković, Snežana. *Hronika Medicinskog fakulteta u Beogradu 1920–2010*. Medicinski fakultet, Beograd 2010.

Veljković, Snežana. *Hronika sudske medicine u Beogradu*. Medicinski fakultet, Beograd 2009.
www.rastko.net/medicina.

800 YEARS OF SERBIAN MEDICINE

BRANA DIMITRIJEVIĆ

University of Belgrade, Full Professor Retired

brana.dimitrijevic@gmail.com

SUMMARY: The paper presents up to date experiences in the work of the Academy of Medical Sciences, the revived Medical History Section of the Serbian Medical Association and individuals in the field of history of Serbian medicine. The Section was established in 1950 and had practically stopped working for a whole decade before its revival in 2009. The books Nedok A.: *The Withdrawal of the Serbian Army to the Albanian Coast and its Evacuation to Corfu 1915/1916 – The Operation of the Military Medical Corps; The Serbian Military Medical Corps in 1916 (collection of papers; Collection of Papers from the Scientific Gathering „The Serbian Military Medical Corps 1917 – 1918“; The Serbian Military Medical Corps 1914 – 1915; The Serbian Military Medical Corps in the Balkan Wars; and Nedok A.: The Balkan Wars 1912 – 1913, The Operation of the Serbian Military Medical Corps (in the organization of The Academy of Medical Sciences, the Serbian Medical Association and the Military Medical Academy) serve as evidence that topics related to the Great War were initiated in time, even before the recent excitement they had raised, but also that this was insufficient – both then and now – to attract significant attention from either competent institutions or print and electronic media. A similar fate has befallen Luka Nikolić's extremely moving book, *Serbia, Mother and Stepmother*, which elucidates one of the Serbian „rears“ and its services during the Great War – North Africa, as well the deplorable situation regarding the military cemeteries in that region, from the end of the war to the present days. The book by Brana Dimitrijević, *In the Container – Diary of a Serbian War Surgeon 1916-1918*, was soon followed up by the television documentary film *The Legend of Dragomanci*. However, the Academy of Medical Sciences' subsequent proposal (2004) for a television serial, entitled *The Military Medical Corps in Exile*; envisioning at least three documentary films per year, did not elicit even a response from the film's producer, the Radio Television of Serbia. And what treasure that would be nowadays! The academic gathering about Dr. Laza K. Lazarević, held in the ceremonial hall of the Serbian Academy of Sciences and Arts in November 2011, also did not attract media attention, for fear of possible questions regarding the present use of the house of this eminent doctor and writer, which has withstood wars, as well as why has it *not* been made into a museum. The four published proceedings of the annual meetings of the Section (the Studenica, Pčinjski, Sokolski and Second Sokolski proceedings) have similarly been ignored. The Goethe Institute in Belgrade refused to support the printing of the book *Dr. Emerick P. Lindenmayer – Life and Work*, although this Serbian „adopted son“ was a German from the Banat region in northern Serbia. Both the Belgrade University School of Medicine and the Medical Sciences Department of the Serbian Academy of Sciences and Arts have ignored Section's proposal for the introduction of the subject „History of Serbian Medicine“ into the curriculum. The media also ignored the presentation of the book by Galina Igorevna Ševcova, *Russian Wartime Humanitarian Aid to Serbia 1912–1917*, despite the fact that the audience at the big hall of the Russian House was standing room only and that the book presented many previously unknown or forgotten (suppressed) facts.*

Contrary to this is the growing interest of researchers in themes from the history of medicine, along with the discovery of a truly lost age, a sunken Atlantis of the pre-Kumanovo Serbia and its practitioners. Researchers whose numbers are growing each day, working on their own initiative

and means, supported (since 2008) by "Rastko" (www.rastko.net/medicina), the biggest electronic library in the Balkans, which publishes their articles, monographs, books – but not supported by any government institutions, while being ignored by the media.

On the other hand, the newly formed „daughter“ states formerly belonging to the now defunct Socialist Federal Republic of Yugoslavia devote the greatest possible attention to the formation of their cultural identities.

The paper attempts to offer answers and give some explanations regarding the phenomenon of devouring one's own history into „oblivion“ at a time when present-day Serbia needs it more than ever, considering the knife being held under its throat concerning the upcoming centennial of the Sarajevo assassination and the beginning of World War One.

KEY WORDS: 800 years of Serbian medicine, efforts at ignoring and counter-measures

ЗДРАВСТВЕНА ПОЛИТИКА У СРБИЈИ

ПАЈА МОМЧИЛОВ

Гинеколошко-акушерска клиника,
Клинички центар Србије, Београд
Медицински факултет Београд, Србија
pmomcilov@gmail.com

ЂОРЂЕ ЈАКОВЉЕВИЋ

Медицински факултет Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Аутори се баве анализом здравствене политике у Србији, утврђивањем главних проблема у функционисању здравственог система и предлогом конкретних мера, које је неопходно применити у циљу његовог реформисања. У првом делу чланка даје се кратак историјски преглед организације здравствене службе од почетка самосталне српске државе до распада бивше југословенске заједнице. У другом делу су изложени основни међународни и домаћи документи који се баве регулисањем здравствене политике, као и преглед главних проблема српског здравства. Трећи део рада садржи конкретне предлоге аутора у циљу реорганизовања и бољег функционисања здравственог система.

Аутори закључују да је основни проблем српског здравства непостојања реалне и од свих релевантних делова друштва усвојене здравствене политике, уз недозвољено прећуткивање чињенице да је један од највећих проблема биолошка угроженост грађана, узрокована између осталог, великом смртношћу од хроничних кардиоваскуларних и малигних обољења, која се може савременим, јефтиним мерама промоције здравља и применом мера превентиве значајно смањити.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: здравство, здравствена политика, реформе, Србија

ИСТОРИЈАТ И ТРАДИЦИЈА

У традицији српског народа је да цени здравље као највећу вредност. То објашњава смисао српског народа за организацију заштите народног здравља.

Први српски Устав из 1838. године поставио је темеље организације здравствене службе у Србији.

У складу с Уставом, формирано је санитетско одељење са задатком да преузима све мере за заштиту здравља народа. Задатак санитетског одељења је био да организује карантине против уношења куге и да предузима мере против ширења те и других опасних заразних болести, да се стара о подизању и раду болница, да поставља учене лекаре и бабице, отвара јавне апотеке и спречава злоупотребу лекова [Станојевић 1962: 434–445].

На првој међународној здравственој конференцији у Паризу 1851. године, похваљена је здравствена служба Србије и истакнута као пример другима.

Србија је међу првим земљама у Европи које су законски регулисале организацију и рад здравствене службе. Само четири године после првог енглеског закона о здравственој заштити, у Србији је 1879. године усвојен Закон о чувању народног здравља и Закон о уређењу санитетске струке [Станојевић 1972: 106–113].

Ове законе је предложио Народној Скупштини др Владан Ђорђевић, тадашњи начелник санитетског одељења. Др Владан Ђорђевић није само задужио српску медицину. Он је био министар просвете и привреде, председник Владе, председник београдске оштине и дипломата.

Велики допринос развоју здравствене заштите у Србији у првим деценијама 20. века, дали су др Милан Јовановић-Батут и др Јован Суботић. Батут је оснивач српске превентивне медицине, а Суботић српске хирургије. Обојица су били професори новооснованог Медицинског факултета у Београду [Жижич-Борјановић 2006: 279–282].

Др Андрија Штампар, један од оснивача Светске здравствене организације, иначе професор и директор Школе народног здравља у Загребу, приликом пријема највишег признања Светске здравствене организације, рекао је да је поносан што је био Батутов ђак и да њему највише може да захвали за све што је у животу постигао.

У време бивше Југославије, здравствена служба Србије је предњачила. У припремама за међународну конференцију о примарној здравственој заштити у Алма Ати, на међурепубличком усаглашавању ставова, прихваћен је документ делегације Србије. Модел здравствене заштите у Србији био је један од модела који су коришћени у изради концепта примарне здравствене заштите. Закон о здравственом осигурању и обавезним видовима здравствене заштите Србије из 1970. године, налазио се међу експонатима најбољих закона у Регионалном уреду Светске здравствене организације у Копенхагену.

Делегати из Србије у саставу југословенске делегације, имали су веома значајну улогу код усвајања глобалне стратегије „Здравље за све“.

Бивша Југославија имала је право на 9 запослених стручњака у Светској здравственој организацији, а половином 80-тих година имала је 38, од којих је више од половине било из Србије.

Здравствена служба Србије је у време санкција УН, иако лишена основних средстава за рад, уложила огромне напоре и ублажила последице на здравље народа. Томе је знатно допринео и високи здравствени потенцијал становништва остварен у време пре санкција.

У последњој деценији 20. века, у већини европских земаља изведена је реформа здравственог система, са циљем да се оствари већа ефикасност и квалитет здравствене заштите уз заустављање раста средстава за здравствену заштиту. И код нас је било покушаја да се приђе реформи али то није било реално у условима санкција и ратног стања.

Пред изборе у 2000. години, Здравствени савет ДОС-а, у изборној платформи те коалиције, изложио је ставове о реформи здравственог система. Изборна обећања ДОС-а никада нису реализована.

САДАШЊЕ СТАЊЕ И ПРОБЛЕМИ У ОБЛАСТИ ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ

Актуелни министар здравља, крајем 2005. године предложио је нови Закон о здравственој заштити и Закон о здравственом осигурању. Без озбиљне јавне расправе и воље да се прихвате многобројни амандмани, скупштинска већина је усвојила оба закона. Слично је било и код ранијег усвајања закона о заразним болестима, лековима и здравственим коморама.

Пре усвајања ових закона, понуђени су предлози закона који су били буквално преписани, закони једне суседне земље, а пошто су наишли на велику критику здравствених радника, повучени су и израђени нови, за које су ангажовани инострани стручњаци.

Основ за доношење ових закона представљао је документ *Боље здравље за све у ирећем миленијуму* (Здравствена политика, Визија система здравствене заштите у Србији, Стратегија и акциони план), који је представљао мешавину општих политичких и стратешких декларативних ставова.

Министар здравља је ове законе означио као реформске и усаглашене са законима земаља ЕУ, међутим, они нису били ни једно ни друго.

Светска здравствена организација усвојила је 1998. године, на 51. Заседању у Женеви, документ о здравственој политици до 2020. године. У резолуцији која је том приликом усвојена (Декларација Светске здравствене организације „Здравље за све у 21. веку“), земље чланице су се обавезале да ће усвојити своје документе о здравственој политици и на основу ње доносити законе и националне програме.

Три су основна циља глобалне политике Светске здравствене организације у 21. веку:

- Дужи и здравији живот за све људе
- Доступност адекватне и квалитетне здравствене заштите свим становницима
- Једнакост у здрављу између земаља и унутар земаља.

Остварење ових циљева је могуће постићи здравственом политиком која треба да:

- обезбедити прихватање и спровођење универзалних принципа „Здравље за све“,
- давањем здрављу централне улоге у остварењу друштвеног развоја, и
- успостављањем одрживих система здравствене заштите.

Скупштина Светске здравствене организације је прихватила и 10 глобалних циљева за 21. век:

1. Остваривање једнакости у здрављу: развој деце као показатељ
2. Унапређење преживљавања: матернална смрт, смртност деце до 5 година старости и очекиване године живота на рођењу, као показатељи
3. Сузбијање раста пет главних пандемија (туберкулоза, маларија, ХИВ-ЕИДС, болести узроковане пушењем, повреде и насиље)
4. Ерадикација и елиминација одређених болести (полиомијелитис, лепра, трахом...)

5. Побољшање снабдевања водом, санитације, исхране и услова становања
 6. Мере промоције здравља
 7. Развој, примена и праћење остваривања националних политика „Здравље за све“
 8. Унапређивање приступачности комплексној основној и квалитетној здравственој заштити
 9. Коришћење глобалних и националних информационих система
 10. Подршка истраживањима у области здравља.
- Одабране су четири главне стратегије за остваривање циљева програма „Здравље за све у 21. веку“:

- Мултисекторска стратегија која узима у обзир да је здравље одређено и зависно од физичких, економских, социјалних, културних фактора и пола, уз потребу процене њихових појединачних доприноса здрављу.

- Програми и инвестиције који ће се заснивати на исходу улагања у здравље и третман болести.

- Интегрисана и на породицу и заједницу оријентисана примарна здравствена заштита коју подржава одговарајући флексибилни болнички систем.

- Процес унапређења здравља који укључује релевантне партнере за здравље на свим нивоима: породица, школа, предузеће, локална заједница и цело друштво у заједничком доношењу одлука, њиховој примени и евалуацији.

Документ о здравственој политици Европског региона Светске здравствене организације под називом *21 циљ за 21. век* усвојен је на 48. састанку Регионалног комитета Светске здравствене организације, одржаном септембра месеца 1998. године у Копенхагену.

Конечно, на 62. Заседању Регионалног комитета Светске здравствене организације за Европу, одржаном на Малти, од 10. до 13. септембра 2010. године, усвојен је документ: *Здравље 2020: Европски оквир политика који подржава акције свих нивоа власти и друштва за здравље и благодинање*.

У Србији, Народна скупштина као највиши законодавни орган, документ о здравственој политици није ни разматрала ни усвојила. Она је без расправе, усвојила документ под називом *Одлука о плану развоја здравствене заштите Републике Србије* (Службени гласник Републике Србије, број 88/2010), мада постоји јасна законска одредба да Народна скупштина усваја *План развоја здравствене заштите*, који би сходно законским одредбама морао да се усваја по процедури предвиђеној за доношење закона, што значи уз расправу на седници. Правним насиљем, незаконитим преименовањем документа, избегнута је расправа, могућност указивања на све његове мањкавости и евентуална његова поправка.

Нови системски закони нису донели ниједну суштинску промену у смислу унапређивања организације здравствене службе и система здравственог осигурања.

Закон о здравственој заштити није регулисао место и улогу примарне здравствене заштите, није уредио начин успостављања и функционисања рефералног система и није обезбедио механизме за реоријентацију здравствене службе на унапређивање здравља и превенцију болести.

Закон о здравственом осигурању није утврдио ниво и обим здравствене заштите који се под једнаким условима обезбеђује свим грађанима. Битно је ограничио права на здравствену заштиту и увео партиципацију без адекватне заштите вулнерабилних групација становништва, посебно старих лица.

Оба закона су препуна овлашћења министра здравља да доноси подзаконска акта и даје разне сагласности и претходна мишљења. Уместо дерегулације и дебиروقратизације, што је општи тренд у свету, нови закони у области здравствене заштите су пример обрнутог процеса.

У Србији нема здравствене политике. Ни једним актом нису утврђени здравствени приоритети, није усвојен програм дугорочног развоја. Таква документа постоје у сваком демократском друштву и усваја их највиши законодавни орган. Код нас је Народна скупштина у томе заобиђена.

Пошто нема законом прописаних услова о изградњи и опремању здравствених установа, финансијско-здравствена државна олигархија одлучује о свему. Уместо да се да приоритет оспособљавању примарног нивоа здравствене заштите да решава здравствене проблеме из свог делокруга, највише се средства троши за софистицирану увозну опрему терцијарног нивоа. За то се троше средства такозваног националног развојног фонда и међународни кредити.

Чињеница је да је опрема у нашим здравственим установама застарела али се у њеном обнављању морало поћи од примарног нивоа па навише, а не обрнуто.

Ни у једној земљи у Европи па вероватно и у свету, министар финансија и министар здравља немају такву моћ да одлучују о трошењу средстава пореских обвезника као што је то данас случај у Србији. Овакав начин пословања ствара идеалне услове за разне злоупотребе. Све набавке и сви тендери су под њиховом контролом.

Општина на основу Устава има одређена права и обавезе у области здравствене заштите. Новим законом о здравственој заштити добила је право да оснива здравствене установе на примарном нивоу, међутим средства за примарну здравствену заштиту су и даље централизована у републичком Заводу за здравствено осигурање.

Закони декларативно изједначавају положај здравствених установа у државном и приватном сектору али не постоји обавеза да се здравствене установе у приватном сектору укључе у систем здравствене заштите под истим условима као и државне.

Здравствено стање становништва је лоше и оно се и даље погоршава. Општа стопа смртности је у сталном порасту, наталитет је у опадању, а природни прираштај је на већем делу територије државе негативан. Угрожен је биолошки интегритет народа. Оваквом стању веома много доприноси висока смртност од кардиоваскуларних и малигних болести и повреда, као и других незаразних болести. У већини европских земаља ове болести се успешно решавају путем научно заснованих, једноставних и кошт-ефективних мера на нивоу примарне здравствене заштите. И код нас је средином 80-тих година започета примена тих мера. Очекивало се да се оне наставе после санкција УН. Међународни CINDI програм није обновљен, а поново успостављен MONICA пројект у Новом Саду је укинут.

Више од 50% смртности од ових болести може се спречити, а трошкови за лечење у њиховој одмаклој фази битно смањити, када би се министри потрудили да о томе нешто науче и да уместо што игноришу наше стручњаке, који то добро знају, проуче њихова искуства из времена када су се такве мере код нас успешно спроводиле.

Срамота је да земља оснивач међународног CINDI програма и MONICA пројекта сада има међу водеће место у свету по смртности од болести које су превентабилне.

Мере превенције и контроле тих болести за министре нису атрактивне јер нису повезане с тендерима за набавку софистициране опреме.

Здравствено осигурање у нашој земљи има скоро стогодишњу традицију. Пролазило је кроз разне фазе у свом развоју. И данас постоји као институција али му је улога сведена на сервис дистрибуције финансијских средстава о којима одлучује Министарство финансија и на чисто административне послове.

Врло је актуелно питање да ли и даље задржати такво здравствено осигурање као форму финансирања здравствене заштите или га заменити моделом националне здравствене заштите који имају скандинавске земље, Велика Британија, Грчка, Италија, Шпанија и Португал.

Садашње стање у области здравствене заштите у Србији је толико лоше да се не може поправљати парцијалним мерама. Узрок таквог стања не треба тражити само у недовољним средствима за здравствену заштиту, него пре свега у нестручном и неодговорном управљању здравственим ресурсима и здравственом службом.

До сада усвојене стратегије у области здравствене заштите (Стратегија јавног здравља Републике Србије, Стратегија за превенцију и контролу хроничних незаразних болести, Стратегија за обезбеђење адекватних количина безбедне крви и компонената крви у Републици Србији, Стратегија за палијативно збрињавање, Стратегија за борбу против дрога у Републици Србији за период од 2009. до 2013. године, Стратегија за стално унапређење квалитета здравствене заштите и безбедности пацијената, Стратегија развоја заштите менталног здравља, Стратегија контроле дувана) нису дале очекиване резултате, између осталог и због неадекватних акционих планова који су требали да јасно назначе основне, квантитативно изражене, показатеље које треба, као и за колико треба, побољшати (индикаторе здравственог стања), ороче примену мера и предвиде обавезну евалуацију постигнутих резултата.

Потребно је успоставити нови систем здравствене заштите који ће бити у складу са здравственим потребама народа, традицијом чувања и унапређивања здравља, с опште прихваћеним међународним вредностима и принципима и реалним могућностима друштва.

Пре свега потребно је да се у Србији коначно усвоји здравствена политика. Сходно предходно наведеном, основни задаци здравствене заштите у Србији треба да су :

- очување биолошког интегритета народа који је угрожен ниским наталитетом и високом стопом смртности од превентабилних кардиоваскуларних и малигних болести,

- продужење животног века становништва,
- унапређење здравља и квалитета живота и
- обезбеђивање једнакости у доступности и коришћењу здравствене заштите.

ОСНОВНИ СТАВОВИ И ПРИНЦИПИ ЗА УСВАЈАЊЕ ЗДРАВСТВЕНЕ ПОЛИТИКЕ

1. Документ о здравственој политици треба да доноси Народна скупштина Србије као највиши законодавни орган. Он се по правилу доноси за исти период као и документ о здравственој политици Светске здравствене организације. Такав документ Скупштина Светске здравствене организације донела је за период до 2020. године.

Документ о здравственој политици треба да садржи квантитативно формулисана циљева које треба остварити у решавању најважнијих здравствених проблема и конкретне циљеве унапређивања здравља народа. Документ треба да садржи и мере које ће се предузети за остваривање циљева, ресурсе који ће се користити и начин њихове употребе, систем мониторинга примене и начин евалуације резултата.

У изради документа о здравственој политици треба да учествују надлежне здравствене институције, водећи стручњаци, стручна удружења, здравствене коморе и други заинтересовани субјекти. Пре усвајања документ се ставља на јавну расправу.

2. Полазну основу за израду документа о здравственој политици представљају међународно прихваћене вредности, ставови и принципи прилагођени нашим потребама, условима и могућностима.

Један од најбитнијих ставова који треба да буду уграђени у документ о здравственој политици односи се на улогу здравља у социјално-економском развоју друштва.

Благостање грађана је крајњи циљ развоја демократског друштва. Квалитет живота људи је главно мерило благостања. Здравље је најважнија компонента квалитета живота. Здравље и социјално-економски развој се међусобно условљавају.

3. Право на здравље и здраву животну средину су основна људска права према декларацији УН о људским правима. Уграђивање тог става у документ о здравственој политици подразумева једнакост у правима и једнаке услове у остваривању тих права.

4. Најважнији циљ савремене медицинске науке је дужи и квалитетнији живот људи. Здравствена заштита има веома значајно место и улогу у остваривању тог циља.

5. Обавеза је државе да регулише права на здравствену заштиту и да обезбеди услове да се та права остварују под једнаким условима за све грађане.

6. Средства за здравствену заштиту обезбеђују се на принципу солидарности. Свако учествује у обезбеђивању средстава сразмерно својим материјалним могућностима, а здравствену заштиту користи према потреби.

7. Држава успоставља и регулише систем здравствене заштите у складу са здравственим потребама народа и материјалним могућностима друштва. Систем здравствене заштите мора се заснивати на научно потврђеним доказима да је у стању да обезбеди ефикасну и квалитетну здравствену заштиту.

У регулисању система здравствене заштите треба користити релевантне ставове, принципе и препоруке међународних здравствених организација прилагођене нашим потребама и условима.

8. Здравствене установе имају своју спољну и унутарњу мисију. Спољна мисија подразумева активности у пружању здравствене заштите због којих је основана, а унутарња обезбеђење егзистенције запослених. Мора постојати равнотежа између ефикасности у извршавању спољне мисије здравствене установе и материјалног положаја запослених.

9. Здравствена заштита се остварује на три нивоа: примарном, секундарном и терцијарном.

- На *примарном нивоу* обезбеђују се здравствене потребе за које нису потребне сложене методе дијагностике и лечења. Доминантно место на том нивоу имају мере унапређивања здравља и превенције болести.

Носилац здравствене заштите на примарном нивоу је амбуланта породичне медицине. Амбуланта породичне медицине су равномерно распоређене на целој територији земље и подједнако доступне свим грађанима. Амбуланта породичне медицине се стара о здравственој заштити свих чланова породице независно од пола, старости и обољења које се третира. Амбуланта могу бити државне и приватне. Државне амбуланта могу бити самосталне или у саставу дома здравља. Државне и приватне амбуланта имају исту улогу и обавезе и исти положај у односу на носиоца финансирања.

Дом здравља има нову улогу. Он координира рад амбуланта породичне медицине, обезбеђује консултантске службе као подршку и помоћ амбулантама у области педијатрије, гинекологије, менталног здравља и епидемиологије и обезбеђује лабораторијску службу, РТГ и инвазивну дијагностику, зубно-здравствену заштиту и хитну медицинску помоћ.

На примарном нивоу су амбуланта породичне медицине, дом здравља и апотека. Те установе у државној својини оснива општина. Општина обезбеђује и располаже средствима за примарну здравствену заштиту.

- Здравствену заштиту на *секундарном нивоу* пружају опште и специјалне болнице и заводи за унапређење и заштиту народног здравља.

Болница на секундарном нивоу пружа подршку и стручну помоћ здравственим установама на примарном нивоу, обезбеђује дијагностику и лечење болесника којима је потребна сложенија дијагностика и болничко лечење.

- На *терцијарном нивоу* су клинички центри, клинике, заводи и институти. Установе на том нивоу обезбеђују најсложенију дијагностику и лечење. Оне су по правилу и наставне и научноистраживачке.

У добро организованом здравственој служби на примарном нивоу се остварује око 80% здравствених потреба, на секундарном око 15% и око 5% на терцијарном.

Здравствене установе сва три нивоа, функционално су повезане у јединствени реферални систем који обезбеђује континуитет у дијагностици и лечењу, уз јединствену медицинску документацију и повратне информације.

10. Република оснива здравствене установе на секундарном и терцијарном нивоу.

У приватном власништву могу бити све врсте здравствених установа сем завода и института за унапређење и заштиту народног здравља и завода за трансфузију крви.

11. Рехабилитација се врши на сва три нивоа здравствене заштите у складу са сложеношћу процедура које се примењују.

12. У новом систему здравствене заштите, здравствена служба мора бити тако организована да се на сваком нивоу у потпуности остварују мере здравствене заштите који тај нивоу треба да обезбеди.

Редослед активности треба да буде:

а) Најпре је потребно развити службу и оспособити примарни ниво да се на том нивоу у потпуности реализују здравствене потребе које су у делокругу тог нивоа. Приоритет треба да добије развој амбуланти породичне медицине и реструктурисање и оспособљавање домова здравља за њихову нову улогу.

б) Опште болнице на секундарном нивоу морају се реорганизовати и оспособити за своју улогу у пружању подршке и помоћи примарном нивоу и реструктурисати у смислу супституције медицинских процедура које се могу обављати на примарном нивоу или у ванстационарним условима.

в) На терцијарном нивоу потребно је реструктурисање у смислу супституције процедура које се могу обавити на нижем рефералном нивоу и оспособљавање за функцију врхунских дијагностичких и терапеутских установа.

Ове веома крупне промене у организацији здравствене службе не могу се остваривати стихички. Потребно је да Народна скупштина донесе програм реорганизације и развоја здравствене службе по приоритетима и одређеним роковима. Највећи приоритет има примарни ниво здравствене заштите.

Када се изврше промене у организацији здравствене службе које укључују и реалокацију кадрова у склопу мера супституције, може се говорити о вишковима или недостацима капацитета и кадрова.

Редукција здравствених капацитета и кадрова коју већ спроводе Министарство финансија и здравља, без програма реорганизације и развоја може брзо довести до колапса здравствене службе.

13. Угроженост биолошког интегритета народа захтева да се без одлагања приђе решавању тог проблема. Тај проблем има свој здравствени, социјални, економски, културни и политички аспект и треба га комплексно решавати путем мултисекторске сарадње.

У домену одговорности здравствене службе је да решава веома високу смртност од кардиоваскуларних и малигнух болести и повреда.

Нема никаквог разлога да се одлаже хитно доношење и примена иновираниог националног програма превенције и контроле незаразних болести према моделу Светске здравствене организације.

14. Постојећи систем здравствене заштите тешко је оптерећен неадекватно решеним начином финансирања. Још увек постоји здравствено осигурање и служба задужена за његово спровођење. Досадашње уставно одређење за здравствено осигурање у законима није доследно спровођено. Држава одлучује о правима и о средствима. Служба осигурања је сведена на финансијски сервис дистрибуције централизованих средстава и одређене видове администрирања. Овакво стање је неодрживо. Могућа су два решења. Да се систем здравственог осигурања поново успостави на принципима класичног осигурања или да се уведе национални систем здравствене заштите по узору на Британију и скандинавске земље.

Грчка, Италија, Шпанија и Португал су напустили систем здравственог осигурања и увеле националну здравствену заштиту.

У земљама у којима постоји национални систем здравствене заштите, обезбеђује се здравствена заштита свим грађанима под једнаким условима. Средства се обезбеђују путем пореза и улазе у државни буџет, одакле се расподеђују за одређене намене. О дистрибуцији средстава стара се Министарство здравља и здравствени органи на нивоу региона, среза и општине.

Здравствене установе добијају средства на основу програма или путем уговарања.

Земље које су увеле национални систем имају мање трошкове за здравствену заштиту за иста права у поређењу са земљама у којима функционише систем здравственог осигурања.

Код утврђивања права на здравствену заштиту, мора се водити рачуна о могућностима друштва да се финансијски покрије остваривање гарантованог права.

Да би се ускладила права и материјалне могућности друштва и обезбедила здравствена заштита на принципу социјалне правде, у многим земљама је уведен *основни пакет здравствене заштите* који свим грађанима обезбеђује одређени обим здравствене заштите под истим условима. У основном пакету поред права, квантитативно се утврђују мере унапређивања здравља и превенције болести као и други видови активне здравствене заштите.

Нови закон о здравственом осигурању није прихватио основни пакет здравствене заштите као минимум права, мера и услуга који се гарантују свима под једнаким условима. Ускратио је нека права на здравствену заштиту и увео партиципацију, која због недовољне селективности највише погађа сиромашно становништво и старе особе.

Без обзира на то да ли ће остати систем здравственог осигурања или ће се увести национални систем здравствене заштите, основни пакет здравствене заштите треба да буде уграђен у систем здравствене заштите као гарантовани ниво здравствене заштите за све грађане.

Садашње веома лоше здравствено стање становништва, неадекватна и лоша организација здравствене службе и веома ограничена материјална сред-

ства, захтевају брзе и ефикасне мере да се стање превазиђе. Увођење националног система здравствене заштите би у томе могло бити повољније решење од садашњег система здравственог осигурања.

Увођење националног система не искључује могућност паралелног постојања здравственог осигурања којим би се покривала већа права од оних која обезбеђује национални систем.

15. Нови закон о здравственој заштити само декларативно дотиче питање ефикасности и квалитета здравствене заштите. Није уведена законска обавеза да здравствене установе стичу средства на основу резултата, нити уведена обавеза да се резултати мере исходом мера и услуга које се пружају.

Законом се мора увести повезивање стицања средстава здравствених установа с резултатима који се мере исходом мера и услуга.

Накнада за рад здравствених радника такође мора бити повезана с оствареним резултатима.

16. Здравствена служба се мора ослободити претеране регулације и бирократизације. Код израде нових закона треба преиспитати овлашћења министра и утврдити само она подзаконска акта која су неопходна за ефикасно спровођење закона.

17. Један од проблема који негативно утиче на ефикасност здравствене заштите је избор руководећих кадрова на основу страначке припадности.

То се не односи само на избор директора него и руководиоце организационих јединица.

Једини критеријум за избор директора здравствених установа треба да буде стручност и организациона, односно управљачка способност.

Конкурс мора бити једини начин постављања директора и других руководећих кадрова.

18. Системска и ситна корупција додатно и озбиљно урушавају здравствени систем, негативно делују на поверење грађана у здравствене раднике; надлежне институције морају је енергично сузбијати. Највећа одговорност за спречавање ових феномена је на органима извршне власти, регулаторним телима, органима гоњења и правосуђу. Није допустива досадашња селективност у процесуирању појединаца због узимања мита, док ни један случај системске корупције није адекватно процесуиран (афере цитостатици, вакцина против епидемије свињског грипа, набавке санитарских возила, трговина листама чекања за онколошке болеснике, злоупотреба средстава у пројектима везаним за реконструкцију здравствених установа, итд.).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Станојевић, Владимир. *Развитак српске медицине, Историја медицине*, Медицинска књига, Београд–Загреб 1962.
- Станојевић, Владимир. *Историја првог српског Санитетског закона и сарадња са СЛД, у: Српско лекарско друштво Сјоменица*, Београд 1972.
- Жижић-Борјановић, Славица. Батут: ко је то?, *Зборник радова Првој међународној конференцији „Екологија, здравље, рад, сјорп“*, Бања Лука, 8–11. јун 2006.

HEALTH POLICY IN SERBIA

PAJA MOMČILOV

Gynecological and Obstetric Clinic, Clinical Center of Serbia, Belgrade

School of Medicine, Belgrade, Serbia

pmomcilov@gmail.com

DJORDJE JAKOVLJEVIĆ

School of Medicine, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: The authors offer an analysis of health policy in Serbia, identifying the main problems in the functioning of the health system and propose concrete measures that need to be applied for the purpose of reforming it. The first part of the article provides a brief historical overview of the health service, from the beginning of the independent Serbian state to the breakup of the former Yugoslavia. The second part presents the basic international and national documents dealing with the regulation of health policy, as well as an overview of the main problems of the Serbian health system. The third part of the article contains concrete proposals with the aim of the reorganization and better functioning of the health system.

The authors conclude that the main problem is the lack of a realistic Serbian health policy, along with the systematic hiding of the fact that one of the biggest problems is depopulation, caused, among other things, by large mortality from chronic cardiovascular and malignant diseases, which can be significantly reduced through the application of modern, low-cost measures of health promotion and preventive medicine.

KEY WORDS: health, health policy, reform, Serbia

СТРАТЕГИЈА СРБИЈЕ У 21. ВЕКУ: ИДЕЈНИ ПРОЈЕКТ

БРАНКО КРГА

b_krga@academyofdiplomacy.net

САЖЕТАК: Увод; циљ израде стратегије; структура пројекта; фазе реализације стратегије
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, 21. век, кровна стратегија

„Србија може боље!“

Основни разлози за покретање рада на пројекту „Стратегија Србије у 21. веку“ (национална стратегија, општа стратегија...) су следећи:

- Прво, Србија нема стратегију развоја у 21. веку. Више примера из недавне прошлости указује колико би такав документ био потребан. То потврђује и чињеница да неке развијене земље имају такву стратегију (визију) за десетине, па и стотине година. Било је више најава, па и иницијатива за израду те стратегије, али до сада ништа озбиљније није урађено.

- Друго, Србија је пре неколико година повратила статус самосталне државе, која је, из разних разлога, оптерећена многим проблемима, који би се сигурно успешније превазилазили да постоји јасна стратегија.

- Треће, и на Србију се одразила светска економска, финансијска и системска криза, чије последице се могу ублажити и створити бољи услови за њено превазилажење, једино ако постоји јасно утемељена стратегија (визија).

ЦИЉ ИЗРАДЕ СТРАТЕГИЈЕ

Основни циљ израде „Стратегија Србије у 21. веку“ јесте да се озбиљном анализом укаже на стање у најважнијим елементима развоја друштва и државе, да се идентификују главни проблеми и укаже на варијанте њиховог превазилажења. Тиме би се, с једне стране, Република Србија представила свету и својим грађанима као озбиљна држава, а с друге стране, створила би се основа за израду појединачних стратегија на усаглашеној јединственој платформи.

СТРУКТУРА ПРОЈЕКТА

Визија обухвата следеће елементе: полазне основе, друштво, државу, спољну политику, економију и безбедност.

1. *Полазне основе*

- осврт на досадашња документа стратегијског значаја: Начертаније, Меморандум САНУ, Стратегија одрживог развоја, Устав РС, друге идеје;
- дефинисање идентитета државе Србије и српског народа;
- дефинисање националних вредности, интереса и циљева;
- дефинисање структуре стратегије, методолошких основа, носилаца појединих делова, рокова итд.

2. *Друштво*

- становништво;
- доминантне друштвене вредности;
- политичка, национална и социјална структура;
- култура;
- верска обележја;
- уметност;
- образовање;
- наука;
- животна средина;
- здравље;
- спорт;
- медији;
- утицаји различитих цивилизација и религија;
- конституисање националног духа;
- историјска искуства о савезима, пријатељима и непријатељима;
- основно обележје друштва (друштво знања, друштво пољопривредника...).

3. *Држава*

- границе;
- територија и зоне од посебног значаја;
- државно уређење;
- Србија – национална или грађанска држава;
- однос централизације и децентрализације;
- државна администрација;
- доминантно обележје и специфичности државе Србије;
- представљање Србије, посебно према свету.

4. *Спољна политика*

- став Србије према актуелним и очекиваним трендовима, иницијативама и променама;
- однос Србије према постојећим интеграцијама и центрима моћи (ЕУ, НАТО, Евроазијски савез, могуће балканске интеграције и др.);
- однос Србије према САД;
- однос Србије према Русији;

- однос Србије према другим утицајнијим земљама: Кини, Индији, Бразилу, Египту, Израелу, Турској, В. Британији, Француској, Немачкој, Италији...;
- однос Србије према суседима и другим земљама ближег окружења;
- однос Србије према дијаспори;
- став Србије према јавној и тајној дипломатији;
- тежиште Србије у спољнополитичкој оријентацији: сада и у будућности.

5. Економија

- дефинисање својинских односа и однос јавног и приватног сектора;
- кључни постојећи и дефицитарни ресурси;
- опредељење државе према кључним секторима: енергетика, индустрија, пољопривреда, грађевинарство; инфраструктура; саобраћај; туризам...;
- просторно планирање;
- очување човекове околине и кључних ресурса;
- оптимални модели изласка из кризе;
- тежишне привредне делатности Србије: сада и у будућности.

6. Безбедносѝ

- оцена безбедносних изазова, ризика и претњи;
- дефинисање националних безбедносних интереса и циљева;
- избор модела и начела реаговања на безбедносне изазове, ризике и претње;
- однос према глобалној, регионалној, националној, корпоративној, јавној, приватној и личној безбедности;
- дефинисање и доградња система безбедности;
- тежиште у решавању безбедносних изазова, ризика и претњи: сада и у будућности.

Стратегија у целини и по деловима имала би следећу основну структуру:

- анализа постојећег стања;
- прогноза највероватнијих трендова развоја по варијантама, разрада алтернатива и дефинисање најповољније опције за земљу;
- уочавање могућих ограничавајућих околности;
- препорука о вредностима, идејама и политици коју би требало реализовати.

У стратегији у целини и у свим деловима провлачила би се *јединствена идеја* која се састоји у следећем: *Србија је ишла веома тежак пут; има природне, економске и људске ресурсе који јој омогућавају да њени грађани имају дољу будућности; Србија има напашене интересе да уреди унутрашње стање, своје односе са светом, посебно с доминантним центрима моћи и суседима, да се одреди према постојећим интерацијама на рационалан начин, пошћујући реалне околности и интересе својих грађана; створени су услови да се Србија уреди као модерна држава; Србија има посебан интерес да се развија у миру, али је свесна постојећих и потенцијалних изазова, ризика и претњи, ради чега на примерен начин уређује свој систем безбедности.*

ФАЗЕ РЕАЛИЗАЦИЈЕ СТРАТЕГИЈЕ

„Стратегија Србије у 21. веку“ била би временски подељена на следеће три етапе:

1. До 2020. године – детаљна разрада по деловима и у целини.
2. Од 2021. до 2050. године – дефинисање кључних трендова развоја у целини и по деловима.
3. Од 2051. до 2100. године – назнака опште визије развоја.

Рад на визији би се реализовао у следећих осам фаза:

- Фаза 1 – *Стиварање њима*: окупљање ужег тима, избор лидера за пројект у целини и за поједине делове, утврђивање рокова, дефинисање основне идеје.
- Фаза 2 – *Посјизање консензуса*: коначан договор око основне идеје, избор сарадника, договор око метода рада.
- Фаза 3 – *Дефинисање структуре стратегије*: коначно дефинисање структуре стратегије у целини и појединих елемената, договор око обима основног текста и евентуално прилога.
- Фаза 4 – *Први нацрт докумената*: разматрање првог нацрта документа у целини и по деловима.
- Фаза 5 – *Јавна расправа*: организација серије јавних скупова и расправа о стратегији као целини и о појединим деловима, евидентирање и оцена нових идеја, допуна и измена понуђених формулација.
- Фаза 6 – *Други нацрт докумената*: усаглашавање ажурираног нацрта документа, на основу сазнања из јавне расправе и других искустава.
- Фаза 7 – *Представљање резултата*: организовање националне кампање за промоцију стратегије.
- Фаза 8 – *Финална верзија докумената*: верификација од стране САНУ, Универзитета, председника Републике Србије, усвајање у Народној скупштини Републике Србије, штампање и објављивање документа „Стратегија Србије у 21. веку“ на српском и енглеском језику.

THE STRATEGY OF SERBIA IN THE 21ST CENTURY A PROJECT CONCEPTION

BRANKO KRGA

b_krga@academyofdiplomacy.net

SUMMARY: Introduction; goal of producing the strategy; project structure; phases of strategy realization

KEY WORDS: Serbia, 21st century, umbrella strategy

МОГУЋИ РАЗВОЈ СТРАТЕГИЈЕ ОДБРАНЕ СРБИЈЕ У ДОМЕНУ АСИМЕТРИЧНИХ СТРАТЕГИЈА

СПАСОЈЕ МУЧИБАБИЋ

mucibabicspasoje@yahoo.com

САЖЕТАК: На почетку рада наведени су основни појмови и дефиниције везане за националну безбедност и место, улогу и значај Војске Србије. Укратко су описани основни фактори одбране Србије: људски, материјално-технички, финансијски, информациони, простор и време. Полазећи од стратегија које потенцијално могу угрозити безбедност Србије (Detect, Decide, Destroy – D³, Откриј, Одлучи, Уништи) и наших могућности дефинисана је и разрађена реална стратегија из домена асиметричних (Откриј, Одлучи, Онемогући/Омогући – O³). Она је била основа у одбрани СРЈ 1999. године, чијом креативном применом на нашем ратишту није Војска поражена на „бојном пољу“. Предложене су активности, које обезбеђују развој ове стратегије и извршавање уставних задатака Војске.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Асиметричне стратегије, Стратегија O³ – Откриј, одлучи, онемогући; Одлучивање, Образовање и обука

ЗАДАЦИ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ И УСЛОВИ У КОЈИМА СЕ ИЗВРШАВАЈУ

Пре две хиљаде и пет стотина година Конфучије је поставио три услова за развој државе: први, доста хлеба; други, јака војска и трећи постојање умних људи. У овој мисли може се наћи упориште опстанка Србије као државе.

Безбедност Републике Србије чини: одбрана од оружаног угрожавања споља, супротстављање унутрашњем угрожавању безбедности и спречавање или умањивање последица природних непогода, техничко-технолошких и других несрећа.

На основу опредељења Републике Србије, физиономије савременог оружаног сукоба и амбијента у коме Војска Србије може да извршава задатке, разрађују се мисије и задаци Војске Србије. Ови елементи одређују организацију, садржај припрема, употребу и обезбеђење Војске Србије.

Мисије и задатке Војске Србије (према Доктрини Војске Србије) дефинише Народна скупштина Републике Србије у складу с Уставом и на основу неотуђивог права Републике Србије на индивидуалну и колективну одбрану,

сагласно члану 51. Повеље Уједињених нација и основним принципима међународног права који регулишу употребу силе.

Мисије Војске Србије су:

- одбрана Републике Србије од оружаног угрожавања споља;
- учешће у изградњи и очувању мира у региону и свету;
- подршка цивилним властима у супротстављању претњама безбедности.

Додељене мисије Војска Србије реализује извршавањем задатака.

Одбрана Републике Србије од оружаног угрожавања споља остварује се одвраћањем од оружаног угрожавања, одбраном територије и одбраном ваздушног простора.

Учешће у изградњи и очувању мира у региону и свету реализује се учешћем у међународној војној сарадњи и учешћем у мултинационалним операцијама.

Подршка цивилним властима у супротстављању претњама безбедности остварује се кроз помоћ цивилним властима у супротстављању унутрашњем угрожавању безбедности, тероризму, сепаратизму и организованом криминалу и кроз помоћ цивилним властима у случају природних непогода, техничко-технолошких и других несрећа.

Задаци Војске Србије могу се извршавати у условима кризе или конфликта и при различитој ентропији организације (Слика 1).

Криза је преокрет, обрт, наступање одсудног тренутка; политичка криза је нередовно стање, нарочито између оставке и образовања нове владе; привредна криза је дубок поремећај у производњи или потрошњи производа народне привреде.

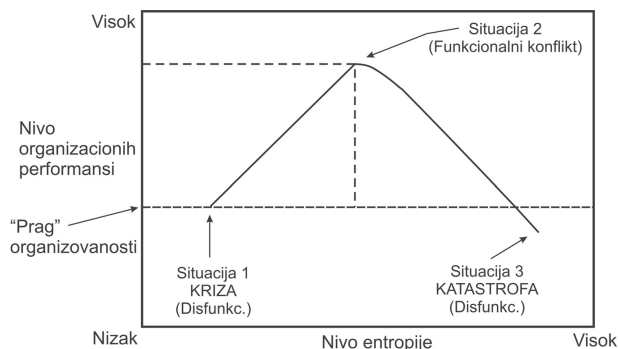
Полазећи од најновијих научних сазнања у овој области криза се може дефинисати као стање система-организације настало: неадекватним одговором на промене или стање у окружењу, услед слабог коришћења ресурса или инертности менаџмента, које резултира смањењем организованости система (повећањем ентропије) и нарушава опстанак и развој организације. Кризу решава најчешће менаџмент саме организације, а ређе уз помоћ са стране.

Конфликт (л. *conflictus*) је сукоб, судар, борба; спор, свађа. Научници који се баве овом облашћу конфликт дефинишу као стање односа у организацији између појединаца или организационих јединица-група у којима доминира појава неслагања, супротстављања или сукоба, који доводи до знатног смањења организованости система и битног угрожавања опстанка и развоја организације. Конфликт у организацији најчешће се решава уз помоћ са стране, а ређе самостално.

ФАКТОРИ ОРУЖАНЕ БОРБЕ

На ток и исход оружане борбе утичу следећи фактори (Слика 2): људски ресурси, материјални ресурси, простор, време и информације. Фактори оружане борбе су међусобно зависни, повезани, условљени и детерминисани на нивоу сукобљених страна. У конкретним просторним и временским условима квалитет и квантитет људских и материјалних ресурса и информација су од пресудног утицаја на ток и исход оружане борбе.

Слика 1. КРИЗЕ, КОНФЛИКТИ, КАТАСТРОФЕ И ЕНТРОПИЈА ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Слика 2. ФАКТОРИ ОРУЖАНЕ БОРБЕ

Људски ресурси обухватају демографски потенцијал сукобљених страна који је способан и обучен за војно ангажовање. Они пресудно утичу на ток и исход оружаних сукоба. Људски живот је неприкосновена вредност у оружаној борби.

Материјални ресурси обухватају природне, привредне, финансијске, енергетске и информационе потенцијале сукобљених страна који се ангажују за војне потребе. Обезбеђивање материјалних ресурса за војне потребе има стратешки значај за реализацију мисија и задатака Војске Србије.

Простор обухвата копно, акваторију и ваздушни простор у коме се изводе операције и својом величином и квалитетом битно утиче на ток и исход оружаних сукоба. Умешно коришћење простора, уз његову правовремену припрему и уређење, омогућава успешно извођење борбених дејстава. Тенденције у извођењу оружане борбе указују да се операције војних снага изводе с изабраних основица, али без јасно дефинисаних обележја просторне координације и поделе на фронт, позадину и дубину.

Време се испољава као: историјски период, трајање, доба дана и године и метеоролошка појава. Оружану борбу карактерише убрзавање процеса и активности, због чега време постаје један од пресудних фактора оружане борбе.

Информације, као фактор оружане борбе, изражавају расположивост знањима и подацима потребним за успешно командовање на свим нивоима, чиме се смањује неизвесност у војној делатности. Квалитет и правовременост информација су захтеви које сваки ниво командовања настоји да обезбеди.

Неке земље у факторе сврставају и *финансије*. Имајући у виду тренутну економску ситуацију код нас и у свету и важност финансија у извођењу свих активности сматра се да је немогуће успешно организовање и извођење било које активности без обезбеђења овог фактора.

УТИЦАЈ ТЕХНОЛОГИЈЕ НА ВОЂЕЊЕ РАТА И МОГУЋИ ПРАВЦИ РАЗВОЈА У БУДУЋНОСТИ

Војна техника има битан утицај на ток оружане борбе и рата у целини, а њена ефикасна употреба зависи од квалитета људства, стручних, психофизичких и других особина људи који се њиме служе, просторних и временских ограничења и постављених циљева у стратегији одбране. Отуда непосредна веза између војне технике и усвојене доктрине вођења оружане борбе (Слика 3).

СРТ развијена на новим технологијама отворила су могућност да се решење у ратном сукобу тражи првенствено у „петој димензији“ (електромагнетском спектру) и дејствима с дистанце.

Буран развој науке, технике и технологије отвориће могућности развоја новог оружја и модернизацију постојећег. На којој оријентацији ће бити тежиште зависиће од више фактора од којих су најважнији економски ниво развоја и усвојена политика на државном нивоу. Могу се издвојити четири правца:

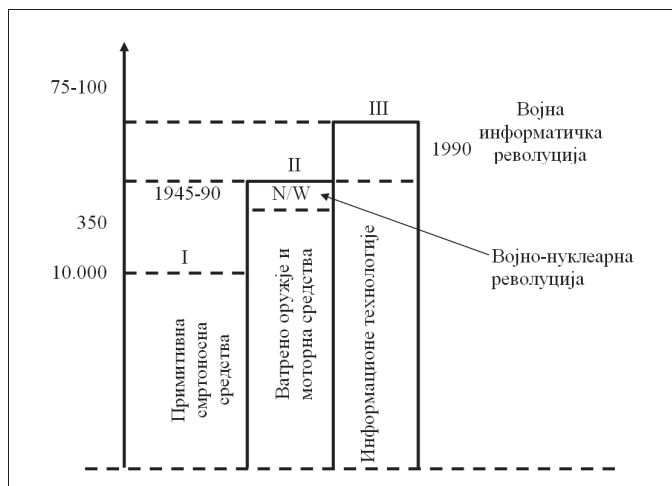
- развој информационих технологија,
- развој космичких технологија,
- усавршавање оружја за масовно уништавање и
- повећање ефикасности класичног наоружања.

Развој информационих технологија. Осамдесетих година 20. века започет је, а деведесетих убрзан, процес технолошких иновација у сфери производње и комуникација. У војној сфери, револуционарне промене настају у два важна домена: 1. домен система командовања и руковођења, веза и комуникација и 2. домен ватре и маневра на бојишту.

Када се говори о оружјима информатичке технологије мисли се на класично и друго наоружање које има развијену информатичку компоненту. Ово су компоненте техничког фактора које су већ знатним делом развијене и очекује се њихов још бржи развој:

- Прецизно навођење (ласерског, електрооптичког, инфрацрвеног, радарског, корелационог, даљиномерског, микроталасно-радиометарског, сателит-

Слика 3. ТАЛАСИ-НИВОИ РАТА

Слика 4. ОДНОС РАТНЕ ТЕХНИКЕ, СТРАТЕГИЈЕ И ДОКТРИНЕ

ског и другог навођења) такво да растурање погодака не буде веће од једног метра (0,3 до 0,9 м).

- Даљинско навођење углавном се користи за управљање беспилотним летелицама, које због низа предности налазе све ширу примену и преузимају све већи број задатака.

- Аквизиција и препознавање циља у реалном времену биће једна од карактеристика будућег ратовања и услов за употребу прецизно навођене муниције и већег дела самонавођеног оружја.

- Електронско ратовање намеће потребу развоја средстава и опреме за електронско извиђање, ометање и заштиту од ометања у ралном времену. И најмања предност у овом домену може донети велике предности на бојишту будућности и бити одлучујућа за коначан исход не само једне битке.

- Командовање и управљање мораће бити реализовано у реалном времену. Ако се претпостави могућност прикупљања, преноса, обраде и дистрибуције података и информација у реалном времену, проблем би се свео на одлучивање.

- Роботизација и аутоматизација.

Развој космичких технологија. Све су прилике да ће се даљи развој ратне и војне технике пренети у космичка пространства. За сада се у категорију космичког оружја сврставају антисателити, антиракетe, ласерско оружје, оружје на бази енергије усмереног зрачења и честица, радио фреквенцијско оружје и космичка средства даљинске детекције.

Развој оружја за масовно уништавање. У другој половини 20. века оружје за масовно уништење је углавном било у функцији одвраћања и регистрована је спорадична употреба у неким локалним ратовима. На то је утицало низ фактора, поред осталог и техничка несавршеност овог оружја, посебно када је у питању његова примена на тактичком и оперативном нивоу. Један од проблема је и контрола ефеката овог оружја, с обзиром на велике могућности његовог повратног дејства. Не треба заобићи ни питање ефикасности неких оружја за масовно уништење с обзиром на њихову високу цену и начин употребе – просторни захват неравномерно распоређених циљева, при чему се већи део енергије нерационално троши на празан простор.

Све док се налазе у наоружању и док не буду превазиђена ефикаснијим средствима, ова оружја ће се непрекидно усавршавати и при томе ће се трагати за принципијелно новим моделима без обзира да ли је реч о нуклеарном, хемијском, биолошком, геофизичком и другом оружју.

Повећање ефикасности класичног наоружања. У блиској будућности вероватно ће се побољшати квалитет класичног наоружања, повећањем ефикасности ватреног дејства. Захваљујући развоју информатичке технике, створиће се услови за поуздано погађање циљева и смањење утrophка муниције. Истовремено биће нужно да се изнађу технички одговори на тактичке захтеве за даљим развојем муниције за: 1. масовно гађање јединично умањење, а просторно увећање ефикасности – касетни пројектили; 2. јединично гађање високе ефикасности – вођени и самонавођени пројектили; 3. уништавање приоритетних и неутралисање секундарних циљева и 4. блиску – непосредну борбу, као и за ону на већим растојањима.

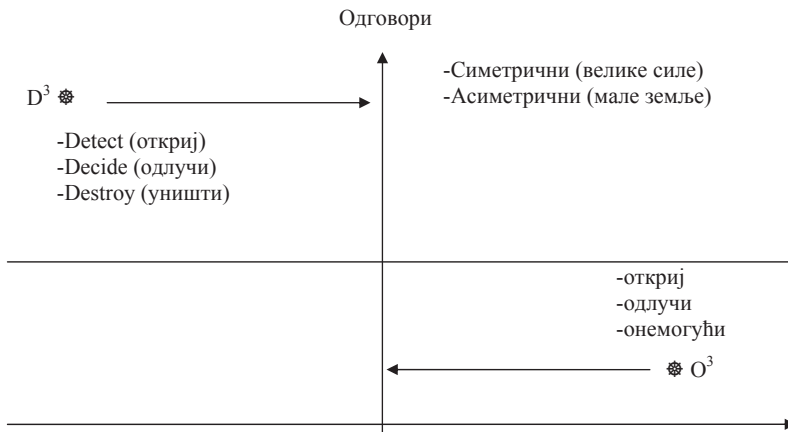
РАЗВОЈ СТРАТЕГИЈА РАТОВАЊА У БУДУЋНОСТИ

Стратегија ратовања у многоме зависи од степена развијености технологије и економског нивоа.

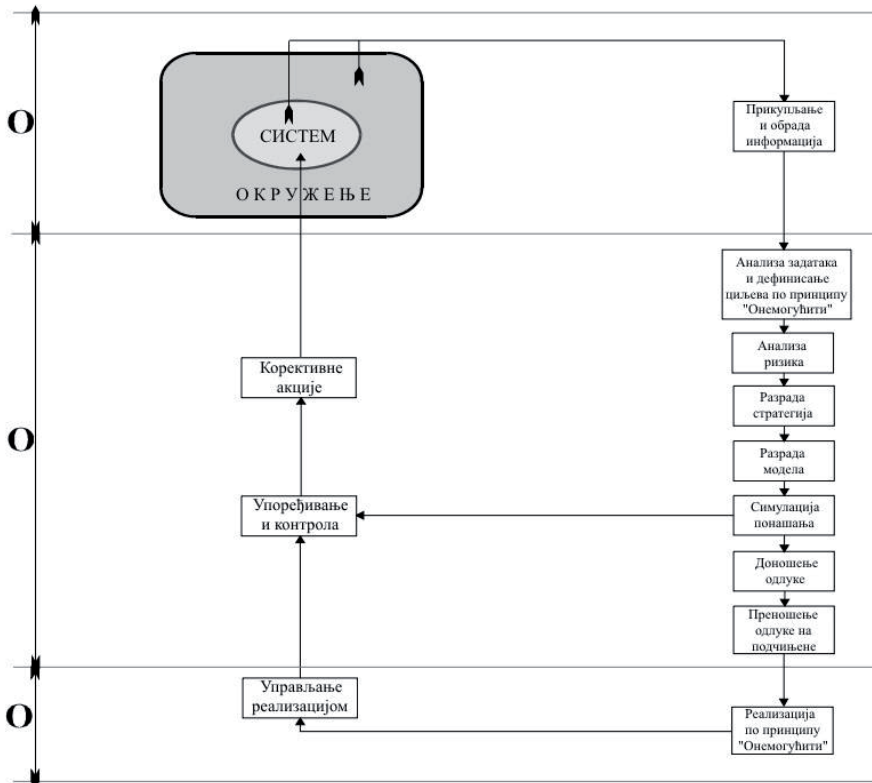
Водеће силе, посебно САД и земље чланице НАТО своје стратегије заснивају на принципу/методологији: D³ – Detect, Decide, Destroy – Откриј, одлучи и уништи (Слика 5).

Мале земље с ограниченом економском моћи и нижем степену развоја траже одговоре у асиметричном принципу: O³ – Откриј, одлучи и онемогући/омогући, која је дата на сликама 6 и 7.

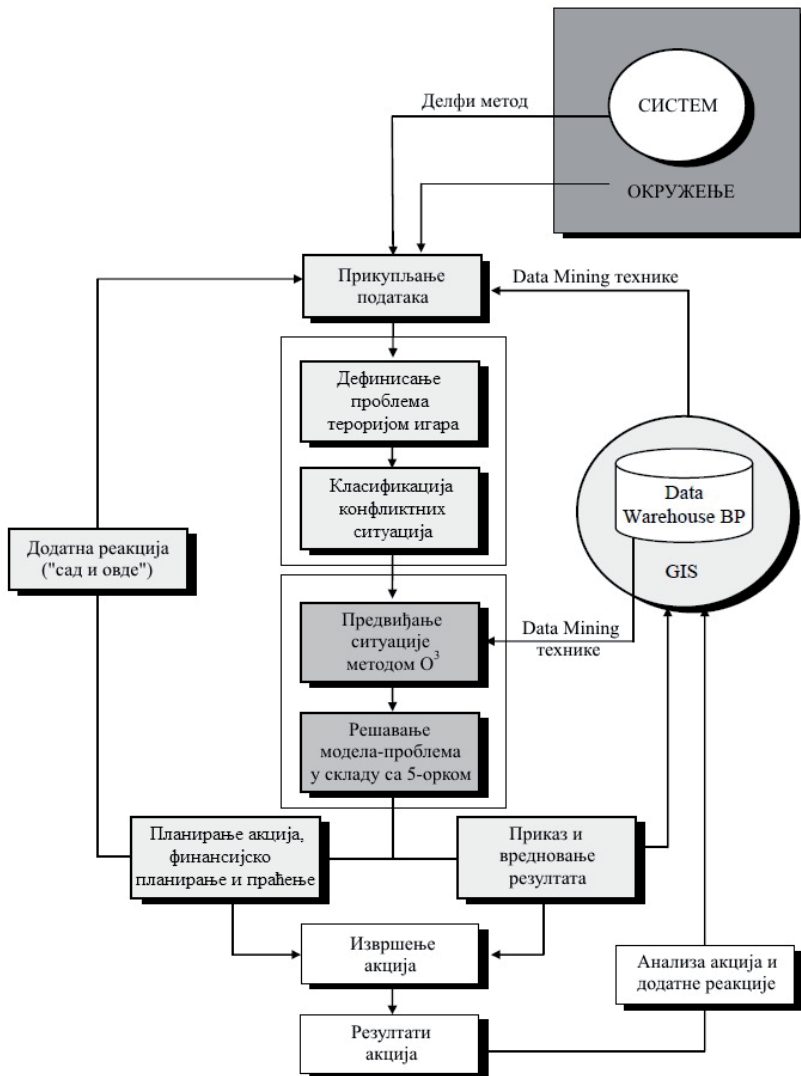
Слика 5. АСИМЕТРИЧНЕ СТРАТЕГИЈЕ

Слика 6. ПРОЦЕС ОДЛУЧИВАЊА НА СТРАТЕГИЈСКОМ НИВОУ ПРЕМА МЕТОДОЛОГИЈИ O^3 У СИСТЕМУ ОДБРАНЕ

Слика 7. ПРЕДЛОЖЕНИ ПРОЦЕС ДОНОШЕЊА ОДЛУКА

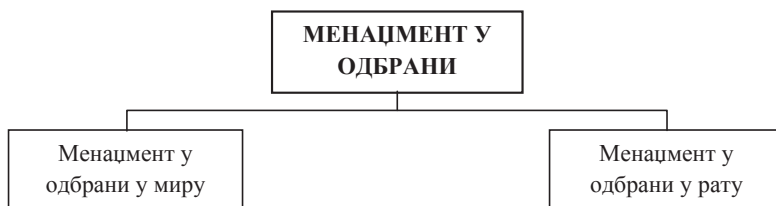
У зависности од врсте и интензитета изазова, одговориће се: „у рату – одлучном одбраном Србије сопственим снагама уз помоћ партнера и савезника и пријатељских држава; у миру – изградњом поузданог партнерства и сарадњом у обликовању повољног безбедносног окружења и одвраћањем ефикасним системом одбране“.

Реализација стратегије O^3 тежишно се ослања на менаџмент у одбрани и командовање и квалитетно образовање и обуку.

МЕНАЏМЕНТ У ОДБРАНИ И КОМАНДОВАЊЕ

Менаџмент у одбрани је теорија и пракса (наука и вештина), овлашћена група људи и процес у коме се припремају, организују и изводе активности ради ефикасног остваривања циљева система одбране у миру и рату.

Слика 8. КЛАСИФИКАЦИЈА МЕНАЏМЕНТА У ОДБРАНИ

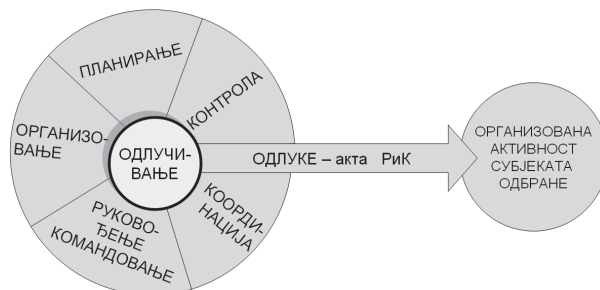
Менаџмент у одбрани у рату је део МуО кога чини теорија и пракса (наука и вештина), овлашћена група људи и процес у коме се припремају, организују и изводе активности ради ефикасног одговора одлучном одбраном свих субјеката одбране државе сопственим снагама и уз помоћ партнера, савезника и пријатељских држава.

Основни процеси у менаџменту у одбрани су:

1. Одлучивање
2. Планирање
3. Организовање
4. Координација
5. Командовање
6. Контрола

Одлучивање је централни процес у функционисању Менаџмента у одбрани и командовања, а садржи: планирање, организовање, руковођење, кадроване и контролисање. Може се представити графички, као на Слици 9.

Слика 9. ОСНОВНИ ПРОЦЕСИ У МЕНАЏМЕНТУ У ОДБРАНИ

Резултат одлучивања које је присутно у свим процесима је одлука. Одлука се може формализовати петорком (A, S, φ, X, \geq) ,

$$O = f(A, S, \varphi, X, \geq)$$

где је:

$A = \{a_i\}$ – скуп алтернатива доносиоца одлуке,

$S = \{s_j\}$ – скуп алтернатива противника,

φ – пресликавање одлуке у исход $\varphi : A \times S \rightarrow X$,

$X = \{x_{ij} | x_{ij} = \varphi(a_i, s_j)\}$ – исход одлуке–плаћање и

\geq – релација преферентности која имплицитно укључује функцију корисности.

ОБРАЗОВАЊЕ И ОБУКА ЗА ПОТРЕБЕ ОДБРАНЕ

Карактер будућег рата и улогу појединих фактора у њему, одређиваће, у основи, средства којима ће бити вођен. За вођење технолошког рата биће коришћена првенствено оружја прецизног дејства интегрисана заједно са својим платформама, са средствима командовања и руковођења, извиђања и осматрања, пријема, обраде и дистрибуције података. Средства савремених војних технологија у таквом рату, у ствари, имаће доминантну улогу. Та чињеница, међутим, не умањује улогу људског фактора, чији ће се значај мерити његовом способношћу да успешно влада савременим средствима ратне технике. Степен оспособљености људства да рукује савременим средствима ратне технике стављаће се у равн са степеном софистикованости тих средстава. Будући рат, према томе, биће рат технологије и знања, тј. њиховог споја у примени. То нас доводи до приоритетног разматрања образовања и обуке у одбрани у Републици Србији.

Основ образовања је школовани официрски и подофицирски кадар који је припремљен да по принципима савременог менаџмента и на бази наше традиције и патриотизма, руководи људима и оптимално употребљава најсофистикованију технику.

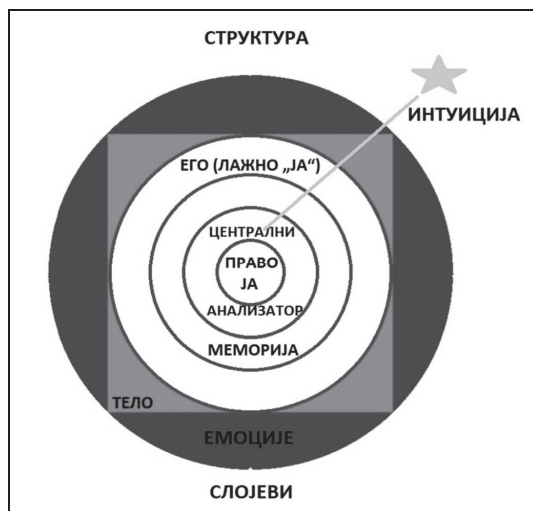
У Војној академији која је с традицијом од преко 160 година, школује се официрски кадар (активни и резервни) од најнижих до највиших стручних и научних звања. Наши официри су се морали доказивати кроз историју на бојиштима у ратовима, што су чинили на најбољи начин – професионално и високо морално, што су званичне оцене и наших противника.

Официри који су стекли академско звање магистра и доктора, заједно с искусним официрима с ратишта били су креатори војне науке и вештине која је високо котирана код нас и у иностранству.

Подофицирски кадар се школује у средњој стручној војној школи и у потпуности је оспособљен за обављање непосредних старешинских дужности у Војсци.

Војномедицинска академија је здравствена, образовна и научна установа у којој се организују и реализују последипломске студије и стручно усавршавање професионалних санитетских официра и других лица с високим образовањем. Захваљујући њиховој стручности и пожртвовању спашени су многи животи

Слика 10. СТРУКТУРА ЛИЧНОСТИ И ПРОЦЕС ДОНОШЕЊА ОДЛУКА

у рату и формирана документација која се међународно признаје по свим питањима до истрага злочина. Код нас се већ школују старешине неколико земаља, а део наших старешина се школује у иностранству.

Општи циљ обуке војника и професионалног и резервног састава јесте оспособљавање за успешно обављање функционалних дужности самостално и у оквиру јединице. Чини је војно-стручна обука, физичка обука и морално васпитање. Војно-стручна обука чини око две трећине обука, а њени резултати доприносе квалитетном понашању на бојишту у најсуровијим условима, оптималној употреби најсавременијих средстава и предузимању мера да се преживи и кад је примењено најсавременије оружје противника. Физичком обуком се стичу физичке способности и опште здравствено стање као неопходан предуслов за обављање најсложенијих задатака. Моралним васпитањем се јача способност и морална чврстина јединица, команди и установа и доприноси мотивацији и развоју вољних особина личности.

Посебно је важна емотивна стабилност која се постиже тренингом и може се свести на пет корака.

1. (1. Део: Меморија). Растеретити унутрашњу менталну структуру у сва четири наведена слоја.

2. (2. Део: Централни анализатор). Подићи ниво отворености, сензибилности, креативности и аналитичности. Вежбати смисао за стратегију и дугорочно планирање.

3. (3. Део: Доносилац одлука). Подићи ниво личне зрелости и спремности за суочавање, одговорности, одлучности и емоционалне стабилности.

4. (4. Део: Его). Ојачати саму личност, „Ја” структуру, подићи ниво личног самопоуздања и учинити Его флексибилнијим.

5. (Физички, емоционални и интуитивни ниво). Подизање физичке кондиције (вежбе дисања, анти-стрес вежбе, рекреативни, музички и тим билдинг програм). Емоционални и интуитивни тренинг.

Човек, људски фактор, припремљен стручно и физички и мотивисан да се бори за одбрану земље и њене слободе у великој мери може надокнадити техничку инфериорност. Зато нашу шансу за успешну одбрану треба тражити у квалитетном људском фактору и са што је могуће савршенијим технологијама, пре свега у домену опремања појединца и наших састава.

ЗАКЉУЧАК

На основу наведеног можемо закључити:

Мале земље своју будућност и одбрану треба да граде на асиметричној стратегији О³ ослонцем на човека, патриоту „наоружаног знањем“ и наоружањем прилагођеном савременим условима и привредним и финансијским могућностима.

Квантитативно се смањује учешће људског фактора, али се од њега тражи нови квалитет.

У складу са чињеницама да је процес доношења одлука у кризним ситуацијама првенствено ментални, умни процес, са значајним утицајем човекове телесне структуре и ума и на основу дугогодишњег, практичног домаћег и интернационалног искуства, може се закључити да је у данашњим околностима неопходна обука људских ресурса у сврху повећања личних и групних способности и потенцијала, ради остваривања најбољих могућих резултата у овом домену. На овом пољу ми имамо реалну шансу, зашто нам одају признање и наши потенцијални противници и савезници.

Индустријализација има важну улогу у избору стратегија ратовања и мора се прилагодити економским могућностима земље.

ЛИТЕРАТУРА

- Адиџес, Исак. *Дијагноза стилова ујрављања*, Прометеј, Нови Сад 1994.
- Војна енциклопедија – шом њрви*, Издање редакције Војне енциклопедије, Београд 1970.
- Вулегић, Вулета. *Војна техника и војна доктрина*, ВИЗ, Београд 2001.
- Јојрис А.; И., Морохов и С., Иванов. *А Бомба*, Наука, Москва 1980.
- Мирковић, Тодор. *Стратегија и доктрина суверена сила и блокова*, ВИЗ, Београд 2003.
- Мучибабић, Спасоје и Дане Субошић. *Систематизација менаџмента у безбедности и одбрани*, VII Скуп привредника и научника, Београд 2009.
- Мучибабић, Спасоје; Десимир Ивановић и Марија Мучибабић. *Повећање ефективности људског фактора при одлучивању у кризним ситуацијама*, рад на XXXIX Симпозијуму о операционим истраживањима, Зборник радова SYM-OP-IS 2013, Златибор, Факултет организационих наука, Београд 2013.

Мучибабић, Спасоје; Милан Бјелица, Стеван Сикимић и Бобан Ђоровић. *Неки аспекти стицања, проблеми и могућа решења у систему наука одбране (НОД)*, рад на научно стручном скупу с међународним учешћем „Науке одбране 2011“. Министарство одбране Републике Србије: Војна академија, Београд, 2011.

Мучибабић, Спасоје. *Вишекритеријумски аспекти одлучивања у конфликтним ситуацијама – докторска дисертација*, ФОН, Београд 1995.

Мучибабић, Спасоје. *Могући критерији одлучивању у одбрани по методи О³ заснованој на знању и савременим информационим технологијама*, рад на XL Симпозијуму о операционим истраживањима, Зборник радова SYM-OP-IS 2013, Златибор, Факултет организационих наука, Београд 2013.

Република Србија. *Доктрина Војске Србије*. Медија центар „Одбрана“, Београд 2010.

Спасоје, Мучибабић. *Технологија и стратегија сада и у будућности*, рад на научном скупу „Одбрабене технологије у функцији мира 2005“, Београд 2005.

POSSIBLE DEVELOPMENT OF SERBIAN DEFENSE STRATEGY RELATED TO ASYMMETRIC STRATEGIES

SPASOJE MUČIBABIĆ
mucibabicspasoje@yahoo.com

SUMMARY: At the beginning of this paper, basic terms and definitions related to national security and the place, role and importance of the Serbian Army are provided. A brief description is offered of the main factors of Serbian defence: human, material, technical, financial, information, space, and time. Starting from strategies that could potentially endanger the security of Serbia (Detect, Decide, Destroy- D³) and our potentials, a realistic strategy in asymmetric strategies area (Discover, Decide, Disable (Enable) – O³) is defined and developed. This was the basis for the defense of Yugoslavia in 1999, whose creative application in our war theater ensured that the Yugoslav Army was not defeated on the “battlefield”. Activities that will ensure the development of that strategy and the execution of the Army’s constitutional duties are proposed.

KEY WORDS: Asymmetric Strategies, O³ Strategy – (Откриј, одлучи, онемогући – Discover, Decide, Disable); Decision Making, Education and Training

МОДЕЛ ОПТИМАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

БИЉАНА СТОЈКОВИЋ¹

Министарство одбране, Управа за стратегијско планирање Сектора за политике одбране
Београд, Србија
biljana.stojkovic@mod.gov.rs

САЖЕТАК: Рад је производ интердисциплинарног истраживања и односи се на модел националне стратегије развоја. Модел наведене националне стратегије развоја је вишеваријантан, оптималан и лако применљив у пракси. Полазећи од сазнања да таква стратегија не постоји у Републици Србији, а постојећа *Национална стратегија одрживој развоја за период 2009–2017.* се односи само на три селектиране области развоја и има скромне учинке у пракси, у раду је формулисан нов модел развоја, у складу с резултатима вредносне оријентације становника добијених методом непосредног испитивања на случајном узорку од 560 испитаника. Такође, полазећи од постојећих теоријских сазнања о различитим типовима модела развоја, преко познавања принципа моделовања и оптимизације структуре сложених система, какав је, рецимо, пројектовани модел националног система развоја, овај модел има пет дефинисаних подсистема. Поред тога, оптимални модел стратегије развоја одређен је садржином три модула, од којих се први односи на идентификацију и селекцију области националног стратегијског развоја, други се односи на формулисање садржаја националне стратегије развоја као стратегијског документа, док је трећи усмерен на симулацију вишеваријантног модела националне стратегије развоја, проигравањем три могућа сценарија стратегијског развоја Републике Србије до 2020. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: модел, стратегија, развој, нација, оптимум

Наш уважени економиста Оскар Ковач је, својевремено, говорећи о сврсисходности националних стратегија развоја данас, исказао мишљење да: „Стратешки ваља размишљати управо у наизглед безизлазним ситуацијама. Тада није довољно тражити ‘промене’ већ је нужно исказати куда жељене промене треба да воде.“ [Ковач 2003: 5]. Стога, може се рећи да је овај рад о моделу оптималне стратегије развоја у потпуности посвећен том опредељењу јер му је претходило интердисциплинарно истраживање чија је сврха била одређење научних основа за изградњу модела националне стратегије развоја. Наведени модел је динамичан, вишеваријантан, оптималан и лако применљив у пракси [Стојковић 2013: 5–294].

¹ У раду су заступљени лични ставови и резултати истраживања ауторке, а не официјелни ставови Управе за стратегијско планирање СПО Министарства одбране, у којој је она запослена.

Основна метода у истраживању је била метода моделовања. У раду су уважена досадашња методолошка искуства из друштвених и природних наука, а посебно научна достигнућа у политичким, економским, војним, организационим и математичким наукама која су транспонована у мултидисциплинарни приступ у анализи феномена савременог друштва [Петровић-Пироћанац 2004, Сакан 2012] и изградњи модела националне стратегије развоја [Стојковић 2012: 33–48]. Посебно су уважени научни радови који се заснивају на економетрији примењеној у математичким и операционим истраживањима [Прашчевић и др. 2011, Форца и др. 2012], затим радови домаћих и страних економиста о оптималним стратегијама, а пре свега, Радмиле Стојановић [Стојановић 1971, 1973, 1989] и др Оскара Ковача [Ковач 2003], као и радови војних стратегиста који се односе на стратегију као теорију [Сакан 2002, Вишњић 2005, Meier et al. 2006] и вештину [Ковач и др. 2006, 2009]. Поред тога, у примени квалитативне (интуитивне) методе у прогнозирању ради разраде модела оптималне националне стратегије развоја, коришћена је вишеваријантна анализа, метода сценарија и метода тренда. На бази тих сазнања, и по узору на садржај документа *Кина–Русија 2050: Стратегија заједничког развоја* [Кузик и др. 2006], дошло се до разраде оптималног модела стратегијског развоја у Републици Србији. Истраживање је, дакле, имало реалне научне, политички неутралне и друштвено ангажоване циљеве.

КЉУЧНИ ПРОБЛЕМИ И ОСНОВНИ НАЛАЗИ

Кључни појам у истраживању је био појам „стратегија“, али имајући у виду различите теоријске приступе у одређењу тог појма [Стојковић 2009: 241–270], као и постојање 18 различитих дефиниција тог појма² [Сакан 2002: 218], потребно је нагласити да ће се под синтагмом појмова „национална стратегија развоја“ у овом раду подразумевати замисао опредмећена планом и феномен друштвене праксе који, полазећи од националних вредности и интереса, настоји да обезбеди реализацију националних циљева и приоритета развоја и осигура безбедност и благостање нације у одређеном (дугорочном) периоду.

Интересантно је споменути да двојица Ковача, економиста Оскар Ковач и војни теоретичар Митар Ковач, сматрају да велике нације започињу стратегијско планирање полазећи од властитих интереса, а мале, најпре, пажљиво процењују стратегијско окружење, а затим трагају за стратегијским решењима на националном нивоу [Ковач О. 2003: 5, Ковач М. 2003: 22]. С обзиром на то да је разматрани модел у овом раду дефинисан за националан ниво, то значи да процена стратегијског окружења заправо подразумева савладавање три основ-

2 На основу компаративне анализе дефиниција о стратегији, коју је сачинио пуковник у пензији Момчило Сакан произилази да се могу издвојити следећи основни термини, односно значења тог појма: скуп варијаната; план; идеја; систем мишљења; употреба целокупне државне моћи; материјал; хтење; акција; усмеравање снага; вештина; теорија; теорија и пракса; метод; доктрина; део политике; грана ратне вештине; систем научних знања; наука.

не врсте неизвесности: неизвесност прилика, последичну неизвесност и неизвесност реакције.

Резултат процене окружења је сазнање да савремени свет карактеришу бројне противречности, неравномерности у развоју, светска економска криза [Global Trends 2015] и појава нових безбедносних изазова, ризика и претњи [A secure Europe in a better World 2003] чији се ефекти рефлектују, не само на глобалном, него и на регионалном плану, као и на нивоу појединих држава, попут Републике Србије. Међутим, показатељи развоја најразвијенијих држава света, попут САД, Немачке, Јапана, Русије и Кине показују да је њихов успешан национални развој заснован на националним, стратегијским, дугорочним и планским развојним документима у којима су три помињане врсте неизвесности успешно савладане, односно нађени су адекватни стратегијски одговори на стратегијске изазове у савремености [Bergner 1994, Кузик и др. 2006].

Када је реч о Републици Србији, на основу историјско-компаративне анализе укупно 533 документа у истраживању, дошло се до сазнања да нема поузданих историјских и писаних података о постојању националне стратегије развоја у прошлости. Такође, на основу, анализе постојећих 105 стратегија, 1 програма и више акционих планова, усвојених у Србији у периоду од 2000. до 2013. године (закључно с Фискалном стратегијом за 2013, с пројекцијама за 2015. и 2016. годину), дошло се до сазнања да чак 20 стратегијских докумената има назив „национална стратегија“, три документа има назив „национална одржива стратегија“, 36 докумената има назив „стратегија развоја“, а преосталих 46 стратегијских докумената има назив који се односи на решавање појединих проблема у некој друштвеној области³. Међутим, и поред великог броја стратегија са префиксом „национална“, ни један од усвојених документа се не може класификовати као општа, „свеобухватна“ и/или „велика“ национална стратегија.

Прва интерресорно оријентисана стратегија усвојена у Републици Србији је *Национална стратегија одрживог развоја за период 2009–2017. године* [2008: 3–12]. Она представља видан напредак у односу на претходна стратегијска документа јер обухвата више ресурса, одржива је и заснована на научним показатељима и предвиђањима. Међутим, главни недостатак те стратегије је што се не односи на национални развој у целини, већ на развој само три селектиране области друштвеног живота: економски систем, социјални систем и на екологију. Изван оквира поменуте стратегије одрживог развоја остају бројна и суштинска питања српског друштва, као што су обезбеђење: мира и безбедности (а посебно решавање проблема криминала и корупције); суверенитета и интегритета земље (што се посебно односи на статус АП Косово и Метохија у оквиру Републике Србије); статуса и права српског народа у земљама у окружењу и дијаспори; решавање повратка избеглих и интерно расељених лица и њихових имовинских права, итд. Поред тога, пратећи и анализирајући ефекте спровођења те стратегије у пракси у периоду од 2009–2011. године, на основу

3 Подаци о наведеним стратегијским документима и увид у њихов садржај се могу добити на Интернет адреси Владе Републике Србије: <http://www.Vlada.Republike.Srbije/dokumenta.strategije.rs>.

укупно 77 дефинисаних показатеља развоја, од којих у овом раду издвајамо неколико најзначајнијих, може се закључити да наведена стратегија није остварила значајне резултате у приоритетним областима развоја (табела 1).

Примера ради, привреда Републике Србије у периоду спровођења ове стратегије од краја 2008. до краја 2012. године, није постала конкурентна тржишна привреда. Ако се има у виду да је најважнији макроекономски агрегат бруто домаћи производ (БДП), који представља меру укупне економске активности свих резидентних институционалних јединица, при чему је обухваћена производња материјалних добара и свих врста услуга, онда пад БДП од 1,9%, у 2012. у односу на претходну годину је далеко од пројектованих 4% (или идеалних 15%, колико бележе поједине земље у успону). Поред тога, пад физичког обима индустријске производње од 3,4% у 2012. години или процењени пад физичког обима пољопривредне производње од чак 17,5% у 2012. години у односу на показатеље у 2011. години су крајње забрињавајући⁴. Вредност изведених радова у грађевинарству с растом од 3,7% и раст у области телекомуникација од 17,2% нису били довољни да извуку српску привреду из кризе. Наведеним показатељима треба придодати податак Републичког завода за статистику да је број запослених у 2012. години мањи за 1,1% у односу на претходну, док у исто време, према Анкети о радној снази, стопа незапослености у 2012. години бележи рекордних 25,5%. Зараде без пореза и доприноса су веће у 2012. години, у односу на 2011. за 9,3%, а реално за 1,4%, док је промет у трговини на мало порастао за 15,5% у 2012. у односу на 2011. годину. Стога се процењује да ће стопа инфлације у 2013. години изнети 13%.⁵

Посматрано у периоду спровођења ове стратегије, од 2009. до 2012. године, мере економске политике нису дале жељени ефект. Такође, није дошло ни до адекватне искоришћености постојећих људских, материјалних и природних ресурса, што илуструју показатељи који говоре о паду индустријске производње, паду зарада и паду укупне куповне моћи становништва, тј. пада промета у трговини на мало. До позитивних трендова дошло је само услед благог повећања улагања, нарочито у грађевинарству. С друге стране, чињеница је да се позитивни трендови услед равномернијег регионалног развоја и повећања броја пројеката који се баве заштитом животне средине, нису битно одразили на укупни економски развој земље. Дакле, с економског становишта посматрано, модел стратегије одрживог развоја није дао очекиване позитивне резултате у пракси и, што би се рекло, доведена је у питање и сама „одрживост“ *Националне стратегије одрживог развоја*.

Стога је умесно поставити питање зашто је у раду садржано опредељење за израду модела оптималне, а не, рецимо, неког новог модела одрживе стратегије развоја у Србији? Ако занемаримо већ наведене разлоге, треба имати у виду да је стратегијско планирање врло сложен процес у који је укључено више

4 Подаци у раду изнети на основу *Саопштења Републичког завода за статистику* КС 10. – Београд: број 350 – год. LXII, 28.12.2012.

5 Подаци у садржани у табели су креирани на основу података изнетих у *Саопштењу Републичког завода за статистику* КС 10. – Београд: број 350 – год. LXII, 28.12.2012.

Табела 1. ВАЖНИ ИНДЕКСИ ЕКОНОМСКИХ КРЕТАЊА КАО ПОКАЗАТЕЉИ УСПЕШНОСТИ НАЦИОНАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА, НА ГОДИШЊЕМ НИВОУ, ЗА ПЕРИОД 2008–2012.

Индекси претходна година=100

Показатељи	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
БДП (БНП)	103,8	96,5	101,0	101,6	98,1
Пољопривреда – физички обим производње	108,5	101,0	99,4	100,9	82,5
Индустрија– физички обим производње	101,1	87,9	102,5	102,1	96,6
Грађевинарство– физички обим производње	104,2	80,1	93,7	118,9	103,7
Промет у трговини на мало	106,7	85,1	100,5	82,0	97,5
Извоз, мил. евра	115,5	80,2	124,0	114,2	107,4
Увоз, мил. евра	118,1	69,8	109,7	114,7	106,2
Угоститељство – сталне цене	101,1	88,8	99,5	101,6	98,5
Туризам, ноћења	100,1	92,2	94,9	103,6	97,3
Саобраћај – укупно	107,0	100,4	107,7	108,8	99,9
Телекомуникације	139,5	128,9	106,3	114,9	117,2
Запослени – укупно	99,9	94,5	95,1	97,2	98,9
Просечне зараде – номиналне	118,0	108,8	107,6	111,2	109,3
Просечне зараде –реалне	103,9	100,2	100,7	100,2	101,4
Стопа незапослености (април)	13,3	15,6	19,2	22,2	25,5

актера и стручњака различитих профила, стога овај рад полази од модела *свирашејије као мултиваријантној илани* због мултисекторске природе националне стратегије развоја, као документа и феномена у пракси. Дакле, модел наведене националне стратегије развоја, у студији случаја Републике Србије, је вишеваријантан и оптималан. При том, треба имати у виду да се под појмом „оптималан“, (лат. *optimum*) подразумева оно што је најбоље, најповољније, док се под појмом „оптимизација“ подразумева налажење скупа најповољнијих услова [Вујаклија 1988: 637].

ПРОЈЕКТОВАЊЕ МОДЕЛА НАЦИОНАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Полазећи од постојећих теоријских сазнања о различитим типовима модела развоја, преко познавања принципа моделовања и структуре сложених система, дошло се до избора релативно новог модела дугорочног развоја на на-

ционалном нивоу. За разлику од *класичној модела развоја*⁶, *линијској модела*⁷, *интерактивној модела*⁸, или већ помињаног, *модела одрживој развоја*⁹, *модел националној сисџема развоја* је динамички, што подразумева мерење промена и израду корективних мера и оптималан што значи, поједностављено речено, да је усмерен ка остваривању максималних добитака уз минималне губитке. Оптимални модел стратегије развоја у овом раду одређен је садржином три модула. Разматрани модел дефинисан је: 1. по обухвату друштвеног фактора за српску нацију; 2. по обухвату територије за простор Републике Србије; 3. по фактору време за период до 2020. године.

У Модулу 1 је прецизирано шта формулација поменуе стратегије подразумева, односно чиме је условљен њен садржај, а то су следећи елементи: 1. националне вредности; 2. национални циљеви; 3. национални приоритети; 4. међународно окружење; 5. критеријуми оптимизације; 6. индикатори успешности; 7. управљачки параметри (слика 1). Сваки од наведених елемената је био предмет даљег егзактног истраживања, чије резултате, из разумљивих разлога, не можемо детаљније изложити у овом раду. Међутим, важно је нагласити да је *иојективани модел националној сисџема развоја* дефинисанан с *иетј иодсисџема развоја*, на основу модела националне стратегије развоја (Републике Србије). Другим речима, пројектовани модел подразумева интеграцију пет посебних елемената, заправо посебних модела развоја пет подсистема, с карактеристика-ма промена којима се циљно у дугорочном периоду желе постићи:

1. интегрисан *сисџем националне безбедности*,
2. реформисан *национални иолиџички сисџем*,
3. ефикасан *национални економски сисџем*,
4. функционалан *иравосудни и социјални сисџем*,
5. интегрисан *сисџем националној кулџурној развоја* (образовање, наука, уметност, религија, традиција, медији, забава).

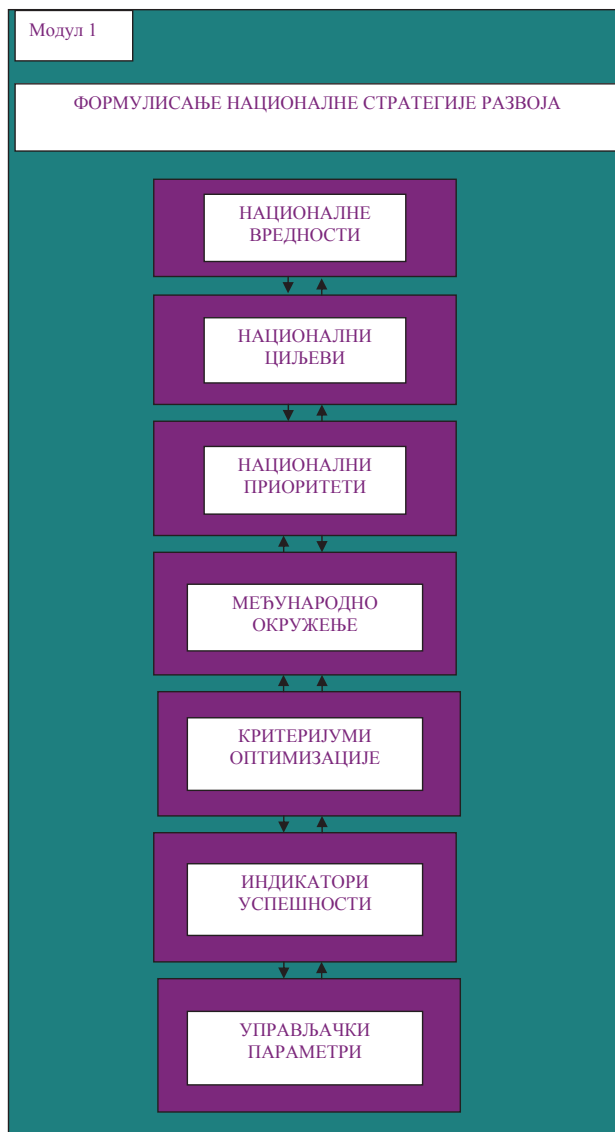
У наставку пројектовања модела националног развоја, као и пет наведених подсистема, предвиђена је реализација седам фаза:

1. Дефинисање пројектних задатака на основу Националне стратегије развоја (Републике Србије);
2. Формирање националног пројектног тима с пет потпројектних тимова и избор метода и техника;
3. Процена стања и тенденција у окружењу;
4. Утврђивање (мерење) постојећег стања (мапирање националног система и пет подсистема);

6 Који подразумева употребу анализе и синтезе и данас готово да нема значајнију употребну вредност у решавању организационих проблема – напомена Б. С.
 7 Који даје снимак постојећег стања, анализу постојећег стања, предлог потребних решења и реализације, као и контролу развоја – напомена Б. С.
 8 Који, поред осталог, даје преглед стања и тенденција у окружењу и одржавање и усавршавање модела – напомена Б. С.
 9 Који се базира на SWOT анализи постојећих усвојених стратегијских докумената и надоградњи концепта одрживог развоја у три области развоја – економија, социјална област и заштита животне средине (екологија) – напомена Б. С.

5. Моделирање националног система и пет селектованих подсистема;
 6. Интеграција пет модела системског развоја и примена пројектованог националног модела у координацији с моделима развоја подсистема;
 7. Праћење ефеката пројеката у пракси и усавршавање модела.
- При пројектовању модела националног развоја, задатак је операционализован до степена који омогућује пројектовање *макро, мезо и микро организацио-*

Слика 1. ФОРМУЛИСАЊЕ НАЦИОНАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА

них модела националној развоја¹⁰. При том се имало у виду да се организациони модел може применити у пракси само ако се основни задатак – национални развој, рашчлани на поједине активности до таквог нивоа прецизности да омогућава њихово додељивање појединим носиоцима функционалних задатака, односно организационим јединицама у систему.

На основу оригиналног теоријског модела националне стратегије развоја изложеног у три модула, произилази закључак да се могу идентификовати и области друштвеног живота на које се предмет бављења националне стратегије развоја Републике Србије односи, а то су у поменутом моделу:

1. безбедност (укључујући и одбрану),
2. политика,
3. економија,
4. право и социјална правда,
5. култура (религија, образовање, наука, уметност, медији, забава).

На основу анализе стратегијских докумената из земље и иностранства, дато је и потенцијално одређење садржаја будућег стратегијског документа, у Модулу 2, прецизирањем да национална стратегија развоја Републике Србије треба да се састоји из следећих поглавља:

- увод;
- стратешка процена;
- визија и мисија;
- стратешки циљеви;
- план за спровођење стратегије;
- систем праћења, контроле и извештавања о спровођењу стратегије.

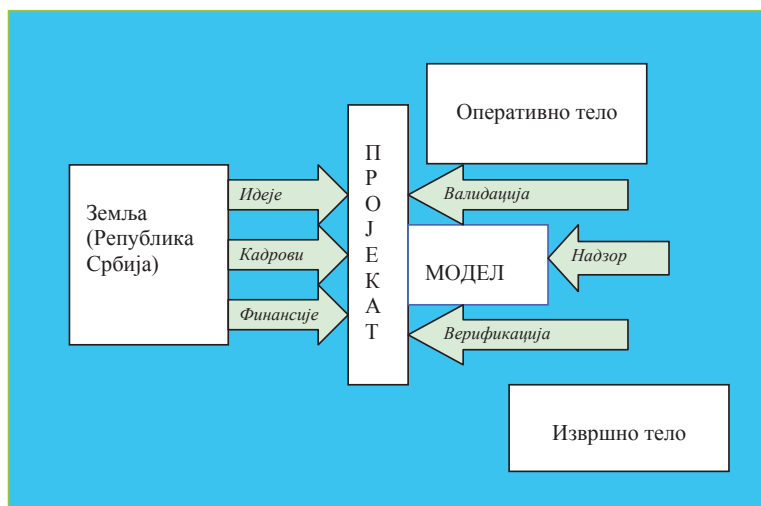
У оквиру Модула 3 извршена је симулација вишеваријантног модела националне стратегије развоја, проигравањем *џири мојућа сценарија* националног стратегијског развоја (NSR).

Такође, с обзиром да је познато да је стратегијско планирање националног развоја процес који одређењем циљева, активности и носилаца активности, рокова и сл. ослобађа систем од неизвесности различите врсте, израдом стратегије се помаже нацији да постигне жељене циљеве. На основу те стратегије приступа се стратегијском планирању развоја и осталих изабраних области друштвеног живота. У наведеном контексту, приликом израде стратегије подразумева се да наведена стратегија, као замисао и конкретан план, садржи улазне компоненте на основу којих се развијају посебни пројекти и програми као подршка у спровођењу националне стратегије развоја у пракси (слика 2).

У даљој операционализацији рада на пројекту националног система развоја, на основу стратегијског плана развоја, предвиђено је прецизно дефинисање параметара који се односе на: *активности, време и њихове ресурсе* (идеје, кадрови, финансије), уз предвиђену валидацију, надзор и верификацију пројекта.

10 Под „задатком“ се подразумевају планиране активности појединаца и организационих јединица којима се остварује циљ и постиже резултат.

Слика 2. ПРОЈЕКТОВАЊЕ МОДЕЛА НАЦИОНАЛНОГ СИСТЕМА РАЗВОЈА НА ОСНОВУ СТРАТЕГИЈСКОГ ПЛАНА РАЗВОЈА

Критеријуми оптимизације у овом раду заснивали су се на стратешкој „игри на разлици“ која подразумева комбинацију различитих фактора, чак парова супротности, а не само факторе с позитивним дејством, чиме се добија реалнији приступ планирању и могућност предвиђања максимално позитивног, односно максимално негативног ефекта. Међутим, избор тих варијанти није насумичан, већ заснован на објективним критеријумима: вероватноће, мерљивости и корисности.

У вези с тим, разматрана су три могућа сценарија националног стратегијског развоја (NSR), који су према критеријуму вероватноће: један врло вероватан – сценарио „А“ (SAVv); други вероватан – сценарио „В“ (SBv); и трећи мало вероватан – сценарио „С“, (SCmv).

Другим речима, $NSR = SAVv + SBv + SCmv$ представља математички израз наведене импликације у раду.

Сценарио „А“, подразумева постојање независне варијабле (NV) дефинисане као опредељење Републике Србије за избор неутралне позиције у међународним односима, и две зависне варијабле (ZV): 1. Република Србија је активна у Организацији Уједињених нација и у Покрету несврстаних (ZV1) и 2. Република Србија је активна у БРИК (ZV2). У три подсценарија сценарија „А“, детаљније се разматрају максимални добици и минимални губици по постављени циљ и задатак тј. *интегрисани национални систем безбедности* и у односу на дефинисани национални приоритет – *очување Косова и Метохије у оквиру Србије*, а услед великог броја ограничавајућих фактора. Дакле, имајући у виду одређења наведених скраћеница, три селектиране импликације вероватноће у првом сценарију гласе:

$WSAvv\ 1 \Leftrightarrow NV\ max + ZV1\ max + ZV2\ min;$

$WSAvv\ 2 \Leftrightarrow NV\ max + ZV1\ min + ZV2\ max;$

$WSAvv\ 3 \Leftrightarrow NV\ min + ZV1\ max + ZV2\ max.$

Без обзира на специфичности три подсценарија, у начелу, опција првог сценарија „А“ подразумева да су национални интереси и циљеви усаглашени, реални и засновани на широкој подршци народа, што са становишта безбедносног аспекта *јружа мојућности развоја интјеірисаној националној система безбедности.*

На сличан начин је разматран и други сценарио „В“ који полази од вероватне опције уласка Републике Србије у чланство Европске уније (ЕУ) и трећи сценарио „С“ који полази од мало вероватне опције уласка Републике Србије у чланство Северноатлантског пакта (НАТО), с адекватним подсценаријима.

ЗАКЉУЧАК

Историјско-компаративном анализом узорка од укупно 533 документа и квалитативном анализом 105 стратегијских докумената, усвојених у Републици Србији у периоду 2000–2013. године, долази се до сазнања да у Србији не постоји национална, „кровна“, „тотална“, тј. „стратегија свих стратегија“, која садржи утврђене националне вредности, националне интересе, националне приоритете и националне циљеве, из које би требало да проистекне национална стратегија развоја. Постојећа *Национална стратегија одрживог развоја за период 2009–2017. године*, иако представља видан напредак у стратегијском планирању, није у довољној мери мобилисала и мотивисала субјекте у друштву у остваривању постављених циљева развоја и није дала ефективне и ефикасне резултате одрживог развоја посебно у економској области и социјалној области развоја друштва. Осим тога, она је занемарила решавање низа веома значајних друштвених питања, а у првом реду проблем суверенитета и интегритета земље, спречавања криминала и корупције и сл. Стога је закључак овог рада да је у Републици Србији *иошредно јрисјуијији изради националне стратегије, националне стратегије развоја, а зајим и националне стратегије интјеіралне безбедности.*

Посебно је значајна израда националне стратегије развоја (Републике Србије) јер би њен садржај одређивао путеве развоја српске нације у наредном периоду. Такође, наведени документ би морао да буде сажет и довољно конкретан да би га могао разумети сваки грађанин и грађанка и да једнако мобилишуће делује на све актере у друштву. У њему би, свакако, морали да превагну елементи економског и безбедносног развоја, први као покретачи прогреса, други као „осигурачи точкава развоја“, али нема дилеме да би такав модел стратегије требало да буде оптималан и динамичан, по угледу на теоријски модел разрађен у овом раду. По начину израде и примене такав документ би нужно био мултисекторског типа. Модел такве стратегије, који је понуђен у овом раду, је лако применљив у пракси и представља један од могућих начина активног и креативног промишљања будућности српске нације.

ЛИТЕРАТУРА

- Вишњић, Душан. *Стирајтеија државе као судбина нације*. Сектор за људске ресурсе и Институт ратне вештине, Министарство одбране, Београд 2005.
- Вујаклија, Милан. *Лексикон стираних речи и израза*. Просвета, Београд 1983.
- Интернет сајт Владе Републике Србије: <http://www.Vlada.Republike.Srbije/dokumenta.strategije.rs>, Београд, 2013.
- Ковач, Митар и Дејан Стојковић. *Стирајтеијско иланирање одбране*. Војноиздавачки завод, Војна књига, Београд 2009.
- Ковач, Митар. *Стирајтеијска и докџринарна докуменџа националне безбедности*, Свет књиге, Београд 2003.
- Ковач, Оскар. *Стирајтеија џривредној развоја у несџабилним условима*. Излагање на научном скупу САНУ под називом: „Сврсисходности националних стирајтеија развоја данас“, објављено у едџици „Научни скупови“, Књига 23. Одељење друштвених наука САНУ, – Београд 2003.
- Кузик, Н.Б. и М. Л. Титаренко. *Кџпай–Россиа 2050: стирајтеија соразвиџиџа*. Институт Дальнего Востока РАН и Институт Экономических стратегий, Москва 2006.
- Национална стратегија одрживог развоја за период 2009–2017. *Службени иласник РС*, број 57/08, Београд 2008.
- Петровић–Пироћанац, Зоран. *Мали џојмовник џеоџолиџиџе*. Центар за геополитичке студије Југоисток и Институт за политичке студије, Београд 2004.
- Прашчевић, Живојин и Наташа Прашчевић. *Опџимџација реализације пројекта помоћу чланова ројева. Зборник радова са XXXVIII Симџозиџума о џџерационим исџџраживањима (SYM-OP-IS)*, Златибор 2011.
- Сакан, Момчило. *Геџолиџиџка у савременом свеџу*. Независни универзитет Бања Лука – НУБЛ, Бања Лука 2012.
- Сакан, Момчило. *Дефинисање стирајтеије*. *Војно дело*, број 2–3, Београд 2002.
- Саџишџења Реџудличкој завода за стџаџистџиџку* КС 10, број 350 – год. LXII, Београд 28. 12. 2012.
- Стојановић, Радмила. *Избор џџџималне стирајтеије џривредној развоја у малој земљи самоџравној каракџера*. реферат на IV Конгресу Савеза економџста Југославије, *Економџстџ*, бр. 3–4, Београд:1971.
- Стојановић, Радмила. *џџџимална стирајтеија џривредној развоја*, Савремена администраџија, .– Београд 1973.
- Стојановић, Радмила. *Теџрија џривредној развоја у џрећој џџехнолошкој револуџији*. Савремена администраџија, Београд 1989.
- Стојковић, Биљана. *Security Aspects of National development Strategy of the Republic of Serbia. Безбедности*, Година LIV, број 3, Београд 2012.
- Стојковић, Биљана. *Безбедности асџекџи националне стирајтеије развоја*. (докторска дисертација) Војна академија Универзитета одбране, Београд 2013.
- Стојковић, Биљана. *Различџиџи џрџсџџџи у џџџреџи џџџа стирајтеија у савременом добу*. *Војно дело*, бр 3, Београд 2009.
- Стратегија националне безбедности Републике Србије. *Службени иласник Р. Срџије*, број 88/09. Београд 2009.

Форца, Божидар и Биљана Стојковић. *Оптимизација модела система безбедности у сиратијском планирању*, Зборнику радова с научној скупи о операционим иситраживањима (SYM-OP-IS), Тапа 2012.

A secure Europe in a better World – European Security Strategy. Internet: <http://www.iue.eu.int/cms3fo/showpage.asp?id=391&lang=en>; Brussels 12. December 2003.

Bergner, T. Jeffrey. *Novi svetski poreadak, nove supersile: Nemačka, Japan, SAD*, Beletra, Beograd 1994.

Global Trends 2015: A Dialogue About the Future With Nongovernment Experts.: National Intelligence Council, CIA, Internet

http://www.cia.gov/nic/pubs/2015_files/2015.htm, Langley, December 2000.

Meier, Ernst-Christoph; Klaus-Michael Nelte und Heinz-Uwe Schäfer. *Wörterbuch zur Sicherheitspolitik – Deutschland in einem veränderten internationalen Umfeld*, Verlag E.S. Mittler & Sohn, Hamburg 2006.

AN OPTIMAL DEVELOPMENT STRATEGY MODEL FOR THE REPUBLIC OF SERBIA

BILJANA STOJKOVIĆ

Ministry of Defense, Defence Policy Sector, Directorate for Strategic Planning, Belgrade, Serbia
biljana.stojkovic@mod.gov.rs

SUMMARY: This paper is a product of interdisciplinary research related to the model of national development strategies. The model of this national development strategy is multi-sectoral, optimal and easy to apply in practice. Taking into account that such a strategy does not exist in the Republic of Serbia, and that the current *National Strategy for Sustainable Development for the Period 2009–2017* applies only to three selected areas of development and has modest effects in practice, the paper formulated a new development model, according to the results of a value orientation of the population obtained using a direct survey of a random sample of 560 respondents. Starting from existing theoretical knowledge regarding the different types of development models, and knowledge of the principles of modeling and optimization of the structure of complex systems, such as, for example, the projected model of the national system of development, this model has five defined subsystems. In addition, the optimal model of development strategy is determined by the contents of three modules: the first relates to the identification and selection of areas of strategic national development, the second relates to the formulation of a national strategy for content development as a strategic document, while the third focuses on a simulation of multivariate models of national strategy development, running three possible scenarios of strategic development of the Republic of Serbia up to 2020.

KEY WORDS: model, strategy, development, nation, optimum

КРИЗА МЕДИЈА И СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА СРБИЈЕ: КАКО ЈЕ МОГУЋЕ ПОСРЕДОВАТИ У СТВАРАЊУ ЈАВНОСТИ ЗА ПРОМЕНУ STATUSA QUO?

СЛОБОДАН РЕЉИЋ

relicars@gmail.com

САЖЕТАК: Један од најтежих задатака друштва у кризи је да успостави дијагнозу проблема с којима се мора суочити. У том сложеном процесу интелектуална елита мора да критички анализира структуру *statusa quo*, прикупи најбоља знања из других друштава, а онда то пролази провере јавности и кроз процес „подруштвљавања“ даје се грађанима, јер без њихове спремности на акцију ништа се не може покренути. Медијске структуре у Србији су, пре свега процесом приватизације, толико разорене да нису способне да одиграју ту улогу. Подизање медија „за“ демократију, у ситуацији када су они у предбанкротном стању а државна политика притиснута споља све усмерава ка тоталној приватизацији, ставља политичку елиту и друштво на супростављене позиције. Решења из прошлих криза су била да а) елите отворе јавно мњење за гласове одоздо, или б) да друштво мора да то учини користећи као аргумент исконско право западне цивилизације – право на побуну.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: моћ, корпорација, интелектуалац, елита, позни капитализам, приватизација, „четврти свет“

Revolt is right of the people.
John Locke

1.

На почетку је био крај, написао је аустријски интелектуалац Ханес Хофбауер у анализи пута „од Drang nach Osten до интеграције периферије у ЕУ“ [Хофбауер 2004: 11]. Опаска се односи на амбивалентност процеса који су деведесетих здушно подржавани и на Истоку и на Западу. За оне који су се у хаосу снашли и постали „источноевропске нове елите“ то је „учвршћивње политичког утицаја“ и могућност сталног подгрејавања гад још недемистификоване илузије о „модернизацији својих друштава у *неоимперијалном контексту*“. На Западу је криза из седамдесетих љуљала многе позиције, па се „неуморно објашњавало колико је повећање ЕУ на Истоку значајно за *власитији економски ојсџанак*“ [Хофбауер 2004: 9].

У разореним јавним мњењима на Истоку никад није ни размађијана колективна хистерија: како противник који је истрајно и темељно рушио њихов привредни и војни систем може у трену да се претвори у носиоца њихове консоли-

дације? И као у сведочењима о моћи ђавољих опсена, над Истоком већ четврт века лебди фатаморгана: Запад разара њихову привреду и одбрану до пепела, а и успева да то претвори у наду понижаваних да ће из тога изаћи јачи, богатији, моћнији!? Главни проносиоци те опсенарске паучине су медији. У њима је тај надумни парадокс, слика без сенки – и стаје у две магичне речи: *транзиција* и *реформе*. Било какав покушај објашњења како нас то гура у опадање осуђен је на оркестриран презир и екскомуникацију из јавности. А наочиглед свих, српска држава је суверенитет делегирала у Брисел, правда се може добити у Стразбуру, нема нашег закона без печата Венецијанске комисије. Српска јавност живи с рефреном како се овде ништа добро не може ни смислити, ни урадити. А озбиљне расправе о путевима изласка у којима би се неко усудио да се не држи ММФ, Светске банке, Европског савета су изван интересовања медија и третирају се као месечарско верање по крововима.

Појам *капитализам*, кључни за било какву расправу, у српском јавном мњењу сав је у облацима, недодирљив. Док смо пливали у блату транзиције усталило се да је сасвим довољно да се стреми ка аморфном и бесполном „демократском друштву“ у коме је прескакано помињање начина производње, а свакако срамота бејаше говорити о дистрибуцији БДП. Неки професори су од тога направили науку која је доказивала „да се нама све ово и дешава“, јер брињемо о подели уместо да ћутимо и радимо. Искристалисало се да је за грађанина најважније да може да гласа, да су му је највећа брига избори, а да је јести, пити и обући се „приватна ствар“. Чему дилема: социјализам је злокоб, а наспрот њега је – савремено и богато друштво. Кључни аргумент је био: ако је критика Запада основана, зашто сви желе да иду тамо да раде? И данас имамо – десетковану индустрију, дезорганизовану пољопривреду, банке и трговачки ланци су у страним рукама и војску која показује „моћ“ само на годишњим поделама диплома а једина респектабилна јединица јој је војни оркестар; али јавност се сстрашћу и бригом баца на изборе и рејтинге. Нисмо обучени да целовито разматрамо разлоге. Зато наша јавност и говори о великој глобалној друштвеној кризи као о елементарној непогоди. Не зна се одакле градоносни облаци долазе и друштво се не усмерава на одбрану.

Али да би се латила стварања било какве стратегије, јавност би морала да се суочи са стањем „цивилизације капитализма“, како је друштвени конгломерат који обухвата целину савременог друштва називао Јозеф Шумпетер (Joseph Schumpeter). Ваљало би се одредити и према оцени Маркузеа (Herbert Marcuse) да живимо у „позном капитализму“ у коме су поправке система вероватно залудан посао, или Џона Кенета Галбрајта (John Kenneth Galbraith) који је огласио да је нетранспарентни и нелиберални, корпоративни начин продукције створио „нову индустријску државу“. Посебно би ваљало имати јавну оцену о размерама Велике кризе – како стање после слома у Вол-стриту 2008. назива нобеловац Пол Кругман (Paul Krugman). И да ли је, ипак, реч о Великој депресији, што се све чешће чује као опис рецесије која се продужава. То би нам давало елементе за колективно разрешење дилеме: да ли је Србији потребна „стратегија развоја“ или „стратегија опстанка“.

2.

У савременом друштву моћ је распоређена на четири пункта: први су гостасне, *тирансационалне корпорације*, које према себи уређују, други пункт – *капиталистичку државу*, која као непрегледан механизам кафкијанских димензија успоставља бирократизоване структуре а које у многим пределима постају самодоволне; трећи пункт је *војни естаблишмент*, урастао и у државу и у велики бизнис, а у крајњој линији недодирљив; а четврти пункт су *медији* – који су се од „контролора друштва“ (*watch dogs*) у либералним ортодоксним пројекцијама у „позном капитализму“ прометнули у *индустрију свесћи* која је концентрисана на претварања активног грађанина у блазираног потрошача и – одржавање *statusa quo* [Galbraith 1987: 133–167].

Овај механизам пре свега осликава водећу државу западног света – САД, а у новоподигнутим глобалним силама БРИКС (Бразил, Русија, Индија, Кина и Јужна Африка) трпи битну промену – у овим земљама чији је привредни раст две деценије експлозиван, на првом месту је држава, а корпоративизам се означава погрдно као „тајкунски“ или „олигаршки“ и систематски се ставља под државну контролу. Разлика је битна, јер – у САД корпоративни капитал располаже својом државом, а у Русији и Кини (где је то најочигледније) на изборима легитимисана политичка елита је овлашћена да кроти капитал и успоставља систем прерасподеле произведених вредности, а што за циљ има смањење сиромаштва, контролу тајкунске похлепе, заштиту од неконтролисане спољне пљачке и – репозиционирање мултиполарног света глобалне моћи. Нашој традицији, где либерализам никад није укорењен, ближи је, а нашим потребама извесно пријемчивији систем у коме је водећа улога државе.

У савременом свету моћ се згуснула, тј. постала је тоталитарнија. Еволуирала је од Веберовог (Max Weber) времена кад „представља изгледе да се у оквиру једног друштвеног односа спроведе сопствена воља упркос отпору, без обзира на то на чему се заснивају ти изгледи“ [Вебер 1976: 37], до „друге димензије“ кад – „А улаже енергију у стварање или учвршћивање друштвених и политичких вредности и институционалне праксе које *ограничавају делокрућ политичког процеса на јавно размајрање питања релативно безопасних за њега* самог, уз искључивање свих других. У мери у којој А успева да ово постигне, Б је *ипактично сиречен да сиви на дневни ред* било које питање која начином свог решавања могу озбиљно да угрозе А-ов скуп преференција“ [Бакрак и Барац 2006: 60; *курзив С. Р.*]. Таква моћ доводи слабе у ситуацију да „доносе неодлуке“. Конкретно, „особе и групе оријентисане на *status quo* утичу на оне вредности заједнице и оне политичке институције... које имају тенденцију да ограниче делокруг стварног одлучивања на ‘безбедна’ питања“ [Бакрак и Барац 2006: 67].

„Трећа димензија моћи“, како ју је описао амерички социолог Стивен Лукас (Stephen Lucas), у фокус уводи стање кад „Б има интересе којих није свестан“ и због тога „не осећа незадовољство, па онда нема ни сукоба“ [Антонић 2006: 23]. То је „главна димензија моћи у савременом свету“ [Антонић 2006: 7]. Поједин-

це, импотентне носиоце демократије и слепе произвођаче добара ту краси „неинформисаност, равнодушност, незаинтересованост, изборна апстиненција, прикривање стварних информација, итд. Због тога се неки интереси уопште не јављају, тако да медијска и политичка артикулација не одговара стварној интересној структури. Отуда... господарећа елита чак уопште и не мора да буде свесна своје надмоћи ‘просто зато што њихов доминантан положај никада није био озбиљно оспорен’“ [Антонић 2006: 21].

Примери за овако стање су свуда око нас. Али гласови разума су се у том живом благу неповратно губили. На пример, Даријуш Росати (Dariusz Rosati), професор на Варшавској економској школи, средином деведесетих министар иностраних послова Пољске, на обележавању 25. годишњице Бечког института за међународна економска поређења (Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche) крајем 1998. говорио је да се „јаз између две половине европског континента после 1989. само још повећавао“ [Хофбауер 2004: 74]. Професор је узео оловку и пошао од чињенице да према годишњем дохотку по становнику ЕУ од 23.000 долара стоји 4.000 у земљама кандидатима за Унију (Пољска, Мађарска, Чешка, Словенија и Естонија). „Росети је на чисто квантитативној анализи израчунао да би при – невероватно високој – стопи раста од 5% годишње и при конјунктурно колебљивој стопи раста Запада, било потребно 15 година да економски најбоље стојећа земља некадашњег СЕВ-а – Чешка, достигне доходак по становнику колико износи грчко-португалско-шпански просек... Економска модернизација у смислу развоја који би надокнадио заостајање потпуно је, дакле, иреална.“ [Хофбауер 2004: 75]

3.

У земљама *колонијалне демократије* (Зиновјев), у шта после пада Берлинског зида спада европски Исток, јавност и медији су ретка упозорења на погубелу транзицију (као ово Росатијево) деценију и по смештали у рубрике типа „Можда нисте знали“. Тек после 2008. приступ је почео да се мења. Политичке елите Истока, као неко ко своје проблеме „не може да ставља на дневни ред“, стање самодефинише као ограничени суверенитет. Та групација без зазора пристаје да буде постављана или оверавана од другоразредних личности аргументних амбасадора западних сила. А после се ангажује да испуњава задатке дефинисане у неком наднационалном центру моћи. На пример, они не осећају ни нелагоду што за законе, које формално доноси *наше врховно законодавно тело*, узимају предлошке из Брисела, а онда кад се ми изјаснимо у јавној расправи, све то опет шаљу у бриселске канцеларије на завршну редакцију. Њихова улога и није најрационалније вођење сопствене државе него: а) пре свега стављање домаћих ресурса и становништва у службу успостављања геостратешких релација у складу са спољним интересима; б) а онда као „кооперативна“, локална моћ у преосталом делу за који велика моћ нема интерес, добија одрешене руке да се намири и партијски и лично. Тако се кроз кампање за реформе легитими-

ше пљачка локалне политичко-тајкунске дружине, а драматично сиромашење и понижавање становништва је процес без кочница.

Улога медија као дела локалног естаблишмента сведена је на неупитно подржавање „наметнутог дневног реда“, апологетско величање „вредности слободног друштва“ и наглашена критичност према локалној „недемократској култури“. „Мењање свести“ се спроводи кроз распојасано „ружење народа“ и самоубилачко слављење идеологије тржишта кроз спектакуларно неконтролисано најављивање доласка западних брендова (у Србији се годинама чекају Икеа и Лидл) као спаситеља, што је само по себи бесмислено. Јер, опште је место, да „бизнис можемо да дефинишемо као новчани приступ привредним процесима, тј. као процес у коме је стицање новца главни интерес. Бизнис се не занима за интерес шире заједнице, већ само за профитабилност.“ [Рицер 2009: 101]

Према богатству као последици сурове глобалне експлоатације и класи хипербогатих које у циклусима обоготворују *Фордсове* (Forbes) листе – глобалне, континенталне, регионалне – однос јавности је идолопоклонички. Медији као релеји, а новинари као добошари, „само извештавају“, сасвим некритички и на штету друштва, па и на своју личну штету (готово сви медији у Србији су данас у предбанкротном стању), успостављају атмосферу инфериорности и шире осећај немоћи и кривице карактеристичан за друштва „четвртог света“, како је руски социолог Александар Панарин назвао то стање. Ту „источноевропске нове елите“ воде пропагандни рат против сопственог народа, а „као опште објашњење све већег сиромаштва – и поред ‘сјајно изведених реформи““. Некад су се модернизацијске елите у „трећем свету“ трудиле да „све оно што су научиле у процесу привремених миграција... у средини првог света... пренесу својим сународницима“. У „четвртог свету“ друштвени идеал је *емиграција*, а елита пошто опљачка народ сели богатство у „први свет“, школује децу тамо, тамо се лечи, тамо се проводи. Резултат по друштва „четвртог света“ је поразан: „Што више авиона с путницима бизнис-класе прелеће континенте, то је мање путника у вагонима трећег разреда који прелази границе свог среза“ [Панарин 2001].

У том друштву „производи медија претварају се у робу и дизајнирају да служе циљевима тржишта, не потребама грађана“ [Херман и Мекчесни 2004: 16]. А *приватизација медија* је на крају 20. века постала врста најгрубљег притиска. „Већ 1987. једна агенција при Уједињеним нацијама објавила је извештај који је потписало 78 држава изражавајући забринутост да би појављивање приватних глобалних мрежа за комуникацију ‘могло довести у питање национални суверенитет’. То време је данас далека прошлост. Целокупни јавни сектор телекомуникације у средишту је невиђене приватизације... Један познавалац бранше ово сматра најзначајнијом ликвидацијом друштвених добара још од доношења Акта о земљишту у Британији.“ [Херман, Мекчесни 2004: 164]. А потпуно приватизована јавна сфера тешко може да буде подршка стратегији развоја друштва. Њена оданост власнику и класи власника је неупитна.

Стање на медијској сцени у Србији је хаотично. Тајкунска дружина, којој су медији углавном били успутни послови, извукла је не само профите него подрила и супстанцу. Читава та индустрија (оличена у симболима „Политики-

на зграда“ у Македонској, „Борба“ на Тргу Маркса и Енгелса, Телевизија у Таковској 10) сада је без темеља и јасних перспектива: продукција је десеткована, губици милионски (у еврима), а одсуство било какве системске идеје о излазу јача осећај како бриселско-оџсовски рецепти, који се прописују по аутоматизму, не могу да произведу ни илузију о могућем решењу.

Али марш институција ка провалији се наставља без упитности. Помоћник министра за информисање на прослави 70. годишњице Танјуга, у добу кад су и на Западу дигли руке од комерцијализације агенцијских вести, најављује – приватизацију државне агенције. У процесу дефинисања будућности медијске сфере (у току је доношења кључних закона) као врхунско достигнуће се дефинише: „гледаћемо да се постигну решења *шио је мојућа доља* за медије у процесу приватизације“. А „*кључну улоју иџра Брисел*, који је показао изузетну заинтересованост да кључна решења буду у најбољем могућем духу“. Наравно, реформатори и не размишљају да ли приватизација доноси одрживо решење, већ да је „изузетно битно да закони због европских интеграција буду усвојени што је могуће пре“. И извршиоцу реформске мантре, помоћнику министра, јасно је да то води лошем резултату. Оно што од медијских погона, евентуално, претекне донеће, каже он, „све више... униформности у медијима“ и трку „у оквиру дефинисаних формата који телевизијама неће дозвољавати креативне и професионалне искорак“ [„Пет минута са Сашом Мирковићем“, *Нови маџазин*, 31. 10. 2013]. Овде се и не размишља о друштвеној улози медија, него искључиво о ђорсокаку медијске индустрије.

4.

Решење за Велику депресију, како је амерички председник Херберт Хувер (Herbert Hoover) три године после берзанског слома 1929. назвао невољу с којом се свет суочио било је у коренитим променама. После слома 2008. лицитира се с још једном операцијом на отвореном срцу доста оронулог касног капитализма или уласком у „нову парадигму“. У пројектовању „нове парадигме“ део мислилаца као Јозеф Шумпетер, Ерик Хобсбом (Eric Hobsbawm) или Џон Греј (John Grey) не избегавају да спомињу Карла Маркса, док Жак Атали (Jacques Attali) или Имануел Волерстин (Immanuel Wallerstein) верују да је сада реч о новим условима и путевима који се нису могли предвиђати у првој половини 19. века.

У сваком случају, криза из 1929. показује да се излаз доживљава као бекство из хаоса који либерална класа репродукује кад њен систем западне у проблеме. Упечатљива реконструкција оног што се дешавало у Великој депресији, а што оријентише и у данашњој кризи и сигналише излаз, може се наћи у есејима Џорџа Орвела (George Orwell) из тог времена. Он је рецимо 1941. кад је извесно да је капиталистичка криза довела до другог сукоба светских размера, писао да је „рат показао да *џривајни кайиџализам* – то јест, господарски сустав у којем су земља, творнице, рудници и прометна средства приватно власништво – *не ваља*. Он не може опскрбљивати добрима“. [Orwell, 1984: 192]. Уверавања и

пропаганда велепоседника који су „спокојно сједели на својим стражњицама и покушавали приказати да је све што чине за опће добро“ нису могли да зауставе ток, те је „Хитлерово освајање Европе... било *физичко* разобличавање капитализма“ [Orwell 1984: 192].

Далеко до тога да је Орвелово мишљење било усамљено у тим временима. Херберт Џорџ Велс (Herbert George Wells), који се 1934. срео и с Рузвелтом и Стаљином, у разговору с лидером КПСС у Москви прича да се у САД „стари финансијски свет руши, економски живот земље се реорганизује на новим основама. Лењин је рекао: Ми морамо научити пословати, научити то од капиталиста. Данас капиталисти треба да уче од вас, да схвате дух социјализма. Чини ми се да се у САД сада дешава темељита реорганизација, стварање планске, тј. социјалистичке привреде. Ви и Рузвелт крећете од две различите тачке. Али зар нема подударности у идејама... У Вашингтону сам открио исто оно што се дешава и овде, оснивају се бројна државна регулаторна тела...“ [Х. Џ. Велс 2012: 8].

Кад се нација суочи с великим ризицима онда *осећај националној јединствености*, амерички или руски, капиталистички или социјалистички, источни или западни, постаје „до становите границе замјена за ‘поглед на свијет’! Управо стога што је париотизам готово свеопћи осјећај, па су чак и богати под његовим утјецајем, дође до тренутка кад се одједном цијела нација збије у истом напору, као крдо говеда кад га нападне вук“ [Orwell 1984: 174]. Кад дође тај тренутак или народ мења власт на улицама или се, да би то предупредила, власт мења у демократском правцу, иако то фрустрирани либерали зову популизам. Орвел је пред собом имао ово друго, јер би „у било које нормално доба владајућа класа отимала, лоше управљала, саботирала, водила нас у кал; али *јусуи ли се јавном мнијењу да ја се јасно чује*, добије ли потицај одоздо чији ударац мора осјетити, е, тешко јој је не реагирати“ [Orwell 1984: 177].

Наша политичка елита је пред том дилемом: отворити канале комуникације и допустити утицаје одоздо или наставити искључиво с „врћом линијом“ с Бриселом, па доказивати лојалност и ангажовањем Строс-Кана (Dominique Gaston André Strauss-Kahn) и Гузенбауера (Alfred Gusenbauer). Али ко хоће да се спасе, мора изаћи из света привида. Јер, „готово сваки Европљанин између 1890. и 1930. живио је у прешутном увјерењу да ће цивилизација трајати заувјек. Могли сте појединачно бити сретни или несретни, али сте у себи осјећали да се ништа никада неће из основа измијенити... Међутим, након 1930. тај осјећај сигурности се више никада није јавио. Хитлер и свјетска криза уништили су га, што није успјело ни Великом рату, па чак ни руској револуцији“. [Orwell 1984: 113]

Много је потврда овој Орвеловој констатацији, а она је само у тренутку доведена у питање – кад је 1989. пао Берлински зид, а западним светом се разлила илузија о „крају историје“. Додуше, умним људима тај спектакл није могао да прикрије суштину која се крије иза чињенице да руска бирократија до 1989, отелотворење противљења ширењу либералног раја, „изненада, као по команди, пређе на идеологију демократије – другим речима, на диктатуру ‘слободног тржишта’“ и како то констатује још 1992. Ги Дебор (Guy Ernest Debord) „само

један прост знак – ‘пад Берлинског зида’, бесомучно понављан – одмах је прихваћен као замена за све друге несумњиве знаке демократије“ [Дебор 2010: 4]. И шта би? „Током 1991. прве последице те спектакуларне модернизације довеле су до *пошћуној распада Русије*. Тако су, много очигледније него на Западу, погубне последице *ошћуеі економској развоја пошћале видљиве*. Пометња која данас влада на целом Истоку ипак је само последица тог општег развоја. Свуда се поставља исто страшно питање, које већ два века прогања свет: како натерати сиромашне да раде, када их једном поразите, а све њихове илузије нестану?“ [Дебор 2010: 4]

5.

Деценију касније, Деборове констатације се не могу прикрити ни у оквиру Европске уније. И у Унији осиромашени губе вољу да раде „кад све њихове илузије нестану“. Неке „непожељне“ идеје и мисли у европској јавности упркос свему су јачале. Њих, наравно, због питања опстанка пре свега емитују земље које највише трпе. Пример који бих за потребу појашњавања тезе навео је исповест уобличена у посланицу православног митрополита, али мало је Европљана који у њој не могу да не нађу себе – од Атине, преко Београда, Софије и Букурешта па Будимпеште, Братиславе и Прага а, богами, изузетак ту није ни немачки Исток, који је преживео понижења транзиције. Дакле: „Истина је да смо постали жртве сопствене безбрижности и глупости, преварили смо се и уронили у пучину неразумног живота. Искварили смо се као народ... уништавали смо своје темеље, идеале и светиње: веру, образовање, предање, историју, језик, норме, вредности.

Управо зато нисмо одолели спољашњем нападу. И ево докле смо дошли! ... за свега неколико година изгубили (смо) своју имовину, расла је незапосленост, наша омладина је емигрирала, народ је гладовао, наше достојанство је испарило, земља је опустела. Заглибили смо се у дуговима и кредитима, запали у проблеме и безизлазност. Земља је пуна народних кухиња за гладне“, јавно се исповеда између очаја и одлучности митрополит лавреотијски и месогејски Николај. То што су ово речи православног великодостојника, не може умањити моћ истинитости и поништити њихову слободарност. И народ држава које изгледају као „добитници“ Велике пљачке Истока осећа хладноћу транснационалне финансијске класе. И нема боље извесности од оне о којој говори и грчки митрополит: „Ако се овако настави ускоро ћемо јести само конзерве и двопек. А и то тешко. Грчка застава више неће значити да смо господари у својој земљи. Заставе других земаља подсећаће нас на наше грешке и јарост наших освајача.“ Извесно: „Нешто треба да се промени. Сад. Одмах.“ Прво: „Не желимо да политичари слепо усвајају законе који се од њих захтевају. Желимо *да нама ујрављају људи*.“ Јер, „садашњост Грчке је ужасна, али и будућност изгледа мрачно. *Не зајшо шћшо нема излаза*, већ зато што се нису нашли политичари с јасном *свешћу, мудрошћу, јунашћивом и одлучношћу*.“ Порука која је као буђење из кошмарног сна има јасну смерницу: „Нисмо изабрали своје политичаре да би спасили евро, већ

да би спасавали нашу историју, наш живот, наше достојанство, нашу свакодневицу, нас саме...“ [Николај, митрополит левреотијски и месогејски 2013].

Оваквих гласова је све више. Заустављање овог тока би било „немогућа мисија“ и за државе чије структуре би одавале чврстину, а камоли за расклимане таљиге парламентарне демократије у чију способност да нас изведу на прави пут, према истраживањима друштава на Истоку, не верује ни петина грађана. У диктатури су грађани јасно одвојени од оних који могу да говоре о важним стварима и одлучују. Има у тој грубости и нечег поштеног, бар у преузимању ризика за одлуке. У „спектакл-демократијама“ излаз се види у најбаналнијим манипулацијама: да се грађанин „храни“ ријалитијима, да се поји досеткама и пародијама, обавештава виц-вестима, па му се то објашњава као „спашавање“ од досадних тема којима треба мучити компрадоре и распамећену државу. Али колико у време Велике кризе може да траје тоталитарно искључење егзистенцијално угроженог народа у разматрању важних тема и животних важних расправа? Јер, нешто се у основи мења. Нације више немају где да узмичу пред походом финансијске олигарахије и онда, како рече Џорџ Орвел, *осећај националној јединствена* постаје и замена за „поглед на свет“, па ту не помажу старе кампање којима су се нације плашиле као винске мушице. У драми кризе национализам постаје везивно ткиво отпора. Над том чињеницом читав век стоји питање без одговора: да ли су за то кривци народне вође које испливавају из мрачних дубина последње одбране или конквистадори „пљачкашке цивилизације“ који друштва доводе у такво стање?

То је надидеолошко стање. Орвел, Дебор, митрополит Николај, три тренутка обраћања, три идеологије, али исти увид – кризу може окончати само друштво које савлада знање о природи проблема и које судбину узме у своје руке. Просто – настојање да се живот учини смисленим и да се обустави, што каже Хана Арент (Hannah Arendt), „разарање разума којим се оријентишемо у стварном свету“ [Арент 1994: 58].

Шта српско друштво ту може да учини? Све мање грађана, без обзира на токове званичне пропаганде, мисли да класа која је довела до слома и систем чији је то фабрикат, могу донети решење, које би се – све је извесније – пре могло ставити у „стратегију опстанка“ него у „стратегију развоја“. Да би се покренула друштвена акција (а то је циљ свих циљева!) „не значи само појединачно долазити до ‘оригиналних’ открића; то значи, исто тако *нарочито критички* ширити већ откривене истине, ‘подруштвљавати их’, да тако кажемо, и учинити да оне постану животне акције, елемент усклађивања и елемент *интелектуалној и моралној креда*. Што је маса људи доведена дотле да доследно и јединствено мисли *стварну садашњост*, то је много важније и ‘оригиналнија’ и ‘филозофска’ чињеница него што је неки филозофски ‘геније’ открио нову истину која остаје власништво малих интелектуалних група“ [Грамши 1980: 139]. И Антонио Грамши (Antonio Gramsci) је човек највећег искуства и непролазних знања о друштву у кризи. „Тај болешљиви и неугледни грбавац са Сардиније постао је бриљантни професор и неспорно један од највећих духова Италије“, рећи ће за свог највећег такмаца у тражењу начина како да се узме власт из трулежи и немоћи демократије кризе, Бенито Мусолини (Benito Mussolini), а који

је користећи сва средства гурнуо болешљивог Грамшија у затвор (од 1927. до 1935) и тако га практично убио. Многи либерали из „слободног света“ су, што је за наук, тада учествовали у „подруштвљавању“ фашистичких идеја за излаз из Велике депресије.

У данашњој Србији неопходан је заокрет. Јер управо је „подруштвљавање истине“ у време транзиције систематски ометано. Дивља приватизација медија је била један од најважнији инструмената те операције. Медијске структуре су из „природне улоге“ да обавештавају грађане, оспособљаване да – дезинфомишу и ометају човека да прати логику свог интереса. Погони „индустрије свести“, у шта су се медији претворили, су им испоручивали интерес управљача као једини. Алтернативе су ликвидирале „невидљивом руком“ тржишта.

Решења за кризу медија су, у начелу, једноставна: а) створити језгро озбиљних медија, које као одрживо решење мора бити извађено, иако не потпуно, из законитости тржишних вртлога; б) вратити достојанство професији новинара и подржавати критички приступ и слободу уређивања; в) тим се стварају услови за оно што Орвел назива „подстицај одоздо“ ударац који се мора осетити, и на који тешко да се не реагује; г) коначно, то води клими у којој се неће без реакције држати проповеди како је Евро-Титаник једино сигурно место којег се морамо држати без размишљања. То што су решења једноставна за формулисање не значи да су лако остварива и да је, с оваквим медијима, лако направити атмосферу и за њихов сопствени спас. То је једна од најтежих битака. Кад би се рахитични естаблишмент одрекао услуге оваквих медија, практично би се одрекао „последње одбране“.

И зато се не може очекивати да заокрет за нас рационално учини наша држава, јер она прати логику других интереса. Ово је посао за друштво које се прво мора сетити да је право на побуну једно од најсушаственијих права западне демократије и да оно није Марксов него Локов (John Locke), Хобсов (Thomas Hobbes) и Русоов (Jean-Jacques Rousseau) завет. И: „Ако то треба мењати и то у позитивном правцу: важно је да људе незадовољне *statusom quo* не савлада и не обузме истинска немоћ, у смислу безнадежности и цинизма. Као што је Ноам Чомски рекао: ‘Ако се будеш понашао као да нема могућности за промену, ти гарантујеш да је неће ни бити’“ [Херман и Мекчесни 2004: 302].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Слободан. Три лица моћи, *Нова српска њолиџичка мисао* (Београд), Vol. XIII (2006), № 1–4, стр. 7–33.
- Арент, Хана. *Истинина и лаж у њолиџици*, Филип Вишњић, Београд 1994.
- Бакрак, П. и М. Барац. Два лица моћи, *Нова српска њолиџичка мисао* (Београд), Vol. XIII (2006), № 1–4, стр. 57–68.
- Бригс, Аса и Питер Берк. *Друшџивена историје медија*, Clio, Београд 2006.
- Вебер, Макс. *Привреда и друшџиво I–II*, Просвета, Београд 1976
- Велс, Х. Ц. *Иниџервју са Сџаљином*, Пролеткулт, Београд 2012.
- Волков, Владимир. *Дезинформација – од џројанској коња до инџернета*, Наш дом / L'age d'Homme, Београд 2005.
- Дебор, Ги. *Друшџиво сџекџакла*, анархија/блок 45 Породична библиотека бр.4, II издање, Београд 2010.
- Херман, Едвард С. и Роберт В. Мекчасни. *Глобални медији*, Clio, Београд 2004.
- Хофбауер, Ханес. *Проширење ЕУ на Истџок – од Drang nach Osten до инџеџрације џериферџије у ЕУ*, Филип Вишњић, Београд 2004.
- Кнафора, Лучано. *Демократиџија – историџија једне идеологије*, Clio, Београд 2007.
- Лукас, Стивен. Моћ: једно радикално схватање, *Нова српска њолиџичка мисао* (Београд), Vol. XIII (2006), № 1–4, стр. 69–110.
- Николај, митрополит левреотијски и месогејски. *О њолиџичарима-издајницима, окупиацији Грчке, кредиџиима и јунашџиву*, <http://borbazaveru.info/content/view/6263/1/>.2013
- Пет минута са Сашом Мирковићем, *Нови маџазин*, 31. 10. 2013. http://www.b92.net/info/intervju/index.php?уууу=2013&nav_id=772005
- Панарин, Александр Сергеевич. Народ без елиты: между отчаянием и надеждой, *Наш современик*, № 11, 2001.
- Рицер, Џорџ. *Савремена социолошка џеориџија и њени класични корени*, Службени гла-сник, Београд 2009.
- Зиновјев, Александр. *Велика џрекреџиница – критиџика заџагдне хеџемоније*, Наш дом / L'age d'Homme, Београд 1999.
- Galbraith, John Kenneth. *Anatomija моџи*, Stvarnost, Zagreb 1987.
- Orwell, George. *Zašto пишем i други есеји*, August Cesarec, Zagreb 1984.

MEDIA CRISIS AND SERBIA`S DEVELOPMENT STRATEGIES:
HOW IS IT POSSIBLE TO INTERVENE IN CREATING PUBLIC OPINION TO OVERCOME
THE STATUS QUO

SLOBODAN RELJIĆ
relicars@gmail.com

SUMMARY: Among the hardest tasks for a society in crisis is to formulate a diagnosis for the problems that it needs to face. In this complex process, the intellectual elite has to critically analyze the structures of status quo and obtain the best knowledge from other societies, which should then undergo public scrutiny and a process of social discussion before being offered to the citizenry, without whose readiness to act nothing can be initiated. Media structures in Serbia have been devastated to such an extent, primarily through privatization, that they are unable to play the mentioned role. The preparation of the media „for democracy“, in a situation where they are nearing bankruptcy while the state policy, pressed from the outside, is heading towards total privatization, puts the political elite and the citizens on opposing sides. Two kinds of solutions from previous crises were a) for the elites to open public opinion to voices „from below“, or b) for society to do it itself, by using the ancient right recognized by Western civilization – the right to rebellion.

KEY WORDS: power, corporation, intellectual, elite, late capitalism, privatization, „Fourth World“

МЕРЕЊЕ УТИЦАЈА ИНФОРМАЦИОНИХ И КОМУНИКАЦИОНИХ ТЕХНОЛОГИЈА НА ПРИВРЕДУ И ДРУШТВО: РЕЗУЛТАТИ КОЈИ УТИЧУ НА СТВАРНУ СЛИКУ О СРБИЈИ

МИЛОВАН МАТИЈЕВИЋ И МИЛИЦА МАТИЈЕВИЋ

Mineco-Computers, Устаничка 189/2. спрат лок. 14а, 11050 Београд, Србија

milovan@mineco.rs , milica@mineco.rs

САЖЕТАК: На глобалном нивоу, још су ограничено расположиви подаци о утицају информационих и комуникационих технологије (ИКТ) на привреду и друштво. Једна од анализа с највећим ауторитетом је извештај глобалне информационо-технолошке (ИТ) спремности Светског економског форума (СЕФ), чије ћемо издање из 2013. године користити у даљој разради. Усредсређујући се на главне чиниоце лошег ранга Србије, анализирају се проблеми мерења ИКТ утицаја на основу индекса технолошке спремности. СЕФ користи индекс технолошке спремности (NRI = Networked Readiness Index), који се подједнако ослања на резултате анкете у обухваћеним земљама и на тврде статистички упоредиве податке. Предмет испитивања је досадашње тумачење финалног резултата (односно ранга сваке земље према СЕФ-у), који занемарује велике разлике између тврдих и меких индикатора. На овај начин се не уочава често присутна пристрасност у мишљењима добијеним анкетом која може да има врло велики утицај на финални ранг. Овим се делимично може објаснити тренутни ранг Србије на релативно ниском 87. месту на листи од 144 земље. Предлагањем новог двокомпонентног индекса, који садржи тврду и меку компоненту, омогућено је боље тумачење резултата и детекција очигледне пристрасности. Предложено је проширење СЕФ радног оквира за национални мониторинг ИКТ утицаја на економију и друштво, чијом би доследном применом Србија могла да поправи свој ранг и до 40 позиција на листи. Поред тога, оквир може да послужи као алат за управљање ИКТ циљевима, акционим плановима и задацима, све у функцији боље перспективе српског друштва.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ИКТ, утицај, детекција, индекс, индикатори, ранг

Информационе и комуникационе технологије (ИКТ) због веома великог потенцијала и утицаја на развој сваке државе постају значајна тема академских и политичких расправа. Бројне институције и организације су анализирале и упоређивале (benchmark) примену и употребу ИКТ на свим нивоима: од појединца, преко компанија, националне привреде до целокупног друштва. Дошло се до закључка да богатији више улажу у ИКТ и имају развијенији ИКТ сектор. Потврђена је корелација економске снаге и ИКТ улагања, али не и узрочно-последичне везе, тако да се тежиште вредновања значаја информационих и комуникационих технологија сада помера с мерења ИКТ употребе према мерењу ИКТ утицаја.

За добијање потпуног одговора о ИКТ утицају биће потребне године. Главни изазови мерења различитих утицаја у економији и друштву су избор методо-

логије и улазних података. На глобалном нивоу расположиви подаци су још увек ограничени, али се последњих година публикују модели који указују на начине како државе могу да максимизирају употребу ИКТ, остварују предности и побољшавају конкурентност. Једна од анализа с највећим ауторитетом (неформалним, али прихваћеним од стручне јавности и креатора ИКТ политика) је анализа Светског економског форума (СЕФ), коју ћемо користити у даљој разради.

СЕФ годишње публикује бројне економске извештаје. Са становиша овог рада, најзначајнији су следећи извештаји: конкурентност држава и привредаа (GCI; публикује се од 1979. године) и национална технолошка спремност (GITR; публикује се од 2001. године). Процењено је да ИКТ прихватање, инфраструктура и иновациони систем у Србији нису довољно развијени, тако да је капацитет за повећање националне конкурентности – ограничен. Према индексу технолошке спремности Србија се пласирала на 87. место на листи од 144 земље, што је најслабији ранг једне европске државе. Процена ваљаности оваквог рангирања урађена је анализом структуре СЕФ параметара као и поступка за добијања коначне оцене, која одређује и ранг земље. У поставци, СЕФ модел је конзистентан и нису уочене методолошке грешке, али у случају Србије уочили смо проблем полазних (улазних) параметара и њихово велико расипање око средње вредности. Такође, карактеристично је велико одступање између перцепције засноване на анкети, с једне, и упоредивих статистичких података, с друге стране. Посебно је анализиран финални ранг државе са становишта великог значаја података добијених на основу перцепције испитаника, исказаним кроз анкету у њиховим проценама и мишљењима. Кантова мисао да „перцепција утиче на стварност“ била је покретач да се крене у анализу радног оквира Светског економског форума, будући да они у значајној мери утичу на слику коју други имају о Србији као и на слику Србије о себи самој.

За бољи увид, предложено је раздвајање ранга на две компоненте, једне која произилази из меких индикатора и друге из тврдих. Ниво усклађености ове две компоненте омогућава груписање земаља и детектовање трендова, који не постоје код досадашњих једнодимензионалних рангирања.

Рад је организован на следећи начин: након увода који даје преглед основних елемената и поставки за мерење ИКТ утицаја, у другом делу анализирамо технолошку позицију Србије према GITR извештају СЕФ-а, да би смо у трећем указали на предлог новог двокомпонентног индекса технолошке спремности за мерење ИКТ утицаја на привреду и друштво. У четвртном делу дајемо сажете закључке и на основу њих дајемо препоруке за бржи напредак Србије у погледу технолошке спремности, чијом реализацијом би се остварио суштински друшвени и економски напредак, последично и напредак на међународној ранг-листи.

ИНДЕКС ТЕХНОЛОШКЕ СПРЕМНОСТИ ПРЕМА СЕФ-У

Анализа модела ИКТ утицаја у овом раду првенствено је заснована на процени припремљености држава за информационо-комуникационе техно-

Табела 1. СТРУКТУРА НРИ ИНДЕКСА И ТЕЖИНСКИ ФАКТОРИ АГРЕГАЦИЈЕ

НРИ индекс	Тежински фактор подиндекса (групе)	Тежински фактор носећег стуба	Тежински фактор стуба у укупном индексу	Тежински фактор индивидуалних индикатора	Број индивидуалних индикатора (Меки/Тврди)
А. ОКРУЖЕЊЕ	0.25				18 (11/7)
1. Политичко и регулаторно окружење		0.5	0.125	0,014	9 (6/3)
2. Пословни процеси и иновације		0.5	0.125	0,014	9 (5/4)
Б. ПРИПРЕМЉЕНОСТ	0.25				12 (3/9)
3. Инфраструктура и дигитални садржаји		0.33	0.0833	0,017	5 (1/4)
4. Приступачност		0.33	0.0833	0,028	3 (0/3)
5. Вештине		0.33	0.0833	0,021	4 (2/2)
В. УПОТРЕБА	0.25				16 (8/8)
6. Употреба појединци		0.33	0.0833	0,012	7 (1/6)
7. Пословна употреба		0.33	0.0833	0,014	6 (5/1)
8. Државна употреба		0.33	0.0833	0,028	3 (2/1)
Д. УТИЦАЈ	0.25				8 (5/3)
9. Економски утицај		0.5	0.125	0,031	4 (2/2)
10. Друштвени утицај		0.5	0.125	0,031	4 (3/1)

логије према извештају глобалне ИТ спремности (GITR) Светског економског форума.

Структура индекса технолошке спремности (НРИ). НРИ индекс представља обухватну меру употребе и утицаја информационо-комуникационих технологија у економији и друштву. Реч је о композитном индексу који обухвата четири подиндекса: а) процена ИКТ окружења, б) припремљеност друштва за ИКТ употребу, в) актуелну ИКТ употребу од стране главних актера, и г) утицај ИКТ-а на привреду и друштво. За овај рад, мерење ИКТ утицаја је најзначајнија компонента, али не може се посматрати изоловано у односу на претходне три, те је то разлог за прихватање ширег радног оквира који користи СЕФ.

НРИ се израчунава као просек вредности наведена четири подиндекса. Унутар наведене четири групе, структуру НРИ индекса формира 10 носећих стубова (pillars) који обухватају укупно 54 индивидуална индикатора. Структура НРИ индекса је приказана у Табели 1. Сваки од носећих стубова израчунава се као пондерисани просек припадајућих индивидуалних индикатора. У табели је приказан значај носећих стубова и сваког подиндекса за формирање композитног НРИ индекса. НРИ се израчунава идентичним поступком за сваку појединачну земљу, без обзира на њену величину или економску снагу.

Сваки статистички добијен индикатор нормира се на скали од 1 до 7 (1 – најлошија/ најнеповољнија оцена, а 7 – најбоља/најповољнија оцена), што је уједно и

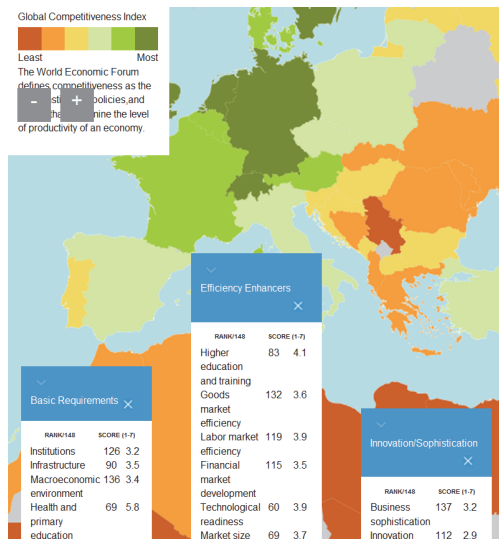
распон могућих вредности за све стубове конкурентности, све подиндексе, па и сам индекс. Што се анкете тиче, овако добијене индикаторе није потребно нормализовати, јер се користи избалансирана *Ликерџова скала* са седам подеока, која омогућава да се својство или атрибут изрази нумерички у посматраном опсегу.

За даљу анализу и тумачење добијених резултата кључно је да се има у виду да се вредности индивидуалних индикатора добијају из две врсте извора: а) примарних и б) секундарних. *Примарни њодаци* (према СЕФ) имају квалитативну природу, називају се такође и „*меким*“ *њодацима* (soft data), а добијају се на основу стандардизованих анкета које се сваке године спроводе у обухваћеним земљама. На анкете одговарају представници највишег руководећег нивоа, тј. *џој* менаџери из предузећа која формирају национални репрезентативни узорак (у просеку 80 испитаника по земљи). Узорак чине мала, средња и велика предузећа, а број и структура предузећа која улазе у узорак варирају од земље до земље и зависе превасходно од њене величине. Примарне податке (мишљења и ставове) СЕФ прикупља путем анкете, јер тврди статистички подаци за ове индикаторе не постоје или су непотпуни. Уколико пак за све посматране земље постоје базе упоредивих статистичких података, тада се користе ти квантитативни подаци, који се називају и *секундарним* или „*тврдим*“ *њодацима*. За формирање технолошког профила земље број примарних и секундарних података је подједнак и свака група обухвата по 27 индикатора, односно по 50% укупног броја, тако да би њихов утицај на финалну оцену и последично на ранг требало да буде подједнак. Међутим, у пракси се уочавају неусклађености и значајнија одступања, тако да представља изазов одређивање природе и тумачење овако добијених резултата.

Међународно њоређење њреко индекса џехнолошке спремности. Према индексу технолошке спремности Србија се пласирала на 87. место на списку од 144 земље, што је најслабији ранг једне европске државе. Од Србије су се боље пласирали сви њени суседи – Албанија (83. место), Бугарска (71), Македонија (67), а за чак 36 места Хрватска (51). Претекли су нас и Јерменија, Вијетнам, Јамајка... Непосредно иза Србије су: Руанда, Мароко, Кенија, Гана; Боцвана... Посматрајући мапу у наставку, поставља се питање: зашто је Србија осликана у бојама Африке?

У бројним публикованим радовима као кључни резултат истиче се ранг земље према индексу технолошке спремности и на основу тога се врши међународно поређење свих земаља. За овакав приступ је дискутабилно то што се контекст међународног поређења по први пут појављује у финалној анализи, а да су претходно сви примарни индикатори (50% укупног броја) прикупљени анкетом ван овог контекста. Додатно, аутори анализа дају тумачење резултата само кроз један параметар, што је оптимизовано према перцепцији просечног читаоца, али се поставља питање веродостојности резултата и оваквог поједностављивања. Проблем у анализи се усложњава, јер рангу земље, као крајњем резултату, претходе три трансформације улазних података: 1. превођење вредности тврдих статистичких индикатора у оцене, тј. нормализација на интервал вредности 1–7; 2. табела пондерисања (предефинисани су тежински фактори

Слика 1. ЗАШТО ЈЕ СРБИЈА ОСЛИКАНА У БОЈАМА АФРИКЕ?

Ранг	Држава/Економија	Оцена
78	Босна и Херцеговина	3.80
79	Сејшели	3.80
80	Египат	3.78
81	Зеленортска острва	3.78
82	Јерменија	3.76
83	Албанија	3.75
84	Вијетнам	3.74
85	Јамајка	3.74
86	Филипини	3.73
87	Србија	3.70
88	Руанда	3.68
89	Мароко	3.64
90	Доминиканска Република	3.62
91	Екватор	3.58
92	Кенија	3.54
93	Салвадор	3.53
94	Либан	3.53
95	Гана	3.51
96	Боцвана	3.50
97	Либерија	3.48
98	Гамбија	3.47

индикатора, стубова, подиндекса); (3) превођење из домена финалне оцене (скора 1–7) у домен рангирања (ранг 1–144). Свака од трансформација доводи до губитка информација и дисторзије слике. Рангирање по НРИ утврђује само поредак, али се губи информација за колико је веће или мање.

Табела 2. Ранги и вредности индекса технолошке спремности 2009–2013.

Година	2009	2010	2011	2012	2013
НРИ Ранг (позиција/ укупно земаља)	84 / 134	84 / 133	93 / 138	85 / 142	87 / 144
НРИ финална оцена (Скор)	3.6	3.5	3.5	3.6	3.7
Број индикатора (тврди+меки)	68 (27+41)	71 (29+42)	71 (33+37)	53 (26+27)	54 (27+27)

Од појављивања на ранг листи 2009. године, Србија у погледу индекса технолошке спремности тавори у доњој половини – иза 60% земаља. Мали релативни помак у периоду 2009–2013. примећује се узимајући у обзир повећање броја обухваћених земаља и мали напредак у вредности финалне оцене.

Основно питање које треба поставити је колико рангирање Србије према СЕФ индексу технолошке спремности одговара стварној ситуацији? Дилема се јавља, с обзиром на значајна одступања индивидуалних индикатора од средње вредности (финални ранг 87), при чему тврди индикатори имају приметно боље рангове (просечно 58) од меких оцена и мишљења (118).

Анализа објективности позиције на СЕФ ранг листи рађена је провером три претпоставке: 1. да би позиција земље била објективна, резултујућа оцена те земље мора такође бити објективна; 2. ако је оцена објективна, онда је она показатељ стварног (објективног) стања; 3. ако је вредност неке величине (овде оцено) резултат средње вредности више различитих индикатора, онда је она објективнија што је расипање вредности индивидуалних индикатора око средње вредности мање. Када је одступање минимално, ми смо сигурни да финална оцена добро апроксимира неку појаву.

За сваку земљу обухваћену ранг листом СЕФ-а урадили смо статистичку анализу скорова и рангова, измерени су минимална и максимална вредност индикатора, опсег промене и расподела рангова за све индивидуалне индикаторе. Затим је одређена централна вредности и просечне вредности за сваку од група индикатора: тврде и меке. На крају је урађена анализа скорова преко стандардне девијације и опсега поверења. Измерена одступања рангова за Србију значајно су већа од одступања за ЕУ земље. У случају Србије, измерена одступања од средње вредности упућују на закључак да приказани ранг не одсликава право стање ствари што указује на нехомогеност података (нехомогеност података мерена стандардном девијацијом представља меру растурања око средње вредности). Постоји значајна разлика у резултатима за меке и тврде индикаторе и као кључни налаз потврђујемо два пола око којих се гомилају вредности, тако да финална оцена добијена на овај начин није добра апроксимација, а закључци који су над њом добијени не могу бити добри.

У наставку су анализирани могући разлози за одступање и приказана су три резултата која илустрјују описану анализу објективности међународног рангирања на основу једнодимензионалног индекса (рангови у опсегу 1–144). У наредном поглављу предлажемо нови двокомпонентни индекс технолошке спремности за веродостојније међународно поређење.

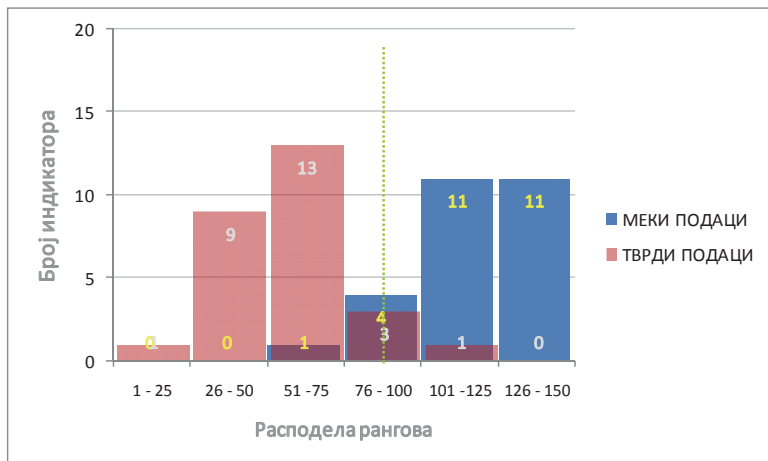
Анализа рангова преко тврдох и меких индикатора. На слици у наставку приказан је хистограм рангова, тј. расподела рангирања српских индикатора и за меке и за тврде индикаторе. Уочавају се две јасно раздвојене расподеле, тврди статистички подаци су груписани у опсегу 51–75 са средњом вредношћу на 58. позицији, док су меки подаци добијени анкетом изразито хомогено груписани око средње вредности ранга 118 са чак 22/27 индикатора (81%) на позицијама у опсегу 101–144.

Средња вредност добијена на овај начин није добар показатељ за тумачење, јер појава где око средње вредности нема груписања, захтева арбитражу.

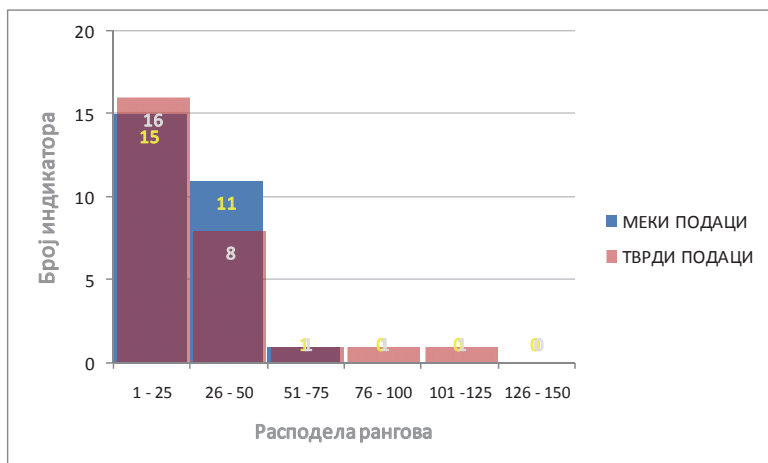
Супротно горњем примеру, на следећој слици приказан је хистограм рангова на коме се уочава очекивана дистрибуција и врло добро поклапање расподела према меким и твдим параметрима. Очигледно је да је овде реч о нормалној расподели, тако да су закључци донети на основу средње вредности – ваљани.

Пишање субјективности и/или неразумевање контекста анкете. Прецењивање код једне групе земаља комбиновано с потцењивањем друге групе земаља – утиче на стварање нереалног распона између таквих група и дискутабилног рангирања самих земаља. Ово „искривљење слике“ на основу анкете посебно може

Слика 2. ХИСТОГРАМ РАНГОВА ЗА ТВРДЕ И МЕКЕ ИНДИКАТОРЕ СРБИЈЕ

Слика 3. ХИСТОГРАМ РАНГОВА ЗА ТВРДЕ И МЕКЕ ИНДИКАТОРЕ ЗА СЈЕДИЊЕНЕ АМЕРИЧКЕ ДРЖАВЕ

доћи до изражаја када је преовлађујући број испитаника свестан користи које са собом може донети висок ранг на медијски најпропраћенијој листи у последњој декади у међународним оквирима. Остали значајнији фактори који кроз анкетирање утичу на дисторзију су: критицизам испитаника као изражен став; споран узорак – у просеку 80 испитаника по земљи; неразумевање контекста анкете од стране испитаника да је реч о међународном рангирању; неразумевање самог питања; трка за медијским публицитетом и улепшавање/шминкање “напретка” од стране појединих земаља. Све наведене факторе је могуће детектовати уколико се користи нови двокомпонентни индекс технолошке спремности.

У табели 3 приказани су сви меки индикатори који формирају НРИ индекс за неколико карактеристичних земаља. Констатујемо да Србија, Аргентина и Русија своју конкурентност знатно ниже вреднују у односу на Кенију, Индију и Руанду.

Табела 3. НАЈСЛАБИЈИ „МЕКИ“ ПОДИНДИКАТОРИ У СРБИЈИ У 2013. И ПОРЕЂЕЊЕ С ПОТЦЕЊЕНИМ И С ПРЕЦЕЊЕНИМ ПЕРФОРМАНСАМА

	Индивидуални меки индикатор	Србија	Аргентин	Русија	Кенија	Индија	Руанда
1.01	Ефикасност институција у доношењу закона	92	141	107	61	53	9
1.02	Закони који се односе на ИКТ	100	117	106	60	52	34
1.03	Судска независност	129	133	122	85	45	25
1.04	Ефикасност правног система у решавању спорова	138	129	124	72	59	15
1.05	Ефикасност правног система у захтевним прописима	133	142	127	69	52	17
1.06	Заштита интелектуалне својине	116	134	125	96	63	32
2.01	Доступност најновијих технологија	127	109	129	74	47	87
2.02	Доступност заједничких улагања	126	135	85	32	26	27
2.06	Интензитет локалне конкуренције	137	117	124	63	34	98
2.08	Квалитет школа за менаџере	116	34	115	56	33	73
2.09	Државне набавке напредних технолошких производа	115	131	124	76	83	10
3.05	Доступност дигиталних садржаја	107	86	63	88	91	95
5.01	Квалитет образовног система	111	89	86	37	34	50
5.02	Квалитет математичког и научног образовања	60	115	52	76	30	62
6.07	Употреба виртуелних друштвених мрежа	134	48	99	89	96	128
7.01	Прихватање технологија на нивоу предузећа	142	106	141	58	40	84
7.02	Способност за иновације	120	95	56	46	42	55
7.04	Пословно–пословна употреба Интернета	118	84	107	76	59	
7.05	Пословно–потрошачка употреба Интернета	123	65	63	72	76	
7.06	Степен обуке запослених	138	78	89	70	54	69
8.01	Значај ИКТ у државној стратегији	124	139	116	28	45	10
8.03	Успешност државне промоције ИКТ	125	128	108	30	24	
9.01	Утицај ИКТ на нове услуге и производе	130	94	123	46	36	45
9.03	Импакт ИКТ на нове организационе моделе	132	78	106	38	27	61
10.01	Утицај ИКТ на приступ основним услугама	93	111	116	59	64	50
10.02	Приступ Интернету у школама	92	87	70	85	75	66
10.03	ИКТ употреба и ефикасност државе	111	126	110	55	54	13
	Меки рангови (просечна вредност)	118	106	103	63	52	51
	Тврди рангови (просечна вредност)	58	70	47	98	90	94
	Финални ранг НРИ	87	99	54	92	68	88

Легенда: Црвено – ранг већи од 100; Зелено – ранг мање или једнако 50

Овде се намеће хипотеза да анкета може да носи сасвим издвојену информацију у односу на упоредиве тврде статистичке податке, под условом да су одговори из анкете валидни. Предуслов валидности је да испитаници буду мотивисани, да познају појаву и да су обавештени као и да разумеју питања и контекст у коме се постављају.

Дивертирање у региону као последица нејасног контекста анкете. Слична одступања у вредновању кроз анкету примећена на глобалном нивоу, постоје и на регионалном. У табели у наставку, дат је пример за државе – републике бивше Југославије, с којима се Србија традиционално пореди у различитим областима. Поред финалног ранга приказане су и просечне вредности рангова према меким и тврдим индикаторима.

Табела 4. ФИНАЛНИ РАНГ И ДВЕ КОМПОНЕНТЕ ИНДИКАТОРА ЗА РЕГИОН ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПА

Земља	Финални НРИ ранг	„Меки“ индикатори	„Тврди“ индикатори
Србија	87	118	58
Босна и Херцеговина	78	91	71
Македонија	67	86	57
Хрватска	51	88	44
Црна Гора	48	58	58
Словенија	37	66	37

На основу приказаних резултата, констатујемо да испитаници из Србије своју технолошку спремност знатно ниже вреднују од својих суседа. У просеку, 118. ранг Србије према меким индикаторима лошији је од БиХ за 27 позиција, а од Црне Горе за чак 60 позиција! У исто време, просечно рангирање на основу упоредивих статистичких података (тврди индикатори) не показује никакво заостајање Србије, што указује на велики утицај анкете на коначан ранг земље. На пример, уколико би Србија на основу анкете вредновала себе слично црногорским испитаницима, њен ранг на ранг листи СЕФ-а био би и до 40 места бољи (негде око 50. места). Намеће се закључак да за национални приоритет треба поставити повећање средње оцене (скора) заснованог на тврдим индикаторима, јер је то суштински ослонац за напредак. У супротном, нагласак на поправљању ранга по сваку цену може да доведе до „креативног“ напретка заснованог на улепшавању меких индикатора добијених анкетом, где привлачи то што мала промена оцене проузрокује велике промене ранга, а и јефтиније је. На пример, уколико би Србија поправила своје меке индикаторе за једну оцену, повећала би укупан скор с 3,7 на 4,2 и попела би се на ранг листи за 40 места.

Контекст анкете да је реч о међународном поређењу мора да буде јасан, што овде није био случај, већ се инсистирало на субјективном оцењивању на

скали од 1 до 7. Језичка и културна блискост региона упућују да би оцењивани индикатори/појмови требало слично да се вреднују. Међутим, запажају су врло велике разлике у ранговима, што је последица додељених оцена. Пример јако великих разлика у ранговима илустроваћемо одговорима о употреби виртуелних друштвених мрежа (меки индикатор 6.07), приказаним у Табели 5.

Табела 5. ОЦЕНЕ И РАНГОВИ ЗЕМАЉА НА ПИТАЊЕ О УПОТРЕБИ ВИРТУЕЛНИХ ДРУШТВЕНИХ МРЕЖА

	Србија	БиХ	Хрватска	Македонија	Словенија	Црна Гора
Ранг	134	63	90	42	69	40
Оцена	4,2	5,6	5,2	5,8	5,4	5,9

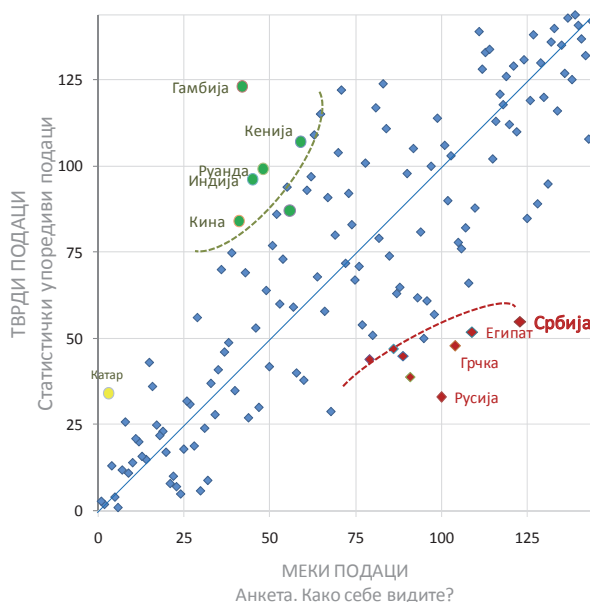
Србија је при дну – на 134. позицији, док је Црна Гора најбоље пласирана у региону (40), Хрватски ранг (90) приметно је нижи од БиХ (63) и македонског (42). Да су испитаници имали и виду контекст међународног, или у овом случају регионалног поређење, ови рангови би били знатно другачији. Готово сви меки индикатори за земље региона подложни су корекцији уколико би се ставили у контекст међународног поређења. Из тог разлога наставак рада ће бити посвећен анализи резултата добијених на основу сваке од две компоненте: меке и тврде, понаособ. Не оспоравајући вредности оцена добијених анкетом, циљ је да се овим оценама да одговарајуће тумачење и превазиђе недостатак досадашњег једнодимензионалног рангирања.

ПРЕДЛОГ ДВОКОМПОНЕНТНОГ ИНДЕКСА ТЕХНОЛОШКЕ СПРЕМНОСТИ

Технолошка спремносӣ љрема тврдим и меким индикаторима. Као што је раније истакнуто, за формирање СЕФ технолошког профила једне земље користи се комбинација примарних и секундарних података чија је важност подједнака, тако да свака група обухвата по 27 индикатора, односно по 50% укупног броја. Ова једнакост, намеће претпоставку да ове две групе индикатора имају *избалансиране* вредности које су блиске финалној оцени (индексу технолошке спремности), односно, да је вредновање на основу анкете (меки индикатори) *усклађено* с тврдим упоредивим статистичким подацима.

Провера ове усклађености тестира се раздвајањем података/индикатора на меке и тврде и израчунавањем појединачног ранга за сваку од група. Циљ је да се покажу рангови националних индекса технолошке спремности када се они рачунају: 1. искључиво према твдим подиндикаторима и 2. искључиво према меким подиндикаторима. За све земље обухваћене ранг листом, израчунате су просечне оцене према тврдим и меким индикаторима и одређени припадајући рангови.

Слика 4. РАНГИРАЊЕ ПРЕМА ДВОКОМПОНЕНТНОМ ИНДЕКСУ ТЕХНОЛОШКЕ СПРЕМНОСТИ

На дијаграму у наставку, свака тачка приказује једну земљу, тако да координате на x и y оси представљају рангове добијене према меким и тврдим подацима, респективно.

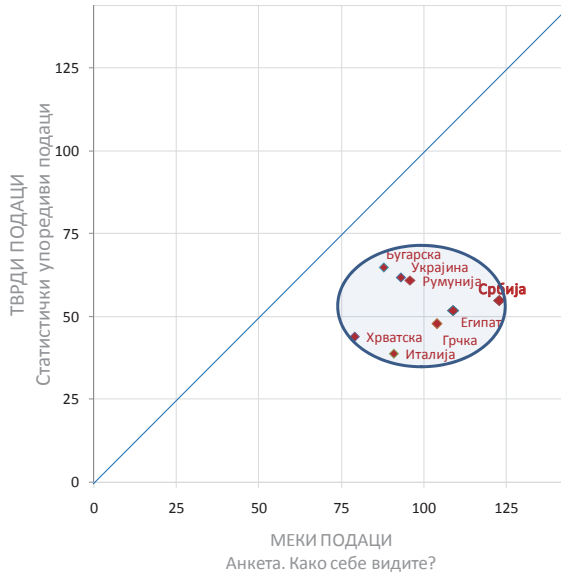
Плава дијагонална линија представља идеалну усклађеност тврдих и меких података. За земље које су позициониране далеко изнад плаве линије, може се рећи да се *прецењују*, док се за земље које су далеко испод ове линије може рећи да се *потцењују*. У групу прецењених спадају: Гамбија, Кенија, Руанда, Индија, Кина... Док су у групи потцењених: Србија, Грчка, Египат, Русија...

Одступање од дијагоналне линије може да послужи за контролу квалитета података. У првом случају, када одступање од дијагоналне линије није оправдано, детектује се потенцијално потцењивање или прецењивање меких индикатора.

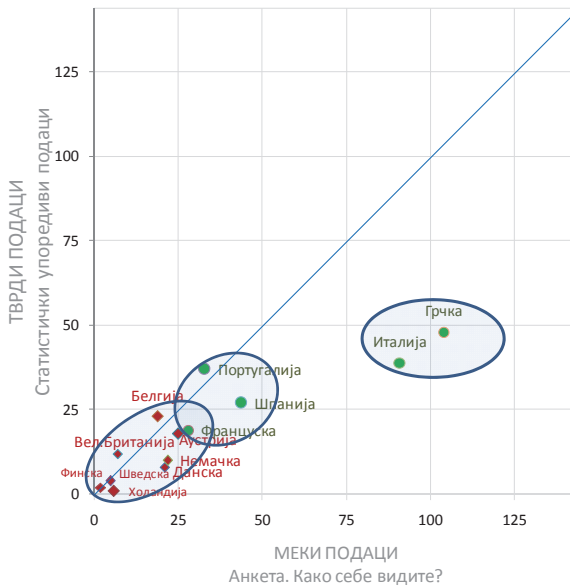
За све квалитативне индикаторе (мишљења и ставове) СЕФ подразумева да их је могуће прикупити искључиво путем анкете, јер не постоје или су непотпуни одговарајући тврди статистички подаци. Управо у тој чињеници крије се потенцијална пристрасност јер се оцењивање индивидуалних индикатора, преко стубова конкурентности прелива и на коначну вредност индекса, а последично и на ранг земље на листи. У другом случају, када је веће одступање од дијагоналне линије валидирано, одговоре добијене анкетом не треба тумачити као апсолутне вредности меког индикатора већ као оцену тренда тог индикатора (позитиван води у прецењивање, а негативан у потцењивање). Када је прихваћено веће одступање од идеалне усклађености меки подаци имају „делта природу“, односно представљају разлику у ставовима испитаника у односу на прет-

Слика 5. ДЕТЕКЦИЈА И ГРУПИСАЊЕ НА ОСНОВУ ДВОКОМПОНЕНТНОГ ИНДЕКСА ТЕХНОЛОШКЕ СПРЕМНОСТИ

а) Поицењеност меких индикатора као дејектор кризе

δ) ЕУ-15 земље и реионално класиџерисање: северноајланска, Медитџеран I, Медитџеран II

Табела 6. РАДНИ ОКВИР ЗА ДВОКОМПОНЕНТНИ ИНДЕКС (Т, М) ПРЕМА ТВРДИМ И МЕКИМ ИНДИКАТОРИМА У СРБИЈИ

	Сви индикатори			Меки индикатори (М)		Тврди индикатори (Т)	
	Број индикатора	Ранг по НРИ	Опсег рангова	Број индикатора	Просечан ранг	Број индикатора	Просечан ранг
НРИ индекс – СРБИЈА	54	87	142–21	27	118	27	58
А. ОКРУЖЕЊЕ	18	106	138–48	11	121	7	62
1. Политичко и регулаторно окружење	9	115	138–56	6	118	3	76
2. Пословни процеси и иновације	9	85	137–48	5	124	4	52
Б. ПРИПРЕМЉЕНОСТ	12	67	111–21	3	93	9	64
3. Инфраструктура и дигитални садржаји	5	54	107–21	1	107	4	59
4. Приступачност	3	84	98–41			3	77
5. Вештине	4	65	111–48	2	86	2	55
В. УПОТРЕБА	16	78	142–37	8	128	8	51
6. Употреба појединци	7	55	134–37	1	134	6	51
7. Пословна употреба	6	135	142–52	5	128	1	52
8. Државна употреба	3	104	125–48	2	124	1	48
Г. УТИЦАЈ	8	98	132–45	5	112	3	50
9. Економски утицај	4	105	132–45	2	131	2	46
10. Друштвени утицај	4	93	111–58	3	99	1	58

ходно референтно стање. На пример код транзиционих земаља за референцу се узима предтранзициони максимум (Украјина, Србија), за земље у кризи, стање пре кризе (Грчка, Италија, Египат...), а за нове чланице ЕУ изневерена очекивања (Румунија, Бугарска, Хрватска...). Двокомпонентни индекс омогућује груписање и кластерисање, као што је приказано на следећој слици. Заједничко за приказани кластер на слици 5а је знатно слабије вредновање по меким него по тврдим индикаторима. Аналогно овом, уколико је реч о земљама које су прошле кроз веома велике турбуленције, уочава се да су оне склоне прецењивању јер им је референца претходни минимум.

На слици 5б приказане су ЕУ-15 чланице: северноатланске груписане око координатног почетка; медитеранске у две зоне: прву чине Француска, Шпанија, Португалија, а другу Италија и Грчка.

Комплексна раван је погодан оквир за математичко моделирање овог проблема. Једнодимензионални НРИ у овом случају постаје уређени пар (Т, М), где је Т индекс везан за тврде индикаторе, а М индекс везан за меке индикаторе, сваки с одговарајућим скоровима и ранговима.

Заснован на досад приказаним анализама, у Табели 6 предложен је модификовани СЕФ радни оквир за мерење новог двокомпонентног индекса технолошке спремности, добијеног на основу тврђих и меких индикатора у Србији. Овакав приступ пружа могућност широког сагледавања и бољег тумачења кључних чинилаца који утичу на националне перформансе у односу на једнодимензионални приступ.

Меки и тврђи индикатори имају различиту природу и носе различите информације, тако да треба да задрже своју аутономност, али за меке је потребно додатно информисање испитаника о контексту анкете. Основни предуслов поузданости анкете је да репрезентативни узорак буде дефинисан по највишим стандардима струке. На самом крају, употребом проширеног радног оквира ствара се основ за побољшање актуелне позије Србије у погледу технолошке спремности.

ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ

Анализе Светског економског форума су најшире прихваћене, реч је о најпропраћенијем међународном рангирању у последњој декади. Иако имају неформални ауторитет, њихове ранг листе прихвата стручна јавности и креатори ИКТ политика. Вредновање добијено на овај начин ствара перцепцију која утиче на стварност.

У извештају о глобалној ИТ спремности СЕФ је понудио одговарајући радни оквир за међународно поређење, тако да се препоручује употреба у два контекста: а) за унапређење исте те глобалне позиције и б) за унапређење локалних националних циљева. Да би Србија могла да постигне ове циљеве потребно је институционално праћење међународне конкурентности и индекса технолошке спремности.

У овом раду се препоручује модификовани СЕФ радни оквир за мерење новог двокомпонентног индекса технолошке спремности на основу тврђих и меких индикатора. Овакав приступ пружа могућност ширег сагледавања кључних чинилаца који утичу на перформансе Србије. Проширени СЕФ оквир треба да задржи прегледност на синтетичком нивоу стубова и да притом, у оквиру сваког појединачног стуба, омогући фокусирање на индивидуалне индикаторе који се налазе значајно испод вредности конкретног стуба и укупне вредности индекса технолошке спремности. Уједно то је алат за управљање циљевима, акционим плановима и задацима.

Препоручује се увођење допунских тврђих и меких индикатора за бољу локализацију и боље описивање националних циљева. Додавањем тврђих индикатора постигло би се боље сагледавање тренутног стања, а посебно реалних недостатака. Меки индикатори добијени анкетом представљају одзив на неку ситуацију, па су добра основа за интеракцију, односно важан путоказ за корекцију ка жељеном циљу.

Када се посматрају крајњи резултати, рангови и финалне оцене, за примарни циљ треба поставити повећање средње оцене (скора) заснованог на тврђим индикаторима, јер је то суштински ослонац за напредак.

Предложена интерпретација проширеног СЕФ оквира може да послужи и за мерење степена развоја информационог друштва у Србији и добро се повезује с другим димензијама развоја: науке, образовања и привреде. Сви закључци и принципи приказани у овој анализи ИКТ утицаја важе и за друге извештаје који се баве међународним поређењем, на пример, глобални индекс конкурентности или анализу националне иновативности. Тако да се препоручује праћење већег скупа међународних ранг листа, не ограничавајући се на СЕФ. Неопходно је пратити све шта је процењено да је од великог значаја за раст и развој, како би Србија искористила велики потенцијал за напредак који има.

ЛИТЕРАТУРА

- Katić Andrea; Saša Raletić, Gordana Abramović and Bojana Jakanović. The Importance of Competitiveness Measuring in the Light of Serbia's Accession to European Union, *Journal of Global Strategic Management* (2011), № 5, Vol. 9, str. 146-156.
- Matijević Milovan and Jürgen Kappenmann. General Business Environment in Serbia, 2011. *ICT in Serbia – At a Glance*, Vojvodina ICT Cluster, Novi Sad 2012.
- Ristić, Bojan i Svetozar Tanasković. *Konkurentnost Srbije: merenje konkurentnosti i rangiranje zemalja prema Izveštaju Svetskog ekonomskog foruma, Kvartalni monitor*, dvobroj 25-26, april–septembar 2011.
- The Global Information Technology Report 2013 Data Platform*
<http://www.weforum.org/issues/global-information-technology/gitr-2013-data-platform>
- The Global Information Technology Report 2013. Insight Report*, World Economic Forum (2013)
<http://www.weforum.org/reports/global-information-technology-report-2013>
- The Global Competitiveness Report 2013 – 2014. Insight Report*, World Economic Forum (2013)
http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf

СТРУКТУРА НРИ ИНДЕКСА

А. ОКРУЖЕЊЕ			
1.	Политичко и регулаторно окружење		
1.01	Ефикасност институција у доношењу закона	М	
1.02	Закони који се односе на ИКТ	М	
1.03	Судска независност	М	
1.04	Ефикасност правног система у решавању спорова	М	
1.05	Ефикасност правног система у захтевним прописима	М	
1.06	Заштита интелектуалне својине	М	
1.07	Софтверска пиратерија, % инсталираног софтвера	Т	
1.08	Број процедура за судско извршење уговора	Т	
1.09	Број дана за судско извршење уговора	Т	
2.	Пословни процеси и иновације окружење		
2.01	Доступност најновијих технологија	М	
2.02	Доступност заједничких улагања	М	
2.03	Укупна пореска стопа, % профит	Т	
2.04	Број дана за почетак пословања	Т	
2.05	Број процедура за почетак пословања	Т	
2.06	Интензитет локалне конкуренције	М	
2.07	Укупна стопа уписаних у терцијарно образовање, %	Т	
2.08	Квалитет школа за менаџере	М	
2.09	Државне набавке напредних технолошких производа	М	
Б. ПРИПРЕМЉЕНОСТ			
3.	Инфраструктура и дигитални садржаји		
3.01	Производња електричне енергије, kWh по глави становника	Т	
3.02	Покривеност мрежом мобилних оператора, % становника	Т	
3.03	Интернет проток, kb/c по кориснику	Т	
3.04	Безбедни Интернет сервери / милион становника	Т	
3.05	Доступност дигиталних садржаја	М	
4.	Приступачност		
4.01	Тарифе услуга мобилних оператора, PPP \$ / мин.	Т	
4.02	Тарифе фиксних широкопојасних Интернет приступа, PPP \$ / месец	Т	
4.03	Интернет & телефонија конкуренција	Т	
5.	Вештине		
5.01	Квалитет образовног система	М	

5.02	Квалитет математичког и научног образовања	М	
5.03	Број уписаних у секундарно образовање, бруто, %	Т	
5.04	Степен писмености одраслог становништва, %	Т	
Ц. УПОТРЕБА			
6.	Употреба појединци		
6.01	Број претплатника мобилне телефоније /100 становника	Т	
6.02	Употреба Интернета појединаца, %	Т	
6.03	Домаћинства w/ персонални рачунари, %	Т	
6.04	Домаћинства w/ Интернет приступ, %	Т	
6.05	Број претплатника широкопојасног Интернета/100 становника	Т	
6.06	Број претплатника широкопојасних мобилних комуникација /100 ст.	Т	
6.07	Употреба виртуелних друштвених мрежа	М	
7.	Пословна употреба		
7.01	Прихватање технологија на нивоу предузећа	М	
7.02	Способност за иновације	М	
7.03	ПЦТ патенти, апликације/милион становника	Т	
7.04	Пословно–пословна употреба Интернета	М	
7.05	Пословно–потрошачка употреба Интернета	М	
7.06	Степен обуке запослених	М	
8.	Државна употреба		
8.01	Значај ИКТ у државној стратегији	М	
8.02	Државне онлајн услуге индекс	Т	
8.03	Успешност државне промоције ИКТ	М	
Д. УТИЦАЈ			
9.	Економски утицај		
9.01	Утицај ИКТ на нове услуге и производе	М	
9.02	ИКТ ПЦТ патенти, апликације/милион становника	Т	
9.03	Утицај ИКТ-а на нове организационе моделе	М	
9.04	Послови интензивно засновани на знању, % радне снаге	Т	
10.	Друштвени утицај		
10.01	Утицај ИКТ на приступ основним услугама	М	
10.02	Приступ Интернету у школама	М	
10.03	ИКТ употреба и ефикасност државе	М	
10.04	Индекс Е-учешћа	Т	

MEASURING THE ICT IMPACT ON THE ECONOMY AND SOCIETY:
RESULTS AFFECTING THE ACTUAL IMAGE OF SERBIA

MILOVAN MATIJEVIĆ; MILICA MATIJEVIĆ

Mineco-Computers, Ustanička 189/2. sprat, lok. 14a, 11050 Belgrade, Serbia

milovan@mineco.rs ; milica@mineco.rs

SUMMARY: At the global level, available data on the impact of ICT on the economy and society are still limited. One of the most authoritative analyses is the report of the World Economic Forum (WEF) on global IT readiness, whose 2013 edition will be used for further elaboration in this paper. Focusing on the main factors causing the low Serbian ranking, we analyze the measuring problems of ICT impact based on the index of technological readiness. The WEF uses the NRI index that relies equally on survey results in the participating countries and their hard statistically comparable data. The object of this paper is analysis of the existing interpretation of the final results and each country's rank according to the WEF, which neglects the major differences between hard and soft indicators. In this way, the often present biased marks in the scores obtained through surveys are not observed, which may have a large impact on a country's final ranking. This partly explains Serbia's present relatively low ranking, 87th on the list of 144 countries. The suggested new two-component index, which consists of separated hard and soft components, enables better interpretation of the results as well as detection of obvious partiality. We propose the expansion of the SEF framework for national monitoring of ICT impact on the economy and society, whose consistent application could enable Serbia to improve its ranking up to 40 positions on the list. In addition, the proposed framework can serve as a tool for managing ICT objectives, action plans and tasks, all in the function of better prospects for Serbian society.

KEY WORDS: ICT impact, indicators, index, rank, model, detection

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ АСПЕКТ МОНЕТАРНЕ ПОЛИТИКЕ И ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ¹

ЂОРЂЕ ЂУКИЋ

Универзитет у Београду, Економски факултет

Каменичка 6, Београд, Србија

d.djukic@eunet.rs

САЖЕТАК: Један од кључних задатака извршне власти и централне банке у малој отвореној привреди је избор адекватног режима девизног курса у функцији раста извоза који представља главни фактор постизања одрживе стопе привредног раста. Политика девизног курса и монетарна политика су тиме предодређене. С обзиром на то да је утврђивање и спровођење тих политика поверено централној банци, битно је да постоји ефикасна управљачка структура централне банке резистентна на изборне циклусе и интересне групе које желе да присвоје разне облике ренти. Каква ће та структура бити у пракси, предодређују решења о институционалном положају централне банке дата у уставу и посебном закону, али и понашање политичке елите приликом избора функционера централне банке.

У првом делу је дата анализа институционалног аранжмана монетарне власти у Србији. У другом делу су сумирани резултати упоредне анализе решења у репрезентативној групи земаља, у погледу институционалног положаја централне банке у уставу и закону. Предложено решење имплицира да централна банка у Србији има један орган управљања, а не три, као што је сада случај. Тиме би била искључена могућност да Србија има специфична и скупа решења која не познаје свет. У раду су укључени ефекти светске финансијске кризе која је избила 2008. године и траје дуже од пет година.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: институционални аспект, монетарна политика, привредни развој, Србија, светска криза

Према извештају Светског економског форума из Давоса под насловом: Индекс глобалне конкурентности 2012–2013. (The Global Competitiveness Index 2012–2013) који обухвата 144 земље, Србија у погледу првог стуба који обухвата квалитет институција, заузима неславно, 130. место у свету. То је утицало да у погледу подиндекса под називом: Основни захтеви, који осим квалитета институција садржи: инфраструктуру; макроекономско окружење и здравље; и основно образовање, Србија буде на 95. месту. У погледу индекса глобалне конку-

¹ Овај рад је делом резултат истраживања у оквиру пројекта Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије: „Улога државе у новом моделу раста привреде Србије“, број пројекта: 179065.

рентности који синтетизује подиндекс основних захтева, подиндекс подстицаја ефикасности и подиндекс фактора иновација и софистицираности Србија се налазила на 95. месту. Исто место Србија је заузимала у претходном извештају који се односи на 2011–2012. Изузетно низак ранг Србије у погледу квалитета институција у односу на 144 земље у свету и групу земаља које су постале чланице Европске уније 2004. указује на потребу предузимања ургентних мера на плану промена постојећих институционалних аранжмана којима би се положај Србије што пре поправио. У жижи овог рада је предлагање решења у области креирања институционалног оквира за ефикасно функционисање централне банке у Србији. Разнородне владајуће коалиције политичких партија у Србији у периоду дужем од деценије нису биле спремне да предузму суштинске реформске потезе којима би се уставом и законом уредио положај централне банке према најбољим решењима у ЕУ.

Овај рад има три дела. У првом делу се разматра положај централне банке у уставу у земљама централне и источне Европе. Други део третира положај централне банке у Уставу Републике Србије и посебном закону. У трећем делу се указује на нужност континуираног преиспитивања ефикасности функционисања централне банке. На крају су дати закључци.

ПОЛОЖАЈ ЦЕНТРАЛНЕ БАНКЕ У УСТАВУ У ЗЕМЉАМА ЦЕНТРАЛНЕ И ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ: УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД

Расправа о избору најбољег решења којим се институционализује независна централна банка у Србији није могућа без упоредне анализе која обухвата решења у погледу дефинисања положаја централне банке у уставу као највишем правном акту земље. Да би се понудило оптимално решење за Србију најсврхисходније је укључити у упоредну анализу групу земаља чланица ЕУ које су статус члана стекле 2004. или 2007. године. То су земље централне и источне Европе: Чешка, Словачка, Мађарска, Пољска и Румунија.

У наведеној групи земаља начин дефинисања положаја централне банке у уставу креће се у широком распону. Присутна је најригиднија варијанта којом се до детаља прецизира независност централне банке, састав и функције органа одлучивања и одговорност централне банке – случај Пољске. Осим тога, фигурише и најфлексибилнија варијанта по којој се препушта законодавном телу да посебним законом прецизира све детаље о независности и механизму одлучивања у централној банци, као и њеној одговорности – случај Румуније. Ригидност и флексибилност у овом контексту се односи на простор који се оставља законодавном телу да посебним законом може лако мењати решења у делу функционисања централне банке на основу нагодби између странака које чине парламентарну већину и бирају извршну власт. У наредном делу ће бити приказане одредбе устава у неведеним земљама које то потврђују.

Чешка. У члану 98. Устава Републике Чешке [The Constitution of Czech Republic 2003] дефинисан је положај централне банке. Тај члан гласи:

„1. Народна банка Чешке је централна банка државе. Главна сврха њених операција је да се стара о стабилности цена. Интервенције у њеним активностима су допуштене једино на основу закона.

2. Положај и компетенције и други детаљи у погледу Народне банке Чешке дефинишу се законом.“

У члану 62. који прецизира овлашћења председника Републике предвиђено је да он, између осталог, именује чланове Одбора Народне банке Чешке – став 1, тачка к.

Словачка. У члану 56. Устава Републике Словачке [The Constitution of Slovak Republic 2006] дефинисан је положај централне банке. Тај члан гласи:

„1. Народна банка Словачке је независна централна банка Републике Словачке. Народна банка Словачке може на основу својих овлашћења да пропише обавезујуће прописе, ако је овлашћена законом.

2. Највиши орган управљања Народне банке Словачке је Савет Народне банке Словачке.

3. Детаљи сходно ставу 1 и 2 регулишу се законом.“

У члану 102 који прецизира овлашћења председника Републике који се бира непосредно, предвиђено је да он, између осталог, „именује и врши опозив челника централних тела, државних функционера високог нивоа и других функционера у случају предвиђеном законом“ – став 1, тачка х.

Мађарска. У члану 41. Устава Републике Мађарске [The Fundamental Law of Hungary 2011] дефинисан је положај централне банке. Тај члан гласи:

„1. Народна банка Мађарске је централна банка Мађарске. Народна банка Мађарске је одговорна за монетарну политику, како је дато у основном закону.

2. Гувернера и заменике гувернера Народне банке Мађарске именује на шест година председник Републике.

3. Гувернер Народне банке Мађарске подноси парламенту годишњи извештај о активностима Народне банке Мађарске.

4. Делујући у складу с његовим или њеним овлашћењима дефинисаним у основном закону, гувернер Народне банке Мађарске даје налоге према законским овлашћењима која не могу бити у супротности с било којим законом. Гувернер Народне банке Мађарске може бити замењен са замеником гувернера...

5. Детаљна правила за организацију и рад Народне банке Мађарске дефинишу се основним законом.“

Председнику Републике Мађарске кога бира парламент дато је овлашћење да, између осталог, именује: министре, гувернера, заменике гувернера Народне банке Мађарске и челнике аутономних регулаторних тела – члан 9, став 3, тачка ц.

Пољска. У члану 227. Устава Пољске [Constitution of Poland 1997] дефинисан је положај централне банке. Тај члан гласи:

„1. Централна банка Државе је Народна банка Пољске. Она има ексклузивно право да емитује новац као и да формулише и спроводи монетарну политику. Народна банка Пољске је одговорна за вредност пољске валуте.

2. Органи Народне банке Пољске су: председник Народне банке Пољске, Савет за монетарну политику као и Одбор Народне банке Пољске.

3. Представнички дом (Сејм), на захтев Председника Републике, именује председника Народне банке Пољске на период од 6 година.

4. Председник Народне банке Пољске не припада политичкој партији, синдикату нити обавља јавне активности које су инкомпатибилне с достојанством његовог положаја.

5. Савет за монетарну политику чине председник Народне банке Пољске, који председава њиме, као и лица истакнута по свом знању из материје финансија које, у једнаком броју, именују Председник Републике, Представнички дом (Сејм) и Сенат на период од 6 година.

6. Савет за монетарну политику формулише циљеве монетарне политике, годишње их презентује Представничком дому (Сејму) у исто време када Министарски савет подноси предлог буџета. У року од пет месеци од краја фискалне године Савет за монетарну политику подноси Представничком дому (Сејму) извештај о остварењу намера монетарне политика.

7. Организација и принципи рада Народне банке Пољске, као и детаљни принципи за именовање и разрешење њених органа се утврђују законом. “

Румунија. У Уставу Румуније не постоји члан који регулише положај централне банке. У члану 137. Устава Румуније [The Constitution of Romania 2003] дефинисан је финансијски систем. Тај члан гласи:

„1. Оснивање, управљање, коришћење и контрола финансијских ресурса Државе, територијално-административних јединица и јавних институција регулише се законом.

2. Национална валута је *леј*, а његов (стоти) део је *бан*. Након што Румунија приступи Европској унији, циркулација и замена националне валуте с валутом ЕУ може бити прихваћена посредством основног закона.“

У члану 94. који прецизира овлашћења председника Румуније који се бира непосредно, предвиђено је да, између осталог, он „врши именовања за јавне положаје под условима који су дати у закону“ – став 1, тачка ц.

Из наведеног упоредног прегледа се види да је решење у уставу Мађарске ближе ригидном приступу, а решења у Чешкој и Словачкој проистичу из примене флексибилног приступа формулисања положаја централне банке у уставу као највишем правном акту земље.

ПОЛОЖАЈ ЦЕНТРАЛНЕ БАНКЕ У УСТАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И РЕШЕЊА У ЗАКОНУ

Положај Народне банке Србије у Уставу Републике Србије

У Уставу Републике Србије који је ступио на снагу 2006. примењен је флексибилни приступ формулисања положаја централне банке.

Положај Народне банке Србије (НБС) је дефинисан у члану 95 који гласи:

„Народна банка Србије је централна банка Републике Србије, самостална је и подлеже надзору Народне скупштине, којој и одговара.

Народном банком Србије руководи гувернер, кога бира Народна скупштина на шест година, на предлог председника Републике.

О Народној банци Србије доноси се закон.“

У члану 99, став 2 наведене су функције Народне скупштине, а у тачки 4 је прецизирано да она „бира и разрешава гувернера Народне банке Србије и надзире његов рад“.

У члану 105. који се односи на начин одлучивања у Народној скупштини прецизирано је да „бира и разрешава гувернера Народне банке Србије, Савет гувернера и Заштитника грађана“ – тачка 14. Народна скупштина то чини већином гласова свих посланика. Овим чланом, дакле, у структуру управљања централне банке уводи се Савет гувернера Народне банке Србије, што је нелогично. Ако се већ желело предвидети постојање тог органа уставом, онда је то требало да буде садржано у члану којим се дефинише положај НБС. При том, остављено је да законом буду прецизиране ингеренције тог органа.

Тиме је фактички дата могућност законодавном телу да законом о НБС предвиди постојање два органа одлучивања. Дакле, уставом је створен простор да се законом може успоставити гломазна и скупа управљачка структура у НБС, што је нерационално.

Решења у Закону о Народној банци Србије

Према важећем Закону о Народној банци Србије [Закон о Народној банци Србије] у НБС постоје три органа:

- Извршни одбор Народне банке Србије;
- гувернер Народне банке Србије;
- Савет гувернера Народне банке Србије – (члан 12).

Извршни одбор чине гувернер, директор Управе за надзор и вицегувернери НБС (члан 13). Извршни одбор има ингеренције у домену формулисања и спровођења монетарне политике, али не у потпуности. Део тих функција је пренет на Савет гувернера како би тај орган постао респектабилнији у односу на бивши Савет Народне банке Србији који није био укључен у процес доношења одлука из сфере монетарне политике и њеног спровођења.

Гувернер руководи пословањем НБС и организује њен рад (члан 18), што је уобичајено решење у законодавству других земаља. Гувернера бира Народна скупштина на предлог председника Републике Србије, на период од шест година, с правом поновног избора (члан 19). За кандидате за гувернера закон (члан 19) предвиђа минималне услове које морају испунити. То потврђује широко формулисана скала критеријума, у смислу да кандидат „има високо образовање стечено на студијама другог степена и најмање десет година радног искуства у областима економије, финансија или банкарства“. Вицегувернер бира Народна

скупштина, на предлог гувернера, на шест година (члан 21). Директора Управе за надзор задужене за надзор над финансијским институцијама бира Народна скупштина на предлог Одбора за финансије, на период од шест година (члан 21а, став 2).

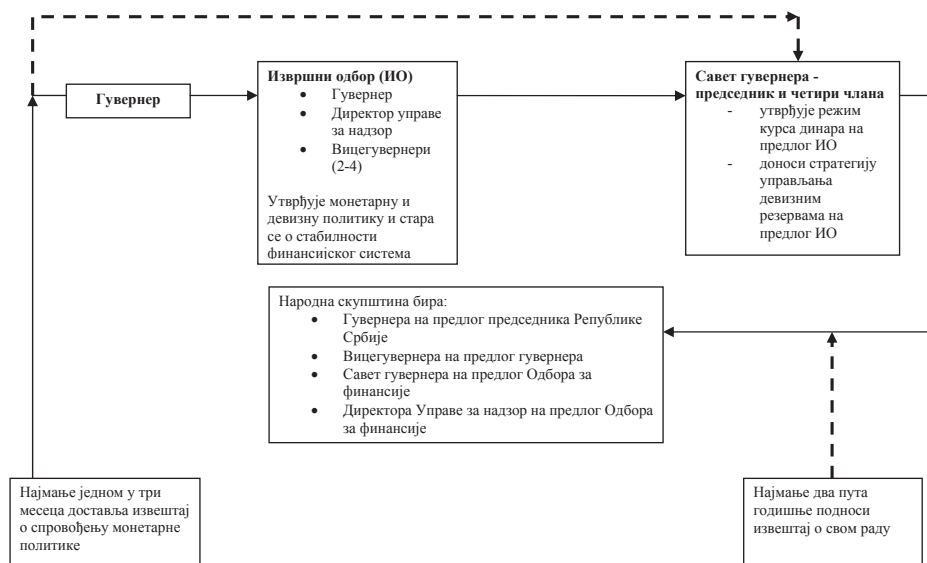
Савет гувернера има пет чланова, укључујући председника. Бира га Народна скупштина на пет година, на предлог Одбора за финансије Народне скупштине (члан 22). Од 14 функција које има по закону овде наводимо функције које Савет гувернера доноси на предлог Извршног одбора. Потенцирање тих врста функција је битно јер се најлакше може извући закључак о бесмислености постојања органа с таквим ингеренцијама у централној банци. Реч је о функцијама које у земљама које имају најбоље уређену сферу централног банкарства где одлуке доноси само један орган који је задужен за формулисање и спровођење монетарне политике и који је једино одговоран парламенту. То су следеће функције:

- „1. доноси Статут, на предлог Извршног одбора;
2. утврђује режим курса динара, на предлог Извршног одбора, уз сагласност Владе;
3. доноси стратегију управљања девизним резервама, на предлог Извршног одбора; ...
14. доноси стратегију развоја Народне банке Србије, коју предлаже Извршни одбор, и прати њено спровођење;“ – (члан 23, став 1).

Чланом 24 закона прописано је да гувернер најмање једном у три месеца доставља извештај о спровођењу монетарне политике (став 1). Истим чланом (став 2) је прописано да Управа за надзор најмање једном у три месеца доставља извештај о издатим и одузетим дозволама и надзору над финансијским институцијама. Уместо да директно комуницирају с Народном скупштином у погледу одговорности за учињено или неучињено из домена својих законских овлашћења, гувернер и Управа за надзор то чине преко посредника – Савета гувернера што је сувишно, скупо, а тиме и бесмислено. Проширивање функција Савета Народне банке Србије, касније преиначеног у Савет гувернера Народне банке Србије, првобитно прецизираних законом из 2003. године, само је још један доказ да једанпут креиране бирократизоване структуре теже да се саморепродукују и да шире своје ингеренције стварајући привид о свом изузетном значају за институцију, у овом случају Народну банку Србије, а тиме и државу. Компликована, неефикасна и скупа управљачка структура НБС приказана је на слици 1.

Од 2003. када је усвојен закон о НБС ниједна коалициона влада није прибегла преиспитивању датог решења у закону о НБС. Обрнуто, само је према неформалном договору партијских лидера вршено именовање кадрова из појединих партија на функције у НБС. Дакле, као и у другим институцијама, функције у НБС су третиране као партијски плен након избора. Изабрани највиши функционери НБС чије биографије углавном немају везе с карактером послова и одлукама у монетарној сфери које доносе, само су доказ рђавог приступа владајућих политичких елита у Србији који не признаје постојање јавног интереса

Слика 1. УПРАВЉАЧКА СТРУКТУРА НАРОДНЕ БАНКЕ СРБИЈЕ
(ПРЕМА ВАЖЕЋЕМ ЗАКОНУ)

оличеног у постојању здраве домаће валуте. По том приступу битно је именовати појединце лојалне партији или интересној групи која подржава партију, а да ће све што треба за обављање функције у монетарној власти научити током мандатног периода. Ако треба, именовати саветнике који ће им, о државном трошку, олакшати да брже „савладају“ комплексну материју из области формулација и спровођења монетарне политике.

Приликом израда новог устава биће пружена нова шанса да се промени досадашњи образац понашања свих владајућих коалиција у Србији, у смислу продуковања неефикасне и скупе, а уз то у свету непознате управљачке структуре у монетарној власти Србије. Предлог који је овде образложен карактеристично битна побољшања у односу на предлог који је званично упућен надлежним истанцама у Народној скупштини Републике Србије марта 2005. У предлогу из марта 2005. дата је следећа формулација члана устава којим се регулише положај НБС:

„Народна банка Србије је централна банка Републике Србије која је независна у свом раду и одговорна за вредност домаће валуте.

Орган управљања у Народној банци Србије је Монетарни савет који чине председник и шест чланова. Председника и чланове Монетарног савета бира Народна скупштина на шест година, на предлог председника Републике.

Народна банка Србије одговара за свој рад Народној скупштини.

Положај, надлежности и друге појединости које се односе на Народну банку Србије уређују се законом.“

Предложено решење било је детаљно елаборирано². Међутим, представници тада владајућих политичких партија у Србији нису изразили заинтересованост за темељну расправу пре усвајања устава, а из државне администрације није стигао одговор о одбацивању предложеног решења. Ђутање администрације у овом случају само потврђује неспремност да се било шта битно мења у функционисању монетарне власти у Србији. Није ли било најприродније да државно руководство захтева да се у оквиру Српске академије наука и уметности (САНУ) организује расправа о понуђеним решењима у предлогу устава? Нажалост, то се није десило. Остаје нада да се то неће поновити приликом израде новог устава који, између осталог, треба да дефинише оквир за функционисање ефикаснијих институција у привредном систему у односу на постојеће.

На слици 2 је приказан предлог управљачке структуре НБС који би требало уградити у нови устав.

У односу на првобитни предлог из 2005. предлог представљен на слици 2 садржи две измене које иду правцу ефикаснијег и јефтинијег решења. Ово у смислу:

- прво, смањења броја чланова Монетарног савета са 7 на 5;
- друго, давања већих ингеренција председнику Републике Србије који је изабран на непосредним изборима – да именује председника и два члана Монетарног савета и да предложи Народној скупштини два члана Монетарног савета.

Кључне предности предложеног решења су:

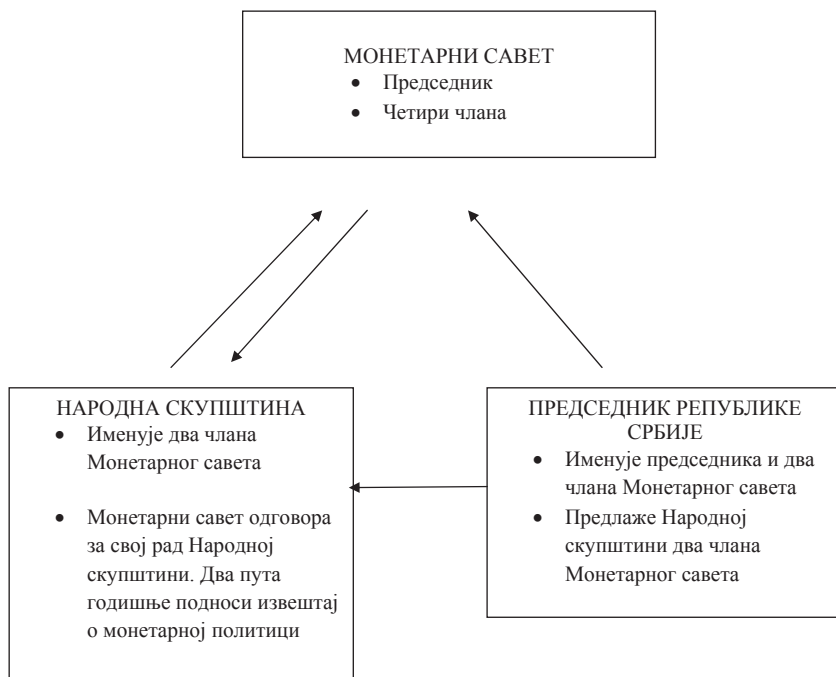
- Смањивање броја функционера и броја запослених у НБС на број примерен величини земље и њеној економској моћи.
- Јасна вертикала одговорности за ефикасно функционисање НБС: Председник Републике биран на непосредним изборима је најодговорнији. Он утврђује критеријуме избора (на основу законског оквира) и именује већину у Монетарном савету.
- Председник Монетарног савета је запослен у НБС и руководи радом НБС, а 4 члана Монетарног савета су тзв. екстерни чланови.
- Законом би се прописало да НБС има само два вицегувернера која именује Монетарни савет.

НЕОПХОДНОСТ КОНТИНУИРАНОГ ПРЕИСПИТИВАЊА ЕФИКАСНОСТИ ФУНКЦИОНИСАЊА ЦЕНТРАЛНЕ БАНКЕ

У циљу повећања ефикасности функционисања НБС, не чекајући промене устава, неопходно је континуирано преиспитивати њену организациону структуру и број запослених који обављају законом поверене функције, као што то чине централне банке у групи земаља која је овде наведена, али и шире. У табели 1 дат је број запослених у НБС и централним банкама у Чешкој, Словачкој, Мађарској и Румунији, на крају 2012. С обзиром на то да функције супервизије

² Целовит предлог је објављен у монографији: [Ђукић 2010: 187–189].

Слика 2. УПРАВЉАЧКА СТРУКТУРА НАРОДНЕ БАНКЕ СРБИЈЕ – ПРЕДЛОГ ЗА НОВИ УСТАВ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

банкарског сектора и целог финансијског система у Мађарској врши независно тело – HFSA, број запослених у тој институцији је у целости додат броју запослених у Народној банци Мађарске. Ово у циљу адекватног поређења с бројем запослених у НБС која врши супервизију банака и небанкарских финансијских институција (осигуравајућих друштава и пензионих фондова).

Као што се види из табеле 1, број запослених у НБС (1537) био је знатно већи од броја запослених у централним банкама Словачке (1066) и Мађарске (1103), а осетно већи од броја запослених у централној банци Чешке (1396). Једино је централна банка Румуније имала већи број запослених (1866) у односу на централну банку Србије. На крају 2012. у односу на крај 2011. број запослених у НБС је повећан за 44, а на крају 2011. је остао исти као у 2010. Ово упркос вишегодишњој кризи у привреди Србије и одсуству промене оквира монетарне политике који је заснован на концепту циљане стопе инфлације. Реч је о концепту монетарне политике који примењују све земље с којима је вршено поређење. Мерено бројем запослених у централној банци на 100.000 становника (табела 1) Србија је рекордер међу наведеним земљама. На крају 2012. имала је 22 запослена. Најмањи број запослених на 100.000 становника имале су Румунија (9,52) и Мађарска (11,09). Након тога следе Чешка (13,22) и Словачка (18,55).

Табела 1. БРОЈ ЗАПОСЛЕНИХ У ЦЕНТРАЛНОЈ БАНЦИ
(СТАЊЕ 31.12. 2012)

	Укупно	На 100.000 становника
Чешка	1396	13,22
Словачка	1007	18,55
Мађарска	573 (плус 530 у HFSA-у)	11,09
Румунија	1866	9,52
Србија	1581 (плус 587 у ЗИН-у)	22,00

Извор: *Annual reports of central banks for 2012.*

Симболи: HFSA – Hungarian Financial Supervisory Authority, тело задужено за контролу финансијских институција; ЗИН – специјализована организација под називом: Народна банка Србије – Завод за израду новчаница и кованог новца – Топчидер Завод за израду новчаница.

Извори: Народна банка Србије, Годишњи извештај о пословању и резултатима рада, 2012, www.nbs.rs; за централне банке Чешке, Словачке, Мађарске, Румуније, годишњи извештаји (Annual Reports) 2012 (web strane: www.cnb.org; www.snb.org; www.hnb.org; www.rnb.org, респективно).

Напомена: Прорачун броја запослених на 100.000 становника извршио аутор на основу података званичне статистике о броју становника (за Чешку, Мађарску, Румунију и Србију стање према попису из 2011, а за Словачку према попису из 2010).

Потребу сталног преиспитивања ефикасности свих активности које обављају централне банке у развијеним индустријским земљама својевремено је на скупу запослених у централним банкама потенцирао гувернер централне банке Шведске (Sveriges Riksbank). При том он је указао да је концепт ефикасности централне банке прилично апстрактан концепт који обједињује неколико области, почев од тога које су то одговарајуће улоге које треба да обавља централна банка, па до ефикасности у погледу управљања трошковима функционисања те институције у најужем смислу. Према гувернеру Хејкенстену, захваљујући преиспитивању активности које чине срж функционисања централне банке, у централној банци Шведске било је могуће смањити број запослених с око 850 у 1995. на око 450 у 2003. [Heikensten 2003: 1, 4]. Наведени пример централне банке у Шведској најбољи је доказ како се сталном бригом највиших званичника централне банке за постизањем њене веће оперативне ефикасности гради кредибилитет централне банке. Емпиријски је установљено да је кредибилитет централне банке представљао битан фактор који објашњава разлике у ефикасности спровођења монетарне политике у групи од 24 индустријски развијених земаља, у периоду 1990–1997. [Cecchetti et al. 2002: 56].

На другој страни, продужено дејство светске финансијске кризе која траје дуже од пет година још више намеће потребу сталног преиспитивања важећих оквира за вођење монетарне политике, све у функцији бржег изласка из кри-

зе. Овде ће као докази у прилог тој тези бити наведена само два аспекта. Први се односи на могућност коришћења контрацикличне монетарне политике за превазилажење кризе, а други на избор режима девизног курса који је најмање штетан по привреду земље у условима кризе.

Везано за први аспект, наводимо најновија емпиријска истраживања која су обухватила велики узорак тржишних привреда у настајању (Emerging Market Economies) у периоду дужем од 50 година. Испоставило се да постоје велике разлике међу поменутиим земљама у погледу коришћења контрацикличне монетарне политике, што је делом раније истакнуто [Ђукић 2010б: 12–15]. Карактеристично је да у периоду закључно с 2011. расте број тржишних привреда у настајању који је користио контрацикличну монетарну политику. Међутим, након избијања светске финансијске кризе јављају се велике разлике између две групе поменутих земаља у погледу коришћења контрацикличне монетарне политике. При том, монетарна политика је у већини посматраних привреда постала више проциклична, а не антициклична. Насупрот томе, земље које имају „довољно развијена финансијска тржишта“ и које су према установљеној међународној класификацији примењивале режим флексибилног девизног курса престале су да реагују на токове капитала на начин који води процикличности [Mc Gettigan et al. 2013: 16–17]. Дакле, постојање дубоког финансијског тржишта је потребан, а примена режим *de facto* флексибилног девизног курса довољан услов да централна банка у Србији почне у будућности да спроводи контрацикличну монетарну политику. Тек тада ће бити у могућности да се остваре велике економске користи које ће проистећи из емпиријски верификованог става да је спровођење више контрацикличне монетарне политике праћено с мањим прекомерним осцилацијама бруто домаћег производа.

Везано за други аспект, најновија емпиријска истраживања у којима је учествовао велики број истраживача, а која су објављена почетком новембра 2013. указују да је режим слободно флукутирајућег девизног курса (*free floating exchange rate regime*) најмање штетан по привреду земаља с тржиштима у развоју, у условима најдубље светске финансијске и економске кризе у последњих 100 година. Тиме је још више појачана аргументација коју сам изнео пре избијања кризе на научним и стручним скуповима. Ово у смислу да је за привреду Србије најбоље да монетарне власти примењују режим слободно флукутирајућег девизног курса, а не режим фиксног или режим контролисано флукутирајућег девизног курса [Ђукић 2010а: 223–240].

Као што се види из табеле 2, рањивост финансијског система на прекомерну експанзију кредита (бум кредита), задуживање у иностраној валути и давање кредита у девизама или у националној валути уз девизну клаузулу била је у најмањем проценту заступљена код земаља које су примењивале *de facto* режим слободно флукутирајућег девизног курса³. Исто важи када је реч

3 Реч је о режиму девизног курса у коме девизни курс одређује тржиште. При том било која интервенција централне банке на девизном тржишту има за циљ да ублажи прекомерне осцилације девизног курса, пре него да утврди његов ниво – види ширу класификацију режима девизног курса: [International Monetary Fund 2006: 3].

Табела 2. РАЊИВОСТ ФИНАНСИЈСКОГ СЕКТОРА И ВРСТЕ КРИЗА У РАЗЛИЧИТИМ РЕЖИМИМА ДЕВИЗНОГ КУРСА У ЗЕМЉАМА С ТРЖИШТИМА У РАЗВОЈУ У ПЕРИОДУ 1980–2011. (У %)

Режим девизног курса	Рањивост финансијског сектора			Врсте криза			
	Брзи раст кредита	Задуживање у иностранству	Позајмице у девизама	Банкарска	Валутна	Дужничка	Криза раста
Чврсто везивање (Hard pegs)	6,1	14,3	58,9	3,0	1,0	2,0	10,5
Интермедијарни	2,4	9,4	36,1	4,7	5,2	1,9	4,4
Везивање за једну валуту	3,5	12,3	34,9	3,6	5,2	2,8	6,9
Везивање за корпу валута	8,8	10,7	49,2	5,4	1,1	1,1	8,3
Хоризонтална зона	5,1	9,9	44,5	7,0	2,8	1,4	3,4
Пузајући курс/зона	1,1	8,3	35,1	7,4	7,4	2,3	3,1
Контролисано флукутирајући	1,2	8,0	35,4	2,7	4,9	1,5	3,3
Слободно флукутирајући	0,8	7,3	29,4	1,2	2,4	0,6	3,8

Извор: [Ghosh et al. 2013: 28–36].

Напомена: Реч је о de facto режиму девизног курса, према класификацији ММФ-а, у узорку од 50 тржишних привреда у настајању (Emerging Market Economies), међу којима је и Србија.

о изложености земље банкарској кризи, валутној кризи и дужничкој кризи. Једино у случају изложености кризи раста процент укупног броја земаља које су примењивале de facto режим слободно флукутирајућег девизног курса био је нешто већи (3,8%) у односу на процент укупног броја земаља које су примењивале режим контролисано флукутирајућег девизног курса (3,3%) [Ghosh et al. 2013].

ЗАКЉУЧАК

Један од кључних задатака извршне власти и централне банке у малој отвореној привреди је избор адекватног режима девизног курса у функцији раста извоза који представља главни фактор постизања одрживе стопе привредног раста. Политика девизног курса и монетарна политика су тиме предодређене. С обзиром на то да је утврђивање и спровођење тих политика поверено централној банци, битно је да постоји ефикасна управљачка структура централне банке резистентна на изборне циклусе и интересне групе које желе да присвоје

разне облике ренти. Каква ће та структура бити у пракси, предодређују решења о институционалном положају централне банке дата у уставу и посебном закону, али и понашање политичке елите приликом избора функционера централне банке. На основу упоредне анализе решења у репрезентативној групи земаља, у погледу институционалног положаја централне банке у уставу и закону, предложено решење за нови устав имплицира да НБС треба да има један орган управљања, а не три, као што је сада случај. Тиме би била искључена могућност да Србија има неефикасна и скупа решења која не познаје свет.

Ефекти светске финансијске кризе која је избила 2008. године и која траје дуже од пет година још више потврђују нужност сталног преиспитивања оперативне ефикасности Народне банке Србије и ефикасности режима девизног курса који примењује. Криза је само појачала аргументацију у прилог коришћења режима слободно флукутирајућег девизног курса у Србији. Рањивост финансијског система и изложеност земље разним типовима криза, у целини гледано, била је најмање изражена код земаља које су примењивале наведени режим девизног курса.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ђукић, Ђорђе. *Централна банка и финансијски систем*, 3. изд. Литопапир, Чачак 2010а. Глава 4: Усклађивање централне банке Србије са стандардима ЕУ – ЕСЦБ и ЕЦБ, стр. 161–191.
- Ђукић, Ђорђе. *Немоћ монетарне политике у условима светске финансијске и економске кризе*, САНУ, април, 2010б (у штампи).
- Закон о Народној банци Србије (ЗНБС). *Службени гласник Републике Србије* бр. 2/2003, 55/2004, 85/2005 – др. закон, 44/2010, 76/2012 и 106/2012.
- Народна банка Србије. *Годишњи извештај о половању и резултатима рада*, 2012; 2011; 2010, www.nbs.rs 12. 3. 2013. и 12. 11. 2013.
- Cecchetti, Stephen G; Stefan Krause. Central Bank Structure, Policy Efficiency, and Macroeconomic Performance: Exploring Empirical Relationships, Federal Reserve Bank of St. Louis, *Review*, July/August 2002, Vol. 84, No. 4, pp. 47–60, www.stlouisfed.org, 13. 11. 2013.
- Czech National Bank. *Annual Report 2012*, www.cnb.org 17.11.2013.
- Constitution of Poland* (Adopted on 2 April 1997, and confirmed by Referendum in October 1997), www.sejm.gov.pl, 13.4.2013.
- Ghosh, Atish R.; Jonathan D. Ostry and Mahvash S. Qureshi. Exchange Rate Management and Crisis Susceptibility: A Reassessment, Paper presented at the 14th Jacques Polak Annual Research Conference Hosted by the International Monetary Fund, Washington, DC, November 7–8, 2013, www.imf.org 18.11.2013.
- Heikensten, Lars. How to promote and measure central bank efficiency, *BIS Review* 24/2003, www.bis.org 13.11.2013.
- Hungarian National Bank. *Annual Report 2012*, www.hnb.org 17. 11. 2013.

- International Monetary Fund. *De Facto Classification of Exchange Rate Regimes and Monetary Policy Framework*, July 31, 2006, www.imf.org, 13.3.2013.
- Mc Gettigan, Donal; Kenji Moriyama, J. Noah Ndela Ntsama, Francois Painchaud, Haonan Qu and Chad Steinberg. *Monetary Policy in Emerging Markets: Taming the Cycle International Monetary Fund*, WP/13/96, May 2013, www.imf.org 18.11.2013.
- National Bank of Slovakia. *Annual Report 2012*, www.snb.org 17.11.2013.
- National Bank of Romania. *Annual Report 2012*, www.rnb.org 17.11.2013.
- The Fundamental Law of Hungary*, April 2011, www.euroactiv.com, 13.4.2013.
- The Constitution of the Czech Republic*, March 2003, www.legislationline.org, 13.4.2013
- The Constitution of the Slovak Republic*, www.legislationline.org, May 2006, 13.4.2013
- The Constitution of the Republic of Poland*, April 1997, www.legislationline.org, 13.4.2013.
- The Constitution of Romania*, October 2003, www.legislationline.org, 13.4.2013.

INSTITUTIONAL ASPECTS OF MONETARY POLICY AND ECONOMIC DEVELOPMENT

DJORDJE DJUKIĆ

University of Belgrade, Faculty of Economics

Kamenička 6, Belgrade, Serbia

d.djukic@eunet.rs

SUMMARY: One of the key tasks of the executive branch of government and the central bank in a small open economy is the choice of an adequate foreign exchange rate regime in the function of export growth, as the main factor for achieving a sustainable rate of economic growth. Foreign exchange rate policy and monetary policy are predetermined by it. Having in mind that the formulation and implementation of the said policies are delegated to the central bank, it is important that an efficient management structure exists in the central bank, resistant to electoral cycles and lobbyist groups seeking to appropriate various forms of rent. The look of the management structure in practice is predetermined by the institutional position of the central bank defined by the constitution and separate law, as well as the behavior of the political elite in appointing the central bank's top officials. An analysis of institutional arrangements of monetary authority in Serbia is given in the first part. The second part deals with results of a comparative analysis of solutions in a representative group of countries related to the institutional position of the central bank in the constitution and the law. The proposed solution suggests that the central bank in Serbia should have one decision making body instead of three, as is the case now. It would exclude the possibility of Serbia having specific and costly solutions unknown to the rest of the world. The effects of the global financial crisis that emerged in 2008 and has lasted more than five years are also included.

KEY WORDS: institutional aspects, monetary policy, economic development, Serbia, global crisis

ДВА ПРЕДУСЛОВА БИЛО КОЈЕ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА СРПСКЕ ПРИВРЕДЕ

МИЛОРАД ИЛИЋ

busolazasrbiju@gmail.com

САЖЕТАК: Србија је заточеник разнородних економских заблуда које су произвеле читав низ техничких проблема: мањак новца у промету, тј. мале величине монетарних агрегата М1 и М2, ниску цену радне снаге, висок дефицит спољнотрговинског биланса због превеликог увоза, нестабилност и нереалност курса динара, те дефиците јавних финансија. Ови технички проблеми имају негативни међусобни утицај али, што је још горе, појединачно и заједно, онемогућавају раст БДП-а и запослености, тј. стандарда грађана. Поништавају саму суштину економске науке која би требала да обезбеди благостање заједнице на којој се примењује њен производ – укупна економска и кредитно-монетарна политика. Не постоји могућност да се спроведе било која стратегија, или реформа, домаће привреде уколико се не предузму акције, у два правца, које би постојећи систем избациле из квазиравнотеже и поставиле га на тренд дугорочног раста. Први предуслов је повећање цене рада, а преко радикалног повећања минималне цене рада с циљем да у наредне четири године минимална цена рада буде једнака просечној потрошачкој корпи. Други предуслов је давање неиндексираних дугорочних динарских кредита за обртна средства привреди с плафонираним (фиксном) каматом до 5% годишње.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: заблуде, мањак новца, ниска цена рада, дефицити, запосленост, плафонирање

У реалном економском смислу, Србија има само два проблема. Један од њих је висока незапосленост, а други мала величина просечног пољопривредног поседа. Имамо око 800.000 евидентираних незапослених на тржишту рада, односно наш просечни пољопривредни посед је 10 пута мањи него у ЕУ, а 100 пута мањи него у САД. Решавање ова два проблема, поред дугог рока, захтева и велика финансијска средства. Свако решење, па и најмањег економског проблема, мора бити у функцији решавања ова два основна.

Остали економски проблеми Србије су нереални, тј. техничког су карактера, настали као последица разнородних заблуда и незнања. Корени заблуда леже у томе што је економска наука у Србији некритички прихватила теоријске концепте који су настали у САД средином седамдесетих година 20. века. Економија је друштвена наука. Друштвене науке се баве објашњавањем друштвених појава и тражењем решења за проблеме које испољава *одређено друштво*. Да ли

проблеми америчке привреде из наведеног периода личе на проблеме с којима се суочава српска привреда и друштво? Технички проблеми с којима се суочава српска економија су:

1. мањак новца (динара) у промету због мале величине монетарних агрегата М1 (мале примарне емисије) и М2 (мале кредитне активности банака), тј. дугогодишњег лошег рада Народне банке Србије (НБС),

2. ниска цена радне снаге која онемогућава раст бруто домаћег производа (БДП) и усаглашавање јавних финансија, тј. жељену реформу јавног сектора,

3. високи дефицит спољнотрговинског биланса као последица великог увоза, а не малог извоза,

4. нестабилност и нереалност курса динара, и

5. дефицит јавних финансија због проблема на приходној страни (односно ниске привредне активности која је индукована претходним техничким проблемима).

Вероватно ће бити потребно и 10 година да се реше проблеми проузроковани незнањем, али решавање наведених техничких проблема и суочавање са заблудама довешће до решавања основних економских проблема које Србија има. Квалитетно решавање тих проблема представља фантастичне изворе за раст БДП-а. Уз примену решења наведених у даљем тексту, свака стопа раста БДП-а мања од 10% представљаће неопростив неуспех. Сходно томе, не треба најављивати болне реформе, јер је свака добро осмишљена реформа лековита за домаћу привреду и друштво. Када лекар постави тачну дијагнозу и да исправну терапију, болеснику је одмах боље, зар не? Није излечен, али му је боље, а опоравак траје онолико колико врста болести и терапија захтевају. Само лоше осмишљене реформе, оптерећене догмама и засноване искључиво на расходној страни пословних активности, могу бити болне. Које су догме најприсутније у домаћој политичкој и стручној јавности:

1. Велика нам је јавна потрошња!!! Није. Када се гледа однос јавне потрошње према БДП-у, она је испод просека ЕУ. Јавна потрошња има лошу структуру, то је извесно, али је много већи проблем на страни јавних прихода.

2. Плате у јавном сектору су високе!!! Нису. Плате у приватном сектору су, до бесмисла, ниске. Потпуно је погрешно говорити о високим платама у Србији, када је просечна потрошачка корпа (која је далеко мања од реалних потреба просечне породице) за 50% виша од просечне плате у Србији.

3. Ми смо презадужена земља!!! Нисмо. Проблем Србије је безразложно растући спољни дуг, као и домаћи дуг који се, такође, безразложно индексира у страним валутама и на који се плаћају, опет безразложно, високе динарске камате.

4. Мали нам је извоз!!! Није. Имајући у виду ниво домаћег БДП-а и снагу домаће привреде извоз је на сасвим задовољавајућем нивоу. Проблем је на страни превеликог увоза. Постојећи систем спољнотрговинског режима је неодржив и не постоји могућност (ако се жели раст БДП-а, запослености и стандарда грађана) да се он избалансира повећавањем извоза – морају се увести нека ограничења на страни увоза, пре свега ванцаринског карактера.

5. Извоз пресудно доприноси расту БДП-а!!! Не доприноси. Доприносе само плате радника у извозним предузећима и обрачуната амортизација. Профит, као трећи део БДП-а, се преко система трансферних цена сакрије и износи у матичне или офшор (offshore) земље, тј. обично га нема. Од планираних 1,5 милијарди евра промета Фијат аутомобила Србије (ФАС), у БДП ће отићи максимално 200 милиона евра и то пре свега преко амортизације, што је најмање квалитетан сегмент БДП-а.

6. Извоз ће да „пуни“ буџет!!! Неће. Од поменутих 1,5 милијарди евра, планираног промета ФАС-а, у буџет и јавне фондове неће „доћи“ више од 20 милиона евра.

7. Пливајући курс доприноси стабилности домаће економије и цена!!! Не доприноси. Последњих година курс је релативно стабилан, али по цену великог задуживања у страној валути, као и беспотребног давања субвенција из буџета за камате на кредите.

8. Пливајући курс је бољи механизам заштите домаће привреде од фиксног курса!!! Није. Привреди треба стабилност, а ни теоријски не постоји могућност да у економији у којој је цена стране валуте основни ценовни параметар (тј. у којој је извршен процес тзв. доларизације, а у нашем случају „евроизације“), пливајући курс буде у функцији заштите домаће привреде. Све цене, како стране, тако и домаће робе, се врло брзо прилагођавају новонасталим вредностима курса евра.

9. Камате на кредите су високе, посебно динарске, због високог ризика земље и инфлације!!! Ни једно ни друго није тачно. Камате су високе због мале количине новца у промету (4 пута мањи ниво монетизације од потребне величине, тј. домаћој економији недостаје 13 милијарди евра у динарима за нормално функционисање тржишта – *и то је новац који не треба да дође са њом да ја креира НБС*), непотребно високе референтне стопе НБС (стопе америчких Федералних резерви, Европске централне банке и Швајцарске народне банке су неколико пута ниже од пројектованих инфлација, а наша је двоструко виша од пројектоване инфлације), високих обавезних резерви, као и беспотребно дозвољене индексације кредита који углавном потичу из депозита по виђењу привреде и грађана.

10. Неликвидност привреде може се решити реформама јавног сектора, фискалном политиком, те неким изменама закона!!! Не може. Неликвидност има само један лек, а то је новац. Њега има мало, тј. четири пута мање од потребне количине. Просечни рок измиривања дужничко-поверилачких односа у Србији је 128 дана, а у Немачкој 18 дана. Гледајући однос монетарног агрегата М2 према БДП-у, Немачка има 6 до 7 пута више новца у промету од Србије – баш колико јој је и краћи просечни рок плаћања.

11. Повећање новца у промету, тј. такозвано штампање пара довешће до раста инфлације, или велике инфлације!!! Неће. Ово би се десило да је у Србији присутна инфлација тражње – која настаје када не постоји могућност да, у кратком року, дође до раста фонда роба и услуга. Како у Србији просечно коришћење постојећих капацитета не прелази 30% и како имамо потпуно либе-

рализован увоз с ниским царинама, прилив роба и услуга на тржишту је готово безграничан у кратком року.

12. Пољопривредна производња може да се регулише путем тржишта!!! Не може. Николас Калдор (Nicholas Kaldor) је још 30-их година 20. века поставио „теорију наукове мреже“ која, уз све оправдане замерке на њу, јасно показује да је слободно тржишно регулисање пољопривредне производње штетно, и скуп, јер доводи до непотребних губитака, пропуштених добити, те великих тензија у друштву које, у збиру, доводе до недовољног раста БДП-а пољопривреде. Пољопривредна производња у Србији има проблем мале величине просечног пољопривредног поседа, није довољно развијена – имајући у виду савремене стандарде, а држава нема довољно новца (као земље ЕУ) да преко субвенција неутралише наведене недостатке.

13. Штедњом и фискалном политиком могу се решити проблеми српске економије!!! Не могу. На постојећем нивоу развоја српске привреде треба повећати потрошњу, пре свега домаћих производа и услуга. Немачка годишње потроши 30.000 евра по глави становника, а Србија 5.000 евра годишње. Не троши Немачка толико зато што је богата, него је богата зато што толико троши – пре свега домаће производе и услуге. Привредни субјекти, грађани и јавни сектор у Србији треба да буду рационални, а не штедљиви. *Рационалности њанира вредности некој производа или услуге, а штедња њихову уједно вредности.*

У наредном делу текста дата су два основна правца акције који треба постојећи систем, који води српску привреду и друштво у потпуни слом, да избаце из квазиравнотеже. То су предуслови, врста окидача, који треба да зауставе даље пропадање привредног система, односно његово постављање на тренд дугорочног раста.

Како да реализујемо основни циљ – повећање запослености уз истовремено повећање БДП-а и стандарда грађана, односно решавање дефицита јавних финансија и остале дисбалансе у привреди. Као и увек, до решења је најједноставније доћи ако се крене од почетка:

$БДП = \text{зараде} + \text{профит} + \text{амортизација}$

Треба напоменути да у макроекономици појединачни сабирци – делови БДП-а нису супростављене величине. Ова сукобљеност интереса остаје на нивоу микроекономике (обично зараде и профит). У макроекономици раст једног сабирка треба да доведе до раста осталих сабирака БДП-а.

БДП може да расте на неколико начина:

1. *На бази повећавања броја запослених уз неизомењени ниво зарада.* Овај начин се форсирао након 5. октобра, а нарочито од избијања светске финансијске кризе. Потпуно нереално, очекивало се да ће приватизација, отварање тржишта и долазак страних инвеститора довести до раста запослености. Видели смо да до повећања броја запослених није дошло, већ до драстичног пада

запослености. Овај модел заснован је на доласку стратешких и других страних инвеститора. Нажалост, до данас није напуштен. Отуда и пад БДП-а, тј. ниске стопе његовог раста.

2. *На бази раста зарада постојећих запослених.* Коришћен је до почетка светске финансијске кризе и то нарочито у јавном сектору. Имајући у виду наведене грешке укупне економске политике, имали смо пристојне стопе раста БДП-а. Када расту зараде запослених долази до раста промета (не само на основу раста зарада, него и услед раста кредитне задужености запослених – на постојећем нивоу зарада ова могућност је исцрпљена). Последица овога је бржи пад фиксних и финансијских трошкова по јединици производа или услуга од раста трошкова зарада. Ово је нарочито случај у примарном и секундарном сектору – секторима који производе размењива добра. У терцијарном сектору где је радна снага основна трошковна компонента, доћи ће до раста цена услуга (за српску привреду, до неопходне структурне инфлације) и на основу тога раста профита. Након раста профита, на бази раста промета и делимично цена (услед ефикаснијег коришћења постојећих капацитета), повећаће се и жеља за инвестирањем, те додатног раста профита на бази повећања запослености, тј. повећања фонда зарада које ће генерисати нови раст промета. Све ово доводи и до раста амортизације на бази већег прираста инвестиција од отписа основних средстава. При томе, реч је углавном о домаћим инвеститорима који природно имају жељу да инвестирају на тржишту које познају и на коме расте куповна моћ. Нико неће инвестирати на тржишту на коме стагнира или пада агрегатна тражња, осим онога ко планира да извози целокупну производњу. Таквих инвеститора нема довољно да упосле незапослене, којима треба додати и оне који ће тек остати без посла у јавном сектору, као и услед модернизације пољопривредне производње. Доминантан број произвођача у свакој земљи усмерен је на домаће и регионално тржиште. Очекивања да ће неко напустити таква тржишта и доћи у Србију због јефтине радне снаге више су него наивна. Ако би то било тачно, онда на пример, у Швајцарској и Норвешкој не би постојала ниједна фирма у прерађивачком сектору. Трошкови производних радника у цени производа учествују веома мало, на нивоу статистичке грешке, посебно у фирмама мултинационалног карактера које имају велике обрте. Оне фирме које имају мале обрте, имају веће учешће трошкова радника али им се не исплати селидба посла јер би им порасли транспортни и други трошкови везани за домаћа тржишта.

3. *На основу повећања профита.* Одомаћено мишљење да се до повећања профита долази на рачун зараде, има краткорочну временску димензију. Имајући у виду низак ниво просечне зараде, уколико профит расте на конто зарада, због пада промета врло брзо долази до раста фиксних и финансијских трошкова по јединици производа и услуга, тј. до пада профита. Када се реално обрачуна део извоза који улази у БДП-а, 90% оног што се произведе или пружи услуга у Србији потроши се на домаћем тржишту. Значи, дугорочан раст профита условљен је растом масе зарада.

4. На основу повећања амортизације. До повећања амортизације долази се на основу већег прираста инвестиција од отписа основних средстава. Прираст инвестиција може да се деси услед доласка страних инвеститора који би углавном извозили своју производњу и које не занима ниво зарада на домаћем тржишту, тј. пожељно је да он буде што нижи. До сада смо могли да видимо да таквих инвеститора нема много и да је далеко од реалности да ће се на тај начин радикално смањити домаћа незапосленост. Следећи инвеститор је држава са својим инвестицијама у инфраструктуру различитог типа. Како Србија има велики дефицит јавних финансија ово није реална опција. Новац у буџету недостаје и за много ургентније позиције. Трећи инвеститори су домаћи, који ће инвестирати само тамо где долази до раста нивоа домаће тражње, тј. на тржишту на којем они продају своје производе и услуге. Ово би се догодило након што профит почне да расте на бази повећања коришћења постојећих капацитета, односно пада фиксних и финансијских трошкова по јединици производа.

Закључак, или *први предуслов*, за опоравак српске привреде био би да се до дугорочног раста БДП-а с двоцифреним стопама може доћи само повећавањем зарада. У постојећим околностима, први корак мора бити повећавање зарада запослених.

Како то извести?

1. Повећање зараде треба реализовати преко повећавања минималне цене рада, на сваких 6 месеци. Прво повећање треба да буде 50%, тј. да се изједначи с минималном потрошачком корпом, а наредна од 20 до 30%, с циљем да се за четири године изједначи просечна потрошачка корпа (сада је то око 67.000 динара) с минималном ценом рада. Водећи рачуна да су зараде у приватном сектору ниже него у јавном сектору и да приватни сектор има више запослених с минималном ценом рада, повећање минималне цене рада треба прво спровести у приватном сектору а иста мера би се на јавни сектор применила са шест месеци закашњења.

2. На описани начин решио би се и дисбаланс између зарада у јавном и приватном сектору, будући да ће брже расти зараде у приватном сектору.

3. Раст минималне цене рада омогућиће тржишту да повећава и просечну цену рада у наредним итерацијама. Ово ће довести до могућности раста цене производа и услуга јавног сектора на њихов економски оправдан ниво, тј. укидања субвенција државе на свим нивоима према јавним предузећима. Наиме, догодиће се структурна инфлација која ће цену радне снаге, цене које су под контролом државе, те услуга здравства и просвете, односно укупних услуга терцијарног сектора, довести до њиховог рентабилног нивоа с којег може да се планира дугорочан раст.

4. Примаоци минималне зараде углавном су корисници домаћих производа и услуга. Сходно овоме, а имајући у виду раст цена које су под контролом државе, имаћемо довољно времена да с нашим спољнотрговинским партнерима испреговарамо другачије – одрживе – спољнотрговинске режиме. Прецизније, имаћемо период од две године у коме повећање агрегатне тражње неће много утицати на спољнотрговински биланс.

5. Повећање зарада запослених биће у функцији смањивања дефицита јавних финансија, будући да главнина јавних прихода долази од зарада (порези и доприноси), ПДВ-а и акциза на потрошњу.

Други предуслов – неутралисање проблема ликвидности, тј. недостатак новца у промету, треба да буде у функцији спровођења првог предуслова. Имајући у виду постојећу величину БДП-а и спољнотрговинског дефицита, домаћој привреди недостаје око 13 милијарди евра у динарима.

Све земље које су мале економије и које могу бити упоредиве са Србијом имају ниво монетизације – М2/БДП око 50%. Ово важи за привреде које имају уравнотежени спољнотрговински биланс. Како Србија има велики дефицит спољнотрговинског биланса новчану масу треба додатно кориговати навише за његову вредност (20% БДП-а). То значи да ниво монетизације у Србији треба да буде око 60% БДП-а, што у апсолутним вредностима износи око 18 милијарди евра у динарима. Тренутно, вредност М2 је 4,5 милијарди евра у динарима.

У табелама 1 и 2 дати су подаци о преткризној 2007. години. Наведени параметри јасно показују колики је недостатак новца у промету у Србији. Сада су предметни показатељи измењени али у корист захтеваног другог предуслова. Већина земаља повећала је однос монетарних агрегата М1 и М2 према БДП-у, а у Србији је наведени однос још нижи. Једина повољност по привреду Србије је тај што је сада мањи дефицит спољнотрговинског биланса.

Табела 1. МОНЕТАРНИ ПОКАЗАТЕЉИ И СТОПА ИНФЛАЦИЈЕ У 2007. ГОДИНИ

Држава	М1/БДП	М2/БДП	М3/БДП	Инфлација
Швајцарска	0,52	0,88	1,19	0,80%
Еврозона	0,43	0,83	0,97	2,10%
Бугарска	0,29	0,68	0,68	7,60%
Чешка	0,43	0,65	0,67	3,00%
Мађарска	0,23	0,54	0,58	7,90%
САД	0,10	0,53	0,75	2,80%
Словенија	0,25	0,51	0,51	3,80%
Словачка	0,29	0,50	0,53	1,90%
Пољска	0,28	0,47	0,48	2,60%
Румунија	0,23	0,43	0,43	4,90%
Хрватска	0,21	0,41	0,78	3,30%
Србија	0,11	0,17	0,37	10,10%

Извор (сајтови): Swiss National Bank, European Central Bank, Bulgarian National Bank, Czech National Bank, Magyar Nemzeti Bank, Federal Reserve, Banka Slovenije, National Bank of Slovakia, Narodowy Bank Polski, National Bank of Romania, Hrvatska narodna banka, НБС, Swiss Federal Statistical Office, The Statistical Office of European Communities и Републички завод за статистику Републике Србије

Табела 2. ИЗВОЗ И УВОЗ РОБА ПРЕМА БДП-У У 2007. ГОДИНИ

Држава	Извоз/БДП	Увоз/БДП	Салдо/БДП
САД	0,08	0,14	-0,06
Јапан	0,14	0,12	0,02
Еврозона (15)	0,17	0,16	0,01
Европсак унија (27)	0,10	0,11	-0,01
Норвешка	0,36	0,20	0,16
Шведска	0,37	0,33	0,04
Финска	0,36	0,32	0,04
Данска	0,32	0,33	-0,01
Грчка	0,07	0,21	-0,14
Португал	0,23	0,34	-0,11
Швајцарска	0,40	0,38	0,02
Ирска	0,45	0,33	0,12
Аустрија	0,45	0,45	0,00
Белгија	0,71	0,71	0,00
Мађарска	0,68	0,66	0,02
Словачка	0,77	0,78	-0,01
Чешка	0,70	0,68	0,02
Бугарска	0,47	0,72	-0,25
Хрватска	0,24	0,50	-0,26
Србија	0,22	0,46	-0,24

Извор (сајтови): The Statistical Office of European Communities и Републички завод за статистику Републике Србије

Повећање новчане масе, како монетарног агрегата М1 тако и монетарног агрегата М2, треба спровести тако да се избегне непотребни инфлаторни притисак, а да истовремено буде у функцији раста БДП-а, запослености и стандарда грађана.

Како то извести?

1. Давањем дугорочних неиндексираних динарских кредита за обртна средства привреди с плафонираном (фиксном) каматом до 5% годишње и с роком отплате од 10 година. Пословне банке би одобравале наведене кредите за које би гарантовала држава, која би у залог добијала акције или уделе у фирми корисника кредита. Волумен ових, строго наменских кредита био би једнак расту фонда плата због повећања минималне цене рада (код сваког конкретног привредног субјекта). На овај начин би се спречило даље нарушавање новчаних токова привреде, тј. месечна рата кредита била би нижа од раста прихода по основу раста промета.

2. Санацијом фонда ПИО преко новоосноване Државне хипотекарне банке (ДХБ), која би била у стопроцентном власништу фонда ПИО и која би се искључиво бавила кредитирањем станоградње. Разлог за ово је највећи међусекторски утицај који има станоградња. Сваке године, држава би од НБС-а из примарне емисије добијала бескаматни дугорочни кредит на 100 година у вредности од милијарду евра у динарима с почеком (грејс периодом) од 50 година. Предметна средства држава би прослеђивала ДХБ-у за њене активности. Ово би била компензација за средства ПИО фонда које је држава потрошила током деведесетих (или раније). ДХБ би одобравала неиндексиране динарске кредите за куповину станова у новоградњи с роком отплате од 50 година и с фиксном каматом од 4% годишње. Фонд ПИО би средства из ДХБ-а могао да повлачи тек након што имовина банке постане једнака једногодишњем износу исплаћених пензија у Србији.

3. Одобравањем осталих дугорочних неиндексираних динарских кредита привреди и грађанима, с плафонираном (фиксном) каматом до 5% годишње, од стране пословних банака а на основу кредитног потенцијала који потиче од депозита по виђењу привреде и грађана.

4. Одобравањем потрошачких неиндексираних динарских кредита грађанима с плафонираном (фиксном) каматом до 12% годишње и то искључиво за куповину домаћих производа и услуга.

5. Кредитирањем државе, на свим нивоима, преко механизма секундарних обавезних резерви (које би пословне банке држале у хартијама од вредности емитованим од стране државе на свим нивоима) или класичним одобравањем кредита за изградњу разнородне инфраструктуре, коју ће изводити домаћи извођачи а добављачи производа бити домаће фирме (неиндексирани пласмани у динарима на дуги рок с каматом која због сигурности пласмана треба да буде нижа него за привреду и грађане).

Само реализација ова два предуслова може довести до годишњег раста БДП-а од 10% и смањења дефицита буџета на 3%. Остале мере, које би пратиле ова два предуслова, су из области:

- *Кредитно-монетарне политике* – плафонирање и индексирање камата, накнада и других банкарских услуга, забрана индексирања кредита који потичу из депозита по виђењу, прописани инвестициони критеријуми, подела обавезних резерви банака на примарне (које су некаматоносне) и секундарне (које су каматоносне), и смањење готовог новца у промету;

- *Фискалне политике* – укидање пореза на зараде, обухватније и прогресивније опорезивање укупног прихода, акцизе на енергенте које би биле варијабилне и обрнуто пропорционалне кретању цене енергената на светским берзама, порез на имовину који би се плаћао искључиво на грађевинске парцеле (независно од тога да ли на њима постоји или не било која врста објеката), посредно опорезивање грађана преко цена које контролише држава (јавни и комунални сектор) а сагласно доходовној способности грађана, забрана задуживања државе у иностранству осим за репрограм доспелих кредита или рефинансирање скупљих недоспелих кредита, и забрана распи-

сивања међународних тендера за робу и услуге за које постоје домаћи извођачи или добављачи;

- *Спољнотрговинске пољопривредне политике* – депресивни царински систем или систем квота и царина, увођење обавезног домаћег садржаја код увоза као ванцаринске баријере, квантификација спољнотрговинског дефицита према свим партнерима (појединачне земље или заједнице), и оснивање државних спољнотрговинских предузећа (за сваку појединачну земљу која има доминантне позиције у нашем спољнотрговинском билансу) која би се бавила заступањем, организовањем, финансирањем и давањем гаранција домаћим произвођачима који то желе;

- *Аграрне пољопривредне политике* – форсирање пољопривредних задруга, увођење стабилних гарантованих цена за производе чији би откуп унапред био уговорен с пољопривредним задругама (гарантоване цене би се формирале на принципу рентабилитета по културама на задружним имањима), активнија улога Дирекције за робне резерве у стабилизацији домаћих цена и праћењу европских и светских трендова, тј. Дирекција би имала неку врсту улоге државног хедџ фонда (hedge fund), и укидање било које врсте субвенција у пољопривреди ван система гарантованих откупних цена;

- *Пољопривредне девизне политике* – увођење фиксног курса или ограничавање постојећег пливајућег на начин да се плафонира кумулативно осцилирање од +/- 5% годишње око равнотежног нивоа који би НБС утврђивала за сваку годину, обавезна интервенција НБС на девизном тржишту у случају дневних осцилација већих од +/- 0,5%, увођење капиталне контроле на домаћем девизном тржишту и свођење волумена индексираних кредита пословних банака на величину девизних обавеза банака; и оне треба да доведу до:

1. Смањења потребе државе за задуживањем у иностранству;
2. Драстичног смањења висине камате на хартије од вредности које емитује држава;
3. Повећања буџетских и других јавних прихода;
4. Излишности буџетских субвенција за камате на кредите, тј. смањење буџетских расхода;
5. Дугорочног смањења инфлације, до нивоа испод 5% годишње;
6. Радикалног повећања стандарда грађана;
7. Повећања профитабилности домаће привреде;
8. Смањења спољнотрговинског дефицита;
9. Дугорочне стабилности девизног курса; и
10. Стварања могућности за реструктурисање јавних финансија.

Разнородне стратегије, које могу бити и ванредно добре, без реализације наведена два предуслова а у постојећим економским и друштвеним условима неће дати жељене или, што је још вероватније, неће дати никакве резултате. Привреда Србије умире попут пацијента који пати од тешког облика анемије (недостатак новца у промету) коме је преписана строга нискокалорична дијета (снижавање куповне моћи). Време је да пацијент прими трансфузију и инфузију, а не за активирање његових атрофираних или у машти планираних способности.

ЛИТЕРАТУРА

Илић, Милорад. *Практикум за Владу која жели добро својим грађанима*, ауторско издање, Београд 2010.

TWO PREREQUISITES FOR ANY DEVELOPMENT STRATEGY OF THE SERBIAN ECONOMY

MILORAD ILIĆ

busolazasrbiju@gmail.com

SUMMARY: Serbia is a prisoner of various economic misconceptions which have produced a whole line of technical problems: less money supply i.e. small amounts of the monetary aggregates M1 and M2, low labor costs, a high foreign trade deficit due to a high rate of import, an unstable and unreal domestic currency exchange rate, as well as a deficit of public finance. These technical problems have a negative mutual influence but, even worse, individually and in combination, they prevent growth of GDP and employment, thus diminishing the standard of living. They negate the very essence of economic science which should secure the wealth of the community in which its product – the overall economic and credit-monetary policy – is applied. There is no possibility of implementing any strategy or reform of the domestic economy unless two-way actions are undertaken to move the existing system out of its quasi-equilibrium and put it on a long-term growth trend. The first prerequisite is to increase labor costs through a radical increase of minimal labor cost, with the main goal being that in the next four years the minimum labor cost should be equal to the average consumer basket. The second prerequisite is to provide non-indexed long-term local currency loans for working capital to companies with a maximum (fixed) annual interest rate of up to 5%.

KEY WORDS: misconceptions, less money supply, low labor cost, deficit, employment, ceiling

ОД АГОНИЈЕ КА ЕКСТАЗИ: СТРАТЕГИЈА КАО ЗАЛЕТ КА БОЉОЈ БУДУЋНОСТИ

ЉУБОМИР МАЏАР¹

Алфа универзитет, Институт за стратегијске студије и развој „Петар Карић“,
Палмира Тољатија 3, 11070 Београд – Нови Београд, Србија
ljmadzar@fepn.edu.rs

САЖЕТАК: Сврха овог написа је да изрази и систематизује јаке сумње у прикладност лансирања неких амбициозно уобличених стратегија развоја и аргументативно образложи скепсу у погледу њиховог очекиваног успеха, те тако и сумњу у њихову друштвену корисност.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: стратегије, Србија, скептицизам: „неприкладност тренутка за покретање рада на стратегијама“

Ако у широко прихваћеном уверењу да људи у поодмаклим годинама постају резервисани, наглашено опрезни па и скептични, онда ће овај напис бити очигледан прилог искуственој провери тог учестало истицаног мишљења. Сврха написа је да изрази и систематизује јаке сумње у прикладност лансирања неких амбициозно уобличених стратегија развоја и аргументативно образложи скепсу у погледу њиховог очекиваног успеха, те тако и сумњу у њихову друштвену корисност. Тренутно су у току две упадљиве кампање за израду и друштвену верификацију дугорочно усмерених стратегија – једна у којој водећу улогу има САНУ, а друга коју је нешто раније под називом *Нацрти стратегије реиндустријализације Србије* покренуо Национални савет за привредни опоравак. У садржају и композицији, аналитичком приступу и организацији израде ове две стратегије нису сасвим идентичне, али су једнаке у ономе што је најважније – намери да се нагло преокрену досадашњи несумњиво неповољни и чак погубни развојни трендови и да се то постигне организовано друштвеном акцијом у којој ће држава одиграти ако не кључну а оно свакако једну од носећих улога. Сличне су и у свом подразумевању да се дубоко укоренење неповољне тенденције могу брзо преокренути и да у том епохалном заокрету наука треба да буде пресудно важна детерминанта. Нарочито је упадљива сличност двеју

* Аутор је сарадник Института за стратегијске студије и развој „Петар Карић“ Алфа универзитета у Новом Београду. За послове попут писања оваквих текстова тај Институт је идеална амбијентална средина.

стратегија по тој вери у науку, по тврдом уверењу да наука може да превазиђе досадашњу истински упадљиву политичку предодређеност макроекономских токова, те тако и драматичног општег пада који се указује као њихов предвидив и логичан завршетак. Подударање двеју стратегија у наведеним битним особеностима разлог је због кога је све што следи у овом напису *једнако њрменљиво* и на једну и на другу.

Слична размишљања о крупним, одлучним и *сйрајшешки* осмишљеним друштвеним акцијама као начину да се превазиђе актуелно шокантно стање и преокрену у њега уграђене тенденције даљег пропадања јављају се у поприличном броју и на другим местима. „Стратешка размишљања“ попримају обличе знаковитог симптома садашње тешке привредне ситуације и добијају обресе једне унеколико нове али врло карактеристичне друштвене појаве. У том умножавању узастопних и све учесталијих стратешких иницијатива разазнаје се једна нипошто нова, одавно позната својеврсна социјална законитост. Тешка времена предвидиво су рађала и водила умножавању таквих иницијатива; број таквих прегнућа може се прихватити као занимљив индикатор тежине ситуације у којој се јављају. Изгледа да је тога у светској историји било од памтивека: месије су се очекивале, а њихов долазак громко најављивао кад год се опште стање у друштву изразито погоршавало. Месија се углавном није појављивао, а они који су га утопијски очекивали неретко су упадали у нови циклус неостваривих нада, очекујући новог месију с новим порукама и чиновима спасења. Стратегије које се у времену садашњем покрећу у Србији остаће упамћене не по ономе што ће јој донети него по индикацијама које и садрже и представљају: оне су и одраз и својеврсна мера жестине кризних турбуленција које потресају ово друштво.

НЕПРИКЛАДНОСТ ТРЕНУТКА ЗА ПОКРЕТАЊЕ РАДА НА СТРАТЕГИЈАМА

Није свако време једнако повољно за покретање било какве стратегије нити се свака стратегија може целисходно покренути у било каквом времену. Актуелно кризно стање, с напетостима и потресима који том тежином нису одавно реметили привредни живот ове земље, *није њрави шренућак* у коме би било рационално покретати рад на оваквим стратегијама, чак и за оне који верују у друштвену корисност ових крупних колективних потхвата. Посебно за оне који верују у стратегије како се убичајено дефинишу. *Прво*, ово драматично стање не може остати без утицаја на перцепцију расположивих опција за будући развој нити на избор циљева према којима колективне напоре на реализацији стратегије ваља усмерити. Може се већ и на априорном плану устврдити, а то потврђују и прикупљена искуства код нас и у свету, да кризне ситуације продукују или изразито прецењивање или једнако наглашено потцењивање развојних могућности, те тако и одговарајуће неадекватно постављање циљева. Ако су под утицајем тренутног ломљења развојних тенденција циљеви песимистички постављени на одвећ ниском нивоу, следи опасност, па и неминовност,

пропуштања да се на прави начин искористе потенцијали будућег развоја. Ако, напротив, актуелна макроекономска блокада услови постављање преамбициозних, нереалних циљева, природни епилог мора да буде глобални системски неуспех, опет уз велике макроекономске штете и пропуштене перформансе које економисти у свом жаргону идентификују као опортунитетне трошкове. Постављање предимензионираних, неостваривих циљева најсигурнији је пут у фронтални судар са стварношћу и пратећи свеобухватни неуспех.

Ниједна стратегија не може бити независна од почетног стања од кога полази и на које се наслања. Она такође не може да почива на игнорисању динамичких ограничења унутар којих треба да се оствари а која природно извиру из тог иницијалног стања. Неповољно иницијално стање генерише једнако неповољна ограничења на стратегију, а то значи да ће она продуковати знатно мање резултате него што би то био случај да је формулисана у неком погоднијем времену, с почетним стањем које је у погледу ограничења мање прохибитивно. Ово је један од важних основа по којима је неповољна актуелна ситуација, ако и кад у односу на стратегију буде прихваћена као почетно стање, *лош и нејрејоручљив скуй околности* за покретање развојне, а вероватно и било какве друге стратегије.

Ту је потом и питање *ујрављачкој кайаццишејџа*, а посебно његових битних компоненти: економскополитичког и административног. Кад је актуелно стање толико критично као што је ово сада, и то с перспективом да подуже потраје, обе наведене саставнице капацитета, као и гро његових осталих елемената, биће ангажован на консолидацији вишеструко рањивог економског система и на санирању забрањавајуће неуравнотежене макроекономске ситуације. Ограничени су сви капацитети у било ком друштву, а поготово у једној заједници која је, након полувековног трајања ауторитарног система огрезлог у административни интервенционизам, кренула у изградњу квалитативно друкчијег поретка с политичком демократијом и (превасходно) тржишно регулисаном привредом. Будући да је Ханибал такорећи *ante portas*, а вода стигла до пода, природно је да ће мало времена, енергије, па чак и ресурса, а посебно мало пратећег интелектуалног и експертског потенцијала, остати за такве на први поглед езотеричне ствари као што је дугорочна развојна стратегија. Природно је да мало могућности остаје за бављење неким временски удаљеним развојним питањима кад се безмало сва економска политика мора окренути ургентним, неодгодивим питањима везаним с опције и начине отклањања претећег краха. Затекли смо се у ситуацији у којој је *стйрашејџа ойсйанка* далеко преча од неке проблемски и садржински удаљене стратегије дугорочног развоја. Стратегија опстанка мора да има квалитативно друкчије приоритете у односу на стратегију реиндустријализације и друге конвенционално концептуализоване стратегије. То мало акумулације што временом успе да се исцеди мораће да се усмери на сервисирање јавног дуга и смиривање његовог раста, а потом и на консолидовање јавних финансија као целине, тако што ће се фискалним заокретима јавна штедња повећати на рачун акумулације у другим сегментима економског система.

Дијагноза стања из кога се креће у изградњу стратегије изузетно је важна из још једног суштински значајног разлога. Већ само због тога што је окренута

удаљеној будућности, стратегија је обавијена велом неизвесности. Неизвесност, уз остало, значи и могућност да стратегија доживи делимични, па и тотални неуспех. Земља Србија не оскудева у стратегијама; за последњих дванаестак година озваничено их је на републичком нивоу више од сто – тренутно је у оптицају цифра од 107 – а томе ваља додати још више од 200 обнародованих на покрајинском и локалном нивоу. Још се није дало чути да је било која од тих стратегија у било ком облику била друштвено корисна. Чини се да је далеко преовлађујуће мишљење да су те стратегије углавном штетне. О штети се поводом њих говори због тога што је њихова израда *доста кошћала* али не и због утицаја на практичну економску политику; тај утицај је, наиме, изостао.

Рационални људи (и организације!) уче понешто – а можда и првенствено – из искуства: ако је акумулирано импресивно искуство као непорециво сведочанство да стратегије (доста) коштају а не продукују никакву друштвену корист, не би ли требало нешто закључити и у вези с новијим стратегијама које се доста бучно најављују? Има ли разлога за веровање да ће ова 108. по реду општа развојна стратегија, а потом наредна 109. стратегија реиндустријализације, због нечега бити суштински друкчије и (најзад!) донети некакве неспорне друштвене користи? Ако и хоће, то би требало уверљиво објаснити и беспрекорно доказати. Приступање изрази 108. по реду стратегије, као и оне 109. која непосредно следи, можда изискује и неко извињење.

Могућност (висока вероватноћа?) јалове беспредметности има још једну важну потенцијалну последицу. Сукцесивни покушаји изградње и санкционисања стратегије нису међусобно независни. И спремност и способност развијања стратегије многострано зависи од претходних искустава. Неуспеле раније стратегије смањују спремност и способност за обликовање будућих. Негативна искуства генеришу извесну одбојност према стратегијама и одсуство вољности да се у њихово припремање крене с потребним ентузијазмом. Вероватно је да се из неуспелих стратегија не може много научити, што је такође чинилац њихове неатрактивности. Стога је заиста препоручљиво упуштати се у стварање стратегија у ситуацијама у којима је вероватноћа неуспешног епилога веома висока. То, даље, значи да треба избегавати ситуације, попут актуелне, које резултују у иницијалном стању с јако малом, могуће нули блиском, вероватноћом успешног окончања. Успешно окончање значи не само довршавање стратегије као формалног документа него, пре свега, њену видљиву корисност у формулисању и спровођењу економске политике, њен допринос опипљивим и широко видљивим резултатима у привредном развоју.

СТРАТЕГИЈЕ ЗА БУДУЋНОСТ У СЕНЦИ ПРОШЛОСТИ: ПОТЕНЦИЈАЛНИ УЧИНЦИ И РИЗИЦИ

Досадашњи развој привреде у Србији био је неуспешан. Тај неуспех се протеже дуго у прошлост; реч је о неких петнаестак година, а може се без особитих квалификација говорити и о дужим раздобљима. Развој је био неуспешан и кад је

карактерисан знатно вишим стопама раста од ових садашњих зато што је био заиста недовољно брз с обзиром на јако ниску основу (почетком деведесетих година протеклог столећа) из које је кренуо и, још и више, с обзиром на неодрживост путање којом се све време кретао а која није могла да не доведе до кризног епилога. Неуспешан је и с обзиром на релативно обилан прилив додатних средстава из иностранства који је требало, а није, да повећа инвестициони потенцијал ове привреде. Ако претендује да буде рационално постављена и аналитички конзистентна, стратегија мора аргументовано и уверљиво да одговори на питање чинилаца који су продуковали тај неуспео развитак, а посебно на питање начина на који ће ти чиниоци бити отклоњени или у свом деловању преокренути. Зашто би развитак привреде који је у ближој и даљој прошлости био недовољно динамичан или погрешно усмерен – или, што је понајчешће био случај, и једно и друго – у раздобљу које стратегија покрива одједном био знатно друкчији?

До тог одговора тешко ће се доћи, а чак и кад би био на задовољавајући начин добијен, то не би био крај приче. Мора се утврдити шта ће се то, и како, због стратегије или независно од ње преокренути па да развитак крене поуздано одрживим и с друштвеним потребама најзад усклађеним токовима. Огроман је ризик – а заправо сви су изгледи – да изван обзора и акционог радијуса стратегије остане оно што је у крајњој линији деформисало, а најзад и блокирало, досадашњи развој. То је недовољна оперативна ефикасност целокупне државне управе и јавне администрације, феудално сегментиран систем управљања који чак није дозвољавао ни постављање рационалних, друштвено оправданих циљева, а потом и гломазне, у акционом смислу недовољно способне коалиционе владе с мноштвом изукрштаних партикуларних интереса који су се у њеним акцијама наметали као тешка, несавладива ограничења. Иза свега тога лако се назире још рестриктивније и на вишем институционалном нивоу лоцирано ограничење које извири из овдашњег многострано деформисаног и у неким аспектима деструктивног политичког система, компликоване творевине у којој се знаци неког побољшања још не назиру.

Нема смисла развијати стратегију у једном институционалном окружењу које, кад је реч о инструментима развојне политике (за оне који у њих још верују), карактерише права регулативна пустош. С којим би то инструментима и привредносистемским устројствима архитекти стратегија кренули у њихову реализацију? Један одговор би био да у стратегију треба уградити и обликовање нових инструмената и развијање неопходних институционалних аранжмана. Тај одговор био би погрешан. Грађење привредносистемских механизма и стварање потребних инструмената развојне политике није краткорочан посао. Ако се узме као озбиљан системски подухват, као посао који треба да резултује у ефикасним механизмима макроекономског регулисања и привредноразвојног усмеравања, он изискује веома много времена. То је истински дугорочан посао. Његов временски хоризонт знатно је дужи од хоризонта реалних, физички опредељених циљева који су део саме развојне стратегије.

Поред овога постоје још тежа ограничења на институционални развој, а то су она што извиру из политичког система. Развојем политичког система,

стриктно узевши, нико у правом смислу речи не управља. Могући су само спорадични и парцијални захвати у овај систем, импулси који тек делимично утичу на еволуцију појединих његових сегмената, па и то с неизвесним исходима. Поред тога, исти они партикуларни интереси који онемогућују вођење делотворне економске политике, а потом сврсисходна прилагођавања институционалног поретка, намећу се као крупна препрека у развијању и самог политичког система. Поједностављено говорећи, политички систем је сам себи ограничење у даљем развоју.

Даље крупно, безмало неотклоњиво, ограничење је недостатак акумулације. Ако је јасно да без акумулације нема развоја, требало би аутоматски да следи да у недостатку акумулације губи смисао свака расправа о развојној стратегији. Светско искуство показује да је страна акумулација у неким епизодама развоја била корисна као допунски чинилац развоја, али ниједна земља није могла успешно да се развије без властите акумулације; сопствена акумулација је кључ пропульзивног развоја и *joш* *предан* *услов* за његово континуирано одвијање. Србија је једна од врло ретких – да ли и јединствена? – земаља без домаће акумулације, тј. таква у којој је домаћа акумулација током последњих дванаестак година била, из године у годину, негативна. До тог закључка лако се долази ако се домаћа акумулација једноставно израчуна као разлика између статистички регистрованих инвестиција и овдашњег хроничног дефицита у спољнотрговинском билансу. Инвестиције су се финансирале, а то је још увек случај, из ресурсних прилива из иностранства: донација, дознака, страних директних инвестиција, јавног и приватног спољног задуживања, репрограмирања и опроста дугова, као и прилива по основу приватизације.

Не улазећи у детаљнија образлагања, неки од тих прилива су практично окончани и пресахли, други су на путу да се то догоди, а трећи су под тешким велом неизвесности с могућношћу да знатно опадну у односу на интензитет досадашњих токова. Због прилагођености потрошње и животног стандарда нивоу који је знатно изнад наших производних могућности, домаћа акумулација ће тешко моћи да буде покренута. Страни извори су под великим знаком питања, поред осталог и зато што су могућности даљег задуживања опадајућа функција степена актуелне задужености, али и брзине с којом се спољни дуг повећавао током скорашњих година. Потенцијални кредитори су све више забринути и неповерљиви. Познато је да они сами помно прате ниво и раст нашег јавног дуга, али су и под снажним утицајем оцена које о нашој привреди дају међународне финансијске организације; и оне стање конјунктуре у привреди и њене изгледе за даљу експанзију цене према обиму и тенденцијама раста јавног (и укупног спољног) дуга. Трџало би да буде ван сваке сумње да прилив страних директних инвестиција неће сам од себе да се интензивира само због тога што је урађена и озваничена извесна, макар и најдопадљивије обликована, стратегија привредног развоја. Трошкови задуживања такође брзо расту, с изгледима да се увећају толико да се претворе у сигнал блиске кризе дугова и опште финансијске кризе, па да нам се већ због тога светско финансијско тржиште дословно затвори.

Резимирајући, стратегија тражи институционалне аранжмане и економскополитичке инструменте, с једне, и акумулацију и финансијске изворе, с друге стране. Ми у Србији немамо ни једно ни друго нити смо на путу да било коју од тих компоненти у догледно време обезбедимо. У одсуству тих елементарних предуслова нити може да се размишља о успешном реализовању стратегије нити чак о целисходности било какве расправе о стратегијама и њиховим потенцијалним учинцима. Нека овде буде додата и поента која на први поглед може да делује тривијално. У општој финансијској оскудици, и уза све ригорозније мере штедње у буџету и у вези с њим, може се догодити да се као тешкоћа испречи чак и обезбеђење средстава за саму израду стратегије! Наравно, у случају да се том послу озбиљно приступи. Рад на стратегији подразумева ангажовање поприличног броја високо стручних експерата, а то не може а да не наметне издатке за које није унапред јасно да могу да буду намакнути без већих тешкоћа.

ИМПЛИКАЦИЈЕ СТРАТЕГИЈЕ КАО НАЦРТА ЗА БУДУЋИ ИНСТИТУЦИОНАЛНИ РАЗВИТАК

Актуелно стање друштвене свести и професионалне комуникације може да буде, као што и јесте, контаминирано различитим заблудама и неспоразумима, али у једној надаре крупој проблемској области појмови су разјашњени и најзад очишћени од изокренутих тумачења. Јасно је, напимере, да држава са својим бројним надлештвима и разнородним организацијама *не може наситијити у улози нейосредној актиера љривредних здивања*, тј. *не може нейосредно да се активира као љривредник, љредузејник или улајач у директно љроизводне или нейосредно љословне актиивности*; држава, другим речима, не може па зато и неће деловати као директни актиер у било каквим љословним љроцесима. То значи да ће, са занемарљивим изузетком улагања у инфраструктуру и инвестиционог ангажовања у деловима јавног сектора, све промене у размештању производних потенцијала и преусмеравању привредних токова морати да се постигну *љреко друјих*. Ти друји су привредни субјекти, актери у пословним процесима. То значи да би све оно што стратегија предвиди у смислу толико потребних физичких промена у привредној структури (реиндустријализација!), ресурсним конфигурацијама и готово несагледивој множини привредних токова држава ипак морала да реализује, али не својим директним интервенцијама него амбијенталним променама у свеукупном институционалном окружењу и стратешким економскополитичким (пре)усмерењима. Те промене морају да буду такве да привредним субјектима, са свом њиховом аутономијом без које је тржишна привреда незамислива, дају праву мотивацију и пруже неопходне информације како би, све идући за својим појединачним циљевима, у коначној резултанти на нивоу привреде као целине продуковали промене које су стратегијом идентификоване као – баш са становишта те целине – економски рационалне и друштвено пожељне.

Такво преобликовање институција и преусмеравање безмало свих саставница економске политике бескрајно је сложен задатак. Он је нарочито компликован и хазардан у таквим земљама као што је Србија, уколико се у све мањем броју унеколико сличних земаља може и наћи нека која је неспорно слична. Велики друштвени посао сврсисходног институционалног прилагођавања прохибитивно је захтеван већ са чисто спознајне и истраживачке тачке гледишта. Такви какви су, истраживачки капацитети су или једноставно недовољни или би, уколико се дозволи да би у некој даљој перспективи могли да се у потребном степену увећају, захтевали много више времена него што то наша критична економска ситуација, с толиким напетостима и диспропорцијама, може да дозволи. Изискивали би и знатно више времена него што је трајање хоризонта уграђеног у стратегију. Ту је, дакако, и увек добродошао огромни резервоар иностране експертизе, али она увек тражи неку надградњу коју могу да пруже само домаћи кадрови и стручни потенцијали. Но, није охрабрујућа вероватноћа да би и у тој мање захтевној улози домаћи капацитети могли да пруже оно што је ван сваке сумње неопходно.

Тај спознајни проблем, оскудица у суштински важним знањима и врхунској експертизи, сам за себе је довољно крупан да сугерише обесхрабрујуће закључке. Но, он је ипак далеко од тога да буде најважнији. У трагању за истински пресудним ограничењем немогуће је опет се не вратити на политички чинилац. Много тога што треба мењати у систему политички је неатрактивно, па чак и високо хазардно. Политички чиниоци зазиру од свега што баш у политичком смислу није рентабилно, а поготово од онога што би их скупо стајало на предстојећим изборима. А и само изборно тело понаша се на начин који је погубан по његове истинске интересе, особито оне који се исказују у дугорочној перспективи. Својим гласовима бирачко тело награђује програме и политике које доносе макар и скромне *тиренујне* добитке, па и по цену знатно већих, чак застрашујуће високих губитака и трошкова у нешто даљој будућности. Оно се да узбудити, па и неодмерено одушевити ударима на пословне људе, поготово оне крупније и богатије, иако би морало да буде јасно да армију незапослених нема ко други да запосли нити да једнако бројној армији слабо плаћених, укључујући и оне који месецима раде а не примају плате, донесе некакав економски бољитак. Бирачко тело подстиче и штедро награђује она понашања управљачке елите која у самом корену сасецају изгледе за трајнија побољшања у животном стандарду и дохотку који треба да га обезбеди. У понашању политичког директоријума има много тога што није индивидуално детерминисано него је системски опредељено, оно у великој мери представља *објективну чињеницу* друштвеног живота.

Резимирајући, ако уопште буде створена, стратегија мора да буде „стратегија“ институционалне трансформације јер једино тако могу да се створе изгледи да њени циљеви буду реализовани кроз акције *групих*. То сигурно није стратегија у стандардном смислу речи, како се у широј јавности поима и у професионалним круговима дефинише. Стога овакав приступ неопходним променама није у противречности с тврђом да ово није време за грађење конвен-

ционално схваћених стратегија. Па и такво, битно друкчије дефинисано, изналажење суштински новог приступа у прегнућима да се преусмери раст, далеко је од тога да буде једноставно и безризично. Крупна тешкоћа јавља се и по основу високо вероватне закасне реакције тих *других* на институционалне промене.

Основни узрок великог очекиваног кашњења у реакцијама јесте забрињавајући губитак поверења. Тржишни актери су се много пута, и то тешко, разочарали у својим антиципацијама и поводом обећања из врхова власти, да ће морати доследно и дуго да се води битно друкчија политика и да се истраје у одржавању нових институционалних решења да би се они уверили да је овога пута подстицајна промена у амбијенту трајна и стабилна. То међувреме, интервал који има да протекне између системских и економскополитичких промена, с једне, и промена у реалним токовима, с друге стране, тешко ће бити поднети и донеће ризике пуцања система по више шавова. Та доцња у насушно потребним променама ипак неће моћи да се избегне. Тај хазардни период моће ће да се преброди ако се нешто одиста крупно промени пре и изнад свега у политици. До таквих промена доћи ће ако и кад оне постану исплативе на политичком тржишту. Оне су исувише компликоване, а из ове перспективе и одвећ магловите, да би с неком, макар и скромном, дозом сигурности могле да се предвиде.

Ипак, изгледа да се на том плану назире неке, *најзад охрабрујуће* промене: изгледа да са заоштравањем кризних напетости и повећавањем вероватноће слома бирачко тело све одређеније артикулише тражњу за конструктивним, системски целисходним и глобално рационалним политикама, па је управо ту трачак наде за судбински важан преокрет. Тај обрт би се састојао у коперниканској промени у политичком систему и одговарајућим обрасцима понашања, потом у системским, гј. институционалним променама које би политичким заокретом биле омогућене и, најзад, у реалним економским променама које би евентуално дошле као учинак и резултат институционалних промена. У међувремену је од животне важности да се маркантним и уверљивим променама у свеукупној економској политици донекле обнови поверење у међународној финансијској јавности како би било омогућено да се макар и скромнијим задуживањем обезбеди покривање неизбежних буџетских дефицита да би се добило на времену за постепено усавршавање система и систематско ублажавање макроекономских неравнотежа. Овај заокрет у политици знатним делом се своди на битку за време. Криза јавног дуга је на помолу, а то значи велики ризик системског слома уколико економска политика не добије предах за ублажавање, а потом и отклањање крупних макроекономских поремећаја.

Да се запазити да је овај текст окончан с благо охрабрујућом нотом. Ваља признати да је то у извесном степену један аналитички *tour de force*. Зазорно је и контраиндиковано овакву анализу укупне привредне ситуације завршити некаквим безнадним, готово трагичним поентама. Нема сумње да ће се наћи стручњаци, пре млађи него они из редова старијих, који ће целу ситуацију сагле-

дати у повољнијем светлу и открити мере и акције које ће створити простор за знатно повољније изгледе. Треба се надати да ће ти оптимистички настројени и далеко бољој будућности окренути архитекту стратегија и „стратегија“ бити (више) у праву. Па ипак, и њима ће бити од неке користи ова указивања, па чак и упозорења, на бројне и крупне препреке на путу ка једној битно друкчијој привреди, као и скретање пажње на погубне хазарде којима је тај пут додатно отежан.

FROM AGONY TO ECSTASY:
STRATEGY AS A LAUNCHING PAD TO A BETTER FUTURE

LJUBOMIR MADŽAR

Alfa University, Institute for Strategic Studies and Development „Petar Karić“

Palmira Toljatija 3, Novi Beograd, Serbia

ljmadzar@fepn.edu.rs

SUMMARY: The purpose of this paper is to express and systematize strong doubts in the appropriateness of launching certain ambitiously conceived development strategies and to explain, in an argumented way, skepticism regarding their expected success and, thus, doubt in their social usefulness.

KEY WORDS: strategies, Serbia, skepticism, „inappropriateness of the moment for initiating work on strategies“

ЕВРОПСКА УНИЈА И МОГУЋЕ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА СРБИЈЕ

ОСКАР КОВАЧ

члан Одбора САНУ за економске науке

okovac@megatrend.edu.rs

САЖЕТАК: У раду се оцењују ефекти досадашњих и будућих стратегија Србије у односу на њене обавезе које она преузима у припремама за улазак и у току уласка у Европску унију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, ЕУ, стратегије

У оквиру расправе о могућим путевима развоја Србије, добили смо значајан текст о могућој стратегији њене реиндустријализације¹. Он заслужује озбиљну научну анализу.

Пошто ће Влада имати и стратегију за пољопривреду, за монетарни и фискални систем и политику, биће потребно анализирати и њихову међусобну усклађеност и проценити њихове могуће укупне ефекте.

Међутим, постоји још једна потреба. То је оцена ефеката ове и свих других стратегија Србије, у односу на њене обавезе које она преузима у припремама за улазак и у току уласка у Европску унију. То ће трајати више од пет година зато што Устав Европске уније (Лисабонске споразуме) и све привредне прописе Европске уније треба усвојити и примењивати како би се испунили услови за улазак у Европску унију.

У току садашње светске финансијске кризе, Европска унија је у детаље регулисала своју монетарну и фискалну политику. При уласку у Европску унију Народна банка Србије би постала члан Система централних банака Европске уније који координира монетарну политику и банкарски систем Европске уније. Од сваке нове земље чланице Европске уније се очекује да уђе и у Европску монетарну унију када за то испуни услове, али и у међувремену мора да држи курс своје валуте у одређеном распону у односу на пливајући евро. Земља Европске уније може тога за извесно време да се одрекне само у уговору о приступању Европској унији.

Контрола испуњености услова за стабилно и квалитетно функционисање банака већ се уређује стварањем Банкарске уније унутар Европске

¹ Радна група за реиндустријализацију Националног савета за привредни опоравак Владе Републике Србије. *Нацрт стратегије реиндустријализације Србије*, САНУ, 9. октобар 2013.

уније. Највећих 180 банака контролисаће директно Европска централна банка у погледу адекватности њиховог сопственог капитала. Све остале банке контролисаће национални органи за контролу, санацију или гашење банака. За санацију банака неће моћи да се траже средства из државног буџета, а њихове губитке ће санирати власници и акционари банака, као и депоненти с депозитима већим од 100 хиљада евра. Банкарска унија ће из добити банака финансирати средства за гарантовање депозита и штедних улога у банкама Банкарске уније.

Евентуална помоћ Европске уније у отплати јавног дуга земаља чланица Европске уније уређена је под изузетно тешким условима. Фонд Европске уније за ту намену износи 700 милијарди евра. Земља којој ће тај стабилизациони фонд да одобри средства или помогне рефинансирање дела јавног дуга, мора да постигне споразум с повериоцима који мора да одобри „тројка“, Европска унија, Међународни монетарни фонд и представници поверилаца. Услови за позитивну одлуку „тројке“ су изузетно тешки, подразумевају драстично рестриктивну фискалну политику која често жртвује привредни раст.

Фискални систем Европске уније је утврђен крајем 2012. године Споразумом о стабилности, координацији и економској политици, који су потписале све земље Европске уније, изузев Велике Британије и Чешке Републике. Споразум је ратификован и ступио је на снагу. Он захтева да земље чланице имају равнотежу или суфицит својих буџета. Земље чланице на средњи рок морају да остваре и одрже равнотежу буџета. Земља која има затечени дефицит већи од 3% БДП мора да састави програм с документацијом за елиминисање дефицита. Ако Савет Европе и Европска комисија оцене да се програм не остварује, одговарајући извештај се доставља Суду правде који може да казни земљу чланицу уплатом у износу до 1% бруто домаћег производа.

Ако земља има укупан јавни дуг већи од 60% БДП, дужна је да донесе програм којим ће дуг смањивати за по једну двадесетину годишње.

Да би органи Европске уније могли да координирају економску политику земаља, ступио је на снагу механизам који разматра и усклађује економску политику земаља чланица.

Већ две године функционише систем усклађивања економске политике земаља чланица у виду пакета индикатора у шест делова (шестоделни пакет) који функционише у два семестра. У првом семестру националне владе достављају своје пројекције економске политике за наредну фискалну годину. Њих разматрају органи Европске уније и земљама чланицама достављају евентуалне сугестије. У другом семестру фискалне године земље чланице остварују усвојену економску политику.

Форма шестоделног пакета је строго прописана. Земље чланице су добиле упутство на 22 густо куцане странице. Методологија исказивања индикатора је врло прецизно прописана и дата у облику табела.

Постоји и дводелни пакет који је додатно прописан за земље чланице Монетарне уније. Од земаља чланица се тражи да све економске индикаторе дају по дефиницијама које даје Завод за статистику Европске уније (Eurostat).

Сви наши програми и стратегије мораће да се уклопе у шестоделни пакет економске политике, а после извесног времена и кроз дводелни пакет. Добро би било да сви програми Владе имају у виду ове обавезе у заједничкој економској политици Европске уније.

Те обавезе настају и *пре* потписивања Споразума о уласку Србије у Европску унију, када се одговарајући закони усвоје код нас. Европска унија жели да види да се они спроводе и пре уговорног уласка у Европску унију.

EU AND POSSIBLE DEVELOPMENT STRATEGIES FOR SERBIA

OSKAR KOVAČ

Member of the Economics Committee of the Serbian Academy of Sciences and Arts

okovac@megatrend.edu.rs

SUMMARY: The paper evaluates the effects of Serbia's previous and future strategies relative to the obligations it is taking on in the process of preparation for EU accession and during the accession process itself.

KEY WORDS: Serbia, EU, strategies

ЕКОНОМСКИ ЕФЕКТИ ПРОШИРЕЊА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ НА ЗЕМЉЕ ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ У ПЕРИОДУ 2000–2012.

МИРОСЛАВ Н. ЈОВАНОВИЋ

Универзитет у Женеви, Институт за глобалне
студије, Женева, Швајцарска
miroslav.jovanovic@unige.ch;
miroslavjovanovic@hotmail.com

ЈЕЛЕНА ДАМЊАНОВИЋ СИМИЋ

Висока пословна школа, Нови Сад, Србија
jelenaschoolofbusiness@gmail.com;
jsimic75@gmail.com

САЖЕТАК: Европска унија (ЕУ) бележи изузетан успех у свом проширењу. Судећи по броју чланица ЕУ, проширење је представљало најуспешнију политику уније од њеног оснивања. Ипак, економска страна њеног проширења има различите и разноврсне ефекте по источне земље чланице ЕУ. Чланство у Унији не доприноси аутоматском напретку свих земаља. У овом раду се анализирају подаци за период од 2000–2012. који показују да је економски раст, експанзија трговине и пораст страних улагања несумњив успех и добитак за „нове“ источне чланице ЕУ. Оне су оствариле напредак, али по високој цени: огромно повећање домаћег и иностраног дуга којим је финансиран овај успех. Источне земље чланице живе на рачун будућих генерација које се непрестано задужују. Висока стопа задужености земаља централне и источне ЕУ прети да надмаши економски замајац на истоку ЕУ, повећа цену будућег задуживања (кредити ће бити скупљи) поготово у време озбиљне кризе опстанка еврозоне и саме ЕУ.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: проширење, Европска унија, задуженост, еврозона

Више суза је проливано због остварених
него због неостварених жеља.
Света Тереза Авилска

Европска унија (ЕУ) бележи изузетан успех у свом проширењу. Судећи по броју чланица ЕУ, може се закључити да је политика проширења ЕУ била њена најуспешнија политика још од стварања Европске економске заједнице (ЕЕЗ) 1957. године. Европске вредности као што су демократија, владавина права, тржишна привреда, социјални напредак и поштовање људских права, имовине и природног окружења, проширене су по целој Европи, па и ван њених граница. ЕУ пружа земаљама које приступају Унији пуноправно чланство као награду за постигнуте економске и политичке реформе, али под условима које сама креира и намеће. Ово је веома привлачна, делотворна и јака „мека сила“ коју поседује ЕУ.

Европска унија је 2004. године примила десет нових чланица (углавном из централне и источне Европе)¹, Бугарска и Румунија су се придружиле 2007, док је Хрватска постала пуноправна чланица у 2013. години. Засићеност проширењем постоји у ЕУ. То је повезано са страхом од имиграције у „старе“ чланице ЕУ и с финансијским трошковима проширења, ЕУ наставља бар декларативно да ради на свом проширењу. Ипак, тај процес ће бити много спорији и под много тежим условима него до сада.

Црна Гора, Србија и Турска преговарају о условима за улазак у унију, док је БЈР Македонија вечити кандидат за преговоре још од 2005. године. Албанија и Босна и Херцеговина чекају на кандидатуру, док су Косово и Метохија² у запећку. Исланд, развијена и демократска земља, окренула је леђа приступним преговорима с ЕУ у 2013, док је Јерменија у 2013. години такође одустала. Јерменија је добила повољнију понуду за економску интеграцију од Русије него што је то понудила ЕУ.

Када је Украјина у питању, понуда ЕУ је била двосмеран споразум: отворити украјинско тржиште за индустријске производе из ЕУ (Унија има предност) и отворити тржиште ЕУ за украјинске индустријске производе. Украјина би требало да се подвргне непрекидном и обимном реструктурисању да би се прилагодила захтевима ЕУ. Украјина се нашла пред избором штапа (ЕУ) и шаргарепе (Русија). Економско повезивање с ЕУ би повећало незапосленост у иначе климавој украјинској привреди, не би било надокнаде за губитке у реструктурисању (потребно је уложити око 140 милијарди евра током 10 година) и не би постојала слобода кретања радне снаге. С друге стране, Русија је понудила 15 милијарди долара (без услова) и умањену цену енергената пред почетак грејне сезоне 2013–2014³. Када је украјински председник изабрао руску шаргарепу, избили су нереди, посебно у западном и проевропском (римокатоличком и унијатском) делу Украјине, који су почетком 2014. довели земљу на ивицу поделе. Поједини региони Украјине су већ прогласили независност.

После промене власти у Украјини, Европска унија је једнострано и привремено (само у 2014. години) укинула царине на робу која се увози из Украјине, Русија је повукла финансијску понуду, а ЕУ је обећала кредитни пакет од 11 милијарди евра. Ипак, ЕУ је то условила потписивањем споразума Украјине с Међународним монетарним фондом (ММФ) [EurActiv 2014].

1 Кипар, Чешка, Естонија, Мађарска, Летонија, Литванија, Малта, Пољска, Словачка и Словенија.

2 Косово и Метохија под резолуцијом Савета безбедности УН 1244.

3 Европска унија је понудила Украјини велики кредит, али под оштрим условима ММФ, који подразумевају знатно повећање цене енергије за потрошаче. С друге стране, Русија је понудила умањену цену за испоруке гаса од \$268 за кубни метар (уместо тржишне цене од \$400). Ова цена је приближно упола нижа од цене коју плаћа Немачка за исту количину руског гаса. Уколико би Украјина ушла у аранжман с ЕУ то би значило да мора да плаћа исту цену и у роковима као и остале чланице ЕУ. Руски притисак или шаргарепа (у зависности од угла посматрања) били су осуђени од стране ЕУ у децембру 2013. као неприхватљиво понашање. Ипак, у исто време, претња ЕУ санкцијама Великој Британији уколико иступи из ЕУ је сасвим у реду, односно прихватљиво и прикладно понашање.

Треба имати у виду да ММФ земљи потписници аранжмана прописује неокласични економски програм који подразумева оштре мере штедње. Клијенти ММФ-а као што су то биле земље Латинске Америке, одбациле су ММФ и његове пропале и озлоглашене економске моделе који доносе још већу беду и незадовољство. Исто је учинила и Мађарска која је буквално истерала ММФ из Будимпеште 2013. године. Оштре мере штедње ће додатно подгрејати националистичке страсти у Украјини, као што је био случај у Грчкој, Шпанији, Италији и остатку Европе. Уз то, Русија чека да Украјина плати дуг од 11 милијарди долара за већ испоручени гас.

Ако Украјина види своју будућност ван ЕУ или у ЕУ (каква год да буде ЕУ у следећих деценију или две, ако је уопште буде), нека грађани Украјине о томе сами одлуче. Али, таквог јединственог виђења у потпуно подељеном јавном мњењу Украјине нема. Могућност која је постојала за Русију у оваквој ситуацији је да „пусти“ ММФ да уђе у Украјину, направи још већу економску и друштвену катастрофу, а затим се појави као „спаситељ“, јер Русија располаже огромним резервама евра, долара, нафте и гаса, али може да остане тржиште за украјинске производе који немају прођу на тржишту ЕУ (потрошачи у ЕУ се плаше озрачених производа). Овако, Украјина се нашла у тешкој ситуацији: кајаће се ако узме ЕУ/ММФ кредит и прихвати погубну економску политику, кајаће се ако не узме.

Лидери ЕУ су били бесни када је Русија у 2013. понудила Јерменији и Украјини боље економске споразуме и тако удаљила ове земље од трговинског споразума с ЕУ. Челници Запада су захтевали да Русија престане да „малтретира“ бивше земље чланице СССР. Ипак, у зависности од тачке гледишта, руско „малтретирање“ или подстицај подразумева приступ огромном руском тржишту, субвенционисану цену енергената, као и сарадњу у питањима безбедности и имиграције. Не треба заборавити да је просперитетна Русија циљ десетинама милиона миграната из бивших совјетских држава и да је Русија главно глобално одредиште мигрантима после САД, ЕУ и арапских земаља извозница нафте. Понуда ЕУ може пружити Украјини економски развој, али тек у дугом року и уз високу дозу неизвесности, док истовремено може изазвати велико и моментално повећање незапослености у Украјини. Обећања ЕУ не могу обезбедити готово банкротираној Украјини адекватну накнаду⁴.

4 Украјина има подељено и поларизовано друштво на верској, језичкој, економској и историјској основи (врло налик Србији и Хрватској у бившој Југославији). Догађања у Украјини 2014. године довеле су до креирања шаролике Владе Украјине (учешће у власти освојиле су неке екстремно десничарске партије, као што је Слобода). Западне земље, које заговарају проширење НАТО на бивше совјетске републике, толеришу такав развој догађаја у Украјини (без обзира на цену) докле год влада није проруска. Изгледа да је мало научено из лекције о Авганистану како зло може бити створено од стране демократских земаља.

„Онима који данас славе револуцију у Украјини: будите опрезни шта желите. Украјина сада има прву проевропску владу у којој су фашистичке партије оствариле учешће у извршној власти. У другим европским земљама, крајње десничарске партије су освојиле места у парламенту, али не и власт. Наравно, нису сви украјински револуционари фашисти или нацисти, као што то представљају руски медији. Али, поједнако је погрешно и неодговорно тврдити да је учешће фашиста и нациста у новој влади искључиво руска пропаганда. [Counterpunch 2014].

Охрабривање Украјине да делује против Русије је било у реду док није ништа коштало западне земље. Упркос свему, Споразум о придруживању Украјина је потписала с ЕУ у Бриселу 21. марта 2014.

Став ЕУ да Русија „малтретира“, присиљава, уцењује Украјину јесте изненађење с обзиром на то да у исто време Унија прети Великој Британији увођењем трговинских санкција уколико се Британија усуди да напусти ЕУ. Да ли се ови „демократски“ двоструки стандарди користе у пракси?

Велики број земаља које чекају на пријем у ЕУ (нарочито Турска) може завршити са статусом који имају Норвешка или Швајцарска: слободан приступ јединственом европском тржишту без пуноправног чланства.

Треба имати на уму да успех ЕУ у проширењу није апсолутан. На пример, Алжир је био део Француске у време стварања ЕЕЗ (1957), а када је добио независност напустио чланство у ЕУ. Гренланд (део Данске) је имао референдум 1984. о питању наставка чланства у Унији и одлучио да је напусти 1985. Велика Британија је имала референдум 1975. о чланству и одлучила је да остане. Нови референдум, заказан за 2017, ставиће на пробу (слабу) британску вољу да остане у Унији.

* * *

Скоро деценија је прошла откада су бивше комунистичке земље источне Европе приступиле ЕУ. То је довољно времена да се оцене економски ефекти проширења ЕУ на нове чланице. Сврха овог чланка јесте да размотри економску димензију приступања на земље источне Европе. Политички успеси као што су јачање владавине закона, демократије и људских права изостављени су из разматрања. Период анализе почиње у 2000. години, односно четири године пре датума уласка у ЕУ за већину источних чланица, а завршава у 2012. години, последњој години за коју су доступни сви подаци.

Након ових уводних разматрања, у другом делу излажемо статистичке податке и коментаре о основним економским показатељима. Реч је о бруто друштвеном производу, индустријској и пољопривредној производњи, незапосленост, продуктивност радне снаге, инфлација, трговина, страна директна улагања (СДИ) и задужености. Сви наведени подаци су расположиви, али раштркани. Рад приказује податке на консолидован и приступачан начин да би се установили економски ефекти које је проширење ЕУ имало на њене „нове“ чланице. Истовремено овај део разбија мит о мирисним и лепим ружама које цветају земљама које су приступиле ЕУ.

У трећем делу разматрамо могућности Србије да реиндустријализује своју привреду и оствари, овог пута, истинске реформе уколико жели да се придружи породици европских земаља. Такође, дајемо преглед и дужине трајања преговора наших суседа пре коначног пријема у ЕУ.

Четврти део садржи закључна разматрања о разноликим економским ефектима које су искусиле источне земље након приступања ЕУ. Источне земље су свој економски раст финансирале „кредитном картицом“, односно задужујући се на рачун будућих генерација.

ЕКОНОМСКИ ЕФЕКТИ ПРОШИРЕЊА

Анализу започињемо основним показатељима бруто друштвеног производа (табела 1). Ове земље упадљиво одликују позитивне стопе привредног раста и пре и после уласка у ЕУ. То је позитиван сигнал који указује на јачање економије. Чак и наговештај прикључења ЕУ даје велики подстицај расту ових привреда. Друго је питање то што је раст у земљама источне Европе био знатно виши пре кризе у односу на просек у „старим“ чланицама ЕУ. Ово је, наравно, последица и ниже економске почетне тачке, али остаје чињеница да су ове земље постигле значајан раст. Светска економска криза је погодила исток ЕУ веома снажно, па је и пад БДП у 2009. био у просеку већи него на западу Европе.

Табела 2 показује податке о БДП у еврима. Очигледан је јаз између „сиромашног“ истока и „богатог“ запада/севера ЕУ. Охрабрује чињеница да је већина источних земаља готово удвостручила свој БДП по становнику у периоду 2000–12. Што је нижа почетна основа била, то је остварен већи напредак. Ипак, још увек постоји велика разлика између просека ЕУ када је у питању БДП по становнику и истог показатеља већине источних чланица ЕУ. Промене у расту дохотка по глави становника (Табела 3) показују позитиван раст већи од европског просека.

Индустријска производња је добар показатељ здравља једне економије, поготово оне која се ослања више на индустријски сектор него на услуге, пољопривреду, рударство и риболов (Табела 4). Индустријска производња је у непрекидном порасту од 2000. године. Ипак, криза 2009. је била посебно тешка за целу ЕУ. Приметан је благи опоравак у наредним годинама.

Заједничка пољопривредна политика, заједно с трговином, политиком конкуренције и проширењем, најистакнутија је економска политика ЕУ. Нове земље чланице очекивале су значајну помоћ у виду пољопривредних субвенција. У просеку, друштвени производ источних земаља ЕУ имао је знатно већи удео пољопривреде него што је то случај са западним делом „старе“ Европе.

Допринос пољопривреде БДП-у је око 3% у „старим“ земљама ЕУ. Укупна додата вредност у пољопривреди у источним чланицама ЕУ је у порасту (табела 5), али је учешће радне снаге у сталном опадању (табела 6). Очекивања и нада да ће могућност извоза хране у западне земље ЕУ побољшати запосленост у пољопривреди, нису се обистинили.

Динамика сточарске производње може указивати на две чињенице. Сточарство је повезано са земљорадњом (стока једе житарице), а истовремено указује и на пораст животног стандарда становништва (што је виши стандард, то је потрошња меса већа). Табела 7 приказује податке о сточној производњи у региону. Подаци показују да се ова производња или смањује или, у најбољем случају, остаје непромењена у посматраном периоду. Ово је изненађујући податак с обзиром на пораст дохотка на истоку. Ипак, источни фармери нису довољно конкурентни веома продуктивним и високо субвенционисаним произвођачима на западу/северу ЕУ. Постоји висок степен самодовољности у производњи сточе и сточних производа у ЕУ, а бележи се и вишак, иако постоји и благи пад

укупне сточне производње у ЕУ. Фармери у источној Европи ће бити у могућности да добију пун износ субвенција из Брисела тек 2020. године. То је готово цела генерација након уласка у ЕУ. Можемо закључити да постоји огромна разлика у томе шта су пољопривредници на истоку очекивали, а шта добили када су се ове земље прикључиле ЕУ. Уместо уласка на раскошну журку ЕУ, како је изгледало деведесетих година двадесетог века, источне земље су се прикључиле журки у „5 сати ујутру када је најбоља храна поједена, пиће попијено, а све девојке одведене“. Доходак у пољопривреди је или опао у периоду 2000–12. или је остао непромењен. Изузеци су Летонија и Литванија, где је забележено благо повећање (табела 8).

Стопа незапослености указује на ненадокнадив губитак доприносу БДП (табела 9). Много источних земаља започело је посматрани период с високим стопама незапослености. Упркос очигледним емиграцијама (у појединим случајевима, масовно) ка „старим“ земљама ЕУ, улазак у ЕУ није допринео јасном и мерљивом помаку стопе незапослености (2009. је била тешка година за целокупну ЕУ). Исто се може закључити и за продуктивност радне снаге (табела 10).

Након уласка у ЕУ 2007, Румуни су масовно почели да одлазе у Шпанију. Петнаест „старих“ држава ЕУ није могло да уведе ограничења кретању радне снаге између ових земаља, али је такве рестрикције могло да наметне новим чланицама, и то на период од седам година након пријема у ЕУ. За Бугарску и Румунију, датум престанка овог ограничења је 2014. година. Шпанија је одлучила да привремено укине ову забрану у 2009. и преко 800.000 Румуна мигрирало је у Шпанију (један од важних разлога био је и сличност језика). Румуни су превазишли број Мароканаца, Еквадораца и (готово) Британаца који живе у Шпанији. Растућа грађевинска индустрија у Шпанији произвела је раст тражње за радницима. Ипак, рецесија је имала погубне последице по изградњу станова и тржних центара. Готово 30% Румуна који су у 2011. живели у Шпанији нису били запослени. Према ЕУ правилима они су имали право на накнаду за незапослене као и Шпанци. Економска ситуација у Шпанији је постала толико тешка да је земља поново увела баријере за улазак нових миграната из Румуније у 2011. години. Европска комисија је одобрила овакве привремене мере до краја 2012. [Financial Times 2011].

Преко три милиона Румуна⁵ и преко 1,5 милиона Пољака живе у иностранству. То су две веће земље ЕУ. Мање земље, као Литванија и Бугарска, највише су „расељене“ у целој ЕУ. Бугарска има 7,3 милиона становника, а од 1985. године из ње је отишло 1,5 милиона људи. Овај податак је рекордан, на само за ЕУ, већ и за светске стандарде. Иако су источне земље погођене овим расељавањем, ови

5 Од око 7 милиона радно активних Румуна, око 1,1 милион има сигуран посао у јавном сектору, који не желе да напусте. Око 3 милиона је отишло када се Румунија придружила ЕУ у 2007: један милион је отишао у Италију, други милион у Шпанију, пола милиона у Француску, око 400.000 у Немачку и 120.000 у Британију. Радиле су у „приватном“ аранжману (40% укупног броја радника који су градили лондонски Олимпијски стадион били су samozапослени Румуни) или као сезонски или неквалификовани радници. Неки су били и експлоатисани, с обзиром на то да нису имали иста права као локално становништво; други нису плаћали порез. [Economist 2014].

људи ипак живе у ЕУ. Таква ситуација је слична оној из 1980. године када су Шпанија и Португалија приступиле ЕУ.

Стопа инфлације у посматраном периоду је углавном била под контролом у целом региону (табела 11). Благо пад стопе инфлације указује на способност монетарних власти да контролишу овај важан економски показатељ. Буџетски дефицит је приказан у табели 12. Изузимајући 2009. годину, већина источних земаља ЕУ је била близу препорученог лимита по Уговору из Мастрихта од 3% укупног БДП. У ствари, источне земље ван еврозоне су више поштовале ова правила него чланице еврозоне. Исти је случај и с државним дугом (дозвољени лимит је 60% укупног БДП, табела 13). Источне земље које нису чланице еврозоне имају одличне резултате када је овај показатељ у питању. Ипак, забрињавајуће је што је осим Естоније, Летоније и Малте, све источне земље имају трговински дефицит (табела 16).

Интеграције и улазак у ЕУ такође стимулишу и прилив страних директних улагања у источне земље ЕУ (табела 17). Чак и наговештај уласка у ЕУ је јасан сигнал инвеститорима да улажу у „нове“ чланице ЕУ. Највећи корисник прилива СДИ је била Пољска (просек задуживања земаља еврозоне порастао са 70% у 2004. на 91% у 2012. години, док је у исто време тај дуг у земљама источне Европе удвостручен, а понегде и утростручен (изузетак је Бугарска, с приближно истим нивоом дуга у периоду 2007–12).

Табеле 15 и 16 респективно, потврђују да је трговина била мотор оствареног раста у „новим“ источним чланицама ЕУ. Након пријема у ЕУ све земље су оствариле раст извоза и увоза. Ово потврђује очекивања да интеграција повећава обим трговине. Ипак, осим Естоније, величина домаћег тржишта је такође одиграла значајну улогу у привлачењу СДИ). Иако су углавном биле одредишта страних улагања, ове земље су биле и извор СДИ (табела 18). Може се чак приметити и егзодус капитала из Мађарске, нарочито после 2010. Поједини инвеститори су се одлучили за Кину.

Последњи скуп табела посвећен је иностраном дугу (табеле 19, 20 и 21, респективно). Уопштено гледајући, страни дуг источних земаља чланица ЕУ се готово удвостручио у односу на БДП, од њиховог приступања ЕУ. Тренутни економски успеси великим делом су финансирани задужујући се на рачун следећих генерација (међугенерациски трансфер, где се они који треба да врате дуг уопште не питају да ли се слажу с таквим „бећарским“ задуживањем и потрошњом). Изузетак је Бугарска, која је задржала приближно исти ниво иностраног дуга. Неке задужене земље, као што је то случај с Мађарском, морале су да позову ММФ у помоћ, али након оштрих мера штедње, које је завео ММФ, Мађарска је одлучила да прекине сарадњу с овом институцијом и затвори канцеларију ММФ-а у 2013. години (у табели 21 се може видети смањење дуга у 2011. и 2012. години). Забрињавајуће је што економски крхке и задужене источне привреде неће моћи да имају приступ тржишту капитала и да дођу до повољнијих кредита како би финансирале своје финансијске обавезе. Политика стежања каиша је неопходна, али она има негативне последице на запосленост, трговину и посебно привредни раст у будућности. Уколико се иде ка више фе-

дерализованом устројству у ЕУ, укључујући банкарску унију која укључује и директне федералне трансфере средстава у мање развијене земље, бројне источне чланице ЕУ ће имати користи од тога. На жалост не постоји истинска воља ка таквом федералном развоју ЕУ. Уколико се упореде стопе раста дуга и БДП (табела 21) може се закључити да су у готово свим земљама стопе раста дуга биле много брже од стопа раста БДП. Као и друге земље света, може се рећи да ове земље живе на „кредитној картици“.

СРБИЈА И ЕВРОПСКА УНИЈА

У Србији су актуелне теме преговори с ЕУ, реиндустријализација привреде и разматрање најбољих начина да се то постигне. С обзиром на то да и ЕУ захтева од Србије испуњавање (многобројних) економских и политичких услова, на почетку ћемо се осврнути на поједине аспекте досадашњих и дати предлоге будућих мера индустријске политике Србије.

Економска структура држава помера се непрекидно ка сектору услуга, а на уштрб индустрије, пољопривреде и рударства током економског развоја⁶. Међутим, олако се прелази преко чињенице коју је сажето изрекао Акио Морита, председник корпорације SONY. Морита каже:

Економија земље може да буде само толико снажна колико то дозвољава њена индустријска база. Земља која не производи добру индустријску робу не може да улаже у себе на одговарајући начин. Привреда чији је раст заснован само на сектору услуга саздана је на њеску. Сектор услуга је важан и добија на значају, али услуге не могу да расту саме од себе као што је то продаја хамбургера самом себи или пребацивање новца с једне стране на другу. Развијена економија заснована на услугама може да цвeти само ако је заснована на темељу развијене индустријске базе... Замисао да је постиндустријска привреда утемељена ирвенствено на услугама сумњива је. [Morita 1992]

Дакле, профит може да се заради пружањем услуга као што је то продаја вредносних папира, али то на крају може да се изопачи у Понзијеву пирамиду чије смо погубне последице сви могли да видимо, осетимо и којих се још дуго времена нећемо ослободити.

Уколико нема материјалне производње у националној економији, а услуге, поготово увозне су слободне, тада се све осликава с друге стране основне економске једначине у виду повећања увоза, повећане незапослености и повећања дуга иностранству. Да приступање ЕУ не значи процват индустријске производње, показује и искуство наших суседа Мађарске, Румуније и Бугарске.

Што се тиче Србије, њена индустријска производња је данас на нивоу од 40% укупне индустријске производње у 1989. години⁷.

6 <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/evropska-deindustrijalizacija-srbije.html>

7 И поред око €80 млрд. иностране помоћи од 2000. године, дуг иностранству је повећан с €11,6 млрд. у 2000. на €26 млрд. у првој половини 2013. године, и износи 83% бруто домаћег производа.

Шта треба да се уради да се Србија реиндустријализује? Економска наука и успешна пракса одавно су одговориле на могућу недоумицу о најприкладнијем начину за привлачење улагача из иностранства. Ти начини су да се улагачима понуди растуће и по могућству велико тржиште, друштвена стабилност, добра инфраструктура, поуздани и конкурентни локални добављачи, а првенствено образована, креативна и продуктивна радна снага. Разне врсте новчаних подстицаја странцима у виду непосредних субвенција за свако ново радно место, бесплатне локације или ослобађање од плаћања пореза нису на списку оруђа економске политике које саветује наука, успешна пракса и угледне међународне институције. Стимулације само разоткривају непривлачност дотичне локације, јер да је привлачна, никакве стимулације јој не би биле потребне.

Економска политика сваке државе треба првенствено да створи услове за повољно улагање домаћих предузећа, па тек потом да се повинује странцима. Међутим, званичници Србије само причају о странцима док су домаћи гурнути у запањак. Неопходне мере су смањење бирократије, бројних и великих административних препрека, дозвола и пореза који отежавају и успоравају пословање, а истовремено стварају услове за процват корупције.

Корупцију, као системску појаву, присутну на свим нивоима власти, није лако искоренити. Посебно је погубна врло висока корумпираност у просвети, здравству и правосуђу која знатно отежава функционисање целог државног система. И ЕУ, чијем приступању Србија толико тежи, инсистира на оштром обрачуна с овом погубном појавом. Најаве о великој борби против корупције, међутим, за сада нису отишле даље од политичких обећања и међустраничких оптужби.

Образована радна снага је један од аргумената који је до скоро Србија користила као фактор привлачења страних инвеститора. У последње време, домаћи послодавци упозоравају да из средњошколских клупа излази недовољно квалификовани кадар. Ништа боља ситуација није ни кад је реч о знатном делу високошколских институција. Потребне образовања нису усклађене с потребама српског тржишта рада, а досадашње стратегије развоја високошколског система нису остале ништа до пуне жеље.

У врло тешкој економској и општој ситуацији у којој се налази Србија, свако ново улагање, било домаће или инострано, у производњу роба и услуга је добродошло, поготово ако је то повезано са запошљавањем нових радника. Глобална економска криза 2007–09. показала је сву несавршеност политике Вашингтонског консензуса, као и то да су највише успеха постигле земље које су на време увиделе значај и корист домаће памети. Такође, поново у први план избијају тезе о спровођењу индустријских политика од стране државе, као једном од основних постулата одрживог развоја у дугом року. Француска је управо објавила национални план о својој Трећој индустријској револуцији вредан €3,5 млрд. евра. Више се не поставља питање да ли држава треба да интервенише, већ који је најбољи начин да то учини.

Савети економске струке и међународних организација за економску политику су следећи. Много је боље и успешније уложити средства у стално обра-

зовање радне снаге и на такав начин привући и задржати стране улагаче, него улагачима пружати непосредну новчану помоћ. Већина сада најтраженијих струка на свету није постојала само пре пет година (рецимо нови материјали или повезивање медицине, електротехнике и физике). Онај ко образује такву радну снагу за послове садашњости и будућности је тај који најуспешније привлачи улагаче и тако скреће пажњу на себе.

Ипак, и поред свих тешкоћа, неопходно је реално сагледати ефекте свих досадашњих мера, уложити у образовање становништва и започети оштру борбу против корупције на свим нивоима, овог пута не само декларативно и спорадично.

Колико ће трајати приступни преговори Србије, који су званично отворени 21. јануара 2014, тешко је предвидети. Биће много дужи него што то политичари предвиђају. Циљ Србије је, да се свих 35 преговарачких поглавља затвори 2020. године. Ипак, не треба заборавити да одлуку доноси друга страна – ЕУ и свака њена земља чланица понаособ.

Искуство земаља које су у последњих 10 година постале чланице ЕУ показује да су приступни преговори у процесу придруживања трајали између три и шест година. Преговоре су најбрже завршиле Словачка, Малта, Летонија и Литванија, које су званично почеле да преговарају с ЕУ у фебруару 2000, а затвориле сва поглавља у децембру 2002. године [Вечерње новости 2014а].

Ове четири земље постале су чланице ЕУ 1. маја 2004. године, у такозваном великом таласу проширења. У исто време Унији су се прикључиле и Чешка, Естонија, Кипар, Мађарска, Пољска и Словенија, које су отвориле приступне преговоре 31. марта 1998. године, а затвориле их у децембру 2002. Преговори између ЕУ и 10 тадашњих кандидата за чланство били су подељени на 31 поглавље.

Кипар је представљао посебан случај пошто је био једина земља која је ушла у ЕУ а да није имала контролу над целокупном својом територијом, што важи и данас. У Унију је ушао део који настањују кипарски Грци, али не и север острва који је под окупационом контролом Турака.

Бугарска и Румунија су почеле званично да преговарају у фебруару 2000. године, такође по 31 поглављу, а преговори су затворени у јуну, односно у децембру 2004. ЕУ је, међутим, већ у њиховом случају пооштрила критеријуме за улазак, уводећи такозвану „заштитну клаузулу“, према којој би пријем у чланство, предвиђен за 1. јануар 2007. године, могао бити одложен на годину дана уколико до 2007. не испуне у потпуности постављене услове.

И Румунији и Бугарској је посебно замерено то што нису довољно успешно сузбиле корупцију и организовани криминал, и изражена је сумња у то да су сасвим спремне да одговорно и ефикасно користе европске фондове.

Европска комисија је, такође, клаузулом дала себи право да им онемогући извоз прехрамбених производа на тржиште ЕУ ако не буду испуниле све критеријуме ветеринарске, фитосанитарне и здравствене безбедности.

Клаузула је омогућавала Бриселу и да им ускрати пуну слободу кретања људи, робе, услуга и капитала и искључи их из заједничке политике у области

конкурентности, енергетике, саобраћаја и телекомуникација уколико не примене сва европска правила и законе.

Процес приступања ЕУ био је за Хрватску дуготрајнији и тежи него за претходне земље кандидате. Само отварање преговора каснило је због недовољне сарадње с Хашким трибуналом.

Када је реч о копенхагенским политичким критеријумима, земља се суочила с великим изазовима у области правосуђа и заштите људских права, док је у спровођењу *аки*-а, према процени Европске комисије, било потребно уложити знатне напоре у 14 од 35 поглавља.

Треба имати у виду и да су критеријуми за пријем у ЕУ, у поређењу с онима из претходна два таласа проширења, били знатно проширени и пооштрени.

ЕУ је, такође, увела и нова, строжа правила у преговорима, која су обухватала сет од 138 мерила за отварање и затварање поглавља, мада хрватски експерти тврде да је у пракси број мерила био већи од 400 пошто су многа од њих била подељена на поткатегорије.

Велике су разлике у развијености чланица ЕУ баш као што су биле и код некадашњих република бивше СФРЈ. ЕУ су потресле три велике кризе: 2005. године када су Холандија и Француска на референдуму одбациле нови европски устав; финансијска криза (2007–09) додатно је гурнула питање проширења на маргине политичких дебата у Бриселу, а као последица тога уследио је „замор од проширења“. У Бриселу и престоницама држава ЕУ раширило се уверење да је било погрешно дозволити Бугарској и Румунији да се прикључе ЕУ, будући да нису до краја спровеле нужне реформе, те је изведен јасан закључак – нема више пречица.

Будућност заједничке Европе назире се само ако се ЕУ окрене темељима на којима је створена, пре свега социјалној тржишној привреди [Вечерње новости 2014б].

Европа мора да се мења како би опстала. Ако иде у правцу федерализације, дакле монетарне, фискалне и банковне уније, треба да пристане и на трансферну унију, а то значи на прераспodelу дела БДП-а у корист сиромашнијих.

Уколико су стопе незапослених младих 50 одсто, као што је у Грчкој и Шпанији, хаос је могућ, односно вероватан. Ипак, реч је о земљама с јаком сивом економијом која решава масу социјалних проблема. А то не може ићи унедоглед, јер су и опште стопе незапослености високе. Што се криза тиче, оне ће се понављати, уграђене су у капитализам који се базира на кредитима и задужености, те финансијским „производима“. Некадашња дилема „незапосленост–инфлација“ замењена је дилемом „незапосленост–дуг“.

Ни за Србију, иако је већа, пут у ЕУ неће бити лак нити брз. Када ће ући у ЕУ не може се рећи, одлучује друга страна и одлука је политичка, а то је сасвим непредвидљиво. Али није главно питање када ће Србија да приступи ЕУ. Главно је питање у какву ће ЕУ да приступи. ЕУ нападају са свих страна, поготово изнутра. Економској кризи у еврозони нема краја. Велики ће бити напредак за ЕУ у следећих десет година само ако ситуација не буде гора од садашње. Еврозона је у великој кризи, а то повлачи и највећу егзистенцијалну кризу ЕУ у историји.

Британија ће имати референдум о изласку из ЕУ. Она за собом може да повуче и Скандинавију. Списак земаља које су јако незадовољне у ЕУ укључује али се не ограничава на Мађарску, Кипар и Чешку. Питање је због чега не изађу из чланства ЕУ? Улазак у ЕУ је спор и тежак. Излазак је исто тако тежак јер је, рецимо, ЕУ запретила санкцијама Британији ако се повуче из чланства.

Једини ко је срећан и задовољан у ЕУ је неизабрана технократија у Европској комисији у Бриселу. Међутим, избори за Европски парламент маја 2014. показале однос бирача према ЕУ и указале на правац кретања ЕУ бар до краја текуће деценије.

У какву се то ЕУ „слепо“ води Србија? Данас се то, и економски и политички, може упоредити с уласком на палубу трећег разреда на Титанику. Или са жељом да се приступи бившој Југославији 1988. године.

Обим материје разматране у овом чланку је скроман: економска димензија проширења ЕУ на нове, источне земље чланице. Када су почетком деведесетих година двадесетог века започела разматрања проширења ЕУ на земље источне и централне Европе, сви су били занесењаци. Како се датум пријема приближавао, ентузијазам је опадао и јављале су се озбиљне сумње. Све се више наводи да је ЕУ дала обећања која би сви сад више волели да се нису испунила, макар не тако брзо. Опште расположење је ближе страху, него радости и задовољству. Лидери „старих“ земаља ЕУ нису успели да објасне својим грађанима које су предности источног проширења ЕУ. Криза еврозоне створила је оштру разлику између југа и севера ЕУ. „Хрвати се све више питају, посматрајући безуспешне покушаје ЕУ да очува еврозону, да ли су стугли на време за сахрану“. [Financial Times 2013]. Упркос различитим мишљењима и ставовима, пријем у ЕУ и даље наставља да буде привлачан, иако не постоји јасан став и визија у вези с опстанком еврозоне и саме ЕУ.

Економски ефекти проширења ЕУ представљају мешавину економских ефеката за источне земље чланице ЕУ. Чланство у ЕУ не доприноси аутоматски економском бољитку свих земаља. Овај чланак приказује да су економски раст, експанзија трговине и пораст СДИ очигледан успех и добит за „нове“ земље ЕУ. Источне земље ЕУ се полако у просеку стапају са земљама „старе“ ЕУ. Оне се модернизују, али је цена висока: брзо увећање државног и иностраног дуга којим је финансиран економски раст. Постоји опасност да ће овај дужнички терет успорити економски раст, ентузијазам и почетни оптимизам у источном делу Европе. Бивше комунистичке земље, ЕУ чланице данас живе на „кредитној картици“, односно задужују будуће генерације.

Проширење је одувек било мешовити благослов за ЕУ. То Србија посебно треба да има на уму при спровођењу тражених економских и политичких реформи. Европска унија све више показује реалне знаке умора и zasiћености проширењем (без обзира на слаткоречивост званичника ЕУ – обавезна слаткоречивост им је у опису посла), додатно ојачане сопственим проблемима (не-

извесност опстанка еврозоне, оштра подела на север и југ Европе, најаве неких чланица напуштања Уније, и слично). Све то указује на чињеницу да Србија итекако мора бити опрезна приликом одређивања својих приоритета. И економских и политичких и да не треба да срља у ЕУ чија је будућност неизвесна и суморна.

ПРИЛОГ

Табела 1. БДП У ЕУ И ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛАНИЦАМА, ПРОЦЕНТУАЛНА ПРОМЕНА У ОДНОСУ НА ПРЕТХОДНУ ГОДИНУ (2000–2012)

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ (28 земаља)	3.9	2.0	1.3	1.5	2.6	2.2	3.4	3.2	0.4	-4.5	2.0	1.6	-0.4
Еврозона (17 земаља)	3.8	2.0	0.9	0.7	2.2	1.7	3.2	3.0	0.4	-4.4	2.0	1.5	-0.6
Бугарска	5.7	4.2	4.7	5.5	6.7	6.4	6.5	6.4	6.2	-5.5	0.4	1.8	0.8
Хрватска	3.8	3.7	4.9	5.4	4.1	4.3	4.9	5.1	2.1	-6.9	-2.3	0.0	-2.0
Кипар	5.0	4.0	2.1	1.9	4.2	3.9	4.1	5.1	3.6	-1.9	1.3	0.5	-2.4
Република Чешка	4.2	3.1	2.1	3.8	4.7	6.8	7.0	5.7	3.1	-4.5	2.5	1.8	-1.2
Естонија	9.7	6.3	6.6	7.8	6.3	8.9	10.1	7.5	-4.2	-14.1	2.6	9.6	3.9
Мађарска	4.2	3.7	4.5	3.9	4.8	4.0	3.9	0.1	0.9	-6.8	1.3	1.6	-1.7
Летонија	5.7	7.3	7.2	7.6	8.9	10.1	11.2	9.6	-3.3	-17.7	-0.9	5.5	5.5
Литванија	3.6	6.7	6.8	10.3	7.4	7.8	7.8	9.8	2.9	-14.8	1.5	5.9	3.7
Малта	:	0.0	2.4	0.7	-0.3	3.6	2.6	4.1	3.9	-2.8	4.0	1.6	0.8
Пољска	4.3	1.2	1.4	3.9	5.3	3.6	6.2	6.8	5.1	1.6	3.9	4.5	1.9
Румунија	2.4	5.7	5.1	5.2	8.5	4.2	7.9	6.3	7.3	-6.6	-1.1	2.2	0.7
Словачка	1.4	3.5	4.6	4.8	5.1	6.7	8.3	10.5	5.8	-4.9	4.4	3.2	2.0
Словенија	4.3	2.9	3.8	2.9	4.4	4.0	5.8	7.0	3.4	-7.9	1.3	0.7	-2.5

Извор: Eurostat, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/igm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&rcode=tsc001115> (приступ 20. 9. 2013)

Табела 2. БДП ПО ГЛАВИ СТАНОВНИКА У ЕУ И ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛЕНИЦАМА, ГОДИШЊИ ПОДАЦИ У ЕВРИМА, 2000–2012

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ (28 земаља)	20.800	21.100	21.400	21.600	22.000	22.400	23.100	23.700	23.700	22.600	22.900	23.300	23.100
Еврозона (17 земаља)	24.000	24.400	24.500	24.500	24.900	25.200	25.800	26.400	26.400	25.100	25.600	25.900	25.700
Бугарска	2.200	2.300	2.500	2.600	2.800	3.000	3.200	3.400	3.700	3.500	3.500	3.700	3.700
Хрватска	6.500	6.800	7.100	7.500	7.800	8.100	8.500	8.900	9.100	8.500	8.300	8.600	8.500
Кипар	16.700	17.200	17.400	17.500	18.000	18.400	18.900	19.400	19.600	18.700	18.500	18.100	17.400
Република Чешка	8.300	8.600	8.800	9.200	9.600	10.200	10.900	11.500	11.700	11.100	11.400	11.600	11.500
Естонија	5.800	6.200	6.600	7.100	7.600	8.300	9.200	9.900	9.500	8.100	8.300	9.100	9.500
Мађарска	7.100	7.400	7.700	8.000	8.400	8.800	9.200	9.200	9.300	8.700	8.800	8.900	8.800
Летонија	3.700	4.000	4.300	4.700	5.200	5.800	6.500	7.200	7.000	5.900	5.900	6.400	6.800
Литванија	4.100	4.400	4.800	5.300	5.800	6.300	6.900	7.700	8.000	6.900	7.100	7.700	8.100
Малта	11.900	11.800	12.000	12.000	11.900	12.200	12.500	12.900	13.300	12.800	13.400	13.500	13.500
Пољска	5.500	5.600	5.600	5.900	6.200	6.400	6.800	7.300	7.600	7.800	8.000	8.300	8.500
Румунија	2.700	2.900	3.100	3.200	3.500	3.700	4.000	4.200	4.600	4.300	4.200	4.300	4.400
Словачка	5.600	5.800	6.100	6.400	6.700	7.100	7.700	8.500	9.000	8.600	8.900	9.200	9.400
Словенија	12.100	12.400	12.900	13.300	13.800	14.400	15.100	16.100	16.600	15.200	15.300	15.400	15.000

Извор: Eurostat (2013) http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_aux_gph&lang=en (приступ 20. 10. 2013)

Табела 3. БДП ПО ГЛАВИ СТАНОВНИКА У ЕУ И ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛАНИЦАМА, ПРОЦЕНТУАЛНА ПРОМЕНА У ОДНОСУ НА ПРЕТХОДНУ ГОДИНУ (2000–2012)

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ (28 земаља)	3.7	1.7	1.0	1.1	2.1	1.7	3.0	2.7	-0.1	-4.8	1.7	1.5	-0.7
Еврозона (17 земаља)	3.4	1.5	0.4	0.1	1.6	1.1	2.7	2.4	-0.2	-4.8	1.7	1.3	-0.9
Бугарска	6.3	7.5	5.2	6.4	7.3	6.9	6.8	7.0	6.7	-5.0	1.1	4.4	1.4
Хрватска	6.7	3.3	4.8	5.4	4.1	4.3	5.0	5.1	2.2	-6.8	-2.0	3.3	-1.8
Кипар	3.9	2.9	1.0	0.6	2.9	2.4	2.4	2.9	1.0	-4.5	-1.3	-2.1	-3.9
Република Чешка	4.3	3.6	2.4	3.8	4.7	6.5	6.7	5.2	2.0	-5.1	2.2	2.0	-1.1
Естонија	10.3	6.7	7.0	8.2	6.7	9.1	10.3	7.7	-4.0	-14.1	2.6	9.5	4.0
Мађарска	4.5	4.0	4.8	4.1	5.0	4.2	4.1	0.3	1.1	-6.6	1.3	1.9	-1.2
Летонија	6.3	8.7	8.4	8.7	10.0	11.3	12.0	10.9	-1.7	-16.3	0.8	7.4	6.2
Литванија	4.4	7.6	7.7	11.2	8.6	9.6	9.5	11.1	4.0	-13.9	3.7	8.5	5.1
Малта	:	-0.8	1.7	0.1	-0.9	3.0	2.0	3.6	3.2	-3.8	4.2	1.3	-0.1
Пољска	4.3	1.2	1.5	4.0	5.4	3.7	6.3	6.8	5.1	1.5	2.9	4.5	1.9
Румунија	2.5	5.8	8.0	5.5	8.8	4.4	8.1	6.5	7.5	-6.4	-1.0	2.5	0.9
Словачка	1.3	3.9	4.6	4.8	5.0	6.6	8.3	10.4	5.6	-5.1	4.2	3.6	1.6
Словенија	4.0	2.8	3.7	2.9	4.4	3.8	5.5	6.4	3.2	-8.8	0.9	0.5	-2.7

Извор: Eurostat (2013) http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_aux_gph&lang=en (приступ 20. 10. 2013)

Табела 4. ПРОДУКТИВНОСТ У ИНДУСТРИЈИ У ЕУ И ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛАНИЦАМА, ГОДИШЊИ ПОДАЦИ, ПРОЦЕНТУАЛНА ПРОМЕНА (2000–2012)

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ (28 земаља)	4.9	0.2	-0.4	0.5	2.3	1.5	4.1	3.6	-1.8	-14.0	6.8	3.0	-2.1
Еврозона (17 земаља)	5.2	0.2	-0.5	0.2	2.1	1.4	4.2	3.8	-1.8	-15.1	7.3	3.1	-2.4
Бугарска	:	2.2	4.7	12.8	12.7	7.0	6.1	9.7	0.3	-18.2	2.3	5.7	-0.2
Хрватска	1.4	6.4	4.9	3.3	2.5	5.0	4.3	5.1	0.7	-8.9	-1.5	-1.2	-5.4
Кипар	:	4.5	1.6	-0.1	1.8	0.9	0.4	4.7	4.2	-9.3	-1.7	-7.8	-10.3
Република Чешка	7.4	7.6	1.9	3.7	9.7	4.3	8.7	10.6	-2.4	-13.1	8.2	5.9	-0.8
Естонија	15.8	8.5	8.7	11.4	9.6	11.1	10.1	6.4	-4.8	-23.9	23.0	19.7	0.2
Мађарска	17.5	4.0	3.3	6.5	6.9	7.2	10.6	8.0	-0.9	-17.4	10.3	5.6	-1.4
Летонија	-4.5	10.8	7.3	8.0	6.3	7.6	6.5	1.5	-3.2	-18.0	14.5	8.8	6.1
Литванија	-1.2	14.0	4.6	14.5	11.1	7.8	4.9	2.0	4.7	-13.8	6.1	6.7	3.6
Малта	:	-6.5	0.5	4.6	-0.8	-5.5	7.2	7.3	-4.4	-14.2	8.7	1.5	3.0
Пољска	7.8	0.9	1.6	8.4	12.3	4.1	12.3	9.2	2.3	-3.7	10.8	7.1	1.7
Румунија	:	4.2	0.2	-0.8	1.5	-2.9	9.9	10.0	2.6	-5.4	4.8	7.6	2.8
Словачка	5.7	3.6	7.0	15.5	3.5	-0.7	15.8	16.8	14.5	-15.6	8.2	5.4	8.0
Словенија	7.2	3.5	2.1	0.9	3.8	4.6	6.3	7.3	1.4	-17.6	7.0	1.9	-0.6

Извор: Eurostat (2013), <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&rcode=teisi090&plugin=0> (приступ 20. 10. 2013)

Табела 5. ПОЉОПРИВРЕДНА ПРОИЗВОДЊА И ДОДАТА ВРЕДНОСТ У ПРОИЗВОЂАЧКИМ ЦЕНАМА У ЕУ И ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛАНЦИМАМА, У МИЛИОНИМА ЕВРА, 2001–2011.

Државе	Производња житарица			Производња стокe			Додата вредност у пољопривредном сектору		
	2001	2010	2011	2001	2010	2011	2001	2010	2011
ЕУ (27 земаља)	154.560	186.445	203.330	135.891	140.124	154.057	139.630	140.198	148.556
Бугарска	1.515	2.118	2.539	1.531	1.037	1.099	1.803	1.277	1.429
Хрватска	:	1.541	1.607	:	846	899	:	1.007	922
Кипар	0	324	336	0	330	330	-282	315	329
Република Чешка	1.619	2.250	2.797	1.572	1.573	1.689	1.030	959	1.281
Естонија	150	274	342	235	317	373	174	232	288
Мађарска	2.588	3.467	4.789	2.558	2.111	2.404	2.017	1.928	3.034
Летонија	217	473	531	278	374	416	218	224	260
Литванија	561	924	1.311	564	801	912	353	502	675
Малта	52	45	50	80	68	69	71	53	56
Пољска	7.058	8.782	11.075	7.137	9.115	10.129	5.791	6.498	8.271
Румунија	6.635	10.311	13.085	3.854	3.592	4.018	5.612	6.512	8.315
Словачка	658	868	1.252	695	744	742	395	300	497
Словенија	408	596	633	521	484	526	359	408	437

Извор: Eurostat (2013) <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&rcode=tag0102&plugin=0> (приступ 2. 10. 2013)

Табела 6. УЧЕШЋЕ РАДНЕ СНАГЕ У ПОЉОПРИВРЕДНОЈ ПРОИЗВОДЊИ, ЕУ И ИСТОЧНЕ ЗЕМЉЕ ЧЛАНИЦЕ, АПСОЛУТНИ ПОДАЦИ (НА ХИЉАДУ РАДНИКА ГОДИШЊЕ), 2000–2012.

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ (28 земаља)	:	:	:	:	:	12.865	12.595	11.983	11.680	11.307	10.586	10.360	10.332
ЕУ (16 земаља)	6.292	6.226	6.060	5.923	5.815	5.675	5.600	5.466	5.320	5.080	5.043	4.902	4.841
Бугарска	771	740	792	792	712	626	564	494	465	436	407	407	407
Хрватска	:	:	:	:	:	228	222	209	205	203	202	202	198
Кипар	31	30	30	31	30	29	27	26	26	26	25	25	25
Република Чешка	166	164	161	151	145	139	133	138	121	115	109	106	106
Естонија	65	58	56	39	38	38	37	33	31	29	25	25	25
Мађарска	676	643	647	582	554	522	504	459	430	442	440	432	440
Летонија	149	145	143	141	140	138	123	107	99	93	86	82	80
Литванија	187	171	181	187	165	174	166	158	151	147	143	142	142
Малта	5	5	4	4	4	4	4	4	4	4	5	5	5
Пољска	2.495	2.524	2.267	2.279	2.284	2.292	2.292	2.299	2.299	2.214	2.101	2.101	2.101
Румунија	3.645	3.121	2.765	2.696	2.336	2.596	2.527	2.205	2.152	2.152	1.639	1.565	1.598
Словачка	143	132	132	119	105	99	91	91	90	86	83	57	54
Словенија	104	107	106	96	90	90	89	84	83	80	77	78	78

Извор: Eurostat (2013), http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=aact_al101&lang=en (приступ 15. 10. 2013)

Табела 7. БРОЈ ГРЛА СТОКЕ У ЕУ И ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛАНИЦАМА (ХИЉАДЕ ГРЛА, ГОДИШЊИ ПОДАЦИ), 2000–2012.

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ(28 земаља)	:	94.235	92.780	91.610	90.731	90.365	89.329	89.899	90.408	89.829	87.836	86.697	87.102
Бугарска	652	641	699	736	680	630	637	611	574	548	554	568	535
Хрватска	427	438	417	444	466	471	483	467	454	447	444	447	452
Кипар	54	53	58	59	60	58	56	56	56	54	55	57	57
Република Чешка	1.582	1.520	1.462	1.427	1.368	1.352	1.390	1.367	1.358	1.356	1.319	1.340	1.321
Естонија	253	261	254	257	250	252	245	241	238	235	236	238	246
Мађарска	805	783	770	739	723	708	702	705	701	700	686	694	753
Летонија	367	385	388	379	371	385	377	399	380	378	380	381	393
Литванија	748	752	779	812	792	800	839	788	771	759	748	752	729
Малта	:	19	19	18	19	20	19	19	18	16	15	15	16
Пољска	5.723	5.499	5.421	5.277	5.200	5.385	5.281	5.406	5.564	5.590	5.562	5.501	5.520
Румунија	2.870	2.800	2.878	2.897	2.808	2.861	2.934	2.819	2.684	2.512	2.001	1.989	2.009
Словачка	646	625	608	593	540	528	508	502	488	472	467	463	471
Словенија	494	477	473	450	451	453	454	480	470	473	470	462	460

Извор: Eurostat (2013), http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=apro_mt_lscat&lang=en, (приступ 11. 10. 2013)

Табела 8. ИНДЕКС ПРИХОДА ОД ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ У ЕУ И ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛАНИЦАМА, ПРОЦЕНТУАЛНА ПРОМЕНА У ОДНОСУ НА ПРЕТХОДНИ ПЕРИОД (2000–2012)

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ (28 земаља)	:	:	:	:	:	:	104.2	111.1	97.6	90.4	116.5	108.7	99.9
Еврозона (16 земаља)	103.0	104.0	93.6	101.4	102.3	92.5	103.1	109.5	93.3	90.1	111.7	104.5	104.6
Бугарска	:	112.3	80.2	93.6	109.6	102.9	96.9	101.9	161.2	69.9	109.5	111.1	108.7
Хрватска	:	:	:	:	:	:	116.2	103.5	114.9	95.5	91.5	93.8	89.2
Кипар	76.3	110.8	101.3	92.3	97.8	102.8	90.0	100.1	95.2	104.8	102.2	74.1	101.9
Република Чешка	119.9	124.0	79.4	103.3	157.9	103.7	105.2	104.0	118.2	81.9	117.8	134.1	101.2
Естонија	139.3	130.0	95.8	111.9	163.1	104.9	100.0	140.1	78.4	85.8	166.0	123.0	114.1
Мађарска	97.0	105.2	79.2	103.2	151.1	100.6	107.3	107.9	131.8	68.0	117.8	148.2	90.5
Летонија	105.3	129.5	98.9	109.4	166.5	104.2	130.2	104.2	84.1	89.3	129.1	103.7	121.0
Литванија	94.4	92.8	92.6	112.4	157.7	108.1	88.9	149.8	92.6	85.8	113.9	128.1	117.6
Малта	87.9	115.6	99.0	93.5	97.9	103.2	98.3	97.3	93.0	111.9	94.3	87.6	96.2
Пољска	101.5	115.0	90.3	92.4	186.3	91.9	112.9	122.1	86.8	112.0	114.5	119.4	86.3
Румунија	86.0	191.8	93.0	113.5	144.6	57.1	99.3	77.4	149.0	84.9	111.8	143.1	72.9
Словачка	100.4	114.9	93.3	93.5	129.5	93.2	122.1	105.6	111.3	77.0	103.6	174.7	98.0
Словенија	113.2	86.8	132.1	78.8	154.3	100.4	97.4	112.5	88.8	94.8	110.0	113.7	87.8

Извор: Eurostat (2013), <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tag00057&plugin=0> (приступ 20. 10. 2013)

Табела 9. НЕЗАПОСЛЕНОСТ У ЕУ И ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛАНИЦАМА, ГОДИШЊИ ПОДАЦИ (%), 2000–2012.

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ (28 земаља)	8.9	8.6	9.0	9.2	9.3	9.1	8.3	7.2	7.1	9.0	9.7	9.7	10.5
Еврозона (17 земаља)	8.7	8.1	8.5	9.0	9.3	9.2	8.5	7.6	7.6	9.6	10.1	10.1	11.4
Бугарска	16.4	19.5	18.2	13.7	12.1	10.1	9.0	6.9	5.6	6.8	10.3	11.3	12.3
Хрватска	15.8	15.9	15.1	14.1	13.8	12.8	11.4	9.6	8.4	9.1	11.8	13.5	15.9
Кипар	4.8	3.9	3.5	4.1	4.6	5.3	4.6	3.9	3.7	5.4	6.3	7.9	11.9
Република Чешка	8.8	8.1	7.3	7.8	8.3	7.9	7.1	5.3	4.4	6.7	7.3	6.7	7.0
Естонија	13.6	12.6	10.3	10.1	9.7	7.9	5.9	4.6	5.5	13.8	16.9	12.5	10.2
Мађарска	6.3	5.6	5.6	5.8	6.1	7.2	7.5	7.4	7.8	10.0	11.2	10.9	10.9
Летонија	13.7	12.9	12.8	11.3	11.2	9.6	7.3	6.5	8.0	18.2	19.8	16.2	15.0
Литванија	16.4	17.4	13.8	12.4	11.3	8.0	5.2	3.8	5.3	13.6	18.0	15.4	13.4
Малта	6.7	7.6	7.4	7.7	7.2	7.3	6.9	6.5	6.0	6.9	6.9	6.5	6.4
Пољска	16.1	18.3	20.0	19.8	19.1	17.9	13.9	9.6	7.1	8.1	9.7	9.7	10.1
Румунија	6.8	6.6	7.5	6.8	8.0	7.2	7.3	6.4	5.8	6.9	7.3	7.4	7.0
Словачка	18.9	19.5	18.8	17.7	18.4	16.4	13.5	11.2	9.6	12.1	14.5	13.7	14.0
Словенија	6.7	6.2	6.3	6.7	6.3	6.5	6.0	4.9	4.4	5.9	7.3	8.2	8.9

Извор: Eurostat (2013) <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&rcode=tipsun20&plugin=0> (приступ 20. 10. 2013)

Табела 10. ПРОДУКТИВНОСТ РАДНЕ СНАГЕ У ЕУ И ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛЕНИЦИМА, ГОДИШЊИ ПОДАЦИ И ПРОЦЕНТУАЛНА ПРОМЕНА У ОДНОСУ НА ПРЕТХОДНИ ПЕРИОД (2000–2012)

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ (28 земаља)	:	1.1	0.8	1.1	1.9	1.1	1.7	1.4	-0.6	-2.8	2.5	1.4	0.2
Еврозона (17)	1.1	0.6	0.2	0.2	1.4	0.7	1.6	1.2	-0.4	-2.6	2.4	1.3	0.0
Бугарска	8.3	4.9	4.4	2.5	4.1	3.6	3.1	3.2	3.7	-3.8	4.4	4.1	3.4
Хрватска	4.3	3.1	4.0	1.4	2.6	3.5	1.0	1.5	1.0	-5.2	3.0	2.4	2.0
Кипар	3.3	1.8	0.0	-1.9	0.4	0.3	2.3	1.8	1.4	-1.5	1.5	0.1	1.7
Република Чешка	5.0	3.4	1.5	4.6	5.1	4.6	5.6	3.5	0.8	-2.8	3.5	1.9	-1.6
Естонија	11.3	5.4	5.1	6.3	6.4	6.7	4.5	6.6	-4.3	-4.5	7.7	2.4	1.7
Мађарска	3.2	3.9	4.6	3.9	5.8	4.3	3.4	-0.6	2.7	-4.4	0.6	1.2	-1.8
Летонија	9.2	6.1	4.2	5.5	7.6	8.4	5.9	5.8	-4.2	-5.3	4.0	14.8	2.9
Литванија	7.9	10.9	3.1	7.9	7.4	5.2	5.9	6.8	3.6	-8.6	7.0	3.8	11.2
Малта	:	-1.7	2.1	1.1	-0.7	2.0	1.4	1.7	1.4	-2.6	2.3	-1.2	-1.5
Пољска	5.9	3.5	4.6	5.1	4.2	1.4	3.0	2.2	1.2	1.2	3.4	3.5	5.5
Румунија	3.2	6.8	17.0	5.3	10.3	5.8	7.1	5.9	7.3	-4.7	-0.9	3.3	-0.8
Словачка	3.4	2.9	4.5	3.7	5.3	5.0	6.1	8.2	2.4	-3.0	6.0	1.4	2.0
Словенија	2.7	2.4	2.2	3.2	4.0	4.5	4.2	3.5	0.8	-6.2	3.5	2.4	-1.7

Извор: Eurostat (2013) http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_aux_jp&lang=en (приступ 20. 10. 2013)

Табела 11. СТОПА ИНФЛАЦИЈЕ У ЕУ И ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛАНИЦАМА, ПРОСЕЧНА ГОДИШЊА ПРОМЕНА (%), 2000–2012.

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ (28 земаља)	3.5	3.2	2.5	2.1	2.3	2.3	2.3	2.4	3.7	1.0	2.1	3.1	2.6
Еврозона (17)	2.2	2.4	2.3	2.1	2.2	2.2	2.2	2.1	3.3	0.3	1.6	2.7	2.5
Бугарска	10.3	7.4	5.8	2.3	6.1	6.0	7.4	7.6	12.0	2.5	3.0	3.4	2.4
Хрватска	4.5	4.3	2.5	2.4	2.1	3.0	3.3	2.7	5.8	2.2	1.1	2.2	3.4
Кипар	4.9	2.0	2.8	4.0	1.9	2.0	2.2	2.2	4.4	0.2	2.6	3.5	3.1
Република Чешка	3.9	4.5	1.4	-0.1	2.6	1.6	2.1	3.0	6.3	0.6	1.2	2.1	3.5
Естонија	3.9	5.6	3.6	1.4	3.0	4.1	4.4	6.7	10.6	0.2	2.7	5.1	4.2
Мађарска	10.0	9.1	5.2	4.7	6.8	3.5	4.0	7.9	6.0	4.0	4.7	3.9	5.7
Летонија	2.6	2.5	2.0	2.9	6.2	6.9	6.6	10.1	15.3	3.3	-1.2	4.2	2.3
Литванија	1.1	1.6	0.3	-1.1	1.2	2.7	3.8	5.8	11.1	4.2	1.2	4.1	3.2
Малта	3.0	2.5	2.6	1.9	2.7	2.5	2.6	0.7	4.7	1.8	2.0	2.5	3.2
Пољска	10.1	5.3	1.9	0.7	3.6	2.2	1.3	2.6	4.2	4.0	2.7	3.9	3.7
Румунија	45.7	34.5	22.5	15.3	11.9	9.1	6.6	4.9	7.9	5.6	6.1	5.8	3.4
Словачка	12.2	7.2	3.5	8.4	7.5	2.8	4.3	1.9	3.9	0.9	0.7	4.1	3.7
Словенија	8.9	8.6	7.5	5.7	3.7	2.5	2.5	3.8	5.5	0.9	2.1	2.1	2.8

Извор: Eurostat (2013) <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00118&plugin=0> (приступ 20. 10. 2013)

Табела 12. ДРЖАВНИ ДЕФИЦИТ/СУФИЦИТ У ЕУ И ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛАНИЦАМА, УДЕО У БДП, 2000–2012.

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ (28 земаља)	0.6	-1.5	-2.6	-3.2	-2.9	-2.5	-1.5	-0.9	-2.4	-6.9	-6.5	-4.4	-4.0
Еврозона (17 земаља)	-0.1	-1.9	-2.6	-3.1	-2.9	-2.5	-1.3	-0.7	-2.1	-6.4	-6.2	-4.2	-3.7
Бугарска	-0.5	1.1	-1.2	-0.4	1.9	1.0	1.9	1.2	1.7	-4.3	-3.1	-2.0	-0.8
Хрватска	:	:	-4.1	-4.5	-4.3	-4.0	-3.0	-2.5	-1.4	-4.1	:	:	:
Кипар	-2.3	-2.2	-4.4	-6.6	-4.1	-2.4	-1.2	3.5	0.9	-6.1	-5.3	-6.3	-6.3
Република Чешка	-3.6	-5.6	-6.5	-6.7	-2.8	-3.2	-2.4	-0.7	-2.2	-5.8	-4.8	-3.3	-4.4
Естонија	-0.2	-0.1	0.3	1.7	1.6	1.6	2.5	2.4	-2.9	-2.0	0.2	1.2	-0.3
Мађарска	-3.0	-4.1	-9.0	-7.3	-6.5	-7.9	-9.4	-5.1	-3.7	-4.6	-4.3	4.3	-1.9
Летонија	-2.8	-2.0	-2.3	-1.6	-1.0	-0.4	-0.5	-0.4	-4.2	-9.8	-8.1	-3.6	-1.2
Литванија	-3.2	-3.5	-1.9	-1.3	-1.5	-0.5	-0.4	-1.0	-3.3	-9.4	-7.2	-5.5	-3.2
Малта	-5.7	-6.3	-5.7	-9.0	-4.6	-2.9	-2.7	-2.3	-4.6	-3.7	-3.6	-2.8	-3.3
Пољска	-3.0	-5.3	-5.0	-6.2	-5.4	-4.1	-3.6	-1.9	-3.7	-7.4	-7.9	-5.0	-3.9
Румунија	-4.7	-3.5	-2.0	-1.5	-1.2	-1.2	-2.2	-2.9	-5.7	-9.0	-6.8	-5.6	-2.9
Словачка	-12.3	-6.5	-8.2	-2.8	-2.4	-2.8	-3.2	-1.8	-2.1	-8.0	-7.7	-5.1	-4.3
Словенија	-3.7	-4.0	-2.4	-2.7	-2.3	-1.5	-1.4	0.0	-1.9	-6.2	-5.9	-6.4	-4.0

Извор: Eurostat (2013) <http://ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&rcode=teina200&plugin=0> (приступ 20. 10. 2013)

Табела 13. УКУПНА ЗАДУЖЕНОСТ ДРЖАВА (МАСТРИХТ) % ОД БДП У ЕУ, ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛАНИЦАМА И ОДАБРАНИМ ДРЖАВАМА СВЕТА, ГОДИШЊИ ПОДАЦИ, 2000–2012.

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ (28 земаља)	61.9	61.1	60.5	62.0	62.4	62.8	61.6	59.0	62.3	74.6	80.0	82.5	85.3
Еврозона (17)	69.2	68.2	68.0	69.2	69.6	70.3	68.6	66.4	70.2	80.0	85.4	87.3	90.6
Бугарска	72.5	66.0	52.4	44.4	37.0	27.5	21.6	17.2	13.7	14.6	16.2	16.3	18.5
Хрватска	:	:	40.0	40.9	43.2	43.7	35.5	32.9	28.9	35.3	:	:	:
Кипар	59.6	61.2	65.1	69.7	70.9	69.4	64.7	58.8	48.9	58.5	61.3	71.1	85.8
Република Чешка	17.8	23.9	27.1	28.6	28.9	28.4	28.3	27.9	28.7	34.2	37.8	40.8	45.8
Естонија	5.1	4.8	5.7	5.6	5.0	4.6	4.4	3.7	4.5	7.1	6.7	6.1	9.8
Мађарска	56.1	52.7	55.9	58.6	59.5	61.7	65.9	67.0	73.0	79.8	81.8	81.4	79.2
Летонија	12.4	14.1	13.6	14.7	15.0	12.5	10.7	9.0	19.8	36.9	44.4	41.9	40.7
Литванија	23.6	23.0	22.2	21.0	19.3	18.3	17.9	16.8	15.5	29.3	37.9	38.5	40.7
Малта	53.9	58.9	57.9	66.0	69.8	68.0	62.5	60.7	60.9	66.4	67.4	70.3	72.1
Пољска	36.8	37.6	42.2	47.1	45.7	47.1	47.7	45.0	47.1	50.9	54.8	56.2	55.6
Румунија	22.5	25.7	24.9	21.5	18.7	15.8	12.4	12.8	13.4	23.6	30.5	34.7	37.8
Словачка	50.3	48.9	43.4	42.4	41.5	34.2	30.5	29.6	27.9	35.6	41.0	43.3	52.1
Словенија	26.3	26.5	27.8	27.2	27.3	26.7	26.4	23.1	22.0	35.0	38.6	46.9	54.1
Јапан	-	-	-	-	166.3	169.5	166.8	162.4	171.1	188.7	193.3	210.6	218.8
Швајцарска	-	-	-	-	59.4	56.2	50.0	50.0	45.5	44.5	43.2	42.3	42.4
Велика Британија	-	-	-	-	43.9	45.5	45.3	46.4	56.7	71.3	84.5	99.0	102.4
Сједињене америчке државе					67.5	64.6	63.4	63.8	72.6	85.8	94.6	98.8	102.1

Извори: Eurostat (2013) <http://epr.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=teina225&plugin=0>. (Приступ 18. 10. 2013)

OECD Economic Outlook. Vol. 2013/2 © OECD 2013, стр. 242.

Табела 14. ИЗВОЗ-ТРГОВИНА ЕУ: УКУПНА И ПО ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛЕНИЦАМА, ИЗВОЗ У МИЛИОНИМА ЕВРА, 2000–2012.

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ(27 земаља)	849.740	884.707	891.899	869.237	952.951	1.057.627	1.161.776	1.244.005	1.319.819	1.101.746	1.360.059	1.561.890	1.686.295
Бугарска	2.302	2.247	2.301	2.456	3.015	3.686	4.619	5.292	.6086	4.104	6.092	7.660	8.641
Кипар	174	217	191	163	249	316	316	287	341	298	357	419	536
Република Чешка	4.438	5.024	5.813	5.465	7.130	9.082	10.815	13.149	15.041	12.340	16.046	19.836	23.335
Естонија	411	690	667	703	936	1.355	2.656	2.391	2.536	1.978	2.749	4.053	4.272
Мађарска	4.997	5.522	5.672	6.032	7.560	9.665	12.462	14.646	16.100	12.666	16.435	19.426	19.602
Летонија	390	479	538	526	730	973	1.348	1.668	2.167	1.786	2.356	3.208	4.006
Литванија	973	1.275	1.699	2.291	2.455	3.260	4.097	4.409	6.383	4.213	6.107	7.796	9.107
Малта	1.754	966	1.127	1.020	1.024	924	1.071	1.399	1.413	1.229	1.592	1.858	2.018
Пољска	6.460	7.563	8.199	8.595	11.867	15.369	18.555	21.602	25.717	19.950	25.169	29.862	34.655
Румунија	3.136	3.151	3.841	3.861	4.796	6.657	7.683	8.277	9.921	7.496	10.390	13.112	13.420
Словачка	1.312	1.323	1.606	2.719	2.967	386	4.393	5.625	7.085	5.686	7.633	8.742	10.194
Словенија	2.648	3.038	3.439	3.591	4.276	4.927	5.848	6.740	7.405	5.770	6.370	7.251	7.818

Извор: Eurostat (2013) http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ext_lt_intratrd&lang=en (приступ 20. 10. 2013)

Табела 15. УВОЗ–ТРГОВИНА ЕУ: УКУПАН И ПО ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛАНИЦАМА, УВОЗ У МИЛИОНИМА ЕВРА, 2000–2012.

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ(27 земаља)	992.695	979.143	936.967	935.265	1.027.522	1.183.213	1.363.882	1.445.155	1.582.932	1.234.317	1.531.043	1.726.514	1.791.618
Бугарска	3.337	3.489	3.560	4.063	4.996	4.677	5.994	9.082	10.866	6.757	7.989	9.508	10.547
Кипар	1.405	1.539	1.660	1.421	1.357	1.566	1.730	1.955	2.322	1.563	1.939	1.931	1.758
Република Чешка	8.597	1.303	11.805	13.070	11.090	11.433	14.482	17.155	22.311	16.525	23.983	27.828	27.260
Естонија	1.357	1.613	1.581	2.003	1.760	1.951	2.738	2.445	2.203	1.427	1.875	2.728	2.747
Мађарска	11.806	12.793	13.987	15.007	15.325	16.108	18.564	21.285	2.3547	17.486	21.506	22.554	22.123
Летонија	891	938	964	1.131	1.388	1.728	2.157	2.522	2.691	1.729	2.110	2.621	2.931
Литванија	2.569	3.066	3.438	3.745	3.635	5.065	5.746	5.640	8.975	5.369	7.664	9.877	10.835
Малта	1.455	998	891	909	784	723	1.005	913	850	806	1.139	1.194	1.196
Пољска	16.483	16.990	17.720	18.344	17.790	20.157	27.306	32.301	39.961	29.405	39.242	45.443	50.069
Румунија	4.941	5.719	6.005	6.749	8.955	12.056	14.931	14.726	17.321	10.491	12.878	14.995	14.478
Словачка	4.15	4.613	4.722	5.101	5.078	6.183	8.903	11.214	13.529	10.020	13.745	15.368	15.846
Словенија	2.538	2.576	2.602	2.874	2.562	3.368	4.279	6.048	7.238	5.529	7.297	8.255	8.167

Извор: Eurostat (2013) http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ext_it_intratrd&lang=en (приступ 20. 10. 2013)

Табела 16. ЕУ ТРГОВИНСКИ БИЛАС: УКУПАН И ПО ИСТОЧНИМ ЗЕМЉАМА ЧЛАНИЦАМА, У МИЛИОНИМА ЕВРА, 2000–2012.

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ(27 земаља)	-142.956	-94.436	-45.068	-66.028	-74.571	-125.586	-202.106	-201.150	-265.424	-132.571	-170.984	-164.624	-105.323
Бугарска	-1.034	-1.242	-1.260	-1.607	-1.981	-991	-1.375	-3.790	-4.780	-2.653	-1.897	-1.848	-1.906
Кипар	-1.231	-1.322	-1.469	-1.258	-1.108	-1.250	-1.414	-1.668	-1.981	-1.265	-1.581	-1.511	-1.222
Република Чешка	-4.159	-5.279	-5.992	-7.605	-3.960	-2.351	-3.667	-4.005	-7.271	-4.185	-7.937	-7.993	-3.925
Естонија	-946	-923	-914	-1.300	-824	-596	-81	-54	333	551	874	1.326	1.525
Мађарска	-6.809	-7.271	-8.315	-8.974	-7.765	-6.444	-6.102	-6.638	-7.448	-4.821	-5.071	-3.128	-2.521
Летонија	-501	-459	-426	-605	-659	-755	-808	-854	-524	57	246	588	1.075
Литванија	-1.596	-1.791	-1.739	-1.454	-1.181	-1.805	-1.649	-1.231	-2.593	-1.156	-1.557	-2.081	-1.729
Малта	299	-32	237	111	240	201	66	487	563	424	453	664	822
Пољска	-10.023	-9.426	-9.520	-9.749	-5.923	-4.788	-8.751	-10.699	-14.244	-9.455	-14.073	-15.580	-15.414
Румунија	-1.805	-2.569	-2.164	-2.887	-4.159	-5.399	-7.248	-6.448	-7.400	-2.996	-2.488	-1.884	-1.058
Словачка	-2.803	-3.290	-3.116	-2.382	-2.111	-2.896	-4.510	-5.589	-6.444	-4.334	-6.112	-6.625	-5.652
Словенија	110	461	838	716	1.713	1.559	1.569	692	167	241	-926	-1.004	-349

Извор: Eurostat (2013) http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ext_lt_intrad&lang=en (приступ 20. 10. 2013)

Табела 17. ПРИЛИВ СДИ У ЕУ И ИСТОЧНЕ ЗЕМЉЕ ЧЛАНИЦЕ, 2000–2012, У МИЛИОНИМА ДОЛАРА

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ(17)	671.417	357.441	374.000	295.154	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ЕУ (27)	-	-	-	-	204.245	496.075	581.719	850.528	487.968	346.531	304.689	441.557	258.514
Бугарска	1.002	813	905	1.419	3.452	3.920	7.805	12.389	9.855	3.351	2.170	1.827	1.899
Хрватска	1.089	1.561	1.124	1.713	1.227	1.825	3.473	5.035	6.179	2.911	583	1.502	1.251
Кипар	804	652	614	830	1.090	1.186	1.864	2.234	4.050	5.725	4.860	1.372	849
Република Чешка	4.954	5.639	8.483	2.583	4.974	11.653	5.463	10.444	6.451	2.927	6.781	2.318	10.592
Естонија	387	542	284	891	971	2.869	1.797	2.725	1.731	1.838	1.539	257	1.470
Мађарска	2.764	3.936	2.845	2.470	4.506	7.709	6.818	3.951	7.384	2.045	2.377	5.757	13.469
Летонија	411	163	384	360	637	707	1.663	2.322	1.261	94	349	1.466	988
Литванија	379	446	732	179	773	1.028	1.817	2.015	2.045	172	629	1.448	835
Малта	622	281	-428	380	403	676	1.840	1.006	845	760	1.041	413	157
Пољска	9.341	5.713	4.131	4.225	12.890	10.293	19.603	23.561	14.839	13.698	9.681	18.911	3356
Румунија	1.037	1.157	1.144	1.566	6.517	6.483	11.367	9.921	13.910	4.847	3.573	2.523	2.242
Словачка	1.925	1.584	4.123	571	3.031	2.429	4.693	3.581	4.687	-50	526	2.143	2.826
Словенија	137	369	1.606	181	827	588	644	1.514	1.947	-582	834	999	145

Извор: WIR (2004, 2006, 2011, 2013), United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD)

Табела 18. Одлив СДИ ИЗ ЕУ И ИСТОЧНИХ ЗЕМАЉА ЧЛАНИЦА, 2000–2012, У МИЛИОНИМА ДОЛАРА

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ЕУ (17)	806.151	429.159	351.181	336.994	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ЕУ (27)	-	-	-	-	359.920	606.515	690.030	1.199.325	906.199	370.016	407.251	536.499	323.131
Бугарска	3	10	28	22	-217	310	177	282	755	-119	238	161	227
Хрватска	4	155	533	62	350	239	259	289	1.425	1.235	-203	30	99
Кипар	202	218	299	345	694	558	902	1.245	4.142	5.052	4.220	846	-1.929
Република Чешка	43	165	206	232	1.014	-19	1.468	1.620	4.323	949	1.702	-327	1.341
Естонија	63	200	132	148	268	691	1.107	1.746	1.114	1.549	133	-1.458	886
Мађарска	620	368	275	1.581	1.119	2.179	3.877	3.621	3.111	2.699	1.546	4.693	10.578
Летонија	10	12	8	32	103	128	170	369	243	-62	16	62	190
Литванија	4	7	18	37	263	346	291	597	336	217	128	55	402
Малта	26	24	-4	24	-2	-21	30	14	305	134	87	20	-89
Пољска	17	-90	230	386	793	3.406	8.864	5.405	4.414	5.219	4.701	7.211	-894
Румунија	-11	-17	16	56	70	-31	423	279	277	-88	-20	-33	42
Словачка	21	35	5	22	-21	150	511	600	530	432	328	490	-73
Словенија	66	144	93	304	551	641	862	1.802	1.390	167	151	112	-94

Извор: WIR (2004, 2006, 2011, 2013), United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD)

Табела 19. УКУПАН СПОЉНИ ДУГ КАО % БДП, ЕУ И ИСТОЧНЕ ЗЕМЉЕ ЧЛАНИЦЕ, НА КРАЈУ ЧЕТВРТОГ ТРОМЕСЕЧЈА У ГОДИНИ, 2000–2012.

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Бугарска	-	-	-	58.07	61.69	66.68	78.15	94.30	105.13	108.26	102.70	94.26	94.88
Кипар	-	-	-	-	-	-	279.54	326.56	447.40	544.14	491.89	468.24	448.46
Република Чешка	-	-	-	-	-	40.14	39.91	43.05	48.52	51.35	56.30	59.65	60.48
Естонија	-	-	-	64.27	77.01	86.50	96.67	108.32	117.18	123.16	114.26	94.04	95.45
Мађарска	65.93	60.97	53.13	64.43	71.15	82.38	92.37	105.42	123.15	144.92	144.93	147.99	128.01
Летонија	68.85	68.85	73.37	79.83	93.52	100.01	114.51	128.11	130.05	156.46	164.81	145.03	136.37
Литванија	43.11	43.11	39.21	40.24	42.13	50.49	59.91	71.50	70.98	83.90	82.92	77.45	75.38
Малта	195.97	178.35	191.26	218.94	259.51	356.60	405.22	497.20	540.80	500.83	515.28	500.89	504.90
Пољска	38.66	36.80	40.30	47.59	42.04	44.09	46.58	48.43	56.83	59.40	66.36	72.30	71.07
Румунија	-	-	37.32	37.21	34.53	39.38	40.45	50.90	56.05	68.55	75.67	77.17	75.16
Словачка	-	-	-	-	-	-	-	-	-	74.09	75.77	77.89	75.66
Словенија	-	-	-	-	56.36	71.34	77.51	100.55	105.34	113.83	114.76	110.93	115.66

Извор: European Central Bank (2013) <http://sdw.ecb.europa.eu/browseSelection.do?type=series&q=gross+external+debt&node> (приступ 28. 10. 2013)

Табела 20. УКУПАН СПОЉНИ ДУГ (МИЛИОНИ ЕВРА), ЕУ И ИСТОЧНЕ ЗЕМЉЕ ЧЛанице, НА КРАЈУ ЧЕТВРТОГ ТРОМЕСЕЧЈА У ГОДИНИ, 2000–2012.

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Бугарска	-	-	-	10.634	12.561	15.504	20.691	29.017	37.247	37.817	37.027	36.295	37.636
Кипар	-	-	-	-	-	-	41.008	51.919	76.760	91.705	85.618	83.711	79.469
Република Чешка	-	-	-	-	-	43.132	48.684	59.219	69.474	72.907	85.167	88.436	92.114
Естонија	-	-	-	5.604	7.459	9.672	12.945	17.406	19.025	17.205	16.420	15.250	16.622
Мађарска	32.564	37.562	38.496	45.994	59.775	71.730	86.864	103.833	122.566	137.332	138.741	131.184	123.724
Летонија	5.218	5.982	5.945	6.671	7.687	10.586	14.442	20.547	23.009	22.363	22.976	23.976	24.830
Литванија	5.061	6.389	6.814	7.561	9.943	12.929	18.275	27.081	29.533	28.831	29.700	29.598	30.334
Малта	8.586	8.019	8.899	10.157	12.120	17.585	21.123	27.785	32.066	29.956	33.005	33.648	35.189
Пољска	74.757	82.081	81.029	85.339	95.167	112.312	128.875	158.599	174.527	194.570	236.478	247.826	278.269
Румунија	-	-	16.146	17.851	21.682	30.920	41.198	58.696	71.713	81.089	92.980	99.376	99.356
Словачка	-	-	-	-	15.343	20.497	24.068	34.783	39.234	40.318	40.723	40.100	40.849
Словенија	-	-	-	-	-	-	-	-	-	46.527	49.910	53.828	54.067

Извор: European Central Bank (2014) <http://sdw.ecb.europa.eu/browseSelection.do?type=series&q=gross+external+debt&node> (приступ 20. 3. 2014)

Табела 21. УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД ГОДИШЊЕГ РАСТА СПОЉНОГ ДУГА И БДП, У ПРОЦЕНТИМА (ИЗРАЧУНАТО НА ОСНОВУ ТАБЕЛА 19 И 20))

Држава/Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Бугарска	Дуг	-	-	-	18.1	23.4	33.5	40.2	28.4	1.5	-2.1	-2.0	3.7
	БДП	5.7	4.2	4.7	5.5	6.7	6.5	6.4	6.2	-5.5	0.4	1.8	0.8
Кипар	Дуг	-	-	-	-	-	-	26.6	47.9	19.5	-6.6	-2.2	-5.1
	БДП	5.0	4.0	2.1	1.9	4.2	3.9	4.1	3.6	-1.9	1.3	0.5	-2.4
Република Чешка	Дуг	-	-	-	-	-	12.9	21.6	17.3	4.9	16.8	3.8	4.2
	БДП	4.2	3.1	2.1	3.8	4.7	6.8	7.0	3.1	-4.5	2.5	1.8	-1.2
Естонија	Дуг	-	-	-	-	33.1	29.7	34.5	9.3	-9.6	-4.6	-7.1	9.0
	БДП	9.7	6.3	6.6	7.8	6.3	8.9	10.1	-4.2	-14.1	2.6	9.6	3.9
Мађарска	Дуг	-	15.3	2.5	19.5	30.0	20.0	19.5	18.0	12.0	1.0	-5.4	-5.7
	БДП	4.2	3.7	4.5	3.9	4.8	4.0	3.9	0.1	0.9	1.3	1.6	-1.7
Литванија	Дуг	-	14.6	-0.6	12.2	15.2	37.7	42.3	12.0	-2.8	2.7	4.3	3.6
	БДП	3.6	6.7	6.8	10.3	7.4	7.8	7.8	2.9	-14.8	1.5	5.9	3.7
Летонија	Дуг	-	26.2	6.6	11.0	31.5	30.0	48.2	9.0	-2.4	3.0	-0.3	2.5
	БДП	5.7	7.3	7.2	7.6	8.9	10.1	11.2	-3.3	-17.7	-0.9	5.5	5.5
Малта	Дуг	-	-6.6	11.0	14.1	19.3	45.1	31.5	15.4	-6.6	10.2	2.0	4.6
	БДП	-	0.0	2.4	0.7	-0.3	3.6	2.6	4.1	3.9	-2.8	4.0	1.6
Пољска	Дуг	-	9.8	-1.3	5.3	11.5	18.0	23.1	10.0	11.5	21.5	4.8	12.3
	БДП	4.3	1.2	1.4	3.9	5.3	3.6	6.2	6.8	5.1	3.9	4.5	1.9
Румунија	Дуг	-	-	-	10.6	21.5	42.6	42.5	22.2	13.1	14.7	6.9	0.0
	БДП	2.4	5.7	5.1	5.2	8.5	4.2	7.9	7.3	-6.6	-1.1	2.2	0.7
Словенија	Дуг	-	-	-	-	-	33.6	44.5	12.8	2.8	1.0	-1.5	1.9
	БДП	4.3	2.9	3.8	2.9	4.4	4.0	5.8	3.4	-7.9	1.3	0.7	-2.5
Словачка	Дуг	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7.3	7.8
	БДП	1.4	3.5	4.6	4.8	5.1	6.7	8.3	10.5	5.8	-4.9	4.4	3.2

ЛИТЕРАТУРА

- Вечерње новости 2014а → Колико трају приступни преговори с ЕУ?, *Вечерње новости*, 3. 5. 2014.
- Вечерње новости 2014б → Јурица Керблер: Јоже Менцингер – Југословенски синдром тресе ЕУ, *Вечерње новости*, 3. 5. 2014.
- Јовановић, Мирослав. Образовањем привући иностране улагаче, а не субвенцијама, *Нова српска ђолићичка мисао*, 4. 8. 2010. <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/obrazovanjem-privuci-inostrane-ulagace-a-ne-subvencijama.html>
- Јовановић, Мирослав. Пинокио објашњава привлачење страних улагача у Србију? *Нова српска ђолићичка мисао*, 2. 5. 2012. <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/pinokio-objasnjava-privlacenje-stranih-ulagaca-u-srbiju.html>
- Јовановић, Мирослав. Инвеститори воле образоване, *Полићика*, 3. 8. 2010. <http://www.politika.rs/rubrike/ostali-komentari/144538.sr.html>
- Јовановић, Мирослав и Јелена Дамњановић Симић, Европска (де)индустријализација Србије, *Нова српска ђолићичка мисао*, 27. 10. 2013. <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/evropska-deindustrijalizacija-srbije.html>
- Јовановић, Мирослав. Да ли вреди пружати стимулације улагачима из иностранства?, *Нова српска ђолићичка мисао*, 15. 7. 2010. <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/da-li-vredi-pruzati-stimulacije-ulagacima-iz-inostranstva-q.html>
- Јовановић, Мирослав. Да ли је „депортација“ у мрзоволну Европску унију награда или казна за Србију?, *Нова српска ђолићичка мисао*, 26. 2. 2012. <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/da-li-je-deportacija-u-mrzovoljnu-eu-nagrada-ili-kazna-za-srbiju-q.html>
- Baldwin, Richard. A domino theory of regionalism, in: *Expanding Membership of the European Union* (eds. R. Baldwin, P. Haaparanta and J. Kiander). Cambridge UP, Cambridge 1995, pp. 25–48.
- Counterpunch 2014 → Z. Grossman, Ukraine: the enemy of your enemy is not always your friend, *Counterpunch*, March 11, 2014)
- Economist 2014 → The gates are open, *The Economist*, 4 January 2014.
- EurActiv 2013 → France unveils €3.5 billion plan for third industrial revolution, *EurActiv*, 16. 9. 2013. <http://www.euractiv.com/innovation-enterprise/35-plan-third-industrial-revolution-news-530438>
- EurActiv 2014 → EU matches Putin's €11 billion financial offer to Ukraine, *EurActiv*, 6 March 2014.
- Financial Times 2011. → S. Pignal, Spain to curb flow of Romanian workers, *Financial Times*, 11 August 2011.
- Financial Times 2013. → N. Buckley, Cool reception on arrival; Croatia, *Financial Times*, 26 June 2013.
- Jovanović, Miroslav. *The Economics of European Integration*. Edward Elgar, Cheltenham 2013.
- Jovanović, Miroslav. Was European integration nice while it lasted, *Journal of Economic Integration*, 2013, pp. 1–36.

- Jovanović, Miroslav and Jelena Damjanović, Geopolitics of the European Union: Are steps backward the way forward? *Economia Internazionale/International Economics*, vol. LXVI, November 2013, pp. 455–482. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2395169
- Lipsey, R. G., and M. Smith. Multilateral versus regional trading arrangements: substitutes or complements? in (ed. M. Jovanović) *International Handbook on the Economics of Integration: General Issues and Regional Groups*. Edward Elgar, Cheltenham 2011, pp. 90–120.
- Mansfield, E. and E. Reinhardt. Multilateral determinants of regionalism: the effects of GATT/ WTO on the formation of preferential trading arrangements, *International Organisation*, 2003, pp. 829–62.
- Stiglitz, Joseph; J. Lin and C. Monga, The Rejuvenation of Industrial Policy, The World Bank, *Policy Research Working Paper* No 6628, September 2013.
- Morita, Akio. Partnering for competitiveness: the role of Japanese business, *Harvard Business Review* (May–June 1992), pp. 76–83.

ECONOMIC EFFECTS OF EUROPEAN UNION ENLARGEMENT
ON ITS EASTERN MEMBER COUNTRIES 2000–2012

MIROSLAV N. JOVANOVIĆ

University of Geneva, Global Studies Institute, Geneva, Switzerland
miroslav.jovanovic@unige.ch ; miroslavjovanovic@hotmail.com

JELENA DAMNJANOVIĆ SIMIĆ

Novi Sad School of Business, Novi Sad, Serbia
jelenaschoolofbusiness@gmail.com ; jsimic75@gmail.com

SUMMARY: The European Union (EU) has a splendid record concerning enlargement. Judging by the number of EU member countries, enlargement has been the most successful EU policy ever. Nevertheless, the economic side of its eastern enlargement has been a hybrid bag of effects for the EU's eastern countries. Membership in the EU is not a tide that lifts all boats. This primer provides data for the period 2000–2012, which show that economic growth, expansion of trade and increase in foreign direct investment to the east of the EU are obvious successes and gains for the 'new' EU countries. The eastern countries are modernising, but there is a cost: an incredible acceleration in domestic and foreign debt which has financed these successes. The danger is that this debt burden may partly suffocate the newly attained economic vigour in the EU's east, especially at a time when there are serious concerns about the future of the eurozone and the EU.

KEYWORDS: enlargement, old and new EU countries, debt, mixed blessing

УЛОГА ДРЖАВНЕ ПРОСТОРНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ДРЖАВНЕ ИНДУСТРИЈСКЕ СТРАТЕГИЈЕ У ОБНОВИ СТРАТЕШКОГ МИШЉЕЊА, ИСТРАЖИВАЊА И УПРАВЉАЊА И ДЕФИНИСАЊУ НОВЕ КОНЦЕПЦИЈЕ ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ СРБИЈЕ¹

МИОДРАГ ВУЈОШЕВИЋ

Институт за архитектуру и урбанизам Србије,
Булевар краља Александра 73/II,
Београд, Србија
misav@iaus.ac.rs

СЛАВКА ЗЕКОВИЋ

Институт за архитектуру и урбанизам Србије,
Булевар краља Александра 73/II,
Београд, Србија
slavka@iaus.ac.rs

САЖЕТАК: Упркос великом броју стратешких докумената који су донети у последње време, Србија не располаже остварљивим стратегијама за решавање кључних развојних проблема, укључујући и изразито неравномеран регионални развој и кризу индустријског раста. *Просьорни њлани Републике Србије 2010–2014–2020*, донет 2010, садржи и део о индустријском развоју, који је даље разрађен у његовом имплементацијском *Програму*. Још амбициознија концепција реиндустријализације дефинисана је у *Стратегији и ѡпoлитици развоја индустрије Србије за ѡериод 2011–2020. године* (2010). Предложена имплементацијска средства, међутим, нису конципирана тако да подрже усклађивање разних секторских концепција, а ни предложени институционални и организациони аранжмани за регионални развој не одражавају специфичност разних подручја, најпре у односу на концентрацију активности и становништва у београдско-новосадском метрополском подручју, у односу на заостајање других подручја Србије. Остаје отворено питање да ли ови документи могу допринети обнављању стратешког истраживања, мишљења и управљања, које је у кризи у већ подужем периоду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: одрживи просторни развој, индустријски развој, раст регионалних развојних разлика, обнова стратешког истраживања, мишљења и управљања, нови европски приступи

Упркос великом броју разних стратешких докумената који су донети последњих година (укупно, више стотина, на разним управљачким нивоима, укључујући и разне „посткризне моделе развоја“), Србија још не располаже неопходним „излазним стратегијама“, како општим тако и секторским, па се стога и говори о својеврсној „развојној схизофренији“ [Vujošević 2010; Vujošević i dr. 2012]².

1 У овом прилогу приказан је део резултата из истраживачког пројекта „Улога и имплементација државног просторног плана и регионалних развојних докумената у обнови стратешког истраживања, мишљења и управљања у Србији“ (бр. 47014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 Још нешто чини део овакве наше планске културе, а то је склоност планера ка „визијама“, махом

Осим што ови документи великим делом нису међусобно усклађени, они не дефинишу ни ефективни имплементацијски инструментаријум. У њима нарочито није узето у обзир изгледно продужено трајање глобалне и националне кризе. Надаасве, ови документи нису допринели да се учини помак, иначе толико неопходан, од кризе стратешког истраживања, мишљења и управљања (у наставку: СИМУ), која у Србији траје још од друге половине 1980-тих, помак, на пример, ка ономе што се у немачкој планско-управљачкој култури означава као *Steuerung*. У првим годинама након 2000, политичке и економске елите демонстрирале су антиплански и антиразвојни став, махом кроз готово неприкривену аверзију према планирању, све преко идеолошких и политичких „рационализација”, да је, тобоже, реч о категорији која је *passé* у постсоцијалистичком времену. Иако је након тога дошло до нагле израде огромног броја „стратегија”, антиплански став још доминира међу елитама, што је, вероватно, последица њихове инфериорности и супстандардности, а у овом случају слабог или готово никаквог познавања новијих кретања у „европском планском дискурсу“ [Vujošević i dr. 2010a].

Ово се односи и на два новија документа ове врсте, државни просторни план Србије из 2010. (у наставку: *План*), његов имплементацијски програм из 2011. (у наставку: *Програм*), и државну стратегију индустријског развоја из 2011. (у наставку: *Стратегија*). Ови, иначе веома амбициозни и елаборирани документи, који садрже већи број општих и секторских концепција просторног развоја, укључујући и концепцију индустријског развоја, требало је да означе помак у односу на државни просторни план из 1996, као и у односу на раније концепције индустријског развоја. Уз то, нарочито се рачунало на још два момента: прво, да у тим документима треба на погодан начин рефлектовати и новије европске приступе, што је императив потенциран захтевима који се постављају пред Србију у процесу који се збирно означава као „европска интеграција Србије”; и друго, да ови документи означе нови приступ у обнови интегралног планирања у Србији, које је такође у кризи у периоду дужем од три деценије. Анализа показује да ово није остварено, најпре стога јер су и *План* и *Програм* и *Стратегија* неутемељени, како са становишта мизерне стварности Србије, тако и са становишта њених развојних изгледа, а и у светлу расположивих средстава за њихову примену. С друге стране, такође је показано да сви ови документи имају бар делимично рационално језгро, а свакако и продуктивни потенцијал за даљи рад.

У овом прилогу кратко су приказани ови документи, те и вредновани са становишта: њихове усклађености и интегрисаности с неколико других стра-

неутемељеним у стварности, без знатнијег вођења рачуна о друштвеној кризи, и неостварљивим са становишта развојних изгледа и расположивих имплементацијских средстава. Таква једна „визија“ дефинисана је као полазиште управо у Плану из 2010.: „У погледу просторног развоја дугорочна визија Србије је да буде: територијално утврђена и регионално уравнотежена, одрживог економског раста и конкурентна, социјално кохерентна и стабилна, инфраструктурно опремљена и саобраћајно приступачна, очуваног и заштићеног природног и културног наслеђа, квалитетне животне средине и функционално интегрисана у окружење.“ (стр. 33).

тешких докумената; степена дефинисаности имплементацијских средстава; и степена примене новијих европских приступа и решења. Посебно је наглашен значај овог трећег аспекта, тј, нових европских индустријских политика, које су приказане нешто детаљније. У закључним напоменама предложено је шта треба предузети, на кратак и средњи рок, да би се недостаци ових докумената отклонили, нарочито са становишта њиховог могућног доприноса обнови СИМУ.

ПРОСТОРНИ ПЛАН РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 2010–2020. (2010)
И ПРОГРАМ ИМПЛЕМЕНТАЦИЈЕ ПРОСТОРНОГ ПЛАНА РЕПУБЛИКЕ
СРБИЈЕ 2011–2015. ГОДИНЕ (2011)

Државни просторни план Србије, једнако амбициозан као и овај најновији, био је донет већ 1996, скоро 30 година након одлуке о његовој изради. Највећи број одредби овог плана није реализован, као резултат дејства већег броја ендогених и егзогених фактора, односно непостојања имплементацијског механизма. Било је предвиђено да се он етапно остварује на основу посебног средњорочног програма, али овај програм није донет, а ово питање било је запостављено и у читавој првој деценији након 2000, која је, заправо, изгубљена у погледу увођења просторног реда и дефинисања просторног стратешког оквира, што је, нема сумње, превасходно резултат недостатка политичке воље ранијих и нових власти. Очекивало се да уочене методолошке и друге грешке неће бити поновљене код доношења *Плана* (2010) и *Програма* (2011). У периоду дужем од две деценије тражено је да се систем просторног планирања трансформише [Вујошевић 1991; Вујошевић 1990; Вујошевић 1989], нарочито у погледу: усклађености просторног планирања с другим облицима планирања и управљања, најпре са становишта имплементацијских средстава; прецизног дефинисања онога што је „планибилно“, то јест, дефинисања поља планских акција и интервенција у односу на друге облике друштвене регулације (тржиште, административне одлуке, норме, правила, и др); и свођења планских интервенција само на оне елементе за чију реализацију се располаже ефективним имплементацијским средствима. Тражена реформа је изостала, па уместо свођења планирања на праву меру, оно је остало превише амбициозно. Уопште узевши, стварно „планибилно“ увек је било мање у односу на амбиције просторних планера. Ово је карактеристика и новог *Плана* и *Програма*, као што је била карактеристика и државног просторног плана из 1996. У новом *Плану* и *Програму* направљен је сличан „превид“, будући да ови документи садрже, дословце, много стотина разних планско-развојних одредби, за које се већ сада може предвидети да засигурно неће бити остварене, јер се за тако нешто не располаже свим неопходним претпоставкама, средствима и подршкама: имплементацијске одредбе су недовољне; велики број одредби није усклађен с појединим другим стратешким документима; претпоставке о реализацији *Плана* нису реалистичне, у односу на оно шта је збиља изгледно у наредних 10–15 година, а што се збирно може означити као „тегобна, скупа и спора европеизација Србије изван ЕУ, уз њену ограничену помоћ и у условима

продужене кризе“; и четврто, у наредном периоду биће на располагању много мање ресурса за имплементацију у односу на оно што се *Планом* предвиђа. Иначе такође веома амбициозан део *Плана* који се односи на индустријски развој, у неким кључним сегментима није усклађен с државним стратешким документима који се односе на индустријски развој, као ни с појединим другим документима³. Опет је пренебрегнуто да се највећи део развојних инструмената, у свим областима, налази ван просторно-урбанистичког планирања, а не види се како их је могуће „упрегнути“ за потребе остваривања дефинисаног стратешког просторног оквира. Надаље, остало је потпуно неразрађено како ће бити обезбеђена, иначе огромна, предвиђена финансијска средства за остваривање *Плана*. Једнако је неутемељена, једнако веома оптимистичка, концепција регионалног развоја, која се заснива на концепцији државне стратегије регионалног развоја из 2007, у којој, опет, доминира приступ који није мењан у периоду од више деценија, уз тек мање корекције после 2000, у оквиру новог идеолошког „наратива“ о „дерегулацији+деестатизацији“, „постпланирању“ и слично, великим делом храњеног сећањем на неуспешност планирања из претходног периода, и сл. При том, регионалне развојне разлике постојано расту и сада су веће него икада у последњих неколико деценија⁴. Највећи недостатак, ипак, представља неререформисани систем планирања, а у томе нарочито неповезаност просторног и регионалног планирања, што је тешко објаснити имајући у виду комплементарност ових области. Примера ради, у најновијем документу државне регионалне политике као што је *Национални план регионалног развоја 2014–2020. године (Нацрт)*, из октобра 2013, просторно-планска област једва да се помиње, а у навођењу „правног оквира за регионални развој у Србији“ (стр. 11–12) уопште се не помиње просторно-планско и урбанистичко законодавство, па ни коришћење инструментаријума регионалног планирања развоја у остваривању државног просторног плана. Сумарно, све законодавне и институционалне промене планског система које су предузимане од почетка 1990-тих могу се означити као површне и непотпуне, јер њима нису уведени иначе неопходни аранжмани који омогућавају стратешко управљање и контролу развоја [Вујошевић 2009]. Плански систем и даље опстаје као некакав „хибрид“, састављен од неконзистентних и некохерентних елемената из разних планских модела и пракси, у чему доминирају: „планирање као управљање кризом“; „планирање као подршка неконтролисаног приватизацији и маркетинга“; и „планирање засновано на пројектима“. Оно

3 У [Вујошевић, Зековић, Марић 2014] детаљно је приказан и коментарисан степен усклађености *Плана* односно Програма са следећим документима: *Закон о буџету Републике Србије за 2012, 2013 и 2014. годину*; *Оперативни програм економског развоја 2012–2013. године*; *Национални инвестициони план за 2012. годину*; пројекти који се финансирају из зајмова Светске банке; и регионални оквири (документи) привредног и другог развоја, из сарадње Србије са суседима.

4 Према *Уредби о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2013. годину* (2013), у Србији је само један регион у групи развијених региона, то јест, региона с БДП-ом по становнику који је изнад републичког просека, а то је Београдски регион. Сви остали региони су у групи недовољно развијених, са БДП-ом по становнику испод републичког просека, и то: Регион Војводине; Регион Шумадије и Западне Србије; Регион Јужне и Источне Србије; и Регион Косова и Метохије. Од укупног броја општина (јединица локалних самоуправа), којих има 145 (без Косова и Метохије), само 23 су изнад републичког просека.

што највише недостаје, у светлу огромног броја сложених проблема с којима се друштво суочава, јесте управо планирање које омогућава свестрану друштвену трансформацију и прогрес. С обзиром на неинтегрисаност разних облика планирања, и неповезаност критеријума који се користе у разним областима, у просторном планирању и надаље доминира физикализам, као и економизам у економском планирању и екологаизам у политици заштите животне средине. Уз то, новија развојна парадигма, која се збирно означава као „одрживи развој“, остала је мало примењивана, и више је практикована као некаква нова политичка и професионална „мантра“ него као делатни и продуктивни концепт, тј. без знатнијег утицаја на стварно одвијање развојних процеса, па је Србија остала при самом дну међу европским земљама у погледу готово свих показатеља одрживости [Vujošević 2010]. Планирање је сведено на улогу „млађег ортака дивљем и нерегулисаном тржишту“ и још увек представља својеврстан „резидуални фактор“, па никако да преузме улогу подршке јачању политичког демократског плурализма и партиципативне демократије.

ДЕЗИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА У НАЈРАЗВИЈЕНИЈИМ ИНДУСТРИЈСКИМ ЗЕМЉАМА ЗАПАДА И ДЕЗИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА У СРБИЈИ

Да би се боље разумела дезиндустријализација Србије, која постојано траје од краја 1980-тих, а нарочито након 2000, упутно је навести разлике између генератора овог процеса у Србији – и генератора дезиндустријализације у великом броју најразвијенијих индустријских земаља Запада. У тим земљама, појмом „дезиндустријализација“ описује се процес структурних промена до којих је дошло повећаном мобилношћу капитала и рада ка земљама и регионима у којима су трошкови инвестирања нижи него у традиционалним индустријским подручјима, типично преко страних директних инвестиција (СДИ), што је за непосредну последицу имало пресељење индустријске производње у нова подручја инвестирања. Интензивирању овог процеса допринео је већи број законодавних и институционалних аранжмана, а у првом реду тзв. слободни трговински аранжмани, којима је омогућено сељење капитала у мање развијене земље, где су личне зараде ниже од оних у развијеним земљама, а тако и социјални стандарди и заштита, еколошки стандарди итд. Тако је у периоду од неколико деценија дошло до опште дезиндустријализације у појединим великим привредним регионима, на пример, у Европи, САД итд, па је удео индустрије у БДП-у знатно смањен. Део овог процеса треба се приписати глобалној тржишној динамици и прилагођавањима, а други део је индиректна последица опште оријентације у тим земљама ка јачању услужног сектора привреде. У САД, дезиндустријализација је почела још 1960-тих, с кризом традиционалних индустрија у већем броју региона (*rust-belt industries*), да би она временом постала прво „постиндустријско“ друштво. Док је удео индустрије у БДП-у 1960. био 28%, до 2008. пао је на 11,5%. Овакав процес настављен је и након 2000, па је у наредној деценији у САД затворено додатних 42.400 фабрика, а број индустријских радника смањен

је за још око 5,5 милиона. Тиме је број радника у индустрији смањен на 12 милиона (2009), тј, на број из 1941.

Процес интензивне дезиндустријализације узео је маха и у већини европских најразвијенијих земаља, у деценијама пре наступања глобалне и националних криза⁵, да би у периоду 2008–2012. број индустријских радника био смањен за додатних 3 милиона, напореда с опадањем производње (за 10% у односу на ниво пре наступања кризе), продуктивности и конкурентности⁶. Међу коментаторима, опште је место да се ово великим делом има приписати карактеристикама тзв. европског социјалног модела (заштита запослених, разни други облици социјалне заштите и њихови трошкови итд)⁷. У неколико година након наступања кризе, стање је делимично поправљено, али неравномерно по групама земаља, регионима и секторима. Према *Извештају о индустријској конкурентности земаља чланица* из 2012. (*Report on the Member States Industrial Competitiveness Performance 2012*), напредак је остварен у погледу тзв. јачања индустријске одрживости, побољшања подршке малим и средњим предузећима (МСП) и реформисања јавне администрације, махом као резултат примене новијег концепта „економије засноване на знању“⁸.

Насупрот наведеном следу догађаја у земљама ЕУ, дезиндустријализација у Србији није се десила „спонтано“, већ је непосредна последица догађаја од почетка 1990-тих (распада СФРЈ и њеног тржишта, међународних санкција и изолације Србије, регионалних ратова, бомбардовања итд) и политичких одлука

- 5 Овај тренд уочен је још у првој половини 1980-тих – за детаљнији приказ видети [Adams & Klein 1985] и [Bollino, 1983]. За детаљнији приказ узрока, на пример, отказивање тржишног механизма у усмеравању развоја, недостатака неолибералног концепта (нарочито концепта тзв. националних шампиона) и слично, видети [Vujošević, Zeković, Maričić 2011]. За утицај све конкурентнијих америчких и кинеских компанија на слабење конкурентске позиције Европе, што је битно утицало на спознају лидера ЕУ да се мора сачувати индустријска политика, како у земљама чланицама, тако и на нивоу читаве ЕУ, видети [Savić i Zeković 2004].
- 6 Видети извор из ЕК: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/industrial-competitiveness/industrial-policy/files/20121010_slides_technical_briefing_en.pdf.
- 7 Наводе се и други разлози. На пример, према *Financial Times*, 9. април 2012, који такође приказује мишљење Европске комисије, бар у неким земљама овакав силазни тренд је директна последица недовољних улагања у иновације у претходних неколико година (2006–2008), што је био случај у 13% немачких индустријских предузећа и 47% француских индустријских фирми. Ово је један од разлога због којих ЕУ заостаје у конкурентности у појединим елементима, наиме, у односу на друге велике светске „играче“. Према [Savić i Zeković 2004], убрзано слабење конкурентске позиције ЕУ уочено је од пре 10–15 година, што је покренуло њене лидере да предузму исцрпну и озбиљну анализу могућих узрока те појаве, и да на основу тога предложе правце неопходних промена. Анализа је показала да је ЕУ направила суштину грешку – „...када пажња креатора политике није била одржање јаке индустрије, већ се заснивала на раширеном схватању да се модерне привреде све више заснивају на сектору услуга и да индустрија не игра више значајну улогу“, што је тренд који траје у подужем периоду, а уочен је још у првој половини 1980-тих година – према [Adams & Klein 1985] и [Bollino 1983]. Због делимичног неуспеха либералног концепта, нарочито у промоцији „националних шампиона“, и све јаче конкуренције америчких и кинеских произвођача, водећи политички и економски актери ЕУ закључили су да се морају тражити нова решења, утемељена на отклону од доминације услужних делатности у БДП-у, са циљем да се, најпре сачува, а затим и иновира индустријска политика, како на европском нивоу, тако и у водећим европским привредама.
- 8 Има и другачијих објашњења за ову „ренесансу“, наиме, да она није директна последица примењених нових политика, већ само још једна историјска манифестација циклности привредног раста, као што је то у теоријско-емпиријским апроксимацијама тзв. *Конјиграјевљевих шаласа*.

које су донете након 2000. [Воагов 2008]. Иако је већ тада стање индустрије било лоше, у првом званичном документу Владе Републике Србије [*Стратегија привредног развоја Србије за раздобље између 2002. и 2010. године* 2001] изабрана је концепција којом се запоставља развој индустрије, односно којом се свесно бира стратешки правац дезиндустријализације. Од предвиђених укупних инвестиција за наречени период од скоро 33 млрд. долара (претежно из иностраних кредита), за традиционалну и другу индустрију није одређено готово ништа [Vujošević i dr. 2007, Vujošević i dr. 2010b]⁹. Напоредо, одлучено је да се такоређи потпуно отвори домаће тржиште за увозне индустријске и друге производе из развијених земаља. На плану идеолошких и политичких објашњења разлога за изабрани правац, политичке и економске елите Србије тврдиле су да ће транзицијски модел „отворене тржишне привреде“ спонтано довести до обнављања производње и привредног раста, наиме, након савладавања краткорочних тешкоћа транзиционе кризе. Уместо раста и развоја, овај правац довео је до „раста без развоја“, на шта су поједини коментатори указивали још на почетку те деценије [Vujošević 2003], што је већином игнорисано. Тако је у периоду 1989–2013. број индустријских радника у Србији смањен за 700.800, тј, са 1,04 милиона на 0,33 милиона, а удео ове делатности у БДП-у земље опао с око 39% на 16%.

НОВИЈЕ ПРОМЕНЕ У ИНДУСТРИЈСКОЈ ПОЛИТИЦИ ЕУ И ПОУКЕ ЗА СРБИЈУ

Прилагођавања у индустријској политици ЕУ почела су и пре наступања кризе у 2008, што се манифестовало и кроз промене стратешких докумената ЕУ, и то не само у области индустријског развоја, већ и у погледу опште координације стратешких одлука на нивоу ЕУ. *Лисабонска стратегија* је у неколико наврата мењана и прилагођавана, на шта је последњих година одлучујуће утицала управо продужена криза, као и све оштрији услови учествовања у међународној економској, политичкој, културној и другој утакмици, што је и покренуло промене у понашању ЕУ, као једног од неколико великих светских „играча“ (наднационалних региона). Овде преломну тачку чини ревизија *Стратегије* из марта 2010. [Lisbon 2010], када је ЕК усвојила нови документ *Стратегија Европа 2020 (The Europe 2020 Strategy)*, а као основни стратешки правац дефинисан је „развој привреде засноване на знању“, који се остварује кроз побољшања у погледу: продуктивности производње, извоза, иновација и одрживости индустријског раста, пословне сре-

⁹ Увек треба понављати да је потоњи, у погледу дезиндустријализације земље изразито неповољан развој догађаја, био директна последица изабраног – а заправо наметнутог („октроисаног“) модела транзиционих прилагођавања у периоду након 2000. на већ иначе дестабилизованом и промењеном привредној структури током 1990-тих. Док је политичка и идеолошка позадина оваквог избора сасвим разумљива (савети скоро свих страних „експерата“ и лобиста били су прожети духом *Вашиingtonског сјоразума*), о конкретним договорима између главних домаћих (србијанских) протагониста оваквог концепта и главних међународних и домаћих актера који су подржавали политичке промене у другој половини 1990-тих и на концу довеле до обарања Милошевића још увек немамо поузданих увида, иако о томе можемо судити индиректно, према [Hofbauer 2004].

дине, инфраструктуре и финансија (улагања). *Страјшеија* дефинише три кључна задатка нове индустријске политике ЕУ: први, да успостави јасан и за све актере предвидљив законски оквир, који омогућава стварање и функционисање ефикасне индустрије, као и динамичну предузетничку активност, у чему се рачуна на сарадњу земаља чланица и „Брисела“; други, обезбеђивање услова који су неопходни да индустрија остане најважнија делатност за реализацију конкурентског потенцијала ЕУ у међународној утакмици, што треба омогућити кроз доступност технологије, побољшање управљачких вештина, побољшање образованости радне снаге, ширење предузетништва, јачање финансијског потенцијала итд.; и трећи, тј, дефинисање погодног законодавног и институционалног оквира и инструмената. При том, наглашава се да пораст конкурентности ЕУ и њених земаља чланица не треба да иде на уштрб других политика ЕУ, а нарочито не на рачун политике економске, социјалне и територијалне кохезије, па Комисија упућује све заинтересоване актере да „уче“ из примера нордијских земаља, које су показале како се на погодан начин могу комбиновати наоко неускладиви моменти: пораст конкурентности; иновативност; одрживи економски развој; адекватна социјална заштита (социјална кохезија); адекватна еколошка заштита; велика улагања у истраживања и развој; велика улога предузетништва у социјалним и еколошким питањима (заснована на одговарајућим подстицајима); итд. Оно што је, међутим, било неопходно учинити, и то као први корак у новим прилагођавањима, јесте систематска и заокружена *ex post* евалуација постојећих структурних политика ЕУ, и то управо са становишта координације разних политика¹⁰.

Према документу *За ренесансу европске индустрије (For a European Industrial Renaissance)*, који је ЕК усвојила 22. јануара 2014, нова индустријска политика представља рефлекс спознаје да индустрија и с њом повезане услуге – насупрот донедавном ослањању претежно на услуге – треба да заузме централно место као генератор бизниса, запошљавања и раста, а такође и као генератор пораста конкурентности у другим областима¹¹. Нови концепт треба да омогући индустријску и другу „ренесансу“ Европе, која треба да почива на следећим *развијним парадијмама*¹²: динамичан раст, у свим земљама ЕУ, регионима

10 Она полази од препоруке коју је формулисало пет европских министарстава која се директно или индиректно баве индустријом, наиме, да се стане с процесом дезиндустријализације, и да је неопходна „...конструктивна оцена европских хоризонталних политика које имају утицаја на индустријску конкурентност“, јер од тога зависи одрживост развојног модела у којем индустрија игра кључну улогу (<http://en.actu-cci.com/finance/12816-europe-determined-to-draft-a-new-european-industrial-policy>).

11 У овом се документу наглашава да индустрија чини 80% европског извоза и да ствара 16% БДП-а (са циљем да достигне 20% БДП-а у 2020). О томе колики се значај придаје овом питању говори и појмовље које се користи, донедавно скоро сасвим заборављено, па се помиње да се очекују повратак и обнова индустрије „кроз нови талас индустријске револуције, засноване на одрживој реиндустријализацији Европе“. При том, већ стечене позиције треба очувати, на пример, да се око 80% улагања у истраживања и развој приватног сектора остварује у индустрији, и да Европа остане светски лидер – или један од светских лидера – у областима аутомобилске индустрије, ваздухопловне индустрије, истраживања свемира, хемијске и фармацеутске индустрије итд.

12 Теза о неопходности ренесансе (прецизније: „ренесанса Европске уније – даља европска интеграција“, односно, „ренесанса Европске уније – од европског романтизма ка европској *реалпоитици*“) развија се на фону расправа о неопходним иновационим истраживањима и политикама, ради до-

и секторима; одрживи раст и развој, у складу с новим еколошким и енергетским захтевима¹³; усклађене политике заштите високих патената и стандардизације главних производа; усклађивање и примена иновативних инвестицијских инструмената; инклузивни раст¹⁴; давање већег значаја Устава ЕУ; и стварање већег броја неопходних европских институција, претежно кроз сегмент информационих технологија (ИТ) и уз помоћ постојећих научних, образовних и истраживачких мрежа у земљама чланицама.

У наведеним оквирима, рачуна се на следеће главне *покретаче* будућег индустријског развоја: инвестирање у знање, и боље коришћење научних истраживања и резултата у припремању, доношењу и остваривању јавних политика; боље коришћење иновација и проналазака у управљању, и на том основу поновно заузимање лидерске позиције ЕУ у глобалним оквирима; стварање и ширење знања, укључујући и кроз нове облике предузетништва, усмерене на учење, иновације и прилагођавања у партнерству јавног и приватног сектора; мобилизација финансијских ресурса за велика улагања у знање, са саставним правним, организационим и другим инструментаријумом, како би се у овај процес укључио што већи број актера, у свим областима друштва и на свим управљачким нивоима; и давање „приоритета над приоритетима” тзв. угљенички и енергетски ефикасном производном сектору, са саставним смањењем енергетске зависности ЕУ од других делова света, развојем трансевропске инфраструктуре, широм применом тзв. зелене енергетске политике (тј, смањивањем учешћа енергије која потиче од фосилних горива) итд¹⁵. Рачуна се и на синхронизован и координисан приступ („синергијски”) у доменима разних политика¹⁶, и међу њима, што треба врло брзо да дâ позитивне резултате, јер, сматра се, ЕУ не само да неће бити у стању да побољша своју позицију у односу на друге светске конкуренте (САД, БРИКС, Евроазијски савез и др), већ европска привреда не може уопште да „опстане на одржив начин” без снажног преоб-

бре будућности Уније, док се напредо пише и о другим, мање повољним сценаријима европске будућности, а при том се најчешће помињу још два: „небрига – застој у европским интеграцијама”; и „Европа у опасности – фрагментисана Европа” [*Global Europe 2050*, 2011].

- 13 Иако само незванично и неформално, појам „одрживи развој” већином се користи као синоним за некадашњи „социоекономски развој”, „интегрални развој” и слично, односно, развој који садржи међусобно уравнотежене и „помирене” економске, социјалне и еколошке аспекте развоја.
- 14 Иако се не би могло рећи да је овај елемент важнији од других, инклузивни раст има посебну улогу, јер је он одлучујући за изградњу кохезионог друштва, а што је један од најважнијих циљева тзв. европског друштвеног модела.
- 15 Наведене су и друге политике, од којих овде помињемо само регионалну и демографску, а нарочито онај њен део који је усмерен на успоравање емиграције младих научника из Европе у САД, Кину, Турску и др. При том, наглашава се да мање промене у постојећим политикама неће допринети бржем расту БДП-а и интензивнијем отварању нових радних места (интензивнијем запошљавању и знатнијем смањивању незапослености), већ да је за тако нешто неопходна већа промена законодавног, институционалног и другог оквира који детерминише структурне политике ЕУ.
- 16 У делу који се тиче развоја тзв. нискоугљеничке, зелене и ресурсно-ефикасне економије, ЕУ је већ промовисала већи број законодавних и програмских иницијатива, на пример: *EU's Climate and Energy Package. EU Climate and Energy Package* (2009), који је поставио као циљ пораст удела нових и обновљивих енергетских извора на 20% до 2020; *EU's Energy Efficiency Action Plan. EU Energy Performance in Buildings Directive* (2009; 2010); већи број других докумената у области регулисања климатских промена; итд.

ликовања своје индустријске основе, односно, без знатног пораста учешћа индустрије у њеном БДП-у [*Mission Growth: Europe at the Lead of the New Industrial Revolution*, 2012]. Нови концепт индустријског развоја треба да омогући радикалан а толико неопходан заокрет ка повећању конкурентности ЕУ, од још увек доминантног модела нискотрошковне конкурентности ка моделу иновативно засноване конкурентности.

ИНДУСТРИЈСКИ РАЗВОЈ У ДРЖАВНОМ ПРОСТОРНОМ ПЛАНУ И ИНДУСТРИЈСКОЈ СТРАТЕГИЈИ

И *План* и *Пројрам* дефинисали су веома амбициозну концепцију развоја индустрије. Део *Плана* „Просторна дистрибуција и развој индустрије“ (184–189), као део ширег блока „Одрживи развој економије, транспорта и инфраструктуре“ (175–238), садржи: основне и оперативне циљеве; концепцију просторне организације индустрије; и главне елементе просторне организације и структуре индустрије, односно основне локационе моделе индустрије (стратешке развојне зоне, развојне коридоре, индустријске центре, индустријске зоне, индустријске паркове, технолошке паркове, слободне зоне, кластере МСП итд). *Пројрамом* су дефинисани: приоритетни пројекти за остваривање просторног уређења; динамика уређења појединих просторних целина и приоритетних пројеката; износи и извори средстава за финансирање пројеката; рок извршења пројеката; одговорност за извршење пројеката; и критеријуми за праћење промена стања у простору. *Пројрам* је пошао од броја приоритетних стратешких пројеката који су били дефинисани *Планом* (укупно 300), што је касније сведено на 126. Саставни део *Пројрама* чини и схема извештавања о стању коришћења, уређења и организације простора у програмском периоду до 2014, односно о остваривању главних и оперативних циљева *Плана*, с листом индикатора и другом информационом подршком, као и начин извештавања о остваривању *Плана*.

Стратегија и политишка развоја индустрије Србије за период 2011–2020. године је први развојни документ који на конзистентан и целовит начин дефинише основне развојне приоритете индустрије Србије и начине њиховог остваривања. Декларативно, *Стратегија* је усаглашена с индустријском политиком ЕУ и циљевима документа *Стратегија Еуропа 2020*, јер полази од новог стратешког приступа, заснованог на инвестицијама у нову технологију, иновације и тзв. људски („хумани“) капитал. Наглашава се да је реч о једном документу који треба да подржи „посткризни развојни модел“, а за чију реализацију је неопходно предузети већи број реформских корака и „проактивну политику“, која треба да спречи даљи „суноврат“ индустријског развоја; смањивање бирократских препрека за инвестирање; смањивање јавне потрошње; дефинисање мера за умањивање пословних и инвестиционих ризика; јачање извозне конкурентности индустрије; и др. Структурне промене ће се одвијати у три фазе, које су означене као: прво, ревитализација и обнова; друго, реструктурисање и реинжењеринг (у првом реду кроз технолошку модернизацију извозних области); и

треће, развој конкурентности, такође кроз промене технолошког профила индустрије, тј, кроз помак од претежно нискотехнолошке структуре ка високим технологијама¹⁷. Реч је о промени укупне развојне парадигме, од традиционалног приступа који је заснован на експлоатацији природних ресурса на основу великог инвестирања у производњу стандардизованих артикала – ка развоју који је заснован на новим технологијама и другим иновацијама, образовању, квалитету и мотивацији радне снаге, сарадњи и партнерству међу актерима, конкурентности која се заснива на високој додатној вредности и сл. Рачуна се и на стварање одговарајуће институционалне подршке, без које остваривање новог концепта није изгледно¹⁸.

Упркос недостацима *Стратегије* (недовољна елаборираност, до нивоа неопходних аналитичких односно оперативних развојних концепата, нарочито са становишта просторног размештаја индустрије), *Плана* и *Програма*, ови документи представљају једини стратешки оквир у области државне дугорочне политике просторног развоја, па о њима свакако треба водити рачуна у изради нове концепције индустријализације Србије. На који начин се то може постићи? Дакле, *Стратегија*, *План* и *Програм*, понаособ, имају рационална језгра, и управо је то оно што је овде од користи, а у томе највише намера да буду међу „полугама“ које могу покренути обнову СИМУ. С друге стране, при том треба водити рачуна о новијим приступима који се у већини земаља ЕУ онедавно практикују у овим областима. Бар су два разлога за тако нешто: први, јер је реч о приступима који полазе од неопходности дефинисања територијално интегрисаног развоја, за који се сматра да је бољи у односу на традиционалне приступе, па је тако и институционализован као званична политика институција ЕУ; и други, било да Србија пође путем интегрисања у ЕУ у периоду од на-

17 Већ на овом месту констатујемо да ће ово представљати један од најтеже остварљивих циљева, јер је Србија мала и неразвијена земља, наиме, једна од најмање развијених европских земаља.

18 *Стратегија* полази, иако то није увек експлицитно на тај начин, од већег броја емпиријских увида у промашеност ранијих парадигми индустријског развоја, као и од појединих аналогних, махом новијих теоријских увида. Експлицитнија је критика неолибералног модела развоја, за кога се налази да је, на глобалном плану, а заједно с приватизацијом, довео до пропасти класичног модела „индустријске политике“, заснованог на концепту дефинисања приоритетних делатности и производњи и подршци њиховог развоја путем разних облика директних и индиректних субвенција раду и капиталу, посебно финансијских (кроз бесповратну помоћ и субвенције), затим кроз директну контролу коју врше влада и остала државна тела и институције над производњом и трговином добрима и услугама. Осим тога, овај модел је имао и већи број других негативних последица, махом индиректних, као што су подстицање корупције, нерационално коришћење јавних средстава и „инкрементално понашање“ предузетника, менаџера и радника према ужем и ширем социоекономском окружењу. На теоријском нивоу, имплицирано је да се, након пролазне фазе регресије и дезинтеграције, може очекивати прогресивна фаза реинтеграције и обнављања. Свакако треба избећи даље одлагање, оклевање или кашњење концепта и примену нових решења индустријске политике, јер то представља опасност (*periculum in mora*), како у погледу продубљивања постојећих развојних проблема, тако и у погледу стварања нове, за сада претежно дужничке кризе. Неки аутори указују на проблем застоја у приливу страног капитала, као и на чињеницу да 95% извоза Србије [Vučković 2010], а тако и њене девизне зараде, чине производи прерађивачке индустрије, што само по себи изискује да се прибегне реиндустријализацији (према „Посткризног моделу развоја 2020“). Они такође указују на већи број неопходних мера и подршки, међу њима и на неопходност увођења селективних мера спољнотрговинског протекционизма, бар на кратак рок.

редних 10–15 година, или изабере пут „европеизације изван ЕУ и уз њену ограничену помоћ“, у дужем периоду, за који се не може унапред показати да би био мање тегобан, јефтинији и краћи од првог, нема никаквог разлога да се не изаберу приступи који су у ЕУ већ конвенционални ако не и стандардни. Овде полазимо од претпоставке: прво, да је новелирање државног просторног *Плана* и његовог имплементацијског *Програма* неопходно, друго, да је у томе упутно користити већи број полазишта нове европске индустријске политике, и, треће, да то може знатно допринети изради нове и боље концепције индустријализације Србије, нарочито у погледу дефинисања просторног стратешког оквира који би био заједнички и интегративан, како за опште и посебне политике које ће бити коришћене тако и за примену дефинисаних инструмената. Овакав приступ, међутим, треба примењивати условно, најмање због два разлога: прво, Србија је вишеструко мање развијена од средње развијених и највише развијених земаља ЕУ, мерено такоређи свим кључним социјалним, економским и еколошко-просторним показатељима; и друго, слично, процес дезиндустријализације Србије је по својим изворима, обиму и садржају другачији од оног у већини земаља ЕУ, што упућује на опрезност када је реч о примени новијих европских инструмената код нас. Оно што извесно треба очекивати јесте да ће процес нове индустријализације Србије бити тегобан и спор, јер у овом случају није реч само о обнављању индустријског развоја, већ управо о обнови СИМУ. Као да је реч о некаквој „Прокрустој постели“: с једне стране, Србија се у дефинисању новог модела развоја има угледати на приступе из нове индустријске политике ЕУ, нарочито у погледу интегралног територијалног управљања инвестицијама, и примењивати аналогне политике и инструменте (што је додатно потенцирано условима за пријем Србије у ЕУ), док, с друге, једва да може рачунати, бар на кратак и средњи рок, на већину финансијских, људских, институционалних и других ресурса који су неопходни за примену нових приступа, који су, мање или више сви, скупи и захтевни, и знатније ефекте могу дати само на дужи рок. Компаративне предности и конкурентска способност Србије за међународну утакмицу су запуштене, као резултат немара и промашаја у подужем периоду, и напосто није реалистично очекивати да би оне могле знатније бити побољшане у краћем периоду, а тако ни коришћење њеног територијалног капитала [Vujošević i dr. 2010b]. При том, у концепцијском, институционалном, финансијском и сваком другом погледу, још увек су неразрешена сва кључна питања, почев од питања територијалних и секторских приоритета нове политике [Savić i dr. 2004; Savić 2009; Savić 2010; Mičić i dr. 2011; Zeković 2010]¹⁹, преко потенцијалних тржишта за пласман обновљене производње, до извора средстава.

19 Овде такође треба поменути и питање колики је стварни маневарски простор малих и неразвијених земаља као што је Србија да, с једне стране, дефинишу независну националну индустријску политику, и то на начин да се заштите од неконтролисаног уласка транснационалних компанија (ТНК) – нарочито у рударском и енергетском сектору – то јест, да не постану колоније овог капитала, с друге стране. Ово представља стварну опасност, нарочито у данашњим условима тзв. казино капитализма, чему нарочито погодују недовољно регулисана тржишта, као и непостојање великог броја међународних прописа и правила помоћу којих се мале и неразвијене земље могу адекватно бранити од неконтролисаног наступа ТНК [Ковалик 2009].

ОБНОВА СИМУ И НОВИ КОНЦЕПТ ИНДУСТРИЈСКОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ

У овом делу скицирамо предлоге за дефинисање новог концепта индустријског развоја, који би уједно био једна од главних полуга обнове СИМУ у Србији.

На *крайшак рок*, приоритетно је да се ојачају форуми који омогућавају стварну расправу о свим отвореним питањима развоја Србије, на начин да се направи радикалан отклон од сада доминантног облика професионалне и политичке комуникације, који се збирно описује као „систематска и организована мобилизација интереса и пристрасности, манипулација, клијентелизам и корупција“. Кораци су следећи:

- Треба прерадити све досад донете стратешке документе, укључујући и *Стратегију, План и Програм*, тако да се одустане од фингираних сценарија (типично у нашим развојним документима: „оптимистички“, „песимистички“ и „реалистички“), а да се као главни сценарио узме „изгледна европеизација Србије изван ЕУ, уз њену ограничену помоћ, и у условима продужене кризе“, те да се помно истраже могућности и ограничења развоја полазећи од тог сценарија. Чињеница је да је маневарски простор за дефинисање новог концепта развоја сужен, нарочито након 2008, па стога професионалне и политичке „мантре“ нису од користи [Vujošević 2010], већ само они концепти које је могућно аналитички односно оперативно евалуирати. Нарочито је важно да се ригорозно и објективно оцене, кроз погодну *ex ante* евалуацију, могућни циљеви развоја, као и средства за њихову имплементацију.

- Да би се омогућио раст индустријске конкурентности Србије, приоритетно је неопходно: 1. Убрзати окончање процеса реструктурисања и приватизације привредних друштава у власништву државе, односно, дефинисати стратегију за реструктурисање прерађивачке индустрије; 2. Одредити јединствена правила конкуренције у складу с правилима европске индустријске политике (правила о неконкурентном понашању, заштити интелектуалне својине, јавним набавкама, недискриминацији, заштити потрошача, супсидијарности, државној помоћи, комплементарности, транспарентности, олакшавању прекограничне алокације, сарадњи и умрежавању, трговини итд), као и ефикасан институционални оквир за бржи економски/индустријски развој; 3. Примењивати европске принципе подршке МСП и породичног бизниса; 4. Обезбедити повољније услове за отварање нових предузећа и побољшање способности постојећих, као и све неопходне подршке; 5. Дефинисати нову иновациону политику у области индустријског развоја (у сарадњи универзитетских, истраживачко-развојних институција и „бизниса“, уз подршку релевантних државних институција), напоре с политиком којом се омогућава селективно обнављање појединих традиционалних индустрија, тако да се, укупно, дефинише нова тзв. хоризонтална алокација индустријских активности; 6. Донети програме подршке приоритетних стратешких индустријских кластера који имају потенцијал за раст; 7. Донети посебне програме за индустрију челика, обојену металургију и област неметала; 8. Прилагодити политику заштите средине захтевима бржег

индустријског развоја; и 9. Прилагодити цене електричне енергије, горива, бензина, услуга информационах и комуникационих технологија (ИКТ), саобраћајних услуга и др. захтевима бржег индустријског раста.

- Хитно треба израдити конкретне модалитете у погледу: омогућавања бољег приступа финансирању и капиталу ради подршке индустријског развоја из домаће штедне, новчаних дознака из иностранства и других извора (примарно кроз разне моделе партнерства приватног и јавног сектора, бољом мобилизацијом јавних ресурса, резерви, као и „откључавањем“ тржишних, тј. приватних средстава); омогућавања повољнијих услова за СДИ (и других иностраних извора, на пример, аранжмани државе с Европским инвестиционим фондом за директну кредитну подршку МСП, улога Гарантног фонда, формирање Иновационог фонда за финансирање иновационих пројеката, трансфер иновација у МСП, настанак нових МСП, обезбеђивање државне помоћи за посебне индустријске секторе – на пример, подземну експлоатацију угља, итсл.); оспособљавања кадра за индустријску трансформацију; увођења јединствене развојне финансијске институције (банке, агенције, фонда и сл), која би мобилисала и усмеравала средства за финансирање стратешких индустријских пројеката; и институционално-организационог прилагођавања.

- Нове европске приступе у области индустријског развоја, које ће Србија прихватити у својој „европеизацији“, треба операционализовати до нивоа аналитичких односно оперативних категорија и супсумирати у релевантне националне стратешке документе²⁰.

- У овом периоду, треба обезбедити услове за постепено напуштање концепта неолибералне економије, ка бољим и погоднијим облицима стратешког управљања. Од разних алтернативних концепата о којима се расправља на теоријској сцени, овде упућујемо на концепт „координисаних тржишних економија“ (coordinated market economies, CME), који развијају најпре поједини припадници тзв. Штокхолмске економске школе [Lindquist 2009; Hall et al. 2001]. Они пишу о разним „варијететима капитализма“, па би наречени концепт био супротстављен сада доминирајућој „либералној тржишној економији“ (liberal market economies, LME). Два система почивају на различитим начинима повезивања тржишних актера, различитим институционалним подршкама, различитим начинима привредног и другог организовања и груписања итд.

На *средњи и дужи рок* треба разрешити кључно отворено питање, које се тиче неравномерног територијалног (регионалног) индустријског развоја Србије, што треба да прати изградњу „нове промишљености²¹ и умности“ у дефинисању развоја, односно, обнову СИМУ у Србији. Реч је о томе да се постигне равнотежа два основна просторна типа индустријског развоја у Србији [Zeković 1997; Zeković i др. 2006; Zeković 2007], тј. концепта конкурент-

20 Наиме, ове категорије нису од користи када су механички преузете из одговарајућих докумената ЕУ (што је типичан случај код нас), већ само када су „преведене“ у конкретне развојне одредбе, према мери прилика у датој земљи. За детаље видети у [Zeković 2007].

21 У значењу промишљања, оштроумности, проицљивости, иако има другачије значење на руском језику – појам „промышленность“ означава „индустрију“.

ске просторне дистрибуције индустрије, и концепта кохезионе просторне дистрибуције индустрије. До сада је доминирала просторна концентрација и поларизација индустријског развоја, у првом реду у метрополским подручјима Београда и Новог Сада, подручју Ниша и појединим другим подручјима која се налазе у близини европских коридора VII и X. Оваква концентрација и поларизација настала је као резултат деловања нерегулисаног тржишта, и то упркос разним мерама регионалне политике, којима се у периоду од неколико деценија настојало постизање регионално равномерног и територијално уравнотеженог индустријског развоја; све те политике биле су неуспешне, као и примењени инструменти, што указује на много ствари, а свакако и на то да се они имају сматрати *passé*, те да је за просторни развој и нови развојни циклус индустрије неопходно изнаћи нове приступе, политике, механизме и инструменте. Нове мере би требало да омогуће подршку другом од наведених концепата, а то је концепт територијалне кохезије и полицентричног раста. Поуздан начин да се дође до веродостојног развојног концепта ове врсте јесте да се у дефинисању концепта: прво, истражи кореспонденција националних секторских и територијалних циљева индустријског развоја; и друго, оцене могућности и ограничења развоја појединачних регионалних подручја Србије са становишта њихових укупних ресурса, територијалног капитала и расположиве планске односно управљачке подршке. У томе се свакако може поћи и од циљева државног просторног *Плана*, па треба детаљније истражити три могућа сценарија (овде прилагођено):

- Први сценарио је означен као „наставак концентрације и поларизације индустријског раста“, у београдско-новосадском метрополском подручју, нишком подручју и неколико водећих градова. Овај сценарио полази од компаративних предности тих подручја, заснованих на њиховим укупним ресурсима и територијалном капиталу (укључујући и саобраћајно-географску позицију и „институционални капитал“), а у „планско-развојном дискурсу“ подржавају га и промовишу политички саветници, консултанти за бизнис, градски лидери и већина стручњака и истраживача.

- „Просторна специјализација и фрагментација подручја региона и градова“ је други сценарио, на који одлучујући утицај имају међународна утакмица („глобализација“) и транзициона рецесија, и то на свим нивоима (националном, регионалном, метрополском и локалном). Структурни размештај нових инвестиција и запослености фаворизује гранање и специјализацију производње и услуга на изабраним посебним локацијама и одређивање и уважавање „нових“ локационих фактора на регионалном и локалном нивоу. Ови резултати у просторној организацији производе моноструктурне развојно-локационе форме, нове економске полове или „острва“ чије су локације намењене страним и домаћим инвеститорима за разне активности. Ове просторно-локационе форме обухватају атрактивне финансијско-комерцијалне центре у центрима градова, гентрификацију унутрашњих подручја већих градова или пољопривредних субурбија и постиндустријске зоне нових техно-полова и запуштених простора бивших друштвених предузећа.

• Трећи сценарио могао би се означити као „просторна поларизација“, најпре у појединим градским агломерацијама и развојним коридорима, и селективно у мањем броју других подручја, што се односи, поред индустрије, на све главне развојне процесе и њихове резултате (општи социоекономски развој, демографска кретања, улагања у коришћење ресурса, приходе, профит итд). Нема сумње да би остајање при постојећем неолибералном развојном концепту додатно продубило постојећу просторну неравнотежу и омогућило услове за остваривање управо овог сценарија [Zeković 2007].

Наведени алтернативни сценарији и политике имају различите а кључне импликације у погледу регионалне и урбане алокације и организације простора, социоекономског развоја, коришћења земљишта, квалитета животне средине итд. Они такође имају и различите импликације у погледу просторне организације индустријских активности, у погледу њиховог макрорегионалног размештаја, просторних форми (зоне, осе, чворишта, пунктови, терминали итд), институционалних подршки итд. Ове импликације су недовољно изучене, са становишта дефинисања и вођења конкретне политике, што се у сваком случају има сматрати хендикепом, барем са становишта кратког рока. Да би се дошло до поузданих, веродостојних и израђених концепција, неопходна су додатна истраживања, дефинисање већег броја оперативних односно аналитичких сценарија и њихова *ex ante* евалуација.

Остаје отворено питање да ли у Србији има довољно политичке воље и обновитељских друштвених снага за дефинисање новог концепта индустријског развоја, односно, да ли постоји „критична маса“ актера који су спремни и способни да изведу прелазак с владајуће (неолибералне) концепције, која води у сиромаштво, ка индустријски оријентисаној концепцији, која би омогућила почетак новог развојног циклуса. Овде још једном треба нагласити да није изгледно да би нови развојни концепт могао бити дефинисан полазећи од досадашњих приступа и применом постојећег инструментаријума, већ је за стварање нове индустријске политике, која би на погодан начин комбиновала политику територијалне кохезије и политику конкурентске алокације индустрије, неопходна нова „филозофија развоја“, почев од другачијег начина сагледавања проблема (укључујући и примену нових бољих алата евалуације, на пример, „оцене просторног утицаја политика“), преко бољих облика друштвене интеракције и комуникације у одлучивању (на пример, кроз „неманипулативно убеђивање“), до радикално иновираних инструментаријума за доношење одлука. Нарочито је отворено питање да ли постоји критична маса друштвених актера који су вољни и способни да направе отклон од партијско-политичког странчарства и афилијанства, као „рак-ране“ српске политичке и економске сцене. Напоредо с тим, отворено је и питање да ли ће елите успети да се отргну од страшне себичности које показују према друштву, држави и највећем броју социјалних односно територијалних група, односно, од понашања које зна само за *pro domo sua*²².

22 Подсетимо се, још средином 17. века на вратима дубровачке Већнице било је истакнуто упозорење локалним већницима: *Obliti privatorum, publica curate!*, да их увек подсећа на њихове јавне обавезе.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Вујошевић Миодраг. Довршавање израде Просторног плана СР Србије и његово спровођење, у контексту друштвене реформе. *Билтен Урбанистичкој савеза Србије*. Бр. 44 (1989): 1–7.
- Вујошевић Миодраг. Кључни проблеми просторног планирања и Просторног плана СР Србије. Београд: Републички завод за планирање (априла 1990): 1–22.
- Закон о Просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године, *Сл. гласник РС* бр. 88/2010.
- Ковалик, Тадеуш. У истоков современног финансиовог кризиса. *Белоруски економички журнал*. № 1/2009: 4–12.
- Национални план регионалног развоја 2014–2020. године. Развој региона Србије уједно ијаринерсија (Нацрт)*. Београд: Министарство регионалног развоја и локалне самоуправе (Октобар 2013).
- Посткризни модел економског раста и развоја Србије 2011–2020. године*, Влада РС, октобар 2010.
- Стратегија и политика развоја индустрије Србије за период 2011–2020*. Министарство економије и регионалног развоја Републике Србије. Републички завод за развој. Београд 2011.
- Уредба Владе РС о Програму имплементације ППРС 2011–2015. године, *Сл. гласник РС*, бр. 102/2011.
- Уредба о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2013. годину (*Сл. гласник РС*, бр. 62/2013)
- Boarov, Dimitrije. Hoće li biti industrije posle tranzicije. Pitanje reindustrijalizacije u Srbiji. *Republika* br. 434–435, 1–31. 8. 2008.
- For a European Industrial Renaissance*. European Commission (22. January 2014).
- Global Europa 2050* (October 2011). http://ec.europa.eu/research/social-sciences/pdf/global-europe-2050-summary-report_en.pdf 30.10.2013.
- Hall, Peter. A. and David Soskice. *Varieties of capitalism*, Oxford UP, Oxford 2001.
- Hofbauer, Hannes. *Proširenje EU na Istok. Od Drang nach Osten do periferije EU integracije*. Filip Višnjić, Beograd 2004.
- Lindqvist, Goran. *Disentangling Clusters – agglomeration and proximity effects*. Stockholm School of Economics (2009): 66.
- Lisbon – revisited – Finding a New Path to European Growth*. EPC (2004) updated 29 January 2010.
- Lisbon – revisited – Finding a New Path to European Growth*. Working Paper. EPC (2004).
- Mićić, Vladimir i Aleksandar Zeremski. Deindustrijalizacija i reindustrijalizacija privrede Srbije. *Industrija*. Br. 2 (2011).
- Mission Growth: Europe at the Lead of the New Industrial Revolution*. Enterprise and Industry. EC, 2012. http://ec.europa.eu/enterprise/initiatives/mission-growth/index_en.htm
- Report on the Member States industrial competitiveness performance*. Enterprise and Industry, EC (2012).

- Savić, Ljubodrag i Slavka Zeković. Industrial EU policy – a lesson for the countries in transition, in *Strategic framework for the sustainable development of Serbia*. Belgrade: IAUS, 2004.
- Savić, Ljubodrag. Reindustrijalizacija kao osnov novog modela razvoja, *Ekonomsko-socijalna struktura Srbije – Učinak prve decenije tranzicije*. Naučno društvo ekonomista Srbije, Akademija ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet, Beograd 2010.
- Savić, Ljubodrag. Srpska industrija za dvadeset prvi vek. *Industrija*, № 1/2009.
- The Europe 2020 Strategy*. Council recommendation of EC on broad guidelines for the economic policies of the Member States and of the Union. Part I. Integrated Guidelines (Guidelines 6). EC (27.4.2010).
- Vučković, Vladimir. Deindustrijalizacija i reindustrijalizacija. *Blic* 9. 10. 2010.
- Vujošević Miodrag, Slavka Zeković i Tamara Maričić. *Postsocijalistička tranzicija u Srbiji i teritorijalni kapital Srbije. Stanje, neki budući izgledi i predvidljivi scenariji*. Posebna izdanja 62. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2010b.
- Vujošević Miodrag. *Teorijsko utemeljenje prostornih planova u našoj zemlji*. Specijalistički rad. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Prirodno-matematički fakultet, Odsek za geografiju i prostorno planiranje (jula 1991).
- Vujošević, Miodrag i Ksenija Petovar. Evropski planski diskurs i obnavljanje evropskog prostornog planiranja održivog razvoja: nekoliko pouka za jednu zemlju u tranziciji (Srbiju). *Sociologija i prostor*. № 2/2010a: 173–194.
- Vujošević, Miodrag i Nenad Spasić. Transition Changes and Their Impact on Sustainable Spatial, Urban and Rural Development of Serbia. *Sustainable Development of Towns in Serbia*. Belgrade: Institute of Architecture and Urban & Regional Planning of Serbia (2007): 1–45.
- Vujošević, Miodrag. Collapse of strategic thinking, research and governance in Serbia and possible role of the *Spatial Plan of the Republic of Serbia* (2010) in its renewal. *Spatium*. № 2/2010: 22–29.
- Vujošević, Miodrag. Serbia's long voyage to Europe. Spatial and environmental planning system and practice and an urge for institutional and organizational adjustments. P. Palavestra (ed.) Proceedings from the IV Swedish–Serbian Symposium. *Stockholm–Belgrade. Sustainable Development and the Role of Humanistic Disciplines*. Serbian Academy of Sciences and Arts, Academic Conferences, Volume CXXVI, Department of Language and Literature, Book 21, Belgrade 2009: 49–59.
- Vujošević, Miodrag. Tranzicija bez rasta i razvoja? Još jednom o novoj planskoj heuristici i usklađivanju razvojnih politika. Stanković Stevan, Dejan Filipović i Velimir Šećerov (ur.) *Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine*. Geografski fakultet, Beograd 2003:129–146.
- Vujošević, Miodrag; Slavka Zeković i Tamara Maričić. *Novi evropski regionalizam i pouke za Srbiju*, Knjiga 2, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd 2014. (pred objavljivanjem)
- Vujošević, Miodrag; Slavka Zeković i Tamara Maričić. *Novi evropski regionalizam i regionalno upravljanje u Srbiji*. Knjiga 1. Posebna izdanja 69. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd 2012.
- Zeković Slavka i Miroljub Hadžić. Development and spatial pattern of industry in Serbia. *European Spatial Research and Policy*. Vol.13. No.2 (2006):161–180.

- Zeković, Slavka. Perspektive i politike prostorne alokacije industrije u Srbiji. *Značaj novijih evropskih dokumenata za obnavljanje strateškog mišljenja i upravljanja u Srbiji* (ured. Milorad Filipović, Miodrag Vujošević). Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu (Centar za izdavačku delatnost), IAUS, Beograd 2010: 105–126.
- Zeković, Slavka. *Tehnički progres i regionalni razvoj industrije u Srbiji*. Posebna izdanja 32. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd 1997.
- Zeković, Slavka. The Influence of the European Policies of Sustainable Industrial Development in Serbian Cities. *Sustainable Spatial Development of Towns and Cities* (Ed. Miodrag Vujošević). Thematic Conference Proceedings, Volume 1. Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia Belgrade 2007: 78–98.

THE ROLE OF THE NATIONAL SPATIAL DEVELOPMENT STRATEGY
AND THE NATIONAL INDUSTRIAL DEVELOPMENT STRATEGY
IN THE RENEWAL OF STRATEGIC THINKING, RESEARCH
AND DEVELOPMENT IN SERBIA

MIODRAG VUJOŠEVIĆ

Institute of Architecture and Urban and Spatial Planning of Serbia,
Bulevar kralja Aleksandra 73/II, Beograd, Srbija
misav@iaus.ac.rs

SLAVKA ZEKOVIĆ

Institute of Architecture and Urban and Spatial Planning of Serbia,
Bulevar kralja Aleksandra 73/II, Belgrade, Serbia
slavka@iaus.ac.rs

SUMMARY: Despite a large number of strategic documents that have been adopted recently, Serbia is still missing implementable strategies (“exit strategies”) for the resolution of its key developmental problems, including increasing regional development differences and the crisis of industrial development. The *Spatial Plan of the Republic of Serbia 2010–2014–2020*, adopted in 2010, also contained a part on industrial development, further elaborated in its implementation *Programme*. An even more ambitious concept of re-industrialization was defined in *Industrial Development Strategy and Policy of Serbia for the Period 2011–2020* (2010). Neither of them, however, stipulated appropriate implementation devices, especially regarding institutional and organizational arrangements needed for the mutual harmonization of sectoral and regional policies. This in the first place applies to the growing regional development differences between the metropolitan area of Belgrade and Novi Sad, and the concomitant lagging of almost all other regions of Serbia. It is still debatable whether these documents can contribute to the renewal of strategic research, thinking and governance, which have been in crisis over a longer period of time.

KEY WORDS: sustainable spatial development; industrial development; increase of regional development differences; renewal of strategic research, thinking and governance; new European approaches

СРБИЈА: РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА, НЕ ФРАГМЕНТАЦИЈА

БРАНКО БОЈОВИЋ

izgradnja@sezampro.rs

САЖЕТАК: Од стварања Југославије у Србији је актуелно питање регионалног устројства и функционисања државе Србије. У другој Југославији кулминација је наступила с Уставом из 1974. Године: Србија стављена под протекторат покрајина и потпуно онемогућена да функционише као држава у својим границама на начин на који су функционисале друге републике у Југославији. И по паду СФРЈ настављен је пројект комадања Србије и анихилације српског народа. Шта треба данас да се уради да Србија на ногама дочека ново дељење карата на Балкану?

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, СФРЈ, комадање Србије, анихилација Срба

Обично се сматра да се питање регионализације у Србији отвара у контексту процеса тзв. демократизације после 2000. године. Та је констатација дубоко нетачна, јер превиђа неке елементарне чињенице повезане са статусом и функционисањем (државе) Србије и пре и после Другог светског рата. Од стварања Југославије у Србији је актуелно питање регионалног устројства и функционисања Србије. Настанком друге Југославије 1945. године, у почетку, о томе се није јавно расправљало – било је то питање у искључивој надлежности партијског и државног руководства. Временом, нарочито с развојем уставног система Србије, то питање постојало је све важније и о њему се све отвореније разговарало. Драма је наступила с Уставом из 1974. године. Тај устав, као и сви пре њега у једнопартијској држави, био је октроисан од једине владајуће партије у којој је било око 10% становништва. Специфичност овог устава било је то што је Србија стављена под протекторат покрајина и потпуно онемогућена да функционише као држава у својим границама на начин на који су функционисале друге републике у Југославији. У Србији се стање, пре свега, у политичкој и економској сфери, погоршавало до неиздрживости.

Настојање Србије да поврати равноправност с другим републикама, макар непотпуну, изазвала је ригидну реакцију Словеније и Хрватске за које никаква равноправност Србије и Срба није била прихватљива. Једина прихватљива алтернатива за те две републике била је комадање и потпуно поробљавање Србије¹.

¹ И данас, из западних република некадашње заједничке државе долазе неистините изјаве учесника у распаду бивше Југославије на које у Србији нико званично не реагује. Једна од тих је да би Југо-

Данас нема никакве сумње да су покрајине, с овлашћењима по уставу из 1974. године и њихово деловање после 1974. године, веома отежале функционисање и развој Србије. Оне су биле територијално-политички ентитети смишљени да у коначној фази развоја Србију сведу на преткумановску Србију или на још мању (десуверенизовану, тј. историјски десубјективизовану) територију².

СРБИЈА И ПОКРАЈИНЕ

Од 1945. године Србија је сложена држава која је у свом саставу имала, у том тренутку, једну аутономну покрајину – Војводину и једну аутономну област – Косово и Метохију.

Територија. Србија је територијално мала држава с 88.000 км² од чега на централну Србију отпада око 56.000 км² или 63,34%, док на територији обе покрајине отпада око 37% територије Србије. (Табела 1)

После самопроглашења независности Косова и Метохије Србија контролише око 77.500 км², а територија централне Србије и Војводине остале су исте с тим што на Војводину од укупне територије Србије отпада око 28%.

славија преживела, да је била конфедерализована, а Србија федерализована тј. претворена у три републике, што као концепција открива суштину устава из 1974. године – то би била тзв. асиметрична федерација. Ту концепцију ни најнеодговорније – Броз у најпонижније и најудворније – комунистичко руководство Србије није ни могло ни смело да прихвати, пре свега зато што је Србија с две покрајине већ била асиметрична, неподношљиво асиметрична. Али и зато што је било јасно да би после федерализације Србије, кроз коју годину, мајоризацијом, и Србија била конфедерализована тј. разбијена на три државе. Тиме би Југославија уместо да има шест република постала (можда) савез осам државица чиме би био отворен пут немачкој колонизацији Балкана, посредством Хрватске и Словеније.

Друга неистина, која је ових дана објављена у тиражним београдским дневним новинама (бивши комунистички функционер Лев Крефт у Блицу) јесте да Словенија није подржавала Косово Републику, већ је у Цанкарјевом дому приредила морални линч Србије због тога што је подржавала људска права Трпчиних рудара. Терорисање и принудно исељавање српског народа с Косова и из Метохије у времену после Другог светског рата Словенци нису приметили, нити схватили као неприхватљив однос према људским правима Срба. Исто тако, због „људских права“ сви становници Словеније из источних република бивше Југославије, били су лишени практично свих грађанских права (тзв. избрисани), на шта су цивилизоване и европске земље реаговале са задршком од „само“ 20 година.

- 2 Сваког нормалног грађанина у Србији данас мора да брине чињеница да су тзв. демократске власти, а ради останка на власти, пактирале с аутономашким странкама у Војводини, јер иначе постојећи Статут Војводине чију је већину чланова Уставни суд Србије недавно прогласио неуставним, не би могао да буде донет.

Противнародна и антидржавна политика низа руководства Војводине и целе Србије траје и данас. Право на ревизију граница према централној Србији, право на представљање Војводине у иностранству изван органа државе Србије и слично, овлашћења су већа од оних која је Војводина имала по Уставу из 1974. године. Неколико година раније, Лига социјалдемократа Војводине јавно се изјаснила за асиметричне регионе у Србији: „...због својих специфичности и историјских тековина Војводина је аутономна покрајина у Републици Србији и, уколико причамо о регионализацији, можемо искључиво да говоримо о асиметричном моделу“ (Полиџика, 5. мај 2009). Због те специфичности политичка елита Војводине (као Фрањо Туђман својевремено) тражи границе Аустроугарске ваљда као њен легитимни наследник, заборављајући једну другу специфичност – да Аустроугарска не постоји од 1918. године.

Табела 1. ТЕРИТОРИЈА СРБИЈЕ

	км2	%
Србија укупно	88.361	100,00
Централна Србија	55.968	63,34
Војводина	21.506	24,34
Косово и Метохија	10.287	12,32

Централна Србија	55.968	63,34
Покрајине	32.393	36,66

Србија укупно	77.474	100,00
Централна Србија	55.968	72,24
Војводина	21.506	27,76

Становништво. У демографском смислу Србија је такође мала држава која је 1991. године имала око 9,800.000 становника, од тога око 5.800.000 у централној Србији, тј. 59,4% становника, док је 3.970.000 било у покрајинама тј. укупно 40,6% становника Србије. (Табела 2 и 3).

Табела 2. ПОДАЦИ О СТАНОВНИШТВУ СРБИЈЕ ЗА ПЕРИОД 1948–2011. ГОДИНЕ

	Претходна методологија (Стара методологија)						
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002
Укупно Србија	6,527.583	6,978.119	7,641.962	8,446.726	9,313.686	9,778.991	7,893.125
Централна Србија	4,154.238	4,463.681	4,823.276	5,250.355	5,694.464	5,808.906	5,794.346
Војводина	1,640.599	1,698.640	1,854.971	1,952.560	2,034.782	2,013.889	2,098.779
Косово и Метохија	732.746	815.798	963.715	1,243.811	1,584.440	1,956.196	

	Методологија која је примењена од пописа 2002.		
	1991*	2002*	2011*
Укупно Србија	7,576.837	7,498.001	7,186.862
Централна Србија	5,606.642	5,466.009	5,255.053
Војводина	1,970.195	2,031.992	1,931.809
Косово и Метохија			

* Подаци о укупном броју становника за простор Србије без становника Косова и Метохије. (Постоје доста прецизни и стручно прихватљиви подаци о броју становника КиМ из пописа становништва који је спровео тзв. Статистички завод Косова; према том попису на КиМ било је 1,74 милиона становника – стално становништво, тј. присутно или одсутно мање од годину дана).

Табела 3. СТАНОВНИШТВО СРБИЈЕ

	1991. год.	
	број	%
Србија укупно	9,778.991	100,00
Централна Србија	5,808.906	59,40
Војводина	2,013.889	20,60
Косово и Метохија	1,956.196	20,00

Србија укупно	9,778.991	100,00
Централна Србија	5,808.906	59,40
Покрајине	3,970.085	40,60

	2011. год.	
	број	%
Србија укупно	7,186.862	100,00
Централна Србија	5,255.053	73,12
Војводина	1,931.809	26,88

После самопроглашења независности Косова и Метохије у (осакаћеној) Србији има око 7.200.000 становника од чега 1.930.000, односно готово 27% отпада на Војводину.

Како се види, у Србији која има малу територију и малу популацију, покрајине – како су досад биле конципирани – једноставно су, и територијално и популационо, превелике за тако малу државу. Овако димензионисане покрајине, како је показало време, направљене су очигледно са само једним стратешким циљем а то је миноризација српског политичког фактора у другој Југославији.

МИКРОРЕГИОНАЛИЗАЦИЈА

Србија је мала политичка и етничка територија с великим регионалним разликама. Ова констатација се претежно односи на централну Србију. Унутар врло затвореног турског феудалног система који је постојао, нарочито због мале покретљивости зависних сељака врши се хомогенизација малих територија као облик „природне“ и неизбежне „микрорегионализације“. Развијају се мале просторне целине, као што су Смедеревска Јасеница, Лепеница, Качер, Ваљевска Подгорина, Неготинска Крајина, Топлица и др., што се веома добро види из књига Српског етнографског зборника којег је засновао Јован Цвијић почетком 20. века. Унутар тих малих територија формиран су посебни оби-

чаји, локални говори, вредносни системи, менталитети и низ других елемената, као битних карактеристика тих малих просторних ентитета. Сличан процес дешавао се и у панонским деловима данашње Србије, јер се битно разликују Срем од Баната или Барање, Банат од Бачке и слично и унутар њих формирале су се мање целине (на пример: Доњи и Горњи Срем) где је, поред географске, додатној микрорегионализацији доприносила етничка хетерогеност (нарочито у Бачкој).

ВОЈНА ГРАНИЦА И СРПСКА ВОЈВОДИНА

Већ је поменуто да се Војна граница Аустрије према Турској формира од 15. све до краја 19. века, у разним статусима. У 18. веку становништво војне границе претежно чине Словени, углавном Срби, иако има становника из свих централноевропских земаља, односно постоји фактор етничке измешаности. Војна граница је била под директном управом Бечког двора и третирана је као јединствена политичка територија све до њеног укидања 1873. године – банатски део Војне границе који је после Нагодбе припадао Угарској, а Хрватско-Славонска Војна граница укинута је 1878. године.

У револуцији 1848. године због агресивног притиска мађарског национализма, формира се Војводство Србија и Тамишки Банат. То Војводство којим су Срби изразили своју аутономију од Мађара укинута је 1860. године.

Током историјског трајања подручје Војводине било је део Војне границе и имало је исте специфичности као остали делови Војне границе. Једина разлика, односно специфичност била је појава Српске Војводине, политичке територије која је трајала само 11 година. Сви други делови Војне границе насељени разним популацијама нису добили никакав посебан територијално-политички статус, иако је Војна граница од формирања до укидања трајала 350 година.

У комунистичкој интерпретацији историје направљен је изузетак, преседан – Покрајина Војводина унутар Србије: Срби као већински народ у Војводини траже аутономију од Срба (!). Војводина, као и КиМ, била је инструмент „обуздавања“ Србије и српског чиниоца у другој Југославији. Тај политичко-партијски волонтаризам одредио је политичку судбину Србије све до наших дана и одређује је и данас.

АСИМЕТРИЈА КАО ТЕМПИРНА БОМБА

Србија од 1945. године има асиметрично друштвено уређење због две покрајине, а разлози за постојање две покрајине су историјски развој покрајина и специфична демографска структура. По тој логици централна Србија није никакво специфично подручје, јер по критеријумима партијске врхушке почетак ослобођења балканских народа који се десио у централној Србији, укидање феудализма у тој кнежевини још 1830. године, ослободилачки ратови од 1912–

1918. године, који су били допринос ослобођењу словенских народа на Балкану, укидање феудализма у југословенским земљама 1918. године и низ других ствари довољни су само за поткусуравање Србије, а не за признање одређене специфичности подручја централне Србије.

Године 1939. створена је бановина Хрватска на територији која једва да је имала хрватску етничку већину, а после Другог светског рата Хрватској су прикључене Истра и Далмација које никад нису имале никаквих политичких веза с грађанском Хрватском. Подручја обухваћена Војном границом која су имала исте специфичности развоја као и подручје Војводине нису у „новој“ Хрватској имала никаква посебна политичко-територијална права, тј. право на аутономију.

Геополитички пројект Коминтерне усвојен 1928. године на IV конгресу КПЈ у Дрездену, тада је био само политичка одлука. Последице су наступиле 1945, а драстично 1974. године и трају до данас.

Основни принцип комунистичке политике према Србији и српском народу био је принцип асиметрије свуда и на сваком месту, на штету српског интереса. И после распада Југославије примена тих принципа активно се спроводи. Иако се припадници тзв. демократске власти заклињу у спровођење неповратних промена у односу на комунистичко наслеђе, то за Србе и Србију не важи ни данас. Примера за асиметрију између Србије и околних држава има много, а посебно забрињава систем асиметрија које се примењују у самој Србији. О томе сведочи неколико примера.

а) У целој другој Југославији и у целој данашњој Европи, људска права се третирају као индивидуална права, грађанска права. Само у данашњој Србији та права су територијализована кроз постојање аутономија.

б) Изборни систем у држави Србији садржи у ствари три изборна система – један у Војводини, а други на КИМ, а трећи у централној Србији.

в) Асиметрично је изведена и приватизација у Војводини, на КИМ и централној Србији, итд.

Уместо нормалне децентрализације и регионализације у Србији је инсталиран систем покрајина у којима покрајинска политичка класа деценијама ради против Србије и српског народа. Уз спољне и унутрашње притиске покрајине су већ 40 година фактор нестабилности државе Србије. Мала илустрација је чланак *Политикиној* новинара Слободана Лазаревића објављеног 18. и 19. августа 1982. године под насловом „Односи у Републици Србији – сагласности и разлике“: „...Посебна радна група и 15 подгрупа Комисије за уставна питања приводе крају анализу о остваривању заједништва и уставног положаја СР Србије. – Постигнута сагласност о начелним питањима уставног положаја Републике и САП, јединственим функцијама републичких органа, кадровској политици, друштвеним делатностима и равноправности језика и писма народа и народности. – Усаглашавања о односима у привреди, општеној одбрани, правосуђу...“

Расправе овог типа у Србији трају целих 40 година. То подразумева трошење огромних националних и личних енергија. Уместо да се економски и

друштвено развијају, Срби се деценијама баве (измишљеним и/или стварним) специфичностима на којима се методима готово расистичке индоктринације креирају (ауто- и хетеро)стереотипи: на једној страни су они који почињу да верују у то да су јединствени, специфични и другачији тј. бољи од других, а на другој су страни инфериорци према којима је легитимно примењивати другачије аршине.

Највише забрињава то што у држави Србији, у борби за власт, политичке елите не презају ни од таквих политичких решења која су на граници велеиздаје: власт је сласт, ма колико да то кошта народ или државу.

РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА СРБИЈЕ

После Другог светског рата у Србији се одиграо најважнији социјални процес током 20. века – процес експлозивне и неконтролисане урбанизације. Иницијатор тога процеса био је дуготрајан и неконтролисан економско-социјални притисак на српско село. То је изазвало масовни трансфер сеоског становништва из села у градове, изнад капацитета градова за реални економски развој. Резултат тог процеса су пражњење великих руралних подручја, старење сеоског становништва, економско пропадање села, социјално запошљавање у градовима, поларизација мигрантског становништва у неколико већих градова Србије и др.

Због свега тога регионализација Србије је, пре свега, њена интерна потреба и тај процес треба спровести паметно и државнички одговорно. Најважнија ограничења у том процесу јесу:

- регионализација не сме да угрози државност Србије, тј. регионализација не сме да буде изговор да поједини региони стекну атрибуте државности,
- регионална структура Србије треба да се формира тако да региони који је чине буду територијално и демографски избалансирани тј. уједначени,
- сврха регионализације је пре свега уједначавање економског развоја као основа свег другог развоја (равномерни регионални развој смањењем у разумном времену регионалних диспаритета активирањем привредних потенцијала на читавој територији), и, коначно,
- циљ регионализације Србије јесте парализа и елиминација центрифугалних територијалних процеса (социјална кохезија, стабилност и безбедност очувањем територијалног интегритета и државног суверенитета),

Тренутно, Србија има два статистичка региона на северу – Војводину и Београд и два региона на југу – Шумадију и Западну Србију и Јужну и Источну Србију³.

3 Зашто Војводина као регион, а не, на пример, Банат, Бачка и Срем као региони? Као прелазно или као трајније решење? Колико (микро)региона у Србији би подразумевало здравије, рационалније и одрживије решење? Колико се сремова или мачви садржи у Србији (у смислу становништва, територије, природних потенцијала и економске моћи)? Можда би ово мерење могло да послужи као прва апроксимација за квалитетнију регионализацију Србије.

Другим речима, рационална регионализација Србије пружа шансу да се из редистрибутивне (и конфликтне фазе: завади па владај!) пређе у фазу динамичног (продуктивног, „нормалног“) регионалног развоја Србије у каквом се налазе и друге, пре свега, европске земље.

Балкан и Југоисточна Европа су хиљадугодишњи геополитички лимес. Од пре око 150 година тај лимес је подвргнут масовном колонијалном, односно националном инжењерингу. Најпре је од словенске масе која је имала књижевност на црквенословенском језику и говорила варијантом старословенског језика с много романизама, створена румунска нација, чиме је словенска маса од Владивостока до Јадрана прекинута новом, измишљеном нацијом. Било је то време Наполеона III.

Тиме је подручје Балкана изоловано од директног контакта с Русијом и подвргнуто етничком цепању – измишљају се језици, народи, државе и сл. Стварају се нове цркве, нове идеологије и нове заваде. Империјални колонијални инжењеринг ових година на Балкану доживљава крешендо. Најновије манифестације тога процеса су укидање српских светаца у календару новокомповане Црногорске цркве и покушај тзв. бошњачког народа да уведе босански језик као основу будуће босанске нације што је пројект Аустроугарске из друге половине 19. века, итд.

Пошто Србија није уништена ни Уставом из 1974. године ни у самом процесу распада друге Југославије, лансирана је прича о Западнобалканској конфедерацији; од 2003. године Запад говори само о Западном Балкану, али не и о конфедерацији. У Србији је уследило самопроглашење независности Косова, нове и са Запада подржане аспирације Војводине на осамостаљење и нове политичке уцене амбасадора западних земаља у вези с Рашком, Румуније у вези са тзв. влашким питањем, Хрватске да узме део Бачке и Срема, Бугарске у вези с тзв. Западним територијама и сл. Јасно је да би стварање конфедерације Западног Балкана било обнављање нешто модификоване Југославије (Југосфера), без Словеније, али с Албанијом, чиме би се створио политички оквир за још тежу и грђу миноризацију Срба и Србије него у Титовој Југославији.

Искуства Србије с првом и другом Југославијом и с покрајинама захтевају потпуно ослобађање од илузија о словенском братству и јединству и комунистичком концепту равноправности – увек на штету Србије. Србија се мора конституисати као држава равноправних грађана и равноправних, узајамно упућених, међузависних територија оптималне величине. Регионализацију Србије као процес који је потребан њој самој (а не као захтев ЕУ), средство је стабилизације и хомогенизације Србије и њеног извлачења из комунистичког вредносног система у коме је нормално да владајућа странка, комунистичке или демократске провенијенције, тргује народом и државом. Србија мора постати нормална држава, равноправних грађана и територија, организована и хомогенизована. Мора на ногама да дочека ново дељење карата на Балкану.

ЛИТЕРАТУРА

- Јовичић, Миодраг. *Државној федералних јединица*, Библиотека „Политика и друштво“, књига 56, Научна књига, Београд 1992.
- Јовичић, Миодраг. *Регионална држава – уставнојравна студија*, Вајат, Београд 1996.
- Јовичић, Миодраг. *Устав регионалне државе Уједињених Српских Земаља – организација власти*, Вајат, Београд 1996.
- Оцић, Часлав. *Регионалистичка деконструкција Србије*, Просвета, Београд 2012.
- Павловић, Марко. Југословенска краљевина: прва европска регионална држава, *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, бр. 141 (4/2012).
- Павловић, Марко. Цео живот Југославије у два државна облика, *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, бр. 146 (1/2014).
- Степић, Миломир. Србија као регионална држава: реинтеграциони геополитички приступ, *Национални интерес*, год. VIII, вол. 14, бр. 2/2012.
- Стефановски, Мирјана. Смутње са регионализмом, *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, бр. 112–113, 2002.

SERBIA: REGIONALIZATION, NOT FRAGMENTATION

BRANKO VOJOVIĆ
izgradnja@sezampro.rs

SUMMARY: Since the formation of Yugoslavia, the question of regional organization and the functioning of the Serbian state has been a constant one. In the second Yugoslavia, the culmination came with the Constitution of 1974: Serbia was placed under the protectorate of its own autonomous provinces and completely blocked from functioning like the other Yugoslav republics. After the fall of the SFRY, the project of Serbia's fragmentation and the annihilation of the Serbian people continued. What should be done today to enable Serbia to welcome a new reshuffling of cards in the Balkans on its feet?

KEY WORDS: Serbia, SFRY, fragmentation of Serbia, annihilation of the Serbs

СВЕТСКА ФИНАНСИЈСКА КРИЗА: ОД КРИЗЕ ДО КРИЗНОГ МЕНАЏМЕНТА

ИСИДОРА ЉУМОВИЋ

Економски институт,
Краља Милана 16, Београд, Србија
isidora.ljumovic@ecinst.org.rs

ДЕЈАНА ПАВЛОВИЋ

Економски институт,
Краља Милана 16, Београд, Србија
dejana.pavlovic@ecinst.org.rs

САЖЕТАК: Учестале појаве индустријских и еколошких катастрофа довеле су до развоја кризног менаџмента, који подразумева уобличавање плана помоћи у суочавању с кризом. Текућа светска економска криза иницирала је рецесију глобалних размера, те је сасвим разумно гледиште да у разрешењу кризе кључну улогу имају државе. План који држава спроводи обухвата све активности које се односе на нежељену ситуацију, пре њеног настанка, у току и по завршетку. Циљ рада је да да прегледне оквири тренутног стања и улоге кризног менаџмента у условима економских и финансијских поремећаја, с освртом на детаљно разумевање узрока, који доводе до нежељеног стања, као и примену потребних стратегија и метода за превазилажење ситуације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Криза, кризни менаџмент, управљање ризиком, посткризни менаџмент, доношење одлука

Овај рад се бави теоријском анализом кризног менаџмента у условима економских и финансијских поремећаја. Нагласак у раду стављен је на разумевање кризних образаца, њихових узрока као и на примену стратегија и метода потребних за превладавање ситуације, али и превентивна упозорења кризног менаџмента. После кратког увода, следи анализа анатомије појма кризе и појава повезаних с кризом. Објашњени су и најчешћи разлози због којих криза настаје. У случајевима појаве кризе, важно је донети праву одлуку у краћем периоду, планирати акције и управљати кризном ситуацијом. Дакле, с кризе се нагласак помера ка кризном менаџменту, што је и објашњено у трећем делу овог рада. У оквиру тог дела посебно се разматра питање доношења одлука у оквиру кризног управљања на националном нивоу.

С времена на време, у организованом систему који називамо људским друштвом, дешавају се значајне промене, које представљају прекретницу у људској историји, и које често за последицу имају редефинисање успостављених друштвених, економских и политичких односа. Ако се у том светлу посматра

период након 2007. године, могло би се закључити да глобална финансијска криза има управо такав образац дешавања. Видљиво је да се степен неизвесности будућих кретања привреда свих земаља света подигао на висок ниво и да криза постаје кључно питање глобалних размера.

Финансијска криза се најпре појавила у САД и веома брзо се прелила на остатак света. Сви економисти, а често и они који то нису, почели су да преиспитују узроке кризе. Интересантно је, да ни данас, међутим, не постоји генерално сагласје по питању узрока кризе. Најчешће се спомиње слом хипотекарног тржишта у САД, који је иницијално погодио цео финансијски сектор и оставио драматичне макроекономске и социјалне последице. Званични почетак кризе је, свакако, банкрот банке Лиман Брадерс (Lehman Brothers) који је отворио серију проблема у оквиру више сегмената финансијског система. Иако предмет овог рада нису сами узроци кризе, интересантно је поменути узроке које је Роуч [Roach 2009] идентификовао, стога што се процес кризног менаџмента спроводи различитим методима и техникама у односу на саме узроке кризе. Наиме, он наводи да је, пре свега, лоше пословање на тржишту некретнина у САД, у Ирској, Британији, Исланду, Шпанији, Грчкој и у балтичким земљама проузроковало кризу. Он такође помиње и недостатке на берзанском тржишту у САД и остатку света. Последњи фактор који је изазвао поремећај је проблем на тржишту берзанске робе – при трговању уљима, металима, пољопривредним и прехранбеним производима.

Оно по чему се кризе разликују су фактори који су до њих довели. На претком људског друштва мењају се и чиниоци кризе. Један од механизма на глобалном нивоу који је, свакако, проузроковао актуелну кризу је секуритизација хипотекарних кредита, рејтинг агенције, тачније некоректни рејтинзи које су ове агенције додељивале. У хронологији даљих криваца треба навести рачуноводство фер вредности, ВаР методологију за израчунавање ризика, Базелске стандарде и њихово поимање ризика. Последња криза је, дакле, сложена, по свом опсегу веома обухватна, а отпочела је на финансијским тржиштима.

У досадашњој економској историји две су кризе имале глобални обухват – Велика депресија тридесетих година прошлог века и (још увек) актуелна светска финансијска криза. Остале кризе попут „маније лала“ у Холандији, националних дужничких криза Велике Британије и Француске (1720-их), рецесија и банкрота банака у деветнаестом веку (углавном у САД и Великој Британији, али и 1873. у Аустрији и 1893. у Аустралији), панике из 1907. у САД, нафтних шокова у 20. веку, дужничке кризе у Латинској Америци током 1920-их, Шведске банкарске кризе и јапанског мехура 1990-их, економске кризе с хиперинфлацијом у Србији 1993, мексичке кризе 1994–95, азијске финансијске кризе 1997–98, руске финансијске кризе 1998, турске економске кризе 2000–01. и „дот ком“ мехура, биле су локалног или регионалног карактера. За превазилажење кризе на националном нивоу и за планирање антикризних стратегија, од изузетне важности је утврђивање правих узрока појаве кризе. Међутим, Светска финансијска криза има глобални карактер, те је потребно много више времена да би се утврдили узроци и дефинисале и примениле методе и стратегија за њено превазилажење.

АНАТОМИЈА ПОЈМА КРИЗЕ

Функционисање система и појава криза у оквиру економског система не-одвојиве су појаве. Кризе су старе колико и свет, а економске кризе су старе колико и привреда. Бројни су покушаји да се објасни како сам систем функционише. Међутим, можда је чак лакше објаснити појаву кризе у систему, него сам систем.

Реч економија потиче од грчке речи икономија (*οίκονομία*), која означава уређење, односно управљање домом – кућом. Криза (*κρίσις*) је, такође, грчка реч и изворно означава суд или судску одлуку, али такође и преломну тачку која захтева доношење одлуке о даљем току активности. Савременици дају негативне конотације речи криза па је повезују с догађајем који води ка некој опасности, нестабилности и неизвесности. Принстонов *он-лајн* речник дефинише економску кризу као период екстремних опасности или тешкоћа. Дакле, ако се речи криза и економија повежу, долази се до чињенице да је криза преломна тачка у једном домаћинству (компанији или држави), која захтева доношење одлуке о даљем току активности у ситуацији опасности, нестабилности или неизвесности.

Када се говори о управљању кризом, потребно је разликовати две ситуације: ситуацију опште и ситуацију делимичне кризе. Основна разлика између ова два појма односи се на опсег дејствовања. Делимичне кризе настају услед различитих неравнотежа у систему и доводе до прекида економских активности. Уколико се не приступи озбиљном разматрању и санирању узрока који су довели до ових прекида, а који су започети у одређеном сектору, најчешће у финансијском, ситуација се може проширити као кризни образац на нивоу државе или шире. Губитком поверења у одређену активу (лале, некретнине, нафтни деривати, итд.) инвеститори повлаче средства па се вредност предметне активе значајно смањује. У суштини, кризе су сложене творевине, које настају услед мноштва околности, које се не могу лако идентификовати, а дефинишу се као поремећај токова капитала, који се манифестује екстерном нестабилношћу и значајним губитком вредности берзанских производа. У новије доба, обухват берзанских производа знатно се променио, те се сада кризе везују за нестабилност вредности неке активе. Савременим речником, до кризе долази услед надувавања цена, односно „балона“ одређене активе, и након тога до наглог пада првобитне вредности [Љумовић 2009].

Кризе су такође повезане и с привредним циклусима и оне су неизбежан и природан део привредног кретања. У том смислу, појам кризе се везује за одређена дешавања, која прате развојни пут економије. Када се говори о привредним циклусима неопходно је поменути и претерано задуживање, које, по правилу, прати фазу експанзије. У жељи да прошире своје капацитете, привредни субјекти се задужују, јер је велика вероватноћа да ће тражња за њиховим производима расти. Високе стопе профита које остварују, омогућују им добру кредитну способност, на основу које могу да исплаћују позајмљена средства. Ако, с терена појединачног сектора истраживање пребацимо на терен националне

економије, то даље значи, да је у фази експанзије, велика тражња за додатним средствима, која се, најчешће, прибављају од банака. С друге стране, банке су спремне да пласирају средства, јер услед велике тражње и високих профитних стопа, могу да повећају каматне марже, и да наплаћују веће камате и провизије, а имају и већи и бржи обрт капитала. У наведеним околностима, капитала има свуда и на претек.

Креирање модерног потрошачког друштва такође је утицало на појаву криза, тачније на учесталост појава криза. У том смислу Хилфердинг тврди да се производи претварају у унификовану робу, која зависи од укуса, воље и спремности купаца да ту исту робу прибаве за себе [Хилфердинг 1981]. Протеклих неколико деценија могу се делом окарактерисати као потрошачка грозница, те је задуживање код банака постала најнормалнија појава и практично законитост и правилност модерног потрошачког друштва.

Економске кризе су повезане и с технолошким циклусом. Мењање технологије сели производњу ка новим сировинама, те се ма каквим повећањем ефикасности и производње не може избећи појава кризе. Она се избегава само прилагођавањем новој технологији.

Криза је саставни део развоја и функционисања једне компаније, али и државе. Кризни менаџмент подразумева уобличавање плана који ће помоћи држави да се суочи с изненадним и негативним догађајима, који доводе до кризе. У случају наступања кризе, врло је важно да се одлуке доносе брзо и да се идентификује појединац који ће спроводити и планирати акције у управљању кризном ситуацијом. Примарно је препознати кризни развој, превладати кризу, заобићи је и кренути ка новим успесима. Што криза дуже траје то је сама по себи тежа, а последице су снажније и погубније.

ОД КРИЗЕ ДО КРИЗНОГ МЕНАЏМЕНТА

Последњих година кризна динамика постаје све учесталија. Савремено друштво се све чешће суочава с природним катастрофама, али и с економским катастрофама локалног, регионалног или глобалног карактера. Природне катастрофе су појаве изазване природним дешавањима у земљи, а најчешће су условљене геолошким процесима. Учесталост ових катастрофа се најчешће јавља услед људске небриге, односно неодговорног понашања према природи. С друге стране, учесталост појава економске катастрофе, или боље их назвати кризом, изазване су променама у економском систему, тачније променама у организационим структурама, као што је на пример укрупњавање капитала, али и технолошким и финансијским иновацијама, дерегулацијом тржишта, као и све већом повезаношћу и међузависношћу привредних и финансијских субјеката на глобалном нивоу. Манифестација и динамика кризе се мења, као последица промена у друштвено-економском систему.

Кризни менаџмент као област организовања у непланираним догађајима, присутан је од давнина. Термин потиче од појаве индустријских и еколошких

катастрофа 1980. године. Према Милашиновићу и Кешетовићу кризни менаџмент се може дефинисати као скуп функција или процеса чији је циљ да идентификује, испита и антиципира могуће кризне ситуације, те да успостави посебна средства која ће омогућити организацији (или држави) да спречи кризу, односна да се с минималним последицама и на најбржи начин систем врати у нормално стање [Milašinović i Kešetović 2008].

Овако широко дефинисан кризни менаџмент може се применити на све дисциплине, али и на управљање економским и финансијским кризама. Понекад се кризни менаџмент у финансијама меша с појмом управљања ризиком. Дефинисање управљања ризиком веома често се своди на његово уско дефинисање, које у суштини обухвата различите технике за смањене ризика или *хеџинг* (hedging). Разлози за овакав став се могу наћи у самој људској природи, јер већина људи има аверзију према ризику, али и у значајним приходима које инструменти који се користе за хеџинг могу донети емитенту. Разлику између изузетно успешних и успешних организација у ствари чини само поимање ризика. Док успешне организације добро управљају ризиком, изузетно успешне експлоатишу ризик. Једна од најбитнијих одлука за компанију је колико ризика преузети и које врсте ризика су критичне за успешно пословање. Претерана заштита од ризика не може да донесе значајну зараду. С друге стране, преузимање превише ризика, нарочито оних погрешних, често води у пропаст. Дакле, суштина управљања ризиком се своди на доношење одлуке које и колике ризике преузети како би се остварила максимална зарада.

Кризни менаџмент је шири појам од управљања ризиком и он обухвата све активности које се односе на нежељену ситуацију пре њеног настанка, а у току и након завршетка дешавања. Он подразумева примену стратегија и метода потребних за превладавање ситуације, али и превентивна упозорења кризног менаџмента. Успешна реализација стратегија кризног менаџмента подразумева четири фазе управљања кризама: дијагноза постојеће ситуације, дефинисање и избор стратегије, примена и праћење одговарајуће стратегије за излагање из кризне ситуације, и анализа ситуација након кризног догађаја. Према Жијангу кризни менаџмент се састоји од три главне фазе. Преткризна фаза подразумева идентификацију потенцијалних кризних ситуација и развој кризних планова; кризна фаза подразумева управљање текућом кризном ситуацијом; и посткризна фаза, која обухвата корективне акције и опоравак до повратка поверења јавности [Zhiyang et al 2012].

Циљ кризног менаџмента је да се избегне нежељена ситуација и уколико до ње дође, да се примени адекватна техника како би последице биле што блаже. Постоје различите идеје или теорије о томе како на најбољи начин управљати кризним ситуацијама. Међутим, често се помињу стандардни кораци за примену кризног менаџмента: предвидети потенцијалне кризне ситуације и припремити се за њих, обезбедити тачне информације током кризе, реаговати брзо у новонасталим ситуацијама, применити одговор који долази с врха као потребу за дугорочно решење.

ДОНОШЕЊЕ ОДЛУКЕ НА НАЦИОНАЛНОМ НИВОУ

Кризни менаџмент се може посматрати с различитих аспеката, јер се јавља на различитим нивоима: у компанијама, на нивоу међународних односа, на нивоу државе и на глобалном, међудржавном нивоу. Када је у питању кризни менаџмент на нивоу компанија, криза се посматра као стање које доводи у питање опстанак предузећа. На појаву кризе у компанијама могу да утичу унутрашњи и спољашњи фактори. У унутрашње факторе убрајају се запослени и власници компанија, док спољашње факторе представљају сви интересенти (*стејкхолдери/stakeholders*) који су повезани с пословањем конкретне компаније. У току свог животног циклуса, све компаније се сусрећу с три кључна дешавања која могу озбиљно угрозити функционисање система: ризик, криза и катастрофа. У том смислу, све озбиљне компаније примењују различите стратегије кризног менаџмента или управљања ризиком како би нежељене последице и финансијски губитак свеле на најмањи могући ниво. У теорији међународних односа кризни менаџмент се често повезује с потенцијалним ратним ситуацијама, где има за циљ да се ратне тензије између држава не претворе у ратну ситуацију [Putra 2009].

На нивоу државе, кризни менаџмент се односи на акције које влада спроводи како би спречила кризу, управљала кризом и рехабилитовала систем након кризног дешавања. Дакле, кризни менаџмент на националном нивоу се односи на планирање, организовање, доношење одлука, координацију и контролу у време кризних ситуација [Putra 2009]. У случајевима економских и финансијских националних криза држава може да утиче на пословање компанија у кризном периоду спровођењем одређених стратегија кризног менаџмента (као, на пример: различите субвенције, отписи камата, смањивање намета, итд.). Држава, да би смањила утицај кризе, уводи мере кризног менаџмента у јавна предузећа у виду промена у управљачкој или власничкој структури кроз до-капитализацију, укидања непрофитабилних производа и програма, промена производног програма, промена пословних цена, промена тржишног наступа, агресивна маркетиншка стратегија, смањења и контроле трошкова.

Проблем с кризним менаџментом на националном нивоу јавља се јер често руководство државе није у стању да схвати озбиљност, специфичну природу претње и њену повезаност с осталим елементима система или окружења. Тако, Розентал и Кузмин [Rosenthal and Kouzmin 1997] наводе да став владе у односу на кризни менаџмент може да се креће између два екстремна типа: аутистичног и хипер опрезног. Аутистично руководство не реагује на упозоравајуће знаке опасности, док хипер опрезно руководство динамично реагује на све претње, па чак и на оне које се стварно не материјализују.

Кризе су нежељене и изненадне ситуације које могу да угрозе функционисање система, а често доводе и до неконтролисаног сценарија. С аспекта државе битно је адекватно организовање тима познавалаца који кризу могу препознати у првим фазама настанка, односно потребно је окупити тим људи који су се већ суочавали с кризним дешавањима, који су проучавали ову област и који имају искуства. Теорија кризног менаџмента је усредсређена на процесе који

производе знање. Део изазова је да разуме циљеве и одговарајућим кадровима и у право време и место обезбеди одговарајуће знање [Zhiyang et al. 2012].

У примени стратегија кризног менаџмента велика пажња је усмерена на ефикасну размену информација између учесника у овом процесу. Осим тима зналаца и размене информација, неопходно је увести и одговарајуће оквире за доношење одлука у кризном менаџменту. Тако, на пример, веома истакнути аутори у овој области Розентал и Кузмин [Rosenthal and Kouzmin 1997] дефинисали су пет хеуристичких корака, којих би свака влада требало да се држи при доношењу одлука у оквиру кризног менаџмента.

Први корак је утврђивање да опасност заиста постоји, односно да ли угрожава цео систем или само његове појединачне делове. Лидери би требало да поседују свест о кризи, да она заиста може да настане. Такође, требало би да разумеју да такве ситуације захтевају брз, координисан и често, на терену импровизован одговор. Озбиљни лидери се за појаву кризе припремају на различитим тренинзима, симулацијом или анализом досадашњих криза широм света. Овај почетни корак је важан, јер је у пракси идентификована појава да руководство државе, у одређеним ситуацијама, креира атмосферу кризе (псеудо-кризе), зарад личне промоције или скретања пажње с неких других битних дешавања. С друге стране, често се дешава да руководство државе није у могућности да препозна кризу, нити њен опсег и јачину дејства, поготово ако је реч о преливању кризе, која је започета у другој држави, другом или међународном тржишту, што је био случај с актуелном финансијском кризом.

Други корак подразумева утврђивање неопходности да се одговори на претњу. Кризе често долазе као последица иновација, односно као потреба система да се прилагоди новинама. У оваквим случајевима није неопходна бурна реакција на претњу, јер ће се сам систем кроз „фино подешавање“ прилагодити. Дакле, у овој фази се поставља питање да ли иновације на које ће сам систем одговорити треба прихватити, или је неопходна реакција и очување претходно успостављеног система. Такође, уколико се одлучи на реаговање, у оквиру ове фазе је неопходно објаснити како је криза настала и шта лидери чине како би управљали кризом.

Неопходност доношења одлуке на националном нивоу јесте трећи корак. У оквиру ове фазе поставља се кључно питање, да ли влада има капацитет и вољу да одговори на претњу. Наравно, овде се поставља и питање да ли су активности које је влада решила да спроведе као одговор на претњу праве и да ли ће довести до решавања кризне ситуације. Неки аутори [Rosenthal et al. 1989; Snook 2000] наглашавају да је веома тешко прикупити, анализирати и обрадити све потребне информације о кризи, које би дале смисао кризној ситуацији. Овај задатак се додатно усложњава у ситуацији када треба довести у склад природу и брзину којом се основне информације мењају с брзином доношења одлуке.

Брзина којом криза настаје, намеће и брзину доношења одлука, те је четврти корак неопходност доношења брзе одлуке на националном нивоу. Ако се узме у обзир спорост бирократије, брзо доношење одлуке постаје немогућа мисија. Управо због спорости бирократског система потребно је успоставити механизме који би у кризним ситуацијама у релативно кратком року могли да реагују

на претње. У суштини, у готово свим државама доносилац одлуке у кризним ситуацијама, готово по правилу, није појединац, или мала група људи. Одговор на кризу, у модерним друштвима, Бојн карактерише у смислу мреже која обухвата широк спектар одговора различитих организација које обично не раде заједно у току нормалног, некризног периода [Boin 2009: 372]. Такође, осим брзине доношења одлуке, битна је и брзина успостављања сарадње различитих државних институција које су надлежне и стручне у решавању кризе. Како је већина државних институција успостављена ради обављања рутинских послова, проблематично је преоријентисати их на спровођење флексибилних, импровизованих и нових решења. Уколико је криза међународног карактера, неопходно је не само укључити више националних институција које ће се бавити кризом, већ је потребно успоставити мрежу међународних институција и организација које ће кризу сагледати из шире перспективе и дати одговоре који су прихватљиви на глобалном нивоу. У решавање актуелне финансијске кризе укључене су не само националне институције (централне банке и министарства финансија), већ и међународне организације, као што су Базелски комитет за супервизију банака, Међународна организација за хартије од вредности, Европски комитет за банкарску супервизију, Комитет за глобалну финансијску стабилност, итд.

Последњи корак у доношењу одлука подразумева сарадњу доносилаца одлука и конкретних институција које ће одлуке спроводити. Дакле, повезивање бирократије с нивоом на коме се доносе одлуке, односно стање када политичари и бирократе увиде опасност по систем, те заједнички донесу одлуку шта чинити у питању настале претње.

Розентал и Кузмин наводе само ових пет корака у доношењу одлука [Rosenthal and Kouzmin 1997]. Међутим, неопходно је увести и фазу уважавања искуства из прошлости, односно извлачења поука из претходних као и последње превазиђене кризе. Поуке извучене из претходних криза умногоме могу да допринесу спречавању настанка будућих криза. Чак иако криза настане, искуство, у великој мери, може помоћи при доношењу одлуке о начину поступања у кризи.

Иако се академски свет и практичари деценијама уназад труде да анализирају кризе како би их елиминисали или умањили њихову учесталост, кризе (готово у економији) су неминовност на коју можемо да рачунамо с времена на време. Између осталог, иако су негативна појава, кризе након превазилажења унапређују функционисање система и доводе до редифинисања дотадашњих односа. Нови, еволутивни приступ економском развоју сматра да без хаоса нема напретка, али у исто време да без одређеног реда (наспрам хаоса) нема преживљавања хаотичног стања које води напред (не увек и у пожељном и добром смеру).

Друштвене, економске и политичке промене доводе до мењања структурних фактора целокупног система. Ове промене утичу на динамику и манифестацију савремених криза. У том смислу, кризе су све чешће, опсег им је све већи и теже их је санирати. Истраживање узрока криза је потребно, али не и довољно.

Анализом се утврђују узроци са циљем извлачења поука, односно избегавања понављања образаца криза, што је са становишта кризног менаџмента само почетак. Узроци криза се мењају, те се нови разлози будућих криза а priori не могу утврдити. Кад криза наступи, неопходно је имати механизме којима се на прави начин може реаговати у оквиру кризног менаџмента. Након идентификације кризног дешавања и примене механизма за реакцију, потребно је пратити и управљати свим активностима унутар кризног менаџмента. Главни задатак овог процеса је смањивање утицаја негативне и нежељене ситуације и на који начин дефинисати, односно применити адекватну стратегију кризног менаџмента. Када се наведене чињенице узму у обзир, јасно је да је имплементација кризног менаџмента од великог значаја за пословне субјекте и за целу државу.

ЛИТЕРАТУРА

- Љумовић, И. Прелазак ризика у неизвесност у условима глобалне кризе, *Зборник Маџице српске за друштвене науке* (Нови Сад), Год. 129 (2009), № 1, стр. 61–72.
- Хилфердинг, Р. *Финансијски калминал*. Култура, Београд 1952. (изворно на немачком 1910)
- Boin, A. The new world of crises and crisis management: Implications for policymaking and research. *Review of Policy Research*, 26 (2009) № 4, 367–377.
- Brzaković, T. Menadžment u kriznim situacijama – uzroci i razmere svetske finansijske krize i putevi izlaska, *Međunarodna naučna konferencija – Menadžment 2012*, Mladenovac 2012, str. 86–90.
- Milašinić, S. i Ž. Kešetović. Kriza i krizni menadžment – prilog konceptualnom i terminološkom razgraničenju. *Megatrend revija*, God. 5, (2008), № 1, 167–185.
- Putra, F. Crisis Management in Public Administration. *Planning Forum*, (2009) № 13/14, pp. 152–76.
- Roach, S. A *Wake-Up Call for the US and China: Stress Testing a Symbiotic Relationship*, The US–China Economic and Security Review Commission of the US Congress, Washington, USA 2009.
- Rosenthal, U.; A. Boin, and L. K. Comfort, (Eds.) *Managing crises: Threats, dilemmas, opportunities*. Charles C. Thomas Publishers, Springfield, IL. 2001.
- Rosenthal, U.; M. T. Charles & P. t Hart, (Eds.) *Coping with crises: The management of disasters, riots and terrorism*. Charles C. Thomas Publishers, Springfield, IL. 1989.
- Rosenthal, U. and A. Kouzmin. Crises and crisis management: Toward comprehensive government decision making. *Journal of Public Administration Research and Theory*, Vol. 7 (1997), № 2, 277–304.
- Snook, S. A. *Friendly fire: The accidental shutdown of U.S. Black Hawks over northern Iraq*. Princeton University Press, Princeton, NJ 2000.
- Zhiyang J.; S. Yiyin, J. Yaun and L. Ding. A framework of knowledge management systems for tourism crisis management, *International workshop on information and electronics engineering (IWIEE)*, 2012, 29, p. 138–143.

WORLD FINANCIAL CRISIS:
FROM CRISIS TO CRISIS MANAGEMENT

ISIDORA LJUMOVIĆ

Economic Institute, Kralja Milana 16, Belgrade, Serbia
isidora.ljumovic@ecinst.org.rs

DEJANA PAVLOVIĆ

Economic Institute, Kralja Milana 16, Belgrade, Serbia
dejana.pavlovic@ecinst.org.rs

SUMMARY: The frequent occurrence of industrial and environmental disasters has led to the development of crisis management, which involves designing a plan to help in dealing with the crisis. The ongoing global economic crisis has initiated a recession of global proportions and it is reasonable to say that the role of the state is the key in resolving the crisis. The state implementation plan encompasses all activities related to the unwanted situation prior to its occurrence, during and after its completion. The aim of this paper is to present current frameworks and the role of crisis management under conditions of economic and financial distress, with an emphasis on a detailed understanding of the basic cause that lead to the unfavorable situations. Also the required strategies and methods for overcoming the situation are presented.

Keywords: Crisis, crisis management, risk management, post-crisis management, decision-making

ОПОРАВАК СРБИЈЕ: ДРУШТВЕНИ ДОГОВОР, ПРОЈЕКТ ОТВОРЕНОГ ДРУШТВА, МОДЕРНИЗАЦИЈА, УПРАВНЕ РЕФОРМЕ

БОШКО И. БОЈОВИЋ

Балканолошки институт САНУ, Кнез Михаилова 36/IV, Београд, Србија
Универзитет друштвених наука, Париз, Француска
bbojovic@gmail.com, www.bosko-bojovic.com

САЖЕТАК: Последица готово десетогодишњих ратова и ембарга деведесетих година прошлог века, позни и неизвесни процес транзиције кроз који пролази Србија намеће потребу њеног свеукупног и темељног а не само економског опоравка.

Дубока вишедеценијска криза Србије давно је прешла акутну и претворила се у хроничну ерозију друштва и његових институција, његовог вредносног система, депопулације и правног вакуума, културе и образовања, природног прираштаја, дезиндустријализацију и општу девастацију привреде. Ентропија друштвеног ткива поприма размере које је један познати кардиолог формулисао као још једино преосталу дилему – између реверзибилне и нереверзибилне болести. Стога је у опоравак Србије неопходно и неодложно укључити све друштвене и институционалне механизме, знање и предузимљивост, инвентивност и добру вољу, изнад свега непоколебљиву енергију да се сва расположива средства и ресурси употребе за суочавање са неумољивим изазовима будућности.

Друштвени договор у циљу постизања консензуса за пројект праведнијег друштва, транспарентних институција и заштите приватности, ефикасније и функционалније државе и њене администрације, пореског и правног, социјалног и здравственог, просветног и културног, етичког и конфесионалног, цивилног и либералног сегмента друштва и његовог економског система није могуће постићи декретом и демагошким флоскулама прокламација партократских бирократија. Запуштене и потцењене, друштвене науке су неопходна полука и средство у добро промишљеној стратегији развоја за коју је потребан широки консензус и дуготрајна солидарност у друштву изгубљеног поверења и пољупаних вредности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, опоравак, модернизација, стратегија

The surplus in the north and south of the deficit, Eurozone still resonates mutual accusations, as late multiethnic Yugoslavia 25 years ago.

European rulers should have it in mind,

O. Tempelman, Yugoslav syndrome circling Europe,
De Volkskrant (Amsterdam), 15. октобар 2012

Последица скоро десетогодишњих ратова и ембарга деведесетих година прошлог века, позни и неизвесни процес транзиције кроз коју пролази Србија намеће потребу њеног свеукупног и темељног а не само економског опоравка.

Привреда и друштво су у најтешњој синергији, стога економски опоравак јесте један од основних предуслова за опоравак друштвеног организма, али би стратегија за опоравак Србије била осуђена на неуспех ако би била сведена на привреду. Нешто као када би се оронули и истрошени организам човека препустио бризи гастроинтеролога или стоматолога.

Дубока вишедеценијска криза Србије давно је прешла акутну и претворила се у хроничну ерозију друштва и његових институција, његовог вредносног система, депопулације и правног вакуума, културе и образовања, природног прираштаја, дезиндустријализацију и општу девастацију привреде. Ентропија друштвеног ткива поприма размере које је један познати кардиолог формулисао као још једино преосталу дилему – између реверзибилне и неревверзибилне болести.

Стога је у опоравак Србије неопходно и неодложно укључити све друштвене и институционалне механизме, знање и предузимљивост, инвентивност и добру вољу, изнад свега непоколебљиву енергију да се сва расположива средства и ресурси употребе за суочавање са неумољивим изазовима будућности.

Друштвени договор¹ у циљу постизања консензуса за пројект праведнијег друштва, транспарентних институција и заштите приватности, ефикасније и функционалније државе и њене администрације, пореског и правног, социјалног и здравственог, просветног и културног, етичког и професионалног, цивилног и либералног сегмента друштва и његовог економског система није могуће постићи декретом и демагошким флоскулама прокламација партократских бирократија. Запуштене и потцењене, друштвене науке су неопходна полука и средство у добро промишљеној стратегији развоја за коју је потребан широки консензус и дуготрајна солидарност у друштву изгубљеног поверења и пољубаних вредности.

Сва развијена друштва су прешла дуготрајну узлазну путању алфабетизације, урбанизације, рационализације, стварања цивилног друштва и асоцијативног живота у циљу одбране људских права, приватног живота и власништва, све веће аутономије појединца². Социологија, антропологија, демографија, лингвистика, филологија, историја, философија, етнологија, антропогеогра-

1 Међу философима теоретичарима друштвених односа (Томас Хобс, Жан-Жак Русо) који су концептуализовали појам Друштвеног договора, творац политичког либерализма Џон Лок је без сумње највише допринео теоризацији односа државе и друштва. Друштвени договор је дакле врста начелног уговора који одређује организацију једне друштвене заједнице. У зависности од његових модалитета, друштвени договор представља основицу за одређену политичку заједницу. Држава је облик организације "друштвене заједнице институционализоване у циљу установљавања, очувања и напретка њихових јавних интереса" [Locke 1732: XXII]. Основна претпоставка друштвеног договора је одлучујућа функција државе код заштите и као гаранта приватне својине. Из друштвеног договора Лок издваја религију која по њему треба да остане у сфери приватности и слободног опредељења појединца. Увођење појма верске толеранције у јавни и политички живот била је велика иновација и напредак у Локовој епохи, што не значи да та толеранција нема и данас актуелизовану потребу и значај. Опоненти и противници теорије друштвеног договора истичу да је тај појам исувише често, или по правилу, инструментализован од стране извршне власти, као и да је он теоријски неодржив јер је немогуће формално идентификовати појединачне удеонике друштвеног договора. Схватање које представља легитимну и рационално неповерење према хроничној злоупотреби егзекутива (државе и њених установа), али које иде у прилог савременом неолиберализму [Yolton 1991], [Locke 1997].

2 [Graff 1981: 201–213, 139], [Galbraith 1992: 14], [Todd 2008: 74–76].

фија, социологија религије, етика и психологија, историја културе и културологија, епистемологија и методологија, богословље и педагогија, историја религија и идејних система, историја књижевности и компаратистика, правне науке и теорија права, политикологија и маркетинг, статистика и генетика, економика и инжењерија у свим облицима, само су основне од друштвених и хуманистичких наука, као и дисциплина које се мање или више непосредно баве друштвеним питањима и људским потребама. Потребан је не мали напор и подухват да би се објаснио значај и домет тих наука за развој једног друштвеног организма, да би се код државних и просветних институција развило разумевање за њихов примарни значај за стратегију усмеравањем развоја. Да не може бити праксе без теорије, као ни теорије без емпирије, покретачке снаге без осмишљене мотивације, одрживог развоја без одговарајуће подршке и прецизног опредељења.

ПРОСВЕТА И ОБРАЗОВАЊЕ

За оживљавање стратегије развоја потребна је селекција квалификованих и квалитетних, одговорних и компетентних кадрова и нарочито њихово дугорочно формирање и образовање. За убрзавање процеса формирања високо образованих кадрова могуће је ангажовати људске ресурсе у све бројнијој српској дијаспори. Неопходно је што је могуће веће укључивање у мобилност академске популације преко великих ЕУ и других међународних пројеката као што су *Erasmus Mundus*, *Socrates* и *Tempus*. Веома је важно отворити академски систем Србије ка размени наставног и научноистраживачког кадра, укључивање у међународну сарадњу и мултилатералне пројекте. Посебну пажњу треба поклонити учењу светских, али и неких балканских језика, упоредо с неопходним енглеским, од најмлађих ка старијим узрастима. Неговање страних језика, као и културу језика потребно је дићи на знатно виши ниво, почев од матерњег српског језика, без чега тешко може бити говора о развоју културе језика опште.

ПОРЕСКА РЕФОРМА И ДРУШТВЕНИ КОНСЕНЗУС

Инвестициона ставка не може бити најважнији ослонац развоја јер су потребни знатно дубљи захвати који се тичу друштвеног договора. Пореска реформа и правна сигурност предуслови су успешног инвестиционог циклуса. Бивша Југославија је имала закон о реинвестирању који је имао за циљ спречавање одливања такозваног друштвеног капитала државних предузећа. Иако је тај закон био бољи него савремено одсуство регулативе, он није спречио колапс југословенске привреде и њено задуживање који су претходили распаду федерације.

Порески поредак, равноправност пред пореском регулативом и законодавство имплементира доследну примену те равноправности, потенцијално су неодвојиви од друштвеног консензуса и поверења у државне институције,

важнији су од инвестиционе политике која не може бити успешна без одговарајућих предуслова. Однос државе и друштвеног корпуса, државе и њеног становништва, основни је показатељ степена развоја државне и друштвене заједнице. То је најважнији показатељ у разликама између развијених и неразвијених или полуразвијених националних или пак сложених држава³. Популизам, национализам, шовинизам и слични процеси реструктурирације идентитета, само су примитивни или примарни облици солидарности који су усмерени више против других а најмање ка солидарности и поверењу унутар једног државног и друштвеног организма [Spire 2013: 11–12].

Као најразвијенији облик организације друштвених заједница, држава врши функцију регулативе друштвених односа. Обезбеђујући владавину права, личне безбедности и приватне својине држава од средства регулативе нагиње самобитности, постаје сама себи сврха и циљ. Када се државни систем друштвене регулативе пољуља и еродира, када његови припадници погубе веру у његову сврсисходност, непристрасност и функционалност, држава губи поверење и стабилност, друштвена солидарност и самопоуздање се осипају, у таквим друштвено-историјским процесима долази до преврата и револуција, до смене система управљања и владајућих структура. У таквим радикалним променама као што су велике револуције, француска, бољшевичка и друге њима сличне, нови поредак је најчешће био праћен наглим јачањем државне регулативе, ауторитарним режимима, грубим јачањем државног апарата на рачун друштвене заједнице. Што јача и гласнија популистичка демагогија, то снажнија регулатива, драстичнија контрола и једностранија идеологија и репресија.

ДРЖАВА И ДРУШТВЕНИ КОРПУС У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Европа и Медитерански басен су током историје развијали различите врсте друштвених односа и државне регулативе. Привилегијална или ауторитарна, правна или корпоративна, државна регулатива у односу на друштвени корпус ретко постоји у једнозначном типолошком облику. Савремени модел цивилизације који карактерише тржишна привреда, демократске институције и људска права добија глобалне размере без историјских преседана док се истовремено осипа и слаби монопол државне регулативе и њена хегемонија. Инструментализација етатистичких система вредности која се врши путем идеологије засноване на узрочно-последичном постулату да циљ оправдава средство, губи корак с временом и све сложенијим променама које односи друштвених снага доноси. Глобализација тржишне привреде, еманципација друштвених снага у односу на државну регулативу, све већа аутономија појединца у односу на друштвене институције и норме, превазилазе очекивања и отежавају регулативу и контролу друштвених процеса. Распон антиномија достиже све веће размере, од атомизације друштва до глобализације и тотализације његове инструментализације,

3 <http://www.oecd.org/fr/fiscalite/bycountry/http://www.oecd.org/tax/tax-policy/tax-database.htm#TaxingWages>

надзора и репресије путем такозване „меке моћи” (*soft power*⁴) и колатералних злочина. Надзор и каналисање јавног мњења врше се коришћењем научних метода, од којих статистика има један од важнијих удела, преко гигантских монополистичких транснационала и умрежавања њихових филијала⁵. Централизиција ускладиштених база података пружа доскора неслућене могућности за нове високе технологије надзора. У недавно објављеној публикацији Гугл сугерише како ће виртуелна и такозвана „побољшана стварност” убудуће попримати све већу предност у односу на класичну реалност. Амазон је недавно из своје понуде повукао Орвелову 1984, а по неким сведочанствима повучене су и оне копије које су пре тога биле преузете од стране корисника интернета.

Још увек доминантна идеја технолошког и општег материјалног прогреса као претпоставке еволуције друштва, просперитета и стабилности цивилизованог света, заснива се на поимању модернитета као дисконтинуитета, раскида с прошлошћу, као антиномије традиционализма. Колективистичке идеологије и системи вредности, нацизам, комунизам, исламизам или религиозни традиционализам уопште, означавају се као последње препреке на правцу глобализације либерално-прогресистичког модела. Иако претећи колапс биосфере и исцрпљивање природних ресурса планете указују на све већу извесност синдрома Ускршњих острва и других парадигми колапса несталих цивилизација, савремена идеологија прогреса ради прогреса и промена ради промена у својој таутологији постаје све више статична и стерилна, дехуманизована и бесциљна.

Ако у сфери економије сврсисходна и рационална перспектива не може опстати у квантитативним оквирима експоненцијалног и непрекидног раста као зачаране спирале савременог безизлаза, тако ни у области свеукупних друштвених односа не могу и даље опстајати мерила 19. и 20. века. Дезиндустријализација и депопулација, урбанизација и нулта стопа привредног раста увелико постају норме најразвијенијих делова света као што је ЕУ где као и у САД драстична већина становништва (од 90 до 99%) имају све мањи стандард и куповну моћ, док преостала мањина акумулира све већа номинална и материјална средства⁶. Јаз између све бројнијих опадајућих и све малобројнијих вртоглавих добити неумољиво и све брже се продубљава с предвидљивим кратко или средњорочним исходиштем.

Све веће слабљење државних институција, државног суверенитета и државности, означава еру тржишне дерегулације према условима диктираним у складу с интересима великих мултинационала (транснационала) које најмање

4 [Nye 2004], [Nye 2011], [Nye 2010].

5 [Huyghe et Barbés 1987], [Kurlantzick 2006], [Salmon 2007].

6 Као мерна јединица за неједнакост у имовинској структури становништва, Ђинијев (Gini) коефицијент показује све бржи пораст диспаратитета у последњих двадесетак година. У Норвешкој, једној од најбогатијих и најуређенијих земаља Европе његов индекс показује стопу од 0,25, док је савезној држави Вашингтон достиже чак 0,53. Као једна од земаља са највећим индексом неједнакости, Кина има индекс 0,61 у 2010, Русија 0,42 у 2009, Црна Гора 0,30 у 2008 години, Намибија преко 0,70. Према подацима Светске банке, Србија има од 0,27 до 0,29 крајем прве деценије 2000-тих година с тенденцијом убрзаног раста Ђинијевог коефицијента. [Amiel 1999], [Sen 1997], [http://donnees.banquemondiale.org/indicateur/SI.POV.GINI].

воде рачуна о људским и природним правима, у првом реду у земљама где правни вакум омогућава још већи и бржи профит него у матичним државама још увек важеће згуснуте и контролисане регулативе. Као последица ратних разарања, колатералних злочина и деструктурација под покровитељством и једностраном арбитражом западних савезника, примена ограниченог суверенитета на простору југоисточне Европе, посебно такозваног западног Балкана, или земаља у транзицији уопште, представља истовремено последицу и показатељ, лакмус, друштвено-историјских процеса чији домет увелико превазилази границе поменутих простора. На тај начин ентропијска динамика земаља у позној транзицији представља, само на први поглед парадоксално, или авангарду регресивних процеса чији се корени и полазишта налазе у њиховим моћним и уређеним туторима.

РАСКРШЋЕ СРБИЈЕ

Пропаст једнопартијског социјализма и расап одговарајућих федерација, нестанак Југославије и етницизација њеног простора под покровитељством западних арбитража и протектората, враћају балкански простор и југоисточну Европу у време пре Балканских ратова и после Берлинског конгреса⁷. Надметање нових и старих великих и регионалних сила, међу којима није мали број оних које инструментализују исфорсирани концепт сукоба цивилизација у контексту стереотипа балканизације⁸, враћају стабилност Европе у време кад од балканских противуречности може зависити будућност њене безбедности⁹. Чврсто и доследно опредељење за ЕУ интеграције тешко да може у средњорочном предвиђању отклонити од Србије и њеног друштва могућност избора између различитих друштвених и економских модела. Ако ЕУ настави с пролонгирањем интеграције простора на коме је Србија, даљи пут тог уситњеног простора биће све неизвеснији. Ако се за недавни неуспех у приближавању с Украјином тако плаховито оптужује Русија, да ли је тешко препознати која то велика сила стоји иза пролонгирања и опструкција када је реч о интеграцијама на осетљивим балканским просторима? Имајући у виду „недовршени мир”, спорне протекторате и појачану примену ограниченог суверенитета на тим деловима европског југоистока, посебно промене односа снага на глобалном и регионалном плану, још увек, или све више, могу се очекивати осцилације у имплементацији либералног друштвеног и економског модела, као и у примени његове регулативе.

Ако Грчка после вишедеценијског чланства у ЕЗ и ЕУ показује степен анахронизма у односу на западни модел друштва, анахронизма и застоја који се у првом реду огледа у системској мегакорупцији друштва привилегијалног типа

7 [Bojović 2013: 113–140], [Bojović 2012: 127–142].

8 [Simić 2013: 131–150].

9 [Bojović 2013a].

у снажној интеракцији са западним упориштима интереса и финансијске моћи, шта треба очекивати од уназађених и опустошених делова такозваног западног Балкана, али и од других делова ЕУ југоистока ?

Не може бити спорно да је у највећој мери у интересу становништва такозване терцијарне Европе успостављање владавине права и јавне безбедности, тржишне привреде и стварање отвореног друштва. Остаје спорно да ли ће ту еволуцију развоја допустити конвергентни интереси спољних и унутрашњих упоришта неформалне и легалне моћи.

Тим пре и више када се већ балкански простор третира као *корџус сеџарайџум* у односу на остале делове ЕУ континента, било би најцелисходније када би тражио сопствени пут и начин тражења изласка из вишедеценијске регресивне спирале. Србија би у том тражењу нових одговора на изазове све неизвесније будућности могла да коначно почне да преузима одговорност за своју, а можда и регионалну судбину развоја. Она би могла бити у некој врсти компромиса и синтезе између државне регулативе и еманципације друштвеног корпуса у односу на самовољу државног императива. Сложени процес интеракције државног и друштвеног сектора, стварање отвореног и модерног друштва, насупротив ексцесивном либерализму или пак државном капитализму, није могућ с водећим утицајем елита које се деценијама издвајају по начелу негативне селекције и репродукције самодовољне номенклатуре којој све пре него промена њеног привилегованог статуса може ићи у прилог¹⁰. Стога је формирање нових елита предуслов за сваку промену и еволуцију у правцу когнитивног и културног, етичког и духовног, те привредног развоја друштва и државних, институционалних и административних, демократских и цивилних структура. Такву стратегију одрживог развоја не могу иницирати само политичке и технократске структуре. Она може бити резултанта само целокупног друштвеног корпуса, без опструкције управног и монополистичког системског бирократског апарата. Свеобухватни реформски напор друштвене заједнице и државног апарата захтева нови друштвени договор у који морају бити укључене све виталне снаге. Не само технократске и бирократске, партократске и „безбедоносне”, олигархијске и плутократске структуре, него пре свега млади и образовани слојеви којима је потребно обезбедити све бољу стручну спрему како у области техничких и природних, у првом реду хуманистичких и друштвених наука. Друштвени договор тешко је замислити без све већег ангажовања младих којима припада будућност и који се не мире с општом ерозијом система вредности, без осећаја друштвене солидарности и етичких репера, без културних и естетских мерила, с посувраћеним узорима, отуђеним и изопаченим стереотипијама.

Србија данас има један од најнеуспешнијих социјално-здравствених, образовно-просветних, правних и административних, привредних, финансијских и инвестиционих система у Европи и шире. Њена динамика развоја се налази негде између земаља у развоју и развијених земаља у стагнацији.

Ако ЕУ са својим растућим противуречностима не буде у стању да изврши брзу и ефикасну интеграцију резидуалних и нестабилних балканских

10 [Војовић 2011: 49–52], [Петровић-Пироћанац 2013].

државица, надметање околних хегемона може постајати све веће и жешће с несагледивим последицама. Ако ЕУ под политичким и војним, економским и идеолошким, финансијским и дипломатским покровитељством још увек важећег глобалног хегемона не буде спремна да фаворизује успостављање правне сигурности и економског просперитета, повратак Турске преко економских и других „меких” средстава моћи постаће дугорочна реалност на просторима некада превазиђене империје [Bozarslan 2013: 226–227]. У том случају могућности избора и синтезе између различитих културних и економских модела неће више бити. Беспоредак и конфузија, привредна ерозија можда ће и бити сузбијени, али могућност еманципације друштва и креативне валоризације појединца постаће само несагледиво далека перспектива. Србија још увек има могућност избора свог опредељења ка изазовима будућности, али та могућност не може још дуго трајати. Њена будућност све више се одвија под утицајем растућег броја одлучујућих међународних чинилаца. Ова чињеница још неко време може бити повољна за сопствено опредељење између објекта и субјекта удеолика регионалног развоја или даље стагнације и регресије.

Могућности убрзаног развоја

Од погодности које Србија поседује за убрзани развој може се у најкраћем облику назначити јединствена могућност у аграрном сектору¹¹. Србија као што је познато има изразите потенцијале у тој области, али у јакој међународној конкуренцији све интензивније индустријске производње хране, није упутно очекивати неминовни пораст цена аграрне производње на светском тржишту. Технолошко заостајање у српском аграру може бити претворено у предност путем усмеравања ка квалитативном уместо квантитативног начина производње. Делом запуштено и неискоришћено земљиште веома ниске тржишне вредности изузетно је подесно за производњу здраве хране чије тржиште је у све бржем расту од око 10% годишње иако је та врста хране неупоредиво скупља. У том сектору српски аграр може производити велике количине не само био-хране по ЕУ стандардима, него и укусне хране са земљишта која нису истрошена дугогодишњим интензивним исцрпљивањем. Јединствени потенцијали које српски аграр и производња хране имају на ЕУ и светском тржишту може се илустровати на примеру кладовског кавијара *делује* и осталих врхунских врста ове луксузног и веома скупог артикла који је изузетно дефицитаран на светском тржишту, а чија је производња доспела до драстичне регресије у последњих 20-так година. Ова развојна перспектива има свој контрапункт у уситњеном земљишном поседу и тешко остваривој рационализацији производње, несређеним имовинско-правним односима и

11 Кина је у аграр Украјине у новије време уложила преко 4 милијарде долара, предвиђају се још већа улагања.

осталим бројним тешкоћама с којима се сусрећу земље у транзицији. По цену одговарајуће стратегије развоја и повратка поверења у сопствене снаге, амбициозну и савремену нормативну регулативу, све те тешкоће је могуће превазићи у релативно кратком року.

Недостатак самопоуздања и солидарности, поверења и самопоштовања, својствени су земљама у транзицији, највише онима које скрушено стоје у реду за евроатланске интеграције. Повратак самопоштовања и самопоуздања стога је могућ само уз помоћ новог друштвеног договора за који је неопходна израда веома добро смишљеног пројекта друштвеног развоја.

Између стихије интереса неформалних и глобалних центара моћи и сопствене иницијативе

Елаборација друштвеног пројекта за који је потребно обезбедити разумевање и подршку, мотивацију и прихватање од што је могуће ширих слојева становништва Србије, захтева окупљање високо образованих и стручних лица из најразличитијих области науке и техничких дисциплина, с нагласком на друштвеним наукама. Подељени у радне групе с плуридисциплинарним задацима, преко руководиоца групног рада они би координирали своју делатност, размењивали идеје и искуства, све до уобличавања синтезе коју би верификовала наменски формирана комисија, пре него што би била представљена јавности и дата Народној скупштини на усвајање. Посебни значај би имало обезбеђивање гаранција да ће извршни и административни државни апарат бити у највећој мери ангажован на примени усвојених опредељења. Солидарност становништва с политичким и државним структурама могуће је обезбедити само путем озбиљно схваћеног и доследно примењеног ангажовања, почев од државног апарата и великог дела елита, све до ширих слојева, нарочито млађих нараштаја, преко најновијих средстава комуникације. Ангажованост истакнутих личности из јавног и духовног, научног и културног, спортског и забавног сектора, могу привући пажњу и обезбедити подршку најшире јавности за додатне напоре, упорност и стрпљење у правцу опредељујућих промена које су неопходне за освешћивање, доследно оздрављење и опоравак целокупног друштвеног и државног организма Србије. Непристајање на даље осипање привреде и ерозију виталних снага друштва и државне управе, на растуће неједнакости и правну пустош, материјалну несигурност и све слабију социјалну заштиту, угрожавања личног и јавног интегритета, на аморалност елита и привилегованих, могу мобилисати неслућену друштвену енергију коју је потребно употребити у општем интересу, предупређујући стихијска испољавања последица дугогодишњих фрустрација, незнања и бесциљности. Вера и нада у могућност поступних промена у правцу праведније и успешније регулативе друштвеног и привредног живота имају витални значај за стварање и одржавање консензуса солидарности. Вера у будућност може покренути креативне пориве и енергије добре воље

без којих се не може замислити опоравак Србије, њена модернизација и супстенцијалне реформе неопходне за одговор на изазове будућности у Свету све бржих и дубљих превирања и промена¹². У друштвено-историјским процесима, промена се одвија у односу снага између прошлости и будућности – Србија има све разлоге и слободу избора за давање предности будућности.

Париз, новембра 2013.

12 Тако кинески јуан, од средине 2013, нагло преузима од евра (6,64%) место друге монете (8,66%) после још увек неприкосновеног долара (81,08%), у светској трговинској размени. Још у јануару 2012 је тај однос био: 84,96 за US \$, према 7,87% за € и само 1,89% за јуан.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бојовић, Б. Балкани межу евроатлантичким интеграцијами, их препятствима и задржками – Восточни вoпрос – от развяки до – новых путаниц (1878–2011), *Зборник радова Међународној научној скупи: Россия и Балкани в шечение йоследних 300 лeй – Русија и Балкан йоком йоследња йтри сйольећа*, Москва–Подгорица 2012.
- Бојовић, Б. *Визанйија–Балкан–Евройа*, Службени гласник, Београд 2013, у штампи.
- Петровић-Пироћанац, З. *Nomenclatura Serbica*, Институт за политичке студије, Београд 2013.
- Amiel, Y. *Thinking about inequality*, Cambridge UP, Cambridge 1999.
- Bojović, B. *Kosovo et les Balkans Occidentaux. Question de stabilité régionale et de sécurité européenne. Après dix ans de protectorat: minorités et le patrimoine culturel en sursis*, Centre européen pour la paix et le développement de l'université pour la paix des nations unies, Belgrade 2013a.
- Bojović, B. Société civile, opinion publique et integration européenne des Balkans occidentaux – le cas de la Serbie, *Bulletin des sciences sociales* № 8 (2011).
- Bojović, B. The Balkans – an Indicator and Anticipation of Euro-Atlantic Contradictions, in *New Balkans in a Changing World with a Changing Europe*, Proceedings of the Eighth ECPD International Conference on Reconciliation, Tolerance and Human Security in the Balkans, Belgrade, 20 october 2012, ECPD, Belgrade 2013.
- Bozarslan H. *Histoire de la Turquie. De l'Empire à nos jours*, Tallandier, Paris 2013.
- Galbraith, J. K. *The Culture of Contentment*, Penguin Books, 1992.
- Graff, H. J. *Literacy and Social Development in the West*, Cambridge UP, Cambridge 1981.
<http://donnees.banquemondiale.org/indicateur/SI.POV.GINI>
<http://www.oecd.org/fr/fiscalite/bycountry/>
<http://www.oecd.org/tax/tax-policy/tax-database.htm#TaxingWages>
- Huyghe, F.-B. et P. Barbes. *La soft-idéologie, Essai Laffont* 1987.
- Kurlantzick J. *China's Charm: Implications of Chinese Soft Power*. Carnegie Endowment 2006.
- Locke, J. *Deux traités du gouvernement*, Paris 1997.
- Locke, J. *Œuvres diverses*, t. I, Amsterdam 1732.
- Nye, J. *Cyberpower*, Harvard UP, Harvard 2010.
- Nye, J. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, *Public Affairs*, 2004.
- Nye, J. *The Future of Power*, *Public Affairs*, 2011.
- Salmon, C. *Storytelling: La machine à fabriquer des histoires et à formater les esprits*, Broché, 2007.
- Sen, A. *On Economic Inequality (Enlarged Edition with a substantial annex "On Economic Inequality" after a Quarter Century with James Foster)*, Oxford 1997.
- Simić, P. Izveštaji Karnegijeve zadužbine za međunarodni mir o balkanskim ratovima iz 1914. i 1996. godine, *Istorijski zapisi*, God. LXXXVI 1–2 (2013).
- Spire, A. Xénophobes au nom de l'Etat social, *Le Monde Diplomatique*, décembre 2013, str. 11–12.
- Todd, E. *Après la démocratie*, Gallimard, 2008.
- Yolton, J. *Locke and French Materialism*, Oxford UP, Oxford 1991.

THE RECOVERY OF SERBIA.
THE SOCIAL COMPACT, THE OPEN SOCIETY PROJECT, MODERNIZATION,
ADMINISTRATIVE REFORM

BOŠKO BOJOVIĆ
Institute for Balkan Studies,
Knez Mihailova 36/IV, Belgrade, Serbia
Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, France
bbojovic@gmail.com
www.bosko-bojovic.com

SUMMARY: The consequences of the decade of wars and sanctions during the 1990s, and the belated and uncertain transition process that Serbia is undergoing have raised the necessity of Serbia's comprehensive and fundamental recovery, not limited to just the economic aspect.

Serbia's deep decades-long crisis has long since passed the point of being merely severe, turning into a chronic erosion of society and its institutions, its value system, population, legal order, culture, educational system, natural increase, industry and the economy in general. The entropy of the social fabric has reached a point aptly described by a prominent cardiologist, between reversible and irreversible sickness.

It is thus necessary and incumbent that the process of Serbia's recovery should include all social and institutional mechanisms, knowledge and enterprise, inventiveness and good will and, above all, an indomitable will to use all available means and resources in order to meet the mounting, unremitting challenges of the future.

It is not possible to reach a social compact towards the goal of achieving consensus for a more just society, transparent institutions, greater privacy protection, a more efficient and functional state and administrative apparatus, tax, legal, social, health, educational and cultural system, and an improved ethical, confessional, civil and liberal segment of society and its economy – either through decree or through demagogic proclamations of political party bureaucracies. Although neglected and underestimated, the social sciences are a necessary tool and means within a carefully conceived development strategy, requiring a broad consensus and long-term solidarity in a society of lost trust and shaken values.

KEY WORDS: Serbia, recovery, modernization, strategy

СРБИЈА И ДУНАВСКА СТРАТЕГИЈА: ГЕОПОЛИТИЧКИ ДИСКУРС

МИЛОМИР СТЕПИЋ

Институт за политичке студије, Светозара Марковића 36, Београд, Србија
milomir.stepic@gmail.com

САЖЕТАК: Дунавска стратегија, упоредо с прокламованим циљевима и приоритетима, има и веома изражен геополитички карактер. Сходно томе, у раду је анализирано српско Подунавље са становишта положаја и значаја на трансверзали Рајна–Мајна–Дунав којом доминира Немачка. Дунавска стратегија апострофира се као механизам учвршћивања немачке интересне сфере у средњој Европи и продора према југоистоку. Упоредо, али у супротном смеру, оријентисана је руска Гасоводна стратегија, која је инструмент неоевроазијске геополитике повезивања с Немачком и која је комплементарна с Дунавском стратегијом. Србија је географски предиспонирана за посредника приликом њихове реализације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: геополитика, трансевропска дијагонала, немачки интерес, Подунавље, Србија

ДУНАВСКА (ГЕО)СТРАТЕГИЈА

Појам *στратηγεῖα* (στратηγία) потиче од грчких речи *στρατός* (војска) и *αγω* (водим), те може да се дефинише као „наука о вештини ратовања која истражује узајамне везе политичких, економских и ратних елемената припремања и вођења рата“ [Клајн и др. 2006: 1178]. Иако потиче из војног „вокабулара“, у савременом животу ушла је у општу, а све више и у непримерену употребу. Стратегија данас подразумева готово сваки вид дугорочног планирања. Та стихија терминолошког разводњавања, релативизације, мимикрије и тривијализације није обесмислила постојање појма *геοστратηγεῖα*, кога З. Бжежински [Vžejnski 2001: 7] дефинише као „стратегички менаџмент геополитичких интереса“. Напротив! Многе стратегије имају мање или више изражену геополитичку и геостратегијску суштину, било да су оне исказане у непосредном или посредном облику. То важи и за више од 100 различитих стратегија (1/3 су економске) које су донеле владе Србије током „транзиционог раздобља“ од „петооктобарске револуције“ 2000. године до краја 2013. године. Међу њима је и *Дунавска στратηγεῖα*, у којој „таласи“ постмодерних фраза и „ројеви“ општих места само провидном копреном једва скривају препознатљиву геополитичност проистеклу како из (нео) класичних концепција, тако и из новог, тзв. макрорегионалног приступа.

Када је Европски савет 2009. године затражио од Европске комисије да уради *Страјшеију ЕУ за Дунавски реион* (скраћено: *Дунавску страјшеију*), већи део подунавског геополитичког и геостратегијског „мозаика“ био је сложен:

- У горњем Подунављу, Немачка је уједињењем 1990. године не само „одслужила казну“ за ратне грехе, остварила вишедеценијско национално прегнуће и ослободила се понижавајуће стигме, већ је постала и лидер читаве ЕУ. Аустрија која је ушла у ЕУ 1995. године, сматрана је „старом чланицом“.

- Један део средњег Подунавља (Словачка, Мађарска и Чешка /иако не излази непосредно на Дунав, али њен источни део припада сливу/) постао је део ЕУ у „великом праску“ проширења 2004. године. Хрватској су „јасне евроатлантске перспективе“ недвосмислено предочене још подршком отцепљењу од СФРЈ 1991/92. године, потврђене ангажманом приликом агресије на Републику Српску Крајину 1995. године, доказане спровођењем тзв. мирне реинтеграције подунавског крајишког „остатка“ (Барања, источна Славонија и западни Срем) која је званично окончана почетком 1998. године, те запечаћене пријемом у ЕУ 2013. године. Од средњоподунавских земаља остала је неинтегрисана само Србија, мада све њене управљачке гарнитуре после 2000. године воде земљу „безалтернативним“ проевроатлантским путем, иако постоји изражен тренд јачања ЕУ скептицизма у народу који не успева много да умањи ни често претеће, а некада и оптужујуће паролу ЕУ фанатичне политичке класе [Антонић 2013: 85; Степић 2013а: 37] .

- Две доњоподунавске земље, Румунија и Бугарска, својим антисрпским ставом и баражним ангажманом ради спречавања руског „повратка на Балкан“ у време и непосредно после агресије НАТО на СР Југославију 1999. године, испуниле су евроатлантске захтеве. Дакле, како је образлагао дугогодишњи функционер ЕУ и њен комесар за проширење Гинтер Ферхојген, а потврђивали и други западни извори, геополитички мотиви били су пресудни за њихов брзи пријем у ЕУ 2007. године (само три године после претходног циклуса проширења), упркос чињеници да нису испуњавале неке најосновније формалне стандарде [Степић 2011: 36, 43; Степић 2012: 276].

У таквом геополитичком „амбијенту“ током 2010. године одржано је више конференција на којима се расправљало о стратегији ЕУ за Подунавље. У њима су учествовале и земље изван ЕУ (и Србија), али је процес директно или индиректно артикулисала најмоћнија и најзаинтересованија чланица – Немачка. Резултат се појавио убрзо: Дунавску стратегију усвојили су крајем 2010. године Европска комисија, а средином 2011. године и Европски савет. Њена примена, уз широко постављене оквире и очекивана интересно мотивисана тумачења, могла је да почне.

СРБИЈА И ПРОКЛАМОВАНИ ЦИЉЕВИ ДУНАВСKE СТРАТЕГИЈЕ

Дунавску стратегију чине два документа: „Саопштење“ (Европске комисије другим институцијама ЕУ) и пратећи „Акциони план“ (допуна „Саопштењу“). У њима су дефинисани и разрађени четири главна циља („стуба“) и 11 приоритетних области Дунавске стратегије:

I циљ: Повезивање Дунавској рејона

- 1) унапређење мобилности и интермодалности,
- 2) промовисање одрживе енергије,
- 3) промовисање културе, туризма и контаката међу људима;

II циљ: Заштита животне средине у Дунавском рејону

- 4) обнављање и одржавање квалитета вода,
- 5) управљање еколошким ризицима,
- 6) очување биодиверзитета, пејзажа и квалитета ваздуха и земљишта;

III циљ: Израдња и пројектовање у Дунавском рејону

- 7) развој друштва знања (истраживање, образовање, информационе технологије),
- 8) подршка конкурентности предузећа,
- 9) улагање у људе и вештине;

IV циљ: Јачање Дунавској рејона

- 10) побољшање институционалних капацитета и сарадње,
- 11) заједнички рад у циљу безбедности и борбе против организованог криминала [Stojović i dr. 2012: 21–29].

Укључивање Србије у активности повезане с Дунавском стратегијом проистацало је из три чињенице: Србија је значајна подунавска земља јер Дунав њеном територијом протиче у дужини од 588 км; сви процеси у Подунављу после пријема Румуније и Бугарске у ЕУ 2007. године постају њено свеобухватно унутрашње питање; званична државна политика Србије посвећена је „безалтернативном“ приступању ЕУ, те, сагласно томе, она мора да се повинује правилима, интересима и усвојеним документима ЕУ. Стога је Влада Републике Србије већ у септембру 2009. године донела одлуку да формира *Радну групу за сарадњу са ЕУ у Подунављу* на високом нивоу (учешће представника 10 министарстава, Владе АП Војводине, града Београда и Канцеларије за европске интеграције). Радна група је сачинила документ под називом „Позиција Републике Србије за учешће у изради свеобухватне стратегије ЕУ за регион Дунава“, који је Влада усвојила средином 2010. године.

Полазећи од општег циља да је коришћење потенцијала Дунава веома важно за развој земље, Србија је своје место у свеобухватној стратегији ЕУ за регион Дунава засновала прво на три, али је предложила још две приоритетне области. Тих пет области су:

1. успостављање система безбедне пловидбе и афирмација принципа владавине права дуж читавог тока Дунава;
2. развој транспорта, енергетике и информационо-комуникационих технологија дуж читавог тока Дунава;
3. заштита животне средине и одрживо коришћење природног богатства у сливу Дунава.
4. економски развој и јачање регионалне сарадње и партнерства у региону Подунавља;
5. стварање економије знања кроз сарадњу у региону Подунавља и активна улога науке у постизању циљева Стратегије [www.dunavskastrategija.rs].

Карта 1. ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ТРАНСВЕРЗАЛЕ РАЈНА–МАЈНА–ДУНАВ У МРЕЖИ ЕВРОПСКИХ ПЛОВНИХ ПУТЕВА

Иако су усвојени документи, прокламовани општи циљеви, таксативно наведене приоритетне области и осмишљен план примене („имплементације“) посредством конкретних пројеката ипак само општи оквир за сукцесивно остваривање Дунавске стратегије, они представљају само полазну основу за могућу геополитичку, привредну, саобраћајну, културну и другу валоризацију српског Подунавља. У првом реду, неопходно је да се његове наслеђене историјско-географске предиспозиције од контроверзног, често ирационалног, а некада и деструктивног потенцијала, претворе у позитивну, употребљиву и вишедимензионално „наплативу“ корист у садашњости и будућности. Српско Подунавље само условно може да се посматра географски парцијално и анализира у оквирима политичких граница Србије. Међутим, у контексту савремених односа у Европи, оно је интегрални део целокупног Подунавља, пространог дунавског слива и нарочито комуникацијско-геостратегијске „дијагонале“ Рајна–Мајна–Дунав као саставног дела мреже европских пловних путева (*карта 1*).

Географски положај посибилистички предиспонира (али, не и детерминистички природно предодређује¹) српско Подунавље за посредника између два макрорегионална исходишта трансверзале Рајна–Мајна–Дунав – северноморског и црноморског. Ти басени су физичкогеографски, ресурсно, етно-ци-

1 Зачетници српске геополитичке мисли посматрали су односе простора и народа у Подунављу на интересантан, али наглашено физичкогеографско-детерминистички начин [Ристић 1939].

визацијски, енергетски, економски, комуникацијски и геополитички веома различити, али су комплементарни и у будућности ће то бити све више због заједничких интереса². Упоредо, Подунављем (и Посавином) трасирана је оса дуж које је историјски осциловао трансгресионо-регресиони фронтнијер великих сила – на једној страни, оних из централне Европе, а на другој страни, оних с Оријента. И данас постоје интереси да се тај реликтни *limes* реактивира (или „повампири“?!). „Питање за (много више од) милион долара“ јесте како да се наслеђен, махом споља индукован и балканизацијом произведен *конфликтни кайацијет* српског Подунавља трансформише у конструктивни *интегративни кайацијет*? Такође, кључно питање је како традиционални *геополиитички мајнеџизам* тога простора претворити у постмодерни, прагматични, утилитарни *геоекономски мајнеџизам*?

Српско Подунавље је простор вишедимензионалне концентрације: становништва, насеља, привреде, комуникација, трговине, изградње, инвестиција, културе, образовања, науке и свеколике моћи Србије... Због тога се одомаћила крилатица „Дунав је српско море“. Њоме се (помало самозаваравајуће) мултипликује значај Дунава и очајнички тражи „вентил“ за *landlocked country* хендикеп Србије, будући да она припада групи од само 44 земље без излаза на море (од 193 међународно признате државе света) [Степић, 2004: 165]. Београд, жижна тачка српског Подунавља и вишедимензионално средиште српских земаља као Heartland-а Балкана, синоним је *Балканској геополиитичкој чвора*, где се укрштају снопови интересних вектора које историјски континуирано оријентишу раније и садашње велике силе из североисточног, југоисточног, јужног, југозападног и северозападног смера [Степић 2001: 100]. Из Београда се врши дифузија квалитета његовог макро-, мезо- и микро-положаја на остале делове Србије и панонско-балканског простора, иако то велике силе и конкурентско суседство историјски континуирано покушавају да сузбију.

ГЕОПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ ИНТЕГРАЦИОНЕ СВЕОБУХВАТНОСТИ ДУНАВСKE СТРАТЕГИЈЕ

Логика српског укључивања у реализацију Дунавске стратегије проистиче из *Београдске конфлуенце* – конвергенције више европских река и њихових долина према најнижем, југоисточном делу Панонске низије, изазване специфичном геотектонском еволуцијом и геоморфолошким склопом. Она је физичко-географски темељ постојања и геополитичности *Београдских врати* на контакту Панонске низије и југоисточне Европе (Балканског полуострва) као антипода *Бечким вратима* на контакту Панонске низије и централне Европе (германског Lebensraum-а). Повезује их Дунав, који Бечу даје доминантно

2 М. Степић [2001: 88–96] у поглављу „Противречности дунавске оријентације српских земаља“, у које су укључене и три тематске карте, детаљно је образложио постбиполарну комплементарност два исходишта „осовине“ Рајна-Мајна-Дунав и геополитички значај посредничког положаја српског Подунавља на прелому 20. и 21. века.

Карта 2. БЕОГРАДСКО ТАНГИРАЊЕ КОРИДОРА 7 И 10, И ЊИХОВ ПОЛОЖАЈ У МРЕЖИ ПРОЈЕКТОВАНИХ ПАНЕВРОПСКИХ КОРИДОРА

својство транзитности, а Београду много већи квалитет чворности због чињенице да се у његовом ширем гравитационом региону налази суток Саве, Босута, Тисе, Тамиша, Бегеја, Дрине, Колубаре, Велике Мораве и Млаве. Дуж тих река су трасиране саобраћајнице и геополитички вектори примарног, секундарног и терцијарног ранга. Природно заснована и раније у много већој мери реализована чворна позиција Београда, суспендована је у постјугословенском периоду као последица западног неокенанистичког „обуздавања“ српског чиниоца на Балкану. Улога Београда додељена је Будимпешти, која се налази у „рукохвату“ геостратегијске *Панонске левезе* и чија је оријентација после окончања Хладног рата преусмерена – сада према југу, југозападу и југоистоку. У главном граду Мађарске стиче се пет пројектованих паневропских коридора (4, 5, 6, 7 и 10), а у Београду само два (7 и 10), који се ту више тангирају него укрштају. То је разлог што је београдски положај сада сведен на транзитни и поново може да постане чворни тек после радикалних геополитичких промена (карта 2).

Наглашен ентузијазам испољен у напору да српско Подунавље постане интегрални део Дунавске стратегије, те да се безрезервно прихвати њени

циљеви и приоритети, само делимично је мотивисан неупитним интересом да Србија партиципира на кључној трансевропској осовини Рајна-Мајна-Дунав и не буде „реметилачки фактор“ за њену проходност. Стварни и примарни разлог јесте хтење (морање?!) политичких номенклатура да Србију укључе у Европску унију, која је Дунавску стратегију осмислила као инструмент *комплејтирања геополитичког простора ЕУ и реализације геополитичког простора ЕУ* (и НАТО) ка црноморском басену. Чак и ако се скрајне јеретичка помисао да Србија можда и неће ући у ЕУ или да ће евентуално да постане само део периферног концентричног круга трансформисане и структурисане „будуће ЕУ“, неопходно је потражити одговор на питање да ли је Дунавска стратегија приоритет целе ЕУ и свих њених водећих земаља? Да ли је она насушна потреба Велике Британије, Италије или, пак, Француске? Или је реч првенствено о традиционалном и у новим околностима изгледно остваривом интересу Немачке?

Познавање немачких геополитичких и геоекономских интереса неопходно је за поимање полазишта било које стратегије у Подунављу. *Drang nach (Süd) Osten* остао је константа, мада у постмодерном раздобљу добија и нове, не тако милитантне, али ништа мање експанзионистички ефикасне модификације. Није случајно први велики подухват „европске Немачке“ после уједињења био да 1992. године заврши и пусти у промет канал који је спојио рајнски и дунавски пловни пут (Европски канал или РМД канал)³. Грандиозни грађевински подухват⁴ није само омогућио успостављање везе између Ротердама (највећа европска лука) на ушћу Рајне у Северно море и Сулине на ушћу Дунава у Црно море, дугачке око 3.500 км, који румунски канал од Черне воде (на Дунаву) до Констанце (лука на црноморској обали) скраћује на 3.130 км. Он је био много више од тога – предуслов за успостављање кохезионе „кичме“ за интересну сферу Немачке у средишту Европе, која се, да не би изазивала негативна историјска сећања, често камуфлира наративом о (*нео*)mitteleurop-ском културном простору.

Компромитована због агресивне, милитаристичке политике Беча и Берлина, стара идеја⁵ интегрисања хетерогеног централноевропског простора у германску интересну сферу, у другој половини 20. века је скрајнута, али не и заборављена. Од 1980-их година, а нарочито после пада Берлинског зида и настанка уједињеног „немачког цина у срцу Европе“, *mitteleurop*-ски пројекат доживљава

3 Иако има 2 пута дужи ток и 4,5 пута већу површину слива, обим водног транспорта Дунавом износи само 10% онога који се обавља Рајном [Вељковић 2012: 2].

4 Дужина канала износи 171 км, ширина 55 м и дубина 4 м. Помоћу 16 устава, бродови се са 231 м.н.в. на Мајни код Бамберга пењу до вододелнице на 406 м.н.в., а потом спуштају на 336 м.н.в. на Дунаву код Килхајма. Поједини сектори канала изграђени су као бетонска корита – аквадукти – који прекошћују друге саобраћајнице.

5 Творци *mitteleurop*-ске идеје били су 1840-их година Фридрих Лист и Карл Лудвиг фон Брик, мада је појам *Mittleuropa* први употребио знаменити немачки географ Карл Ритер 1820-их година. У концепцијском смислу, она се највише везује за Фридриха Наумана, који је њене поставке разрадио у књизи *Mittleuropa* (Berlin, 1915.). Постојала су традиционална, али различита виђења просторног опсега *Mittleuropе*, међу којима доминирају немачка и аустријска. После Другог светског рата било је покушаја (истина, неуспешних) да се у употребу уведу и мимикријски термини Централна Европа (*Zentraleuropa*) или Унутрашња Европа (*Zwischeneuropa*).

ренесансу, а германска (берлинско-бечка) настојања да формирају велику интересну сферу с Дунавом као осовином постају све очигледнија стварност [Орел 2012: 152–155; 322–337]. Управо српско Подунавље омогућује наводно природно и логично проширење те интересне сфере и на (*нео*)*südosteurop*-ски „културни простор“. Тако од шест ареала, како европски континент културно-географски структурише ауторитативни професор П. Јордан из Аустријског института за Исток и Југоисток у Бечу [Jordan 2005: 162–173], два су под непосредним германским (првенствено немачким) утицајем.

Иако је и сама наведена подела на културне макрорегионе дискутабилна (нарочито осам селективно примењених критеријума), посебно негативна историјско-геополитичка подсећања изазива просторно одступање од стварних етно-религијских међа и релативизовање државних граница. Асоцијације на германски ревизионизам, експанзионизам и геополитички мотивисан ангажман у постбиополарним европским и светским пословима су неминовни. То се посебно односи на противсрпско деловање Немачке и Аустрије приликом разби-распада СФР Југославије, те подршку тадашњем сецесионизму Словеније и Хрватске, које су инкорпорирани не само у (*нео*)*mitteleurop*-ски културни простор, већ несумњиво и у немачку интересну сферу. Егземплярна жртва била је Република Српска Крајина, чији подунавски део су чиниле области Барања, Источна Славонија и Западни Срем! Такође, индукована рецентна нестабилност у подунавском делу Србије (АП Војводина), трансилванском делу Румуније и (западној) Украјини великим делом је резултат настојања да се границама (*нео*)*mitteleurop*-ског културног простора обухвате и области које некада јесу биле у саставу Аустроугарске („Дунавске монархије“), али му данас објективно не припадају због пресудног утицаја православне религијске и цивилизацијске припадности становништва. Фокус носталгичних немачких претензија усмерен је и даље – на француски Алзас и руску Калињинградска област (*карџа* 3).

Као што Дунав има „источну мисију“ за германски средњоевропски простор, тако има и „западну мисију“ за црноморски басен и руски источноевропски простор. Он затвореној, окруженој, „обузданој“ и „стратегијом анаконде“ (још увек) спутаној Русији, посредством југоисточне Европе „отвара прозор“ према централној Европи и представља алтернативу могућој баријерности Босфора и Дарданела. Речни ток Дунава (2.857 км) пролази кроз 10 држава и интегрише слив површине 817.000 км², где је настањено око 115 милиона људи, у коме потпуно или делимично партиципира 16 држава⁶ и које заједно чине целину са веома важним посредничким положајем. Константа деловања западних, атлантистичких, таласократских сила јесте да од тога простора створе тампонзону, баражни појас или „санитарни кордон“, те да га инструментализују ради спречавања геополитичке и геоекономске симбиозе два кључна телурократска, копнена „колоса“ – немачког у средишту Европе и руског у средишту (Heartland-у) Евроазије и света. [Степић 2013б: 143–144] Супротно томе, Немачка и Русија

6 Од укупне површине слива Дунава највећи део припада Румунији (28,9%), а најмањи Пољској (0,009%). Србији припада 10,3% површине дунавског слива.

Карта 3. GERMANSKI KONCEPT KULTURNO-GEOGRAFSKE REGIONALIZACIJE EVROPE: А) ГРАНИЦЕ СТВАРНИХ КУЛТУРНИХ АРЕАЛА; Б) ГРАНИЦЕ КУЛТУРНИХ АРЕАЛА УСКЛАЂЕНЕ С ДРЖАВНИМ ГРАНИЦАМА

а)

б)

Извор: Peter Jordan, „Großgliederung Europas nach kulturräumlichen Kriterien“, *Europa Regional*, 13. Jahrgang, 2005, heft 4, Leibniz-Institut für Länderkunde (IfL), Leipzig, 2005. (s. 162–173)

настоје да пробију тај појас, геополитички га преобликују и онемогуће његову деструктивну функцију, тј. да га претворе у простор пре(о)лаза и контакта, „копчу“, „мост“ и „капију“ у функцији заједничких интереса. У том случају, он не би био трансатлантичка, рамсфелдофска творевина „Нова Европа“, већ неоевроазијска, дугиновска „Велика Источна Европа“. [Дугин 2011: 478]

Германски артикулисаној Дунавској стратегији кореспондентно је настојање Русије да успостави „осовину пријатељства“ са Немачком као персонификацијом ЕУ. [Степић 2013б: 108] Не занемарујући нафтоводе, ипак су гасоводи најважније средство за успостављање те везе. Они имају и имаће пресудан значај у решавању све драматичнијег енергетског дефицита не само Немачке, већ и ЕУ у целини, која тренутно више од 50% енергетских потреба задовољава увозом, а предвиђа се да ће то до 2030. године износити и 70%. [European Commission 2007: 4] Творци неоевроазијске геополитичке концепције с разлогом тврде да је дугорочно руски гас „средство интеграције“ и „најчвршћи темељ руско–европских односа“ у функцији потискивања САД са њеног мостобрана на западу Евроазије, те да је неопходно да се „области испорука гаса додели статус најважнијег геополитичког инструмента Русије“. [Дугин 2009: 204, 205, 207] Запад сматра да Русија геополитички (зло)употребљава гасну зависност ЕУ у настојању да је одвоји од америчког утицаја, веже за себе и/или евентуално

Карта 4. ГАСОВОДНА СТРАТЕГИЈА РУСИЈЕ

Извор: William V. Lamping, Russia Seeks to Divide Europe With Pipelines, <http://ebe.org.pl/komentarz-tygodnia/russia-seeks-to-divide-europe-with-pipelines.html>, карта уз текст преузета је са www.gis-mapy.pl (објављено 5. фебруара 2013; приступљено 15. новембра 2013.)

подели. [Lamping 2013] Дакле, пројектовани руски продор према централној и југоисточној Европи посредством гасовода може да се назове *Гасоводна стратегија*. Она подразумева цевоводно заобилажење (и подморско) постојећих и потенцијалних земаља-препрека – првенствено Пољске и Украјине (чак и њихових економских зона у црноморском и балтичком подморју). (карта 4) Црноморско-балканско-панонски крак руске Гасоводне стратегије („Јужни ток“) у односу на Дунавску стратегију има супротну оријентацију, али је у актуелним руско-немачким односима комплементаран (што не значи да не може да поста-не и конкурентски).

* * *

Историјски посматрано, положај Србије у „балканском геополитичком чвору“ где се укрштају „вектори“ интереса великих сила и где се налазе „раседи“ између „тектонских плоча“ њихових интересних сфера увек је био деликатан. И сада је Србија, мање као субјект, а више као објект, укључена у специфичну „балканску велику игру“ која је много комплекснија и стратификованија од некадашњег релативно једноставног биполарног блоковског сучељавања. У основи, и даље је на делу антагонизам „моћи Мора“ и „моћи Копна“, који се сматра „првим законом геополитике“ [Дугин 2004: 139], али стварање великих, стратешких савеза и сврставање по том принципу, из чега проистиче „други закон геополитике“ [Дугин 2004: 143], у постмодерном раздобљу се враћа неким предхладноратовским постулатима. Сходно томе, *Дунавска сџраишеија* је само у декларативном смислу израз регионалног приступа таласократски конципиране ЕУ у интегрисању подунавских земаља, а много више је геополитички и геоекономски инструмент њиховог непосредног укључивања у интересну сферу (пре)моћне Немачке која се ретелурократизује. Упоредо, шири појас доњег и средњег Подунавља јесте простор реализације јужног крака *Гасоводне сџраишеије* у великој мери опорављене и традиционално телурократске Русије.

Ако је логична заједничка руско–немачка тежња да се у Европи смањи амерички утицај и демонтира „најбитнији амерички мостобран на евроазијском континенту“, где је „амерички геостратегијски улог огroman“ [Bžežinski 2001: 57], онда не само да су ове две стратегије комплементарне, већ је и позиција Србије као средњоподунавске земље-посредника перспективно боља. Али, да би се то остварило потребно је да Србија реafirмише свој несумњиво телурократски идентитет [Степић 2012: 11–40], који је компатибилан руском и немачком, те да се адекватно геополитички и геоекономски оријентише у односу на Немачку и Русију. Супротно томе, Србија може да (п)остане део таласократске, проамеричке, тј. антируске и антинемачке баражне „завесе“ од Балтика до Средоземља, што је била функција јужнословенске државе током већег дела 20. века, а што је у супротности не само са српском геополитичком самоспознајом и традицијом, већ и с њеним дугорочним интересима. Ово су веома важна питања подунавског положаја Србије, те укупне националне и државне стратегије. Али суштинско питање будућности Србије јесте да ли земља улази у трансатлантске економско-политичко-војне интеграције, с којима је, према кључним критеријумима, цивилизацијски и геополитички некомпатибилна? [Степић 2013а: 39–53] Ако је одговор потврдан, онда је кампања доношења стратегија („српска стратегоманија“) беспредметна – све стратегије наметаће ЕУ и НАТО, а Србија ће само да их спроводи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Слободан. О „дебриселизацији“ бирача: евроскептицизам у јавном мњењу Србије. *Национални интерес*, година IX, vol. 16, број 1/2013: 85.
- Вељковић, Небојша. Дунавска стратегија – стара идеја за нови век. www.sepa.gov.rs/download/odrziviRazvoj/Dunav.pdf (приступљено 16. новембра 2013)
- Дугин, Александар. Геополитика постмодерне. Преводачка радионица Росић: „Никола Пашић“: Српски сабор Двери, Београд 2009.
- Дугин, Александар. *Основи геополитике*, књига 2, Екопрес, Зрењанин 2004.
- Дугин, Александр Гельевич. *Геополитика*. Академический Проект; Гаудеамус Москва, 2011.
- Клајн, Иван; Шипка, Милан. *Велики речник српских речи и израза*. Прометеј, Нови Сад 2006.
- Орел, Катрин. *Средња Европа: од идеје до историје*, Београд: Клио, 2012.
- Ристић, Мих. Андрија. *Дунав – геополитичка ситуација*. Издавачка задруга политика и друштво С.О.Ј., Београд 1939.
- Степић, Миломир. *Геополитика неоевроазијства – позиција српских земаља*. Институт за политичке студије, Београд 2013.
- Степић, Миломир. О српском геополитичком идентитету. *Српска политичка мисао*. Година XIX, vol. 36, број 2/2012: 11–40.
- Степић, Миломир. Српске земље у балканској апликацији *српског југо-словенског и постјуго-словенског „формула“*, у: Живојин Ђурић; Милош Кнежевић; Милан Јовановић (ур.), *Раздијање Југославије*. Институт за политичке студије, Београд 2012: 267.
- Степић, Миломир. *Српско питање – геополитичко питање*. Јантар-група, Београд 2004.
- Степић, Миломир. Три (суштинска) критеријума у српском избору супранационалне интеграције. *Српска политичка мисао*. Година XX, vol. 42, број 4/2013: 37.
- Степић, Миломир. *У вртлогу балканизације*. ЈП Службени лист СРЈ, Институт за геополитичке студије, Београд 2001.
- Степић, Миломир. Расширение НАТО и геополитическое положение Сербии, *Геополитика*, Выпуск XI/2011: 36, 43.
- Bžezinski, Zbignjev. *Velika šahovska tabla*. CID, Podgorica i Romanov, Banja Luka 2001.
- European Commission. *Energy corridors – European Union and Neighbouring countries*, Luxembourg: European Commission (Office for Official Publications of the European Commission), 2007.
- Lamping, William V. Russia Seeks to Divide Europe With Pipelines, <http://ebe.org.pl/komentarz-tygodnia/russia-seeks-to-divide-europe-with-pipelines.html> (објављено 5. фебруара 2013; приступљено 15. новембра 2013.)
- Stojović, Jelena; Sanja Knežević, Aleksandar Bogdanović i Ivan Knežević. *Vodič kroz Dunavsku strategiju*. Evropski pokret u Srbiji, Beograd 2012.
- www.dunavskastrategija.rs (приступљено 16. новембра 2013.)

SERBIA AND THE DANUBE STRATEGY: A GEOPOLITICAL DISCOURSE

MILOMIR STEPIC

Institute for Political Studies

Svetozara Markovića 36, 11000 Belgrade, Serbia

milomir.stepic@gmail.com

SUMMARY: The EU Danube Strategy encompasses numerous proclaimed objectives and priority action areas. These are mostly related to economic growth, connecting the region in terms of traffic and transport, culture, education, environmental protection, etc. However, the Danube strategy is at the same time a means to realize geopolitical interests – primarily those of Germany. As the “giant in the heart of Europe”, Germany has established a relevant communicational and integrating Rhine–Maine–Danube traversal in order to expand its sphere of influence south-eastward. The Serbian Danube Region plays a major role in the Danube Strategy due to its intermediary position. The south stream of the Gas Strategy is complementary to the Danube Strategy. The stream route is planned to run through a broader Danube Region belt as well (South Stream Pipeline) but in the opposite direction. The Gas Strategy is an instrument of the Russian neo-Eurasian geopolitics of achieving connection with Germany in order to push the American influence out of Europe. Serbia has the geographic intermediary position predisposed for the realization of such a strategy. Yet Serbia can be used as an instrument for disabling the integrating effects of both the Danube and Gas Strategies. This would occur in case Serbia should become part of a new anti-German and anti-Russian sanitary cordon stretching from the Baltic Sea to the Mediterranean Sea.

KEY WORDS: geopolitics, trans-European diagonal, German interest, Danube Region, Serbia

БАЛКАНСКА ПАРАДИГМА

БЛАГОЈЕ С. БАБИЋ

blagosb@ptt.rs

САЖЕТАК: Географија и историја су определиле геополитички и геоекономски избор Србије: „балканска парадигма“. Чини се да је то једини пут да се савладају изазови Запада и Истока и да се земљи обезбеди одговарајуће место у Европи. Доследним остваривањем „балканске парадигме“ Србија – уместо да постане забачена периферија било Запада било Истока – могла би постати главни пример „паневропске синтезе“. Само у таквом оквиру Србија би могла рачунати на безбедно спољно окружење и унутрашњи мир који су нужне претпоставке за одговарајући друштвени и економски развој.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: „балканска парадигма“, „паневропска синтеза“, несврстаност, самоуправање

ПОЈАМ

Давно сам дошао на помисао да су нам Географија и Историја определиле избор: „балканска парадигма“. Имао сам доста основа да верујем да само доследно опредељење за овај избор може спасити Југославију.

Главни састојци „балканске парадигме“ су: „паневропска Швајцарска“ и „паневропска синтеза“. Место какво Швајцарска има на западу Европе између Латина и Германа, из аналогних разлога, Југославија је требало да има између Истока и Запада Европе. Као што је Швајцарска „синтетизовала“ друштвено-економску еволуцију Запада, Југославија је била предодређена да „синтетизује“ друштвено-економску еволуцију Европе [Бабић 1990: 169].

Нестанком Југославије нису, чини се, ишчезли разлози за „балканску парадигму“. Бившу заједничку државу наследила је Србија, која је и међународно-политички и друштвено-економски осакаћена Југославија. „Балканска парадигма“ остаје као један могући одговор Србије на тектонске промене до који је у међувремену дошло и на Истоку и на Западу Европе.

ПОРЕКЛО ПОЈМА

На помисао о „балканској парадигми“ као спасоносном решењу за Југославију дошао сам 1968. у Паризу где сам као стипендиста француске владе провео

један семестар. У то време Француску је тресла грозница изазвана „студентском револуцијом“. Управо по одлучујућем догађају „студентске револуције“, *la marée des Champs Elysées* („плима на Јелисејским пољима“), то јест по демонстрацијама на Јелисејским пољима око деветсто хиљада грађана у подршку генералу де Голу (Charles de Gaulle), позвао ме на разговор један од директора у тада највећој француској банци Société générale, иначе један од шест чланова штаба који је ову подршку организовао. Он ми је тада у својој кући изричито рекао:

„Југославија је за нас већа опасност него Совјетски Савез. Ми смо успели да објаснимо француском народу да совјетски систем није замена за капитализам јер је недемократски. Али нисмо успели да објаснимо француском народу да југословенски самоуправни систем није замена за капитализам. Самоуправљање је ипак демократски облик управљања. Он је у Француској интелигенцији наишао на подршку.“

У то време у Француској самоуправљање је ушло у моду. Једна од странака, Уједињена социјалистичка партија (Partie socialiste unifiée), тада на челу с Мишелом Рокаром (Michel Rocard), била га је унела у свој програм.

Тада сам први пут схватио да се самоуправним системом Југославија није сучелила само с Истоком него и са Западом. То ме је као грађанина Југославије било веома забринуло.

Кроз недељу дана био сам позван у Централну банку франкофонских земаља, у згради тик уз Јелисејску палату. Из те банке Француска је управљала својим бившим колонијама у Африци. Примео ме један од руководица. По завршетку стручног разговора, који је трајао један школски час, домаћин ми је одлучним гласом рекао:

„Ја имам да Вама кажем само једну ствар. Француска Југославију сматра непријатељском земљом. Југославија под маском несврстаности окупља наше бивше колоније и води их у борбу против нас“.

После овог другог разговора у Француској сам се сасвим отрезнио од југословенске успаванке о несврстаности и самоуправљању. Схватио сам да су управо самоуправљање и несврстаност, који су у Југославији званично сматрани њеним заштитним знаковима, у ствари каменови око врата који ће је одвући у понор. По повратку у Институт за међународну политику и привреду у Београду у првом приватном разговору изнео сам утисак стечен у Француској да би спас за Југославију био угледање на Швајцарску. На моју привремену срећу, упозорен сам да не заборавим да сам се вратио у земљу у којој је и даље на снази високи степен организованости слободе изражавања и да би ме предлагање било какве замене за несврстаност и самоуправљање могло стајати ослобађања од радног односа.

Да бих се заштитио од тога разика и истовремено предлагао заштитни појас против опасности које по Југославију носе несврстаност и самоуправљање, смислио сам замагљујући појам „балканска парадигма“, у коме се не помињу ни једно ни друго.

Потврду за оправданост „балканске парадигме“ нашао сам и у Швајцарској. Приликом учешћа на симпозијуму који је приредило Удружење економиста француског језика у Фрибуру у Швајцарској, домаћини су нас одвели у једну

цркву. На средишном стубу цркве стајала је месингана плоча на којој је исписана повеља о „историјском измирењу“ Швајцараца.

Након око три века узајамног сатирања, етничке заједнице које чине Швајцарску, схватиле су да тако разнородна земља није способна за „светску политику“ и да мора да гледа своја посла.

СРБИЈА И „БАЛКАНСКА ПАРАДИГМА“

Пошто је Југославија пропустила прилику да се спаси помоћу „балканске парадигме“, питање је да ли би она била решење за Србију? Мени се чини да би одговор могао бити потврдан.

Швајцарска је вековима била жртва сукоба између њених суседа, Латина и Германа. Њихови упади често су били узрок сукоба између заједница које данас чине Швајцарску. Након око три века узајамног сатирања, подстицаног споља, Швајцарци су имали довољно мудрости да реше унутрашње несугласице и да схвате да њихова земља не може да буде ни само латинска ни само германска, јер је и једно и друго. Истовремено, народносне заједнице које чине Швајцарску, схватиле су да тако разнородна земља није способна за „светску политику“ и да мора да гледа своја посла.

Швајцарска је остала једнако „отворена“ и према Латинима и према Германима. Али, ни у спољној ни у унутрашњој политици није опонашала ни једне ни друге. Политички систем Швајцарске садржи и представничку и непосредну демократију какву нема ни једна друга земља Запада. Захваљујући томе, она је постала оаза мира и политичког, економског, социјалног и културног развитака. Разноврсност која је вековима била њено проклетство, постала је њена предност [Бабић 1990: 170]. То што је оснивањем ЕУ Швајцарска заокружена са свих страна њеним чланица, а касније и чланицама НАТО пакта, и постала острво и у ЕУ и у НАТО окружењу, није изменило њен међународни положај нити угрозило њен унутрашњи развој. Швајцарска није до данас спремна да ту своју „изолатију“ замени за погодности дивовског „јединственог тржишта“ ЕУ нити за „заштиту“ НАТО пакта.

Истина, Швајцарци су имали срећу. После дуго времена и њихови суседи, Латини и Германи, схватили су да Швајцарска не може ни на Север ни на Југ. Друга срећна околност за Швајцарску је што је склоњена на врх Алпа, далеко од главних путева. Латини и Германи су најзад прихватили њену неутралност. Али, ваља имати у виду да су се Швајцарци одлучно борили да се њиховој држави призна неутралност.

Србија је, међутим, „кућа насред пута“. Преко њеног тла воде путеви између Истока и Запада и између Европе и Азије. Да ли ће Србија успети да обезбеди себи положај „балканске Швајцарске“ зависи, разуме се, од става Запада и Истока, с једне стране, и од понашања Србије, с друге стране. Питање је колико времена би требало Истоку и Западу да схвате да Србија не може ни на једну ни на другу страну. Истовремено, да би Србија успела да обезбеди себи положај

„балканске Швајцарске“, морала би да уложи одговарајући напор да га избори. Иако се одлуком Народне скупштине определила за неутралност, Србија не чини ништа да би га изборила.

ДА ЛИ СРБИЈА ИМА ПРАВУ ЗАМЕНУ ЗА „БАЛКАНСКУ ПАРАДИГМУ“?

Свети Сава нас је учио да је „Србија исток Запада и запад Истока“. Слава и милост нашем Светитељу, али у наше време Србија није ни Запад ни Исток. Судбина је Србе сместила на расед Европе, по коме се Европа дели на западну и источну – романско- германску на једној, и словенску на другој. По истом раседу иде и подела на римокатоличко-протестантску и православну Европу. Просторно одвојена од словенског океана, Србија није део Истока. Запад је не признаје за „Европу“, па није ни део Запада. У ствари, Србија је на источном рубу Запада и на западном рубу Истока, тамо где се додирују источна и западна тектонска плоча.

Дакле, на коју год би се страну данас определила, Србија би се нашла на рубу једне или друге тектонске плоче. Зна се да су увек треће и потреси најразорнији тамо где се тектонске плоче сударају. Другим речима, Србија мора да води рачуна о томе да није ни Исток ни Запад и да не може ни да опонаша ни један ни други, нити може да се затвори ни према једном ни према другом.

Западна Европа је имала социјалну еволуцију коју Србија не може поновити. Од почетка писане историје она има класно друштво: робовласништво, феудализам, капитализам. Класна подељеност је постала „природно стање“. То је имало и одређене економске последице, пре свега у погледу обезбеђивања производног рада. Србија је била спознала феудални облик друштва. Турска власт је уклонила домаћу феудалну класу. По уклањању турске власти остала је само једна класа: ситно слободно сељаштво. Подела на класе није доспела да постане „природно стање“. Зато није било могуће на исти начин обезбеђивати производни рад.

За разлику од Запада, који чине атомизована друштва, Србија је, као и друга словенска друштва органско друштво. Зато социјална солидарност има велику улогу. Класно раслојавање које је данас у току у Србији, носи озбиљне социјалне ризике. Тај ризик је утолико већи, што је класно раслојавање сурово. Првобитна акумулација у разореној привреди води стварању „лумпенкапитализма“ – танког слоја компрадорских капиталиста и масе „лумпенпролетаријата“. У таквом социјалном окружењу не треба очекивати општу друштвену сагласност у избору било унутрашњеполитичких било спољнополитичких решења

И најновија искуства показују да Србија не може просто преузимати западноевропску терапију за савладавање економске кризе. Ниједна од двеју главних теорија макроекономске регулације – кејнзовска и монетаристичка – срочене за потребе развијених привреда Запада, не може бити примењена на исти начин у мање развијеној привреди као што је српска.

За разлику од западне Европе, Србија нема с ким да дели трошкове сопствене првобитне акумулације капитала. На светском тржишту Србија се јавља у улози *price taker*-а, а не *price maker*-а као Западна Европа. На светском тржишту

Србија не може рачунати на страну субвенцију – преко утицаја на образовање односа размене – за своју производњу.

Да би изишла на крај с економским и социјалним недаћама, којима је и сама допринела, Србија мора рачунати, пре свега, на сопствене снаге. Између осталог, мора боље да схвати природу свог окружења како би постала способна да одговара на његове изазове. Она би то могла, чини се, доследном „балканском парадигмом“. И Србија је народносно и верски разнородна тако да ни она, као што није била ни Југославија, није способна за „светску политику“. По угледу на Швајцарску треба да гледа своја посла.

ИСКУШЕЊА

Народна скупштина је званично прогласила војну неутралност. Власти су се определиле за учлањење у Европску унију. С Истока је наговештена могућност за приступање Евроазијској заједници. Но, неутралност нема међународно признање. Учлањење у Европску унију је на дугом штапу. Евроазија је подухват још увек нејасних обриси. Очигледно, земља је пред тешким избором.

Велика невоља наше државе је што се судбоносне одлуке као што је избор будућег геополитичког и геоекономског усмерења доносе без одговарајуће припреме. У нас није направљена озбиљна анализа трошкова и користи ни за један од избора пред којима се Србија налази. И улазак у ЕУ и останак изван ЕУ имају и трошкове и користи. Не знамо који су и колики су ни какав је салдо једног и другог. Исти је случај и с неутралношћу и с Евроазијом. Јавно мњење нема уверљив ослонац за опредељивање за било који избор.

Иступање с поставком да је „пут у Европу“ једини избор скупо је стајало Србију. Она је тиме битно ограничила своју преговарачку моћ и постала подложна притисцима, уценама, ултиматумима најмоћнијих чланица Европске уније. Власти су изгубиле из вида да су најутицајније чланице Европске уније, државе с дугим освајачким искуством. Освајачи увек мало цене народе који се лако покоре. Према томе, последња ствар коју је требало учинити је „стављање свих јаја у исту корпу“. Чак и кад би било сасвим неспорно да је „пут у Европу“ најбољи избор, Србија не би смела да се представља као држава која нема другог избора.

При избору опредељења у данашњим околностима Србија мора повести рачуна особито о два чиниоца која војују за њену неутралност: поход Запада на Русију и поход Турске на Балкан.

а) Посебно велика невоља с којом се Србија данас суочава у тражењу излаза из геоекономске слепе улице је што се налази на подручју преко кога Запад врши поход на Исток, према границама Русије. По Степићу, „У том геополитичком контексту би требало схватити ратну деструкцију јужнословенске државе, коју је Запад ради својих интереса после Првог светског рата створио, после Другог светског рата – у незнатно промењеним просторним габаритима реконструисао, а после Хладног рата и престанка сопствених потреба за њеним постојањем – расточио. Њеним фрагментима намењено је безалтернативно

укључивање у евроатлантске интеграције (ЕУ и НАТО), али различитим темпом. ... Србија, краткорочно посматрано, има тренутно само један пут – да не буде баријера том мегагеополитичком пројекту и изразито снажном светском полу моћи. Сматра се да би свака друга опција објективно имала катастрофалне последице.“ [Степић 2005: 10].

б) На простору Балкана „сударају се утицаји четири Велика њросѿора“. Најважнији су *Евроазија* (Русија) и *Mittleeuropa* (Немачка). Између њих је *санѿиѿарни кордон* – Средња и Источна Европа. На геопростору на коме се налази Србија, важан чинилац је *аѿѿланѿизам*. Традиционално његови носиоци су Велика Британија и Француска, а данас су то САД. Најзад, одупирући се атлантизму, Немачка настоји на свом традиционалном опредељењу – „продор на Исток“ (*Drang nach Osten*), то јест на Балкан, Малу Азију и Блиски Исток“ [Секуловић и Гиговић 2008; Гајић 2013: 436].

Балканско полуострво постало је подручје „судара два основна облика хришћанства и ислама, који су трагично раздрли и сукобили словенски и превасходно српски живаљ. То је простор најдубљег продора ислама у Европу, најдубљег досега католичког мисионарства на југоистоку, те најзападнијих утврда православног света“. [Калајић 1995; Гајић 2013: 437] Да по Србе невоља буде већа, њихове земље су у средишту сукоба геополитичких интереса моћних чинилаца. „Испрва издробљене и потиснуте у својеврсни ‘геополитички гето’, те окружене здруженим деловањем атлантиста и ‘мителеуропљана’, српске земље се постепено претварају у простор њихових међусобних размирица услед све већег супротстављања њихових интереса“. [Гајић 2013: 438] Евроазијски континенталисти, који су крајем 20. века одбачени далеко од Балкана, знатним делом и својом заслугом, покушавају да се врате. Но, на пут им се испречила „Нова Европа“, као „санитарни кордон“. Главна сврха је да се Русија истисне из Европе, посебно да се спречи њен могући савез с Намачком [Гајић 2013: 438].

Нови чинилац је „неоосманизам“. Под скутом САД он настоји да продре у Европу. Уколико би Турска била примљена у ЕУ, природа ЕУ би се из темеља променила [Гајић, 2013: 439]. „Уколико би Србија ушла у ЕУ, у којој је и Турска, преко Србије би у Европу улазиле анадолске и блискоисточне масе у просторе Централне Европе. У таквој Европи, услед демографских и миграционих процеса, од Србије би након неколико деценија мало шта остало“. [Гајић 2013: 440]. С обзиром на начела слободе кретања људи и капитала, с Турском у ЕУ, за око пола века у свим словенским балканским државама Словени би изгубили већину. То важи и за све српске земље. Очување суверености, која би омогућила неутралност, услов је да Срби не постану мањина у својим земљама.

МОГУЋИ ИЗЛАЗ

Свака земља, без обзира на географске, демографске и економске размере мора градити стратегију за суочавање с геополитичком и геоекономском стварношћу. Србија не може бити изузетак. Постоји један економски закон који де-

лује безизузетно као закон земљине теже: Све има цену, а сваку цену неко мора да плати.

Истина, једно је шта би био најбољи избор, а друго је колико је Србија данас у могућности да одлучује о својој судбини. Колико год то било тешко, Србија не сме своју судбину препустити у туђе руке. Ко не храни своју војску, храниће туђу. Треба следити савет Светог Саве од пре више од седамсто година: „Ми морамо бити само своји, или нас неће бити“.

При датом геополитичком усуду најсрећније решење за Србију била би образовање „Словенске заједнице“, која би потом са Западноевропском заједницом направила свеевропски *modus vivendi*.

Друго решење било би непосредно образовање Све-Европе, то јест заједница која би обухватала све државе између Владивостока и Даблина.

У оба случаја ишчекао би расед који дели Европу на Исток и Запад. Под тим условом Србија не би била жртва померања европских геополитичких тектонских плоча. Невоља је што на стварање „Словенске заједнице“ и „ПанЕвропе“ Србија може да утиче колико и на месечеве мене.

Теоријски, могућа замена за „Европу“ била би „Евроазија“. Ово решење за сада није било на дневном реду ни једног органа власти у Србији. Под којим условима би, дакле, Србија могла да рачуна на придруживање „Евроазији“? Разуме се, само уколико би се на одговарајући начин променио однос снага у Европи. Али, с тим не треба рачунати за догледно време.

При данашњем односу снага у Европи најбоље решење за Србију, на које би она ипак могла да утиче, под условом опште сагласности свих друштвених чинилаца у самој Србији, била би „балканска Швајцарска“, то јест међународно призната неутралност [Бабић 1990: 169–187]. Неутралној Швајцарској не смета што је острво и у оквиру НАТО-пакта и у оквиру Европске уније. Управо у таквом окружењу постала је пример земље благостања.

У сваком случају, да би опстали, Срби се морају најпре усправити. Кад их је сместио наред Балкана, Свевишњи их је осудио да се могу ослањати само на сопствене снаге. Не смеју никада заборавити поруку коју је пре две и по хиљаде година оставио велики старогрчки мислилац Сократес:

„Слобода је за онога ко је способан да је освоји“.

ЗАКЉУЧАК

Географија и историја су определиле геополитички и геоекономски избор Србије: „балканска парадигма“. Чини се да је то једини пут да се савладају изазови Запада и Истока и да се земљи обезбеди одговарајуће место у Европи. Доследним остваривањем „балканске парадигме“ Србија, уместо да постане забачена периферија било Запада било Истока – могла би постати главни пример „паневропске синтезе“. Само у таквом оквиру Србија би могла рачунати на безбедно спољно окружење и унутрашњи мир који су нужне претпоставке за одговарајући друштвени и економски развој.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бабић, Благоје. Србија и Евроазија: геоекономска страна. У: Миломир Степић и Живојин Ђурић, *Србија и евроазијски геополитички историјат*. Институт за политичке студије, Београд 2013, стр. 407–426.
- Гајић, Александар Саша. У геополитичком процепу: Србија између Европске уније и Евроазијског савеза. У: Степић, Миломир и Ђурић, Живојин (приређивачи). *Србија и евроазијски геополитички историјат*, Институт за политичке студије, Београд 2013, стр. 435.
- Калајић, Драгош. За српску геополитику, *Тајна Балкана*, СКЦ, Београд 1995, стр. 226.
- Секуловић, Драгољуб, и Љубомир Гиговић. Европска компонента геополитичког положаја Србије, *Војно дело* (Београд) 3/2008, стр. 12.
- Степић, Миломир. *Геополитика неоевроазијства – позиција српских земаља*, Институт за политичке студије, Београд 2013.
- Babić, Blagoje. Jedan mogući odgovor Jugoslavije na integracije u Evropi: 'To valkaniko paradigma', *Međunarдни проблеми*, 1990, br. 2, str. 169–186. стр. 169.
- Stević, Milomir. Geopolitička orijentacija Srbije: evroatlantizam i/ili evroazijstvo, *Megatrend revija* (Beograd), vol. 2 (2005), № 2.

THE BALKAN PARADIGM

BLAGOJE S. BABIĆ
blagosb@ptt.rs

SUMMARY: Geography and history have determined the geo-political and geo-economic choice of Serbia: the “Balkan paradigm”. It seems that this is the only way to successfully check the challenges of the West and of the East, and to insure an adequate position for the country in Europe. By a consequent realization of the “Balkan paradigm”, instead of being a remote periphery either of the West or of the East, Serbia could give an example of a “pan-European synthesis”. Only in such a framework could Serbia hope for a secure external environment and internal peace – the necessary prerequisites for desirable social and economic development.

KEY WORDS: “Balkan paradigm”, “pan-European synthesis”, non-alignment, self-management

ГЕОПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ НА ПОЧЕТКУ 21. ВЕКА КАО ЕЛЕМЕНТ СТРАТЕШКОГ КОНТЕКСТА

ДУШАН ПРОРОКОВИЋ

prorokovic@yahoo.co.uk

САЖЕТАК: Приликом утврђивања различитих државних стратегија, стратешки контекст се може посматрати на два начина. Прво, као задата вредност, коју одређује постојеће окружење у коме се одвија стратешки процес, односно простор у коме се стратегија примењује. У том случају, стратешки контекст је ограничавајући фактор. Друго, може се посматрати као окружење које управо стратешким процесом треба мењати. Геополитички положај земље представља део стратешког контекста, а позиција Србије по овом питању је лоша. У последњој деценији 20. и првим деценијама 21. века сведоци смо својеврсног геополитичког повлачења Србије, услед чега се зона контроле континуално просторно смањује, а као последица тога се јавља и процес претварања зона утицаја у зоне занимања. У овом раду се разматрају мере које различите стратегије треба да садрже како би дошло до побољшавања геополитичког положаја земље, па самим тим и укупног стратешког контекста.

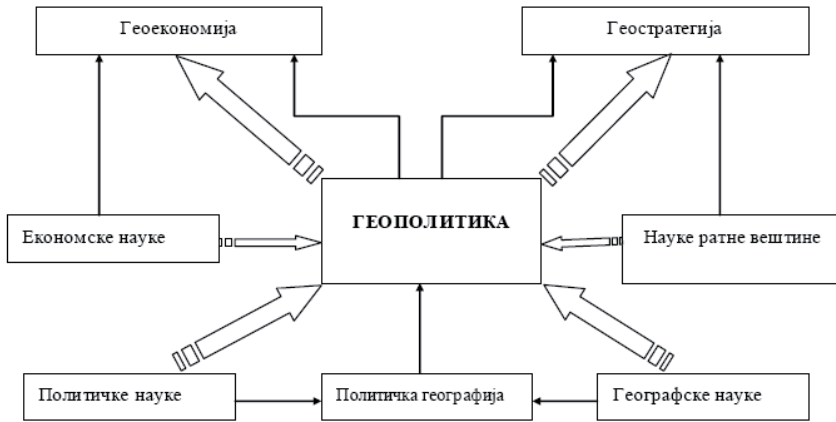
КЉУЧНЕ РЕЧИ: геополитика, стратешки контекст, геополитичка жаришта, развој

ГЕОПОЛИТИКА И СТРАТЕГОЛОГИЈА

Појам геополитика представља кованицу од две грчке речи: *ἔο* (гр. *ἔω*; у преводу земља, земаљско) и *πολιτική* (грч: *πολιτική*; скуп принципа којима се усмеравају и ограничавају процеси и активности у циљу остваривања дугорочних циљева). Из назива проистиче како је циљ геополитике да политичке процесе и активности смести у одређени географски простор. Овај простор је опет одређен физичко-географским и друштвено-географским факторима, који утичу на политичке процесе и појаве. Најчешће је то држава, са својом територијом унутар утврђених граница и становништвом које ту територију насељава.

Немачки истраживач Карл Хаусхофер (Karl Haushofer) као предмет проучавања геополитике означио је „простор с гледишта државе“ [Грчић 2000: 38]. Посматрајући геополитику кроз дефиницију српског географа Миломира Степића као „научну дисциплину која проучава улогу и значај физичко-географских и друштвено-географских чинилаца у политичким појавама и процесима“ [Степић 2004: 305], Зоран Килибарда детерминише четири основне групе главних задатака геополитике: „а) утврђивање корелација између појединих политичких појава и процеса и физичко-географских и друштвено-

ОДНОС ГЕОПОЛИТИКЕ И ОСТАЛИХ НАУЧНИХ ДИСЦИПЛИНА

[Килибарда и др. 2006: 12]

географских карактеристика простора на којем (или у вези с којим) се те појаве испољавају или су се испољавале; б) испитивање постојања узрочно-последичне повезаности одређених политичких појава и процеса и њихових физичко-географских и друштвено-географских корелата; в) идентификовање склопова (комбинација) физичко-географских и друштвено-географских карактеристика простора који значајно утичу на одређене политичке појаве и процесе; г) прогнозирање настајања одређених политичких појава и токова политичких збивања на основу перцепције актуелних физичко-географских и друштвено-географских параметара и процене трендова и динамике њихових промена“ [Килибарда и др. 2006: 11].

Амерички политиколози Чарлс Кегли (Charles Kegley) и Јуџин Виткоф (Eugene Wittkopf) геополитику описују као „теоретску поставку по којој на спољну политику држава утиче њихов положај, природна богатства и физичка околина“ [Kegley i др. 2004: 126]. За српског географа Мирка Грчића „геополитика истражује место одређене државе на политичкој карти света и одговарајућих географских региона, с циљем да укаже на најповољније облике и начине за њен развој и функционисање. Она је окренута ка будућности. Као наука о националној стратегији она је рационална основа политичког положаја државе. Геополитика је „национални пројект“ и „национална стратегија“, која је у историји сваке државе важнија од било којег владиног плана или партијске платформе“ [Грчић 2000: 86]. Према руском научнику Александру Дугину „геополитика је наука како владати“, мада он истовремено и упозорава да је геополитику „боље не поредити с наукама, него са системима наука“ [Дугин 2004: 25, 23]. „Узимајући у обзир све наведене дефиниције и описе, може се закључити да геополитика представља и системски приступ у утврђивању зона контроле, утицаја и занимања на одређеном простору, у циљу осигуравања државне безбедности, друштвеног развоја и економске стабилности“ [Пророковић 2012: 28].

Појам стратегија такође долази из грчког језика и представља кованицу од две грчке речи: *στρατος* = војска и *αγω* = водим. [Оцић 2004: 2] Зато би се изворно значење појма стратегија могло превести као „руковођење војском“. Дисциплина која се посебно бави стратегијама – стратегологија – настала је као грана војне науке и бавила се планирањем и извођењем рата. Стратегија је општи план мера и активности, које се дефинишу зарад остваривања утврђених циљева. Временом је ушла и у друге природне и друштвене науке. Роберт Стојкерс (Robert Steukers) дефинише и геополитику као стратегију, односно као „дисциплину, ретко признату као такву, која обједињује политичку стратегију са чисто научним елементима“ [Гаврић 2003: 34].

Часлав Оцић напомиње да „треба правити разлику између три суштинске димензије стратегије. То су: 1. *Стратешки процес* – одговара на питања *како, ко и када*: Како је и како би требало стратегија да буде сачињена, анализирана, сањана, формулисана, примењивана, мењана и контролисана? Ко су учесници? Када треба да се десе неопходне активности? Производ стратешког процеса је 2. *Стратешки садржај* – одговара на питање *шта* је и шта треба да буде стратегија за појединца, домаћинство, посао, фирму, привредни сектор, локалну заједницу, регион, националну привреду, глобалну компанију, макрорегионалну интеграцију, ... 3. *Стратешки контекст* – показује *где*, у коме окружењу, тече стратешки процес, односно где је уклопљен стратешки садржај. Процес, садржај и контекст нису делови него *димензије* стратегије. Из чињенице да је стратегија тродимензионалан феномен следи да све три димензије треба разматрати *истовремено*“ [Оцић 2004: 7].

Дакле, уколико стратешки контекст посматрамо као окружење у коме се одвија стратешки процес, односно простор у коме се стратегија примењује, онда је геополитички положај земље један од незаобилазних елемената у поступку утврђивања свеобухватне стратегије развоја Србије. С једне стране, приликом писања стратегија у различитим областима мора се узети у обзир постојеће стање и сва ограничења која из тога проистичу. С друге стране, предвиђеним мерама у дефинисаним стратегијама се може утицати на правац активности и тако мењати стратешки контекст. У том случају, стратегија развоја би утицала на промене и одређивала стратешки контекст, а не би дозволила да буде сапета постојећим неповољним околностима.

ГЕОПОЛИТИЧКА ЖАРИШТА НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ

Србија је, у геополитичком смислу, значајна земља¹. Међутим, то што је једна земља геополитички значајна, не значи и да је њен геополитички положај

1 О геополитичком значају Србије више се може пронаћи у: Aleksis Trud. *Geopolitika Srbije*. Službeni glasnik, Beograd 2007; Миломир Степић. *Српско политичко-геополитичко политичко*. Јантар група, Београд 2004; Душан Пророковић. *Геополитика Србије: положај и перспективе на почетку XXI века*. Службени гласник и Геополитика, Београд 2012; Милош Кнежевић. *Мозаик геополитике: идентитет-трансзиција-српско политичко*. Институт за политичке студије, Београд 2008.

добар. Геополитички положај Србије на почетку друге деценије 21. века је лош, што је резултат утицаја већег броја спољних и унутрашњих фактора.

На Балкану се преплићу различити геополитички и цивилизацијско-религијски интереси, па је ово зона великих (гео)политичких потреса. Четири значајне геополитичке концепције – атлантизам, евроазијство, (средњоевропски) континентализам и неоосманизам, показују занимање да на српском етнопростору (који је значајно шири од територије Републике Србије) успоставе зоне контроле, утицаја или занимања.

Током деценија, атлантистички концепт је показивао сталну заинтересованост за простор Балкана. За Алфреда Мехена (Alfred Thayer Mahan) то је био простор који залази у унутрашњост приобаља и преко којег се протезала „геополитичка анаконда“ којом је требало окружити телурократске центре моћи, па се његовом контролом чувала доминација на мору [Mahan 2005: 25, 30, 63–65]. Према тезама Халфорда Макиндера (Halford John Mackinder) простор који насељава српско становништво је интегрални део „унутрашњег полумесеца“ (Inner Crescent) који окружује „Срце континента“ (Heartland) [Mackinder 2009: 34–83, 109–115], а за Николаса Спјукмена (Nicholas John Spykman) ово је „Ободни простор“ (Rimland) који је чак важнији и од „Срца света“ [Spykman 2008: 15–46]. „Да би се окружила Евроазија било је неопходно контролисати Балкан, а с обзиром на цивилизацијску блискост балканских Срба и Руса, као кључног народа Евроазије, требало је посебну пажњу обраћати на Србију, због чега се ова земља често налазила у (гео)политичком фокусу САД и Велике Британије. Атлантистички страх да би Русија могла преко Србије да расцепи ‘геополитичку анаконду’, пробије окруживање ‘унутрашњим полумесецом’ и дезинтегрише ‘Ободни простор’, узроковали су неповољно постављање атлантистичких центара према Србима много пута у историји“. [Пророковић 2012: 218].

За заступнике евроазијске концепције, Балкан је био погодан простор за супротстављање атлантизму због бројности православних хришћана и културно-религијске везаности за Москву. Због тога се управо на овом подручју могла пресецати „геополитичка анаконда“, после чега би евроазијски континентални центри моћи обезбедили приступ „топлим морима“ [Пророковић 2012: 445–447]. У плановима средњоевропског континентализма (аустроугарског, пруског, немачког...) Србија је остала незаобилазна због две ствари: контроле балканске геополитичке вертикале која се пружа моравско-вардарском трансверзалом, а која је природан пут спајања средње Европе с Блиским истоком; и контроле дела доњег тока Дунава. Контрола српског етнопростора је предуслов за средњоевропски континентализам, како би се успоставио својеврсни монополистички положај у контроли друмских, железничких и речних саобраћајних коридора од континенталног значаја, а који спајају по хоризонтали црноморски басен на истоку, са северним Атлантиком на западу, односно Балтичког мора на северу са Егејским морем на југу по вертикали [Пророковић 2012: 448–458].

Што се неоосманизма тиче, коначним одбацивањем Ататуркове кемалистичке спољнополитичке доктрине и установљавањем исламског фактора као

интегралног стуба неоосманистичког геополитичког концепта, Турска је од деведесетих све активнија и агресивнија у наступу на Балкану. Неоосманизам је широко поставио своје циљеве, покушавајући да оствари зоне контроле и утицаја у широком луку од Синкјанга на истоку, до Цазинске Крајине на западу, што је преамбициозно и нереално. Исувише је ограничавајућих фактора, како унутар саме Турске (етничка нехомогеност, отворено курдско питање, сукоб између модерног и традиционалног...), тако и ван ње (на овом простору се шире и интересне сфере других регионалних сила и геополитичких играча), због чега је вероватно да ће се неоосманизам у пуној мери испољити само у одређеном регионалном оквиру. Због тога Балкан све више заузима централно место у спољној политици Турске [Танасковић 2010: 27–86].

Често су, као последица велике борбе крупних геополитичких играча, на Балкану остајали несређени међуетнички и међудржавни односи. Током последњих деценија 20. и прве деценије 21. века, показало се да српски геополитички циљеви нису били у сагласности са циљевима чак три, од наведене четири геополитичке концепције (атлантизма, средњоевропског континентализма и неоосманизма), услед чега је дошло до значајне ерозије геополитичког положаја земље. Србија је била принуђена на геополитичко повлачење, па се зона контроле континуално просторно смањује, а као последица тога се јавља и процес претварања зона утицаја у зоне занимања.

Унутрашњи фактори геополитичког повлачења су: политичка конфузија, економска девастација, демографски пад, повећавање безбедносних изазова и слабљење институција. Политичка конфузија се пре свега односи на непостојање јасне стратегије о томе у ком правцу треба развијати земљу. У сто шест различитих стратегија које је усвојила Влада Републике Србије, честе су нелогичности и неусклађености, а још чешће се дешава да се у политичкој пракси већи део планираног уопште не примењује! Економски модел заснован на постулатима либералног капитализма је потрошен и узроковао је развој процеса економске девастације Србије. Иако је, у одређеној мери, позиција у којој се Србија налази слична положају осталих источноевропских држава, [Hofbauer 2003: 203–207] геополитички изазови с којима се земља суочава, могу утицати да последице економске кризе произведу знатно неповољнији ефект у Србији, него у већини других држава источне Европе.

Што се демографских показатеља тиче „становништво Србије у целини (без територије Косова и Метохије) не обезбеђује просту репродукцију још од 1956–57, тј. од краја кратког периода ‘експлозије рађања’ као реакције на ратом одложени фертилитет. Другим речима, од тада почиње популациона регресија земље, која се није одразила и у апсолутном смислу све до почетка 1990-их само захваљујући наслеђеној старосној структури (велике ‘бејби-бум’ генерације и њихови директни потомци). Услед демографске инерције, ни у најбољем могућем сценарију (синхронизована примена најширег спектра позитивних мера популационе политике) не може се спречити смањење и старење популације Србије у овом веку – најмање за милион становника средином века, а највероватније за чак два милиона, уз рапидан пораст броја и удела старих“ [Никито-

вић 2013: 55]. Ово доприноси депопулацији целих региона, претежно у пограничним областима, што доноси сасвим нове безбедносне изазове.

Услед претензија и утицаја спољних фактора, као и деловања унутрашњих фактора, на територији Србије је отворено пет геополитичких жаришта, а једно то може постати у догледној будућности: Косово и Метохија (део ширег албанског питања, стварање вештачке државе чиме се продужава српско–албански спор и на будуће деценије, зона раста екстремизма), Рашка област (нарушени међуетнички односи, раст верског екстремизма), Бујановачко–прешевска област (нарушени међуетнички односи, исказивање намере да се Бујановац и Прешево прогласе „Источним Косовом“), Тимочка Крајина (отварање тзв. влашког питања), Војводина (појава сепаратизма и стварање политичке нестабилности кроз конструисање сталних спорова на релацији Београд–Нови Сад) и Топлички крај (као потенцијално жариште – економски девастирано подручје изложено галомирајућој депопулацији). Чак четири од набројаних шест жаришта су лоцирана у јужном (југоисточном и југозападном) делу земље, због чега су потенцијално угрожени комуникацијски правци моравско–вардарском трансверзалом ка Егејском мору и долином Лима ка јадранском приобаљу.

ГЕОПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ КАО СТРАТЕШКИ КОНТЕКСТ

Текући геополитички положај, као окружење у којем се одвија стратешки процес, је неповољан. Даљи притисци спољних фактора (нова фрагментација земље, ескалација сукоба у наведеним геополитичким жариштима...) и неповољно деловање унутрашњих фактора (још већа политичка конфузија, наставак досадашње економске политике, нови демографски пад, итд.) могу учинити и да дође до даљег нарушавања геополитичког положаја државе.

У односу на спољне факторе који детерминишу геополитички положај Србије, неопходно је тежити приближавању евроазијству и усклађивању сопствених циљева са циљевима ове геополитичке концепције, једине која не показује несагласје с геополитичким циљевима Србије. У том контексту, Србија треба да се позиционира као контактна зона између Јадранског и Црног мора, транзитни саобраћајно–енергетски коридор, преко чије територије ће пролазити неколико комуникацијских праваца и цеговода од континенталног и регионалног значаја. Уз балканску геополитичку вертикалу, која се протеже моравско–вардарским правцем, ослањањем на евроазијство би се утицало и на конструисање балканске геополитичке хоризонтале. Поред гасовода Јужни ток, нафтовода СРОТ², паневропског Коридора VII који се протеже током Дунава и Коридора X који спаја Београд и Ниш са Софијом, преко Сићевачке клисуре, и Солунском долином Јужне Мораве и Вардара, Србија би могла постати, стварањем коридора Бургас–Ниш–Бар, као и успостављањем комуникацијских праваца

2 СРОТ је скраћеница направљена од почетних слова имена градова између којих би се протезао овај нафтовод: Constanța–Pančevo–Omišalj–Trieste.

Констанца–Београд–Бар и Будимпешта–Београд–Бар, једно од најзначајнијих саобраћајно–енергетских чворишта у Европи.

Поред тога, у циљу заустављања геополитичког повлачења, неопходно је и преbacити геополитичко тежиште с територије Србије на територију суседних држава и по овом питању користити у великој мери српско становништво као геополитички фактор. У различитим ситуацијама, по различитим питањима и на различитим географским подручјима морају се и примењивати различите стратегије: негде то треба да буде веће културно–просветно присуство, негде чвршће економско повезивање, а негде вршење сталног политичког притиска. Већину својих активности Србија треба да усмери ка Црној Гори и Републици Српској, а мора се остварити и значајније присуство у Македонији. Уколико се геополитичко тежиште пребаци на територију других држава, онда се стичу услови за сређивање унутрашњих прилика у Србији и јачање сопствене политичке, војне и економске моћи.

У односу на унутрашње факторе, а у циљу санирања геополитичких жаришта, неопходно је у израдама стратегија осавремењавања инфраструктуре, економског развоја и спречавања депопулације посебну пажњу обратити на регионе: Врањске котлине, долине Јужне Мораве, Топличког краја, Тимочке Крајине и дела Подунавља од Великог Градишта па низводно до границе с Бугарском, долине Нишаве од Ниша до Пирота, централних делова Србије који се налазе у четвороуглу Крушевац–Краљево–Чачак–Крагујевац, целокупне долине Дрине где би се посебна пажња обратила на Горње Подриње, Пештерске висоравни и северозападног дела Рашке области, као и посебно општина Трговиште, Куршумлија и Пријепоље.

„Паралелно с овим, требало би спроводити и процес пресељавања институција од националног значаја из Београда у остале градове. Овим процесом би били обухваћени Врање, Зајечар, Прокупље, Куршумлија, Пријепоље, Прибој, Сомбор, Сремска Митровица, Кикинда, Косовска Митровица, Брчко и Требиње, али би он пре свега требало да буде усмерен на стварање чврсте унутрашње геополитичке вертикале која би се протезала у правцу север–југ по линији Нови Сад–Београд–Крагујевац–Ниш. Србија би била земља са „четири престонице“, а поред главног града – Београда – у којем би било задржано седиште председника Републике Србије и Владе Србије (и већине министарстава), престонице би још били и: Нови Сад, Крагујевац и Ниш. Нови Сад би био „правосудна престоница“ и у њему би се налазили, поред надлежног министарства, још и седишта свих државних правосудних институција (Уставни суд, Врховни суд, Републичко јавно тужилаштво); Крагујевац би био „законодавна престоница“ и у овом граду би се налазила Народна скупштина Републике Србије; Ниш би био „војна престоница“ Србије, и поред надлежног министарства, у овом граду би било и седиште генералштаба, војних научних и образовних институција“. [Пророковић 2012: 738–739].

Да би се спречио развој неповољних околности „стратегија треба да створи (‘сопствене’) околности, уместо да буде заробљена околностима које затиче. Укратко, контекст се може одредити уместо да се пусти да он одређује.“ [Оцић

2004: 8]. Стратегије које се дефинишу, као и једна – кровна – развојна стратегија, морају бити усмерене ка поправљању геополитичког положаја Србије кроз мењање постојећих околности и трендова.

ЛИТЕРАТУРА

- Гаврић, Томислав. *Речник геополитичког мишљења*. Ленто, Београд 2003.
- Грчић, Мирко. *Геополитичка географија*. Географски факултет, Београд 2000.
- Дугин, Александар. *Основи геополитике, књига 1, Геополитичка будућност Русије*. Еко-прес, Зрењанин 2004.
- Килибарда, Зоран и Милан Мијалковски. *Геополитика и тероризам*. Научна књига и Академија за дипломатију и безбедност, Београд 2006.
- Кнежевић, Милош. *Мозаик геополитике: идентитет – транзиција – српско мишљење*. Институт за политичке студије, Београд 2008.
- Никитовић, Владимир. Популациона регресија Србије. *Геополитика*, год. 14, број 68 (новембар 2013): 54–58.
- Оцић, Часлав. Белешка о стратегиологији. *Економски погледи*, Год. 4, № 1–2 (2004): 1–8.
- Пророковић, Душан. *Геополитика Србије: положај и перспективе на почетку XXI века*. Службени гласник и Геополитика, Београд 2012.
- Степић, Миломир. *Српско мишљење – геополитичко мишљење*. Јантар група, Београд 2004.
- Танасковић, Дарко. *Неосманизам: доктрина и геополитичка пракса*. Службени гласник и Службени гласник Републике Српске, Београд и Бања Лука 2010.
- Hofbauer, Hanes. *Proširenje EU na istok: od Drang nach Osten do integracije periferije u EU*. Filip Višnjić, Beograd 2004.
- Kegli, Čarls; Vitkof, Judžin. *Svetska politika: trend i transformacija*. Prometej, Beograd 2004.
- Mahan Alfred T. *The Problem of Asia and Its Effects upon International Policies*. [unabridged facsimile of the First edition] Adamant Media Corporation, London 2005.
- Makinder, Halford Dž. *Demokratski ideali i stvarnost*. Metaphysica, Beograd 2009.
- Spykman, Nicholas J. *America`s Strategy in World Politics. The United States and the Balance of Power*. Second paperback printing. Transaction Publishers, New Brunswick (New Jersey) 2008.

SERBIA'S GEOPOLITICAL POSITION AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY
AS AN ELEMENT OF THE STRATEGIC CONTEXT

DUŠAN PROROKOVIĆ
prorokovic@yahoo.co.uk

SUMMARY: In determining different national strategies, the strategic context can be considered in two ways. First, as a given value determined by the current environment in which a strategic process is taking place (that is the area in which the strategy is applied). In this case, the strategic context is the limiting factor. Second, the strategic context can be considered as an environment that needs to be changed by the strategic process. The geopolitical position of the country is a part of its strategic context, and in this sense the position of Serbia is poor. We are witnessing, in the last decade of the XX century and the first decade of the XXI century, a kind of a geopolitical retreat of Serbia. As a result the zone it is controlling is continuously decreasing, consequentially converting zones of influence into zones of interests. This papers deal with the measures that different strategies should include in order to improve the geopolitical position of the country, and hence the overall strategic context.

KEYWORDS: geopolitics, strategic context, geopolitical hotspots, development

ДУГОТРАЈНА ДВОГЛАСНА МУЗИКА ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ РИТМА БУДУЋНОСТИ У ВРЕМЕ ИСТОРИЈСКЕ ДЕМИСИЈЕ СВЕТСКОГ СИСТЕМА

ЉУБОМИР КЉАКИЋ

ljubaark@eunet.rs

САЖЕТАК: Светска историја, са свим својим облицима, односима, цивилизацијама и културама, јесте посебно комплексна структура која ритмички испишује сопствену таласну путању унутар апстрактног обрасца универзалне историчности. То је образац таласа дугог трајања који називамо историјом. Начело историчности је универзално. Светско друштво уопште и свако данашње појединачно друштво, интегрисани су у савремени светски (капиталистички) систем од самог његовог почетка. Структурна својства светског (капиталистичког) система одредиле су посебне историјске путање свих формативних чинилаца његовог структурисања током протеклих 500 година. Од 1973–1974, систем се налази у процесу своје историјске демисије и транзиције према неком новом, не нужно бољем, али свакако другачијем историјском систему. Постоји висок степен вероватноће да ће се историјски нови светски систем успоставити и стабилизovati око године 2050. Будућа својства историјски новог светског система, односно будућа конфигурација свих данас постојећих друштвених облика и односа, зависе од одлука које људи данас доносе и активности које данас предузимају. Фундаментални проблеми који се отварају у вези с људским изгледима за будућност, у овом раду разматрају се са становишта *инџејерисане социјалне науке*, с слонцем на њену стратегију истраживања, методологију и категоријални апарат – Вернадски, Кондратјев, Пригожин, Бродел, Волерстин и други аутори.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: структура, комплексни систем, таласно кретање, дуги таласи, криза, транзитно раздобље, светски систем, историјска демисија светског система, година 2050.

Познавање наше историје захтева да гледамо унапред, у будућу историју. Оно што се још није догодило, оно што је испред нас такође припада потпуности историје и спознању истинитости о њој.

Димитрије Митриновић, 1933. [Митриновић 1991, III: 120]

Кажу да постоји југословенска пословица која гласи:
'Једина апсолутно сигурна ствар јесте будућност, јер се прошлост стално мења.'
Имануел Волерстин, 1999. [Wallernstein 1999: 1]

1.

Начело историчности има универзално значење. Оно је својство самог универзума па следствено и сваке од његових манифестација – сваког облика, сва-

ког агрегатног стања и сваког кретања. *Универзум је динамична, комплексна, самоорганизујућа, историјска просјорновременска структура, која се креће и ритмички вибрира по коначно бесконачном таласном обрасцу смењивања таласа настајања, развоја и несћајања*¹. Зато начело историчности не оставља

1 Да је таласно кретање фундаментално својство природе и њеног ритма сазнали смо захваљујући резултатима истраживања феномена *свјетлости*. Две главне теорије о природи свјетлости, постављене већ на почетку ових истраживања у модерном времену, обележиле су читаву историју тих постигнућа, све до тридесетих година 20. века, али и до данас. Обе теорије биле су постављене у истом иницијалном моменту. Наиме, између 1665. и 1672. године, Исак Њутн (Isaac Newton) је поставио *корпускуларну теорију свјетлости*, док је холандски математичар, астроном и физичар Кристијан Хајгенс (Christian Huyghens, 1629–1695) 1678. у делу *Расправа о свјетлости* (*Traité de la Lumière*) развио теорију о *таласној природи свјетлости*. Овај Хајгенсов капитални рад објављен је 1690. Од тада па до прве половине 20. века историја истраживања природе *свјетлости* и сама је описала занимљиву *таласну иутицају*: од свјетлости која је честица (Исак Њутн, 1642–1727), која се понаша као талас (Хајгенс); до свјетлости која је талас (Џејмс Кларк Максвел, James Clerk Maxwell, 1831–1879), који се понаша као честица (Алберт Ајнштајн, Albert Einstein, 1879–1955). Ајнштајн је својом *теоријом релативитета* (1905) показао да се свјетлост под извесним условима понаша као талас, а под неким другим условима као честица. Стога је било потребно обезбедити теорију на основу које се недвосмислено може *предвидјети* када и под којим условима се манифестује једно, а када и под којим условима друго својство. Експериментална посматрања и мерења потврдила су ову Ајнштајнову идеју 1923, али је *дуална природа свјетлости* постала научно доказана и прихваћена тек када је Луј де Брољи (Louis de Broglie, 1892–1987) – у докторској дисертацији *Recherches sur la théorie des quanta* из 1924. године, а на основу теорија Ајнштајна и Макса Планка (Max Karl Ernst Ludwig Planck, 1858–1947), открио и математички доказао *таласну природу електрона* – електрон се под одговарајућим условима понаша и као талас и као честица. Зашто се то дешава, установио је и доказао Вернер Хајзенберг (Werner Heisenberg, 1901–1976) својом *квантном механиком* из године 1925. Од тог тренутка, био је потребан „само“ корак како би се утврдило да је *таласно кретање једно од фундаменталних својстава читаве природе*. Тај корак учинио је Ервин Шредингер (Erwin Schrödinger, 1887–1961) када је 1926, следећи интенције Де Брољијеве теорије о таласној природи електрона, публиковао неколико радова у којима је поставио своју *таласну теорију материје* и објавио диференцијалну једначину, познату као *Шредингерова једначина*. Ова два открића, *таласна теорија материје* и *Шредингерова једначина* и данас представљају темеље квантне теорије и таласне механике. Најзад, читав овај корпус идеја и теорија заокружио је у заиста *нов теоријски систем* П. А. М. Дирак (Paul Adrian Maurice Dirac, 1902–1984) када је, комбинујући теорију релативитета с квантном механиком, у два чланка која је 1928. објавио у *Proceedings of the Royal Society*, поставио једначину (*Диракова једначина*) која прецизно решава проблем путање електрона у неограниченом електромагнетном пољу. За откриће таласне природе електрона Де Брољи је добио Нобелову награду за физику; *Таласна природа електрона* наслов је његовог тзв. Нобеловог предавања која је прочитао 12. децембра 1929. Хајзенберг је добио Нобелову награду за физику 1932; Нобелово предавање *Развој квантне механике*, одржао је 11. децембра 1933. Већ следећег дана, 12. децембра 1933. двојица физичара који су поделили Нобелову награду за 1933. годину одржали су и властита Нобелова предавања. Били су то Шредингер, који је прочитао рад *Фундаментална идеја таласне механике* и Дирак с предавањем *Теорија електрона и позитрона*. Наравно, истраживања феномена свјетлости нису окончана открићем њене дуалне природе. С новим отвореним питањима ушло се у 21. век. Пример је хипотеза да постоје *шахиони*, честице без масе које су *брже* од свјетлости и које се, под одређеним условима, могу кретати и *напред* и *назад* у времену. Ова хипотеза постављена је почетком шездесетих година 20. века. Заснива се на импликацијама Ајнштајнове теорије релативитета, иако је сам Ајнштајн такву претпоставку сматрао неоснованом. Према постојање *шахиона* није доказано – многи сматрају да и није могуће доказати постојање тако ексцентричних ентитета, а основано се претпоставља да се својства ових ентитета могу приписати *неуирицима*, једној другој класи честица – дискусија о самом проблему интензивно траје. Тако је у мају 2002, Pennsylvania State University, организово дебату о *шахионима* као могућем узроку тзв. космичке инфлације; која је, наиме, „одговорна“ што се после Великог праска (Big Bang), у јединици времена мањој од секунде, најпрвине универзума проширило од нултог обима до својих оптималних димензија [http://www.newswise.com/article/2002/5/SOURCE3.snw.html].

простор ни за какве изузетке. Контигентност, једнократна одлука, иницијални услов, талас вероватноће, „централни поредак”, просторвреме, стрела времена, дисконтинуирани континуум, комплексност, закони термодинамике, динамичност, самоорганизација, еквивалентност, комуникабилност, трансформација, „десна” и „лева” симетрија, „десна” и „лева” асиметрија, линеарно и нелинеарно кретање, акаузалност и каузалност, одређеност и неодређеност, предвидљивост и непредвидљивост, нестабилност и еквилибријум, фракталност, реверзибилност и иреверзибилност, бифуркација и транзиција, хаос и поредак, почетак и крај... важе за сваку могућност и сваки облик структурисања информације, енергије и материје на читавој скали универзалног просторвремена. *Сваки облик, свако ајрејайно сјање и свако крејање демонстрира универзалност начела историчности као власити својство. Сваки облик постојања ритмички се креће по ајсџрактном џаласном обрасцу универзалне историчности као по свом власитијом обрасцу џаласне динамике.*

Захваљујући знањима која нам данас стоје на располагању, а у предмету који нас овде интересује, нарочито захваљујући резултатима до којих је током седамдесетих година 20. века дошла теорија комплексних система, видимо како џаласни образац универзалне историчности има неколико јасно профилисаних ритмичких секвенци:

а) Сваки облик егзистенције иницијално се артикулише као џалас вероватноће, дакле као ајсџрактна могућност. Облик у иницијалном стању је неманифестована појенција, облик невидљиве егзистенције. Простор који облик конституише као неманифестована потенција структурисан је као иницијални џростор. То је нулта џачка постојања или нулти џростор постојања. У нултом простору постојања кретање се одвија као историја облика која није доступна непосредном чулном искуству, али су њена „логика” и њени „артефакти” доступни апстрактном мишљењу. На најдубљем данас познатом нивоу овог невидљивог дела историје важе закони једне сасвим *грујачије* физике. Реч је о *квантном* свету и његовој *парадоксалној физици*. Све што се икада манифестовало као нека видљива егзистенција и све што ће се икада манифестовати као облик видљиве стварности у чулном свету „нормалне” физике, темељи се на парадоксалној логици квантног света који истовремено и постоји и не постоји, и чији су „становници” – кванти – истовремено и честице и таласи, и постојећи и непостојећи ентитети. *Квантни свет је универзални иницијални џростор.*

б) Уколико се догоди да облик „искочи” из нултог простора и „напусти” га, онда то значи да се трансформисао и да је од апстрактне могућности неманифестоване потенције постао *видљиво манифестована егзистенција*. Из иницијалног простора квантне физике облик је тада ушао у простор стандардних манифестација чулног света, његове „нормалне” физике и њене четири „нормалне” просторвременске димензије. То је тренутак када је облик *појтао*, тренутак када својим (новим) кретањем конституише и посебан простор као *јочешак видљивој џока своје поседне историје*.

в) С високим степеном *неизвесности* на почетку видљивог дела своје посебне историје, облик се самоорганизује тако што се креће у правцу успоста-

вљања своје *ојтйималне унутрашње и спољашње равнотеже* настојећи да реализује *укујни* капацитет својих енергетских потенцијала. Правац и смер кретања таласне путање сваки облик води *ојтйимално* уређеном и идеално уравнотеженом унутрашњем поретку. То је „коначни” циљ кретања сваког облика егзистенције. Али, постизање тог циља *није извесно*. Реч је о *веровајноћи* да се та потенција под одговарајућим претпоставкама може реализовати. И у овом посебном случају, наиме, важи *универзално начело неодређености*. Простор који облик конституише својим кретањем у овој секвенци властите историје називамо *јросјор расја* или *јросјор развоја*.

г) Уколико се догоди да облик ипак успостави оптимални поредак унуташње организације као *ојтйималну* унутрашњу и спољашњу равнотежу, онда је он као комплексна самоорганизујућа структура достигао „стање” пуног и „коначног” испуњења свих својих унутрашњих потенцијала. Самоорганизовао се као оптимално уравнотежена структура. Успоставио је свој властити *идеални еквилибријум*, стигао је до највишег врха кривуље свог раста, до највише тачке таласног обрасца по коме се креће и до оптималног испуњења свих могућности властите егзистенције. *Консјийиусао је јросјор идеалној еквилибријума као сојсјивени ејзисјенцијални јросјор*. Даље и више од овога се не може.

д) Из простора идеалног еквилибријума таласни образац универзалне историчности *мења смер* и води према стању пуне *неравнојшеге, неуређености, несјабилности, хаоса, енјројије* и „*смрти*”. Кривуља кретања сада више није кривуља раста него кривуља пада и урушавања. Простор који облик успоставља својим кретањем постаје овде *јросјор системске бифуркације* или *јросјор бифуркационе кризе*.

ђ) Када једном успостави простор системске бифуркације, облик егзистенције се креће по путањи која га све више удаљава од „стања” идеалног еквилибријума. Ово ново кретање је неповратно. Идеални еквилибријум се више не може успоставити и структура манифестоване егзистенције више не може опстати у свом изворном, нарочито не у свом оптималном облику. Простор бифуркационе кризе за сваки манифестовани облик јесте *јросјор јреласка* или *јросјор јранзиције* у неки други облик, или у неке друге облике. То је *јранзијна ејоха* или *ејоха јреласка* у којој се облик грана, рачва, дели, мултипликује, умножава, а сваки од ових нових облика сада настоји да се структурише у правцу сопственог идеалног еквилибријума. На крају транзитне епохе облик *несјаје* јер се *јрансформисао* у неки *нови облик*, у неке *нове облике*.

е) Овим је „првобитни” облик испунио своју „судбину”, „исписао” је целовиту таласну путању властите егзистенције и свог кретања – апстрактна могућност, настајање, развој, идеална равнотежа, системска бифуркација, транзиција, трансформација у нови облик, нестајање. На крају своје путање, првобитни облик се поништио и вратио у агрегатно стање са сопственог почетка, трансформисао се у *нујтии јросјор* за неки могући облик егзистенције вишег енергетског реда. Тако је покренуто неко *ново таласно крејање некој новој облика јосјојања* – на пример, неки облик материје трансформише се у неки облик енергије, који се потом трансформише у неки облик информације, која се,

затим, поново трансформише у материју, ова у енергију, а енергија у информацију, итд. То је *универзална ѿтрансформациона сѿирала*².

2.

Епистемолошка револуција³, која се одиграла током седамдесетих година 20. века, када је у подручје друштвених наука, поред већ усвојених методолошких и аналитичких могућности природних наука и математичких дисциплина, закорачила и теорија комплексних система и њен појмовни апарат, довела је до сазнања да је људско друштво најкомплекснији од свих самоорганизујућих сложених система. Нарочите заслуге овде имао је Иља Пригожин (Иља Romanovich Prigogine, Иљя Романович Пригожин), који је током седамдесетих и осамдесетих година 20. века извршио битан утицај на истраживачке стратегије у свим фундаменталним наукама, укључујући овде и фундаменталне друштвене науке. Пригожинови радови посебно су утицали на две комплементарне истраживачке стратегије, на двојицу њихових главних протагониста и њихов заједнички рад – Фернан Бродел (Fernand Braudel) с његовом новом историјом као интегрисаном социјалном науком, Имануел Волерстин с његовом

2 Концепт *универзалне ѿтрансформационе сѿирале*, први пут сам представио 1996. као цртеж „Апстрактног обрасца триангуларног принципа раста и принципа најмањег дејства на примеру трансформационе спирале универзума”. Видети: Ljubomir Kljakić, *Samosvest prve civilizacije: slućaj boćanskiћ Pelasta sa Balkana*, у: Dejan Raković i Ђуро Koruga: *Svest, naućni izazov 21. века*, ECPD, Ћigoja štampa, Beograd, 1996: 3–24; такође, и на енглеском, Ljubomir Kljakić, *Self-consciousness of the First Civilisation. The Case of Divine Pelasgians of Balkans*, in: Dejan Raković and Ђуро Koruga, editors: *Cosciousness, Scientific Challenge of 21st Century*, Belgrade: ECPD, Ћigoja, 1996: 3–25; прештампано, Kljakić, Ljubomir: *Self-consciousness of the First Civilization. The Case of the Divine Pelasgians of the Balkans*, у: Nikola Ilanković, urednik, *Svest, spavanje, snovi. Ćovek između stvarnosti i maће na pragu 21. века*, Institut za psihijatriju Kliniћkog centra Srbije, Beograd 1999: 21–46. Сам концепт *универзалне ѿтрансформационе сѿирале* развио сам током 1994. и 1995. у време док сам радио на програму Академије Нове; концепт сам поставио октобра–новембра 1995. у раду *The Model of the Universe-Consciousness Structure. The New Enlightenment Approach*; реч је о саопштењу припремљеном за *Tucson II Conference on Consciousness*, Tucson, AZ, April 8–13, 1996; рад је уврћтен у програм *Poster Session III*, April 12, 1996, у оквиру групе *Experimental and Cultural Approachs III* (science/epistemology, parapsychology, health/medicine, altered states, integrative models); нисам отпутовао на ову конференцију, па рад тада и није био представљен, нити је био објављен; овај рад објавио сам пет година касније, истини за вољу без цртежа који су његов интегрални део, видети, Љубомир Кљакић, Пето Поље. Астрални поредак као поредак синергије. Свест као својство Универзума и универзална Свест. Универзално и Локално симболичко поље. Триангуларни принцип раста и принцип најмањег дејства. Трансформациона спирала. Монада и централни поредак монаде. Становиште нове просвећености, *Трећи ѿпрам Рагуо Веоирага*, четири емисије, 27–30. јун 2000.

3 Научне револуције, епистемолошке револуције, револуције знања, кроз историју се, такође, јављају и одвијају по обрасцу *универзалне ѿтрансформационе сѿирале*. Што значи да се јављају и одвијају повремено, у ритму историје и њених циклуса. „Улога” ових револуција у ритму историје јесте да најављују и означавају крај једног и почетак наредног циклуса повести. Главна је својство научних револуција, односно епистемолошких револуција, односно револуција знања, што, с једне стране, оне означавају раскид с дотад владајућим концептом, обрасцем, парадигмом науке и знања, док, истовремено и, с друге стране, представљају први, иницијални акт успостављања новог концепта, обрасца, односно нове парадигме науке и знања уопште. Видети класићно дело о овом проблему [Kun 1974].

теоријом светског система и њихов заједнички рад, који је у септембру 1976. институционализован, када су ова двојица основала Центар Фернан Бродел за студије економија, историјских система и цивилизација (The Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations, FBC) на Њујоршком државном универзитету у Бингхемтону (State University of New York at Binghamton) [<http://www.binghamton.edu/fbc>].

Главни концептуални резултат епистемолошке револуције о којој је реч, Волерстин је представио овако:

„Већ у последњој трећини деветнаестог века показао је Анри Поенкаре (Jules Henri Poincaré) да је тзв. проблем три тела нерешив, јер се дејство трећег тела на односе два тела која се крећу без икаквих других утицаја осим гравитације никада не може прецизирати с потпуном тачношћу. И наравно, ако се не може прецизирати за само три тела, *a fortiori* не може се прецизирати ни за стварно бесконачан број тела која постоје у реалном универзуму. Међутим, све до седамдесетих година концепти као што су асиметрија, нелинеарна и нееквипотенцијална термодинамика, фрактали и чудни атрактори нису били озбиљно узимани чак ни у важним сегментима заједнице природних наука. Срце изазова класичној механици лежи у фрази ‘стрела времена’. Оно што она потврђује јесте да време никада није реверзибилно, да све привлачи све, да је тако било и да ће бити, да прошлост притиска будућност али да је никада не детерминиса. Унутар овог концепта физичког света, еквилибријуми су темпорални, а сви системи временом настоје да се удаље од равнотежа. Када се довољно удаље, осцилације (циклуси) постају драматичне и оштре, а у извесном тренутку долази до бифуркације (технички, то је ситуација у којој постоје два или више решења за једну једначину). Бифуркација је неизбежна и стога предвидљива, али се не може одредити којом ће се путањом процеси даље одвијати. Оно што можемо рећи јесте да је свет комплексан, да постаје све комплекснији а да циљ науке није да редукује ову комплексност на ниво немогуће једноставности него да је објасни, интерпретира.” [Walerstein 1997: 9].

Ово потврђује целокупно знање света којим данас располажемо. Разуме се, укључујући и знање које су пружиле друштвене и хуманистичке науке, а нарочито оне које се током познате повести, посебно од 5. века п. н. е., преко Ренесансе и „дугог 16. века”, па до данас, развијају унутар концепта *нове науке*, као опште, комплексне, трансдисциплинарне, интегрисане науке о човеку, друштву и историји⁴.

4 Овде се мисли на стратегију истраживања целине друштвене историје, што значи целине простор-времена, дакле, и прошлости и садашњости и будућности, коју је у модерном времену први представио и именовao Ђанбатиста Вико (Gianbattista Vico, 1668–1744), са својим класичним делом *Начела нове науке* (*Principi di scienza nuova*, прва непотпуна верзија 1720/1721, непотпуно издање 1725, нови „фрагменти” 1729/1732, друго издање 1730, дефинитивна верзија, постхумно 1744); видети [Vico 1982]. Потпуно игнорисана за живота писца, а затим и заборављена, Викова *Нова наука* откривена је када је Гете (Johann Wolfgang von Goethe, 1749–1832), боравећи у Напуљу 1787, од једног међу малобројним ентузијастима који су тада студирали Викове идеје, примио издање *Нове науке* из 1730. У чланку који је објавио исте године, Гете наводи да му је примерак Викове *Нове науке* предат као највећа „светиња”, а да се „мудрост бескрајно слави” у том делу. Жил Мишле (Jules Michelet,

Унутар концепта *нове науке*, као интегрисане науке о човеку, друштву и историји, профилисан је и Центар Фернан Бродел. Циљеви због којих је ова установа основана, декларисани су на почетку *Предлоја исцртајивачкој иројрама*, у новембру 1976:

„Центар Фернан Бродел за проучавање економија, историјских система и цивилизација постоји ради ангажовања на анализи друштвених промена великих размера током дугих периода историјског времена. Радимо полазећи од две претпоставке. Прва је да не постоји структура која није историјска. Да би се структура разумела, неопходно је познавати не само њену генезу и њен контекст, него је такође нужно претпоставити да се њен облик и њена садржина стално развијају. Друга претпоставка јесте да не постоји ни једна секвенца догађаја у времену која је неструктурисана, односно случајна. Сваки догађај дешава се унутар постојећих структура и под утицајем њихових ограничења. Сваки догађај ствара део контекста будућих догађаја. Наравно, постоје и прекиди у структурама који представљају фундаменталну промену. Али, такви прекиди се такође могу објаснити појмовима структурног стања. Стога ми не одвајамо проучавање историјских секвенци од проучавања структурних релација.”⁵

1798–1874), велики историчар француског друштва и револуције, претеча и узор протагонистима *нове историографије* у 20. века, сматрао је Вико „својим личним Прометејем”. Следећи Виков иницијални методолошки путоказ о *новој науци*, Мишле је поставио властити концепт критичке историографије као јединствене, интегрисане, опште науке о човеку, друштву и људској историји. Као и Вико, и Мишле је ову општу науку о човеку и друштву назвао *нова наука*, настављајући тако путем који су трасирали и сам Вико, и они великани који су Вико претходили: Ђордано Бруно (Giordano Bruno), Франсоа Рабле (François Rabelais), Пико дела Мирандола (Giovanni Pico della Mirandola), Данте (Dante Alighieri) и други слободни мислиоци; Хомер, Питагора и Платон налазе се на самом почетку тог ланца одличника. Концепт властите *нове науке*, Мишле је развио већ на почетку каријере, у студији *Расправа о јединству науке* (*Discours sur l'unité de la science*, 1825), а нарочито радећи на преводу другог издања Викове *Нове науке* (оног из 1730), као и других Викових радова. Свој превод Викове *Нове науке*, с опширним критичким коментарима, Мишле је објавио 1827. Видети, Michlet, Jules: *Discours sur l'unité de la science, Œuvres choisies de Vico, Science nouvelle ou principes de la philosophie de l'histoire. Traduits de la Scienza nuova*, Michlet, Jules: *Œuvres complètes*, Paris: Flammarion, 1971, Vol. I: 249–608. Под непосредним утицајем Викове *Нове науке*, Огист Конт (Auguste Comte, 1798–1857) поставио је теорију о три епохе у развоју људског друштва. Вико је утицао и на Карла Маркса (Karl Marx, 1818–1883). „Историја производних органа друштвеног човека”, односно историја технологије, заслужује да буде написана, јер „како Вико каже, историја људи разликује се од историје природе по томе што смо ону правили ми, а ову нисмо”, пише Маркс у *Књижици* I (1867). На дан 1. децембра 1950, Фернан Бродел (1902–1985) је, преузимајући од Лисјена Февра (Lucien Febvre, 1878–1956) катедру историје на Collège de France, одржао приступно предавање *Позиције историје 1950. године*. Овде је представио основна концептуална својства *нове историографије* – „Живимо у новом свету, зашто онда не би постојала и нова историја?” – посебно истичући улогу и значај Жила Мишлеа за њено настајање, развој и њене тадашње протагонисте окуљене око *Школе Анала* (названа по *Annales d'histoire Économique et sociale, Анали економске и друштвене историје*, часопису покренутом 1929). „Мишле је дух који испуњава историју”, каже Бродел цитирајући једно писмо Гастона Рапнела; Мишле је први међу „горостасним историчарима”; „годинама, на дику ове куће”, а захваљујући Лисјену Февру, „опет (се) изнова чуо глас Жила Мишлеа, за који се могло помислити да је заувек замукао.” Видети [Бродел 1992: 49–79]. У заоставштини Владимира Дедијера (1914–1990), налази се обимна грађа за књигу *Jules Michelet et Вук Караџић*, на којој је Дедијер радио последњих година живота и коју није стигао да напише.

5 *Report on an Intellectual Project: The Fernand Braudel Center, 1976–1991*, SUNY, FBC, <http://binghamton.edu/fbc/about-fbc/intellectual-report.html>.

3.

Општа друштвена историја, као историја *културне еволуције*⁶, манифестује се, дакле, као посебан облик *шаласној кретања*, као *комплексна шаласна функција*, једна особена партитура „музике космичких сфера”. Са својим цивилизацијама и културама, општа људска историја посебно је комплексна структура која ритмички испишује сопствену таласну путању унутар апстрактног обрасца универзалне историичности. Реч је о ритму коначно бесконачног циклуса циклусâ настајања, развоја, нестајања, о току таласâ дугог трајања који називамо историјом.

Позивајући се на Хераклита и друге велике претходнике, Плутарх је, уосталом сасвим савремено, овако објаснио тај ритам: „Јер време је нешто што се креће и јавља заједно с материјом у покрету. У непрестаном току, не задржавајући ништа, оно је као некакво стециште настајања и пропадања. Када се о времену каже 'затим', 'пре', 'биће', 'било је', тиме се признаје његово непостојање. Јер бесмислено је и глупо рећи да постоји оно што још нема удела у бићу или је већ престало бити. А све оно чиме највише подупиремо свој појам времена изговарајући 'постоји', 'присутно је' и 'сада', разум проничући у то уништава. Наиме, садашњост измиче, нужно се растављајући на будућност и прошлост, као кад неко покуша да сагледа блесак светлости. Ако је временом мерена природа у истом стању као и оно које је мери, у њој нема ничега што траје и постоји, него се све рађа и пропада, већ према свом уделу у времену...” [Плутарх 1990: 33–34].

Овај ток таласâ дугог трајања људске повести траје већ 6 или 7 милиона година⁷. Имамо ли у виду још и то да „закони природе не праве разлику између прошлости и будућности”, што је, следствено, разлог да ни „закони науке не праве разлику између смера 'напред' и смера 'назад' у времену” [Hoking 1988: 178, 187]. онда следи да је правац кретања таласâ дугог трајања људске повести у свему одређен смером кретања *сиреле времена*.

Појам *сирела времена*, који је, очигледно, савремени дериват Аполонове *златне сиреле*, рефлектује наша данашња знања о универзуму као отвореном

6 Почетком седамдесетих година 20. века неколико аутора – Р. Бојд (R. Boyd), В. Келвин (W. Calvin), Ф. Т. Клоук (F. T. Cloak) – покушали су да објасне промене у простору културе примењујући за ту сврху адаптирано начело селекције из теорије биолошке еволуције. Ипак је Докинс (Richard Dawkins) први предложио конзистентну теорију када је по аналогији с биолошком еволуцијом формулисао *теорију културне еволуције* која има властите закономерности. Докинс је, исто тако, по аналогији с *џеном* као основним умноживачем биолошке еволуције, идентификовао и дефинисао *мем* који је главни умноживач културне еволуције. По овој теорији *меми*, као основне информационе јединице културне еволуције, размножавају се по властитој унутрашњој логици; аналогно вирусима, нека идеја постаје *мем* тек када пронађе онога ко је спреман да је понови и пренесе неком другом. *Теорија културне еволуције*, а посебно концепт *мема*, у међувремену је добила велики број поборника, разгранала се и постала једна сасвим нова научна дисциплина – *меметика*.

7 До половине 2002, сматрало се да су најранији хуманоиди ступили на сцену повести пре око 5 милиона година. Међутим, почетком јула 2002, светска јавност обавештена је да је у Чаду, Централна Африка, откривена досад најстарија лобања из породице хуманоида. Старост тог артефакта процењена је на 6 или 7 милиона година, а тај наш до данас најстарији предак назван је *Toumai*. Његово име у науци је *Sahelanthropus tchadensis*. Видети: *Nature*, Vol. 418, No. 6894, 11 July 2002, <http://www.nature.com/nature/>, нарочито *A New Hominid from the Upper Miocene of Chad, Central Africa*, http://www.nature.com/nlink/v418/n6894/abs/nature00879_fs.html.

систему где будућност, као правац кретања времена, још прецизније као правац кретања просторвремена, игра одлучујућу улогу. Током шездесетих година 20. века концепт *свреле времена* развијен је са становишта импликација другог закона термодинамике, почетком седамдесетих, нарочито с појавом студија комплексности, постао је широко прихваћен унутар природних наука уопште, па је, следствено, а током деведесетих година тог столећа посебно, почео да се користи и у друштвеним и хуманистичким наукама⁸. Хокинг (Stephen Hawking), на пример, налази да постоје најмање *три* различите стреле времена:

1. *Термодинамичка сврела времена*, односно правац и смер кретања које води расту нереда или ентропије.

2. *Психолошка сврела времена*, или правац и смер кретања у коме осећамо да време неповратно пролази, у том простору памтимо прошлост, али не и будућност.

3. *Космолошка сврела времена* или правац и смер кретања које води ширењу, а не сажимању Универзума [Hoking 1988: 179 и даље].

Три Хокингове стреле времена показују исти правац и смер. Свака од њих води према неком још неуспостављеном облику, стању, релацији или трансформационом циклусу, према оптималном манифестовању неког потенцијала, дакле према *будућносци*, која је, заправо, друго име за универзални правац и смер кретања. *Следи, дакле, да је будућносци основно својство просјорвремена, свих његових манифестованих облика и свих његових пошеницијала. Историја универзума је универзална историја будућносци.*

Разуме се, људска историја није изузетак. Другим речима, од самог почетка пре 6 или 7 милиона година, ток таласâ дугог трајања који називамо људском историјом, такође се креће у правцу *будућносци*. Ова структура кретаће се у правцу *будућносци* све док се не буде трансформисала у неки други облик који ће тада исто тако наставити да се креће у правцу будућности... *Зашто је историја људске врсте историја људске будућносци.*

4.

За нарочито снажну и подстицајну аргументацију у овој ствари, имамо да захвалимо В. И. Вернадском (Владимир Иванович Вернадский), великом руском, совјетском и светском научнику и мислиоцу, утмељивачу теорија *биосфере* и *ноосфере*⁹. Резултати његових истраживања показали су да је *животи* главни

8 Видети: [Витроу 1992: 126–139]; [Hoking 1988: 177–188]; Ilya Prigogine, *The Arrow of Time*, Workshop on Ecolog. Physical Chemistry, Nov. 8–12, 1990, Sienna, Italy. Amsterdam: Elsevier Science Publishers, 1990; Ilya Prigogine, *The Arrow of Time* (Pescara 1999), <http://www.icra.it/Publication/Books/Prigogine/Motivation.htm>; добар преглед радова од значаја за концепт стреле времена видети на *The Arrow of Time*, <http://marxist.com/science/arrowoftime.html>.

9 В. И. Вернадски (1863–1945), утмељивач теорија *биосфере* и *ноосфере*; обе теорије представљају круну његових геолошких, геохемијских, биохемијских и других емпиријских истраживања која је деценијама обављао широм Евроазије, посебно у Сибиру; обе теорије поставио је почетком двадесетих година 20. века; године 1926, у Москви, објавио је *Биосферу*, а француско издање ове књиге,

актер трансформисања терестријалне коре, па следствено и главни актер трансформисања читаве планете.

Сходно томе, „на лицу Земље не постоји сила која је по својим резултатима јача од укупности живих организама”. Ово стога, јер „сви минерали у горњим слојевима коре, као што су глина, кречњак, креда, руде гвожђа и алуминијума и многе друге, континуирано настају под утицајем живота. Нестане ли живот, елементи ових минерала формираће се у нова једињења, а сви познати минерали неповратно ће нестати. Тада неће бити ниједне силе на земљиној кори способне да непрестано удахњује живот новим једињењима. Биће успостављен стабилан хемијски еквилибријум, хемијски мир... Ако с гашењем живота нестане слободног кисеоника, а количина угљен-диоксида се значајно смањи, стална активна сила биосфере, топлота Сунца и хемијска акција воде, тада неће производити промену.” [Vernadsky 1986: 17–18].

Зато Вернадски закључује: „Живот, стога, производи снажан, сталан и неповратан ефект поремећаја на хемијску стабилност површине наше планете. Са својим бојама и облицима, својом комбинацијом биљних и животињских организама и стваралачком делатношћу цивилизованог човечанства, живот не креира само слику нашег природног окружења већ продире у најдубље и најграндиозније процесе земљине коре. Стога живот није случајна спољашња појава на Земљиној површини. Он је део структуре и механизма терестријалне коре где су његове пуне функције од примарног значаја за тај механизам.” [Vernadsky 1986: 18].

Ова ситуација резултат је чињенице што се еволуција врста, која је „усмерена према стварању нових форми живота”, увек мора кретати „у правцу раста биогене миграције атома у биосфери”, а то значи у „правцу раста свести и мишљења, и облика који имају све већи и већи утицај на своје окружење”. То је *групи диогеохемијски йринцији* Вернадског. Због универзалног важења *групи диогеохемијској йринцији*, догодило се да смо у „тачки” космичке повести у којој се данас одвијају процеси терестријалне трансформације, „суочени... с новим обликом биогене миграције која је резултат људског разума. Људска мисао је на освежавајући и радикалан начин променила правац природних процеса и чак модификовала оно што зовемо природни закони” [Vernadsky 1986: 79–80].

деценијама једино издање на неком другом језику, објављено је 1929. у Паризу. Од осамдесетих година 20. века расте интерес међународне научне заједнице за Вернадског и његов рад, а бројни експериментални пројекти, на пример амерички пројект *Biosphere 2* (Tucson, Arizona, USA), или француски пројекат *Biosphere* (Rambouillet, Paris, France), конципирани су у складу с овим теоријама. Имао сам прилику да посетим обе ове установе, прву у мају 1994, другу у новембру 1998. године. Половином деведесетих, у Москви, објављена је колекција дела Вернадског, а угледне научне установе у Москви и Русији уопште, добиле су његово име. Једна од централних московских улица у близини Кремља носи име Вернадског. Данас Вернадски ужива неподељени међународни углед и ауторитет оснивача теорија *биосфере* и *ноосфере*. Видети: Vernadski, V. I.: *Biosfera*, Kultura, Beograd 1960; [Vernadsky 1986]; Vladimir Vernadsky, *The Biosphere*, New York: Copernicus, Springer Verlag, 1998; као и радове о Вернадском: Инар Иванович Мочалов, *Владимир Иванович Вернадский, 1863–1946*, Наука, Москва 1982; R. K. Balandin, *Vladimir Vernadsky*, Moscow: Mir Publishers, 1982; A. V. Lapo, *Traces of Bygone Biospheres*, Mir Publishers, Moscow 1982; *The Biosphere Catalogue*, eds. T. Parrish Snyder, John Allen, Synergetic Press, London–Tucson 1985; Kendall Bailes, *Science and Russian Culture in an Age of Revolution. Vernadsky and His Scientific School 1863–1945*, Indiana UP, Bloomington 1989, итд.

Процеси терестријалне трансформације стога консеквентно иду у правцу успостављања нове геолошке ере коју Вернадски назива *џсихозоик*. Главну улогу овде има *ноосфера* (од гр. *но́ος*, *мисао*), односно потенцијал људске свести, који се консеквентно структурира као потенцијал свести саме биосфере. *Ноосфера* је главни протагониста трансформационих процеса који воде успостављању *џсихозоик ере*. Другим речима, људска свест данас је не само фундаментални чинилац кретања према будућности, него је и главни гарант тог кретања. Али, овде и за Вернадског почиње простор великих непознаница. „Свест и мисао, упркос напорима генерација мислилаца, никада нису добили физичку основу, у појмовима материје и енергије. Како процеси који изгледају чисто физички могу бити изазвани свешћу?” [Vernadsky 1986: 82]¹⁰.

Неодарвинистичка теорија културне еволуције Ричарда Докинса [Dawkins 1987] такође даје за право Вернадском. Докинс, наиме, полази од тога да је креирање будућег тока догађаја основно својство и главна функција сваког гена и, следствено, сваког мема. Сваки ген је, заправо, интегрисани пакет свих информација о некој класи живих бића, а сваки мем је, аналогно, интегрисани пакет свих информација о некој класи идеја. Облик, својства, инструменти адаптације, односно читава историја будућности неког облика живота или неког облика извесне идеје, садржани су као информације у сваком гену и сваком мему. Докинс ово илуструје узимајући као пример методологију и технологију која је омогућила онај имагинарни сусрет Земљана с извесном удаљеном цивилизацијом из сазвежђа Андромеда [Dokins 1979: 68–91], сусрет који су Фред Хојл (Fred Hoyle) и Џон Елиот (John Herbert Elliot) описали у роману *А као Андромеда* (*A for Andromeda*), из 1962. [Hojl i Eliot 1976].

Као што је познато, један од највећих проблема у пословима међузвезданих комуникација и сусрета, представља простор. Андромеђани су проблем раздаљине од око 200 светлосних година решили тако што су радио таласима на Земљу послали софтверски пакет, веома развијени компјутерски програм који је омогућио креирање изванредно сложеног облика артифицијелне интелигенције, итд. Компјутерски програм с Андромеде био је, разуме се, заснован на симулирању неизмерно великог броја облика (непознате) будућности, али је његово главно својство било то што је као напредни облик артифицијелне интелигенције могао да учи и да се у свакој наредној, будућој, ситуацији самоорганизује и самообликује у складу с тим знањима.

Идентичан процес одвија се у простору биолошке еволуције, каже Докинс. Пошто је реакционо време гена у ствари простор спорог кретања, онда они „могу дати све од себе само *унапред*”, односно морају „предвидети” будућност организма

10 Иако је наука, нарочито после Другог светског рата, понудила извесне одговоре на нека од бројних отворених питања о својствима свести управо у категоријама материје и енергије, ипак су бројна питања још отворена, а сам феномен свести и даље је мистерија. Видети, *Consciousness Experience*, ed. Thomas Metzinger, Imprint Academic, Thorverton, UK 2000. Неки истраживачи сматрају да ће мистерија свести бити решена током наредних сто година, али постоје и скептици као што је то Чомски (Noam Chomsky), који сматра да одговор на питање шта је свест никада нећемо добити одговор. Видети: Science does it with feeling, *The Economist*, July 20, 1996: 81–83.

који производе, његова будућа својства и будуће реакције на бројне универзалне и локално терестријалне факторе природног или социјалног амбијента у коме се тај организам појављује. Другим речима, биолошки гени су нека врста биопроцесора природе који „морају да обаве задатак аналогног предвиђања”, односно да програмирају не само будући облик неког организма већ и његову будућу историју. Пошто је реакциони простор сваког гена простор спорог кретања – или, што је исто, пошто сваки ген има споро реакционо време – онда једино што гени могу учинити да би испунили овај категорички императив предвиђања, односно креирања будућности, јесте да организмима које производе уграде „способност учења”, а то значи да их испрограмирају као самоорганизујуће, адаптивне органске облике високог степена комплексности. „Један од најзанимљивијих метода предвиђања будућности јесте симулација”, каже Докинс [Dokins 1979: 81].

Другим речима, способност учења, односно стицања нових знања, као и потенцијал моделовања или симулације могућих ситуација у ближој или даљој будућности, представљају алате с којима гени решавају властити проблем неадекватног реакционог времена. „Еволуција способности за симулацију као да је достигла врхунац у субјективној свести”, каже Докинс, а затим, као и Вернадски пре њега, додаје да су разлози због којих се то догодило, за њега као биолога, „најдубља тајна пред којом се налази модерна биологија” [Dokins 1979: 83].

Када је у извесној „тачки” просторвремена пре 6 или 7 милиона година *диолошка еволуција* покренула кретање у правцу људске субјективне свести која ће као властити потенцијал манифестовати оптимални капацитет моделовања и симулирања будућности, онда је морао бити покренут наредни трансформациони циклус знатнијих енергетских својстава. И био је покренут. Успостављен је простор и покренут ток *културне еволуције*. Почетком седамдесетих година 20. века, када је Докинс радио на *Седичном ѿену* (прво издање књиге појавило се 1976) достигнути потенцијал културне еволуције увелико је представљала *артифицијелна интелигенција* заснована на силиконским чиповима и електронском процесирању информација. Зато Докинс у *Седичном ѿену* често прави аналогije између људске свести и артифицијелне свести коју је човек креирао као властити продужетак, да парафразирамо Маршала Маклуана (Herbert Marshall McLuhan) [Makluan 1971: 41и даље]¹¹.

„Однедавно су рачунари преузели велики део функција симулирања, не само у војној стратегији већ и на свим пољима на којима је неопходно предвиђање бу-

11 Скрећем пажњу на Маклуанову инспиративну интерпретацију улоге светлости, овде артифицијелне светлости коју је креирао и коју користи човек. „Електрична светлост је учинила крај режимо ноћи и дана, унутрашње и спољашње средине. Но хибридна енергија се ослобађа управо када светлост наиђе на већ постојеће обрасце људске организације. Аутомобили могу путовати читаву ноћ, играчи безбола могу да играју читаву ноћ, а прозори могу бити изостављени при подизању зграда. Једном речи, порука електричне светлости је потпуна промена. Она је чисто обавештење, без икакве садржине која би спутала њену преображавајућу и обавештајну моћ. Ако се проучавалац општила само замисли над моћи овог општила електричне светлости да преобрази сваку структуру времена и простора, сваку структуру рада и друштва коју прожима или додирује, наћи ће кључ за форму моћи коју поседују сва општила – моћ да се ѿново обликује сваки животи којеј се допакну.” [Makluan 1971: 91].

дућности, на пољима као што су привреда, екологија, социологија и многим другим. Та техника дејствује на следећи начин: модел неког света уложи се у рачунар... У сваком случају, цео се процес одвија у рачунару у ситним делићима времена, као што би то било и у истинском животу. Наравно, постоје добри и лоши модели света, а и они најбољи су само апроксимације. Ниједна симулација не може да предвиди шта ће се стварно догодити, али добра симулација у огромној је предности над слепим покушајима и грешкама...”, каже Докинс [Dokins 1979: 82–3].

Тако следи да је и прича *А као Андромеда* Фреда Хојла и Џона Елиота, заправо савремени извештај о скупу могућих догађаја унутар простора симулиране будућности.

5.

Људско друштво је, дакле, најсложенији самоорганизујући систем у познатој природи. Хроника његове повести јесте скуп небројених „спољашњих” и „унутрашњих” облика који се трансформишу и конвертују један у други, који се крећу различитим брзинама и различитим ритмовима по таласним путањама различитих таласних дужина и управо тако и управо због тога успостављају и репродукују његову јединствену, интегрисану и општу, нестабилну и хаотичну, структуру која се креће по ритму властите таласне функције. Појединачни облици и локални феномени са својим појединачним и локалним историјама, представљају посебне, релативно аутономне манифестације општих својстава и потенцијала ове целине просторвремена људског друштва и ритма његовог кретања.

Ова општа својства просторновременске структуре коју представља људско друштво никако нису и његова ексклузивна својства. Напротив, она су скуп облика у којима се локално, у терестријалном људском свету, манифестују универзални закони природе који регулишу поредак, кретање и облике читавог универзума. Изван тог и таквог просторвремена људске заједнице на Земљи није могућ ни један облик, ни један догађај који припада класи људских феномена. Повест људског друштва, односно историја културне еволуције као скупа историја цивилизација и култура, манифестује се, дакле, као кретање по трајекторији екстремно комплексне таласне функције. Сви облици и све секвенце кретања на општој таласној путањи људске заједнице налазе се у *унијерактивном* односу као променљиве и историчне структурне јединице које једна другу условљавају и које се претапају једна у другу у складу с правцем и смером кретања *сиреле времена*, што значи да се крећу у правцу и смеру будућности.

Људска историја је историја људске будућности. Историја људске будућности је терестријална манифестација ошће историје будућности универзума.

Кретање у правцу и смеру будућности опште је „хоризонтално” својство људског друштва и његове повести, као и сваког од његових посебних појавних облика.

Вертикални пресек тока историје људске будућности показује да је и овде реч о вишеслојно комплексној, „троспратној” структури. *Догађајна историја* или *микроисторија* одвија се на површини тог скупа догађаја као краткотрај-

но кретање брзог ритма. *Историја стицања околности* или *конјунктурна историја* са својом спором ритмичком матрицом, заузима средишњи део на овој слици. Испод ње, у самим темељима, одвија се *структурна историја* или *историја дугог трајања*. Она за своју партитуру користи векове као основне временске јединице, па у односу на друге две историје делује као „непроменљива” која се налази „на граници кретања и непокретности”¹².

Свака од ових историја има своју *поседну* таласну путању, посебну брзину и посебни ритам кретања. Различите таласне путање, брзине и ритмови посебних историја поклапају се ретко и то само унутар *дугих* временских секвенци, али када се ово поклапање, ово усклађивање различитих ритмова различитих историја догоди, онда је на делу процес радикалних, неповратних и суштинских трансформација свих затечених структура. Актуелна *иранзијтна епоха* у којој се налази савремени светски систем упозорава нас да се управо „данас” налазимо у простору такве суштинске, структурне, што значи и епохалне трансформације. Ово је „вертикално” својство динамике људског друштва, својство динамике његове опште повести и својство сваког од његових посебних облика.

Ако поред свега имамо у виду и корпус принципа који подједнако важе за сваки облик на универзалној просторновременској скали од од $-\infty$ до $+\infty$, а то су општи принципи контигенције, неодређености, нелинеарности, динамичности, иреверзибилности, хаоса, ентропије, еквилибријума, бифуркације, нестабилности, транзиције... итд., онда људско друштво и његову повест можемо представити као густу мрежу релација које се успостављају између свих тачака које га конституишу „изнутра”, а такође и између сваке од ових тачака и целине „амбијента” који конституише тај систем „споља”. *Чврстих и јасних іраница овде нема. Иако различити, облици и релације међусобно се прожимају и претапају, а њихове іранице су іенасіће и іорозне* као у сваком простору фракталне геометрије. *Светі је један*¹³.

Стога је полазиште за сваку анализу посебних социјалних феномена, она стајна тачка из које се феномени посматрају и истражују, само *свејско друштво* и његов *свејски систем* са својим својствима. Тај свет, као простор људских могућности, постављен је у свом данашњем облику током *дугог 16. века*, који је трајао од 1450. до око 1650. године¹⁴. Тај свет имао је властити период развоја

12 Видети: [Бродел 1992: 83–138]; Fernand Braudel, *Historija i sociologija*, u: Georges Gurvitch, red., *Sociologija*, I–II (1963), Naprijed, Zagreb 1966, I: 94–110; наведено место, 104.

13 Године 1920, Димитрије Митриновић, под псеудонимом М. М. Cosmoi, пише: „Зашто свет, мислимо сви ми, треба да тежи миру? Одговор је: светски мир је апсолутни услов за индивидуалну срећу, и то ће се све више потврђивати што се свет више буде потврђивао као један. Тврдњу да је човечанство једна врста треба допунити тврдњом да је човечанство Један Човек; а ово опет треба употпунити тврдњом да је сваки човек тај Човек. Сваки човек је истовремено индивидуалан и универзалан, и Човек и Човечанство... Јединство човечанства, штавише целе васељене, које је доказала физиологија, сада потврђује психологија. Не објављује више религија, већ објављује наука повезаност и узјамну зависност свих облика живота у прошлости, садашњости и будућности. И пошто је јединство свести заједничко за васцели живот, појединац је потпун само када самосвесно суделује у њој. ‘Сви су одговорни свима за све’, каже Достојевски.” Митриновић, Димитрије: *Свејска здивања I* (М. М. Cosmoi. The World Affairs, *The New Age*, /London/, August 19, 1920), у [Митриновић 1991: 85–86].

14 „Скептично гледам... на шеснаесто столеће за које се специфично не наводи ради ли се о једном или више ентитета, које се сматра јединственим. Сматрам, као и Lucian Febvre (Лисијен Февр) и мој изванредни учитељ Henri Hauser (Анри Хаусер), да је ‘наше’ столеће подијељено на два, прво

и раста, па је свој идеални еквилибријум достигао крајем 19. века; уз велике напоре и учесталу примену најрадикалнијих средстава као што су два светска рата и на стотине тзв. локалних ратова, тај свет је успео да равнотежу одржава све до краја шездесетих и почетка седамдесетих година 20. века; да је равнотежа система нарушена, демонстрирала су три догађаја са светским импликацијама – „светска револуција 1968”, тзв. Никсонов шок од 15. августа 1971. и велика енергетска криза, тзв. нафтни шок из 1973–1974. Били су то индикатори промене која се већ почела да одвија у најдубљим структурама друштва – наш свет неповратно је ушао у *просјор системске дифуркације, транзиције, историјске демисије и последње кризе*. После „светске револуције 1968”, „Никсоновог шока” из 1971. и велике енергетске кризе из 1973–1974, стари систем света је, нимало добровољно, уз снажне отпоре традиционалних структура светске и локалних моћи, почео да напушта сцену историје. Истовремено, прво полако и несигурно, а затим све брже и с више извесности и вероватноће, пред очима изненађених и дезоријентисаних савременика, на великој сцени историје почео је да се успоставља нови светски систем. Његови темељи већ су постављени, а на хоризонту догађаја увелико се назиру његови могући и вероватни облици.

Тако је у просјору системске дифуркације и последње кризе досадашњеј систему света покренути актуелна мондијална трансформација и транзитивна криза, ова структурна трансформација светској друштва чији смо савременици и актери.

6.

Историјски процес мондијалне трансформације покренут после „светске револуције 1968”, „Никсоновог шока” из 1971. и велике енергетске кризе из 1973–1974, трајаће до дубоко у 21. век. Мондијална трансформација са својом транзитивном кризом биће окончана тек под структурним претпоставкама историјски *новој* светског система и његове тенденције да достигне оптималну стабилност и успостави властити еквилибријум. Ритам Кондратјевљевих дугих таласа, Броделова *дуготрајна двогласна музика*, Волерстинове пројекције, као и увиди других аутора, показују да ће се историјски нови светски систем, с високим степеном вероватноће, неповратно успоставити око године 2050. У сваком случају, процеси

стољеће које почиње 1450. и завршава око 1550, и друго које почиње око те тачке и траје до 1620. или 1640.” Fernand Braudel, *Qu'est-ce que le XVIe siècle*, Annales E.S.C., VIII, 1, Paris 1953: 73, наведено према [Wallerstein 1986: 59, 89]. Нешто раније, и на другом месту, Бродел је овако представио своју слику 16. века: „Заједно са још неколико младих историчара ја управо настојим да проучим општи сплет привредних прилика у XVI веку, и надам се да ћу вам о њему говорити у блиској будућности. Да ли је у вези с тим потребно да вам кажем да се нашој пажњи и у овој ствари намеће читав свет? Сплет привредних прилика у XVI веку не обухвата само Венецију, или Лисабон, Анверс, или Севиљу, Лион или Милано, него и сложена балтичку привреду, старе ритмове трговине у Средоземном мору, важне струје у Атлантском океану, као и струје које су допирале до шпанских и португалских посета у Тихом океану, превоз робе кинеским џункама, и још много елемента које намерно изостављам. Али треба рећи још и да сплет привредних прилика у XVI веку обухвата и XV век, с једне, и XVII век, с друге стране...” [Бродел 1992: 63].

мондијалне трансформације већ су обележили неколико деценија 20. века. Нема никакве сумње да ће пресудно обележити и прву половину 21. века. Зато по аналогiji с *дугим 16. веком* читаву просторвременску секвенцу у којој се ови процеси одвијају, у којој ће се још одвијати и у којој ће се окончати, називам *дуги 21. век*.

Следимо ли импликације теорије културне еволуције, онда за „почетак” *дуги 21. века* можемо узети онај „тренутак” у коме је неповратно покренут талас одрживе репродукције *артифицијелне свессти*, као и *артифицијелних облика животиња* уопште. Као емпиријски мерљив скуп чињеница овај „тренутак” можемо сместити у период после Другог светског рата, нарочито у осму деценију 20. века. Другим речима, данас живимо у простору *четири еволуције*. Идеју о *четири еволуције* као основном својству нашег времена, први пут сам изложио у једном раду из године 2000. *Модел четири еволуције* тамо је овако постављен:

„а) *Поље гео-биолошке еволуције животиња*; односно простор могућности заснован на богатој хемији *уљеника*; његово основно својство је *унуирашња трансмисија информација* које носи *двострука спирала ДНК*;

б) *Поље културне еволуције*, коју је покренула људска врста; то је простор убрзане *екстерне трансмисије информација* које захваљујући језику, писму и другим средствима општења, носе *меми*.

Симултано манифестовање потенцијала ова два трансформациона простора, довело је до структурисања и *два радикално нова трансформациона поља*. Наиме, у годинама после Другог светског рата, покренуте су трансформационе спирале које данас препознајемо као:

в) *Поље еволуције артифицијелних облика животиња*; трансмисија информација овда се одвија и као *екстерна* и као *интерна*; заснована је на великом информационом капацитету *електромагнетних шаласа* и *силиконских проводника*; хемија овог еволуционог тока првобитно није била заснована на хемији гео-биолошке еволуције, али су у новије време уочава намера да се и овај простор еволуције организује на основу хемије и физике *уљеника*; *рачунари* и *њихова глобална умреженост* *представљају свима видљиви гео овој шока еволуције вештачкој животињи*;

г) *Самообликујуће поље нове биолошке еволуције – self-design evolution*; простор могућности трансформисања постојећих облика живота заснован на *симулираном коришћењу интерне и екстерне трансмисије информација*; ово поље успостављено је у ‘тренутку’ када је препозната *двострука ДНК спирала*, а посебно с недавним окончањем прве фазе израда генетске мапе у пројекту *Геном*; иако књига живота још није сасвим прочитана, њено дописивање, исправљање и друга врста употребе већ су у току; не само да су захваљујући генетском инжењерингу покренути процеси исправљања ‘грешака’ у генетском коду животињских и биљних врста, али и човека, него је већ најављена и нова, *субјекторна људска врста*.¹⁵

15 Љубомир Кљакић, *Будућност и будућност снова*, Београд, 14. септембар 2000, рад за симпозијум *Свесст, сивавање, снови 2000*, Медицински факултет, Београд, 6. децембар 2000; *Budućnost i budućnost снова*, апстракт, Београд: *Medicinska istraživanja*, Vol. 34, Sv. 2, 2000: 59–60; интегрално, Љубомир Кљакић, *Будућност и будућност снова*, у [Кљакић 2005: 229–240].

„Унутар оваквог сценарија, шта можемо рећи о друштвеној промени? Можемо рећи да још једном поново посматрамо демисију једног историјског система паралелну демисији европског феудалног система пре 500–600 година.”¹⁶ *Дући 16. век и дући 21. век два су моделски идентична историјска случаја мондијалне трансформације и транзиционе кризе. У оба случаја, намени, на сцени је истовремена историјска демисија старог система света, с једне, и успостављање темељних структура новог система света, с друге стране.*

Већ је речено да „закони природе не праве разлику између прошлости и будућности”, због чега ни “закони науке не праве разлику између смера 'напред' и смера 'назад' у времену” [Hoking 1988: 178, 187]¹⁷. Иако је наше незнање још неизмерно велико, ипак следи да с извесним степеном вероватноће и под одређеним условима можемо претпоставити и предвидети будући ток неког кретања на некој таласној путањи. Уз важну напомену да је непредвидљивост само друго лице предвидљивости, нема сумње да савремене науке убедљиво демонстрирају ову начелну могућност¹⁸. Свака конзистентна и проверљива научна теорија показује да довољна количина знања о неким иницијалним условима омогућава да се даљи ток неког кретања, ма колико оно комплексно било, не само предвиди, него и да се експериментално произведе¹⁹. Премда је људско друштво најкомплекснији самоорганизујући систем у познатој природи, и премда су знања којима о њему располажемо још увек оскудна, оно није изузетак у овој ствари.

Будућности људској друштва начелно је предвидљива исто њако као и свако кружно таласно кретање.

16 Wallerstein, Immanuel: *Social Change? Change is Eternal. Nothing ever Change*, FBC, SUNY, Address at Sessão Solene de Abertura of the III Congresso Português de Sociologia, *Práticas e Processos da Mundação Social*, Lisboa, Feb. 7, 1996: 10, <http://fbc.binghamton.edu/iwportug.htm>

17 Интересантно запажање од интереса за овај проблем наведено је на другом месту: „Заправо, једино је у индоевропским језицима у потпуности развијено разликовање прошлости, садашњости и будућности.” Видети: [Витроу 1993: 26].

18 Постоји велики број више или мање познатих случајева који потврђују ово стање чињеница. Леп пример је случај с математичком климатологијом Милутина Миланковића. Ову комплексну теорију климатских промена – феномен секуларног померања Земљиних полова доводи у правилним временским секвенцама, од којих свака траје по 24.000 година, до мењања угла Сунчеве радијације, што као последицу има промене терестријалне осунчаности и ритмичко смењивање климатских епоха – Миланковић је поставио и доказао интуитивно-математичким путем током двадесетих и тридесетих година 20. века. На основу расположивих чињеница израчунао је таласну путању климатских промена на Земљи за период од 600.000 година њене геолошке прошлости. Пошто су у САД 1969. године U.S. Department of Commerce и National Science Foundation, Washington, D.C., објавили енглески превод капиталног Миланковићевог дела о математичкој климатологији – *Kanon der Erdbestrahlung und seine Anwendung auf das Eiszeitenproblem*, Српска краљевска академија, Београд 1941 (*Canon of Insolation of the Earth and Its Application to th Problem of the Ice Ages*, Washington, D.C. 1969) – организована су обимна геофизичка, астрономска и климатографска истраживања чији је задатак био да се Миланковићева теорија провери. Резултати који су објављени 10. децембра 1976. у часопису *Nature* у потпуности су потврдили Миланковићеве математичке налазе и предвиђања.

19 О спектакуларном догађају који потврђује ову начелну могућност науке да не само предвиди, него и произведе неку, ма колико комплексну структуру, светска научна заједница и светска јавност уопште обавештена је прелиминарно 16. септембра 2002, а с много више детаља два дана касније, 18. септембра 2002. Наиме, научници ангажовани на пројекту *ATHENA, Anthydrogen Production and Precision Experiments*, на коме ради CERN из Жене, објавили су да је с успехом произведено 50.000 *хладних ајома анији-водоника!* Реч је о *анијиматерији* чије је постојање теоријски *предвиђено* Пол Дирак 1930. године!

Начелна могућност предвиђања и креирања социјалне будућности почела је током *дугог 16. века* да се артикулише и структурира као *секуларна*, што значи критичка, рационална, научно утемељена или науци блиска филозофска, истраживачка, а такође и политичка дисциплина. *Секуларна идеја будућности* чији су темељи постављени током *дугог 16. века* представља структурни раскид епохе модерности с епохом у којој је доминирала *теологија будућности* с концептом спаса у хришћанству и сродним концепцијама у другим религијама. *Теологија будућности* била је доминантна читавих хиљаду година па је све до *дугог 16. века* представљала практично једини концептуални оквир управљања светским пословима. Да је процес артикулације и структурисања *секуларне идеје будућности* далеко одмакао, упечатљиво је демонстрирао *талас свејске револуције* који је захватио човечанство у 18. веку, с револуцијама у Француској и у тринаест британских колонија у Северној Америци, као и промена које су их пратиле у другим земљама, као најважнијим догађајима²⁰. Утемељена на великим класичним филозофским и научним системима, а после различитих, мање или више успешних покушаја чији су аутори током 19. века настојали да је конституишу и као строгу научну дисциплину, *секуларна идеја будућности* стекла је у 20. веку, а посебно после Другог светског рата, својства *науке* чији су резултати емпиријски проверљиви²¹. Захваљујући примени резултата који су

20 *Талас мондијалне револуције 18. века* пластично дочарава хронологија тог скупа догађаја. Појединачно, локалне револуције унутар овог таласа одигравале су се овим редоследом: Корзика 1755; Женева 1768; Југоисточна Русија 1773; тринаест британских колонија у Северној Америци 1775; Холандија 1784; Аустријска Холандија 1787; Француска 1789; Лијеж 1789; Угарска 1790; Пољска 1791; Хаити 1791; Корзика 1793; Сардинија 1793; Ирска 1798; Србија 1804; Шпанија 1808; Тирол 1809; Шпанска Америка 1810. Бечки конгрес великих сила 1814. и светски поредак Свете Алијансе које су оне тада успоставиле требало је да „за сва времена“ онемогуће ову праксу и да свет *враћује* у стање „изворног“ и „вечног“ поретка. Није успело.

21 На основу искустава из Другог светског рата, све владе, посебно владе великих сила, почеле су да на институционалан начин користе капацитете, нарочито прогностичке (предвиђање, пројектовање и планирање процеса и догађаја) бројних наука и научних дисциплина, у циљу дугорочних или краткорочних стратегија и политика у различитим областима. Све до данас, можда најупечатљивији пример представља корпорација RAND (Research and Development), коју је као приватну истраживачку компанију широког спектра и с великим бројем истраживача основало ратно ваздухопловство САД; постављен као пројект већ 1945, RAND је после три године реорганизован у корпорацију која је почела с радом 1948. Џон фон Нојман (John von Neumann, 1903–1957), који је 1930. емигрирао у САД, тамо наставио каријеру бриљантног математичара и развио *теорију игара*, чије је основе поставио 1928 – књигу *Theory of Games and Economic Behavior* објавио је 1944. с Оскаром Моргенстерном (Oskar Morgenstern, 1902–1977) – био је један од главних истраживача у RAND-у од почетка. На фон Нојмановој теорији игара заснивао се један од најважнијих мега пројеката RAND-а током првих 50 година рада корпорације. Методологију и инструменте *технолошког предвиђања (technological forecasting)*, развијаног крајем рата, конзистентно је поставио Теодор фон Карман (Theodore von Kármán, 1881–1963) у књизи *Toward New Horizons* из 1947. Од почетка педесетих година Херман Кан (Herman Kahn, 1922–1983) и други истраживачи из RAND-а развијали су тзв. *технику сценарија (scenario technique)*, засновану на примени *теорије вероватноће, теорије системске анализе* и других математичких и статистичких концепата, укључујући и најраније резултате *комјутерских наука и програмирања*. Научна дисциплина позната као *футурологија*, која се данас трансформисала у *стиудије будућности*, развила се из ових пројеката. Године 1965. Америчка академија наука и уметности (American Academy of Science and Arts) оформила је *Комисију за годину 2000, Commission on the Year 2000*, са задатком да „антиципира социјалне токове, креира нове институције и предложи алтернативне програме“. Комисија којој је председавао Данијел Бел (Daniel Bell, 1919–2011) представила је 1967. свој извештај јавности; био је то први доку-

преузети из различитих математичких дисциплина и природних наука уопште, догодила се у подручју друштвених и хуманистичких наука она епистемолошка револуција о којој говори Волерстин. Ова револуција обезбедила је алате, технике и стратегије истраживања који демонстрирају могућности успешног предвиђања будућег тока догађаја у људском друштву...

Београд, новембар 2004 – фебруар 2005.

Напомена: Овај рад је део обимне студије *Дугоотрајна двогласна музика* коју сам написао током 2004. и 2005. Због просторног ограничења, овде је публикован део те студије, који је и сам претрпео неопходна сажимања – изостављени су делови о Кондратјеву и његовим дугим таласима, о Броделовим секуларним циклусима, перспективи њиховог поклапања око године 2050, као и Волерстиновој пројекцији успоставања историјски новог светског система и структурном преокрету око године 2050. Стога заинтересованом читаоцу скрећем пажњу на два рада која сам писао у исто време и који с *Дугоотрајном двогласном музиком* представљају делове исте целине. Оба су интегрално доступна у електронском облику: Љубомир Кљакић, *Стирајтеља Ешер. Срди и Американци у светјски њословима кроз историју и оиџворена иишања будућности. Дуји 16. век и Дуји 21. век. Риџам историје, једно клујко конца, Њујин, Кондратјев, Бродел, Волерстин и друји. Година 2050. Наука оиџкрива и рефлехијује айроксимаџије, а меџодологија њарарадоксалних обрџа и релација у џоме џомаже* (стр. 1–139, 2004), Published on Sep 12, 2010, Scribd.com, <http://www.scribd.com/doc/37296972/>; Љубомир Кљакић, *Kosmopolis. Ogled o celini sveta i upravljanju svetskim poslovima* (стр. 1–184, 2005–2007), Published on June 5, 2010, Scribd.com, <http://www.scribd.com/doc/32579294/>; такође, Љубомир Кљакић, *Космополис. Оилед о целини светји и уџрављању светјским џословима* (стр. 1–184, 2005–2007), I–VI, Фонд Слободан Јовановић, постављано: 16. 2, 21. 2, 8. 3, 19. 3, 27. 3. и 5. 4. 2012, <http://www.slobodanjanovic.org/2012/02/16/ljubomir-kljatic-kosmopolis-i/> и даље. Од непосредног интереса за проблеме који се разматрају на овом месту такође је и: Љубомир Кљакић, Magnum opus Imanuela Volerstina, предговор за: Imanuel Volerstin, *Moderni svetski sistem* (I–IV), I–II, CID, Podgorica 2012, I: IX–XXII. После 2005, такође је објављено више радова од интереса за основне идеје изложене (и) у *Дугоотрајној двогласној музици*: Питер Турчин, *Раји и мир и раји. Живојини циклуси имџеријалних наџија*, PortaLibris, Београд 2006; Fred Adams, Greg Lohlin, *Pet doba svemira. Unutar fizike večnosti*, Informatika, Beograd 2006; Fernan Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, I–III, Stylos, Novi Sad 2007; Chris Harman, *A People's History of the World. From the Stone Age to the New Millennium*, Verso, London 2008; Michel Chossudovsky and Andrew Gavin Marshall, editors: *The Global Economic Crisis. The Great Depression of the XXI Century*, Global Research Publishers, Center for Research on Globalisation (CRG), Montréal 2010; Љубомир Кљакић, *Криза. Корисни иџиоџи и колатис Срџије*, Печат и Фонд Слободан Јовановић, Београд 2011; Владимир Вернадски, *Биосфера и ноосфера*, Службени гласник, Београд 2012; Imanuel Volerstin, *Moderni svetski sistem* (I–IV), I–II, CID, Podgorica 2012; David Byrne and Gillian Callaghan, *Complexity Theory and the Social Sciences. The State of the Art*, Routledge, London and New York 2014, итд. – Љ. К. 25. 3. 2014.

мент у коме је публикован широк спектар резултата студија будућности на којима се у САД радило претходних деценија... Разуме се, постоји и велики број сродних примера из других крајева света. Видети: Herman Kahn and Anthony J. Wiener: *The Year 2000. A Framework for Speculation on the Next Thirty-Three Years*, New York: The MacMillan Company, 1967; Mičel Kler (Michael T. Klare): *Rat kome nema kraja. Američko planiranje novih Vijetnama* (1970), Vojnoizdavački zavod, Beograd 1975; Herman Kahn, *Slijedećih 200 godina* (1976), Stvarnost, Zagreb 1977; Ervin Laszlo (Ервин Ласло) i saradnici: *Ciljevi čovječanstva. Izvještaj Rimskom klubu o novim horizontima svjetske zajednice* (1977), Globus, Zagreb 1979; Bernard Cazes (Бернар Казез): *Povijest budućnosti* (1988), August Cesarec, Zagreb 1992; *Predictions. 30 Great Minds on the Future*, ed. Sian Griffiths, Oxford UP, Oxford 1999... Студије будућности биле су државни, идеолошки или корпоративни монопол од стратешког значаја практично све до почетка деведесетих година 20. века, када је Интернет изазвао праву информатичку револуцију, ослободио информацију, учинио је јавним добром и демократизовао њено креирање и коришћење.

ЛИТЕРАТУРА

- Бродел, Фернан. *Сјиси о историји*, СКЗ, Београд 1992.
- Буркхарт, Јакоб. *Разматрања о светској историји (О изучавању историје)*, Српска књижевна задруга, Београд 1996.
- Витроу, Џ. Џ. *Време кроз историју*, СКЗ, Београд 1992.
- Дерида, Жак. *Марксове сабласни. Сјање гуја, рад жалости и нова интернационала*, Службени лист СЦГ, Београд 2004.
- Кљакић, Љубомир. *Сјудије дугућности 1987–2004*, Народна књига – Алфа, Београд 2005.
- Митриновић, Димитрије. *Сабрана гјела*, I–III, приредио Предраг Палавестра, Свјетлост, Сарајево 1991.
- Плутарх. *О слову Е у Делфима* у, Плутарх. *Пиџијски дијалози*, превод и коментари Светлана Лома, Магица српска, Нови Сад 1990.
- Amin, Samir; Andre Gunar Frank, Đovani Argiri i Imanuel Volerstin. *Dinamika globalne krize* (1982), Radnička štampa, Beograd 1985.
- Brodel, Fernan. *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, I–II, Geopoetika, Beograd 2001.
- Burdije, Pjer. *Signalna svetla. Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1999.
- Byrne, David. *Complexity Theory and the Social Sciences. An introduction*, Routledge, London and New York 1998.
- Capra, Fritjof. *Vrijeme preokreta. Znanost, društvo i nastupajuća kultura*, Globus, Zagreb 1986.
- Cohn, Norman. *The Pursuit of the Millenium. Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages*, Pimlico, Random House, London 2004.
- Cordoba, A., G. Arrighi, A. Gunar Frank i drugi. *Savremena ekonomska kriza, Marksizam u svetu*, Godina X, Broj 5–6, (str. 5–570), NIRO Komunist, Beograd 1984.
- Crozier, M. J., S. P. Huntington, J. Watanuki, B. C. Roberts, H. Okomoto, G. C. Lodge. *Kriza demokracije i participacija. Izvještaj Trilaterarnoj komisiji*, Globus, Zagreb 1982.
- Dawkins, Richard. *The Blind Watchmaker*, W.W. Norton & Comp., New York – London 1987.
- Denemark, Robert A., editor. *World-System History: The Social Science of Long-tearm Change*, Routledge, London and New York 2000.
- Dokins, Ričard. *Sebični gen*, Vuk Karadžić, Beograd 1979.
- Feyerband, Paul. *Against Method. Outline of an Anarhistic Theory of Knowledge*, (Verso, London 1975), Revised ed., Verso, London 1988.
- Frank, Andre Gunar and Barry K. Gills, editors. *The World System. Five Hunderd Years or Five Thousand*, Routledge, London and New York 1993.
- Hajzenberg, Verner. *Fizika i metafizika*, Nolit, Beograd 1989.
- Harrington, Michael. *Suton kapitalizma*, Globus, Zagreb 1979.
- Hojl, Fred i Džon Eliot. *A kao Andromeda*, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd 1976.
- Hoking, Stiven. *Kratka povest vremena*, Otokar Keršovani, Opatija 1988.
- Kondratieff, Nikolas D. *The Long Waves in Economic Life*, University of Harvard: *Review of Economic Statistics*, Vol. XVII, No. 6, November 1935: 105 - 115.
- Kondratieff, Nikolas D. *The Long Wave Cycle*, Richardson and Snyder, New York 1984.
- Kun, Tomas. *Struktura naučnih revolucija*, Nolit, Beograd 1974.

- Loçã, Francisco. Nikolai Kondratiev and the Early Consensus and Dissensions about History and Statistics, *Series, Models and Business Cycles: A Quantified Approach to Economic Growth*, Working Paper 1/98, ISEG, Lisbon University, http://www.users.qwest.net/~drakete/LoucaKondrat_.PDF.
- Makluan, Maršal. *Poznavanje opština, čovekovih produžetaka*, Prosveta, Beograd 1971.
- Mandel, Ernest. *Kasni kapitalizam. Pokušaj marksističkog objašnjenja*, Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, Zagreb 1981.
- Marx, Karl. *Kapital. Kritika političke ekonomije*, I–III, u Karl Marx, Fridrich Engels. *Dela*, 1–46, r. 47, Institut za međunarodni radnički pokret – Prosveta, Beograd 1968–1979, 1987, tomovi 21–23, 1977.
- Mils, S. Rajt. *Elita vlasti*, Kultura, Beograd 1960.
- Mils, Rajt. *Sociološka imaginacija*, Savremena škola, Beograd 1964.
- Pirec, Dušan i Miomir Jakšić. *Svetski kapitalistički sistem. Od privrede sveta do svetske privrede*, Ekonomika, Beograd 1987.
- Poincaré, Henri. *Znanost i hipoteza*, Globus, Zagreb 1989.
- Polanji, Karl. *Velika transformacija. Politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*, Filip Višnjić, Beograd 2003.
- Prigogine, Ilya with Isabelle Stengers. *Order out of Chaos*, Bantam Books, New York 1983.
- Prigogine, Ilya with Isabelle Stengers. *The End of Certainty. Time, Chaos and the New Laws of Nature*, The Free Press, New York 1997.
- Prigogine, Ilya i Isabelle Stengers. *Novi savez. Matamorfoza znanosti*, Globus, Zagreb 1982.
- Šumpeter, Josip. *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, Kultura, Beograd 1960.
- Thompson, William R. *The Emergence of The Global Political Economy*, Routledge, London and New York 2000.
- Vernadsky, Vladimir. *The Biosphere*, Oracle, Synergetic Press, Arizona 1986.
- Vico, Gianbattista. *Načela nove znanosti*, Naprijed, Zagreb 1982.
- Wallerstein, Immanuel. *Suvremeni svjetski sistem*, I–II (1974, 1980), cekade, Zagreb 1986.
- Walernstein, Immanuel. *SpaceTime as the Basis of Knowledge*, FBC, SUNY, New York: keynote address at *Convergencia, World Congress of Convergence*, Cartagena, Colombia, May 31–June 5, 1997, 9, <http://fbc.binghamton.edu/iwsptm.htm>.
- Wallerstein, Immanuel. *A Left Politics for the 21st Century? or, Theory and Praxis Once Again*, Fernand Braudel Center (FBC), State University of New York (SUNY), Binghamton 1999, <http://fbc.binghamton.edu/iwleftpol.htm>.

LONG-TERM BIPHONIC MUSIC
A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF THE RHYTHM OF THE FUTURE AT A TIME
OF A HISTORICAL DEMISSION OF THE WORLD SYSTEM

LJUBOMIR KLJAKIĆ

ljubaark@eunet.rs

SUMMARY: World history, with all its forms, relations, civilizations and cultures, is an especially complex structure which rhythmically prints its own wave trajectory within the pattern of abstract universal historicity. It is a long wavelength pattern which we call history. The principle of historicity is universal. World society in general and each individual society of today, have been integrated into the modern world (capitalist) system from its very beginning. The structural properties of the world (capitalist) system have been determined by the specific historical trajectories of all formative factors of its structuring over the past 500 years. Since 1973-1974, the system has been in the process of its historical demission and the transition to a new, not necessarily better, but certainly different historical system. As much as we know today, there is a high degree of probability that a historically new world system will be established and stabilized around the year 2050. The future characteristics of the historically new world system, and the future configuration of all currently existing social forms and relations depend on the decisions that people are making today, and the activities being undertaken today. The emerging fundamental problems concerning our human future prospects are in this paper considered from the viewpoint of *integrated social science*, relying on its research strategy, methodology and categorical apparatus – Vernadsky, Kondratieff, Prigogine, Broudel, Wallerstein and other authors.

KEY WORDS: structures, complex systems, wave motion, long waves, crisis, the transitional period, world system, historical demission of the world system, year 2050

РЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И ПРЕДУЗЕТНИШТВО КАО ПУТЕВИ И НАЧИНИ ОПОРОВКА СРПСКЕ ПРИВРЕДЕ

СЛОБОДАН ПОКРАЈАЦ

Универзитет у Београду, Машински факултет

Краљице Марије 16, Београд, Србија

slobpok@eunet.rs

САЖЕТАК: Чланак се фокусира на стварање доброг окружења за реиндустријализацију, предузетништво и иновације у српској привреди. Мислим да је предузетништво важан чинилац индустријског раста и кичма развоја сваке државе. Дух предузетништва доноси потребан ентузијазам, упорност и способност да се траже предузетничке прилике које воде успеху. Такође, иновације су важан покретач индустријске обнове, посебно технолошке иновације које обухватају интеракцију широког круга друштвених актера. Иновације производа, услуга и процеса и формирање нових пословних организација су круцијално важни за сваку привреду. Стога, српској привреди је потребна селективна и брза реиндустријализација, посебно у сектору прерађивачке индустрије, будући да је он јединствен као извор добрих радних места како за високо образоване, тако и за ниско квалификоване раднике. Прерађивачка индустрија је кључни покретач иновација: без прерађивачке индустрије неће се развијати ни истраживање и дизајн. Такође, прерађивачка индустрија је кључ за смањење нашег трговинског дефицита; она је извор индиректне запослености у другим привредним секторима. Нажалост, идеја да се подржи прерађивачка индустрија мерама индустријске политике увек је имала и има моћне непријатеље.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: реиндустријализација, иновације, предузетништво, прерађивачка индустрија, индустријска политика

*Сва људска деловања имају један или више од ових седам узрока:
прилику, природу, нужду, навику, разлој, стирасиј и чежњу.*
Аристотел

Стање српске привреде, посебно производног сектора, налази се на нивоу када је неопходно предузети енергичне, суштинске и свеобухватне промене у које ће бити укључени сви социјални актери нашег друштва. При томе, остаје тешко политичко, заправо морално, питање на који начин, тј. којим редоследом и интензитетом укључити све људе у програм опоравка, обнове и новог економског успона српског друштва, водећи рачуна о социјалним и економским трошковима.

Наше је мишљење да треба поћи од обнове производње, првенствено индустрије (прерађивачке) уз доминантан ослонац на сопствене ресурсе (рад, знање, капитал и др.) и слободну предузетничку иницијативу коју ће снажно

подржати активна индустријска политика. Значи, нас првенствено интересују два основна пута и начина опоравка српске привреде: *реиндустријализација и њредузетњнишћиво*. У наставку ћемо изнети само неколико кључних ставова у прилог апологије реалног сектора.

Србија мора снажно и ургентно обновити и ојачати производни сектор привреде, окренути се свету рада и квалитетној и извозу намењеној производњи, ослонити се доминантно на сопствене изворе раста, активирати домаћу штедњу (депозити у банкама преко 8 милијарди и још неколико милијарди у кућним депоима) и ослободити се прескупих иностраних кредита и понижавајућег пристајања на условљавања иностраних инвеститора и кредитора. Сличан модел примениле су пре неколико деценија неке азијске земље које данас имају задивљујуће економске резултате.

Проблем опоравка српске привреде и није тако тежак задатак, како се то најчешће представља. Решења су разнолика, налазе се у нама и свуда око нас и уопште нису потребне неке велике теорије и стратегије од којих се увек очекују чудотворна, брза и високософистицирана решења, а која ће понудити неки генијални визионари, реформатори, експерти и сл. Напротив, треба поћи од неких једноставних истина и упорно их се придржавати. А једна од њих је толико једноставна да се чак подразумева и због своје тривијалности је готово ишчезла из нашег мисаоног простора. Она гласи: *да би се њрошило – њоћредно је њроизводити*. Наравно, то свако зна, али проблем је у томе што то свако не жели да примењује. Први део овог једноставног исказа има, разуме се, много више следбеника него што их има други део. Када та диспропорција постане исувише изражена у смислу да први део обимно и дуготрајно надмашује други део, настају проблеми, кризе, рецесије, кредити, дугови, зависност, банкрот... Исто тако, није добро ни када је диспропорција у корист другог дела, јер то значи да се производи много више него што се може потрошити, заправо, продати.

У различитим земљама у различитим историјским раздобљима јављале су се различите диспропорције горњег типа, познате као кризе, националне, гранске... итд. Економисти никад нису сасвим сагласни како отклонити наречене диспропорције. Осим тога, они често предлажу да се помоћу новчаних „мостова“ отклоне диспропорције, што се никад није показало дугорочно успешним решењима. У ствари, економија симбола (новца, кредита и сл.) никад не може компензирати недостатак реалних добара, јер једино та добра осим вредности и цене имају и – употребну вредност. Још никад нико нигде није решио проблем глади, енергије итд. емисијом новчане масе, монетарним златом или неким чудотворним „банкарским или берзанским производима“. Таква алхемија новца не успева ни савременим „банкстерима“ као главним протагонистима (а можда и дизајнерима и менаџерима) актуелне глобалне финансијске кризе.

Када је реч о нашој земљи, *наш највећи њроблем лежи у зајоствављеној њроизводњи, неразвијеном њредузетњнишћиву и слабој иноватњивностњи, њоседно њтехнолошкој*. Финансијски аспекти кризе неоправдано постају главни, без обзира на то колико су присутни и објективно важни. Ипак, новац, односно новчани капитал, и као погонско гориво (инвестиције), и као израз посло-

вног резултата (профит), не сме да нас заведе у анализи нашег стања. Фокус мора бити на ономе што је знатно важније, а, срећом, и лакше доступно и издашније: то је *људски кайиџијал*. Али, ни њега нема у изобиљу. Не само због неповољних демографских токова (старење становништва, егзодус у иностранство, депопулација), него и због незавидне образовне структуре (висок процент неписмених и скроман процент високообразованих – од 7–8%). Посебан аспект стања људског капитала тиче се стања здравља (физичког и менталног) које је тренутно такође на веома ниском нивоу. Ипак, упркос свим овим ограничењима, људски потенцијал нашег друштва представља веома добру основу за озбиљне пројекте економске обнове, опоравка и успона нашег друштва. Критично недостају нове визије, нови социо-економски и правни амбијент и организована подршка државе. Несташица финансијског капитала ове недостатке некако заклања па је створена свест да је финансијска криза примарни и централни проблем, а ми тврдимо да је она логична последица запостављене производње, уништене индустрије (посебно прерађивачке), ниске продуктивности, технолошке заосталости, непредузетничког понашања, лоше спроведене приватизације, замрле иновативности, пратеће социјалне апатије, итд. Због тога, снажно заговарамо онај пут опоравка и обнове наше привреде који полази од *реиндустријализације*, предузетништва и иновативности, односно стварања *нове ѓредузетничке кулџуре*.

Другим речима, реиндустријализација – као вид нове индустријске политике – и предузетништво, као економска функција и процес који представља саму суштину тржишне привреде, су најпожељнији агенси нужних промена наше привреде. Они су неопходни и поуздани „алати“ којима се једино можемо ослободити загрљаја глобалног финансијског инжењеринга и илузија монетаристичке и неолибералне алхемије и јалове реформистичке реторике, јер једино они могу донети привредни раст, нову запосленост, технолошку обнову, пораст извоза, смањење иностраног дуга, пораст материјалног богатства и благостања за све.

Значи, реиндустријализација није циљ *per se*, већ средство да се, принципијелно, све (чак и неке старе) индустријске гране, али првенствено оне које још увек имају сачувану извесну виталност и тржиште, обнове на начин да убрзо постану способне да одговоре изазовима све оштрије иностране конкуренције. А то је могуће на основама нових знања и нових технологија, али и нових захтева које намећу нови критеријуми екологије, као и нових стандарда квалитета, итд. Тим изазовима најпре могу да одговоре неки делови металског сектора, текстилне, прехранбене, дрвне, хемијске, гумарске, електро, војне и још неких индустријских грана. Свима њима, осим финансијског капитала, недостају нови садржаји знања, нове визије и атрактивни производни програми, а финансијска подршка може доћи из разних извора. Доминантно ослањање на иностране изворе носи вишеструке ризике и зато је боље да се најпре активирају сви домаћи извори, а тек потом и инострани, као додатни.

Поменути износи приватне штедње наших грађана су значајан финансијски потенцијал који лежи „надомак руку“ неких будућих домаћих инвести-

тора које треба да подржимо, охрабримо, оспособимо, дисциплинујемо и упористојемо кроз институције правне државе. Зашто, на пример, не бисмо могли да ојачамо унутрашње финансијско тржиште и посебно тржиште капитала (на пример, берзу) на којем ће се фреквентно трговати и капитал учинити лако и брзо доступним? Наравно, одговор је једноставан: нема поверења међу потенцијалним учесницима (интересентима/стејкхолдерима) предузетничких подухвата. Дакле, недостатак правне државе јавља се као „уско грло“ економског опоравка српског друштва.

Заглушујућа „реформистичка“ реторика и актуелно форсирање тзв. евроинтеграција, нажалост, не доносе видљиве економске и социјалне ефекте за најшире слојеве грађана. А и не може, с обзиром на то да се сви ти реформски напори недовољно усредсређују на материјалну производњу, за коју ЕУ, осим неких изузетака, није заинтересована. Србију пре свега треба запослити и дати јој шансу да се креативно потврди у одабраним индустријским гранама у којима има и традицију и знање. Због свега, логично се поставља реторичко питање: да ли се више може и сме одлагати реиндустријализација?

ЗАШТО РЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И КАКВА ИНДУСТРИЈСКА ПОЛИТИКА НАМ ЈЕ ПОТРЕБНА?

Одричном одговору на постављено питање треба додати и неколико аргумената зашто одлагање може бити погубно за опстанак наше привреде (а онда и државе и друштва), чак и када би нас још више хвалили инострани оцењивачи наших учесталих реформи. Неприхватљиво је да после свих тих реформи и добијених оцена постајемо некако све слабији, сиромашнији, задуженији, подељенији и наравно фрустриранији. Свакодневна медијска парада аналитичарских и експертских умова који нас засипају неуверљивим објашњењима како нам мора бити још мало горе, да би после, најзад, постало боље, више личи на очајнички покушај да се одради домаћи задатак „реформаторских“ активиста, него што одише уверењем да и они сами мисле то што кажу.

Производња и предузетништво, односно *производно иредузетништво*, две су најјаче економске полуге, носеће структуре које могу одржати кохезију овог друштва и спречити да не падне на ниво када готово ништа више неће моћи да производи, јер се, тобоже, то неће исплатити, будући да то неко негде у свету ради и боље и јефтиније. Али и то „боље“ и „јефтиније“ треба нечим платити. А чиме, ако се нешто не произведе и изведе? Осим...

Нажалост, вулгарна тржишна логика и погрешна теорија компаративних предности и даље трују генерације академских економиста, јер нуде неистину и обману да дерегулација и слободно тржиште најбоље обезбеђују економску равнотежу у односима размене. Развијене и богате земље, одакле нам углавном долазе такве и сличне „теорије“, које и даље одзвањају с наших економских катедара, управо су радиле супротно, неретко потпуно занемарујући тржишне принципе, окренуле се производњи, индустријализацији и (хипер)активној ин-

дустријској политици. Слично чине и данас, а лицемерно препоручују другима управо оно што код своје куће и не помишљају да ураде. Њихови озбиљни проблеми су настали управо оног часа када су изгубили стечене монополе и своју конкурентску моћ јер су их озбиљно потиснуле тзв. новоиндустријализоване земље (претежно из Азије) које користе своје две најјаче компаративне предности: јефтину радну снагу и ново знање које убрзано усвајају. Оне су се, готово у потпуности, оглушиле о реформске савете својих иностраних учитеља.

Текућа економска криза потврђује да балони монетаристичког богатства имају варљиву вредност и трајност и да се западне земље, ти „лидери“ тржишне економије и слободног предузетништва, ипак не одричу производње, посебно не оне најпрофитабилније. Пример спасавања велике аутомобилске тројке у САД пре неколико година, када је америчка влада (!!!) финансијски интервенирала огромним бесповратним средствима (пореских обвезника, наравно), најбоље говори да и тамо, поред тржишних мера, итекако постоји „индустријска политика“. Наравно, овај пример је поучан и за демистификовање чаробне „невидљиве руке“ коју је морала да замени чврста рука државног интервенционизма, напрасно промовишући државу као, ипак, доброг привредника. Такође, овај пример нас подсећа и на буђење економског национализма и патриотизма, посебно због страха од незапослености. Исто тако, он нас подсећа да никад и нигде у свету није остварен дугорочан привредни раст и развој као резултат спонтаног тржишног понашања, већ само уз помоћ снажне државне интервенције, посебно *индустријске пољитике*. Не смемо превидети да актуелна светска криза најмање погађа управо земље у којима се одвија интензивна (пост)индустријализација, а да највеће проблеме имају земље чије се привреде доминантно заснивају на „економији симбола“, услугама, трговини, берзанским трансакцијама и финансијским шпекулацијама.

Шта суштински подразумева савремена индустријска политика? Каква индустријска политика може најбоље да подржи стратегију реиндустријализације у нашој земљи?

У најкраћем, то је свака политика која ће зауставити погубну дезиндустријализацију Србије, земљу у којој нажалост још није довршена ни индустријализација, а која је до почетка 90-их прошлог века била у великом замаху. У међувремену, развијени свет је већ далеко одмакао у процесу постиндустријализације и развоја тзв. *економије знања*, а ми још имамо дилема око реиндустријализације и водимо академске и политичке полемике.

Али и код заговорника реиндустријализације (којих је, срећом, све више) постоје бројне недоумице. Најпре, међу њима нема сагласности како прићи читавом процесу: грански, регионално, према производима, према циљним тржиштима, итсл. Такође, није јасно како ће се обезбедити средства за инвестиције и ко ће бити стварни, извршни носилац читавог подухвата. Мислимо да се све ове дилеме могу релативно брзо решити. Пре свега, битно је одржавати критичну масу позитивне свести (и стручне и јавне, политичке) која ће створити нужну нову менталну подлогу (нову „мапу ума“) за *нови индустријски почетак Србије*, а затим донети јасне мере индустријске политике, дакле државне одлу-

ке, којима ће се подстаћи сваки стари, а посебно нови (start up), индустријски актер (предузеће, предузетник) и његови саучесници у реализацији конкретног индустријског подухвата. Државне мере морају у потпуности бити у функцији подршке сваком производном пројекту и програму, поготово ако га покреће приватни предузетник спреман да уложи и своја средства, свој рад, своје идеје и преузме ризик. Такве нове хероје рада држава не сме да гледа као пуке пореске обвезнике и сумњичити их као а priori корупцијом заражене актере које треба на сваки начин осујетити или макар загорчати им сваку и помисао да започну свој бизнис. Напротив, држава у њима треба да види зачетнике ширег, надајмо се и масовног, покрета за обнову земље на предузетнички начин. Држава и предузетници морају бити партнери на истом задатку. Индустријски сектор, пољопривреда, али и друге производне и услужне делатности могу да постану најшира сцена позитивног ривалства (конкуренције) најбољих пословних идеја где држава треба да доноси и контролише правила игре, подстиче најбоље, а помаже слабијима, јер и једни и други су њени грађани. Тако ће, временом, већина незапослених постати запослени и остаће у Србији, предузетници ће се својим програмима и производима такмичити за место на тржишту, повезиваће се и међусобно умрежавати, а држава ће из реалних извора пунити буџет и моћи ће издашније да финансира јавне потребе.

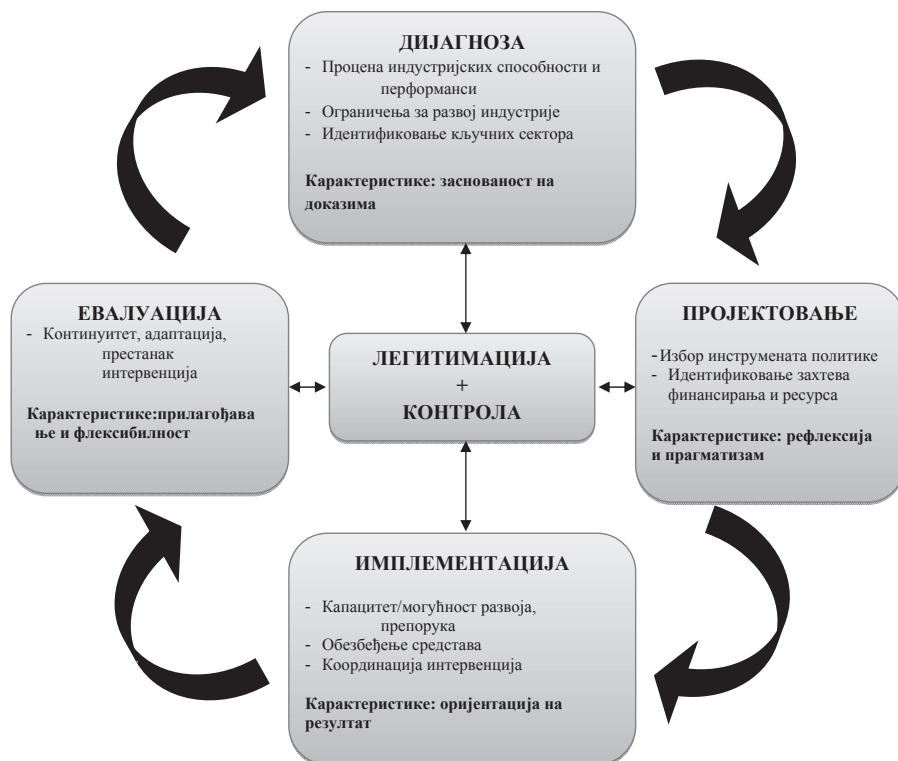
Нажалост, неки наши експерти и политичари веома тешко напуштају своја неолибералистичка сновиђења о аутоматској тржишној регулацији привредног развоја, упорно превиђајући да то води само још већој неразвијености. Чак ни најбоља искуства ЕУ, у коју се толико заклињу, САД, Јапана и других индустријски напредних земаља, нису им довољно инспиративна да почну осмишљавати нове моделе одрживих индустријских политика. Они можда и даље мисле да „казино економија“ може трајати вечно и заборављају да ће свако, пре или касније, морати да покаже шта зна да произведе. Економија симбола доживела је потпуни слом, а реални економски живот (производња) добија нову снагу. Зато је несхватљиво и помало непријатно да данас морамо да упозоравамо своје колеге економисте, али и ширу јавност, да више није одрживо стање у којем као друштво трошимо готово све што се негде у свету производи, а да сами стварамо занемарљиво мало, а и то је скромног квалитета.

Према једној класификацији ОЕЦД-а постоје 4 нивоа производа, у зависности од нивоа технологије која се примењује у њиховој производњи [ОЕСД 1996]:

- ниске технологије: производња хране, текстил, одећа и обућа
- технологије средње ниског нивоа: гума, пластика, основни метали и бродоградња
- средње високе технологије: мотори, електрична опрема, део хемијске индустрије
- високе технологије: авио-индустрија, рачунари, фармацеутика

Полазећи од овакве поделе, као и сопствене процене реалности циљева и могућности индустријског развоја, мишљења смо да Србија има добре шансе за *селективну реиндустријализацију* у прве три технолошке категорије производње.

Слика 1. ПРОЦЕС СТВАРАЊА СТРАТЕШКЕ ИНДУСТРИЈСКЕ ПОЛИТИКЕ

Индустријска политика, као систем владиних мера, може значајно да доприне ефикасној реиндустријализацији. Пре свега, мере државне интервенције морају бити ограниченог трајања и сасвим транспарентне и не могу бити замена за *предузетнички дух*, односно менталитет предузетништва који подразумева: добру идеју, високу мотивацију и посвећеност реализацији идеје и тек потом капитал, свој или туђи. Владине мере морају бити комлементарне и предузетништву и механизму тржишног формирања цена, тако да се оствари *сирећнућа рејулација и ујрављање* обновом индустрије, односно реиндустријализација. Сâм избор приоритета циљева, избор динамике (брзине) њиховог остваривања, избор начина и средстава за њихово остваривање, као и географија циљева, свакако су политичке (државне) одлуке, али све остало спада у домен тржишне конкуренције и менаџерског одлучивања које мора бити високо професионално, ефикасно и одговорно. Поглед на инострана искуства и ту може помоћи.

На слици 1 приказан је један од новијих приступа УНИДО-а процесу креирања стратешке индустријске политике [UNIDO's Strategic Support Sept. 2011: 12]. Он се састоји од 4 основне фазе: дијагнозе, пројектовања, имплементације и евалуације.

Све ово је добар основ да се аргументовано брани и наш пут реиндустријализације као *државни и национални пројам* мера који треба да помогне пре свега свим предузетнички расположеним појединцима и групама да се опробају у индустрији, као још увек најизазовнијем, најкреативнијем, најинвентивнијем и најиновативнијем производном сектору, али и у другим производним секторима, да остваре своје пословне идеје, запосле људе, повећају БДП, извоз, буџетске приходе и да остваре још читав низ позитивних економских и социјалних циљева. Наравно, државна подршка обнови, ревитализацији и консолидацији јавних индустријских предузећа такође се подразумева.

Речју, реиндустријализација се јавља као почетни корак, а њен нужен продужетак обухватиће и остале реалне секторе (пољопривреду, грађевинарство, енергетику и др.) и тако допринети комплетној реконструкцији и модернизацији привреде. Сектор услуга ће, такође, бити оснажен јер ће добијати квалитетније инпуте, а и порашће тражња за његовим аутпутима. Тзв. сектор *креативних индустрија* добиће нови замах, јер ће бити ослоњен на чврсту и стабилну материјалну подлогу. Укратко, доћи ће до потребне мултипликације опште привредне динамике, шире социјалне стабилизације и смањења политичке конфликтности нашег друштва. Импулс и почетно „гориво“ за овај раст, поред сопствене акумулације (штедње) и увек добродошних страних директних инвестиција, може бити и – *сирово контролисано финансирање из примарне емисије*, од чега не треба претерано зазирати панично се плашећи инфлације, уколико је реч о несумњиво профитабилним и брзо исплативим пројектима, и уколико ојача правни и институционални систем друштва, систем контроле и санкција.

ПРЕДУЗЕТНИШТВО КАО ВАЖНА ИНФРАСТРУКТУРА ЗА РЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈУ

Импулс за тај почетак видимо у предузетништву, слободном стваралаштву и легитимној тежњи да се оствари материјално благостање за све који су спремни да се упусте у узбудљиву, креативну, смелу, дуготрајну, тешку, скупу и изнад свега ризичну операцију стварања нових производа и процеса, нових вредности, нових радних места, нових тржишта, нових партнерстава и уопште нових етичких образаца који афирмишу свет рада и стваралаштва сваке врсте.

У том смислу предузетништво видимо као универзални катализатор којем није пресудно нужен искључиво приватни својински оквир. Предузетан се може и мора бити у сваком моделу својине. И ранији примери, а нарочито ови из последњих неколико година јасно показују да државе не само да могу, него и морају (јер нема никог трећег) да буду *активни економски субјекти*, неретко до обима који је доскора био незамислив. Нужда закон мења, стари принципи се напуштају, догме се руше, живот пише нова правила. Једино непромењен остаје принцип и правило да се мора производити да би се могло трошити. То је *мешајринциј*, аксиом, природни закон. Шта производити, како, колико, чиме,

где, за кога, с ким, итд. су и логична и тешка и важна питања на које одговор морају тражити и држава и тржиште; не само један од њих. За ову еклектику регулације неопходно је предузетништво као нарочита духовна, економска и социјална инфраструктура, као начин постојања и живљења, као култура која покреће људе да прихвате изазов, да стварају, иновирају, ризикују, надмећу се, богате се, расту, али и пропадају.

Значење предузетништва је вишеслојно, широко и разноврсно, али оно се увек препознаје као економска функција комбиновања бројних чинилаца и као креативан процес претварања нових идеја и открића (инвенција) у иновацију, у ризичан подухват с визијом и циљем да се дође до нечег бољег, вреднијег, лепшег, напреднијег, једноставно – другачијег. Али, предузетништва нема и не може бити без предузетника, а њима опет треба предузетнички амбијент, средина у којој могу да остваре све своје стваралачке немуре и намере, али и обавезе према друштву и држави.

Отуда, предузетништво није и не може бити „ствар“ неких надобудних, „алавих“ хазардерски расположених и сличних необичних појединаца, већ је то питање од општег значаја за друштво, његову привреду, социјалну стабилност, међународну позиционираност, културну репутацију, итд. Ако се подсетимо основне дефиниције предузетништва као процеса креирања нечег новог, уз додавање вредности, уз улагање потребног времена и напора, уз прихватање финансијских, емоционалних и друштвених ризика, а све због остваривања награде у виду материјалног или личног задовољства и независности – поново ћемо закључити да је реч о новом начину размишљања, одлучивања и деловања, подстакнуто неком приликом коју види само предузетник и коју он претвара у шансу за успех. Дакле, предузетништво је настојање да се искористи шанса, без обзира на тренутно расположиве ресурсе. У том смислу за предузетништво се заиста може рећи да је *четврти фактор производње*, поред традиционална три (рад, земља и капитал) која у већој или мањој мери постоје у свакој држави.

ИНОВАТИВНОСТ КАО ПРЕТПОСТАВКА И ПРЕДУЗЕТНИШТВА И РЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ

Иако се из претходних излагања јасно подразумева постојање иновација и иновативности као кључних покретача (drivers) и предузетништва и реиндустријализације, сада ћемо то рећи не само експлицитно, него и истаћи као кључну претпоставку, услов и залог успеха оба наведена процеса.

У ствари читаву „драму“ економског развоја (опоравка) нашег друштва смештамо у „магичан стратешки троугао“: *иновације – предузетништво – реиндустријализација*. Мислимо да се у том троуглу једино могу наћи решења за наше економско посртање и да се свака развојна стратегија нашег друштва мора ослањати на овај „троножац“. Сви актери економског живота истовремено треба да користе ово *страјешко тројство* као својеврсни трозубац, моћно оружје којим се могу успешно решити и најтежи привредни проблеми. Посебну

„убојитост“ овом оружју дају пратеће стратегије, као што су стратегија развоја образовања, стратегија научноистраживачког рада и стратегија запошљавања. Уверени смо да синергијски ефект овако интегрисаних стратегија може бити готово епохалан, довољно снажан да свакога покрене из учмалости, заосталости, дезоријентације, дефанзиве и осећања немоћи и поражености, јер ће отворити нове перспективе развоја и хоризонте прогреса на који имамо право и као друштво и као држава. Детонатор нових иновативних узлета може и мора бити опет држава, као најорганизованија установа друштва. Зато она мора бити довољно способна, одговорна, храбра и далековида, легитимна и ауторитативна да преузме одговорност за тај одлучан корак на дугом путу преображаја у условима снажних турбуленција и великих међународних препрека. За све то су, поред историјски проверених решења, потребна и нова креативна решења и нарочито њихова иновативна примена. У ствари, потребни су креативни и иновацијама склони људи, а такви сигурно у Србији постоје. Треба им помоћи да изађу на јавну сцену, да окупљају и подстичу исто такве и покрену замајак стварних промена у свим сегментима и елементима друштвене структуре.

Најпре треба поћи од промена у привреди, посебно материјалној производњи, а одмах затим (а када је год могуће и истовремено), треба изводити промене у осталим областима друштвеног живота. У том смислу, потребно нам је својеврсно *ѝанїредузетїнишиѝиво*, као принцип и пракса предузетничког понашања у свему што радимо, а не само у сегменту реиндустријализације или неког другог економског деловања. Тржиште и конкуренти напросто не толеришу било какву опуштеност и лежерност. Напротив, неопходно је брзо, иновативно и предузетно реаговање на стално нове изазове и за такво понашање је потребно свакодневно учење и вежбање.

То, уосталом, најбоље знају иноватори-предузетници у области материјалне производње (нарочито из индустрије), чија нас појава увек треба обрадовати, посебно ако су то млади људи. Њима треба пружити сваку врсту помоћи: од финансијске, преко организационе, административне, едукативне, промотивне и др. Држава је за то најпозванија и најодговорнија, јер има највише могућности да то ефективно обави. Разуме се, у корист свих грађана, њених држављана. Тиме би њена мисија у привреди могла бити и окончана.

ЗАКЉУЧАК

Мада би претходни пасус могао да послужи и као општи закључак овог прилога, ипак ћемо још једном подвући да смо у прилогу желели изнети пледоаје за обнову и нови узлет индустрије, популарно назван реиндустријализација, с тим да се посебно залажемо за уградњу два снажна „једра“ која могу покренути „брод индустрије“, а то су иновативност и предузетништво. У ствари наше најјаче залагање јесте за подизање предузетничке културе, а то заправо значи да се залажемо за афирмацију и промоцију новог слоја људи који су креативни и иновативни, храбри и упорни, стрпљиви и посвећени и изнад свега поштени

прегаоци у послу који раде. Њих има свуда око нас, а наша је обавеза да их стално откривамо, подстичемо, учимо и подржавамо у њиховим настојањима да буду успешни. Њихов успех донеће корист и за све нас и зато му се треба радовати.

У закључку желимо изнети и лично уверење да економисти, заједно с инжењерима и другим стручњацима, треба да постану предводници својеврсног *покрећа за обнову реалне економије у Србији* и тако сузбију опасну и заразну свест да се може бити економски успешан а без успешне производње, имати јаку националну валуту а слабашну привреду, бити независан а презадужен, цењен а неинвентиван и неиновативан. Никакве чудотворне реформе то једноставно не могу да промене. Sapienti sat!

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Покрајац Слободан. *Предузетништво: изазови и путеви "креативне деструкције" у привреди Србије*, Машински факултет, Универзитет у Београду, 2010 стр. XXVII + 277
Покрајац, Слободан и Д. Томић, *Предузетништво*, Алфа-граф, Нови Сад 2008.

Ács, Z. and Naudé W. *Entrepreneurship, Stages of Development and Industrialization*, Working Paper No. 2011/80, UNU-WIDER, Maastricht 2011.

Bygrave, W. And A. Zacharakis. *Entrepreneurship*, John Wiley., New York 2008.

Davila, T. *Marketing Innovation Work – How to Manage It, Measure It and Profit from It*, Wharton School Publishing, Philadelphia 2005.

Industrial Policy for Prosperity: UNIDO's Strategic Support, UNIDO, Vienna, Sept. 2011.

Kjellman, A., Ehrsten, M. *A Theory of Homo Entrepreneurs, The Emergence of Entrepreneurial Economics*, Research on Innovation, Management and Policy, Vol. 9, Elsevier Science, London 2005.

OECD, *The Knowledge-based Economy*, Paris 1996.

Rodrik, Deni, *Industrial Policy for the Twenty-First Century, CRPR Discussion Paper*, No. 4767, 2004.

REINDUSTRIALIZATION AND ENTREPRENEURSHIP AS THE PATHS AND METHODS
FOR THE RECOVERY OF THE SERBIAN ECONOMY

SLOBODAN POKRAJAC

University of Belgrade, Faculty of Mechanical Engineering

Kraljice Marije 16, Belgrade, Serbia

slobpok@eunet.rs

SUMMARY: The paper focuses on building a good environment for reindustrialization, entrepreneurship and innovation in the Serbian economy. We think that entrepreneurship is an important factor of industrial growth and the backbone of any country for its development. The spirit of entrepreneurship brings about enthusiasm, persistence and the ability to seek entrepreneurial opportunities that lead to success. Also, innovation is an important driver of industrial renewal, especially the process of technological innovation which involves interactions between a wide range of actors in society. The innovation of products, services and processes and the formation of new business enterprises are crucially important to every economy. Therefore, the Serbian economy needs selective and fast reindustrialization, especially in the manufacturing sector, because it is unique in that it is a source of good jobs for both highly educated and non-college-educated workers. Manufacturing is the key driver of innovation: without manufacturing, research and design will not thrive. Also, manufacturing is key to reducing our trade deficit; and it is the source of indirect employment in other economic sectors. Unfortunately, the idea—supporting manufacturing through an industrial policy—has always had powerful enemies.

KEY WORDS: reindustrialization, innovation, entrepreneurship, manufacturing, industrial policy

ДИЈАСПОРА И РАЗВОЈ: УЛОГА СРПСКИХ ИНОВАТОРА ИЗ ДИЈАСПОРЕ У ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ СРБИЈЕ

ВЛАДИМИР ГРЕЧИЋ

Институт за међународну политику и привреду, Македонска 25, Београд, Србија
vgregic@beotel.net

САЖЕТАК: *Spiritus movens* савременог економског и социјалног напретка јесте економија идеја и креативности. Кључни фактори ове нове економије су образовање, истраживање и иновације. Да би се постигла конкурентност у глобалном економском окружењу неопходно је одговарајуће снабдевање и квалитет кадрова у области истраживања и развоја. Будући да је Србија одлучна да уђе у развијени свет, кључ за њен успех на будућем глобалном тржишту ће бити њена способност да буде креативна и иновативна. Нажалост, у последње две деценије Србију је задесио масован „одлив мозга“. Тако, у српској дијаспори сада постоје угледни научници и успешни менаџери у свим областима. Најважније је питање да ли и под којим условима Србија може да конвертује „одлив мозга“ у „прилив знања“?

Аутор тврди да дијаспора и мигранти могу имати кључну улогу у развоју земље, „дознаком“ својих различитих искустава. Ангажовање дијаспоре у развоју земље матице у највећој мери зависи од ангажованости матичне земље. Талент остаје важна компонента сваке земље и предузећа за дугорочну конкурентност. Стога, питање: како неговати, задржати и привући таленте треба да остане високо на дневном реду креатора политике и пословних лидера у догледној будућности Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: „одлив мозга“, „прилив знања“, људски капитал, миграциона политика, Србија

Стратегија и политика развоја индустрије Србије од 2011. до 2020. године представља први развојни документ који, како се у њему истиче, „на конзистентан и целовит начин“ дефинише основне развојне приоритете индустрије Србије и начине њиховог остваривања у наредној деценији [Влада Републике Србије, *Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије од 2011. до 2020. године*, 2011: 1] и то:

1. примарни стратешки развојни циљ Србије је одржив и динамичан развој индустрије која може да се уклопи у јединствено тржиште Европске уније и издржи конкурентски притисак њених чланица. Одржив привредни раст и макроекономска стабилност Србије су неодрживи без стабилног раста индустрије, њеног доминантног утицаја на извоз, тиме и на платни биланс;

2. стратегија и политика развоја индустрије Србије од 2011. до 2020. године добија нову димензију у контексту ефеката светске финансијске и економске кризе и дефинисања новог модела привредног раста Србије за период 2011–2020. године;

3. стратегија је усаглашена с индустријском политиком ЕУ и циљевима Нове европске стратегије Европа 2020;

4. стратегија дефинише основне циљеве и стратешке правце индустријског развоја Србије на путу ка изградњи нове конкурентне индустријске структуре, засноване на анализи и реалној оцени расположивих развојних предности Србије у контексту глобалних кретања на европском и светском тржишту и дуго-рочних промена у светској тражњи, имајући у виду ЕУ директиве.

Истини за вољу, у складу са Стратегијом „Европа 2020”, српска привреда би заиста требало да се усмери ка:

а) паметном расту који подразумева економију знања и подршку иновацијама,

б) одрживом расту који промовише ефикасније коришћење природних и људских ресурса и енергије и

в) инклузивном расту који треба да омогући територијалну и социјалну кохезију [Влада Републике Србије, *Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије од 2011. до 2020. године*, 2011: 1].

Поставља се само питање има ли Србија одговарајуће кадрове за реализовање постављених циљева. Јер, њен људски капитал, последњих година, у тежем је урушавању. Питање је, дакле, може ли се ублажити проблем ангажовањем стручњака из наше дијаспоре?

Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону истиче, поред осталог и то да „Република Србија има бројну и значајну дијаспору“ [*Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону* 2011]. Она у апсолутном смислу није велика као што су дијаспоре неких знатно бројнијих народа, али је ипак врло бројна. Штавише, она је веома значајна у релативном смислу, односно представља велики део српског народа.

Дакле, српска дијаспора представља огроман, а недовољно искоришћен људски, политички и економски потенцијал, наводи се у напред поменутом документу [*Стратегија ... односа матичне државе и дијаспоре ...* 2011]. Наиме, припадници „наше дијаспоре углавном су добро интегрисани у друштва земаља пријема, али су недовољно заступљени у институцијама система тих земаља“. Иако заузимају значајне позиције у привредном, културном, образовном и другим сегментима живота и рада, ту позицију не прати и политичко представљање у институцијама система како на централним, тако и на локалним нивоима власти [*Стратегија ... односа матичне државе и дијаспоре ...* 2011].

За Србију, као земљу у транзицији и кандидату за чланство у Европску унију, улога дијаспоре је од изузетно великог значаја. Економске и културне везе припадника дијаспоре, њихова знања и искуства рада и живљења у земљама Европске уније и у другим западним земљама могу да дају велики допринос бржем путу ка Европској унији.

ЕМИГРАЦИЈА СТРУЧЊАКА ИЗ СРБИЈЕ У ПОСЛЕДЊЕ ДВЕ ДЕЦЕНИЈЕ

Током деведесетих година, услед ратних опасности на територији бивше Југославије, међународне изолације и друштвених потреса у Србији дошло је до емиграције младих из Србије, посебно оних високообразованих и стручних. Одлазак стручњака у иностранство је настављен и након политичких промена 2000. године у Србији. Истина, из године у годину број оних које одлазе се нешто смањује, али је селекција све оштрија.

Од 1992. године, када је СФРЈ дезинтегрисана, до 2012, САД су издале 75 хиљада усељеничких виза, Канада преко 37 хиљада, Аустралија око 40 хиљада усељеничких виза грађанима Србије и Црне Горе (табела 2). Међу исељеним било је преко 10% с универзитетском дипломом. Поред тога, многи добијају не-усељеничку визу (привремени рад и боравак). На пример, САД су фискалне 2002–2003. године примиле из Србије и Црне Горе, на привремени рад раднике с посебним занимањима (Н1В виза), 454 лица. Међу њима је, исте фискалне године, било 26 у категорији радника с изузетним способностима и достигнућима. Поред тога, САД су издале визе по основу размене и визе студентима који студирају у овој земљи. У ствари, студентска миграција је претходник „одлива мозгова“¹. Оно што је изузетно важно истаћи јесте одлазак младих људи из Србије с „изузетним способностима и достигнућима“ (workers with extraordinary ability/achievement).

Тако, само у периоду од школске 1996/7. до 2001/2. на универзитетима у САД докторирало је 468 лица из СЦГ, од којих 85% остаје у тој земљи.

Одлука да се емигрира често се јавља у самој фази студирања. Исто тако, због немогућности добијања посла, то представља једини начин да се задржи право боравка у западној земљи. Мобилност научног и техничког кадра перципира се као нешто позитивно док „одлив мозгова“ има искључиво негативну конотацију². Питање је да ли ове две појаве могу строго да се поделе и под којим условима један процес прелази у други. Уколико особа настави после студија у земљи порекла да ради у развијеној земљи ту може да се говори о губитку за земљу порекла која је узалуд уложила новац у образовање и обуку тог кадра.

Сједињене Државе су дуго представљале „магнет за имигранте с високим коефицијентом интелигенције“, за високообразоване и за висококвалифико-

- 1 *Brain Drain* („одлив мозгова“, прецизније, емиграција научника и инжењера) и напори да се тај процес успори и „преокрене“ предмет су учесталих расправа још од шездесетих година прошлог века. Наиме, кованицу *brain drain* користило је Британско краљевско друштво 1962. године у сврху дескрипције миграције британских научника и инжењера у САД. Додуше, британски професор Ијен Енцел (Ian Angell) налази да употреба ове кованице датира још од 1958. године.
- 2 Ипак, да ли само у случају трајног одласка висококвалификованог кадра и његовог трајног прекида са земљом порекла можемо да говоримо о одливу мозгова? Са становишта послодавца, у време глобализације, многе мултинационалне компаније постале су велики чинилац миграција њиховог најквалификованијег особља. Консултантске фирме често шаљу запослене у фирму клијента у периоду од 6 до 24 месеца у земљи и иностранству, с циљем да стекну нова знања из посебних индустрија или да надгледају примену програма и пренесу своја знања. Ово је добар пример циркулације знања, а не одлива мозгова.

ване мигранте³. Али, овај тренд се последњих неколико година променио. Данас, Сједињене Државе више нису једине које ангажују и привлаче „најбоље и најпаметније“ широм света. Атрактивне имиграционе дестинације су данас и Канада, Аустралија, Уједињено Краљевство, које су створиле селективне имиграционе програме дизајниране за привлачење висококвалификованих миграната [Shachar 2006]. У периоду 1992–2012. године САД су апсорбовале око 50% прекоокеанских миграната из Србије и Црне Горе (табела 2).

ЗНАЊЕ КАО КЉУЧНИ ЧИНИЛАЦ РАЗВОЈА: МОГУЋИ ПРИЛИВ ЗНАЊА ИЗ ДИЈАСПОРЕ

Знање је кључни чинилац развоја и повећања конкурентности за сваку привреду, па и српску. „Знање је наше најснажније оруђе за производњу” – записао је Алфред Маршал 1890. године. „Модерне економије захтевају да људи инвестирају у стицање знања, вештина и информација током целог свог живота” подвукао је Гери Бекер. Данас се економија, заснована на знању, ослања више на коришћењу идеја него на физичким способностима, као и више на примени технологије него на коришћењу сировина и на експлоатацији јефтине радне снаге.

Технологија, дакле, има увек улогу покретача привредног раста и подизања конкурентности једне привреде. С тим у вези, фактори који детерминишу могућност једне државе да буде технолошки иноватор су:

- значајна улагања у високо образовање;
- развијена информативно-технолошка база;
- високи издаци владе на истраживање и развој;
- ефикасна заштита интелектуалне својине [Гречић 2010: 29].

Знање, улагања, проицљивост и иновације су, према томе, кључне полуге за раст продуктивности у предузећима чиме се јача конкурентност националне привреде.

Разуме се, време у коме живимо намеће потребу све већих издавања за истраживање и развој (И&Р). Земље чланице ОЕЦД су 2000. године издвојиле око 645 милијарди USD, што представља 2,3% бруто домаћег производа (БДП). Према проценама Светске трговинске организације (2004) око 70% ове суме издвојиле су управо пословне фирме [Гречић 2010: 62].

У Стратегији научног и технолошког развоја Републике Србије истиче се с правом значај талената. Јер, знање учествује у порасту конкурентности привреде с преко 40% [Гречић 2010: 62]. Међутим, средства која се издвајају за истраживање и развој у Србији су исувише мала.

3 Познато је да је у период између 1901. и 1991. године, најпожељнију награду за остварене резултате у научним истраживањима, Нобелову награду, добило је сто истраживача из Сједињених Држава. Међутим, мање је познато да су готово половина од ових добитника Нобелове награде, научници рођени у иностранству или су били припадници прве генерације имиграната [Paral & Johnson 2004].

Троугао знања – win win strategy. Европска унија је од 2000. одредила да је основица њеног напретка истраживање и развој (И&Р), те да инвестирањем у њих подигне ниво конкурентности. До 2010. године издвајање за И&Р требало је да порасте на 3% домаћег производа Уније. Основа добитне стратегије је „троугао знања“: образовање, истраживања и иновације (у случају Србије, у сваком сегменту овог троугла академска дијаспора може бити од користи).

Постоје две врсте доприноса дијаспоре својој отаџбини и то кроз: 1. дознаке у материјалном облику, и 2. дознаке у нематеријалном виду. Материјални облик дознака из дијаспоре обухвата новчане и неновчане трансфере. Новчани се трансферишу кроз формалне и неформалне канале. Неновчани материјални трансфери су разне врсте, укључујући одећу, обућу спорстку опрему, књиге и друге ствари.

Новчано-материјалне дознаке садрже, дакле, све монетарне и материјалне видове и то:

- породичне/индивидуалне дознаке;
- колективне дознаке (искуство Мексика и других);
- директне инвестиције припадника дијаспоре у новцу (пример Кине);
- увоз средстава за производњу и средстава за потрошњу.

Три су кључна питања у контексту максимизирања ефеката девизних дознака:

- како повећати прилив материјалних дознака из дијаспоре?
- како стимулирати и олакшати трансфер девизних дознака из дијаспоре?
- како што рационалније и што продуктивније користити дознаке из дијаспоре?

Нематеријалне дознаке (social remittances) односе се на дифузију различитих типова друштвене праксе:

- навике, идеје које се преносе у земљу порекла миграната;
- техничко-технолошке трансфере (знање, вештине, технолошка решења), нарочито када се одвијају заједно с повратком мигранта.

Нематеријалне дознаке обухватају идеје, понашање и друштвени капитал који иде из земаља у којима борава мигранти у земље порекла миграната. Другим речима, постоје три врсте нематеријалних дознака: нормативне структуре, системи праксе и здружени капитал (social capital) [Levitt 1998].

Директни економски утицаји дијаспоре на матичну земљу односе се, дакле, на девизне дознаке, донације, инвестиције и знање чланова дијаспоре [Kuznetsov 2010: 5]. Ови утицаји су добро познати и документовани, нарочито по димензијама и динамици (то потврђују подаци Светске банке, табела 1).

Припадници заједница исељеника, нарочито они с најзначајнијим достигнутим резултатима (overachievers⁴), имају три карактеристике које их позиционирају да дају јединствен допринос развоју своје земље порекла: јака мотивација да

4 Overachievers are individuals who „perform better or achieve more success than expected“. То су, дакле, појединци који „боље обављају послове или постижу више успеха него што се очекивало“.

оставе „свој траг“, упркос томе што имају многе шансе, знање и стручност на глобалном плану, као и локалних појединости и (не увек, али често) људских ресурса који делују на и отварају нове могућности. Када се ови ресурси (домаћи и они из дијаспоре) комбинују, обично као ствар „случајног откривања“ (serendipity), утицај на развој матичне земље може бити значајан [Kuznetsov 2010].

У Републици Србији не постоји довољно развијена свест о значају и потенцијалима српске дијаспоре, не само међу обичним грађанима, већ и код државних органа. Политика према дијаспори подразумева и усклађивање различитих развојних аспеката и супротстављених мотива садржаних у програмима појединих ресорних министарстава. За целисходно решавање таквих конфликта потребни су политичка воља и опредељеност. Широка политичка и друштвена сагласност кључне су претпоставке неопходне за прихватање и примену концепта нове политике према дијаспори, као и за његово успешно остваривање. При томе, јака политичка воља и подршка јавности представљају најнепосредније факторе успеха. Република Србија треба својим грађанима стално да представља потенцијале дијаспоре, како би иницијатива за различите облике ангажовања дијаспоре могла да дође и од појединаца, локалних заједница, предузећа, привредних комора и других субјеката. Неопходно је, такође, домаћој јавности представљати велики допринос који дијаспора даје економском развоју матичне државе.

Позиционирање Србије као матичне државе свих њених држављана који живе у иностранству, Срба у региону, као и припадника српског народа, исељеника с територије Републике Србије и из региона и њихових потомака, посредством [*Сирајшеија ... односа матичне државе и дијаспоре ... 2011*]:

- враћања поверења дијаспоре у матичну државу;
- побољшања положаја дијаспоре и Срба у региону, у страним земљама у којима живе;
- јачања свести у домаћој јавности о значају дијаспоре и Срба у региону;
- умрежавања.

Партнерских односа и сарадње матичне државе и припадника дијаспоре не може бити уколико нема узајамног поверења, а изгубљено поверење дијаспоре враћа се дугорочним и стрпљивима радом, корак по корак, али одлучно и конкретним потезима [*Сирајшеија ... односа матичне државе и дијаспоре ... 2011*].

Неопходна је знатно адекватнија сарадња Србије и њене дијаспоре у области:

- подстицања економског и привредног развоја Републике Србије;
- јачања научног, технолошког, културног, просветног, спортског и другог развоја земље, коришћење знања и вештина на даљину високообразоване радне снаге која је отишла из Републике Србије;
- подршке дијаспоре у интегративним процесима Републике Србије, пре свега кроз припрему за улазак у Европску унију али и у развијању бољих односа у региону,
- побољшања угледа Републике Србије [*Сирајшеија ... односа матичне државе и дијаспоре ... 2011*].

УЛОГА ТАЛЕНАТА У САВРЕМЕНОЈ ЕКОНОМИЈИ

У свету је 2010. означена као година почетка „деценије лова на таленте”. С обзиром на чињеницу да је Србија, током деведесетих година прошлог века и у првој деценији 21. века, изгубила велики број младих талентованих људи, ваљало би да и наши надлежни органи означе почетак „борбе за таленте” [Гречић 2010: 171].

Димитриос Пападимитрију, амерички експерт грчког порекла за миграције, посебно за усељавање у САД, и његови сарадници, у својој студији *Talent in the 21st-Century Economy*, истичу да су таленти постали преокупација како развијених тако и земаља у успону, посебно новоиндустријализованих земаља Азије. То због тога што се „талент налази у основи економског раста и конкурентности“ [Papademetriou 2008: 1].

Успех појединца зависи од четири кључна елемента, и то: а) посвећеност, б) напоран рад, в) страст и г) визија. Без обзира колико искуства имате у датој области, посвећеност и напоран рад су императив. То је кључ успеха. Међутим, страст је такође важна. Ако нисте страствени у томе шта радите, нећете бити у стању да остварите оно што се надате да ћете постићи. Страст вам омогућава да превазиђете изазове и препреке које се неминовно дешавају. Последњи елемент који треба размотрити јесте визија [Kanak 2013]. Без обзира на то колико сте посвећени, напорно радите и поседујете страст, визија је оно што ће вас одвојити од „гомиле људи“ – истичу ови аутори. Ви нисте сами у потрази за успехом. Постоје други који такође покушавају да остваре оно што и ви желите. Међутим, оно што ће вас раздвојити од осталих јесте веровање у себе и праћење своје визије.

С правом се онда поставља питање: како се дефинише талент? Неки сматрају да је то неко ко је страствен. Проф. Канак је уверења да талент не треба дефинисати и да би требало да буде отворен за интерпретацију [Kanak 2013]. Истраживачи овог феномена, Бакингом и Кофман су прецизнији. Говорећи о лидерима који су описани као вешта, образована или талентована личност, они објашњавају шта заправо значи бити вешт, образован или талентован. И, да ли особа која жели да буде успешан лидер може постати вешта, да побољша своју базу знања, или проширити свој лидерски талент? Део одговора лежи у дефиницији вештина, знања и талената. Маркус Бакингом и Курт Кофман су, у својој књизи *First, Break All the Rules*, испитали разлике између вештина, знања и талента [Buckingham and Coffman 1999]. Према овим ауторима, вештине се могу пренети с једне особе на другу. Вештине су важне да особа буде успешна у сваком подухвату. И, без вештине, свака акција (или напор) ће бити неспретна и неефикасна [Buckingham and Coffman 1999]. Знање је „оно чега сте свесни“. У основи постоје две врсте знања: „...Чињенично знање – ствари које познајете, и искуствено знање – схватања која сте покупили успут“ [Buckingham and Coffman 1999]. Чињенично знање ће бити правила математике, рачуноводства, научни принципи, или друге

сличне информације засноване на чињеницама. Као и вештина, знање засновано на чињеницама се може научити од других и/или стећи кроз неки облик едукације.

Искусствено знање је теже научити. То је мање опипљиво, више се односи на обрасце и везе. Да би неко стекао искуствено знање потребно је више времена, црпљење из претходних искустава, и налажење смисла. Искусствено знање може бити различито за сваку особу, јер сваки ће искусити другачији образац живота.

Талент је потпуно другачији феномен. Талент је образац размишљања и осећања који долази из самог језгра појединца. Неки људи дубоко брину о прецизности и тачности, дисциплини и одговорности. Други имају потребу да се такмиче, да буде компетентни, настоје да остваре мисију, или да се посвете остваривању идеје у коју верују; цене међуљудске односе, посвећују се успеху тима, или показују велику храброст у превазилажењу отпора. Бакингом каже да се талент готово не може научити. Тешко је (ако не и немогуће) да се талент пренесе с једне особе на другу. Ако је Бакингом у праву, то онда ствара интересантну ситуацију за нас у улози лидера. Познавање наших вештина, знања и талента је, у ствари, почетак. Тада можемо да се развијамо кроз наменско учење, подучавање, примање и размишљање (узимајући у обзир наша искуства). Такође можемо искористити ове самоспознаје да нам помогну да се идентификују људи који доносе вештине, знања и таленте у организацију или тим [Buckingham and Coffman 1999].

Жестока је конкуренција међу компанијама и универзитетима на Северу (планете земље) за врхунске истраживаче, инжењере, медицинске стручњаке и менаџере, коју амерички професор Питер Смит (бивши помоћник директора UNESCO за образовање) упоређује с трансфером фудбалера између појединих клубова. У прошлости, када би људи одлазили у свет, у потрази за запослењем, они су остајали у иностранству. Данас, у условима друштва које се заснива на знању, мада још преовлађује кретање само у једном правцу, тј. карта само у једном правцу (нарочито према САД), глобализација је учинила привремену миграцију стручњака врло актуелним феноменом. У ствари, САД су биле и још јесу главно одредиште које привлачи стручњаке⁵.

КОНЦЕПТ OUTSOURCING-A

Outsourcing представља препуштање дела пословних активности иностраном партнеру. Реч је о водећем светском тренду који је настао, нарочито након најновије глобалне економске кризе, ради пружања квалитетних и бољих услуга са што мањим унутрашњим трошковима, у оквиру компанија. *Outsourcing*

5 Међутим, нема више „ексклузивности путева“: све земље су данас (или ће ускоро бити) земље порекла, транзита и дестинације. Физичке и комуникационе баријере = ниске баријере државе дижу на све виши ниво [Hemingway 2012].

представља дугорочан правни однос којим једно правно лице поверава трећем лицу управљање, подршку и унапређење дела или целокупне ИТ инфраструктуре, ИТ функције, односно пословног процеса. Најзаступљенији је у области информатичке и комуникационе технологије, администрацији и људским ресурсима.

Концепт *outsourcing*-а добио је, дакле, на глобалном значају и популарности у последњих неколико година као одговор економској рецесији. Многи су разлози зашто предузеће посеже за *outsourcing*-ом, односно привременом или трајном измештању секундарних послова компанијама којима оне представљају примарну делатност, од којих су најважнији: а) смањење трошкова, б) недостатак квалитетних стручних кадрова, в) повећање конкурентности и г) убрзање реализације одређених пројеката.

Ангажовање стручњака из дијаспоре, за које се аутор ових редова залаже, не би у највећој мери представљао *outsourcing*. То је повољније решење. Припадници дијаспоре у великој мери, поготово у прекоокеанским земљама, имају двојно држављанство, знају језик земље порекла, обичаје и могли би да буду више мотивисани да „оставе траг“ у развоју матичне државе.

Уопштено говорећи, сваки припадник дијаспоре Србије је без сумње важан за матичну државу. Међутим, када је реч о развоју, особито привредном, и у тој области о сарадњи с дијаспором, иноватори који су носиоци развоја технологије и повећања продуктивности и конкурентности сваке привреде, представљају посебну циљну групу којом би доносиоци одлука у Србији требало много озбиљније да се баве. Успех сарадње између интелектуалне дијаспоре и матичне државе у највећој мери зависи од матичне државе, њене воље, посвећености и адекватних мера за унапређење такве сарадње.

Прво што надлежни државни органи Републике Србије треба да учине јесте идентификација напред поменуте циљне групе у свим својим сегментима.

Нажалост, надлежни државни органи Републике Србије су практично заоставили питање изградње базе података о припадницима српске дијаспоре. Овде ће бити поменута само једна база података која би могла да послужи као модел за изградњу сопствене базе података. Реч је о бази података која се може наћи на Вики веб порталу. То је база од око 240 врхунских српских научника у дијаспори.

Дистрибуција српских научника у иностранству регистрована на Вики веб порталу под називом „Српска научна дијаспора“, која обухвата само оне с докторатом наука је следећа: САД (66,1%), Канада (9,2%), Велика Британија (8,3%), Аустралија (3,8%), остале земље 12,6% (Табела 3). Табела 3 показује да од укупног броја (239), 35 или 14,6% су били научници који раде у националним лабораторијама, 177 или 74,1% су били универзитетски професори и 27, или 11,3% су били они и оне на постдокторским студијама. Од укупног броја 77% је завршило основне студије у Србији (многи међу њима су такође стекли и степен мастера, као и докторске дипломе у Србији).

ШТА НАМ ВАЉА ЧИНИТИ?

Основи стратегије „коришћења знања“ из дијаспоре у Србији требало би сажети на следеће⁶:

- у средишту је нови концепт, нова стратегија „прилива знања“ (*brain gain*) из дијаспоре. У ствари, у теорији коришћења умова из дијаспоре налазе се две опције:

- повратак исељених умова (*return option*), и/или
- њихова мобилизација и коришћење „на даљину“ (*diaspora option*) ради укључивања у развој земље матице. Опција дијаспоре заслужује посебну пажњу.

За њену примену неопходна је изградња мрежа (*diaspora networks*) кроз које ће умови из дијаспоре објективно бити у могућности да се ставе у службу развоја отаџбине.

Уколико дође до повратка стручњака већ оформљеног знања (јер у услови-ма глобализације и интернета често није потребан физички повратак у земљу порекла) онда можемо говорити да је у питању *brain gain*. *Brain gain* је термин који се користи у земљама које желе да охрабре талентоване појединце који су емигрирали да се врате ради унапређења економских, социјалних, културних и политичких услова у матичној држави.

Уместо старог концепта природних компаративних предности, у модер-ном схватању развоја доминирају остварене компаративне предности, брзина увођења иновација и способност привреде да остварена теоријска знања прет-вори у проналаске и нове технологије. Данас је кључна одредница националног богатства способност остваривања нових знања, идеја, иновација и техноло-гија, чија је претпоставка стварање људског капитала и располагања њиме.

Остваривање *brain gain* концепта подразумева изградњу адекватних ин-ституција, подстицај иновација и усмеравање на одређене циљне групе. За остваривање ових циљева нису потреба нека велика финансијска улагања. По-требна је политика воља, да прави људи дођу на право место, по знању а не политичкој припадности.

Анализе Светског економског форума (2013/14) показују слабу ефикас-ност и слабу перспективу за таленте у нашој земљи. Србија пати од хроничног одлива мозга, будући да се налази на 146/147. месту од укупно 148 земаља за које је сачињена анализа (септембар 2013), да је професионални менаџмент запостављен и да држава не брине о својим талентима. У последњем Извештају Светског економског форума, уместо ранијег индикатора „одлив мозга“, уве-дена су два нова индикатора и то: „капацитет земље за задржавање талената“

6 Заједнички именитељ у стратегијама *brain gain*-а земаља које су оствариле успех на том пољу јесте: а) разуман ниво економске и политичке стабилности; б) веће улагање у квалитетно образовање и његово повезивање с потребама тржишта рада; в) владино препознавање и посвећеност улози дијаспоре у националним развојним процесима; г) стварање повољног амбијента који омогућава пројектовање и специфичну политику и финансијске подстицајне пакете, као део стратегије; д) под-стицај стварања мрежа знања у иностранству које деле сличне организационе и административне структуре – сајт и база података о стручности; њ) мреже знања имају везе с владиним структурама и процесима.

по коме се Србија нашла на 146. позицији, и „капацитет земље за привлачење талената“ ко коме је Србија заузела 147. место од укупно 148 земаља. Треба указати и на друге индикаторе неповољног стања у Србији, и то: „изграђеност институција“ (табела 4), „ефикасност тржишног пословања“ (табела 5), „најпроблематичнији фактори у пословању са Србијом“ (таб. 6), неадекватни систем образовања и обучавања (табела 7) и на чиниоце који детерминишу људски капитал (табела 8). Решавање ових проблема приказаних у наведеном табеларним прегледима ће знатно допринети остваривању концепта *brain gain*.

ЗАКЉУЧАК

Истраживања показују да је већина припадника српске дијаспоре постигла завидне резултате на образовном и професионалном плану, па би било веома мудро када би се њима пружиле шансе да поделе своја знања са земљом порекла, као и да у њу инвестирају.

У Републици Србији не постоји довољно развијена свест о значају и потенцијалима српске дијаспоре, не само међу обичним грађанима, већ и код државних органа. Политика према дијаспори подразумева и усклађивање различитих развојних аспеката и супротстављених мотива садржаних у програмима појединих ресорних министарстава. Широка политичка и друштвена сагласност кључне су претпоставке неопходне за прихватање и примену концепта нове политике према дијаспори, као и за његово успешно остваривање. При томе, јака политичка воља и подршка јавности представљају најнепосредније факторе успеха.

Истина, у националним стратегијама се истиче да Србија главну конкурентску предност има у знању што ће искористити, кроз реформу образовања, већим нагласком на истраживање и примену иновација као и бржим развојем нових информационалних и комуникационих технологија. Међутим, то је само на папиру. Јер се за истраживање и развој (И&Р) издвајају минимална средства. Буџетско издвајање је нешто мање од 0,4% БДП (2012), а улагања привреде су занемарљиво мала (мање од 0,1% БДП). Не постоје стимуланси (фискалном и другом политиком) да привреда издваја више за И&Р.

Истраживања показују слабу ефикасност и слабу перспективу за таленте у нашој земљи. Србија пати од хроничног одлива мозгова, професионални менаџмент је запостављен и држава не брине о својим талентима.

Главни стубови дугорочног развоја и сарадње с дијаспором су: а) задржавање и привлачење талената из дијаспоре треба да обезбеде иновације које доприносе повећању конкурентности; б) довршетак изградње институција; в) имплементација стратегије, програма повратка знања и израда конкретних пројеката сарадње с дијаспором „на даљину“.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Влада Републике Србије. Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону, *Службени јласник РС*, бр. 4/2011 и 14/2011.
- Влада Републике Србије. Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије од 2011. до 2020. године, Београд 2011.
- Влада Републике Србије. Закон о дијаспори и Србима у региону, *Службени јласник РС*, број 88/2009.
- Гречић, Владимир. *Српска научна дијаспора*, ИМПП, Београд 2010.
- Araoz, Z. K. and A. Araoz. *Building a Culture of Innovation: The Role of the Intellectual Diaspora*, Proposal sent to the Pravasi Bharati Divas – New Delhi, January 2004.
- Buckingham, Marcus and Curt Coffman. *First, Break All the Rules*, Simon & Schuster. New York 1999.
- Cerase, F. P. Expectations and reality: a case study of return migration from the United States to Southern Italy, *International Migration Review*, 8 (1974), № 2.
- Charest, Eric A. Using the social capital of nationals abroad as a strategy for development in the IT sector, *ILO Discussion Paper No. 172*. International Institute for Labour Studies, Geneva 2007.
- Hemingway, Bernd. EU Migration Policy: Trends & Challenges, paper presented at the EMN Summer Educational Seminar: *Migration Globally and Locally*, Bratislava, August 21st 2012]. available at: http://www.emn.sk/phocadownload/emn_seminar_on_migration_2012/emn_2012_prezentacia_Bernd_Hemingway_EU_Migration_Policy_Trends.pdf.
- Hujo, Katja and Nicola Piper, South–South migration: challenges for development and social policy, *Development*, 2007, No. 1, pp. 1–7.
- Kanak, Preston. Talent Versus Skill: What Separates the Good from the Great? (2013), Blog, Интернет: <http://www.prestonkanak.com/2013/04/17/talent-versus-skill-what-separates-the-good-from-the-great/>
- Kuznetsov, Yevgeny. Talent Abroad Promoting Growth and Institutional Development at Home: Skilled Diaspora as Part of the Country. *Economic Premise 44, Poverty Reduction and Economic Management Network*, The World Bank, Washington 2010.
- Kuznetsov, Y, Nemirovsky, A. and G. Yoguel. Argentina: Burgeoning Networks of Talent Abroad, Weak Institutions at Home, in *Diaspora Networks and the International Migration of Skills: How Countries Can Draw on Their Talent Abroad*, Ed. Y. Kuznetsov, The World Bank Washington, D.C. 2006.
- Levitt, Peggy. Social Remittances: Migration Driven Local_Level Forms of Cultural Diffusion, *International Migration Review*, Vol. 32 (1998), № 4 (Winter), pp. 926–948.
- Olesen, Henrik, Migration, Return, and Development: An Institutional Perspective, *International Migration*, 40 (5), Special Issue 2 (2002).
- Papademetriou, Demetrios G., Will Somerville and Hiroyuki Tanaka. *Talent in the 21st – Century Economy*, The Migration Policy Institute. Washington, D.C. 2008.
- Paral, Rob & Benjamin Johnson. Maintaining a Competitive Edge: The Role of the Foreign-born and U.S. Immigration Policies in Science and Engineering, *Immigration Policy in Focus*, Vol. 3 (2004), № 2, available at <http://www.aifl.org/ipc/ipf081804.pdf>.

- Pires, Jose Return and Reintegration of Qualified Nationals from Developing Countries Residing Abroad: The IOM Programme Experience, *International Migration*, Vol. XXX (1992), № 3/4.
- Shachar, Ayelet. The Race for Talent: Highly Skilled Migrants and Competitive Immigration Regimes, *New York University Law Review*, Toronto, Vol. 81 (2006), April.
- WEF. GCR 2008–2009, 2008 → World Economic Forum, *The Global Competitiveness Report 2008–2009*, Geneva 2008.
- WEF. GCR 2009–2010, 2009 → World Economic Forum, *The Global Competitiveness Report 2009–2010*, Geneva 2009.
- WEF. GCR 2010–2011, 2010 → World Economic Forum, *The Global Competitiveness Report 2010–2011*, Geneva 2010.
- WEF. GCR 2011–2012, 2011 → World Economic Forum, *The Global Competitiveness Report 2011–2012*, Geneva 2011.
- WEF. GCR 2012–2013, 2012 → World Economic Forum, *The Global Competitiveness Report 2012–2013*, Geneva 2012.
- WEF. GCR 2013–2014, 2013 → World Economic Forum, *The Global Competitiveness Report 2013–2014*, Geneva 2013.

ПРИЛОЗИ

Табела 1

Девизне дознаке из дијаспоре у Србију и Црну Гору, 2001–2012.

(у мил. САД долара)

Година	Прилив девизних дознака*	Година	Прилив девизних дознака *	Србија: Дознаке радника**	Црна Гора: Дознаке радника **
2001	1.698	2007	5.377	3,064	196
2002	2.089	2008	5.538	2,710	298
2003	2.661	2009	5,406	3,936	302
2004	4.129	2010	5.600	3,351	301
2005	4.650	2011	...	3.272	343
2006	4.703	2012	...	3,754	327
Као % БДП, 2011				7.0%	8.0%

Извори: World Bank, Migration and Remittances Factbook 2011: *<http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1199807908806/Serbia.pdf> (accessed on June 20, 2013);

**<http://econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTDECPROSPECTS/0,,contentMDK:22759429~pagePK:64165401~piPK:64165026~theSitePK:476883,00.html> (accessed on June 20, 2013)

Табела 2

Број лица из Србије и Црне Горе која су стекла лејални перманентни резиденцијни статус у прекоокеанским земљама – Аустралија, Канада и САД, према земљи у којој су рођени, 1991–2012.

Фискална година	Аустралија	Канада	САД	Укупно
1991–1992.	*2,521	3,178	2,604	8,303
1992–1993.	*4,210	5,969	2,664	12,843
1993–1994.	*4,854	3,922	3,435	12,211
1994–1995.	*6,665	2,987	2,907	12,559
1995–1996.	3,049	1,831	3,605	8,485
1996–1997.	2,097	1,384	2,793	6,274
1997–1998.	1,550	1,172	2,408	5,130
1998–1999.	2,912	1,492	1,897	6,301
1999–2000.	2,356	4,745	2,774	9,875
2000–2001.	2,343	2,803	6,240	11,386
2001–2002.	2,082	1,623	10,401	14,106
2002–2003.	1,633	941	3,008	5,582
2003–2004.	931	708	3,330	4,969
2004–2005.	671	450	5,202	6,323
2005–2006.	509	684	5,891	7,084
2006–2007.	572	860	3,586	5,018
2007–2008.	515	700	3,255	4,470
2008–2009.	470	699	3,166	4,335
2009–2010.	**455	628	(e)2,336	3,419
2010–2011.	***362	(c) 534	(f)1,846	2,742
2011–2012.	****453	(d)607	(g)1,770	2,290
Период 1991–2012.	41,210 26.8%	37,377 24.3%	75,118 48.9%%	153,705 100.0%

*Residents of the former SFRY

**251 declared as S&M, 196 Serbia, and 7 Montenegro

***185 declared as S&M, 169 Serbia, and 8 Montenegro

****275 declared as S&M, and 178 Serbia.

(a) 189 declared as S&M, 385 Serbia, 109 Kosovo, and 16 Montenegro.

(b) 91 declared as S&M, 289 Serbia, 227 Kosovo, and 21 Montenegro.

(c) 25 declared as S&M, 300 Serbia, 188 Kosovo, and 21 Montenegro.

(d) 21 S&M, 406 Serbia, 154 Kosovo and 26 Montenegro.

(e) 2,196 declared as S&M, 20 Serbia, and 120 Montenegro.

(f) 1,398 declared as S&M, 244 Serbia, and 204 Montenegro.

(g) 801 declared as S&M, 704 Serbia, and 265 Montenegro.

Извори: *Settler Arrivals 1991/92 to 2001/11. States and Territories*, Canberra, Commonwealth of Australia, 2011; *Facts and Figures. Immigration Overview. Permanent Temporary Residents*, Canada, 2011; *2004 Yearbook of Immigration Statistics*, U.S. Department of Homeland Security, 2005; *2011 Yearbook of Immigration Statistics*, U.S. Department of Homeland Security, 2012.

Табела 3
Српски научници у дијаспори, 2013.

	Број научника			% оних који су завршили редовне студије у Србији		Главна земља дестинације	
	Укупно	М	Ж	Број	%	Земља	%
Физика							
Научници у нац. лабораторијама	20	12	8	18	90	САД	63
Универзитетски професори	55	38	17	47	85	САД	55
Постдокторске студије	21	12	9	21	100	САД	52
Свега	96	62	34	86	90	САД	58
Електро инжењерство							
Научници у нац. лабораторијама	1	1		1	100	УК	100
Универзитетски професори	31	23	8	28	90	САД	81
Свега	32	24	8	29	91	САД	80
Математика							
Универзитетски професори	19	14	5	19	100	САД Канада	42 37
Свега	19	14	5	19	100	САД	42
Компјутерске науке							
Универзитетски професори	19	15	4	17	89	САД	68
Свега	19	15	4	17	89	САД	68
Хемија							
Научници у нац. лабораторијама	8	5	3	8	100	САД	88
Универзитетски професори	11	6	5	9	82	САД	83
Постдокторске студије	1		1	1	100	САД	100
Свега	20	11	9	18	90	САД	85
Хемијски инжењеринг							
Научници у нац. лабораторијама	1	1		1	100	САД	100
Универзитетски професори	6	4	2	6	100	САД	83
Постдокторске студије	1	1		1	100	САД	100
Свега	8	6	2	8	100	САД	88
Биомедицинске науке							
Научници у нац. лабораторијама	5	4	1	4	80	САД	80

Универзитетски професори	27	18	9	26	96	САД	89
Постдокторске студије	4	1	3	4	100	САД	50
Свега	36	23	13	34	97	САД	66
Биомедицински инжењеринг							
Универзитетски професори	9	6	3	8	89	САД	78
Свега	9	6	3	8	89	САД	78
УКУПНО	239	158	81	183	77	158	66
Научници у нац. лабораторијама	35	20	15	32	91	САД	66
Универзитетски професори	177	124	53	124	70	САД	68
Постдокторске студије	27	14	13	27	100	САД	56

Извор: табелу је саставио аутор на основу података доступних на Интернету: https://wiki.physics.udel.edu/ssd/News_Archive (приступ: 11. маја 2013)

Табела 4
Позиција Србије према неким индикаторима „израђености институција“

	Индикатор	2011–2012 (142 земље)		2012–2013 (144 земље)		2013–2014 (148 земаља)	
		Вредност	Ранг (од 142 земље)	Вредност	Ранг (од 144 земље)	Вредност	Ранг (од 148 земаља)
1.01	Заштита власничких права	3,1	126.	3,1	130	3,2	130
1.06	Независност судства	4,4	128.	2,4	129	2,6	124
1.08	Расипништво у државној потрошњи	2,2	130.	2,2	132	2,3	130
1.09	Преобимна државна регулатива	2,3	134.	2,4	136	2,3	142
1.10	Правна ефикасност у решавању спорова	2,5	137.	2,5	138	2,5	137
1.19	Ефикасност корпоративних одбора	3,7	136.	3,7	141	3,7	138
1.20	Заштита интереса мањинских акционара*	2,8	140.	2,6	143	2,7	144

Иза Србије су у 2012. само Киргизија и Хаити.

Извор: WEF. GCR 2011–2012, 2011: 315; WEF. GCR 2012–2013, 2012: 313; WEF. GCR 2013–2014, 2013: 335.

Табела 5
Позиција Србије према неким индикаторима ефикасности тржишног пословања

	Индикатор	2011–2012 (142 земље)		2012–2013 (144 земље)		2013–2014 (148 земаља)	
		Вредност	Ранг (од 142 земље)	Вредност	Ранг (од 144 земље)	Вредност	Ранг (од 148 земаља)
6.01	Локална конкурентност	3,6	136.	3,6	137	3,8	138
6.02	Доминанција на тржишту	2,5	139.	2,6	142	2,6	142
6.03	Ефикасност анти-монополске политике	2,8	137.	2,8	142	3,0	141

Извор: WEF. GCR 2011–2012, 2011: 315; WEF. GCR 2012–2013, 2012: 313; WEF. GCR 2013–2014, 2013: 335.

Табела 6
Најпроблематичнији фактори у пословању

Чиниоци који представљају проблем у пословању	2008–2009 (134 земље)		2009–2010 (133 земље)		2010–2011 (139 земаља)		2011–2012 (142 земље)		2012–2013 (144 земље)		2013–2014 (148 земаља)	
	Одговори испитаника (у проценти)	Ранг	Одговори испитаника (у проценти)	Ранг	Одговори испитаника (у проценти)	Ранг	Одговори испитаника (у проценти)	Ранг	Одговори испитаника (у проценти)	Ранг	Одговори испитаника (у проценти)	Ранг
Нестабилност политике	17,0	1	12,5	2	10,3	3	3,7	12	5,4	10	4,7	10
Корупција	12,2	2	14,3	1	16,0	1	14,2	2	12,5	2	13,8	1
Неефикасност државне бирократије	10,5	3	11,5	3	12,6	2	15,0	1	13,1	1	13,1	2
Неадекватна понуђена инфраструктура	7,0	4	5,2	10	4,7	10	6,0	8	5,9	8	7,3	5
Криминал и крађа	6,9	5	5,6	7	8,3	6	5,2	9	5,6	9	5,6	7
Приступ финансирању	6,6	6	11,7	3	9,1	4	10,0	3	11,1	3	11,1	3
Пореска регулатива	6,3	7	5,2	11	8,1	5	6,7	7	6,3	7	4,2	11
Инфлација	6,3	8	6,7	5	7,7	7	9,6	4	5,3	11	5,6	8
Пореске стопе	6,1	9	5,3	9	5,0	9	7,9	6	7,5	5	5,5	9
Сиромашна радна етика радне снаге	5,9	10	5,4	8	5,0	8	3,8	11	4,4	12	3,3	12
Неадекватна образовна структура радника	5,4	11	4,2	12	4,1	11	2,5	14	2,9	14	3,1	13
Нестабилност владе	5,2	12	5,6	6	2,1	14	8,6	5	6,4	6	10,9	4
Девизне регулативе	2,1	13	2,7	13	3,8	12	2,5	13	8,5	4	5,9	6
Рестриktivно радно законодавство	2,0	14	2,6	14	2,3	13	4,0	10	3,1	13	1,7	15
Недовољност капацитета за иновације	1,6	15	2,6	14
Сиромаштво јавног здравља	0,4	15	1,5	15	0,2	15	0,2	15	0,5	16	1,4	16

Извори: WEF. GCR 2008–2009, 2008 : 295; WEF. GCR 2009–2010, 2009: 275; WEF. GCR 2011–2012, 2011: 314; WEF. GCR 2012–2013, 2012: 312; WEF. GCR 2013–2014, 2013: 334.

Табела 7

Позиција Србије у свету према индикаторима високог образовања и обучавања, 2008–2014.

Редни број	Индикатори	2008–2009. (134 земље)	2009–2010. (133 земље)	2010–2011. (139 земаља)	2011–2012 (142 земље)	2012–2013 (144 земље)	2013–2014 (148 земаља)
1.	Степен уписа у средње образовање	64	67	67	57	58	62
2.	Степен уписа на факултете	56	59	49	50	52	50
3.	Квалитет образовног система	49	71	86	111	111	111
4.	Квалитет образовања у области науке и математике	31	43	48	58	60	55
5.	Квалитет школа за менаџмент	87	90	101	114	116	114
6.	Пристап интернету у школама	79	83	87	83	92	84
7.	Пристап истраживачким и неформално-образовним услугама на локалном нивоу	74	90	100	113	125	121
8.	Обучавање и развој запослених	121	120	130	132	138	140

Извори: WEF. GCR 2008–2009, 2008 : 295; WEF. GCR 2009–2010, 2009: 275; WEF. GCR 2012–2013, 2012: 313; WEF. GCR 2013–2014, 2013: 335.

Табела 8

Позиција Србије у свету према чиниоцима који дејтерминишу људски кайициал, 2008–2014.

Редни број	Индикатори	2008–2009. (134 земље)	2009–2010. (133 земље)	2010–2011. (139 земаља)	2011–2012 (142 земље)	2012–2013 (144 земље)	2013–2014 (148 земаља)
1.	Одлив мозгова*	131	132	136	139	141	***146/147
2.	Капацитети за иновације	92	82	82	110	120	133
3.	Квалитет научноистраживачких институција	49	54	56	61	67	66
4.	Расходи предузећа за истраживање и развој	97	110	108	130	132	127
5.	Истраживачка сарадња науке и привреде	62	81	71	81	99	104
6.	Јавне набавке хај-тек производа	92	86	98	92	115	123
7.	Расположивост научника и инжењера	50	77	92	83	78	85
8.	Примена патената**	49	67	78	67	119	53

* Према одговорима на питање: да ли ваша земља задржава и привлачи таленте? У 2012. налазила се само испред Бурундија (142), Хаитија (143) и Алжира (144. место).

** Одобрени патенти за примену на милион становника.

***У најновијем Извештају СЕФ уведена су, уместо ранијег „одлив мозгова“, два индикатора, и то: „капацитет земље за задржавање талената“ по коме се Србија нашла на 146. позицији, и „капацитет земље за привлачење талената“ по коме је Србија заузела 147. место од укупно 148 земаља. Иза Србије је само Венецуела.

Извори: WEF. GCR 2008–2009, 2008 : 295; WEF. GCR 2009–2010, 2009: 275; WEF. GCR 2010–2011, 2010: 295; GCR 2011–2012, 2011: 315; WEF. GCR 2012–2013, 2012: 313; WEF. GCR 2013–2014, 2013: 335.

DIASPORA AND DEVELOPMENT:
THE ROLE OF SERBIAN INNOVATORS FROM THE DIASPORA IN SERBIA'S ECONOMIC
DEVELOPMENT

VLADIMIR GREČIĆ

Institute of International Politics and Economics, 25 Makedonska, Belgrade, Serbia
vgreccic@beotel.net

SUMMARY: The starting point of this study is the notion that the *spiritus movens* of contemporary economic and social progress is mainly the economy of ideas and creativity. The key factors of this new economy are education, research and innovation. To achieve competitiveness in an increasingly global economic environment it is necessary to ensure an adequate supply and quality of the workforce in the field of research and development. As Serbia is determined to join the developed world, the key to its future success in the global marketplace will be its ability to be more creative and innovative. Unfortunately, in the last two decades Serbia's brain drain has been quite massive. As a result, the ranks of the Serbian diaspora are filled with reputable scientists and successful managers in all fields. Accordingly, the most important question concerns whether and under what conditions Serbia's brain drain can be reversed into a brain gain.

The author argues that the diaspora and migrants could play a crucial role in the development of the home country, through a process of "remittance" of their different experiences. The engagement of the diaspora in the development of the home country largely depends on the home country itself. Talents remain an important component of countries' and businesses' long-term competitiveness. The question of how they develop, retain and attract talent should therefore remain high on the agenda of policymakers and business leaders for the foreseeable future in Serbia.

KEY WORDS: brain drain, brain gain, human capital, migration policy, Serbia

255 ПРИВРЕДНИХ ДРУШТАВА У РЕСТРУКТУРИРАЊУ ДУГУЈУ 4,8 МИЛИЈАРДИ ЕВРА

МИОДРАГ К. СКУЛИЋ

Институт за правне и економске анализе, Кумодрашка 39, Београд, Србија

Власник и директор

m.skulic@yahoo.com

САЖЕТАК: У реструктурирању није само 159 предузећа, већ и 96 њихових зависних друштава. У овим друштвима у реструктурирању запослено је 57.229 радника. За више од 50 великих привредних система Влада нема решења и углавном им предстоји стечајни поступак. Да ли ће министри привреде кривично одговорати због пропуштених 12 година, у којима су опструирали реструктурирање ових гиганата српске привреде.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: привредна друштва, реструктурирање, Србија, 21. век

Годишњи обрачуни за 255 привредних субјеката у реструктурирању с 57.229 запослених показују да су им укупне обавезе 542 милијарде динара, или по средњем курсу евра на крају 2013. године, чак 4,77 милијарди евра. Обавезе ових привредних субјеката су према банкама, добављачима, јавним предузећима и држави за порезе и доприносе и садашњим и бившим запосленима.

Колики је то проблем најбоље показује остварени приход ових привредних субјеката у реструктурирању који је у целој 2012. години износио мање од 1,5 милијарди евра, уз исказивање губитка у пословању само у тој години у износу од чак 540 милиона евра, уз исказану нето добит од 32 милиона евра.

Преостали капитал ових привредних друштава је само 698 милиона евра, док су обавезе веће од књиговодствено исказане вредности укупне имовине која износи 1,1 милијарду евра.

По Закону о реструктурирању из 2001. године, међу првим предузећима у реструктурирање је стављен „20. октобар“ из Крагујевца. Никакво реструктурирање није спровођено ни на једном од 50 великих система. Та предузећа су имала већ основана посебна друштва за пратеће делатности, или за поједине технолошки заокружене целине. Министарство за привреду, односно за економију, како се у појединим периодима звало, у том дванаестогодишњем периоду ништа суштински није радило на решавању проблема ових пословних гиганата, изузев што је правно лице у реструктурирању тим актом Владе заштићено од принудне наплате поверилаца. Супротно захтевима привредних судова, Апела-

ционог привредног суда, Касационог суда, Уставног суда и Европског суда, надлежни министар је упорно, противно другим законима, штитио та предузећа од принудне наплате. Од седам продатих предузећа у реструктурирању, три привредна друштва Рекорда из Раковице, два привредна друштва Вискозе из Лознице, након раскида купопродајног уговора ушла су у стечајни поступак, а након тога, закључењем стечаја, брисана из Регистра Агенције за привредне регистре. Једино успешно продато предузеће је Радио ЈАТ с три запослена, које се ни по једном основу није могло ни наћи у поступку реструктурирања. То је успешни учинак Динкићевог министарства привреде, односно економије, у ових протеклих дванаест година. Сада Влада најављује да ће се поступак реструктурирања, како је усаглашено са Светском банком, окончати до краја јуна 2014. године. Дакле, у наредних 30 недеља изложиће се дубинској анализи, покушати продаја, или ући у стечај најмање 50 великих привредних система. На недавном саветовању у САНУ и Ректорату Универзитета у Београду, посвећеним реиндустријализацији и изради стратегије развоја Републике Србије, један од говорника је изјавио да мала и средња предузећа могу поспешивати развој, али да само велики гиганти могу бити носиоци развоја и стабилни ослонац мањим и средњим предузећима. А ми управо сада гасимо те ослонце развоја. Дакле, неко је обмануо претходне четири владе да „лечи“ предузећа у реструктурирању, а ништа није радио на томе. Неко је продавао цементаре, фабрике лекова, пољопривредна добра, фабрике хране (уљаре, млекаре, шећеране, сокаре...) и друга атрактивна предузећа, а ове системе препустио саме себи. У наредних 30 недеља сваке недеље потребно је „затворити“ два велика система и три средња предузећа.

У сажетом приказашемо економско стање неких од великих пословних система у реструктурирању:

Петрохемија Панчево изгубила је целокупан сопствени капитал. Прошлу годину завршила је с дугом од 45 милијарди динара, а то чини 394 милиона евра. Књиговодствено исказана вредност укупне пословне имовине (непокретности, постројења, залиха и потраживања) на почетку 2014. године била је само 15,5 милијарди динара, односно 136 милиона евра. Ако би неко желео да купи овај привредни гигант држава и повериоци би морали отписати 258 милиона евра. Колики је проблем Петрохемије из Панчева говори податак да је у целој 2012. години остварила пословни приход од само 14,1 милијарду динара, уз исказани губитак у тој години од 12,4 милијарде динара. А где су квалитативне анализе тржишта и калкулација готових производа, улазних и излазних цена?! Држава треба јасно да каже шта ће радити с 1.796 запослених. Кома овај гигант продаје производе, какве су цене ових компоненти када би се увозили ови петрохемијски полупроизводи...?

ПЕУ Ресавица, ЈП запошљава 4.070 радника на пословима подземне експлоатације угља у бројним ресавским рудницима. У 2012. години они су остварили укупне пословне приходе од 7,4 милијарде динара, уз исказани губитак у пословању те године од 2,1 милијарду динара. Дакле, да би ови рудници успешно пословали, односно да би пословали на позитивној нули, било им је по-

требно да за трећину буду веће излазне цене. Да ли би Електропривреда Србије прихватила те цене, да ли грађани као значајни потрошачи овог угља, или 60 градских топлана, може да прихвати такве цене? И овај гигант је изгубио цео сопствени капитал, јер је на почетку 2014. године имао 15,4 милијарде динара укупне обавезе, а књиговодствено исказана вредност пословне имовине била је само 7,5 милијарди динара. Да ли Влада зна ко све и колико зарађује на препродаји угља ових рудокопа?

ЕПС Површински копови, ЈП, Обилић; ЕПС Термоелектрана Косово, Обилић; РМХК Трепча, АД, Звечан. Ова три привредна гиганта с нашег Косова и Метохије имају на списку запослених 7.347 радника, стручњака и другог особља. У 2012. години Површински копови и Термоелектрана остварили су мање од пет милијарди динара укупних пословних прихода, уз исказани губитак у пословању од 1,3 милијарде динара. Површински копови остали су без динара сопственог капитала, укупне обавезе износе 3,3 милијарде динара, а вредност покретне и непокретне имовине нешто више од две милијарде динара. Док Термоелектрана има обавезе 23,5 милијарди динара, а књиговодствено исказану вредност непокретне имовине, постројења и обртне имовине само 5,9 милијарди динара, па су обавезе овог пословног система веће од књиговодствено исказане вредности имовине 17,6 милијарди динара или више од 155 милиона евра. Брисел ће одредити чија је имовина у Термоелектрани и Коповима, и скоро да се унапред зна чија ће бити, а дугови ће остати Републици Србији. Шта ће бити с хиљадама радника и како ће се решити егзистенција њихових породица, расутих по централној Србији, Северној Митровици, Звечану, Лепосавићу, Зубином Поточку и Грачаници?

У РМХК Трепча на евиденцији је 3.186 радника. Пошто нема никакве привредне активности, готово да и нема прихода: у целој 2012. години овај некадашњи рударско-металуршки гигант остварио је само шест милиона динара прихода, уз исказани губитак у пословању те године од три милиона динара. Укупне обавезе овог комбината на почетку 2014. године су 2,8 милијарди динара, уз преостали сопствени капитал од нешто више од две милијарде динара, док је књиговодствено исказана вредност непокретности и обртне имовине 4,9 милијарди динара. Најављени долазак Американаца министар рударства очекује као излаз из бриселског галиматијаса.

РТБ Бор – Група РТБ с рудницима у Мајданпеку и Бору и Топионицом има укупне обавезе од милијарду и 17 милиона евра. У изградњи је нова топионица коју финансира Влада Републике Србије, а за коју директор Института за бакар из Бора, др Бугарин, тврди да за пројектовани капацитет има руде из ова два рудника само за једну трећину капацитета нове топионице. Да ли ће се увозити руда или топионица неће моћи да ради? С 3.997 запослених у 2012. години ова четири привредна друштва остварила су укупан пословни приход у износу од 86 милијарди динара, или 755 милиона евра, уз исказану нето добит у пословању те године у износу од 1,9 милиона динара, или 0,2 промила од оствареног прихода. Сама та чињеница указује да је жеља монтажера биланса била да се исказе позитивна нула.

Са 116 милијарди динара укупних обавеза РТБ Група, Рудници и Топионица су један од највећих дужника у Србији, док је књиговодствено исказана вредност укупне пословне имовине, на почетку ове године била 103 милијарде динара. Према томе, у овом привредном гиганту обавезе су веће од имовине за 13 милијарди динара, или око 115 милиона евра.

ППТ Трстеник има 14 зависних привредних друштава с 3.185 запослених, а у прошлој години исказала је укупан пословни приход у износу од 3,7 милијарди динара, уз исказани губитак у свих 15 правних субјеката у износу од 1,15 милијарди динара. Укупне обавезе овог пословног система, на почетку ове године, износиле су 12,5 милијарди динара, а књиговодствена вредност укупне пословне имовине нешто мање од 12 милијарди динара. Према томе, целокупна вредност пословне имовине мања је од укупних обавеза. Дакле, посматрано у целини, ово матично привредно друштво, заједно с повезаним предузећима, изгубило је целокупну вредност сопственог капитала.

Индустрија каблова АД, Јагодина с 2.041 запосленим у 2012. години остварила је 3,7 милијарди динара укупних пословних прихода, уз исказани губитак у пословању те године у износу од 1,05 милијарди динара. Према томе, недостајало је више од 28 одсто прихода, да би се избегло пословање с губитком. Предузеће је услед пословања с губицима у тој и претходним годинама изгубило целокупан сопствени капитал, па су укупне обавезе на почетку ове године износиле 13,4 милијарде динара, док је укупна књиговодствена вредност пословне имовине била само 11,6 милијарди динара.

ПКБ Корпорација АД, Београд с 2013 запослених у матичном друштву и 88 запослених у три зависна друштва у 2012. години исказала је укупне пословне приходе у износу од 6,9 милијарди динара, уз 303 милиона динара нето добити у тој години. На другој страни с 13,6 милијарди динара укупних обавеза ова корпорација финансира 38 одсто пословне имовине, па сопственим средствима покрива 62 одсто укупне вредности од 35,4 милијарде динара пословне имовине. Град Београд ушао је у инвестирање у овај пољопривредни гигант, који располаже с 22.000 хектара ораница и 30.000 грла стоке и треба веровати да ће у томе истрајати и подићи корпорацију на здраве ноге.

14. октобар АД, Крушевац с 1.520 запослених на само 625 милиона динара укупно остварених прихода у 2012. години, исказао је губитак у пословању те године у износу од чак милијарду и 38 милиона динара. Дакле, расходи овог металопрерађивачког комплекса били су милијарда и 663 милиона динара, па је учешће губитка у укупним расходима достигло 62,4 одсто. Услед пословања с губитком у тој и претходним годинама предузеће је изгубило целокупан сопствени капитал, па су кумулиране обавезе достигле више од девет милијарди динара, а књиговодствена вредност укупне пословне имовине износи само 4,2 милијарде динара. Дакле, обавезе овог предузећа су веће од вредности имовине за готово 43 милиона евра.

ФАП АД, Прибој са 1.464 запослених, у матичном и четири зависна друштва, на 1,7 милијарди динара укупно остварених прихода у 2012. години, исказао је губитак у пословању те године у износу од 144 милиона динара. И

поред пословања с губитком у тој и претходним годинама предузеће је ипак успело да задржи део сопственог капитала, па с 3,5 милијарди динара покрива 34 одсто укупне вредности пословне имовине, што је недовољно за успешно пословање. Књиговодствена вредност укупне пословне имовине износи 10,4 милијарде динара, а укупне обавезе овог предузећа су веће од осам милијарди динара.

Да нису само приказана предузећа омча око врата српске привреде показује и презадуженост следећих десет јавних и државних предузећа: Србијагас, Железнице Србије, Путеви Србије, Железара Смедерево, ЈАТ, Галеника, Азотара Панчево, Сирћетни комплекс Кикинда, Симпо Врање и Агрожив Житиште.

Caeterum senso Carthaginae esse delendam: Свакако је потребно поднети кривичну пријаву против Млађана Динкића због пропуштања да приступи реорганизацији 50 великих производних система чиме је нанео енормну штету држави.

ЛИТЕРАТУРА

Скулић, Миодраг К. *Да сам ја Ивица Дачић, председник Владе Републике Србије, саопштио бих народу истину о тешком економском стању Србије које преузима од прејходне Владе*, Институт за економско-правне експертизе, Београд, јула 2012.

Skulić Miodrag K. *Uzroci sadašnje krize u SFRJ*, Zapis, Beograd, 1982.

255 COMPANIES UNDERGOING RESTRUCTURING OWE 4.8 BILLION EUROS

MIODRAG K. SKULIĆ

Institute for Economic and Legal Analysis, Kumodraška 39, Belgrade, Serbia

Owner and director

m.skulic@yahoo.com

SUMMARY: The process of company restructuring in Serbia currently covers 159 companies and 96 subsidiaries, employing a total of 57,229 people. The government has no solution for over 50 large companies, which are mostly slated for bankruptcy. Will previous ministers of the economy be prosecuted for the lost 12 years, during which they obstructed the restructuring of these Serbian economic giants?

KEY WORDS: companies, restructuring, Serbia, 21st century

ЕКОНОМИЧНИЈА ЗДРАВСТВЕНО БЕЗБЕДНА ИСХРАНА: КЉУЧНИ ФАКТОР РЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ И ОПТИМАЛНОГ РАЗВОЈА

ЈОВАН ПЕТРОВИЋ

Друштво за унапређивање исхране народа Србије, Београд
ДАЕС, Београд и Друштво самосталних стваралаца, Београд, Србија
jovan.petrovic.serbia@gmail.com

САЖЕТАК: У процесу концепирања и конструкције стратешких и оперативних планометријских матрица реиндустријализације неопходно је користити субматрице инпута и аутпута кључних ресурса у развоју. У овим процесима страни и домаћи купци некретнина полазе од тога да постоје: јефтина квалификована радна снага, електрична енергија и непокретности, посебно пољопривредно земљиште, да су трошкови просте репродукције радне снаге врло ниски, да се и на постојећем нивоу уз отпуштање запослених, па и спором расту производности рада, а повећавање норми, може остваривати већа профитна стопа него у земљама потенцијалних инвеститора или мешетара, купаца обезвређених некретнина и понуђача углавном застарелих технологија и отказивача радних односа запосленима.

Сви трошкови, а нарочито за исхрану и репродукцију радне снаге, релативно су високи и тешко издрживи пред неодмерним инфериоризујућим отварањем домаћег тржишта страном конкуренцији. Стога је при изради стратегија реиндустријализације и ревитализације економског и социјалног развоја нужно научноистраживачки и развојно оперативно усмеравати дејства свих ресурса за брже повећавање производности рада, по свим за рад способним грађанима и економичности пословања у привреди и непривреди, а на тим основама нарочито развоја животног стандарда и у томе производње економичне и здравствено безбедне хране, успешније него у окружењу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: реиндустријализација, ревитализација, исхрана, економски, социјални, производност рада, конкуренција, привреда, развој, инфериоризација, приватизација

У макро и микроекономским билансима исхрана становника је најзначајнија субматрица репродукције и развоја радне снаге, као кључног фактора реиндустријализације и укупне економске и социјалне одрживости у условима све оштрије међународне конкуренције. У Србији учешће трошкова исхране у стварању бруто домаћег производа, његовој расподели за животни стандард и у томе за исхрану становника релативно је веће око три пута у односу на развијене земље Европе. Ниво квалитета исхране становника је око 70%, а производност рада укупно и по јединици производних капацитета: по становнику, по за рад способном и по запосленом креће се око 27% у односу на просек у развијенијим земљама ЕУ.

Из економске, социјалне и одбрамбене историје познато је да онај ко управља квантитетом и квалитетом здравствено безбедносних и економских ресурса за производњу и промет, чување и доступност потрошачима и произвођачима: хране, воде, енергије, ваздуха и слободе одлучивања, тај може (уцењивачки) да управља и понашањем народа на датом подручју (или у целом свету). Стога је неопходно да земље попут Србије у истраживању, планирању и остваривању могућих узајамних дејстава кључних ресурса у друштвеној репродукцији, те процесе предвиђају и законски, технолошки и оперативно кумулативно оптимизујуће слободно уређују, успешније у односу на конкурентско окружење.

Веома неопрезним, неодговорним и неприпремљеним отварањем домаћег тржишта, а тиме излагањем појачаним дејствима, на ослабљену индустрију и привреду, неиздрживе стране конкуренције, нарочито од 2000, већ су проузроковане многе веома негативне, а у будуће ће се индуковати још неиздрживије последице по исхрану становника и целокупни развој.

Одговорне институције у Србији, посебно од 2000, недовољно планирају, а још мање подржавају, истраживања динамички остварених и могућих дејстава расположивих кључних фактора у развоју: сеоских подручја, пољопривреде, индустрије, туризма и осталих делатности и у томе и исхране становника. И не само да ове међузависности у времену и простору нису подстицане и истраживане, него нису, ни у најпотребнијој мери, коришћени резултати научно верификованих истраживања за усмеравање, планирање и остваривање успешног развоја пољопривреде и неопходних инфраструктура сеоских рејона за оптимални егзистенцијални развој стимулативног животног стандарда и у сеоским подручјима у односу на урбане центре. У овом комплексу су до сада извођена иницијално упозоравајућа истраживања о великим емиграционим процесима из сеоских подручја и пољопривреде и регионално и структурно планометријски захтевним задацима, у циљу истраживања развоја рационалног коришћења регионално расположивих ресурса у функцији бржег развоја: пољопривреде, индустрије, туризма и осталих делатности и исхране становништва и сеоских и урбаних подручја, те пораста интегративне конкурентности и интегралне одбране у целини. [Петровић 1969] Изостала је и финансијска подршка за наставак нужних истраживања, нису се уважавала ни постојећа неопходна знања домаћих немеркантилизованих научника од интегритета и професионалних научноистраживачких институција у процесима доношења кључних одлука о могућем оптимизујућем развоју Србије [Петровић 1997].

Уместо да се објективно научноистраживачки утврде вредности које су до тада створене и да се у потребној мери уводе нове стратегије и процеси управљања развојем друштвене репродукције, уз очување створених материјалних и економских и социјалних вредности и на подручју исхране, наметнута је идеолошки интонирана стратегија обезвређивања свега створеног, а правац развоја је усмерен у убрзану профитерску приватизацију и глобалистичко фетишизовано „слободно“ тржиште, као механизам „решења“ свих проблема [Вукотић 1993].

КОМПАРАТИВНИ АСПЕКТ ИСТРАЖИВАЊА

Стратегију реиндустријализације би требало радити кроз истовремену израду стратегије ревитализације целокупне привреде и животног стандарда. Имајући у виду да је истраживање нужности и могућности комплементарних развоја свих привредних сектора нужно функционално повезати и с финансијским, кредитно-монетарним и фискалним субматрицама и кроз садејства мултисвојинских структура кључних ресурса у Србији, потребно је све те субматрице повезати кроз израду стратегије ревитализације свих привредних и осталих комплементарних сектора.

Из ових разлога, као и нужности да се систематски истражује и интеракција реиндустријализације и међузависног развоја осталог дела привреде и животног стандарда, нужно је првобитну замисао реиндустријализације проширити и на развојна садејства тржишта кроз ревитализацију целе привреде и животног стандарда, што би се најинтегративније истражило кроз израду стратегије економског и социјалног развоја Србије.

Неопходно је досадашње теоријске, законодавне и оперативне процесе ослободити стереотипа, да је исхрана народа резидуална ставка између профитних циљева: прерађивача, складиштара, трговаца прехранбеним производима и кредитно-монетарних и фискалних институција, и по цену угрожавања и просте репродукције огромне већине, нарочито малих и средњих произвођача пољопривредних производа и потрошача прехранбених производа. Нова конструкција научноистраживачких, законодавних и оперативних комплементарно интегрисаних модела, мора у први план да постави кумулативно оптимизујући развој економичне и здравствено безбедне исхране, као кључног фактора економског и социјалног развоја, уз рационално смањивање конкурентски неиздрживе угрожености и произвођача и потрошача у опстанку и развоју Србије.

Услед рада рата за сецесију Словеније и Хрватске, разорних дејстава санкција наметнутих одлуком СБ од 31. маја 1992. и бомбардовања 1999, инфериоризујућих приватизационих процеса, огромно су смањене и дотадашње производне способности привреде и поништени значајни резултати укупног економског и социјалног развоја, а тиме и укупног животног стандарда, нарочито исхране за око 97% становника у периоду од 1989. до 2014.

Катастрофалним дејствима екстерних и интерних кризногенеришућих процеса, уместо од званичних реформатора обећавајућег епохалног развоја и учлачења Србије у ЕУ до 1996, проузроковано је од посредних и непосредних домаћих и страних кризних профитера, смањење друштвеног производа на само 41,7%, у индустрији на 36,5%, а у пољопривреди на 85,4% у 1994. у односу на 1989. С даљим заоштравањем дејстава санкција из 1992. и бомбардовањем СРЈ 1999. друштвени производ је енормно смањен, а индустријска производња редукована на само 19,7% у 1999. према 1989. И уз привидан опоравак привреде од 2000. до 2013. кроз огромно задуживање у иностранству и унутар земље, у којој је јавни дуг достигао 63,3% БДП у 2013, кључни проблеми се не решавају, већ кумулативно експандирају.

РЕЗУЛТАТИ РАЗВОЈА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОМ ПЛАНСКО-ТРЖИШНОМ И КАПИТАЛИСТИЧКОМ ГЛОБАЛИСТИЧКО-ТРЖИШНОМ СИСТЕМУ

У сваком периоду поставља се стратешко и оперативно питање утврђивња вредност кључних ресурса којима друштво располаже и користи у процесима стварања свих садржаја живота, у односу на садржаје које жели да ствари кроз могуће сигурније и праведније својинске односе и успешнију сарадњу у односу на окружења. У том циљу користе се и проширују знања и одговорности, како би се ти односи етички и нормативно уредили за остваривање права и обавеза свих учесника у процесу успешнијег развоја. Објективни одговори на та питања су битни, нарочито у условима „реформистички“ предумишљајно индуковане кризе у Србији.

Развојне вредности садејстава свих знања и одговорности су у њиховом систематском коришћењу и развијању, а огледају се у првом реду у томе, да се њиховим коришћењем објективно вреднују материјални, духовни и етички, васпитно-образовни људски и остали производни ресурси, којима располажемо у функцији кумулативнооптимизујућег стварања материјалних, економских и социјалних садржаја које желимо, можемо и које смо дужни у развојно проширеној репродукцији стварати успешније у односу на окружење. Супротни овом пројекту су инвертирана (или: первертирана!) употреба знања и квазиодговорност, у циљу стицања и одржања моћи и што већих бонуса пред спонзорима, чак и кроз инфериоризујуће продаје домаћих ресурса новим власницима, који ће их „боље“ користити, а заузврат дати ствараоцима и дотадашњим власницима тих капацитета отпремнине и безнадежно чекање послова на берзама радне снаге.

Злоупотребама знања и „одговорности“ кључних учесника реформистичко пљачкашких преврата индукованих опозицијом и неким деловима власти, васпитно-образовним институцијама, научним институтима, посебно меркантилизованом компрадорском елитом, уз издашно уплитање кризно инплантирајућих страних фактора, у критичним периодима елиминасањем објективне реформе друштвено-економског и политичког система, понуђено је, а затим наметнуто друго, профитерско кризно генеришуће, као спасоносно једино могуће глобалистичко тржишно „решење“ економских и социјалних проблема.

Нормативним пројектовањима и применама тог другог решења, кроз све изокренуте политичке, законодавне – наводно демократске – процесе, постигнути су резултати које су кризно профитерски ментори, спонзори и њихови сарадници желели да остваре и на штету обманутих стваралаца и дотадашњих власника капацитета, да ће им једино кроз инфериоризујуће приватизације доћи „благостање“. Кумулативно остварени резултати у санкцијама и агресијама у исцрпљујућем периоду од 1990. до 2000, а нарочито у „демократски глобалистичко ослободилачком“ периоду после 2000, показују све супротно од у изборним кампањама нуђених „једино могућих најбољих решавања проблема“, десуверенизацијом малих држава, а суверенизацијом великих тржишних компанија и држава које их подржавају на светској сцени за непосредно и посредно

усмеравање свих процеса латентних и ескалационих кризно профитерских активности, нарочито на подручјима прехранбеног комплекса.

При презентовањима понуђених глобалистичко тржишних „решавања свих проблема“ кризе коју је, хиперболисано приказано, проузроковао социјалистички самоуправни систем у Југославији/Србији, претходно је било иноспонзорски домаћим компрадорима наложено радикално дерегулисање, интересно селективно игнорисање уставних, законских система функционисања вредности и институција и резултата економског и социјалног развоја, а примењивање оних које им одговарају, уз обезвређивање дотад створених материјалних, културних и етичких вредности. Ово све у циљу „информисања“ грађана о нужности наводног „избављења“ из неуспешног социјалистичког самоуправног система, којем су компрадори агресивно затирали сваки траг, да је претходни систем у било чему био достојан чак и истраживачког, а још мање економског и социјалног сећања и објективног уважавања, као материјалне и етичке основе на којој се неизбежно наставља даљи развој друштвене репродукције. Овим процесима су предумишљајно обезвређене материјалне и етичке основе, које природно треба да преузимају млађе генерације и да креирају успешну развојну репродукцију, а уз осећање да су инфериорно дужни, свим странцима и домаћим кризно профитерским приватизационим новим власницима кључних ресурса, унапред да се за све извињавају, јер потичу од предака који нису створили ништа достојно поштовања, него презира и осуђивања, а то све у циљу афирмације компрадорских агресија на стваралачки патриотизам, опстанак и развој Србије. У тим процесима обезвређују се етичко патриотска, мотивационо развојна и материјална дотад створена језгра, која треба научно-истраживачки да прихватају образованије генерације и успешније да развијају у односу на конкурентска окружења.

У периоду 2000–2013. остварен је пораст БДП у Србији од 40,6% или 2,6% просечно годишње. Промотори новог политичког и привредног система су од 1990, а нарочито у предизборној кампањи 2000, обећавали коперникански преокрет: пораст БДП за око 8% годишње. Дејствима унутрашњих сепаратистичких и спољних спонзористичко политичко пљачкашких конгломерата, изокренутим процесима (проглашењем незавршених избора за коначну победу) срушен је 2000. развојно витални економски и социјални систем, а није креирана ни елементарна основа новог, ни толико успешног политичког, економског, социјалног и одбрамбеног система.

О конкурентски виталнијој развојности економског и социјалног система, срушеног 2000, доказују и чињенице и резултати економског и социјалног развоја Југославије и Србије. И уз знатне почетне конструкцијске грешке социјалистичког друштвеног система и од латентних сепаратистичких конституената условљавана погрешна исправљања, кроз бројне реформе и праксе социјалистичког друштвеног самоуправног система, ипак је остварен пораст друштвеног производа од 5,3% просечно годишње у периоду 1952. до 1989. у Југославији, а 5,4% у Србији. И по методологији бруто домаћег производа (која се користи у Србији од 2000), у периоду 1952–1989. остварен је пораст БДП 6,1%

просечно годишње у Југославији, а 6,2% у Србији, а тиме је омогућен и веома значајан развој и исхране.

Упоредо са значајним развојем привреде у периоду 1952–1989, остварен је и комплементарни широк спектар социјалног развоја по свим садржајима, од образовања, здравствене заштите, укупног животног стандарда, смањивања економских и социјалних великих разлика наслеђених из претходног система, као и подизање укупне конкурентности привреде и укупног економског и социјалног система у односу на окружења и шире у свету.

У поређењу било којих 13 просечних континуелних година, из периода 1952–1989, произилази да је остварен пораст БДП од 116,0% у Југославији, а 118,6% у Србији, а за 13 година од 2000. до 2013. остварен је пораст БДП за 40,6%¹ у Србији. Ове чињенице показују да је раст БДП за било који потпериод од 13 година у периоду 1952–1989. био већи 2,9 пута, у односу на пораст у периоду 2000–2013. у Србији [Петровић 2013]. На основу тога следи закључак да су протагонисти наводно супериорно развојно бољег тржишног система у октобарским процесима срушили 2,9 пута развојно виталнији систем по овом, као и по другим економским и социјалним показатељима развоја у периоду 1952–1989. у Југославији/Србији.

Имајући у виду да је и у овом 2,8 пута дужем периоду 1952–1989. у односу на период 2000–2013. дејствовало више успоравајућих фактора друштвеног развоја, од којих су најтеже и дуго отклањани: ратом порушена привреда и непривреда, огромно смањење броја стручних радника, стручњака и научника и укупног за рад способног становништва у одбрамбеном рату 1941–1945, економска блокада СЕВ-а 1948–1955, ниска квалификациона структура запослених, низак стартни ниво обухвата школовања генерација, веома ниско развијен здравствени сектор, висока презадуженост, врло ниска технолошка производност рада, веома ниска акумулативна способност привреде, неразвијен банкарски сектор, врло низак животни стандард и у томе и исхрана запослених, а нарочито осталих грађана, па и при дејствима веома јаких ометајућих фактора постигнути су 2,9 пута просечно годишње бољи резултати у односу на период 2000–2013. у којем није било економске блокаде. У контексту компарација развоја у два периода, нужно је имати у виду да су у периоду 2000–2013. додатним средствима садејствовала селективно циљана донирања из иностранства, као промотивна подршка одржању нове власти подложне прихватању разних налога и њене противуставне приватизационе политике, прихватања глобалистичко либералистичке тржишне-колонијалистичке доктрине, као врховног арбитра процеса друштвене репродукције, велике дознаке запослених у иностранству, „прихода“ од продатих око 85% највиталнијих привредних капацитета и уз огромно задуживање и у иностранству. У компарацији двају периода, треба истаћи да је остварен и велики нутритивни и економско социјални развој исхране у периоду 1952–1989, а у периоду 1989–2013. је веома погоршана исхрана огромне већине становника.

1 Извори: СГЈ. СЗС 1991. и претходних година, и СГС РЗС 2013. и претходних година, прорачуни аутора.

Колико су идеолошки мотивисани паушални наводи да је развој Југо-славије/Србије од 1945. до 1990. заснован на огромним задуживањима у иностранству тенденциозни и супротни истини, показују следећа поређења. Дуг иностранству 1990. био је 768, а 2013. 5317 USD по становнику, што је 6,9 пута више у односу на износе 1990. и 2000, а слично је и по компарацијама дуга иностранству према БДП. При томе, треба имати у виду да су се у 1990. капацитети развијали у четири врсте равноправних власништава: друштвеном, приватном, државном и задружном, да је акумулација, односно профит остајао у земљи и инвестиран у развојне приоритете целе земље. Насупрот томе, од 2001. већина привредних, банкарских и ванпривредних капацитета је продато, за око 3% објективне тржишне вредности, нарочито у пољопривредно-прехранбеном комплексу, те су најпрофитабилнији капацитети у власништву претежно страних компанија, а профит се извлачи из Србије.

И без елементарних уважавања знања и резултата о дотадашњем развоју, протагонисти глобалистичког, наводно тржишног и демократског, у суштини колонијалистичког система, као супериорног „свершавајућег“ механизма проблема друштвене репродукције, донели су 2001. и противуставни закон о приватизацији друштвених предузећа, задруга, па чак и домова културе, који је дао катастрофалне резултате. То потврђују и чињенице да је за продатих око 85% производно најконкурентнијих капацитета уговорено 2.637.116.000 евра, а наплаћено знатно мање, уз отпуштање око 530.000 радника и разарања производње у око 55% производних капацитета, у око 32% су уведени стечајни и ликвидациони процеси, 153 предузећа после онеспособљавања кроз приватизације доведена до тзв. реструктурисања или ликвидирања, а тржиште је преплављено страним, конкурентски неиздрживим, робама.

У којој мери су у процесу приватизације обезвређена највиталнија предузећа и тржишни капацитети, показују и чињенице да купопродајни уговори износ с приватизационим купцима, за продата предузећа у износу од 2.637.116.000 евра је око 14,1% у односу на износ потрошен за дуван у периоду 2001–2013.⁶⁾ У демократским предизборним и међуизборним периодима грађанима је „гарантовано“ манипулативно нуђено „благостање“ у односу на дотадашњи наводно неуспели систем, чим реформатори преузму власт, и почну да усмеравају процес политичке, економске и социјалне репродукције.

Услед огромних исцрпљивања и разарања привредних и непривредних субјеката, произвођачи и потрошачи, и Србија у целини, не могу одржати ни постојећи ниво производње и животног стандарда и у томе исхране, ни пре евентуалног учлањења у ЕУ, а још мање по фрактурисаном и исцрпљујућем уласку у дискриминациону „утакмицу“ све већих задуживања, а све мањих способности за проширену репродукцију и смањивање већ неиздрживе спољне и унутрашње презадужености у односу на БДП и неиздрживим односима прихода и нужних расхода у око 97% домаћинстава. Уколико се не прихвате кумулативно оптимизујући и конкурентнији економски и социјално научноистраживачки одговорни концепти и пројекти планометријски интегрисаног развоја пољопривреде, прехранбене индустрије и укупне индустрије и привреде

у развоју и сеоских и урбаних рејона, ескалација задуживања је већ увела и још више ће гурати Србију у дужничко ропство, без обзира на улазак или не у ЕУ. Стога је нужно систематско оспособљавање привреде², науке, образовања, васпитања и других квалитативних садржаја свих учесника интегралног развоја, за брзо подизање производно конкурентских способности свих, сеоских инфраструктурних и привредних субјеката, а нарочито целог прехрамбеног сектора, а тиме и исхране грађана.

У овом контексту нужно је истраживање, планирање и остваривање интегралног развоја продуктивније и економичније производње свих, а нарочито примарних пољопривредних производа и њихове прераде у циљу обезбеђивања здраве и поливалентно економичније исхране и превентивне заштите од вишестрано, здравствено, економски и безбедносно штетних досад откривених дејстава ГМО производа и приватизационих и других глобализационо „тржишних“ видова монополизама, империјализама и колонијализама, који по правилу индукују латентне експанзионо профитерске кризе и осиромашивање грађана. У склопу интегралног агрокомплекса комплементарних грана индустрије и њихових регионалних лоцирања у складу с расположивим ресурсима, постојећом и брже развијајућом инфраструктуром, с још обезбедивом радном снагом, нужно је стратешки и системски оперативно истраживати, планирати и остваривати комплементарно кумулативно оптимизујући економски и социјално дозирањем штитећи развој од превеликих и готово неиздрживих растућих дејстава фаворизованих конкурената.

Нужно је обезбедити услове да објективно заинтересовани и одговорни грађани за свој и заједнички животни стандард и привредни развој, а нарочито у: структурама власти, научноистраживачким, васпитним, образовним и осталим институцијама, могу и морају постављати континуелна, комплементарно сарадничка и контролно одговорна питања структурама власти: „Могу ли, знају ли, желе ли и морају ли, по садејствима свих управљачких и закономерних механизма, сви органи власти и све остале научноистраживачке и образовне институције, објективно систематски истражујући остварени економски и социјални развој у прошлости и садашњости и оптимално могуће развијање у будућности, више доприносити, објективним продубљенијим и проширенијим комплементарним сазнањима о стварним развојним системима вредновања свих расположивих материјалних и духовних ресурса и кумулативно оптимизујућим планирањима и остваривањима њихових рентабилнијих коришћења у развоју економски и социјално продуктивније и здравствено безбедније хране, за интегрисању укупни развој, при растућим конкурентским и конфликтнујућим садејствима из окружења и шире у садашњости и будућности Србије“? [Петровић 1997]

На ова питања се може потврдно одговорити само ако се пре свега кроз државне и остале институције систематски воде развојни и научноистражи-

2 Из изјаве министра здравља у Скупштини и извештаја Института „М. Јовановић Батут“, прорачун аутора.

вачки процеси планирања и остваривања развојно образовно васпитног рада, кроз рационализујуће коришћење расположивих ресурса у функцији етичко патриотског, кумулативно оптимизујућег економског и социјалног развоја, успешније у односу на конкурентска садејства активности учесника. Уколико се актуелно не преусмерава процес друштвене репродукције, ка друштвено квалитативном конкурентски одрживом развоју, кроз развојни етичко патриотски васпитно образовни и научноистраживачки рад, него се доносе одлуке по партијалним краткорочним интересима партијских „лидера“ или компрадора, а кроз функције органа власти, онда ће се неизбежно остваривати кумулативно инфериоризујући резултати, који су приморавали у прошлости, а још више ће приморавати да дејствовати на Србију у садашњости, да у будућности прихвата све горе услове и на унутрашњим и на спољашњим односима и с ЕУ и с осталим земљама у ужем и ширем окружењу.

МЕЋУЗАВИСНОСТ УЧЕШЋА ТРОШКОВА ИСХРАНЕ У ТРОШКОВИМА ЛИЧНЕ ПОТРОШЊЕ И ДРУШТВЕНОГ ПРОИЗВОДА

Међузависност трошкова исхране и укупних трошкова личне потрошње запажена је и пре, али Енгел (Ernst Engel) ју је у другој половини 19. века први изразио, дефинисавши *закон о њојрошњи*. По њему учешће трошкова исхране у укупним трошковима личне потрошње опада, ради ослобађања средстава за повећање куповине непрехрамбених добара и услуга за задовољавање осталих потреба. У тумачењима дејстава овог закона било је различитих ставова у 20. веку. Доминирали су догматичари, према којима се у свим условима смањује учешће трошкова исхране у трошковима личне потрошње. Та тумачења су имала и класнополитичку пропагандну позадину: радничка класа треба само да довољно дуго чека и дочека све мање учешће трошкова исхране у трошковима за личну потрошњу, па ће дочекати „благостање“ закона и у капиталистичком систему. Догматичари су сматрали да о добрим дејствима тих закономерности не треба ни полемисати у социјалистичком систему, јер он системски обезбеђује веће стопе раста и на тим основама и успешан развој исхране.

Аутор је на Петом и Осмом конгресу Друштва за унапређење исхране народа Југославије 1978. и 1990, указао да ће се услед кризно генеришућих дејстава лоших програма економске и социјалне политике, а нарочито Програма Анта Марковића из 1989, „који ће на бази прерасподеле дохотка у потрошњу, на штету инвестиција супротно од неопходних процеса, постићи привидне успехе у 1989, а с тим и другим званично најављеним мерама проузроковати у 1990. години и даље дугорочно катастрофално смањивање друштвеног производа, толико да ће тек 2012. једва достићи ниво из 1979.“ [Петровић 1990]. То ће изазвати смањивање реалних примања уз погоршавање економских и нутритивних квалитета исхране, а истовремено повећавање учешћа трошкова исхране у трошковима личне потрошње и смањивање њеног квалитета [Петровић 1999].

Табела 1. УЧЕШЋЕ ТРОШКОВА ИСХРАНЕ У ТРОШКОВИМА ЛИЧНЕ ПОТРОШЊЕ (y_2) И ДРУШТВЕНИ ПРОИЗВОД (y_1), У СРБИЈИ 1952–1988 (1952=100)*

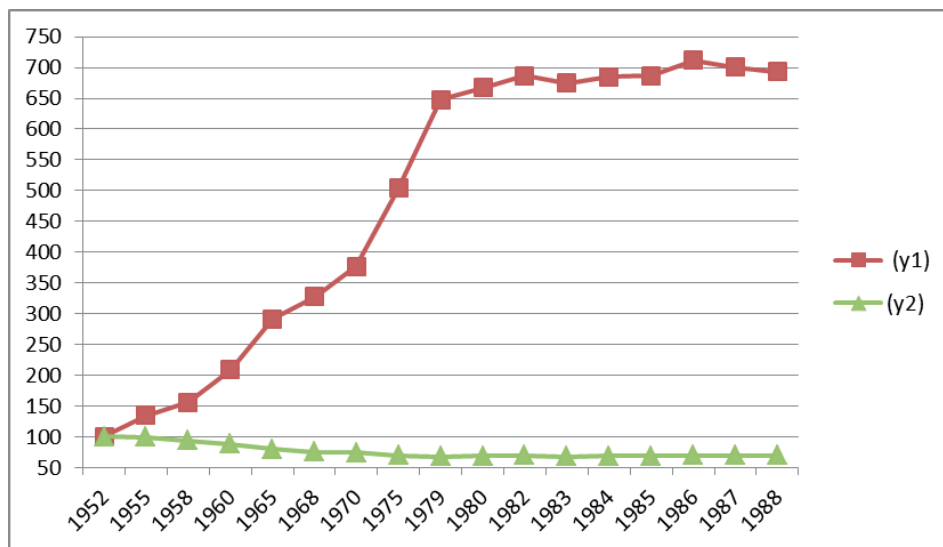
Године	Друштвени производ у константним ценама: индекси (y_1)	Учешће трошкова исхране у личној потрошњи: индекси (y_2)
1952.	100	100
1955.	135	99
1958.	156	94
1960.	209	88
1965.	291	80
1968.	328	75
1970.	377	74
1975.	504	70
1979.	648	68
1980.	667	69
1982.	687	70
1983.	675	68
1984.	685	69
1985.	687	69
1986.	712	70
1987.	701	70
1988.	693	70

* Прим. изв. под. СГЈ. СЗС 1991. и СГ. Југославија 1918–1988. Београд 1989.

У периоду 1952–1988. друштвени производ је реално порастао за седам пута, чиме је и кроз систем његове расподеле омогућено смањивање учешћа трошкова исхране у личној потрошњи с 53,7% на 36,7% или за 32%, уз значајан раст квантитативне и квалитативне структуре исхране. Енергетски унос је порастао од 11.087 килоцула на 15.380, или за 39,1%, а беланчевина животињског порекла с 23,6 на 35,6 грама дневно по просечном потрошачу или за 51,2%, уз значајан раст потрошње поврћа и воћа, те је тиме достигнут билошко хемијски и енергетски потребан ниво и квантитета и квалитета исхране у СФРЈ/Србији.

Закономерност међузависности учешћа трошкова исхране у трошковима лично потрошње и друштвеног производа остварена је у периоду 1952–1988. с прилагођавањима кретању друштвеног производа: за сваких 19,7% раста друштвеног производа, смањивано је учешће трошкова исхране у личној потрошњи за 1%, и уз значајан раст квантитета и квалитета исхране потрошача, што је битан доказ значајног развоја Југославије/Србије. Ови процеси су се одвијали од 1952. до 1979. по једносмерним предвиђањима Енгеловог закона. Међутим,

Графикон 1. УЧЕШЋЕ ТРОШКОВА ИСХРАНЕ У ТРОШКОВИМА ЛИЧНЕ ПОТРОШЊЕ (y_1) И ДРУШТВЕНИ ПРОИЗВОД (y_2) У СРБИЈИ 1952–1988 (1952=100)

сепаратистичке активности развијенијих република и дотиране покрајине Косова и Метохије, почев од Устава 1963, а нарочито кроз Устав 1974. почињу да кроз тзв. реформе у циљу привидне дугорочне стабилизације друштвене репродукције, а у суштини пролонгирањем решавања тих процеса, дезинтегришу и дестабилизују развојне процесе у Југославији, и у Србији, проузрокујући успорени раст или стагнацију друштвеног производа, а тиме и стагнацију просечног реалног личног дохотка и раст учешћа трошкова исхране у личној потрошњи, што се види у табели 1. и на графикону 1.

Економска и социјална криза, припремана сепаратистичким представницима република и покрајина, пре свега кроз усмеравање рада у савезним органима и на тим основама конструисана политичка економска и социјална конфронтирања република и покрајина, у суштини дефинисана су Програмом А. Марковића 1989. и 1990, који је као кризно узрокујући механизам „успешно“ остварен у периоду 1989–1991 и даље, у корист тих протагониста и спољних спонзора кризе, а на штету огромне већине грађана.

Предвиђања аутора [Petrović 1989] да ће се реформом Анта Марковића, а без научне и парламентарне расправе, проузроковати катастрофални економски и социјални процеси, нажалост, остварена су с горим последицама од предвиђених. Просечни реални чист лични доходак у СФРЈ у 1989. у односу на 1988. је порастао за 25%, а у Србији 32%, а друштвени производ за 0,6% у СФРЈ, а у Србији за 2%. То показује да је просечни чист лични доходак порастао 42 пута више него друштвени производ у СФРЈ, а у Србији 16 пута. Уведен је фиксно конвертибилан динар од 1. јануара 1990, при расту произвођачких цена индус-

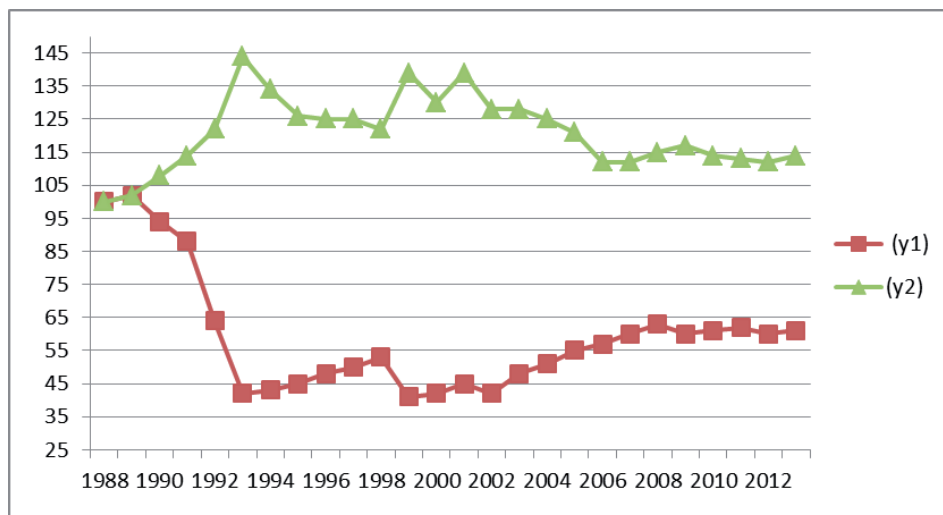
Табела 2. МЕЃУЗАВИСНОСТ КРЕТАЊА УЧЕШЋА ТРОШКОВА ИСХРАНЕ У ТРОШКОВИМА ЛИЧНЕ ПОТРОШЊЕ (y_2) И БРУТО ДОМАЋЕГ ПРОИЗВОДА (y_1) У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ 1988–2013 (1988=100)

године	бруто домаћи производ у сталним ценама индекси (y_1)	учешће трошкова исхране у личној потрошњи (y_2)
1988.	100	100
1989.	101	102
1990.	94	108
1991.	88	114
1992.	64	122
1993.	42	144
1994.	43	134
1995.	45	126
1996.	48	125
1997.	50	125
1998.	53	122
1999.	41	139
2000.	42	130
2001.	45	139
2002.	42	128
2003.	48	128
2004.	51	125
2005.	55	121
2006.	57	112
2007.	60	112
2008.	63	115
2009.	60	117
2010.	61	114
2011.	62	113
2012.	60	112
2013.	61	114

тријских производа за 1,306% у 1989/1988. што упозорава на убрзање раста цена 4,3 пута у односу на раст у 1988/1987. [СГЈ 1991] и [СЗС 1991].

Неиздрживо отварање домаћег тржишта и тзв. дерегулација – интересно селективно примењивање закона било је по дејствима једнако подбацивању огромних торпеда под привреду и животни стандард и целу СФРЈ [Петровић 1969], уз ескалацију привредних, политичких и осталих сукоба република и

Графикон 2. УЧЕШЋЕ ТРОШКОВА ИСХРАНЕ У ТРОШКОВИМА ЛИЧНЕ ПОТРОШЊЕ (y_2) И ДРУШТВЕНИ ПРОИЗВОД (y_1) 1988–2013 У СРБИЈИ (1988=100)

покрајина и привредних субјеката и социјално економских и етничких група грађана. Таквим програмима „епохалних“ реформисања привреде за „најбржу интеграцију“ у ЕУ, преокренути су и енормно погоршани економски, социјални и политички процеси у односу на претходна кретања у СФРЈ и у Србији.

Координираним дејствима Програмом Анта Марковића конструисаних наводно антикризних економских мера у 1989. у суштини у функцији кризно ескалирајућих механизма и усмеравања: законодавних, извршних, судских, монетарно-финансијских, кредитних, транзиционо приватизационих, економских и социјалних процеса у СФРЈ/Србији, припремљени су садејствујући механизми за ескалирање кризно генеришућих процеса, који су и макроекономски испробани у току 1989, а комплетно допуњени и активирани од 1. јануара 1990.

Дејствима спољних и унутрашњих кризно генеришућих фактора од 1988. до 1993. смањен је друштвени производ на 42%, уз раст учешћа трошкова исхране у трошковима личне потрошње са 37,8% на 54,3%, што је више него 1952. (52,7%), или пораст за 44%. Уз тешку борбу за ревитализацију индустрије и целе привреде и животног стандарда, а у томе и исхране у условима санкција СБ ОУН остварен је раст друштвеног производа за 26,2% (годишње 4,8%), уз смањење учешћа трошкова исхране у трошковима личне потрошње за 23%.

Ревитализацију индустрије, привреде и животног стандарда, нарочито исхране, пресекла је агресија НАТО, проузрокујући смањење друштвеног производа за 32,7% у 1999. што га је svelo од 1988. до 1999. на ниво из 1964, а учешће трошкова исхране у личној потрошњи повећало на 52,6%, што је ниво из 1952. За обнову и развој индустрије, агресијом 1999. срушене на ниво 19,7% према 1989, при могућем расту производње од 4,2% годишње, потребно је 47,2,

а за привреду 37,6 година при стопи раста друштвеног производа од око 2,5% годишње.

Пољопривреда, нарочито породични поседи на нивоу су око 27%, а цео агрокомплекс око 32% у производности рада у односу на развијене земље ЕУ. Пошто се једино из агрокомплекса остварује позитиван биланс извоза и увоза, а у пољопривреди су и најтежи социјални регионални проблеми емиграција и гашења привредног, социјалног и одбрамбеног живота у пограничним селима, нужно је хитно обезбедити дугорочне системске, кадровске, кредитне, фискалне и друге подстицаје бржег раста производности рада и економичности, уз нужну заштиту од неиздрживе стране конкуренције у току достизања способности за отвореније домаће тржиште и на тим основама развоја конкурентности за излазак на доступна и прихватљива страна тржишта.

ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕДЛОЗИ

Институционално и етичко патриотски и оперативно истражити примарне и секундарне, интерне и екстерне факторе чија су програмирана кумулативна дејства латентно, а затим ескалаторно срушила дотадашњи витални развој, те и даље ометају опоравак и успешнији развој у односу на конкурентска окружења.

Зауставити и категорички одбацити процес инфериоризујуће приватизације кључних ресурса, пре свега у агрокомплексу, а затим и у осталим областима, као наводни једини вид глобалистичко тржишног и мотивационог могућег модела економског и социјалног развоја Србије у растућим конкурентским окружењима.

Преоријентисати спољнотрговинску размену на земље које су дугорочно разменски комплементарно кооперативна и мање дискриминаторна тржишта за робе и услуге које могу произвођачи у континуитету и конкурентно издрживо испоручивати из Србије.

Ургентно стимулативно и одговорно развијати научноистраживачке и иновацијске процесе у свим кључним областима у којима се тиме доприноси бржем порасту производности, економичности и конкурентности економског и социјалног развоја успешније у односу на конкурентска окружења.

Обезбедити системски етичко/патриотско образовно мотивисање свих, а нарочито научноистраживачких и осталих стручних младих кадрова за масовно учешће у конкретном развојном економском, социјалном и демографском кумулативно оптимизујућем доприношењу квалитативном препороду Србије у односу на конкурентска окружења.

Обновити и развијати и нове форме и садржине задругарства и повратити одузету и приватизовану имовину задруга, у функцији бржег раста продуктивности рада, економичности пословања и малих пољопривредних газдинстава и укупног развоја сеоских и урбанизованих подручја.

Обезбедити информатичко техно-економетријско и социометријско истраживање, планирање и остваривање кумулативно оптимизујућег узајамно

подстицајног развоја привреде и животног стандарда, а у томе нарочито здраве, безбедне развојно продуктивне економичне исхране свих економских и социјалних слојева.

Основати министарство за истраживање, планирање и праћење остваривања кумулативно оптимизујућег коришћења ресурса и на тим основама комплементарног оптималног економског и социјалног развоја, успешнијег него конкурентско окружење.

Планометријско системски обезбедити да се истраживање развоја у прошлости сконцентрише на развојно доприношење континуелно развојном комплементарном стваралаштву у садашњости кроз кумулативно оптимизујуће планове и остваривања развојних језгара у садашњости, као оптималној основи за развој у будућности.

Прекинути формалну и дефектну и кратковиду инфериоризујућу припрему Србије за учлањење у било које уније, као сепаратизмима, санкцијама и ратним агресијама онеспособљену земљу, неспремну да улази у механизме дискриминационе ЕУ Прокрустове постеле и преокренути снаге на могуће самостално доношење одлука о свом стратешки кумулативно оптимизујућем економском и социјалном развоју, кроз неометану сарадњу са свима који је прихватају у узajамним развојно уважавајућим интересима.

Институционално ревитализовати утврђивање противправно нанетих материјалних, људских и других штета развоју Србије и решавање тих питања.

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Економски ојоравак и развој Савезне Рейублике Југославије*, Савезно министарство за развој, науку и животну средину, Београд 1997.
- Јовић, Борислав. *Политички лавиринти деведесетих*, Службени гласник, Београд 2010.
- Марковић, Анте. *Експлозија на заједничкој сједници Савезног вијећа и Вијећа република и покрајина, при избору пресједника Савезног извршног вијећа*, Београд 16. 3. 1989.
- Михаиловић, Коста. *Економско-политичка реаговања на кризне тенденције у привреди, у: Криза југословенског економског система*, САНУ, Београд 1986.
- Михаиловић, Коста. *Приватизација из аспекта макроекономске ефикасности, у: Трансформација својинских односа, теоријски и емпиријски аспекти*, САНУ – Институт друштвених наука, 1992, стр. 414–415.
- Оцић, Часлав. *Хетерономија циља или лукавство политичког ума? у: Криза југословенског економског система*, САНУ, Београд 1986.
- Оцић, Часлав. *Пропаст модела „позитивне дискриминације“: привредни развој Косова и Метохије после Другог светског рата, у: Косово и Метохија, прошлости, садашњости, будућности*, САНУ, Београд 2007.
- Петровић, Јован. *Утицај привредног развоја на друштвено економске трансформације и структурне промене у пољопривреди Србије*, маг. рад, Пољопривредни факултет, Београд, 1969.

- Петровић, Јован. *Међузависности пољопривреде и индустрије у развоју привреде и животној стандарда у Југославији*, докт. дисерт., Пољопривредни факултет, Београд 1997.
- Петровић, Јован. *Утицај пораста дохода на ниво, интензитета и смер кретања пољопривредних производа у Југославији и неким развијеним земљама ОЕЦД-а*, Центар за истраживање животног стандарда Југославије, Београд 1975.
- Петровић, Јован. Економско и социјално садејство битних фактора, који одређују могућност и нужност развоја исхране и заштите здравља потрошача, Осми југословенски конгрес о исхрани 1990. (пленарни реферат), *Храна и исхрана* (Београд), год. 30 бр. 2-3, 1990. стр. 77-85.
- Стиглиц, Џозеф Е. *Слободан њаг – Америка, слободна тржишња и слом свејске привреде*, Академска књига, Нови Сад 2013.
- Хенкок, Грахам. *Господари сиромаштва – привилегије, моћ пресвиж и корупција у мултимилионској индустрији помоћи*, Невен и Плави круг, Београд 2002.
- Шеварлић, Миладин. *Развој аграрства*, ДАЕС, Београд 2011.
- Grk, Snežana. *Srbija i svet – integracija ili igra čekanja*, u: *Srbija i svet razvoj i integracije*, Institut društvenih nauka, Beograd 2011, str. 9-34.
- Mitrović, Ljubiša R. *Tranzicija u periferni kapitalizam*, Institut za političke studije, Beograd 2009.
- Petrović, Jovan. *Za realnije vrednovanje rada*, *Poslovna politika*, jul-avgust, Beograd 1989.
- Stiglic, Džozef E. *Protivurečnosti globalizacije*, SBM-x Beograd 2002.

ECONOMICALLY HEALTHIER AND SAFER POPULATION NUTRITION,
KEY FACTOR OF REINDUSTRIALIZATION AND OPTIMAL DEVELOPMENT

JOVAN PETROVIĆ

Society for the Improvement of Nutrition of the People of Serbia, Belgrade
Serbian Agroeconomists Association, Independent Authors Association, Belgrade, Serbia
jovan.petrovic.serbia@gmail.com

SUMMARY: In the process of conceptualizing and generating strategic and operative planometric complementary matrices of reindustrialization, it is necessary to use all submatrices of input and output of the key resources in development. In these processes, both domestic and foreign real estate buyers apply the following ascertainments as their starting points: existence of inexpensive qualified labour force, electricity and real estate, particularly agricultural land, that the costs of their simple reproduction are very low, that even on the currently established level, including also the slow increase of labour productivity and encompassing the layoffs of the employed as well, and simultaneously increasing the norms, higher profit rates could be achieved, in comparison with the countries from which the potential investors arrive, in an inferiorizing manner, or even overturned purchasers in the form of brokerage houses, who are buying the induced impaired real estate, involving also the bidders of mainly old-fashioned technologies.

All costs are, particularly the ones for nutrition and labour force reproduction, relatively high and barely endurable in front of the unmeasured inferiorizing openings of domestic market to foreign competitors. Therefore, in the process of establishing strategies for reindustrialization and overall revitalization of economical and social development, it is necessary to behave in a scientific manner, as well as to developmentally and operatively direct interactions of all resources towards faster increase of labour productivity, regarding overall labour force and cost-effectiveness of business operations in economy and non-economy, and on such basis, the attention should be particularly paid to living standard improvement, also involving nutrition of working population and of all citizens, in order to make the circumstances more successful in comparison with the competitive surroundings.

KEY WORDS: reindustrialization, revitalization, nutrition, economical, social, labour productivity, competitiveness, economy, development, inferiorization, privatization

МОГУЋА СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА СРБИЈЕ: ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКА АНАЛИЗА

ДРАГАН ПЕТРОВИЋ

Институт за међународну политику и привреду
Македонска 25, Београд, Србија
drpetro5@open.telekom.rs

САЖЕТАК: У раду се разматрају могућности стварања стратегије развоја Србије. Анализирају се главне претпоставке друштвених и политичких кретања неопходних да се српско друштво након велике кризе у коју је доспело окрене развоју и прогресу. Досадашња економска стратегија тзв. постоктобарске Србије, импрегнирана неолибералним економским идејама, показала се и у свету неуспешна, а у српском случају дала је разорне резултате на привреду и друштво. У том смислу, досадашњу економску стратегију, чији је примарни задатак стабилност цена и девизног курса, треба окренути у правцу нове развојне стратегије чији су приоритети економски раст и пуна запосленост.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, стратегија развоја и реиндустријализација; друштвено-економски опоравак, развој и пуна запосленост

У периоду транзиције српско друштво се нашло пред изузетно тешким изазовима као резултат не само тегобних последица саме транзиције кроз коју су прошла практично сва друштва источне Европе, већ и у додатном проблему политичке кризе с међународним заплетом, везано за конфликте на постјугословенском простору, укључујући вишекратно и саме ратне сукобе.

Период транзиције се може поделити на два потпериода, и то до 2000. године и од тада. Заједничка одлика ова два различита потпериода је општа криза српског друштва и државе како на унутрашњополитичкој, тако и на економској и општедруштвеној равни. Посебно по економским параметрима српско друштво није успело да постигне кључну консолидацију, да не говоримо о узлазним трендовима, у читавом посматраном периоду од безмало две и по деценије. Отуда бисмо овде укратко резимирали последице неуспешне транзиције српског друштва у последњих четврт века, с нагласком на период након 2000. године, да бисмо се потом окренули могућностима и начинима покушаја проналажења стратегије опоравка Србије у економској и друштвеној равни, а где је свакако незаобилазан и политички фактор.

ПЕРИОД ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА

Овај период од приближно једне деценије, био је, с једне стране, оптерећен транзицијом у коју је српско друштво постепено улазило, и с друге, знатно је акутнији био проблем рата у окружењу, а 1999. и на тлу СР Југославије. Политичка равна је посебно била сложена, пре свега на међународном плану, јер је земља у читавом периоду од око једне деценије трпела мањи или већи притисак западних земаља у виду санкција, које су угрожавале не само функционисање привреде земље, већ и читавог друштва. Уколико се у овом, иначе лошем сплету околности може пронаћи и нека позитивна ставка за српску привреду, то је реално кашњење у односу на транзицију већине других источноевропских друштава, па се на основу тих искустава могла извршити селекција више и мање успешних модела.

ПЕРИОД ОД 2000. ГОДИНЕ ДО ДАНАС

Ово је период тзв. постоктобарске Србије. Политички амбијент, посебно међународни, био је несразмерно повољнији, јер нису постојале санкције дела међународне заједнице као до тада, а није било ратних изазова ни у најближем окружењу а ни у самој Србији. С друге стране, не може се рећи да је политички фактор и у овом периоду био посебно повољан, ако, на пример, узмемо у обзир да је маја 2006. године дошло до отцепљења Црне Горе, а да је од фебруара 2008. значајан део западних земаља признао независност Косова и Метохије, јужне српске покрајине, и да је косовска криза била оштра и у следећим годинама. Стабилност политичког система у овом периоду била је нешто више изражена него у периоду деведесетих, али далеко од тога да може добити посебно високу оцену (убиство премијера 2003. и потоње ванредно стање, различите политичке напетости у потоњим владама и однос према опозицији и др.).

У економској сфери укупан учинак тзв. постоктобарске Србије, посматран по већини важних параметара готово је катастрофалан, врло сличан учинку из деведесетих година, што је парадокс који изискује посебно изучавање. Споменимо феномен дезиндустријализације који се тако разликује од претходног сталног периода раста индустрије у Србији и Београду до 1990. године [Петровић 1 и 2, 2006]. С друге стране, након периода 1990–2013. индустријска производња у Србији опала је за преко 60%, удео индустријске производње у бруто домаћем производу опао је с 31% на 15%, а број индустријских радника је опао с 1,03 милиона на свега 0,3 милиона [Петровић и Милачић 2010: 147–161; Petrović and Milačić 2011: 15–25]. У исто време долази до опште кризе у друштву, једне врсте аномије, када чак и основни вредносни ставови постају спорни.

МОГУЋА СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА

Овде ћемо у најопштијим цртама представити могућу стратегију развоја, како у економској, тако и у општедруштвеној и међународној равни.

У економској равни. Уместо досадашње стратегије стабилности цена у економској равни акценат би морао бити на развоју и што већој запослености, јер је највећи проблем привреде постоктобарске Србије низак ниво привредне активности. То би конкретно значило: експанзивну монетарну и кредитну политику, развојно усмерену фискалну политику, где би била ефикаснија наплата јавних прихода и контрола расхода, а поред тога треба разликовати пореске обвезнике по висини прихода, јер с растом прихода пореских обвезника логично је да би и пореске стопе морале бити веће, што би читавом подухвату дало и социјалну димензију; контролу новчаних токова увођењем неког супститута за ЗОП [Комазец 2013б, Ковачевић 2013; Душанић 2013].

Овим мерама, пре свега оживљавањем привреде и стварањем нових радних места и задржавањем у највећем постојећих, деловало би се и на значајан проблем – високу незапосленост и одлив радне снаге у иностранство. Додатно, требало би успоставити везу с дијаспором, која би имала реалне могућности улагања и сарадње с матицом.

Веома важан фактор би био увођење развојне банке, што би само делом могло да супституише недостатак постојећег банкарског система да креативније помогне опоравак привреде [Комазец 2012а и Комазец 2013а]. Највећи део банкарског сектора отпада на стране банке. У постојећој кризи, оне су мотивисане да очувају своју ликвидност. Већина банака које послују у Србији углавном имају код себе штедњу грађана на краткорочне кредите, а оне пак саме знатан део својих пласмана имају као дугорочне. Тако долазимо до парадокса да су привреди и те како потребни новац и кредити, а да постојећи банкарски систем није спреман да улаже.

Такође важан фактор би био отварање националног научног института за развој, где би радили квалитетни кадрови, по могућности из више научних области, поред економске науке која би била доминантна.

У оживљавању привреде најважније је коришћење компаративних предности пољопривреде. Пољопривреда у Србији има више изузетних предиспозиција, од којих се издвајају: повољна морфометријска структура терена¹, затим квалитет педолошког покривача², који се у аграрним рејонима Србије може сматрати изузетно повољним за развој аграра, а у највећем осталом делу Републике постоје други облици пољопривредног земљишта, погодни за сточарство и друге облике примарног сектора [Кљајић, Арсић и Мијајловић 2012: 38–47]. Овоме треба дода-

1 Имајући у виду да су површине испод 500 метара надморске висине, и посебно оне које припадају равници, до 200 метара надморске висине, несразмерно високо заступљене у свом уделу у укупној површини земље, што само по себи представља предност у развоју аграра и пољопривреде у целини. Видети [Динић 1997].

2 У Војводини је у питању превасходно чернозем, као најквалитетнији тип тла за обраду у свету. У Шумадији су у питању смонице, гајњаче, црвенице, параподзоли, деградирани чернозем и ритске црнице.

ти задовољавајућу количину падавина, уз потребу додатног наводњавања у неким регионима и изнад свега повољност општих климатских фактора [Динић 1997].

Укупно посматрано, предиспозиције за развој пољопривреде Србије, рачунајући поред аграра који има доминантне могућности у Војводини и Шумадији, потом Поморављу, и сточарства и других области пољопривреде, врло су велике [Динић 1997]. У том правцу потребно је улагати у обнову пољопривредне делатности у целини, што у постојећим условима не изискује енормна средства, већ превасходно нову развојну политику у области пољопривреде. То је подстицај задржавања становништва које се бави примарним сектором на селу и покушај анимирања значајног дела становништва које живи у руралним подручјима, а само се делимично или чак уопште не бави директно пољопривредом, да се додатно преоријентише у том правцу. То би смањило постојећу незапосленост у Србији, дало подстицај развоју пољопривреде, посебно ако би се продубила могућност коришћења постојећег повлашћеног трговинског споразума с Русијом, који даје уникатне могућности за масован извоз појединих пољопривредних производа нашег поднебља на постсовјетски простор³.

Терцијарни сектор у савременим привредама доминантан је по броју запослених, а често и по оствареним приходима. Саобраћај је грана привреде, где се уложена средства и резултати брзо валоризују. Иако у Србији постоји више слабих тачака различитих видова саобраћаја, чини се да су највећи приоритети изградња аутопута кроз западну Србију, правцем север–југ (до Пожеге, а у перспективи и даље ка југу до Црне Горе), и модернизација железница. Туризам не би имао капацитет да повуче читаву привреду земље напред, али би свакако могао да буде значајан за поједине регионе. Од видова туризма перспективни су бањски, конгресни, ловни и риболовни, спортско-рекреативни и други⁴. Кад је у питању трговина, велики проблем су знатно већа средства позајмљена и потрошена за увоз, а знатно мање за подстицај извоза. Улагања у образовање и у науку морала би бити знатно већа, јер се данас издваја тек око 0,3 посто бруто домаћег производа, а у западноевропским земљама тај удео је вишеструко већи, а и сам БДП је знатно већи.

Грађевинарство, водопривреда, мала породична предузећа и занатство, су традиционално привредне делатности у Србији у којима је такође могућ одређени напредак [Оцић 1998: 317–319; Оцић 2012].

Криза српској друштва. Од других друштвених проблема, пажњу изазива по својим разорним последицама и намеће се као приоритет демографски проблем. Демографски проблем се може и мора решавати и независно од општег привредног развоја Србије. У области корупције и посебно привредног криминала постоји низ решења које би могле утицати на изразити напредак у овој области, а то су пре свега санкционисање и заплена имовине у случајевима драстичних кривичних дела у привредној сфери.

3 О могућим стратегијама развоја пољопривреде у Србији више у [Ајарна и рурална политика у Србији,... 2011; Ђекић 2005; Закић 2001].

4 О могућностима развоја најперспективних облика туризма више у [Карановић-Стојић и Петровић 2010: 64–78].

Међу приоритетима у социјалној сфери спада подршка најсиромашнијих слојева чији се удео у укупном становништву последњих година повећао. Такође у области социјалне патологије долази до пораста практично свих показатеља наркоманије, алкохолизма, коцке

Спољнополиитички концепт. У периоду преласка светског поретка на монополаран, по рушењу Берлинског зида, доминација у свету САД и англосаксонских сила у целини, негативно се одразила на српске националне интересе, без обзира што су Срби у оба светска рата били на истој зарађеној (и победничкој) страни с Америком и Британијом, јер званични Вашингтон и Лондон нису показали нимало разумевања и наклоности према српским интересима; напротив. У том правцу прелазак светског поретка ка мултиполаризму, што је процес који се убрзава последњих година, нарочито од настанка светске економске кризе која је структурно највише погодила Америку и неке друге западне силе, заправо представља извесно растерећење и нову шансу за српски национални интерес. Уосталом, довољно је рећи да је у својој погубној економској политици постоктобарска Србија трпела притисак и имала „подршку“ ММФ, САД, и других центара моћи па да се разуме о каквој је улози и „наклоности“ Вашингтона, Брисела и других глобалних центара моћи реч и колико то има удела у садашњој катастрофалној економској, општедруштвеној и политичкој ситуацији у којој се налази српски народ⁵.

Основна спољнополитичка поставка званичног Београда последњих година опредељења ка четири стуба спољне политике – ЕУ, Русија, САД и Кина – сама по себи није спорна, уколико би се у пракси адекватно српским интересима и спроводила, но то на жалост није случај, посебно када су у питању две последње владе.

Два процеса убрзавају прелазак монополарног светског поретка ка мултиполарном, где уместо једне егзистира више светских сила, међу којима је Америка и даље доминантна и водећа, али без могућности да самостално креира главне правце у међународним односима. Први процес је дугорочан у виду преласка светског центра економије с макрорегиона северног Атлантика ка макрорегиону северног Пацифика, с акцентом на Далеком истоку и у самој Кини. Други процес је светска економска криза, која је заправо по својим узроцима, структури и последицама, пре свега америчка економска криза, и она је погодила и неке друге западне силе. а потом и практично цео свет, па је самим тим убрзала процес преласка светског поретка од монополарног ка мултиполарном⁶.

Србија управо своју додатну шансу у међународним односима може тражити у будућем периоду у могућности да се више ослања на различите центре

5 О стању друштва у тзв. постоктобарској Србији између остале литературе више у [Комазец 2012б: 75–175; Комазец 2013б; Петровић 2010: 207–285].

6 Слом неолибералног система у теорији и пракси од 2008. највише је погодио САД имајући у виду елементе „меке моћи“ пошто је Вашингтонски консензус, односно неолиберална економија највише била везана за меку моћ и престиж самих САД и Британије. С аспекта „тврде моћи“ САД су највише погођене пошто је структурно, узрочно и с последицама највише у питању њихова економија и губици у том правцу. Више у [Петровић, 2010б; Комазец 2010; Комазец 2011; Петровић и Ђукановић 2012: 110–111; Катић 2013].

моћи покушавајући да максимизује свој национални интерес. Ипак, јасно је да су јој највише наклоњени, дугорочно гледано, Русија, а потом и остале силе: БРИКС, потом на западу може обнављати своје традиционално пријатељство с Француском, као и с другим медитеранским земљама, попут Италије и Шпаније. С Немачком може развити интересну сарадњу рачунајући на њено повезивање с Москвом, а у перспективи и с Паризом. Тражења прихватљивих решења у релацији с Берлином неће бити лако, имајући у обзир извесну ненаклоност немачке политике према српском фактору. С друге стране, у односу на англосаксонске силе, треба смањити интензитет сарадње, који је ионако на спољнотрговинском плану скроман, а с друге стране, Вашингтон и Лондон су показали велику ненаклоност и чак непријатељство последњих година у односу на егзистенцијалне српске интересе.

Када је у питању однос према ЕУ он се мора поставити на чисто интересној основи имајући у виду следеће чињенице:

- ЕУ је у унутрашњој и вишедимензионалној кризи, постоји реална перспектива њеног институционалног или ванинституционалног (прећутног, али реалног) раслојавања на више прстенова („клубова“) где би Србија чак и да једно дана постане члан, сигурно припадала најнижем нивоу земаља чланица.

- ЕУ је засићена проширивањем, очекује се извештај застој у том правцу.

- Посебно у односу на Србију постоји неспремност Немачке и неких других чланица да се званични Београд прими у пуно чланство. Да не говоримо о парцијалним интересима српских суседа да додатно поставе (не)прихватљиве захтеве по питању учлањивања Србије у ЕУ.

- Однос снага у свету се мења, па су посебно након светске економске кризе која је и с аспекта тврде и посебно меке моћи погодила највише САД и западне земље, расте још брже значај земаља БРИКС-а. Управо Русија и интеграциони процеси које она предводи дају одређену алтернативу. Изградњом Јужног тока, и реалном наклоњеношћу коју српска страна има од Русије, у односу на знатно мању наклоњеност западних сила, укључујући и изразиту ненаклоненост политике САД, даје се одређена алтернатива српским интересима и с источне стране. Заправо, у српском интересу је ослонац на Русију, рационална сарадња с европским континенталним силама (Француском и Немачком пре свега, али и Италијом, Шпанијом и др.) и уздржана и чак делом „сарадња на дистанци“ са САД и Британијом. Ово утолико више што је спољнотрговинска размена с Русијом, чак и сада пре изградње Јужног тока највиша од свих држава посматрано појединачно, а потом следи Немачка. Спољнотрговинска размена Србије са САД и Британијом је врло ниска, али су зато притисци и мешање ових сила према српским интересима најтежи и најнеприхватљивији. Њихов утицај се у Србији посебно остварује преко дела инсталиране тзв. компрадорске елите, која општедруштвене и националне интересе подређује сопственим себичним, парцијалним и индивидуалним интересима, у чему се може тражити и један од главних разлога зашто је наметнути неолиберални концепт примењиван и примењује се делом и сада, упркос свом теоријском и практичном слому који је доживео свуда у свету, а посебно од 2008. године.

- Улазак у ЕУ је тешко изводљив, независно од притисака да се уђе и у НАТО, за шта не постоји подршка јавног мњења у Србији (по већини истраживања, око 17% грађана је за прикључивање НАТО). Овде се најбоље види реалан сукоб интереса широких слојева становништва у Србији и једног дела отуђене и корумпиране политичке и друштвене елите у земљи.

- Не постоји равномеран интерес становништва у Србији ка уласку и даљем испуњавању услова у правцу придруживања ЕУ. Субвенције преко различитих фондова (који су с кризом у ЕУ све тањи), пре свега претприступних, селективно долазе само до дела друштвене и политичке елите, док широки слојеви становништва немају од тога непосредне користи. Напротив, они имају више штете по питању испуњавања бројних услова.

- Пред Србију се постављају уникатни услови, од којих је фактичко, а вероватно и стварно признавање независности Косова и Метохије крајње неприхватљиво за сваку суверену земљу.

- Србија има додатан интерес да не уђе у ЕУ, а то је јединствен трговински споразум који има с Русијом већ практично деценију и по, и који је недовољно искоришћен, а који нуди велику перспективу, имајући у обзир заинтересованост великог руског тржишта за пољопривредне производе нашег климатског подручја. С друге стране, распродаја и изнајмљивање најквалитетнијег земљишта у Србији и велика незапосленост, у супротности су с могућностима које се нуде у трговинској сарадњи с Русијом. Треба напоменути да би Србија изгубила ову трговинску повластицу уколико би ушла у ЕУ.

- Уласком у ЕУ субвенционисана пољопривреда, пре свега Француске, где држава из стратешких разлога (због велике површине ове државе и малог броја преосталих пољопривредника и уопште руралног становништва)⁷, енормно субвенционише пољопривреду, па ти производи, на примеру Бугарске и Румуније, просто у нелојалној утакмици збришу друге пољопривреде земаља чланица ЕУ. Како је пољопривреда једна од најважнијих и најперспективнијих грана привреде у Србији ово би имало катастрофалне последице за њен укупан развој.

- Расположење за придруживањ ЕУ у Србији је смањено, свакако на испод половине грађана и бирачког тела, упркос томе што се у медијској сфери тај правац на сваки начин фаворизује, а озбиљна дебата о рационалним интересима за и против – изостаје.

- Странке које сада чине власт, нису се у предизборној кампањи и као опозиција тако апологетски односили према даљем придруживању ЕУ без обзира на све услове, који су узгред за Србију изузетно тешки и реално у овој форми неприхватљиви. Стога не постоји демократски капацитет за даље жртве у том правцу, односно за истрајавање у испуњавању свих могућих и немогућих, нових и старих услова.

Интерес Србије да уђе у ЕУ, с друге стране, постоји и није споран, али не под оваквим понижавајућим и вишеструко штетним губицима у односу на по-

7 О субвенционисању државе у Француској по питању пољопривреде и о читавај стратегији у том правцу у [Петровић 2013: 157–164].

тенцијалну добит. Уосталом, међу тим потенцијалним, заправо свакодневним и стварним губицима, поред територијалног губитка, су и понижења које сваки грађанин доживљава, као и реално понижење саме државе и њене традиције што вишеструко превазилази и стварне губитке у другим сферама. Дакле, мишљења сам да начелно треба задржати курс ка ЕУ, али не испуњавати више постављене ултиматуме, и чекати да се ситуација око многих ствари и геополитичких промена разбистри следећих година, а посветити се развоју и раду у сарадњи са свим међународним субјектима који у том правцу могу бити од користи, а посебно водити рачуна о пријатељским земљама и националним интересима. Ослободити медије и иницирати отворену дебату о државним приоритетима.

У регионалној политици, ослањати се такође на пријатељске земље, попут Грчке, Румуније, Македоније па и Бугарске. Тежити културном, а у перспективи и економском повезивању српског народа у региону, пре свега се то односи на Републику Српску и Црну Гору. Наравно, то све може да оствари само једна Србија која је „стала на ноге“ и избегла садашњу ситуацију и остварење сценарија који јој прети у правцу економског слома, социјалног раслојавања и кризе њене елите, ширих друштвених проблема и претњи територијалној фрагментацији.

Србија се после тринаест година континуираних „реформи“ нашла у додатно тешкој друштвеној и економској ситуацији као последица више паралелних трендова, који заједно дају постојећи биланс. У друштвено-економском погледу примењују се континуирано, без битних измена и прилагођавања облици неолибералне економије и неолибералног друштвеног приступа оличеног у смањењу улоге државе, убрзаној и лоше спроведеној приватизацији, малом обиму реалних инвестиција, распродаји банкарског сектора који је у највећем делу (око 80%) у страним рукама, примени монетаристичког приступа у области финансија, постепеним напуштањем улоге државе у погледу социјалних надлежности. У спољнополитичком окружењу, које се значајним делом прелива на унутрашњу економско-друштвену и политичку раван, не користи се довољно прокламована стратегија о четири стуба спољне политике, везана с најважнијим центрима светске моћи и политике, нарочито након 2008. године, када свет убрзаније иде ка мултиполарном светском поретку. Напротив, инсистира се на оријентацији, готово по сваку цену, на западне центре моћи, и то, с једне стране, неизоставно „путу ка ЕУ“, не посматрајући при томе рационално факторе за и против, и дозирање те политике сходно реалним националним интересима. С друге стране, недовољно се посвећује пажња успону сила БРИКС-а и могућностима заштите националних интереса и на друге силе ван англосаксонских, па и Немачке, које су се мање показале наклоњене нашим есенцијалним државним и националним интересима.

Стратегија развоја Србије би представљала скуп мера и паралелних и међусобно повезаних приступа у економској, шире друштвеној и међународној равни, које би за циљ имале обнову и јачање свих најважнијих параметара привреде, друштва и државе на кратак, средњи и дуги рок.

У економској равни то би морао бити нагласак на развој и што већу запосленост. У друштвеној равни, држава би у складу са својим могућностима и путем селективних пореза покушала да помогне социјално угроженим слојевима, подстакне демографску компоненту, која спада у најкритичније у српском друштву. Систем образовања заштитити од експерименталних реформи, и повећати коефицијент улагања у науку.

У међународној равни, појачати односе са силама БРИКС-а, посебно Русијом, које су у узлету и с пријатељским односом према српском фактору. Радити на културном повезивању српског народа у региону.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аграрна и рурална ђолиџика у Србији, нужности убрзања реформи*, зборник радова, Друштво аграрних економиста Србије, уредници Данило Томић, Миладин Шеварлић и Станислав Зекић, Београд 2011.
- Динић, Јован. *Природни ђошеницијал Србије – економскогеографска анализа и оцена*, Економски факултет, Београд 1997.
- Душанић, Јован. *Доларска алхемија и ђрокажена држава*, Академија економских наука, Београд 2013.
- Ђекић, Снежана. *Аграрни менаџмент*, Економски факултет, Ниш 2005.
- Закић, Зорка. *Аграрна економија*, Економски факултет, Београд 2001.
- Карановић-Стојић Едита и Драган Петровић. *Дунавска сџираијеија*, Институт за међународну политику и привреду, Београд 2010.
- Катић Небојша, *Светска економска криза – сџварности, мишови и ђоруке*, Академија економских наука, Београд 2013.
- Ковачевић, Млађен. *Узроци савремене економске кризе*, Академија економских наука, Београд 2013.
- Комазец, Слободан. *Глобална финансијска криза и економска криза у Србији*, Библиотека научно истраживачких радова: Савремена криза и изазови будућности, Београд 2010.
- Комазец, Слободан. *Долар, евро и криза савремене монетарне сисџема, сџудија о будућности долара и еврозоне*, Библиотека научно-истраживачких радова: Савремена криза и изазови будућности, Београд 2011.
- Комазец, Слободан. *Монетарна ђолиџика, сџабилности и економски расџи*, Астерикс, Београд 2012а;
- Комазец, Слободан. *Слом долази*, Библиотека научно истраживачких радова: Савремена криза и изазови будућности, Београд 2012б.
- Комазец, Слободан. *Монетарни имџулси развоју, развојно усмерена монетарна ђолиџика насуйроџи сџабилizacionој*, Библиотека научно истраживачких радова «Савремена криза и изазови будућности», Београд 2013а.
- Комазец, Слободан. *Разарање националне економије и државе, найушџање неолибералне модела кризе*, Библиотека научно истраживачких радова: Савремена криза и изазови будућности, Београд 2013б.

- Оцић, Часлав. *Економика рејоналној развоја Југославије*, Економика, Београд 1998.
- Оцић, Часлав. *Рејоналистичка деконструкција Србије*, Просвета, Београд 2012.
- Петровић Петар и Владимир Милачић. Националне технолошке платформе Србије – нови формални оквир за реинжењеринг индустрије Србије, *Истраживање и пројектовања за привреду*, вол. 8, бр 3, 2010.
- Петровић, Драган. *Историја индустрије Београда*, развој и размештај индустрије Београда у XIX и XX веку, књиге 1 и 2, Српско географско друштво, Београд 2006.
- Петровић, Драган. Модерна економија привређивања у локалној самоуправи, пример индустрије Београда, у Зборнику радова с међународног научног скупа одржаног у организацији Центра за стратешка истраживања националне безбедности у Београду и Hanns Seidel Stiftung у Новом Саду септембра 2007, Београд 2007, стр. 362–372.
- Петровић, Драган. *Ка мултиполарном светском порећку*, Пешић и синови, Центар за развој међународне сарадње, Београд 2010б.
- Петровић, Драган. *Српске пољопривредне ситранке*, друго допуњено издање, Култура полиса и Хектор принт, Београд 2010в.
- Петровић, Драган и Драган Ђукановић. *Ситудови ситолне пољопривредне Србије – ЕУ, Русија, САД и Кина*, Институт за међународну политику и привреду, Београд 2012.
- Петровић, Драган. *Геопољопривредна Француске*, ИМПП, Београд 2013.
- Petrović, Petar and Vladimir Milačić. National technology platforms of Serbia. in: International conference on production engineering (34), University of Niš, Faculty of Mechanical Engineering, Niš 2011,

POSSIBLE DEVELOPMENT STRATEGY OF THE REPUBLIC OF SERBIA:
SOCIO-ECONOMIC ANALYSIS

DRAGAN PETROVIĆ

Institute for International Economy and Politics

Makedonska 25, Belgrade, Serbia

drpetro5@open.telekom.rs

SUMMARY: This paper considers the possibilities for creating a development strategy for the Republic of Serbia that, besides the economic component here presented in general terms, as well as the main postulates of the social and political movements that will be necessary in order to turn Serbian society in the direction of development and progress after the great crisis. The existing economic strategy of the so called Post-October Serbia, impregnated with neoliberal economic ideas, which has met with failure in other countries, has produced almost catastrophic results in the Serbian economy and society. In that context, the economic strategy that has emphasized price and foreign currency rate stability should be redirected, with economic growth and full employment becoming the new priorities.

KEY WORDS: Serbia, strategy of development and reindustrialization, socio-economic recovery, development and full employment

ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА СРБИЈЕ НА НОВИМ ОСНОВАМА

СЛОБОДАН СТОЈАНОВИЋ

svnstojanovic@gmail.com

САЖЕТАК: У назнакама наводе се изабрани кључни елементи за нов приступ индустријализацији у Србији у другој деценији 21. века. Промене у савременом свету су толико велике и брзе да је за земљу као што је Србија врло пожељно да стално и систематски истражује најбоље могућности и решења која одговарају њеним развојним потребама и могућностима, а не да се инерцијом поводи с епицентралним решењима. У окриљу филозофије аутоцентричног и аутопропулзивног развоја могуће је разрадити модел реиндустријализације, односно индустријализације на новим основама (наука–технологија, образовање, информације, комуникације и организација). Посебну пажњу у примени заслужује најобилнији чинилац фактора развоја, а тиме и индустријализације – радна снага, тј. људски потенцијал, односно људски капитал.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, индустријализација, аутоцентрични развој, чиниоци развоја, радна снага, индустрија знања

Уважавањем логике да се мисли глобално и делује локално, пожељно је разматрати и могуће стратегије развоја Србије у другој деценији 21. века.

Да би се урадило по моделу који се сматра најприкладнијим неопходно је истражити различита мишљења, сучелити их, проверити и започети процес који води ка остваривању циљева.

За озбиљно истраживање у садашњим околностима и начинима сазнања нужан је свестрани, мултидисциплинарни и тимски рад праћен одговарајућом подршком и буџетом. У оквиру тога могуће је дати и индивидуални допринос у границама већих или мањих очекивања. До тада, независно од остваривања организованог истраживања, интелектуална и професионална је обавеза колегијално поделити сопствена сазнања у назнакама:

1. Утицај економиста из САД и енглеског језичког подручја као и амерички приступи, нарочито глобалистички либерални и неолиберални модели развоја, потиснули су приступе других економиста и постали предоминантни из више разлога. Највећи број добитника Нобелове награде с универзитета у САД, највећи број књига и уџбеника на најраспрострањенијем професионалном енглеском језику, дуго времена најјача производна и комерцијална предузећа из САД ширили су уверење да је реч о идеалима и узорима којима ваља тежити. Као такви они су постали инспирација и великом делу економиста, не само, из

Србије. Многе очи биле су упрте у достигнућа САД. Модел остварења америчког сна и развоја путем предузетничких иницијатива и тржишта без ограничења доведен је у зону кризних поремећаја.

2. Чињеница да су сада, како наводи у свом делу *После империје* поливалентни француски истраживач Емануел Тод (Emmanuel Todd)¹, Сједињене Америчке Државе од некадашњег преобладајућег и кључног чиниоца решавања светских проблема постале својеврсни узрочник међународних проблема и кризе у репродукцији и развоју, упућује на повратак потиснутим алтернативама развоја. То се пре свега односи на део европских економиста, посебно франкофонских, инспирисаних радовима Франсоа Перуа (François Perroux)² о половима раста и Самира Амина (Samir Amin)³ о аутоцентричном развоју.

3. Француски консултант Жан-Мари Гог [Gogue 2008] који је уз професорско концепцијско и теоријско имао и практично искуство, упозорава мериторно на елементарну чињеницу да је индивидуалност нешто што се мора узимати у обзир. Различити ентитети имају различита својства попут крушака и јабука, тако да се не смеју мешати, односно трпати у исти методолошки и оперативни кош. По њему погрешно је прихватити и брзо спроводити приватизацију у несврстаној социјалистичкој Југославији (самоуправљање као облик демократије, друштвена својина као врста колективног акционарства, тржишни механизам – већа слобода предузећа, већа отвореност система) на исти начин као у социјалистичкој (централнопланској, лагерској) Мађарској. То се показало као тачно, јер је све остало исто, а неодговарајућа приватизација кључно је утицала на својеврсну дезиндустријализацију у Србији (током последњих двадесетак година) и многе аномалије које су из тога дедуктивно проистекле. Отуда је препозната потреба за реиндустријализацијом Србије (почетком друге деценије 21. века) или индустријализацијом на новим основама у садашњим условима.

Да је уложен труд и да су пронађени односно организовани људи с креативним капацитетом да општи и дугорочни интереси не буду подређени краткорочним и партикуларним, привредна ситуација Србије била би другачија. Да су модели за приватизациона решења, односно законодавни оквир били боље осмишљени тада би се, пре свега, у радно интензивним гранама индустрије избегле веће штете и остварили национално повољнији ефекти.

4. Пожељно је да се презентовани и расположиви радови о реиндустријализацији Србије разматрају у ширем стратегијском контексту, с више сценарија, пре свега европском (не само ЕУ) и технолошком (у ширем значењу НТОИКО – наука, технологија, организација, информације и образовање).

5. Филозофија аутоцентричног и аутопропулзивног развоја почива на идеји да одређени ентитет оптимално употреби расположиве сопствене ресурсе тако што ће потпуније користити обимне чиниоце уз релативно мању употребу оскудних. Уз комбиновање аутоцентричног и аутопропулзивног чиниоца

1 Видети: [Todd 2012].

2 Видети: [Dictionnaire ... 2004: 30, 115].

3 Видети: [Dictionnaire ... 2004: 101].

с неопходним чиниоцима других развојних субјеката извесније је да се у предвиђеним периодима могу остваривати постављени циљеви.

6. У Србији је био и остаје најобилнији чинилац развоја – радна снага, односно људски потенцијал (људски ресурси, људски капитал). У ужем обухвату, око милион незапослених у земљи и више стотина хиљада на раду ван Србије представљају неискоришћени специфични потенцијал.

7. Чиниоцу као што је радна снага свакако је неопходно, не само декларативно, већ фактички, посветити много већу и свестранију пажњу с новим приступима како концепцијске тако и практичне, оперативне природе.

8. Структурна реорганизација и прилагођена динамика радне снаге у функцији трајног аутоцентричног развоја је свакако један од првих корака које ваља предузети. То подразумева преиспитивање радне снаге и инвестирање у њено опште образовање, стручно и специјалистичко оспособљавање, међународну конкурентност и брзо продуктивно упошљавање на иновативним пројектима и програмима.

9. Следствено расположивости најобилнијег чиниоца, радно интензивне гране индустрије се намећу као приоритетне на новим основама и са становишта развоја и реиндустријализације.

10. Однос чинилаца у једном ентитету, као што је Србија, као релативно територијално и популационо мала земља, није заувек задат и он се мења и о томе је неопходно имати истражену стратегијску оријентацију.

Најсажетија оријентација при новом приступу за савремену индустријализацију Србије су њени људски потенцијали са свеколиким знањима и умећима, пре свега, креативним, али и примењивим и рентабилним при стварању нових и иновирању постојећих вредности, односно специфична индустрија знања.

Таква нова покретачка индустрија знања је изазов за Србију. Било би врло пожељно и корисно да се што пре развију системски ембрионални пројекти проистекли из тих знања и ангажовања најпозванијих.

Ако би се бавили навођењем порука за сажету суштину новог приступа индустријализацији, онда би једна од њих могла да буде: Нова индустрија знања је будућност Србије, Београда, Враћа и села Буштрања.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Dictionnaire des theories et mécanisme économiques*, Hatier, Paris 2004.
Gogue Jean-Marie. *Менаџмент квалитетом*, Вездес, Београд 2008.
Todd, Emmanuel. *Après L'empire*, Gallimard, Paris 2012.

INDUSTRIALIZATION OF SERBIA ON A NEW BASIS

SLOBODAN STOJANOVIĆ

svnstojanovic@gmail.com

SUMMARY: The paper outlines key elements for a new approach to industrialization in Serbia in the second decade of the 21st century. Changes in today's world are so great and rapid that it is desirable for countries such as Serbia to constantly and systematically search for the best possibilities and solutions for its developmental needs and capacities, instead of passively following epicentral solutions. Within the framework of the philosophy of autocentric and autopropulsive development it is possible to work out a model of reindustrialization, i.e. industrialization on new foundations (science, technology, education, information, communication and organization). Special attention in the process of implementation needs to be paid to the most serious factor of development and, thus, industrialization – labor, i.e. human potential, i.e. human capital.

KEY WORDS: Serbia, industrialization, autocentric development, development factors, labor, knowledge industry

МОГУЋНОСТИ ЕФИКАСНИЈЕГ КОРИШЋЕЊА ФОНДОВСКИХ СРЕДСТАВА И ДОЗНАКА ДИЈАСПОРЕ

МИЛАН ВУЈОВИЋ

milan.r.vujovic@gmail.com

САЖЕТАК: За брже решавање економске кризе и подстицање привредног развоја земље потребно је донети стратегију развоја са циљевима и мерама економске политике. Обједињавањем буџетских фондовских средстава у развојној банци обезбедиће се њихово рационалније коришћење и усмеравање у пројекте од националног значаја. Држава треба да буде носилац оснивања и управљања банком, која треба да буде отворена и за друге инвеститоре.

С обзиром на то да велика девизна средства дијаспора трансферише у нашу земљу, држава има моралну обавезу и економски интерес да интензивира и унапређује сарадњу с дијаспором. Сарадњу је неопходно јачати на економском плану, пре свега кроз оснивање банкарске организације, која ће дијаспори пружити квалитетније услуге у финансијама, банкарству и другим областима интересовања. У реализацији овог пројекта потребно је да учествује држава заједно с дијаспором.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: буџет, фондови, држава, дијаспора, развојна банка, банка дијаспоре

Расправа о Нацрту Стратегије реиндустријализације Србије [Ђуричин и др. 2013] која је одржана 9. октобра 2013. на проширеној седници Одбора за економске науке САНУ, покренула је бројна стратешка питања решавања економске кризе и бржег привредног развоја Србије. С тим у вези, тежиште нашег прилога усмерено је на два питања која су значајна за развој земље и односе се на: 1. рационализацију буџетских фондовских средстава и 2. ефикасније коришћење девизних дознака дијаспоре.

До избијања економске кризе преовладало је становиште да улога државе у друштву, привреди и финансијском сектору треба да буде либерализована и ограничена само на креирање пословног амбијента, адекватну регулативу и изградњу институција система. Међутим, глобална криза разоткрила је бројне структурне слабости либералне економије, њених институција и организација и недостатке друштвених система и економских политика националних привреда. И поред тога што међународне финансијске организације, економске уније и националне економије пролазе кроз својеврстан облик „реформског активизма” и доношење многих мера против кризе, реалних резултата још нема.

Уместо креирања дугорочних стратегија развоја с визијом изградње „доброг друштва” [Galbraith 1997: 26] у коме сваком његовом члану, без обзира на пол, расу

или етничко порекло треба омогућити да оствари испуњен живот, економска криза је у први план истакла доношење краткорочних мера. Стога, П. Кругман истиче да је слом хипотекарног тржишта у САД довео до економског суноврата светске економије [Кругман 2012: XII], односно према Штиглицу до светске кризе неједнакости с великим социјалним раслојавањем [Штиглиц 2013: 15]. С тим у вези, Кругман оцењује да је свет у ситуацији попут оне коју је Кејнз описао тридесетих година прошлог века као хронично стање ненормално ниске активности током дужег периода, без икакве изражене тенденције било ка опоравку или ка потпуном колапсу, што за последицу има недостатак посла и велику незапосленост.

Суочене с разорним размерама и последицама кризе на економију бројних земаља, многе развијене земље и земље у развоју, те међународне финансијске организације предузимају конкретне мере на јачању банкарског сектора и кредитирању посустале привреде и формирању нових националних развојних институција. Тежиште је стављено на програме који доприносе већој мобилности финансијских средстава с нижим трошковима и дугорочнијим изворима у корист привреде.

МЕРЕ НА ГЛОБАЛНОМ ПЛАНУ

ЕУ предузима конкретне мере на јачању економског фонда за помоћ земаљама с економским проблемима (Грчка, Мађарска, Шпанија, Кипар, Португал), стварању монетарне уније и постепеном увођењу јединственог надзора над банкарским сектором (преко 6000 банака) у зони евра (17 земаља) ради решавања кризе.

У САД је формирана Комисија за испитивање узрока финансијске кризе [Полиџика 2011: 2], која је закључила да су до кризе довели широки пропусти у државној финансијској регулативи као и системско занемаривање одговорности и кршење етике на свим нивоима. То је подстакло додатно регулисање финансијске индустрије и интервенцију федералних резерви с великим средствима (процењује се да је издвојено преко билион долара) у банкарском сектору, сектору осигурања и код појединих капиталних компанија у производњи.

Генерална Скупштина УН у јануару ове године донела је одлуку о формирању Међудржавне радне групе за израду циљева одрживог развоја, који треба да представљају кључни корак за доношење развојне агенције планете после 2015. године.

Земље БРИКС-а су покренуле иницијативу да се против ширења кризе део државних профита здружи у заједничку развојну банку, која ће функционисати мимо ММФ-а и Светске банке с почетним капиталом од 100 милијарди долара.

У Француској се ради на формирању инвестиционе банке с капиталом од 30 милијарди евра (БПИ) у власништву државе и државне финансијске институције (ЦДЦ) с циљем обједињавања постојећих агенција и фондова ради подстицања економског раста путем кредитирања малих и средњих предузећа и координирања њихових активности.

У Немачкој, Великој Британији, Италији и другим земљама, такође се предузима низ мера на сузбијању кризе, оснивају нове финансијске институције и преко Европске уније пружа помоћ другим земљама које су захваћене кризом.

Посматрано у целини, готово све земље, суочене с економском кризом, решења за њено превазилажење траже кроз веће ангажовање државе. Нагласак се ставља на националну државу која унутрашње проблеме треба, пре свега самостално да решава, без социјализације губитака. Финансијске интервенције Европске уније у појединим државама представљају само краткорочну подршку у борби с кризом. Готово све земље интезивно раде на дефинисању стратешких праваца развоја којима ће дугорочно елиминисати основне узроке настанка кризе. С тим у вези, ЕУ је донела стратегију о развоју Европе до 2020. године, којим је дефинисала основне правце развоја.

НЕКЕ МЕРЕ ОД ЗНАЧАЈА ЗА РАЗВОЈ ПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ

Рационализација фондовских средстава и развојна банка

С обзиром на веома сложено економско стање у земљи, које карактерише велики јавни дуг, висок дефицит и растућа незапосленост, посебно младих, наша земља мора предузимати конкретне мере на решавању кризе. Полазећи од тога да је наша привреда део глобалне економије, неопходно је у континуитету пратити активност и мере које предузимају међународне финансијске организације, групације земаља и националне државе на сузбијању кризе. Зато, ради бржег решавања економских проблема, наша држава на делу мора показати одговорност, стручност, рационалност и одлучност у доношењу стратегије развоја и мера које ће допринети њеном остваривању. Неопходан услов за то је постизање концензуса свих друштвених фактора у земљи, пре свега синдиката, послодаваца и Владе.

Развој друштва треба заснивати на реалним материјалним могућностима и усклађивању интереса свих релевантних фактора у земљи, односно компромису и истрајности у реализацији утврђених циљева. Стога, политичке партије, посебно парламентарне, иако с различитим програмима не могу деловати против интереса друштва, већ је њихово уставно право, обавеза и одговорност да у демократском поступку обликују политичку вољу грађана и изражавају њихове интересе.

Једно од кључних питања за даљи развој земље односи се на ефикасније и рационалније трошење друштвених средстава, која се налазе расута по бројним министарствима, буџетима, фондовима и агенцијама од локалне самоуправе, градова, покрајина до нивоа Републике. Решења се морају тражити на линији обједињавања и контроле свих буџетских фондовских средстава и њиховој ефикасној употреби, која је у интересу друштва.

Међутим, када је реч о развоју банкарског сектора у Србији, Влада Републике Србије је у 2009. години донела Стратегију о управљању акцијама банака у власништву Републике Србије за период 2009–2012. године, чији је циљ спровођење реформи и приватизација банкарског сектора кроз побољшање основа за његов развој и одрживост, јачање поверења, смањење учешћа државе и стварање институционалних предуслова за повећање ефикасности и конкурентности ради побољшања пословања привреде. Стратегија се односила само на банке у којима држава има акције с већинским власништвом¹, највећим појединачним власником и мањинским власником. Остале банке, које представљају преко 80% банкарског сектора нису биле обухваћене овом Стратегијом, што је њен велики недостатак. Стратешко опредељење државе је задржавање већинског власништва у Комерцијалној банци и Банци Поштанској штедионици кроз јачање тржишне позиције, унапређење корпоративног управљања, повећање профитабилности, ефикасности и конкурентности. Влада је извршила докапитализацију Комерцијалне банке у износу од 100 милиона евра и тиме задржала већинско власништво у односу на ЕБРД и друге инвеститоре.

О другим банкама (Креди банка, Српска банка, Панчевачка банка) у којима је држава имала већинско власништво или је била највећи акционар (Агробанка, Чачанска банка, Јубмес банка) држава је остала на становишту да ће продаја акција зависити од општег стања привредног окружења, развоја реалног и финансијског сектора и заинтересованости потенцијалних инвеститора за њихову куповину, укључујући и докапитализацију. Такав однос државе према свом капиталу коштао је државу више од 300 милиона евра за покриће губитака у Агробанци, Развојној банци Војводине и Привредној банци Београд, које су у међувремену отишле у стечај. Проблеми су настали због неодговорности у пословању управљачке структуре банке, али и због изостанка адекватне контроле регулаторног органа, пре свега Народне банке Србије.

С обзиром на неповољно економско стање у српској привреди, неопходно је да Влада и њени органи тежиште активности усмере на реализацију стратешких развојних циљева: макроекономску стабилност, одржив привредни раст, конкурентност привреде, повећање запослености и стандарда становништва и равномеран регионални развој. То претпоставља утврђивање новог модела привредног развоја, који ће се уместо на потрошњи и увозу заснивати на повећању понуде и извоза, производним инвестицијама и конкурентној привреди. Посебан значај у томе треба да има реиндустријализација привреде, јер се показало да модел индустријског развоја заснован на страним инвестицијама и пасивној држави не даје резултате, нити се са стране инвестицијама може управљати [Петровић 2013: 11]. Значајну подршку томе треба да пружи и финансијски и банкарски сектор финансирањем развојних

1 Односи се на акције банака које је Република Србија стекла по основу Закона о регулисању јавног дуга СР Југославије по основу девизне штедње грађана и Закона о регулисању односа између СР Југославије и правних лица и банака с територије СР Југославије који су првобитни дужници или гаранти према повериоцима Париског и Лондонског клуба.

пројеката који повећавају инвестициону активност у инфраструктури, енергетици, пољопривреди, информационој технологији, здравству, саобраћају и телекомуникацијама.

Са становишта структуре извора капитала у банкама, финансирање националних и стратешких пројеката преко комерцијалних банака је скупо и дугорочно неодрживо. Решења се морају тражити у дугорочнијим и повољнијим изворима средстава на партнерској, корпоративној и конзорцијалној основи уз учешће бројних инвеститора како домаћих, тако и страних. Носилац активности треба да буде држава са својим институцијама и организацијама, која ће обезбедити иницијална средства за те инвестиције. То се посебно односи на већу мобилност и ангажованост државних средстава, која се налазе разасута по разним фондовима, као што су Фонд за развој, Национални инвестициони план, Агенција за промоцију и подстицање извоза, Агенција за развој малих и средњих предузећа, Агенција за осигурање и финансирање извоза. Осим Фонда за развој, који се финансира из сопствених средстава, која су као почетни капитал раније обезбеђена из буџета Републике, средства за рад осталих фондова обезбеђују се из републичког буџета.

Међутим, коришћење, контрола и управљање буџетским фондовским средствима, законима и уредбама државе институционализован је системски монопол над фондовима. Тиме је дат легитимитет управним органима у фондовима за аутономно и нетранспарентно понашање у доношењу одлука. Према томе, независно од састава органа, њихов монополски положај омогућава им аутономно одлучивање, које често није у интересу друштва. Стога је одговорност на друштву да новим законским решењима створи услове за обједињавање развојних фондовских средстава у једну финансијску организацију, која ће обезбедити да се средства користе наменски, рационално и транспарентно. Илустрације ради, за Национални инвестициони план из буџета Владе је издвојено преко једне милијарде евра, што представља око 3,5% БДП. Иако је реч о веома значајним средствима пореских обвезника, о њиховој намени, корисницима и ефектима најшира јавност није довољно упозната нити објективно има утицаја на њихово коришћење. Такав рад у буџетским установама заснива се на неадекватним критеријима и неселективности у избору пројеката, монополу у одлучивању и одсуству ефикасне контроле, што често генерише ненаменско трошење средстава и неостваривање пројектованих циљева.

Суочени с проблемима коришћења друштвених средстава у јавности су све више израженији ставови из привреде и њених удружења и великог броја стручних и научних радника да је Србији потребна развојна финансијска институција, као што је национална развојна банка [Вујовић 2013: 8]. Чак је 2011. године претходна Влада предлог Закона о развојној банци доставила Републичкој скупштини на усвајање, али је новоизабрана Влада Предлог закона повукла из процедуре. Активности које се у јавности воде око развојне банке, показују да је друштвено оправдано и економски рационално објединити сва развојна буџетска средства у држави ради њихове употребе у реализацији пројеката од националног и стратешког значаја.

Носилац формирања развојне банке треба да буде држава, која ће из буџета обезбедити почетни капитал за њен рад. Посебним законом и другим акти-ма држава ће уредити организацију, управљање и контролу рада банке. Сходно власничкој структури капитала функцију управљања обављаће надлежно ми-нистарство преко управног органа банке које ће дефинисати развојну страте-гију и пословну политику банке. То треба да обезбеди одрживост, квалитетно управљање и доследност у остваривању пословне политике. Банка треба да буде политички независна, стручна и професионална финансијска организа-ција, оријентисана на реализацију постављених задатака.

Једно од питања односи се на то у чему је разлика између управљања у др-жавном фонду и у банци. Разлика је у томе што се у банци непосредно управља и одговара за донете одлуке, док се у фонду само управља, али директно не од-говара за одлуке, јер је њихова одговорност колективна и заштићена чланством у политичким партијама, државним органима и други телима. Стога, ни развој-на банка није идеално решење у коришћењу државних средстава, али је рацио-налније, ефикасније и транспарентније од фондовског располагања средствима.

Стратешки задатак развојне банке треба да буде од јавног интереса и да се средства улажу у пројекте од националног и развојног значаја за земљу, који ће доприносити повећању инвестиционе активности, односно расту производње, извоза, запослености и смањењу социјалних неједнакости. Поред финансирања пројеката с високим екстерним ефектима, активност банке треба да буде усме-рена и на кредитирање других циљева, као што су социјални развој, развој не-развијених подручја, подршка малим и средњим предузећима, промоција изво-за и друге делатности које доприносе развоју земље. У зависности од интереса, банка ће развијати јавно-приватно партнерство ради реализације заједничких циљева.

За остваривање стратешких пројеката неопходно је обезбедити повољније изворе средстава за капитал банке, у односу на тржишне, што ће корисницима омогућити нижу цену капитала, дугорочност аранжмана и ниже трошкове ко-ришћења у односу на стандардне услове комерцијалних банака. Банка се неће бавити прикупљањем депозита од привреде и становништва нити ће бити у конфликту с комерцијалним банкама и националним финансијским системом, већ ће деловати на основама сарадње и заједничког финансирања пројеката од јавног интереса. Сходно дефиницији Уједињених нација, развојна банка је фи-нансијска институција која је примарно оријентисана на понуду дугорочних капиталних извора за пројекте који генеришу позитивне екстерне ефекте и које приватни кредитори не финансирају у довољној мери [Документ УН 2005]. Уко-лико би банка без ограничења и слободно учествовала на тржишту депозита, кредита и послова са становништвом потпадала би под надлежност регулатор-ног органа, тј. централне народне банке. С обзиром на карактер и циљ осни-вања развојне банке, банка се не може бавити прикупљањем депозита нити остваривати профит. Њен задатак је строго дефинисан на понуду дугорочних капиталних извора за пројекте који се финансирају по повољнијим условима него што су на тржишту.

Сложено економско стање у земљи и окружењу пред најодговорније факторе у земљи, пре свега Владу и њене органе ставља велику одговорност да новим институционалним решењима обезбеде ефикасније и рационалније коришћење свих државних средстава, посебно буџетских. У условима смањеног прилива страних инвестиција, отежаног обезбеђења додатног капитала на међународном тржишту и велике неизвесности њиховог раста у скорије време, држава решење мора тражити у реструктурисању, модернизацији и порасту инвестиција у секторима који имају реалну вредност. При томе, треба имати у виду да се реализацијом стратешких пројеката постиже мултипликациони ефект у раду, који се испољава кроз веће ангажовање бројних малих и средњих предузећа и предузетника на његовој реализацији, што обезбеђује већу запосленост.

Иако Фискална стратегија Владе Републике Србије за 2014. годину с пројекцијама за 2015. и 2016. годину [Влада Републике Србије 2013] и ребаланс буџета за ову годину не предвиђају мере за обједињавање буџетских фондовских средстава нити оснивање развојне банке, решавање економске кризе и бржи развој у земљи није могуће остварити без рационалнијег коришћења државних средстава расутих по бројним фондовима и агенцијама. Стога је неопходно да креатори развојне и економске политике у земљи с више одговорности и аргумената уваже реално стање у привреди и креирају решења која ће обезбедити оптимално коришћење буџетских средстава. Оснивање развојне банке томе може дати значајан допринос.

Ефикасније коришћење девизних дознака од дијаспоре

Веома важну улогу у развоју земље треба да има и наша бројна дијаспора, која је у Европи, САД и Аустралији кроз пословну, стручну, научну и културну сарадњу. Процењује се да у свету живи и ради преко три милиона људи пореклом из Србије, који годишње у земљу трансферишу преко три милијарде евра, односно у периоду од 2001. до краја септембра 2013. године трансферисано је преко 30 милијарди евра. Према подацима Светске банке [МТО Index 2013] укупне дознаке у свету у 2012. години износиле су око 530 милијарди долара. Највеће дознаке су стизале у Индију (69,4 млрд. дол.), Кину (60 млрд. дол.), Мексико (23,2 млрд. дол.), Египат (20,5 млрд. дол.) итд. Поред девизних средстава, дијаспора у земљу упућује и другу врсту улагања, трансфера и друго.

Имајући то у виду, наша држава има моралну обавезу, право и економски интерес да јача међусобно поверење и интензивније развија и унапређује сарадњу с дијаспором, о чему је било говора на бројним ранијим сусретима у земљи [Вујовић 2001: 453], али конкретних резултата није било. Сарадња треба да је од највећег националног интереса и да резултира доношењем стратегије развоја односа с дијаспором. Уважавајући сталну тежњу дијаспоре за јачање сарадње с матицом, држава мора одлучно покренути активност на оснивању банкарске организације у земљи која ће дијаспори гарантовати сигурност, ра-

ционалност и ефикасност у трансферу средстава и њиховом коришћењу. Таква организација треба да допринесе унапређењу и јачању међусобне сарадње и поверења, развоју економских веза, повећању трансфера новца, те да дијаспори пружи квалитетније услуге и омогући повољније услове у реализацији пројекта. Поред тога, повећан девизни прилив од дијаспоре допринеће бржем развоју привреде и друштва.

Банка се може организовати као акционарско друштво на три начина: 1. улагање оснивачког капитала дијаспоре у нову банку; 2. куповина већинског пакета акција у некој државној или другој банци; и 3. куповина акција неке од банака од стране дијаспоре на берзанском тржишту. Независно од избора модела банке дијаспоре држава треба активно да учествује у реализацији овог пројекта.

Капитал банке је могуће формирати на акционарској основи од правних и физичких лица из дијаспоре уз учешће државе и других заинтересованих инвеститора у земљи. У развијенијој фази рада банка може бити отворена и за друге инвеститоре као што су EBRD, IBRD, IFC, фондови ЕУ и тржиште капитала, посебно тржиште акција и државних обвезница. Учешће појединачног акционара у капиталу банке треба ограничити на 5% до 10% тако да нико не поседује монопол у одлучивању.

Циљ оснивања банке дијаспоре је обједињавање средстава дијаспоре у специјализованој пословној банци у земљи порекла; управљање по основу учешћа у капиталу; доношење стратегије развоја с развојном и пословном политиком; бржи и рационалнији трансфер новца; повољнији приступ дијаспоре у коришћењу средстава у реализацији пројекта у матици у односу на комерцијално банкарство; развијање сарадње дијаспоре и матице и између земаља; отвореност банке према другим инвеститорима.

За оснивање банке не постоје законска ограничења и њено оснивање могуће је реализовати у складу са Законом о банкама, Законом о Народној банци Србије и другим прописима и подзаконским актима.

Веома је илустративан пример о успешном ангажовању наше дијаспоре из Америке, која је с истакнутим научником и добротвором Михајлом Пупином, уз Прометну банку и акционаре из матице, 1920. године у Београду основала Српско-Американску банку. Циљ оснивања банке био је одржавање везе и развој трговинских и економских односа с Америком; ангажовање америчке индустрије и капитала у нашој земљи; давање новчаних кредита с олакшицама нашим сународницима у Америци за повратак у земљу и слање капитала наших грађана у матицу [Правила Српско-Американске банке 1920: 4]. Банка је радила до краја рата и било би упутно да акционари банке покрену питање њеног статуса.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Влада Републике Србије, *Стратегија ујрављања акцијама банака у власништву Републике Србије за период 2009–2012*, Београд 2009.
- Вујовић, Милан. *Развој финансијског тржишта као основ за јачање веза дијаспоре и оштрабине, Дијаспора и оштрабина 1998–2000*, Асоцијација „Српска веза”, Београд 2001.
- Вујовић, Милан. *Развојна банка од идеје до реализације*, Економски видици, Београд 2013.
- Галбрајт, Џон К. *Добро друштво*, Грмеч, Београд 1997.
- Ђурићин, Драган и др. *Нацрт Стратегије реиндустријализације Србије*, Радна група за реиндустријализацију Националног савета за привредни опоравак Владе Републике Србије, Београд 2013.
- Закон о реулисању односа између СР Југославије и њравних лица и банака са њериторије СР Југославије које су њрводитни дужници или гаранџи њрема њвериоцима Париској и Лондонској клуба*, Сл. лист СФРЈ, бр. 36/02 и 7/03.
- Кашасирофа која није морала да се догоди*, Политика, Београд 2011.
- Кругман, Пол. *Окончајте ову дејресију одмах*, Интеркомерц, Београд 2012.
- Петровић, Петар. 2013, Политика, Београд 2013.
- Правила Срјско–Американске банке*, 1920, АЈ. Фонд бр, 65.Фасц. бр. 1138
- Штиглиц, Јозеф. *Посткризне кризе, Данас*, Београд 2013.
- Rethinking the Role of National Development Bank*, Department of Economic and Social Affairs, Expert Group Meeting, Document, UN, 2005.
- World Bank – *Remittance prices Worldwide* – International MTO Index, October 2013.

POSSIBILITIES OF A MORE EFFICIENT USE OF DIASPORA FUNDS AND REMITTANCES

MILAN VUJOVIĆ

milan.r.vujovic@gmail.com

SUMMARY: For the sake of a faster resolution of the economic crisis and stimulation of the state's economic development, it is important to build a development strategy with economic policy goals and measures. The consolidation of budgetary funds in a development bank will secure their rational use and investment in projects which are of national importance. The state has to be the carrier of the founding and management of the bank, which has to be open for other investors as well.

Considering the large foreign exchange assets that the diaspora transfers back to the country, the state has both a moral obligation and an economic interest to intensify and develop cooperation with it. It is necessary to improve economic policy cooperation, first of all through the foundation of a banking organization that will provide better financial and banking services to the diaspora, as well as services in other areas of interest. The realization of such a project should be supported by the state and the diaspora together.

KEY WORDS: budget, funds, state, diaspora, development bank, bank of the diaspora

ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА ЕКОНОМИЈЕ ЗАСНОВАНЕ НА ЗНАЊУ: КЉУЧНИ ФАКТОР ПРОСПЕРИТЕТА И КОНКУРЕНТНОСТИ ПРИВРЕДЕ

СЛАВКО ВУЈОВИЋ

vujovicslav@gmail.com

САЖЕТАК Основни задатак економије засноване на знању и дигиталној култури је стварање услова и механизма помоћу којих ће ново знање имати одлучујући утицај на факторе производње (средства за рад, предмет рада и живи рад), на начин што постаје саставни део ових фактора. За економију знања карактеристична је нова теорија раста која се заснива на помаку од економије засноване на материјалним ресурсима ка економији базираној на знању. Ови односи се преносе и на предузеће које се трансформише од капиталом интензивног према знањем интензивном предузећу. Као резултат нове теорије раста, вредност нематеријалне активе савремене компаније, као синонима за интелектуални капитал, креће се између једне половине и две трећине њене тржишне вредности. Што се тиче наше економске стварности она се и даље заснива на традиционалној економији у којој се могућност за стварање вредности у основи заснива на управљању материјалним ресурсима, уз поруку да је крајње време за транзицију традиционалне економије према економији знања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: економија знања, интелектуални капитал, управљање знањем, ИТ

Највећи удео у остваривању вредности савремених компанија развијених земаља, а самим тим и пресудан утицај на њихову конкурентност, има интелектуални капитал (ИК), односно нематеријална актива као његов синоним, који представља кључни постулат економије засноване на знању и дигиталној култури. Као резултат нове теорије раста, која представља главну одредницу ове економије, вредност нематеријалне активе савремене компаније креће се између једне половине и две трећине њене тржишне вредности (мери се стављањем у однос тржишне и књиговодствене вредности предузећа), а остатак се односи на материјалне ресурсе.

Утемељивачи нове теорије раста, које предводи утицајни амерички економиста Пол Ромер (Paul Michael Romer), која је у економској теорији утврђена, али и у пракси потврђена, тврде да нема више никаквих механизма, па ни такве економске политике, која може креирати раст заснован на комбинацији класичних ресурса – сировина, рада и капитала. Суштина нове теорије раста је у помаку од економије базиране на материјалним ресурсима ка економији заснованој на знању. Ови односи се преносе и на предузеће

које се трансформише од капиталом интензивног према знањем интензивном предузећу.

У традиционалној економији, каквом се може оценити наша економска стварност, могућност за стварање вредности у основи се заснива на управљању материјалним ресурсима, док у информатичкој ери, окосницу овог процеса чини управљање ресурсима интелектуалног капитала, односно нематеријалном активом. Транзицију од традиционалне економије ка економији знања, могуће је остварити уз прилагођавање образовног система и обучавања у приватном и јавном сектору, економији заснованој на знању и дигиталној култури. Ове поставке је препоручила ЕУ и усвојила Влада Републике Србије 2006. године, али до њихове реализације никада није дошло.

Све док се не препозна значај економије засноване на знању, остаћемо ван токова којима се креће економска стратегија ЕУ и других развијених земаља, што ће имати и даље за последицу доминантно ресурсно интензивни извоз и ниску конкурентност. Без примене економије знања није могуће остварити ни реиндустријализацију, за коју је потребна одлучујућа улогу нових међународно признатих знања за поједине индустријске гране и пословне активности појединих предузећа, како би се освојили средње технолошки интензивни производи и након тога високо технолошки интензивна производња.

ОСНОВНЕ ПОСТАВКЕ ЕКОНОМИЈЕ ЗАСНОВАНЕ НА ЗНАЊУ

Основни задатак економије засноване на знању и дигиталној култури је стварање услова и механизма помоћу којих ће ново знање имати одлучујућу улогу на факторе процеса производње (средства за рад, предмет рада и живи рад), на начин што постаје саставни део ових фактора. Ова економија се заснива на следећим постулатима: интелектуалном капиталу, управљању знањем и организацији која учи – концепт организационог учења [Вујовић 2005а: 18–23].

Интеликтуални капитал бројни истраживачи користе као синоним за нематеријалну активу. Интелектуални капитал предузећа односи се на укупну интелектуалну имовину и интелектуални потенцијал који предузеће користи за стварање нове вредности [Вујовић 2005б: 14].

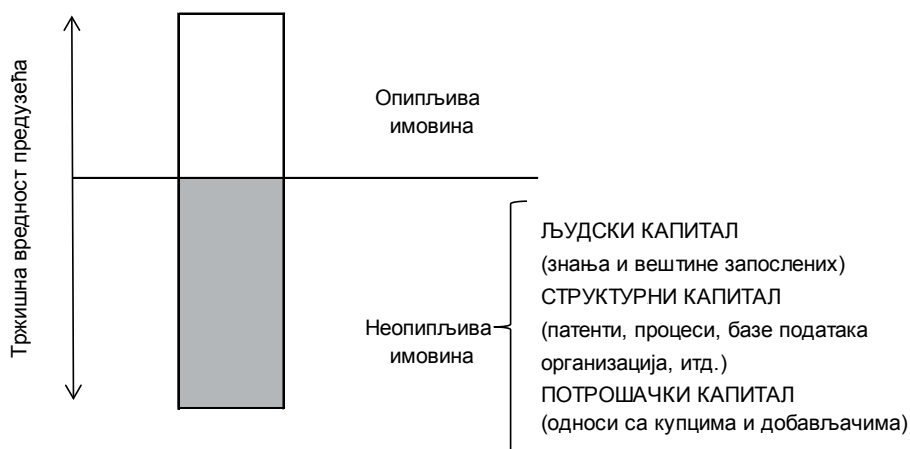
Најчешће се интелектуални капитал структурира на следећи начин:

- *људски капитал* се заснива на различитим врстама знања (експлицитно и имплицитно знање, иновативност, креативност, вештине, мотивација, критичко промишљање...),

- *структурни капитал* обухвата компоненте интерне структуре (*интеликтуално власништво предузећа*: патенти, лиценце, ауторска права, софтверски програми...; *органizacionи процеси*: стратегије, планови, приручници и пословници, пословне апликације, системи за управљање, базе података...; *органizaciona култура*: систем вредности, етика, уверења и карактер предузећа),

- *инфроструктура*, односно *релациони капитал* односи се на екстерни капитал који укључује бројне екстерне односе с различитим интересентима (стејк-

Слика 1. МОДЕЛ ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ КАПИТАЛА

холдерима) и њихову перцепцију предузећа (*јословна мрежа*: маркетиншке, продајне, електронске и дистрибутивне везе, везе с потрошачима...; *бренд*: стварање имица предузећа, остваривање значаја на тржишту, привлачење купаца, стварање вредности за купца...; *кујци и добављачи*: односи с купцима и добављачима у циљу постизања задовољства и лојалности...).

Модел тржишне вредности предузећа који обухвата опипљиву и неопипљиву имовину предузећа, приказан је на слици 1. Моделом је графички приказано пропорционално учешће опипљиве и неопипљиве имовине у тржишној вредности предузећа, што значи да сваки од три дела интелектуалног капитала може бити мерљив и оцењиван за инвестиције [Stewart 2001: 13].

Каплан и Нортон [Kaplan and Norton 2004: 10–17] нематеријалну активу анализирају у оквиру перспективе учења и раста, уз констатацију да је нематеријална актива кључна за примену стратегије и да захваљујући стратегији нематеријална актива добија вредност. Према овим ауторима, очит је интерактиван однос нематеријалне активе и стратегије, с обзиром на то да захваљујући стратегији, нематеријална актива генерише вредност (стратегија омогућава ефикасно коришћење нематеријалне активе), а с друге стране, стратегија се формулише у складу с нематеријалном активом, како би се реализовала мисија предузећа. Из оваквог односа нематеријалне активе и стратегије произилази да се економија знања може реализовати само плански, подршком факторима раста који се темеље на знању.

Управљање знањем (knowledge management) *односно интелектуалним капиталом*, је процес утврђивања и анализе расположивог и потребног знања, како би се задовољили циљеви пословања. Управљање знањем обухвата организационе процесе који чине синергију потенцијала информационе технологије и креативних и иновативних потенцијала људи у предузећу.

Ова врста управљања заснива се на: креираној и перманентно унапређиваној информационој инфраструктури, методама управљањем знањем преко имплементирања система за координацију тока информација, откривању знања (knowledge discovery) у базама података уз примену пословне интелигенције и њених метода и поступака рударења података – DM (data mining), алатима за извођење знања из података – OLAP (on-line analytical processing), осталим видовима откривања и извођења знања путем савремених информационих технологија, као што су: експертски системи, интелигентни агенти (intelligent agents) и др.

Организацију која учи (learning organization), *односно концепт организационе учења* (organizational learning), неопходно је довести у везу с дигиталном глобалном инфраструктуром учења запослених, наслоњеном на интернет технологије. На овај начин предузећа су у могућности да стварају и прибављају нова знања, која треба да доведу до промене индивидуалног понашања и колективне акције с циљем прилагођавања променама у окружењу.

МЕРЕЊЕ И ПОДСТИЦАЊЕ ЕФИКАСНОСТИ СТВАРАЊА ВРЕДНОСТИ НА ОСНОВУ ИНТЕЛЕКТУАЛНОГ КАПИТАЛА

Знање и његов еквивалент интелектуални капитал, представљају окосницу економије засноване на знању и има карактеристике невидљивог богатства. Уколико се на одговарајући начин користе ове категорије, значајно се повећава ефикасност пословања субјеката.

Структура тржишне вредности предузећа приказана је на слици 2.

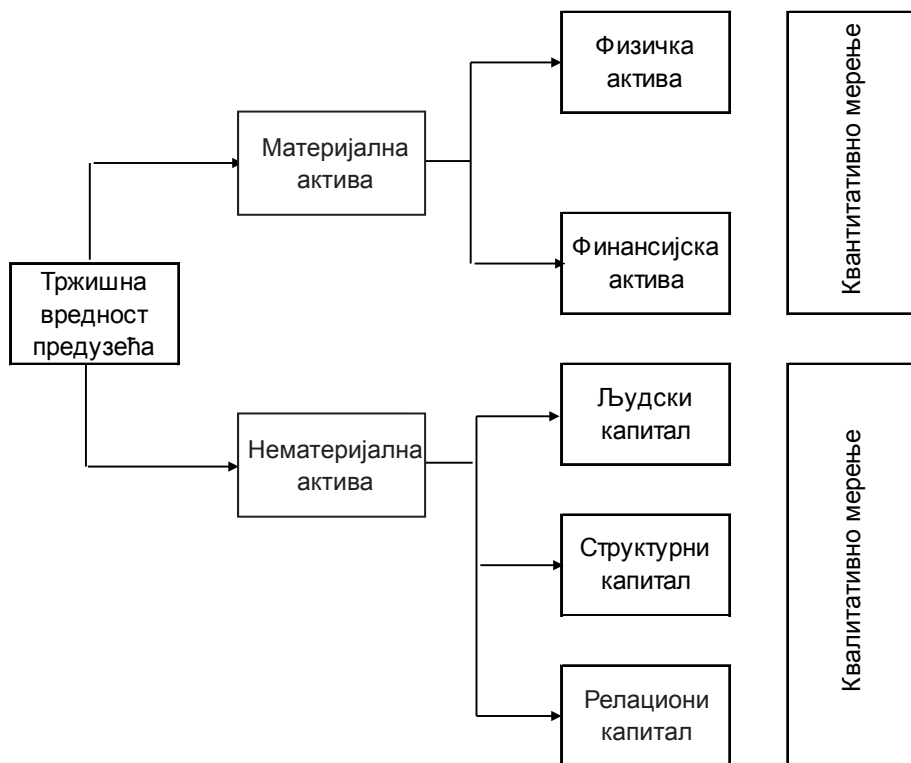
Све већи значај нематеријалне активе, односно интелектуалног капитала, условило је развој метода за њену идентификацију, мерење, вредновање, исказивање и подстицај развоја интелектуалног капитала. У примени су методе за следеће врсте анализе:

AVAIC (analysis value added intellectual capital) метод користи се за анализу ефикасности стварања вредности привредних субјеката, засноване на праћењу успешности ресурса пословања, обухваћених нематеријалном активом. Енглеско министарство трговине објављује ранг листу највећих енглеских компанија према додатој вредности, сматрајући овај показатељ објективнијим од традиционалних.

Идентификовано је преко 35 различитих метода за мерење нематеријалне активе и извештавање, од којих наводимо неке од чешће коришћених: *директлан метод* вредновања појединих елемената нематеријалне активе и утврђивање агрегатних износа ових елемената који представљају вредност нематеријалне активе. *Методом тржишне квалитетизације* утврђује се разлика између тржишне капитализације предузећа и књиговодствене вредности и др. [Chareonsuk 2008: 812–828]

DIC (development intellectual capital) метода користи се у анализи процене стања и унапређења интелектуалног капитала привредних субјеката. Овом

Слика 2. СТРУКТУРА ТРЖИШНЕ ВРЕДНОСТИ ПРЕДУЗЕЋА

методом обухваћен је хумани, структурни и релациони капитал. Ове групе се разврставају на низ параметара који се укључују за сагледавање нематеријалне имовине с којом предузеће располаже.

Суштину ове методе чине бројна питања везана за праксу управљања интелектуалним капиталом у предузећу и краћи текстови у виду смерница који су везани уз питања.

MPENIC (мере за повећање ефикасности националног интелектуалног капитала) је скуп мера које је могуће предложити у циљу побољшања мера за унапређење конкурентности Србије, које је утврдио Национални савет за конкурентност Србије (НСКС). Ове мере могуће је предложити континуелно након имплементације економије знања у складу с овим предлогом.

У циљу што ефикаснијег утицаја ових мера, којима се жели подстицати знање као пресудан привредни ресурс, могуће је користити документе појединих држава: Велике Британије, Сингапура, Јужне Кореје, Канаде, Новог Зеланда и других.

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОКВИР ЗА ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈУ РАЗВОЈА ЕКОНОМИЈЕ ЗНАЊА

Економија знања не настаје спонтано, већ се остварује смишљеном друштвеном и политичком акцијом, уз системску и планску подршку факторима раста који се темеље на знању и њиховом коришћењу. Институционални оквир за предлагање и спровођење наведених активности, усклађен с искуствима земаља које годинама интензивно раде на развоју економије знања и њеног основног постулата интелектуалног капитала, своди се на формирање: Центра за интелектуални капитал, Заједнице за развој ИК при Привредној комори Србије и Радних тимова за развој интелектуалног капитала у предузећима.

Центар за интелектуални капитал

Препоручује се оснивање Центра за ИК у оквиру неке од респектабилних институција које се баве научноистраживачким радом, како би се уз ауторитет те институције могле покретати врло сложене активности на развоју економије знања и њеног основног постулата ИК.

Активности овог центра сводиле би се на консалтинг услуге субјектима у приватном и јавном сектору на подручју мерења и управљања интелектуалним капиталом, као што су: мерење ефикасности ресурса у стварању вредности привредних субјеката, развој или набавка софтверских пакета и њихова имплементације за мерење ефикасности ресурса и унапређење интелектуалног капитала, предавања и радионице везане за управљање и мерење интелектуалног капитала и сл.

Заједница за унапређење интелектуалног капитала при ПКС

У оквиру ПКС, која окупља привредне субјекте, препоручује се оснивање Заједнице за унапређење ИК. Циљеви ове заједнице свде се на: стварање и ширење свести о значају ИК за успешно пословање на микро и макро нивоу, преношење теоретских сазнања у пословну праксу, стварање тржишта знања, увођење мерног система за контролу ефикасности пословања, креирање информационе базе знања – искуства, сазнања, савета и сл.

Тим за развој интелектуалног капитала у предузећу

Активности центра за интелектуални капитал и Заједнице за унапређење интелектуалног капитала при ПКС, директно се одражавају на развој ИК у предузећу. Артикулација ових активности одвија се преко тима за развој ИК. Овај тим организује едукацију о развоју ИК у предузећу, врши развој и мерење ИК

уз примену одговарајућег софтвера и презентује анализу стварања вредности у предузећу.

ОБРАЗОВНО-РАЗВОЈНА ВЕРТИКАЛА ПРИМЕНЕ ИКТ

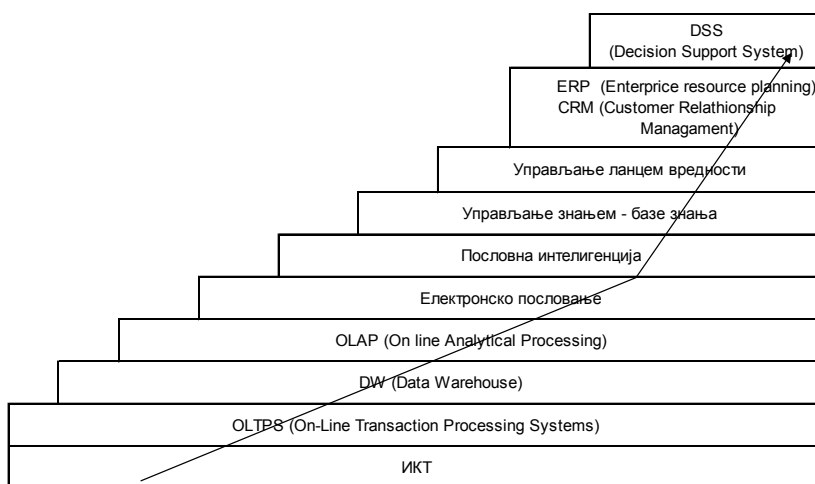
ИКТ није само инфраструктура економије знања, већ се уз помоћ ових технологија развија специфична категорија нематеријалне активе, односно интелектуалног капитала, тзв. информатички капитал (информациони системи, базе података, телекомуникационе и интернетске мреже). Развојна вертикала примене ИКТ у предузећу, приказана је на Слици 3.

Развој трансакционих информационих система (Online transaction processing systems – OLTPS) полази од потребе реинжењеринга пословних процеса компаније и њихове аутоматизације, уз примену савремених методологија, метода и средстава која се користе у развоју ИС. Развој ове врсте ИС заснован је на интегралном приступу развоју ИС предузећа, водећи рачуна о окружењу интернет технологија и њиховом утицају на развој ИС.

Развој интeгралној ИС предузећа одвија се уз примену одговарајућих методологија и метода у поступку дизајнирања OLTPS предузећа. Логички дизајн односи се на: фазу утврђивања стратегијског плана развоја ИС и фазу анализе, у којима активно учествују познаваоци пословања предузећа, уз информатичаре [Вујовић 2005б: 203–229].

Развој информационих система у окружењу интeрнетнeј тeхнолојија (интeрнетнeј, интeранетнeј и екстeранетнeј) значајно се интензивира у условима отворене привреде и јачања конкурентских односа на тржишту, што је довело до

Слика 3. РАЗВОЈНА ВЕРТИКАЛА ИС, СИСТЕМА ПОДРШКЕ УПРАВЉАЊУ И ОДЛУЧИВАЊУ

премештања тежишта пословања предузећа с интерних на екстерне факторе. У оваквим околностима функционисање предузећа мора бити засновано на отвореној, мрежној и информационо фундираној инфраструктури [Вујовић 2006: 299–304]. Овај захтев се може остварити интеграцијом ИС а тиме и пословања, заснованог на интеграцији мрежа: интернета, интранета и екстранета.

Складиште података (Data warehouse – DW) развија се као основни информациони ресурс за одлучивање и развој пословне интелигенције, с обзиром на то да трансакциони ИС не задовољавају ове потребе. Инмон складиште података дефинише као константно оријентисану, интегрисану, временски споро променљиву колекцију података за извештавање, с основном наменом пружања подршке стратегијском управљачком нивоу организације [Inmon 1996:4]. Суштина DW филозофије су интеграција података у базу података и квалитетна метаморфоза података у информације, путем екстракције, комбинације и конверзије. Максимални ефекти од DW постижу се када је конципирана, имплементирана, управљена и развијена у контексту стратегијског одлучивања [Вујовић 2003: 357].

Алати за онлајн аналитичко процесирање (online analytical processing–OLAP), користе се као средство за извођење знања из података. Ови алати представљају концептуални и интуитивни, лако разумљив модел, заснован на методологији мултидимензионалне анализе, што значи да омогућавају поглед на податке кроз већи број филтера, тј. димензија, што обезбеђује менаџерима ефикасне одговоре.

OLAP алати обухватају бројне могућности, од претраживања и навигације преко разних врста прорачуна до сложених анализа, на пример, временских серија и разних врста моделирања. Они могу покрити комплетан хијерархијски ланац, што чини окосницу доношења пословних одлука, који започиње подацима, наставаља с одлукама и завршава пословном интелигенцијом [Вујовић 2005а: 261–265].

Електронско пословање, као нова стратегија пословања [Вујовић 2005а: 129–200], која се заснива на претходно развијеној информационој инфраструктури, не односи се само на електронску трговину, већ и на пословне операције које се обављају унутар корпорације, као што су: производња, развој, корпоративна инфраструктура и производи.

Електронско пословање захтева темељну трансформацију организационе структуре предузећа. Нова организациона структура процесно оријентисана, заснована на информационим, превасходно интернетским технологијама, подразумева електронско пословање као савремени облик пословања, иманентан економији заснованој на знању и дигиталној култури.

Пословна интелигенција (ПИ), као надградња електронском пословању, у суштини представља аналитичке апликације којима се подаци претварају у знање [Kolakota and Robinson 2001: 349]. Традиционални модели електронског пословања заснивају се на статичким информацијама о трансакцијама клијената. Пословна интелигенција полази од тога да треба тежити примени инфраструктуре која „осећа“ потребе клијената и даје „одговоре“ на те потребе, чиме ће услуге бити знатно квалитетније.

Као аналитички инструментаријум за развој пословне интелигенције на располагању су бројне методе рударења података (data mining), односно методе

трагања кроз податке. Рударење података је аутоматизовани аналитички процес намењен откривању, вредновању и коришћењу значајних „скривених” информација у великим скуповима података. Методе рударења података користе се као алат за предиктивно сагледавање пословања [Вујовић 2005а: 214 – 224, 266 – 326].

Управљање знањем (knowledge management) уз *ирејходно креирање база знања* представља процесе који се односе на идентификацију (утврђивање) знања, организовање, складиштење и дистрибуцију знања и искуства индивидуалних група унутар организације. Општи циљ управљања знањем је повезати оне којима знање треба с изворима знања у организацији, као и усклађивање трансфера тог знања. Конкретан циљ управљања знањем пак представља процес утврђивања и анализе расположивог знања како би се испунили постављени циљеви пословања организације.

Управљање знањем подразумева константан процес обнове знања у организацији, који се остварује покретањем и одржавањем циклуса учења уз трансформацију организације у *learning organization*, с циљем да се оствари континуирана иновација и модификација постојећег знања, да би организација била способна да одржи корак с динамичним тржишним окружењем.

Управљање ланцем вредности, као систематичан приступ оцењивању ефикасног обављања пословних активности предузећа, посматрано у склопу конкурентске предности, заснива се на развоју складишта података (data warehouse – DW) и примени пословне интелигенције [Вујовић 2005а: 365 – 392]. Кориштећи овај инструментаријум, може се успешно управљати свим примарним и секундарним активностима ланца вредности. Овај вид управљања може се приближити реалном времену уградњом апликација пословне интелигенције у пословне процесе примарних и секундарних активности ланца вредности, што га чини посебно ефикасним.

Управљање интјерном и екстјерном ефикасношћу иредузећа планирањем пословних ресурса и управљања односима с клијентима, може се успешно остварити у амбијенту електронског пословања.

Планирање пословних ресурса (enterprise resource planning – ERP), полази од интеграције неповезаних и неусклађених рачунарских апликација с циљем да се оствари интеграција компонената организационе структуре предузећа, а не само њених технолошких компонената [Вујовић 2005а: 394 – 403].

Методологија планирања пословних ресурса предузећа (ERP) обухвата све кључне апликације: планирање производње; набавку, продају и дистрибуцију; интегрисану логистику; управљање људским ресурсима; рачуноводство и финансије. Интеграција свих ERP модула омогућава менаџерима увид у све елементе пословних процеса.

Управљање односима с клијентима (customer relationship management – CRM) предузећа потребно је посматрати у интернетском простору и на електронском тржишту, при чему је у центар пажње стављен систем управљања односима с клијентима [Вујовић 2005а: 403–426]. Такав амбијент омогућава анализу маркетиншких аспеката и циљева управљања односима с клијентима, као и развој концепта управљања односа с клијентима у савременим околностима.

Управљање односима с клијентима је пословна стратегија чији је циљ антиципирање, разумевање и одговарање на потребе постојећих и потенцијалних клијената предузећа.

Управљање односима с клијентима је маркетиншки концепт којим се жели повећати конкурентност и јачање тржишне позиције предузећа, уз боље разумевање клијената и њиховог понашања, у циљу привлачења нових и задржавања постојећих клијената, како би се повећала профитабилност предузећа.

Системи за подршку одлучивању (decision support systems – DSS) могу се развити на рачунару у пуном капацитету, уз претходно развијену вертикалу: OLTPS (on line transaction processing systems), DW (data warehouse), коришћења OLAP (on line analytical processing), коришћења DM (data mining) алата пословне интелигенције, електронског пословања, управљање знањем и система управљања ланцем вредности, ERP – enterprise resource planning и CRM – customer relationship management). Ова подршка не односи се само на структурисано већ и *неструктурирано* и *полуструктурирано одлучивање*. Већ је у приличној мери остварена аутоматизација структурисаних и полуструктурисаних проблема одлучивања, применом управљачких ИС и DSS, док аутоматизација неструктурисаних проблема одлучивања убрзано расте и добија све већи значај у DSS, уз коришћење data warehouse и метода пословне интелигенције (data mining) [Вујовић 2005б: 509–526].

ЗАКЉУЧАК

Да би се применила економија заснована на знању, неопходно је дефинисати стратегијске поставке ове економије и примене ИКТ као инфраструктурне основе економије знања. За операционализацију постављених стратегијских циљева потребно је утврдити образовни оквир којег би се држале установе универзитетског образовања, привредне асоцијације и установе за обучавање у јавном и приватном сектору. Аутор је у овом раду настојао да пружи платформу за наведене стратегије и конкретизује правце њихове операционализације.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Вујовић, Славко. *Банкарска информатика*, Универзитет Браћа Карић, Београд 2003.
- Вујовић, Славко. *Електронско пословање и пословна интелигенција*, Универзитет Браћа Карић, Београд 2005.
- Вујовић, Славко. *Информациони системи у пословању и менаџменту*, Слобомир П Универзитет, Бијељина 2005.
- Вујовић, Славко. *Пословна информатика*, Слобомир П Универзитет, Бијељина 2006.
- Chareonsuk, C. and C. Chansangavej. Intangible assets management framework for long-term financial performance, *Industrial Management & Data Systems*, Vol. 108 (2008), № 6, January.

- Inmon, William H. with Derek Strauss. *Building the Data Warehouse*, John Wiley and sons, New York 1996.
- Kalakota, R. and M. Robinson. *e-Business 2.0: Roadmap for Success*. Addison-Wesley, Boston 2001.
- Kaplan, R. and D. Norton. The strategy map: guide to aligning intangible assets, *Strategy and Leadership*, Vol. 32 (2004), № 5.
- Stewart, T. A. *The Wealth of Knowledge: Intellectual Capital and the Twenty First Century Organization*, A Currency Book, New York 2001.

IMPLEMENTATION OF A KNOWLEDGE-BASED ECONOMY:
A KEY FACTOR OF PROSPERITY AND ECONOMIC COMPETITIVENESS

SLAVKO VUJOVIĆ
vujovicslav@gmail.com

SUMMARY: The main task of the economy based on knowledge and the digital culture is to create conditions and mechanisms by which the new knowledge will have a vital influence on the factors of production (resources for work, the subject of labor and living labor), in such a way that it becomes an integral part of these factors. The new growth theory based on the shift of the economy based on material resources to the knowledge-based economy is characteristic for the knowledge economy. These relationships are transmitted to the enterprise, which transforms from a capital intensive to a knowledge intensive enterprise. As a result of the new growth theory, the value of intangible assets of a modern enterprise, as a synonym for intellectual capital, is somewhere between one-half and two thirds of its market value. When we speak about our economic reality, it is still based on the traditional economy where the ability to create value is initially based on the management of material resources. It is high time for a transition from the traditional economy to the knowledge economy.

KEY WORDS: knowledge economy, intellectual capital, knowledge management, IT

СТРАТЕГИЈА ИЗВОЗНО ОРИЈЕНТИСАНЕ ПРИВРЕДЕ – ПРЕДУСЛОВ ЗА ИЗЛАЗАК СРБИЈЕ ИЗ КРИЗЕ

СРЕТЕН ЂУЗОВИЋ

Универзитет у Нишу, Економски факултет
Трг Краља Александра 11, Ниш, Србија
otilovic@gmail.com

САЖЕТАК: Република Србија се суочава с двоструком кризом: реч је структурној кризи, с једне стране, потпомогнуте глобалном финансијском и економском кризом, с друге стране. Циљ овог рада је да потражимо одговоре на питања: 1. куда жели да крене Србија, и 2. са чиме жели да крене, у регионалне и глобалне економске интеграције. Пошли смо од претпоставке да је Србији потребна стратегија извозно оријентисаног раста и развоја привреде. У заокруживању одговора на питање: који су пожељни облици сарадње Србије с иностранством у циљу препознатљивијег позиционирања даћемо неколико предлога. Традиционалне облике сарадње попут извоза и увоза треба подићи на виши ниво стратешког партнерства, као што су: 1. интернационализација пословања по систему СДИ, 2. развој и примена франшизинга, 3. стратегијске алијансе, 4. мрежна предузећа, 5. развој кластера, 6. аквизиције и мерџери, 7. сарадња по пројектном моделу, 8. портфолио диверсификација и 9. лизинг и извозни факторинг. Извозно оријентисаном расту и развоју Србије допринео би и „реинжењеринг“ законско-правне регулативе чиме би се променила негативна слика о Србији као држави с прегломазним и „тромим“ државним апаратом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, привреда, стратегија, извозно оријентисан раст и развој

ФИЗИОНОМИЈА КРИЗЕ У СРБИЈИ – ОД ПАДА БЕРЛИНСКОГ ЗИДА ДО ПЕТООКТОБАРСКИХ ПРОМЕНА

Хронолошки посматрано, привреда Србије је изграђивала своју физиономију сходно владајућим економским доктринама-научим правцима. С падом Берлинског зида (1989), долази до „перестројке“, не само у тадашњем СССР, већ и глобалној економији, на чије изазове није могла остати имуна ни тадашња СФРЈ. Истина, то није била перестројка у СФРЈ већ распад Југославије, с бројним последицама, које ни данас нису излечене. Србија, односно тадашња СРЈ, касније СЦГ постале су полигон за експерименталну вежбу из области: транзиције, преструктурисања, глобализације-интернационализације финансијских тржишта, либерализације спољнотрговинских токова, итд. Био је то први талас транзиције и преструктурисања српске привреде.

Илустрација ефеката ових „квази” реформи су пирамидалне банке (Дамфмент, Југоскандик), хиперинфлација од 313.000.000%, изгубљена стара девизна штедња, плате 5 немачких марака итд. Пословни системи носиоца развоја у Србији (Застава, МИН, ЕИ, Раковички басен, ФАП, Робне куће Београд...) се урушавају, долази до „директорске“ приватизације: друштвена својина, потпомогнута политичком елитом, прелази у приватне руке. Нове „газде“ се заклињу да ће се реванширати „вођи“ кроз промоционо-комуникациони микс изборне кампање. И тако је било све до 5. октобра 2000. године.

ОД ЕКОНОМИЈЕ ОХРАБРЕЊА ДО ЕКОНОМИЈЕ РАЗОЧАРЕЊА

Петооктобарске промене најављују нови модел друштвено-економског ре-дизајнирања привреде Србије. Стари темељи се „руше” с еуфоричном најавом о изградњи „дугоочекиване модерне Србије“. У промоционо-комуникационом миксу креирања „нове“ Србије акценат је стављен на промене у свим сегментима: политичком, привредном, социо-културолошком, етичком, друштвено одговорном пословању итд. Након 5. октобра 2000. год. нови „момци“ положише заклетву пред народом, с поруком да ће нам бити много боље, да ћемо у ЕУ ући најдаље до 2008. Била су то „деца“ романтичарског заноса неолибералног концепта привредног развоја. По њима, једини и прави лек за све проблеме Србије је неолиберализам као нова економска парадигма. Према овој парадигми, невидљива рука тржишта решиће све макроекономске и структурне неусклађености земаља у транзицији. Видљива рука државе је сувишна-етатистичка и превазиђена, док је конкуренција најбољи архитекат свих тржишних збивања. С друге стране, креатори транзиционе политике у Србији, нису имали у виду чињеницу да нас методологија научно-истраживачког рада опомиње: да је предвиђање економских појава и њихова објективизација скопчана с низом непознаница. Стога, идентификовање и избор оптималне стратегије раста и развоја привреде захтева својеврсну SWOT анализу. Ова анализа није пратила пројект реструктурирања српске привреде. Надаље, политичкој елити у Србији, као да нису били ни познати ставови Џозефа Шумпетера који каже [Eric 2006:18]: „економска теорија пати од Рикардовог греха. То значи да се економска теорија гради на претпоставкама“. Данас томе можемо додати и Кругманов грех, а он се састоји у томе да имамо теорије које описују стварност боље од стандардне теорије, али их не користимо у практичној политици [Cohn 2010: 383].

Партијски лидери поделише ресурсе. Неки, којима ни астролог није предвидео тако сјајну будућност, од обичних анонимуса, постадоше: министри, гувернери, директори којекаквих агенција, финансијски експерти, банкарни итд. Латише се према њиховој процени „најлакшег“ посла „транзиције-реструктурирања“ српске привреде. И поред упозорења нобеловца Џозефа Штиглица, Србија уместо постепене приватизације прихвата „шок“ терапију [Штиглиц 2005: 213]. Доведоше светске експерте (консултанте за приватизацију и реструктурирање, портфолио менаџере, брокере-дилере, бренд менаџере, промотере

Болоњског процеса итд.). Дотадашња друштвена и државна својина доби новог титулара „партијског лидера“ тако да партијска својина постаде доминантан облик власништва. Истина, сви елементи корпоративног управљања су, на први поглед, заступљени: од Управног обора, надзорног одбора, до PR менаџера.

Менаџери и власници насмејани, а радници све гласнији у захтевима: „вратите нам фабрике“. Митингују на препознатљивим местима, у Крагујевцу код „Крста“, у Нишу код споменика „Ослободиоци Ниша“. Почиње реструктурирање „гиганата на стакленим ногама“ попут „Заставе“ из Крагујевца. У Крагујевцу, је 2002. године „испаљен“ први транзициони „хитац“. Био је то пробни балон декомпоновања великих пословних система и „кадровски“ одабир добрих и технолошки „неподобних“ радника. Билансна актива рационализације пословања у „Застави“ 2002. године, у свом портфолију, имала је око 13.800 прекобројних радника. Утешним обећањима, креатори економске политике, најавили су радницима добре отпремнине, преквалификацију и могућност поновног враћања у фабрику. Радници, скептични, блокирају улаз зграде у којој се моделира нови профил будуће декомпоноване „Заставе“. Проблем технолошких вишкова у „Застави“ није ни до данас решен. С овим се не исцрпљује листа новитета-бољитака које је са собом донела нова елита, промовишући концепт неолибералног капитализма (свемоћне невидљиве руке тржишта).

Настаје грабеж друштвене својине. Менаџерско и власничко реструктурирање српске привреде се наставља. Приватизација се свела на куповину грађевинског земљишта. Уместо да реструктурирају, диверсификују и стратегијски осмисле производни процес у тим предузећима, опрема се продаје као „старо“ гвожђе. Нема новог запошљавања, развоја, производње, нити, креирања извозног производа. Није реткост, да на темељима фабричких хала ничу нови пословно-стамбени објекти. Нови менаџери купују предузећа, на први поглед, транспарентно: по моделу тендера и аукцијске продаје, међутим, касније се испоставило да је ту било асиметричних и инсајдерских информација, које су протежирале „одабране“ купце. Рађа се нови слој капиталиста. Иако, се у привредном регистру њихове компаније воде као акционарска друштва, или ДОО, највећа вредност портфолија у тим компанија није заснована на берзанској вредности акција, већ на политичкој подршци владајуће политичке елите.

У прилог овој тврдњи говоре и 24 спорне приватизације које ЕУ ставља као приоритет креаторима наше економске политике, у отпочињању преговора за улазак у ЕУ. Јавна предузећа, судећи по менаџменту и запосленима немају статус јавне, већ „партијске својине“. У последњих десетак година, конкурс као модел пријема нових радника у јавна предузећа се не практикује. У јавним предузећим се не запошљавају најбољи, већ партијски подобни. Толико најављивана департизација запошљавања још није ни кренула. Млади купују лист „Послови“ у којем Национална служба за запошљавање оглашава слободна радна места, међутим, при пријему се највише вреднује партијска припадност. Узгред, ако се томе дода и „инстант“ факултетско образовање, брзопотезно, на неким приватним факултетима, отвара се питање: шта да раде млади и образовани, пуни знања и енергије. Одговор на то питање даје и Извештај светског економског форума, према коме су

наш најпрепознатљивији извозни „производ“ у 2012. години млади и школовани кадрови. Стопа незапослености пре кризе (2008) износила је 14%, да би у 2012. била 23%. Посебно забрињава податак да се у популацији младих (15-24) незапосленост креће на нивоу 60%. Број издржаваних и радно активних лица се, скоро, изједначио (1,0:1,1). С друге стране, према Извештају светског економског форума Србија је заузела 101. место од 148 ранжираних земаља [WEF 2013: 18]. Истовремено, то је и последња земља по конкурентности у региону. Испред ње су: Албанија (95. место), БИХ (87. место), Хрватска (75. место), Грчка (91. место), Мађарска (63. место), Македонија (73. место), Црна Гора (67. место) и Румунија (76. место). Као логично, отвара се и питање: да ли је процес транзиције и реструктурирања привреде Србије, заснован на неолибералном концепту развоја, допринео побољшању пословних перформанси и конкурентској препознатљивости привреде Србије. Речју, тражи се одговор на питање: како функционише национална привреда у условима глобалних и регионалних економских интеграција [Tomos 1997: 119]. У питању је феномен који се у савременој литератури назива „такмичење територија“ [Pike et al. 2006: 10]. Глобално тржиште, тај тзв. „координатни систем“, пружа националним тржиштима шансу да се такмиче, оцењујући-мерећи њихов успех у „координатном систему глобалне конкурентности“.

ЛИЧНА КАРТА ПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ

Глобална финансијска и економска криза је разоткрила да досадашњи модел привредног раста и развоја Србије није одржив и да се мора мењати, ако желимо да избегнемо судбину неразвијене и презадужне земље [Група аутора 2011: 6]. Емпиријска истраживања говоре да је у 2010. години учешће индустријске производње у БДП износило 15%, што представља пад од 60%, у односу на 1990, када је индустријска производња учествовала са 31% у БДП. Број индустријских радника у периоду 1990-2010. опао је са 1,03 милиона на 0,3 милиона. Аутори „Нацрта стратегије реиндустријализације Србије“, тај процес називају „дезиндустријализацијом“ [Група аутора 2013: 3]. Финансијски сектор постаје „господар“ реалном сектору. Приходи од приватизације нису инвестирани у реални сектор (индустрију и пољопривреду), већ у финансирање јавне потрошње и смањење социјалних тензија. Прилив страних директних инвестиција (СДИ) у Србију, у периоду 2001-2008. је мали, док су greenfield и brownfield инвестиције занемарљиве. Посматрано с аспекта структуре компанија носиоца СДИ у Србији, највећи инвеститори су (Теленор, Гаспром, Делез, Фијат, Банка Интеза, Филип Морис, U.S. Steel, и Лафарж). Тај пад је још уочљивији од 2008, што предствља својеврсно затишје. Ако се поредимо са осталим постраницционим земљама и земљама у развоју слика је још драстичнија. Прилив СДИ у овим земљама премашао је 50% глобалних токова СДИ. Посматрано с аспекта структуре СДИ у Србији предњаче: финансијски сектор, трговински ланци-малопродаја, храна, пиће и пољопривреда, и некретнине. У земљама Централне и Источне Европе (ЦИЕ), тај тренд је сасвим другачији, тако да индустријски сектор, предњачи у привлачењу СДИ.

Учешће Србије у глобалној привреди је занемарљиво. Посматрано с аспекта БДП Србија се у 2012. години нашла на 74. месту од 220 земаља, што представља 0,07% светског БДП. У светском извозу Србија учествује са 0,07%, а у увозу 0,12% [World Bank 2012].

Учешће извоза у БДП Србије у 2012. години износило је 27,6%, а учешће увоза у БДП 48,7%. Биланс спољнотрговинске размене Србије у 2012. години [Републички завод за статистику 2013], посматран са аспекта структуре увоза изгледа овако: интермедијарни производи 28,4%, капитални производи 22,2%, енергенти 23,5% и нетрајна добра 13,4%. Посматрано са аспекта учешћа појединих производа у укупном увозу, запажамо да предњачи увоз нафте и гаса 11,3% и хемијски производи 16,5%. Моторна возила учествују у нашем укупном увозу са 6,2%.

Охрабрује податак да је покривеност увоза извозом у периоду (2009-2013) повећана са 47,9% на 70%. Почасно место и заслуге за то припадају Фијат аутомобилима Србија (ФАС). Међутим, то је само једна страна медаље, али, не и довољан елемент за економску објективизацију спољнотрговинске размене Србије с иностранством. Још увек је алармантан податак да у структури извоза доминира учешће неразмењивих добара, као што су: сировине, репроматеријал и храна. Примарни производи прерађивачке индустрије чине 86,4% нашег извоза, где доминира извоз прехрамбених производа 13,3%, производи од основних метала учествују са 9,4%, хемијски производи 8,1% и полупроизводи од гуме и пластике 7,1%.

Претходна анализа послужиће нам као платформа у тражењу одговора на питања [Blakely и Bradshaw 2006: 171]: 1. куда жели да крене Србија, и 2. с чиме жели да крене, у регионалне економске интеграције (ЕУ) и глобалне интеграције. Пре одговора на ова питања, подсетићемо се да је у периоду 2001-2008.год. бруто домаћи производ (БДП) Србије растао по просечној стопи од 5,4%. Међутим, он ни у том периоду није допинео побољшању пословних перформанси и конкурентске препознатљивости привреде Србије. Криза из 2008. године разоткрила је да је овакав раст БДП неодржив, јер је он био потрошачки вођен. То и није лоше, међутим, повећање БДП није резултат раста индустријске производње (реалног сектора), већ је тај раст условљен приходима од приватизације. Од 2008. године Србија се суочава са двоструком кризом коју неки економисти [Ђурићин 2012: 16] називају кризом са „дуплим дном“. Реч је структурној кризи наше земље, с једне стране, потпомогнуте глобалном финансијском и економском кризом, с друге стране. С ослонцем на емпиријско-статистичке податке, запажамо да Србија од 2008. године бележи пад БДП. У 2010. години, раст БДП износио је 1,8%, долази до благог раста у 2011. години од 2%, а у 2012. години БДП бележи пад од 1,5%. Алармантан је податак да је ниво БДП у Србији (у 2012) мањи за 30% у односу на БДП (из 1989). Аутори студије „Нацрт стратегије реиндустријализације Србије“ [Група аутора 2013: 3] сматрају да је „аутпут геп“ уобичајени пратилац прве фазе транзиције. Подсетимо се да је европским транзиционим земљама била потребна деценија да БДП достигне предтранзициони ниво. Истина, земље у транзицији Централне и Источне Европе (ЦИЕ) су оствариле значајан напредак, али у различитим групама, у погледу раста пер capita дохотка. Напредније од ових земаља: Чешка Република, Естонија, Мађарска, Пољска и Словенија сада

сустижу бројне економске показатеље ранијих чланица ЕУ. Остале земље (ЦИЕ): Бугарска, Летонија, Литванија и Румунија заостају са пер capita дохотком који је мањи од пер capita дохотка најсиромашније чланице ЕУ из 2000. године (Грчке). У другој фази транзиције постранзиционе земље (ЦИЕ) повећале су БДП у просеку од 40%. У том периоду индустријска производња у Србији је пала 3,5%, а пољопривредна производња за 8%. Ако се томе додају и други неповољни показатељи као што је висок спољни дуг, и фискални дефицит изнад 3% БДП, што се према стандарду сматра горњом границом, извесно је да досадашњи модел привредног раста и развоја Србије није одржив и мора се темељно мењати.

СРБИЈИ ЈЕ ПОТРЕБНА СТРАТЕГИЈА ИЗВОЗНО ОРИЈЕНТИСАНОГ РАСТА И РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ

Приводећи крају расправу на ову тему отвара се питање: коју стратегију сарадње развијати с иностранством у циљу унапређења извоза [Porter 1980: 98]? Истина, сви релевантни субјекти у Србији од креатора економске политике до запослених јединствени су у одговору: да је то стратегија извозно оријентисаног раста и развоја привреде Србије. Међутим, у овом, на први поглед, једноставном одговору крије се низ непознаница. Доказа за то има на претек. Чак ни у теорији и пракси из области међународне трговине нема општеприхваћеног става на тему [Бјелић 2011: 500]: која од стратегија је најефикаснија и најефективнија у условима интернационализације и глобализације пословања? Како се међународна трговина развијала теоретичари-практичари су покушавали да одговоре на питања: Зашто земље међусобно тргују? Шта земље треба да производе, а шта да увозе? Шта извозити и по којој цени извозити? Који су ефекти од извоза и како се они дистрибуирају? Кроз које облике сарадње треба извозити-увозити? Како извршити избор најповољније стратегијске опције и позиционирати се на глобалном тржишту? У тражењу одговора на постављена питања настајала су одговарајућа мишљења, схватања која су „прерасла“ у научне школе (правце). Хронолошки посматрано, школе међународне трговине су се развијале у складу са развојем трговине и на теоријским претпоставкама, које су се временом мењале. Оне су прошле пут од класичних схватања међународне трговине до савремених теорија међународне трговине. Не упуштајући се овом приликом у дубље анализе ових теорија, констатуваћемо да нема универзалног „рецепта“ који ће све националне привреде инструментализовати у оквиру стратегије позиционирања на глобалном тржишту.

Међутим, с друге стране, отвара се питање: који су пожељни облици сарадње Србије с иностранством у циљу препознатљивијег позиционирања? Пре одговора на ово питање треба истаћи да су носиоци извоза у Србији успешно приватизована предузећа и вишкови пољопривредних производа. Статистички посматрано то је свега 40 предузећа извозно оријентисаних.

Повећање извоза у наредном периоду могуће је остварити под следећим претпоставкама: а) ако Србија привуче СДИ у извозно оријентисани про-

изводни сектор, б) пожељно је да то буду greenfield i brownfield инвестиције, [Mencinger 2003: 493] ц) у структури извоза треба повећати удео размењивих производа, д) ако у структури извоза порасте удео производа средњих технологија, уз смањење удела производа базираних на ресурсима, д) ако привучемо СДИ транснационалних компанија које ће купити неприватизована велика производна предузећа (нпр: ФАП, МИН, ЕИ, ИМР, ИМТ, Вискозу, Прву петолетку итд.). При томе треба се подсетити да је у досадашњем периоду прилив СДИ био мотивисан приватизацијом локалних монопола у области: а) банкарског сектора, б) дуванске индустрије, ц) индустрије грађевинског материјала (првенствено цемента), д) енергената, е) црне и обојене металургије (гвожђа, челика и обојених метала) и ф) индустрије пића.

Извозно оријентисаном расту и развоју Србије допринео би и „реинжење-ринг“ законско-правне регулативе чиме би се променила негативна слика о нама као држави са прегломазним и „громим“ државним апаратом. Подсетимо се Извештаја о глобалној конкурентности и позиционираности националних привреда, који нас „опомиње“ шта треба побољшати. Првенствено имамо у виду: 1 креирање концепта модерне државе, 2. елиминисање административних баријера започето тзв. „гиљотином“ прописа, 3. јачање промоционо-комуникационог микса Србије у регионалним економским и глобалним интеграцијама, 4. увођење пореских олакшица за привлачење СДИ, 5. развој Србије сходно агенди „Информационо-Дигитално друштво“, 6. развој телекомуникационе инфраструктуре, 7. реформа свих нивоа образовања, 8. развој демократског друштва и јачање политичких и пословних веза са земљама из регионалних економских интеграција и света.

У заокруживању одговора на питање: који су пожељни облици сарадње Србије са иностранством у циљу препознатљивијег позиционирања? Даћемо неколико предлога. Традиционалне облике сарадње попут извоза и увоза треба подићи на виши ниво стратешког партнерстаа, као што су: а.) интернационализација пословања по систему СДИ, 2) развој и примена франшизинга [Ђузовић, Соколов Младеновић 2013], 3) стратегијске алијансе [Porter и Fuller 1986: 26], 4) мрежна предузећа, 5) развој кластера, 6) аквизиције и мерџери, 7) сарадња по пројектном моделу, 8) портфолио диверсификација, 9) развој друштвено одговорног пословања [Кантино 2007: 108] и 9) лизинг и извозни факторинг. При томе, не треба заборавити да сваки од наведених облика сарадње захтева: организационо, маркетиншко, менаџерско, техничко-технолошко, иновационо и информационо реструктурирање привреде Србије.

Отворено остаје питање колико ће у томе успети креатори економске политике и маркетинг-менаџмент, ако имамо у виду да је је глобална финансијска и економска криза разоткрила неодрживост досадашњег модела економског раста и развоја Србије. Економски раст и развој Србије додатно усложњава „преливена“ глобална криза у Европи. Томе треба додати и структурну неусклађеност наше привреде. Остаје да се види око ког модела раста и развоја привреде Србије ће постићи консензус: креатори економске политике, научно-стручна јавност и политичка елита.

ЗАКЉУЧАК

Привреда Србије какаву је данас видимо изграђивала је своју физиономију на бази „владајућег“ друштвено-економског система. Хронолошки посматрано реч је о различитим економским парадигмама, својеврсној „експерименталној“ вежби: етатистичке-договорне-транзиционе-тржишне економије. Свака од ових фаза уткала је неку нит у пословне перформансе и конкурентску (не) препознатљивост привреде Србије у регионалним и глобалним економским интеграцијама. Привреда Србије је прошла и још пролази трновит пут у изграђивању својих пословних перформанси. На жалост, емпиријско-статистички подаци говоре да се Србија данас суочава с дубоком кризом. Да ли је криза последица владавине неолибералне парадигме, с једне стране, или (не)домаћинског понашања стејкхолдера: власника, менаџера, запослених, пословних партнера и друштва у целини, с друге стране? Отворили смо и питање могуће стратегије развоја привреде Србије. Почасно место у превазилажењу кризе у Србији припало је стратегији извозно оријентисане привреде. С ослонцем на савремену теорију и прогресивну праксу као могуће облике сарадње Србије, с иностранством, маркирали смо више нивое стратешког партнерства, као што су: 1. интернационализација пословања по систему СДИ, 2. развој и примена франшизинга, 3. стратегијске алијансе, 4. мрежна предузећа, 5. развој кластера, 6. аквизиције и мерџери, 7. сарадња по пројектном моделу, 8. портфолио диверсификација и 9. лизинг и извозни факторинг. При томе не треба заборавити да сваки од наведених облика сарадње захтева: организационо, маркетиншко, менаџерско, техничко-технолошко и иновационо реструктурирање. Паралелно с развојем виших облика сарадње Србије с иностранством, мишљења смо да треба развијати модел друштвено одговорне државе. При томе, првенствено имамо у виду: 1. креирање концепта модерне државе, 2. елиминисање административних баријера започето тзв. „гиљотином“ прописа, 3. јачање промоционо-комуникационог микса Србије у регионалним економским и глобалним интеграцијама, 4. увођење пореских олакшица за привлачење СДИ, 5. развој Србије сходно агенди „Информационо-Дигитално друштво“, 6. развој телекомуникационе инфраструктуре, 7. реформа свих нивоа образовања, 8. развој демократског друштва и јачање политичких и пословних веза са земљама из регионалних економских интеграција и света.

У завршници рада осврнули смо се и на најновије мере Владе Србије. Мишљења смо да мере Владе Србије за смањење буџетског дефицита, представљају изнуђени-у овом тренутку, једини могући, потез за спас Србије од банкротства. Реч је о „интервентном“ програму који није стратегијски садржајно осмишљен. С друге стране, и поред тога што неки аналитичари покушавају да статистичко-математички моделирају користи-трошкове донетих мера, озбиљнија економска објективизација још увек не постоји. Истина, руководећи се Самјуелсоновом сентенцом: „да вага економисте није прецизна као вага хемичара“ то је и разумљиво што су користи-трошкови овог програма још увек непознаница. Посматране у склопу друштвено-економских перформанси и конкурентске

препознатљивости привреде Србије, мере Владе Србије су мере о преживљавању, а не о развојном концепту привреде. Доказа за то има више. Кључни је тај што аналогно природној законитости: да нема здравог организма, ако нема здраве ћелије, тај принцип важи и за привреду. Без здравог пословног система „основне ћелије“ нема, конкурентски препознатљивог и одрживог раста и развоја привреде. Сликовито речено као што оптималан број „црвених крвних зрнаца“, чини човека пунокрвним, тако и здрава привреда има за резултат здрав финансијски и буџетски систем. Очито је, да се Србија суочава са двоструком анемијом. С једне стране, је структурна анемија, и глобална економска и финансијска анемија, с друге стране. Усвојени програм мера Владе представља својеврсни „бајпас“ и прву помоћ у збрињавању српске привреде која се налази у стању шока. Сликовито, речено медицинским речником, не сме нас заварати то што наша привреда, с времена на време „отвори очи“. То није знак оздрављења већ „вапај“ и „уздисај“ за свежим кисеоником. Та „боца с кисеоником“ је привремена терапија, с намером да се одрже витални органи пацијента у животу. Након тога долази терапија „конзилијум тима“ са свим оним „лековима“ о којима је било речи у овом тексту (извозно оријентисаном расту и развоју Србије).

Без обзира на дубину кризе, Србија не сме да „падне“ у стање апатије-меланхолије и да спас од банкрота препусти „политикантима“ већ компетентној научно-стручној елити. Србија има, колико нам је познато, 16 универзитета, ето довољно ресурса да се креира препознатљив истраживачки тим. Уколико се догоди супротно, да креатори и предстојеће извозно оријентисане стратегије развоја Србије буду и даље „политиканти“ и њихови „помагачи“ онда ће и ова стратегија развоја пагити од маркетинг миопије (кратковидости-слепила).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бјелић, Предраг. *Међународна џировина*. Београд: Економски факултет, 2011.
- Група аутора. *Нацрт стратегије реиндустријализације Србије*. <www.sanu.ac.rs/Projekti/Skupovi2013/Reind.pdf>. 1.11.2013.
- Ђурићин, Драган. Interview with Đurićin, D. Kopaonik business forum, *Tanjug*, 06.03.2012.
- Кантино, Валтер. *Корпоративно управљање, мерење перформанси и нормативана усалашеност система контроле*. Београд: Дата Статус, 2007.
- Ђузовић, Сретен, Соколов Младеновић, Светлана. Франшизинг-Иновациони модел предузетништва. *III Међународна конференција „Криза и иновације кроз џризм у предузетништва“*, Подгорица, 2013.
- Штиглиц, Џозеф. *Противуречности глобализације*, Београд: Економски факултет, 2005.
- Blakely, Edward & BRADSHAW, Tomas. *Planning Local Economic Development-Theory and Practice*. California: Sage Publications Inc., 2006.
- Cohn, Theodore. *Global Political Economy: Theory and Practice*, New York: Pearson, 2010.
- Global Competitiveness Report. *World Economic Forum*, 2013.
- Група аутора. *Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020*. Београд: USAID-SEGA, 2011.

- Menciger, Joze. Does Foreign Direct Investment Always Enhance Economic Growth? *Kylos*, 56(4), 2003.
- Pike, Andry; Rodrigues-Pose, Andres & Tomaney, John. *Local and Regional Development*. New York: Routledge, 2006. U: Molnar, Dejan. *Lokalni ekonomski razvoj (teorija, analiza, praksa)*. Zrenjanin: Asocijacija novinara Banata "Banat-info" NIP Zrenjanin, 2011.
- Porter, Michael & Fuller, Smith. *Competition in Global Industries*. Boston: Harvard Business School Press, 1996.
- Porter, Michael. The Five Competitive Forces Shape Strategy. *Harvard Review*, January, 1990, p. 88-91.
- Reinert, Eric S. *Globalna ekonomija (kako su bogati postali bogati i zašto siromašni postaju siromašniji)*. Beograd: Čigoja, 2006.
- Republika Srbija: Republički zavod za statistiku. *Saopštenje br.187-LXIII (statistika spoljne trgovine)*, Beograd: RZS, 2013.
- Tomos, George. *Strategic Management*. New York: Prentice-Hall, 1997.
- World Development Indicators. *World Bank*. 2012.

STRATEGY OF AN EXPORT-ORIENTED ECONOMY – A PRECONDITION FOR
OVERCOMING THE CRISIS IN SERBIA

SRETEN ĆUZOVIC

University of Niš, Faculty of Economics

Trg Kralja Aleksandra 11, Niš, Serbia

otilovic@gmail.com

SUMMARY: The Republic of Serbia is facing a double crisis, which some economists call the "double bottom" crisis. It is a structural crisis of the country, on the one hand, assisted by financial global economic crisis, on the other. The purpose of this paper is, by using theoretical and empirical data, to obtain answers to the following questions: 1) where does Serbia actually want to go, and 2) with what, when it comes to regional and global economic integration. Developing the theme, we started from the assumption that the country needs a strategy of export-oriented growth and economic development. In the process of completing the answer to the question: what are desirable forms of Serbia's foreign cooperation with the goal of more recognizable positioning, several suggestions are offered. Traditional forms of cooperation, such as exports and imports, should be raised to a higher level of strategic partnership, such as: 1) internationalization of business in accordance with the FDI system, 2) development and application of franchising, 3) strategic alliances, 4) network companies, 5) development of clusters, 6) acquisitions and mergers, 7) cooperation according to the project model, 8) portfolio diversification and 9) leasing and export factoring. An added contribution to export-oriented growth and development of Serbia would also come through a "re-engineering" of the statutory and legal framework which would change the negative image of Serbia as a state with an overly cumbersome and "sluggish" state apparatus.

KEYWORDS: Serbia, economy, strategy, and export-oriented growth and development

ПЕРСПЕКТИВЕ СРПСКОГ СПОРТА

МИЛАН ТОМИЋ

Висока школа за пројектни менаџмент, Боже Јанковића 8, Београд, Србија

miltomic@yahoo.com

САЖЕТАК: Аутор сматра да је Србији неопходно стварање новог, модернијег, одрживог, система спорта. Приватизација у спорту сама по себи неће донети системска решења јер ће обухватити само око пет одсто спортских организација. Комерцијални и приватни сектор у спорту није ограничен на искључивост власништва приватних лица и компанија, већ је усмерен и на институт чланства, као рудиментарног власника спортских организација, о чему говоре многобројни примери из европске праксе. У том контексту поставља се питање како реформисати остале спортске организације, које чине 95 одсто спортског амбијента у Србији. Предлаже се нова подела на три институционална оквира спорта, интегрисана у јединствени спортски систем, у коме ће наћи место јавни сектор спорта, комерцијални сектор и сектор слободног удруживања, који би сваки на свој начин деловали у оквирима непрофитног и профитног модела пословања. Искуства других земаља у том смислу су драгоцене. Финансирање спорта претпоставља развијено тржиште капитала, а с тим у вези и тржиште спортског капитала, тржиште спонзора, донатора, контрибутора и других дародаваца, што у српским околностима недостаје.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: систем спорта, приватизација у спорту, институционални оквир спорта, финансирање у спорту

Српски спорт и физичко (спортско) вежбање народа¹ налази се на странпутици с претњом потпуног девастирања. Привидна егзистенција с повременим међународним успесима и узлетима у врхунском спорту пре ће бити потврђивање тог тренда неголи знак његовог опоравка и исправног стратегијског пута у будућност. То значи, да су ти повремени успони и узлети више рефлексија старог, социјалистичког система, као и емотивног појединачног утицаја и ентузијазма спортских актера, а мање је то израз и последица одговарајућег система спорта примереног новом времену. Међутим, искључиво на емоцијама и ентузијазму, не може се градити спортски систем. Више нико не сумња да ће наставак оваквих политичких, социјалних а пре свега економских прилика као и све приметнијег опадања спортског ентузијазма, довести до потпуног слома физичког вежбања и бављења спортом у Србији.

1 Физичко или спортско вежбање народа је још увек нерешено појмовно и термилошко питање науке и струке у овој области.

У том смислу могу се идентификовати разни непосредни разлози таквог стања, али „разлог пре свих разлога“ лежи у дефинитивном губитку идеолошких и мисијских компоненти, које спорт и физичко вежбање чине људским и светским феноменом и потребом, као основног полазишта у одређивању улоге, циљева и стратегија српског спорта. Дакако, овај претходни поменути разлог је узрочник и свих других негативних полазишта у дефинисању стања спорта и физичког вежбања, укратко изреченог на почетку овог рада. Односно, тај разлог представља и кочницу стварања одговарајуће националне стратегије развоја у овој области људског и друштвеног деловања и потреба народа. Последица одсуства смислене и одрживе мисије, духа и идеала српског спорта и физичког вежбања народа има реперкусије и у оним областима које се у јавности најчешће помињу као актуелне. Пре свега то се односи на стање нације у здравственом и физичком статусу сваког појединачног грађанина, на непостојање стратегије развоја спорта и физичког вежбања народа, укључујући такмичарски спорт (комерцијални и некомерцијални), школски и студентски спорт и „спорт за све“, али и на решавања системске материјалне и финансијске егзистенције организација у овој области друштвеног и економског система, затим и на поимање спортских вредности две сукобљене цивилизације истока и запада, на утврђивање институционалног оквира организација, на отварање капија јавних спортских објеката за народ и спортске организације, као и на популарне теме везане за приватизацију, односно дефинисање власништва у спорту.

Све указује да се, поред недостатка идеолошких и мисијских компоненти, основни проблем српског спорта налази у кризи управљања организацијама спорта, најшире посматраних, као и у кризи управљања спортским догађајима, спортским објектима, акцијама, кампањама, финансијским активностима, али и у управљању тренинзима и припремању спортиста. Једном речју основни, али не и једини проблем, српског спорта је – менаџментски проблем. Управљање у спорту подразумева управљање у свим нерешеним питањима, наведених у уводном делу.

Свако изоловано решавање једног од наведених проблема води спорт у нове странпутице, а без укључивања и других наведених питања, не може да доведе до позитивног исхода у реализацији пројекта стварања целовитог спортског система у Србији. Само системско и свеобухватно решавање ових проблема у стварању новог и модерног спортског система, прилагођеног потребама народа може овај подухват да доведе до успеха.

Идеолошки аспекти овог проблема (мисија, дух и идеали) тичу се претеране комерцијализације тамо где се она може применити и где се она не може и не треба применити; даље, тичу се сурогата савременог спорта оличених у допингу, насиљу и криминализацији, глобализацији светског спорта, недостатку ефикасних и ефективних институционалних оквира организација у спорту, стратегији адекватног власништва у спорту и др. Та су питања назначена као претходна питања и захтевају посебно (социолошко, психолошко, педагошко, политичко и економско) теоријско проучавање као и нова научна истраживања [Томић 2014].

Покушаји на плану пројектовања новог, модернијег, целисходнијег и ефикаснијег система спорта и физичког (спортског) вежбања народа у последњој де-

ценији, од тзв. демократских промена, које је иницирала држава, односно Министарство омладине и спорта досад су остали без ефекта. Најпре је крајем прве деценије 21. века донета „Национална стратегија спорта“ која је доживела неуспех. Закон о спорту није примењен без обзира што има приличних мањкавости. Данас постоји активност на плану доношења нове стратегије од стране надлежног министарства, али и она у радној верзији болује од исте бољке – пренаглашености општих места и одсуства конкретних системских мера и решења.

ПОТРАГА ЗА ВЛАСНИШТВОМ

У спортским круговима и већем делу спортске и најшире јавности, кружи крилатица да ће оздрављење и дефинисање српског спорта на модеран начин доћи само уколико се спортским организацијама (мисли се пре свега на такмичарски спорт) пронађе приватни власник и онда када спортске организације постану привредна друштва. У последње време снажно је изражена активност на том плану, о чему потврђују и изјаве челника Министарства за спорт и омладину Србије. Добро је да се мисли о различитим моделима приватизације и различитим моделима трансформације клубова (први пут се употребљава и овај појам), што је добро, али није добро што ће носилац тог посла бити Министарство економије и оно ће у том контексту дати последњу реч [Интервју Вање Удовичића 1. 8. 2014].

То указује да ће слободно стварање институционалних оквира спортских организација бити замењено схватањем да су клубови уствари привредна друштва, што директно указује на промену идеолошке и мисијске компоненте спорта.

Прво, проблеми везани за проналажење приватних власника, односно приватизације у спорту, који се иначе коментаришу с највиших државних места, неће сами по себи решити проналажење одговарајућег и ефикасног система у спорту. Најпре због тога што клубови који би евентуално могли да буду приватизовани чине мање од пет одсто укупног броја спортских организација у Србији (укупан број: око 8.000). То значи да је стварање система спорта у Србији на основу приватизације, на пример, Црвене звезде и Партизана бесмислен посао. Основно питање гласи: Шта са осталих 95% спорта у Србији? Постоји ли идеја како да се проблеми у том, можда најважнијем, делу српског спорта реше? Нико и никада није ни покушао да их реши.

Друго, приватизација у спорту мора бити примамљива за приватне инвеститоре и будуће купце спортских клубова. Основни разлози приватизације налазе се у ефикаснијем управљању клубова и остваривању профита улагача капитала. Да није тако зашто би се иначе улазило у промену власништва. У садашњим условима за тако радикалне подухвате не постоје основни економски услови за опстанак приватних комерцијалних и професионалних клубова. Два, овде истакнута питања нису решена ни приватизацијом у привреди, па је илузорно очекивати да ће она бити решена у спорту.

Треће, у овим економским условима српске привреде, која је у колапсу, не постоји готово никаква примамљивост за приватне инвеститоре, јер читав је

спектар негативних показатеља, који иначе директно утичу на профитабилност клубова. Ти показатељи се односе на: а) недовољно развијеног тржишта капитала (оно постоји само у траговима), а с тим у вези и тржишта спортског капитала, б) непостајање тржишта оглашивача, спонзора, донатора, контрибутора и других дародаваца, в) непостојања утемељених телевизијских права и озбиљне конкуренције у сектору ТВ медија, а нарочито због ниског квалитета домаћих такмичења и незаинтересованости најшире јавности за таква спортска надметања, г) непостојање тржишта у продаји улазница, као услова свих маркетиншких услова, а нарочито због слабог квалитета спорта на домаћој сцени и растућег насиља на спортским теренима [Томић 2007], д) апсолутно неразвијеног спортског клупског маркетинга, због веома слабо развијене спортске и клупске маркетиншке и комерцијалне препознатљивости, који би требало да буду распрострањени у најширем спортском тржишту [Томић 2001]. Приватизација у спорту неће се обавити по економским критеријумима већ по критеријумима „заљубљености“ појединих приватника у спорт и поједине клубове.

Четврто, спортски клубови који ће после приватизације бити у профитном сектору привређивања нужно су ослоњени на напред поменуте економске показатеље. Без њих нема одрживости приватног профитног сектора у спорту. Светска пракса то недвосмислено показује. Чак и у економски развијеним земљама данас је то горући проблем. Половина фудбалских клубова енглеске Премијер лиге је у перманентним губицима, Италијанска лига је у колапсу, само четири клуба шпанске Примере има профит. Још је израженији такав тренд у осталим спортовима (кошарка, рукомет, одбојка). Француска и Немачка лига у фудбалу показују бољу виталност, јер њихово системско решење подразумева слободну комбинацију власништва (чланство и приватни капитал), с тим што је деоба профита кроз дивиденде ограничена само на приватни капитал, и то у одређеној номиналној вредности. Евентуални остатак профита је нови пословни и спортски капитал, који може служити и за увећање вредности клубова. Ограничења деобе профита кроз дивиденде постоји и у Енглеској, бастиону приватног сектора у спорту, а посебно у фудбалу и рагбију².

Пето, код нас је компликован правни процес приватизације спортских клубова, између осталог што су клубови формално још удружења грађана (непрофитни сектор), а има и оних клубова чији је рудиментарни власник – чланство (без права на евентуалне дивиденде) [Одговор ФК Црвена звезда Министарству омладине и спорта б. 7. 2014], што значи да су они већ – приватни! За промену приватног власника потребна је сагласност Скупштине клуба, која представља чланство. А, чланство без клупског „референдума“ то највероватније неће прихватити. Отпор чак и у земљама где већ постоје приватни власници, већ постоје. Пример је Манчестер Јунајтед, где је чланство било апсолутно против продаје клуба великим акционарима (Глејзеру).

Нико не спори неопходност уласка приватног свежег капитала у спорт, али светска пракса код приватних, комерцијалних клубова профитног сектора

2 У Енглеској постоји ограничење од 15 одсто деобе укупног профита кроз дивиденде.

указује на друге моменте, о чему се код нас упорно ћути, а српски званичници, и државни и спортски, би о томе морали нешто више знати. Најпре, о томе да постоје у свету различита, плуралистичка решења у вези с власништвом професионалних и комерцијалних клубова, која подразумевају могућност власништва чланства (Бајерн, Реал Мадрид, Реал Социједад, Барселона и други) и власништва приватних лица и компанија (Италија, део Шпаније, Енглеска, Холандија, Шкотска, Француска и др.).

Велики је интерес да у спорт уђе и праватни капитал у форми инвестиција у власништво, али такво власништво тражи сопствену гаранцију профитабилности, из које будући власник извлачи разлоге инвестирања. Гледајући светску праксу, инвеститори имају свој разлог, и он се не огледа, у највећој и примарној мери, у извлачењу профита на годишњем нивоу, јер би то угрозило одрживи развој клуба, већ су ти разлози садржани у могућности повећања вредности клуба, и то у купопродајним циклусима клупског капитала. На пример, Манчестер Јунајтед је тренутно у губицима, али вредност клуба је повећана скоро двоструко од периода преузимања клуба од стране последњег власника (2008. године) до данас³, што подразумева највећу могућу стопу профитабилности, која иначе не постоје у другим областима људске делатности.

КРИЗА УПРАВЉАЊА

За многе је дискутабилна, али економска категорија увећања вредности клуба (новостворена вредност) мери се на основу различитих економских параметара. Међутим, економски параметри посматрани кроз маркетинг позицију – оглашивачи, спонзори, клупска производња и продаја роба с клупским знамењима⁴, продаја улазница, ТВ права, раст прихода и друго, у директној су зависности од претходног и кључног догађаја – јачања спортског моментума, израженог у учесталости остваривања највиших спортских резултата у одређеној јединици времена (обично у пет последњих година) [Skully 1995]. Ако нема позитивног спортског моментума нема ни увећања поменутих економских параметара. Ефикасно остваривање позитивног односа спортског моментума и јачања економских параметара директно зависи од ефикасности клупског менаџмента, што значи да одрживост позиције клуба или чак његово постојање зависе од модела управљања. Отуда, у односу на модел власништва, менаџмент је значајнији сегмент проблема, јер се он мора применити у сваком облику власништва.

Таква констатација у вези с менаџментом управо је „најклизавији терен“ у српском спорту. Већ почетком 90-тих година прошлог века почео је да се урушава систем управљања у нашем спорту а тиме и систем спорта у целини. „Нови“

3 Куповна вредност клуба је била око 1,5 милијарде долара а данашња претпостављена продајна вредност је око 2,8 милијарде долара. Извор: Forbes.

4 Роналдова плаћена вредност (65 милиона евра) већ је покривена продајом његових дресова; у првом дану по потписивању уговора Хамеса Родригеза, Реал је продао 50.000 дресова с тенденцијом раста. Иначе дрес кошта 77 евра.

модел и принципи управљања, који су најављивани као модерни и ефикасни, у ствари, заснивали су се на искључивости интуитивног менаџмента, груписаног по олигархијском систему или аутократском управљању бирократа или појединих бизнисменима, који су спонзорство заменили за „власништво“ над клубовима. Институционални оквир организовања клубова остао је исти – клубови су и даље остајали удружења грађана у непрофитном сектору. Међутим, преко различитих финансијских трансакција, а посебно преко трансфера спортиста, новац се скретао с пута према клубу и завршавао на приватним рачунима [Томић 2001. и Томић 2007]. Управљачке рефлексije 90-тих година постоје и данас. „Нови“ модел није заживео, али још увек није пронађен „новији“. Основни принципи менаџмента, као научне дисциплине и практичне вештине, нису у довољној мери познати на нашим просторима, те се они рађају интуитивним, спонтаним али и хаотичним путем. Власници клубова, а има их не више од неколико десетина у српском спорту, а потом челници оних других, неприватних клубова, који су умислили да су и власници, сматрају да им је дато по сили „власништа“ да управљају свим процесима и функцијама унутар спортских организација, па и да, на пример, састављају тимове! Врло је занимљиво да се таква пракса и нормативно покрила. Начин управљања, представљен, на овај алегорични начин, регулисан је чак и клупским статутима. Отуда је најважније питања какав систем управљања ће се успоставити, него какав систем власништва може да се дефинише. Управљање клубовима, спортским објектима, управљање националним спортом, догађајима, акцијама, кампањама, управљање различитим спортским активностима, без обзира ког су нивоа, и ког су квалитета, постоји и мимо наше свести о томе. У том случају управљање може бити спонтано и интуитивно, може бити интересно, а може бити промишљено и засновано на знању и способностима менаџера, као „продужених руку“ власника. Ако менаџмент у спорту није добар и није заснован на теоријским његовим принципима и функцијама (предвиђање, планирање, организовање, развој људских ресурса, руковођење и контрола), онда ни власништво није добро, без обзира на којој форми почива [Томић 2007].

Одговор на питања кризе управљања налази се у систему образовања, обуке и јачања знања и способности управљачких структура у спорту, на свим нивоима. То, такође, подразумева да се и садашњи и будући власници образују у домену схватања принципа менаџмента и домену јачања управљачких вештина, ради лакшег садејства са структурама менаџмента.

СИСТЕМ ФИНАНСИРАЊА СПОРТСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА

Народу се „баца прашина у очи“ изјавама да држава више неће да финансира спортске организације (пре свега врхунских професионалних и комерцијалних клубова) и да се новац пореских обвезника неће употребљавати у те сврхе. Та идеја би несумњиво била исправна, да је у потпуности и тачна. Најпре, да кажемо, нешто, о овим изреченим, благо речено, нетачностима, јер указују на апсолутно непознавање спортских питања, код нас и у свету.

Питање учешћа државе у финансирању спортских организација (клубова) као и држаног интервенционизма у такмичарске клубове највишег ранга у Србији је предимензионирано. Директно учешће из државног буџета је спорадично и од случаја до случаја и не представља значајнију ставку у клупским буџетима. Држава финансира у одређеној мери спортске савезе и њихов међународни програм (не више од 20 одсто укупних средстава у буџетима савеза). Локална самоуправа финансира поједине клубове на локалном нивоу и то се може посматрати као њихов локални интерес. Таква пракса постоји у свим земљама света, па и у нашој, па стога и ово је доказ да се држава не може и не треба у потпуности тек тако извући из финансијског спортског система.

Питање које је везано за учешће државних, односно јавних компанија у спонзорисању врхунских клубова, путем оглашивачких уговора, тражи нужна објашњења. У највећој мери оглашавања од стране таквих компанија односи се на она привредна друштва која су већ у конкуренцији с другим фирмама (Пошта, Телеком МТС, Дунав осигурање и др.), па стога се тај чин мора посматрати кроз маркетиншку стратегију компанија и њихов интерес увећања сопственог тржишног учешћа. С друге стране, у последњих десетак година, нема забележеног улагања у спорт од оних компанија која зависе од државног буџета, што значи да се такав непостојећи „акт“ не може прогласити „завлачењем спортских руку у џепове пореских обвезника“. Сав одијум на клубове и државне компаније је због тога што држава „пере руке“ од финансирања клубова (што је добро), али то је, пре свега, маркетиншки и припремни потез за оно што следи – приватизација по сваку цену и пребацивање проблема на другог (читај на приватни капитал), па и по цену пропадања клубова (иначе су у великим дуговањима).

Конечно и онако слаба разуђеност различитих могућности прибављања финансијских средстава за несметано одвијање спортских активности, познатих из седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, је у данашње време уништена. Најпре се то види у одстрањивању спортских организација из домена „игара на срећу“. Тај модел, који је спасавао спорт из финансијске погибелји пресељен је у приватне руке, тако да од тог профитног колача спорт добија готово безначајна средства. Профит од „игара на срећу“ украден је спорту, зарад остваривања профита приватних компанија и приватних лица.

Пошто нема одговор на питање стварања система у спорту, држава се тог проблема решава на овај начин. То подразумева да истовремено не постоји подсистем у јединственом систему спорта а који је везан за финансирање спорта. Он се, на жалост, не може решити без претходног јачања тржишта капитала оглашивача, спонзора, ТВ права, донатора и других.

НОВА ПОДЕЛА ИНСТИТУЦИОНАЛНИХ ОКВИРА ОРГАНИЗОВАЊА

Ширина спортских активности и модела физичког/спортског вежбања народа захтева и ширину институционалног оквира организовања, давањем различитих могућности стварања организација и удруживања појединаца ради оства-

ривања својих потреба за спортом и спортским вежбањем, као и давања могућности да се приватни капитал у спорту оплоди, уколико је то у овим економским условима могуће. Европска пракса нам у том смислу показује каква ширина стварања институционалних оквира је могућа. Да би одговорили на ово веома важно питање најпре је потребно да објаснимо шта се мисли под институционалним оквиrom организовања спорта. Мисли се најпре на различите секторе спорта који покривају све врсте спортски делатности и на појединачни правни статус организација у различитим водовима спортске делатности и активности. То значи да се спорт посматра као систем с различитим подсистемима који га чине. У том контексту треба разматрати институционални оквир или статус спортских организација у савременом спорту, независно од тога под којим се називом води нека спортска организација. Пракса водећих и развијених земаља у свету указује на правилније поимање институционалног оквира организовања, и такав модел се показао веома успешним, јер се њиме постиже равнотежа а) комерцијалних интереса потенцијалних приватних инвестиционих иницијатива, б) државног/националног интереса у спорту и в) задовољења општих људских потреба, појединачна и група у једном друштву [Томић 2007]. У контексту теме која се образлаже потребно је истаћи да се сам спорт и спортско-физичко вежбање може делити на више начина. Пре свега спорт може бити такмичарски и нетакмичарски, комерцијални и некомерцијални, врхунски и неврхунски, профитни и непрофитни... зависно од тога из ког угла се посматра и анализира. Постоје и друге поделе, али свакој од ових подела иманентно је да се у сваком од институционалних оквира организовања оне међу собом преплићу. То значи да комерцијални спорт може бити нетакмичарски, или може бити неврхунски, о чему ћемо у даљем излагању о томе ближе и нешто дубље образлагати.

Имајући у виду претходне назнаке, праксу у свету и потребама нашег друштва, сматрамо да је подела институционалних оквира код нас могућа у следећем облику, разврставајући институционалне оквире на три статусна сектора спорта, у којима делују различите спортске организације и клубови, и то:

1. Јавни (друштвени) сектор
2. Комерцијални сектор
3. Сектор слободног удруживања

Јавни (друштвени) сектор обезбеђује права и друштвене привилегије свим грађанима, испуњавајући већину њихових основних потреба у спорту и спортском вежбању. Овај сектор се односи на национални, државни/регионални и локални ниво којим углавном управља држава преко влада одговарајућег нивоа. Такође, овај сектор покрива владине агенције које треба да се баве развојем спорта као целине, обезбеђењем дела финансирања других сектора спорта, давањем специјалистичке и друге подршке развоју елитних спортиста или, на пример, организовањем допинг контроле и спречавања насиља на спортским теренима. То се омогућава коришћењем јавних фондова и буџета, формираних средствима из пореза и приватних донација. Јавни сектор по свом основном опредељењу налази се углавном у непрофитној сфери људске делатности [Hoyle, Smith, Westerbeek and Nicholson 2006: 7–8].

У том смислу овај сектор, такође, треба да обезбеди одговарајуће и одређене објекте за индивидуално бављење спортским вежбањем у виду здравствено-рекреативног модела, још већим отварањем одређених објеката за грађанство, под некомерцијалним условима или с минималном партиципацијом. Истовремено под контролом јавног сектора би требало да се налази и стручна спортска и медицинска помоћ грађанству, опредељеном да се на различите начине баве спортско-физичким вежбањем. Држава је у обавези да обезбеди широке површине отвореног типа, за окупљање грађанства ради бављења спортско-физичким вежбањем⁵.

У овом сектору се налазе све владине и оне невладине институције и организације које стварају општи амбијент за бављењем спортом, као што су министарства, секретаријати, комитети, владине и невладине агенције и сличне организације, школски и студентски спорт у целини, као и покрет „спорт за све“⁶. Овај сектор је углавном некомерцијалног типа, или с ограниченим и правно регулисаним комерцијалним донетима.

Комерцијални сектор обезбеђује инвеститорима, власницима и држаоцима акција разуман и умерени повраћај инвестираног капитала који постоји у спортским организацијама. Такође, у комерцијалном сектору се распоређује добит, или његов један део, власницима и држаоцима акција, сразмерно њиховим улагањима. Овај сектор најчешће покрива професионални спорт који је такође и најчешће организован преко такмичења у професионалним спортским лигама. Комерцијални сектор најчешће је организован у форми профитних организација компанијског, односно корпоративног типа, као што је Манчестер Јунајтед и огромна већина енглеских клубова у прве четири професионалне фудбалске лиге. Овај статус имају и чланови пет највећих професионалних америчких лига у хокеју, кошарци, бејзболу и америчком фудбалу (soccer).

Постоје и друге комерцијалне спортске организације које учествују у професионалним спортским такмичењима, а да нису при том организоване у профитном сектору. То није парадокс већ поимање организовања институционалног сектора. Многе организације чији су власници њени чланови (а да при том не деле добит кроз дивиденде), и те како су у овом комерцијалном сектору. Таквих примера има много. Како би се спортске организације које се називају Бајерн, Барселона, Реал Мадрид, Реал Сосиедад и друге, могле сврстати другачије него у комерцијални сектор, без обзира на форму власништа. Многе од ових организација прометују више од једне милијарде евра годишње, при чему добит остаје у клубу и не дели се власницима-члановима. Пре би се могло рећи да ове организације имају власништво типично за непрофитни сектор (непрофитне организације са чланством). У том контексту овакве организације су више „непрофитне“ него што су профитне организације. При томе не треба мешати профитабилност с непрофитним сектором организовања. Непрофитни

5 У Европи постоје многобројни примери да се врхунски клубови у најпопуларнијим спортовима, с изразитим спортским резултатима, налазе у јавном сектору, чији су оснивачи и финансијери градови, региони, покрајине...

6 Школски и студентски спорт као и „спорт за све“ тражи посебну анализу. Пример врхунског организовања у овим видовима спортских активности је САД.

сектор не дели дивиденде из профита, али може пословати као профитни сектор и стварати добит. Један пример говори много, међу првих седам спортских клубова у свету, највиших економских вредности, налазе се три из овог типа организовања (европски фудбалски клубови Реал, Барселона и Бајерн) а четири из акционарског профитног система (Манчестер Јунајтед – европски фудбал и још четири америчка клуба бејзбола и америчког фудбала⁷).

Међутим, комерцијални спорт није само такмичарски, јер у овом сектору делују и оне организације, које дају комерцијалне услуге физичког и спортског вежбања (приватни спортски центри и објекти, спа и фитнес центри, различите школе спорта и др.).

Сектор слободної удруживања обезбеђује и снабдева услугама оне грађане који имају интерес да задовоље одговарајуће потребе у спорту. Организације у овом сектору могу бити такмичарског и нетакмичарског типа⁸. Најчешће су волонтерског карактера, с евентуалним професионалним менаџментом и стручним службама. Сектор слободног удруживања чини највећи број организација у спорту⁹. Грађани се обично удружују у организације, али има примера да могу бити и изван њих. Овај сектор развија спонзорске, донаторске и контрибуторске фондове, а неке од њих с уписном и месечном и/или годишњом чланарином, а развија и друге моделе прикупљања средстава за поуну буџета, преко сопствене маркетиншке активности. Понекад добијају позајмице и помоћ, као и зајмове државних и недржавних организација. Учествују на конкурсима које расписује држава, односно локална самоуправа за одговарајуће програме у спорту и физичкој култури и на тај начин финансирају спортске активности грађана. У овом сектору постоје чак и развијени спортски клубови с веома добрим спортским резултатима. Сектор слободног удруживања покрива различите спортске асоцијације националног и међународног типа које обезбеђују заједничка такмичења, усаглашавају правила за одговарајуће спортове, раде на равномерном развоју спорта на микро или макро плану. Овај сектор функционише на принципима непрофитних организација¹⁰.

Сва три сектора не делују изоловано један од другог. У многим случајевима постоји и преклапање. Француски клубови у фудбалској националној професионалној лиги представљају мешавину јавног (државног) и приватног власништва, с формом слободног удруживања. У драстичнијем облику може се показати за многе готово немогућ спој непрофитног и професионалног (комерцијалног) сектора на примеру Реала из Мадрида, о чему је већ било речи. Овај клуб је организован

7 Форбсова (Forbes) листа 2014: 1. ФК Реал Мадрид 3,44 милијарди долара (власници клупски чланови), 2. ФК Барселона 3,2 милијарде (клубски чланови), 3. ФК Манчестер јунајтед (породица Глејзер/Glazer), 4. Њујорк Јенкис 2,5 милијарди (породица Стејнбренаер/Steinbrenner), 5. Далас Каубојс 2,3 милијарде (Jerry Jones), 6. ЛА Доџерс 2 милијарде (Guggenheim Baseball), 7. Бајерн 1,85 (клубски чланови)

8 Такмичарски клубови у нижим лигама многих спортова представљају основу развоја такмичарског спорта.

9 Постоји истраживање у Европи од пре десетак година које показује да је више од 95% организација у овом сектору.

10 Код нас не постоји закон о непрофитном сектору или закон о фондовима и фондацијама. На основу закона о удружењима грађана делују организације у овом сектору.

на типичним основама непрофитног сектора јер су првобитни, рудиментарни „власници“ чланови клуба, без права на дивиденде. Међутим, овај се клуб веома добро сналази у водама комерцијалног сектора јер се такмичи у професионалној лиги, а остварује највећи обрт средстава на годишњем нивоу у светском спорту.

С друге стране, сектор слободног удруживања у спорту представља основно и једино извориште и регрутни центар за спортисте, тренере, менаџере и друге који настављају каријеру у комерцијалном сектору. Преко свог јавног сектора и држава је укључена у обезбеђивање финансијских средстава за делатности и програме организација у непрофитном сектору, затим за развој спорта у целини и елитних спортских програма, али и за делатности спортских организација у комерцијалном сектору, што се нама данас чини непојмљивим¹¹. Међутим, већина држава је професионалном спорту омогућила коришћење стадиона и других спортских објеката, на којима се држе спортска такмичења комерцијалног типа. Бајерн није сам саградио свој нови стадион, већ је то учинила покрајинска влада Баварске. Државе које воде рачуна о свом спорту створиле су законске основе за сектор слободног удруживања, као и комерцијалног сектора у спорту, те такве спортске организације могу да организују спортске догађаје и развијају спортски бизнис¹². Сектор слободног удруживања и јавни сектор може бити у приватном и државном власништву и увек је окренут цивилном друштву и задовољењу његових потреба, што значи да му је приоритет остваривање организационе и спортске мисије, а не профит. Комерцијални сектор излази на спортско тржиште и у њему тражи остваривање свог циља – профита. Углавном у њему делују организације приватног карактера, акционарског или чланског типа.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

У основи овог рада налази се идеја очувања и стварања одрживог развоја спорта и спортских организација. Пример приватизације привредних субјеката недвосмислено указује на опасност од гашења, пасивизовања и девастације приватизованих привредних друштава / предузећа, после примене униформног модела. Није циљ приватизација сама по себи, већ је идеја да приватизовани субјекти буду ефикаснији у остваривању својих пословних и спортских циљева као и у реализацији сопствене организацијске мисије. Та опасност вреба и у спортским организацијама.

Систем финансирања у оквиру глобалног спортског система на националном нивоу код нас има проблем позитивног и ефикаснијег решења, јер је уско везан с капацитетом државног буџета и буџета локалне самоуправе, и зависи од економске стабилности и снаге привређивања, у најширем смислу речи. Међузависност ових параметара је очигледна, а клупски капацитети и могућности

11 Многи амерички градови се утркују да буду домициле великих професионалних клубова у комерцијалном сектору, обезбеђујући им спортске објекте – стадионе, јер су у томе препознали свој друштвени и јавни интерес.

12 Види опширније у: [Томић 2006].

сопственог деловања на проналажењу и увећању финансијских средстава, из поменутих разлога, апсолутно су недовољни и ограничавајући.

Стварање новог типа институционалног оквира организовања је први корак ка појмовном и суштинском уређењу спортског система. Недвосмислено се у могућим активностима на решавању питања образовања новог система у спорту намеће и питање разрешење кризе управљања и начина на који се спорт и спортске организације воде. У том смислу модеран приступ подразумева одговарајуће образовање и способности менаџера, односно оних структура који ће представљати управљачки естаблишмент, а он по дефиницији не мора нужно бити власнички.

ЛИТЕРАТУРА

- Интервју Вање Удовичића, министра спорта и омладине, РТС, 1. 8. 2014.
- Одговор ФК Црвена звезда Министарству омладине и спорта, 16. 7. 2014, www.crvenazvezdafk.com
- Томић, Милан. *Маркејини у сјорџу*, Астимбо, Београд 2001.
- Томић, Милан. *Основи сјорџске орјанизације, менаџмент, сјрукџура, кулџура и админисјрација*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006.
- Томић, Милан. *Време краљице, усјони и љагови сјорџских идеала кроз исјорију*, Службени гласник, Београд 2014.
- Томич, Милан. *Значение образования спортивног рынка*, Индустрија фудбола, Москва 2007.
- Hoye, R., A. Smith, H. Westerbeek, and M. Nicholson. *Sport Management, principles and applications*, Elsevier Butterworth-Heinemann, Amsterdam 2006.
- Томић, Милан. *Sportski menadžment*, Data Status, Београд 2007.
- Skully, W. Gerard. *The market structure of sport*, The University Chicago Press, Chicago 1995.

THE PROSPECTS OF SERBIAN SPORTS

MILAN TOMIĆ

College of Project Management, Bože Jankovića 8, Belgrade, Serbia

miltomic@yahoo.com

SUMMARY: Serbia needs a new, more modern and sustainable sports system. By itself, privatization in sports will not bring systemic solutions, as it would cover only about 5% of sports organizations in the country. The commercial and private sector in sports does not only pertain to the institute of ownership on the part of private persons or companies, but also to the institute of membership as the rudimentary owner of sports organizations – as the many examples from European sports practice testify. In that context, the question is how to reform the remaining sports organizations, which make up 95% of the sports environment in Serbia. The author proposes a new division, into three institutional sports frameworks, integrated into a single sports system, encompassing the public sector, the commercial sector and the sector of free association – each of which would, in its own way, exist within the framework of non-profit and for-profit business models. The related experiences of other countries in that sense are of great value. Sport financing requires a developed capital market and, by extension, a sports capital market, and markets for sponsors, donors, contributors and other types of benefactors, all of which are currently lacking in Serbia.

KEY WORDS: sports system, privatization in sports, institutional framework for sports, sports financing

СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА ЕНЕРГЕТИКЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ДО 2015. ГОДИНЕ (ИЗВОД*)

САВЕЗ МАШИНСКИХ И ЕЛЕКТРОТЕХНИЧКИХ ИНЖЕЊЕРА СРБИЈЕ (СМЕИТС)

<http://www.smeits.rs/include/data/docs0066.doc>

[...]

1.3. ЕНЕРГЕТСКИ РЕСУРСИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Обим и структура енергетских резерви и ресурса Србије веома су неповољни. Резерве квалитетних енергената, као што су нафта и гас симболичне су и чине мање од 1% у укупним билансним резервама Србије, док преосталих 99% енергетских резерви чине разне врсте угља, у коме доминира нискоквалитетни лигнит, с учешћем од преко 92% у укупним билансним резервама. Ово се посебно односи на лигнит који се експлоатише у рудницима с површинском експлоатацијом, који с укупним експлоатационим резервама од око 13.350 милиона тона, представља најзначајнији домаћи енергетски ресурс Републике Србије. Географски посматрано, у Колубарском басену налази се 14%, у Костолачком 3,3%, док Сјенички и Ковински басен садрже само 2,7% ових резерви. Убедљиво највећи део резерви лигнита у Републици Србији (преко 76%) налази се у Косовско-метохијском басену. Овакав износ билансних резерви и много повољнији однос откривке и угља, него у другим басенима, дугорочно посматрано чине Косовско-метохијски басен најважнијим енергетским потенцијалом Републике Србије у наредном периоду.

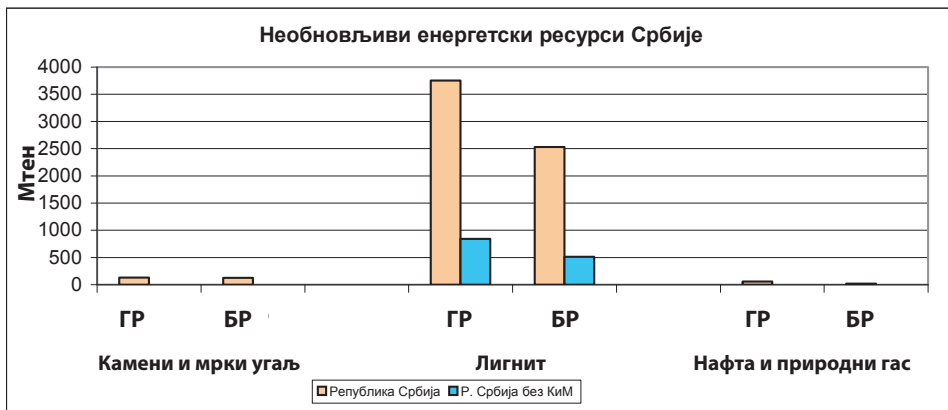
Диспропорције између геолошких и експлоатационих резерви угља, нафте и природног гаса, приказане у Табели 1.4. и илустроване на слици *Неодновљиви*

* Из: *Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2015. године* (Предлог), Министарство рударства и енергетике владе Републике Србије, Београд, децембар 2004. године.
ТАНЈУГ 3. 1. 2014: Влада Србије усвојила је данас Предлог стратегије развоја енергетике до 2025. године, с пројекцијама до 2030. године, којом се предвиђа повећање производње електричне енергије из обновљивих извора. Том стратегијом се предвиђа такође смањење емисије гасова и повећање енергетске ефикасности. Како је саопштено из Владе, стратегија одређује дугорочне циљеве за развој производних капацитета земље који су у функцији сигурности снабдевања и заштите животне средине, као и развој преносног, транспортног и дистрибутивног система и тржишта електричне енергије и природног гаса.

енергетски ресурси Србије (у мил. тона еквивалентне нафте) указују на могуће неизвесности у располагању овим резервама у наредном периоду.

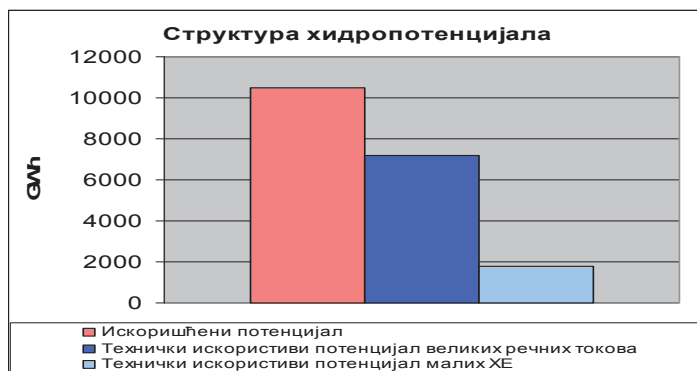
Табела 1.4. Укупне резерве фосилних јорива у Србији

Енергетски ресурс	Експлоатационе резерве (Мтен)	Геолошке резерве (Мтен)
Лигнит (површинска експлоатација)	2616	3753
Камени и мрки угаљ (подземна експлоатација)	125	130
Нафта и природни гас	20	60

Најзначајнији обновљиви енергетски ресурс Србије је хидропотенцијал (око 17.000 GWh), од чега је до данас искоришћено око 10.000 GWh, тако да укупан преостали, технички искористив, хидроенергетски потенцијал у Србији износи око 7000 GWh, што представља око 8,6% потрошње финалне енергије у 2003. години. Овај потенцијал налази се највећим делом на сливу Мораве (2.300 GWh), затим на Дрини и Лиму (1.900 GWh) и Дунаву (1.000 GWh), за градњу појединачних објеката снаге веће од 10 MW и годишњом производњом од око 5.200 GWh. На око 900 потенцијалних локација на рекама Србије, укључујући и мале реке, утврђене су могућности изградње малих хидроелектрана (до 10 MW), с могућом производњом од око 1.800 GWh/годишње. При утврђивању могућности за искоришћење највећег дела преосталог техничког хидропотенцијала, треба имати у виду пресудан утицај неенергетских критеријума који су везани за вишенаменско коришћење вода и политичке договоре о подели хидропотенцијала са суседним државама.

На слици је приказана структура хидропотенцијала Србије са које се види, да од преосталог технички искористивог хидропотенцијала, преко 25% се односи на потенцијал за мале хидроелектране (снаге до 10 MW).

У оквиру нове категорије **Обновљиви извори енергије**, у које спадају биомаса, хидропотенцијали малих водних токова (с објектима до 10 MW), геотермална енергија и енергије ветра и сунчевог зрачења, треба истаћи да у Србији постоје посебне погодности и потребе за њихово организовано коришћење у тзв. децентрализованој производњи топлотне (сагоревањем биомасе и „сакупљањем“ сунчевог зрачења) и електричне енергије (изградњом мини хидроелектрана, снаге до 10 MW и ветрогенератора, снаге до 1 MW), за задовољење потреба локалних потрошача као и испоруке вишкова електричне енергије локалној мрежи у оквиру електроенергетског система Србије.

Енергетски потенцијал наведених обновљивих извора енергије у Србији веома је значајан и износи преко 3 Мтен годишње (с потенцијалом малих хидроелектрана, од око 0,4 Мтен). Око 80% укупног потенцијала налази се у искоришћењу биомасе, од чега око 1 Мтен чини потенцијал дрвне биомасе (сеча дрвета и отпади дрвне масе при њеној примарној и/или индустријској преради), а више од 1,5 Мтен чини пољопривредна биомаса (остаци пољопривредних и ратарских култура, укључујући и течни стајњак). Енергетски потенцијал постојећих геотермалних извора у Србији, износи близу 0,2 Мтен на територији Војводине, Посавине, Мачве, Подунавља и ширег подручја централне Србије као и у постојећим бањама.

Несистематичност у истражним и припремним радовима за коришћење геотермалних извора и одсуство подстицаја за организовано коришћење овог извора енергије основни су разлог симболичног искоришћења енергије топле воде из стотинак постојећих бушотина, релативно ниске температуре (ретко преко 60°C), топлотне снаге испод 160 MJ/s, иако досадашња истраживања указују да је стварни потенцијал геотермалних извора бар пет пута већи од оствареног. Иако је на већини територије Србије број сунчаних дана знатно већи него у многим европским земљама (преко 2.000 часова), због високих трошкова пријемника сунчевог зрачења топлоте и пратеће опреме, интензивније коришћење овог и других обновљивих извора енергије зависиће превасходно од друштвеног подстицаја за заснивање и спровођење националног Програма обновљивих извора енергије.

У оквиру валоризације енергетских ресурса Србије две сировине нису билансиране. Прве су нуклеарне, због недовољних геолошких проспекција терена, а друге су минералне сировине уљаних шкриљаца, због економски неизвесних и еколошки неприхватљивих технологија екстракције керогена. Ограничене резерве примарне енергије, налажу потребу израде Плана геолошких истраживања нових резерви фосилних горива и верификацију обављених истраживања.

[...]

1. Програм за рационалну употребу енергије и повећање енергетске ефикасности на нивоу целине енергетског система Србије (енергетски производни сектори и сектори потрошње енергије). За сваки сектор потрошње енергије треба сачинити Програм с проценом одговарајућих потенцијала за остварење енергетских уштеда (технички, економски и тржишни потенцијал), описом мера за њихово остварење (организационо-оперативне и техничко-технолошке) са циљно дефинисаним „метама“ за остварење енергетских уштеда, одређивањем листе приоритета, по критеријуму: улагања/добит, односно по времену повраћаја уложених средстава. Осим нивоа улагања, сваку од предложених мера треба валоризовати према ефектима на: повећање енергетске ефикасности, економске ефективности, у смислу смањењења енергетског интензитета (у случају производних активности и утицај на конкурентност наше индустрије), укључујући ефекте на животну средину, породични буџет и др. Наведени ефекти, квантитативно исказани, представљаће драгоцене индикаторе за вођење активне и дугорочне енергетске политике.

Наведени Програм мора да садржи и предлог за доношење специфичне регулативе, прописа и енергетских стандарда, којима се енергетски субјекти обавезују/подстичу на спровођење мера за повећање ефикасности коришћења енергије. Сагласно пракси, не само земљама ЕУ већ и земљама кандидатима за придруживање у ЕУ, сваки чак и веома професионално конзистентно сачињен и реално остварљив Програм енергетске ефикасности, неће дати очекиване ефекте без одговарајућих инструмената којим се стварају предуслови за њихову потпуну реализацију. Реч је о постојању Агенције за енергетску ефикасност, са статусом који јој омогућује коришћење наменских буџетских средстава, средстава националног Фонда за енергетску ефикасност, формираног према моделима земаља групе АСС, а посебно статуса који омогућује коришћење страних донација, фондова ЕУ и других финансијских и специјализованих институција задужених за подстицање и суфинансирање, како Програма за енергетску ефикасност и Програма за коришћење нових обновљивих извора енергије тако и Програма за заштиту животне средине. Према до сада обављеним анализама о обиму и структури енергената у секторима потрошње енергије (без Програма супституције електричне енергије, коришћењем природног гаса за обављање топлотних енергетских услуга у сектору домаћинства), могуће је у 2015. години, остварити укупну уштеду од 0,6 Мтен, с финансијским ефектом од око 600 ми-

лиона \$, за набавку увозних енергената. Само трећина ових средстава усмерена Фонду за енергетску ефикасност обезбеђује финансијску подршку за реализацију значајног дела Програма енергетске ефикасности у наредних 11 година.

2. Програм за селективно коришћење нових обновљивих извора енергије, којим би се успоставио Програмски усмерени оквир за све активности које би се спроводиле у циљу повећаног и ефикасног коришћења обновљивих извора енергије, у периоду до 2015. Под обновљивим изворима енергије овде се подразумева биомаса, хидропотенцијал малих водотокова, геотермална енергија, енергија сунчевог зрачења и енергија ветра. Иако постоји значајан потенцијал обновљивих извора енергије, они су и даље у највећој мери неискоришћени без обзира што је реч о малим (од kW до највише неколико MW) и релативно једноставним објектима за производњу енергије за локалне потребе. У Србији постоји одређен број фирми које производе или су раније производиле опрему за коришћење обновљивих извора енергије.

Независно што је ЕУ, својом Директивом број 77 од 2001. године поставила „мете“ за своје чланице (да се у 2010. години, око 12% финалне енергије произведе на бази коришћења обновљивих извора енергије), наша потреба за повећаним коришћењем обновљивих извора, у сагласности је с праксом развијених земаља и њиховој тежњи ка смањењу емисије штетних материја и подстицању одрживог развоја. Осим очигледних енергетских ефеката (смањење потрошње увозних енергената и угрожавања околине), реализацијом овог Програма би се ангажовао домаћи инвестициони капитал, подстакла мала и средња предузећа и подстакла домаћа производња и усавршавање опреме за коришћење обновљивих извора енергије. Истовремено би се помогло домаћој привреди да партиципира у понудама страних фирми за улагања у енергетске изворе, на бази коришћења обновљивих извора енергије, по основу стицања привилегованог положаја у смањењу националних квота за CO₂ и друге ефлуенте, чиме би се повећале могућности запошљавања локалног становништва, из сеоских средина, где се и налазе највећи потенцијали ове енергије.

Уколико би се овим Програмом у 2010. години достигло коришћење расположивог потенцијала од само 10% (и то без дрвне биомасе), годишње енергетске уштеде износиле би преко 0,1 Мтен, чиме би се за 30 милиона \$ смањили годишњи трошкови за увоз квалитетних енергената, не рачунајући финансијске ефекте по основу ангажовања домаће индустрије и радне снаге, па и потпуније заштите животне средине. Посебан интерес за страна улагања у реализацију појединих пројеката у оквиру овог Програма проистиче из све веће заинтересованости ино-партнера за стицања тзв. зеленог сертификата, по основу производње електричне енергије коришћењем нових извора енергије, и по тој основи могућност слободног располагања сопственим квотама емисија и обезбеђења додатних финансијских извора за ино-улагања у развој енергетског сектора Србије.

За реализацију овог Програма неопходно је утврдити подстицајне мере за увођење савремених технологија сагоревања биомасе и отпада за улагања у нова постројења и куповину опреме за коришћење обновљивих извора енергије, затим мере за упознавање шире и стручне јавности о могућностима коришћења

различитих обновљивих извора и о погодностима које пружају међународни фондови за реализацију конкретних пројеката, укључујући и веће ангажовање локалне самоуправе о позитивним ефекатима ових активности на запосленост и развој локалне инфраструктуре.

Сагласно најављеној хармонизацији праксе и регулативе у овој области с регулативом ЕУ, у оквиру овог Програма увела би се посебна регулатива, прописи и стандарди ради организованог подстицања широког спектра активности у вези с коришћењем обновљивих извора енергије.

Слично Програму за рационалну употребу и ефикасно коришћење енергије, за реализацију овог Програма, потребно је развити посебне шеме/моделе финансијске подршке за увођење мера којим се омогућује интензивније коришћење нових обновљивих извора енергије у Србији.

3. Програм за заштиту животне средине, који због разноликог порекла штетних материја и разноводног утицаја односно манифестација непожељних ефеката на биолошким и неболошким елементима природне средине (на локалном, регионалном и глобалном нивоу), превазилази надлежност и компетенције Министарства рударства и енергетике Србије. Сагласно наведеним околностима, очекује се израда целовитог националног Програма који обухвата све феномене и ефекте релевантне за целину социо-економског система Србије, укључујући и тзв. прекограничну емисију. Због могућности преклапања садржаја два предходно образложена програма с Програмом за заштиту животне средине, неопходно је да у изради и доношењу три наведена Програма, укључујући и Програм научно-технолошког развоја у домену енергетских технологија/делатности, учествују и друга надлежна министарства Владе Републике Србије, ради програмског усклађивања и оперативног разграничења реализације појединих делова програма, чији ће садржаји бити детаљно образложени у документу **Стратегија одрживог развоја Републике Србије** (данас у припремној фази). Независно од тога, сагласно Закону о енергетици, у Стратегији развоја енергетике Србије, овим Програмом се образлажу услови и начин за обезбеђење заштите животне средине при раду енергетских објекта, као и при процесима сагоревања фосилних горива како у енергетским производним секторима тако и у секторима потрошње енергије, пре свега у сектору сабраћаја, а затим у индустрији и грађевинарству.

Термоелектране на фосилна горива и индустрија нафте и нафтних деривата спадају у највеће загађиваче животне средине. Загађивање животне средине може се јавити практично у свим делатностима у оквиру електропривреде: у производњи угља, као и у производњи, преносу и дистрибуцији електричне енергије, затим у сектору нафте и гаса, почев од истраживања, експлоатације, а посебно прераде и транспорта нафте и њених деривата. У емисији димних гасова, који настају у раду енергетских објеката, по околину су најопаснији сумпордиоксид (SO_2), угљенмоноксид (CO), угљендиоксид (CO_2), азотни оксиди (NO_x) и честице прашине. Сви ови елементи се појављују у процесу рада термоелектрана на угаљ. Недопустива висока емисија честица (преко 50.000 тона/год.), програмом фазне замене електрофилтера, биће скоро десетоструко мања, док

се за одлагање велике количине пепела (преко 5,5 милиона тона/год.), морају изнаћи нова техничка решења, с обзиром на могућност загађења подземних и површинских вода. Значајне површине рударски искоришћеног а нерекултивисаног зељишта на површинским коповима угља Колубаре и Костолца, као и загађења нафтним дериватима након бомбардовања рафинерија Панчево и Нови Сад, представљају озбиљне еколошке проблеме, у насељима око наведених локација. Загађење локалитета рафинерија нафте Нови Сад представља опасност високог ризика за водоснабдевање града Новог Сада због непосредне близине (мање од 1 км) водозавхвата Ратно острво. Осим значајног загађења ваздуха у процесу рафинеријске прераде нафте, услед присуства лако испарљивих угљоводоника и других аромата, у поступцима прераде и сушења угља, у испуштеним гасовима може се појавити и фенол. Веома озбиљну еколошку опасност представља велико загађење земљишта на одлагалиштима пепела, јаловине и талоба из таложника отпадних вода, као и одлагалишта рафинеријског муља. Због чињенице, да највећи утицај на животну средину у нашем енергетском систему имају термоелектране, при изградњи нових оваквих енергетских извора, обавезна је примена свих законских прописа и техничких норми ЕУ у погледу заштите животне средине. Ове мере на новим објектима неће бити ефективне, са становишта значајнијег снижења постојећег нивоа емисија, с обзиром на то да је просечна старост постојећих термоелектрана око 25 година, с мерама заштите из доба њихове градње. С обзиром на то да је ниво текућих емисија из енергетских извора и објеката вишеструко већи од свих норми постављених одговарајућом стратегијом ЕУ у овој области, Кјото протоколом или Базелском конвенцијом, реални циљ за достизање европских и светских стандарда у погледу заштите животне средине је трајни циљ који ће се поступно остваривати током реализације Стратегије. Овако постављен циљ реално је остварив у оквиру Приоритетног програма технолошке модернизације енергетских објекта, односно ревитализацијом и продужењем радног века термоелектрана, укључујући и ревитализацију и технолошко унапређење рафинерија и других енергетских објеката заменом садашњих технологија новим технологијама уз обавезну примену савремених технологија/уређаја за заштиту животне средине. Такође, у периоду до 2015. године, треба извршити и замену свих трансформатора и других енергетских уређаја пуњених пираленом. Осим тога, значајну еколошку опасност представља олово које настаје при сагоревању моторних бензина у аутомобилским моторима и које се депонује у земљишту поред путева. Зато када је реч о нафтном сектору, осим ремедијације загађеног земљишта у рафинеријама, потребно је што пре успоставити систем управљања заштитом животне средине, заснован на европски прихваћеним стандардима за капацитете за прераду нафте, ISO 14001. Унапређење квалитета моторних бензина и дизел горива, односно достизање европског нивоа у квалитету деривата нафте у домаћим рафинеријама такође је не само еколошки циљ утврђен овом Стратегијом, већ и политички циљ ради приступања Србије ЕУ. Овај циљ је могуће постићи једино модернизацијом постојећих и изградњом нових постројења као што су постројења хидродесулфуризације, хидрокрекинга, изомеризације, итд.

Свако занемаривање еколошких аспеката, евентуално због привремено бржег економског развоја може да доведе до трајног угрожавања животне средине и здравља популације, а да касније наметнуте нам санације штета захтевају знатно већа средства. Због глобалног утицаја локалних енергетских извора, ниједној земљи није допуштено занемаривање еколошких ефеката утицајних на одрживи развој шире међународне заједнице, по ком основу проистичу и обавезе сваке од европских земаља, о поштовању међународних договора. Ако је политички циљ Републике Србије, њено прикључење ЕУ, природно је да као један од политички важних циљева Стратегије развоја енергетике, буде и достизање стандарда ЕУ у погледу заштите животне средине и испуњавање норми дефинисаних у међународним документима (Кјото протокол, међународни споразуми, Директива ЕУ и др.).

4. Програм научног и технолошког развоја у енергетским делатностима у Србији, сачињен са становишта ефикасније валоризације енергетских резерви Србије, технолошких и оперативних потенцијала постојећих енергетских инфраструктурних објеката и система, као и енергетских производних система/извора, а посебно производних и технолошких потенцијала домаће машино-електроградње у најављеној технолошкој модернизацији енергетских извора, посебно са становишта развоја и производње опреме у оквиру Програма/пројеката заштите животне средине. Постојећи Програм енергетске ефикасности под окриљем Министарства науке и животне средине и стечена искуства из досадашње реализације појединих Усмерених програма/пројеката представљају драгоцене подлоге за утврђивње усмереног Програма научног и технолошког развоја, примерен текућим, а посебно будућим потребама енергетских субјеката/делатности у Србији. Неопходно је да Програм научног и технолошког развоја у енергетским делатностима Србије, буде усклађен са свим горе наведеним Програмима, укључујући и Програм усмереног образовања и усавршавања кадрова за нове професионалне активности у енергетским делатностима, не само у оквиру Републике Србије, већ и у оквирима регионалног и паневропског енергетског тржишта, и „интернационализоване“ заштите животне средине.

[...]

ИЗВОЗ, СУПСТИТУЦИЈА УВОЗА, БАНКАРСКА ПОЛИТИКА И РЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА СРБИЈЕ

ЂОРЂЕ ЛАЗИЋ
djordje_lazic@yahoo.com

САЖЕТАК: Рад представља кратак осврт на Нацрт стратегије реиндустријализације Србије.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: извоз, супституција увоза, банкарска политика, реиндустријализација Србије

Суштина реиндустријализације Србије лежи у 4. пасусу на 10. страни Нацрта стратегије реиндустријализације Србије: „Реиндустријализација не значи оживљавање пропалих предузећа. Реиндустријализација значи три ствари истовремено. Прво, експанзију финансијски здравих предузећа са размењивим производима из приватног и јавног сектора. Друго, ревитализацију јавних предузећа и предузећа у реструктурирању која могу да допринесу у елиминацији аутпут гепа. Треће, појаву и развој нових предузећа на савременим технолошким платформама у приватном и јавном сектору“. Вођен овом логиком један економиста, технократа ће вероватно увидети значај референтне каматне стопе и банкарских политика на реиндустријализацију Србије, као и врло битан значај извоза и супституције увоза.

На питање како енергизовати сектор размењивих роба и услуга решење би требало тражити у сфери избора мера које креира монетарна политика. Референтна каматна стопа би се требала смањити што би директно утицало на цену кредита за инвестициону потрошњу. Референтна каматна стопа НБС данас износи 11%. Овај процент је крајње дестимулишући за потрошњу. Сетимо се да су САД у првом и другом кварталу 2009, па чак и много касније, имале референтну каматну стопу (federal funds rate) од 0% с намером оживљавања привреде. (Графикон који ово илуструје је дат у Нацрту стратегије реиндустријализације **Србије на страни ___ у овом Зборнику**). На овај начин би се каматна стопа комерцијалних банака такође смањивала и допринела већој кредитној и привредној активности у гранама које представљају основу реиндустријализације Србије (гране у којима Србија има и компаративне и конкурентске предности) те је евидентно да посткејнзовска мисао увелико може помоћи тамо где је неолиберализам показао своје слабости.

Комерцијалне банке би на предлог доносилаца одлука могле да поред нижих каматних стопа уведу низ ослобађајућих мера (као на пример дужи по-

чек, мањи трошкови одржавања рачуна и сл.) за све кредите који се издвајају за поспешивање производње у гранама које стратешки утичу на реиндустријализацију Србије.

Свакако би једна спецификација делатности коју би доносиоци одлука даље проследили НБС и комерцијалним банкама била позитивна препорука за деловање банкарског сектора уз поштовање сваке загарантоване независности НБС.

Благо већа инфлација која би настала услед живље кредитне а и привредне активности је нормално и прихватљиво решење за земљу која мисли да озбиљно оживи привреду.

Кључни показатељи остварене привредне активности, тј. БДП-а који има растућу стопу су већи број радних места и мања незапосленост. Ако знамо да је српској привреди потребан раст БДП-а од 5% –6% у дугогодишњем низу да би могла да изађе не само из цикличне него и из структурне кризе онда би знатно опадање стопе незапослености била последична рефлексија живљег привредног опоравка.

Србија располаже битним ресурсима од којих данас многи остају неупотребљени. Искоришћавање оваквих ресурса потпомогнуто финансијском инјекцијом из банкарског сектора може да доведе до производње веће количине разменљивих добара и услуга које иду у извоз.

Стратешко опредељење за извоз и супституцију увоза битно утиче на стање девизног рачуна те, у коначном, на стање привреде. Индустијске гране из компаративног и конкурентског миљеа у којима Србија има предности које би имале нове привредне субјекте који ће производити за извоз су најбитнији извор девиза за Србију и знатно су боља варијанта стицања девиза у поређењу с неким алтернативним начинима (приватизација, кредити од међународних организација и сл.). Способност домаћег извоза за инострана тржишта је ограничена његовом структуром. Србија извози махом производе из примарног сектора јер секундарни сектор објективно има мало шта да понуди за конкурентну међународну размену. Да би се повећао извоз производа виших фаза прераде на инострана тржишта потребно је увести и спровести адекватне мере које стимулишу извоз (на пример, улагање у научноистраживачки рад). ПКС је обелоданила да су основне карактеристике економских односа Србије с иностранством у периоду јануар– јун 2013. године биле следеће: укупна вредност спољнотрговинске робне размене Републике Србије износи 16234,7 милиона USD што је за 10,0% више у односу на исти период 2012. године (односно 12354,4 милиона евра, што је за 8,6% више у односу на исти период 2012); извоз робе је у вредности од 6551,9 милиона USD (у односу на исти период 2012. године извоз је већи за 21,8%). Најзначајнији спољнотрговински партнери у извозу су били: Италија (1099,3 милиона USD), Немачка (797,9 милиона USD), БиХ (523,8 милиона USD), Руска Федерација (478,4 милиона USD) и Црна Гора (383,5 милиона USD). И поред евидентно већег извоза у односу на исти период прошле године видљив је и спољнотрговински дефицит од 3130,8 милиона USD што само подсећа на неопходност имплементирања економских политика којим ће се извоз поспешити.

Истакање девиза из земље због увоза се може зауставити супституцијом увоза, тј. производњом домаћег производа који ће подмирити потребе људи уместо да то чини страни производ. Међутим, овде треба истаћи момент који по својој природи није чак ни економски него социолошки или чак психолошки. Због вишедеценијског урушавања система вредности у нашој земљи становништво, а посебно оно млађе, живи у уверењу да све што иоле има предзнак страног у нашој земљи јесте супериорније у односу на домаће. Треба тежити ширењу сазнања о квалитетима које српски производи имају и њиховом промовисању пре свега у самој Србији.

EXPORTS, IMPORT SUBSTITUTION, BANKING POLICY
AND THE REINDUSTRIALIZATION OF SERBIA

DJORDJE LAZIĆ
djordje_lazic@yahoo.com

SUMMARY: The paper provides a brief review of the Draft Strategy for the Reindustrialization of Serbia

KEY WORDS: exports, import substitution, banking policy, reindustrialization of Serbia

ПРОЈЕКТОВАНИ РАСТ БРУТО ДОМАЋЕГ ПРОИЗВОДА СРБИЈЕ С ПРЕДЛОГОМ ПОТРЕБНИХ ИНВЕСТИЦИЈА И ЊИХОВИХ ИЗВОРА ФИНАНСИРАЊА

ПРЕДРАГ МАНДИЋ

Милоша Тенковића 2, Београд, Србија

064/35 34 234

САЖЕТАК: Висина бруто домаћег производа (БДП) у 2012. достигла је око 30 милијарди евра, и како се сада предвиђа, његов раст у следеће три године неће бити већи од 1 до 2 процената годишње. Држава Србија је дужна преко 60% БДП-а, а планирани буџетски дефицит за 2014. годину је 4,6% БДП односно достиже вредност од преко 1,4 милијарде евра. Незапосленост у Србији је 26% радно способног становништва а просечна зарада износи око 380 евра. БДП по глави становника је двоструко мањи од светског просека. Стална имовина српских предузећа се знатним делом финансира из обавеза а сопствених обртних средстава практично нема. По свим показатељима, Србија је једна од најнеразвијенијих земаља Европе.

Аутор сматра да излаз из овог стања постоји: Привреду треба опоравити кроз инвестициони бум. Према аутору, у наредних неколико година могуће је инвестирати у привреду шест до десет милијарди евра и то пре свега из домаћих извора. Он приказује привредне гране у које треба инвестирати, висину и ефекте потребних инвестиција, и, на крају, могуће изворе финансирања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, пројектовани раст БДП-а, секторска структура инвестиција, извори финансирања

У КОЈЕ ПРИВРЕДНЕ СЕКТОРЕ ИНВЕСТИРАТИ?

Прва грана привреде у коју треба инвестирати је *пољопривреда*. Пољопривреда учествује с приближно 10% у БДП-у. Како ово учешће повећати? Расположиве засејане површине износе око 2,5 милиона хектара и готово да се не наводњавају. Наводњавањем 750 хиљада до милион хектара добио би се знатно већи принос што је обрачунато на примеру кукуруза. Ако овом културом годишње засејемо око 1,2 милиона хектара, где принос у dobrим годинама износи 5 до 6 тона по хектару, наводњавањем, стручњаци кажу, добило би се 10 до 12 тона по хектару. Дакле, готово двоструко. Институт за економику пољопривреде је дао прорачун, да би при наводњавању 45% површина засејаних кукурузом, ефект био већи за 430 милиона евра годишње.

Наводњавањем милион хектара земљишта, ефект би био 800 милиона евра. Висина потребних средстава за изградњу система за наводњавање је две

милијарде евра за милион хектара. Такође би се инвестирало и 500 милиона евра у сточарство, и у објекте: пластенике, противградне станице и др.

Ова инвестиција би донела још 200 милиона евра, што значи да би укупан ефект пољопривреде био милијарду евра. Целокупна инвестиција би се исплатила за три године. Раст БДП-а био би већи за 3,3% а тржишна вредност наводњаваних обрадивих површина би порасла.

Други правац развоја српске привреде обухватио би паралелно инвестирање у две гране привреде: *туризам и грађевинарство*.

Познато је да у Србији има стотинак бања и близу четиристо извора термалних вода који су, изузев неких, готово неискоришћени. Велики број планина, река, језера, села који по својој лепоти и незагађеној средини могу представљати изворе здравља идеална су основа за већи развој туризма.

Ако би се на двеста оваквих дестинација изградиле хотели с пратећом инфраструктуром (и уз изградњу путева до наведених места), свако од тих места би имало хиљаду лежача што би дало капацитет од 200 хиљада места. Уз добру рекламу и маркетинг, ова места би требало представити Европи, Русији и остатку света са циљем да њихови грађани буду гости тих места. За изградњу ових хотела потребно је око 1,2 милијарде евра а за путеве око 1,3 милијарде евра. Приходна ставка од попуњених капацитета за, у просеку, седам месеци годишње износила би 1,05 милијарди евра и додатних 300 милиона евра ванпансионске потрошње. Дакле, БДП би био увећан за 1,35 милијарди евра, што би значило раст БДП-а за додатних 4,5% .

Трошкови за нових 40 хиљада запослених били би 380 милиона евра за плате, 260 милиона евра за храну, 100 милиона евра за остале трошкове а 250 милиона евра за повраћај кредита и 60 милиона евра профита.

3. Четири до пет милијарди евра би се инвестирало у *индустријску производњу* и то на следећи начин:

- 200 милиона евра за изградњу капацитета *прерађивачке прехрамбене индустрије* у којој би био остварен вишак вредности растом пољопривредне производње.

- Милијарду евра би се уложило у привредне субјекте у реструктуирању за измирење обавеза из ранијих година, које износе 2,2 милијарде евра. На овај начин би се дала финансијска инјекција повериоцима који би своје пословање ојачали са инвестиционим и обртним средствима што би дало додатни подстицај производњи.

- Још милијарду евра би било понуђено истим предузећима у реструктуирању која би конкурисала за средства а имају тржишно прихватљив и одржив производни програм.

Средства која би уложила у предузећа у реструктуирању за измирење старих обавеза уз почек од пет година вратила би се, после тог рока, у једнаким петогодишњим ратама. Средства добијена за инвестиције и обртна средства имала би грејс период од три године а после тог рока иста би била враћена у пет годишњих рата.

- Нових 2,8 милијарди евра кредита за инвестиције и обртна средства би била додељена *новим производним програмима*, који би били првенствено на-

мењени извозу и онима који запошљавају највише нових радника као и онима који најбрже враћају уложена средства. Ова три критеријума би била одлучујућа у додељивању кредита. Услови за враћање кредита би били исти као за предузећа у реструктурирању.

Приходи од индустрије требало би да донесу нових две милијарде евра што би дало додатних 6,5% раста БДП-а. Тиме би раст у првој години био 16% уз раст пратећих грана као што су трговина и саобраћај.

Раст у следећим годинама би био 2,5% годишње што би дало просечни раст од преко 5%. Тиме би се омогућило да после пет година раст БДП-а буде 30% у односу на досадашњи док би остали показатељи били:

- зараде у привреди порасле би 10 до 25% у зависности од посматраног периода;

- пензије би могле порастати за 10 до 20%;

- зараде у државној управи 8 до 15%;

- незапосленост би се свела на 13 до 17%;

- стопе пореза и доприноса на зараде би се смањиле за око 10%;

- буџетски дефицит би био највише 1,5% БДП-а, а

- стандард грађана би порастао за 20 до 35% јер би цене прехранбених производа пале десетак процената због високог раста пољопривреде.

ИЗВОРИ ФИНАНСИРАЊА

Први извор финансирања. У Србији у „домаћим” банкама данас има нешто преко осам милијарди евра девизне штедње наших грађана по девизно обрачунатој каматној стопи до 3% годишње. Формирањем *централне државне инвестиционе банке* која би понудила грађанима орочену штедњу с каматом од 4 до 5,5% годишње у зависности од орочења, прикупило би се три до пет милијарди евра за инвестирање у наведене пројекте, делом из постојеће девизне штедње а делом из нових штедних улога.

Девизне резерве земље у износу 1 до 2 милијарде евра биле би *други извор финансирања*. Ова средства би смањила за 10 до 20% укупне резерве и тиме не би угрозиле ликвидност земље. Средства би била пласирана по каматној стопи од 3 до 4% што је вишеструко више него што тренутно приходују лежећи у странама банкама.

Примарна емисија у висини 1 до 1,5 милијарди евра би била *трећи извор финансирања* и то у оном делу који се односи на исплату зарада радника који учествују у изградњи хотела, путева и система за наводњавање. Овај извор средстава би такође послужио за плаћање домаћег репроматеријала неопходног за наведене радове.

Страна улагања су четврти извор финансирања у висини од две до три милијарде евра и то путем кредита и заједничких улагања. Ова средства треба покушати добити пре свега од Русије, Кине, Индије, Азербејдана и Емирата јер они имају слободна средства за кредитирање. Свакако, треба користити и кре-

дите САД-а, ЕУ, ММФ-а и Светске банке ако су повољни. Као пример могућности финансирања из наведених земаља је и самит премијера Кине и земаља централне и југоисточне Европе, где је кинески премијер истакао да је његова земља одвојила десет милијарди евра за инвестирање у пољопривреду и инфраструктуру наведених земаља.

Ако би остали без четвртог извора финансирања требало би искористити прва три, односно домаће изворе, а висина инвестиција и раст БДП-а били би сразмерно мањи за недостајућа средства.

SERBIA'S PROJECTED GDP GROWTH
WITH PROPOSED NECESSARY INVESTMENTS
AND THEIR SOURCES OF FINANCING

PREDRAG MANDIĆ

Miloša Tenkovića 2, Belgrade, Serbia

+381 64 35 34 234

SUMMARY: Serbia's GDP reached about 30 billion euros in 2012, and it is predicted that its growth over the next three years will not exceed 1-2% per year. Serbia's state debt exceeds 60% of GDP, while the planned budget deficit for 2014 is 4.6% of GDP, or over 1.4 billion euros. The unemployment rate of the working age population in Serbia is 26%, and the average monthly salary about 380 euros. GDP per capita is half the world average. Serbian companies' fixed assets are to a great extent financed from liabilities, while working capital is almost non-existent. By all indicators, Serbia is one of Europe's least developed countries.

The author is of the opinion that there is a way out: the economy should be restarted through an investment boom. In the next several years, it is possible to invest six to ten billion euros into the Serbian economy, primarily from domestic sources. The author indicates the economic branches that should be invested in, the level and effects of the needed investments and, finally, possible sources of financing.

KEY WORDS: Serbia, projected GDP growth, sectoral structure of investments, sources of financing

ТРЕБА (ЛИ) НАМ НАЦИОНАЛНИ ПРОГРАМ ИЗЛАСКА ИЗ КРИЗЕ: ШТА (НИ)СМО МОГЛИ ТО НИСМО РАЗУМЈЕЛИ

СПАСОЈЕ ТУШЕВЉАК

Универзитет у Источном Сарајеву, Република Српска
tusevljakspasoje@gmail.com

САЖЕТАК: Акутна криза ће драматично разорити привредну и социјалну структуру друштва уколико се не нађу дјелотворни одговори за проблеме који се континуелно продукују, шире и трају.

Комплексност проблема с којима се суочавамо намеће потребу темељних реформи друштвене и привредне структуре, уз одговарајућу синхронизацију програма реформи, концепта развоја и оперативних мера текуће политике.

Рјешавање актуелних проблема није могуће без cjеловитог програма друштвеног и економског опоравка утемељеног на дугорочној визији развоја.

Развој појединих дјелатности и грана привреде условљен је бројним чиниоцима на које се у већој или мањој мјери може дјеловати мјерама економске политике у циљу генерисања ефеката на запосленост, бруто друштвени производ, текући биланс и платнобилансну позицију.

Интелигентни креатори економске политике приоритетно се усредсређују на наведене перформансе, јер прогрес у овим подручјима ствара услове за унапређења политичке, друштвене и економске стварности у цјелини.

Примарни циљ је дјелотворна валоризација материјалних и људских ресурса и генерисање услова за раст конкурентности.

За мале и неразвијене земље ови циљеви су све теже и теже оствариви због непремостивих разлика у степену развојености и глобално успостављених стандарда конкурентности, што драматично подстиче стагнацију, али и даљи пад перформанси у економској, социјалној и политичкој сфери.

За програм друштвених и економских реформи неопходно је обезбиједити широку подршку свих социјалних слојева и релевантних политичких, академских и интелектуалних кругова, чиме се креира позитивна друштвена клима за спровођење репертоара непопуларних реформских мјера.

У економском дијелу програм би требало да се усредоточи на изградњу стратегије националне економије који реafirмише улогу и значај домицилних материјалних и људских ресурса, с оперативном формулисаним стратегијама ревитализације радно интензивних сектора и стратегијом инвестирања у развој инфраструктуре у условима слободног тржишта и ограничених финансијских ресурса.

Такав концепт подразумева активне мјере за раст конкурентности и валоризацију компаративних предности, што је врло комплексан захтјев у контексту тежње за придруживање ЕУ, где је доктрина глобализације и доминација тржишног механизма *conditio sine qua non*.

Поред тога, потребна је и активна политика подршке развоју и реформама монетарног и финансијског сектора уколико је циљ изградња конкурентне привреде, јер постојеће стање (репертоар финансијских производа, цијене капитала, рокови финасирања) не даје основне претпоставке за остварење тог циља.

Ако су каматне стопе веће од 40% до 4000% него у земљама ЕУ, а рокови финансирања не-примјерено краћи него што захтијева карактер пословних подухвата (чак и до 10 пута краћи него у земљама поређења) нема конкурентне привреде без реформе финансијског и монетарног система.

У противном улазимо у зачарани круг континуелног раста дефицита и смањења могућности покрића без додатног задуживања, што државу води у прекомјерно задуживање за потрошњу и дужничко ропство, а привреду у рецесију и девастирање пословних перформанси, при чему су развој предузећа и дјелотворност пословних политика потпуно лимитирани егзогеним факторима.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: криза, компаративне предности, конкурентност, институционални оквир, финансијски сектор, цијена капитала

Развој појединих дјелатности и грана привреде условљен је бројним чиниоцима на које се у већој или мањој мјери може дјеловати мјерама економске политике у циљу генерисања ефеката на запосленост, бруто друштвени производ, текући биланс и платнобилансну позицију.

Интелигентни креатори економске политике приоритетно се усредсређују на наведене перформансе, јер прогрес у овим подручјима ствара услове за унапређења политичке, друштвене и економске стварности у цјелини.

Примарни циљ је дјелотворна валоризација материјалних и људских ресурса и генерисање услова за раст конкурентности.

За мале и неразвијене земље ови циљеви су све теже и теже оствариви због непремостивих разлика у степену развијености и глобално успостављених стандарда конкурентности, што драматично подстиче стагнацију, али и даљи пад перформанси у економској, социјалној и политичкој сфери.

Стагнација и пад перформанси повећавају ризик, смањују кредибилитет, ниво конкурентности и кредитни рејтинг земље, што повећава цијену капитала, руинира конјунктуру и конкурентност привреде. Развој предузећа и дјелотворност пословних политика је у све већој мјери лимитирана егзогеним факторима што доводи до пада привредне активности и погоршања пословних перформанси.

Земље се уводе у зачарани круг континуелног раста дефицита и смањења могућности покрића без додатног задуживања, што незаустављиво води у прекомјерно задуживање за потрошњу и у дужничко ропство.

У таквим условима креатори економске политике су у већој мјери окренути рјешавању оперативних ограничења текућег биланса и проблема финансирања горућих буџетских позиција тако да је том циљу подређен цјелокупан репертоар нормативне подршке, а неопходне развојне и реформске мјере се одлажу за „боља“ времена.

То, наравно, само продубљује кризу уз непоправљиво атрофирање институционалног оквира, десинхронизацију нормативних рјешења и урушавање кредибилитета институција.

Све указује да је постојећа пракса неодржива и да се мора промптно приступити рјешавању проблема формулисањем свеобухватног програма друштвених и економских реформи.

Појединачне мјере без цјеловитог програма и механизма координације не дају очекиване ефекте и, нажалост, врло често имају контрапродуктивно дејство.

За програм друштвених и економских реформи неопходно је обезбиједити широку подршку свих социјалних слојева и релевантних политичких, академских и интелектуалних кругова, чиме се креира позитивна друштвена клима и за спровођење репертоара непопуларних реформских мјера.

У економском дијелу програм би требало да се усредоточи на изградњу концепта националне економије који реafirмише улогу и значај домицилних материјалних и људских ресурса, с оперативно формулисаним стратегијама ревитализације радно интензивних сектора и стратегијом инвестирања у развој инфраструктуре у условима слободног тржишта и ограничених финансијских ресурса.

Ревитализацијом радно интензивних сектора обезбиједио би се дјелотворан допринос рјешавању проблема незапослености, а инвестирањем у развој инфраструктуре допринос расту конкурентности, при чему је финансирање лимитирајући фактор уколико се не изграде механизми који генеришу конјунктурну цијену капитала и рочност извора примјерену карактеру пословних подухвата.

О УЗРОЦИМА И ГЕНЕЗИ ПРОБЛЕМА

Наша економска збиља је годинама, у највећој мјери, посљедица незнања, површности и одсуства јасне визије да се изађе из зачараног круга политиканства, безочног и беспризорног маркетинга, *ad hoc* мјера и понижавајућег односа према сопственим материјалним и људским ресурсима.

Да би се ствари промјениле неопходан је консензус и израда свеобухватног програма друштвеног и економског опоравка који би дао јасне одговоре на актуелне идеолошке, социјалне, економске, политичке – националне и глобалне – изазове.

Без цјеловитог програма друштвеног и економског опоравка нема изласка из кризе, јер смо изложени разорном дејству бројних ендогених и егзогених фактора без дјелотворног одговора на већину изазова.

Дуги низ година смо свјedoци околности да чак и добре парцијалне мјере не дају очекиване ефекте, због несинхронизованости, неслоге и одсуства сагласности пресудних друштвених чинилаца.

Глобални политички изазови и ривалства, непринципијелне алијансе и позиционирања стратешких интереса великих сила имају несагледиве посљедице на малу земљу која тражи пријатеље и помоћ на све стране, изгубљена и резигнирана посљедицама неуспјеха у свим областима самосвојности и суверенитета (национални, државно-правни, институционални, економски, образовни, социјални, демографски).

Историја је најбоља учитељица да без аутохтоне и аутономне политике у овим областима нема перспективе, предвидиве будућности и развоја државе и друштва.

За постојеће стање у највећој мјери су одговорне политичке и академске елите, идеологизоване, лијене, површне и некреативне, испуњене сујетом и осветољубивошћу према свему што би могло угрозити успостављене монополе и интересе. Наравно, то није само наша специфичност јер актуелни проблеми изгледају несавладиво и за највеће и најбогатије земље свијета и свјетски поредак у цјелини.

Парадоксално је да се савремена друштва суочавају са све сложенијим изазовима за које тешко налазе дјелотворне одговоре, па се намеће становиште да се јаз између декларативног и нормативног продубљује, а проблеми све више усложњавају.

Ако смо савременици демократије и људских права и слобода, као универзалних и општеприхваћених вриједности, како је могуће да огромна већина човјечанства живи у сиромаштву и страху за елементарну егзистенцију и голи живот, у околностима фасцинантног техничког прогреса, фасцинантне мобилности капитала, фасцинантне информисаности и фасцинантне редукације трансакционих трошкова!?

Заправо, кључно питање је: који су разлози да умјесто прогреса имамо рецесију којој се не види крај?

Мале земље и привреде не могу утицати на глобалне процесе, него се морају окренути рјешавању сопствених проблема у циљу поправљања положаја у међународној подјели рада јачањем партнерског потенцијала у свим подручјима.

Нажалост, свјесно или у незнању отворили смо простор да се нашим проблемима баве други уз подстицање очекивања да ће спољни фактори и партнери (често, нажалост, и некредитбилни) ријешити наше проблеме боље од нас самих, промовишући на тај начин дефетизам и неповјерење у потенцијале и дјелотворност властитих материјалних и људских ресурса.

Наше проблеме, прије свега, производи и мултипликује флуидна, конфузна и паролашка идеологија коју промовишу политичке елите на начин да се у сваком тренутку може све промијенити и од свега одустати, јер ни грађанство, ни креатори не знају, у ствари, ни шта је стратешка платформа, циљ и идеја водиља!?

Политичка борба за одржавање власти годинама је (п)одржавана перфидним маркетиншким панегирицима и адресирањем одговорности на неспособне претходнике и осведочене унутрашње и спољне непријатеље, уз нескривено кокетирање с популизмом и системско урушавање институција, знања и вредности грађанског друштва и морала.

Тако свака бесмислица има логику и поборнике, али и свака смисленост неминовно атрофира у систему који нема идејну конзистентност, функционалну инфраструктуру, ни визију којој стреми.

На сцени је карикатурално епигонство, безидејност и конфузија, тако да не разумијемо да ли смо савременици империјализма, слободног тржишта, глобализма, демократије, људских права и слобода, просвјећеног комунизма и разноврсног ревизионизма, или заточеници неподношљиве стварности сиромаштва, незнања, острашћености, лицемјерства и страха од будућности.

Вишевјековно ропство и комунистичка догма о одумирању државе значајно су деформисали свијест о улози државе и институција што је посљедишно генерисало недисциплину, неефикасну организацију и неповјерење у институције.

Томе је у значајној мјери дуго година доприносила и сама бирократска структура, која је рад у јавном сектору прије разумијевала као привилегију моћи и власти, а мање као одговоран рад и функционалне сервисе у служби грађана.

ИМАМО ЛИ РЈЕШЕЊЕ ЗА ОВЕ ПРОБЛЕМЕ

Да ли је све много једноставније него што изгледа?

Имамо ли снаге да се суочимо са изазовима времена у коме живимо?

Савременици смо капиталистичког начина производње, људских права и слобода, неприкосновености приватне својине и агресивног глобализма.

Савременици смо фасцинантног техничког прогреса који у знатно већем обиму редукује запосленост у традиционалним секторима него што генерише нова радна мјеста у дјелатностима у настајању.

Савременици смо бројних доктринарних и апликативних иновација и „креативности“ у финансијској сфери што је довело до глобалне доминације финансијског механизма, концентрације богатства, раста сиромаштва и задужености, те радикалног продубљивања јаза између богатих и сиромашних.

Савременици смо раста дужничког ропста и континуелног рузирања суверенитета државе и појединца, чиме се у значајној мјери суспендује могућност креирања и вођења аутономне политике.

Основни проблеми су ниво суверености у креирању развојне и економске политике, незапосленост, дисбаланс запослености у јавном сектору и привреди, сива економија, дефицит платног и текућег биланса, неразвијен финансијски сектор, лимитирани монетарни механизми, прекомјерно задуживање за потрошњу, неререформисана администрација, неуређено власништво и катастар, маргинализовање потенцијала појединца и локалне заједнице, као и посљедишно генерисане импликације на све аспекте друштвене и економске стварности због одсуства дјелотворне синхронизације реформи, концепта развоја и оперативних мјера текуће политике.

Иако је од изузетног значаја, потребан ниво суверености у креирању развојне и економске политике је тешко остварив у привредама у кризи, због презадужености, слабе економске моћи и ниског рејтинга политичких елита.

Проблеми се мултипликују у фази транзиције због одсуства дјелотворних одговора на дејство бројних ендогених и егзогених чинилаца (правна сигурност, некредитбилне институције, корупција, „зеленашко“ финансирање, преферирање значаја и референтности ино фактора уз понижавајуће маргинализовање домаћих материјалних и људских ресурса).

Проблем незапослености је једно од најкомплекснијих питања друштвеног и економског развоја широм свијета, и нема универзалног одговора и једноставног рјешења.

Парадоксално је да раст свјетске привреде, раст међународне сарадње и пораст мобилности радне снаге и капитала прати и континуелан раст незапослености. Узроци су бројни; технички прогрес, глобализација, монополи и картелизација понуде, (не)еластичност образовног система, културне баријере и специфичности, раст сиве економије, раст нивоа социјалне заштите, наталитет и значајно повећање животног вијека становништва.

Дисбаланс запослености у јавном сектору и привреди изузетно је сложен проблем који умањује потенцијал платног биланса и генерише социјалне тензије, политичку нестабилност и непотребне друштвене расходе. Политички фактори се нерадо баве овим феноменом због калкулантских побуда и политикантске прагматичности којима избјегавају рјешавање проблема због негативног утицаја на ставове бирачког тијела.

Раст незапослености праћен промјеном структуре запослених уз континуелно смањење броја запослених у производњи размјењивих добара и пружању услуга и раст запослености у јавном сектору, те маказе нивоа доходака на штету производње и услуга што мултипликује друштвене трошкове, повезане нерационалности и социјалне тензије. Наравно, одлагање рационализације и повезаних реформи јавног сектора мултипликује проблеме и у свим другим областима.

Сива економија је закономјерност привреда у кризи што политичким факторима (не) даје алиби за толеранцију и прећутну коегзистенцију којима се на незаконит начин подстиче евазија, угрожава конкуренција и легалан бизнис и производи притисак на социјалне фондове сада и у перспективи.

Дефицит платног и текућег биланса има негативне импликације на потенцијал реформи и аутономност у вођењу економске политике. Монетарна и фискална политика у условима неконкурентне привреде закономјерно посеже за мјерама којима се додатно погоршавају услови привређивања.

Непримјерено високе референтне стопе централне банке су, *де факто*, доминантан механизам којим се дуги низ година контролише инфлација, што у условима помјерене равнотеже према робним фондовима редукује новчану масу, додатно повећава каматне стопе и подрива конкурентност привреде.

Неуређено власништво и катастар дају искривљену слику о обиму друштвеног богатства и смањују потенцијал колатерала за финансирање пословних подухвата. Монетарни притисак руинира конкурентност привреде на домаћем тржишту и у извозу што доводи до раста увоза и погоршања платнобилансне позиције тако да су стране инвестиције и дознаке дијаспоре од изузетног значаја за покриће платнобилансне позиције.

С друге стране, неконтролисано задуживање за потрошњу пријети колапсом јавних финансија, уништава кредитни рејтинг и повећава ризик инвеститора, а тиме и каматне стопе (камата је премија за ризик), што додатно мултипликује факторе рецесије и смањује конкурентност домицилне производње.

Неразвијен финансијски сектор је посљедица вишедеценијског занемаривања што је за посљедицу имало урушавање повјерења и имобилизацију капитала, одлив домицилне акумулације и раст задужености. Узроци су бројни; стара девизна штедња, распад државе, санкције и изолација, астрономска инфла-

ција током деведесетих, ратна разарања и катастрофална реформа банкарског сектора којом су, *де факто*, почетком прве декаде овог вијека угушене банке с домицилним капиталом.

Посљедице су евидентне, мултипликују се и трајаће.

Без озбиљне реформе финансијског сектора нема дјелотворне развојне и текуће политике.

Штавише, секвенцијалне мјере су генерално осуђене на пропаст и у случају да су добре и неопходне, а има наравно, и много лоших и контрапродуктивних, јер у условима прескупог финансирања делегитимизују се и најбоље идеје и парцијални ефекти, као и свака економска политика која се не фокусира на рјешавање проблема у цјелини.

Уколико се промптно не приступи свеобухватној реформи финансијског сектора за врло кратко вријеме неко ће морати да објашњава пореским обвезницима да је спашавање „страних“ банака у њиховом најбољем интересу, јер у противном држави прети финансијски колапс, слом привреде и драматичан пораст незапослености.

Раст резервација и ангажовања текућег биланса за покриће губитака у финансијском сектору насталих растом ненаплативих пласмана као и раст издатака за искуп гаранција датих јавном сектору генерише раст дефицита буџета и раст задуживања за потрошњу.

Прекомјерно задуживање за потрошњу није препоручљиво ни за конкурентне привреде, а код привреда које нису конкурентне производи раст увоза, раст незапослености, пад домаће производње, инвестиција и извоза и драстичан пад конкурентности уз додатне компликације у сервисирању спољног дуга, стабилности домаће валуте и уравнотежењу платног биланса.

Проблем (пре)задужености је крупно економско и политичко питање које је тешко рјешиво у условима кризе уколико су политички фактори, мотивисани краткорочним циљевима одржања власти, неодлучни и без визије о неминовности свеобухватних реформи.

У противном, постајемо таоци разноврсних импровизација и неодговорности којима се продукује раст задуживања за потрошњу с циљем одржавања социјалног мира и какве-такве равнотеже текућег биланса, а све се објашњава немањем избора и очекивањем повољнијих околности у будућности.

Проблем се мултипликује због незапослености и социјалног притиска на текући биланс при чему се континуелно повећава број запослених у јавном сектору што додатно убрзава раст дефицита и задуженост (на пример, чак преко 30% изнад законом дозвољеног нивоа у Србији).

При томе плате у јавном сектору су знатно веће него у привреди, без икаквог препознатљивог система валоризације уз евидентну уравниловку и парадоксе којима се дезавуише валидност знања и учинка у диференцирању зарада.

С друге стране, запослени у јавном сектору најревносније су бирачко тијело што пацификује политичке факторе у предузимању реформи администрације и неизбјежних рационализација јавног сектора у цјелини. У таквим условима скупа и непрофесионална администрација пре се јавља као ограничење, а

не као покретач реформи што има негативне импликације на привредни развој, привлачење инвестиција и пословни амбијент у цјелини.

Неуређен катастар и власништо погоршавају слику стања пословног амбијента и блокирају прогрес и развој механизма финансирања као и репертоар и дјелотворност мјера монетарне политике, што сљедствено ограничава могућности изградње конкурентне привредне структуре.

Овај аспект је важан сегмент институционалног оквира који има негативне импликације на фискални потенцијал, монетарне механизме, кредитни потенцијал и цијену капитала, па сљедствено и на ниво конкурентности и пад привредних активности.

Концепцијски оквир система и оперативна организација у значајној су мјери маргинализовали потенцијале појединца и локалне заједнице па тиме и њихов допринос друштвеном и економском развоју земље.

Маргинализовање сопствених материјалних и људских ресурса производи апатију и незнање што свакако ограничава могућности за рјешавање нагомиланих проблема у привреди и друштвеној надградњи чиме се редукује и потенцијал за привредна и политичка партнерства на међународном плану.

За рјешавање нагомиланих проблема у економској, социјалној и друштвеној сфери потребан је Национални програм опоравка друштва.

Без Националног програма опоравка нема изласка из кризе!

Обим и комплексност проблема с којима се суочавамо намећу потребу темељних реформи друштвене и привредне структуре, уз одговарајућу синхронизацију програма реформи, концепта развоја и оперативних мјера текуће политике.

Евидентно је да није могуће рјешавање актуелних проблема без цјеловитог програма друштвеног и економског опоравка утемељеног на дугорочној визији развоја, уколико желимо прогрес и дјелотворне ефекте реформи.

Нашем историјском бићу блиска је идеја солидарности, социјалне правде и социјалдемократског друштвеног и политичког система, уз широк спектар инструмената социјалне потпоре, што значајно оптерећује расходну страну текућег биланса сада, и у перспективи.

Неопходна је рехабилитација концепта националне економије с активним мјерама за раст конкурентности и валоризацију компаративних предности, што је врло комплексан захтјев у контексту тежње за придруживање Европској унији, при чему је доктрина глобализације и доминација тржишног механизма *conditio sine qua non*.

Наравно, примат конкурентности је циљ и услов без ког се не може градити концепт успешне економије, али је исто тако незамисливо да се конкурентност гради у секторима у којима национална економија нема компаративне предности, иако поборници глобализма компаративним предностима одричу било какав значај и дјелотворност.

У сваком случају потребна је и активна политика подршке развоју и реформама монетарног и финансијског сектора уколико је циљ изградња конкурентне привреде, јер постојеће стање (репертоар финансијских производа, цијене капитала, рокови финансирања) не даје основне претпоставке за остварење тог циља.

Штавише, каматне стопе су веће од 40% до 4000% него у земљама ЕУ, а рокови финансирања непримјерено краћи него што захтијева карактер пословних подухвата, чак и до 10 пута краћи него у земљама поређења.

И, на крају, без реформе институционалног оквира и рационализације јавног сектора на начин да се администрација трансформише у одговоран и професионалан сервис привреде и грађана, сваки програм изласка из кризе је осуђен на неуспјех.

Из тих разлога, а и свих других, прво би требало кренути с реформама у овој области.

И не дозволити да они који покрену реформе, први и одустану!

(DO) WE NEED A NATIONAL CRISIS SOLVING PROGRAM:
WE DID NOT UNDERSTAND WHAT WE COULD (NOT) DO

SPASOJE TUŠEVLJAK
Eastern Sarajevo University, Republika Srpska
tusevljakspasoje@gmail.com

SUMMARY: The current crisis will dramatically destroy the economic and social structure of society if there are no effective answers to problems that are continually produced and spread and are perpetuated.

The complexity of the problems we are facing requires fundamental reform of the social and economic structure, with proper synchronization of the reform programs, development concept and operational measures of the current policy.

Solving the current problem is impossible without a comprehensive program of social and economic recovery based on a long-term vision of development.

The development of certain industries and sectors of the economy is conditioned by many factors that can be, to a greater or lesser extent, influenced by economic policy measures in order to generate effects on employment, gross domestic product, budget and the balance of payments position.

Intelligent policymakers primarily focus on these performances because progress in these areas creates conditions for the advancement of political, social and economic reality as a whole.

The primary objective is an effective evaluation of material and human resources and the generation of conditions for the growth of competitiveness.

These goals are becoming more and more difficult to achieve for small and underdeveloped countries, due to insurmountable differences in development levels and globally established competitiveness standards, which dramatically stimulate not only stagnation, but also further decline in performance in the economic, social and political spheres.

It is necessary to ensure broad support from all social groups and relevant political and academic communities for a program of social and economic reforms, thus creating a positive social climate for carrying out the repertoire of unpopular reform measures.

The economic part of the program should focus on the development of strategy of the national economy, which reaffirms the role and importance of native material and human resources, along with formulated strategies for revitalizing labor-intensive sectors and a strategy of investing in the development of infrastructure in an environment of free markets and limited financial resources.

Such concept implies active measures to increase the competitiveness and the valuation of comparative advantages, which is a very complex requirement in the context of aspirations to join the EU, where the doctrine of globalization and the dominance of the market mechanism is a *conditio sine qua non*.

In addition, it is necessary to have an active policy to support the development and reform of the monetary and financial sector, if the goal is to build a competitive economy, because the existing situation (the repertoire of financial products, cost of capital, financing terms) does not provide the basic prerequisites for the achievement of this goal.

If interest rates are from 40 % to 4000 % higher than in the EU, and the terms of financing substantially shorter than those required by the character of business enterprises (up to 10 times shorter than in the compared countries), we will not have a competitive economy without a reform of the financial and monetary system.

Instead, we will enter a vicious circle of continual growth of deficit and reduced options of its coverage without additional borrowing, which would lead the country down the path of excessive borrowing for consumption and debt bondage, and the economy into recession and devastation of business performances, where company development and the business policy effectiveness are completely limited by exogenous factors.

KEY WORDS: crisis, comparative advantages, competitiveness, institutional setting, financial sector, cost of capital

АНДРА НИКОЛИЋ
(1853–1918)

ЕКОНОМСКО СТАЊЕ СРБИЈЕ
У XIV ВЕКУ¹
(1873)²

Најнесрећнија је она политика која проповеда
упропашћивање туђе снаге. Где је год притисак, ту
страдају подједнако и победник и побеђени.

Откако је историчка наука покушала да се истргне из сфере простог ређања појединих догађаја и бесмисленог набрајања имена појединих народа, држава и њихових владалаца, па пошла да проучи законе човековог развитка, тада се одмах увидело да она мора узети у круг својих испитивања не само политичко стање народа, него и све моменте народног живота, производњу, потрошњу и поделу добара, степен интелигенције, итд. Од тога су доба историци обратили пажњу на целокупан живот народа а не само на његове владоце и поједине ратове тих владалаца. Управо сад више нико неће ни да гледа на ону „историју“ која му неће изнети читав живот једног народа.

Међу моментима који састављају овај читави живот народа, који је, како рекосмо, у садање доба предмет историчке науке, заузима важно место *економско стање народа*. Отуд и наша расправа нема важности само као самостална расправа о том предмету, него још и као прилог српској историји оног доба.

Какво је било економско стање Србије у XIV веку, у веку кад се српска снага извила на свој највиши степен, и кад је и пропала! Каква је била економска основа тој величанственој згради, која вам својом појавом забљескује очи, па одмах тако брзо пролази да вам се чини е је била само празни сан?... Ја мислим да је то тако важна и тако занимљива студија, да јој ваља поклонити могућно највећи степен пажње и труда. И зацело се нико неће кајати за утрошени труд на ову студију. А после она нас не интересује само са своје историчке важности. Проучавајући економно стање наше у XIV веку ми тим нећемо само задовољити нашу историчку радозналост, не! ми ћемо ту проучити економску политику која је владала у том времену, па гледајући је по плодовима њеним, ми ћемо стећи велику поуку и за садање доба и за наше сувремене интересе, који су у последњој линији заиста цељ сваком раду нашем.

Има писаца који сав живот народни оснивају једино на његовом економном стању; који веле да ће народ бити политички и умно јак, кад је економски јак, да сте-

1 Ова је расправа издржала конкурс па Вел.[икој] школи и награђена је из оне суме, коју је Његова Светлост Кнез, одредио за тему из Факултета философског.
2 *Економско стање Србије у XIV веку* објављено је најпре у вршачко-београдском *Истџоку*, 24. III – 3. V 1873, а потом исте године у Београду у посебној књизи (*нај. ур.*).

пен интелигенције једног народа, форма његовог друштва, његово уређење – све то зависи од начина његове производње, поделе и потрошње добара.

Ја и не пристајем уз ово мишљење кад се оно постави апсолутно, јер држим да поједини фактори народног живота *ушичу* *узајамно* један на други, а никад нису апсолутно један узрок а други последица. Али опет ја не видим велику погрешку у томе мишљењу. Јер збиља је истина да ће и политичко уређење и интелигенција народа и његова друштвена форма зависити од његовог економног стања, а што ће после и то политичко уређење и та интелигенција и друштвена форма од своје стране утицати на само економно стање, то, ја мислим, не побија ни најмање утицај овога последњег, само му одриче апсолутни карактер који оно наравно и нема и који му се понекад погрешно приписује.

Питање о економском стању народа маша далеко у његову самосталност, у његово благостање, цивилизацију, једном речи у његов цео живот. Разумном економском политиком подигле су се мале државице и незнатни народи на висок степен у свету, а рђавом економском политиком пропадале су силе и долазила је цивилизација до варварства. Овој мисли има потврде не на једном листу опште историје.

Али ја немам на [при, *ѝрим. ѝрир.*] руци и мучно да ће и бити толико извора, да бих могао саставити потпуну слику нашег народног газдинства у XIV веку. И пошто употребим све што се налази у споменицима Миклошића, Карано-Твртковића, Пуцића, у Даничићевом рјечнику, у пословима [радовима, *ѝрим. ѝрир.*] Чеде Мијатовића у Гласнику [Српског ученог друштва, *ѝрим. ѝрир.*] и П. Матковића у Раду југославенске академије [Југославенска академија знаности и умјетности, *ѝрим. ѝрир.*], и другим ситнијим подацима – опет видим да би ми требало још много више извора, много више фак[а]та, па да могу говорити без хипотеза, без нагађања и сумњичења. Но чекати на све изворе не би ни имало смисла јер ми ћемо мучно кадгод и наћи у нашим споменицима тачне белешке о производњи и другим економним појавама. Тако се што бележи само данас а ми се морамо савити под неоодољивим упливом XIV века који је калуђерским прстима бележио само оно што се њему чинило да ваља забележити. Нама се ваља задовољити оним што имамо, али зато што немамо никаквих споменика који би сасвим директно осветљавали наш предмет, ми морамо бити врло обазриви и хватати се за сваку другу прилику која би нам могла ма што да објасни у нашем предмету. Ово је у толико лакше што живот народни није као стена састављен из лењих, непокретних делова који готово и не утичу један на други, него је он изјава узајамног утицаја свију његових саставака, и по стању једног ми можемо познати стање другог, као што палеонтолог по заосталом органу препотопске животиње позна целу животињу и бележи јој место у реду других животиња.

Ја поменух недовољност споменика који су нам остали за изворе овој расправи. То ме гони да не ограничим расправу на цигло економно стање, него да обележим и још једну страну народног живота која се баш и мора проучавати ако се хоће да добије тачан појам о народном газдинству. Мислим [на] друштвено стање народа. А како имам још по цељи расправе да речем коју о политичким догађајима при крају XIV века, а осим тога намеран сам и да изнесем начела политичке економије у односу на економску политику народа, то ћу поделити целу расправу на четир дела. Први ће говорити о друштвеном, други о економном стању, трећи о политичким догађајима и четврти о начелима политичке економије у односу на економску политику народа.

I

У свој Европи онога доба, човекова је личност сакривена у друштву. Човек се нигде не појављује као једно *ја* са својим одликама, са својим врлинама или манама. Човек нема места да докаже себе. Он се јавља само као део једне категорије, једног *реда*. Његова је судба скопчана с тим редом. Он не зависи од себе толико колико од општег друштвеног положаја свог реда.

У том односу Србија показује исте појаве које и западна Европа. Док западна Европа има своје бароне, грофове, клир и *gens potestatis* (робове), Србија има властелу и властеличиће, велико и мало духовништво и себре. Историја човештва [= човечанства, *йрим. йрир.*] као и организам показује на првим степенима својим велику сличност.

Какви су били редови у старој српској држави?

Ми можемо све редове у средњем веку да сведемо на два главна типа. Тада би био један ред *јосјодара* и други ред *робова*. Али се у животу ова два типа показују у некаквом шаренилу, они су разгранати, имају више нијанса, појављују се у више степена. У Србији ми тако налазимо некаквих седам степена: *велика власћела, мала власћела, велики духовници, мали духовници, ірађани са сокалницима, меройси и ойроци*. Сви се ови показују у три главна реда: *власћела, духовништво, себри*. „Себар“ означава сав онај ред људи који не долази у прва два реда, накратко сав непривилеговани сталеж у српским земљама. Палацки узима у овом простом народу два елемента, од којих би један по њему био *ірађански*, а други *сељачки* (С. Љубић. *Оіледало књижевне йовијесіи*. Књига I, стр. 181). Но ово једва да се може примити. Међутим истина је да судба непривилегованог реда није била једнака за све чланове тога реда, него су неки били оптерећени већим дужностима уз уживање мање права него други. О том ћу говорити на свом месту. Сад је на реду да кажем што о појединим редовима.

Најпривилегованији, али не бих рекао најјачи ред састављаше *духовништво*. Оно је ослобођено од свију државних дажбина и дужности (чл. 9. Душанова закона. Издање Ст. Новаковића), осим једне, да прати цара кад где путује. Но види се да то није никакав намет и да у такој пратњи духовници, поред себара (отрока) који носе цареве ствари, више праве параду него да раде какав посао. У свима хрисовуљама ви ћете наћи како се *свешћеници ослобођавају од свију ішерейта и дажбина*, а [цар, *йрим. йрир.*] Душан још уводи ову привилегију у закон те тако она добија *оішійу* важност.

Утицај духовништва био је врло голем. Оно има учешћа у државној управи, што се види из приступа у Душанов закон, где се вели да је тај закон састављен од духовништва, цара и властеле, и духовништво стоји на *йрвом* месту. Осим тога, они имају утицаја и на сав живот онога доба. Судећи по књижевности и образованости оног доба ми можемо насигурно рећи да је сва настава била у рукама духовника. У народној се песми прича како је Краљевић Марко изучио књигу у протопопу Недељка а цар Душан спомиње Андонија као „наставника и учитеља оца краљевства ми“. Књижевност видимо да је потпуно црквенска. Српски краљеви остављају круне па се калуђере. Уговори сасвим трговачке природе скоро увек почињу црквеним приступима, итд.

Да је број свештеника био голем може се лако веровати кад се погледа на сав правац оног доба. Нема српског краља који није учинио какву задужбину, а колико је

њих подигло више од једне. Народна песма каже да је Немања истрошио грдно благо „све градећи силне задужбине“, за Милутина причају да је подигао 40 цркава а и други су краљеви тако исто радили. По мишљењу г. Мијатовића самих калуђера је било на 10.000!

Ми смо видели један ред људи који је имао много права а мало дужности. Био је још један такав ред – *власћела*. Ово је био најјачи ред. Његова је снага била основана на великим сопственостима земље које су добијали од цара и које се зваху *баштинине* (феуди). На овим баштинама властела имаху и право јурисдикције.

Властела се дели на велику и малу, али обе имају удела у државној управи иако велика властела имаху веће повластице. На сву прилику мала су властела добијала своје феуде од веће и беху у том погледу зависна од ове. По склопу ондашњег друштва мени се чини да је овај ред био највећи контингент за чиновнике и судије, уопште за државна звања која се јаче појављују нарочито под Душаном. Јер стара властела беху у својим окрузима као засебна суверенска сила, која је сама владала и није имала потребе ићи у службу другом, осим у случају рата, где је опет ишла више као савезник владаочев него као поданик или слуга. Кад је доцније почела опадати моћ старе властеле, властеле по „крви“, онда је била згодна прилика да се и мала властела дочепа вишег положаја. Тако под Душаном, кад је нов државни поредак најјаче заратио с гордом и независном властелом, видимо браћу Мрњачевиће, за које Трконошац вели да нису „ни од какве високе фамилије“ (Гласник V, стр. 69), где заузимају најважнија места у држави. Они људи од „личних заслуга“ које помиње Мајков (стр. 59 срп. прев.) који су нарочито под Душаном истискивали стару властелу – били су зацело из мале властеле. Ја не знам друкчије да објасним стварање нове аристократије, нове, „чиновничке“ господе. Стара властела својом независношћу и снагом била је опасна за цара. Он је гледао да је истисне или да је реформира. Али је она била доста крута да савије главу под нови поредак, да скине са себе готово владалачку хаљину, и да, силна, прими силу из туђе руке која може сваког часа ту силу отргнути од ње и предати је другом. И доиста ми видимо где велика властела не мења свој положај но се још потајно буну против новог реда, а после цареве смрти излази и више преко граница у које ју је цар сатерао. Напротив код мале је властеле ствар друкчија. Она нема зашто да се клони новог поретка. Она ни у старом поретку нема силу од себе саме него као поклон од велике властеле, па што је не би примила као поклон од највећег властелина – од цара? И кад је већ у зависности према великој властели, зашто да не оде у службу цареву и да буде у зависности према њему? И доиста кад је цару затребало нових људи и кад је понудио канцеларијска „званија“, нико пре није могао стићи до њих од мале властеле. Ја сам већ рекао да велика властела хтедоше бити сунца за себе и не примати светлост од другог, а други конкуренти малој властели који би се нашли међу вишим редовима себара, као сокалници и грађани, беху притиснути феудалним поретком па не моглоше конкурисати малој властели. Од царевог новачења себри нису добили ништа, јер цар није ни рушио феудални систем зато што он спречава развиће *народно*, него зато што је *њему* сметао; и он је у њему порушио само оно што је њему сметало – независност и непокорност властеле. Радећи да себе ослободи од господара-поданика, он није ни помишљао да ослободи и друге своје поданике од тих истих господара. Тако је судбина себара остала себарска и у новоме поретку.

Властела не беху као духовници ослобођена од државних дужности. Она мораху давати данак – *соћ*, и ићи у војску. Соћ је данак у житу које је ваљало сручити (у царске житнице?) пола на Митровдан а пола на Божић, и давало се пола *чистѿа* жита, а пола *ѿрејросѿа*, што ће рећи *обична* или *непречињана* (Ст. Новаковић. Душанов законик, 76). Војску су купили не као државни чиновници но као самостални господари и сами су хранили своју војску. Отуда су они наравно били веома силни и у Душановом закону стоји: да у војсци влада војвода *колико* и цар. Што рече војвода то се мора слушати (чл. 291).

О утицају овог реда ми ћемо имати прилике да говоримо доцније кад пређемо на трговину.

Остаје нам још најмногбројнија, разноврсна и прилично тамна гомила људи која се зове општим именом *себри*, али која има неких степена.

Главна црта која карактерише овај ред људи од прва два јесте много дужности и мало права. У Србији („српским земљама“) оног доба као и по другим крајевима, било је сијасет намета и дажбина. Изузимајући порезу као главну дужност коју је имао „вѿсакъ чловѿкъ“, ми налазимо јоште сијасет других и крупних и ситних пореза. Говорити о себрима није ни могуће а да се не говори о самим дужностима и наметима, као год што није могуће говорити о властели и духовништву, а да се не говори о самим правима и уживању. Сва историја показује вам да су досадања друштва била основана на одвојености права и дужности. Уједначити ова два фактора, значило би решити велики проблем најсавршеније форме друштва. У осталом тај проблем и данас стоји нетакнут, па нам се не треба чудити што га налазимо нерешеним у оно доба кад је била обична ствар ископати очи и одсећи руку за какву кривицу.

Различни степени себарског реда беху: *ѿрађани*, *сокалници*, *меройси* и *оѿироци*. Разлика међу њима долазила је од коликоће дажбина („како плату плаћају и работу работају, тако и земљу да држе“). Док су једни радили више, други су мање, само су сви морали радити и то радити за другог. Најжалоснији међу њима беху *оѿироци*, који се нису много разликовали од властелинове стоке, јер су му били и телом привезани као што су меропси земљом. Отрок не само да није имао сопствености, него он није имао ни себе. Он није био свој, он је радио своме господару као год што ради животиња, и добијао храну не као заслугу, не као производ својега рада, већ из милости господарева, просто да се одржи. Међутим, важно је по судбину отрока што Душанов закон дозвољава да властелин или његова жена или његов син могу ослободити отроке (41 чл. Душанова законика, издање Ст. Новаковића³). Г. Мијатовић вели како је у западној Европи било много горе у том погледу и властелину који би хтео ослободити своје отроке, ваљало је изискати дозвољење од барона (у Француској) (Гласник XXXIII, 200).

Нешто више од ових стајаху *меройси*, „људи на земљама црквеним и властеоским и краљевским или царским и чија беше земља оному бјеху дужни радити и нешто давати и плаћати, а *осим ѿне земље моѿли су имаѿти и своје башѿине*“ (Ђ. Даничић. Рјечник. Код те речи). Као што се види ови људи имаху неке сопствености, али су они опет били привезани за земљу властеоску или црквену. У Душановом закону има једно важно наређење што се тиче ових људи – то је, да може господар, кад меропах

3 Увек се разуме издање Ст. Новаковића.

побегне, ухватити га и „ујемчити да је опет његов“. Ово показује да су меропси често покушавали измаћи се из свог положаја, а даље наређење у закону: „а друго ништа да му не узме“ показује да су они имали и имања, да им се могло што „узети“. И сасвим је природно да човек који има неко имање, а зависи од господара, гледа да се опрости зависности, па да живи на своју руку. Отрок већ нема куд да бега, јер нигде ништа и нема, а за сокалнике закон ништа не спомиње на сву прилику зато што ови и нису живели на властеоској земљи, него на царској (државној) и потпадали су само под опште дужности поданика уживајући право личности и сопствености.

Ми имамо неколико фак[а]та на основу којих бисмо могли саставити слику себарског реда. Ево који су то факти: Прво, ово наређење за меропхе. Затим 41, 42 чл. Душановог закона о отроцима. После, повеља краља Дечанског манастиру Дечанском (Monumenta Serbica 97, 99) где наређује да меропси ору 6 мати пшенице, 6 овса, 6 проса, 2 винограда, а сокалници један мат пшенице, мат проса, мат овса, мат винограда и занатлије (мајстори, седлари, итд.) да раде као и сокалници. Из овога можемо саставити слику себарску која ће нам онда од дна до врха овако изгледати:

На прво место долази најжалоснији ред, *оџироци*, који иду као наслеђе из баштине у баштину и у потпуном су смислу роб својих господара. Немају ни личности ни имања.

После долазе *меропси*. Ови живе на властелинској или црквеној или царској (приватној?) земљи. Властелину морају радити обичне работе на баштини и плаћати перперу цареви. Ови имају имања, али још немају личности.

После њих долазе, као највиши ред, *сокалници* и *џрађани* (занатлије). Они живе самостално на „царској земљи“, разумевајући тај израз не као приватно имање царево но уопште као државни простор (г. Крстић у Гласнику VII, стр. 72). Ја не могу да видим тако голему разлику међ ова два реда да би их раставио. У повељи Дечанскога на њих се налажу исте дужности, а степен намета и дужности био је одређиван положајем у друштву. Извесно је толико да су они виши од других себара, али се између себе не разликују много. Ова је класа људи могла преко исплате својих дажбина да остави што за себе, да штеди и напредује, и може се сигурно рећи да би, без турске инвазије, ова класа постала за мало времена, оно што се у Европи зове *џрећи сџалеж* (tiers état), варошани, слободни људи, који не господаре ником као властела и опет немају над собом господара као сељаци. Процес стварања варошког реда нашао би силну потпору у замени старе властеле новом која је замена била већ отпочела и знатно се развила под Душаном и тако би се онда и у Србији поновили они исти догађаји које смо видели у западној Европи. Али је турска инвазија срушила и поредак који је наша и зачетке новог доба у њему и не могући за толико време ништа од своје стране натурити српском народу, она му је бар разрушила сав стари поредак, све старе установе, тако да кад се после четири и по века подиглош потомци косовских бораца, међу њима већ не беше више ни властеле ни властеличића ни себара.

Ја сам се постарао да нацртам слику друштвеног живота у Србији XIV века. Ми видимо прилично шарену масу, различне редове и природно нам се намеће питање шта је основа положају сваког реда? То беше притежавање земље. Сопственост земље је и основа целом феудалном поретку. Сила властелина доводи се од његове баштине. Исто тако слабост других непривилегованих редова долази од тога што ови не имаху земаљске сопствености. Колико земља пресуђује човеков положај у ондашњем

друштву, ево један доказ. У једној повељи краљ Дечански наређује, кад се мајсторима синови „разроде“ (4 или 5 синова), један да остане на „своме месту“, а други да иду у сокалнике, али који би хтео узети меропашку земљу, тај да буде *мероџах*. Каква је земља такав је морао бити и човек на њој. Кад краљ поклони људе цркви, онда они постају „црквени људи“, кад их поклони (са земљом) властелину, они су властелински, итд. Личност човека из реда зависила је од земље на којој он живи.

Исту слику друштвеног стања, коју видимо у Србији, ми налазимо углавном и на западу. Тамо је у оно доба друштво састављено из *блајородних, слободних и неслободних*. Први ред одговара нашој властели и духовништву, други (слободни људи али не од „племените“ већ од обичне крви) одговара грађанима и сокалницима, само што се на западу већ ова два типа оштрије разликују, јер је тамо и оштрија разлика измеђ грађанског и сеоског становништва. И најзад, што су неслободни људи на западу, то су код нас меропси и отроци.

„Редови ниже благородника могу се поделити на слободне и селске. У прве долазе варошки становници. У земљи становаху *сокалници* (Socagers), који су били *слободни иако нису били блајородни* као „ритери“ (Hallam. Europe during the middle ages, 102). Цитат овог писца потврђује оно што смо ми горе рекли о друштвеним сталежима на западу. Исти писац даље цитира Боманоара, чије речи опет иду у потврду онога мњења: „Зна се“, вели овај „да у свету има три реда (condition) људи; једни су благородни, други су слободни а нису благородни, а трећи нити су слободни нити благородни. Од ових последњих једни су потчињени више своме господару (lord), тако да овај може по својој вољи располагати њима, а други већ мало боље живе, и господар од њих узима само уобичајене дажбине“ (цитиран код Hallama на стр. 102 и 104). – Као што се види „ми и они“ прилично смо једнаки. Ја сам навео овај пасаж да покажем како средњи век показује доста једнаке слике на оба краја ондашње цивилизације. Да се вратим на нашу ствар.

Друштвени редови средњег века беху тако фиксирани, тако непомични као што је била и њихова основа – сопственост земље. Било је забрањено састављање разних редова женидбом, да се тако укрштањем не би оштетило начело феудализма. Г. Мијатовић помиње по Hahn-у Albanesische Studien да се то исто и сад ради у Албанији. Тако је властелинов син и после очеве смрти властелин, на основу јевтиног права племените крви. Отрок је остављао своме сину у наслеђе да се зноји и мучи за другога. Само код попова ми видимо неко одступање од овог обичаја. Тако краљ Дечански у већ споменутој повељи наређује да ће попов син остати на „свом месту“, само ако књигу изучи, *друкчије да иде у мероџахе*. Из овога се види да се од попова тражила нека коликоћа знања и писмености, а почем је њихов број био доста велики, лако се могло бирати. Осим тога ово јоште доказује да у нас духовништво није стојало као обележена, утврђена *каста* према народу.

Земаљска сопственост која је и била основа феудалног система појављивала се у овим облицима: као *царска земља*, где се разуме или његово приватно имање или се узима у идеалном смислу као *државна историја*, даље, као *властелинска и црквенска земља*, према томе је ли била у рукама властелина или цркве. Другог облика ми не налазимо. Меропси и отроци живеше на властелинској, црквенској или приватној царској земљи.

Овим се завршава наша површна слика друштвеног стања Србије. Она је кратка и непуна не само с тога што се према количини извора и не може саставити сасвим потпуна него и ради тога што је она у овој расправи само потребна споредност, а не главан предмет. На завршетку још једну реч. Ја мислим да је данас излишно војевати против феудализма и да је луксус „критиковати“ оно што је већ преживело свој век. Ја сам просто по могућству и према потреби чланка нацртао време властела и себара, па нек сама слика тражи себи препоруке (ако је где нађе). Ја бих имао да кажем само то да је та слика општа у ондашњој Европи и природна у свом времену.

II

Коме теорија вредности није крајеуголни камен економне филозофије тај ће увек расправу о економном стању народа отпочети не проучавањем новаца или трговине или ма каквог економског момента, него проучавањем самог *човека*. Један народ – а народ не може да живи од ренте – није никако богат зато што има извесну гомилу материјалних добара, него зато што може да произведе та добра. Његово богатство то је његова *производна снага*. Његово економно стање то је стање те производне снаге. У овоме је разлог зашто сам ја отпочео ову расправу друштвеним стањем Србије. Из првог одељка ми смо видели *човека* у Србији XIV века, ми смо се упознали са скупом оних јединица које састављају производну снагу српског народа. После тога нама ће даљи посао ићи много лакше.

На првом месту из изложене слике друштвеног стања ми видимо ово: радом се бавио онај ред људи који није имао права на резултате рада. Тај је ред знао за то и по простом закону човечије природе, он није радио с могућним степеном енергије. Отуда у општем резултату мањи производ, *мање бојајсйива*. То је једно.

Добијено богатство делило се на људе који нису учествовали у производњи тог богатства, и који добивши га тако лако, нису му знали вредност, па су га сатирали „на нацаке и на буздоване, и добријем коњма на рахтове“⁴ или на сијасет скупочених икона и других црквених ствари. Отуда она страховита, али на жалост још и данас обична аномалија: раскош на једној страни док се друга једва исхрањује.

Саставите сад ово двоје и каква вам се чини хармонија у том друштву? Колико услова за напредак има оно? Треба само стати на гледиште народа при питањима о благостању, и богатству, па ће се увек одговорити тачно на та питања. Наравно то неће бити случај код онога који под властeosким и црквеним богатством разуме српско богатство.

Али да пређемо на ствар. Да видимо који су били извори богатства Србије или тачније да речем „српских земаља“.

На прво место долази она грана производње која намирује најбитнију потребу човекову и без које не би могао опстати ни један народ који је прешао дивљачке фазе својега живота – та је грана *земљорадња*. Срби су ратари откако их зна историја; и данас им је то главно занимање. У XIV веку ми видимо где се производима земљорадње

4 Рахт (рафт, раџ) m (перс.)коњска опрема, накит коњски (*най. ур.*).

плаћа данак – „кабао жита“. Да је земљорадња била најглавнија грана производње у Србији, то је јасно као дан кад се погледа на списак артикала које су куповали и односили из Србије дубровачки трговци. Али у Србији XIV века није било толико радне снаге да обради оне огромне земље и за то ми ту налазимо *стичарство* као природну појаву тамо где има доста земље а нема много људи, па се земља оставља за пашу стоци. Да је у нас сточарство било прилично развијено може се видети по доста живој *солској* трговини коју нам причају толики споменици онога доба. Из споменика видимо да су се и неке глобе плаћале стоком. Тако Стеван Првовенчани (1222–1228) наређује као казну за растављање бракова за човека властелина да да краљу осам коња, а за сиромаша да да *шири* вола (Monumenta Serbica 17). Кад је сиромаш могао дати три вола, онда је ту сточарство прилично развијено.

Поред земљорадње и сточарства ми видимо у Србији још и друге врсте производње као виноградарство и уљанике. Г. Мијатовић наводи велику потрошњу вина у средњем веку као последицу многе слане хране које је опет долазило отуда што се зими није могло држати много стоке и газде је мораше клати па претварати у суво, слано месо. Отуда се вино јавља као врло раширен предмет потребе у средњем веку. И ми видимо да се у Србији поклањало доста пажње „гроздном“ винограду а унеколико се важност њихова види и отуда што су често Дубровчани захватили српске винограде те и у споменицима налазимо много пута да су краљеви пресуђивали спорове који су се отуда појавили. Још да напоменемо уљанике. У оном добу кад су се богати људи надметали ко ће саградити више задужбина, природно је да су восак и уље као главне потребе у цркви, имали велику тражњу и да је следствено њихова производња добила доста пажње и била прилично развијена.

Још као један веома важан извор народног богатства у Србији оног доба, ми можемо споменути *руднике* којих је зацело било, и било прилично богатих. Ми знамо из историје да је краљ Владислав у другој половини XIII века „довео људе из Саксонске (Сасе), који ће копати руднике. А доцније кроз много споменика, па и у најважнијем, у Душановом закону, налазимо непрестано где се помињу ови Саси. После о развијености рударства имамо доказа у српским новцима које је ковала рударска општина Новог Брда (Шафарик. Гласник VII, 224). Исти писац даље прича да летописци бележе неки пожар у рударским окнима упоредо с најважнијим догађајима отачаствене историје, што показује важност ондашњих наших рудника. Колико је била снажна новобрдска општина види се по томе што летописац помиње како је цар Мусија дошао године 1412. под Ново брдо, разорио Крушевац, Петрус, Сталаћ, Копијан⁵ и друге градове, али Ново Брдо није узео, на сву прилику не зато што *није хтео* да освоји тако богато место, него зато што је наишао на јак отпор. Занимљива је још белешка, која опет сведочи егзистенцију и развијеност рударства, да су Турци 1417, 11. априла, преселили новобрдске рударе у Цариград и приморје. (Све ово вид. у Шафарик. Гласник VII, 224–225). О богатству рудника јоште сведочи и та околност што је кнез Лазар од приноса царине новобрдске одвајао сваке године сто литара сребра за манастир Раваницу! (Ч. Мијатовић. Гласник XVI, 218). И из претераних казивања хаџије Брохарда да у Србији има пет

5 Треба: Копријан; утврђени средњовековни град (данас Курвинград), близу Ниша, који се помиње међу пострадалим утврђењима у долини јужне Мораве у походу Мусе почетком 1413. године (*най. ур.*).

златних и толико сребрних мајдана, као и из претераног казивања Бертрандома де ла Брокијера (цитат код г. Мијатовића. Гласник XVI, стр. 281) да деспот Ђурђе Бранковић вуче годишњег прихода из рудника око 200.000 дуката, и из ових претераних казивања може се увидети да је у Србији било рудника и да су они били прилично богати.

И тако, прилична земљорадња, доста развијено сточарство, виноградарство, рудници, природа најудеснија, земља богата и плодна – ми можемо рећи Србија је била богата; политичка Србија имала је добру економску основу и Србија је била јака и срећна.

Али има нешто што нам не да да паднемо у тај оптимизам.

Србија је имала услова за богатство, то је истина. Природни момент у производњи био је веома користан српском народу. Природа се према њему увек пријатељски показивала, увек му је била наклоњена. Он није морао да као Дубровчани краде туђу земљу, он је имао толико земље да ју сам није могао ни да обради. Он није морао зазирати ни од пустошних ветрова ни од јаких мразева, ни од страховите жеге. Ја рекох природни момент у производњи био је користан српском народу.

Али не тако и друштвени момент. У оно доба природа је више волела Србина него што је он сам волео другог Србина. *Друштвени моменти у производњи није био ни мало користан српском народу.*

Ми знамо да *производна снага* једног народа – па следствено и последица њена, економно стање тог народа – зависи од две чињенице: *од природе и човека*. Економно стање то је производ суделовања ове две чињенице. И ту се срећемо с једним жалосним фактом: српско друштво није било тако уређено да може само себи помагати онолико колико му је природа помагала. И поред свију услова за богатство, Србија није богата на оном месту где кад се налази богатство онда се тек сме рећи да је народ богат. И опет велим, у овом питању треба стати на гледиште народно, а не узимати богатство једног реда као богатство целог народа. Са српских земаља, од српског сточарства, од винограда, уљаника, рудника, остајало је сваке године прилично сувишка, који би могао бити основа за народно богатство кад би остао у рукама народа, али који је одлазио у руке властели и црквама и ту се није појављивао као капитал, као ново средство за даљу производњу, него се просто упропашћивао. Ово је тако важан факт у народном газдинству, да њега не сме прећутати ни један економиста. Да ли ће сувишак зараде отићи у руке производној или непроизводној класи, то је питање далеко важније од питања политичке форме друштва.

Ја ћу покушати да га мало изближе осветлим.

Сваке године народ створи неку суму богатства, којом намири своје потребе и од које му јоште претече неки сувишак. Ако овај сувишак остане у његовим рукама, он ће га употребити као алат за даљу производњу и друге ће године произвести већу суму богатства, од које ће му остати још већи сувишак, дакле, још више оруђа за даљу производњу. На тај начин он ће непрестано све више производити, његова снага над природом биће све јача, он ће бити све способнији да своју снагу замени природном снагом и имаће све више времена да у себи развије ону страну којом се одликује од животиње, да се развије умно и да тим умним развитком осигура себи егзистенцију и благостање. – Али ако сувишак производње, тај алат за нову производњу, не остане у његовим рукама, него одлази властели или црквама, уопште одлази непроизводној

класи која неће њиме *радиџи* него ће га *џирошиџи*, онда народ мора друге године отпочети своју производњу опет из почетка и онда ће он урадити друге године колико и прве. Његова снага неће порастати. Његово ће време пролазити у послу који му набавља само хлеба и читаве генерације неће се разликовати једна од друге. Генерација после сто година радиће истим оруђем, истом вештином, истом енергијом као и генерација пре сто година. Умно развиће остаће за све време једнако – сведено на нулу. Човек ће до века запињати својим леђима и својом снагом уместо да се послужи силама природе које она даје бесплатно свакоме који се уме користити њима... Ето како је велики уплив распореда друштвеног богатства. Нека се производи маколико, нека су природне прилике маколико срећне и угодне, ако нема правде у распореду богатства, нема ни богатства у народу, а кад га нема ту не може га за *гуџо време* бити ни у паразитске класе. Који то зна тај се неће чудити што Србија код богатства није била богата. Рђава подела права и дужности учинила је те се богатство које је производио српски народ није обраћало на јачање снаге народне, него се упропаћивало.

Поред овог утицаја друштвеног стања био је још и политички, који тако исто није добро утицао на економно стање. То беше *оскудица народној јединсџва*.

Основни закон човекове како целокупне природе, тако и једне економне стране његове, јесте *удружење с груџим човеком...* Човеку је најпотребнији човек. Без удружења човек би остао на истом ступњу на ком су данас Бушмени и становници Тихог океана. Напротив што је већи број људи који се удруже и што је то удружење савршеније, то је већи и савршенији производ – морално и материјално благостање човека. Али се удружење не може развити ако нема народног јединства. У таквим удружењима нема развијене свести о општем интересу, нема солидарности и нема поуздања, што би све дало удружењу снагу да се унутра развије и да се споља ограда по потреби од страног утицаја, који је као што знамо из историје вазда био деструктиван кад год је био снажан за то. Народно јединство је велики извор из кога долази заштита и сигурност народног рада, оно је први услов за централисање радне снаге и за комбинацију рада, без чега се не може извршити никакво веће предузеће. Народно јединство је она снага која одржава општи дух у појединим удружењима и појединим крајевима. По овоме може се видети његова огромна важност, нарочито у оно доба кад се готово није ни вадио мач из корица. Управо може се рећи да је егзистенција народа у средњем веку зависила једино од тога, хоће ли он сваком приликом бити на окупу. Та је потреба примећена у Србији и види се да су се српски краљеви трудили да је намире. Само што су они узели за прво оно што би дошло као последица. Они су напустили економско јединство, па сву бригу поклонили политичком, које је без економског остало наравно тако слабак створ, да се морало растурило чим је нестало јаке руке која га је одржавала, и чим су дошли такви политички догађаји које је морао да реши сам народ а не „сабор с великом и малом властелом и великим и малим духовницима“.

Тамо где нема народног јединства ту удружење тако да кажем нема крова, нема заштите; и оно ако се и појави пропаћше одмах, повлачећи за својом пропаћшћу и пропаћ самог народа. Историја Италије XII и XIII века даје нам у овоме веома важну поуку. Италија је изгубила своју снагу кад су њене општине почеле да ратују измеђ себе. Оскудица народног јединства је главни узрок овим ратовима и пропаћ Италије. Иста оскудица народног јединства спречавала је и економско развиће Србије.

Него ће ми требати да се мало подуже забавим на том изразу „народно јединство“ јер се о њему може различно мислити. Ја на прилику држим да међ српским земљама никад па ни у време Душана није било *јравој* народног јединства. Овим тврђењем ја долазим у противност са скоро општим мњењем код нас да је уједињавање српских земаља отпочео још Немања I и да је оно већ извршено у династији Немањића.

Шта значи „ујединити“? Зацело ништа друго него раширити *друштво*, довести већи број личности или појединих друштава у једно веће друштво. Добро. А шта је то друштво? Могло би се рећи да друштво означава просто више личности, гомилу људи на једном месту. То је погрешка. Друштво није само проста гомила људи, него је *то ордански састављена* гомила. *Друштво је скуј личности које се измењују својим услугама, својим радом.* Члан друштва може бити само онај који нешто даје другом, нешто прима од другог. Као што се види економски саобраћај то је животна веза организма који се зове друштво; у том је саобраћају његов *raison d'être*.

Према томе „ујединити“ значило би учинити *га већи број личности гође међу собом у економни саобраћај.* Ујединити српске земље значило би учинити да се Србин из Зете користи и измењује услугама Србина из Босне, из Рашке из Срема, итд. Ово би значило остварити принцип народне поделе рада у свој српској земљи. Али код земљорадничког народа и нема народне поделе рада, па је ту такав посао немогућ. И поред свега „јединства“, ми видимо где поједини крајеви српских земаља граде уговоре којима ступају у економски саобраћај с Дубровчанима и Млечанима, а нигде нема економског саобраћаја између њих самих. – То не би ни имало смисла – могло би се рећи – јер Србин Србину није ни требао економски кад су сви једнаки, Србину је требао Дубровчанин који ће му донети чохе и оружја за његову стоку, жито, вино, грожђе, итд. – То је цела истина кажем ја, али онда не треба ни говорити о српском јединству кад се оно остварило само до јединства канцеларија, а даље није прешло.

Ја сам споменуо већ две препреке економном развићу Србије. Управо говори-ти о економском стању Србије XIV века значи само показати шта смета економском стању. Бар ја не умем друкчије писати о тој ствари. И ево ја сад прелазим на трећу, најважнију препреку нашем економском развићу. То је политика *слободне* трговине. Ја ћу најпре да кажем како је стајала наша трговина у XIV веку, па ћу после показати њен утицај на економно стање.

Природно богатство српских земаља увек ће навући у њих приличан број трговаца. И ми видимо како још у XII веку дубровачки трговци трче у српске земље и како их нимало не задржава често рђаво предусретање од стране властеле или народа. Напротив, они придлазе све више и више и док су у првој половини XIII века долазили само као „купци“ ето их у другој половини тога века као „тржници“ који не купују само сировине из српских земаља, но још доносе еспапе и продају их. За доказ оног рђавог предусретања које сам споменуо, ја се позивам на многе уговоре наших краљева с Дубровачком општином, где се обично општина жали на „забаве“ по земљи, и гледа да у форми међународнога уговора уклони све те „забаве“ и осигура својим трговцима потпуну слободу трговине. После Дубровчана ми видимо да долазе у Србију и Млечићи које толико гони перспектива доброг пазара, да се не плаше ни далеког пута, ни конкурената Дубровчана који су се одомаћили већ у нашим

крајевима, нити се најзад боје своје различне вере и народности, што није била мала ствар у ономе добу. Мора да је била лепа добит која је толико трговаца привлачила у српске земље. Колико је било млетачких трговаца може се судити по томе што је једном у Босни 1300. године бачено у тамницу њих 50 (у Љубићевим *Listinama I*, 193; по наводу г. Мијатовића, *Гласник XXXIII*, стр. 222). У нашим споменицима има доказа да је било и још трговаца осим Дубровчана и Млечића. У једној повељи од 10. јануара 1356. цар Урош вели: „чини милост царство ми трговцима, били Дубровчани Млечани или *ма који груји*“ (*Monumenta Serbica* 153). – Него најглавнију трговину водише Срби с Дубровчанима. По нашим споменицима види се да је она била још у другој половини XII века. Из једног споменика од 1189. видимо где босански бан Кулин дозвољава дубровачким трговцима да могу слободно ићи по земљи његовој, и обећава да им се неће ништа *на силу узети*, осим што они *поклон* (*Monumenta Serbica* 1, 2). То нас лако гони, да мислимо, да су дубровачки трговци још раније пролазили кроз српске земље, па кад су их често пљачкали и отимали им имање по обичају ондашњег доба, онда је њихова општина потражила да у форми једног међународног уговора обезбеди своје трговце. Готово сваки српски краљ склапао је по више уговора с Дубровником дозвољавајући дубровачким трговцима да слободно пролазе с еспапом кроз земљу и краљ се обећавао да ће им „његова краљевска милост“ накнадити сваку штету. Ја бих могао да наведем сијасет уговора из *Monumenta Serbica*, али држим да је то позната ствар, а и да нема важности изношење сваког, јер су ти уговори већином по истом калупу. Међутим, не улазећи дубље у испитивање њиховог садржаја, ево који се споменици у *Monumenta Serbica* односе на предмет о коме је реч и то од године 1189–1387. То су бројеви 4, 19, 20, 21, 23, 28, (нарочито важан споменик у коме Дубровчани казују шта су обавезани и шта ће давати српским краљевима), 29, 30, 35, 36, 39, 40. (Можемо споменути и број 41 који је уговор Дубровчана с бугарским царем Асеном, одакле се види како Дубровчани ослобођавају бугарске *куйце /не трговце/ од свију данака и на вратима и на мосту, и на броду и на путу и дозвољавају им да купују све осим ишенице*). Даље долазе споменици под бр. 42, 46, 53, 54, 64, 81, 110, 127 (овај је уговор готово прави међународни законик), 124 (овде се осим дубровачких трговаца помињу још и млетачки и инђ кто), 142, 145, 149, 150, 158, 159. После ових споменика долазе они из доба анархије тако су 167, 173, 175, 177, 181, 183, 194, 195 (од кнеза Лазара године 1381: 9. јануара у Крушевцу Лазар потврђује све повластице које су Дубровчани добили од пређашњих српских владалаца), 196 (године 1387. од Вука Бранковића). Остају још неколико трговачких уговора које начинише босански краљеви, па се свршује период XIV века. На том и ми престајемо с ређањем споменика⁶.

Српска трговина дакле с Дубровником то је факт који се јасно види из оне гомили уговора. Али каква је била та трговина? Ми знамо да је Србија земљорадничка држава. Она дакле у трговини може учествовати само продавањем сировина. Друго ништа она није могла продати дубровачким трговцима. Али овима је то и требало. Било је једно место коме су требало српске сировине и то је и нагонило дубровачке трговце да иду у Србију и траже те сировине. Где је било то место?

6 Овде су узети просто сви уговори разних српских крајева с Дубровником.

На једном крају бивше римске царевине налази се апенинско полуострво. На другом полуострво балканско. На апенинском полуострву је развијена индустрија, балканско је богато сировинама. Чим се у једном крају развије индустрија, одмах она привлачи себи сировине с другог краја, било тиме што плаћа за њих више него пошто се могу добити у земљи где се производе, било што даје за њих лепо израђене предмете који мал да нису тако јака потреба човеку као што му је потреба хлеб и вода. Индустрија привлачи сировине као год што ватра привлачи ваздух. И као год што се ватра све више распаљује од ваздуха који је сама привукла, тако и индустрија све више напредује од сировина које привлачи.

На једној страни – велика индустрија, силне радионице, много вештих руку. На другој страни – природно изобиље, доста сировина које ће се покварити ако се не продаду. У среди – неплодно земљиште Дубровника, мален број Дубровчана да би сами у себи развили или индустрију или земљорадњу, али на згодном положају у [на, *ѝрим. ѝрир.*] мору, с развијеним бродарством, с тачним познавањем и једног и другог краја и једног и другог језика – зар није најприроднија појава у таким приликама да вешт бродар Дубровчанин допутује до српских земаља, ту накупује сировина и ове однесе у Италију, одатле се врати с италијанским фабрикатима те носи у Србију опет оно исто што је и изнео из ње, само сад у другом облику и много скупље у продаји? И збиља то је Дубровник и радио. Он је био посредник у економском саобраћају српских земаља с Италијом. „Он је био главни (и ако не искључни) комисионар и спедитор српске трговине“ (Ч. Мијатовић. Гласник XXXIII, 223).

Кад сад у овој светлости погледамо на уговоре српских краљева с Дубровником, онда нам се показују све привилегије којима беху обасипани Дубровчани као сасвим природне, онда видимо разлог зашто су Дубровчани били примани у српским земљама. У историји света то није необична појава и ми видимо то исто обасипање туђих трговаца привилегијама и у Енглеској за време њене економске слабости. Тако је Хенрик III дао силне привилегије трговцима Ханзе који беху монополисали у оно доба сву спољашњу трговину Енглеске. И ханзеански трговци беху дочекивани у Енглеској као и Дубровчани у Србији, само што су у Енглеској брзо пошли паметнијим путем и усвојили политику народне економске независности, која је после одмах затворила врата туђим трговцима.

Замислите природно богату државу у којој је земља подељена на велике баштине. С ових грдних баштина скупља се сваке године доста добар принос сировина које сопственици не могу ни чувати ни прерађивати. Природно је да ће се они у таком случају обрнути на најближу пијацу где би продали своје сировине. Те пијаце нема нигде у њиховој земљи и зато је они морају тражити на страни. Једна побуда за трговину јесте дакле *инѝтерес власѝтеле*. Замислите сад трговце који добро знају колико [ће] порасти вредност сировини кад се преради, који су даље знали и где у комшилуку има сировина и где се опет могу оне прерадити и који су тиме увидели потребу посредничке класе – и то је друга побуда за трговину – *инѝтерес дубровачких* (или доцније млетачких) *ѝрѝоваца*.

И тако та гласовита „српска трговина“ била је чедо интереса властеле и страних трговаца. Са српским народом имала је толико посла у колико се из њега могаху истеривати глобе, дажбине, кулуци за властелу и проценти за дубровачке трговце.

Да су збиља само властела водила српску трговину, то излази из сваког момента онога времена, а прилично светлости на то мишљење баца и познати факт што се у Србији све до половине XIV века налази само крупан новац; и што се доцније појављују ситни бакарни новци за размену. Крупним се новцима обично исплаћују велики пазари, а у Србији оног времена осим властеле и духовника и цркава нико није могао имати тако много готовине. Ја признајем да је могло бити и кога измеђ сокалника или грађана који би водио трговину али то је поједини пример, а није читав ред људи. И сад у Србији има два три индустријалца па нико ваљда неће казати да је садања Србија „индустријална“. Што се не налази ситнога новца, то значи да није било много размене, да није било много личности и сопствености које би се измењивале својим услугама и којима би за то требао ситни новац. Новац се јавља тек кад се у народу маколико развије разноликост занимања и отуда потреба размене која се размена реализује новцем. Али ми то у Србији не видимо за дуго. Још и кад Душан закон гради, у Србији нема много новца и Душан оставља на вољу ко ће дати данак у новцу или у „натури“.

Ја сам у главном показао нашу трговину XIV века. Властели и духовништву и црквама је преостајало доста сировина с њиних баштина. Дубровачки трговци су куповали те сировине и носили их у Италију а нешто су можда и код своје куће прерађивали⁷. Из Италије су доносили фабрикате и продавали их српских земљама. *Народ није водио никаку акцивну трговину.*

Сад нам се и само намеће питање: како је оваква трговина утицала на економско стање народа?

Да би одговорили на то питање, морамо поћи мало даље од саме ствари.

Најмоћнији услов за народну egzистенцију, највећи извор његовом богатству и његовој снази – то је *индустрија*. Тек с индустријом народ се ослобођава од тираније природних сила. Тек помоћу индустрије он је кадар да замени своју снагу природном снагом, да савлада препреке даљине и растојања, да добије времена за своје умно развиће, да не зависи од случаја и добре или зле године, и да има своје место у свету не по заштити ни милости другог народа, него на основу свог властитог рада. Индустрија није само снага која прерађује сировине; то је огромна друштвена снага која прерађује и подиже самог човека и читаве народе, то је снага која даје сваком крају школу и библиотеку, снага која изазива сваку и најмању снагу у заједничко суделовање за општу срећу. То је снага која збратимљ[у]је све народе целог света у свемирну заједницу и која даје свакој личности највећи степен среће и задовољства. Погледајте Енглеску кад је куповала еспапе од ханзеанских трговаца и погледајте је сад!

7 О овом комисионарском раду Дубровника има врло много података у чланку г. П. Матковића: Прилози к трговачко подитичкој историји републике дубровачке. Ту се види из разних уговора Дубровника с појединим италијанским општинама шта он доноси у Италију и шта износи. Ја се сад нећу дуже да забавим на овој ствари али рад осветљења предмета исписаћу овде један цитат из те ваљане расправе: „Дубровачки трговци возише морем у Италију све врсте *жића, брашна, сочива, коже, кожнине, крзна, крзине, лој, восак, мед, кайран, вуну, олово, сребро...* (Rad XV, 47). И даље: Из Италије доношаху Дубровчани за своју потребу и за *разнос*: италијанске „*йлогнине*“ (колонијални еспап) затим разне „*обртнине*“ (прерађевине) као: *вунене йређе, йамучне и йршене, свилене израде, флоренћинска и друја фина сукна, скрлей, йоркей милански и кремоски, йвожђарије, сйакла, оледала, йосуђа, сйраве бакрене, земљане и сйаклене, сйаун, миродије, лекове, сламне фабрикайе, злайне и сребрне накййе, злайне дукайе...* (Rad XV, 48).

Кад је индустрија тако важан услов за народну срећу и благостање, онда је природно да политика сваког народа треба да има за целу да у својој земљи развије индустрију.

Стотину разлога могу се навести за то.

У земљорадничкој држави нема никад непрекидне тражње рада, покрет ту није сталан па зато није ни јак. Док се у једно доба године ради, у другом стоји сва производна снага без употребе.

Извлачењем сировина из земље губи се способност да се ђубретом и отпацама који се добијају при преради сировина, врати земљи оно што се од ње узело, и тако земља непрестано мршава претећи да ће једном отказати своје услуге онима који се тако непаметно служе њоме.

Кад нема у земљи индустрије, онда ратар не може да примењује у свој посао резултате техничке науке и принуђен је једнако радити земљу истим алатом.

Кад нема индустрије, онда се у земљи не може развити удружење које поред свог економског утицаја има још и огроман политички утицај развијајући личност човеку и развијајући свест о правом положају човека на овоме свету.

Кад нема индустрије онда народ мора доћи у економску зависност од народа који му даје индустријалне производе.

Земљораднички народ не имајући у својој кући потребне предмете, упућен је тим стањем да их трговином набавља, те тако мора да издржава читаву класу непријатних људи.

Ја престајем; али не зато што разлога више нема, него што држим да није потребно даље ни говорити, да ствар говори сама. Представите два створа природна. Једно је укочена биљка која живи на месту где се затекла, која се повија по сваком ветру у околини, која нема снаге да се измакне испред подигнуте стопе, која ће јој разрушити живот, или испред отворене чељусти која ће је ишчупати и прождрети. Друго је жив, окретан организам који крстари своју околину [својом околином, *йрим. йрир.*], испитује је, савлађује је, проналази јој сакривена блага, мења је према својим потребама и који својим непријатељима место погнутог врата ставља своју снагу и свој отпор. Оно прво је народ без своје индустрије. Ово друго је народ који има индустрију. Узмите за допуну прве слике још потпуно бесправан положај народа, искључиво господарење властеле и духовништва над производњом народа, па та слика коју тада добијете – *то је економска основа Србије XIV века.*

Сад се може одговорити на питање које смо горе поставили, на питање како је та трговина утицала на економско стање нашег народа у XIV веку?

Ево како: први учин слободне трговине у народу који нема своје индустрије, био је у томе што је измењивањем српских сировина за стране фабрикате била *ошклоњена њојшеба народне индустрије*. Поред трговца који је доносио све потребне предмете, није се могао јавити у Србији занатлија, индустријалац, који би те предмете сам израђивао. Економски живот народа пошао је правцем да измењује своје сокове за туђе еспапе. Производња добара није могла бити организована на једином паметном економском начелу *народних њојшеба*, него је зависила од далеких трговачких пијаца и стања цене на тим пијацама. Шта ће се, кад ће се, и како ће се у Србији произвести – то је зависило од рачуна дубровачких и млетачких трговаца.

„Слободна трговина“, дакле, није дала Србији да развије индустрију. Слободна је трговина одржавала у Србији оно економско стање које је познато као најнеекономскије и најнесрећније за народ.

Ми смо прегледали како је на економско стање Србије утицало: прво, друштвено уређење, затим, политички положај српских земаља и, најзад, трговачка политика српских владалаца.

По свему што смо видели, ми не смемо хвалити наше економско стање у XIV веку, али опет ми се можемо потпуно сложити с једним нашим вредним научником у мисли да би српски народ данас куд и камо напред отишао да га није спречила турска инвазија. У друштвеном, економском и политичком стању Србије XIV века ми смо нашли доста мана, али ми морамо признати ово двоје: прво, да је то што се нама сад чини велика мана, било у оно доба врло обична ствар, и друго: да није био само српски народ који је имао мана у својој конституцији, него да је тако исто било и код других народа, у ономе добу. А да је у српском народу било услова и за светлији живот осим кулучења „вишим“ редовима, томе је сјајан доказ што је један део истог народа после више од 400 година ропства стресао са себе зулумћарски притисак и наново се појавио на светској позорници без властеле велике и мале, без духовништва великог и малог, него као народ једнаких људи, кога је горки исторички опит научио да узме своју ствар у своје руке и да не пушта да се „господа“ брину за његове ствари.

Ја засад немам више ништа да речем о нашем економској стању XIV века. Ја видим да бих могао парафразирањем, огромним цитатима, итд., да раширим моју кратку расправу, али ја држим да је то просто показивање своје „бездне премудрости“, али да расправи самој не даје нимало више вредности, зато сам се и мануо тога посла.

III

У говору о утицају економског стања на политичке догађаје, ја могу бити врло кратак. Ја сам већ рекао да држим да поједини фактори народног живота само утичу узајамно један на други, али да нису апсолутно један узрок а други последица. На тај начин не сме се узети да је само економско стање утицало на политичке догађаје. Оно је ту имало свога удела – то је истина. Али оно није утицало апсолутно, није само. За то би онда требала још читава, пространа студија, па да се објасне они догађаји који се јављају у Србији после 1355. па до пропасти српске.

Могло би се рећи као да судбина после Душанове смрти хоће да куша српски народ, хоће да га стави на пробу, да види може ли се одржати. И збиља, наступили су такви догађаји које мучно да би могао издржати и најјачи народ, с добро уређеним друштвом, са здравим економским организмом, ако би се само онакви догађаји и могли јавити код таког народа.

Борба новог и старог поретка, нове и старе властеле;

Раскомадање српске земље;

Самовластност појединих обласних намесника и најзад, да не помињем друге прилике.

Нападаји са стране: из Мађарске, Грчке и најпосле страховита битка косовска. – Све су то били страшни часови искушења које је српски народ имао да издржи и које он – није издржао.

Опажа се и овде уплив економског стања. Опажа се у ономе што сам ја већ споменуо, да у српским земљама не беше економског јединства, које је цигло кадро да створи право народно јединство, које ће опет од своје стране увек држати народну снагу на окупу. И ето ту, у тој оскудици народног јединства, ја мислим да је кључ решењу оних важних питања. Пропаст, и то опako нагла пропаст српске „силне“ државе може да изненади сваког оног који је направио себи илузије о „сили“ и добром уређењу српске државе. Али ја сам већ казао да у српским земљама није било никакве снаге, никакве уређености, никаквог јединства. У Србији никад није ствар једнога њеног краја била и ствар свију њених крајева. Одвојеност, раскомаданост није наступила тек после смрти Душанове. Не, она је у ствари постојала једнако и у Србији се ничим није ни ишло на стварање народног јединства. Та се раскомаданост после Душанове смрти само *формално* појавила а у *ствари* била је и много пре, управо увек. Овај партикуларизам је учинио те се српски народ није могао да одупре нападају са стране и није могао да преболи ране од зађевице унутра. У свом чланку о овом времену српске историје, г. Срећковић спомиње [да] се брзо после Душанове смрти његова држава распада на *три краљевине, две царевине и многа* војводства и кнежевине (Гласник XXVII, 253). *Моћност* за то лежала је у самој конституцији друштва, у уништењу сваке народне иницијативе.

Ја никако нисам намеран да говорим много о овим стварима, зато ћу се постарати да кратко и јасно кажем своје мишљење о њима.

Несавршенство економског и друштвеног организма Србије у XIV веку чинило је да се све богатство које производи српски народ обраћа као оружје против њега, и да послужи као средство за узајамно сатирање и борбу његових великаша. У таквом стању није било места за развитак личности и удружења, а то је све учинило да народ није могао имати никака гласа, да он није смео решити ни једно питање. У оваком стању кад је дошло питање које је требао да реши *сам народ* – питање о одбрани своје куће, о сачувању свога места у свету – он га није могао решити под управом оних људи, којима је доцније потомство пресудило:

„Великаши проклете им душе.

Великаши траг им се утрљо.»

Властела су окретала народну снагу према својим рачунима – а последица је тога била и њихова и народна пропаст, народна за време а њихова за довека.

Говорећи о нашем економском стању ја сам имао прилике да изнесем нека начела оне политичке економије која заступа економску народну независност. Овоме сам одељку оставио да та начела изнесем пространије⁸. Сама прилика што сам ја налазио мане нашем економском стању, гони ме да покажем које би економско стање, бар у теорији, ако га још нема, одговарало науци о народном газдинству.

8 Carey. Начела друштвене науке. List, скупљени списи.

Да се развије и напредује човечија личност, треба да се удруже много глава и много руку. Кад се људи удруже они живе боље него кад су усамљени. Исто вреди и за народе. Они ће увек пре напредовати, увек ће се пре развити, увек ће им бити боље кад живе у заједници него кад живе сваки за се. И тако смо од првих степена удруживања – породице, општине, племена, народа – дошли до највишег степена, у коме има и највише услова за благостање човеково – до *свемирне заједнице*.

Али се у ту свемирну заједницу не улази кад се хоће, или да кажем тачније: не улази се у свако доба с коришћу за народ. Теорија „постепености“ која је у многим приликама врло комична, влада потпуно овде. Док је та теорија просто извртање природних закона и чистих појмова кад својим кобним: „то још није за нас“ протестује против слободе и права човекових, она је у овоме случају формула природног закона и добро ће бити народу који је разуме. А ево како је проста:

До свемирне заједнице долази се само преко *народне независности*. Који народ није постао економски самосталан, тај нека се постара, па нека најпре дође дотле, а после нека иде у општу заједницу народа. Који народ погреша против овог савета постепености, тај ће у општој заједници бити увек „млађи“ а нигда раван члан. Кад би неки народи пре своје независности ступили у општу заједницу, онда би дошли до општег подаништва и општег кулчења једном најјачем народу. То би било, у друкчијим приликама, друго издање римске царевине.

Ја сам већ казао да народи долазе до независности и одржавају своју независност индустријом. Казао сам и то да трговина, дакле, неограничен саобраћај, живљење у економској свези с другим народима, увек отклања потребу народне индустрије. И сад је јасно извадити поуку: да трговина треба да је ограничена само на набавку оних предмета који се морају доносити, и који се не могу производити (на пример, со, колонијални еспап, итд.), а, међутим, да треба поклонити сву бригу подизању народне индустрије. У први мах овај посао искључује народ из опште заједнице, али он га искључује тако, да би му прибавио услова, да доцније ступи у ту заједницу и да буде у њој раван члан, док трговина истина доводи народ у општу заједницу народа, али му сваким даном одузима све више снаге да у тој заједници живи као раван члан и као друг.

Кад се народ развије и кад он буде имао све што му треба као народу, и кад су такви исти и народи око њега, онда ће они за цело, по природном закону привлачења и удруживања људи, поћи један корак даље и ступити у свемирну заједницу.

Земљораднички народ нема све што му треба да као народ има место у свету, и он не треба да улази у свемирну заједницу док се не постара да прибави што му недостаје. Ако такав народ ступи у неограничен саобраћај с другим развијеним народом, онда ће он само бити слуга томе народу: погледајте Ирску и Индију.

Народности дакле није ништа што би било по свом карактеру егоистично, противно свемирној заједници. Не, баш је народност пут којим се долази до те свемирне заједнице.

Кад народи развију у себи и земљорадњу и индустрију онда ће они бити равни чланови свемирне заједнице, онда ни један од њих неће наћи интереса да се држи несрећне политике сатирања туђе силе.

На који ће начин народ да испуни ове захтеве теорије то је посао пракције, посао који ваља предузети управљајући се према приликама места и времена, за шта се не могу постављати правила. Ја се у то нећу ни упуштати.

Има две школе политичке економике. Једна је *космополијска економика*, наука о вредности, којој су људи средства за производњу богатства. Друга је *народна економика*, наука о *производној снази*, којој је богатство једно од средстава за развиће личности.

Прва економика учи народ да се обогати експлоатисањем других народа. На застави друге економике стоје ове речи:

„Најнесрећнија је она полијтика која пројоведа ујројашћење њуђе снаје. Где је јод јријисак, њу сјрадају јодједнако и јобедник и јобећени“.

ДРАГУТИН С. МИЛУТИНОВИЋ
(1840–1900)

ИНДУСТРИЈА И ЊЕНИ ЧИНИОЦИ У СРБИЈИ
(1876)¹

I.

Индустија као највиши ступањ привреде, у којој се огледа целокупна духовна способност једног народа. – Природни услови за развијање индустрије у Србији. – Историјски преглед занатства у Србији. – Способност Србинова за металну и ткачку индустрију. – Географска распрострањеност ове индустрије у Србији.

Давно је то било, кад сам престао проводити ведре ђачке дане на оном исторички значајном земљишту, где се тада, као и почетком 16. века – најплеменитији духови немачког народа надметаху, ко ће више урадити за избављење човечијег духа из тесних уза средњовековних заблуда. У том свежем и вечито младалачком духовном животу, а под непосредним утицајем непрестаног племенитог надметања у остваривању свега општекорисног, дух људски узвишујућег – моглоше тек постати ове мисли, које с ретким задовољством имам част излагати пред овако одабраним збором.

Још значајне 1866. године дође ми до руке позната књижица барона Хердера (*Bergmännische Reise in Serbien*²), из које сам увидео метално богатство Србије. Пошто прочитах именовану књижицу, дођем до закључка, да Србија доиста има природних услова за металну, односно гвожђарску индустрију, која може подићи земаљско благостање до највишег степена. Одмах сам почео о том размишљати, шта би нарочито могао чинити техничар за научно образовање нужног занатства, јер је оно почетак и претходник сваке индустрије. Први мој нацрт о овој ствари послао сам месеца априла 1867. године једном надлежном месту, где се примио с неким отменим осмејком. У лето исте године добих прилике, да у једном прекосавском листу изнесем потре-

1 *Индустија и њени чиниоци у Србији*, написао Драгутин С. Милутиновић, архитекта и инжењер. Три јавна предавања у београдској касини 1876. Нови Сад, издање и штампа Арсе Пајевића, 1877.

2 На српски језик преведена тек 2014. године (Сигмунд Аугуст Волфганг фон Хердер, *Рударско иушовање по Србији сироведено 1835. године по налоју Владе Кнежевине Србије*. С немачког превела Добрила Бегенишић, Службени гласник, Београд 2014) (*нај. ур.*).

бу учења техничких струка, јер ће само техничко знање оживети ковну и ткалачку индустрију у Србији. Резултат је био тај, да се 2–3 Србина одадоше на научавање инжењерства у Цириху; друго ми није познато. Али јесенас се од самог г. министра финансије покренуто ово живо размишљање о средствима за подизање српске индустрије, довољно ме је утврдило у мњењу, да нисам ништа неоствариво предузео, кад сам покушао да техничко знање уведем у службу народне економије.

То је у кратко генисис ове мисли, с којом сам се тако радо бавио у време одмарања од мојих стручних студија.

Економска наука новијег доба као да је већ начисто о најцелисходнијем начину привреде. Наиме, овладало је то мњење, да је индустрија најпробитачнији начин привреде за оне земље, које имају за то нужне услове.

Но шта је управ индустрија?

Прерађивање сточарских, земљорадничких и рударских сировина помоћу телесне снаге, ручне умешности и знања, а за разне потребе човека – то је занат. Производи занатски морају бити целисходни, а могу бити и леви, али нису многобројни. Но чим се место телесне употреби каква природна или механичка снага, а машина место човечијих руку, тако прерађивање постаје брзо и многобројно. *Прерађивање сировина у маси зове се индустрија*. Њени су производи некад савршенији, а некад се опет не могу ни равнати с рукотворима човечијим, али су често огромни и удивљења достојни. О том нас може гвозђарска индустрија новијег доба и сувише уверити. Помислимо само примера ради на ону гигантску снагу, која је потребна да хомогено скује какав Армстронгов или у најновије време Фразеров топ, што баца тана од 300–1000 фуната. – Нема те људске снаге, која би могла сковати ону колосалну топовску цев. Тај снажан посао извршују само парни чекићи Несмитови, Кондиови или Морисонови. Највећи такав парни чекић (800 центи) има чувена Крупова фабрика у Есену. Из досад реченог мислим није тешко увидети да занатство претходи свакој индустрији; оно је управо њен почетак.

Врло правично дају се оценити разни начини привређивања по количини за то изискиваног знања.

За пробитачно трговање потребно је, осим познавања робе и рачуна, који за собом повлачи нужно бележење куповине и продаје – у најбољем случају још и знање језика оне земље, с којом се одржава трговински саобраћај. Трговање је духован рад, који није скопчан с телесним напрезањем. Кад год се предузима тај рад на основу неких постојећих околности или каквих замишљених претпоставака, а с непомичним изгледом на новчану добит; то се зове трговинска спекулација. Па пошто се не зна извесно, да ли ће замишљене претпоставке баш заиста и наступити, то и добит није увек сигуран. Зато трговинска спекулација није ништа друго, него хазардирање или коцкање за које није потребно неко особито знање. Исувише мимо овог многи примери доказују, да се често тргује и без горе поменутог знања, а опет са знатном хасном. Стога тешко да није обухваћено целокупно за трговање потребно знање у кратком правилу: Јефтино купи, а скупо продај. Који то уме, тај је добар трговац.

Другачије стоји с потребним знањем за земљорадњу. Ово привређивање изискује разног природњачког знања, доста искуства, неку уметност, пак богме и телесно напрезање. То је већ значајнија количина знања, но што је оно за трговање потребно.

Напротив, индустријско привређивање изискује још већу количину знања, но оба претпоменута. Јер осим довољне количине природних [знања], индустрија примењује још математичко и математичко-нацртно знање са цртачком уметности при разном прерађивању сировина. Већ сама ова количина позитивних знања довољна је, пак да индустрију карактерише као најприличније занимање најумнијег створа земског. Она је у осталом такво занимање, које може свестране способности човечије најобимније употребити. Најпосле у индустријској привреди може се још огледати како вредноћа и духовна моћ појединца, тако и општа обдареност целог народа. Осим свега овог рекао бих, као да индустрија наравствено (природно, *нај. ур.*) облагорођава човека; јер је она као и земљорадња производно, ма и трудно занимање, то у индустријалцу подиже самопоуздање у његову стварајућу моћ, ... [што] све даље ... напред гони човека да тражи прилику за све ширу и плодну радиност. Једном речи: индустрија чини човека особито свесним његове духовне способности, а то је довољно за узвишење достојанства човечијег.

Но ипак поред свеколике ове важности индустрије, њој се у Србији није поклањала каква озбиљна пажња ваљда с тога, што се држало да је Србин способан само за чобанина, орача и у најбољем случају још за трговца. Истина за подизање земљорадње и индустрије чињени су похвални покушаји с оснивањем земљоделских школа и фабрика, које не имадоше дуга опстанка. Ипак од овог не бејаше никаквих повољних успеха, јер земљорадња остаде на истом ниском ступњу, а индустрија није се опет подигла. Али поред тих чињених покушаја и њихових ништавих резултата ипак се одржавало господареће мњење, као да је трговање не само најкорисније, него и најотменије привређивање, ако се оно још сме као такво сматрати. Трговини и њеном полету није се престајало ни у најновије време поклањати особита пажња. Оволика брига око подизања трговине није оставила ни толико времена, да би се могло размишљати и о српском занатству. На пропадајућег занатлију, кога дављаше конкуренција стране индустрије, гледало се с неким отменим малоуважењем или с нешто плитког саучешћа ваљда зато, што му се није умело помоћи. Међутим, морао је српски занатлија најпосле пасти у агонију и подлећи; он затвара радњу, пак иде у пиљаре, надничаре или хамале. А од радионице, где се од зоре до мрака знојио привређујући српски грађанин, да трудно ма поштено заради издржање својој породици а држави порез за све благодети, што их ужива – од ње постаје „штедионица за износ новца из Србије” у виду какве млекарнице, мејанице, чајдинице, ћевапџинице, пиљарнице, ситничарнице и најпосле болте (трговинска радња, *нај. ур.*).

Подобно занатлији није ни земљорадник с више саучешћа задуго сматран, мада је непобитно стајало, да само разграната земљорадња са сточарством и цветајућа индустрија дају трговини њен велики, по земаљско благостање најкориснији полет. Наш земљорадник, одгајен у неким наслеђеним шкодљивим предрасудама, за дуго је био главна жртва свакојаке спекулантске хитрине; земљорадник постаде лице, према коме у саобраћају није се требало обзирати на савест, човечност и правичност; – на-

кратко: било је већ дошло тако страшно време, да наш земљорадник изгуби сву своју, прадедовском крвљу орошену имовину, те да постане голи бескућник у својој питомој и пространој отаџбини, која би могла још трипут оволико становника хранити. Али срећом још за време изађе „Закон о шест дана орања”, којим се хтело на пут стати разгранатој бестидној пиратерији.

Не мислећи да износим овде слику економске политике у Србији – то радо остављам позватим стручњацима, који би нам уједно умели објаснити и праве узроке садањој економској кризи – ја сам је се и нехотице тек толико морао дотаћи, колико нам она даје за ову прилику обавештења о садањем жалосном стању нашег занатства, односно индустрије. Јер мене се тиче овде индустрија као најшире поље техничког рада, а њена економска вредност за мене је споредна.

За подизање индустрије у једној земљи нужни су најпре неки претходни услови, наиме: издашна богаштина у сировинама животињског, биљног и минералног царства. А кад нема довољно ових нужних сировина, онда их трговина доноси са стране. Затим је одмах потребна занатска умешност, која ће прерађивати све сировине за разне потребе човека; а најпосле техничко знање, које претвара занатсто у земаљску индустрију.

Сад да видимо, да ли има Србија ових услова за индустрију?

Готово све земље балканског полуострва, у којима Срби живе, одликују се богатством природних производа, што их даје сточарство, земљорадња и рударство. Међу тим богатим земљама јамачно и наша Србија заузима једно од најважнијих места. Погледајмо мало изближе природно богатство Србије, пак ћемо се намах уверити, да је мало у Европи земаља које на тако малом простору управ изобиљују природним производима. Јер сви путници, који походише Србију, не могаху се надивити њеној плодности, питомости и природном богатству, нарочито у рудама. Колико се зна у Србији има: олова, бакра, коситра и сребра; шта више неке реке и потоци носе злато (по Хердеру: Пек, Тимок, Безданица и Јасикова). Али је још важније, што у Србији има *ивошја* и *каменој угљена* (мрког) на више места. Гвоздене руде по Србији спадају међу богатије европске, а камени угљен код Добре ваљан је као и њукастелски у Енглеској, ако је веровати Дентну³, који је такође у новије време путовао по нашој отаџбини. Осим тога ретко кад се не чује, како је овде–онде нађен камени угљен или гвоздена руда. Па колико још има природног богатства, што сакривено лежи у непознатим рудницима! – Уосталом макако стајало с каквоћом досад познатих рудника гвожђа и каменог угљена то је свакако непобитно, да у Србији има доста гвожђа и каменог угљена – а то су две моћне чињенице за *будућу ивошјарску индустрију*. По овој природној богаштини није немогуће закључити, да би Србија могла временом постати на балканском полуострву ако не као Енглеска и Шведска, а оно бар онолико значајна са своје гвошјарске индустрије, као што је малена Белгија.

3 Rev. W. Denton, M. A., *Servia and the Servians*, Bell and Daldy, London 1862; на немачки преведено 1865, српски превод 2013: Вилијем Дентон, *Србија и Срби*, приредио Љубодраг П. Ристић, превела Мирјана Николајевић, Службени гласник, Београд 2013. Вилијем Дентон (William Denton, 1815–1888), енглески проповедник и књижевник, носилац високих српских одликовања (Таковски и Велики крст ордена Светог Саве). Видети: http://en.wikisource.org/wiki/Denton,_William_%281815-1888%29_%28DNB01%29 (*нај. ур.*).

Осим овог богатства у рудама, Србија има, при свем упропашћивању, још непроходних шума, у којима има разноврсног дрвета за металургијске и разне дрвенарске цељи. А кад се још опоменемо опште питомости и плодности – тих главних услова за сточарство и многоструку земљорадњу – онда ћемо тек моћи појмити потпуну вредност Србије. Па као што гвожђе и камени угљен, тако исто може бити сточарство са земљорадњом важно за подизање *шкочичке индустрије* у Србији. Нарочито ова индустрија може се до особитог савршенства развити, те постати поред гвожђарског прерађивања врло значајан извор благостања српског народа.

Да би се пак могао олакшати пренос производа будуће индустрије, чим би и земаљска трговина добила знатан полет – вечито милостив творац обдарио је ово лепо парче српске земље згодном мрежом природних путева у облику наших река. Погледајмо само како Дрина, Морава, Тимок хитају, да се с великим воденим путевима Европе – Савом и Дунавом – саставе! Од свију ових река само су Сава и Дунав по саобраћај значајне, јер су пловне; а велеважна Морава, која с њена два крака кроз целу Србију тече – она на жалост није више пловна. Стога мислим да је регулација Мораве, која је у турско време била пловна, врло тесно скопчана с економским препорођајем Србије. Регулација Мораве биће по овој прилици бар онако исто важно, као и грађење железнице. С питањем о важном регулисању Мораве не знам да се когод подробније бавио од г. Антонија Алексића⁴. Он је своје мисли депоновао у особеном делу, које из непознатих ми узрока још није печатано.

Појмљиво је у осталом да ови водени путеви не искључују потребу сувоземних друмова, међу које спадају и железнице. Тек тако може се добити потпуна мрежа за саобраћај нужних путева. При грађењу друмова ваљало би свакако имати у виду будуће индустријске центре или места, у којима може нека особена индустрија преимућствено цветати. Од ових индустријских места имали би полазити друмови к Сави, Дунаву, пловној Морави или ка главној железничкој прузи. Тако би се сви споредни путеви саставили с главним, пак би и струје споредног промета утицале у главне струје земаљског промета. Овако смишљена и доследно изведена мрежа путева без сумње би јако потпомогла економски препорођај Србије, јер она би потенцирала индустријско производство, давши највећи полет земаљској трговини, која може наше гвожђарско-индустријске производе врло пробитачно износити на тржиште источне Европе.

Пак и сам географски положај Србије чини ми се тако је повољан, да би могао утицати на индустријску привреду. Србија лежи између Црног, Средоземног и Јадранског мора. Са Црним морем везује Србију Дунав, који ће као водени пут још

4 Антоније Анта Алексић (Панчево, 9. маја 1843. – Београд, 12. 11. 1893) био је официр српске војске, хидролог и војни географ, а бавио се и трговином. Био је писац, члан Српског научног друштва, један од првих српских хидролога, а свакако први који се посветио проучавању река и осталих вода у Србији, са хидролошке, хидрографске и хидротехничке стране, за разлику од ранијих аутора који су воде посматрали искључиво са географског аспекта, код којих се вода описује као обичан топографски објект.

Алексић је први писац у ужој Србији који се бавио динамиком речних токова и осталих површинских вода. Током рада Алексић је упознао скоро све области Србије у којима се јављају већи хидротехнички проблеми, као што су територија Мачве, долине Ибра, Мораве, Дрине, као и низ мочварних предела дуж наведених река. У другој половини деветнаестог века он је био ауторитет за хидролошка и хидротехничка питања у Србији. Видети опширније у: <http://www.jcerni.org/activities/hydro-engineering-history/significant-serbian-hyrotechnic-engineers/anta-aleksi.html> (нај. ур.).

већу вредност добити, када се Ђердап пробије. А са железницом Београд–Солун спојиће се Србија са Средоземним морем. Овом железницом и Дунавом може Србија доћи у близак додир с обалама предње Азије и Африке, где мислим да ће бити право тржиште за наше индустријске производе. Веза пак Србије и Јадранскога мора с таквом железницом – ваљда Ниш–Пазар–Сплет – мада би се из разних узрока желела, пак и остварила, опет ће бити од мање економске важности.

Осим ове економске може географски положај Србије и своје културне важности имати. Србија лежи на граници западне и источне просвете; на њеном земљишту додирују се обадве. У том додиру изгледа, као да се баш у наше дане извршује чудноват процес стапања источне и западне просвете. Но у самој суштини је другачије, јер западна просвета уништава источну ваљда зато, што српски народ још није умео изнети и остварити своје карактеристичне особине. Али кад српски народ почне развијати своје особине и способности у додиру са западном просветом, онда једва да неће изаћи нека културна особеност. С оваквом просветом тешко да не би могао благодетно утицати српски живаљ на источне народе. Тако би могла Србија посредовати међу Истоком и Западом не само у индустрији, него и у просвети. Ово су истина неки далеки али ипак могући изгледи, који се Србији према Истоку остварују.

Пошто је изнето природно богатство Србије, и довољно обраћена пажња на њен zgodан географски положај – нужно је сада показати и само стање њене ковне и ткачке радиности у разна времена.

Природну богаштину и индустријску удесност Србије уважаваху више–мање сви народи, који су негда заузимали красне земље нашег балканског Југа. Тако види-мо најпре мајстор-завојеваче *Римљане*, како копају по Мајданпеку гвожђе, у Подрињу олово, а у Кучајни сребро. Осим тога су Римљани оживели рударство у Копаонику, Руднику и у босанским планинама. По распаду Римског светског царства завладаше *Византијци* или цариградски Грци нашим земљама. И они истина продужише копање по римским рудницима, али канда с много мањом енергијом. Доцније, за време владе Немањића, и *Срби* су прилежно копали руде. Тронушки летописац изрично вели, да је Стефан Урош, трећи син првовенчаног краља – први отворио српске руднике од злата, сребра, олова и бакра: „иже и нинъ зрятся во всякомъ предѣлѣхъ земльы сербскія премногое число.” Веровати да су Срби, осим именованих, још и друге руде вадили. Осим тога говоре и сачувана српска имена од рудника или планина (Самоково, Копаоник, Рудник, Сребрница, Ново Брдо и др.) да су баш Срби после Римљана једини били, који су поменуте руднике црпили.

Сасвим природно морало је рударство за собом повући и гајење *ковних заната*. Бар за вредне Римљане, који наше крајеве до високог просветног ступња подигоше, може се поуздано рећи, да су разне металне занате упражњавали. О Византијцима, који наследише руине и деморализацију позног римског царства, већ се то не може казати, јер они не бежаху способни да одрже у цвету своје наслеђе. Требало је дакле неког новог оживљујућег елемента. Тај потребан нов елемент нашао је цар Ираклије у Србима. Већ сам тај покушај Ираклијев, да негде питоме, а тада занемарене земље насели свежим српским народом, јасно засведочава немоћ и несвест господарећег византијског живља. Али и овај доиста добронамеран државнички умишљај не могаше имати очекиваних последица по ојачање државе. Јер пороци и страсти, што се у свом

њиховом беснилу одвратно огледају у свестраном животу византијске државе – не могаху у политици према српским земљама ни потоње владаре ни државнике до морално узвишених идеја уздићи. Есенција свеколике тадашње државничке мудрости, коју су Византијци према покрштеним српским земљама засведочили, састојала се просто из једног система доследног угњетавања. А да извесно не би дошло до одметања, мислило се да ваља најпре српске земље различним глобама и наметима осиромашити, пак би се онда морао и по себи угушити сваки израз самосталности српског духа. Овим начином мислило се одржати Српство у вечитој политичкој и економској зависности од „богохрањеног Ново-Рима”. Да се ово изврши, покренут је компликован апарат од легиона разних чиновника и правоверног духовенства, потчињеног константинопољском патријарху, који обично бејаше лично обвезан самом владару. У српским земљама завлада гробна тишина, а грубо незнање помрачи све умове. Пак у то глуво доба кад Византијци мишљаху, да је дух Српства саломљен, он се изненадно појави самосталан, пун исконске свежине – у цркви. Јер оно једнодушно пригрљавање богомилства, чији проповедници моћно дизаху свест словенску поред своје еванђелске кроткости и демократског устава црквеног, који видно контрастоваше према владајућој цркви – није ништа друго, *неіо свечан іроішесті срійскоі духа іроішив свеіа визаніііјскоі*.

Време византијског притиска и богомилског покрета није било повољно по ковно занатство, јер у то доба пренебреже се копање корисних руда, а само се тражаше злато, сребро и драго камење да зајази сујету и страсти мекушних Византијаца. Зато и настаде у ово време „златно доба” за такозване уметничке занате (златарство, резарство, златоткање, вез и др.). Ово уметничко занатство знали су поглавари највише светске и духовне власти, а у цели свог достојног представништва – за доста занимати [занимати – овде са данас заборављеним значењем: давати посао, зараду, запошљавати, *наі. ур.*]. А што ова домаћа радиност није могла извршити, то је бајни Исток са својим дивотним производима надокнађавао.

Што је богомилским покретом задржано развијање српских заната, то је опет у другом обзиру обилато надокнађено; јер богомилство је пробудило и предуготовило дух Српства, да може схватити далеки домашај велике идеје уједињавања српских земаља, што је отпочео Стефан Немања остваривати. Овај богато обдарени владар одликовао се оним карактерним особинама, којима се још и данас корисно разликују Зећани од осталих српских племена – а нарочито својом мудрошћу и одушевлењем за вечито велика дела. Својим предузећем одредио је Немања уједно и сталан правац политици својих наследника, који се састојао у стварању: споља независне, велике и немањићке, а изнутра српске државе. И доиста кроз целу политику Немањиних потомака провлачи се као нека жица та тежња, да се српска држава не само на штету суседа прошири, него најпосле да Немањићи заузму престол византијских царева. Та се тежња јасно манифестовала под Душаном, који се прогласио царем и машио се руком за Цариград. А да би млада српска држава изгледала пред христијанском Европом као организам, много способнији за самосталан опстанак, него што бејаше унутарњим борбама изнурена тадашња византијска царевина – чињаше се Немањи потребно, осим чврстога поретка у земљи, још признање немачког цара и наклоност папина. Прво је постигао Немања својим познатим састанком с племенитим хоенштауфенским Фридрихом I, кад је овај пролазио са својим крстоношама у Палестину; а друго опет својим гањањем

богумилства, од којег су западни, по папску јерархију опасни патарени своје учење позајмљивали. Одмах предузето епископално устројавање српске цркве, што га је први [риј?]епископ Сава Немањић извршио, било је схваћено у Цариграду као нов доказ немањићког православља. Душан није остао при том, него је још даље пошао; он је оснивањем патријархата отргнуо српску цркву од византијског утицаја.

Овако постигнута политичка и црквена независност немањићке државе постала је тврд основ самосталном развоју српског народа. Доба Немањића представља управ цветну епоху у историјском животу Српства. Из овог доба датирају се досад познати најстарији споменици српске књижевности, којима је критика при свој њиховој једностраности ипак признала извршеност. Пак и уметност српска достојно се представља у сјајним споменицима овога доба. Бар оно мало архитектурних споменика немањићких, које сам с мојим сатрудником г. проф. Валтровићем⁵ видео, прецртао и испитао – налазим да се не одликују само својом величином, него и уметничком вредношћу. Особито Студеница, тај поносити мраморни споменик првог реда, којим се Србија може дичити што је на њеној земљи – вечито је светао одблесак значајности славнога Немање. Пак и остали многобројни тек именом познати споменици, што су по старосрпским пределима раштркани – једва да неће бити представници исте уметничке савршености. Сви ови споменици у осталом јасно сведоче, да се под Немањићима развила доиста жива грађевинска делатност; јер осим нових цркава по варошима и многих знатних манастира, Немањићи су градили или оправљали градове по српским земљама. Рагоборан пак Драгутин градио је у Срему познати ров – ако то није „Јарак” или „Јарчина” што је примао у себе фрушкогорске потоке, те сву њину воду спроводио у Саву близу Купинова, засебине истог Немањића. И сами путеви као да су удешавани не само за бољу међусобну везу српских земаља, него и за лакши трговински обрт с јадранским Приморјем. Услед тога радиност и благостање знатно се подиже у приморским градовима, где вредни и поносити грађани прерађиваху многе сировине, што их трговина доносише из српских земаља куда се опет враћаху у виду цењених рукотворина. Цветање приморских градова најлепше представља тадашни Дубровник, који се својом начелном трговинском политиком, а под особитом протекцијом Немањића тако економски оснажио, да је најпосле морао следовати онај високи ступањ његовог просветног живота у 15. и 16. веку.

5 Михаило Валтровић (Београд, 17. 9. 1839 – Београд 9. 9. 1915), архитекта, професор, син Филипа Валтера, првог фактора Државне штампарије (коју је 1831. године у Београду основао Димитрије Исаиловић). С Драгутином Милутиновићем (с којим је у Немачкој студирао архитектуру и историју уметности) и другим оснива 1888. Српско археолошко друштво и постаје његов први председник, покренуо и уређивао часопис *Старинар*, један од оснивача и управник Народног музеја... ; током последњих деценија 19. века због пионирске рада на истраживању старе уметности био једна од најважнијих личности националног и културног живота Србије. По именовању за изасланика Српског ученог друштва (1871) с Драгутином Милутиновићем започео је систематска испитивања и архитектонска снимања средњовековних српских и византијских цркава на територији тадашње државе. У кампањама које су биле организоване током сваке године до 1884, два истраживача су начинила преко три стотине цртежа с 57 споменика, и својим извештајима и изложбама српску јавност први пут упознали с високим уметничким дометима Студенице, Жиче, Градца, Манасије, Ариља, Каленића, Љубостиње и других великих националних старина. Сакупљени документациони материјал Валтровићу је дао могућност да вредности старе српске уметности премијерно представи и иностраној јавности, у књизи штампаној 1878. у Бечу. (И. Стевовић, Валтровић, Михаило, *Српски биографски речник, том 2: В–Г*, Матица српска, Нови Сад 2006, стр. 38–39) (*нај. ур.*).

Чим оживе у Србији рударство под Урошем I, тако се отпочеше ковни занати живље гајити. Тако једно „Радословије сербски цареи” спомиње о Владиславу, брату поменутог Уроша, да је он довео немачке златаре. Јесу ли ови златари насељени у Новом Брду, или другим старосрпским варошима, где се још и до данас сачувало доста знатно метално занатство разне врсте – то је овде свеједно. К томе још и Душанов законих показује, да је у српским варошима било доста ковних занатлија односно златара. Но и иначе могли су бити у ово доба ковни занати јако распрострањени по Србији, нарочито ковање разног оружја и убојних опрема; јер Срби под Немањићима ратовали врло често, а за то је требало више оружја и сјајних оклопа, но што се могло доносити из суседног Приморја или Италије. А да су се Срби одавна морали бавити разним ковним занатима, то и сувише потврђују многа врло распрострањена презимена као што су: Ковачевић, Ковачић, Кујунџић и Златаровић. Из доба Немањића видео сам два примерка српске метално-занатске вештине. Први је сабља краља Милутина, коју је светли кнез Никола I добио на дар од Његовог величанства цара Александра II. Други је примерак ливења бронзаног; он се налази у Народном музеју и представља одломљен доњи завршетак неког полијелеја из Старе Србије с Милутиновим (?) монограмом у пробијеним словима.

Пак и разноврсна *џкалачка радиносиј* једва је била за време Немањића пренебрегнута у српском народу. То нам даје повода мислити [на] данашње сукно, што га прави наш народ; јер оно носи на себи без сумње тип старинске несавршености. Иначе српско сукно много подсећа на ваљану кострет (Filz, fentre) од разне длаке што су је већ Римљани правили. Уосталом непобитно стоји, да су се Срби према плодности својих земаља увек бавили земљорадњом и сточарством. Добивене пак сировине нису се могле све износити у Приморје, него је увек остајао знатан део у самој земљи. Тај остатак земљоделско-сточарских сировина прерађивала је српска вредноћа у узаном а тихом кругу задруге, где су тим подмириване најпрече потребе задругара. Стога се може мислити, да је ткалство у Српству онако исто старо, као што је српска *загруја* – та својом старином освештана карактеристична установа Српства; то уточиште чистог породичног живота; то гајилиште свеже мушкости, умне бистрине и женских врлина; тај први темељ опћинском и државном животу, а једини тврди бедем против опасне навале народњег осиромашења.

Док је ковно занатство било у рукама мушкараца, ткалство је напротив било поглавито занимање женскиња.

Из овог доба нисам досад имао прилике да видим никакву тканину, али ми је познат један знатан примерак веза. Опomiњем се, да сам 1866. године гледао у ризници манастира Крушедола доста богато на црвеној кадифи везену плаштаницу, за коју веле да је краља Милутина (?).

Жестоки немири, што узурпацијом Вукашиновом наступили у српским земљама, јамачно не бејашу удесни за мирно упражњавање заната, него напротив потпомогаше брзи распад велике немањићке државе, те тако приправише онај страشان пораз на Косову.

Турци истина понизише и окрњише српску државу, али ипак не сатреше оно преостало ковништво и ткалство. Јер као пре, тако и после Косова има приметних знакова о гајењу обе, а имено ковне радиноси. Рударство у ово доба не бејаше пренебрегнуто.

Вредне Дубровчане, од којих сваки појединац бејаше свестан носилац државне мисли своје срећне отаџбине – налазимо у ово време као закупнике рудника по српским земљама. Стефан високи потврдио је Дубровчанима црпљење разних оних рудника, које им под закуп дадоше његови преци. Исто тако и деспот Ђурђе Бранковић дао је Дубровчанима под закуп копаоничке и новобрдске мајдане. Судаћи пак по народњем предању, да је у селу Блазнави била нека црква „Блажаја”, и што ту близу има „латинско брдо”, рекао бих да су Дубровчани копали по околини Штурца. У Новом Брду цветало је копање сребра. Вештина новобрдских рудара показала се особито при опсади Цариграда. Султан Мухамед II употребио је Новобрђане као веште минере, да му поткопају северозападну харзијас-капију (пријавницу, *най. ур.*), кроз коју је јуришао у Цариград 1453. године.

Као по српским, тако и по босанским рудницима владала је жива радиност пре и после турског упада. Добивене руде топљене су на месту, а чист метал прерађиван је нешто по босанским и старосрпским варошима, а од чести и у Приморју. Фочанско оружје, сарајевски и бихаћки ножеви ваљда су у ово доба изашли на глас. Исто тако можда су се признски, пећки и ђаковички пушкари прославили у ово време. Чувене танке „латинке” по својој прилици су прављене и по овим крајевима, али по талијанским узорима.

Од приморских градова особито се одликовао Дубровник својим ковним занатством. У народним песмама често се спомињу „браве дубровачке.” Ту су прављене и пушке „лазаринке”; њих је правио неки Италијан Лазарино Коменаци, који се ваљда доселио из Брешије, чувене са свога оружја. По свој прилици исто су тако прављене у Приморју, где се ласно добијао седеф или џефер – пушке „шаре” или „џефердари.” У Боки Которској тражен је био „чарак ђурковац” и „мач вуковац.” Такође златне и сребрне ствари, као: пехари, синије, ћасе, црквене утвари и сваковрсни окови – израђиване су у Дубровнику и Задру, где је била још особита „златарска улица”.

Осим ковне, доста знатно је још и ткачка радиност упражњавана у оном делу нашег народа, што живи поред Јадранског мора. Произвођење разне свиле или чоје јак је цветало у Дубровнику, где га је неки Пијетро Пантела из Пјаченце још пре 1416. године одомаћио. Једна особита врста плаветне дубровачке чоје, такозвана „раша”, од које Црногорци и околни Срби праве своје чакшире – постала је знатан предмет трговинског промета. И данас још српски народ прича, да је скерлет доношен из Дубровника, куда је без сумње од чести и из Венеције довожен. А разнолико израђивање свиле било је одомаћено у оном делу српског народа, што живи јужно од Боке Которске у такозваној „Крај[и]ни арбанашкој.” Овде је ваљда најпре отпочето подражавање оног финог венецијанског свиленог платна, што се зове „венедик”.

Ову без сумње знатну радиност упражњавали су приморски Срби највише под утицајем техничког знања и уметности тадашње Италије. И баш ова жива занатска радиност била је особито кадра, да зближи, свеже и усредоточи интересе појединаца тако, како би се сваки члан општине осетио један другом нужан и користан. Трговац је знао, да његова трговина добија полет тек од труда занатлијиног; а овом је опет јасно било, да његов занат може цветати, кад трговац донесе сточарске, земљорадничке и рударске сировине из српских земаља. Стога је један другог подржавао, а није ишао из кратковидог користољубља на његово упропашћење. Ова свест о међусобној потреби разних привредника утврдила је ону једнодушну слогу, која се онако пријатно огледа у животу приморских градова. А та свест и моћ поноситог грађанства још и

данас се најлепше огледа у оним скупоценим утврђењима, што не бејашу само намењена да бране самосталност општинску, него и да чувају мирно и вредно грађанство, да може радити или безбедно уживати плодове свога труда у оним многобројним поноситим палатама, које при свој њиховој мркости и трошности ипак изноћавају још и данас наше дубоко поштовање према нараштајима њихових градилаца. А многобројне цркве по Приморју, међу којима су неке знатне са своје старине или уметничке вредности – и данас јасно тумаче ову дубоку побожност, која се не једном изражавала у каквој практично-човекољубивој установи. Да – у питомом Приморју налази се све корисно, лепо и узвишено, што је створило знање, уметност и одушевљење српско под благотворним утицајем талијанске просвете, која је у додиру са српским особинама одгајила нараштаје, пуне свеже мушкости и отмене финоће.

Из овог доба има Србија један леп примерак српске ливачке вештине. То је онај полијелеј у манастиру Каленићу. Народни музеј чува занимљиву сабљу Ђурђа Бранковића, и другу познију неког Јакшића (?). Златна су још и она звона, што су јесенас ископана у Чачку. Њих је лио неки Радоје за време деспота Ђурђа Смедеревца.

Док се у ово доба ковна радиност готово искључиво ограничавала на западни део Српства, у источном делу појављује се јако развијено ткалство под утицајем азијских предања, што су их Турци и њихови источни пратиоци са собом донели. По свој прилици у ово се време морало развити ткање ћилима, поњава, тканица, прегача и тораба – које нас израђивање онако силно заносе својом богаштином боја и оригиналним украсима.

Упоред с развијањем ткалства ишло је и разграђивање и одомаћење фарбарства или бојења. Не само потреба, него и осетљивост српског ока за хармонију и живост најлепших источних боја причинила је, те је бојење ухватило у женском полу нашег народа тако чврстог корена, да још и данас та хемијско-технолошка умешност пада у очи пажљивом посматрачу. Ово бојење можда и не одговара високом ступњу савремене фарбарске хемије, али ипак се као карактеристика индустријске способности српског народа не сме из вида губити; шта више, она заслужује као народна особина прилежно изучавање од стране стручних хемичара, које би тек тада могли наше фарбарство новим проналасцима обогатити.

Тако је у главном стајала српска радиност до почетка овога века, када се Србија ослободила.

С ослобођењем Србије извршено је ваљда најсјајније дело у целом историјском животу српског народа – дело, које још очекује вешто перо непристрасног српског историка, који би га представио у достојном рељефу Српству на понос, а човештву за поуку. То ослобођење Србије крвљу наших отаца, а имовином наших дедова – ако је у својој последици и налик на оно уједињавање српских жупа, што је у 12. веку извршено, опет се од њега битно разликује. Јер тада је на дело подстицао оживљавајући *дух неумрлої Немање*, који у том погледу представља један историјски карактер од тако трајне величине, да се ова цела још и данас најлепше огледа у сјајној Немањиној задужбини – Студеници. Док, напротив, у овом веку диже се угњетен, сиромашан, неук и од свију остављен *српски народ*, да с беспримерном једнодушностју сам стресе са себе срамни јарам турског господарства. За ово велико дело није било каквог особитог руководећег или подстичућег духа, као оно у 12. веку; него сваки јаук уцвеле

мајке са својим дететом, што га у ропство одведоше; сваки врисак осрамоћене жртве; сваки самртнички уздах под тешким ударом дахијског буздована и сваки писак на грозноме коцу подстакао је Србе, да се гомилама одмећу у хајдуке, те да се одупру свему беспримерном насиљу. Њихово је дело наша слободна отаџбина.

За време самог ослобођења, што изискиваше гигантске напоре целог српског народа, налазимо такође јасне трагове гајења металотехнике. Разгранато и врло успешно радовање изазвало је ту практичну мисао, да се у самој Србији праве нужни топови, јер их је било немогуће добијати од хришћанског суседа. Исторички трешњев топ с гвозденим обручима био је тек почетак. После тога појављује се на попришту рада неки механичарски универзални геније у лицу београдског сајције *Милисава*. Њега назива Милутиновић у својој *Србијанци*: „таузендкинстлер”. Овај Милисав салио је најпре о свом трошку један шестофунтови топ. За тим је лио Милисав и друге топове, а кад му је и то испало срећно за руком, повери му се оснивање „топхане” у Београду. Да ли је ту осим топова још и друго оружје прављено, то за сад поуздано не знам. – У исто доба налазимо још једног врсног заступника металне или ковне радиности. То је био многозаслужни *Томо Милиновић* из Мориња у Боки Которској. Он је био не само шеф целе тадашње српске артилерије („врховни топцибаша”), него у једно и врло делателан стварајући конструктор. Упознавши се Милиновић са српским земљиштем увидео је, да пољска артилерија тадашњег склопа не бејаше посве употребљива. Стога дође Томо на ту практичну мисао, да ратујућој Србији створи лакшу и покретнију „брдску артилерију.” За ту цел конструисе Милиновић нов планински топ, што се могао по потреби на комаде растављати а опет састављати. Такав један топ био је у београдском граду, пак је одатле по паду Србије (1813. године) однет у Цариград. Ова колико оригинална, толико и напредна мисао Милиновића још ни у садање доба не заслужује, да се преда вечитом заборау. У исто доба морао је бити такође чувен мајстор, ваљда колар а уједно и ковач – неки *Михаил Милосављевић* из рудничке нахије; јер из „Протокола шабачког магистрата” види се, како му је 16. јануара 1809. године издан „атестат” у ком се вели: „Да се есте трудио за радњ и љубавњ отечества показао у свакомъ случаю, равно суду свагда се веранъ показао, и тому потребне топове, кундаке и кола у Шабцу сопственимъ трудомъ оправљао, и велико надзирателство надъ ковачима данъ и ноћъ обдержавао естъ”.

Осим овог било је ковног занатства и у српском становништву. Многи од ових занатлија јамачно су радили за тадашњу српску владу, као што показује горе поменути протокол под бр. 547, да је 1809. године неки шабачки туфекџија (пушкар) Петар Панић „у Београду на беглучким пушкама радио”. Иначе су Цигани сразмерно највише топили и ковали метал. Но ова ма и живосна радиност била је већим делом крпеж, или се у најбољем случају уздизала до *џубој ковништва*. Према приликама морало је бити распростра и *џушкарство*, које мало новог створи, но се по околностима и потреби ограничи на поправку отетог турског оружја. Једини *кујунџије* (*злајшари*), *ковачи*, *казанџије* (*којилари*), *ливци* и *ножари* ако су могли развити живљу делатност. А *шенећарство* [лимарство, *нај. ур.*] и *драварство* једва тада бејашу именом познати у Србији⁶.

6 За исцрпан преглед занимања у Србији у последњих осам векова видети: Томислав Р. Ђурић, *Стара и рејка занимања у Србији од XII до XX века*, Републички завод за тржиште рада, Београд 1996. (Литература стр. 163–170) (*нај. ур.*).

Знатан део ове ковне радиности био је у Београду, али више је опет ваљда било по осталим српским варошима. Тако се зна, да је у Јагодини давно одомаћена израда разних ножева, који се још и данас по Србији траже. Ова доиста јединствена металотехничка оаза у земљорадничкој Србији једва да није постала у турско време, када Јагодина бејаше врло знатно турско место, што доказују још и данас остаци они лепе цамије. Ваљда какви дамаски ножари, који доведоше нерадни Турци, одомаћише свој занат у Јагодини. Исто тако цветало је ножарство и у вароши Ужицу. То се може закључити по оном богатом и лепом јатагану, кованом у Ужицу 1808 (?) године што се сада чува у Народном музеуму. Ужичка ножарска вештина морала је бити врло знатна и по свој прилици је пренета из Босне, која је много утицала на западне делове наше отаџбине.

Док је ово ковно занатство већином по варошима упражњавано, ткалство је на против све једнако гајено у уском и тихом кругу српске сеоске задруге, где су га женскиње подржавале.

Такво ковно занатство и ткалство заједно с ослобођеном Србијом предали су нам наши очеви у аманет. – Да видимо то занатство како сада стоји.

Већ 1835. године, дакле наскоро по ослобођењу, позвао је кнез Милош чувеног саксонског рудара барона Хердера, да се изрази о металном богатству српских рудника. Ваљда по основу поспешног Хердеровог мњења предузела је доцније сама влада копање гвожђа по Мајданпеку. Али тадашње оријенталско газдовање не само да је морало повући за собом затварање мајданпечког рудника, него је управ темељито и за дуго дискредитовало свако владино спекулативно предузеће. После овог покушаја оживело је рударство у Кучајни вредноћом и вештином г. Хофмана. Исто тако отпочело је пре неких година једно српско друштво (Коларац–Николић–Ђуричић) копање бакра у Подгорцу. Доцније покушао је и покојни проф. Рашковић да отвори старе руднике у Авали. Сада пак скоро све ове руднике црпу нека приватна друштва из Енглеске. Но у најновије доба ипак је отпочела влада копати олово у Крупњу, али канда не с особитим успехом. Осим тога копа још влада за потребу крагујевачког арсенала камени угљен у Сињу, близу манастира Раванице.

Да сво ово обновљено ма и скромно рударство има каквог оживљавајућег утицаја на развитак нашег ковног занатства, то ми бар засад још није пало у очи.

Од ковних занатлија налази се још гдекоји *кујунџија* (златар) у нашим варошима. Ови кујунџије праве окове на оружју, мушке и женске наките или црквене утвари. Поред њих налазе се и *дујметшари* или израдиоци ствари од туча. Ови праве разна дугмета, копче, аграфе или пафте, што их носе женскиње и по околини Београда; такође израђују прстење, гривне, ручне крстиће, кандила, свећњаке и кадилнице. Оба ова заната сачували су византијски укус за форму и маниру филигранску. Али овај такозвани дугметарски занат, благодарећи нашој економској политици, бар је у Београду поготову и нестало. У Србији ће бити без сумње најзнатнији број *ковача*, међу којима су многи Цигани; њих сам виђао и по селима. *Калајџије* већ се у Београду слабо виђају, или је ваљда тај занат прешао у руке наших *казанџија*, од којих се виђа још неколико заступника у Београду. Највише казанџија видео сам у Крушевцу. Још погдегде виђа се по неки *канџарџија*, као редак заступник већ нестајућег заната. Можда ће још највише бити по Србији *ножара*, особито у Јагодини и ваљда у Ужицу. Ја се

доиста и сад живо и радо опомињем оног утиска што сам га осећао, кад сам први пут (1869. године) пролазио поред јагодинских ножарница. То су скромне, приземне радионице с отвореним капцима, испод којих се види, како се изнутра жури неколико ознојених и намрчених људи; једни кују усијано гвожђе, други опет куцају, а трећи пиле и стружу корице и држала од ножева. Вредноћа ових неуморних киклопа бејаше за мене веома мио приказ, који ме и нехотице опомену на Дамаск. Да ли ови ножари кују и сабље, то не могах разабрати. Али како сам слушао у Трстенику и данас живи неки *Ђока Милетић*, који особито добре сабље уме ковати. Исти је у бомбард[ов]ању 1862. године ковао сабље за цео јужноморавски ескадрон. Такође сам слушао за неког ковача *Милеју* из села Доње Каменице (округ књажевачки), који је и вешт пушкар; он је 1860. године направио две добре двоцевке, и то једну за Јакова Туцаковића, а друго за неког Чекића. И у Београду има још по неки *Ћушкар*, али као да је тај занат већ на умору; јер пушкарнице више наличе на какав музеум од оружја из разних времена, него на живахне радионице. Такође и по другим српским варошима налази се још по неки пушкар. У Ваљеву су пушкари поглавито из Пећи, Ђаковице и Призрена.

Тек од новијег доба одомаћио се најпре у Београду, па после и по Србији, *браварски занат*. То исто рекао бих и за *џенећарство*. Обојим овим занатима даје посла још ово мало грађења кућа, а да и тога није, морали би се занимати оправкама ових вашарских ствари, што их гвожђарска трговина доноси са стране.

Без сумње је најбоље а и најживље заступљено сваковрсно занатство у Крагујевачком арсеналу. Ту се лије, кује, буши и струже свакојаки метал; машине раде све, али и за веште руке искусних металотехничара има доста посла. Скоро за сваки метални занат има у арсеналу по који изврстан мајстор из какве далеке индустријске земље. Ови мајстори научили су већ неке младе Србе, који сада раде у арсеналу или ван њега. Уопште могло би се рећи, да је крагујевачки арсенал досад био најбоље гајилиште металотехнике у Србији. Сам пак Крагујевац с његовим утљеним мирисом и оним високим димњацима од арсеналских радионица подсећа човека на какву западњачку индустријску варош, као што је ваљда Бирмингем, где је седиште гвожђарске индустрије Енглеске.

Готово по целој Србији сеје се конопља. Особито је на гласу са своје конопље село Бивоље близу Крушевца. Но и по Жупи крушевачкој (Руденица и Дренча) нашао сам да конопљу сеју. А у шабачком, ваљевском и подринском округу сеје се лан. Обе ове биљке српске жене и девојке прерађују, пак онда преду на ручној преслици; њима још није позната преслица на коло (*Das Spinnrad*). Од конопље и лана ткају жене врло јако платно, које је особито пробитачно за земљорадника у његовим тешким пословима. По варошима одомаћено је и ткање памучног платна разне врсте (саде⁷, ћерћелија⁸). Ово ткање памучног платна по свој прилици су Турци одомаћили; они су тада вероватно употребљавали македонски памук.

7 Саде 1. чист, прави, без икакве примесе ... 2. једноставан, прост, једноличан; саде платно, платно у једној боји по коме нема никаквих грана нити шара (*нај. ур.*).

8 Ћерћелија, тачније: ћерећелија 1. кошуља скројена од ћерећета; женска кошуља; праве је од конопље за сваки дан и од памука за празник (ћерећелије и узводлије). – од ћерећели = ћереће + суфикс ли, (тур. *kereke* = врста кабанице, лаки огртач). 2. Врста домаћег памучног платна које је проткано целом дужином основе свиленим жицама, али друкчијим него ли је основа. Према врсти тих протканих жица и начину како су те жице уткане у основу може бити крупно или ситно, на чибукe (пругасто), узвод, укафаз (кариран, мрежаст; кафаз, кафас = крлетка, решетке на прозору) итд (*нај. ур.*).

Поред ткања платна врло је знатно распрострањен *вез*. Нарочито жене и девојке везу огрлице, запоњке и доње ивице на мушким и женским кошуљама. Везе се обично бојадисаним памуком или свилом. У најновије доба одомаћило се везење прегача са шареном вуницом. Такође и женски зубуни украшени су понекад обилним везом.

Врло много се прерађује вуна. Од вуне прави се сукно по Србији, које је такође удесно за дуго ношење. Али врло је важна вуна као тканиво за појасе (тканице), торбе, прегаче, материје за женске сукње, поњаве и ћилиме. Као што се ово све тка од бојадисане вуне, тако се исто плету чарапе и рукавице од вуне разне боје. Вуну бојадишу жене, али обично бојације; њих има и по неким селима, а налазио сам их поред манастира, где се многи народ често скупља.

Нарочито је ткање ћилима од неоспорне важности по Србију; јер кад наши ћилими буду познати по западној Европи, онда они могу постати знатан предмет за извоз. Од српских ћилима најчувенији су књажевачки, зајечарски, параћински и левачки, премда и они из других крајева имају подобне изврности. Ја не знам колико се ови наши ћилими разликују од оних из Солуна, Пирота (Шаркоја) и Беркерече (?), што бејаху 1873. године на бечком излогу (изложби, *нај. ур.*) похвално примљени – али ипак држим да ће бити врло сродни. Стога, ако се српски ћилими не би могли равнати са славним индијским, персијским и смирнајским – а оно би се јамачно могли мерити с овима из европске Турске.

Не смем прећутати српско *лончарство*. Њега упражњавају по Старом Влаху, Ресави, Аранђеловцу и Петровцу. У Крушевцу има читава Лончарска ма[ха]ла. Мени се чини, да су крушевачки производи по изради и форми много савршенији, него остали, од који сам само старовлашке видео. У Београду једва још да има по који лончар.

Такође је знатно по Србији *каменотесарство*. Богати студенички мајдани од белог, сивог и црвено-жућкастог мрамора занимају многу вредну руку оног сиромашног, занемареног и заборављеног народа око Студенице. Тамо се тешу од белог мрамора надгробни крстови, зачелно камење (стеле), гробне плоче, црквени свећњаци и вазе за освећену воду. Ови студенички, често и несавршени производи налазе се по многим српским црквама и гробљима. Особито су лепе надгробне плоче око цркве Жежевице (округ чачански). Пак и Драгачевци, који имају особито финог литографског и жућкастог пешчаног камена – израђују надгробно камење ваљда с већом вештином и укусом, него и Студеничани. И драгачевски каменотесарски производи распрострањени су по западној и средњој Србији, где сам имао прилике видети их. Близу Крушевца, а наима у Куклину, Крвавици и Белој Води (јагодински округ) тешу се надгробне плоче од угасито сивог пешчара. Много оваквих плоча с изупченим натписима видео сам на крушевачком гробљу. Готово сви ови каменарски производи продају се по Србији.

Осим ових има у Србији још доста дрвенарских заната (качара, колара, столара и др.), које за сад морам из вида испустити, [јер] је за моју претпостављену цел сувишно. Мени овде бејаше више до тога стало, да управ извучем из заорава, а свежим бојама да обновим потамнелу слику српског ковништва и ткалства; јер то су у Србији две радности, које могу постати у народноекономском обзиру од необичне важности.

Овде развијена слика српског занатства цртана је с неколико крепких потеза, а бојадисана је јасним и провидним бојама. Мада је ова слика у целини верна, она опет не претендује на оно савршенство, какво би јој желео, но при свем том ваљда ће засад

и овај индустријскоисторијски нацрт бити довољан, да нам пред очи изнесе негдашњу и садашњу занатску способност Србинову. А доцније пак, кад се доста материјала прикупи, моћи ће српски техничар написати „Историју српске индустрије”.

Најпосле што се тиче самог раширења оне две најважније радиности, дошао сам дугим посматрањем до неког опредељеног мњења, а наимае, да српска ковна и ткачка радиност имају своје посебно земљиште. Тако сам мишљена даје у источном и северном делу Србије поглавито распрострањено најсавршеније и најлепше вунено ткачество. Напротив у западном и јужном крају Србије претеже ковнозанатска над ткачком радиности. Све пак ближе средини Србије спада ковна и ткачка радиност тако, да једна другој држе равнотежу, ма што су баш у средини обе металорадничке оазе (Јогодина и Крагујевац, које су свакако тек доцније постале. Оваква распрострањеност ове две радиности није тек случајна, него је баш природно условљена месним богатством сировина. На овом земљишту само је ткачество одомаћено по сеоским задругама, где га женскиње подржавају; а ковне занате већином упражњавају мушкарци по варошима. Стога би се могло у Србији назвати ткачество *женска*, а ковништво *мушка* радиност.

Из свега досад реченог види се не само, да је Србија богата сировинама, него и да српски народ доиста има још и занатске способности за целисходно прерађивање тих сировина; јер ове прерађевине показују: облагорођен укус за целисходну форму; богате, живе и хармонијски састављене боје поред оригиналних и основних украса, какве нам нарочито показује српско ткање ћилима. Због тога мислим да према свему изложеном неће бити сумње о том, да Србија доиста има неопходне природне услове за ковну односно гвожђарску и ткачку индустрију, а то су: обилност природних сировина и занатска способност Србинова, која се огледа у изнетој слици српског занатства. Али за индустријску привреду у Србији нису довољни само ти повољни основни услови, него је још нужан новац и *техничко знање*, које ме поглавито интересује. Представници овог нужног знања само су занатлије и стручни техничари. Ближе пак посматрање занатлије, стручног техничара као и саме суштине преважне техничке образованости, остаје за други пут.

II

Разлика између занатлије и стручног техничара. – Уметност једног и другог у индустрији. – Важан положај стручног техничара у индустрији. – Суштина ниже и више (уметничке) индустрије. – Утицај стручног техничара на ове индустрије и корист отуд. – Однос стручног техничара према занатлији.

Упражњењем и подражавањем учи занатлија из туђег искуства, како ће сировину прерадити и дати јој целисходан облик, те да тако може подмити извесну потребу људског живота. Последица том подражавању обично је, да занатлија научи само неки уобичајени, предањем освештени начин прерађивања сировина. С усвајањем таквог начина редовно се занатлија задовољи као с првом својом метом, и

онда отпочне свој рад с више или мање успеха. У том свом за предање везаном раду ретко се занатлија из сопствене побуде обазре на науку, која је ваљда нашла и давно поставила какав још удеснији и лакши начин за прерађивање сировине. Необзирање пак занатлијино на савремену науку и искуство, не доказује само оскудицу тежње к напретку, него оно може још бити врло шкодљив узрок, да занатство остане непомично на једном истом ступњу развића. Овакво застајање занатства штетно је најпре по самог занатлију, а после и по земаљско благостање, које [ће] тек расти с усавршењем прерађивања сировина.

Нешто је друкчије с производњом, чим се занатлија отресе застарелог предања, пак се почне користити савременим научним добицима. Производи занатски онда су јамачно савршенији, али сама производња опет не може у великој размери порастати. Јер како затуцано назадно, као и развијено напредно занатство прерађује сировине само с обзиром на целисходност и каквоћу, али никако с погледом на коликоћу. Мимо тога још у сваком случају стоји, да кадгод занатлија смисли облик, који ће својој прерађевини дати, он тај свој замишљај увек сам извршује. *Занатлија дакле смишља и уједно извршује.*

Према овом опредељењу занатлије нешто другачије изгледа стручни техничар. И он истина има у виду исту мету као занатлија, то јест да прерађује сировине за разнолике потребе људског живота. Само различан је начин, којим ту мету постигава стручни техничар. Истина и он се служи искуством, али поред тога још сам промишља и истражује целисходнији начин, на који ће се прерађивање сировине најсавршеније, а можда и најлакше извршити. Пак све и онда, кад стручни техничар нађе тај најзгоднији начин – опет он не остварује свој замишљај, него занатлија. У томе дакле лежи сва разлика, која постоји међу занатлијом и стручним техничарем, *шићо занатлија иронира и свој иронирачки сам остварује – а стручни техничар само иронира, но не остварује сам свој проналазак.* По овом је појмљиво, да занатлија и сам може прерађивати сировине без учешћа стручног техничара – док напротив овај не може развити своју остварујућу делатност без припомоћи занатлијине.

Самосталан производан рад занатлије има границе, до које може вредети. Тај рад, што га врши занатлија без ичијег учешћа дотле је уместан, док се тражи да прерађивање сировина задовољи најпречу земаљску потребу. Овај захтев може искључити савршенство и множину прерађивања, јер занатлија тежи како зна да подмири само домаћу тражњу. Увиђавно је, да овакво ограничавање произвођења може онако исто задржати развијање заната, као и сама недовољна или несавршена образованост занатлије. Иначе још овакво скучено занатско произвођење не може имати већег народноекономског значаја исто онако, као ни земљорадња док се обзире само на подмирење земаљских потрошача.

Али чим се почне више сировине прерађивати, но што земаљска потреба изискује, одмах се смањује вредност самосталног занатлијиног рада, и тако настаје пуноважно учешће стручног техничара у првом народноекономском интересу земље. Јер вишак прерађевина, што остане после подмирења земаљске потребе, може се извести ван земље те постати стално тражена, а ваљда и цењена роба на светском тржишту. Зато је нужно живо заузеће стручног техничара, јер је он једини кадар да постави за прерађивање целисходнији начин, него је онај, што се њиме занатлија издавна слу-

жи; стручни техничар ће употребити занатлији слабо познате природне и механичке снаге у циљу брзог а савршеног прерађивања велике количине сировина, при чему се слабачка и скупа телесна снага занатлије врло корисно замењује другим много јачим и јевтинијим снагама. Једном речи: *с учеићем сџручној шехничара скучено и сџоро занатлијско или рукоделско ѓроизвођење ѓрећивара се у безѓраничну земаљску индустѓрију*. Оваковим корисним преображајем произвођења истина се побија вредност телесне снаге човечије, али опет с друге стране подиже се вредност духовноме раду; ручна пак умешност човечија остаће већином у истој својој вредности, јер је не могу увек заменити услужне маханичке справе. Тако се стварајући дух занатлије праведно узвишује у индустрији на ону њему приличећу висину, која му даје праву вредност, јер одатле може неограничено господарити над природним сировинама, претварајући их у нове облике. Ово по благостање народа одвећ важно претварање занатског рукоделства у разгранату индустрију руководи стручни техничар, а то му обезбеђује трајну вредност не само у индустрији, него и у општем развијању човечанства.

С овим држим да је довољно расветљено, како је за индустрију важан чинилац техничко знање, којег су једини представници занатлије и стручни техничари. По суштини своје радиности без сумње су обоје техничари, почем примењују тачна знања на прерађивање сировина, а при том се више–мање служе и ручном умешношћу. Нарочито је занатлија у индустрији од непосредне важности, јер он својим извршењем остварује прерађивање сировине; он гради справу или машину за брзо и много прерађивање; он управља сам том машином; *занатлија је уѓрав неуморна десна рука, а сѓручни је шехничар сѓварајући и уѓрављајући мозак*, који у индустрији руководи ону делателну десницу; на кратко: занатлија је видни носилац сваке индустрије.

А што се тиче самог стручног техничара, његова неопходна потреба у индустрији не пада овако оштро у очи, као занатлијина. При свем том опет стручни техничар игра у свакој напредној индустрији јамачно врло важну улогу. Јер мада је рад стручног техничара већим делом духовне природе, ипак је с њим тесно скопчано усавршавање и свестрано развијање земаљске индустрије. Тек непрекидним суделовањем стручног техничара умножава се разумно прерађивање сировина, почем нико други, него стручни техничар пажљиво прати сваки напредак позитивних знања, и гледа одмах да научан добитак примени на лакше и целисходније прерађивање. Осим тога стручни техничар смишља склоп према природи сировине, а према склопу одређује и облик, који ће на себе узети прерађевина. А што је трајнији склоп, целисходнији облик и савршенија сама израда, тим је наравно и цена прерађевини до највеће висине подигнута, што је с народноекономског гледишта свакако корисно. Стручни техничар дакле моћно утиче на усавршавање индустријских производа.

Осим тога обично се стручном техничару уступа организовање и руковање самог индустријског предузећа, које он обазриво извршује према приликама и датим новчаним средствима. То устројавање тако је важно, да од њега управо зависи рентирање самог предузећа, у које се кад год велики новац улаже. Пак зато, што је за крајњи циљ нужно свестрано разумевање рада, поверава се устројавање и руковање предузећа стручном техничару, а не занатлији или капиталисти, који не могу имати довољног загледа у разгранати рад. Овакво велико поверење не би се ипак поклањало стручном техничару, да се од њега – осим нужног знања и искуства – не тражи још

знатно поштење и ревносно заузимање за напредак предузећа. Пак баш зато, што је поштење и ревност од непобитне важности за повољно успевање предузећа, видимо да их обоје предузимљиви капиталисте из свог добро разумљеног интереса онако исто високо цене и награђују, као само обимно знање и богато искуство стручног техничара. У овом равномерном уважавању и награђивању поштења и знања лежи баш непосредни узрок развићу и рентирању онако великих индустријских предузећа, каквих налазимо у неким државама. А где се из ситничарских обзира или беспримерне кратковидости једнострано награђује знање и искуство, а ниуколико се не полаже на поштење рукујућег стручног техничара – ту богме доцније наступа горко, али ипак узалудно кајање.

Из свега овог може се већ увидети, како стручни техничар поред занатлије заузима доминирајући положај у индустрији. Штавише у том свом положају стручни техничар развија управ реформаторску радиност; јер као што својим учешћем помаже претварати занатско произвођење у индустрију, тако исто опет ову својим благотворним утицајем подиже на виши ступањ уметничке индустрије.

Многобројно и брзо прерађивање сировина с обзиром на удесан облик, трајан а целисходан склоп – то би се могла назвати обична или *нижа индустрија*. Свака индустрија обично стоји у свом почетку на овом нижем степену. Али индустрија прелази одмах на виши ступањ, чим се при прерађивању сировине обзире – осим удесности, трајности и целисходности – још и на лепоту. Тај виши ступањ прерађивања зове се *уметничка индустрија*.

Производи ниже индустрије могу нас изненадити, и наше дивљење изнудити; – док напротив производи уметничке индустрије морају нас поред тога још пријатно дирнути, да се у духу осећамо ведри и весели, гледајући лепоту у творевинама удружене вредноће, мишљења и осећања људског. При посматрању производа ниже индустрије само мислимо, пак на основу тога размишљања изричемо своју оцену о каквоћи индустријског производа. Али пред производима уметничке индустрије мислимо и осећамо, па тек онда изричемо нашу оцену. На то нас побуђује: лепота облика, одговарајућег суштини материјала; благоразмера и хармонијско сагласије саставних делова међусобно и с целином; пријатан ритам између украшених и неукрашених делова, и најпосле брижљива тачност и већа чистота у изради. То су све карактеристички знаци, по којима се увршћује прерађевина међу уметничко-индустријске производе.

Сама изврсност и савршенство производа ниже индустрије, строго узевши, зависи углавном од занатлије. Стручни техничар толико утиче на нижу индустрију, у колико обавештава и упућује занатлију на целисходније начине прерађивања. То додуше није мали утицај.

Нешто другачији је утицај стручног техничара у уметничкој индустрији. Она добија своју праву вредност не толико од вештог извршујућег занатлије, колико од стручног управљајућег техничара, који мора бити научно и опште уметнички образован; јер често се догађа, да тако образован техничар поред занатлије и сам својим радом учествује у израђивању уметничко индустријских предмета, остварујући тако сопственим трудом и вештином своје замишљаје. Истина имам случајева, где се такво што догађа и у нижој индустрији; али и кад то бива, увек је учешће стручног техничара у мањој размери, него у уметничкој индустрији. Могло би се дакле рећи, да много

пута стручни техничар непосредно утиче на уметничку, а обично тек посредно на нижу индустрију.

У новије доба примећује се у индустријским земљама тежња, да се нижа индустрија претвори у уметничку. На ту жељ мисли се, да ваља обратити главну пажњу уметничком образовању занатлије. Ово је доиста тек од чести удесан пут, којим се може доћи до уметничке индустрије. Само пак претварање ниже у уметничку индустрију од највеће је народноекономске важности по једну земљу; јер тим, што индустријски производи добијају уметничку вредност, расте и њихова цена на тржишту. Иначе је овакво претварање већ и зато корисно, што уметничка индустрија потребује осим техничког знања још и различите уметности; она може дати занимања живописцу, скулптору пак и архитекти. Ови уметници добијају у уметничкој индустрији много прилике, да своју ма и најскромнију способност употребе на част стварајућег човечијег духа, а у корист и на уживање човека. Но док се у неким индустријским земљама само занатлијама даје неко уметничко образовање, у другима се и стручни техничари уметнички образују. Ово ће бити по свој прилици једини прави пут, да се дође до уметничке индустрије.

Али да се не би помислило, да уметничка индустрија може цветати у свакој земљи, где има уметника, морам приметити, да се још изискују потражиоци за уметничко-индустријске производе. У тих потражиоца мора да је не само развијено разумевање, него и пробуђен осећај за лепо, што уметност увек представља. Овакво нужно разумевање и осећање постизава се само чисто човечним васпитањем целог нараштаја. Суровост и дивљаштво увек искључују свако разумевање и упражњавање уметности, али не занатску радиност, као што очито показују необразовани народи старог и новог света. Па кад има развијеног осећаја и правог разумевања лепог у уметности, а налази се још при том и знатна занатска способност, онда ће се тек моћи подигнути и трајно успевати уметничка индустрија у једној земљи.

Не само у народноекономском, него и у просветном обзиру важно је уметничко образовање занатлије и стручног техничара; јер уметничким занатством може се у великој маси народа пробудити успавана способност за разне уметности. Па кад се та уметничка способност засведочи у предметима развијене ситне уметности, онда је тек могуће очекивати као последицу цветање монументалне уметности, која поред науке без сумње означава највиши ступањ развитка у једном народу. Додуше ово је нешто дуг, али природан пут, који сигурније води к цветању монументалне уметности, него кад се ова непосредно пренаша са стране на земљиште, које још није приправљено. А да доиста на таквом земљишту не може успевати уметност, то доказују два врло поучна примера из историје уметности.

У Француској покушао је краљ Фрањо I да, поред политичког надмоћја, ком је непрестано тежио, још и просветно преимућство прибави својој држави. Он је зато потпомагао науку и уметност, којој је био велики пријатељ. Из Италије, где је тада била уметност у свом најлепшем цвету, дозове се у Француску славни Леонардо да Винчи, чувени Андреа дел Сарто, Приматичо и Николо дел Абате. Сви су имали доста посла за велелепије љубећег краља. Шта више Приматичо и Абате оснују још и такозвану Фонтенблоску школу, која не имађаше дугог века. Из ње, осим Жан Гужона и Жан Кузена, није изашао никакав знатнији уметник. По развитак француске уметности није

дакле било никаквог добитка од краљеве протекције. Напротив много су значајније биле последице од ревносне делатности гласовитог златара и ликоресца Бенвенута Челинија, ког је такође краљ Фрањо I у Француску дозволао и обилно га занимао. Овај славни и даровити златар управо је својим ненадмашним радовима пробудио и чуло и одомаћио разумевање уметности; као гајилац чистог стила, он је распротро лепоту форме и облагорођен укус. На њега се француско занатство угледало, и још до данас сачувало особиту љубав к уметничким занатима, чији производи већ одавно имају добар глас на светском тржишту. Тек после ове плодне делатности, која је највише омилила уметност, могла се ова сама у Француској 17. века онако развити.

Још боље показује Енглеска, како се унета уметност доиста не да никако одомаћити, нити може пре процветати, док се не створе природни услови, који су нужни за успевање уметности. Хенри VIII дозволао је и особито забављао даровитог Ханса Холбајна млађег, као и многе друге мање познате нидерландске уметнике. Подобно је чинио и несрећни Карло I, који је тада високо цењеног Рубенса и његовог славног ученика Антонија ван Дајка држао и веома занимао. Сва делатност ових дозваних уметника бејаше одомаћена у уском кругу двора и богатог племства које у осталом ништа више не осећаше нити разумеваше уметност, но и сама велика маса енглеског народа, на чије се разумевање уметности пропуштало дејствовати претходним гајењем и одомаћењем уметничких заната. И с тога, што у Енглеза још не бејаше пробуђено чуло за уметност, не могаше ни бити од оваквог случајног пренашања уметности каквих трајно плодних последица по њен развитак у Енглеској. Међутим, нису Енглези никад престајали да своју урођену еминентну практичност обилно употребљавају, што их учини доиста првим претходницима у техничком знању и индустрији. А суревњивост према индустријским Французима принудила је најпосле и Енглезе, да и они у новије доба даду уметничким образовањем својих занатлија домаћој индустрији виши уметнички полет, којим су се Французи већ давно прославили.

Насупрот Француској 16. и Енглеској 17. века доказује Фиренца, Милано, Рим, Венеција и Нирнберг, да је развијено занатство увек претходило цветној епохи уметности. У тим варошима, пуним вредних занатлија, неутрудимих научењака и живахних трговаца – могли су цветати: Буонароти, Челини, Леонардо да Винчи, Рафаил Санцио, Тицијан, Сансовино, Албрехт Дирер и Петер Фишер, а то су уметници првог реда. И зато је могуће извести практичан закључак, да је најцелисходније потпомагати уметничку образованост занатлије, која повлачи за собом уметничку индустрију, а овој пре или после мора природно следовати постепени развитак монументалне уметности.

Могло би се из досад реченог извести, да је у индустрији занатлија субординаран стручном техничару. То стање није случајно, него је природно основано на разлици делокруга техничаревог или занатлијиног. Осим тога ово стање не само да није стидно, него је управ корисно за занатлију; јер обимним савременим знањем располажући стручни техничар благодетно утиче на занатлију, који је само научио прерађивати без обзира на лакоћу, множину и лепоту. Стручни техничар постаје у индустрији према занатлији прави и саучастљив учитељ; он га учи сваком нужном знању; он му показује и открива олакшице за многобројно прерађивање; он му је најмеродавнији стручни саветник; и најпосле он му подиже праву вредност у људском друштву. То су без сумње не мале благодети, што их има занатлија од свог субординарног положаја.

Напротив у занатству, где сам занатлија трудно и споро производи, стручни техничар игра више улогу удаљеног безупливног посматрача. Али и занатлија је у таквом случају сасвим усамљен и себи самом остављен, јер нема прилике да долази у ближи однос са стручним техничаром. Практична последица оваквог стања увек је стагнација заната, а то је шкодљиво по напредак заната, који су почетак свакој индустрији. Зато чим се остави занатлија самом себи, а ни с које стране не чује праведну оцену његових производа, обично се може приметити, да његове рукотворине каквоћом и количином остају далеко иза савремених напредних прерађевина. Такви несавршени производи, поред све добре воље и вредноће занатлијине, ипак не могу постати цењена и тражена роба на светском тржишту, што се у народноекономском обзиру јако сажаљевати мора. Зато је дакле не само уместан, него управ и врло потребан субординан однос занатлије према стручном техничару.

Но не само обимнији делокруг, него још већа количина и разнородност знања и уметности, којим стручни техничар располаже, оправдавају у индустрији његов супериоритет над занатлијом. Јер где год има стручних техничара и занатлија, ту се свуда примећује, да стручни техничари у сваком случају располажу ако не баш најобимнијим, а оно свакако већим знањем, него занатлије. Наравно то техничарево знање негде је веће, а негде опет мање – како се у којој земљи разуме важност и позив стручног техничара. Но то знање мора увек бити према делокругу техничаревом темељно и довољно. Ову основу претпостављеност стручног техничара над занатлијом требало би већ да потпомаже онај план, по коме се доследно обоје имају образовати, јер то изискује највиши народноекономски интерес земаљски.

Мислим није излишно приметити, да онако тесног односа не може бити у оним земљама, где за индустријске циљеве нема потребних стручних техничара, него само занатлија. Где је тако, а намерава се индустрија подизати, ту се занатлија сам помаже, учи и ради онако, како уме; он уједно представља и стручног техничара, чији му позив незгодне прилике силом немећу. Без сумње ове незгодне прилике дале су повода погрешном мишљењу, да је занатлија и стручни техничар једно исто, с чега један другога могу и лако замењивати. У суштини је пак другачије, јер се занатлија и стручни техничар међусобно увек допуњавају у практичном индустријском раду, где су им само тежње и мете истоветне, али ретко кад и знање. Зато је занатлија кадар само занатство да одржава, али због свог обично мањег знања тешко подиже буди какву знатну индустрију. По жељени напредак земаљске индустрије слаби су изгледи све дотле, докле не наступи потребно заједничко суделовање занатлије и стручног техничара, као што је већ на свом месту разложено. Подобан је ефект индустрије и онда, кад се не осећа или не увиђа потреба што вишег образовања техничаревог, него му се даје такво ниско и површно знање, које га од занатлије тек по имену разликује. Онда је неумесно очекивати, да занатлија у свом практичном раду може имати потребне потпоре од таквих техничара. Занатлија се редовно и не обзире на таквог техничара, него ради и даље по наслеђеном, а ваљда давно застарелом предању. Да је пак и овако ниско техничарево знање онако исто убитачно по индустрију, као што је и занатлијино – то није тешко увидети.

Као што је индустрија право огледало способности занатлијине и техничарево, тако се исто може сматрати и занатлија као налична минијатурна слика стручног

техничара. Из способности и умешности занатлијине сме се с приличном поуздано-сти закључити и о способности стручног техничара. И доиста где је занатлија вешт и образован, ту се редовно налази, да је и стручни техничар интелигентан и са савременим знањем напредујући. Овакав свој развитак занатлија има заблагодарити само на њега утичућем, интелигентном стручном техничару и уметнику, а иначе никаквом другом научном стручњаку. Исто тако кад су занатлије у грубом незнању, или незанимањем унеспособљени за цењен рад – нико није крив, него стручни техничари, чије је недовољно знање још и нехатошћу застарело, те не може оживљавајући да утиче на занатлију. Таквих је техничара грех, кад занатлија духовно обамре, те постане неспособан за плодну делатност. У оваквом јадном стању налазе се стручни техничари, а због њих и занатлије у земљорадничким државама, где ни државници ни држављани још довољно не поимају важност и далеку замашност техничке образованости.

Насупрот овом какве пријатне слике представљају занатлије, пак зато и стручни техничари у индустријским земљама. Ту је уопште узевши цело становништво образованије и за сваки напредак заузетније, него што је у државама, где је земљорадња са сточарством поглавити начин привреде. Већ због овог вишег општег образовног ступња морају и сами носиоци индустрије – занатлије и техничари – бити развијенији, но што су у земљорадничким државама. И доиста се може приметити код занатлија и техничара у индустријским државама да они имају, осим високе савремене стручне образованости и искуства – још и јако развијену свест о њиховом важном позиву, који дубоко задире у битне услове за опстанак људског друштва. Стога се баш радо признаје, да су занатлије и техничари не само корисни радници, него да су управ представници мирољубивог, производног, вредног и свесног грађанства, које разуме своје држављанске дужности, али уме свесно и употребљавати своја права. К томе још долази, да занатлије и стручни техничари имају јако развијену и осетљиву стручњачку или – ако се смем изразити – „сталешку част,” која је такође врло моћан подстрекач на трајно неуморан и свагда по нешто ново производећи рад. Нарочито је ово развијено честољубље заступника индустрије много допринело, да се у земљама безбедности, благостања и поштеног рада сматрају стручни техничари и занатлије не само као језгра свесног грађанства, него и као истински пионири модерне просвете.

Најпосле мислим да не смем пропустити, а да нарочито не нагласим ону велику духовну корист, што је има човечанство од делатности стручног техничара. Истина у првој линији образује стручни техничар занатлију у интересу земаљске индустрије; он га учи позитивним знањима и њиховој примени, што је већ врло корисно по економски интерес земаљски. Али овим примањем и примењивањем знања крепи се уједно самопоуздање, подиже се предузимљивост, пробуђује се воља и изазива непрекидна потреба даљег учења. Осим тога трајним занимањем с позитивним знањем и његовом паралелном применом знатно се јача сила уображења и расуђивања, изоштрава се моћ брзог схватања, одгајава се способност бистрог а прецизног мишљења, пак и сама се чула изоштравају и постају осетљива за све појаве – а то све чини духовни развитак човечији у највишој потенцији. Под утицајем овако високог духовног развића без сумње ће се моћи подигнути цена духовном раду, који најпосле мора и најтупљи посматрач уважавати, кад га види оличен у каквим гигантским или малим, укуским и лепим производима индустрије. Накратко: стручни техничар образује неуморно

вредан, пун корисних и поштених тежња нараштај, који иначе још у свакој прилици засведочава своју способност практичног и остварљивог мишљења; – нараштај, који у крајњој мети уме своје духовне особине и умешност употребити на прерађивање природних сировина тако, како ће оне моћи остати у овом промењеном облику чак по тоњим нараштајима као драгоцени споменици просветног развитака својих предака.

Ако не из ових просветних и других економских обзира, што техничким знањем подигнута индустрија даје велики полет отачаственој трговини, коју олакшавају опет техничарем саграђени друмови, железнице и за пловидбу, удешене реке – а оно бар из *државно-пољопривредних* резона нужно је поклонити озбиљну пажњу гајењу техничког знања. Јер осим што ствара земљи потребно језгровито грађанство – техничко је знање једино кадро забавити и плодносно употребити васколики стварајући дух једног целог нараштаја. Оваквом употребом подигао би се до високог и трајног уважења *конструктивни* или стварајући принцип насупрот сваком *деструктивном* или разоравајућем, чим би се јамачно за будућност обезбедио поступан и свестрани развитак државе.

Ово досад јасно наглашена свестрана важност занатства, као основе и почетка земаљске индустрије, биће ваљда довољна да побуди на размишљање о свима оним средствима, која би могла садање наше занате не само сачувати од осетног пропадања, него их још подићи на виши ступањ. Што се мене тиче, био сам слободан од подуже времена размишљати о тим средствима, која ћу овде због краткоће времена тек само навести. Мислим да би се занатство у Србији могло подићи:

1. *Стварањем веће изражње заната.* Као средство од енергетичног дејства биће за ову циљ отварање рудника (особито гвоздених) и грађење железнице, а то су два предузећа, која би потпомогла развијање ковних и разних грађевинских заната. Кад и ко би требао да предузме навршење оба предузећа, то остављам народноекономима, нека они о том размишљају.

2. *Защитионом ђумручином* (царином, *нај. ур.*) или ваљда каквим другим средством, које би морало имати исту крајњу мету: да сачува наше занате од убитачне стране конкуренције. Размишљање о свима овим могућим средствима против стране конкуренције остављам радо народноекономима од струке.

3. *Оснивањем кредитних банака за пољопривредне заната.* Овакви заводи, где занатлија може наћи нужног новца, већ су се давно као целисходни показали у индустријским земљама. О њиховом устројству, броју и др. не сматрам се надлежним да говорим, него то опет остављам народноекономима.

4. *Оснивањем занатских удружења.* Ова би друштва требала да олакшавају распродају, и тим да потенцирају само занатско производство. Какво би требало да је целисходно устројство оваквих друштава, и где су она нужна – то ми није посао говорити, него остављам сваком другом, који се за надлежног држи, па био то народноеконом или социолог.

5. *Преустројством данашњих еснафа.* Ово би се ваљда могло извести у смислу одбијања стране или оне конкуренције, која шкоди нашем занатлији од овде насељених странаца. Како би се пак могли за тај циљ употребити данашњи еснафи, за које ја иначе нисам заузет (надлежан, позван, *нај. ур.*) – то радо остављам размишљању за то позваним стручњацима.

6. *Редовним изложима занатских производа.* Цељ овим изложима била би, да у систематичком и што потпунијем прегледу износе верну слику савременог занатства у Србији. Тако би добијали и стручни техничари редовну прилику, да оцењују сваки напредак у буди којој грани домаћег занатства. По учињеном посматрању ових излога могао би образован техничар својом разложном критиком много подејствовати на само усавршење заната. Ово би било за домаћу ковну и ткалачку радиност, које обе с особитом потпуности треба излагати – од највеће користи. Подробније о овим изложима не могу сад говорити.

7. *Образовањем занатлија у арсеналским радионицама и рудницима.* Ту би за сад била најлепша прилика, да се што пре и ваљано образују многи ковни занатлије, који би се по том још боље могли усавршити путовањем и радом по страним државама, где цвета знатна метална (гвожђарска) индустрија. Ово се до душе више пута покушавало, пак се и сад упражњава у арсеналским радионицама. Но при свем том имао бих и ја штогод приметити, али за сад ми није могуће.

8. *Оснивањем Музеума за индустрију.* Овакви заводи показали су се најпре практичнима у Енглеској (South-Kensington Museum у Лондону): Сада већ имају и друге индустријске земље подобне музеуме. У нашем Музеуму ваљало би имати систематичну збирку земаљских сировина, које наша ковна и ткалачка радиност прерађује. Такође је потребна потпуна збирка свију српских вунених, ланених, кудељних, памучних и свилених тканина и везова. Ове и друге неке збирке, ако су само са свим потпуне – могу тек имати праве научне вредности, јер крајња цељ њихова треба да буде: поука наших занатлија. Даље извођење мисли о овом одвећ корисном заводу нека ми је дозвољено, да сада изоставим.

9. *Образовањем занатлија у страним радионицама.* Пошто је ово начин, којим се већ једном покушавало образовање државних занатских питомца у страним земљама, то је могуће да се тај начин образовања опет прихвати. Пак да и у том случају не би био покушај бесплодан, као с оним питомцима од 1855. године – имао би пријатну дужност, да претходно коју кажем. Но то у овој прилици није ми могуће.

10. *Гајењем занатске књижевности.* Као што треба стручном техничару природњачког, математичког, математичко-нацртног знања и уметности – тако је исто нужна нека количина тих знања и занатлији као извршујућем техничару. Ближе о том није ми могуће сада говорити.

11. *Образовањем занатлија у страним занатским школама.* Као год што се препоручије нашем занатлији посета страних радионица, тако је исто препоручљиво и похођење узоритих занатских школа, каквих има у многим индустријским земљама. Засад ми није могуће што ближе говорити о овим школама.

12. *Појравним школама за малолетне злочинце и сирасилишћима за сиротицу децу.* У овим школама могу се у првој младости задобити дечица за занате. О овим посве корисним школама не могу сада ништа говорити.

13. *Женском ткалачком школом.* Овој школи израдио сам с особитом љубављу и предањем онакво устројство, какво сам држао да је за наше прилике наујудесније. Ни о овом предмету није ми могуће засад говорити.

14. *Грађевинско-занатском школом.* Не само за образовање занатлија, који ће бити носиоци ковне и ткалачке индустрије, него и за грађевинске занатлије треба

Србија да има нужних школа. Сама дневна потреба доказује од какве су важности вешти грађевински занатлије, којих у Србији тако мало има. А кад нису грађевински занатлије за свој позив довољно образовани, онда је и цео њихов рад од врло ниске вредности, нити се може у изврсним грађевинама огледати као какав висок образовани ступањ овога доба, када су такве грађевине постале. Истина је још и то, да је од невештих грађевинских занатлија више пута и сам неразуман градилац изложен обманам. Таква очита невештина, а ваљда и други обзир, могу код нас бити узрок, да се стручни грађевински техничари клоне од сваке праксе.

Истина у другом свету већ самом великом грађевинском делатношћу, какве код нас још дуго неће бити, образују се читави нараштаји употребљивих занатлија. У том правцу дејствују и сами стручни техничари. Али код нас од свега тога нема ништа; грађевински је занатлија невешт и прост, што стручни техничар ипак не исправља, него у том стању деле заједнички своју јадну судбу.

О овој школи још ми није могуће да се изближе изразим.

15. *Вечерњом и њразничном школом за шејрџе*. Течај ове школе трајао би три године, колико одсечно сваки будући занатлија шегртује. Не упуштајући се ближе у ово моје устројство – што за моје поштовано слушалаштво не би ни било занимљиво – мислим да ће довољно бити, ако овде изнесем само:

Основни карактер шејрџске школе. Учење читања, писања и рачуна с применом свега у приликама практичног живота – то сачињава премда скроман, али многозначајан програм ове школе. Тим се основним знањем тек само образује или развија ум млађег нараштаја. Но пошто је признато, да потпуну образованост човека саставља развијен ум и утанчан, или облагорођен осећај – то онда ова школа мора и ову другу мету имати у виду, наравно према одређеном времену за наставу. На само облагорођење осећаја, утанчивање чула и ублажавање страсти, којима је сваки првобитан младић више–мање одан, може ова школа само посредно и утолико подејствовати, уколико предавано знање и уметности имају утицаја не само на разум, него и на осећаје младића. Из овог се обзира такође у овој школи обраћа пажња разноврсном цртању као лепој, а по занатлију и корисној уметности. Али припитомљавање или право васпитавање младића спада најпре у непосредну дужност породице, где је *мајки* нежна гајилица, неуморна двориља и усрдна поучитељка. Што пак пропусти мати у тихом кругу породице, то с друге стране може и треба *вера* да накнади у васпитању човека. То учешће вере у васпитавању човека доиста је врло давнашње. Јер вера ма каква да је – изузевши сурови фетиш-култус – увек је била више–мање хранитељка свију благих, узвишених или човечних осећаја. Вера је обично војевала против порока, а уносила врлину; она је обарала малодушје, а подавала крепку наду и челичила самопоуздање човека тако, да се он осећао на земљи као најсавршенији створ, који је својом духовном моћи кадар, да разумно господари у непрегледној природи. Овакав најблагодетнији васпитни утицај имала је вера на цео духовни, породични и државни живот старих Египћана, који јамачно бејаху најобразованији народ старог света. Чим се пак изгуби из вида овај васпитни позив вере, и она се почне употребљавати као дисциплинаран закон, који само страши и казни, одмах неизбежно мора наступити: опће подивљавање нарави, затупљење чула и осећаја – и човек, по својим духовним способностима најужвишенији земаљски створ, поживотињи се. У таквом случају јасно је да само звање не

може надокнадити човеку оно, што је осим породице још и вера при његовом васпитавању пропустила. Такав човек, маколико иначе разноврсног знања имао, врло је ласно обузет дивљим страстима, грубим осећајима, ниским жудњама и протачким умишљајима; – он је сиромаштина учен, али поред тога ипак суров, и зато је тек полуобразован. У осталом по себи је увиђавно, да оваква полуобразованост не може бити одвећ штетна по људско друштво, ако се делатност полуобразованог човека ограничава на врло уски круг породице. Али сасвим друкчије се осећа утицај полуобразованости чим њен представник буди каквим удесом дође до значајног положаја у људском друштву. Осетне последице обично су штетне. Зато дакле, да би се шкодљиво полуобразовање избегло, ваља сагласно образовати ум и осећаје младог нараштаја.

Како се из горе изложеног види, вера има своју непобитну вредност у васпитању човека. Стога је умесно очекивати, да вера учествује и у васпитању нашег младог занатлије, али *ио мора биџи изван ове школе*. Јер као што је друштвеном васпитању човековом место у породичној кући, тако је и верозаконском васпитању најприличније место у цркви, а не у школи, где је место само научном образовању, па ма то било и оно прво или основно. Стога је погрешно од школе тражити, да она прими на себе још и васпитни позив породице и вере.

Из досад реченог резултира, да је ова јавна шегртска школа, као завод за основну научну наставу – *без вероисповедног карактера*, а то зато, што ће у њу долазити будући српски држављани разне вероисповеди. И кад се из ове школе свако верозаконско тумачење изкључи, онда се није бојати, да ће се верозаконски осећај буди којег посетиоца врећати. Тако би се већ и у овој школи научили разноврсни српски држављани на мир, међусобну љубав и пријатељски однос, какав и приличи синовима једне исте отаџбине. Већ је и у интересу лакшег уједињавања разноврног Српства, да се оснују овакве школе без вероисповедног карактера, што је сада најлакше извршити поред једне вероисповеди у земљи. Јер доцније, када буде у Србији разних вероисповеди, а с унутарње-политичког гледишта покажу се такве школе као неопходне – онда ће их бити много теже оснивати. Саме пак благодетне последице оваквих школа без вероисповедног карактера најбоље се могу одмерити у оним државама, где су оне давно основане. Ту је школа проглашена за неутрално земљиште на ком се слободно и мирно развија и предаје знање.

Но оваква школа неће потпуно одговорити свом научном опредељењу, ако она нема у виду, да поверени јој нараштај научи:

1. мислити,
2. видети или гледати,
3. виђено схватати,
4. схваћено осећати и упамтити.

Зато је у овој шегртској школи научна материја тако подељена, а наставни метод такав изабран, да се ђаци систематички науче на ова четири захтева, који обухватају цело умно развиће човека. То су карактерна основна начела ове привремене школе, која има опредељење да накнади оно, што је основна школа пропустила. А кад престане бити у нас основно знање ретко, одмах би ова школа престала вредети, јер тада наступа жива потреба, да се шегрти за време свог трогодишњег шегртовања поглавито технички образују.

Која би се од ових набројаних средстава могла употребити, то је увек остављено оцени руковаоца економске политике у Србији.

По свему овом врло је дакле појмљиво, зашто се обраћа велика пажња преважном образовању стручних техничара у свима индустријским државама, где државнички поглед необично далеко допире. Да пак и та образованост техничарева не измакне сувише испред занатлијине, јер се морају једни и други својим знањем, искуством и радом у индустрији међусобно допуњавати – то се и о што темељнијем образовању занатлије води озбиљна брига. Ту занатлијину образованост поглавито сачињава техничко знање, само у много ужем обиму, но што га стручни техничар потребује. Али осим тога се свуда још полаже велики труд, да занатлија научи добро цртати и моделирати, јер то је управ језик, којим занатлија и техничар изражавају своје мисли.

Изложивши досад све, што се тиче суштине занатства, његових заступника занатлија и односа ових према стручним техничарима, прелазим на изближно посматрање стручног техничара и његове образованости, која је за индустрију од неизмерне важности.

III

Техничка образованост. – Подела стручних техничара и њихов међусобни однос. – Постанак школа за образовање стручних техничара. – Карактеристика првашњег (старог) и доцнијег (новог) начина образовања стручних техничара. – Енглески, француски и немачки начин образовања стручних техничара.

Природњачка, математичка и математичко-нацртна знања примењена на прерађивање сировина и грађење – зову се техничка знања. А образованост, која успособљава за примену толике суме позитивних знања – то је техничка образованост. Она је тесно скопчана са целим напретком нашег доба.

Сходно цели, на коју стручни техничари примењују своје стручно знање, могу се они поделити у две главне групе:

1. у *индустријске техничаре*
2. у *грађевинске техничаре*

Индустријски техничари они су, који природњачка знања примењују на добијање и прерађивање сировина из унутарности и с површине земље.

Ових техничара има две врсте. Они индустријски техничари, који се служе при прерађивању сировина поглавито хемијским знањем, зову се технички или *индустријски хемичари*. Цела привреда ових техничара зове се *хемијска индустрија*. Она је од знатне важности по дневни живот човечји.

А они техничари, који се служе при прерађивању сировина поглавито физикалним и математичким знањем, зову се механични техничари или *механичари*. Привреда ових техничара зове се *механичка индустрија*. Она канда још дубље задире у свестрани живот човека, него хемијска индустрија.

Обично су познати хемијски и механички техничари под општим именом *технолози*. Ови се опет *хемијски* или *механички технолози* према знању и уметности, којима се служе. У обичном говору каже се за технологе да они „праве”.

Како више пута хемијска и механичка индустрија једна у другу прелази, то се наравно не да оштро ограничити ни оно знање, што га хемијски и механички технолози потребују.

Средину између индустријских и грађевинских техничара заузима нека особена врста техничара, који примењују математичко, математичко-нацртно знање и цртачку уметност на мерење и представљане земне површине. То су *геометри* (мерници) или *земљомери*, *топографи* и *картографи*. Ова премеравања и њихово представљање цртањем предузима се за разне цели, као: административне, ратне и економске. А почем геометри или мерници обично за грађевинске цели (на пример, за железницу и регулисање река) премеравају земљиште, то их је необавештени пук погрешно назвао „инжењери”, који назив припада грађевинским техничарима особитог рода. У колико мерници употребљавају цртачку уметност за представљање премерног земљишта, то би се они могли сматрати као цртачки уметници особене врсте.

Они пак техничари, који примењују природњачко, математичко и математичко-нацртно знање на цели грађевинске, зову се *грађевински техничари* или *инжењери*. Овамо се рачунају они инжењери, који граде друмове, железнице и канале за пловидбу; који исправљају реке, наводњавају и насушују поједине делове земне површине; који граде пристаништа, мостове, тунеле, и др. Све су то грађевински послови, који су намењени лакшем саобраћају и зато се њихови извршиоци могу назвати „инжењери од саобраћаја” за разлику од других грађевинских стручњака. Даље спадају у групу грађевинских техничара: *машински инжењери* или градиоци машина, *бродовни инжењери* или градиоци бродова, и најпосле *рударски инжењери* или рудари. Од чести могли би се овамо уврстити и *архитекти* уколико се они при грађењу обзиру само на сталност и целисходност, а не и на лепоту, са чега се они броје у представнике уметности. За све ове стручне техничаре каже се да они „граде”.

Кад се према овоме горе изложеном сравни количина знања, што га потребују индустријски и грађевински техничари за практично примењивање, онда се јасно види, да грађевински техничари располажу највећом количином позитивног знања.

Сви ови стручни техничари ако и не стоје међусобно у каквој другој, но лававој вези – опет су скопчани једном истом тежњом, да материјално и духовно користе људском друштву. Наиме индустријски су техничари управо они, који применом свога знања најпре подижу занатство, а ово опет претварају у земаљску индустрију. Том је прва корисна пословица: подизање народњег благостања до највишег степена: а друго је: подизање вредности обезбеђењом стварном раду. Овакав рад оживљава и крепи док друкчији рад може умртвити и ослабити. То би нарочито ваљало имати на уму у оним државама, које су позване да изврше неку историјом одређену мисију. Становништво оваквих држава мора да је пуно крепког а експанзивног духа, који се – осим целисходно смишљеним и доследно изведеним образовањем – може још одгајити стварним индустријским радом.

Овакво занимање изазива живу потребу непрестаног тежења унапред, што за собом неизоставно повлачи, истина поступно, али зато сигурно и непрекидно при-

родно развијање држављана. Према већ постигнутом ступњу свог развитка сами држављани најпре осете потребу, да постепено створе све могуће услове за безбедно и свестрано даље напредовање. Тако свесни становници индустријских земаља пре свега траже удобне, трајне пак и лепе зграде за обитавање или за друге опште потребе; здраве и чисте вароши, снабдевене потпуном канализацијом, водоводом, и осветљењем; обезбеђење непокретне имовине од поплаве и огња; одводњавање и наводњавање за културу удесног земљишта; јевтин а лак пренос природних сировина по домаћим, за пловидбу удешеним рекама; непрекидан саобраћај добро саграђеним и брижљиво одржаваним друмовима; и најпосле брз и сигуран пренос индустријских својих производа по безбедно саграђеним и савесно рукованим железницама. Све ово, што је без сумње нужно за напредовање људског друштва, позван је *грађевински техничар или инжењер* да изврши. Оваквим радом грађевинских техничара не добија само цео унутарње-земаљски обрт већи обим, него се још и сви предели земље тако тесно један с другим везују, да се њихови становници морају доиста осећати као чланови једне исте велике заједнице с истоветним интересима и тежњама. Права и опште корисна делатност грађевинског техничара наступа дакле тек онда, пошто се већ благостање становника подигне, у чему може имати индустријски техничар најживљег учашћа. Но овом изгледа као да индустријски и грађевински техничари, мада имају своје особене делокруге, ипак један од другог зависе; јер обиман и успешан рад једног ствара могућност плодног рада другог техничара. У самој суштини индустријски и грађевински техничари развијају у својим особеним делокрузима такву живу делатност, која се слаже у крајњој мети: да материјално и духовно унапреде људско друштво.

Сви напред побројани стручни техничари образују се у особитим заводима, који се зову *полиитехничке школе*. Ови по напредак целог човечанства неоспорно важни заводи, где се учи примењивати свеколико позитивно знање – нису још ни пуну стотину година стари. Французима припада вечита заслуга, што су они основали прву Политехничку школу у Паризу (1794. године). С добитком ове школе може се рећи, да унеколико отпочиње и само научно обрађивање примене позитивних знања. Француској је наскоро следовала Аустрија у оснивању политехничких школа; јер 1806. године оснује се Политехника у Златном Прагу, а 1815. године у Бечу. После Аустрије почне оснивати у двадесетим годинама и остала Немачка своје политехничке школе под разним називима. Друге пак европске државе, који имају политехничких школа, или су их у исто доба, или још доцније основале. Само великоиндустријска Енглеска у свом гордом особењаштву још ни до данас није се нашла побуђена, да оснује себи приличећу политехничку школу.

У прво време опстанка политехничких школа била је и сама образованост техничких стручњака сасвим различна од данашње. Тада се свуда тежило општем или енциклопедијском образовању, тј. будући стручни техничари морали су учити рад примене све природњачке, математичке и математичко-нацртне науке, а да нису били већ за време учења упућивани на оне науке, које су највише одговарале способности и наклоности слушаоцевој. При оваквом образовању наравно да не моглоше стручни техничари у школи добити неки извесно опредељен правац за свој будући практични живот; њима је остављено било, да сами по својој склоности изнађу тај правац

у пракси, пошто из школе изиђу. У личности тадашњег техничког стручњака бејашу заступљени свеколики стручни техничари. Овако енциклопедијско образовање могло је још и вредети све донде, док бејашу природњачка, математичка и математичко-нацртна знања слабо развијена, те због тога и њихова примена у пракси много ужа и прегледнија. Али чим се почеше позитивна знања приметно развијати, онда већ и њихово примењивање не могаше остати у пређашњем ужем обиму. Стога енциклопедијска образованост стручног техничара мораде изгубити своју недашњу вредност, јер она ширијаше у пракси површно сваштарство на штету доброг рада и капитала. Особито се приметило, да енциклопедијски образован техничар није подједнако способан и употребљив за све захтеве индустрије и грађевине, нарочито од онда, кад се употребило разноврсно гвожђе као градиво. Пак и иначе је своју вредност могла имати енциклопедијска образованост техничарева донде, док и сама индустрија бејаше у скученим узама, те је довољно подржаваше знање и од много скромнијег обима. То је био случај увек, када се занатство претварало у индустрију. А чим се индустрија почела разграњавати и осетила се потреба стручнијег и дубљег знања – одмах се почело озбиљно размишљати о преиначењу уобичајеног начина образовања стручних техничара.

Благодарећи својој признатој практичности Французи су опет први приметили у својој разгранатој индустрији осетну недовољност енциклопедијске образованости техничарева, која је још поред тога била чисто теоријска. Да се овај по индустрију штетан недостатак отклони, држало се да ваља начело деобе рада применити и при самом образовању стручних техничара. Та је умесна мисао најпре довела Французе на оснивање *специјалних школа*, у којима се засебно образују техничари за поједине струке. Ово образовање није више било само теоријско, него је постало упоредо и практичко. С овим специјалисањем техничких школа отпочиње управ нова епоха и у развијању самих техничких струка. Први Политехнички завод, који је састављен из више стручних школа (за инжењере, машинаре, топионичаре и хемичаре), то је париска *École centrale des arts et manufactures*. Ову школу основао је неки богати Лавале с још неколико својих једномишљеника 1829. године, почем се тадашња влада не хтеде одазвати умесном потраживању француских индустријалаца, који су такав завод тражили. А пошто овај завод набрзо покаже сјајне резултате свога делања, то му и влада почне обраћати пажњу, а године 1857. прими га најпосле сасвим у своје руковање. Не подлеже никаквој сумњи, да је овом школом постављен тип свима осталим политехничким заводима, који се састоје из више стручних школа.

С усвајањем корисног специјалисања при самом образовању стручних техничара не само да је Политехнички завод добио далеко обимније опредељење, него и његов положај постаде много уваженији поред старих, давно прослављених универзитета. Политехничка школа, саобразно универзитетским факултетима, подели се у засебне стручне школе, чији се број управљао и мењао према опће осећаној потреби. Тако постадоше стручне школе за: геометре (земљомере), инжењере, градиоце машина, хемичаре, градиоце бродова, топионичаре, шумаре, земљораднике и архитекте. Свака од ових стручних школа претпоставља себи особену мету, коју може лако и сигурно постигнути. Све ове поједине стручне школе буду поверене управи признатих стручњака – саобразно деканима универзитетских факултета – и почну се са-

мостално развијати према потребама оних струка, које се у њима гајише. А да би се и спољном неком везом представила неразделна целина свију ових стручних школа, као гајилишта примењених позитивних знања – постави се један општи директор, као што је универзитетски *rector magnificus*. Оваквим својим унутарњим склопом, његовим далеко допирућим практичним тежњама поред озбиљног неговања науке и уметности, као и његовим достојанственим спољним представљањем добије Политехнички завод облик *Техничкој [универзитетској] или Универзитетској 19. века*. И доиста тешко да би могао наћи садањи поглавито практичан и преимућно реалан век приличнијег научног представника, но што су политехничке школе.

Последице овог преустројавања политехничких школа биле су врло повољне; јер с оснивањем специјалних школа за стручне техничаре престане негдашње полутанско машање за свашта, а наместо њега наступи енергично заузеће око изучавања појединих особености. Стога и у пракси почне се солидан специјалан рад јасно разликовати од несолидног сваштарства, и што је први све више скакао у цени, тим је други све ниже падао. Права стручност техничарева тек сад стече у науци своју заслужену уваженост, а њени практични резултати изнудише ако не увек дивљење, али свакако опште признање. Тек по остварном специјалисању техничких струка могло се очекивати, да ће специјални стручњак моћи задовољити и највиша потраживања индустријске и грађевинске технике. Тако се има корисном специјалисању техничких струка приписати цео високи полет садање механичке индустрије. А инжењерска грађевина са својим Суеским каналом, пројектованим подморским тунелом између Енглеске и Француске, с колосалним тунелима испод Мон-Сениа (12.500 м) и Санкт-Готхарда (14.000 м), с виспирним мостовима разних система од кованог гвожђа и ливеног челика, с бродовима чудновате конструкције (системом Бесемер) – дошла је до непојмљиве висине тек услед специјалисања техничких струка.

Откад се отпочело специјално образовање стручних техничара, од тог доба могу се поглавито разликовати три карактеристична начина, којима се цељ постижава у разним земљама. Ти су начини образовања: *енглески, француски и немачки*.

Енглески начин. Познавајући Енглези врло добро јачину свога стварајућег духа, своју издржљиву енергију у постизању наумљенога, као и своју велику способност за оштро посматрање и критичко примењивање виђеног – они се врло често придржавају основног начела: да човек, само кад својски прегне, може по својој слободној вољи изучити и остварити оно, што му треба у каквој извесној прилици. То начело, што произлази само из велике издржљивости и развијеног самопоуздања, као да су Енглези применили и на изучавање техничких струка. Јер, навикнут Енглец да самостално и оствариво мисли, а одважан да нађену мисао својим трудом и оствари – он полази најпречим путем: лаћа се туђег искуства само да што пре види плодове свога умног напрезања и умешности. Ово нужно искуство прибавља се у практичном раду, те зато и отпочиње будући енглески техничар своје стручно образовање праксом. Како–тако претходно приправљен младић место у какву стручну школу да уђе, он иде у какву фабрику, или ступа у службу код каквог признатог техничара, те се под његовим руковођењем постепено почне спремати за свој будући позив. За време свога борављења у овом положају будући техничар бива упућиван, да недостајућу му теорију, прикупља. То бива наравно најпре с обзиром на неке извесне случаје, који се

у пракси појаве. У оваквим приликама ласно се догађа, да се млади техничар само за неки извештај специјалност своје струке тако извешти, да у том достигне ванредну сигурност. При свем том свим начином потпомаже се скучена једностраност, која се може само тако бар у неколико отклонити, ако будућем техничком стручњаку постане даље теоријско образовање дневна потреба.

Где су техничке струке због разгранатих потреба индустријске и грађевине тако специјализане, као у великоиндустријској Енглеској или Северној Америци, ту се могу образовати стручни техничари и с мањом теоријском приправом само на горе изложени начин. Оваквим образовањем прибављена способност довољна је само за делокруг ужег обима, али тешко да може вредети у приликама обимније праксе. Употребљивост оваквих техничарских специјалиста врло је дакле ограничена. Но не само индустријске или грађевинске преке потребе, него и особењаштво енглеско често је узрок, што се младићи са знањем, какво приличи једном образованом занатлији – или да се баш и сами занатлије одају на изучавање ако не баш целе неке струке, а оно бар какве њене специјалности. Овакви кандидати неке техничке струке не могу наравно боље, лакше и брже постићи своју цель, него на овај образовни начин. Зато и јесте могуће, да у Енглеској постане од каквог ваљаног грађевинског занатлије неки чувен инжењер од извесног рода мостова или машина; – инжењер, који осим тога и нешто ново изуме, или већ познато усаврши. Тако је и славни Стефензон (Стивенсон, *нај. ур.*) био из почетка занатлија.

Нарочито је овај образовни начин повољан по добар и плононосан однос стручног техничара према занатлији; јер једнострана стручна, да не речем ниска образованост, прибављена у непрекидном праксовању – много зближује стручног техничара занатлији. Но још више од занатлије поставши стручни техничари приближују се занатлији, те могу на њега моћно и свестрано тако утицати, како иначе ни у којој другој земљи. Зато се баш и примећује, да благодетан утицај стручног техничара на занатлију, а преко овог и на индустрију нигде тако осетан, као што је у Енглеској, чему се мора од чести – осим повољних природних услова и мудре економске политике – приписати високи полет свеколике енглеске индустрије.

Кад се строго узме овај енглески, чисто *емпирички начин* изучавања техничких струка, онда излази, да он у суштини није ништа друго, него: *занатско ђримање*, репродуковање, а по некад најпосле и усавршавање примљеног. Овакав начин, по ком се брзо образује, само је уместан у великоиндустријској и богатој Енглеској, где дневне потребе врло нагло једна другу сустижу.

Енглески начин образовања стручних техничара није сасвим по укусу строгих „академика”, који желе систематички увести младића у цео обим њиме изабране струке, да би так добио дубок загледи у њену целину; а пошто се то постигне, и младић за време свог теоријског курса особито заволе неку специјалност, онда му се остави, пак да он ту своју особину у пракси самостално преради и усаврши. Брижљиву систематику овај начин истина не представља, али ипак овакав какав је није за безусловно одбацивање; штавише, он је целисходан и баш препоручљив за оне младиће, који су систематичком теоријом претходно приправили за неку специјалност, у којој се могу само обилном праксом извештити. Иначе макако се судило о овом енглеском начину, толико ипак непобитно стоји, да он има своје јаке, но и слабе стране.

Јаке стране овог образовног начина јесу: сигурно и вешто примењивање теорије; брзо образовање великог броја потребних техничара; и најпосле самостално развијање и могуће брзо усавршење према особеној личној наклоности. Напротив слабе су стране: беспримерна и скучена једностраност, која се даје тек дугим временом отклонити; на минимум сведен делокруг, у ком могу корисно дејствовати овакви технички стручњаци, који се иначе ван великоиндустријске Енглеске ретко могу употребити; и најпосле очевидно деградирање техничке струке на нижи ступањ заната. Особито ова последња околност даде неоспорног повода, да градуирани научењаци (дипломирани студенти, *нај. ур.*) са славних Универзитета – Оксфорда и Кембриџа – с неким отменим малоуважењем сматрају техничара, који још и својом скромном спољашношћу чудно контрастује према оним богато дотираним бакалауре[at]има, магистрима и докторима у свиленим таларима. Ова оштра разлика већ ишчезава у другим земљама, где се техничка образованост систематички гаји, а људско друштво провејава модернији дух, него у Енглеској, која чврсто подржава још многе застареле средњовековне форме, изражавајуће достојанствено велелепије и величанствену моћ. Тако у Француској, а нарочито у Пруској, где се будући техничари хуманистички приправљају исто онако као и универзитетски стручњаци – сваки сматра стручног техничара не само за образованог човека, него и као представника оне науке, која је тако много допринела високом развиту нашег столећа.

Ово је у својој суштини начин, по ком се већином образују грађевински техничари.

Но Енглеска ако баш и нема Политехничку школу, она ипак има неке научне, једва именоване познате заводе, у којима се гаји техничка теорија, која успособљава младића за даље усавршавање у дугој пракси. Неки енглески колеџи, међу којима је најзнатнији *Kings College* у Лондону, имају засебно *инжењерско одељење (Engineering Section)*. По мом схватању програм оваквих инжењерских одељења више је удешен за механичке технологе, него за инжењере; јер за све време трогодишњег течаја највише сати преко недеље (8) проводе младићи у практичном раду по механичким радионицама. Теорија и пракса иду упоредо, што је врло корисно за механичке технологе, који су потребни за руковање оних многобројних механичких радионица или великих фабрика, што их има Енглеска.

Осим ових инжењерских школа има у Енглеској многобројних учених и других приватних друштава, која имају задаћу да распростиру стручно техничко знање. У овом правцу особито благодетно дејствује *Royal polytechnic institution* у Лондону. То је на акције основана, али несистематички састављена збирка од свакојаким модела, машина и планова и разних нових мустара. Увече држе се у друштвеном здању поучна предавања с демонстрацијама о разним занимљивим научним открићима, или о најновијим проналасцима у индустрији.

Исто тако потпомажу вишу стручну образованост техничарева *индустријски музеји*, као што је шкотски, а особито чувени *South Kensington Museum* у Лондону са својим извршним збиркама и једном школом за цртање и моделирање. И у овом заводу држе се вечерња предавања. Овај завод основани (1851. године), а добровољним прилозима и непрестаним куповинама обогаћавани завод поверен је надзору једног особеног министријалног одељења (*Department of Science and Art*), који се стара о потпомагању и усавршавању индустријске наставе у свој Енглеској.

Као што се из свега разложеног види, у Енглеској се тежи више практичном, но темељном теоријском образовању стручних техничара. Празнина пак, која се осети у теорији, увек се оставља да се попуни у дуговременој пракси.

Француски начин. У Француској се другачије мисли о нужном образовању стручног техничара. Као основно начело при образовању како индустријских, тако и грађевинских техничара важи ово: да нужно и темељито теоријско знање, поред дубоког загледа у суштину саме струке – треба сваки техничар из школе да понесе праксу. А за само прибављање нужних позитивних знања, која техничар примењује, намењена је брижљива и систематичка настава. У тој се настави с особитим наглашењем тежи к том, да француски техничар прибави себи уважајења достојну количину позитивних знања, која су му нужна за примењивање у практичном животу. То је, као што се види, сасвим противно оном горе наложеном енглеском начину. Појмљиво је, да овако темељно приправљен техничар кадар је у пракси изабрати и пригрлити какву специјалност, чије гајење најбоље одговара личној наклоности и способности. На овај чисто теоријски начин образује се индустријски и грађевински техничари за приватну службу у Француској. У овом правцу нарочито дејствује већ напред споменути завод *École centrale des arts et manufactures* у Паризу.

Иначе у целом систематичком и темељном образовању стручних техничара у Француској налазимо неку доиста чудну особину. Наиме, у Француској се одвојено образују будући *државни* од ових техничара, који су намерни служити *приватним грађевинским догузењима*. Ови се техничари образују у више поменутој *École centrale des arts et manufactures*. Будући државни и приватни техничари образују се *одвојено у засебним државним заводима*. За грађевинску државну службу приправља већ напред поменута и давно прослављена *Полиитехничка школа* (*École polytechnique*), у коју се примају само најдаровитији младићи из целе Француске. Ова војнички организована школа даје такву темељиту и обимну приправу, да се њени питомци успособљавају за изучавање војних и цивилних техничких струка. Само из ове Политехничке школе, која две године траје, примају се свршени питомци у нарочиту *инжењерску школу* (*École des ponts et chaussées*) која је доиста јединствена у свом роду. Овде се образују саобраћајни инжењери за државну грађевинску службу.

Али да се може темељно образован стручни техничар одмах што боље у пракси употребити, удешено је тако, да теоријска настава и практично вежбање иду упоредо. Тако за време свога трогодишњег образовања у овој инжењерској школи проводи ђак по године (зими) у школи, бавећи се теоријом – а другу половину (лети) придат је да праксује при каквој државној грађевини, а под надзором извршних стручњака. По овом начину дакле проведе питамац годину ипо у теорији, а толико исто и у пракси. Пак зато, кад питамац сврши ову школу, он је теоријски и практички образован инжењер, што му је двострука препорука за нагло напредовање у практичном животу. А да сваки питамац заиста себи и прибави велику количину теоријског знања, он мора све прописане предмете безусловно слушати, сваки граfiјски задатак решити и најмање осам часова дневно у школи проводити. У тој цели дејствују не само редовни професори, који су обично од најбољих француских стручњака, него још и такозвани повторачи (*répétiteurs*), који ђацима помажу при граfiјским вежбама, или понављају професорово предавање. Ову установу репетитора налазимо још у Политехничкој

и Централној школи. Са својих знатних резултата Французи се овом инжењерском школом поносе онако исто, као и са својом Политехником. Постанак ове на далеко чувене школе датира се на времена конзулата (1800–1804).

Уосталом макако нам изгледало неоправдано ово особено образовање државних инжењера од оног приватних – ипак је та деоба с француског гледишта врло појмљива, па чак и одобравана. Јер извесно је, да су Французи примили и одгајили још из доба Луја XIV, и Наполеона I неке особене назоре о свемогућству државе. По тим назорима треба и држава сасвим доследно у својој служби да има најодабраније таленте, којима се зато и ставља у изглед најсјајнији напредак. Осим Француске и друге европске државе образују инжењере за своју службу, али то бива у оним истим политехничким заводима где се уче инжењери за приватну службу.

Овај образовни начин има у целини својих јаких и слабих страна. Јаке су му стране: постигнута велика лакоћа, тачност и особита умешност у примењивању обимне теорије, чему такође много доприноси и она карактеристична еластичност француског духа; осим тога још и она постигнута двострука употребљивост младих инжењера, који дођу у праксу темељно теоријски и практички приправљени; и најпосле она постигнута једнака и изврсна способност свију младића, који су претходно и у једном истом заводу (Политехничка школа) једнако приправљени за стручну студију. Нарочито ова последња особина стекла је француским инжењерима у свима круговима признање, да су они доиста употребљиви стручни, а не тек само назови-инжењери.

Напротив је слаба страна овог образовног начина она сувише једнолика, премда темељита теоријска образованост. Ова се постизава једним наставним методом, који баш особито не приличи свести најдаровитијих младића из целе Француске. Јер дејство оних многобројних, ревносих и способних репетитора, што их само у француским школама налазимо – јамачно се не разликује много од дејства оног разглашеног „нирнбершког левка“ (справа којом се могу улити знања у главу, *нап. ур.*). На тај начин не само да се чини излишним сваки самосталан духован рад и тешко напрезање слушаочево, него се још може врло лако угушити и сама способност за самосталан духован рад. А она журба и хитња, да сви слушаоци доиста приме, схвате и упамте све оно, што је изврстан професор и вешт репетитор изнео и детаљно рашчланио – опет јасно доказује, да је и сама наставна метода удешена тако, како би слушаоци сву саопштену науку примили и сачували као неку канонизовану истину, мимо које није нужно другу тражити. Оваква ма и непостављена, али из самог наставног метода резултирајућа намера може бити врло убитачна за духовно развиће, а у извесним приликама кадра је баш проузроковати праву стагнацију техничког знања, што у многим облицима може бити од осетне штете. Друга је пак слаба страна оно велико ограничање самог изучавања инжењерства, за које се тражи само најодличнија способност, као канда мање обдарени младићи не могу бити такође корисни инжењери, па ма то било и у каквом ужем делокругу. Али француска влада жели, да овим путем добије за своју грађевинску службу само celebритете, и с тога гледишта потпуно је оправдано ово брижљиво пребирање и примање ванредно обдарених младића у инжењерску школу. То исто постизавају и остале државе, где има правног разумевања далеког домаћаја грађевинске технике – само наравно другим начином, који не искључује ни средње дарове од научавања инжењерске струке. – Такође је трећа слаба страна овог образо-

вног начина и то, што он искључује сваку личну наклоност ка каквој специјалности, која би се допала слушаоцу још за време теоријског течаја. Јер посветив се младић инжењерској струци, од њега се изискује не само да је с преданошћу учи, него да још и све њене појединости с једнаком љубављу пригрли и негује. А да тако доиста и буде стара се дисциплина, која са солдатском безобзирношћу гони, да се под њом стојећи младићи са свом енергијом одаду целокупном изучавању изабране инжењерске струке. Да се пак овај начин, при свим његовим доиста јединственим резултатима, опет не може оправдати од основане сумње, као да је намењен да држави *дресира инжењерске целебријетете* – то није тешко увидети. Уосталом није се том ни чудити, јер је инжењерска школа постала тад, када је генијални Наполеон I дресирано Французе за све велике европске касапнице од Јене до Москве. – Најпосле је четврта слаба страна овом образовном начину још и та, што се оваквим строгим пребирањем добија истина врло мали број инжењера, но који су опет зато одлично успособљени, што им обезбеђује сјајну каријеру у пракси. Накратко дакле: француским начином образују се у исти мах *теоријски и практички извршни инжењери*, али само у малом броју.

Чини ми се, као да се вештина француских инжењера није нигде тако високо уважавала, као у Русији. Још у почетку овог века основао је цар Александар I петроградски институт за саобраћајне инжењере (Институтъ путей сообщения), с којим је ваљда исто оно намеравао, што су и Французи са својом прослављеном школом постизавали. На ову Петроградску школу дозову се за професоре негдашњи питомци Политехничке школе у Паризу. Генералмајори Фабр (Fabre), Базен (Bazaine), Потје (Potier) и пуковник Детрем (Destrem) у ово су доба пренели и на руском земљишту употребили сва инжењерска искуства Француске. Тако је инжењерски пуковник де Трегер (G. de Traitteur) године 1828. конструисао пет ланчаних мостова преко петроградских канала; од ових су само два извршена 1824. године Идуће пак 1825. године пројектовао је генералмајор Базен с мајорима Ламеом (Lamé) и Клапејроном (Clapeyron) огроман ланчани мост преко Неве с оком од 1022 енглеске стопе. Овај мост није извршен.

Што се пак тиче образовања индустријских техничара, који по Француској рукују свима фабрикама, они се као иначе свуда уче по стручним школама, где се у теорији и пракси паралелно настављају по лабораторијуму и заводским радионицама. Уопште је лакше овако образовати индустријске него грађевинске техничаре. А француске школе, где се образују индустријски техничари, приступне су и странцима; док напротив у чувену Политехничку школу, за дуго нису примани. Само у најређим случајевима примани су странци у Политехничку школу, и то као ванредни питомци (*externe*); али и ово је бивало у врло ограниченом, готово незнатном броју тако, да се странци, који су ову школу свршили, могу на прсте пребројати. Подобно премда опет не тако тешко, примани су странци и у инжењерску школу.

Немачки начин. Док у Енглеској видесмо практичко или више *занатско*, а у Француској врло срећно комбиновано темељито *теоријско с практичким* – у Немачкој напротив налазимо чисто *теоријско* образовање грађевинских техничара. А пошто техничари претходно прибаве себи у школи теоријског знања, онда им се тек отвара пут, да га могу у пракси обимно употребити. Ласно је у осталом појмити, кад се све време школовања будућих инжењера употреби на њихово теоријско образовање,

да ово може бити онако обимно, како се иначе нигде не постижава. Оваквој темељној теорији теже скоро сви политехнички заводи у Немачкој. При самом пак овом теоријском образовању нису будући техничари строго обвезани као у Француској, да се ропски морају придржавати једног нормираног наставног плана, мада је он с општег гледишта систематички и целисходно састављен. Напротив, увек је учењем толико слободе остављено, да може бирати и слушати из прописаног програма оне предмете, које држи да су му за његово целисходно образовње веома корисни. Томе је даља практична последица та, да се самостално развије каква особена способност слушаочева. Осим тога, немачка школа не тежи и том, да слушаоца на силу бога товари неким бременом знања, од којег он неће или не мисли много употребити, али ипак мора га примати, схватати, прерађивати и памтити; него она напротив задовољава се с тим, да покаже будућем инжењеру општи пут за изучавање његове струке, не пропуштајући уједно, да отвори вољу у појединца на какве особене правце, у којима се он може према својој способности или наклоности засебно развијати и усавршавати. Једном речи: немачка школа јако развија појединца подстицањем на самосталан духован рад, јер професор не саопштава само савремени ступањ целокупне струке, него упућује и на размишљање о задацима, који њега самог ваљда годинама занимају. Стога професори и ђаци тако рећи заједнички раде на усавршавању своје струке, а на част неуморно стварајућег духа човечијег. Немачка је школа, као што се види, права радионица, где неуморно стварајући дух многих нараштаја непрестано ради око остварења какве корисне мисли. Овако тесан однос, који природно постаје само из заједничког центрисања професорског и ђачког размишљања о истом предмету – врло олакшава, ускорава и подржава непрестано међусобно измењивање мисли; с друге пак стране особито припомаже професору, да може открити и развити личне особине или какве ванредне способности у својих слушаоца. Тако дакле за све време учења у немачкој школи траје непрестано измењивање мисли између професора и његових ђака. Тога свега наравно не би могло бити, да у немачкој Политехници није усвојена *слобода предавања и учења*, као што је на славним немачким универзитетима. А та академијска слобода тако је моћно духовно оружје, какво иначе нигде не налазимо, и које је управ узрок не само данашњем необично високом образовном ступњу, него и свима успесима немачког народа. Немачка Политехника није дакле ништа друго, него научан завод, у ком се образују *мислећи вешијаци у својој стирници*, и зато се може сматрати као такозвана *Freie deutsche Meisterschule*. Према овом наравно да ни сама дисциплина у оваквим заводима не може бити другачија, него онаква, каква приличи само васпитаним, зрелим и за науку одушевљеним младићима. Стога је посета предавања и учење остављено свести, увиђавности и слободној вољи слушаочевој.

Овај начин образовања стручних техничара има своје јаке и слабе стране. Јака му је страна: велики број брзо у праксу упућених, и темељном теоријом снабдених инжењера, међу којима има много таквих, који су већ у школи изабрали какву специјалност своје струке. Овим великим бројем изучених инжењера ласно се подмирује земаљска потреба, а велики вишак растура се на све стране света, где у разним приликама засведочава ваљаност свршене школе. Тако је јака страна, што се овим начином ствара могућност, да се образују и мањи, а не само изврсни таленти за корисне учеснике у практичном раду. Слаба је пак страна: мања постигнута умешност (рутина),

услед чега долази опрезност и нека лаганост у примени обимне теорије; – али опет зато је извршени рад такав, да својом смишљеношћу и солидношћу мора задовољити радодавца.

Овај начин образовања заступљен је [у] следећим политехничким школама:

У Карлсруеу, основана 1825, а од 1835. године с више стручних школа.

У Штутгарту, основана 1840. године.

У Дрезди (Дрездену, *нај. ур.*), основана 1828, али тек од 1851. године с више стручних школа.

У ХанOVERу, основана 1831, а од 1847. године носи име Политехника.

У Минхену, основана 1827, али тек од 1870. године с више стручних школа.

У Ахену, основана 1863. године, а отворена 1870.

Но није ово једини начин, којим се образују у Немачкој стручни грађевински техничари. Наиме, у Берлину образује *грађевинска академија* (Königl. [iche] Bauakademie) за четири године или осам семестара *теоријски и практички* своје питомце. У овој изврсној школи образују се *инжењери и архитектни паралелно* тако да пруска влада добија од њих своје осведочено ваљане грађевинске стручњаке, који су као практичари и стручни књижевници давно стекли добар глас и с оне стране Атлантика. Кандидат грађевинске државне службе мора *ће свој студија у академију најмање једину дана праксовати*, што се за време учења опет понавља; а к томе је дужан и испит зрелости наложити, као за Универзитет. Иначе је у овој школи она иста слобода у учењу и посети, као што је и на универзитетима. Премда је ова школа, као и све немачке, приступна странцима – опет су они тек толико трпљени, колико простор допушта. Овом школом постигнути резултати подобни су онима, што их постижава Француска својом гласовитом инжењерском школом.

На ове начине образују се по Немачкој грађевински техничари или инжењери. Напротив индустријски техничари образују се паралелно теоријски и практички – дакле онако, као што то бива у стручним школама свију држава, где је техничка настава систематички уређена.

По овом изложеним начинима предузимано је образовање стручних техничара и у осталим државама. Ту је удешено по једном од њих, или по неком из њих комбинованом начину. У северноамериканским државама поглавито је уобичајен енглески начин за грађевинске техничаре, иначе нигде [другде], колико је мени познато. На европском континенту поглавито доминира немачки начин, а у Русији мал'те неће бити француски; но то управо не знам, јер ми нису била приступна устројства руских техничких завода.

Овде изнета важност и суштина стручне техничке образованости једино је наглашена с народноекономског гледишта; јер стручни техничари кадри су својим знањем не само индустрију оживети, него и саградити разна саобраћајна средства, која ће потпомоћи развитак земаљске трговине индустријским производима. Но техничка образованост има своје важности и с неких других гледишта, о чему сада нисам намеран говорити.

Из свега досад изложеног мислим јасно се види: да наша лепа и питома Србија има доста разних природних сировина, које би могла занатска умешност Србинова претварати у скупље вештачке прерађевине. А за претварање домаћег занатства у ин-

дустију потребно је, осим новца највише стручно техничко знање. Како би се пак скупљали нужни капитали за индустријска предузећа, да ли онако као и за „српску банку” – то је за мене свеједно. Али како се прибавља потребно стручно техничко знање, које ће српску индустрију оживети, подижући и образујући најпре занатлију – то мислим, да сам при свој збијености ипак прегледно представио.

Што се тиче стручног, за индустрију потребног техничког знања, тога Србија сада још нема, али би га могла прибавити. Пак и откуд би га могла Србија имати, кад је она духовно зависила од Аустрије, где је техничка образованост остала за читаво пола века на једном истом првобитном ступњу. Као за све друго у Аустрији, тако је и за напредак техничке образованости требало најпре оних крепких и осетних бранденбуршких удараца код Краљевог Градца^{9*} па тек онда да се изврши и преустројство бечке Политехнике у смислу стручних школа (1867. године). Тек од то доба престаје и у Аустрији оно првобитно енциклопедијско образовање стручних техничара. Највише из аустријских политехничких школа, које су још у почетку ово века биле на гласу – добијала је Србија све једнако техничаре с енциклопедијским знањем. С врло малим изузетком оставило је ово техничко знање о својој изврсној универзалности збиља одличне споменике у грађевинској делатности наших дана. Нарочито узорно изведена регулација Београда, позориште с његовим доиста монументалним прилепком и још друга скупочена и ненадмашена извршења – остаће јамачно потомству као достојни споменици грађевинске радиности нашег „великог доба”.

Уосталом, многопоштовани слушаоци – ја сам говорио рано, а и доцкан; прво је излишно, а друго жалосно.

9 Битка код Кенигреца (Königgrätz, Краљев Градац), позната и као битка код Садове, одиграла се 3. јула 1866. године између пруске и аустро-саксонске војске. Једна од највећих битака 19. века – завршена победом Пруса – окончала је аустријско-пруски рат и потврдила премоћ Пруске у Европи. Ослободивши се утицаја Аустрије, Пруска је постала највећа сила у Европи преузимајући водећу улогу у Севернонемачкој конфедерацији. Од ње ће 1871. године бити формирано Немачко царство (Deutsches Reich), преименовано у Великонемачко царство (Großdeutsches Reich) године 1943, пре скончања 1945. (нај. ур.)

ЦАРИНСКИ РАТ
(1906–1911)
И
КОСТА СТОЈАНОВИЋ
(1867–1921)

ЦАРИНСКИ РАТ
ИЗМЕЂУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ И АУСТРОУГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ
(1906–1911)

Трговински сукоб између Краљевине Србије и Аустроугарске монархије наступио је 12. јануара 1906, после прекида преговора, који су вођени у Бечу, ради закључења трговинског уговора.

Позадина. Прекид преговора изазвала је изненадна објава уговора о царинском савезу између Србије и Бугарске, који је ступио на снагу 21. јула 1905. у Београду, али је бугарска влада, противно утврђеним условима за потпис самог уговора (уговорено је било и о томе потписана заједничка декларација, да се уговор неће објављивати, пре но што Србија закључи трговински уговор с Аустроугарском, што је био услов за потпис уговора о царинском савезу), поднела Народном Собрању уговор о царинском савезу на одобрење и ово га је Собрање једногласно усвојило (крајем децембра 1905).

Аустроугарска је сматрала, да је овај уговор уперен против њених политичких и економских интереса, па је прекинула преговоре са Србијом ради закључења трговинског уговора. Сматрало се притом, да ће Србија, будући економски слаба и зависна од тржишта Аустроугарске, за своје најважније производе, брзо капитулирати. Аустроугарска је одмах забранила увоз и транспорт стоке, живине и пољопривредних производа, што је иначе била мера којој је прибегавала увек, још од Берлинског конгреса, да би остварила своје интересе. На забране и поштравање других мера, које је отпочела примењивати Аустроугарска на увоз из Србије, Србија је одговорила истим мерама (12. јануара 1906). До примене реторзивних царина није долазило. Србија је 1906. године увела потпуно нову царинску тарифу и максималне царине на робу из Аустроугарске. Тако је избио дуготрајни „свињски рат“ који је довео до потпуног кидана зависности Србије од Аустроугарске.

Ток рата. Дана 6. марта 1906, пошто су по захтеву Аустроугарске најпре напуштене главне одредбе из уговора о царинском савезу с Бугарском, јер Краљевини Србији није више било, после стеченог искуства, до тога, да на питању о савезу царинском с Бугарском води царински рат с Аустроугарском, обустављене су репресалије и постигнут је споразум о провизорном уређењу међусобних трго-

винских односа до закључења трговинског уговора. По том споразуму, који је био закључен на основи признања највишег повлашћења, Аустроугарска је уживала за сву робу, која је приспела, а остала неоцарињена до 15. фебруара у поноћ, кад је престао да важи трговински уговор с њом закључен 1892, повластице тог уговора и уговора с другим државама, који су били у важности, а за робу стиглу после тога времена, само повластице из уговора с другим државама. Србија је добила право да увози стоку и сточне производе, за које се преко Министарства народне привреде морало тражити претходно одобрење, и увоз и провоз свежег меса и живине без претходног одобрења, уживајући такође при увозу у Аустроугарску највише повлашћење. Овај провизоријум престао је 24. јуна 1906, кад су обе земље почеле примењивати своје опште тарифе. Марта 1908. закључен је у Бечу трговачки уговор, који је Народна скупштина одобрила 5. јуна 1908. Законодавним решењем од 5. августа, које је потврђено указом од 11. августа исте године, влада је била овлашћена, да овај уговор уведе у живот и пре ратификације, и уговор је 19. августа уведен провизорно у живот. Овај уговор није био ратификован, пошто то Аустроугарска није хтела и он је престао важити 18. марта 1909. Овом нередовном стању, које је трајало и после престанка Царинског рата, учињен је крај уговором од 14/27. јула 1910, закљученим у Београду, који је био ратификован и ступио на снагу 9. јануара 1911.

Последице. За Србију је овај Царински рат имао врло повољне последице. Одобрењем ванредног кредита од 500.000 динара на отварање и изналажење нових тржишта за стоку и сточне производе, успело се избећи и најмање штете. Убрзо су нађена нова тржишта за стоку и сточне производе, цене су скочиле и трговина је узела свој нормалан ток. Нови партнери су пронађени у Немачкој, Египту, Француској, Русији, Енглеској и Швајцарској као и другим државама, али с мањим уделом. Истовремено је с изградњом саобраћајног система, јачањем контроле квалитета и смишљеног рекламирања домаћих производа, Србија предузела и мере за интензивирање робног промета. Коначно, Србија је успела не само да знатно повећа обим своје спољне трговине већ и да прошири број својих трговинских партнера. Кланичка предузећа су у овом времену учинила сјајне услуге земљи. Између 1906. и 1909. годишња вредност извоза је премашила биланс у претходној години за око 29 милиона динара. Аустроугарска, на коју је пре избијања царинског рата отпадало готово 88% укупног извоза Србије, смањила је сада то учешће на само још 30% српске спољне трговине, чиме је повлашћен положај уступила другим државама.

Трговински уговор од 1910. није више могао вратити Србију у економску зависност, она се после Царинског рата нашла на широком простору, и нове везе показале су се чврсте^{1, 2}.

1 Из: http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D1%80%D0%B0%D1%82, на основу следеће литературе: Станојевићева *Народна енциклопедија* (1927) и Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије, 1815–1941*, Београд 2004.

2 Студија Димитрија Ђорђевића *Царински райи Аустиро-Угарске и Србије 1906–1911*, Историјски институт, Београд 1962 (736 стр.) представља, досад неправозиђену *history in depth* Царинског рата.

PIG WAR
(1906–1908)

The *Pig War* (Serbian: Свињски рат/Svinjski rat) or *Customs War* (Царински рат/Carinski rat) was a trade war between Austria-Hungary and the Kingdom of Serbia in 1906–08 in which the Habsburgs unsuccessfully imposed a customs blockade on Serbian pork, turning the countries openly hostile to each other.

Background. At the beginning of the twentieth century Serbia was (economically at least) little more than a satellite of the Habsburg empire, its major export being pork, most of which was bought by the Austro-Hungarian Empire. When Serbia started trying to evade economic and political control by the Habsburgs, and build links with other countries, particularly Bulgaria and France, Vienna decided to punish the Serbs with economic sanctions. Specifically, in an attempt to reduce its economic dependence on the Austro-Hungarian Empire, in 1904 Serbia began to import French rather than Austrian munitions and established a customs union with Bulgaria in 1905, making tariff-laden Austrian goods unsalable in Serbia.

History. Long used to setting economic policy, Austria responded in April 1906 by closing its borders to Serbian pork. Serbia refused to bow to Vienna, gained French investment to build new packing plants for international trade, began to order materials from the Austrian rival Germany, and pressured the Austrian-administrated provinces of Bosnia and Herzegovina for a trade outlet on the Adriatic Sea, causing Austria to give up by March 1908. This can be seen in the trade statistics of the period in question, as published in the 1911 edition of the *Encyclopaedia Britannica*.

Foreign Trade of the Kingdom of Serbia Encyclopaedia Britannica 1911 Edition: Volume 24, pp. 688

	1904	1905	1906	1907	1908
Exports (thousand GBP):	2,486	2,879	2,864	3,259	3,019
Imports (thousand GBP):	2,437	2,224	1,773	2,823	3,025
Trade Balance (thousand GBP):	49	655	1,091	436	-6
Exports/Imports (%): Rounded to the nearest %	102	129	162	115	100

Russia supported Serbia's actions, and war between Austria-Hungary and Russia was averted only because of a German ultimatum in 1909 demanding the cessation of Russian aid to Serbia³.

³ From: http://en.wikipedia.org/wiki/Pig_War_%281906%E2%80%931908%29, based on Misha Glenny, *The Balkans 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers*, Granta, London 1999, pp. 281–2.

Коста Стојановић је био стратег победе Србије у царинском рату с Аустроугарском⁴. Ко је (био)

КОСТА СТОЈАНОВИЋ?⁵

Коста Стојановић 1906. године

Биографија

Датум рођења	2. октобар 1867.
Место рођења	Алексинач (Кнежевина Србија)
Датум смрти	3. јануар 1921.

4 Његова победа може бити утеха за академске економисте: 1. као изузетак који потврђује правило!?) и/или 2. може се тумачити као чврст доказ да нема ништа *ипрактичније од добре теорије*. У овом случају то би могао да буде и одговор на Мефистофелову тврдњу да: *Сува је друже теорија сва, дрво живоћа зелено је!* (Гете, Фауст).

5 Из: http://sr.wikipedia.org/sr/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0_%D0%A1%D1%82%D0%BE%D1%98%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B (изостављени извори, део напомена и литература, допуњен списак Стојановићевих објављених радова).

Место смрти	Београд (Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца)
Супружник	Љубица рођена Димитријевић (1876–1965)
Деца	Милан Стојановић (1903–1987) Велимир Стојановић (1905–2001) Радмило Стојановић (1910–2002)
Народност	Србин
Политичка партија	Народна радикална странка Демократска странка
Диплома	Велика школа
Мандат(и)	
Министар народне привреде Краљевине Србије	
17/30. април 1906 – 27.5/9. јун 1907. 30.5/12. јун 1907 – 30.3/12. април 1908. 30.3/12. април 1908. – 7/20. јул 1908.	
Влада	Никола Пашић
Претходник	Милорад Драшковић
Наследник	Михаило М. Поповић
Министар народне привреде Краљевине Србије	
30. 8. / 12. септембар 1912 – 17/30. април 1913.	
Влада	Николе Пашића
Претходник	Милан Капетановић
Наследник	Велизар С. Јанковић
Министар пољопривреде и вода Краљевине СХС	
18. октобар 1919 – 19. фебруар 1920.	
Влада	Љубомир М. Давидовић
Претходник	-
Наследник	Иван Рошкар
Министар финансија Краљевине СХС	
17. мај 1920 – 18. август 1920. 18. август 1920 – 1. јануар 1921. 1. јануар 1921 – 3. јануар 1921.	
Влада	Миленко Р. Веснић Никола Пашић
Претходник	Војислав Вељковић
Наследник	Коста Кумануди

Коста Стојановић (Алексинац, 2. октобар 1867. – Београд, 3. јануар 1921) био је математичар, физичар, социолог и економист. Сматра се утемељивачем математичке економије и претечом кибернетике у Србији. Сарађивао је с великим бројем научних и књижевних часописа, као што су: *Српски књижевни иласник*, *Глас Српске академије*

наука и Дело. Био је професор Велике школе и Београдског универзитета. Поред универзитетске, имао је и богату политичку каријеру. Налазио се на важним државним и политичким положајима, осам пута је биран за министра у Краљевини Србији и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

Рођен је у Алексинцу, од мајке Стеване и оца Тривуна (или Трифуна) Трпковића, трговца пореклом из села Маловишта код Битоља. Презиме Стојановић, по старом словенском обичају, Коста је добио као патроним по деди Стојану, Тривуновом оцу.

Основну школу и ниже разреде гимназије такође је завршио у Алексинцу, док је више разреде завршио у Нишу 1885, као један од најбољих ђака. Дипломирао је математичке науке на Филозофском факултету Велике школе у Београду, јуна 1889. године, као најбољи студент у генерацији. Студирао је заједно с Михајлом Петровићем Аласом, који му је касније много пута помогао. За даље студије, у првом тренутку није добио могућност, тако да је 1890. положио професорски испит, обрадивши тему *Теорија анвелоида код кривих линија и њовршина* и запослио се као професор математике у Нишкој гимназији. Нишка гимназија је у то време била веома позната, не само као образовна већ и као културна установа. У њој су предавали познати професори, као што су Стеван Сремац, Светолик Ранковић, Тихомир Ђорђевић и други.

Упоредо с радом у гимназији, наставио је да продубљује своја знања, па је у Нишу наредне године, објавио чувени рад *Ајномистиика – Један гео из филозофије Руђера Јосифа Бошковића*. Тада је превео и књигу *Смак свећа*, француског астронома Камила Фламариона.

После више покушаја, успео је да добије стипендију на годину дана и отишао у Париз 1893, где је похађао часове математике, астрономије, механике и физике, код Поенкареа, Пикара и Апела. У Паризу се поново срео с Михајлом Петровићем, који је од 1889. године радио на докторској дисертацији. У Паризу је Стојановић постао члан Историјског друштва, као и Астрономског друштва Француске, показавши подједнак интрес, како за друштвене, тако и за природне науке.

Од 1894. и током наредних шест година, радио је као професор у елитној Другој београдској гимназији (данас Филолошка гимназија). Затим је отишао у Лајпциг 1897. године, на докторске студије, али је убрзо запао у меланхолично стање, резигнацију и бригу о својој даљој судбини. У приватним писмима из његове заоставштине, види се да је забринутост полазила од чињенице да се у том тренутку налазио само као професор у гимназији. Такође, није био сигуран да ли би за годину дана, колико је имао на располагању, могао да заврши докторске студије, а схватио је и да у Француској неће имати прилике да далеко напредује, док је за професорско место у Великој школи у Београду, било већ неколико кандидата са стеченом докторском титулом, па му се труд, који је у том тренутку требало да уложи, учинио помало узалудан. Разболео се, и после три месеца био принуђен да се врати у Србију.

Године 1900. је постао народни посланик Нишког округа и од тада се трајно везао за политику. У јавни живот је ушао пред крај владавине Александра Обреновића, пре Мајског преврата 1903, у време када се Србија сусретала са мноштвом спољних и унутрашњих проблема.

Захваљујући научним квалитетима, према броју и теоријској убедљивости научних радова, после Мајског преврата, постао је хонорарни наставник у Великој школи,

у исто време када и Јован Жујовић и Милоје Васић. По оснивању Београдског универзитета 1905. године, постао је ванредни професор математичке физике.

У свом универзитетском раду, за неколико година написао је низ радова из математике и физике, који одражавају његов висок ниво познавање материје. Ово је уједно и једини период у којем је писао радове из само по једне научне дисциплине, што није одговарало његовим карактеру.

Академску каријеру нагло је прекинуо 17/30. априла 1906. године, када је изабран за Министра народне привреде Краљевине Србије. Средином исте године, заједно с Михаилом Петровићем радио је на налажењу најповољнијег система за политичке изборе за 1907. годину. Овај њихов једини заједнички рад, објављен је у часопису *Дело*, једном од најбољих српских часописа, под насловом „Представнички систем изборни“.

На министарском положају нашао се у време почетка Царинског рата, када је Аустроугарска, блокирала економску размену са Србијом и увела јој санкције. Још 1902. године објавио је расправу о увозу и извозу Србије, у којој је математичким методама показао да на сваки динар извезене робе у Аустроугарску, Србија губи тачно 22 динара.

При ступању на функцију министра јасно је показао да га овај рат не брине и да за насталу ситуацију постоји алтернативно и боље решење. Свој став је поткрепио чињеницом да Аустроугарска није потрошач, већ само посредник у извозу робе из Србије на друга тржишта. Практично је кренуо да проналази нова тржишта у Бугарској, Румунији, Грчкој, Италији, Египту. У овом послу имао је снажну подршку Лазара Пачуа и Стојана Протића, својих партијских сабораца из Народне радикалне странке, који су и сами заговарали економско осамостаљивање Србије. Један од највећих проблема с којима се сусрео, састојао се у организацији извоза, пошто већина домаћих произвођача није познавала друга тржишта, као и у слабој контроли тржишних цена преко Београдске берзе, која је у то време бележила врло мали обим промета. Да би решио ове проблеме, Коста Стојановић се угледао на друге земље, које су успешно решиле исти проблем, тако што је већ 1906. године скупштини поднео Закон о освајању трговинских агентура, па је већ следеће године, 1907. основана Главна трговинска агенција у Београду, затим, 12 агенција у земљама Европе и једна у Египту. С друге стране, у циљу развоја трговинских веза, сматрао је да је неопходно развити железнички саобраћај, који је представљао велики проблем за цео регион. Посебно се залагао за изградњу пруге Дунав–Ниш, али није успео да обезбеди довољна финансијска средства:

„Јадранске жељезнице нема. Нема је, јер су важнији разлози, који треба да очувају коалицију и да даду сатисфакције болесним амбицијама кратковидих умова. Довољно је за нас што ћемо се као пијани плота држати фразе: Балкан балканским народима, и што ћемо говорити о потреби Балканског савеза, не хотећи увидети никада, да се од фразе не живи.“ (Коста Стојановић)

Преко Министарства народне привреде, за време његовог мандата, разним субвенцијама, реструктурирана су индустријска предузећа, подстакнута је индустријска производња, а повећан је и број запослених у том ресору.

Користећи своја познавања научних начела и усклађујући их у политичку праксу, чак и у условима санкција, успео је да рационализује пољопривреду, преобрази

привреду, четворостручи број предузећа, ухода нове трговачке путеве за Србију, управља извозним ценама, што је учинило да Аустроугарска 1908. године одустане од блокаде, а Србија из Царинског рата изађе оснажена.

С обзиром на ангажовање у политици, није више могао да се врати на катедру за физичку математику, па је на то место 1909. године дошао Милутин Миланковић, из Беча. О раду свог претходника на катедри, Милутин Миланковић је између осталог рекао:

„Дошао је, да као свештеник науке, у овом храму, проповеда велике истине, које се долге нису чуле. Математичка физика бави се мртвом природом, али је њега интересовао цео свет, њега је интересовао живот. Зато је катедра била уска за његов рад. Стојановића је занимао друштвени живот – та жива машина са милионима тачкова, коју је звао друштво, и на којој је применио законе термодинамике.“ (Милутин Миланковић)

Због успеха током Царинског рата, од 30. августа / 12. септембра 1912, до 18/31. август 1913. године, Коста Стојановић је поново био изабран за Министра народне привреде, у ратним условима. У овом периоду дошло је до размимоилажења с Николом Пашића, посебно у разумевању битних питања српског националног интереса и окретању ка другим средиштима моћи, с обзиром да се Коста Стојановић залагао за француско-руски и балкански савез, због чега је учествовао формирању Клуба независних радикала.

Први светски рат дочекао је у Београду, са својом породицом. У пролеће 1915. упутио се у Рим, с намером да употреби своје раније успостављене везе током Царинског рата, овога пута ради очувања Јадранске обале. На иницијативу владе, из Рима је фебруара 1916. прешао у Ницу, где је организовао Клуб народних посланика свих политичких странака, чији је постао председник, док је секретар био Бранислав Нушић. Овај клуб је устао против рада владе и тиме ушао у отворени сукоб с Николом Пашићем и његовим најужим окружењем, и вршио притисак на Владу и на Двор да заузму за југословенски став, што је по њима, за Србију био једини реалан излаз из рата. Иначе, клуб се бавио и другим важним питањима, као што су збрињавање избеглица, и школовање ђака у Француској. Стојановић се посебно залагао да се школска омладина, у циљу очувања интелектуалне елите, поштеди ратних борби, а да се у ту сврху ангажују активни официри и ратни профитери из Швајцарске.

Учествовао је као члан Клуба независних радикала, на Другом заседању Народне скупштине на Крфу, крајем августа 1916, одакле се надао да ће моћи поново да се врати у Србију, очекујући да ће исте јесени Солунски фронт имати бољи исход. Међутим, уместо тога, разочаран, вратио се у Париз, где је, с мањим прекидима остао све до јануара 1920. године, односно завршетка Париске мировне конференција. Током 1919. дошло је и до његовог коначног разилажења с Радикалном странком и преласка у Демократску странку. До краја свог боравка у Француској, бавио се проучавањем француске економске литературе, начинио један од првих прорачуна народног богатства Србије до 1914, које је припремао за мировне преговоре после рата, уобличавањем својих мемоара *Слом и васкрс Србије*, допуњавањем обимне расправе о свом професору Анрију Поенкареу, коју је још пре рата био припремио за штампу, сарађивао са женеvским листом *La Serbie*, и написао велики број чланака на италијанском и француском језику из области економских и политичких студија. Нешто слободног

времена искористио је и за превођење класичних латинских текстова, као за писање песама. Рукописи ових радова данас се налазе изложени у Музеју града Београда.

Урадио је прорачун ратне штете и као члан финансијске и економске делегације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца учествовао је на Париској мировној конференцији 1919. године.

По формирању краљевине, чији је био велики поборник, обављао је функцију Министра пољопривреде, од 18. октобра 1919. до 19. фебруара 1920. године, у влади Љубомира Давидовића, због чега је често прекидао боравак у Паризу.

Још у раду *После свршених ирловинских ујовора*, који је објавио 1908. године, анализирао је особине српске пољопривреде, указујући на могућност њеног преображења, сматрајући да је су за то неопходни знање, наука и искуство. У ту сврху, такође је сматрао да је неопходно образовати посебне институције, којима би управљали пољопривредни инжењери. Осим тога, његова идеја је била укуључивала и образовање „опитних станица“ у Србији, у којима би се прикупљали подаци за истраживање, као и за информисање пољопривредних произвођача о последњим достигнућима науке.

Мада је данас мало познато, за време његовог мандата у својству министра пољопривреде у југословенској држави, као и у својству председника Српског пољопривредног друштва, био је један од покретача за оснивање Пољопривредног факултета 1919. године. Један је од потписника Рапалског споразума, у новембру 1920. године, којим је утврђена граница с Италијом, када је Италија добила Задар, Истру и острва Црес, Лошињ, Ластово и Палагружа, док је Ријека остала независна држава. Био је Министар финансија у првој и другој влади Миленка Веснића од 17. маја 1920. до 18. августа 1920. и од 18. августа 1920 до 1. јануара 1921. За исту функцију је изабран поново и у првој послератној влади Николе Пашића 1. јануара, али је два дана касније, 3. јануара 1921. године умро, у 54. години.

Мада га је још крајем 1919. године Јован Жујовић предложио за редовног члана, за живота није постао члан Академије наука.

Конзилијум састављен од четири тада позната београдска лекара, дан пред смрт му је установио запаљење мозга и бубрега, после десетак дана, колико се осећао лоше и неколико дана проведених готово сасвим без свести. Осим тежини неочекиване болести, његову смрт медији су приписивали исцрпљености услед велике преданости одговорним пословима, као и напора које је улагао на својим дужностима. Сматрао се за једног од најактивнијих министара у то време. Пред саму смрт, радио је с министром Милорадом Драшковићем на припреми предлога Закона о ревизији имовине ратних профитера и у владиној комисији за одређивање размере корупције у ратним годинама. За собом је оставио жену и тројицу синова.

Погреб је обављен уз велике почести, већ следећег дана, 4. јануара. О испраћају су писале све београдске новине. Спровод је кренуо од његове куће, у Битољској улици. После опела у Саборној цркви, спровод је прошао кроз цео центар Београда, преко улица: Краља Петра, Васине, Коларчеве, Краља Милана, Теразија, па све до Новог гробља. Сахрани су присуствовали Престолонаследник, Кнегиња Јелена, чланови владе, дипломатски кор, народни посланици, представници Демократске странке, велики број официра, грађана и пријатеља.

На испраћају Косте Стојановића било је одржано више званичних говора: Милорад Драшковић, у име Министарства унутрашњих послова, Јован Радоњић у име парламента, Војислав Маринковић, у име посланичке групе Демократске странке, Милутин Миланковић на балкону Капетан Мишиног здања у име Београдског Универзитета, Драган Дучић у име Министарства финансија и други.

Објављена дела

Аџомисџика – Један гео из филозофије Руђера Јосифа Бошковића, Ниш 1891. биографија и компаративна анализа природне филозофије Руђера Бошковића.

О увозу и извозу Србије ѿреџирано новом маџемаџичком меџодом, Београд 1902. расправа у којој је применом математичких метода објаснио концепт опортунитетних трошкова и објаснио колико Србија губи извозећи сировине уместо готових производа.

О маџемаџичкој физици, 1903.

Принципи нове џеомеџије – меџаџеомеџија, Београд 1901.

После свршених џрџовинских уџовора, Београд 1908.

Тумачење физичких и социјалних џојава, Београд 1910. Овде је опсежно је радио замисао да се помоћу термодинамичких закона може пронаћи адекватан модел којим се може управљати друштвеним токовима, полазећи од идеје да се честице микросистема, исто као и друштвени односи, налазе у истом хаотичном стању, те да се успостављањем сличних математичких модела, може доћи до аналогних закона управљања, који важе у друштву и на тај начин их контролисати. У том смислу посебно је детаљно описао термин ентропије, аналогно примењен на друштвене проблеме. Идеја о оваквој целовитости, касније је постала позната као кибернетика

Економско стање Србије: од окупиације Босне и Херцеговине до анексије, од 1878 до 1908, Београд 1909.

Основи џеорије економских вредносџи, 1910. Рад из математичке економије, у којој је, користио врло напредан математички апарат, као на пример, теорију парцијалних диференцијалних једначина за описивање економских модела

Говори и расправе: џолиџичко-економске, књ. 1–3, Београд 1910, 1911. и 1914.

Механика, Београд 1912; универзитетски уџбеник из примењене математике. Написао га је најпре за потребе предавања на универзитету као рад под насловом *О основним џринципима механике и џиховој џримени на физичке џроблеме*, које је касније значајно проширио. Највећи део књиге односи се на векторски рачун, затим кинематику, статистику, динамику, аналитичку механику, теорију диференцијалних једначина и астрономију.

La Serbie et la liquidation de la guerre européenne, Женева 1919.

Расправе и чланци из науке и филозофије, Београд 1922, објављене потхумно, чланци по избору самог аутора припремљени за штампање пред смрт.

Слом и васкрс Србије, мемоари у којима је објаснио узроке војног пораза Србије 1915, и улогу Николе Пашића у преломним годинама Првог светског рата. Рукопис се налази архиви САНУ под бројем 10133. Објавио га је 2012. РТС, а приредио Слободан Турлаков

О џолу и џолари код кривих линија, рукопис.

30. априла 1906. Коста Стојановић је изабран за Министра народне привреде Краљевине Србије, а 1. јула исте године упутио је писмо шефовима одељења свог Министарства:

ПИСМО МИНИСТРА НАРОДНЕ ПРИВРЕДЕ КОСТЕ СТОЈАНОВИЋА
ШЕФОВИМА ОДЕЉЕЊА
(1906)

Пре но што се приступи ма каквом раду, ма по којој грани привредној, нужно је да се констатује стање њено по свима правцима. Из података које том приликом нађемо моћи ћемо лако и брзо наћи начина да се потребне поправке унесу, да се нове гране отворе, да се створе повољнији услови јачању и развићу свих привредних установа, које су под надзором нашега Министарства. Ради потребних рефорама у централној управи, у администрирању привредом земаљском, потребно је то исто констатовање по свима одељцима Министарства извршити и по свима установама, које директне или индиректне везе са њим имају. Ове су мере потребне из два разлога: што се осећа застој у привредном развићу земље и што нам предстоји нов начин живљења услед нових погодаба (услова, околности, *нај. ѿрир.*), које се намећу трговинским уговорима, нарочито услед стања, које је у изгледу измећу Србије и суседне монархије. Услед нових струја, које освајају у Европи, услед заштите аграрних интереса централне Европе, и у нас се мора повести главна реч о томе: каква нам мора бити привреда, шта поред данашњег произвођења још ваља створити у земљи и којим правцем ваља упутити рад нашег земљорадничког и трговачког света, да Србија спреми све што је потребно, да у мањој зависности економској буде од суседних земаља.

У овој намери, по доласку на овај положај, обраћам се вама шефовима свих одека, да ми поднесете опширне извештаје својих одељења, да ти извештаји буду аргументисани табеларним статистичким подацима кретања свих грана у низу времена, како би се из тога лако могло приступити изради генералног плана, по коме, ваља од сада радити у нас на привреди. Из тога генералног плана ласно ће вам бити да приступите методи за остварење ове или оне идеје, преко данашњих привредних установа, ако су довољне, као и то да се и нове отварају, које се као потребне покажу.

О главним моментима, које сваки шеф мора имати у виду, при грађењу овога извештаја, нека ми је допуштено да изнесем неке опште погледе, које сматрам као потребне истаћи, јер налазим, ако они буду добро уочени, моћи ћемо резултатом ове анкете утврдити правце, по којима се има радити за рационално развијање. Ако се строго њима будете руководили, уверен сам, да ће извештаји по свима гранама бити проткани јединством и да ће цео извештај представљати потребну основицу, нужну за свакога, који на ово место дође, и ради брже оријентације у пословима и ради брзог отправљања повереног му ресора, најважнијег у модерном управљању државом. Подаци нашег извештаја потребни ће бити за решење многих питања ван ресора овога Министарства, која су у тесној вези са благостањем и јачањем нашега народа, и уверен сам, да се је у нас много могло постићи да је овај посао раније свршен био.

Наука је признала да је рад главни узрок свакоме богатству, и тражење услова да се богатство народа појача и повећа, исто је с тражењем услова, да се у једној земљи рад створи у већим размерама.

У продуктима једнога народа садржи се рад његових чланова и особине издашности природе и средине у којој дотични народ живи; у производима једне земље оличена је способност интелектуална и физичка њених грађана и издашност поднебља и прилика природних у којима се творци тих производа крећу и живе.

Тражени услови независности економске једне државе, која улази у склоп целине, састављене из других држава, које живе на основу својих закона, који су продукт разне прошлости историјске и потреба садашњости, не може се решити с обзиром на поменута само горња два принципа, већ се мора водити строго рачуна и о сметњама, које се стварају створеним фактичким стањем међусобних односа између појединих разних држава, као засебних целина. Док су рад и поднебље општи чиниоци богатства једне земље и народа, дотле придодавање овоме нових чинилаца услед створеног стања историјским развићем појединих држава, које разменом добара одржавају економски међусобни живот, за тачно налажење потребних услова за развијање благостања једне земље морамо тачно још водити рачуна о конвенционалним погодбама трговања између земаља, што се обухвата трговинским уговорима.

Код малих држава није у могућности уговорима остварити извођење извесног принципа у интересу промета продуката својих, као што је то случај у моћних народа. Велике државе према потребама често силом намећу уговоре другим слабијим државама и како кад основима дотичних уговора осигуравају промет овој или оној врсти продуката својих земаља. Некада нађу за потребно да без царина у извесне земље уносе производе колонија или, услед концесија политичких, датих слабијим с незнатним оптерећењима улазе у слабије државе својим артиклима, те уговором балансирају свој промет на рачун интереса околних слабијих суседа. Слабији народи су често упућени да трансформишу производњу своју, да би избегли дефиците услед наметнутих уговора, и да подешавају своју производњу тако, да се уколико је мање могућно доводе у зависност од трговинских уговора силнијих држава. Слабије државе приморане су из више разлога да искористе све што је у њиховој руци: рад поданика својих, географски положај земље своје, однос према суседима, створен уговорима и разликом у облицима продуката и њиховој количини и др., да себе ставе у положај да што мање буду експлоатисане. Пређимо на нашу земљу и размотримо услове, у којима се она развијала мало правилно.

Положај Србије у погледу саобраћаја. Србија је у Европи, поред Швајцарске, једина земља која директно на море не излази. Мрежом железничком комуницира преко Аустрије директно с Европом, а преко Бугарске, Турске и Дунавом поред Румуније може изаћи лако на Средоземно Море и преко њега и другим обилазним путем изаћи на тржишта Западне и Централне Европе. Унутрашња је мрежа железничка ништавна и комуницирање главним билом је посве примитивно.

Кад никаквих сметња извозу нема, овај се положај наше отаџбине пре може назвати срећним, јер нас брже од ма које земље на Балкану може довести до оних

тржишта, на које можемо наше артикле изложити; напротив, у случајевима тешкоћа, које су искривале до сада више пута, остала би нам једна линија, а то је Дунав ка Регенсбургу и Црноме Мору, који се никаквом силом не би могао затворити српској трговини. О незгодама, које би се створиле нашем трговању у поменутом, последњем случају, не треба говорити, јер оне су очевидне и политика се наша тако мора кретати да бар по неколико, ако нисмо у стању све пруге, увек држимо отворене.

За повољнији положај нашег комуницирања с осталим светом треба тежити ка остварењу пруге, која би нас извезла што пре ка Јадранском мору, везала на Јадранском мору са западном Европом у првоме реду, а на северу с Румунијом и Русијом.

Природа иродуката у суседним земљама. Све земље у нашој близини су агрикултурне. Бугарска и Румунија бележе у производњи својој највише продукцију цереалија. Истоветни је случај с Угарском, која ипак с Аустријом према Србији, представља индустријску државу. Промет између суседних земаља Румуније, Бугарске и Турске, с једне стране, и Србије, с друге стране, био је готово никакав до сада. Прве две земље заједно са Србијом тражиле су иста тржишта за своје продукте на западу Европе и као конкуренти се јављају не у непосредној већ у посредној трговини. Румунија је пре економског рата с Аустроугарском са Србијом конкурисала увозом стоке у Аустроугарску, али како је престало то трговање више од 20 година и Србија остала од балканских држава једина с ветеринарском конвенцијом, то је конкурисање поменутих трију балканских држава у Аустроугарској било неједнако.

У Румунији и Бугарској поред агрикултуре почела се је развијати индустрија за домаћу потребу и експлоатацију нових грана производње, којих раније није било, а којима се јављају те две државе на светским пијацама. Ти су артикли: со, петролеум, дрво, сточни продукти и друго. У Турској је и агрикултура и индустрија на ниском ступњу, те она може бити потрошач артикала поменутих двеју балканских држава и Србије.

Од највећег је интереса за нас облик производње у Аустроугарској. У овој се држави могу обележити маркантно две државе: Маџарска и Аустрија, од којих је прва посве агрикултурна, а друга више индустријска држава. Антагонизам између продуката и једне и друге области те монархије одазива се и на балканске земље, а поглавито на Србију. Кад је тенденција у Маџарској била за развиће индустрије на штету Аустрије, онда се је опажало расположење за фаворизирање увоза из Србије на штету маџарских аграраца, и обратно. У тим флукуацијама услед међусобног трвења наша је трговина изложена била једном насилном и неприродном развијању и доведена посве у сферу интереса суседне монархије. Од момента, кад је заштита аграрних интереса, пренета из Немачке, наишла одзива у првом реду у Аустроугарској, онда су нашем промету сточном створене готово несавладљиве тешкоће, које ће се слабо моћи и уговором новим отклонити. То што вреди за стоку, вреди и, за све остале аграрне продукте. Како је Аустроугарска према Европи, а нарочито према Немачкој, земља која извози сировине, а према Балкану извозник фабриката, то је и она желела да новим уговором ово стање озакони: да за се задржи старе потрошачке пијаце, а суседима спречи извоз сировина на њезине тргове.

Србија, као и остале поменуте балканске државе у Европи, наилази на државе типа Аустроугарске и Немачке, где је пресудна заштита аграрних интереса само мање

тенденције, и на земље, где нема никаквих оптерећења за наше артикле, јер те земље (Енглеска, Белгија, Холандија и др.) у јевтиним намирницама, којих довољно у њих нема, гледају главне погодбе за развиће своје радиности. Поред тих земаља повољне су пијаце за наше артикле и земље Средоземног мора, у којима је продукција: жита, воћа, стоке и других наших артикала замењена културним биљкама (памуком и др.), те су оне врло згодне потрошачке области за нас.

Производња и трговина у Србији. До сада смо поглавито производили: све врсте цереалија, воћа и гајили стоку. Ова је производња била удешавана за најближа тржишта Аустроугарске. Воће се извозило више сирово но конзервирано; жито у зрну, а стока жива. Све је спреmano у најгрубљем виду за трговину и то тако, да нити је могло издржати дуге транспорте, нити је квалитетом својим могло изаћи ван аустроугарских пијаца. Наша сточна трговина доводила нас је по све у зависност од суседне монархије из два узрока: што је због квалитета њеног за њу потрошач била Аустроугарска, која је својом бољом стоком ишла ван своје границе, а други је узрок наше зависности што је 50% нашег извоза лежао у стоци. Овај последњи узрок зависности лежао је у томе, што је доласком забране увоза из два разлога: услед болести или политичких рачуна, изазивао увек велике пометње у нашој трговини и доводио целу политику у потчињеност политике Аустроугарске, јер се је свако отварање границе плаћало нарочитим концесијама на штету нашег правилног и природног развијања. Из тих разлога наш извоз се је тако неправилно последњих 20 година у два уговорна периода са суседном монархијом развијао, да се наша трговина може назвати посве нерационалном.

Не намеравам излагати овде шта је све сметало те се нисмо развили, јер је то посве излишан посао, већ желим да се констатује прво шта је све постигнуто у појединим гранама привредним: земљорадњи, сточарству, шумарству, рударству, индустрији и трговини; а водећи рачуна о оном, што смо изнели у првome делу, да ваља искористити поднебље наше земље, рационалан рад наших држављана, створити потребна преносна средства у земљи и добити везе са свима суседним земљама, лако ће нам бити да уочимо по свима гранама шта се све ваља урадити, да радећи по томе утврђеном програму коракнемо напред независно, уколико је то могућно од нових погодаба, које се намећу новим трговинским уговорима Србије с осталим државама. Да се економска независност извојује, ваља имати у виду да она у првом реду зависи од квалитета робе, која се извози, па за тим и од њене количине; да аграрни производи буду бољих особина, па и цена, с правом земљорадњом ваља довести у везу развитак извесне индустрије, која је у посредној и непосредној вези с агрикултуром: земљорадњом и сточарством. Да би се појачао квалитет извоза, ваља радити на томе, да се пауперизам сељачког становништва спречи, што ће се постићи разрадом општинских и државних утрина, а доцније и рационалном експлоатацијом манастирских добара. Ваља индустрији осигурати капитал потребан, нарочито рударској, и створити нове артикле за трговање, којих до сада није било, а којих може бити с погледом (обзиром, *нај. ѝрир.*) на богатство наше земље. Из прегледа стања наше привреде по свима гранама уочиће се однос учешћа наших грађана у извозу земаљском и показати, шта је све потребно да је што мање посредника у трговању између Србије и директних потрошача наших продуката. То ће нам изнети начин на који се има обез-

бедити потребан обртни капитал за трговање, произвођење добара и њихову прераду. Изнети ваља јасно улогу до сада наших новчаних завода у трговини, индустрији и земљорадњи, као и то, какви морају у будућности бити. Важно је изложити стање наших тржишта и све потребне установе, да извозне тачке наше земље буду снабдевене свима средствима модерне технике, да се брзина нужна постигне за лакши извоз и да се сачува добар глас роби нашега порекла за светске пијаце. Ваља добро знати, да положај и број тржишта утиче јако на независност економску, јер су још у раније време распоређена у нас била тако, да је гравитирало све јединоме центру ван наше отаџбине, да је цела Србија била са својим пијацама сточним, житним и воћа притока ка пијацама Аустроугарске.

Не заборавите да је програм, по коме ће се од сада радити у привреди, неопходно потребан, поред већ поменутих разлога, и по томе што је однос између нашег државног буџета и величине извоза на штету нашега благостања. Држава се мора развијати, њене потребе расту, њен се буџет пење; али то пењање може се само тако сносити ако се и благостање народа развија, које се најлакше цени по цифри извоза и увоза. Ако остане и даље да је државни буџет већи од нашег извоза, скоро ће настати немогућност издржати ту аномалију и ми ћемо бити у немогућности да као држава подмирујемо потребе наше отаџбине. Сви су извори буџета готово фискалне природе: порези, прирези, монопол, трошарина, таксе и др. Пепосредни је порез у опадању, а са њим и прирези. Рашћење посредних пореза може стати, кад буде псцрпљено богатство народно и настати немогућност правилног развића. Ми смо далеко од тога да код нас може бити говора о некој преоптерећености, али то стоји, да у нас нема рационалнога рада нигде, а од нерационалног газдовања су веће штете него од праве сиромаштине. Ваља знати, да су најздравији приходи државни они, који долазе од јачања привреде, од јачања благостања пореских обавезника у једној земљи, јер кад је у народу благостање, исто се и у држави опажа. На привреди је да данашње гране у производњи трансформише квалитативно и квантитативно, да нове гране и изворе отвори, да разноврсношћу артикала и њиховим особинама буде у стању борити се и противу природних и противу друштвених незгода, с којима се наша отаџбина има да бори. Кад земља има више рубрика извозних, никада не може година оманути, и услед тога се дефицит избегава; кад тих рубрика има доста и квалитет је извоза добар, онда никада неће бити само на једну пијацу упућен наш извоз, а кад то није случај онда је економска независност већ и извојевана.

Прво ваља створити продукте, то је задатак привреде и индустрије; за тим осигурати промет, а то је дужност трговине, и то она постиже саобраћајним средствима и установама разним, које треба створити у земљи, а кад је све то постигнуто, онда се је лако наћи према данашњим уговорима трговинским, а и у будућности ће нам кретање бити лакше, јер ћемо у стању бити живети и под тежим ногодбама нашем промету, који се од других држава буде Србији наметао.

У општим напоменама за нацрт програма морамо напоменути стање наше домаће и занатлијске индустрије, која је у опадању услед страног увоза и нове фазе, у којој се у нас почиње индустрија европска јављати. Сви се стари облици не могу сачувати, али им законодавством ваља олакшати прелазну периоду и осигурати уко-

лико је могуће, етзистенцију. За нов индустријски жнвот, за нов контингент варошког становнишва, који ће се одавати трговини, индустрији и занатима, ваља створити и установе, које ће интелектуални ниво тог елемента дићи и законодавством регулисати односе између раденика и сопственика. Многога у нашем законодавству нема, а, и чега има, ваља према промењеним приликама изменити и допунити. Техничко образовање за трговину и индустрију ваља путем школа и радионица осигурати и створити услов, да се у нас модерно трговање и индустрија створи.

За решење ових многобројних питања није довољно да је сва иницијатива у рукама државним, иако највећи део за дуго мора бити у рукама централне власти. Самоуправна тела, кооперативне установе, приватна газдинства, централна управа, као надзорна власт и извор највеће иницијативе – све скупа мора утицати да осведочене и оверене истине искуством и науком буду у нас одомаћене. Из обичне наставе за писменост ваља лагано прећи на техничку наставу привредно-агрикултурну, индустријску и трговачку. Поред усанова привредних, којима рукују самоуправна тела, треба подићи низ опитних станица, у којима ће искусни наставници преносити знање у народ, васпитавати младеж и давати јој све потребне савете у рационалној економији. Везано све с вишом наставом привредном, која треба да се на највишем нашем заводу створи, представљаће целину техничке земаљске наставе, која ће у првом реду створити веште и способне наставнике земљи, а тек у другом реду давати потребан контингент државној управи. У одељцима вашег извештаја обратићете пажњу на потребе у законодавству и другим нужним средствима, да се ово оствари, и изнети потребан низ година да се цео циклус ових школа у нас одомаћи.

Ваља обратити пажњу на оруђа и алате, капитал и све елементе, који се данас уносе у привреду и којим се и какви резултати постижу. За решење питања о рационалној обради земље и неговање стоке ваља имати на уму поделу земље на наше пореске обавезнике, на величине наших комплекса, као и све што је потребно и што је могуће од онога, што наука препоручује да се употребљава у обради, да се код нас одомаћи. Ваља изнети однос радних дана према одмору и на разноврсност занимања да би издашност од рада била већа.

За сва ова питања можете наћи решења већ у земљама културним; ту неће бити за вас никаквих нових проблема већ примена онога што се да применити на наше прилике. После оваког констатовања данашњег стања лако је изнети, које су поправке нужне и која су средства потребна.

У свој извештај унећете шта је све урађено и по каквом програму за решење питања о извозу земаљском ове године. У томе ће делу бити истакнута трговина наша у првој и другој половини ове године, нарочито у другој, кад смо били у правом економском рату с Аустроугарском. Изнећете да смо имали решити питања изласка из земље с нашим продуктима, онаквим какви су били, на стара и нова тржишта новим путевима, као и све олакшице које смо постигли на пољу тарифском и услуге од наших агенција, које су ради тога створене. На крају тога извештаја има се скицирати програм нашег будућег трговања с погледом на потребне нове установе у земљи и на страни, и на то нагласити нарочито да тежња мора бити директног нашег трговања и изнети шта је све потребно да се то потпуно оствари.

У новим перспективама које се отварају нашој трговини ваља гледати повољне услове за нашу економску независност, али не заборавити и то, да је све што је речено у првом и другом делу увода, потребно урадити да будемо посве независна земља.

Из извештаја, којима министарство располаже из овога новог трговања, ваља јасно истаћи рентабилност нашег трговања стоком, сточним производима, воћем и цереалијама на новим и старим тржиштима, истаћи артикле с којима се може радити, још којих би у нас могло бити, трговање с новим сировинама и новим полупрерађевинама наше отаџбине. Ваља изнети које су још везе потребне, шта је од законодавства нужно имати, шта од олакшица око експедовања робе, како се роба ваља спремити према укусу потрошачких пијаца, па да цене буду боље и да нашој роби буде осигурано име, јер је до сада српска роба под туђим именом излазила у промет.

Извори за потпомагање иривреде, трговине и индустрије од стране државе биле су већином буџетске позиције и то у првом реду трошене на административни део установа привредних, а у другом реду унашани као капитал за постигнуће каквих циљева. Приходи Класне лутрије били су једини извор, који је служио за ојачање приватне иницијативе у народу од стране државе. Ваља и то у извештају истаћи и изнети, како се је кретало то потпомагање у разним годинама до данас. Како до сада никад није било никаквог привредног зајма, којим би се интензивној привреди по свима гранана потпомогло, ваља размислити о томе, шта би се све из једнога већег зајма на подлози прихода Класне лутрије, као најнужије у први мах, од програма привредног ваљало остварити.

Ваља изнети привредне установе и њихове фазе од постанка; као што су Бродарско друштво, Кланица, Извозна и Народна банка, што их држава фаворизира, и нагласити шта је све потребно на њима променити и допунити, ако има каквих мана и недостатака, и побројати друге нужне установе, које ваља створити.

У сваком делу обратићете пажњу поглавито на статистичке податке, којим ће се прво у тексту објашњавати, а за тим на крају расправе о извесној грани изложићете табеларни преглед свега и резиме из тога, ради лакшег праћења развића ма које гране и уочавања употребе потребних мера за нужне поправке.

Уверен сам, да ћемо исцрпним констатовањем данашњег стања у нашој привреди увелико олакшати проблем крји је пред нама: како ваља радити на општој привреди и спремити све што је нужно да Србија буде економски независна.

1. јула 1906. год.
у Београду

*Министар
народне иривреде,
К. Стојановић с. р.*

Шефови одељења⁶ су у релативно кратком року врло исцрпно одговорили на писмо министра и у 1907. години из штампе је изашла замашна књига (око 800 страна) под насловом:

ИЗВЕШТАЈИ
ПОДНЕСЕНИ МИНИСТРУ НАРОДНЕ ПРИВРЕДЕ
О
ДОСАДАШЊЕМ РАДУ
НА УНАПРЕЂЕЊУ ДОМАЋЕ ПРИВРЕДЕ
И
МЕРАМА ЗА ДАЉИ РАД У ТОМЕ ПРАВЦУ

БЕОГРАД
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПARIЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1907.

САДРЖАЈ КЊИГЕ

Писмо министра народне привреде шефовома одељења	стр. 3–18
Министарство народне привреде	стр. 19–26
Извештај о раду одељења за трговину, радиност и саобраћај	стр. 27–230
<i>Први део</i>	
<i>Други део</i>	
1. Трговина	
2. Индустија	
3. Занати	
Управа фондова	
Извештај делегата краљевске владе (др М. М. Поповића) о трговинским приликама за наш будући извоз у новом правцу	
Неколико речи унапред	
Варна; Солун; Грчка (Пиреј-Атина); Египат (Александрија, Каиро); Малта	
Новчани систем и мере: У Бугарској; У Грчкој; У Турској; У Египту	
Доктор Абелардо Бокалари: О квалитету српских волова (Ђенова, 18. октобра 1906. господину Николи Петровићу, српском трговинском агенту у Ђенови)	
Каквоћа мяса српских говеди: Опажања Др. Алфреда Страци, ветеринара Сапро Воагио-а на кланици у Риму	

6 Шеф Одељења за трговину, радиност и саобраћај био је К. Петровић, начелник Одељења за пољску привреду и ветеринарство – В. С. Богдановић, начелник Рударског одељења – Михаило Ђ. Благојевић, рудар, инжењер, в. д. начелника Шумарског одељења – Јак. Марковић, инспектор.

Извештај о првом транспорту волова у Милано; Општи поглед; Увоз волова у Италију

Извештај г. Аце Н. З. Поповића, потпредседника Извозне Банке

Извештај о првом транспорту волова у Александрију

Извештај са острва Малте

Извештај о трговини с храном у Браили (Т. Ђ. П.)

Прилози уз Извештај о раду одељења за њивовину, радиноси и саобраћај

Приходи и расходи Срп. бродарског друштва у годинама од 1893. до 1905. закључно

Преглед пловног парка Срп. бродарског друштва на дан 31. XII 1906. год.

Школе за трговачку и занатску наставу: Школе за трговачку наставу; Школе за трговачко-занатску наставу; Школе за занатску наставу.

Издаци Министарства народне привреде од установљења до 1883. до 1905. године

Преглед главнијих извозних артикала по количини и вредности у периоду од 1894-1905. год с назначењем царина које се имају плаћати при извозу у Аустро-Угарску и Немачку

Вредност извоза из Србије у периоду од 1894-1903. и у години 1904. и 5.

Преглед главнијих артикала по количини и вредности, извезених из Србије у периоду 1894-1905. год. у Аустро-Угарску, чији је главни потрошач сама Аустро-Угарска

Преглед главнијих артикала по количини и вредности, извезених из Србије у периоду 1894-1905. год. у Аустро-Угарску, за које је Аустро-Угарска посредник

Новчани заводи у Србији у 1905. год.: Акционарски; Удеонички – за узајамно кредитирање

Народна банка у периоду од 1892-1905. године

Упоредни преглед трговине са Аустро-Угарском у периоду од 1900-1904. године

Индустријске радње у Србији, без пивара и млинова, у периоду од 1900-1904. године

Млинови у Србији, у периоду од 1899-1904. године

Пиваре у Србији, у периоду од 1899-1904. године

Извозна трговина Краљевине Србије у 1906. години: 1. Преглед целокупног обрта извозне трговине; 2. Упоредни преглед важнијих извозних артикала по количинам и вредности извезене робе у 1906. и 1905. години; 3. Упоредни преглед извозне трговине у у 1906. год. и 1905. у поједине државе; 4. Упоредни преглед извозне трговине у 1906. год. и 1905. по вредности извезене робе у поједине државе

Извештај о раду одељења за пољску привреду и ветеринарство ... стр. 1-425

Господину министру народне привреде

Први гео: Општи поглед на домаћу пољопривреду

(Статистика земљорадње у Краљевини Србији за 1906. годину: Засејана површина; Жетвени принос)

Други гео: Земљорадња у Србији

1. Садашње стање земљорадње: Подела и употреба земље; Жетвени принос; Вредност жетвеног приноса; Извоз; Увоз

2. Предлози за усавршавање и промену земљорадничке производње

Таблице: Обрађена земља – површина у хектарима; Жетвени принос са једног хектара – твара; Укупни жетвени принос– твара; Вредност укупног жетвеног приноса – у динарима; Вредност жетвеног приноса са 1 хектар у динарима; Производња од земљорадње – просечно од 1900-1904; Извоз из Србије срачунато по 1 становнику по разним годинама (1846-1905); Извоз из Србије по групама и периодима, у динарима и процентима од 1894. до 1905; Извоз жита по периодима од 1843. до 1905, просечно годишње; Извоз сувих шљива од 1843. до 1905, просечно годишње; Извоз вина од 1843. до 1904, просечно годишње; Извоз ракије од 1843. до 1904, просечно годишње; Извоз крупне стоке од 1843. до 1905, просечно годишње; Извоз ситне стоке оваца и коза од 1843. до 1905, просечно годишње; Извоз свиња, од 1843. до 1905, просечно годишње; Извоз жита од 1866. године; Извоз сувих шљива од 1856. године; Извоз вина од 1879. године; Извоз ракије од 1856. године; Извоз важнијих земљорадничких производа

и прерађевина, просечно годишње од 1894. до 1903. године; Вредност увоза на 1 становника у динарима; Увоз важнијих земљорадничких производа и простијих прерађевина од истих у просеку од 1900. до 1904. године; Земљорадња у Француској и у Србији; Мењање производње у Француској у хектарима; Извоз важнијих земљорадничких производа из Србије, Бугарске, Румуније, Швајцарске и Данске 1903. године

Трећи гео: Сточарство

Стање сточарства у Србији: По окрузима; По срезовима

Сточно богатство у Србији: 1. Власништво домаће стоке; 2. Вредност стоке по каквоћи

Коњарство

Говедарство

Овчарство: Данашње стање српског овчарства; Каквоћа и производност српских оваца; Мере за напређење домаћег овчарства

Свињарство

Прилог уз Свињарство: Преглед кретања извоза свиња од 1879. до 1905. год.

Живинарство, свиларство, пчеларство, рибарство

Млекарство

Четврти гео: Пољопривредна настава

Пети гео: Пољопривредни кредит; Земљорадничке задруге

Шести гео: Пољопривредни закони и пољопривредне установе

Извештај о раду Управе вода у 1906. год.

Пољопривредне установе: Државне; Окружне; Среске

Извештај о раду рударског одељења стр. 1–62

Господину министру народне привреде 3–5

Извештај о раду рударског одељења 5–62

Први гео:

А. Историјски развитак

Б. Рудници и рудишта у земљи: 1. Рудници злата; 2. Оловна рудишта, 3. Цинкана рудишта, 4. Бакарна рудишта; 5. Антимонска рудишта, 6. Хромна рудишта; 7. Гвоздена рудишта; 8. Манганова рудишта, 9. Живина рудишта, 10. Угљени рудници (Карбонска формација; Лијуаски и кретацки камени угљен, Терцијерни угљени слојеви)

11. Парафински шкриљци

Други гео: Копови

Трећи гео: Преглед рударства у 1903, 1904. и 1905. год.

Прилози уз Извештај рударског одељења:

Табеларни преглед рударских предузећа у Србији у 1905. години

Преглед рударске производње у Краљевини Србији од 1902. до 1906.

Статистички преглед: 1. Издатих простијих права истраживања у години 1903. 1904. 1905. и 1906, 2. Простијих права потраживања; 3. Искључивих права потраживања у години 1903. 1904. 1905. и 1906.

Извештај о раду шумарског одељења

(укључујући и Преглед статистичких података) стр. 1–38

Господину министру народне привреде

Извештај о раду шумарског одељења

Шумарство: Увод, Величина шума; Врсте дрвета; Организација. Приход и расход; Ограничавање државних шума; Експлоатација државних шума (А. Садашња експлоатација; Б. Будућа експлоатација); Стругаре; Пошумљавање; Расадници; Сметње правилног газдинства и мере за рационалну експлоатацију државних шума

Преглед статаистичких података: Величина шума; Састав шума; Организација; Ограничавање државних шума; Експлоатација; Стругаре; Приход, расход и стање шумског фонда појединих година; Преглед цена појединих врста дрвета из државних шума по државним ценовницима од 1895, 1899, и 1902. год. (овај последњи важи данас); Расадника има у земљи свега 15; Извоз и увоз дрва и грађе

ГОВОР ГОСПОДИНА КОСТЕ СТОЈАНОВИЋА НАРОДНОГ ПОСЛАНИКА
на XIX редовном састанку Народне Скупштине приликом начелне дебате о
трговинском уговору са Аустро-Угарском
(1909)

Господо посланици, дискусија о трговинском уговору траје већ неколико дана, и трајаће још пет до шест тј., док не буде завршена. То је потпуно разумљиво, јер ствар, предмет, који је на дискусији у Скупштини, по ономе што садржи – а то је регулисање трговинских односа између Србије и Аустро-Угарске монархије – толико је важан, да важност његова оправдава дуго трајање ове дискусије.

О овоме предмету и да нисам био министар народне привреде и члан кабинета, који је овај трговински уговор саградио, као народни посланик био би дужан да кажем неколико речи о њему. Први разлог нагони ме да објасним многе побуде и мотиве прошле владе, што је овај данашњи трговински уговор овако закључен какав је поднет Народној Скупштини. Из разлога тих, господо, што се овај трговински уговор својом природом разликује од прошла два уговора којима су односи трговински били регулисани између Србије и суседне монархије, потребно би било да као народни посланик кажем коју реч о овоме трговинском уговору, јер се овим уговором стварају и инаугуришу нове ере у привредном животу наше Отаџбине. Побуде, које мене и остале посланике одређују да изложимо своје погледе и мисли поводом овога уговора, поглавито су, господо, у томе, што се својом природом овај уговор разликује од прошлих уговора те то код већине посланика побуђује сумњу у очекивању резултата, које ће примена тога уговора имати по живот привредни наше земље.

Господо, да би се правилно уопште оцениле прилике, под којима је се градио овај уговор, да би се правилно оцениле одредбе његове, које су усвојене у данашњем уговору, потребно је бар летимично прегледати политичке прилике и видети какве су оне биле и у прошлости и данас, под којима су уопште наши уговори са суседном монархијом грађени. Ви знате, господо, да је Србија берлинским уговором примила масу обавеза поред неких малих права. Прва је обавеза била та, да Србија прими на се, да поднесе извесне материјалне жртве за извесне културне тековине, као што је била железница, које је запад са истоком преко Србије везивала.

У низу других обавеза долазила је једна којом је Србија требала платити извесан трибут, због заузимања суседне монархије на берлинском конгресу, за извесна наша посве оправдана тражења. Та жртва коју је Србија требала платити била је у томе, што је Аустро-Угарска мислила да треба задржати право контроле при грађењу трговинских уговора Србије са иностранством. Ви знате врло добро, како је то звано право било изиграно при грађењу уговора између Србије и Енглеске, за време владе Ристићеве, после чега, кад је начелно утврђено, да Србија има потпуно право самоопредељења при грађењу трговинских уговора, дошао је трговински уговор од 1881. године, који је за неколико дана, а без учешћа српских делегата, био закључен, али у коме има извесних одредаба, које са трговинским односима и трговином немају бар тако јаке везе, да их је требало уз уговор уносити.

Тај уговор носи у себи, господо, извесне додатке, којих се Србија није могла отрести ни после 10 година, 1893, при грађењу новог трговинског уговора. Ти намети,

који су придати уговору, кроз два периода од 20 и више година, чинили су тешкоће при грађењу и новог данашњег трговинског уговора нашој земљи и владама, које су биле ангажоване грађењем трговинског уговора. Ово би био одговор на примедбе господина који је говорио о томе, да је повређен и окрњен суверенитет наше државе, нарочито с погледом на Босну и Херцеговину и због извесних одредаба које се налазе у овом уговору. То су опште напомене, као што вам рекох, на политичке прилике у којима се наша земља налазила у прошлости при склапању прошла два трговинска уговора.

Овде је још једна напомена важна, а то је та, што смо при грађењу новог трговинског уговора имали нове и доста измењене политичке прилике у Европи, које су ишле у корист Србији при грађењу овог уговора. Пре три године, јер има скоро три године како су почети преговори између Србије и Аустро-Угарске и прилике су биле прилично другојаче него што су политичке прилике данас у Европи. Савез сила на западу данас је сасвим другојачи него што је био пре три године. Покрет социјални, како у Русији, тако и на Балкану сасвим се разликује од стања у прошлости и у помнутим територијама, сад није онако као што је пре три године било, услед чега су и традиционалне аспирације суседне монархије на Балкан прилично измењене.

Господо, имам још то да вам напоменем, да су при грађењу овог уговора пре три године прилике у самој Аустро-Угарској биле сасвим другојаче него што су биле кад су грађена прошла два уговора. У самој Аустро-Угарској монархији услед борбе између Аустрије и Мађарске, стање је било такво, да се разликовало од прошлог стања, и суседна монархија заузета у својој земљи великим питањима није могла уговором нове обавезе набавити Србији. После експозеа барона Ерентала, положај Аустро-Угарске био је сасвим другојачији него што је данас. Његовим експозеом а затим и стањем после експозеа и продирањем железнице преко Санџака, јасно се определила агресивна политика суседне монархије иако је она ту железницу везивала за економске интересе, опет је уочена та струја, те је суседна монархија прилично претрпела фијаско у свима тенденцијама агресивности на Балкану, и покрет у европској штампи, који је у грађењу те железнице видео тежњу за територијалним увећањем Аустро-Угарске, убрзао је посао око закључивања нашег уговора, који се тако дуго градио. Свршетку преговора био је узрок и у томе што се очекивања политичка суседне монархије, да услед забране Србија капитулира, нису испунила и што је свако даље одуговлачење могло више штете нанети другој уговорној страни, која је почела Србију, као потрошачку област својих продуката губити.

Могу казати да су све прилике измењене у корист Србије, приликом склапања уговора са Аустро-Угарском. Данас, када се налазимо у новој фази покрета на Балкану, ја налазим да се те прилике разликују од прошлих прилика на Балкану и да су за данас алијанције светских сила друкчије него онда кад је Тројни Савез био склопљен и кад се агресија суседне монархије наслањала на тај Савез.

Данашњи уговор између нас и суседне монархије нема више у себи оних основа наше економске зависности од тржишта суседне државе, као пређе. Данашњи уговор је поглавито закључен с погледом на политику, а у другом реду на економију. У прошлости, кад су биле несрећније политичке прилике, наш је уговор садржавао такве основе, да је уопште целокупна српска привреда довођена у искључиву зависност од воље суседне монархије. Прогрес целокупне српске привреде зависио је од уговора који Србија

има са Аустро-Угарском, јер прошла два наша уговора носила су у себи економску потчињеност наше Отаџбине. Први уговор од 1881. године садржавао је у себи одредбе великог пограничног саобраћаја и диференцијалне тарифе и то како за артикле аграрне, тако и за оне индустријске артикле, којима је у довољној мери располагала суседна монархија. Што се не да разумети то је давање диференцијалне тарифе за оне артикле које је Аустро-Угарска имала у изобиљу. Диференцијалне тарифе за наше аграрне продукте у пограничним областима повлачиле су тиме еквивалентност која је ишла више на штету Србије но Аустро-Угарске, јер су добити дате Аустро-Угарској због диференцијалних тарифа, биле на штету слабијег, на штету нашу, а то излази и по закону дифузије. Први уговор од 1881. године који носи у себи ветеринарну конвенцију и који је дозвољавао сточни промет између нас и Аустро-Угарске, омогућавао је и извоз само најгрубљих српских сировина, и то само у три групе артикала: у стоци, житу и воћу. Давање повластице изузетних за те артикле није ни могао створити у нас иницијативе да се јави разноврсност продуката [и] побољша њихов квалитет.

Сем тих артикала Србија је са врло мало рубрика излазила на пијаце суседне монархије. Уговор који је после тога дошао садржава исте одредбе за трговање између нас и Аустро-Угарске и тај уговорни период носи на себи исто обележје периоде прошлог трговања Србије са Аустро-Угарском, јер најглавнији су производи у овом периоду: стока, воће и жито. И овај други период, господо, носи обележје 90% нашег увоза на аустријска тржишта као и аустро-угарских на наша.

Господо, при грађењу овога уговора ја нећу износити историју његову, јер је о њој било речи врло често у Скупштини, и у јавности све су фазе претресане кроз које је пролазило грађење овога уговора, него ћу поменути само главне моменте из рада нашега са суседном државом у току ове три године због целине коју желим да мој говор има.

Првобитни преговори који су почели године 1905, знате врло добро, да су прекинути једним претекстом, што је Србија склопила царинску унију са Бугарском. После мањих прекида дошло је обнављање трговинских преговора, које је услед ноте од 5. априла 1906. године по новом календару и ступило у фазу одлучивања: да ли уопште Србија да гради уговор са суседном монархијом. Од Србије се тражило да при свима државним набавкама које јој предстоје, фаворизира артикле индустрије аустријске и да им приоритет над индустријама осталих држава. Ту је тражен приоритет не само за набавке за годину две дана него за цело време трајања уговора. Ниједна српска влада не би могла на то пристати, и влада г. Пашића која је по том дошла на затечени меморандум дала је свој одговор тако, да су преговори били прекинути и наступило је почетком јула 1906. године неуговорно стање које и данас траје између нас и суседне монархије. Кад је настало неуговорно стање, које је спречило не само извоз наш него и транзит наших артикала кроз Аустро-Угарску мислило се на основу тих репресалија, да ће Србија морати акцептирати још горе захтеве, него што су били у промеморију.

1907. године месеца јула настављени су преговори, па у брзо и прекинути. Прекинути су стога што се увек налазило разлога да се до дефинитивног уговора не може лако доћи, а предлози за провизоријум од стране Аустро-Угарске били су такви да их Србија није могла примити и сматрало се да је боље имати неуговорно стање него рђав провизоријум.

Прекинути преговори у месецу јулу нису могли бити обновљени ни доцније утврђеног датума из разлога што нису били расправљени односи између Аустрије и Угарске поводом њиховог царинског питања и других. Они су настављени тек у октобру месецу, а довршени су 1908. године крајем месеца јануара и уговор онда потписан данас се налази пред Народном Скупштином.

У кратким потезима ја сам овде изнео све оне фазе кроз које је пролазио рад око овог уговора. Господо, кад Србија има пред собом једну прошлост услед забране увоза и провоза од три године; кад се Србија већ налази пред резултатима који се не могу спорити, данас, не морамо више говорити у хипотезама, у претпоставкама не морамо износити разлоге у које се може сумњати, као што би то био случај да је случајно овај уговор закључен без неуговорног режима, кад је реч о овом уговору који се битно разликује у основима од старих уговора и бојазан можда донекле и основана да свега није било, данас не може постојати.

Данас кад износимо паралелу између овога и прошлих уговора, где су разлике очите за цео свет и због чега настаје нов живот у нашој трговинско-економској политици, можемо без страха примити режим који ће доћи, заснован на одредбама овог новог уговора.

Врло је често овде покретано питање, о вези развића радиности наше земље и уговорних одредаба а нарочито одредаба уговора нашег са Аустро-Угарском. Говорило се да те одредбе ма какве биле не могу имати толико утицаја на развиће земаљске радиности, јер то развиће зависи и од других услова. Међутим, на основу једног познатог закона у природним наукама, који важи за све: социјалне и економске појаве, а то је закон најмањих напора, закон најмање акције – кад тај закон имате пред очима и кад га будете применили – а тај закон значи да је тенденција како приватног човека, појединца, тако и државе и друштва, да са најмање напора постигне извесне резултате – онда по том закону ако вам један трговински уговор, под извесним погодбама гарантује ма какве било трговинске односе, ви ћете онда између страних пијаца бирати не оне пијаце које имају најбоље цене, него оне, које су вам најближе и оне, до којих најлакше можете доћи. Примена овога закона тумачи однос између уговора и развића привреде целе у земљи, тумачи зависност која због уговора може доћи, тумачи и објашњује ону колосалну стагнацију по свима гранама нашег живота за време трајања владавине прошла два уговора и одговора на неумесне закључке многих да уговори немају везе са развићем наше земље.

За време трајања прошлих уговора, кад је 90% нашег увоза ишло у Аустро-Угарску, сами знате да Србија није била упућена на друге светске пијаце, где су цене боље, стога што се од овог закона, мало час споменутог, нико отргнути не може па ни ми.

А да је било једне стагнације колосалне у развићу за време трајања прошла два уговора, и то да је посве био, иако привидно често пута активан, пасиван биланс нашега рада са суседном монархијом, ја ћу изнети одмах овде статистичке податке, који најбоље говоре, јер против цифара се војевати не може. Ја пред собом имам статистику од 1864–1904. године и 1908. године до данас. То је статистика за близу 44 године. Ја ћу из те статистике цитирати само увоз и извоз Србије у периодима од по 10 година и из тих цифара видећете све флукуације, кроз које је пролазила наша привреда уопште у режимима наших трговинских уговора са Аустро-Угарском, као и у режимима, кад су

се ти привредни трговински односи између нас и ње везивали конвенцијама, из доба кад је Србија била полунезависна држава. И, нажалост, оно што излази и што је сто пута до сада уочено, темпо развића толико је слаб, да апсолутно, чини ми се, да се је и даље инсистирало на томе, да се систем ветеринарне конвенције и одредбе прошлог уговора одрже, да се тај режим проведе и кроз трговински уговор, који има да дође – ја мислим они, који би на томе инсистирали, не би имали ни једног разлога да наведу у корист будућег прогреса на основу уговора, који би личио на прошле трговинске уговоре. Дакле, 1864. године, кад је популација у Србији била много мања него што је данас, по себи се разуме да су цифре биле мале; тако, увоз је био 15,400.000, а извоз 17,700.000, целокупан биланс 33,150.000. 1874. године, десет година после тога, извоз је био 35,380.000, а увоз 81,700.000, целокупан биланс 67,165.000. Сад долази још један деценијум пре првог трговинског уговора са Аустро-Угарском, дакле до 1884. године извоз је 39,960.000, а увоз 50 милиона и 940.000. Свега 90,913.000.

Овде сам узео до године 1884. која је једна од првих година из режима првог нашег уговора са Аустро-Угарском. То је она година, кад се код нас почела радити железница, што објашњава већу цифру увоза од обичне цифре у обичним приликама, које су далеко испод 50 милиона. Целокупан биланс био је 90 милиона. То је једна од првих година из уговорног режима, који је ступио у живот 1881.

После десет година, 1894, увоз је 46, а извоз 34,8, дакле 80,900.000 целокупан биланс. Десет година после тога, у режиму другог уговора, ви имате 59,900.000 извоза, а 58,200.000 увоза. Свега 118,200.000.

Кад се погледа на ове цифре, може се видети то, да је за 20 година, за време трајања оба уговора, наш извоз од 39 милиона, округло 40 милиона, скочио на 59 милиона, свега за 20 година једва се попео за 20 милиона. Увоз се за један до два милиона разликује од извоза. Али господо, те цифре су још жалосније, кад се интерпретирају онако како их ваља тумачити, с погледом на квалитет онога са чим се трговало, јер ви можете знати – ако не, ја вас упућујем на то – да све земље, које раде само са сировинама, имају привидно активан биланс и он није још знак каквог напретка. Код тих земаља увек је већи извоз од увоза. У самој ствари активност биланса се цени не само по цифрама, него и по квалитету продуката са којима се ради.

Пошто је квалитет нашега извоза чиста сировина, то та привидност у билансу на основу цифара, које говоре у корист активности, говори на нашу штету и наши су биланси били посве пасивни, тим пре, што се непрестано сустижу цифре извоза и увоза. Но и саме цифре ове, где се сустиже извоз и увоз у висини цифара, кад се томе додаду оне цифре у плаћању ануитета, онда и сам овај привидни активни биланс прелази одмах у пасивни, по самим цифрама без обзира на квалитет продукта.

Господо, цифре које сам ја вама изнео, оне су из времена, кад је владала ветеринарна конвенција, кад је између нас и Аустро-Угарске био сточни промет. То су она времена кад је, по речима опозиције, Србија лако згртала новац за своје продукте. Господо, где је тај новац што је згртан и добиван за наше продукте

На основу тих цифара не може се констатовати да је тај новац или бар вредноет еспапа добивена од тога новца, остала у нашој земљи; јер ако погледамо шта је код нас створено за 100 година од нашег политичког ослобођења, или бар за овај период од 40 година, онда можемо одмах бити уверени да ништа није било остало од нашег богат-

ства, јер немамо никаквих инвестиција ни инсталација за нашу привреду, трговину, индустрију, просвету, саобраћај и друго.

Та немогућност ангажовања капитала у инвестиције и инсталације за напредак привреде и одређивала је суседну монархију, чини ми се, у захтевима при грађењу прошлог уговора и њој давало разлога за такозване диференцијалне тарифе нашим продуктима. Ту лежи, господо, објашњење зашто су пружене диференцијалне тарифе које нису тражили њихови потрошачи, њихова потрошачка област, јер их је било доста, него је било у томе, што кад се пруже привидне олакшице једноме народу, онда он кад има тих олакшица нема довољно потребе за експанзију своје снаге, онда нема ни могућности да се створи у земљи оно што је потребно, да целокупна извозна трговина њена добије обележје трговине независне једне земље. Зато Србија нити има сада нити је икада имала тржишта, зато нема друмова, нема обора, нема штала, нема кланица, нема индустрије за прераду својих сировина, са којих, кад би их прерађене извезла у свет, могла би добити много веће цене, јер би те бар пола прерађене сировине изражавале рад нашега народа, чега у прошлости није било, јер смо ми радили само са оним производима, који су, што се тиче њиховог квалитета, носили у себи само оно, што је давало наше поднебје, а не и оно што је уносила снага и ум нашега народа у њих.

Сад ћемо прећи на одредбе новог уговора, те да видимо, шта те одредбе носе са собом, шта обећавају у будућности српској привреди, шта наговештавају оне отежице о којима је било речи овде у Скупштини за улагање више труда и рада у привредне послове и какви се резултати имају очекивати с погледом баш на један експеримент који је вршен за време од прошле три године. Прво чиме се овај уговор одликује од прошлог уговора то је то што нема више ветеринарне конвенције, што нема извоза живе стоке. Ја ћу прво застати на тој новини те да видимо, да ли је то добитак или губитак за нашу земљу. Из онога што сам ја мало пре казао о тим повлашћеним тарифама српским, јасно је да то не може бити губитак. Могао би бити губитак само у једном случају, а то је у оном случају који овде није истакнут, да је Србија у прошлости извозила приплодна грла или грла за вучу, па тога данас не може извозити. То би, господо, био један ненакнадиви губитак, као што би био случај са Швајцарском кад би она дошла у немогућност да извози приплодну стоку.

Какву је стоку Србија извозила у Аустро-Угарску? Да ли је то била стока за приплод или стока за вучу? Ви знате да она то није била. То је била стока која се у Аустро-Угарској клала за непосредњу потрошњу. Па кад тако ствар стоји што се тиче извоза стоке, онда ја не видим довољно оправдана разлога што се овом уговору чини замерка што у себи не садржава одредбу за тзв. промет живе стоке и не видим довољно јасних разлога, зашто ће бити нерентабилнији рад са месом од рада који је био са живом стоком, кад се та жива стока, са којом смо ми трговали водила на њихове кланице и клала. Има извесних незгода, али је тих било и у прошлости при раду са живом стоком. Те су незгоде долазиле отуда, што је српска стока, што се тиче квалитета, лошија од аустро-угарске стоке или се поклапа са квалитетом једне врсте њихове стоке, којом се средњи и нижи сталез храни. Рад са том стоком никад се није рентирио што се тиче извоза ни у прошлости, па се неће рентирати ни данас. Ко мисли да коље лаку стоку испод 400–500 кгр. и да са квалитетом тога меса иде на аустро-угарске пијаце, тај нека унапред зна, да на том послу нема рентабилитета, а на томе се је и у прошлости само губило.

Али ни у прошлости није било рентабилности од извоза такве стоке, стоке, коју су матрапази (прекупци стоке, *нап. прир.*) на вашарима куповали; то је доносило толику ренту, да су се трговци, који су били посредници у препродаји те стоке, често пута враћали са врло великим губицима. Један поглед на материјално стање воловарских трговаца у Србији најбољи је доказ, да није било ренте у трговању са таквим квалитетом стоке.

Али, господо, ако се има у виду то да ми прелазимо из екстензивног гојења стоке у интензивно и да прелазимо са утринског гојења на шталско, на гојење индустријским отпацама, ја сам уверен, да са добро угојеном стоком величина ове царинске стопе од 10 динара на 100 кгр. не може бити апсолутно никаква баријера за промет меса од рогате марве.

Господо, прошли режим владавине ветеринарне конвенције, која је дозвољавала извоз рогате марве – ја прво о томе говорим – он је поред нерентабилитета о коме говорим, доносио још врло велике штете нашој привреди... Ви знате да је било времена, врло често – пре три године, ви се сећате, да су цене меса у Београду биле више но у Пешти. Та се аномалија не да ничим другим објаснити него тиме, да је Србија извозила оно што није била њена хиперпродукција. Природна је ствар, да је тако морало бити, кад је суседна земља, с којом ми имамо да радимо, типа пољопривредног, јер велика аграрна струја у Аустрији може имати успеха само зато што је агрикултура у Мађарској јако истакнута над индустријом, која се тек рађа.

Услед извоза живе стоке, ми смо имали дефицит у народном газдинству, јер су наступале прилике под којима су цене у Србији биле више него на страни и за те више цене добијали смо гори квалитет. Даље смо имали дефицит и због тога, што смо извозили најпотребније снаге за обраду земље, за ђубрење и за вучу. Да је вуча у Србији, где мрежа железничка није развијена, трпела врло много од тога, што се 70 хиљада грла годишње извозило, за то (о томе, *нап. прир.*) говори један други симптом, који такође иде у прилог мога мишљења, а то је што се до пре три године врло мало воћа извозило из крајева ужичких и топличких. Међутим, кад је ретардација настала у извозу, кад је забрана у извозу рогате стоке утицала на задржавање потребних капитала за савлађивање послова у земљи, онда су се опет почели јављати осетнији успеси у извозу воћа. А за обраду преко два милиона хектара земље у Србији, према броју стоке које статистика бележи – сваки који се иоле у привреди разуме, може закључити, да је тај однос на штету рационалне привреде и да је број стоке за обраду земље несразмерно мали према простору који има да се обделава.

Ми смо, господо, ово имали у виду. Ово се све знало, када се на ветеринарну конвенцију наше стране није много полагало. А ако је когод имао извезних захтева у погледу извоза живе стоке то је долазило отуда, што је у ваздуху лебдело мишљење, што је јавно мњење то тражило, што је то тражила наша трговинска традиција са којом се није било лако растати ни народу, ни трговцима, и најзад, што се често пуга тражи нешто, да се добије на другоме више иако се на такве захтеве много не полагаже. Ово је ствар тактичка у преговарању. То је што се тиче извоза живе рогате стоке, чега више неће бити. А што се тиче царина на месо, оне, иако су сад веће од прошлих, много су мање, кад се сравне са споредним трошковима из прошлости, који су осетно утицали на цене наше стоке.

Кад се је наша жива стока терала на пештанска тржишта, сви се трговци сећају, ја овде нећу да цитирам, да је било преко 50 узредних такса, које су се морале да плаћају, и они су вас, поред мале царине тим узредним таксама на пештанским пијацама пљачкали. Ја сам те таксе изнео и штампао у једном говору такође, кад је било дискусије о уговору са Аустро-Угарском, стога их овде нећу понављати. Ви сте онда били у неприлици увек, што никад нисте били господари пијаце, нити сте то могли да budete, јер је контингент њихове стоке много већи него наш, и друго, што сте се налазили на једној пијаци, где се цена одређује по другим условима, него што је случај кад страни купци буду на наше пијаце долазили ради куповине меса и стоке. Услед тражње приморани ће бити трговци да са наших кланица носе месо а наш произвођач а и посредник неће се никад налазити у онако незгодним околностима какве су раније биле. Даље има још једна бенефиција, која пређе није била. Ви сте пре ишли са непродатом стоком у Пешту и са несвршеним закључцима између вас и страних трговаца. А то, господо, знате и сами шта значи. Значи то, да ако цена не конвенира, која вам се понуди у Пешти, ви никад нисте могли вратити стоку. То нити је дозвољено, нити може да буде по прошлој конвенцији, нити данас то дозвољава унутрашње законодавство Аустро-Угарске. Стоку би морали продати по цени, која се одређује не по вашој вољи, већ вољом оних закона, који регулишу цене. Данас, господо, не може бити тих случајева. Нико са месом не може ићи на пијацу, ако га није продао унапред. Није ни мислити, да ће се са вагонима меса ићи са једне пијаце на другу и бирати цену. То је немогуће. Као год што смо за 2, 3 године рада кланица у неуговорном стању имали закључака између наших кланица и страних купаца, тако мора бити и убудуће, јер то је роба, која се не може носити непродата. О другим општим добитима, што прелазимо из фазе грубих сировина у фазу полупрерађевина, што се односи на све одредбе уговора, које условљавају развиће индустрије код нас, нећу говорити, јер су то очите истине, које су свима јасне.

Господо, сад долази извоз свиња и о томе ћу говорити. Ви видите и сами, да смо прошле и претпрошле године клали онда, кад није било довољно кланица, кад је прерада била скупа и то велики и знатан број свиња. У режиму трговања под овим уговором, кад се ради са прерађеним и сировим месом и кад је велики број кланица, онда сами можете знати, да контингент преко 120–150.000 свиња, можемо протурити за трговину не све за Аустро-Угарску него и за све остале потрошачке земље, пошто је увоз меса контингентаран за суседну монархију. Не све за Аустро-Угарску област, но и за друге потрошачке пијаце, који потребе за месо имају. Како је Аустро-Угарска, ако сте уочили из говора г. министра финансија у великом опадању, што се тиче свињарства, а то опадање траје више од 15 година, бојазни нема да може бити варијација цени таква и толика да се не рентири клање свиња и извоз свежег меса, као што може наступити случај за извоз рогате стоке уопште из узрока, што је Аустро-Угарска земља, која има доста рогате марве и што је та грана у напредовању а не у назатку. Како је тражња свињског меса много већа и како има мало земаља код којих је та привредна грана развијена, то ту не може ни бити питања могућности промета, нити између Србије и Аустро-Угарске, нити између Србије и других земаља; нити се ја заустављам на томе из разлога, што ни један од г. г. посланика из опозиције није на томе инсистирао, јер су сви уверени да постоји рентабилност за извоз свињског меса како свежег тако и прерађеног.

Овде морам још неколико речи да кажем о ономе, што је неколико пута понављано: да стога што су велике царине уговорене за извоз меса, иако је овде учињен изузетак, јер имамо диференцијалну царину, једину, диференцијалну царину која постоји у овом уговору, где се царини као жива стока при мерењу, да због те царине мора српски произвођач платити ту царину, зато што је велика. Ја имам само једну кратку напомену да учиним. Господо, ја тврдим а то је г. министар финансија изложио и казао, да постоји правило, да потрошач сноси све терете било по самом уговору, било другим путем као, на пример, трошарином. То је опште правило, ви знате шта су закони природни и социјални, закони уопште. Један се закон не може изменити, ако нешто што се мења, кад тај закон дејствује, може случајно променама својим да изазове сумњу, да ту има одступања од тог закона, а не води се рачуна, да те нове измене на појави долазе од дејства поред поменутог закона још и од уплива других принципа и других закона. И кад би била трговина само између Аустро-Угарске и нас, кад би само те две земље постојале на земљиној кугли, кад би средина била друкчија, како се, то научно каже, у којој ће се моћи да води рачуна о аплицирању закона, о сношењу ових дажбина од стране произвођача, онда бисте ви били у праву, што би Аустрија која има доста тих артикала, у случају кад је код њих тражња мала, могла да нашим потрошачима наметне царину, јер не бисмо имали коме другом да продамо. Али како ниједна држава не ради само с једном државом но са више њих, онда тај закон важи, јер нема никакве баријере која може спречавати, кад једна држава не може своје производе продати на једној пијаци да потрошачи сnose те трошкове, кад се могу и друге пијаце тражити. Ви знате, господо, да нам је овим уговором одређен контингент волова и свиња, а Србија може преко тог контингента да производи и свиње и волове. Нарочито што се свиња тиче може ићи и до два и три пута већег броја и кад је Србија пристала на контингент, који чини 1/3 могућег броја, она је то учинила стога што је прошла влада била уверена да Србија неће те намете ниуколико бацити на произвођаче, него ће се ти терети репартирати на потрошаче оних пијаца на које Србија буде одлазила са својим продуктима.

Господо, ја сам се морао зауставити више на томе што нема конвенције и на могућност рада без конвенције.

Сад је питање ово: да ли је контингент волова, који је одређен уговором доста велики? Ја мислим, из онога што сам казао, с погледом на потребу стоке наше земље за вучу, с погледом стоке за исхрану становништва у нас и обраду земље да је овај контингент волова више него довољан, и ако се пређе на рационалну привреду биће довољан за дуги низ година, и, ја држим да не треба ништа жалити што је лимитиран извоз марве и што нису неке одредбе из старе конвенције спроведене у нови уговор, које су нам доносиле дефицит и у погледу развића идустрије и опште привредног развића Србије.

Даље прелазим на друге одредбе овога уговора. Господо, прошли уговори и онај уговор од 1881. године и онај од 1893. године имали су за основицу при грађењу више разлог фискалне приходе од уговорних тарифа, него разлог заштите радности или заштите економије српске. То се може видети кад се прегледају прошли уговори и висине тарифе. Тарифе су тако ниске да чак ни оно очекивање добити фискалне на царинама није се могло подмирити. Тарифе су биле тако ниске, да је држава често пута

доносила законе о трошарини, не у интересу заштите него да појача приходе. Дакле, у тарифама прошлих уговора та тенденција ни фискалних интереса није постигнула, а о економској заштити није могло ни помена бити.

Ако погледате данашње тарифе ви ћете видети да се оне могу поделити на две групе. У једну групу долази мањи број тарифа које су прохибитивног карактера. Те су тарифе тако високе, да је апсолутно увоз тих фабрика на основу уговора искључен. Високе тарифе за шећер, пиво, кожу, цемент, толико су високе да више нећемо видети у нашој земљи ту робу из Аустро-Угарске, па ни из других земаља. Друге тарифе у овом уговору несразмерно су веће од уговорних тарифа из прошлих уговора. Једно несразмерно повећање долази отуда што су унифициране разне споредне дажбине као и оне због обртног пореза, а друге поглавито долазе отуда што је процент повећавања много већи него што је раније био с погледом и на фискалне интересе, а и с погледом на индустрију која постоји, и на индустрије, које се могу у Србији да развију.

Дакле, то је друга одлика овог уговора од старих. Сад је питање да ли ова прохибиција и висина тарифних ставова неће утицати на смањивање увоза из Аустро-Угарске.

Ја кажем да хоће; ја ћу да пређем на оно ваше тврђење, да се послужим законом, који утиче на то да и произвођач може некада сносити терете и дажбине. Ако пођемо од тог вашег општег закона онда, господо, кад има Аустро-Угарска да издржи конкуренцију са осталим индустријским земљама као што је Немачка, Француска са којима Србија има уговор, због високих ставова за индустрију, Аустро-Угарска мора бити једнака са квалитетом робе конкурента а ако немају производе истог квалитета са индустријом западних земаља, онда ће у конкуренцији подлећи индустрија нижег квалитета због високих ставова, и кад се тражи еквивалентног уговора између онога што губимо према прошлости, онда се ти еквиваленти могу наћи у томе што Аустро-Угарска мора губити из два разлога: што не може увозити извесне артикле а тај је губитак од 10 милиона динара, и што ће због висине тарифа и због свог квалитета робе претрпети такође ... дефицит у конкуренцији са другим земљама, чији је квалитет робе бољи.

А кад се, господо, овако гледа на овај уговор, који је пред вама, онда се јасно истиче еквивалентност онога што смо изгубили и што је Аустро-Угарска за то добила. И ја мислим, да је еквивалентност потпуно постигнута овим уговором.

Сад је, господо, питање има ли још чега у овом уговору што може да се сматра као нешто добијено. Ја мислим да је то транзит.

Данашњи уговор, као што видите из свега овог што сам казао, који не допушта извоз стоке, који под извесним тежим околностима дозвољава увоз аустро-угарске индустрије на наша тржишта, те мења уопште и природу и обим трговине између нас и суседне монархије, садржи у себи једну новину или бар нешто што омогућава пролаз српских продуката преко Аустро-Угарске територије, чиме је у довољној мери Србија заштитила свој сувишак производње у стоци и сточним производима, који не може продати на аустро-угарским пијацама, и који може лако са својих пијаца однети у Белгију, Швајцарску и друге земље у које може те своје продукте боље продати.

Господо, нама је транзит, с погледом на квалитет робе коју данас имамо, јер се ми налазимо у фази продуковања сировина готово за неке наше извозне артикле, потребан понајвише само за један до два наша артикла: за извоз свежег меса и свежег

воћа. Та два артикла не трпе данас довољно дуге путеве, велим данас, јер је данашњи технички саобраћај толико усавршен да ћемо ускоро употребом таквих транспортних средстава, која су у изгледу да нам техника стави на располагање моћи значај транзиту смањити и бити у положају не водити рачуна о даљини путева. Али пошто данас транспортна средства нису још толико усавршена, те се о тој појави мора водити рачуна с погледом на употребљавање транспортних данашњих средстава и стога велим, да само свеже месо и воће захтевају краће путеве и краће времена, због чега из овог уговора дајем особену вредност огарантованом транзиту. Остали продукти су сасвим другачији и они готово не треба ни да се служе краћим путевима.

Они ће се и даље слати најјевтинијим путевима, јер код њих не игра ону улогу време, као код оних других споменутих артикала, који траже и краће путеве и брже транспортовање. За остале продукте, које Србија може извозити, она је у могућности да употреби и даље оне путеве, којима се за време неуговорног стања служила. Али како је наш извоз свежег меса и воћа велики и пошто нама тај транзит доноси велику добит, и то је једна тачка у уговору, коју треба нарочито истаћи, а која овај уговор нарочито препоручује.

Уговори, господо, сви без разлике, па и са суседном монархијом, а овај је данас сведен на вредноет осталих, граде се, тако да се изразим, да се по њима не мора радити, него да се по њима може радити. У прошлости ми смо при грађењу уговора са суседном монархијом увек имали у виду да по њему, по том уговору, морамо радити. Данас при грађењу овог уговора ми смо такве погодбе стварали, да можемо по њима трговати; али ако конјунктуре цена у свету буду за наше продукте такве да можемо продати нашу робу скупље на другим пијацама, онда с погледом на транзит ми можемо наше производе продавати на другим пијацама, што значи да нисмо искључиво везани за аустро-угарска тржишта.

И сада, а и прошле Скупштине, пошто је и раније говорено о овом уговору, говорено је о томе да код нас нема разлога говорити о развићу индустрије, а најмање осигуравати услове за развиће индустрије уговором.

Било је код нас, за време режима уговора с Аустро-Угарском, и такве индустрије, које су у себи носили клицу немогућности развијања индустрије. Питање о томе, да ли код нас треба да буде развића индустрије, просто је и ја ћу о томе питању бити кратак, пошто је о томе питању већ иначе доста говорено. Индустрија по себи заслужује да се о њој води рачуна, јер бисмо на првом месту имали веће богатство, а с погледом на пољску привреду да дамо савршенији облик нашим пољопривредним производима, а и ради рационалније експлоатације пољопривреде, ми морамо такође радити на томе да се индустрија код нас развије.

Да се то питање реши, не морам износити везе, које постоје између индустрије и агркултуре, не треба да износим, пошто је ствар позната. Србија ваљда не мисли да вечито остане на извозу сировина, воћа, жита и стоке; Србија мора помишљати и на продукте, који се могу добити од пшенице, воћа, меса и др. Србија мора имати све могуће установе индустрије, оне установе, које могу пољопривредне сировине прерадити, ако не у оном потпуном облику, у којем га потрошачи траже, а оно дати бар неколико облика прерађевине, да се с том робом лакше иде са пијаце на пијацу и да се у тој врсти за продукте добију веће цене. Дакле, тај захтев веће добити тражи такође да

се индустрија у Србији, одомаћи. Ту се, као што видите, говори о добитима од чисто пољопривредне индустрије, али има и други један разлог, који говори о томе да треба са те индустрије прећи и на развиће више индустрије, али не на ону великосветску индустрију, која данас обележава прогрес Немачке и Енглеске, него на ону индустрију, која је у стању да прими ону хипер популацију и да становништву без посла пружи зараде. То је и у интересу радиности и у интересу правилних односа свих друштвених редова у нашој земљи. О томе ваља водити довољно рачуна у нашој земљи, а ја кажем да се и то имало у виду у овом уговору, кад се индустрија обезбеђивала високим ставовима, без чега би било убрзо растројство друштвено код нас. Индустрија је, господо, потребна и да појача потрошњу сировина агриколних, а треба знати да је и потрошња један агент производње, услед чега ће се и пољска привреда развијати боље. Потребно је да дамо друкчији облик радиности и развићу трговине, а индустријом Србија ће ступити у ред културних држава и бити у стању решити безброј тешких питања, која су на дневном реду.

Нећу више о томе говорити, јер су то већ баналне истине и ко противу тога говори, тај говори из неразумевања или из нарочитих намера, то је ствар сувише јасна и очигледна, да више на томе не треба инсистирати.

Сад ћу још са неколико речи да завршим свој говор и да укажем, господо, на то, да ове ствари, које су овде многи износили и све напомене које су учињене и све ово што сам ја говорио у интересу примања овог уговора, не подлеже никаквој или бар не толикој сумњи, како је могло подлегати да је о овоме било речи пре четири или десет година. Ствари које сам овде изнео нису више хипотезе него истине. Ако се некад страховало и мислило о томе, кад би се изнео други уговор, који би друкчије погодбе садржавао, да би могло бити краха у прелазном стању, данас тога не може бити. Србија је стицајем прилика и околности, услед забране нашег извоза од стране Аустро-Угарске, била принуђена да тражи нове пијаце за своје објекте, за објекте какве је у даном моменту имала. А у даном моменту није могла имати боље објекте него оне са којима је годинама и деценијама радила са Аустро-Угарском, а то значи имала је такве продукте, који су били и по квалитету и по количини недовољни да се трговањем са њима добије она рента, која је била потребна за живот наше земље и продајом на пијацама за чији укус нису спремани артикли, па је ипак постигла оне резултате какви се нису могли очекивати.

Србија је у данима неуговорног стања постигла у својем трговинском билансу много бољи резултат, него што је био случај у режиму прошлих уговора. Из цифара које сам напоменуо, ви сте већ видели жалосну слику, или још боље, спор темпо развијања наше трговине. Из цифара које су вам познате за 1900. и 1907. годину, ви сте видели да је Србија 1900. године достигла извоз од 72 милиона динара; у 1907. години 82 милиона динара. А у 1908. години, да није било неизвесности од очекивања када ће овај уговор ступити у живот и да је пре четири месеца исти уговор ступио у живот, када је могао ступити, ја бих се могао кладити да би наш извоз ишао ка 100 милиона динара. Али сам убеђен, кад буду нормалне прилике трговинске у периоди трговања под овим уговором, кад не буде никаквих потреса и очекивања: кад ће тај уговор ступити у живот, кад сва неизвесност буде прекинута – онда ће с погледом на услове за развијање свих грана у нашој земљи, на основу овог уговора Србија имати и актив-

нији трговински биланс и привреда ће бити јача него у прошлости што је била. То, господо, што нам скоро прошлост показује као могућност, да се не морамо ни за коју земљу искључиво везивати и што нас упућује да у развоју наше земље у квалитету и броју продуката, са којима ми радимо, гледамо основу наше економске независности, јер сам уговор по себи не може дати све, и из разлога што ће промена услова трговања већу експанзију изазвати у свима редовима нашег грађанства – ја мислим да се овај уговор препоручује сам и да Скупштина треба да га прими, јер од примања овога уговора Србија само користи може имати.*

* Додатак 176. броју *Самоуправе*

ЈОВАН ЛОНЧАРИЋ
(1882–1916)

СРПСКО-БУГАРСКО ЕКОНОМСКО ЗБЛИЖЕЊЕ*
(1911)

Крајем октобра организован је у Софији српско-бугарски одбор за културно и економско зближење Србије и Бугарске. Идеја о српско-бугарском зближењу није нова. Нов је сада само начин, на који се мисли да се то зближење оствари. Док су раније на томе зближењу радили званични представници обеју држава, дотле данас тај посао предузима једна приватна институција. По себи се разуме, да је и данас крајњи циљ рада те институције то, да се званична Србија и Бугарска споразумеју на привредном пољу; али сада та институција узима на себе и ту тешку и незахвалну улогу, да припреми све што треба, како би званична акција била што успешнија.

Није то само приватна иницијатива, која нарочито карактерише овај нови покушај. Он се одликује још и тиме, што је нарочито за нас Србе од велике важности, што претпоставља тежак и напоран рад на решавању свију претходних питања, која могу бити од утицаја на решење главног питања: царинске и економске заједнице. Раније се хтело, да се одмах приступи решењу тога великог питања; данас ће се пак то оставити као крајњи циљ, а док се до њега не дође, да се уклоне све препоне, које ометају остварење тога циља.

Као што се види иако идеја није нова, нова је метода рада и то само у нашим односима са Бугарском. Иначе овде је копиран одбор, који је у 1907. години установљен у истоме циљу у Белгији и Холандији. Ово су главне црте статута тих одбора. Српско-бугарски одбор се састоји из 48 чланова. По половина припадају и једној и другој народности. Они чине своје народоносне секције на челу којих стоји један биро. Целокупним одбором управља централни биро састављен из једне и друге секције, који има седиште наизменце у једној и другој престоници. На исти се начин држе годишњи састанци. Секције имају за задатак да студирају питања и да износе годишњем збору на решавање, *ако се обе секције у истој иницијативи сложе*. Искључено је апсолутно намењање мишљења другој секцији. Дефинитивно се могу решити само она питања код којих се може наћи солуција која задовољава интересе оба народа. Оба су језика равноправна. Цео се рад одбора састоји у предлагању готових решења појединих питања владама и јавном мишљењу оба народа.

Из делокруга свога рада одбор искључује потпуно питања која би тангирала унутрашњу или спољну политику обеју земаља. Програм рада је обележен овим пи-

* Објављено у: *Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот*, шесет прва књига, година шеснаеста, Београд 1911, стр. 454-60.

тањима: железничке, поштанске, телеграфске и телефонске тарифе; извршивање судских пресуда у једној и другој земљи без икаквих формалности; признање школских сведоџби; упрошћавање пограничног поступка с робом (царинска и железничка манипулација) и путницима (путне исправе, пасоши); изједначавање трговачког законодавства и услова за оснивање акционарских друштава; равноправност за фискална оптерећења, предузећа, која се воде у два државама; изједначавање радничког законодавства; питања о индустријској и уметничкој својини; питања аграрне политике, где би одлуке биле од интереса и користи по оба народа. Као допуна свега овога дошла би трговинска политика. Програм обухвата готово сва питања од важности за привредни живот једне земље. Све што има утицаја да се саобраћај између двеју земаља повећа, ушло је у програм овога комитета.

Као што је речено овај је комитет основан по угледу на исти такав комитет основан године 1907. између Белгије и Холандије. Међутим треба одмах поменути, да постоји огромна разлика између српско-бугарских и белгијско-холандских прилика. Белгија је чисто индустријска земља, док у холандској привреди поред трговине доминира пољопривреда. Природно је да су те две државе тежиле томе, да своје суседство искористе у размени својих производа. Укидање и упрошћавање саобраћајних формалности имало је да да већег полета тој размени у корист и једне и друге стране. Насупрот томе између Србије и Бугарске не постоји готово никаква разлика у привредној структури: и једна и друга држава су углавном пољопривредне државе с првим зачецима велике индустрије. Да ли су Бугари у начелу претекли нас или смо ми претекли Бугаре, питање је од тако мале важности, да ниуколико не мења основну слику. Јасно је отуда, да нас и Бугаре на оснивање овог комитета нису могли руководити исти мотиви, који су били од утицаја при оснивању белгијско-холандског комитета. Док је тамо тај комитет имао за задатак да повећа трговински саобраћај између обеју земаља, дотле се нашем комитету тај задатак не може поставити. Наш саобраћај с Бугарском тако је мали; наши и бугарски производи тако су слични, да је неки велики саобраћај између нас искључен. Оно што ми производимо за извоз, то и Бугари имају; оне пак продукте, које ми увозимо, те и Бугарска добива од других држава. Један летимичан поглед на нашу међусобну трговину потврдиће тачност овога. Србија је увезла из Бугарске робе у вредности

године	динара	процентуално од нашег целокупног увоза
Просечно 1899—1903	303.234	0,61
1904	2.103.361	3,45
1905	2.325.146	4,20
1906	504.025	1,14
1907	308.384	0,44
1908	294.096	0,39
1909	350.763	0,48
1910	482.806	0,57

Готово исту нам слику пружа и наш извоз за Бугарску. Србија је извезла у Бугарску робе у вредности:

године	динара	процентуално од нашег целокупног увоза
1899-1903	756.875	1,15
1904	1.012.639	1,63
1905	1.220.533	1,70
1906	3.694.922	5,16
1907	1.994.557	2,45
1908	1.860.028	2,39
1909	3.633.095	3,91
1910	4.132.036	4,20

Ове цифре захтевају једну напомену. Година 1906. у нашој статистици, из које смо ове бројеве узели, не представља тачну вредност нашег извоза у Бугарску. То је прва година наше борбе с Аустроугарском, кад смо ми тражили западне пијаце преко Турске, Бугарске и Дунавом. Наше су царинске власти погрешно уврстиле у извоз за Бугарску и ону робу, која је само пролазила кроз Бугарску. Наш извоз у Бугарску 1906. године представља много мању цифру. Бугарска статистика ту цифру бележи са 1.408.000 динара, и то ће по свој прилици одговарати истини.

Изложене цифре показују несумњиво то, да је *наш трговачки промет с Бугарском врло мали*. Он се с једним малим изузетком своди на пољопривредне продукте, потребне једном или другом пограничном становништву у доба, кад домаћа берба омане. Ми, истина имамо активни биланс према Бугарској, али је тај наш извоз од врло мале важности кад према целокупном нашем извозу представља само 2-4%. Али што је овде најважније то је то, да нема изгледа да ће се тај саобраћај ни у будућности јаче развијати. Прилике у којима се ове две државе привредно развијају тако су међу собом сличне, да нема много изгледа, да ће једна држава учинити какав велики скок и тиме променити положај у коме се те две државе данас налазе.

Кад је све то тако, онда се само собом намеће питање: на коме основу може онда бити неког привредног зближења с Бугарском и по чему би то зближење могло и једној и другој земљи бити од користи? Нити ми можемо рачунати да ћемо у Бугарској наћи тргове за наше продукте, нити се тим надама може Бугарска заносити. *Циљ њоја зближења може бити само царински савез*. Томе истоме циљу тежи и белгијско-холандски комитет. Тај је циљ и код нас и код њих према тешкоћама, које се морају отклонити да би се он постигао, дошао на последње место. Он је управо крајња мета целокупног рада. Све оно што се учини пре тога имало би за задатак само то, да припреми земљиште, да створи могућност за царински савез.

Идеја о царинском савезу с Бугарском била је код нас на дневном реду и одбачена је у време једне тешке кризе и на начин, који би могао изгледати као да је та идеја компромитована. Међутим баш кад би било тако, то би био најјачи доказ, да је пре из-

ношења на дневни ред те идеје, потребно марљиво и пипаво решити многа споредна питања, од којих зависи судбина и успех царинског савеза. У Белгији и Холандији се у царинском савезу гледа на првом месту интерес белгијске индустрије, да у Холандији нађе тргове без конкуренције и интерес холандске пољопривреде и трговине, да у Белгији нађе тако исто повољан положај. На другом месту долази међусобни интерес, да се према трећим, великим државама појаве као јединица и да на тај начин прибаве више заштите својим интересима. Код нас и Бугара први би разлог могао потпуно отпасти. Као што је већ речено, ни ми ни Бугари не можемо претендовати на неки велики међусобни промет. Али оно, што нама царински савез може пружити, то је заједничка одбрана економских интереса у борби са страним, великим и економски јаким државама.

Данас није потребно тврдити, да спољну политику свију држава воде привредни мотиви. Енергија привредна нагомилала се у толикој количини код тих јакпх држава, да је њима апсолутно потребно наћи мале и слабе, код којих ће она наћи поље за рад. Ми, који смо с наше несреће, отпочели да се развијамо и културно и привредно много доцније од осталих народа, имамо ту судбину, да се о нама грабе силнији и јачи не само на културном и политичком пољу већ и на чисто економском терену. Силна моћ јакпх држава привлачи слабе прво у интересну сферу, после тога згодном приликом под економски и привредни па и политички протекторат, кад су већ „суверена права“ сведена на нулу. Данашње доба баш нам показује јасну слику безобзирне насртљивости јакпх према слабима. Данас су мухамеданске државе на реду. Бог свети зна, да ли неће доћи један такав момент и за нас на Балкану! Данашњи status quo, који се данас тако свечано објављује са свих парламентарних трибина, показују само то, да се велике државе нису још могле да погоде о „интересним сферама“. Једно је пак сигурно, да те светске догађаје не изазива само сујета једног народа, као што би то на први поглед изгледало, већ да онн имају корена увек у економским користима, које се желе постићи или које се желе другоме омести. Цела мароканска афера, која је прошлог лета изазвала у три маха готово ратно расположење и претила, да цео свет запали ратом, потекла је у ствари из тога што су немачким поданицима оспорене неке рударске концесије.

Какве тек разлоге ми можемо навести у прилог томе, да је економска потчињеност, готово почетак политичке потчињености. Нама је на Берлинском Конгресу од стране Аустроугарске захтевана царинска унија као награда за политичке успехе. Срећом се успело, да се избегне та замка, али смо ми ипак до најновијег доба имали да осећамо јак притисак снажне аустроугарске привреде и да увидимо како нам политичка самосталност без економске независности не вреди много. Сасвим је природно што је тако; било би управо чудновато да није тако. Капитали, који данас владају не само на привредном пољу, већ господаре и у политици, привлаче ситне и слабе онако исто, као што један зеленаш може успети код својих дужника у свему што хоће. Данас се не цени Швајцарска толико због својих природних лепота, колико због тога што представља у привредном погледу једну јединицу с којом се мора рачунати. Исти је случај с Белгијом, Холандијом. Аустроугарска се не противи нашем пројекту јадранске железнице из тога разлога што се боји, да њене жељезнице не буду имале мање прихода, нити нам она предлаже везу са својим босанским жељезницама стога, што би желела, да повећа своје жељезничке приходе, већ из једног много дубљег и јачег разлога, што се боји, да ми том везом не

пробијемо онај обруч, којим нас је опасала и којим је нашу економску независност спутала. Она врло добро зна, да њен политички утицај у Србији бива све мањи у колико смо ми од ње у економском погледу независнији.

Све ово што важи за нас, важи у мање више истој мери и за Бугаре. И они, овако усамљени, како сад стоје, могу бити само предмет експлоатације (нека буде допуштен израз) јачих и силнијих. Међутим удружени, ми можемо представљати јединицу с којом се мора рачунати и која би била у стању, да стане на пут експанзији страних и јачих. Да то привредно јединство много вреди најбољи је доказ силно узбуђење с којим је у Аустроугарској дочекана вест о нашем царинском савезу с Бугарском у години 1905. и начин на који Аустроугарска с нама поступала, пошто смо се тога савеза одрекли.

Али велике идеје није лако ни пропагирати ни приводити у дело. Између нас и Бугара постоји један понор, који нам је створила прошлост. Треба изгладити много и успомена и можда навика, па оставити сентиментализам и водити реалну политику, политику користи, без много фразе и нада, а с много преданости и истрајности.

Код нас а и код Бугара може цео овај посао изгледати узалудан без споразума на политичком пољу. Међутим то је баш оно, што је погрешно. Политички споразум може постојати на основу економског споразума. Сагласност економских интереса води политичком споразуму; а не и обрнуто. Македонија остаје по томе мишљењу једина сметња и политичком и економском споразуму. То је пак гледиште погрешно као и свако оно, које је засновано на слепоме шовинизму. Из бојазни да Македонију не добију Бугари, или да је не добију Срби, ми не видимо много већу опасност, која може да однесе не само Македонију него и нас и Бугаре. Већ се говори, да је Аустроугарска за услуге учињене Италији у триполиском питању, добила од ове одрешене руке на Балкану. Надајмо се да то није истина. Али ако то буде истина, па ако Аустроугарска успе да задовољи и Русију у некоме питању, па и од ње добије одрешене руке, а окупација Босне и Херцеговине показала нам је да Русија у погледу тога трговања не изостаје од осталих држава — онда је запечаћена судбина не само Македоније већ и целог Балкана. И наши и бугарски родољуби били би тада „задовољни“, јер би имали Македонију, само у другој форми, а не онако како је они сад замишљају.

Комитет је на своме првоме састанку у Софији био много мудрији од ових „суперродољуба“. Он је изјавио жељу, да се и у другим балканским државама образују слични комитети, који би тада ступили на заједнички посао. Ма каквог одзива нашао тај апел код других држава, он је био потребан, да се обележи једна намера комитета, да он не жели искључиви положај ни једне нације на Балкану, већ да се хоће споразумни рад са свима. Жеља је, да се делатност комитета прошири на све балканске државе, да би се тиме добила још једна јача економска јединица. Уколико ће се у томе успети, зависи од свести и расположења тих народности, да Балкан остане балканским народима не само у политичком већ и у економском погледу. Међутим морамо бити начисто с тим, да ћемо ту економску независност извојевати само тада кад се будемо спремили. Народ је недостојан независности, ако није уложио труда да је добије. Ми смо за време анексионе кризе стекли искуство да за одбрану интереса вреди много више спрема но најнеоспорније право и највеће одушевљење. Тако ћемо исто и на економском пољу имати успеха само тада, ако се будемо спремали да своје интересе бранимо.

ОКУПАЦИЈА И КОЛОНИЗАЦИЈА КАО СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА:
ОПШТА ТЕОРИЈА (ПОРЕТКА И ПРОСПЕРИТА)
VERSUS
ГЕОПОЛИТИЧКА ПРАКСА (НАСИЉА И СМРТИ)¹
ДОКУМЕНТИ И КРАТКА ПОЈАШЊЕЊА

Део први
ДО 1918. ГОДИНЕ

ПРОСТОРНИ ОБЛИК ДРЖАВЕ И ЛОКАЦИОНИ КРИТЕРИЈУМИ
РАЗГРАНИЧЕЊА²

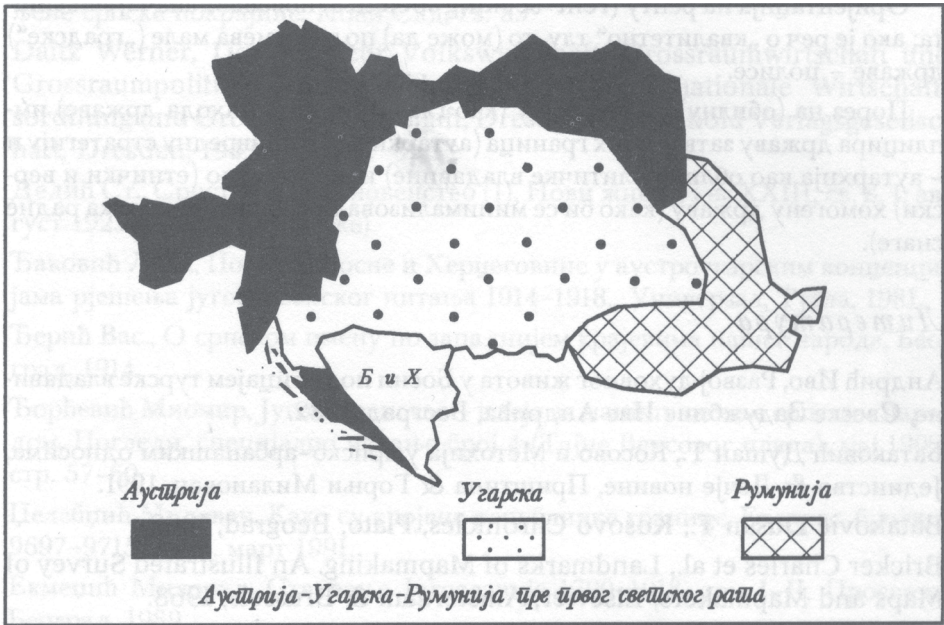
[...]

Контуре држава одредили су природни чиниоци и историјска судбина. Најкраће (и најповољније за одбрану) су границе држава које се приближавају кругу; обриси неких држава подсећају на квадрат (на пример, Шпанија), неке на троугао (пример: Уругвај). Насупрот таквим државама које се (на различите начине) простиру и у ширину и у дужину, стоје тзв. лонгитудиналне државе које су се претежно развијале у једном правцу, тако да имају (на пример, меридионални) облик траке, појаса или српа (крајине!); примери: Чиле, Норвешка (и, донекле, Италија). Облик Аустрије и Угарске служио је аустроугарским стратезима као аргументација за њихов „суживот“ и за анексију Босне и Херцеговине (види карту на стр. ____!). Ова карта, поред осталог, веома добро илуструје значај тзв. локационог критеријума разграничења³: на основу

1 Документи који следе су слојевите природе и вишезначни. Ако бисмо се упустили у њихова тумачења (од чега ћемо се, колико год је то могуће, уздржавати) угао посматрања одредио би и могући наслове овог блока: ЛИЦЕМЕРЈЕ КАО ИНСТИТУЦИЈА или ПРИНЦИП ИЛИ РОПСТВО или ЖИВОТНИ ПРОСТОР И ЕТНИЧКИ ИНЖЕЊЕРИНГ или...

2 Стр. 274-275 из: Часлав Оцић. Економске консеквенце величине државе, у: *Основни принципи разграничења држава. Зборник радова*, Драгиша Николић, ур., Војногеографски институт, Београд 1994, стр. 237-284.

3 Локациони принцип је тесно повезан с претходним (економско-функционалним) и војностратешким принципом. Он поближе објашњава тежњу држава да се домогну важних локационих тачака или подручја. Има се на уму, на пример, излазак државе на море, овладавање важном речном долином, планинским гребеном или превојем, заузимањем енклавских и контролних тачака... Посебан облик локационог принципа је принцип географске близине. Има се у виду тежња држава да јој припадну територије које су јој најближе. (Јован Илић, Карактеристике и значај неких етно-

овог критеријума (а не, на пример, етничког или историјског) Угарска, између осталих неугарских земља, добила је Ријеку и Хрватско приморје.

[...]

Члан 25 Берлинског уговора (13. јул 1878) дао је Аустроугарској право да окупира две провинције Босне и Херцеговине и да њима управља.

националних и политичко-географских фактора за евентуално политичко-правно разграђивање Југославије; у: *Југославија које више нема*, С. Перовић, ур., Удружење правника Србије, Београд 1991, стр. 3)

Документ I

ПРОГЛАС НА СТАНОВНИШТВО БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ (1878)

Чете цара аустријског и краља угарског одлучиле су прећи границу Ваше домовине. Они не долазе као непријатељи, да земљу силом заузму.

Они долазе као пријатељи, да учине крај злу које већ неколико година узнемирује не само Босну и Херцеговину него и пограничне земље Аустро-Угарске.

Цар и краљ је с болом сазнао, да ову лијепу земљу пустоши грађански рат, да њени становници међусобно ратују, да је трговина и промет прекинут, Ваше благо изложено отимачини, Ваша поља необрађена и да се јад удомио у граду и у селу. Велики и тешки догађаји учинили су Вашу владу немоћном, да успостави трајан мир и слогу, на којима почива благостање народа.

Цар и краљ није могао даље гледати како у близини својих покрајина влада насиље и немир, како биједа све више и више куца на границе његових земаља.

Он је свратио поглед европских држава на Ваш положај и у савјету народа је једногласно закључено, да Вам Аустро-Угарска поврати мир и благостање, кога одавно немате. Његово Величанство Султан, желећи Вам добро, нашао се понуканим, да вас повјери заштити свога моћног пријатеља, Цара и Краља.

И тако ће ц. и кр. чете Вама доћи. Оне Вам не носе рат него мир.

Наше оружје треба свакога да штити, а никога да подјармљује.

Цар и Краљ наређује, да сви синови те земље уживају по закону равноправност, да се свима заштити живот, вјера и имовина.

Ваши закони и уређаји неће бити својевољно поремећени, у Ваше се обичаје неће дирати. Ништа се неће присилно мијењати док се зрело не промисли што Вам је потребно. Стари ће закони вриједити док се нови не издају. Очекује се од свих свјетовних и духовних власти, да одржавају ред и помажу владу.

Приходи земље трошиће се искључиво на њене потребе.

Неплаћени порези прошлих година неће се убирати.

Чете Цара и Краља неће бити ни у чем на терет земљи. Све што од народа узме за своје потребе, платиће у готову.

Цар и Краљ знаде Ваше притужбе и жели Вам добро.

Под његовим моћним жезлом живе многи народи и сваки говори својим језиком. Он влада припадницима многих вјера и сваки исповиједа слободно своју вјеру.

Становници Босне и Херцеговине, предајте се с поуздањем под заштиту славних застава Аустро-Угарске. Примите наше војнике као пријатеље, слушајте заповиједнике, прихватите се опет свога посла, а плодови Вашег рада биће заштићени.⁴

4 Прокламација је узета из књиге: Хамдија Крешевљаковић, *Сарајево у доба окупиације Босне 1878*, Сарајево 1937.

Напомена (X. K.): Ова је прокламација штампана њемачким језиком први пут у службеним новинама *Wiener Zeitung* од 28. српња 1878, бр. 172, а одавде је пренешена у I свезак *Sammlung der für Bosnien und die Herzegowina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*.

МИГРАЦИЈЕ И ПОЛОЖАЈ СРБА У ВРЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАСТИ У БИХ

[...]

Лоше неродне године, суша, нерешена аграрна питања, буђење националне свести код Срба, покушаји присилног читлучења, терор закупаца пореза, (наплаћује се тридесет и шест разних намета), дефицит турске благајне и интереси великих сила доводе до Велике босанске буне 1875. године. Буна ће избити у Невесињу и проширити се целим пашалуком. Устаници у почетним акцијама терају турске посаде у утврђене градове, немају снаге и оружја за веће операције. [...]

Нејединство устаника, прихватање фронтвске борбе, лоша дипломатска и војна позиција довела је до слома устанка који се завршава Берлинским миром, који се постиже на Берлинском конгресу. Аустроугарска добија право да изврши окупацију и цивилизацију [цивилизовање⁵, *нај. њрир.*] Босне и Херцеговине. Њена војска улази у БиХ и Пазарски санџак прикључујући је царству као заједнички посед Аустрије и Угарске. [...]

5 Или данас „политички коректно“ – „модернизацију“. Занимљиво је кко је тај термин ушао у општу употребу? Ранији изрази: „европеизација“, позападњавање („вестернизација“) или чак „цивилизовање“ („уљуђивање“) који су који су претходили „модернизацији“ звучали су увредљиво, односно „политички неприхватљиво“. Стога је било потребно наћи термин који не би био тако дискриминишући: „израз модернизација је деловао привлачно управо због његовог неодређеног, уопштеног, многозначног и аморфног карактера; осим тога, реч је будила позитивне асоцијације.“ (Hans Ulrich Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Vanderhoek und Ruprecht, Göttingen 1975, стр. 11) (*нај. њрир.*)

Калај, некрунисани владар у БиХ, покушао је стварање бошњачке нације и босанског језика. Забрањена је употреба националних имена. Тирилица се сад зове босанчицом. Измишља се ... црква босанска, стећке вежу за богумиле. Ове идеје су прихватили само муслиманске аге и бегови, док су Срби и католици били против. [...]

Избегло хришћанско становништво се по окупацији враћа на своја огњишта. [На пример, *нај. ѝрир.*], према попису становништва Ливно с околином од Шуице до Тишковца и Грахова има 25.057 становника, 3.835 мухамеданаца (15,2%), 10.212 православних (41%) и 11.010 католика (43,8%). По пољу пасе 108 хиљада оваца и 26,5 хиљада коза. Становништво се бави пољопривредом. Једна трећина сељаштва је слободно на својој земљи, једна трећина је полуслободна и има своју земљу, али и обавезе према агама и беговима. Једна трећина је на беговској земљи.

Попис 1910. године, тридесет година касније, даје другу верску слику становништва: [опет пример, *нај. ѝрир.*] Ливно броји 40.629 становника 3.305 мухамеданаца (8,1%), 15.817 православних (38,9%) и 21.507 католика (52,9%). Природни прираштај код српског становништва је био велик. Село Врбица, чисто српско село у Доњем ливањском пољу, на попису 1879. има 160 становника који живе у 23 куће. По попису 1910. број становника је порастао на 297 у 31 кући.

Окупациона власт сматра Србе за непоуздан елемент. Да би парирала оволиком прираштају власт досељава римокатолике из целог царства, пошто само њих сматра подобним. Према грубој рачуници за време аустроугарске власти досељено је 200.000 Хрвата и око 40.000 осталих римокатолика – Словенаца, Немаца, Мађара, Словака и Украјинаца гркокатолика – тзв. кофераша. Власт их колективно насељава у етнички чисте српске територије око Бања Луке и Прњавора, да би одсекла Крајину од Семберије, а уз обалу Дрине да би одсекла Србе од Србије.

Све време се врши насилно унијаћење и полицијска примотра српских родољуба. Исусовац Јосип Штадлер, надбискуп Сарајевски, биран по вољи Беча, био је идејни подстрекач Странке права и касније усташтва. Према неким изворима сваки трећи становник БиХ сарађује као доушник с полицијом. То изискује велики број чиновника. Слична је ситуација и у другим државним институцијама. Оно што је до окупације радило 120 турских чиновника сада ради готово 10.000 аустроугарских чиновника. Трошкови окупационе власти у БиХ од око 2 мил. становника били су већи од трошкова које је имала Енглеска у својој прекоморској колонији Индији од 300 мил. људи (!?). Како у домаће становништво није имала поверења, аустроугарска власт доводи странце да воде земљу. Реч је о гомили полуписмених лица, која не познаје језик ни обичаје и служи се неким искривљеним верзијама словенских језика. Слепо се држећи параграфа и прописа долазили су у апсурдне ситуације. Дело „Јазавац пред судом“ Петра Кочића добар је пример за то.

Поред гломазне клерикално римокатоличке управе и великих трошкова државног апарата, аустроугарска управа је утицала на покретање економије следећим мерама: средила је катастар и грунтозницу, формирала судове, осигурала право својине као основни предуслов сваког привредног напретка, организовала среску жандармерију, царину, финансијску стражу, школе и болница, јавне радове на мелиорацији поља, градила поште и телеграфе, отворила БиХ за доток свежег капитала и нових идеја и увела га на велико немачко тржиште.

Иако је окупација правдана проширењем далматинског залеђа, веза БиХ и Далмације од стране окупационе власти била је спутавана, чак забрањивана. Мађарима није одговарало да се уједињују словенске земље, мада су то Хрвати тражили од Беча.

Од скуних кредита, које треба да плате грађани БиХ, граде се путеви и ускотрачне пруге за потребе и интересе Беча и Будимпеште. Аустроугарска управа није просветитељска већ колонијална. Посебна одлика аустроугарске власти је градња хотела по свим већим местима по БиХ. Хотели се граде по европским стандардима и, по Ј. Цвијићу, они су само део пропагандног рата. Врхунски хотели у местима где народ нема шта да једе су као кавези у зоолошком врту.

Плате огромног државног апарата доводе до повећања обрта у привреди и покрећу економију у позитивном смеру. Ливно као погранични град увек је било центар кријумчарења и шверца. Ускочким путевима преко Динаре иду сада шверцерски каравани.

У пољопривреди је стање остало скоро непромењено. Аграрна реформа није проведена. Калај непровођењем реформе свесно гура у сукобе Србе и мухамеданце. Укинута је само право ага и бегова да селе своје кметове, како им се свиђа, па су они могли да граде стамбене објекте од камена. Уведена је обавеза да се државни порез – десетина – не даје више у натури, већ у новцу по прорачуну. Прорачун врше аустроугарски службеници, полуписмени странци, који су лично заинтересовани да цене буду што више, јер они добијају процент од наплаћеног. Лако се прилагођавајући на овакве методе, аге и бегови захтевају да се и њима по истим ценама исплаћује трећина. Ове мере, маколико биле неугодне, по пољопривредно становништво увеле су га у привредни систем и дале му могућности неслућеног развоја. Плуг је заменио ралицу, постижу се високи приноси код узгоја кромпира, а делимично и кукуруза. У сточарству уз овце, козе и говеда сада се слободно гаје свиње. Земаљска пољопривредна служба, оснива се 1886. године са циљем унапређења пољопривреде.

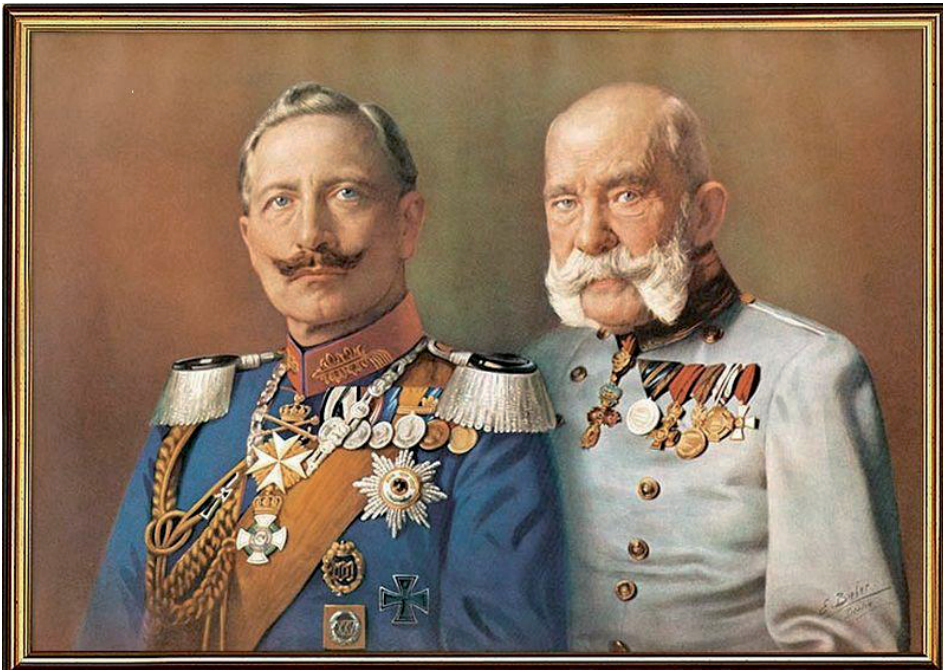
Пораст трговине доводи до сеобе у градове, у којима сад и хришћански трговци могу живети безбедно с породицом. То под турском управом само десетак година раније није било могуће. [...]

Привреда у овом периоду напредује. Трговина се увећава. Све више се деце рађа и школује. То ће бити генерације које ће изнети велики рат и уједињење.

По Србе ситуација се погоршава од 1903. године, кад долази до промене власти у Србији. Срби су тада непријатељ број 1 у Аустроугарској. На њих се хушкају и колонисти и локални римокатолици. Градоначелник Ливна бег Фирдус, због добрих односа са Србима трпи тортуру нове власти. Срби у знак протеста против аустроугарске власти славе јавно рођендан султана заједно с муслиманима. Надбискуп Штадлер благосиља идеју да трећину Срба треба покатоличити, трећину протерати, а остало побити. Аустроугарска негује сваку клицу раздора. Анексиона криза усијава ситуацију, доводи до поклапања мухамеданских и српских жеља, али мухамеданцима пада морал кад „мајка Турска“ прода БиХ за 52 мил. куна Бечу.

Напоредо с усељавањем римокатолика, долази до исељења, због регрутације, око 150.000 мухамеданаца у Турску⁶. Срби се у мањем броју селе, углавном у Србију,

6 Тим поводом објавио Алекса Шантић песму ОСТАЈТЕ ОВДЈЕ!

прекоокеанске земље и на школовање по Европи. Нове генерације школоване српске омладине улази у политику, тражећи реформе привреде и решење националног питања. Хапшења, прогони и тортуре доводе до формирања више тајних удружења, која се боре за јединство српског и свих словенских народа, без туђинске власти. Формира се „Млада Босна“, удружење омладине свих вера. Њен припадник, Гаврило Принцип ... извршиће атентат на престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву 28. јуна

ОСТАЈТЕ ОВДЈЕ

Остајте оvdје!.. Сунце туђег неба
 Неће вас гријат ко што ово грије;
 Грци су тамо залогаци хљеба
 Гдје свога нема и гдје брата није.
 Од своје мајке ко ће наћи бољу?!
 А мајка ваша земља вам је ова;
 Баците поглед по кршу и пољу,
 Свуда су гробља ваших прадједова.
 За ову земљу они беху диви,
 Узори свијетли, што је бранит знаше,
 У овој земљи останите и ви,
 И за њу дајте врело крви ваше.
 Ко пуста грана, кад јесења крила
 Тргну јој лисје и покосе ледом,
 Без вас би мајка домовина била;
 А мајка плаче за својим чедом.

Не дајте сузи да јој с ока лети,
 Врат'те се њојзи у наручја света;
 Живите зато да можете мријети
 На њемом пољу гдје вас слава сретала!
 Овде вас свако познаје и воли,
 А тамо нико познати вас неће;
 Бољи су своји кршеви и голи
 Но цвијетна поља куд се туђин креће.
 Овдје вам свако братски руку стеже —
 У туђем свијету за вас пелен цвјета;
 За ове крше све вас, све вас веже:
 Име и језик, братство, и крв света.
 Остајте оvdје!.. Сунце туђег неба
 Неће вас гријат ко што ово грије, —
 Грци су тамо залогаци хљеба
 Гдје свога нема и гдје брата није...

1914. што ће Аустроугарској бити повод да објави рат Србији и отера у затворе и логоре готово сву напредну интелигенцију БиХ. Оно што није заточено или држано као талац, регрутовано је за војску и послано да погине у рату, за интересе окупаторске државе. Од олоша римокатоличке и мухамеданске вере, Аустроугарска формира добровољачке одреде *шуцкора*, локалне милиције, који служе само за терорисање и пљачку српског становништва. То је она иста олош која је на вест о атентату почела да уништава, пљачка и пали све што је српско. Опет оживљавају стари путеви ускока, овај пут од зеленог кадра, војних дезертера који одбијају да гину за окупатора. Пред крај рата то ће бити читаве чете.

Власти забрањују српска удружења, чак и хуманитарна, забрањују се српска знамења и, наравно, ћирилица. Крајњи циљ Аустроугарске је да забрани српско име и државу, да „не ремети склад цивилизоване Европе“.

Суботица 2013⁷.

Аустроугарска је 1908. припојила Босну и Херцеговину, што је формално објављено 6. октобра 1908.

Документ II

№. 8979

Цар Франц Јозеф Аустријски, тренутно у Будимпешти, цару Вилхелму II, тренутно у Роминитима

Писано руком, примерак документа

Будимпешта, 29. септембар 1908.

Мој веома драги пријатељу,

Најновији догађаји у Турској, који су тамо довели до успостављања уставног стања, нису остали без последица на земље којима ја управљам, на Босну и на Херцеговину.

Пошто су те провинције, које су се културно и материјално развијале на врло повољан начин, већ дуже времена изражавале жељу за уставним институцијама, та настојања су се услед измењене ситуације у Турском царству тако снажно испојила, да моја влада не верује да може да им дуже не изађе у сусрет, а да се не наруши миран развој ствари на јужној граници Монархије.

Пошто само суверена власт може да подари устав, осећао сам се примораним да прогласим анексију Босне и Херцеговине.

7 *Фраіменіі* из: Драгомир Јовић: Миграције и положај ливањских Срба у време Турске и аустроугарске власти, Огњена Марија Ливањска – Удружење Срба из Ливањског поља, њихових потомака и поштовалаца: <http://omlivanjska.com/livanjski-srbi/objavljeni-radovi/>

Ми извештавамо о тој ситуацији царску турску власт и истовремено јој саопштавамо да као доказ наше еминентно мирољубиве политике која одбацује сваку помисао на територијалне претензије, повлачимо трупе чији је гарнизон смештен у Санџаку и одричемо се убудуће права првенства, које смо Берлинским уговором у вези с Новопазарским санџаком стекли.

Сматрам за своју дужност на коју ме обавезује присно и лично пријатељство да Те без одлагања обавестим о овим догађајима. Ти ћеш, сигуран сам у то, оценити их пријатељски благонаклоно и разумећеш да смо под притиском били приморани на тај корак.

Твој верни пријатељ
Франц Јозеф

Документ III

№. 9006

Цар Вилхелм II цару Францу Јозефу Аустријском
Писано руком, непотписан концепт
Берлин, 14. октобар 1908.

Мој веома драги пријатељу,

Срдечно Ти се захваљујем на пријатељском писму, у коме си ми учинио доброту да ме обавестиш о присаједињењу Босне и Херцеговине. Разлози, који су Те навели на тај важан корак, знам врло добро да ценим. У том питању можеш да рачунаш на моје трајно лично пријатељство и поштовање као и присно пријатељство које повезује наша два царства. Присаједињење ће сигурно обема провинцијама, које су се под Твојом управом тако изврсно развијале, донети благослов.

Твоју одлуку да истовремено повучеш своје трупе, чији је гарнизон био смештен у Новопазарском санџаку и да се убудуће одрекнеш својих права, која си стекао Берлинским уговором над овим санџаком, сматрам за мудру меру, с којом могу само да се сагласим. Овај корак ће сигурно имати добро дејство, јер говори о мирољубивости Твојих намера и олакшаће Турској, чија поштеда и јачање су подједнако у интересу наша два царства, да се снађе у новом поретку ствари.

Твој верни пријатељ⁸

8 Документи II и III → Извор: Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn-Bartholdy and Friedrich Thimme, eds., *Die große Politik der europäischen Kabinette, 1871-1914; Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes* (40 vols. Berlin 1922-26), XXVI, pt. 1, 97ff., No. 8978, p. 129ff., No. 9006. (Документе II и III превела Бранка Рајлић, библиотекар САНУ).

Документ IV
ЦАРСКА ПРОКЛАМАЦИЈА ОД 7. ОКТОБРА 1908.

PROGLAS
na
Narod Bosne i Hercegovine.
Mi Franjo Josif I.,
Car Austrijski, Kralj Češki itd. i Apostolski Kralj Ugarski
STANOVNICIMA BOSNE I HERCEGOVINE:

Kad je ono prije jednog pokoljenja Naša Vojska prekoračila granice Vašijeh zemalja, dano Vam je uvjerenje, da nijesu došli kao dušmani, nego kao Vaši prijatelji s čvrstom voljom, da uklone sva zla, koja su Vašu domovinu godinama teško pritiskala.

Ova riječ, dana Vam u onom ozbiljnom trenutku, pošteno je odista održana. Naša vlada se uvijek ozbiljno trudila, da, u miru i zakonitosti marljivo radeći, Vašu domovinu privede srećnijoj budućnosti.

I Mi, na Našu veliku radost, smijemo slobodno reći: sjeme, što je bačeno u brazde podrivanoga tla, bogatom je nikli istjeralo. I Vi isti morate kao blagodat osjećati: da su namjesto sile i zuluma stupili red i sigurnost, da se rad i život nalaze u stalnom razvitku, da se oplemenjujući uticaj umnožene obrazovanosti pokazao i da se pod zaštitom urogjene uprave može svak plodovima svoga rada veseliti.

Sviju Nas je ozbiljna dužnost, da ovijem putem neumorno naprijed koračamo.

Imajući tu metu pred očima držimo da je došlo vrijeme, da stanovnicama obiju zemalja ukažemo nov dokaz Naše vjere u njihovu političku zrelost. Da bi Bosnu i Hercegovinu podigli na viši stepen političkoga života, odlučili smo Se podijeliti objema zemljama konstitucionalne ustanove koje će odgovarati njihovijem prilikama i zajedničkim interesima i stvoriti na taj način zakonsku podlogu za predstavništvo njihovijeh želja i koristi.

Neka se sluša i Vaša riječ, kad se unaprijed uzodlučuje o stvarima Vaše domovine, koja će kao i dosada imati svoju zasebnu upravu.

No prvi je neophodni uslov za uvagjanje ove zemaljske ustavnosti: opredjeljenje jasna i nesumnjiva pravnog položaja obiju zemalja. S toga razloga, a i držeći na pameti one veze, koje su u starijem vremenima postojale izmedju Našijeh dičnihjeh Predaka na ugarskome prestolu i ovijeh zemalja, protežemo Mi prava Naše suverenosti na Bosnu i Hercegovinu i hoćemo, da se i na ove zemlje primjenjuje red našljedstva, koji vrijedi za Našu kuću.

Извор: *Petit Journal*

Tako će se stanovnici obiju zemalja postati učesnici u svijem onijem dobročinstvima, što ih može pružiti trajno učvršćenje njihove dosadašnje veze. Novi će poredak biti jamstvo, da će kultura i blagostanje u Vašoj domovini naći sigurno ognjište.

BOSANCI I HERCEGOVCI!

Megju mnogijem brigama, koje naš presto okružuju, ne će unaprijed biti pošljednja ona za Vaše materijalno i duhovno dobro. Viša misao jednakoga prava svijju pred zakonom: sudjelovanje pri donošenju zakona i u upravi zemlje: jednaka zaštita svijju vjeroispovjesti, jezika i nacionalne svojstvenosti – sva ova visoka dobra uživaćete u punoj mjeri.

Sloboda pojedinca i dobro cjeline biće zvijezda vodilja Naše vlade za obadvije zemlje.

Vi će te se zato podsigurno pokazati dostojni povjerenja, koje se u Vas polaže odanošću i vjernošću prema Nama i Našemu domu. I tako se Mi nadamo, da će plemeniti sklad izmegju vladara i naroda, taj najdragoceniji zalog svega državnoga napretka, Naš zajednički rad uvijek pratiti.

Dano u Našem kraljevskom glavnom i prestonu gradu Budim-Pešti dana 7 oktobra 1908.

FRANJO JOSIF s. r.⁹

9 Извор: Иван Божић, Сима Ђирковић, Милорад Екмечић, Владимир Дедијер, *Историја Југославије*, Просвета, Београд 1972. – скуп слика између страна 368–369.

АНЕКСИОНА КРИЗА¹⁰ (1908–1909)

Настала анексијом Босне и Херцеговине Аустроугарској, извршене прогласом цара Франца Јозефа 5. октобра 1908. године. Као непосредан повод послужила јој Младотурска револуција и преврати у Цариграду, изведени у лето 1908.

Дана 4. октобра 1908. Бугарска је прогласила независност, а већ следећег дана, 5. октобра Аустроугарска је објавила анексију Босне и Херцеговине. У овај догађај су, посредно или непосредно, биле укључене Руска Империја, Османско царство, Француска, Велика Британија, Италија, Краљевина Србија, Књажевина Црна Гора и Немачко царство. Актом анексије, изведеним без претходног споразума с великим силама, које су јој на Берлинском конгресу дале мандат за окупацију Босне и Херцеговине, Аустроугарска је извршила очигледну повреду међународних уговора и изазвала живе протесте у Европи, утолико више што је у исто време, и у споразуму с њом, Бугарска прогласила своју независност.

Представници православних и муслиманских народних организација дали су онда у Будимпешти (11. октобра) изјаву да је анексија извршена без питања и против воље становништва и упутили су посебну делегацију у европске престонице да ту изјаву стави до знања великим силама.

У Србији је анексија изазвала велико узбуђење, јер се осећало да се Аустрија тиме учвршћује на Балкану, да дубоко погађа националну будућност српства и да жели да пресече све наде у будућност уједињене самосталне српске државе. Срби су се решили на крупне жртве; протестовали су у свим престоницама, спаљиване су заставе Аустроугарске. Срби су створили Народну одбрану са циљем да смири партијске страсти и прикупи добровољце за евентуалне борбе, и образовали (24. фебруара 1909) концентрациону владу под председништвом Стојана Новаковића.

Западне силе Француска и Велика Британија противиле су се анексији, али нису биле спремне да ратују због ње. Русија, која је знала да ће до овог чина доћи (чак је преговарала с Аустроугарском око одређених компензација у своју корист), није ништа предузела.

Под притиском општег нерасположења у Европи, у жељи да спору одузме европски карактер, Аустрија је с Османским царством склопила споразум (26. фебруара), платила јој одштету од 2,5 милиона и почела припреме да силом угуши српске протесте. Српска влада је била принуђена да (31. марта 1909) да изјаву да анексија не погађа њене интересе и да ће на својој територији спречити деловање против Аустроугарске¹¹.

Анексијом Босне и Херцеговине српско питање добило је европски карактер, јер је у целом свету остао утисак да је Аустроугарска извела незаконити акт и да му је као праву аргументацију дала само силу. За Србију овај удар био је од користи: упозорио је на блиску опасност, ставио крупна национална питања изнад партијских,

10 На основу: http://sr.wikipedia.org/sr/%D0%90%D0%BD%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0_%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B0

11 То је била и руска сугестија. Русија се још опоравила од пораза од јапанаца (1906) па не није била у моћи може да стане у одбрану и заштиту Србије.

извео концентрацију народних снага и изазвао јачање националне самосвести и солидарности.

Ова криза се сматра уводом у Први свјетски рат. Берлинским споразумом из априла 1909. ова криза се завршава.

ANEKSIONA KRIZA¹² (1908–1910)

Godine 1908. izbila je kriza u Bosni, gdje je svoje interese branila Austro-Ugarska, kao partner Njemačke. Nakon priprema obavljenih u toku ljeta 1908. godine, austrougarski suveren Franjo Josip je 5. oktobra 1908. godine potpisao dokumente o aneksiji Bosne i Hercegovine. Istovremeno, Bugarska i Istočna Rumelija zbacile su sultanov suverenitet i proglasile nezavisnu kraljevinu. Velike sile imale su pred sobom težak zadatak da opasnu situaciju riješe na najbolji mogući način, a da pri tome ne izgube ili ne umanje svoje pozicije na Balkanu.

Aneksija je izazvala veliki politički šok i razbila sve nade u restauraciju osmanske vlasti. Činom aneksije ugašena je svaka nada da će se Bosna i Hercegovina vratiti pod okrilje države u kojoj je bila do okupacije 1878. godine. Narod je bio utučen i nisu se mogli pomiriti s činjenicom da jedan proglas može da ukine sultanov suverenitet i pravo na Bosnu i Hercegovinu. Situaciju su pogoršavale i proizvoljne informacije da je u ugovoru između Austro-Ugarske i Osmanskog carstva bio fiksiran rok za iseljavanje do kraja 1909. godine, nakon kojeg se više ne bi izdavale dozvole za iseljavanje. Po bošnjačkim selima kružile su glasine da će se kmetovi osloboditi prisilnim otkupom uz nisku odštetu. Zbog toga su neki zemljoposjednici prodavali svoje posjede u namjeri da se isele.

Proklamacijom Bosancima i Hercegovcima od 7. oktobra 1908. godine austrijski car i ugarski kralj obavijestio ih je na njihovu domovinu protegnuto pravo njegove suverenosti, ali da će ona dobiti konstitucionalne ustanove, što će stvoriti „zakonsku podlogu za predstavništvo njihovih želja i koristi“. Bosanci i Hercegovci različito su reagirali na vladarevu proklamaciju. Dok su Hrvati pozdravili aneksiju, Srbi i Bošnjaci su izražavali zabrinutost. Različiti su motivi negativne reakcije Srba i Bošnjaka na aneksiju Bosne i Hercegovine. Srbi su u aktu aneksije vidjeli prepreku sjedinjenu Bosne i Hercegovine sa Srbijom, dok je Bošnjacima ona bila udarac njihovim težnjama za obnovom osmanske uprave u njihovoj domovini. Bošnjake nije toliko brinuo političko-pravni aspekt aneksije koliko njene reperkusije po njihova vjerska prava i imovinu. Oni su se bojali da u anektiranoj Bosni i Hercegovini neće moći slobodno ispoljavati svoja vjerska osjećanja i pridržavati se vjerskih propisa. Što se tiče Bošnjaka, njih je vijest o aneksiji zaprepastila jer su se zavaravali nadom u pozitivan rasplet bosanskohercegovačkog pitanja, u smislu obnove osmanskog suvereniteta i eventualne autonomije.

Od političkih stranaka Muslimanska i Srpska narodna organizacija su odbijale da priznaju čin aneksije, dok je Muslimanska napredna organizacija bez oklijevanja prihvatila aneksiju i uputila čestitku Dvorskoj kancelariji Njegovog carskog i kraljevskog veličanstva u

¹² На основу: http://bs.wikipedia.org/wiki/Aneksiona_kriza

Budimpešti. Muslimanska narodna organizacija svoj stav prema aneksiji je izrazila putem „Zajedničke poruke narodu u Bosni i Hercegovini“, koju je zajedno sa Srpskom narodnom organizacijom objavila u Budimpešti 11. 10. 1908. godine. Dana 3. maja 1909. godine Srpska narodna organizacija je priznala aneksiju, nakon što je to prethodno [na nagovor Rusije, *nap. prir.*] učinila Kraljevina Srbija. Međutim, Bošnjaci su kroz MNO (Muslimanska narodna organizacija) odbijali da priznaju aneksiju. MNO je aneksiju priznala tek 8. februara 1910. godine. Odgovor bošnjačkog stanovništva na aneksiju ogledao se u iseljavanju. Iseljavanje je bilo oblik pasivnog političkog nezadovoljstva aneksijom, a javilo se kao psihološko uzvratanje na promjenu statusa vlastite zemlje.

Proglašenjem aneksije Bosne i Hercegovine zemlji je obećan ustav, da bi se uveo moderni politički sistem. Nakon dugih i sporih priprema, car Franjo Josip 1910. proglasio je Zemaljski statut (ustav) za Bosnu i Hercegovinu. Pored ustava doneseni su Izborni zakon, Zakon o društvima, Zakon o okupljanju i Zakon o kotarskim vijećima. U politički život zemlje uvedene su tri institucije: Sabor, Zemaljski savjet i Kotarsko vijeće. Funkcije Sabora u upravljanju Bosnom i Hercegovinom bile su ograničene. Sabor nije imao ovlašćenja da donosi zakone, nego je mogao samo raspravljati o prijedlozima; nije mogao raspravljati o budžetima niti o imenovanju članova Zemaljske vlade ili pojedinih njenih službi. Njegove nadležnosti bile su ograničene uglavnom na rješavanje pitanja lokalnog značaja.

Молтке – Хецендорфу, 10. фебруара 1913:

Мој је став сада, као и пре да до рата у Европи мора доћи и то пре или касније, и да ће се то у крајњој линији односити на борбу Германа са Словенима. Треба за то извршити припрему свих држава које су носиоци германске културе духа. Али напад би требало да изазову Словени¹³.

АУСТРОУГАРСКИ ПЛАНОВИ О СТВАРАЊУ ЕТНИЧКОГ ЗИДА У ИСТОЧНОЈ БОСНИ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ¹⁴

ТОМИСЛАВ КРАЉАЧИЋ

Структура становништва Босне и Херцеговине и могућности њеног мијењања предмет су сталне пажње аустроугарске управе у овој земљи. Главни циљ власти био је да се одржава затечено стање и постепено мијења у корист оних етничких група за које су држале да ће пружати трајну подршку опстанку Монархије у Босни и Херцеговини. У склопу те тежње централно мјесто добија напор да се ослаби етничка преминација српског елемента као главног носиоца отпора аустроугарској владавини. Да

13 Извор: *Историјске свеске*, број 6, Андрићев институт, Андрићград, јуна 2014, стр. 3–4.

14 Из: *ПРОСВЈЕТА календар за 1992. годину*.

би то оствариле, власти раде у два смјера. Први смјер је насељавање страних сељака на територије настањене компактним српским становништвом, а други успостављање етничког зида према Србији и Црној Гори и онемогућавање комуницирања босанско-херцеговачких Срба са сународницима преко границе. Подухвати у оба смјера предузимају се од почетка окупације, али је њихов домет био веома скроман, јер за колонизацију ширих размјера нису постојале потребне претпоставке. Нешто више колонија страних сељака формирано је у Босанској крајини, посебно у срезу Прњавор, у коме је темељито измијењена етничка структура¹⁵. Колонизација пограничних срезова према Црној Гори и Србији имала је да послужи општој политици изоловања Босне и Херцеговине и спречавања национално-политичких утицаја који су долазили са те стране.

Већ крајем 1882. године цивилни адлатус (помоћник, млађи чиновник, *нај. њир.*) барон Николић предлаже заједничком министру финансија Калају насељавање Тиролаца у гранични појас Херцеговине према Црној Гори. „За нас би можда најсврхисходније било ако бисмо Тиролце могли населити у Херцеговини што је могуће ближе црногорској граници... и Тиролци би сигурно били добра гранична стража према Црногорцима. Ја мислим да би ова идеја била вриједна да се темељито процијени.“¹⁶ Ову идеју разрађује владин савјетник Вуковић. Он саставља једну скицу о колонизацији Херцеговине, за чије се реализовање и сам енергично заложиио. Посебно је нагласио потребу избора таквих колониста који су вични оружју и који су способни „да пркосе сталном узнемиравању сусједних Црногораца и депосједираних кметова“¹⁷. Вуковић је оцијенио колонизацију у Херцеговини, а особито њених источних срезова као изузетно значајну владину мјеру, којом би се на ту немирну територију довео нови „мирољубиви елемент“, који би много допринио јачању аустријске државне идеје. По њему, најпогоднији простор за колонизацију је Невесињско поље, Дабарска равница и појас између црногорске границе и цесте Билећа–Корита¹⁸. Овакав избор територије за насељавање очигледно је имао циљ да се створи етничка баријера на граници и да се територије насељене српским становништвом у источној Херцеговини прошарају и разбију страним, влади поузданим елементом. Како је спровођење овог плана захтијевало знатне материјалне издатке Земаљске владе за помоћ колонистима, а уз то је носило ризик да се окупациони режим у земљи и иностранству компромитује, то Влада није ни приступила његовој реализацији.

План о насељавању граничних области према Србији Нијемцима прихваћен је, према тврдњама власти, средином осамдесетих година са „великом ревношћу“. Циљ је био да се „специјално граничне области населе са политички безусловно поузданим елементом“¹⁹. У срезу Бијељина основана је 1886. године колонија Франц Јозефсфелд. Населила ју је 91 породица Нијемаца евангелистичке вјероисповијести из Францфелда у Темишварском Банату. Као главни мотив избора среза Бијељине за колонизацију

15 Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882—1903*, Sarajevo 1987, str. 514.

16 *Истџо*, стр. 106.

17 Томислав Краљачић, *Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину за вријеме аустроугарске ујраве, Историјски часопис*, књ. XXXVI, Београд 1989, стр. 114.

18 *Истџо*.

19 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), ZMF, BH Pr. N0. 93/1916, "Pro domo".

власти наводе чињеницу да у њему Срби имају велику бројну превагу (70,57%)²⁰. Неколико година касније, 1891, основане су на Дрини њемачке колоније Дуго Поље и Брањево. По свом положају оне су биле врло погодне за осматрање и контролу српске границе од Ковиљаче до Лознице. Због тога је у Брањево за вријеме анексионе кризе био лоциран аустроугарски гарнизон, пошто је то био најбољи положај према српским гарнизонима у Ковиљачи, Лозници и Лешници.

Даљи планови власти о проширењу појаса колонија уз Дрину остали су неостварени. Главни разлози за то били су нерегулисани аграрни односи, недостатак потребних финансијских средстава којим би се подупрла колонизација, отпори домаћег свијета колонизацији и глад домаћег сељака за земљом. Према једном податку у 1913. години чекало је рјешење за додјелу земље 100.000 захтјева упућених Земаљској влади.

Са избијањем првог свјетског рата и са првим побједама аустријске војске учинило се званичним факторима у Босни и Херцеговини и Монархији да су створени повољни услови за масовнију колонизацију и измјену етничке структуре на штету српског народа, посебно у граничном појасу према Србији и Црној Гори. Већ на почетку рата српски народ је проглашен непоузданим и као такав изложен насиљу цивилних и војних власти. „Дошао је рат. Код нас се показао не само као страхота борбе државе против државе, него као страхота борбе државе против властитих држављана. Релативна већина наших суграђана, тј. сви Срби православни били су извржени најстрашним прогонима. Изгледало је тако, као да сваког православног Србина сматрају агентатором. Србима је био у монархији навештен рат већ страшним, подуетим под заштитом јавних власти, погромима.“²¹

Први ратни успјеси србијанске и црногорске војске на Дрини од Вишеграда до Фоче изазивају велике демографске промјене на том простору. Муслиманско становништво срезова Вишеград, Рогатица, Чајниче и Фоча масовно је бјежало у унутрашњост Босне, остављајући своје посједе и покретну имовину. Српско становништво је дочекало србијанско-црногорску војску као ослободилачку. Остало је на својим посједима, сарађивало са њом и укључивало се у добровољце. Овакво држање искоришћено је као повод за предузимање најжешћих репресалија. Након повлачења црногорске војске са Челебића код Фоче средином августа 1914. године, ухапшено је 180 Срба из тога мјеста, од којих је 71 стријељан у Фочи на основу пресуде пријеког суда, а 24 су упућена у логор у Арад²². Из страха од репресалија цивилних и војних власти и злостављања шуцкора пребјегли су у Црну Гору и Србију бројни појединци и породице након повлачења србијанске и црногорске војске на десну обале Дрине и у току првих ратних операција у источној Херцеговини. Број избјеглица процјењиван је и до 70.000, али је Земаљска влада сматрала такву процјену претјераном²³.

Сарадња српског становништва са србијанском и црногорском војском и његово масовно бјежање преко границе из страха од репресалија послужили су властима као згодан изговор за доношење прописа који би омогућили драстичан, али легалан

20 *Истио*.

21 Меморандум босанских политичара поднесен грофу Тиси у Сарајеву 20. септембра 1918, Владимир Ђоровић, *Црна књига*, Београд — Сарајево 1920., стр. 7-8.

22 АВН, ZMF ВН, Пр. NO. 1715/1914, Sreski ured Foča — Zemaљskoj vladi, 23. 9. 1914.

23 АВН, ZMF ВН, Пр. NO. 530/1915, Zemaљska vlada — Zajedničkom ministarstvu finansija, 7. 5. 1915.

обрачун са српским народом у Босни и Херцеговини у цјелини, а посебно са оним његовим дијелом настањеним на граници према Србији и Црној Гори. У току аустријске противофанзиве у источној Босни, у октобру 1914, донесена је 13. октобра Наредба о експатријацији (прогону из домовине) босанскохерцеговачких земаљских припадника. Уз експатријацију слиједила је и конфискација покретне и непокретне имовине. Доношење овог акта Земаљска влада је правдала војном нуждом да се операционе области ослободе „нелојалних и непоузданих елемената“. Прави мотив те мјере био је, међутим, стварање услова за насељавање након рата тих области становништвом које би било потпуно одано Монархији и цару. На међуминистарском савјетовању одржаном у Министарству рата 4. марта 1915. дворски савјетник у Заједничком министарству финансија Фоглар изјавио је да ће се по закључењу мира многе породице, које би иначе иселиле из земље, населити на конфискована имања експатрираних Срба. При томе је мислио на „католичке Хрвате, који су познати као вјерни цару“²⁴.

Одмах по објављивању Наредбе о експатријацији доносе се по кратком поступку осуде о изгону из земље и конфискацији имовине. До новембра 1915. осуђено је на изгон 11.951 особа српске националности, од којих је 9.697 било настањено у источној Босни²⁵. Највише земље конфисковано је у срезovima Билећа и Требиње, јер је у њима било и највише добровољаца у србијанској и црногорској војсци. До краја 1915. године у тим срезovima је конфисковано 5.571 дунум или 84% од свих конфискованих земљишних површина у Босни и Херцеговини до тада²⁶.

Изложене демографске промјене као и нове које су очекиване подстичу појединце и органе власти на разматрање и припремање шире колонизације у Босни и Херцеговини, чиме би се уједно и надокнадило све што је до тада пропуштено у том погледу.

Међу првима који су се позабавили питањем унутрашње колонизације у Аустро-Угарској, па и у Босни и Херцеговини, био је савјетник у аустријској влади Фридрих Хај (Friedrich Hey). Као владин стручњак за миграције упутио је 9. јануара 1915. године аустријском министарству унутрашњих послова промеморију у којој покреће питање насељавања у првом реду ратних инвалида на територију Далмације, Босне и евентуално новоприсојених области Србије. Инвалиди би, као елемент вјеран цару, били „најбољи материјал“ за насељавање, па би им требало обезбиједити средства и кредите за заснивање домаћинстава. Њиме би се, по Хају, прикључили и други „здрави елементи“, као што су узорни сељаци, вртлари, занатлије и др. Одобрења за отварање радњи у колонијама давала би се особама „само у рату провјереним и вјерним држави“. Да би се колоније очувале од пролетаризације, Хај је држао да парцеле које се додјељују колонистима не би смјеле бити мање од шест хектара.

У овако замишљеној колонизацији Хај је видио не само мјеру која би ојачала позицију Монархије на њеном југоистоку, него и средство за сузбијање иселавања у прекоокеанске земље и за ублажавање незапослености након рата. При томе је навео искуство Русије, која је послје рата са Јапаном почела да масовно насељава своје др-

24 АВН, ZMF ВН, Пр, NО. 300/1915.

25 Iљas Hadžibegović, *Ideja o naseljavanju ruskih ratnih zarobljenika njemačke nacionalnosti u istočnoj Bosni krajem 1915. i početkom 1916. godine*, Екмеčićев Zbornik, Godišnjak Друштва историčара Bosне i Hercegovine, god. XXXIX, Sarajevo 1988, str. 160.

26 *Истo*, стр. 160—161.

жављане без посла и посједа у Сибир и на обале Амура. Имајући у виду сложеност послова око колонизације, Хај је захтијевао да званични фактори изврше благовремено законске, техничке и друге припреме и на тај начин омогуће ефикасно спровођење колонизације када за њу наступи погодан тренутак²⁷.

Хајову промеморију проследило је аустријско Министарство унутрашњих послова Заједничком министарству финансија 26. фебруара 1915. године, али њено разматрање је одложено до рашчишћавања ратне ситуације у источној Босни, Србији и Црној Гори.

Када су аустријске снаге у офанзиви против Србије и Црне Горе крајем 1915. године повратиле територије у источној Босни на десној обали Дрине, које су биле ослобођене и запосједнуте од србијанске и црногорске војске, јављају се нове идеје и планови о колонизацији Босне и Херцеговине. Почетком новембра 1915. године аустријски капетан Аурел Шпрунг (Aurel Sprung) подноси Министарству рата предлог о насељавању руских заробљеника њемачке националности у источну Босну. Око 200 тих заробљеника изразило је жељу за насељавање у Аустро-Угарску, па је капетан Шпрунг, добро познавајући прилике у Босни, нашао да би најбоље било да се настане у предјеле источне Босне, који су због ратних збивања постали „скоро пусти“. Насељавање би се извршило у напуштена мјеста становања српских кметова, чија би земља прешла у руке досељеника. За Шпрунга је ово насељавање значило далекосежан економски и политички потез. „Насељавање ваљаних њемачких сељака била би не само економска него такође и државно-политичка неопходност и најбоље средство за поновно увођење сређених прилика и истовремено чврсте бране против непријатељских смутњи према држави, чије је поприште био поодавно читав југ Монархије“. Да би ту функцију успјешно обављали, колонисти би по Шпрунгу имали да формирају затворене насеобине, што би им омогућило привредни просперитет и очување националног идентитета²⁸.

Средином децембра 1915. године окружни предстојник у Сарајеву Дефтердаревић шаље опширан извјештај Земаљској влади о приликама у горњем Подрињу након повлачења србијанске и црногорске војске и о мјерама које би требало предузети да би се извршиле етничке промјене на том простору на рачун Срба. Он се енергично изјашњава против било каквих обзира према експатриранима или њихове евентуалне репатријације. „За ове противдржавне елементе не смије више бити мјеста у земљи, особито у мом округу који се налази на граници. То је неопходан налог будућег мирног развитка и сигурна заштита границе монархије која овдје долази у обзир“. Пошто је сматрао да ће се питање експатрираца, посебно оних који су по наредби Земаљске владе интернирани у логоре у Мађарској, ставити на дневни ред по завршетку рата, Дефтердаревић је коначно рјешење њихове судбине видио у насељавању у друге дијелове Монархије „са хетерогеним националним миљеом“ у коме би се код њих створиле „племените клице династичке вјерности и привржености државној идеји Монархије“. На њихово мјесто у пограничну област сарајевског округа населили би се

27 АВН, ZMF ВН, NО. 2180/1915.

28 АВН, ZMF ВН, Pr. NО. 93/1916, Kapetan Aurel Sprung — Ministarstvu rata, 6. 11. 1915; О предлогу Шпрунга види опширно: Iljas Hadžibegović, *Isto*.

колонисти, посебно из Мађарске, који би заједно са муслиманским становништвом успоставили „поуздану граничну одбрану“. Што се тиче муслиманског становништва потребно је свим средствима политичког утицаја одржавати и даље развијати његову вјерност династији и приврженост државној идеји Монархије, коју је оно већ показало у дотадашњем току рата. Исто тако мора се ојачати привредни и културни ниво тога становништва, да би се оно могло супротставити српском становништву, које је мање поуздано и непријатељски расположено према аустријској управи. Али за потпомагање „отпорности и жилавости“ муслимана у пограничним областима неопходна је, по мишљењу Дефтердаревића, колонизација у те области до тада „потпуно недостајућег“ католичког становништва, што би уједно допринијело привредном и социјалном слабљењу српског елемента. Уз све ово, Дефтердаревић је, као ревностан чиновник, предлагао да се у пограничне срезове не доводе чиновници српске националности, јер су они, према његовој оцјени, својим понашањем директно потхрањивали „субверзивна осјећања“ у српском народу²⁹.

Изложене планове и предлоге Земаљска влада у Сарајеву и Заједничко министарство финансија у Бечу пажљиво разматрају почетком 1916. године, када је, након окупације Србије и Црне Горе, изгледало да је рат на Балкану дефинитивно добијен. При томе се полазило од опште сагласности и жеље да се на граници Босне и Херцеговине према Србији и Црној Гори формира што је могуће чвршћи етнички зид од несрпског становништва, али и од стварних могућности да се то реализује. Највећа тешкоћа за реализацију те замисли била је недостатак погодног земљишта за насељавање. Земаљска влада није располагала крупним земљишним посједима на којима би се могле основати компактне насеобине, док је земљиште на граници Србије и Црне Горе шумовито и планинско и као такво непогодно за насељавање. Осим тога, пред владом је стајао тежак задатак повратка и збрињавања муслимана, који су пред србијанском и црногорском војском избјегли у унутрашњост Босне. Према званичним подацима било их је 37.000. Најзад, велики број сиромашних сељака чекао је годинама на додјелу државне земље.

Због тих тешкоћа влада је сматрала да је Хајов план преурањен у погледу реализације и да се мора модификовати. По њеном мишљењу питање експатрираца, чија би се земља уступила колонистима, коначно ће се ријешити тек када буде позната судбина Србије и Црне Горе. С друге стране недостатак „латифундија“ онемогућава стварање већег броја малих, међусобно повезаних, газдинстава. Већи државни комплекси у појединим дијеловима граничних срезова су планински, шумовити и карстног састава и зато непогодни за земљорадњу. Отуда влада закључује да експатријација и експропријација Срба треба да омогући и олакша „стварање једне што је могуће шире етнографске и истовремено оштро одсјечене граничне зоне“, коју би населили „хетерогени елементи“, а прије свега домаћи муслимани. Они би се настанили на веће, међусобно повезане комплексе, што би им омогућило организовање религиозног живота и трајан опстанак. Будући да су се експатријацијом могле обезбиједити за насељавање само енклаве земљишта у српским насељима, влада је сматрала да насељавању муслимана треба да претходи мање више обимна експропријација српских

29 АВН, ZMF ВН, Пр. N0. 1377/1915., Okružna oblast Sarajevo – Zemaljskoj vladi, 15. 12. 1915.

сељака, што би у знатној мјери оптеретило државне финансије. Како је колонизација инвалида по замисли Хаја била везана за велике тешкоће, влада је набацила идеју да се погранично становништво „прошара“ подофицирима и инвалидима, а посебно жан-дармеријским подофицирима и припадницима финансијске страже, који су склони да се баве пољопривредом³⁰.

Мада је са симпатијама примила идеју капетана Шпрунга о насељавању руских заробљеника њемачке народности, Земаљска влада је указала на низ тешкоћа које стоје на путу њене реализације, међу којима је највећа недостатак погодног земљишта. По њеном исказу највише конфискованих посједа налази се у срезовима Билећа и Требиње, али они, због карстног састава земљишта, не би одговарали тим насељеницима, који су навикли на другачије земљиште и другачији начин обраде земље. У осталим пограничним областима према Србији и Црној Гори не могу се наћи већи комплекси равнице на којима би основали затворене насеобине и остварили свестрани просперитет³¹. То су били главни разлози због којих је споменута идеја капетана Шпрунга пропала. У даљем разматрању колонизације области источне Босне Земаљска влада и Заједничко министарство финансија пошли су од тога да ће Србија као држава и даље остати али само у ограниченом обиму, да ће се босанска граница проширити на њен рачун и да ће срезови Вишеград, Чајниче, Рогатица и Фоча и надаље чинити граничну област. Да би се створиле повољније могућности за колонизацију, експатрирано становништво из тих срезова преселило би се што је могуће даље од границе у округ Травник³². На посједе експатрираних населили би се инвалиди и ислужени војници, прије свега муслимани и католици, евентуално Аустријанци и Мађари. Тиме би се та област стабилизовала „политички поузданим елементом“ и „једном за сва времена“ онемогућио повратак тако „трагичне епизоде“, каква је била „инвазија“ србијанске и црногорске војске 1914. и 1915. године. За ову акцију прибавило би се и државно земљиште. Да би омогућио стварање компактних насеља и газдинстава способних за живот, врх босанскохерцеговачке управе предвидио је доношење закона о комасацији и дефинитивно регулисање питања општинских шума и испаша³³.

Ако се изложени планови посматрају у цјелини, очигледно је да је аустроугарска управа у Босни и Херцеговини намјеровала да искористи ратну ситуацију за насилно мијењање етничке структуре на граници Србије и Црне Горе. На том простору би се разбио српски етнички континуитет и створио етнички зид од припадника других народа, којим би се трајно одвојила Босна и Херцеговина од тих земаља. Па иако ти планови нису остварени, занимљиви су као доказ каква је жалосна судбина очекивала српски народ у Босни и Херцеговини да је изгубио рат.

[Наставиће се]

30 АВН, ЗМФ ВН, Пр. NO. 165/1916, Zemaљска vlada – Zajedničkom ministarstvu finansija, 1. 2. 1916.

31 АВН, ЗМФ ВН, Пр. NO. 436/1916, Zemaљска vlada – Zajedničkom ministarstvu finansija, 29. 1. 1916.

32 АВН, ЗМФ ВН, Пр. NO. 1377, “Pro domo”.

33 АВН, ЗМФ ВН, Пр. NO. 165/1916, Promemoria.

МИЛАН МАРЈАНОВИЋ
(1879–1955)

ОБНОВА
(1918)

Велики милитарни рат је свршен, наш је Народ слободан и Домовина је уједињена, а питања мира заокупљају интерес људства.

Питања мира! То је заправо непрегледан низ питања о дефинитивном рјешењу свију задатака, које је овај рат поставио свим онима који остају на животу. Питање мира, то је низ питања о уређењу свију односа између свију народа, држава и земаља свијета и унутар њих. О рјешењу тих односа зависиће да ли су жртве милијуна живота биле корисне или узалудне. У томе је огромна одговорност живих пред мртвима и упропаштенима.

Нетко рече да је предвиђање и организовање главни предуслов свакога успјеха и свега напретка. Проницав предвиђач и добар организатор постизава најмањом жртвом и најмањим напором највеће успјехе. У томе је економика живота.

Овакова економика није, до сада, била врлина нашега свијета. Али кад знамо да се даду узгајати и људи и народи морамо да смисао и дисциплину овакове економике узгојимо у нама и развијемо до висине народне врлине.

Сваки сеоски политикаш је већ од много година унатраг знао: да „мора доћи свјетски рат“, ну нитко од наших „озбиљних људи“ није се потрудио да предвиди досег и карактер једног свјетског рата, па да стане припремати себе и народ за такав случај. И то је један од главних узрока да смо у овом рату изгубили преко 50% народних живота и народнога иметка више него би били изгубили да смо били барем донекле спремни.

Нема ни страног ни нашег човјека који није већ одавна зажелио да доврши тај рат. Али се ми за мир спремисмо још и мање него што смо се спремали за рат. Резултат може да се лако предвиди: продужење страдања народа, слабо искоришћење ново стеченога положаја, стварање сувишних забуна и поновно заостајање за осталим народима.

Ми имамо вриједних и способних снага, али се троше у међусобном трвењу, јер нису координиране. Код нас је увијек више људи и снага жртвовано него код других народа, а то највише због тога, што нема праве кооперације и организације.

Ставите људе пред одређен задатак, покажите им јасан циљ, дајте им конкретан посао и људи ће престати да се свађају и да сметају себи и другима. Код нас има сва сила посла, али већина људи не зна шта да ради, или не ради правога кориснога посла.

„Обнова“ је покренута са намјером да даде прве импулсе, опсежнијој и пунијој акцији за поратни препород и унапређење нашега народа и наше земље.

Циркулација је један од предуслова живота: циркулација, крви и сокова у биологији, робе у економији, идеја у културном животу. Што је циркулација већа, то је интензитет живота јачи. Живот рађа живот, кретање изазива кретање. За то ће бити један од првих задатака „Обнове“ да изазове што веће, што правилније и што живље струјање идеја и даје импULSE за кретање што већих снага у корисне акције.

Желећи изазвати, наћи, привући, ставити у међусобну везу што више идеја, иницијатива и људи, „Обнова“ има да буде неке руке опсерваториј и лабораториј, чији резултати ће се на наш живот аплицирати, у промет стављати и у акције претварати.

Овакав потхват треба да привуче што више и што бољих стручњака разних струка, али баш за то јер треба да окупи људе специјализиране, не може да буде покретност од специјалиста, јер онда не би био више покушај генералне координације.

Најважније је за почетак: уочити положаје, увидјети потребе, пронаћи проблеме и поставити те систематизовати задатке. Послије тога одмах долази — скоро бих казао: аутоматски — интуиција идеје водиље у рјешавању свих тих проблема, а сав даљњи, детаљни и дефинитивни рад је посао стручњачке проуке с једне и струковне изведбе с друге стране!

Посве је природно да уредник мора ову прву свеску да испуни скоро посвема сам: нешто због мјеста и времена у којему почиње издавање, из којег мјеста и у којему времену врло је тешко прикупити, из разних страна свијета, радње од толико различних струка, без претходнога споразума и измјене мисли; али и због тога, што је најприје потребно да се будућим сурадницима даде неке врсти проспекта, да виде шта уредник жели и на који начин мисли удесити рад.

Уредник даје прије свега свој концепт и свој нацрт распореда рада, а онда, у неколико специјалних примјера, ствара прву подлогу за дискусију и за даљњи рад. Тако може да се уђе одмах у средину ствари.

Прије свега је потребно наћи и развити централну, водећу, идеју цијеле наше народне обнове, добити визију наше будућности, те правца и оквира нашег даљњег развоја.

Идеје су највеће покретне снаге када стигну до људе, а највећи организатори када су јасне и добро разрађене.

Фиксирати и развити основне идеје нашега развоја, то треба да буде први наш задатак. За то је потребна дискусија. Али нити дискусија смије бити главна ствар, нити закупљати много времена и простора. Ми одвише дискутујемо, а уз то највише у облику полемике. Полемике ће бити из „Обнове“ искључене, јер су неплодне.

Најприроднији је и најуспјешнији метод, метод критичке конструкције, критичке синтезе. Ми морамо да изграђујемо, да стварамо, пак и наше анализе имаду томе и само томе циљу да служе. Нека сватко поставља, објашњава и разрађује своју концепцију, или своју основу, и без сумње ће виталнија и израђенија основа да се сама по себи наметне.

„Обнова“ није заснована као орган критике, него као орган иницијативе.

„Обнова“ жели бити свестрана: неће се ограничити на поједину грану или струку народнога живота. Нашему је народу потребна морална и материјална, интелектуална и емоционална, здравствена и економска обнова. Зато улази у наш програм и политика (спољна и унутрашња), култура (свију грана), привреда (сваке врсти), социјални, вјерски, и сваки други проблем живота.

Наш народ мора да изађе из полуживота на сунце потпунога живота, из вегетативнога у пуно људско стање. Из мајушности мора да се дигне до праве величине. Све велико је интегрално. Ми ћемо проповиједати интегралну обнову, паралелну и координирану на свим странама и у свим гранама.

Сарађивати може сватко, тко има нешто да каже и није потребно да сваки сарадник буде стручњак, или сваки састав стручњачки писан: ако је језгро здраво, ако је иницијатива корисна, примит ће се, уредништво ће дати потребну форму, а касније ће специјалисте дати потребну конкретизацију.

„Обнова“ није замишљена као часопис, него као булетин људи који имаду интереса, способности и дужности да припреме потребно за стварање бољих услова живота нашем издесеткованом и слабо развијеном народу. „Обнова“ је само мали видљив орган једног великог рада.

Валпараисо, Чиле, 4. новембра 1918.
Милан Марјановић

ЗОРАН МАНЕВИЋ

АРХИТЕКТУРА И ПОЛИТИКА (1937–1941)*
(1984)

У току неколико последњих година предратног периода, пре војног напада сила Осовине на Југославију, српска архитектура нашла се у сфери утицаја агресивних идеја, потеклих из идеолошких основа тоталитарног режима: италијанског фашизма и немачког националсоцијализма. Овај кратки период, испуњен драматичним збивањима, притајеним или јасно израженим тежњама за националном независношћу, пружа нам сјајну грађу за разумевање међусобних преплитања архитектонских и политичких идеја.

У нашој свести, међутим, овај период углавном је прекривен тамом. Из разлога о којима се може само нагађати, извори који сведоче о вољном прихватању туђих, наметнутих, идеја или жестоком отпору идејама били су до сада скривени¹, готово у потпуности необрађени².

Драматични догађаји који су крајем марта 1941. године решавали судбину земље одвијали су се у условима повишене температуре, блесцима ратног пожара који се муњевито приближавао. Већ више година уназад владао је осећај да се политичка мапа света мења у крупним потезима. Велике силе, а нарочито силе Осовине, наметале су пропаганде идеје о „новом поретку“. Уз „нови поредак“ морала се појавити и „нова архитектура“. Та архитектура очигледно, имала је бити монументална, морала је изражавати ред и хиљадугодишњу трајност.

Агресивна природа архитектуре великих антагонистичких система први пут је јасно дошла до изражаја на париској светској изложби 1937. године. Сличност немачког и совјетског павиљона, на пример, била је фрапантна у основној тежњи да се шокира посматрач³. Некакав бољи познавалац архитектуре можда би запазио и разлике које су произлазиле из порекла облика. Док је немачки павиљон Алберта Шпера

* Објављено у: *Зборник за ликовне уметности и Мајице српске*, № 20, 1984, стр. 293–310.

- 1 Учесници у овим догађајима још увек су већином живи (1984) и њихова сведочења била су подстицај за писање овог текста. У том погледу аутор захвалност дугује др Бранку Максимовићу и архитекти Милораду Мацури. Писани извори, коришћени у овом тексту, махом потичу из дневне штампе (*Политика, Правда, Време*), а у знатно мањој мери из часописа (*Уметнички преглед, XX век, Београдске олимпијске новине* и др.).
- 2 Једини траг историографског приступа овом периоду може се наћи у студији Богдана Несторовића *Послеакадемизам у архитектури Београда (1919–1941)* Београд 1973, стр. 376–377. Несторовић, међутим, архитектуру овог периода види као крајње исходште академског еклектицизма, а не као „обнову класицизма“ под утицајем националсоцијалистичке идеологије.
- 3 „На путу од Трокадера за Ајфелову кулу испречила (су се) два огромна стуба руског и немачког павиљона, једнаке величине али са екстремно супротним амблемима на својим врховима“ – пише Е. Самлаић у извештају с париске изложбе. Ривалство супарничких сила Самлаић види и у садржају пропратних манифестација, извођењу драмских, оперских и балетских дела. Види: Е. Самлаић, *Затишје између двеју великих борби*, *Новости са париске изложбе, Време*, 4. 9. 1937, стр. 5.

био заснован на хипертрофираним облицима класицистичких елемената, совјетски павиљон Јофина и Мухине изазивао је сличан утисак степеновањем модернистичких венаца према централној кули на чијем се врху нашла огромна соцреалистичка скулптура јуноше-радника и девошке-колхознице. За мање образованог посматрача ова разлика у пореклу облика била је занемарљива, а идентичност националсоцијалистичке и стаљинске архитектуре очигледна.

У бројним другим примерима архитектура у тадашњој Немачкој заиста се ни по чему није разликовала од архитектуре у тадашњем Совјетском Савезу. Ова појава нагнала је Осберта Ланкастера да нацрта карикатуру којој је „‘монументалну’ архитектуру у нацистичкој Немачкој и ‘монументалну’ архитектуру у совјетској Русији’“⁴ представио облицима два идентична неокласицистичка храма, с измењеним симболима једног и другог политичког система.

Монументализам заснован на неокласицистичким облицима био је углавном затворен унутар државних граница Немачке и Совјетског Савеза. Али, и средине у којима развој архитектуре није био праћен будним оком ауторитарних режима, тежиле су да не застану у грађењу монументалних објеката. Управо у време одржавања париске изложбе, у непосредној близини немачког и совјетског павиљона, група француских архитеката довршавала је палату Музеја модерне уметности, чије су монументалне колонаде на сличан начин интерпретирале класицистичке узоре. Италијански историчар архитектуре Леонардо Беневоло, пишући о „политичком компромису (архитеката) у борби с ауторитарним режимима“⁵ наводи и друге модернисте који су се после 1937. године приклонили неокласицистичком таласу; најзначајнија имена међу њима без икакве сумње јесу Паре и Ауд.

Током последњих година четврте деценије монументална форма постаје основна одлика и српске архитектуре. Ту и тамо, монументалних форми било је и раније, сетимо се само Лековог Министарства социјалне политике (1932–1934)! Али, у то време држало се да је архитектура овог објекта само крајњи ступањ прочишћавања академског концепта. Крајем тридесетих година монументална форма постала је циљ коме су подједнако тежили поклонници и модерног и академског метода.

Типичним објектом, правим кључем за разумевање ових тежњи, може се сматрати Несторовићев Призад (данас зграда Танјуга), на Обилићевом венцу у Београду. Објект је смештен усред слободног простора, сагледљив је са свих страна. Обложен је белим каменом, као да је сав исклесан у једном комаду. С главне уличне стране два висока пилона обезбеђују осећај монументалности, док са задње стране један хипертрофирани портал као да држи читаву масу заобљене грађевине на себи. Прозори представљају само перфорацију фасадног платна, што је, такође, једна од лако препознатљивих особина архитектуре у касним тридесетим годинама⁶.

Подједнако је занимљив и Несторовићев конкурсни пројект за ову исту зграду. Облик грађевине је овде недозвољено разбијен уједначеним односом хоризонтално и вертикално пружених маса. Али, посред ове амбивалентне архитектуре нашао се

4 Чит. према S. Giedeon. *Architecture and me*, London, 1958, pp. 30–31.

5 Leonardo Benevolo, *History of modern architecture*, vol. 1. 2, London 1971, p. 585.

6 У овом погледу карактеристични су и Белобркова Гаража у Ул. Лоле Рибара, стамбена зграда браће Крстић у Бранковој улици или Табаковићева Берза рада у Суботици.

један декоративни портал огромних размера, као неумитни сведок основних идеја свога доба⁷.

Изврстан пример утицаја духа времена на развој архитектонских идеја јесте, такође, трансформација облика зграде Игумановљеве задужбине коју су браћа Крстић, из првобитног пројекта у српсковизантијском стилу, упркос сталном надзору представника инвеститора Пере Ј. Поповића, низом узастопних преправки превели у модерни монументализам.

Низ других дела пројектован је у ово време такође у духу модерног монументализма. На Салону архитектуре, почетком 1938. године, Милан Злоковић је изложио модел зграде Индустије мермера, један дугачки положени паралелопипед, чији је огромни портал пресечен стубом по средини, од дна до врха. Пројект Василија (Вилхелма) Баумгартена и Анатолија Солодова из 1940. године за испоставу Државне хипотекарне банке у Панчеву, личи на перфорирану коцку на чијем је предњем делу отвор огромних размера, са стубовима који се пружају кроз три спрата. Атика је од тела грађевине одвојена сасвим стилизованим венцем који асоцира на класицистичка решења.

Сличне асоцијације побуђивали су и објекти на којима се није могао приметити ни траг венаца или капитела. У исто време, током 1940. године, тада млади архитекти Богдан Игњатовић и Тихомир Ивановић подизали су палату Хипотекарне банке у Новом Саду. Савременицима се чинило да се палата подиже „у модернизованом класичном стилу“⁸. Била је то кубична маса, перфорирана прозорским отворима и с високом колонадом стубова у прочељу. Сасвим одређено мишљење савременици су имали и о особинама нове поштанске зграде у Чачку. У дневној штампи остало је забележено да „нова поштанска зграда представља најмонументалнију зграду“ као и да је подигнута у стилу миланске поштанске зграде⁹.

- Мишљење да модерни монументализам води порекло поглавито из идејних основа италијанске фашистичке архитектуре било је веома раширено. Готово да није могуће наћи архитекту, савременика грађења зграде Правног факултета на Булевару револуције у Београду (1936–1940)¹⁰, који угаони монументални портал није својевремено доживео као угледање на италијанске примере.

- Италијанска фашистичка архитектура била је изведена из „националног стила“ па је зато могла бити лако и широко прихватљива и у демократским срединама. Њена формула била је апстрактне природе, а монументализам као идеал могао се

7 Према усменом сведочењу Бранислава Маринковића, његов рад, који је на конкурс за палату Призад освојио друго место, био је изузетно сличан првопласираном раду Богдана Несторовића.

8 Аноним. Довршење нове палате филијале Државне хипотекарне банке у Новом Саду, *Време*, 8. 7. 1940, стр. 7.

9 С. В. У Чачку је довршена велелепна зграда Поште, Поштанска зграда биће свечано отворена 1. априла, *Правда*, 16. 3. 1940, стр. 13.

10 Првобитни пројект за зграду Правног факултета, на месту где је данас хотел Метропол, израдио је почетком тридесетих година Светозар Јовановић. Судећи према цртежу објављеном у дневном листу *Штјампа*, 25. 11. 1934. године, Јовановић се угледао на објекте Универзитетске библиотеке и Техничког факултета. Уз нову локацију на углу Булевара револуције и улице Бориса Кидрича посао је поверен новом аутору, Петру Бајаловићу. Уз сарадњу Петра Анагностија, Бајаловић је израдио пројект који је и реализован, и који представљао завршно дело у оквиру једне богате каријере, испуњене сталним, упорним праћењем различитих архитектонских токова.

постићи безорнаменталним облицима, благим кокетирањем с реминисценцијама на историјске стилове. Насупрот овом моделу, нацистички модел био је много одређе- нији – он се држао класичне архитектуре као једине инспирације, прелазећи преко „интернационалног стила“ као декадентног идејног хаоса. У очима нациста Шинкел је био последњи велики архитектор, а његови прави наследници су тек Трост и Шпер.

- С архитектуром нацистичке Немачке српски архитекти су се први пут детаљ- није упознали на великој изложби у тек отвореном Дому немачке уметности у Минхе- ну, почетком 1938. године. Утиске с ове спектакуларне представе објавила је Милица Крстић у дневном листу *Време* половином исте године¹¹, а нешто касније и Драгомир Поповић у часопису *Уметнички њреџег*¹².

- Оба аутора слажу се у оцени да је архитектура у Немачкој у служби поли- тичких циљева националсоцијалистичког покрета. Под насловом „Снажна идеоло- гија“, Милица Крстић прихвата начела свих ауторитарних режима о архитектури која „има своје изворе у народу и (која) треба да се ствара за народ, да му прикаже оно што је најлепше и чему треба да тежи“.

Драгомир Поповић је нешто опрезнији у похвалама наводећи речи неидентифи- кованог странца, с којим се случајно срео у Минхену, за кога „велики стадион у Нирнбергу не представља монументно дело, већ ‘елефантијазис’, тј. ствар неприрод- но увећану“. Поповић примећује како је „немачким познатим изразом речено, архи- тектонска служба ‘глајхшалтована““. Па ипак, и Поповић се, у суштини, афирмативно односи према „новој немачкој грађевинској уметности“¹³ сматрајући да ће „потраје ли то дуже, доба Трећег Рајха створити и свој стил, који се већ сада јасно назире и с којим ће историје уметности морати да рачунају.

Срећом, доба Трећег Рајха није дуже потрајало, а архитектонски допринос остао је забележен само на маргинама историје уметности. Али за расправу о теми која нас у овом тренутку интересује, битни су методи којима је нацистичка архитектура тре- бало да буде натурена српској средини. Током 1939. и 1940. године грађена је зграда наше амбасаде у Берлину. Овај „делић југословенске територије“ био је смештен у нарочитом дистрикту Берлина, одређеном за стране амбасаде, а зграда је била обли- коваиа по пројекту немачког архитекта Вернера Марха¹⁴. Детаљан изглед зграде није нам у овом тренутку познат, али треба имати поверења у опсервације сведока да је она била изграђена „према (тадашњим) схватањима немачке архитектонске културе“¹⁵.

Ово брутално негирање права једног народа да своју грађевину изгради по соп- ственим схватањима било је комбиновано с рафинираним и већ уобичајеним начи-

11 Арх. Милица Крстић. Немачка гради огроман број монументалних зграда, стадиона, путева и мо- стова, Прва немачка изложба архитектуре у Минхену, *Време*, 4. 6. 1938, стр. 7.

12 Арх. Драгомир Поповић. Нова немачка архитектура, *Уметнички њреџег*, књ. 2, Београд 1939, стр. 312–315. Према Поповићу ово је била друга немачка архитектонска изложба, али је очигледно реч о истој манифестацији о којој пише и Милица Крстић.

13 Овај термин је често употребљаван и представља дослован превод немачког израза „neue deutsche Baukunst.“ Израз „немачка архитектура“ се ређе појављује, у чему треба видети и покушај формал- ног раздвајања; архитектуре Трећег Рајха од архитектуре демократских земаља.

14 У исто време зграде наших амбасада у Софији и Анкари грађене су по пројектима домаћих архите- ката. Вернер Марх је, иначе, радио у Шперовој групи која се бавила реконструкцијом Берлина.

15 Ј. П. Зграда нашег посланства налази се у посланичком кварту у Берлину, *Правда*, 1. 12. 1940, стр. 4.

ном ширења утицаја¹⁶, учешћем на интернационалним конкурсима за велике и значајне националне објекте и слањем изложби чији је пропагандни карактер очигледан.

Одлука да Београд приступи грађењу велике Државне опере у само предвечерје рата, почетком 1939. године, спада у оне ирационалне одлуке које нису мотивисане привредним или културним развојем, већ искључиво политичким разлозима. Подизање Опере показало се као згодан повод за расписивање једног међународног конкурса уз чију помоћ би се Југославија приказала као неутрална земља, подједнако отворена према супарничким таборима, силама Осовине или западним демократијама¹⁷. Овом политичком циљу били су потчињени и састав жирија и избор локације.

Жири је већим делом био састањен од лаика чијим се ставовима могло лакше манипулисати него ставовима стручњака-архитеката. Међу овим последњим најближи је модерним био већ остарели Едо Шен.

Словеначки архитекта професор Иван Вурник залагао се за националне особности у архитектури, док су београдски представници, Светозар Јовановић и Димитрије М. Леко, били истакнути протагонисти академског концепта.

Место предвиђено за подизање Опере формално је одређено Генералним планом из 1924. године и обухватало је простор парка код Мањежа, зграду Позоришта и старог Официрског дома. Овај први Генерални план, као и сви потоњи генерални планови, изражавао је ону нестварну визију „великог Београда“ чији се градски центар протеже од Калемегдана па до Славије. Крајем тридесетих година савременици су, осећајући стварне могућности средине, тражили да се локација Опере примакне стварном а не имагинарном центру града.

Аргументе против подизања Опере на терену код Славије изнели су архитекти на састанцима свога Клуба, а у посебним новинским текстовима огласили су се и др Милутин Борисављевић и Иван Здравковић. У име својих колега модерниста, пропагатора функционалистичких идеја, др Бранко Максимовић се огорчено супротставио уништавању парка, позивајући се на чињеницу да је број и квалитет паркова у Београду ионако мали¹⁸. Др Милутин Борисављевић је пледирао за избор „прворазредног“ а не „другоразредног“ места за Оперу. Поводећи се, као и увек, за париским узорима, Борисављевић је будућу Оперу најпре видео на Теразијској тераси, а потом на Позо-

16 Уобичајеним методом ширења утицаја обично се сматра и заједнички рад архитеката из једне и друге средине. У рано поратно доба (1920–1925) низ објеката, грађених по иностраним пројектима, потписали су и наши архитекти који су руководили њиховим извођењем. У односима Берлина и Београда пред Други светски рат такав један пројект требало је да буде и вишеспратна Митићева робна кућа на Славији. Пројекте су потписали берлински архитект Шефер, Миладин Прљевић и Ђорђе Лазаревић, као конструктор. Објект је био замишљен сасвим по узору на „Албанију“ и требало је да надмаши њену висину. (Види: Аноним. Митићев магазин, који се подиже на Славији биће висок 60 метара и заузимаће површину од 2.500 м², Подизање највеће приватне грађевине у Београду, *Време*, 10. 11. 1940. стр. 7).

17 „У време када се у две-три године појави понека држава с оправданим интернационалним конкурсом – пише архитекта Маријан Ивацић – ми смо претпрошле (1937) године имали два, а ове (1939) године спремамо опет два интернационална конкурса; у време када све државе и народи наглашују своју стваралачку потенцију, ми капитулирамо и зовемо у помоћ цео свет.“ (Арх М. Ивацић, Решавање проблема зграде за Оперу пред скупом архетеката, Зашто позивамо странце-стручњаке да решавају наше архитектонске проблеме?, *Правда*, 6. 3. 1939.

18 Два урбанистичка проблема. Питање Олимпијског стадиона и Државне опере у Београду, Предавање архитекте г. др Бранка Максимовића у Клубу архитеката, *Полиџика*, 15. 7. 1939, стр. 6.

ришном тргу (данашњем Тргу Републике), свуда само не на Славији, „међу кафанама и трговачким радњама“¹⁹.

Иван Здравковић, у реферату одржаном у Клубу архитеката²⁰, а потом и у посебном тексту²¹, предлагао је да се зграда Опере подигне на простору данашњег Трга Маркса и Енгелса, у осовини Булевару револуције и у непосредној близини Народне скупштине. У овом последњем аргументу крије се и основни проблем који одређивање места за Опери изазива: проблем чувања националног престижа. Под претпоставком да ће на међународном конкурс у победу однети иностранци, а не домаћи архитекти, може ли се дозволити да странац буде аутор једног од најзначајнијих објеката на једном од најзначајнијих места у престоници?

Ксенофобија није у прошлости била сасвим страна менталитету српских архитеката. Тако су Парижанина Едуара Лежеа, кога је пред први светски рат Општина поставила за главног архитекту града, дочекали „на нож“²². Према руским архитектурама, који су се одмах по окончању светског рата нашли у Београду, српска средина се показала отвореном, штавише благонаклоном, ценећи њихово академско образовање, али и друге околности: њихов емигрантски статус и романтичне одсјаје панславистичких идеала. Чак је четрнаести конгрес организације Југословенских инжењера и архитеката, одржан 1933. године у Београду, имао традиционално панславистички карактер²³.

Но, већ идуће, 1934. године, инжењери и архитекти су променили ћуд и изјаснили се листом противу даљег упошљавања странаца. „Велика је неправда – рекао је том приликом Владимир Марковић – што се упошљавају страни инжењери за разне велике грађевинске радове, док у исто време код нас постоји велики број спремних инжењера, са свим потребним школским квалификацијама, па чак и са приличном праксом, које је, као и остале гране привреде, већ захватио талас беспослице“²⁴.

Крајем тридесетих година оба мотива су већ удружила: страх од беспослице у мутним временима која долазе и страх од губљења националног престижа, од иностране културне доминације.

„Ако нам се свакога дана доказује да смо ‘нешто’ – пише Ивацић – онда нам треба дати прилику и да докажемо да смо ‘нешто’. Треба да се искористе бар оне снаге које имамо, које су наше, које су свежије, можда и боље, а крај свега јевтиније него увезене. Треба својим новцем платити своју радну снагу, а не крај толико слабо упослених стручњака паре давати иностранству. Треба већ једном поћи правим путем!“²⁵

19 Др Мил(утин) Борисављевић. Где треба подићи Опери. Зашто не на Славији, *Правда*, 16. 1. 1939.

20 Државна опера могла би се подићи код Народне скупштине. Реферат арх. Ивана Здравковића у Клубу престониичких архитеката, *Полијтика*, 25. 2. 1939, стр. 14.

21 Арх. Иван Здравковић. Питање Опере, *Правда*, 1. 3. 1939.

22 Види: Аноним. Леже, *Вечерње новостии*, 26. 9. 1911. У тексту под насловом Странац, *Српски технички лист*, Београд 1910, стр. 386, Д. Т. Леко се противи одлуци Општине да за „директора свих техничких одељења“ доведе странца. Леко нам овде открива да је Општина имала у виду два кандидата: „г. Герлаха, архитекту из Берлина и г. Лежеа, инжењера из Париза“.

23 Аноним, Словенске манифестације на конгресу Удружење југословенских инжењера и архитеката, Одржан је и седми свесловенски конгрес инжењера, *Правда*, 7.6. 1933.

24 Аноним. Против упослења страних инжењера, Скупштина инжењера и архитеката, *Правда*, 26. 2. 1934.

25 Арх. М. Ивацић. Решавање проблема зграде за Опери...

Тек што је конкурс за Оперу расписан, избио је Други светски рат. У том тренутку био је то вероватно најчуднији архитектонски конкурс на свету. Пред члановима београдског жирија нашли су се радови из најразличитијих средина, из земаља агресора и земаља које су већ постале или ће ускоро постати жртве агресије. Било је реално очекивати и да неких награђених архитеката више неће бити међу живима или ће им се изгубити сваки траг.

Жири је водио рачуна о међународној ситуацији која се мењала, не из месеца у месец, не из дана у дан, већ из часа у час. Прва награда која унеколико, бар у моралном смислу, обавезује инвеститора на реализацију пројекта није додељена. Друга награда подељена је ех аequо представницима „стабилних“ средина, групи италијанских аутора и домаћим архитектима Турини и Готвалду.

Идејна основа ових пројеката била је сасвим различита. Италијани су следили путеве фашистичког модерног монументализма и додали им елементе нацистичког неокласицизма. Њихов пројект оставио је снажан утисак на архитектонску јавност и допринео да се жири оптужи за конзервативизам. Жири, колико се из сачуваних докумената види²⁶, није баш имао превеликог избора. Пројект загребачких архитеката рађен је у духу „интернационалног стила“ али невоља овог рада била је не само у томе што је „интернационални стил“ крајем тридесетих година на свом сигурном заласку већ, пре свега, у чињеници да су се аутори строго држали Стрижићевог концепта за Оперу у Харкову, у мери која је била препознатљива и савременицима²⁷.

Следећих неколико награда додељено је немачким архитектима за један неуверљиви пројект, ближи академизму него нацистичком неокласицизму, у коме су препознатљиви елементи тада већ саграђеног Баумгартеновог Позоришта у Сарбрикену и Принкмановог пројекта за Оперу у Минхену, и белгијском архитекти Раулу Бегуину за идеју о кубичном објекту с аркадама, сличном многобројним примерима сајамских објеката из двадесетих година. Најзад, и последњих неколико награда додељен је тако „као да се ишло за тим да не буде никаквих замерки ни од стране конкурената ни од стране јавности, као да се хтело ‘да сви вуци буду сити и све козе на броју’“, како духовито примећује Иван Здравковић²⁸. Овај пар награда добили су руски емигранти из Америке, Никола Васиљев и Џошуа Левенфиш, као и Иван Савковић, архитекта из Београда. Изван конкурса – и сасвим изван основа већине радова – нашао се пројект Корбизијевог ученика Милорада Пантовића који је, са сарадником Божидарем Обрадовићем, награђен специјалном наградом.

„Стриктна неутралност“ које се жири очигледно држао при подели награда, није по оцени домаћих архитеката представљала неку нарочиту врлину. „Највише нас

26 Архитекта Бранислав Маринковић сачувао је збирку фотографија награђених и откупљених радова. У даљој анализи збирке откриће се, вероватно, нови важни детаљи о путевима развоја архитектонских идеја у тренутку избијања Другог светског рата.

27 О томе је говорио Пантовићев сарадник Божидар Обрадовић на састанку одржаном поводом резултата конкурса у Клубу архитеката. Види: После конкурса за идејну скицу Државне опере у Београду. Југословенски архитекти показали су се потпуно дорасли за велике и значајне пројекте, па су по богатству идеја и техничких решења били изнад страних архитеката. Група од 23 загребачка студента архитектуре, на челу са својим професорима, дошла је у Београд да посети изложбу идејних скица за Оперу и изложбу дипломских радова београдских студената, *Правда*, 7. 4. 1940, стр. 5 (друго изд.)

28 Арх. Иван Здравковић. Исход конкурса за Београдску оперу, *Уметнички ирејлед*, бр. 4–5, Београд 1940, стр. 144–148.

чуди – пише Здравковић – да су награђени радови из готово свих земаља чији су представници учествовали. Има међу награђенима и Италијана, и Немаца, и Белгијанаца, и Француза, Румуна, Руса из Америке па, наравно, и Југословена²⁹.

„Стриктна неутралност“ није одушевљавала ни нацистичке вође. Отуда су они прионули да сигурнијим методима упуте Београду ударац од кога касније више неће бити опоравка. По већ устаљеној пракси колонијалних сила, требало је престоници Југославије наметнути велики објект који ће идејно, за сва времена, бити повезан с метрополом Трећег Рајха.

Избор намене објекта, локације, аутора, извршени су брзо и с изванредном прецизношћу. Што се намене тиче, одабран је стадион, велики Олимпијски стадион, као објект циновских размера, стециште највећег броја грађана. У избору локације ирисутан је типични нацистички цинизам: биће то Калемегдан, подножје тврђаве, на чијем су платоу београдски архитекти тридесетих година планирали изградњу националног Пантеона. И, најзад, за аутора је одабран професор Вернер Марх који је већ руководио изградњом берлинских стадиона и коме је, узгред, већ била поверена и изградња зграде југословенског посланства у Берлину.

Југословенска влада је, вероватно, ову концесију сматрала значајном кариком у лавиринту између сила Осовине и западних демократија, али су је архитекти дочекали као праву објаву рата. Средином јула 1939. године, „уз присуство великог броја инжењера“ одржан је састанак Клуба београдских архитеката³⁰, на коме је изречена наведена критика избора места за Оперу, али на коме је до пуног изражаја дошло и огорчење изазвано вестима о изградњи Олимпијског стадиона. У име присутних архитеката, председник Клуба Бранко Максимовић формулисао је протесте у четири тачке. Архитекти су најпре замерили властима што „се без јавне утакмице, па чак и без икаквог обавештавања, искључује сарадња наших стручњака, чиме се унапред изјављује неповерење у њихову спремност ... Такав поступак – наводи Максимовић у другој тачки представке – поред тога што нашу земљу доводи у незавидан положај пред иностранством и значи *удијање вере у нашу сојствену снагу (йодв. йирп.)*, не може се правдати никаквом специјалном стручношћу, будући да су наши архитекти решавали на преко стотину јавних конкурса с пуним успехом архитектонске и урбанистичке проблеме, међу којима је било и много сложенијих него што је питање једног стадиона.“ У трећој тачки Максимовић отворено вели да „први Олимпијски стадион у нашој земљи не сме бити грађен према замисли једног странца, јер би се тиме нанео незаслужен удар нашој младој архитектонској, па и целокупној култури“ и наводи део текста загребачког колеге Поточњака који је тим поводом писао да „има у нашем народу ... изванредно много поноса када се каже да нећемо да странац гради грађевине које ће репрезентовати наш народ и нашу културу“. Најзад, четвртој тачком био је обухваћен и проблем изградње зграде југословенског посланства у Берлину као „важно питање нашег угледа у иностранству“.

Будући да власти нису биле претерано забринуте због ових протеста, архитекти су месец дана касније поновили састанак, овога пута у заједници с Инжењерском

29 Нав. дело, стр. 145.

30 Аноним. Два урбанистичка проблема. Питање Олимпијског стадиона и Државне опере у Београду...

комором. На поновљеном састанку, поред Бранка Максимовића говорио је и Иван Здравковић, који се заложиио за ширу акцију „националних и културних организација, јер сваког доброг грађанина ове земље мора да вређа да нам значајне објекте и знаменитија дела стварају странци“. Милорад Мацура истицао је штетност изградње Стадиона „с војноодбрамбеног становишта“, јер би се њиме „уништила београдска тврђава која у случају рата ипак представља утврђење корисно за одбрану престонице“. Последњи говорник, Миша Манојловић, који ће само три године касније настрадати у нацистичким логорима, назвао је смештање Стадиона у подножје Калемегдаиа „илузорним са гледишта саобраћаја“.

Архитектима и инжењерима придружило се и Удружење сокола изјавом да је уместо једног монументалног стадиона „потребно стварати комплекс спортских терена у појасу зеленила“. Састављена је и резолуција у којој су углавном поновљене четири тачке с претходног састанка. Потом је изабрана и „нарочита делегација која ће резолуцију предати свим нашим надлежним личностима и Немачком инжењерском удружењу“³¹.

Посматрана из данашње временске перспективе, очекивања архитеката да ће им „надлежне личности“ – а поготову „глајхшалтовано“ Немачко инжењерско удружење – одговорити на протесте, чине се у доброј мери наивним, поред све грађанске куражи и националног поноса које су у резолуцијама исказали. Све до октобра 1940. године београдски архитекти су узалудно очекивали одговоре, а група Вернера Марха у Берлину убрзано је радила на пројектима и макети Олимпијског стадиона у Београду. Најзад, одговор је стигао, и то од највише „надлежне личности“, приликом отварања изложбе „Нове немачке грађевинске уметности“ у Немачком павиљону на Београдском сајму.

Изложба је била спектакуларно организована и представљала је прво путовање у иностранство поставке својевремено приказане у минхенском Дому немачке уметности³², чему је дат посебни политички значај. Свечаном отварању, које је преносила београдска Радио станица, присуствовали су кнез Павле, као званично покровитељ изложбе с југословенске стране, намесници, целокупна Влада с Драгишом Цветковићем на челу, представници јавних установа, Университета, Министарства грађевина. Релативно мали простор новоотвореног Немачког павиљона захтевао је знатно сажимање минхенске поставке, али се у једном посебном одељењу ипак нашло места за дела Вернера Марха: сада већ довршену зграду југословенског посланства у Берлину и – пројект Олимпијског стадиона. Високим гостима, а потом и осталима „надлежним личностима“ пројект је приказао лично аутор³³.

31 Аноним. Београдски инжењери и архитекти устају против тога да се послови поверавају иностраним стручњацима, без консултовања наших људи. Поводом подизања Олимпијског стадиона у Београду, *Полиџика*, 20. 8.1939, стр. 12.

32 Аноним. Репрезентативна изложба нове немачке архитектуре отвара се данас пре подне у Немачком павиљону на Сајмишту, *Време*, 5. 10. 1940, стр. 5.

33 Б. Изложба нове немачке архитектуре на београдском сајмишту, *Београдске ојшћинске новине*, 10, Београд 1940, стр. 854–858. Један навод изазива посебну пажњу: „Г. Марх је, као што рекосмо, радио и чувени Олимпијски стадион у Берлину, па није случајност што је на расписаном конкурс у за Београдски стадион његов пројект проглашен за најбољи.“ Архитекти су у својим резолуцијама, међутим, тврдили да никаквог конкурса није било.

Логична последица овог догађаја биле су убрзане припреме за грађење Стадиона. Већ крајем месеца новембра одржана је у Техничкој дирекцији Београдске општине „конференција по питању подизања спортског стадиона у Доњем граду“. Конференцији је, поред Министра грађевина и Министра за физичко васпитање народа као и председника Београдске општине, присуствовао и „виши саветник арх. Драгиша Брашован“³⁴.

Брашованова улога у намераваној реконструкцији Калемегдана није до краја истражена. У његовој заоставштини постоји велики урамљен цртеж уређења савске обале у делу испод Калемегдана и тврђаве. Пројектован је низ пристанишних и царинских објеката у облицима романског порекла који би требало да су „у складу са архитектуром градских зидина на Калемегдану“.

Цртеж је (делимично?) објављен крајем фебруара 1941. године³⁵, уз текст у коме се открива да је у међувремену (децембар 1940. – фебруар 1941) Драгиши Брашовану била поверена и израда концептуалног плана Новог Београда на насутом терену леве савске обале, „од Чукарице до ушћа Саве у Дунав“. Изгледа да је овим форсирањем једног до тада популарног домаћег архитекте³⁶ Општина хтела да неутралише отпоре који је изазвао Мархов пројекат Олимпијског стадиона.

Архитекти се нису предавали. Док је југословенска политичка сцена показивала знаке разједињености, архитекти су се брзо и ефикасно ујединили. Отпор Марховом пројекту постао је општејугословенско питање. Акцији су се придружила инжењерска друштва и коморе из других градова, изван Београда. Средином децембра 1940. године архитекти су објавили широку резолуцију у којој су детаљно образложили све разлоге за супротстављање одлукама надлежних власти. Они су, најпре, поновили аргументе из ранијих резолуција на које се власти, до тада, уопште нису освртале. Потом су подвргли темељној критици „стручно знање“ Вернера Марха, које је навођено „као оправдање што се израда објекта такве врсте предаје у руке странца“. Најзад, у последњем делу резолуције провејава онај слободарски и родољубиви народни дух који је само неколико месеци касније еруптивно избио на улицама Београда и других градова.

„Пројектант је – стоји записано у овом знаменитом документу – незвано закорачио много даље. У жељи да своме стадиону даје што већи значај, пројектант се упустио у преуређење и изградњу Горњег града и Калемегдана, рушећи и уклањајући притом све оно што је сметало његовој замисли. Ми, међутим, морамо имати на уму да данашњи Горњи град с Калемегданом није само шеталиште Београђана, него је то позорница на којој су се одигравали крупни догађаји из наше борбе за слободу, која има за наш народ значај светиње. То је комад земље где су најбољи синови нашег народа гинули, набијани на коље, тамновали. У Горњем граду извршена је историјска

34 Аноним. Конференција у Београдској општини по питању подизања спортског стадиона у Доњем граду, *Време*, 29. 11. 1940.

35 Д. Д. В. Будући City Београда пружаће се од Чукарице до ушћа Саве у Дунав и чиниће са старим делом града хармоничну целину!, Изјава г. Јеврема Томића о Новом Београду, *Време*, 23. 2. 1941, стр. 11.

36 Београдски архитекти никада нису Брашовану опростили учешће у овој акцији, што је био и један од основних разлога наглог пада Брашованове популарности у рано поратно доба.

и значајна предаја кључева Београдског града. Најзад, кроз наше народне песме Београдски град ушао је у велику епопеју о великим и славним данима наше прошлости. Из проширења програма за Стадион и залажења у преуређење целог комплекса Горњег града и Калемегдана, рушења и премештања историјских и националних споменика, назире се тежња да се уклони баш оно што сведочи о нашој борбености, о нашим победама, о нашој прошлости, о нашој слободи и независности. Архитекти Југославије и овога пута, и поред својих ранијих резолуција, сматрају за потребно да и овим путем нагласе да скидају са себе одговорност пред нашом јавношћу, пред нашим народом и пред историјом, која ће говорити о нашем времену, за случај да се, и поред тих протеста, грађење првог престоничког стадиона изврши према замисли једнога странца.³⁷

Како је и овај последњи апел остао без одговора, архитекти су крајем децембра 1940. изабрали „акциони одбор“, коме је председавао Милан Минић. Новом састанку, одржаном 5. јануара 1941. године, поред многобројних београдских инжењера и архитеката, присуствовали су и делегати београдске, загребачке, љубљанске, сплитске и новосадске Инжењерске коморе, као и делегати друштава инжењера и архитеката из Београда, Загреба, Љубљане, Новог Сада и Сарајева. Рат се већ осећао у ваздуху и архитекти су ранијим родољубивим изјавама додали и подсећања на егзистенцијалне проблеме пред којима се земља наша. „И садашња међународна ситуација – речено је на скупу – и прилике у којима се наш народ налази захтевају да се сва пажња посвети питању одржавања голог живота најширих слојева нашег народа. Зато се главни задатак државе и самоуправа данас састоји у благовременој набавци и снабдевању становништва основним животним потребама. Инжењери и архитекти Југославије истичу да се не извршују и одлажу и они технички радови којима би се имале задовољити и много прече потребе градова и села (него што је то изградња Стадиона), па би било недопустиво утрошити и најмању суму у сврхе које не би директно служиле стварним народним потребама.“³⁸

Тачно три месеца касније даља политичко-архитектонска рвања Београда и Берлина постала су беспредметна. Земља се наша у рату из кога је, после десетак дана, изашла подељена и поробљена. Архитектонска мисао која је тињала под немачком окупацијом није предмет разматрања у овом тексту. Остаје нам још да истражимо трагове стварног утицаја који су нацистичка архитектонска теорија и пракса имале у српској средини током тих неколико бурних година пред светски рат.

У делима теоријске природе, есејима и новинским текстовима архитеката, једва да је могуће наћи неку реч или израз који би нас опомињали на утицај нацистичке идеологије. Можда би нас једини траг водио ка нешто слободнијој употреби термина „расна особеност“. Тако Александар Дероко у, иначе, сјајној расправи „О естетском критеријуму у старом нашем неимарству“, насталој пред крај 1937. године, наводи да су „промене основне концепције (наше архитектуре) у току векова морале биги увек у духу наших расних способности, а не против њих. Јер, тај дух је резултанта

37 Аноним. Архитекте против подизања стадиона у Доњем граду, *Време*, 16. 12. 1940, стр. 10.

38 Аноним. Југословенски инжењери и архитекти траже да се одложи питање Стадиона. Резолуција конференције делегата инжењерских друштава и комора, *Политика*, 11. 1. 1941, стр. 11.

унутарњих, урођених а не спољних, примљених концепција.“ Текст је објављен у часопису *XX век*, који је уређивао др Ранко Младеновић³⁹. Почетком 1939. године, тачно на десетогодишњицу објављивања Којићевог програмског текста у коме су изнети теоријски принципи модернизма, Иван Здравковић објављује нови програмски интонирани текст о „савременим тежњама у архитектури“ у коме се, као и у Којићевом тексту, инсистира на специфичностима националне архитектуре, али речником примереним своје добу. „Више је него потребан покрет за сопственим, расним изражајем те нове, модерне архитектуре – пише Здравковић – која би одговарала нашем поднебљу, обичајима као и животном начину како у јавном тако и приватном смислу. Јер, архитектура новог Београда – закључује Здравковић – мора да носи обележја свога доба и своје расе.“ Или, мало даље: „Интернационализам у типичном и основном третирању грађевина чини нам се немогућ.“⁴⁰

Наведени редови могу се схватити као дискусија с основама нацистичке расне теорије, као покушај одбране од „примата германске расе“ и то речником који су нацисти наметали и једино разумели. Нешто више вољног или невољног прихватања идејних основа „нове немачке грађевинске уметности“ налазимо у неколико пројеката, насталих током 1939. и 1940. године и у једном објекту, новој згради Министарства грађевина (1939–1942). Сва ова дела настала су у окриљу Министарства грађевина, институције која се бавила пројектовањем монументалних јавних објеката.

Међу најактивнијим протагонистима „новог класицизма“ морала се налазити Милица Крстић. Почетком тридесетих година градила је Другу женску гимназију, један од последњих објеката академизираних фаза српско-византијског стила. Средином тридесетих година, у доба апсолутне преваге модернизма, била је принуђена да зграду Прве мушке гимназије у Душановој улици изгради у духу „интернационалног стила“. Резултат је био објект коме је очигледно недостајао било какав уметнички сензибилитет. Сасвим је могуће да се разочарање у „интернационални стил“ претопило у афинитет према „новој немачкој грађевинској уметности“. Приметили смо, већ како је брзо и афирмативно оценила минхенску архитектонску изложбу. Сличним изразима пропратила је и њену београдску репризу, и то пре него што је изложба званично била затворена. „Ефект који чине ове монументалне грађевине – писала је тим поводом Милица Крстић – велики је и моћан.“ И, сећајући се сопственог закаснелог експеримента с „националним стилем“, радо је прихватила нацистичку пропаганду по којој су „људи уметници који су стварали чисто у немачком духу (у доба Вајмарске републике) били запостављени и потискивани од оних који су били интернационално настрајени“⁴¹.

У доба пред рат Милица Крстић је била на врхунцу чиновничке каријере, међу најстаријим службеницима Архитектонског одељења Министарства грађевина (пенсионисана је 1941. године) и њена реч, у једној средини заснованој на хијерархијском односу старијих и млађих, морала је бити посебно поштована.

39 Александар Дероко. О естетском критеријуму у старом нашем неимарству, *XX век*, бр. 1, Београд 1938, стр. 13–17.

40 Здравковић. Архитектура Новог Београда. Савремене тежње у архитектури, *Правда*, 6. 1. 1939.

41 Арх. Милица Крстић. Изложба немачке архитектуре у Београду, *Правда*, 16. 10. 1940, стр. 5 (друго изд.)

Међу оним архитектима који су се стално „држали“ државне службе посебно место заузима Драган Гудовић. Запослио се у Министарству грађевина 1930. године, непосредно после дипломирања, и остао у њему све до нестанка ове институције, у рано послератно доба. Али, упоредо са чиновничком каријером, Гудовић је водио активан уметнички живот, сарађујући с познатим архитектима и учествујући на архитектонским конкурсима. Најдуже је сарађивао с Драгишом Брашованом, с којим га је везивало не само лично пријатељство⁴² већ и општи поглед на основна архитектонска питања. Искрено се дивио Брашовановој способности да се прилагоди различитим, често контрадикторним захтевима разних инвеститора.

Средином 1938. године Гудовић је учествовао на конкурс за нову зграду Министарства грађевина и у заједници с Антом Лоренцином освојио прву награду пројектом који открива тежње ка монументалној форми, али се заиста не може доводити у везу с утицајима тадашње немачке архитектуре. Но, конкурсни резултати, као и обично, нису поштовани. Извођачки пројект потписао је Гудовићев колега Гојко Тодић и овај пројект, за разлику од Гудовићевог, садржи карактеристичне одлике „нове немачке грађевинске уметности“, монументалне стубове на главној фасади, који пропорцијама и ритмом делују застрашујуће на посматрача. Равна атика, висока преко четири метра, требало је да на средини носи симбол, државни грб.

Објект Министарства грађевина довршен је у време немачке окупације и то је, колико је до сада познато, једино реализовано дело које сведочи о кратком, али тешком периоду агресивних настрјаја нацистичких архитектонских идеја.

Околности под којима је настао нереализовани Гудовићев пројект за нову зграду Етнографског музеја нису до краја истражене. На конкурс су две друге награде додељене сарајевским архитектима Бајлону и Шаманеку и загребачкој архитектонској групи Крекић–Корка–Киферов. Оба ова пројекта припадају касном модернизму и садрже елементе обавезне монументалне форме. Гудовићев рад, којем је додељена трећа награда, није публикован.

Конкурс је одржан средином 1938. године. Већ почетком месеца септембра исте године, не узимајући у обзир резултате конкурса, инвеститор је Гудовићев рад „означио као најподеснији“, па је организовао студијско путовање по европским метрополама, како би „зграда овог музеја била једна од најмодернијих и по узору на оне које се у ту сврху у Европи граде“⁴³. Пројект, који је после овог путовања Гудовић сачинио, показује да он притом није посматрао само техничке и функционалне детаље, већ и облике: нова зграда Етнографског музеја, смештена у непосредној близини Министарства шума и руда (данашње зграде СИП-а), требало је да у први план истакне колонаду монументалних јонских стубова. Општа композиција Музеја толико је слична Тодићевом Министарству грађевина да се пројекти, при летимичном посматрању, једноставно могу заменити.

Да ли је Тодић „позајмио“ Гудовићеву идеју, или обратно, од малог је значаја: обојица су идеју „позајмили“ из иностранства, из сфере утицаја „нове немачке грађе-

42 Види: Драган Гудовић. Мој пријатељ Драгиша Брашован, *ИТ новине*, бр. 718, 720 и 722 од 10. 12. 1976, 24. 12. 1976 и 7. 1. 1977.

43 Аноним. Етнографски музеј у Београду имаће зграду по узору на зграде европских музеја те врсте, *Правда*, 2. 9. 1938.

винске уметности“. Овој сфери утицаја могла би се приписати и Гудовићева такође нереализована идеја, пројект реконструкције Народног позоришта.

Пред крај треће деценије зграда Народног позоришта нашла се у једном од својих повремених оронулих стања. Довитљиви управник Милан Предић досетио се да нужну реконструкцију повеже с пунолетством Петра Карађорђевића, које је требало да буде прослављено септембра 1941. године⁴⁴. Пројект реконструкције нацртао је Гудовић за свега неколико месеци, крајем 1940. године, и већ с пролећа 1941. године требало је да започне делимично рушење старог објекта. Но, уместо радника, појавили су се непријатељски бомбардери а бомбе су, падајући неконтролисано по Београду, закачиле и зграду Народног позоришта. Реконструкцијом, изведеном из демагошких разлога под окупацијом, враћено је предратно стање, а Гудовићев неокласицистички пројект био је једноставно заборављен. Нови талас неокласицистичких идеја појавио се тек после завршетка светског рата, у оквиру једне сасвим другачије историјске ситуације.

У међувремену објављени су и нови радови о Марховом пројекту олимпијског комплекса у Београду:

1. Dejan Zec. Proposed Olympic Complex in Belgrade – Project by Hitler’s Architect Werner March. CD Proceedings: *International Conference Architecture and Ideology*, September 28–29, 2012, Belgrade ; [organized by] Faculty of Architecture University of Belgrade ... [et al.] ; edited by Vladimir Mako, Mirjana Roter Blagojević, Marta Vukotić Lazar, pp. 958–966. [http://www.academia.edu/1985401/Proposed_Olympic_Complex_in_Belgrade_-_Project_by_Hitlers_Architect_Werner_March] и

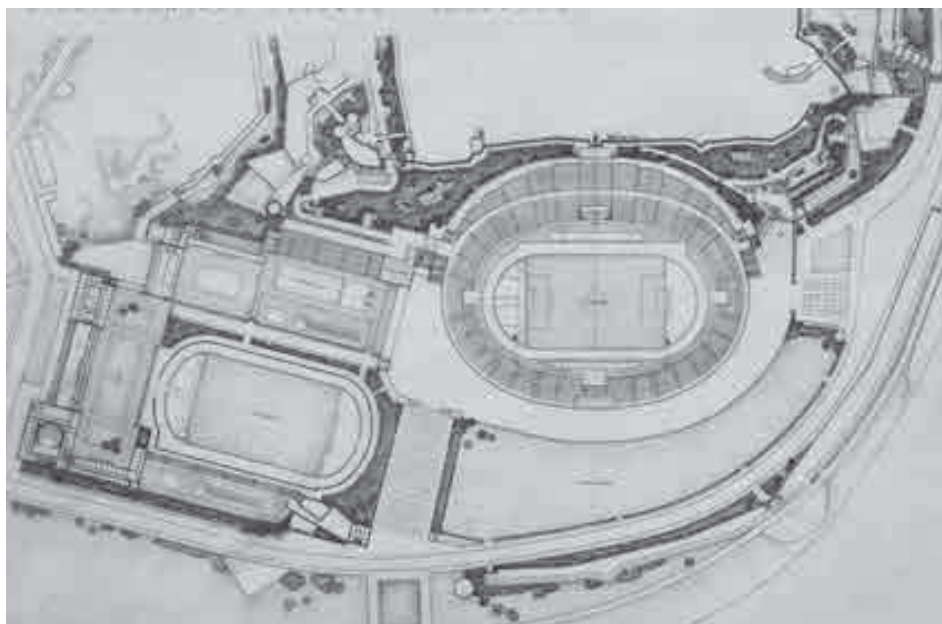
2. Иван Р. Марковић. Провокација нове естетике: два пројекта архитекте Вернера Марха у Београду, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности*, број 41, 2013, стр. 162–180. На странама 168, 169 и 172 овог рада су сл. 2, 3 и 4 које овде репродукујемо (као слике 1, 2 и 3 на стр. ___ и ___).

44 О намераваној реконструкцији зграде Народног позоришта сарадник дневног листа *Време*, Владимир Сотировић оставио је три новинска записа: Проширење и преуређење позоришне зграде код Кнежевог споменика, *Време*, 18. 7. 1940; На дан пунолетства Њ. Б. Краља Народно позориште у Београду понеће рад у проширеној репрезентативној згради, *Време*, 20. 9. 1940. и Почетком марта почеће подизање новог дела Народног позоришта код Кнежевог споменика. Београд најзад добија репрезентативну позоришну зграду, *Време*, 22. 2. 1941. Уз последња два текста публикован је и Гудовићев пројект. Став културне јавности према овом подухвату изражава Д. Илић-Јејо. Крпљење зграде Народног позоришта. Један предлог да се зида нова зграда, *Правда*, 29. 9. 1940, стр. 7.

Слика 1. МАКЕТА СПОРТСКОГ КОМПЛЕКСА СА ОЛИМПИЈСКИМ СТАДИОНОМ НА КАЛЕМЕГДАЛУ (TECHNISCHE UNIVERSITÄT BERLIN, ARCHITEKTURMUSEUM IN DER UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK)

Слика 2. ПЛАН КОМПЛЕКСА СПОРТСКИХ ТЕРЕНА И ОЛИМПИЈСКОГ СТАДИОНА У ДОЊЕМ ГРАДУ НА КАЛЕМЕГДАЛУ (TECHNISCHE UNIVERSITÄT BERLIN, ARCHITEKTURMUSEUM IN DER UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK)

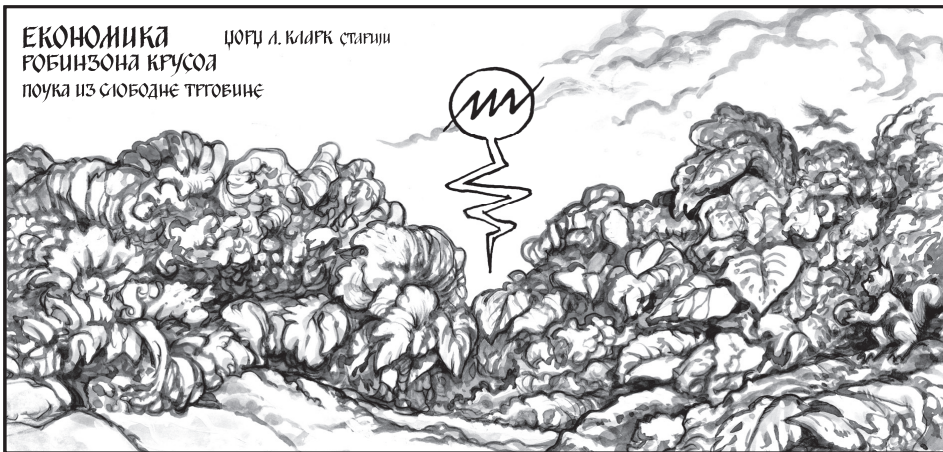
Слика 3. ПЛАН РЕКОНСТРУКЦИЈЕ ГОРЊЕГ ГРАДА И СПОРТСКОГ КОМПЛЕКСА
У ДОЊЕМ ГРАДУ НА КАЛЕМЕГДАНУ (TECHNISCHE UNIVERSITÄT BERLIN,
ARCHITEKTURMUSEUM IN DER UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK)

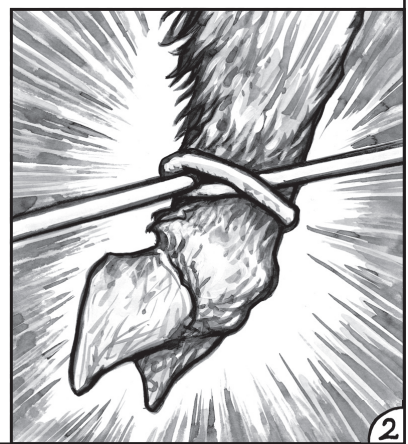
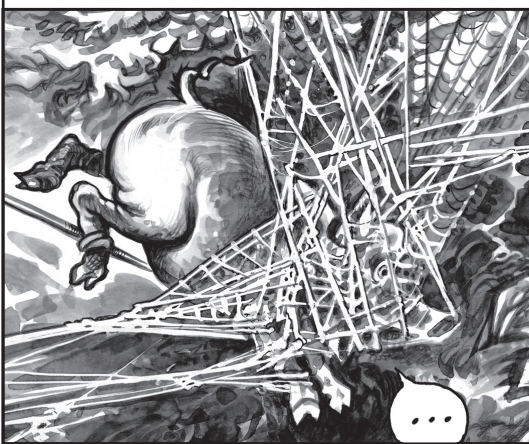
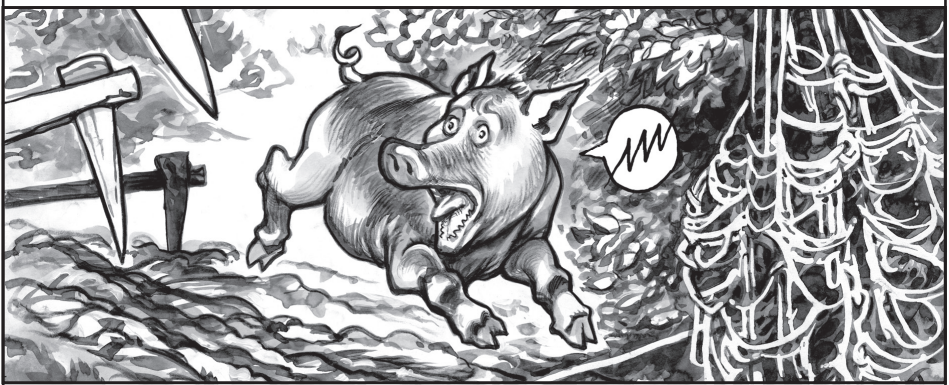

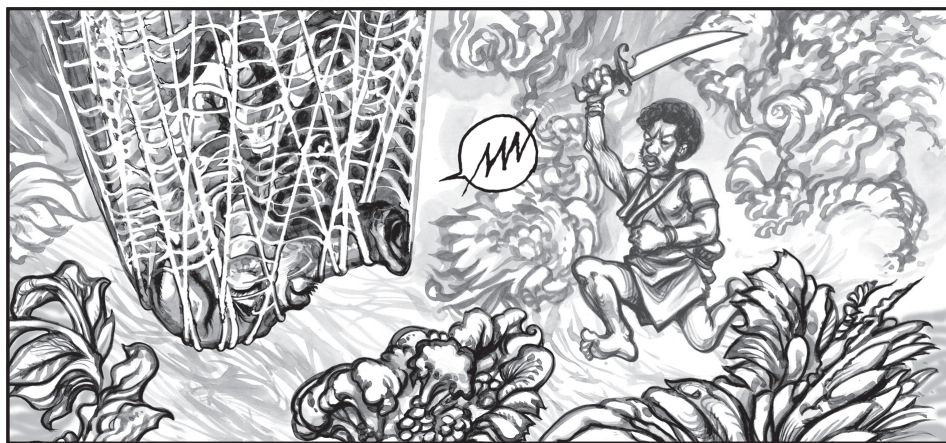
ЕКОНОМИКА
РОБИНЗОНА КРУСОА

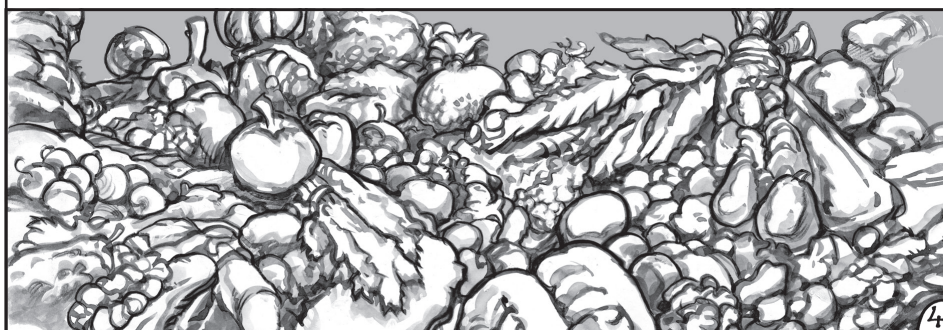
ЏОЏИ А. КИЛЕРК СТАЈЛИ

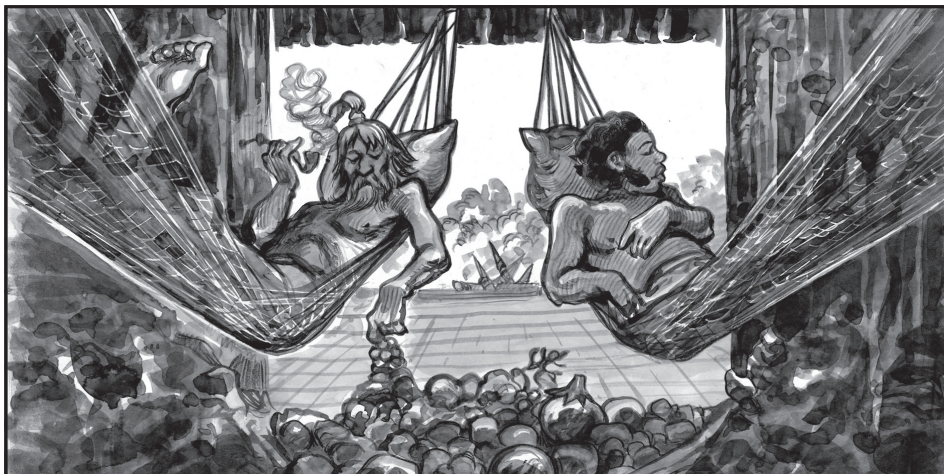
ПОУКА ИЗ СЛОБОДНЕ ТРГОВИНЕ

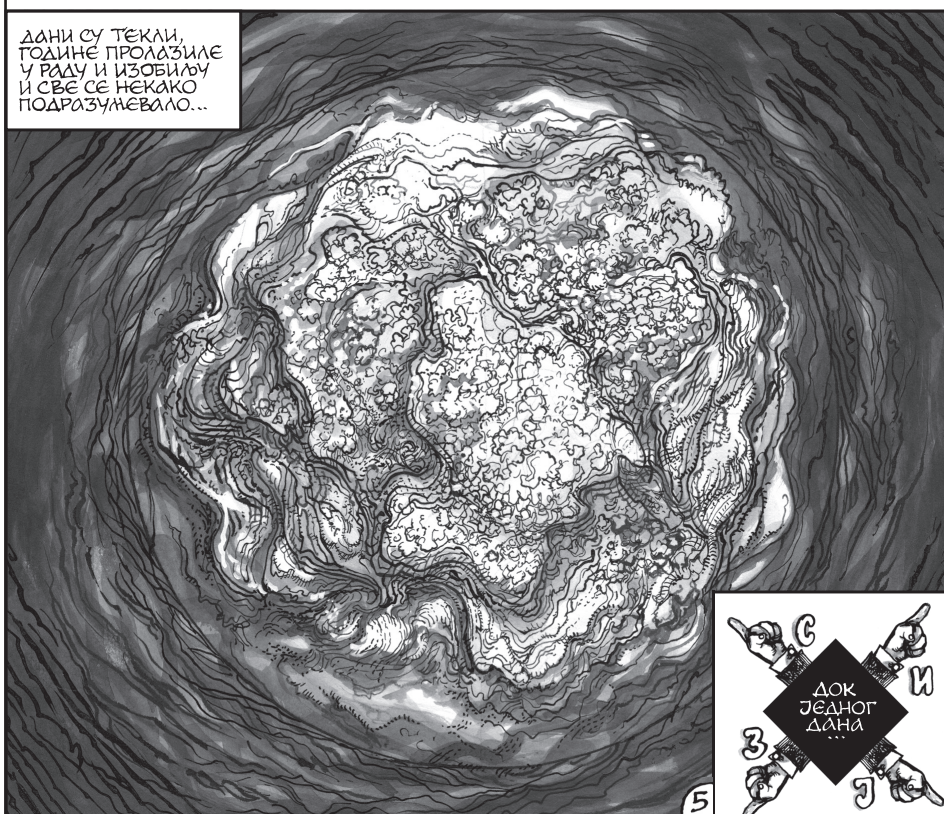

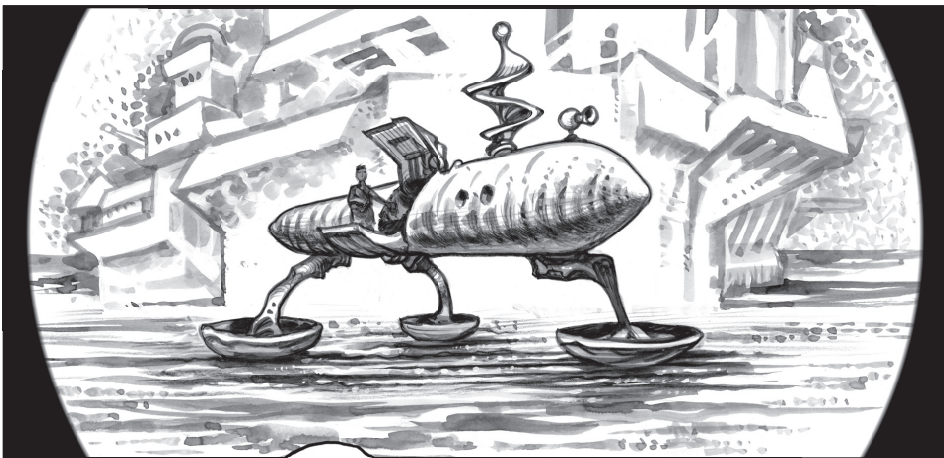

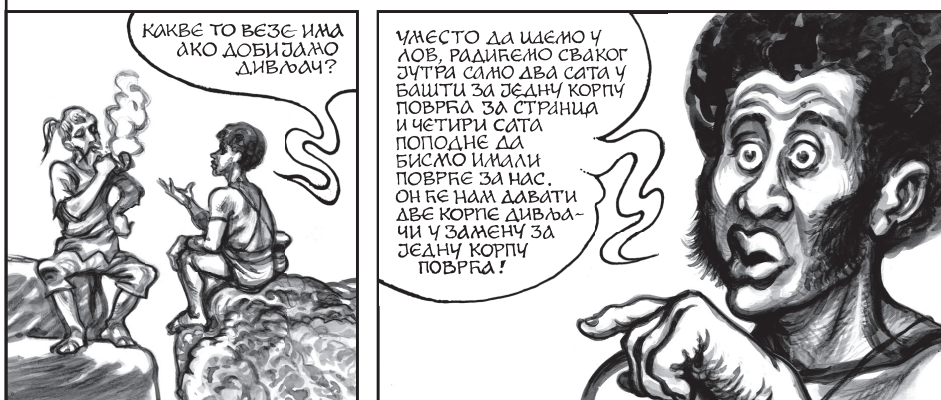
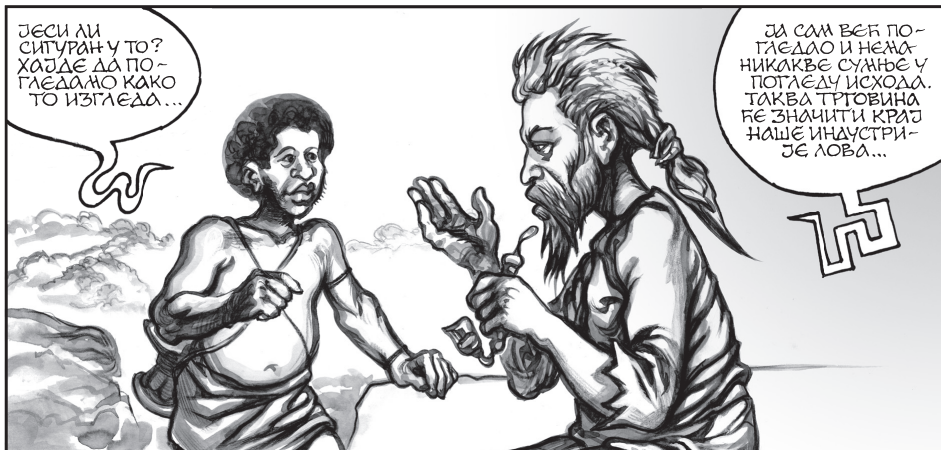

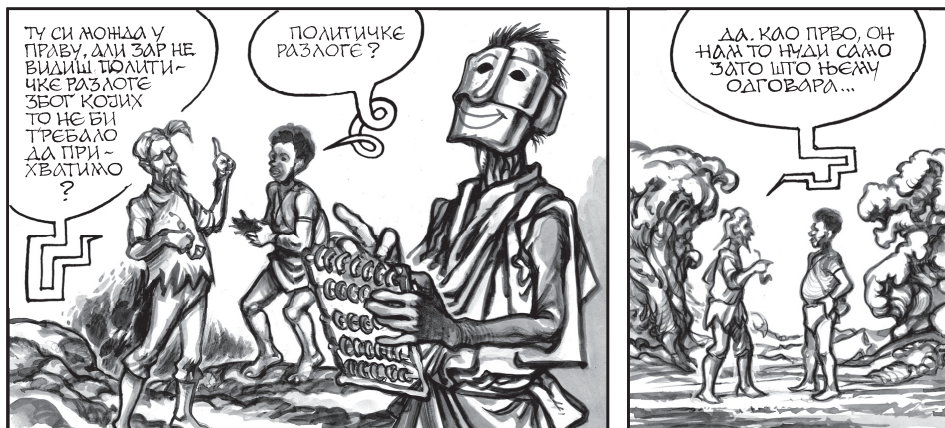
ДАНИ СУ ТЕКАЛИ,
ГОДИНЕ ПРОЛАЗИЛЕ
У РАДУ И ИЗОБИЛЈУ
И СВЕ СЕ НЕКАКО
ПОДРАЗУМЕВАЛО...

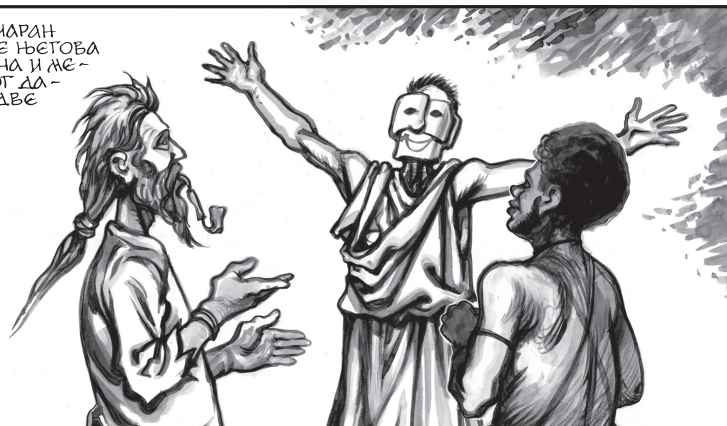

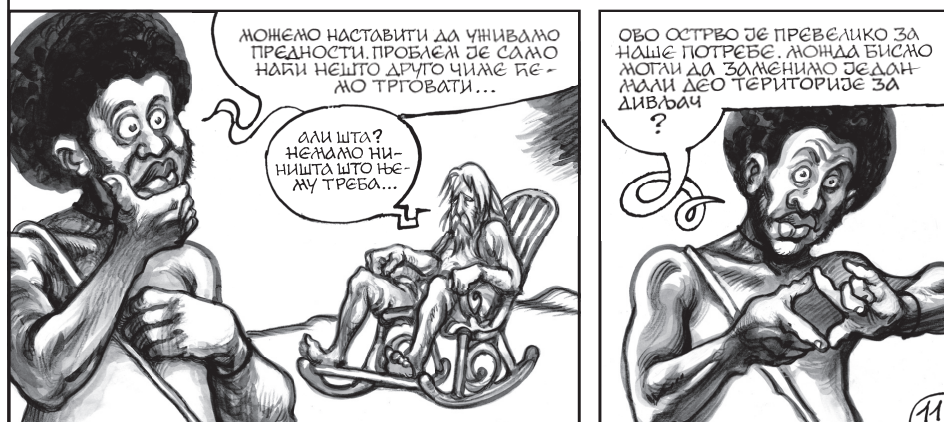

СТРАНАЦ ЈЕ БИО ОЧАРАН
КАДА ЈЕ ЧУО ДА ЈЕ ЊЕГОВА
ПОНУДА ПРИХВАЋЕНА И НЕ-
СЕЦИМА ЈЕ, СВАКОГ ДА-
НА, ИСПОРУЧИВАО ДВЕ
КОРПЕ ДИВЉАЧИ И
УЗИМАО СВОЈУ
КОРПУ ПОВРГА.

РОБИНЗОН И ПЕТКО УНИ-
ВАЛИ СУ У ДИВЉАЧИ И
ПРОНАШЛИ АНОГО КОРИ-
СНИХ И ПРИДАТНИХ СТВА-
РИ КОЈИМА СУ СЕ БАВИЛИ
У СЛОБОДНО ВРЕМЕ.

ШТА?
КАПИТАЛ ЗА
ТЕКУЋУ ПОТРО-
ШЊУ? ТВОЈЕ
ИДЕЈЕ ће НАС
УТРОПАСТИТИ
...???

ДРАГИ МОЈ ПРИДАТЕЉУ ЗАПРЕГАШЕН САМ
ТВОЈИМ НЕПОЗНАВАЊЕМ ЕКОНОМСКИХ ПРИН-
ЦИПА! СЛОБОДНА ТРГОВИНА НИКАД НЕ МОЖЕ
БИТИ ШТЕТНА. ПО ДЕФИНИЦИЈИ,
ДОБРОВОЉНА ТРГОВИНА ДОНО-
СИ КОРИСТ ОБЕМА СТРАНАМА.
...У СУПРОТНОМ ОНЕ НЕ БИ НА
ТО ПРИСТАЈАЛЕ.

РОБИНЗОН НИЈЕ МОГАО
ДА ПАРИРА ТАКВОМ МАЈ-
СТОРСТВУ ЛОГИКЕ ГА СЕ
САГЛАСИО ДА ИСПРОБА-
ЈУ ПРЕДЛОЖЕНИ ДОГОВОР... ЧОСТАЛОМ, РЕКАО
ЈЕ, АКО СЕ ПРЕДОМИСИ-
МО, НЕЋЕ НАМ БИТИ ГОРЕ
НЕГО НА ПОЧЕТКУ... ВРА-
ТИЛИ СУ СЕ СТРАНИЦУ СА
НОВИМ ПРЕДЛОГОМ И
ДОГОВОР ЈЕ СКОЛПЉЕН.

ПРОШЛЕ СУ ГОДИНЕ У КОЈИ-
МА СУ РОБИНЗОН И ПЕТКО
УНИВАЛИ У ИЗВРСНОЈ ДИВ-
ЉАЧИ КОЖУ ЈЕ СТРАНИЦИ, ДО-
НОСИО ПРИ СВОЈИМ СВАКО-
ДНЕВНИМ ПОСЕТАМА...

КАО И У СВОЈИМ ДОКОНИМ
ЈУТРИМА...

ЗАДОВОЉСТВО ДОГОВОРОМ
КВАРИЛА ЈЕ ЈЕДИНО ЊИХО-
ВА ЗАБРИНУТОСТ ЗБОГ ТО-
ГА ШТО ЈЕ СВЕ ВЕКА ПО-
ВРШИНА ОСТРВА ДОСПЕВА-
ЛА ИЗА СТРАНИЧЕВЕ ОГРАДЕ.

КОНАЧНО, КАДА СЕ
ОТГРАДА ОПАСНО
ПРИБЛИЖИЛА ЊИ-
ХОВОЈ БАШТИ
ОДЛУЧИЛИ СУ ДА
ПОРАЗГОВАРАЈУ
СА СТРАНЦЕМ.

СТРАНЧЕ,
НАША БАШТА ПО-
СТАЈЕ УГРОЖЕНА И
МОРАМО НАПРАВИТИ
НЕКИ ДРУГИ ДОГОВОР
С ТОВОМ ДА БИСМО
МОГЛИ И ДАЛШЕ ДА
ТАЈИМО ПОВРЉЕ И
УНИВАМО У ДИВНОЈ
ДИВЛАЧИ КОЈУ НАМ
ДОНОСИШ. НЕ МО-
ЖЕМО ТИ ВИШЕ
ДАВАТИ ЗЕМЉУ.

ДОБРО, ЧИМЕ
ОНДА ЖЕЛИТЕ ДА
ТРУЖЕТЕ?

НЕМАМО НИШТА
ОСИМ ПОВРЉА КО-
ЈЕ ТАЈИМО...

ТО ЈЕ
НЕЗГОДНО.
ПОШТО МЕНИ
ВАШЕ ПОВРЉЕ
ВИШЕ НИЈЕ
ПОТРЕБНО.

МЕБУТИМ, МОЊДА БЕМО МОГИ ДА НАСТАВИ-
МО РАЗМЕНУ... РЕЦИМО
ВАС ДВОЈИЦА МОГЛИ
БИСТЕ ДА ЛОВИТЕ НА
ДЕЛУ ОСТРВА КОЈЕ ЈЕ
САДА У МОЈ ВЛАСНИ-
ШТВУ... ТО БИ ЗНАЧИ-
ЛО ТРИ КОРТЕ ДИ-
ВЛАЧИ... МОЖЕТЕ
ДА ЗАДРНИТЕ ДВЕ
А МЕНИ ДАТЕ ЈЕДНУ.
НА ТАЈ НАЧИН ВАШЕ
ПОТРЕБЕ БИМЕ ЗА-
ДОВОЉЕНЕ, А И
ДА КУ ИМАТИ МА-
ЛИ ПРОФИТ...

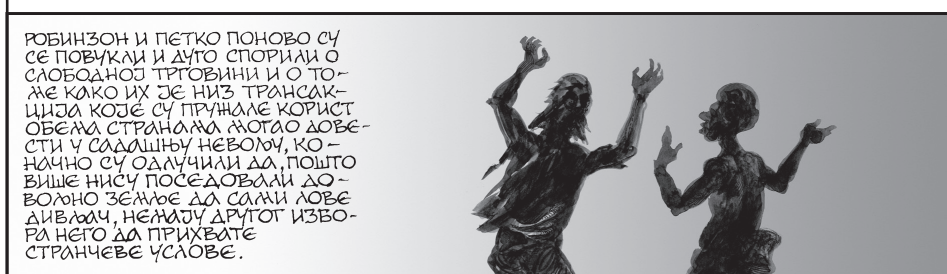

НА ТАЈ ШОКАНТНИ ПРЕДЛОГ РОБИНЗОН И ПЕТКО ПОВУКЛИ
СУ СЕ ДА НАСАМО РАЗМОТРЕ СТВАР...
НОВИ ДОГОВОР НИЈЕ ИМ СЕ ДОПА-
ДАО, ЈЕР ЈЕ ПО ЊЕМУ ТРЕБАЛО
ДА ЛОВЕ ДВА САТА ДУШЕ НЕ-
ГО У ВРЕМЕ ПРЕ НЕГО ШТО
СУ СРЕДИ СТРАНЦА, А ЗА ДО-
ДАТНИ НАПОР НЕГЕ ИМАТИ
ВИШЕ ДИВЛАЧИ...

ОДЛУЧИЛИ СУ ДА
УЧИНЕ ПОСЛЕ-
ДЊИ ПОКУШАЈ
И НАГОДЕ СЕ О
ПОВОЉНИЈЕМ
ДОГОВОРУ...

СТРАНЧЕ, МИ СМО
УНИВАЛИ У НАШЕМ ПРИ-
ЈАТЕЉСТВУ И ТРГОВИНИ КО-
ЈА НАМ ЈЕ ОБОСТРАНО ДОНО-
СИЛА КОРИСТ. ВОЛЕЛИ БИСМО
ДА НАСТАВИМО И ПРИЈА-
ТЕЉСТВО И ТРГОВИНУ, АЛИ
МОРАМО ИМАТИ ДРУГАЧИ-
ЈИ ДОГОВОР ОД ОНОГ КО-
ЈИ СИ ТИ ПРЕДЛОЖИО.

ЕДВАРД ЈАКОПИН: ПРОШЛО ЈЕ НАЈТЕЖИХ ШЕСТ ГОДИНА*

КАТАРИНА СЕКУЛИЋ
(2008)

Динамичан и привредни раст и ојачање од седам година, уз неминован наставак реформи, идоћи ће домаћу економију на знатно виши ниво и припремити је за ЕУ – Са завршетком друге фазе транзиције и економијом подигнутом на виши ниво, на коме је могуће имати доходак по становнику од 8.000 долара, крајем 2012. године, може се значајније смањити јаз између Србије и новопримљених чланица Европске уније. Посебно је значајно то што ћемо тада заиста бити економски спремни за улазак у ЕУ. Да ли ћемо се у тој години наћи у том друштву или не, то зависи од политичких фактора, али је за Србију важно да је завршила припремни део свог посла.

Овако је, у интервјуу за Економетар, др Едвард Јакопин, директор Републичког завода за развој, који је био и координатор рада на Националној стратегији привредног развоја од 2006. до 2012. године, издвојио само неке од њених домета. А они су вишеструки и баш зато што су тако важни и далекосежни за будућност Србије, наш саговорник је више пута поновио да је сада кључна њена примена.

После више од 20 година Србија је добила Стратегију привредног развоја коју су годинама призивали и многи економисти и привредници. На чему се заснивају тврдње аутора Стратегије да су предвиђања реална и остварива?

– Кад се зна шта се жели, и при томе има сасвим прецизан скен стања у коме смо и какве су наше могућности, то увек даје добре пројекције развоја. Наравно, ту су изузетно важне и смернице за оно што ваља урадити. У томе су важне две ствари: прво, генерално гледано, најтежих шест година већ је прошло и сада смо на прагу друге фазе транзиције. Врло је важно да становништво то зна, да ће ових наредних шест година бити лакше јер су већ зацртани институционални путеви. Постоје, наравно, сегменти у којима су неопходне дубље промене али је и ту на неки начин рашчишћен терен. И друго, наша стартна основа је и даље ниска кад се упореди са оним што смо имали 1990. године, иако је нешто поправљена после 2001. године. Наиме, последњи

* Економетар, март 2008, број 26, <http://www.nirapress.com/content/category/1/43/2/>

подаци из децембра показују да се по достигнутом БДП Србија налази на 62 посто оног који смо имали 1990. године. Индустрија је највише пала, па је она сада на 48 одсто остварене у посматраној години. То опет значи да имамо резерви за већи раст, па су у том погледу добри и тренд и тенденције. У 2006. индустријска производња „прокњижиће“ стопу од око пет посто, што је јако добар резултат, будући да је она ретко кад могла да пређе два или три посто раста. Већ у претходној години БДП ће, према прелиминарним подацима, бити већи за око 6,7 посто, што се уклапа у седмогодишњи сценарио стратегије.

Троугао приоритета

Како се дошло до комбинације три основна стратешка правца развоја?

– Пошло се од тога да је кључни развојни циљ Србије веће благостање становништва. То се не може постићи без динамичног привредног развоја као основе повећања стандарда грађана, смањења незапослености и сиромаштва. Имајући то у виду и, наравно постојеће стање, дефинисали смо троугао приоритетних циљева, а то су конкурентност, економија заснована на знању и развој инфраструктуре. Чини ми се да то и не треба много објашњавати. Јер, без стварања атрактивног пословног амбијента за већи прилив страних директних инвестиција и већу националну конкурентност, нема напретка. Или, данас у свету знање све више постаје основни развојни фактор. У неким земљама то је био и основни циљ, па су оне након 5-6 година постигле висок раст. Србија, тим пре, свој развој мора да заснива на људском капиталу који има, што захтева реформе у области образовања и запошљавања. И трећа ствар је развој ефикасне привредне инфраструктуре који укључује саобраћај, телекомуникације, енергетику и водопривреду. Она пружа услуге које су од кључног значаја и за становништво и за развој индустријског сектора и трговине.

Пораст запослености

Пошто је незапосленост један од највећих економских и социјалних проблема, ту се не могу очекивати неки спектакуларни резултати, па наше процене кажују да ће до 2012. године бити новозапослених (нето запослених) само око 130.000. Ово отуд што се у наредним годинама очекују драматичне промене. До 2008. гаси се друштвени сектор, који запошљава преко 600.000 људи, а до 2010. и мешовита предузећа са друштвеним капиталом. Највећи терет делимичног преузимања и новог запошљавања пада на приватни сектор у коме ће се број запослених попети на 1,6 милиона. Истовремено ће у тзв. буџетском сектору, у јавним предузећима, доћи до благог пада запослености са око 500.000 на око 480.000. У пољопривреди ће се, према овим проценама, број запослених смањити са 640.000 на 580.000. Укупна анкетна незапосленост смањиће се са садашњих 600.000 на 300.000 људи. Што се тиче укупне запослености, она ће се, према нашим пројекцијама, повећати са око 2,7 милиона на 2,83 милиона и то је тих 130.000 нето повећања – објашњава др Едвард Јакопин.

Кад је реч о основним пројекцијама, тиу се моју зајазити два сценарија – један који полази од просечног раста БДП од седам посто и други од пет одсто?

– Наш основни сценарио јесте онај са просечном стопом раста БДП од седам посто. Он подразумева висок обим инвестиција, брз раст извоза, смањивање инфлације, као и учешћа потрошње у БДП, уз мањи спољнотрговински и платни дефицит. Или конкретније, учешће фиксних инвестиција у БДП повећало би се са садашњих 17,3 на 25 одсто у 2012. години. Стране директне инвестиције не би смеле да буду мање од 2,5 милијарди долара годишње. Удео извоза у БДП, уз његов просечан раст од најмање 17 процената, повећао би се на 40 одсто у 2010. и свих 45 одсто у 2012. години. Таква динамика извоза, уз просечан раст увоза од 15,3 одсто, водила би смањењу дефицита у билансу текућих трансакција, односно његовог учешћа у БДП, на око 8,3 одсто.

Конкурентност и извоз

Полази се и од значајне промене у самој структури уношреде оствареног БДП у виду повећања инвестиција на рачун уношреде. То, наравно, не значи да нема промена за раст личне и колективне уношреде која би просечно реално расла за шест посто. Све ово о чему говорим казује да су две кључне речи у самој стратегији конкурентности и извоз.

Моје је дубоко уверење да Србија може да оствари сценарио динамичног развоја уколико га буде доследно спроводила, уз пуну политичку подршку, али и нову улогу државе. А то би омогућило да се БДП, посматран у сталним ценама, повећа у 2012. на 56,6 милијарди долара или на 8.000 долара по становнику. Ако се има у виду да је, према последњим званичним подацима, у 2005. БДП по становнику износио 3.526 долара и да је лане био око 4.000 долара, наш циљ није недостижан.

Инфлација испод пет посто

У Стратегији се полази од тога да ћемо имати макроекономску стабилност, с тим што је циљ да инфлација буде испод пет посто. Када је реч о овој 2007. години, зна се да је НБС пројектовала базну инфлацију на 4-8 посто. Моје је мишљење да она не би смела да буде изнад седам одсто. Већ крајем 2008. инфлација не би требало да буде изнад пет посто, а после 2009. мора да је испод тога. Тако би се ушло у зону ниских инфлација, какве имају и развијене европске земље – каже др Јакопин.

Онај други, условно речено, конзервативни сценарио, са просечном стопом раста од пет одсто, даје мање могућности. Зато је у Стратегији до детаља разрађен онај основни сценарио, без обзира на то што нас ММФ види са оном мањом стопом. Ипак, и сам Фонд је то неко своје раније виђење касније нешто кориговао на 5,5 одсто. Вероватно ће се опет кориговати навише. Постоји, изгледа, нека скепса кад је реч о привреди Србије, па се тако, рецимо, на Савету страних инвеститора опет помињала стопа раста од пет одсто. По мојој процени, могућности Србије су знатно веће и треба

их оснажити. Тим пре, што све наше анализе показују да ефекти бржег развоја надмашују напоре које ваља уложити.

Извозни лидери

Каква је, у свему томе, позиција индустрије Србије?

– Ако се погледа структура бруто додате вредности у периоду 2001-2005. године видљиво је да се она мењала у корист услуга које учествују са 57 посто. Њихово учешће ће се и даље повећавати, све до неких 63–64 процената, на крају посматраног периода. У исто време, учешће индустрије је опало на 24,4 одсто у 2005. као последица реструктурисања и својинске трансформације. Пољопривреда је задржала своје учешће од око 15 одсто, са одређеним варијацијама.

Мора се признати да индустрија са својим учешћем од 22 посто, има страховите мултипликоване ефекте, јер одатле иде гро извоза. А у тој индустрији, кад се мало „зацепрка“, осам грана даје 78 посто укупног извоза. Назвали смо их пропульзивним гранама које ће, са аспекта продуктивности и конкурентности, морати да вуку у годинама које долазе. То су прехранбена индустрија, која је и даље веома значајна извозна грана, као и тзв. европске пропульзивне гране као што су машине и уређаји, саобраћајна средства, гуме и пластика и хемија. У самој структури извоза високо-технолошке гране повећаће своје учешће са 13,5 на 20 посто, али ће услуге и даље доминирати.

Велике регионалне разлике

– Наш велики проблем су и велике регионалне разлике у развијености, које се крећу у распону 1:7. Најразвијенији су београдски и новосадски округ где се реализује више од 16 одсто укупног прихода Србије. С друге стране, у многим окрузима остварује се тек по четири или пет процената прихода Републике. Најнеразвијенији је Топлички округ. Или, прецизније речено, на дну лествице развијености су три округа – Топлички, Пчињски и Јабланички, јер су разлике између њих у зарезима. Утолико пре је заиста од изузетног значаја недавно усвојена Стратегија регионалног развоја, коју имамо први пут. Јер, активности које се предлажу воде смањивању постојећих разлика, што је јако тешко у транзицији. У тој функцији је и већ позната одлука претходне владе да и прописом уобличи статус 12 градова, општинских центара, који би постали носиоци развоја ширег подручја. Крајњи циљ јесте да се постојеће разлике преполове у наредних шест година – истиче др Јакопин.

Споменуо бих и металски сектор који су многи олако отписали а ту имамо и квалификовану радну снагу, имамо искуство, па и ресурсе – производне хале. Наравно, мислим на битно другачији сектор од оног некадашњег, са мноштво мањих приватних фирми које производе делове који се траже. Изгледа да се сада, на неким програмима „увезују“ и бивше ју-републике. Тако ће се, рецимо, делови за „пунто“ производити у Хрватској. Код нас данас бродоградња преживљава своје најтеже дане,

ту је нека нула, али ми смо ту имали неке компаративне предности. Ту постоје и неки програми, имамо и људе, па се део тога може „пробудити“.

Кад је реч о смањењу незајослености у њредизборним обраћањима мола су се чуи и обећања да ће се незајосленост ѡрејоловити. Како ѡ коментаришеије?

– То је игра бројки, у зависности од чега се полази. Познато је да је у Србији стопа статистичке незапослености 30,1 одсто, а по Анкети о радној снази 21 посто. При томе, није уопште спорно да су обе високе и да Србија има највишу стопу дугорочне незапослености у поређењу са земљама евро-зоне и са земљама у окружењу. Ми смо у Стратегији пошли од анкетне незапослености јер сматрамо да је она реалнија и циљано ишли на њено смањење до 2012. године на 15,5 процената. Али, ако се пође од стопе од 30 одсто и дође до ових 15,5 одсто, то би онда било оно о чему је говорио лидер Г17 плус Млађан Динкић.

Значајна улаања ѡредвићају се и у инфрасируктуру. Како излега сируктура ѡих инвестиција?

– Ту су укупна [инвестициона] улагања до 2012. пројектована на око 70 милијарди долара, а од тога ће две трећине отићи у реални сектор, у предузећа, док негде око једне трећине иде, условно речено, у екологију. У тзв. базичну инфраструктуру отићи ће, појединачно гледано, највећи део тог колача – око 20 посто или 20 милијарди долара, у саобраћај и телекомуникације 18 посто, а у енергетику девет посто. Водoprивреда може да рачуна са око два посто а заштита животне средине са око четири процента.

Аранжман са ММФ

Већ смо закорачили у 2007. Шиа дисије, са аспектиа Сираијеије ѡривредној развоја, извојили као неодложне ѡсловје?

– Неки општи репер би морао да буде просечан раст од седам посто. Иначе, приоритети у 2007. су јасни: мора да се завршава приватизација друштвених предузећа и да се ради на реструктурисању оних јавних. При томе је суштински проблем у преосталој приватизацији некадашњих великих система у реструктурисању, којих је око 100 (укључујући и зависна предузећа) са преко 120.000 запослених. До сада се решење нашло за свега петнаестак оваквих предузећа, што само по себи казује колики је то проблем.

Ја се лично залажем да се поново направи аранжман са ММФ јер ћемо онда имати прецизне смернице које се морају поштовати. На бази претходног споразума имали смо добре резултате.

А кад је реч о Стратегији, за мене је од изузетне важности то што је постигнут консензус око њених циљева. То су подржали држава, синдикати и послодавци. Зато стално и наглашавам да је сада кључно доследно је спроводити. Републички завод за развој пратиће њено спровођење и у годишњим извештајима влади рећи: остварено је то и то, проблеми су ти и ти, а ово није урађено, због тога и тога...

Имаије ли неке ѡроцене нашеј економској ѡриближавања земљама ЕУ-10 и земљама у окружењу?

– Симулирали смо нашу Стратегију и погледали све оне са којима смо хтели да се упоређујемо. Србија се сада налази на 43 посто нивоа економског и укупног развоја земаља ЕУ-10. Наравно, ни оне нису компактна група, али смо посматрали просек. Тако гледано, Србија ће 2012. бити на 73 процената ове групе и то би био изузетан напредак. Што се тиче Румуније и Бугарске, Србија је и сад по неким индикаторима боља од њих, а по неким знатно слабија. И ту ће доћи до значајнијег приближавања, као и у односу на економију Хрватске. Од Босне и Херцеговине и Македоније бољи смо по свим индикаторима.

ЕВРОПА И РУСИЈА: ЗАЈЕДНО СМО ЈАЧИ (2010)

ЧАСЛАВ ОЦИЋ

У Салцбургу је од 26. до 28. маја 2010. године одржан заједнички састанак Европске академије наука и уметности (ЕАНУ) и Руске академије наука (РАН) под називом

РУСИЈА – ЕВРОПА: ОКРЕНУТИ БУДУЋНОСТИ ШТА РУСИЈА ОЧЕКУЈЕ ОД ЕВРОПЕ?

Планирано је да се следеће године у Москви настави овај дијалог који би требало да одговори на питање:

ШТА ЕВРОПА ОЧЕКУЈЕ ОД РУСИЈЕ?

Састанак је одржан у замку Леополдскрон (чији је бивши власник чувени позоришни редитељ Макс Рајнхарт (Max Reinhardt) у сарадњи са Салцбуршким глобалним семинаром (SGS), америчком невладином организацијом којој је тај замак после Другог светског рата поклонила породица Рајнхарт. Патрон заједничког састанка био је Жежи Бузек (Jerzy Buzek), заштитник (протектор) ЕАНУ и председник Европског парламента.

Скуп су отворили: Феликс Унгер (Felix Unger) председник ЕАНУ, Александар Ф. Андрејев, потпредседник РАН и Зураб К. Церетељи, председник Руске академије уметности.

Окупљене су поздравили Габи Бургшталер (Gabi Burgstaller), гувернер Салцбуршке области, Борис Красовски, генерални конзул Руске Федерације у Аустрији и Ернст Штрасер (Ernst Strasser), члан Европског Парламента и председник Друштва аустријско-руског пријатељства.

Потом је уследила инаугурација новог члана ЕАНУ Александра Авдјејева, министра културе Руске Федерације и ранијег заменика руског министра спољних послова. О њему је бираним речима говорио председник ЕАНУ, а одлуку о избору новог члана прочитао је (на латинском језику) графаријус Максимилијан Фусл (Maximilian Fussl).

1. Авдјејеву је припала част и да буде уводничар на првој сесији (*Шта Русија очекује од Европе?*) којој су председавали А. Андрејев и Ф. Унгер. У подужем, врло

занимљивом и информативном излагању Авдјејев је разматрао сличности и разлике руске и западноевропских култура. У широком временском луку од словенских (про)светитеља (Ђирила и Методија) до данас, хронолошки и компаративно, он је анализирао утицај подела у хришћанству на обликовање културних образаца, однос православља према исламу (указујући на корене руске евроазијске доктрине) и исламизму (као актуелном политичком и милитантном покрету сличном крсташким походима), улогу (ауторитарне, неретко с врхом јерархије чврсто срасле) државне организације, различите чиниоце формирања владајућих руских елита (посебно разматрајући утицај женидбе руских царева страним принцезама), системе и промене у структурама моћи (претежна арбитрарност све до краја 19. века), облике својине (посебно руске „приватне“ својине), утицај осам деценија совјетског тоталитаризма на дугорочне материјалне и духовне преображаје руског друштва и свакодневицу обичног човека, закључујући да су у нововековној руској историји „најинтензивнији“ контакти с Европом били – ратни. Русија је била, према његовим речима, „најкљученија“ у Европу у време Наполеонових и Хитлерових похода на Русију. У новије време, иако индиректно, то је случај и с агресијом НАТО-а на Србију 1999. године, највећим злочиним против мира после Другог светског рата, који је у Русији изазвао шок, јер се дотле у Русији веровало да у другој половини 20. века у Европи не може доћи до такве ескалације насиља. У Русији, према Авдјејеву, агресија 19 земаља НАТО-а на Србију схваћена је као удар на словенску културу и цивилизацију. Од тог удара многи у Русији још се нису повратили. То западноевропска јавност треба да има у виду, посебно они представници елите који држе да је култура основа зближавања и (пословне и друге) сарадње Русије и остатка Европе.

А када је реч о култури, и, пре свега о материјалној цивилизацији, сматра Авдјејев, Русија је била увек спремна да учи (и учила је) од Европе, али Руси не желе да буду подучавани, другим речима, сматрају да и у овом случају треба да се примењује (на Западу формулисано) начело слободе избора.

Излагање Авдјејева изазвало је бурна (претежно критичка), а на моменте и увредљива реаговања; у увредама се истакао Ерхард Бузек (Erhard Busek), биши челник Пакта стабилности за југоисточну Европу и директор бечког Института за изучавање Дунава и Средње Европе (највећег института у Аустрији). И други панелисти – Вернер Вајденфелд (Werner Weidenfeld), из Центра истраживања примењене политике Минхенског универзитета (код нас иначе познат као коаутор *Приручника за европску интeгpацију: Европа од А до Ш*, Београд 2003), Вилфрид Бергман (Wilfried Bergmann; Petersburger Dialog e.V., DAAD, Бон), с изузетком Мартина Вуковића (Martin Vukovich), бившег аустријског амбасадора у Москви, били су доста оштри у својим коментарима, али ти коментари (с изузетком питања Косова) нису се односили на тему о којој је Авдјејев говорио, него су се тицале мана руског друштвеног система, (лошег) понашања руске државе у прошлости и садашњости ... Они су износили своје страхове од Русије и жеље (понекад исказане као захтев) у погледу промена („реформи“) у тој земљи. Авдјејев је одговорио да су његови критичари говорили о теми (*Шта Европа очекује од Русије?*) која ће тек бити на дневном реду – 2011. године у Москви.

Шира расправа која је уследила – непланирано – фокусира се на Косово, односно на бомбардовање Србије. Председавајући је тражио од Карела Кованде, сада

директора у Европској комисији у Бриселу, а 1999. представника Чешке у НАТО-у да објасни разлоге напада на Србију. Он је то „објаснио“ тврдоглавошћу тадашњег председника СР Југославије, на шта му је реплицирао Авдјејев (који је 1999. био заменик руског министра спољних послова и у том својству био у Рамбујеу) да је тадашњи југословенски председник наредио тадашњем председнику Србије да пристане на споразум на који не би ни једна суверена држава пристала, да је овај то и учинио, а да је министарка спољних послова САД тражила од представника косовских Албанаца да ни на ту верзију споразума не пристану, како би се створио повод за рат, који је, по тврдњи Авдјејева, знатно раније био планиран и припреман. То је изазвало реакцију неких учесника скупа из мањих европских држава – чланица НАТО-а – који су тврдили да њихова јавност није била уопште обавештена о учешћу тих земаља у НАТО агресији, још мање о евентуалним цивилним жртвама у Србији, коришћењу кластер бомби, осиромашеног уранијума, каснијој изградњи Бондстила ... и тражили су информације о томе, узгред критикујући Србе, што их о томе не обавештавају.

2. Иако је други тематски блок (*Евројска њивреда у финансијској кризи*) унеколико сужено дефинисан, у дискусији се показало да је ипак реч о (глобалној) економској, а не само финансијској кризи. Овој сесији су председавали Николај Шмељов, директор Института за европске студије РАН и Јозеф Штраус (Joseph Straus), потпредседник ЕАНУ, директор емеритус Макс Планк Института за интелектуалну својину, конкуренцију и пореско право из Минхена. Уводно слово одржао је Виктор С. Плескачевсиј, председник Одбора за својину руске Државне Думе, уместо најављеног Валерија А. Јазова, председника Одбора за енергетику, саобраћај и телекомуникације руске Думе. Плескачевсиј је првенствено говорио о питањима из надлежности Одбора коме председава, тј. о реституцији и денационализацији, посебно о устројавању земљишних књига, без којих нема тржишне привреде. У изласку из кризе, према његовом мишљењу, више могу да помогну научници (пре свега макроекономисти) него банкар и други бизнисмени, стога научници и с Истока и са Запада треба да удруже снаге. Пре свега они треба да сарађују у креирању практичних мера у оним областима које имају технички карактер.

Шмељов је указао на дубље узроке и шире последице актуелне економске кризе. Човечанство је на ракршћу, Европа је на раскршћу, Русија је на раскршћу, ... Криза може да изазове позитиван преокрет и у свету и у Европи и у Русији. У случају Европе то ће се десити ако победи „медитерански“ концепт солидарности, а не северњачки „хируршки“ концепт који сматра да треба одсећи део болесног организма да би се спасао сâм организам. Русија не жели крах Европске уније, њој је у интересу напредак Уније. Русија сама финансира свој развој, фактички више долара из Русије одлази него што у њу улази. У том смислу Русији није потребна помоћ Европе. Европа би могла помоћи Русији ако би неки Европљани престали да размишљају о томе како Русију разбити на седам или 27 земаља. То је неевропски. А и Русија је Европа! Као што неке бивше чланице СССР-а нису Европа и не могу (најмање због физичке удаљености) бити интегрисане у ЕУ. Русија може само на кратак рок (а и он је прошао!) бити *emerging market* за европске производе, на средњи рок и ЕУ треба да постане такво тржиште за руску робу. То је у обостраном интересу и у овом тренутку сарадњу треба дефинисати на средњи рок, јачајући економску међузависност, користећи се руским

тренутним вишковима финансијског капитала, заснивајући ту сарадњу на реалној привреди, а не на финансијским спекулацијама. Само повратак реалној привреди води изласку из кризе и дугорочно одрживом развоју.

Као панелисти у раду прве сесије учествовали су: Ђанкарло Елија Валори (Giancarlo Elia Valori, La Centrale Finanziaria Generale, Рим), Јохан-Матијас гроф од Шуленбургa (Johann-Matthias Graf von der Schulenburg, професор на Лајбницовом Универзитету у ХанOVERу, иначе унук једног од вођа антихитлеровског пуча 20. јула 1944), Ерих Хедл (Erich Hödl, потпредседник ЕАНУ, Беч), Паул Рибиг (Paul Rübig, члан Европског парламента, Немачка), Волфганг Астекер (Wolfgang Astecker, Malik Management Zentrum, Сент Гален, Швајцарска), Каталин Ботош (Katalin Botos, Факултет правних и политичких наука Католичког универзитета Петер Пазмањ из Будимпеште) и Талафс Јунцис (Talavs Jundzis, директор Балтичког центра за стратешке студије из Риге).

У расправи су дошла до изражаја мишљења да су глобализација (чији су највећи корисници Кина, Индија и Бразил), питање сигурности у снабдевању енергентима развијених европских привреда, као и актуелна глобална економска криза наметнули питања преиспитивања досадашњег европског модела развоја. Треба свакако редефинисати и концепт развоја за мале и средње земље. Нема квалитетног и стабилног развоја ако он није одржив у ширем (не само еколошком) него и у социјалном и културном смислу. То доводи до питања „органске“ упућености – у развојном смислу – западне Европе (пре свега Немачке) на Русију. То је у бурној расправи (коју су пре неколико месеци иницирали Французи) довело и до подела унутар ЕУ на оне земље које су за сарадњу с Русијом (Немачка, Аустрија, Мађарска и Италија) и на оне које то нису. Они који су за интензивнију научну, техничку и пословну сарадњу с Русијом дефинисали су и нови концепт *Шире Европе* (Larger Europe) коју чине ЕУ и Русија. Он је првенствено *економски* одређен, иако унеколико мења чекинијевску полазну основу *економије обима* (economy of scale; в. Paolo Cecchini Report: The Costs of non-Europe, 1988) као основног мотива економске интеграције (европских) држава, обогаћујући је ширим и дугорочнијим *развојним* димензијама. Тиме се овај концепт дистанцира од *политичког* концепта *Велике Европе* (Greater Europe) као сложене (федералне) али јединствене наднационалне државе, али се у извесном смислу приближава британској европској идеји Савеза чије чланице сарађују, али се не утапају у наднационалну државну творевину (Union, али не Unity!) и, можда парадоксално, (делимично модификованој) деголовској идеји о Европи од Урала до Атлантика.

Да ли ће оваква размишљања довести и до реалног прекомпоновања Европе (Астекер: крупна питања ће доћи на дневни ред тек када криза избије свом силином у Италији; грчка криза је „мачји кашаљ“ у односу на оно што долази). То умногоме зависи и од односа Француске и Немачке: Фраманија се распада, француско-немачки развод брака је на делу, Немци следећи своје економске интересе чежњиво гледају на Исток ... Шта у тој новој ситуацији да раде Французи? Пуштају пробни балон Медитеранске уније (уместо ЕУ), која би обухватила земље јужне Европе и северне Африке под вођством Француске. Можда овај предлог звучи утопистички и не би га требало сувише озбиљно узимати. Међутим, један други француски предлог не треба олако одбацити, не само због тога што потиче од великог имена француске (и светске еко-

номске науке), него првенствено због тога што је он заснован на озбиљној анализи функционисања постојећег европског економског интеграционог аранжмана: ЕУ се састоји од великог броја земаља врло изражених економских диспаратитета; иако је конципирана као „добра империја“ ЕУ не доприноси развоју сиромашнијих рођака, већ их искоришћава третирајући их као *emerging market* претварајући *Emerging Europe* (постсоцијалистичке транзиционе земље) у земље Трећег света, које онда третира са становишта социјалне, а не развојне политике. Предлог је стога да се ЕУ подели у неколико мањих макрорегиона уједначеног, ако не хомогеног, степена економске развијености, унутар којих би тржиште деловало слободно и доприносило динамизацији (и ефикасности) економског (и укупног) развоја.

Економска криза у Грчкој која се незадрживо шири читавом јужном Европом ствара прилично негативан однос према („лежерним и растрошним“) јужњацима у северним деловима ЕУ, првенствено што цену изласка из кризе треба да плате („вредни и штедљиви“) северњаци. У условима продубљавања економске кризе земљама ЕУ све теже пада и терет одржавање (неодрживе) косовске привреде (где је свега три посто увоза покривено извозом). Тај задатак је Европској унији асигнирао НАТО, односно САД. Као што је у ЕУ наступио „замор“ у процесу проширења, па и замор од решавања економских проблема у земљама чланицама ЕУ које су то постале „јужним“ и „источним“ проширењем, тако је наступио замор и у бављењу Косовом. Стиче се утисак да би у овом тренутку била добродошла српска иницијатива која, дефинисана концептом привредног (и укупног) развоја Покрајине и Републике, подразумевала регионални и европски оквир.

3. Трећа сесија била је посвећена *сијурносџи снабдевања Европе енерџијима*. Њој су председавали Николај П. Шмељов и Михаил В. Угрумов, саветник Президијума РАН за спољне послове, а уводничар је био Маурицио Кумо (Maurizio Cumo), сенатор ЕАНУ, професор Римског (католичког) универзитета La Sapienza. Он је истакао да је Италија развила с Русијом економске односе таквог интензитета да се они с правом називају „привилегованим“. Последњих неколико година организовани су сусрети на највишем државном нивоу, на пример, у Риму 3. децембра 2009, затим сусрет председника Берлусконија и премијера Путина у Лесму 26. априла 2010. о сарадњи у нуклеарним истраживањима. Око 500 италијанских фирми послује у Русији. Када је реч о привредној сарадњи, енергетски сектор игра средишњу улогу из једноставног разлога јер је Русија светски извозник број један природног гаса и други светски извозник нафте. Она је главни снабдевач Европе гасом и нафтом. У руском енергетском сектору активне су две италијанске компаније – ЕНЕЛ и ЕНИ. Упркос општој економској кризи ЕНЕЛ је потврдио да ће од 2009. до 2013. године инвестирати у Русији 2,1 милијарду евра у изградњу две електране с комбинованим цикличним гасним турбинама (CCGT), уз већ уложених 3,4 милијарде приватизационих инвестиција:

ЕНЕЛ је власник 19,6% СеверЕнергије (Гаспром 51%, ЕНИ 29,24%) која се бави експлоатацијом и производњом гаса и нафте на резервама од око 5 милијарди барела нафте. ЕНЕЛ поседује 55,7% ЕНЕЛ ОГК-5, компаније која управља са четири електране капацитета од 8799 Мве.

Када је реч о трговини ЕНЕЛ поседује 49,5% РусЕнергоСбита (РЕС), највеће компаније која Русију снабдева електричном енергијом. На састанку од 26. априла

2010. договорена је сарадња ЕНЕЛ-а и руског ИнтерРао УЕС у изградњи нуклеарки у Русији и у источноевропским земљама. Предвиђена је изградња нове електране у Калињинграду с два реактора од 1170 Мwe заснована на трећој генерацији руске технологије ВВЕР 1200. Ове две нуклеарке треба да отпочну с радом између 2016. и 2018, а струја коју буду производеле намењена је европском тржишту. Нуклеарна сарадња између ЕНЕЛ-а и руских партнера врло је изражена и у Словачкој на основу уговора потписаног између Словенских електрарни (ЕНЕЛ група) и руске компаније ТВЕЛ за снабдевање нуклеарним горивом за три од четири јединице у изградњи.

На крају, проф. Кумо је истакао драгоцен допринос италијанско-руској нуклеарној сарадњи Института за нуклеарну безбедност (ИБРЕ) РАН-а, којим руководи академик Леонид Бољшов.

У расправи су учествовали: Паул Рибиг („финансијска и енергетска криза су повезане“); Ерих Хедл („велика је енергетска зависност Европе од Русије, Русија има дивовске потенцијале у природним наукама, Европљани треба да сарађује с Русима у истраживању алтернативних извора енергије“); Манфред Пертерер (Manfred Perterer, главни уредник *Салцбуршких новостии*: „за Европу су важни и норвешки и алжирски гас, треба радити на диверсификацији извора и тако смањити зависност од Русије“); и Вилфрид Бергман („требало је консултовати Русе у припреми европске Повеље о енергији, а не дати им само готов папир на потписивање; у Русији се много расипа гас, тако да и Руси могу доста да науче од Европљана о енергетској ефикасности“). Рибиг додаје да Европа очекује да Руси више користе европску технолошку опрему за гас, а Угрумов сматра да Русија од Европе очекује више поверења, тј. у овом случају да буде третирана као поуздан снабдевач енергената.

4. Четврта сесија је била посвећена *будућој сарадњи Русије и Европе*. Њој су председавали Михаил В. Угрумов („историјска је правда што Руси имају нафту и гас, у Европи не можете без нас, а и ми смо упућени на вас, другим речима у Европи нема живота осим заједничког“) и Вилфрид Бергман („доста слабе резултате је дао покушај да се образује немачко-руска мрежа, а још лошије стоји ствар с европско-руском сарадњом“). Андреј Нечајев (председник Руско-немачког друштва за размену омладине): „На младима свет остаје, треба интензивирати размену омладине...“

На различите начине занимљива су била излагања панелиста: Бригите Таг (Brigitte Tag, Циришки универзитет): „Швајцарска није имала ту срећу као Немачка да има Немачку Демократску Републику, тако да данас има много Немаца који знају руски и могу да учествују у немачко-руској пословној сарадњи“. Игор Бурганов, (вајар, професор Руске академије уметности, Москва) изнео је резултате емпиријских истраживања о руској култури у европској традицији на примеру изложби одржаних током једне године у Француској, Холандији и Белгији, односно у Руској Федерацији с француским, холандским и белгијским уметничким и културним темама.

„Ако кога светујеш, немој га срамотити“. Вероватно ту или сличну пословицу имају и Италијани, али ју је Ђорџо Доминезе (Giorgio Dominese, професор Римског универзитета Тор Вергата и директор СЕЕУН-а, Централно- и источноевропске универзитетске мреже, Беч) изгледа заборавио када је с висине саопштио да је болоњска реформа високошколског образовања савршена и да о њој нема шта да се с било ким било шта расправља; дакле: Болоња – узми или пропадни! „Русима треба модерна

технологија, ми је имамо, даћемо им и они ће кроз 15 година бити модернизовани, под условом да читаво то време слушају оно што им говоримо и да по поступају нашим саветима!“ Изненадио се када је добио одговор од Руса: ваше понуде технологије процењиваћемо са становишта профитабилности. Уз то, добио је информацију (коју није тражио) да и на самом Универзитету у Болоњи студенти могу да бирају да ли ће да студирају по старом или по новом систему.

Да ли су (или треба да буду) емоције основа будуће руско-европске (првенствено руско-немачке) сарадње? Много је на овом скупу било излива љубави и дивљења према великанима руске књижевности. Неки немачки политичари и пословни људи су цитирали или чак рецитовали на руском ...; небројано пута су помињани Пушкин, Толстој, Достојевски, Чехов ... На то је стигао помало неочекиван руски одговор: наше генерације су их читале, али нове генерације и на Западу и у Русији не читају баш класике, конзумеристички су оријентисане... Те младе генерације ће бити носиоци научне и пословне сарадње у будућности. Будућој сарадњи треба приступити без илузија. Њу треба поставити на рационалне, а не емотивне основе. Најбоље је ако се она заснива на правилима, а не осећањима. А најпримеренија су она правила која се примењују у односима између самих западноевропских земаља: 1. национални интерес и 2. конкуренција. То су два примарна начела којих се треба чврсто држати и у европско-руској сарадњи.

Када је реч о науци, треба се усредсредити на конкретну сарадњу – Руси предлажу заједничке лабораторије (на билатералним или мултилатералним основама, а таквих има већ поприличан број), илуструју то примером једне пољско–руске лабораторије која успешно ради већ 40 година у Варшави под руководством пољског нобеловца; Русима и Пољацима су се недавно придружили и Канађани и Американци. Дакле, критеријум и основ за научноистраживачку сарадњу треба да буде квалитет, а не проксимитет.

Представник Словачке академије наука навео је помало носталгично (историјски) пример интензивних научних веза (Чехо)Словачке и Русије (СССР-а): раније је око 2000 људи била годишња размена (од тога 300 из Словачке), а данас 20 укупно с обе стране. Он је инсистирао на томе да би Словачка као *mosi* између западне Европе и Русије требало да игра активнију улогу. У постхладноратовској (информатичкој) ери западна Европа и Русија директно комуницирају – шта ће им Словачка, Словачкој данас остаје само еквилибристика; то је речено без много увијања. То се на неки начин односи и на Словенце: речено им да је прича о малим земљама на повољном географском положају и с „добрим“ познавањем оних „других“ (с оне стране *limesa*), тј. о њима као мостовима у Европи – *passé*.

То, међутим, није спречило Словенце да формирају научноистраживачку институцију која ће радити на научној подлози у формулисању и реализацији *Дунавске сјрашјеије* и да с тим у вези понуде услуге прибрежним земљама.

За разраду и остварење Дунавске стратегије предвиђена је четвртина средстава коју ЕУ намерава да уложи у научна истраживања и развој у наредном Оквирном програму. Досад су се у томе активирале само институције из Аустрија и Румуније. На овом скупу разматрана је и улога академија наука дунавских земаља у вези с Дунавском стратегијом, као и улога универзитета лоцираних уз Дунав; има их око 50, а Но-

восадски универзитет у физичкогеографском смислу заузима средишње место, тако да ће му врло вероватно бити поверен приличан број научноистраживачких задатака, а можда и улога координатора у њиховом извршавању. Постављено је и питање шта Русија може да допринесе у остварењу Дунавске стратегије. Која је ту улога Србије којој припада значајан део тока Дунава? Србија би требало да предложи да се стратегија шире дефинише – као Стратегија развоја Дунавског слива, тј. да се не односи само на реку Дунав и уски појас уз Дунав.

5. Другог дана разматрана су *актиuelна ишишања здравствва*. Седницом су председавали Андреј Нечајев и Конрад Месмер (Konrad Meßmer, декан ЕАНУ, Минхен), а уводничар је био Александар В. Шабров, шеф Одељења интерне медицине и ректор Петроградске државне медицинске академије „Мечников“. У расправи су учествовали: Ортвин Шулте (Ortwin Schulte, Савезно министарство здравства, Берлин), Сотирис Раптис, директор Института за интерну медицину и Центра за дијабетес Универзитетске опште болнице Атикон, Атина) и Андреа Рафазедер (Andrea Raffaseder, члан управе VAMED-а, Беч).

6. *Култура у руском и евројском контексту* била је последња, иако, декларативно (и стварно), најважнија тема овог заједничког састанка. Седници посвећеној тој теми председавали су Зураб К. Церетељи и Вилфрид Зајпел (Wilfried Seipel, директор емеритус Музеја културне историје, Беч).

Уводничар је био Александар С. Запјесоцки, културолог, члан Президијума Руске академије образовања, ректор Универзитета хуманистичких и друштвених наука из Санкт Петербурга. Он је у исцрпном излагању био неуобичајено експлицитан (стога се његово занимљиво саопштење даје, незнатно скраћено, у прилогу овог Извештаја), тако да су, осим признања за отвореност и искреност, овог пута изостале уобичајене критичке примедбе. У расправи на тему културе краће коментаре су изнели: Реми Браг (Remi Brague, Универзитет Париз I и Универзитет у Минхену) професор средњовековне арапске филозофије, Биргит Харес (Birgit Harreß, Лајпцишки универзитет), професор источнословенских литература и културне историје и Гоша Шоговадзе из УНЕСКО-а, Париз.

28. маја 2010. одржан је и 14. полугодишњи састанак Мреже академија наука централне и источне Европе (Central and East European Network - CEEN). Овом састанку су присуствовали представници академија наука из Естоније, Литваније, Мађарске, Пољске, Републике Српске, Румуније, Србије, Словачке, Црне Горе, Финске, Хрватске и Чешке Републике, те председник Европске академије наука и уметности (ЕАНУ), као и гости из Русије, неких бивших совјетских република, Италије, Шпаније, Швајцарске, Немачке и ЕУ.

Састанком су председавали Александар Ф. Андрејев, потпредседник РАН и Гилберт Фајл (Gilbert Fayl, ЕАНУ). Информацију о CEEN-у дао је Момир Ђуровић (председник ЦАНУ), а панелисти су били: Карел Кованда (Karel Kovanda, ЕУ), Штефан Луби (Štefan Luby, Словачка), Томас В. Гамкредидзе (Thomas V. Gamkrelidzé, председник Грузијске академије наука) и Беат Зитер-Лифер (Beat Sitter-Liver, Швајцарска академија хуманистичких наука). Посебна излагања имали су Вилфрид Бергман (Wilfried

Bergmann, Немачка; тема: *Русија у Европи*) и Штефан Карнер (Stefan Karner, Аустрија; тема: *Шта можемо да урадимо*). У завршном слову састанку су се обратили Ф. Унгер и А. Анрејев.

После краће расправе усвојена је Салцбуршка декларација (под насловом „Заједно смо јачи“) у којој се, између осталог каже:

Русија је увек била део Европе – културно, интелектуално и верски.

Богатим и дубоким културним коренима и научном традицијом Русија је значајно допринела европској култури – у уметности, књижевности, науци (посебно у математици и истраживањима свемира) и у философији.

Непоречив је допринос Русије универзалној култури.

Постоји потреба да јача основа узајамно корисног дијалога у областима науке и културе између Русије и остатка Европе. Обе стране треба боље да разумеју узајамне потребе и бриге. Свака страна треба да препозна очекивања друге стране да би допринела мирној и просперитетној заједничкој будућности.

На тим основама СЕЕН:

1. поздравља почетак дијалога РАН-а и ЕАНУ под насловом „Русија – Европа: окренути будућности“;

2. сматра да овај дијалог може да буде комлементаран постојећим билатералним и другим облицима сарадње,

3. схвата да иницијатива не замењује било који већ отпочет билатерални дискурс или размену између РАН-а и националних академија наука нити се може сматрати њима конкурентном,

4. подржава обухват иницијативе која се усредсређује на раличите аспекте људског развоја и њихов утицај на окружење у контексту изазова 21. века, и

5. препоручује одржавање редовних састанака РАН-а и ЕАНУ на којима би се разматрала даља сарадња.

Учесници састанка су обавештени да се у Паризу приводи крају методологија анализе конкурентности (свих) европских академија наука и да се може очекивати да ускоро отпочне рад на тој анализи.

С обзиром на чињеницу даљег продубљавања светске економске кризе подвучен је значај улога националних академија наука у формулисању антикризних програма и доношењу стратегија економског (и укупног) развоја.

Академик Момир Ђуровић, председник ЦАНУ понудио је да ова Академија буде домаћин састанка СЕЕН-а на јесен у Подгорици. Предлог је прихваћен.*

* ЗМСДН, год LXI (2010), №130, стр. 109–118.

КУЛТУРА У РУСКОМ И ЕВРОПСКОМ КОНТЕКСТУ (2010)

АЛЕКСАНДАР С. ЗАПЈЕСОЦКИ

Термин *култура*, из наслова мог саопштења, користићу у најширем смислу, који потиче од латинског схватања културе као нечега што није природа. У том случају културом се сматра апсолутно све што је током хиљадугодишња историје створено рукама и разумом човека: од идеја, морала, уметничких дела до закона, економије, индустријских технологија, итд.

Прво, на шта би хтео да скренем вашу пажњу, то је назив нашег форума и назив реферата који су ми предложили организатори да овде изложим. Обе формулације садрже представу о томе да Русија *није* Европа. Међутим, и у Русији, и у ЕУ постоје и друга гледишта, која заступају многи интелектуалци и која су изложена у значајном броју објављених радова. Према једном другачијем мишљењу Европа је више од Европске уније; она се простире од Гибралтара и Исланда до Беринговог мореуза. Друго мишљење је да је Русија права Европа, која води порекло од Антике, посредована древном Византијом, за разлику од Запада који је издао истинску суштину европске културе у корист рационалности, доведене до апсурда у савременим САД. Разуме се, сада говоримо о култури, а не о географији или политици.

Нема сумње да се Русија разликује од земаља ЕУ. Али колико је велика та разлика? Питање има велики практични значај. Мислим да све нас који смо се окупили у овој сали уједињује жеља да развијамо сарадњу између европске заједнице и Русије, да стварамо јединствен простор ради размене идеја и информација, манифестација културе и индустријске производње, сировина и технологија. Ми бисмо сви хтели да градимо односе у којима улогу темеља играју разум, практична сврсисходност, хуманизам и пријатељство.

Али каква је ситуација ако се на њу погледа објективно? Како разлике и сличности култура могу да утичу на развој сарадње? Знамо да је на Западу од 1996. до избора за председника САД Барака Обаме доминирало гледиште Самјуела Хантингтона, који је у својој познатој књизи *Сукоб цивилизација* објавио слику света подељеног на 7–8 основних културних зона. Хантингтон је фактички устврдио неизбежност конфликта на основи култура. Данас научници подвргавају сумњи многе елементе његове теорије, а светска заједница уза сву оштрину међукултурних противречности ипак сматра могућим њихово превладавање.

Хантингтон је проглашао одлучујућим разлике у језику, религији и историји народа и убрајао је Русију и земље западне Европе у различите цивилизације. Наша истра-

живања омогућавају да се с тиме не сагласимо. Приговори се налазе на површини. Може ли се тврдити да су културне разлике, на пример, између Бугарске која је у ЕУ и Русије, веће него разлике између Бугарске и другог члана ЕУ – Велике Британије? Или, може ли се говорити о томе да се схватање света, систем вредности, начин живота становника Француске разликују од Русије толико, колико од Кине или Индије? Разуме се, не.

У сâмој Русији постоји доста присталица теорије о посебној суштини наше културе која тобоже има евроазијски карактер. Такво схватање засновано је на историји татарско-монголског утицаја и уласка азијских народа у Руску империју. Ипак, комплексна, системска анализа културе омогућава да се каже да је Русија азијска земља не више него Италија афричка, Француска или Шпанија арапска, Енглеска – индијска. Све те земље упијале су у себе утицаје других култура што им није сметало да формирају свој сопствени, оригинални и истакнут национални карактер, а затим да уђу у ЕУ.

Ми Русију сматрамо земљом која безусловно припада европској цивилизацији, али нећемо умањивати и разлике између западне и источне Европе. Прво, оне постоје у религији, иако, као што је познато, током формирања ЕУ у случајевима Грчке и Бугарске западна Европа је ту разлику препознала. Уз то, то су разлике унутар исте, хришћанске религије. Важније је да су се културни процеси који су у западној Европи названи ренесанса и који су одредили развој демократије, људских права, грађанског друштва и грађанских слобода, развијали у Русији потпуно другачије.

Ренесансе у Русији није било. Наш развој је ишао кроз реформе, од којих су најпознатије реформе Петра Првог. Осим тога, у Русији су била остварена два грандиозна социјална експеримента заснована на идејама Запада. Први пут то је било од 1917-1991, када смо градили комунизам, ослањајући се на идеје Карла Маркса. Овај систем је реализовао схватање човека као социјалног бића, веру у могућности државе да регулише све аспекте друштвеног живота, негирао је приватни интерес и тржиште, проглашавао предност интереса и права друштва над интересима и правима личности. Од 1991. године у Русији се реализује ултралиберална парадигма заснована на идејама Адама Смита. Човек се схвата као економско биће. Формално се проглашава свемоћ приватног интереса и тржишта. Од свих права човека на прво место је стављено право на богаћење.

При томе, у Русији још није у потпуности завршен прелаз од традиционалистичког ка савременом техногеном друштву, што условљава екстремну оштрину процеса културне трансформације. Постојање елемената традиционалистичке културе у визури западне Европе, можда, у највећем степену чини Русију сличном азијским земљама. Али то је сличност етапа развоја, а не базних универзалности културе.

Разуме се у Русији постоје етничке заједнице која себе не идентификују с Европом и са хришћанством. Ипак оне су у стварности знатно више асимиловане у руску културу, него, на пример, живот турске заједнице у немачку културу или култура емиграната из арапских земаља у француску културу.

На крају крајева, границе између Русије и ЕУ нису толико културне колико политичке. Од 1917. до данашњег дана оне имају блоковски карактер. Савремена руска хуманистичка мисао повезује ту ситуацију с новим тенденцијама глобалног развоја и уједињавањем националних држава у крупније геополитичке и геоекономске формације, које имају не толико империјални колико наднационални карактер.

На том плану низу руских истраживача Запад изгледа као врло необична геополитичка конфигурација послератног уређења, где се изградња уједињене Европе од времена Черчила дешава под војно-политичком контролом англосаксонског блока (Енглеске и САД). При томе, културни развој има два различито усмерена тренда. Један од њих је формирање заједничке културе ЕУ, други, трансформација САД у правцу мултикултурализма. Утицај САД на живот Европе лагано слаби, али веома значајну улогу у консолидацији Запада и даље игра НАТО.

У културама западне Европе и Русије данас су најсуштинскије разлике у схватању чињеница новије историје, у схватању света. Реч је о последњих 20 година.

Последњих 20 година представљају период слома великих нада Русије повезаних с кретањем према Западу. Пораз комунизма у нашој земљи друштвено мњење не сматра за пораз у борби са Западом. Промену друштвено-економске формације у Русији сматрамо нашим добровољним избором и пре 20 година нисмо сумњали да ће нас одрицање од комунистичког система увести у породицу европских народа. То се чинило само по себи разумљивим, али се није десило. Напомињем да је управо СССР избацио и у покушао да у пракси реализује концепцију *деџанџа*, *новој мишљења, заједничкој евројској дома*. У основи таквог понашања била је хришћанска вера у добро, праведност, човекољубље. Та вера се показала наивном, али само њено постојање сведочило је о закономерности појаве Лава Толстоја и Чајковског, Бољшег театра и Ермитажа у светској историји. Можда је, у жељи да постане равноправни део породице европских народа, руски хуманизам одлазио сувише далеко, претичући своје време, противречећи реал-политици других земаља. Народ у СССР-у крајем 80-их хтео је слободу, хтео је демократију и није видео разлоге за супротстављање западној Европи и САД. Прогласивши идеју пријатељства са Западом Горбачов је у СССР добио огромну подршку. Он је убедио наше друштво у реалност стварање *заједничкој евројској дома*, убедио га је да је комунистичка идеологија у њеној сталинистичкој верзији једина препрека која нам смета да постанемо нормални део Запада. СССР је провео једнострано разоружање и сагласио се с уједињењем Немачке. У источној Немачкој тада се налазило 300.000 наших војника. СССР их је једнострано повукао показавши добру вољу. Хелмут Кол је имао овлашћења да предложи СССР-у 200 милијарди долара економске компензације. Горбачов је затражио четири ...

Према гледишту многих руских интелектуалаца који формирају јавно мњење у нашој земљи Запад је на то одговорио: померањем својих трупa ка нашим границама, дестабилизацијом и рушењем Југославије, упадом у Ирак, прогањањем комуниста у источној Европи, обесправљивањем етничких Руса у балтичким земљама, мешањем у изборе у Украјини на страни „антируског радикала“ Јушченка, подршком „антидемократском режиму“ Сакашвилија, скрнављењем гробова војника Црвене армије у Естонији, акцијом коју нису спровели хулигани, већ највише личности државе-чланице ЕУ. Окупациона војска САД до данас није изведена из Европе 65 година после Другог светског рата. Наравно, овакве и сличне формулације највероватније нећете срести у говору дипломата, али тако мисле милиони наших грађана. И то је чињеница културног живота. Молим да се узме у обзир да набрајајући све то не намеравам да критикујем ЕУ. Само говорим о оним догађајима за које значајан део руских интелектуалаца

лектувалаца сматра одговорним Запад, о оним оценама чињеница које данас одређују јавно мњење у Русији.

Ширење НАТО на Исток доживљава се код нас не као војна нужност, већ као демонстрација ниподаштавања Русије, њеног мњења. Руско друштво види у томе тежњу да се понизи, да се увреди наша земља. Резултат сличних акција може да буде само губитак у Русији поверења према Западу, убеђеност у то да САД и ЕУ не могу да буду за нас пример међународне политике, узор изградње друштвеног и економског живота. Запад данас многи у Русији доживљавају као извор неправде, вероломства, двоструких стандарда, шпекулација на идејама демократије, људских права, слободе речи... Такви догађаји, као што су морална подршка Запада терористима у Чеченији, НАТО бомбардовање мирних становника Београда, смрт Милошевића, погубљење Садама Хусеина, почаст војницима СС на Балтику, дезинформација западних медија о рату који је повео Сакашвили, били су прави шок за руско друштво. После слома комунизма у Европи је посејано семе новог непријатељства и све нас то мора забринути.

То не значи, разуме се, да у нашој земљи нема догађаја и акција власти који не заслужују критику. И то не значи да се у Русији не примећују акције ЕУ и лидера низа земаља усмерених на побољшање односа с Русијом и на развој сарадње. Ипак остаје чињеница да многе значајне могућности које су се отвориле пред Европом на размеђу 80-их и 90-их година прошлог века нису искоришћене. Можда је о завршетку хладног рата рано говорити, чак и сада када је на власт у САД дошао део политичке елите предвођен Бараком Обамом. На нормализацији друштвене климе у Европи морамо још много да радимо.

Шта би Русија данас хтела од Европске заједнице? Изрећи ћу своје лично виђење одговора на то питање. Као *прво*, спознаја чињенице да су Русија, Украјина и Белорусија у потпуности пуновредна и самостална грана европске културе. Руска култура носи у себи самоспознају велике културе равноправне другим великим културама. У дијалогу култура и цивилизација Русија не признаје предност било какве културе и права било какве цивилизације на улогу учитеља других. При томе, руско друштво не прихвата ни било какве претензије Запада на улогу узора или учитеља.

У научној мисли савремене Русије утврдило се гледиште да је различитост култура богатство човечанства. Свакој, чак најмањој култури потребна је подршка, заштита и развој. Постојање других култура услов је разумевања своје сопствене културе, своје културне самоспознаје, развоја своје културе. Демократија, људска права, слобода говора безусловне су универзалне вредности. Али свака национална култура има право на свој пут ка тим вредностима, своје трагање за њиховим разумевањем у складу с историјско-културним традицијама. При томе, не мање вредности су праведност, уређеност, друштвени интереси, патриотизам и друге вредности, ради чијег остварења је човечанство патило током хиљада година развоја. Мислим да би руско друштво желело од ЕУ више пажње и уважавања наших вредности које ми такође сматрамо универзалним.

Као *друго*, ми бисмо хтели уравнотежен, пажљив и уважавајући однос према историји. На пример, када се на Западу обнављају приче о исконском дивљаштву и непредвидљивости Русије, у нашој земљи се појављују они који желе да се сете дивљаштва крсташа који су предали огњу и мачу хришћански Константинопољ. Када

Пољска покреће питање стрељање својих официра у Катину, у Русији се сећају масовног убиства заробљених црвеноармејаца у освет настанка совјетске државе. Сваки пут када светски дипломати на светској арени иступе с осудом било каквих акција Русије и говоре о нашој историји, код мојих сународника појављује се саблазан да се сете крвожедних Скандинаваца који су дуго угњетавали своје суседе. Шпанци би могли да се присете Инквизиције, Французи су одрубљивали главе својим аристократима, а Данци и данас у својим новинам вређају муслимане карикатурама пророка Мухамеда, што је за многе дивљаштво.

На жалост, историја даје огромне могућности да се народи посвађају и да једни другима припишу најнегативније одлике. Морамо да извучимо поуке из историје својих грешака, а историју других народа да посматрамо с аспекта достигнућа и добрих примера, на основу којих се могу градити добри односи.

Размишљајући о томе осећам искрено усхићење савременом западном Европом која је успела да за свега неколико деценија учини наизглед невероватно: да избрише границе и изгради јединствену над-државу на основу заједничких вредности превладавши многовековне предрасуде између разних земаља, узајамне увреде, многовековно непријатељство, сећање на кржаве сукобе. Мислим да посебну захвалност треба да искажемо Немачкој која је у послератној Европи показала потпуно јединствену осетљивост, одговорност и саучешће према свим жртвама нацизма. Мислим да су многе акције Немачке у послератном периоду које су допринеле позитивном развоју међународних односа учињене не само из дужности већ и по заповести савести, показујући да морално осећање може бити изнад економске користи. Усхићење у Русији изазивају и многи примери акција других земаља које су изградиле ЕУ.

Треће, хтео бих нешто да кажем о слободи штампе. Материјали наших истраживања показују да слободна штампа постаје све мање слободна и у Русији и у ЕУ. Уместо директног притиска власти и крупног капитала, долази суптилније и за грађанско друштво опасније, манипулисање становништвом помоћу средстава масовног информисања. У другој половини 20. века сфера производње на радикалан начин је пренела тежиште с материјалне производње роба на производњу смисла у људској свести. Испочетка то се тицало смисла производа, сада је пак реч о фундаменталним вредностима о смислу живота, ликовима других народа, итд.

Процеси производње смисла концентришу се у рукама уских група људи и добијају потпуно недемократски карактер. Данас су технологије манипулација друштвеном свешћу достигле такву моћ и степен концентрације у рукама уских група владајућих елита да неколико људи током неколико дана могу да посвађају целе народе. Пример сличног развоја догађаја био је информациони рат покренут у време недавних ратних дејстава на Кавказу које је иницирао Сакашвили.

Русија и ЕУ у догледној будућности неће се ујединити у јединствену државу. Али, верујем да су научници, политичари, друштвени делатници, интелектуалци источне и западне Европе способни да учине много да би границе између земаља од Мадрида и Рејкјавика до Владивостока постале порозне за слободну културну размену и економску сарадњу. Данас тај задатак изгледа реалнији него што се пре неколико деценија чинило могућим стварање Европске уније.

йрев. Рајко Буквић

СРБИЈА 2020:
КОНЦЕПТ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ДО 2020. ГОДИНЕ
(НАЦРТ ЗА ЈАВНУ РАСПРАВУ)

18. децембар 2010. године

УВОД

Стратешки документ Србија 2020 дефинише основне елементе друштвено-економског развоја Републике Србије до 2020. године. Он прати структуру коју је предложила и усвојила Европска комисија (ЕК) приликом израде Стратегије Европа 2020, узимајући у обзир, према препоруци ЕК, специфичности Републике Србије. Такође, дефинише се и начин разраде предложеног концепта развоја путем секторских стратегија као и институције које учествују у спровођењу дефинисаних циљева.

Узимајући у обзир проблеме с којима се сусреће светска економија услед економске кризе на почетку ове деценије, као и специфичности раста домаће привреде у претходној деценији, неопходно је јасно дефинисати где Србија треба да буде 2020. године. Као први корак потребно је установити концепт и основне правце развоја. Кроз то ће бити дефинисана нова индустријска политика, као и услови за раст конкурентности и лакшу интеграцију у заједничко тржиште ЕУ. Концепт развоја треба да обухвати све друштвено-економске аспекте, да подигне степен социјалне укључености свих слојева друштва, дефинише јасну социјалну политику земље у наредној деценији и омогући да Србија постане фактор стабилности и безбедности у региону. Да би се то постигло, потребно је променити политички, правни и привредни амбијент који ће бити у функцији привредног раста и повећања благостања становништва, владавине права и заштите слободе и права грађана. Концепт развоја треба да буде у највећој могућој мери у складу с Европа 2020 стратегијом, како би се обезбедила потпуна координација друштвено-економских и политичких циљева земље с процесом приступања Европској унији.

СРБИЈА 2010. ГОДИНЕ

Економска криза током 2009. године имала је дубоке последице на светску економију.

Пад БДП од 4,2%, а нарочито велики пад индустријске производње, врати је привреду Европе на ниво из 90-их година прошлог века. То је имало велики утицај на привреду Србије, јер спољнотрговинска размена с европским земљама (ЕУ+ЕФТА+ЦЕФТА) чини преко 85% укупне размене Србије са светом. Извоз је у 2009. години смањен за 19,8% у односу на 2008. годину, док је у истом периоду увоз смањен за 30,2%.

Криза је изнела на површину основне структурне проблеме српске привреде и друштва. Просечан раст БДП од 5,4% у претходној деценији остварен је по цену две фундаменталне макроекономске неравнотеже, што у наредном периоду више није одрживо. Раст до 2009. године био је заснован пре свега на домаћој тражњи, док је учешће извоза у БДП било свега око 25%. Око 80% раста привреде долазило је из сектора који производе неразмењива добра (телекомуникације, трговина, финансијске услуге), а преко 70% страних директних инвестиција било је алоцирано баш у ова три сектора. С друге стране, укупна потрошња била је за око 25% већа у односу на остварени БДП. Ова разлика се покривала из увоза, који је финансиран приватизационим приходима и задуживањем у иностранству. Све то је још 2008. године, пре избијања кризе, довело до рекордног дефицита спољнотрговинског и текућег платног биланса.

Други велики проблем представља низак ниво образовања и инвестиција у људски капитал, истраживање и технолошки развој, који су основа за брзи раст привреде. Србија из буџета издваја годишње око 4,5% БДП за образовање и око 0,3% БДП за науку.

Међутим, преко 90% од тих средстава одлази на зараде запослених у овим секторима, док мањи део остаје за покривање огромних потреба за инвестицијама у развој.

Инвестиције у образовну и научну инфраструктуру и опрему су у претходних 20 година биле оскудне, па је њихов квалитет на јако ниском нивоу. Такође, резултати исказани кроз квалификациону структуру радне снаге, њихове вештине, затим број регистрованих патената и сл., нису у складу с потребама тржишта што указује на неефикасно трошење ионако малих средстава. Неопходно је, дакле, убрзати реформе које су започете у овим областима, што ће допринети да се тежиште раста усмери на секторе с већом додатом вредношћу.

Трећи проблем представља све веће заостајање Србије за ЕУ земљама у погледу расположивости и квалитета инфраструктуре. При томе се не мисли само на путну и железничку инфраструктуру, већ и на енергетску, телекомуникациону, логистичку, комуналну инфраструктуру и све оно што представља предуслов за привлачење инвестиција. Стратегија Европа 2020 више не истиче као један од приоритета развој инфраструктуре. То је био део развоја у претходној деценији. Ако претпоставимо да ће приоритети дефинисани овом стратегијом бити основа за израду европског буџета за период 2014–2020, тј. ако претпоставимо да за инфраструктуру неће бити предвиђена велика средства, од изузетног је значаја да Србија што пре заврши кључне инфраструктурне пројекте и тиме створи предуслове за бржи раст и развој.

Најзад, Србија се суочава с озбиљним демографским проблемима. Као и у већини европских земаља у Србији је већ неколико деценија ниво рађања недовољан за просту репродукцију становништва, што узрокује депопулацију и наглашено демографско старење. Последњих година број умрлих је за приближно 30 хиљада лица већи од броја живорођене деце. Шестина становништва стара је 65 и више година што свр-

става Републику Србију међу старије земље на свету. У оваквим условима смањује се и удео становништва радног узраста, а расте коефицијент економске зависности. Реализацијом циљева предвиђених овим документом, омогућиће се бржи и равномернији раст уз повећање броја запослених и раст стандарда становништва, што ће коначно позитивно утицати на заустављање тренда старења становништва и депопулације.

Табела 1. ЕУ И СРБИЈА: ТРЕНУТНО СТАЊЕ И ЦИЉЕВИ РАЗВОЈА¹

	ЕУ 2010	ЕУ 2020	СРБИЈА 2010	СРБИЈА 2020
Запосленост становништва од 20-64 година (%)	68	75	49	65
Инвестиције у истраживање и развој (%БДП)	1,9	3,0	0,3	2,0
Учешће потрошње енергије из обновљивих извора у укупној потрошњи енергије (%)	16	20	12	18
Енергетска ефикасност (тое/1000\$ БДП-а)	0,21	0,17	0,96	0,57
Популација 30-34 године са универзитетском дипломом (%)	31	40	21	30
Стопа сиромаштва (испод 60% медијане расположивог дохотка становништва)	16	12	17	14

Извор: Европа 2020, Завод за статистику Републике Србије

ПРЕДУСЛОВИ ЗА ИСПУЊЕЊЕ ЦИЉЕВА РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ДО 2020. ГОДИНЕ

Да би се циљеви постављени концептом развоја Србија 2020 успешно спровели, од кључног је значаја испуњење два предуслова:

1. *Институционалне реформе*, укључујући уставноправне реформе, реформу правосудја, јавне управе и система безбедности, чиме би Србија постала фактор стабилности у региону;

2. *Изградња инфраструктуре и дефинисање просторног развоја Србије* како би се створио предуслов за одржив привредни раст и развој.

1. Институционалне реформе

Концептом развоја Србије до 2020. године дефинише се оквир и садржина основних институционалних и нормативних промена које треба да доведу до подизања демократског капацитета, ефикасности и одговорности кључних институција и носи-

¹ Стопа релативног сиромаштва означава удео лица чији је доходак мањи од 60% медијане националног дохотка по потрошачкој јединици. У складу с препорукама ЕУ, укључен је и неновчани доходак.

лаца јавних функција. У том погледу приоритет имају оне промене Устава чији је циљ усаглашавање основних уставних и законских решења с европским принципима и вредностима и с општепризнатим принципима и правилима међународног права. Те промене првенствено се односе на положај и улогу кључних друштвених институција.

1.1. Реафирмација парламента и парламентаризма

Јачање уставног и политичког положаја и ауторитета Народне скупштине као демократског народног представништва, односно највишег представничког тела и носиоца уставотворне и законодавне власти, представља основ изградње демократског друштва. Битна претпоставка за то је укидање императивног посланичког мандата и бланко оставки и успостављање посланичког мандата као непосредног израза политичке воље, интереса и суверености грађана, а не воље партијских врхова. Такав посланички мандат суштински би ојачао статус и углед народних посланика, као и кадровски састав и политички ауторитет Народне скупштине. Овај циљ се може постићи увођењем новог изборног система (тзв. персонализовани пропорционални изборни систем). То истовремено подразумева незамењиву улогу политичких странака у обликовању политичке воље грађана и у предлагању што квалитетнијих посланичких кандидата, као и њихову одговорност за изградњу демократског друштва и модерног парламентаризма, политичке културе, толеранције и одговорности. Народна скупштина треба да задобије ауторитет демократског народног представништва које верно изражава основне интересе и потребе грађана, креира општи оквир друштвене и државне политике доношењем закона и врши ефикасну политичку контролу њиховог извршавања. У том погледу од посебног значаја је изградња и афирмација ефикасног система парламентарне контроле над извршном влашћу. У основи, исти принципи и захтеви односе се и на положај и улогу скупштина општина, градова и аутономних покрајина.

1.2. Јачање ефикасности и одговорности извршне власти

Извршну власт на свим нивоима нужно је учинити у пуној мери одговорном за квалитет политике, прописа, мера и одлука које предлаже или које сама доноси, као и за њихово ефикасно спровођење. У том погледу највећу одговорност има Влада Републике Србије.

За јачање ауторитета Владе посебан значај има њена одговорност за ефикасан и законит рад органа државне управе, који непосредно примењују законе, одлучују о многобројним правима и дужностима грађана и правних лица. Органи државне управе треба да се, по угледу на савремена европска искуства, функционално деполитизују и професионализују као сталан и високостручан сервис грађана, независно од изборних промена органа политичке власти. Тај принцип треба применити и на јавна предузећа, установе и организације чији је оснивач држава, а Влада и њена министарства одговарају за њихов законит рад. Такође га треба применити на рад органа управе и јавних предузећа у општинама, градовима и аутономним покрајинама. Принципи деполити-

зације не треба да воде ка отуђивању државне управе и јавних предузећа од јединствене политике државе и општих државних интереса. Потребна је такође и темељна реформа државне администрације и изградња административних капацитета како би се у највећој мери осигурали ефекти предложених мера и искористили расположиви фондови ЕУ у процесу европских интеграција и након стицања статуса члана ЕУ.

1.3. Изградња модерног и ефикасног правосуђа

Један од најважнијих циљева и задатака у наредним годинама је изградња модерног правосуђа као битне претпоставке владавине права и ефикасне заштите уставних слобода и права грађана. У том погледу посебан значај има изградња независног судства.

Достизање европских стандарда у погледу стручности, ажурности, достојности и законитости у поступању судова и судија, као и ефикасан поступак извршења судских одлука, једини су начин повратка нарушеног угледа, друштвеног ауторитета и поверења грађана у судове. Ти високи захтеви подразумевају и одговарајући ефикасан систем дисциплинске и друге одговорности судија у случају нестручног и несавесног рада, корупције и других облика моралне недостојности.

Основни циљеви реформе правосуђа чије је спровођење у току јесу подизање ефикасности правосуђа, јачање борбе против организованог криминала и корупције, унапређење правне сигурности и заштите инвестиција.

Успостављање модерног и ефикасног правосуђа подразумева и да се приликом наредне уставне реформе, у складу с европским искуством, отклоне све сумње у могућност утицаја политичке власти на избор и статус носилаца правосудних функција, а индиректно и на њихов рад. Ново уставно решење омогућиће да Високи савет судства бира све судије независно од трајања мандата, као и да бира председнике судова.

1.4. Децентрализација и регионализација

Уставне промене требало би да доведу до унапређења и јачања локалне самоуправе и других видова децентрализације државне власти. Различити нивои децентрализације, од локалног нивоа, преко региона до аутономних покрајина, треба да буду у функцији приближавања власти грађанима, односно што непосреднијег и ефикаснијег остваривања њихове суверености и политичке контроле органа власти. Процес децентрализације треба да се заснива на традиционалним економским и географским целинама и специфичним карактеристикама појединих подручја Србије. Систем децентрализације треба да допринесе равномернијем регионалном развоју Србије у складу с економским и другим компаративним предностима појединих подручја. Он ће подстаћи и разноврсне економске и друге развојне иницијативе и коришћење компаративних предности ради лакшег и ефикаснијег интегрисања Србије у европске економске токове и регионалне асоцијације. При томе, сви облици и нивои децентрализације морају полазити од пуног уважавања државног јединства, то јест основних државних регулативних и интегративних функција, односно суверености Србије као државе.

1.5. Кодификација правног система

Јачање демократског институционалног оквира, ауторитета, ефикасности и одговорности кључних институција, подразумева изградњу модерног, али и стабилног законодавног система. Он у том погледу треба да се заснива на неколико кључних принципа. Пре свега, законодавно-правни систем треба у потпуности ускладити с правним стандардима ЕУ. У складу с тим је неопходно извршити кодификацију законских прописа у кључним правним областима. Тиме би се превазишла садашња пракса пречестих измена и допуна закона и других прописа, па и њихова неусклађеност, што уноси велику неизвесност и нестабилност у правни поредак, положај, права и обавезе грађана и правних лица. Најзад, кодификација би требало да успостави јасну и чврсту границу између нормативне надлежности законодавне и извршне власти. Наиме, квалитетним и целовитим законским регулисањем кључних друштвених односа, уредбодавна нормативна функција Владе треба да се стриктно сведе у уставни оквир. Дакле, треба укинути дугогодишњу праксу да се уредбама допуњују, па чак и мењају поједина законска решења. То је, између осталог, битна претпоставка остваривања принципа поделе власти као темеља демократског и одговорног друштва и његових кључних институција. Са становишта привреде, наведене промене допринеће правној сигурности, пре свега страних инвестиција, а посебно уговора између пословних партнера, као и њихове ефикасне судске заштите.

1.6. Афирмација регулаторних и контролних органа

Један од битних циљева и задатака у оквиру Србија 2020 јесте пуна афирмација регулаторних и контролних тела и органа. Она подразумева испуњење следећих предуслова: целовитија законска регулатива која ће гарантовати њихову надлежност у складу с европским стандардима, пуну самосталност, компетентност и одговорност; обезбеђење потребних финансијских, кадровских и материјално-техничких услова за њихов успешан рад; пружање политичке и друге јавне подршке њиховој самосталности и ослобађању од политичког, посебно страначког утицаја на њихов рад; јасно разграничење надлежности између министарстава и разних владиних агенција, као и увођење ефикасног система финансијске и друге контроле њиховог рада.

1.7. Борба против организованог криминала, корупције и реформа система безбедности

Битан услов унапређења друштвеног система и одговорности представља сузбијање, искорењивање и оштро санкционисање криминала, првенствено организованог криминала и корупције. Осим несумњиве политичке воље и снажне подршке кључних друштвених институција и свих чинилаца јавног мњења, као и нормативне доградње правног система, нужне су и бројне конкретне друштвене мере и реформе.

Реч је, пре свега, о разноврсним и усклађеним превентивним мерама друштва, где посебно важну улогу имају васпитно-образовни систем, снажна медијска и политичка подршка и акција; стално подизање стручне и техничке оспособљености специјализованих органа за откривање криминала и корупције; сарадња полиције и друштвених контролних и антикорупцијских институција, посебно у сфери јавних набавки и приватизације; подизање ефикасности правосудног система у санкционисању организованог криминала и корупције. Битан чинилац успешне борбе против организованог криминала представља и сарадња с одговарајућим међународним институцијама и службама, као и с органима суседних држава.

Безбедност и сигурност основни су предуслов за већи прилив инвестиција. Србија је у претходној деценији остварила велики напредак на овом пољу. У последње две године Србија је постала лидер у борби против криминала и на тај начин значајно је допринела остваривању безбедности, како у региону тако и на глобалном нивоу. По први пут Србија је постала „извозник“ безбедности. Међутим, у наредном периоду потребно довршити започете реформе. Ту се пре свега мисли на реформу и професионализацију војске, а затим и на консолидацију финансија у области војне и цивилне безбедности чиме би се повећале инвестиције у квалитет кадрова, опреме и технике. Упоредо с јачањем стручне и техничке оспособљености служби цивилне и војне безбедности, нужно је развијати и унапређивати систем парламентарне и друге цивилне контроле над радом ових служби.

2. Изградња инфраструктуре и дефинисање просторног развоја Србије

Завршетком изградње инфраструктуре и дефинисањем јасног просторног развоја обезбедиће се основа за бржи раст и развој до 2020. године. Целокупан посао изградње инфраструктуре биће реализован у неколико фаза.

Прва фаза, до краја 2012. године, обухвата завршетак крака путног Коридора X до Димитровграда, као и изградњу првих деоница на аутопуту према Јужном Јадрану. Биће обезбеђена прва средства за железнички Коридор X. Након усвајања Дунавске стратегије од стране ЕУ, биће дефинисани основни правци развоја инфраструктуре на Дунаву. У овој фази биће започета изградња нових капацитета за производњу електричне енергије уз дефинисање праваца развоја овог сектора до 2020. године, доношењем нове Стратегије развоја енергетике у складу с будућом Европском стратегијом. Када је у питању финансирање инфраструктуре, као приоритет издваја се стварање правног оквира за партнерство приватног и јавног сектора, што мора бити учињено до краја овог периода.

У другом периоду, од 2013. до краја 2016. године, биће изграђен други крак путног Коридора X (према македонској граници), део ауто-пута Београд–Јужни Јадран, као и највећи део тзв. централног шумадијског прстена (Београд–Чачак–Појате–Београд).

Такође, до краја 2016. године изградиће се двоколосечни путеви Шабац–Рума–Нови Сад, Зајечар–Параћин, Београд–Вршац, Ниш–Прокупље–Приштина.

У истом периоду, отпочеће рад на модернизацији и изградњи железничких пруга у северној и централној Србији с планираним брзинама до 160 km/h, као и ре-

конструкција пруге Београд–Бар. Београд ће градити прве линије метроа. Током овог периода биће завршен процес дигитализације. Тиме ће се подићи ниво и квалитет телекомуникационих услуга што ће подстицајно деловати на развој привреде засноване на знању и технологији. На основу дефинисаних праваца развоја Дунава, биће израђена адекватна лучка инфраструктура која ће омогућити развој мултимодалног саобраћаја. У овом периоду потребно је започети радове на изградњи регионалног транспортног авио терминала чиме би се заокружила идеја о развоју мултимодалног саобраћаја. У домену енергетике, потребно је убрзано радити на развоју електро-мреже и чвршће повезивање за суседним земљама како би се обезбедило регионално лидерство Србије у домену производње и транспорта електричне енергије. У овом периоду потребно је радити на изради планова за повећање капацитета за производњу енергије из обновљивих извора, пре свега кроз коришћење хидропотенцијала и енергије ветра.

У другом периоду завршиће се реформа ЈП Железнице Србије, на начин да ће бити формирано ново предузеће са холдинг структуром у којој ће постојати целине као што су: инфраструктура, превоз путника, превоз робе и део у који ће ући имовина која се може комерцијализовати. Већ до краја 2010. године биће усвојен сет прописа који омогућавају не само пословање ЈПЖС сходно новој организационој структури, већ и отварање тржишта.

Трећи период започео би 2016. године и трајао би све до средине 2020. године. У овом периоду очекује се завршетак ауто-пута Београд – Јужни Јадран до границе са Црном Гором. Истовремено би се радило на изградњи Коридора XI према румунској граници, који би као такав морао бити препознат од стране ЕУ. Такође, завршио би се крак Коридора 11 према БиХ. Тиме би се комплетирала мрежа путева ка свим суседним земљама. Завршетком ових инвестиција крајем 2020. године, Србија ће се приближити нивоу квалитета и доступности инфраструктуре који имају развијене ЕУ земље.

Паралелно с тим, потребно је спровести реформе у области просторног планирања и уређења земље, чиме ће се обезбедити атрактивност за инвестиције. Процедуре добијања грађевинских и других дозвола морају бити додатно скраћене и доведене на ниво конкурентних земаља, чиме Србија добија додатни мотор у борби за инвеститоре. Биће дефинисане строге санкције за непридржавање прописима који ће регулисати ову област.

Визија и циљеви дефинисања просторног развоја Републике Србије детаљно су разрађени у Стратегији просторног плана Републике Србије до 2020. године.

ЦИЉЕВИ И ПОЛИТИКЕ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ДО 2020. ГОДИНЕ

Узимајући у обзир све горе наведено, а у складу са Стратегијом Европа 2020, циљеви развоја Републике Србије до 2020. године су:

1. повећање броја запослених:
- 65% популације од 20–64 година запослено;
2. унапређен људски капитал:

- Мање од 15% особа које су рано прекинуле школовање и нису на обуци укључујући посебно угрожене групе (Роми, сеоско становништво, особе са сметањима у развоју)²;

- 30% становништва од 30–34 године са завршеним терцијарним нивоом образовања;

- Мање од 25% 15-годишњака са недовољним нивоом функционалне писмености у разумевању прочитаног, математичкој и научној писмености³.

3. инвестирање у знање и технологију:

- 2% БДП годишње инвестирано у истраживање и развој, од чега половина из приватног сектора;

- 6% БДП годишње инвестирано у развој образовања.

4. раст заснован на извозу и рационалној употреби енергије:

- 60% раста БДП долази из сектора који производе размењива добра и услуге;

- 30% учешће укупних инвестиција у БДП;

- 40% већа енергетска ефикасност уз 20% укупне енергије произведене из обновљивих извора.

5. социјално укључивање и смањење сиромаштва:

- 20% мање становника у ризику од сиромаштва, укључујући и смањење броја сиромашних који не могу да задовоље основне потребе (око 250.000 људи).

Како би се обезбедило спровођење ових циљева, потребно их је даље разрадити кроз одговарајуће секторске стратегије. Поред тога, потребно је спровести следеће програме:

1. успостављање нове извозне и индустријске политике засноване на производњи размењивих добара, штедњи ресурса и енергетској ефикасности,

2. смањење административног притиска на привреду и усклађивање правног оквира за пословање с ЕУ регулативом,

3. побољшање пословне климе, пре свега за развој иновативних МСП, укључујући политику кластера и унапређење инструмената за финансирање МСП,

4. социјални дијалог с кључним чиниоцима у друштву (предузећима, синдикатима, академским и научним институцијама, организацијама цивилног друштва и др.),

5. примена Стратегије научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2010. до 2015. године, као и доношење стратешког документа у овом домену до 2020. године,

6. доношење и примена Стратегије развоја образовања до 2020. године, уз увођење система целоживотног учења и образовања заснованог на квалитету и ефикасности,

7. социјално укључивање и смањење сиромаштва осетљивих друштвених група како би се постигла већа социјална и територијална кохезија и како би корист од раста, развоја и веће запослености била подељена међу целокупним становништвом, укључујући и оне најсиромашније,

8. наставак реформи у сфери пензијског осигурања које би у условима одрживог финансирања обезбеђивале смањење сиромаштва старих и одржање животног стандарда након пензионисања, и

2 % особа 18–24 године с нижим средњим образовањем које нису укључене у образовање или обуку.

3 На основу PISA истраживања из 2009. године.

9. наставак реформи у сфери здравствене заштите како у сфери финансирања и тако и сфери управљања системом, а са стратешким циљем унапређења квалитета здравља свих грађана, посебно деце и угрожених група.

1. Циљ 1: Повећање броја запослених

У Србији је тренутно запослено 49% популације од 20–64 година. То је један од најнижих нивоа запослености у Европи. Просек ЕУ тренутно износи 68%, док нова Стратегија Европа 2020 поставља циљ повећања броја запослених на 75% ове популације. Уколико желимо да дугорочно конвергирамо ка развијеним земљама ЕУ, потребно је до 2020. године достићи бар приближно ниво који ЕУ има у 2010. години. Реализација овог циља захтева повећање ефикасности тржишта рада и промену структуре радне снаге.

У циљу повећања ефикасности тржишта рада потребно је на самом почетку изменити законску регулативу у овој области, пре свега Закон о раду, како би се достигли ЕУ стандарди и повећала конкурентност у овој области. Стварањем адекватног законског оквира, омогућиће се постојећим компанијама да отворе нова радна места и остварити ефикаснија радноправна заштита. Такође, растом конкурентности у овој области доћи ће до привлачења нових инвестиција чији је резултат креирање нових радних места.

Промена структуре радне снаге подразумева реформе у систему редовног образовања (када је у питању нова радна снага) и увођење система целоживотног учења што је саставни део другог циља. Потребно је дуплирање учешћа издвајања за активне мере тржишта рада у БДП до 2015. године, уз повећање транспарентности употребе ових средстава као и унапређења њихове таргетираности према дубоко рањивим и групама вишеструке рањивости. Потребно је преиспитати фискалну политику са циљем бољег стимулисања отварања нових радних места. Коначно, неопходно је развијати концепт микрофинансирања и створити оквир за даљи развој различитих облика социјалне економије како би се запошљавање ширило и на тешко запошљиве категорије становништва.

Треба имати у виду да је постављени циљ амбициозан, али не и недостижан ако узмемо у обзир да ће до 2020. године из континента активног становништва изаћи део популације који сада има преко 55 година. Тај слој становништва остао је током транзиције, услед приватизације и реструктурирања друштвених и јавних предузећа без посла са смањеном могућношћу за ново запослење. Паралелно с тим, нова радна снага, која сада има 15 година или мање лакше ће долазити до радних места јер ће њен образовни ниво и стечене вештине бити усклађене с потребама тржишта рада. Ова два супротна процеса, уз позитивну привредну конјунктуру, довешће до значајног раста учешћа запослених до 2020. године.

2. Циљ 2: Унапређен људски капитал

Степен образовања становништва Србије је забрињавајући. Проблеми у приступу образовању нису решени, осипање деце постоји са свих нивоа образовања и по

већини индикатора смо на зачељу у Европи. Још увек око 10% популације не завршава основну школу (или се не упише или се осипа у току основне школе). У средње школе се уписује између 90–95% оних који заврше основну школу (око 80% генерације), а око 15% уписаних не заврши средње образовање (око 35% генерације). Свега 13% је завршило вишу или високу школу. Ситуација је нешто боља ако се погледа само активно становништво, али је и ту ниво далеко нижи него просек ЕУ (19% с терцијарном дипломом наспрам просека ЕУ од око 30%).

Квалитет школских достигнућа је забрињавајуће низак. Око трећине наших петнаестогодишњака је функционално неписмено и не поседује компетенције потребне за живот у савременом друштву.

Несклад између структуре средњих школа и потреба привреде је велики, што најчешће захтева преквалификације и оних који су завршили средње школе. Код већег дела радне снаге постоји дефицит оних компетенција које се траже на тржишту рада. образовање одраслих се свело на 80 школа с неадекватним програмима. Национална служба за запошљавање нуди око 14 различитих програма обуке за квалификације, али само за познате послодавце, без сертификата који би трајно важио.

Оваква ситуација показује да знање и образованост не заузимају одговарајуће место на лествици вредности у друштву. образовање у Србији нема друштвени положај који му због значаја који оно има припада.

Да би образовање постало снажан развојни ресурс, Србија мора истовремено да решава неке основне развојне проблеме (инфраструктурне проблеме и неке базичне проблеме система образовања, отклањање озбиљних заостајања у погледу степена образовања становништва и др.), а да истовремено хвата и корак с развојним плановима Европске уније. То је оствариво, уз приоритизацију следећих системских мера:

- повећање издвајања за образовање на 6% БДП до краја овог периода при чему највећи део раста треба да буде намењен развоју образовања, а не одржавању постојећег стања,

- дефинисање и примена целовите Стратегије развоја образовања до 2020. године,

- даља изградња, оптимизација и организација флексибилне мреже образовних институција која ће се лакше прилагођавати демографским променама, повећаној мобилности грађана и различитим потребама корисника, и

- повећање квалитета, релевантности и праведности система образовања и усклађивање с потребама тржишта рада прилагођавањем исхода учења потребама тржишта рада.

Паралелно се морају спроводити дугорочне мере које подразумевају темељну реконструкцију образовног система Србије у погледу квалитета обухвата, смањења осипања и праведности образовања (чији ће значајнији ефекти доћи до изражаја тек за 5 до 8 година) и краткорочне мере које доприносе брзом повезивању с тренутним захтевима привреде и чија је реализација остварива мобилизацијом и ефикасном употребом постојећих ресурса.

Квалитет је кључни проблем образовања у Србији. Проблеми нарочито квалитета образовних достигнућа ученика су системског карактера, јер је систем образовања у Србији тако конструисан да засад нужно производи низак квалитет знања, вештина

и компетенција. Образовање ће у наредном периоду бити фокусирано на исходе и образовне стандарде као кључни регулативни механизам и то на свим нивоима. Затим устројство, функционисање и евалуација образовних институција ће бити такви да те институције генеришу добар квалитет образовних постигнућа. Настава и учење ће се ослободити традиционалних и мало ефикасних метода и биће засновани на модерним интерактивним и активним облицима наставе и учења који једино могу осигурати генеричка знања, вештине и компетенције. Коначно, систем испита ће бити снажан инструмент подршке процесу стицања трајних и употребљивих знања и вештина.

Мере које ће се спровести у циљу унапређења квалитета образовања биће дефинисане Стратегијом развоја образовања за период до 2020. године. Неке од тих мера су мобилизација и ефикасније коришћење постојећих ресурса у образовању, примена концепције целоживотног образовања, образовање одраслих и укључивање неформалног образовања у систем целоживотног учења. Овај пакет мера се може брже реализовати и он се односи на мере и на оне облике образовања који воде непосредније ка запошљавању, који су флексибилнији и брже се прилагођавају тржишту рада. Овде спадају: средње стручно образовање и специјализација после средњег стручног образовања, функционално основно образовање одраслих, стручно образовање одраслих, образовање за рад, различити програми преквалификација, доквалификација и иновирања знања у циљу стицања оних вештина које тражи тржиште рада, доградња неформалног система образовања и повезивање неформалног и формалног система образовања. У овој области већ су донета нека значајна документа као што су Стратегија средњег стручног образовања и Стратегија образовања одраслих с акционим плановима.

Ови документи ће се ажурирати и мере за њихову примену биће предузете. Решиће се проблеми финансирања тих облика образовања, проблеми сертификације и бољег и бржег усклађивања с потребама тржишта рада.

У високом образовању иновираће се систем финансирања из буџета и ускладиће се уписна политика с потребама тржишта рада и развојним приоритетима државе. Систем финансирања високог образовања ће бити промењен због потребе увођења финансирања према броју студената. На основу предвиђеног броја студената на акредитованим студијским програмима и расположивих капацитета факултета (ментори, опрема и др.) процена је да је да ће се на докторским студијама из буџета финансирати 5% дипломираних у генерацији у свакој области (ниво од око 2.500 студената), ускладиће се с утврђеним приоритетима развоја науке и укупног привредног и друштвеног развоја.

Због изузетног значаја за даљи развој, потребно је остварити квалитетан програм докторских студија као кључног елемента у развоју истраживачког подмлатка.

3. Циљ 3: Инвестиције у знање и технологију

Према тренутним инвестицијама од 0,3% БДП за науку, Србија значајно заостаје за Европом и развијеним земљама света. Оно што још више забрињава је чињеница да у овом погледу значајно заостајемо у односу на земље у окружењу које све, осим Албаније, издвајају преко 0,5% БДП, а Словенија, Чешка и Хрватска већ издвајају преко 1% БДП.

Стратегијом научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2010. до 2015. године предвиђено је да инвестиције у науку достигну 1% БДП до 2015. године.

Ипак, ни ова средства за реализацију научних и развојних пројеката нису довољна да надокнаде две деценије недовољних улагања и недостатак нове опреме и савремених научних институција. Зато је покренута Иницијатива за инвестиције у научну и технолошку инфраструктуру Србије у износу од 400 милиона евра, којом је планирана реализација кључних инфраструктурних пројеката у периоду трајања Стратегије.

Визија научног и технолошког развоја Републике Србије јесте да Србија постане иновативна земља у којој научници достижу европске стандарде, доприносе укупном нивоу знања друштва и унапређују технолошки развој привреде. Једини начин остварења ове визије и формирања економије засноване на знању јесте да се тренд раста инвестиција у науку и развој настави после 2015. године. Потребно је да Србија до 2020. године улаже 2% БДП у науку и развој, колико данас улажу у просеку земље Европске уније. Ова улагања не треба да дођу само из буџетских средстава. План је да половина инвестиција до 2020. године дође из приватног сектора кроз јаче повезивање науке и привреде као и увођење пореских и других подстицаја. Та чињеница имаће директан утицај на структуру домаће привреде и отвориће могућност младим научницима и инжењерима да каријере не граде само у државним институтима и факултетима, већ да своја знања примењују у приватним компанијама.

Циљ од 2% БДП који би био инвестиран у науку, од којих око половине долази из приватног сектора, јесте амбициозан али у свету у коме најразвијеније земље убрзано инвестирају у нова знања и чине све да привуку најталентованије кадрове из целог света, брзо и јако опредељење за економију знања и развој технолошког и научног капацитета земље нема валидну алтернативу за Републику Србију на почетку 21. века.

Поред пораста инвестиција у науку и технологију, спровећи се и низ мера с циљем јачања улоге науке и технологије у развоју Републике Србије:

1. фокусирање на националне научне приоритете – за период од 2010. до 2015. године дефинисано је следећих седам приоритета: биомедицина; нови материјали и нанонауке; заштита животне средине и климатске промене; енергетика и енергетска ефикасност; пољопривреда и храна; информационе и комуникационе технологије, као и унапређење доношења државних одлука и афирмација националног идентитета.

Након пет година реализације, у оквиру горепомнутих приоритета, урадиће се детаљна анализа успешности пројеката, као и њиховог утицаја на развој сектора на које се односе. На основу резултата анализе формулисаће се листа приоритета за период од 2015. до 2020. године.

2. Рационализација мреже научноистраживачких организација – разумењем институција као и уситњеном програма, представљају кључне препреке за формирање националног научноистраживачког и иновационог система. Његова ефикасност је кључна за подстицање развоја и примене постојећих и нових знања и технологија, као и развоја иновативних производа и процеса, који треба да обезбеде међународну конкурентност Републике Србије. У наредном периоду, важно је груписати истраживачке капацитете у веће научне центре који ће имати довољно критичне масе да реализују стратешке пројекте и конкуришу научним центрима широм света.

3. Развој и очување научних талената – неопходно је израдити стратешки документ који ће свеобухватно дефинисати начин идентификовања, праћења, образовања и усавршавања талентоване и даровите деце као будућег научноистраживачког потенцијала. Важно је пружити снажну подршку талентованим појединцима као и институцијама које раде на њиховом усавршавању.

4. Јачање научне писмености друштва кроз промоцију и популаризацију науке – приближавање науке деци предшколског и школског узраста утиче на даљи академски развој будућих генерација научника и истраживача. Будући Центар за промоцију науке пружиће идеалан амбијент за сусрет шире јавности и научника, допуну образовном систему и дати допринос културном и економском квалитету друштва.

5. Повезивање науке и привреде – у смислу јасног и интензивнијег повезивања науке, истраживања и иновативности с привредом, важна је стратешка промена начина финансирања, који се делимично оријентише ка привредним субјектима као носиоцима иновационих пројеката. Такође, неопходно је регулисати питање интелектуалне својине на заједничким пројектима научноистраживачких организација и привредних субјеката. Да би се достигао циљ да пола улагања у науку и технологију до 2020. године дођу из приватног сектора неопходно је размотрити увођење пореских и других подстицаја за улагање у науку и развој као и за запошљавање истраживача.

6. Формирање Фонда за иновациону делатност – за пројекте који су директно у вези с развојем производа, процеса и услуга и њиховим пласманом на домаће и инострано тржиште потребно је подржати Фонд за иновациону делатност и друге организације за подстицај иновационих активности. Циљ је да се успостави јавно-приватно партнерство између директних и индиректних буџетских корисника, јавних предузећа, међународних финансијских институција, банака, привредних друштава и других. Фонд и организације за подстицај иновација ће омогућити директно финансирање привредних друштава која могу да спроведу пројект везан за развој производа, процеса или услуга, одабиром компетентних научноистраживачких организација.

7. Укључивање капацитета научне дијаспоре у истраживања у земљи – капацитет наше научне дијаспоре се у наредном периоду мора боље искористити. Први корак је идентификација наших људи у иностранству и креирање базе података о њима, затим пројектима на којима раде и институцијама у којима се налазе. Нашим научницима у дијаспори, почевши од 2011. године биће омогућено учешће у научним пројектима Министарства за науку и технолошки развој, а у периоду од 2010. до 2015. године спровешће се и програм повратка научника у коме ће бити обезбеђени услови за формирање сопствених лабораторија и научних тимова у оквиру постојећих научноистраживачких организација у Србији.

8. Повезивање с међународном научном заједницом – јачање међународне сарадње је кључно за развој науке. Приоритет у међународној сарадњи је учешће Србије у Седмом оквирном програму Европске Комисије, али и сарадња са Сједињеним Америчким Државама, Кином и Руском Федерацијом.

9. Активна улога науке у реализацији инфраструктурних и других пројеката важна је за државу – у том смислу, подстицаће се пројекти у којима би се из средстава

великих инфраструктурних пројеката финансирале посебне активности с конкретним задацима у којима би се део за партиципацију из привреде покривао из инфраструктурних пројеката, а део за зараде истраживача из буџетских средстава.

Капацитет научне заједнице треба ангажовати у пројектима изградње инфраструктуре (путеви, мостови и сл.), у програмима енергетске ефикасности, побољшања здравља нације, развоја интернет и телекомуникационе инфраструктуре и других програмима.

4. Циљ 4: Раст заснован на извозу и рационалној употреби енергије

Привредни раст (БДП) у периоду 2001–2008 од 5,4% годишње остварен је по цену две фундаменталне макроекономске неравнотеже што у наредном периоду није више одрживо. Такође, укупна потрошња је за око 25% била већа од оствареног БДП. Ову разлику је покривао увоз пре свега потрошних добара који је финансиран приватизационим приходима и задуживањем, пре свега, приватог сектора у иностранству. Све то је 2008. године, још пре избијања светске кризе, довело до рекордног дефицита спољнотрговинског и текућег платног биланса (21% БДП).

Последица усмеравања домаће економије ка потрошњи, а не ка инвестицијама и производњи у претходних десет година за последицу је имао привредни раст у Србији који се претежно ослањао на раст сектора привреде који производе неразмењива добра и услуге (85% оствареног раста), а на рачун релативног смањења учешћа индустрије и пољопривреде. За разлику од успешних транзиционих земаља (Словачка, Пољска, Словенија) у Србији након првих неколико година транзиције није дошло до реиндустријализације привреде. То је, поред осталог, довело до веома малог учешћа извоза у БДП (најмањи у региону).

Наставак привредног раста на претходним претпоставкама осим што није пожељан, више није ни могућ. Смањен је прилив капитала због финансијске кризе, све су мањи приватизациони приходи услед завршетка приватизације, велики је приватни спољни дуг, а јавни дуг убрзано расте. Због свега наведеног, неопходно је на новим претпоставкама дефинисати економски модел и стратегију привредног раста и развоја до 2020. године.

Такође, као будући члан ЕУ, Србија мора са својим развојним приоритетима, специфичностима и ограничењима да се уклопи у нове развојне приоритете ЕУ: паметан, одржив и инклузивни привредни раст и развој. У економском смислу за Србију то значи:

- висока али реално остварљива стопа привредног раста која се ослања на раст продуктивности (конкурентност) и истовремено на повећање запослености – високе стопе раста инвестиција (домаћих и страних);
- стварање извозно оријентисане привредне структуре с релативно већим нагласком на технолошки модернизовану индустрију и пољопривреду;
- повећање запослености уз већи квалитет образовања и активне примене знања;
- стабилне цене, и
- одржив спољнотрговински и текући платни дефицит.

Ово су кључне смернице и претпоставке како би се обезбедила динамична и истовремено макроекономски стабилна и социјално одржива развојна путања српске привреде у наредној деценији. Два основна циља економског раста до 2020 – раст заснован на извозу и усклађивање с европским развојним приоритетима – су у међусобном складу, те их треба посматрати заједно.

Први корак за остварење ових циљева је довршетак свеобухватне реформе прописа чиме ће бити смањен административни притисак на привреду. Паралелно с тим треба наставити с усклађивањем правног оквира за пословање с ЕУ регулативом, а према усвојеном Националном плану за интеграцију Србије у ЕУ.

Други корак је успостављање нове индустријске политике засноване на производњи размењивих добара, подстицању извоза, штедњи ресурса и енергетској ефикасности.

Приоритет приликом финансирања пројеката треба дати извозним или потенцијално извозним фирмама. Важно је већ током 2011. године успоставити развојну банку и објединити све ресурсе намењене привреди, како извозно оријентисаним предузећима, тако и оним која имају потребу за додатним средствима ради унапређења производње у земљи. Банка би поред тога обезбедила средства за давање гаранција нашим фирмама за извозне послове. Њено функционисање мора да буде у складу с ЕУ и СТО принципима.

Трећи корак је дефинисање стратешких сектора који треба да буду носиоци привредног раста и извоза. При томе, посебан акценат треба ставити на интензивирање пољопривредне производње путем повећања приноса применом савремених технологија.

То ће учврстити лидерску позицију овог сектора на регионалном тржишту. За глобално тржиште неопходно је радити на стандардизацији и повећању производње финалних производа из области традиционалних и производа са заштићеним географским пореклом који уз адекватну анализу тржишта могу лако наћи своје место на глобалном тржишту прехранбених производа. Овакав вид производње једини омогућава остварење додатне вредности произвођачима у руралним и неразвијеним областима, уз отварање могућности развоја кооперативних система удруживања, што позитивно утиче на равномерни регионални развој.

Испуњавање основних предуслова раста до 2020. године (институционалне реформе, обезбеђивање финансијских средстава и изградња инфраструктуре) уз свеобухватну реформу прописа и дефинисање нове политике раста, имаће до 2020. године следеће резултате:

- просечна годишња стопа раста БДП (2011–2020) од 5–6% тако да крајем 2020. достиже око 55 млрд. EUR или око 8.000 EUR по становнику – две трећине раста БДП резултат је раста продуктивности, док је једна трећина његовог раста последица повећања запослености – број запослених се повећава за око 400.000,

- учешће извоза роба и услуга у БДП се у посматраном периоду удвостручује, са 33% на 65%,

- учешће инвестиција у БДП (домаћих и страних) се приближава 30%,

- укупна потрошња (домаћинстава и сектора државе) се до 2020. године номинално повећава за око 90%,

- учешће индустрије и грађевинарства у БДП се с 22% повећава на 25,5%,

- раст цена се током периода стабилизује на око 3% годишње, и
- спољнотрговински и текући платни дефицит се одржавају у прихватљивим границама уз редовно сервисирање спољног дуга.

Реч је о оптимистичком и веома амбициозном сценарију привредног раста. Он је остварив уз претпоставку озбиљнијих реформи привредног и правног система, посебно јавног сектора, стварањем много атрактивнијег инвестиционог амбијента. Неке земље у транзицији су у упоредивим периодима остваривале исте па и боље резултате. Такође, очекује се јак инвестициони, извозни и развојни импулс уласком Србије у ЕУ што се десило са свим земљама које су у претходном периоду постале чланице ЕУ.

Главни изазови и ризици за остваривање предвиђеног модела раста и развоја су:

- веома брз раст извоза,
- високе стопе раста инвестиција,
- високе стопе раста индустрије, посебно прерађивачке, и
- контролисани раст потрошње јавног сектора.

Још један генератор привредног раста у наредној деценији биће енергетски сектор и повећање енергетске ефикасности. Енергетска ефикасност привреде Србије мања је око четири пута од просека у Европској унији, док је потрошња примарне енергије по глави становника, која је често показатељ нивоа развијености земље, мања око два пута. У условима раста цена енергената и високе зависности производње од расположивости извора енергије, енергетска ефикасност све више добија на значају. Имајући у виду ову чињеницу, већина земаља тежи да смањи потрошњу енергије и повећа општу енергетску ефикасност. Да би се то постигло неопходно је енергетску ефикасност ставити на листу приоритета приликом конципирања будуће економске политике Републике Србије.

Потребно је донети Закон о рационалној употреби енергије као и Закон о изменама и допунама закона о енергетици којима би се енергетска ефикасност дефинисала као приоритет. Уз то, неопходно је размотрити могућност обезбеђивања пореских и других олакшица за фирме које спроводе пројекте унапређења енергетске ефикасности и обезбедити законске услове за рад компанија које спроводе мере штедње, а своје услуге наплаћују из остварених енергетских уштеда.

Повећањем енергетске ефикасности за 40% до 2020. године уштедело би се око 1% БДП годишње (укупно око 3 млрд. EUR до 2020. године) кроз увоз енергената. Такође, изградњом нових капацитета за производњу електричне енергије (хидроелектране на Дрини, Дунаву и Великој Морави) уз раст коришћења ветра, сунца и биомасе за производњу енергије оствариће се додатне уштеде у потрошњи и достићи ЕУ стандарди у области обновљивих извора енергије до 2020. године. Тиме ће се остварити не само ефикасност и привредни раст, већ ће се након реализације кључних инфраструктурних пројеката (гасовод, нафтовод и др.) подићи ниво енергетске безбедности кроз диверсификацију примарних извора енергије.

5. Циљ 5: Социјално укључивање и смањење сиромаштва

Концепт смањења сиромаштва у претходном периоду био је стратешки заснован на динамичном привредном расту и развоју, с нагласком на отварању нових рад-

них места и на развоју програма, мера и активности усмерених на најсиромашније и посебно угрожene групе. Приближавањем Србије ЕУ на значају све више добија процес социјалног укључивања, као обавезна компонента политике интеграције. Процес социјалног укључивања треба да омогући да сви појединци и друштвене групе у потпуности учествују у економским, друштвеним и културним токовима, и да могу да достигну одговарајући животни стандард. Процес би требао да омогући и веће учешће грађана у доношењу одлука, посебно оних које утичу на њихово благостање и остваривање људских права.

У периоду пре настанка кризе животни стандард у Србији обележен је значајним смањењем апсолутног сиромаштва, које се преполовило од почетка транзиције. Током кризе дошло је до погоршања животног стандарда и први пут после 2000. године број сиромашних је повећан у односу на претходне године. По подацима РЗС, број сиромашних 2009. године премашао је пола милиона, док се значајан број грађана налази непосредно изнад линије сиромаштва. Сиромаштво је највеће изван урбаних центара, а посебно су у руралним срединама угрожена домаћинства која имају мале поседе. Деца (0–14) и лица старија од 60 година су традиционално више погођена сиромаштвом.

Конечно, у најосетљивију групу спадају мање образовани слојеви становништва и дугорочно незапослени појединци. Према прелиминарним резултатима у току првих 6 месеци 2010. године сиромаштво у Србији се и даље повећава, снажније него у првој години кризе.

Србија је започела с праћењем података о релативном сиромаштву. Стопа релативног сиромаштва према подацима за 2009. годину износи 17,7%, указујући на процент грађана чији се животни стандард сматра неодговарајућим у националним оквирима⁴.

У оваквим условима и у наредној декади примаран циљ је пре свега даље смањење броја сиромашних који не могу да задовоље ни основне потребе, али и смањење стопе релативног сиромаштва на 14% до 2020. године. Овим циљевима потребно је међутим придружити и циљеве које подразумева процес социјалне инклузије.

У сфери новчаних накнада за сиромашне изузетно је значајно да се даље унапређује адекватност износа помоћи, таргетираност и укључивање у програме помоћи свих који су угрожени. Посебно значајан циљ треба да буде смањење сиромаштва деце и адекватност накнада за сиромашне породице с децом. У сфери услуга социјалне заштите децентрализација, деинституционализација и даљи развој услуга социјалне заштите у заједници остају најважнији стратешки правци развоја.

Поред традиционалних пасивних мера подршке најсиромашнијим слојевима становништва, у наредним годинама неопходно је развити програме и мере којима би се пружила додатна подршка сиромашним грађанима и искљученим групама становништва како би се омогућио њихов потпун приступ образовању, тржишту рада, здравственим и социјалним услугама, могућностима за решавање стамбеног питања и финансијама. Мере подршке у већој мери треба да се формулишу у оквиру концепта

4 Стопа релативног сиромаштва означава удео лица чији је доходак мањи од 60% медијане националног доходака по потрошачкој јединици. У складу с препорукама ЕУ, укључен је и доходак у натураи.

активне инклузије, која подразумева подстицаје за запошљавање и образовање сиромашних и искључених грађана.

Социјално укључивање сиромашних, особа с инвалидитетом, избеглих и интерно расељених лица, Рома и других посебно угрожених група захтева успостављање међуресорне сарадње, али и сарадње између јавног, цивилног и приватног сектора, како на националном, тако и на локалном нивоу. Поред тога, ради успешне припреме Републике Србије за коришћење европских фондова намењених социјалном укључивању и смањењу сиромаштва (попут Европског социјалног фонда), потребно је формирати одговарајуће међуресорне структуре за ефикасно и транспарентно пружање подршке за спровођење адекватних мера на националном и локалном нивоу.

Најзад неопходно је да се развију сви показатељи за праћење и редовно извештавање о сиромаштву и процесу социјалног укључивања, који би омогућили формулисање и унапређење одговарајућих политика у овој сфери.

Прилог 1.
СРБИЈА 2020: ПРЕДУСЛОВИ И ЦИЉЕВИ РАЗВОЈА

ПРЕДУСЛОВИ РАЗВОЈА				
1. Институционалне реформе укључујући уставноправне, реформу правосуђа, јавне управе и система безбедности				
2. Изградња инфраструктуре и дефинисање просторног развоја Србије				
ЦИЉЕВИ РАЗВОЈА				
Повећање броја запослених	Унапређен људски капитал	Инвестирање у знање и технологију	Раст заснован на извозу и рационалној употреби енергије	Социјално укључивање и смањење сиромаштва
65% популације од 20-64 година запослено	Мање од 15% особа које су рано прекинуле школовање	2% БДП годишње инвестирано у истраживање и развој од чега половина из приватног сектора	60% раста БДП долази из сектора који производе разменива добра и услуге	20% мање људи у ризику од сиромаштва (око 250.000)
	Мање од 25% 15-годишњака са недовољним нивоом функционалне писмености	6% БДП годишње инвестирано у развој образовања	30% учешће укупних инвестиција у БДП	
	30% становништва од 30-34 година са терцијарним нивоом образовања	40% већа енергетска ефикасност уз 20% енергије произведене из обновљивих извора		

Прилог 2. ПРОЦЕС ИЗРАДЕ И ПРИМЕНА СТРАТЕГИЈЕ

Поред председника Републике Србије, Бориса Тадића, у изради Стратегије Србија 2020 до сада су учествовали (по азбучном реду) Божидар Ђелић, Борислав Стојков, Горан Радосављевић, Гордана Матковић, Иван Ивић, Мирко Цветковић, Слободан Вучетић и Тинде Ковач Церовић. Позивају се сви грађани Републике Србије и све институције, пријатељи наше земље и међународни партнери да узму учешће у изради и финализацији овог документа.

Израда концепта развоја Србија 2020 одвија се у неколико фаза. У првој фази, израђен је Нацрт концепта развоја Републике Србије до 2020. године. Прва фаза је завршена средином јула 2010. године.

Након тога неопходно је Нацрт концепта развоја Србија 2020 представити свим парламентарним странкама и социјалним партнерима са циљем да се постигне што шири политичко-економско-социјални концензус за спровођење предвиђених мера.

Председник Републике Србије, Борис Тадић, који је и покренуо иницијативу за израду, представиће јавности основне концепте развоја Србије до 2020. године. У оквиру ове фазе, потребно је представити концепт развоја и партнерима у региону и представницима ЕУ, а у складу с препорукама Европске комисије и закључцима са самита из Сарајева.

На бази консултација и јавне расправе, Влада треба да операционализује и изради финални текст који би након тога и формално усвојила у првом кварталу 2011. године.

Одмах након усвајања, документ ће послужити као основ за све остале стратегије у Републици Србији (по узору на ЕУ). С друге стране, Концепт развоја треба да да основне елементе за будућу финансијску подршку ЕУ Србији.

Тако усвојен Концепт развоја Републике Србије до 2020. године биће водећи глобални стратешки документ у Србији и основ за рад различитих савета (Националног савета за инфраструктуру, Националног савета за конкурентност, Социо-економског савета, Пословног савета, Националног савета за децентрализацију, Националног савета за регионални развој, Савета за европске интеграције и др), као и израду кључних секторских стратегија.

На крају, потребно је предвидети тело које ће пратити спровођење и реализацију циљева.

То може да буде сасвим ново тело састављено од представника Владе и представника кључних партнера. С друге стране, услед потребе координирања ове стратегије с Европа 2020 стратегијом, спровођење и контролу може да преузме ојачани Савет за европске интеграције.

Наши грађани морају да мисле, уче и раде за XXI век. Да бисмо променили Србију морамо да мењамо сами себе. Наша дугорочна визија је јасна, али да би достигли зацртане циљеве у 2020. години морамо започети с успешним спровођењем ове Стратегије у 2011. години и редовно мерити њен напредак.

Уколико будемо спремни да се ухватимо у коштац с изазовима финансијске кризе, али и глобализованог света који се брзо мења, нема никакве сумње да ће Србија победити!

СТРАТЕГИЈА СРБИЈА 2020: РЕЦИТАЛ ЛЕПИХ ЖЕЉА?^{*}

ЦЕНТАР ЗА НОВУ ПОЛИТИКУ

Крунска 15/2, Београд, Србија

<http://www.cnp.rs>

ЦНП цитат недеље:

Ако желиш издећи кријику, не рециш ништа, не радиш ништа и будиш ништа.
Алберт Ајнштајн

Посткризни модел раста српске привреде до 2020. године, који је Влада представила 8. октобра, преко потребан је документ и заснован је на здравим основама: промоција производње и извоза, јавне инвестиције у инфраструктуру и реформа јавног сектора. Међутим, о суштинским предусловима које су неопходне да би се ова три стуба стратегије реализовала, нема довољно конкретних промишљања. Уместо предлога како постићи зацртане циљеве, презентовани су нам математички модели идеалног сценарија. Из овог разлога, ова стратегија отвара више питања, него што нуди одговора. Уколико тражење ових одговора не почне одмах, и овај документ ће остати мртво слово на папиру, уклопиће се у постојећи тренд инфлације стратегија и завршиће свој кратки живот у архиви Генералног секретаријата Владе Србије.

Прво, промоција извоза и бржи привредни раст. Кључна претпоставка за повећање извоза је повећање тржишног учешћа на европском континенту. Алтернатива у виду ширења извозног тржишта на земље трећег света је опасна заблуда, која служи као алиби за неодрживо велики дефицит са ЕУ. Како би се Србија пробила на европском тржишту, неопходна је нова индустријска политика које ће имати за кључни циљ повећање конкурентности српске привреде. Наша привреда није прилагођена потребама ЕУ, коефицијент подударности износи 0,46 (вредност коефицијента 1 подразумева потпуно комплементарне привреде). Потребно је Фонд за развој заменити Српском развојном банком, која била под контролом Државне ревизорске институције. Апсолутна мода у Европи је формирање државних инвестиционих фондова, док у Србији ни они приватни нису стимулирани да улажу у реални сектор. Поред бриге и инвестирања у реални сектор, кључна претпоставка је улагање у науку и образовање (европски стандард је 3% буџета). Ресурс јефтине радне снаге којим се повремено хва-

* <http://www.cnp.rs/articles/view/20>

лимо, све више губи на значају. У последње време, већина производних погона из западне Европе се делокализује у северну Африку и источни Медитеран, уместо у јужну Европу. Али комбинација јефтине и висококвалификоване радне снаге може бити добитна комбинација, као што је показало искуство Ирске. Снага домаћег реалног сектора је уосталом најбоља позивница за мултинационалне компаније, много више од специјалних повластица и пореских ослобођења.

Друго, јавне инвестиције у инфраструктуру. У Србији се инфраструктура често римује са завршетком Коридора X и новог моста у Београду. Уместо да се пројектују нови аутопутеви и магистрални путеви, за српску привреду је много важније ревитализовати железнички и Дунавски коридор, као и обезбедити комерцијалан приступ некој оближњој морској луци. Уколико Србија жели да извози, железнички и водени транспорт је много јефтинији од друмског. Уосталом, Београд је једини велики град на европском континенту у који могу да уђу морско-речни бродови носивости до 7.000 тона. Важан део јавних инвестиција би требало одредити за енергетски сектор, уместо повлађивања актуелној путној грозници. Инвестиције у енергетику би биле најрентабилније, имајући у виду ниску енергетску ефикасност Србије. Овде се поставља питање и зашто инвестирати у нуклеарну централу у туђој држави, када хидропотенцијал Србије за производњу струје није ни приближни искоришћен.

Треће, реформа јавног сектора. У Србији још увек не постоји јавна расправа о оптималној територијалној организацији и степену регионализације државе. Тешко је говорити о реформи јавног сектора, када не постоји визија како увести средњи ниво власти, што је европски стандард и демократска тековина. У сваком случају, регионализација би требало да буде спроведена у контексту смањења бирократије и јачања главних функција централне власти, не из политикантских мотива. Уколико се заговара снажна реформа јавног сектора, намеће се и питање зашто јавна предузећа нису професионализована и корпоратизована, итд. Погрешно би било смањивати јавни сектор само ради резања јавне потрошње, основни мотив би требало да буде повећање ефикасности администрације и боља услуга за грађане.

Стратегија развоја Србије је здрав документ који усмерава јавну расправу и доношење одлука у правом смеру. Проблем је у томе што постоји превише претпоставки и превише поверења да ће неко други документ разрадити и преточити у оперативан програм. Искуство говори да *добра воља и здрав разум* у Србији нису довољни, да је неопходно *снажно лидерство и завршање рукава (йодв. йирр.)*.

НАЦРТ СТРАТЕГИЈЕ РЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈЕ СРБИЈЕ

ВЛАДА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
НАЦИОНАЛНИ САВЕТ ЗА ПРИВРЕДНИ ОПОРАВАК
РАДНА ГРУПА ЗА РЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈУ:
ДИМИТРИЈЕВИЋ БОЈАН
ЂУРИЧИН ДРАГАН
ЂУРИЋ ДРАГИЊА
ГРУЈИЋ БРАНИСЛАВ
ПЕРЧЕВИЋ ГОРАН
СПАСОЈЕВИЋ ТОПЛИЦА

Радна група за реиндустријализацију Националног савета за привредни опоравак Владе Републике Србије предлаже стратегију реиндустријализације која садржи предлоге за излазак Србије из дуге и дубоке економске кризе и прелазак на путању одрживог економског развоја. Документ чине:

- i. дијагноза економског стања,
- ii. концепт антикризног програма,
- iii. предлог нове економске политике,
- iv. опис индустријских политика,
- v. нова улога монетарне и фискалне политике,
- vi. приоритетни сектори за реиндустријализацију и
- vii. закључак и наредни кораци.

Сврха документа је да у Србији економија постане приоритет број један. Неоправдано је да нација која има Николу Теслу, Михајла Пупина, као и многе великане развојног и примењеног инжењерства, није у стању да створи амбијент примерен развоју сектора разменљивих производа и услуга, нових технологија и комерцијалну примену иновација и, на тој основи, економски и социјални развој који би Србију учинио упоредивом с другим европским државама.

i. ДИЈАГНОЗА ЕКОНОМСКОГ СТАЊА

За економију Србије 2012. година је била необично тешка пошто су забележене иререверзибилна кретања, како у реалном, тако и у финансијском сектору. После раста БДП од 2% у 2011. години, пад од 1,5% у 2012. години је озбиљна опомена. Индустријска производња је пала 3,5%, а пољопривредна за 8%. У међувремену, атрак-

тивност амбијента за прилив капитала није повећана због уобичајеног заустављања реформи у периоду политичких избора, као и замрзавања процеса приступања ЕУ повезаног с решавањем косовског питања. Уместо прилива, у последњих годину дана присутни су примери одлива капитала како из реалног сектора (US Steel, на пример), тако и из финансијског сектора (КВС, на пример).

Активности нове Владе да продуби постојећа стратегијска партнерства и уведе нове partnere у државно власништво у секторима енергетике и пољопривреде, после остварене фискалне консолидације, су логичне, али су ефекти одложени због сложености пројеката, као и затечене спорости администрације.

Економска криза у Србији је структурне, а не цикличне природе. Штавише, домаћа структурна криза је интензивирана после 2008. године негативним ефектима екстерне кризе што је резултирало даљим продубљавањем структурних неравнотежа и погоршањем макроекономских фундамената система.

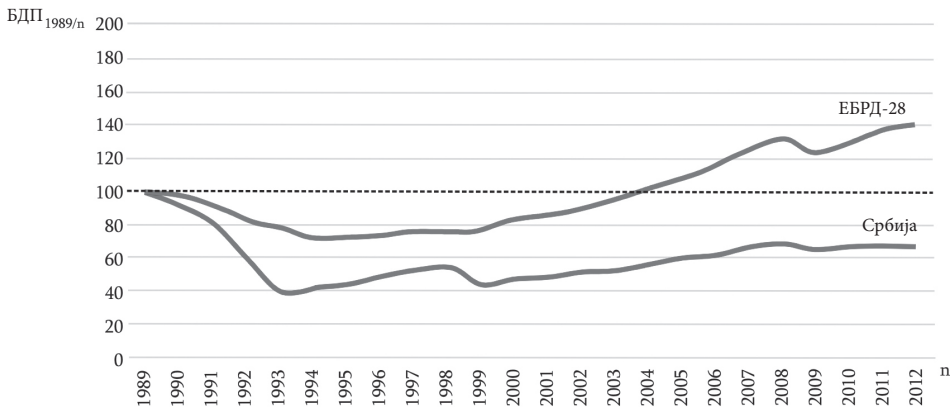
Статистички посматрано, на крају 2012. године Србија је била у рецесији пошто су у два узастопна квартала забележене негативне стопе раста. У Q1 2013. године економија је изашла из рецесије захваљујући позитивној стопи раста, али је велико питање одрживости тог раста пошто основне структурне нестабилности нису елиминисане. Фактички, Србија се још увек налази у транзиционој рецесији.

Економска криза у Србији има озбиљне политичке последице услед високе незапослености и тешкоћа у функционисању и финансирању државе. Стопа незапослености која је пре почетка кризе 2008. године била 14%, достигла је у 23% у 2012. години. Посебно је опасна незапосленост младих (15–24 године) која је достигла 60%. Предвиђа се да ће у наредне три године стопа незапослености порастати и до 28%. Наиме, уколико се задржи раст на бази одређивања праве величине постојеће привреде, доћи ће до ефекта раста уз пад запослености (*jobless recovery*). Растућа незапосленост константно смањује потрошњу (финалну и инвестициону) и појачава рецесионе трендове, претећи да се претвори у депресију. Број издржаваних лица приближио се броју активних лица (1,0:1,1) што утиче на тешкоће у функционисању државе (пенсионо и здравствено осигурања, образовање, наука, култура и др.) као и одржавање ликвидности (унутрашње и спољне).

Утицај екстерне кризе из ЕУ која се јавља у форми тзв. рецесије с дуплим дном још више појачава утицај дубоко укоревених интерних структурних неравнотежа на макроекономске фундаменте система (цене, девизни курс, цену капитала и сл.). Последично, у 2012. години јавни сектор и већи део приватног сектора исказују губитке. Банкарство је још увек профитабилан сектор, али криза у приватном и јавном сектору као и сиромаштво у сектору становништва утичу на негативна економска очекивања и, тиме, на успоравање раста у овом сектору. У сектору осигурања опадају финансијске перформансе. Међутим, у сиромашној земљи као што је Србија сектор осигурања је мали и нема већи утицај на финансијски систем и привредни развој.

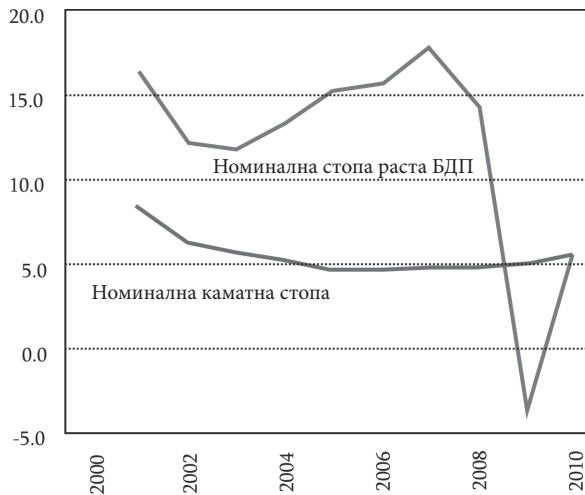
Главни проблем привреде Србије је аутпутгеп, односно, ниво привредне активности који је испод могућег нивоа. Политички је неоправдано да у држави која се налази у Европи преко две деценије постоји толико низак ниво привредне активности који узрокује готово афрички ниво сиромаштва. Ниво БДП у 2012. години (у сталним ценама) у Србији у односу на 1989. годину као последњу годину пре отпочињања

Илустрација 1. ТРАНЗИЦИОНИ АУТПУТГЕП, ПЕРИОД 1990–2012

Извор: Transition Report

Илустрација 2. СТОПА РАСТА И ЦЕНА КАПИТАЛА У ИСТОЧНОЈ И ЦЕНТРАЛНОЈ ЕВРОПИ, 2000–2010.

Извор: The Vienna Institute for International Economic Studies

транзиције је за 30% мањи. Друге привреде у транзицији, у ознаци EBRD-28¹ у истом периоду у просеку су повећале свој БДП за преко 40% (видети Илустрацију 1). Иначе,

1 Албанија, Азербејџан, Белорусија, Босна и Херцеговина, Бугарска, Црна Гора, Естонија, Грузија, Хрватска, Јерменија, Казахстан, Киргистан, Летонија, Литванија, Мађарска, Македонија, Молдавија, Монголија, Пољска, Румунија, Русија, Словачка, Словенија, Србија, Таџикистан, Туркменистан, Украјина и Узбекистан.

аутпутгеп је законитост која прати прву фазу транзиције. У каснијим фазама, захваљујући реструктурирању предузећа и банака, као и развоју амбијента привлачног за инвеститоре, долази до структурних промена и инвестиција, односно, до анулирања транзиционог аутпутгепа. Транзициони аутпутгеп је у просеку за EBRD-28 анулиран у 2004. години. Та ситуација означава крај транзиције и отпочињање процеса достизања развијених привреда.

Суштина структурних промена у транзицији је раст продуктивности и производње у секторима разменљивих производа, као и смањење трошкова у секторима неразменљивих производа, што преко позитивне повратне спреге утиче на конкурентност сектора разменљивих производа као и стварање амбијента атрактивног за инвестирање у нове гране.

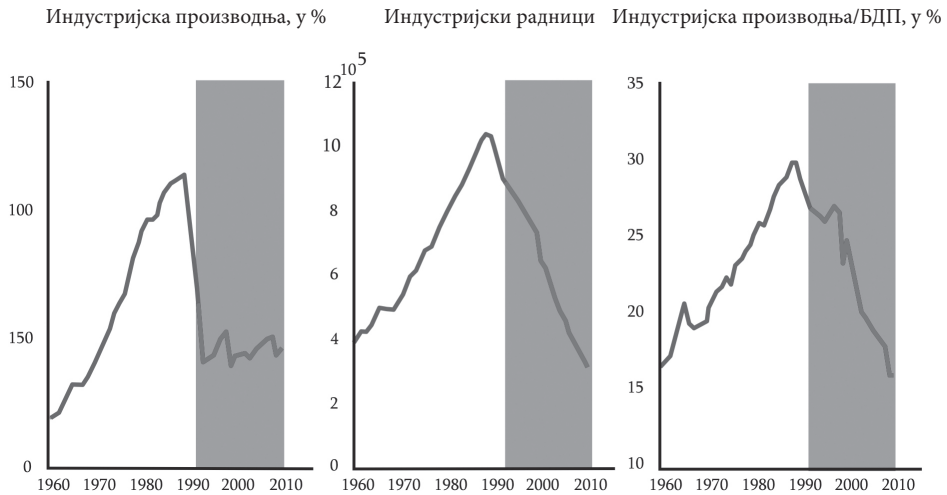
Отпочињање процеса достизања развијених привреда је претпоставка политичке интеграције бивших социјалистичких привреда Источне и Централне Европе у ЕУ. После политичке интеграције, појавио се нов подстицај за развој по основу ефекта тзв. институционалне конвергенције.

Цео период транзиције за Источну и Централну Европу је био период великог економског оптимизма што је, вероватно, и утицало на његов успешан завршетак. Поред структурних промена, остварен је и реалан раст пошто је номинална стопа раста БДП била знатно изнад номиналне каматне стопе (видети Илустрацију 2). Додуше, раст је био значајно подстицан страним кредитима што је повећало рањивост ових привреда на рецесију 2008. године због високог финансијског левериџа. Криза 2008. године је почела заглављивањем банака а наставила грчом тражње. Одговор државе на контракцију кредита је био увођење мера штедње а одговор привреде је био делевериџ (или смањење дуга смањењем активе). Другим речима, контракције кредита је изазвала контракцију производње. Нажалост, заједно с тим је дошао и пад прихода. Криза је оптимизам заменила песимизмом. У кризи је највећу виталност показала реална економија (индустрија + пољопривреда). Због спекулативних балона, велики проблеми су настали с инвестицијама у некретнине, инфраструктуру и сектор услуга. Када завлада „страх од страха“, у економији највише трпе инвестиције. Смањени ниво инвестиција посебно погађа економије с високим нивоом дуга (јавног и приватног) због тешкоћа у одржању фискалне равнотеже.

Супротно већини привреда источне и централне Европе које су у протекле две деценије оствариле економски прогрес завршавајући транзицију и отпочињући процес достизања најразвијенијих светских привреда, Србија је у истом периоду била у економској регресији, пре свега због незавршене транзиције.

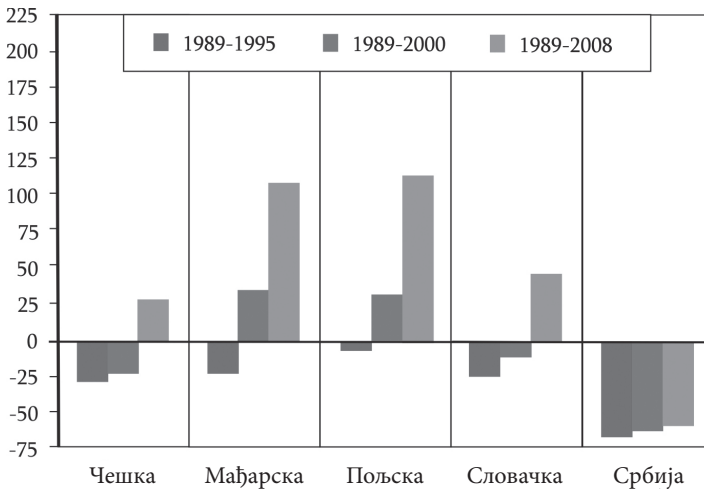
Највећи пад активности у Србији бележи реални сектор, пре свега индустријска производња. Вредност индустријске производње у периоду 1990–2010. је пала за више од 60%, допринос индустрије БДП се смањило са 31% на 15%, док је број индустријских радника опао с 1,03 милиона на 0,3 милиона. У питању су трендови који су у потпуној супротности не само с трендовима у окружењу, већ и с трендовима који су у Србији претходили овом периоду. Конкретно, у периоду 1960–90. индустријска производња у Србији је расла по просечној стопи од 8%, а у привредној структури су постојале све битне индустријске гране које говоре о солидном степену индустријализације (индустрија челика, индустрија аутомобила, базна и фина хемија, индустрија машина,

Илустрација 3. ДВА ПЕРИОДА РАЗВОЈА У СРБИЈИ: ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И ДЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА

Извор: П. Петровић и В. Милачић

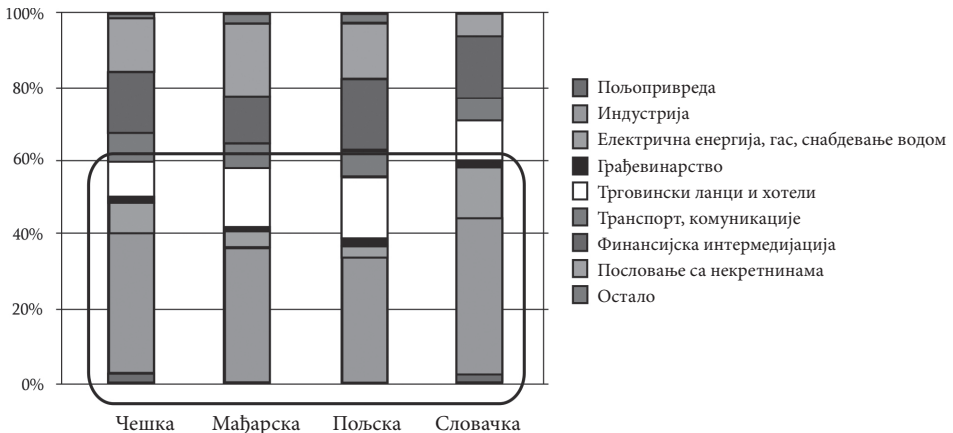
Илустрација 4. ИНДУСТРИЈСКА ПРОИЗВОДЊА У 1995, 2000. И 2008. У ОДНОСУ НА 1989.

Извор: The Vienna Institute for International Economic Studies

на пример). Оно што се дешавало у периоду после 1990. године с пуним правом се може назвати „деиндустријализација“. На Илустрацији 3 приказана су два периода развоја у Србији: период индустријализације (1960–1990) и период деиндустријализације (1990–2010).

Илустрација 5. СТРУКТУРА СТРАНИХ ДИРЕКТНИХ ИНВЕСТИЦИЈА У ЗЕМЉАМА „ВИШЕГРАДСКЕ ГРУПЕ“

Извор: The Vienna Institute for International Economic Studies

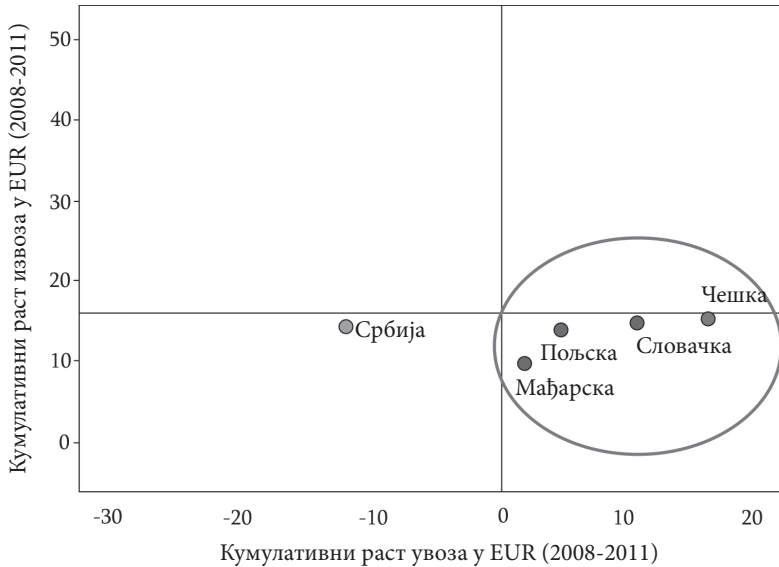
На Илустрацији 4 дато је поређење нивоа индустријске производње у Србији с успешним привредама у транзицији из тзв. вишеградске групе (Чешка, Пољска, Словачка и Мађарска). Илустрација показује да поменуте привреде, супротно Србији, током транзиције управо карактерише убрзани раст индустријске производње.

Структура страних директних инвестиција, такође, представља узрок структурних неравнотежа у Србији. У структури страних улагања у Србију доминирају финансијска интермедијација (банке, осигуравајуће компаније и други финансијски посредници), послови с некретнинама (комерцијалним, пре свега) и трговински ланци. Супротно, у земљама „вишеградске групе“ доминирају улагања у индустрију и инфраструктуру (видети Илустрацију 5). Конкретно, у овој групи земаља улагања у индустрију са око 40% представљају највећу компоненту страних директних инвестиција.

Сектор разменљивих производа је једна од највећих слабости привреде Србије. Ова слабост се посебно манифестује у периоду кризе која је почела 2008. године када расте значај нето девизног ефекта по основу извоза и супституције увоза услед притиска на смањивање задужености (ефект делеверица). Међутим, ситуација у Србији је таква да извоз расте по скоро истој стопи по којој опада увоз (видети Илустрацију 6), за разлику од земаља „вишеградске групе“ у којима долази до истовременог раста и извоза и увоза. На први поглед ово је добра вест за Србију, међутим претходно се дешава у условима када индустријска производња опада брже од пада БДП што говори о настављању деиндустријализације. Такође, ова ситуација доводи до пада фискалних прихода.

Један од главних разлога постојеће структуре економије је, поред транзиционе стратегије која је базирала на финансијализацији економије, и неадекватна економска политика фокусирана на инфлацију (нisku и стабилну) уместо на аутпутгеп (низак и стабилан). Контрола цена искључиво монетарним мерама доводи до жртвовања реалне економије. Штавише, ова економска политика је контрапродуктивна пошто

Илустрација 6. РАЗЛИЧИТИ ТРЕНДОВИ РАЗВОЈА ИЗВОЗА И УВОЗА: СРБИЈА VS „ВИШЕГРАДСКА ГРУПА“, 2008–2011.

Извор: Еуростат и сопствене калкулације

доводи до вештачког прегрејавања економије, будући да приливи капитала по основу приватизације и страних директних инвестиција увећавају новчану масу и доводе до неравнотеже у корист тражње. Хлађење вештачки прегрејане економије монетарним мерама је скупо. НБС је за те сврхе користила мере као што су подизање обавезне резерве, подизање референтне каматне стопе и интензивирање операција на отвореном тржишту (репо папири и продаја девиза). Све ове мере утичу на раст цене капитала што је нелогично за привреду у којој постоји значајан аутпуттеп који се може анулирати само растом производње и инвестиција. Такође, оваква политика доводи до смањивања девизних резерви које НБС користи да би се смањио притисак на девизни курс у периодима доспећа репо папира. Коначно, постоји још један негативан ефект оваквог понашања, прецењивање вредности РСД.

Претходно описани макроекономски фундаменти система шаљу погрешне сигнале потенцијалним инвеститорима (привлаче портфолио инвеститоре, а одбијају инвеститоре у реалну економију). Простор за инвестиције у реалну економију је потпуно сужен пошто не само што не постоји довољан ниво акумулације у привреди, већ и не постоји довољан фискални простор у држави за примену некејнзијанских инструментата дефицитарног финансирања (кредитна експанзија, социјална давања за незапослене, јавне набавке и сл.) који се, иначе, користе у рецесији за стимулисање понуде.

Више од једне деценије архитектуре транзиције у Србијису под недвосмисленим утицајем неолибералне економске доктрине и концепцијске платформе вођења економске политике познате као „Вашингтонски консензус“. Приватизација, дерегулација и либерализација уз контролу инфлације су главна упоришта овакве политике

широко подржане и од стране међународних финансијских организација. О томе говоре и кредити за одржавање макроекономске стабилности и структурно прилагођавање одобрени од стране WB/ММФ и EBRD. Нажалост, у Србији није постојало довољно политичара способних да сагледају непримереност ове концепције за локалне услове. Ову концепцију је прихватила и експертска елита у регулаторним телима и невладиним организацијама, међу којима се један број управо бавио промоцијом платформе повлачења државе из економије. Ови кругови су својим активностима у раду на системским законима, у струковним организацијама и *ad hoc* телима, као и наступима у медијима, значајно утицали на промоцију менталитета тржишног фундаментализма. На овај начин је дат алиби претходним владама за многа нечињења, по принципу „тржиште је најбољи регулатор, држава је лош господар“. Искључиви фокус на контролу инфлације монетарним мерама има смисла само када привреда нема значајније структурне неравнотеже које доводе до рецесије или дефлације и/или када постоји тражњом вучена инфлација. Међутим, када постоји аутпутгеп и инфлација коју гурају трошкови, држање инфлације под контролом не обезбеђује макроекономску стабилност, посебно уколико је праћено либерализацијом (на комерцијалном и финансијском тржишту). Интересантно је да су се транзиционисти у Србији само бавили реформама у комерцијалном сектору док је јавни сектор је остао нетакнут.

Последице неадекватне економске политике нису изостале. На Илустрацији 7 је приказано кретање главних макроекономских индикатора у привреди Србије за последњих десет година. Раст који је остварен није био довољан да се елиминише транзициони аутпутгеп. Такође, у целом периоду су присутни тзв. близанци дефицити (дефицита текућег рачуна и буџета) што, заједно с губицима у јавном сектору и дефицитом пензионог фонда, представља главне структурне неравнотеже које се санирају растом дуга (јавног и приватног).

Привреда Србије је импотентна и раштимована. О импотентности привреде речито говори податак да су током целе транзиције само у једној години (2006. година) стране директне инвестиције (приватизација + *greenfield* инвестиције) достигле ниво дознака етнике. Дознаке етнике су током целог периода транзиције биле значајне (ЕУР 2,5–4,0 милијарди). О алармантном стању у погледу атрактивности привреде Србије за стране инвеститоре говори и податак о свега 232 милиона ЕУР страних директних инвестиција у 2012. години. О раштимованости система речито говори кретање инфлације и девизног курса. Конкретно, у периоду 2001–2011. кумулативна инфлација је била 174% а депрецијација динара 78% што говори о значајном нивоу реалне прецењености РСД у односу на резервне валуте.

Поред неадекватних перформанси, о стању здравља привреде Србије говори и одсуство резерви које се могу употребити у случају деловања различитих стрес фактора. На Илустрацији 8 приказани су индекси рањивости који управо говоре о способности економије да анулира негативно дејство стрес фактора. Изложеност ризицима је огромна. Конкретно, оперативне перформансе су испод референтне вредности, финансијске перформансе су испод или на граници референтне вредности, док је конкурентност далеко испод нивоа земаља југоисточне Европе.

Такође, амбијент (регулатива + институције + преовлађујуће стратегије привредних субјеката) у коме се спроводи економска политика није адекватан. То се посеб-

Илустрација 7. МАКРОЕКОНОМСКИ ИНДИКАТОРИ ЗА СРБИЈУ, 2002–2012.

Индикатори	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Реални раст БДП, у %	4,3	2,5	9,3	5,4	3,6	5,4	3,8	-3,5	1,0	1,6	-1,5
Потрошачке цене, у %	14,8	7,8	13,7	17,7	6,6	11,0	8,6	6,6	10,3	7,0	12,2
Назапосленост, у %	13,3	14,6	18,5	20,8	20,9	18,1	13,6	16,1	19,2	23	22,4
Текући рачун платног биланса, у % БДП	-4,2	-7,8	-13,8	-8,8	-10,1	-17,7	-21,6	-6,6	-6,7	-9,2	-8,3
Буџетски дефицит, у %	-4,3	-2,6	-0,3	0,3	-1,9	-1,7	-1,7	-3,4	-3,7	-4,2	-5,0
Јавни дуг, у %	72,9	66,9	55,3	52,2	37,7	31,5	29,2	34,7	44,5	48,7	59,2
Спољни дуг, у %	58,7	55,9	49,8	60,1	60,9	60,2	64,6	77,7	84,9	77,5	85,6
Курс РСД према ЕУР (просек у периоду)	60,69	65,12	72,69	82,99	84,11	79,96	81,44	93,95	103,04	101,95	113,45

Извор: НБС

но односи на институције као што су комисија за хартије од вредности, финансијска берза и централна банка али и на менталитет привредних субјеката у тзв. „буразерској приватизацији“ и другим видовима корупције. На пример, законским решењима у вези са приватизацијом и финансијским системом после 2001. године промењен је карактер акција предузећа приватизованих по претходним законима и тако је, помоћу закона с ретроактивним дејством, промењена правна форма предузећа (затворена акционарска друштва претворена су у отворена). Тиме је отворен пут реприватизацији уз „катализаторску“ улогу државе и с инфраструктуром коју дају институције система (комисија за хартије од вредности и берза). Аргумент да је то неопходно због развоја тржишта капитала трајао је само док није завршено преузимање одговарајућих предузећа од стране нових власника пошто су иста предузећа после тога изашла с берзе. Данас, на плитком тржишту капитала има много несавршености. На пример, код највећег броја акционарских предузећа која су на листингу Београдске берзе тржишна капитализација је мања од њихове књиговодствене вредности што значи да је очекивани принос на улагања мањи од стварне стопе приноса.

Заклањајући се иза начела независности као и прошлих препорука међународних финансијских организација, НБС и даље спроводи политику циљане инфлације користећи регулисано флукутирајући курс као њен главни инструмент. У привреди у којој је увоз већи од извоза девизни курс је битан параметар контроле цена. Међутим, проблем с оваквом политиком је одсуство економског сидра у одређивању девизног курса (инфлациони диференцијал у односу на еуро зону, на пример). Поред тога, интервенције на девизном тржишту су манифестација волунтаризма НБС у коришћењу девизних резерви који води до реално прецењеног курса РСД.

У кризи која је почела 2008. године политика циљане инфлације је претрпела озбиљне теоријске критике управо у земљама у којима је лансирана. После више од две деценије примене, ова политика је практично у напуштању, и поред чињенице да у привредама које су је лансирале и даље постоје претпоставке за њену примену (одсуство аутпутгепа и инфлације гуране трошковима). У случају Србије примена

Илустрација 8. ИНДИКАТОРИ РАЊИВОСТИ У СРБИЈИ, 2012.

Перформансе	Индикатори	Референтна вредност	
Транзициони производни јаз	32%	0%	ПРОИЗВОДНЕ ПЕРФОРМАНСЕ
Окунов индекс (инфлација + незапосленост)	34,6%	<12%	
Бливанци дефицити			
§.....Биланс текућих плаћања	8,3%	<5%	
§.....Буџет	5%	<3%	
Задуженост			ФИНАНСИСКЕ ПЕРФОРМАНСЕ
§.....Јавни дуг/БДП	59,2	<45%	
§.....Спољни дуг/БДП	85,6	<90%	
§.....Спољни дуг /Извоз	215,7	<220%	
Кредитни рејтинг			
§.....S&P	ББ-/ негативни изгледи	инвестициони ранг > ББ	
§.....Fitch	ББ-/ негативни изгледи	инвестициони ранг > ББ	
Извоз (роба)/БДП	29,4%	>50%	КОНКУРЕНТНОСТ
Депресијација валуте (2012/2011)			
§.....Номинална	-9,9%	<-5%	
§.....Реална	-5,7%	<-3%	
Глобални индекс конкурентности	95 од 144	65 ЈИЕ просек	
Индекс перцепције корупције	80 од 176	59 ЈИЕ просек	
Лакоћа обављања посла	86 од 185	60 ЈИЕ просек	
Индекс економских слобода	94 од 177	62 ЈИЕ просек	

Извор: НБС и сопствене калкулације

ове политике није примерена. Поред тога, примена ове политике је довела НБС у још једну замку, да се понаша као послодавац пословних банака, уместо као регулатор, и да на тај начин да свој допринос финансијализацији економије уместо реиндустријализацији. То отвара простор за тзв. углавање тржишта у вези с приносом учесника на финансијском тржишту. Операције с репо папирима које емитује НБС су најбоља илустрација претходне поенте. Било је периода када су годишње стопе приноса на репо хартије од вредности износиле и 24% (2006. година, на пример), и уз истовремени раст вредности РСД у односу на ЕУР од 1% у истом периоду. Другим речима, спекулативни капитал је био у прилици да оствари 25% приноса у девизама на финансијском тржишту у привреди која готово да и нема индустрију. У почетку су репо папири коришћени примарно да би се стерилисала увећана новчана маса по основу приватизације и страних директних улагања. Када су пали приходи од приватизације, репо папири су постали инструмент одржавања конјунктуре на финансијском тржишту како не би дошло до повлачења капитала у централе банака чије филијале оперишу у Србији. Подсетимо се да репо папири НБС, заједно с државним обвезни-

цама, коришћених за одржавање спољне ликвидности и ликвидности буџета, не само што привлаче спекулативни финансијски капитал, већ и доводе до раста цене капитала за привреду и становништво (crowding out). Просечна камата у 2012. години у Србији је износила око 12% у девизном знаку.

Поред директних грешака државе у спровођењу транзиције, присутна су и одређени проблеми који су последица њеног нечињења. У питању је више ствари истовремено. Прво, одлагање реструктурирања јавних предузећа у областима природних монопола и мрежних технологија (електроенерија, гас, телекомуникације, железница, авио саобраћај и др.) и злоупотреба тзв. партијске својине у том сектору уместо увођења корпоративног управљања. Друго, неограничено држање предузећа у реструктурирању на буџету. Треће, неадекватан ритам инвестирања у развој инфраструктуре због спорости администрације. Последично, неадекватна инфраструктура својом неефикасношћу и даље оптерећује сектор приватне привреде, не доприноси адекватно стабилности буџета и стварању радних места.

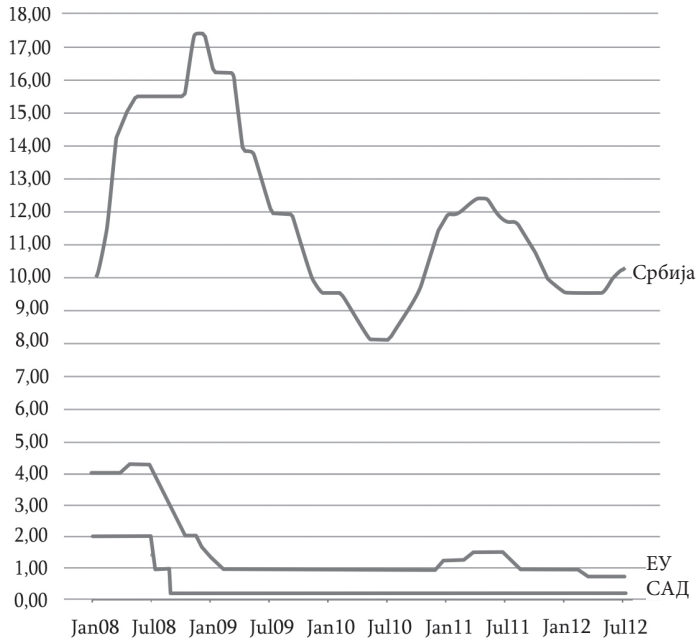
Смањењу апетита за инвестирање у реални сектор, поред прецењеног девизног курса и неадекватне инфраструктуре, доприноси и цена капитала. На цену капитала утиче и НБС, између осталог, и преко референтне стопе. У периоду од отпочињања глобалне кризе 2008. године, референтна каматна стопа у Србији је била вишеструко већа у поређењу с привредама по чијем узору је вођена политика циљане инфлације (видети Илустрацију 9).

Политика циљане инфлације без номиналног сидра доводи до синдрома „јаке валуте у слабој привреди“ што представља главни разлог лимитирања развоја сектора разменљивих производа. Прецењен девизни курс охрабрује увоз, а обесхрабрује извоз и, на тај начин, делује у прилог наставка деиндустријализације. Због лоших макроекономских фундамената система принос на улагања код предузећа из реалног сектора може бити неадекватан чак и када постоји адекватан ниво оперативног профита. Неадекватна зарађивачка моћ као последица макроекономских фундамената система доводи до раста дуга чак и у случају нормалног нивоа активности или до ефекта изгубљеног раста због уздржавања од инвестиција. Раст приватног дуга утиче на кварење позиције на текућем рачуну као и на општи ниво дуга (јавни + приватни). Када дуг расте брже од дохотка, стање постаје неодрживо.

Емисијом дуга не могу се вечно надомештавати грешке економске политике и разлика између нивоа потрошње и нивоа производње. Такође, политички је неприхватљиво да се дефицити које је направила једна генерација континуирано кредитирају и тако пребацују на наредне генерације и/или реинфлационирају, односно, доводе до прераподеле у оквиру исте генерације између оних који штеде и оних који троше.

Опоравак привреде захтева радикалне концепцијске промене у вођењу економске политике. Конкретно, опоравак захтева упаривање прихода и расхода (поштовање начела „чврстог буџетског ограничења“) мерама штедње на расходној страни уз истовремено анулирање аутпутгепа растом инвестиционе потрошње која, са своје стране доприноси расту прихода. У питању су повезани процеси. Наиме, у одржавању ликвидности (спољне и унутрашње), поред смањења трошкова, експанзија производње разменљивих производа услуга представља основни начин да се смањењем увоза и повећањем извоза оствари нето позитиван ефект у текућем рачуну.

Илустрација 9. КРЕТАЊЕ РЕФЕРЕНТНЕ КАМАТНЕ СТОПЕ, ПЕРИОД 2008–2012.

Извор: НБС и Price Waterhouse Coopers

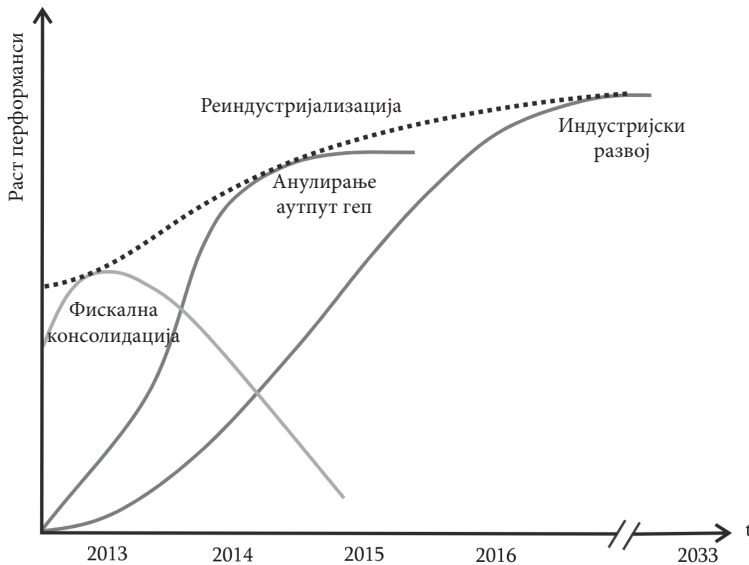
ii. АНТИКРИЗНИ ПРОГРАМ

Из структурне кризе не може се изаћи без антикризног програма. На неуспех је осуђен свако ко у отклањању структурних неравнотежа верује у саморегулишући механизам „невидљиве руке“ тржишта у привреди која нема значајније депозите природних ресурса, која је мала и без демографске дивиденде, отворена и високо еуризована, без резерви којима се могу амортизовати екстерни шокови, и све то у периоду економске кризе с дуплим дном у ЕУ као свом непосредном окружењу.

Антикризни програм подразумева активирање „видљиве руке“ државе. Без агилне државе способне да уподоби привредни амбијент циљевима развоја, да сама инвестира или привуче инвеститоре, Србија не може да направи заокрет у макроекономским перформансама и оствари одржив развој. Штавише, тенденцијски раст цена сировина и енергената на глобалном тржишту стално ће појачавати инфлаторни притисак и још више повећавати наслеђене пукотине система. Нормално, нова улога државе не значи одлазак у другу крајност, елиминацију тржишта.

Активизирање антикризног програма захтева дефинисање визије и прве кораке у складу с том визијом. Визија опоравка је реиндустријализација. Реиндустријализација треба да омогући анулирање структурних неравнотежа како би дошло до видљивог опоравка у средњем року и одрживог развоја у дугом року. У питању је радикалан преокрет у привредном амбијенту, односно, његовој анатомији и физиологији. Да би

Илустрација 10. ТРИ ПРОЦЕСА АНТИКРИЗНОГ ПРОГРАМА

се претходно постигло, неопходно је синхронизовати индустријски развој као најделikatнији процес антикризног програма с друга два процеса, фискалном консолидацијом и анулирањем аутпутгепа. Први корак у добром правцу (или „нулти корак“) представљају активности које се предузимају у кратком року, али које су складу с визијом развоја.

Антикризни програм, заправо, синхронизује три процеса: (i) фискалну консолидацију, (ii) анулирање аутпутгепа, и (iii) индустријски развој. Сва три процеса антикризног програма започињу истовремено, али имају различито време трајања као и различите домете утицаја на раст перформанси привреде (видети Илустрацију 10). Кумуланта ефеката антикризног програма се налази на обвојници кривих које портретишу његове основне процесе.

Фискална консолидација доводи до ефеката у кратком року, пре свега у смислу почетка раста економских очекивања. Нова Влада је, захваљујући до сада спроведеном програму фискалне консолидације, избегла банкрот. Међутим, фискална консолидација је само потребан, али не и довољан услов за одржив развој. Макроекономска равнотежа ће бити успостављена тек када се елиминише аутпутгеп. Такође, овај процес омогућава престојавање у ходу како би индустријски развој заснован на новим технолошким платформама довео у дугом року до раста конкурентности и одрживог развоја економије. У сва три процеса држава има незаменљиву улогу.

Реално је очекивати да ће се у спровођењу фискалне консолидације још неко време користити емитовање дуга, продајом државних обвезница и/или узимањем кредита од међународних финансијских организација за одржавање макроекономске стабилности и структурно прилагођавање. Међутим, с новим задуживањем, истовре-

мено треба вршити и рефинансирање старог дуга. Разлог за то је ниска цена капитала из међународних извора у периоду кризе.

Са задуживањем ће се моћи престати тек када се анулира аутпутгеп растом производње разменљивих производа у гранама у којима Србија има компаративне предности. Гране с компаративним предностима су гране које имају потенцијал раста захваљујући расположивим ресурсима (рудно богатство, плодно земљиште, квалификована радна снага), доступним и повољним изворима финансирања и положајној ренти, што све омогућава раст производње. У случају Србије гране с компаративним предностима су: енергетика, пољопривреда, прехранбена индустрија наслонена на пољопривреду и металургија. Повољна околност је да у овом процесу држава може активно да учествује с обзиром на чињеницу да је у поменутим секторима она искључиви власник, делимични власник или лако може постати власник (на пример, конверзијом потраживања у капитал у случају државних банака које имају колатерале приватних пољопривредних предузећа која су несолвентна). Паралелно с експанзијом ових грана, треба рачунати и с развојем сектора који баштине положајну ренту (телекомуникације, инфраструктура, логистика и туризам). Сектори разменљивих производа утичу на побољшање спољне ликвидности што омогућава успостављање фискалне равнотеже. Државе сличне величине се налазе на путањи одрживог развоја уколико извозе 50–70% своје производње и ако је извоз већи од увоза. Србија извози мање од 30% свог БДП, док је извоз је мањи од увоза.

Ипак, експанзија производње у секторима с компаративним предностима не може бити трајна основа раста извоза пошто је заснована на екстензивном развоју. Тренутно у Србији интензивне стратегије развоја нису могуће. Елиминација аутпутгепа не може се постићи радећи оно што је најunosније већ оно што тренутно може да се ради. Међутим, експанзијом сектора с компаративним предностима купује се време за престојивање у ходу како би, после анулирања аутпутгепа, дошло до раста конкурентности на другим основама, пре свега развојем технологије и применом иновација. Раст конкурентности постиже се интензивним индустријским развојем који базира на новим технолошким платформама.

Реиндустријализација не значи оживљавање пропалих предузећа. Реиндустријализација значи три ствари истовремено. Прво, експанзију финансијски здравих предузећа с разменљивим производима из приватног и јавног сектора. Друго, ревитализацију јавних предузећа и предузећа у реструктурирању која могу да допринесу елиминацији аутпутгепа. Треће, појаву и развој нових предузећа на савременим технолошким платформама у приватном и јавном сектору.

iii. НОВА ПЛАТФОРМА ЗА ВОЂЕЊЕ ЕКОНОМСКЕ ПОЛИТИКЕ

Данас је у најразвијенијим привредама света потпуно сазрело мишљење да се криза која је започела 2008. године не може савладати мерама и активностима које су до ње довеле (приватизација, дерегулација, деиндустријализација и секуритизација) и да је дошло време за дефинисање нове концепцијске платформе вођења економске политике. С друге стране, просперитетне економије већ дуже време имају другачију

концепцију вођења економске политике која је омогућила да оне релативно лако превазиђу ефекте глобалне кризе која је, иначе, настала као последица грешака у вођењу економских политика у најразвијенијим привредама.

Што се тиче Србије, стандардне препоруке међународних финансијских организација о наставку неолибералног приступа у вођењу економске политике с фокусом на инфлацију, штедњу (или „кресање буџета“) и флексибилност тржишта рада су контрапродуктивне пошто воде даљем повећавању аутпутгепа, фискалној нестабилности и тешкоћама у функционисању државе. Искуство с инфлацијом у Србији говори да је у шест од последњих десет година инфлација била двоцифрена, да ни једне године није постигнут ни циљани ниво ни циљани коридор. На пример, циљана инфлација у 2012. години је била 4% у коридору од + 1,5% и -1,5%, док је стварна инфлација била 12,2%. При томе, циљани ниво инфлације никада и није дефинисан на теоријском нивоу од 2%. Такође, мере штедње имају смисла у фази просперитета како се економија не би исувише прегрејала, а не у рецесији када је она, заправо, недогрејана. Коначно, флексибилност тржишта рада се тешко може постићи у Србији због високих трошкова преласка и ниског нивоа запослености.

Нова концепцијска платформа вођења економске политике треба да има друге приоритете: (i) реалну економију (уместо финансија и услуга), (ii) инвестиције (уместо потрошње), (iii) штедњу (уместо задуживања), и (iv) активирање домаћих извора за раст производње уместо увоза. Суштина је у промени менталитета у смислу замене брокерског менталитета производним менталитетом. Искуство указује да економски прогресивне привреде усмеравају инвестиције у секторе с разменљивим производима користећи компаративне предности (у раним фазама економског развоја) или конкурентске предности (у каснијим фазама економског развоја). Уместо инфлације (ниске и стабилне) као доминантног циља у вођењу економске политике формулишу се и други циљеви као што су: аутпутгеп (низак и стабилан), одржива запосленост, структура БДП (раст улоге реалне економије), паритет цена других облика активе (пре свега, девизног курса) и успостављање динамичке равнотеже реалне економије и финансијског сектора (уместо инсистирања само на стабилности финансијског система). У остварењу проширеног скупа циљева централна банка не може остати потпуно независна. Наиме, у новој структури циљева сарадња централне банке и владе има значајно место. Нова концепцијска платформа вођења економске политике представља комбинацију индустријских политика и нових макроекономских политика које базирају на тзв. аутоматским стабилизаторима у монетарној и фискалној сфери, пре свега. При томе, индустријске политике воде, а макроекономске политике следе.

У финансирању индустријских политика домаћи ресурси и штедња треба да имају круцијални значај због границе високе задужености до које је Србија до сада дошла, као и чињенице да стране директне инвестиције не представљају дугорочну основу одрживог развоја, пошто у средњем року смањују стопу раста због ефекта трансферних цена, репатријације профита и празнине у тржишту због могућности изласка. Модели финансирања треба да омогуће, пре свега, инвестирање без раста дуга. Модели који испуњавају претходни захтев су: (i) заједничка улагања до 50% власништва страног партнера (no casting vote JV), пре свега, у гранама у којима Србија има компаративне предности (енергетика, пољопривреда, прехранбена индустрија, теле-

комуникације), (ii) концесије, пре свега, варијанте Изгради-Користи-Пренеси (BOT: Building-Operating-Transferring) у инфраструктури, метаургији, саобраћају, логистици и туризму, (iii) партнерства приватног и јавног власништва (PPP: Private-Public-Partnership) код комуналних предузећа и јавних служби. Фокус у свим финансијским аранжманима треба да буде на државним фондовима земаља са значајним девизним резервама (Руска Федерација, Народна Република Кина, земље Залива, Норвешка, Индонезија и др.). Данас, на глобалној инвестиционој сцени државни фондови доминирају над страним директним улагањима.

Без обзира на оријентацију да се у финансирању развоја примарно користе домаћи ресурси и докапитализација стратешких партнера, није реално, бар у средњем року, да ће Србија моћи да се у свом антикризном програму одрекне финансирања из извора међународних финансијских организација. У коришћењу ових извора финансирања треба правити разлику између финансирања контрацикличних макроекономских политика и финансирања капиталних инвестиција чији је значај управо у њиховом контрацикличном карактеру. У новој визији развоја базираној на реиндустријализацији, кредитирање развојних пројеката из извора као што су WB, EBRD, KFWDEG и сл. као и коришћење државних фондова земаља са значајним девизним резервама омогућиће лакши приступ средствима ММФ за финансирање контрацикличних макроекономских политика. Економије које су солвентне, због раста производње разменљивих производа, лако добијају средства за одржавање краткорочне ликвидности. Економије без развојне динамике су осуђене на перманентно емитовање инструмената дуга за одржавање ликвидности (спољне и унутрашње). Цена раста дуга је раст ризика земље, повећање цене капитала и успоравање ритма могућег развоја.

Нова платформа за вођење економске политике Србије треба да буде у складу с трендовима развоја који постоје у глобалној привреди. У питању су значајне промене које обухватају: (i) модел капитализма, (ii) главне фокусе индустријских политика, и (iii) нове приоритете технолошког развоја.

Што се тиче модела капитализма, може се констатовати да је данас у брзо растућим привредама модел либералног капитализма, углавном, напуштен. Да би убрзале достизање најразвијенијих привреда, привреде у развоју су држави дале посебно место у економији, пре свега у делу индустријских политика. Карактеристичне привреде су БРИКС² као и земље групе „next 11“³. Ове привреде примењују модел тзв. усмераваног капитализма. Активна улога државе у индустријском развоју не значи протекционизам већ суптилну државну подршку гранама разменљивих производа и новим гранама без претензије укидања тржишта. Међутим, конкурентност захтева адекватну технологију. Извоз конкурентних (обично јефтинијих) производа и увоз модерне (обично скупе) технологије за њихову производњу доводи до дефицита текућем рачуну који се финансира растом дуга отварајући још и дефицит у капиталном рачуну. На тај начин, овај модел развоја постаје неодржив пошто ствара дефиците

2 BRICS - Бразил, Русија, Индија, Кина и Јужна Африка

3 Next 11 - Бангладеш, Египат, Индонезија, Иран, Мексико, Нигерија, Пакистан, Филипини, Турска, Јужна Кореја и Вијетнам

у оба дела биланса плаћања, текућем рачуну и капиталном рачуну. Једини начин за превазилажење ступице у развоју због тзв. односа размене је сопствени развој технологије. За развој такве технологије потребно је време и интелигентна држава. То време се „купује“ експанзијом производњеса компаративним предностима и положајном рентом ради престојавању у ходу и улагања у развој нових технологија с потенцијалном конкурентском предношћу.

У модерном капитализму однос према пословној елити се мења, пре свега, у смислу прилагођавања пореског система и банкарског система како би се она усмерила према предузетништву уместо према рентијерству. Такође, у прекограничним инвестицијама улога страних директних инвестиција губи примат над улагањима државних фондова што повећава значај геополитичког фактора у алокацији инвестиција посебно у ултимативне производе (храна, енергија, вода и сл.) и позиционирању приватног капитала. У модерном свету много је важније с ким си у вези него ко си.

Данас индустријске политике имају централно место у просперитетним привредама али и све значајније место у најразвијенијим привредама које су у кризи. Код обе групе главни фокуси индустријских политика су: ултимативни ресурси, на једној страни, и производи највећег степена додате вредности, на другој страни. Масовна производња трајних потрошних и потрошних добара није више приоритет индустријских политика због хиперконкурентности и тзв. кинеског синдрома.

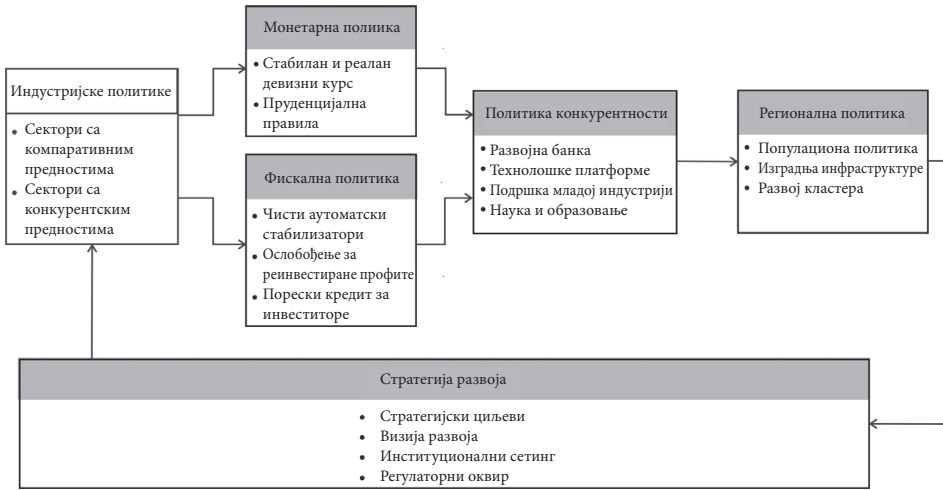
Технологија је главни фактор конкурентске предности. У новом друштвено-економском контексту главни изазови технолошког развоја постају: (i) климатске промене, (ii) сигурна храна, (iii) одржива енергија, (iv) интегрални транспорт, и (v) економске последице старења становништва. Проблем с поменутим технолошким изазовима су економске последице могућих решења поново због постојања познатих несавршености тржишта (асиметричне информације и екстерни ефекти). У тражењу одговора на претходне изазове, ЕУ је дефинисала 36 технолошких платформи које треба да представљају основу њене конкурентности.

iv. ИНДУСТРИЈСКЕ ПОЛИТИКЕ

У новом концепту вођења економских политика суштински значај имају државом вођене индустријске политике, углавном концентрисане на гране разменљивих производа (извоз и замена увоза). Индустријске политике се формулишу за приоритетне секторе. У приоритетне секторе спадају: сектори с компаративним предностима и сектори с конкурентским предностима.

У вођењу економских политика, индустријске политике воде, а макроекономске политике (монетарна и фискална, пре свега) следе. Индустријске политике и макроекономске политике су синхронизоване с осталим политикама као што су политика регионалног развоја, популациона политика и политика конкурентности. У овом концепту развојна стратегија базирана на новом моделу привредног развоја (доминација реалне економије и динамичка равнотежа реалног и финансијског сектора) служи остварењу ултимативних циљева развоја националне економије (видети Илустрацију 11).

Илустрација 11. НОВА КОНЦЕПЦИЈСКА ПЛАТФОРМА У ВОЂЕЊУ ЕКОНОМСКЕ ПОЛИТИКЕ

Дакле, индустријске политике се налазе у центру новог приступа вођења економске политике. Њихов основни задатак је раст производње у секторима разменљивих производа што води ка смањењу увоза и расту извоза, односно одрживом стању у текућем рачуну и капиталном рачуну.

Да би се остварио тај задатак, дефинишу се одговарајуће мере. На пример, главне мере индустријске политике за сектор електричне енергије су: политика цена заснована на начелу пуних трошкова, feed-in тарифе, избор стратешких партнера, корпоративно управљање у јавним предузећима и економски подстицаји за развој нових и ефикасних енергетских технологија. Што се тиче цена, приближавање цене електричне енергије европском просеку значило би аутоматски раст вредности ЕПС од најмање 1 милијарде ЕУР чиме би се улагање стратешког партнера повећало и тиме још више интензивирао утицај тзв. инвестиционог мултипликатора на друге секторе. Feed-in тарифе треба да обезбеде конјунктуру у сектору обновљивих извора. Избор стратешких партнера је повезан с геополитичким позиционирањем земље. Корпоративно управљање треба да обезбеди ефикасно и етично вођење јавних предузећа. Економски подстицају за развој одговарајућих технологија представљају битну подршку развоју младе индустрије.

v. МАКРОЕКОНОМСКЕ ПОЛИТИКЕ

У новој платформи за вођење економске политике макроекономске политике функционишу помоћу тзв. аутоматских стабилизатора, пре свега у монетарној и фискалној сфери.

У монетарној политици, девизни курс је главни аутоматски стабилизатор. Циљевима реиндустријализације не одговара постојећа политика регулисано флукутирајућег

девизног курса. Да подсетимо, политика циљане инфлације, као главни инструмент за остварење макроекономске стабилности, не даје резултате у условима постојања озбиљних структурних неравнотежа које доводе до рецесије или дефлације, као и у условима постојања инфлације гуране трошковима, што је управо било карактеристично за Србију. Штавише, ова политика је била контрапродуктивна због третмана прилива капитала у периодима интензивне приватизације који су утицали на раст новчане масе и, на тај начин, доводили до вештачког прегрејавања економије. Приливи капитала по основу приватизације фактички су третирани као извоз (који повећава новчану масу), уместо као дезинвестирање које смањује зарађивачку моћ привреде и БДП. Још је интересантније, да та значајна средства нису враћена у привреду кроз инвестиције (на пример, преко Развојне банке) већ су повећањем новчане масе довела до раста инфлаторног притиска и, последично, до потребе за рестриктивним мерама монетарне политике. Стерилизацијом дела новчане масе и одбраном девизног курса кроз продају девизних резерви управо купцима хартија од вредности које је НБС емитовала, новац од приватизације је завршио у финансијском сектору (највећим делом) и у иностранству (значајним делом). Такође, бежећи од инфлације изазване сопственим грешкама, монетарна политика је довела до реално прецењеног девизног курса РСД и високе цене капитала, чињеница које раде недвосмислено против реалне економије. Фигуративно речено, трансфузија у којој се изгуби више крви него што се сачува у организму нема смисла посебно уколико паралелно води упропаштавању виталних органа.

Постоји више могућности у вези с новом политиком девизног курса. Реиндустријализацији највише одговара фиксан курс. Фиксан курс погодује експанзији реалне економије пошто уводи предвидивост у обрачун ефеката капиталних инвестиција, даје јасан оквир за процену профитабилности алтернативних инвестиционих стратегија и одговарајућих бизнис планова. Штавише, држава која тежи интеграцији у ЕУ мора имати фиксан курс⁴.

Ниво на који се фиксира девизни курс треба да респектује паритет куповне моћи домаће валуте у односу на резервне валуте, односно, усклађеност девизног курса као цене домаће валуте с конкурентношћу националне економије. У овом тренутку девизни курс РСД у односу на резервне валуте је на таквом нивоу да се може закључити да је он у диспаритету с нивоом конкурентности. Наиме, економија Србије има очигледни конкурентски хендикеп у односу на привреду са чијом валутом се, посредством девизног курса, пореди. Економији која има конкурентски хендикеп предстоји девалвација валуте како би се успоставио паритет цене домаће валуте и нивоа конкурентности. Дакле, фиксан девизни курс мора бити истовремено и реалан. Такав девизни курс делује као макроекономски аутоматски стабилизатор пошто стимулише извоз, а дестимулише увоз и, самим тим, утиче на платнобилансну и буџетску стабилност. Фиксан и реално прецењен девизни курс је опасно решење које доводи економију земље у озбиљне платнобилансне проблеме (на пример, случај Хрватске), јер стимулише увоз, а дестимулише извоз.

Монетарни модел који подржава политику фиксног (и реалног) девизног курса је Монетарни одбор (Currency Board). Монетарни одбор има широку примену. До да-

4 Између осталих и према творцу еура и нобеловцу И. Манделу као и према познатом монетарноме економисти С. Ханкеу.

нас је овај монетарни модел користило око 70 земаља укључујући и неке наше суседе (Босна и Херцеговина и Бугарска, на пример).

Друга могућа политика девизног курса која погодује реиндустријализацији је девизни курс који подстиче извоз (више или мање потцењена вредност домаће валуте), али који обезбеђује макроекономску равнотежу. На пример, овакву политику девизног курса дуго година практикује Кина. Међутим, оваква политика курса базира на супериорној калкулацији компонентних трошкова (пре свега, цене природних ресурса и цене радне снаге) коју већина земаља није у стању да постигне. Трећа могућност је девизни курс коригован инфлационим диференцијалом у ЕУ.

Све могуће политике девизног курса се могу спровести како би монетарна политика функционисала у пуном капацитету, односно, користила конвенционалне монетарне инструменте (обавезна резерва, референтна каматна стопа и операције на отвореном тржишту).

Промена политике девизног курса не значи одустајање од контроле инфлације као једног од основних циљева економске политике. Контраинфлационе политике увек морају успостављати баријере расту цена држећи се начела пуне запослености. Елиминација аутопута експанзијом реалног сектора доводи до уравнотежења агрегатне понуде и агрегатне тражње. Такође, контраинфлационе политике захтевају и одговарајућа прилагођавања у политици доходака (плата и пензија) у циљу спречавања нових неравнотежа (инфлацију тражње или дефлација). Једна од баријера расту инфлаторног притиска може бити одређивање плата у јавном сектору у складу с растом производње и продуктивности.

Нова монетарна политика мора да води рачуна не само о контроли цена, већ и о расту. У том смислу, неопходно је усмерити активности НБС и Владе на смањење референтне каматне стопе и смањење ризика земље, респективно. Неопходно је да референтна каматна стопа значајно падне (на пример, <8%), како би цена капитала пала на прихватљив ниво.

Фискална политика, такође, базира на аутоматским стабилизаторима. Данас постоји потпуна сагласност да су компензације за незапосленеу условима рецесије као „чист“ фискални стабилизатор веома делотворне. У фискалној сфери могу се користити и друге мере у духу охрабривања реиндустријализације као што су пореска ослобођења за инвеститоре у приоритетне гране или пореска ослобођења на реинвестиране профите.

Треба бити реалан и истаћи да је у вођењу макроекономских политика значај фискалних мера много мањи од монетарних мера пошто је одавно познато да када су монетарне и фискалне мере у контрадикцији, привреда се понаша према монетарним мерама (правило М. Фридмана). Речју, за раст реалне економије кључни фактори успеха су: новчана маса, цена капитала и девизни курс.

vi. ПРИОРИТЕТНИ СЕКТОРИ ЗА РЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈУ

Реиндустријализацији подлежу: (i) сектори с компаративним предностима, и (ii) сектори с конкурентским предностима.

(i) *Сектори са компаративним предностима.* Сектори с компаративним предностима имају примаран задатак да анулирају аутпутгеп, обезбеде фискалну стабилност и „купе време“ за индустријски развој на бази нових технолошких платформи. За Србију главни сектори са компаративним предностима су:

1. Енергетика
2. Пољопривреда
3. Прехрамбена индустрија
4. Индустрија млека
5. Металургија
6. Инфраструктура
7. Саобраћај и логистика
8. ИКТ
9. Туризам

(i) *Сектори с конкурентским предностима.* Сектори с конкурентским предностима представљају носиоце будућег индустријског развоја, пре свега, на бази примене савремене технологије. Сектори с конкурентском предношћу имају највећу разлику између степена додате вредности и нивоа трошкова. У случају Србије, у секторе с конкурентским предностима спадају:

10. Грађевинарство
11. Металоперађивачка индустрија
12. Индустрија транспортних средстава
13. Фармација
14. Индустрија пољопривредних машина
15. Војна индустрија
16. Pro-ageing

За приоритетне секторе се праве одговарајуће индустријске политике. Макро-економске политике (монетарна и фискална, пре свих) заправо „подмазују“ индустријске политике у приоритетним секторима. Макроекономске политике функционишу преко аутоматских стабилизатора.

Изградња амбијента (регулатива + институције) мора имати „нулту толеранцију“ у погледу компатибилности с одговарајућим регулаторним оквиром и конкретним решењима у ЕУ. Када се то обезбеди, стратегије привредних субјеката ће бити компатибилне с правилима у ЕУ као и са циљевима економског развоја националне економије.

За анулирање аутпутгепа експанзијом производње у секторима с компаративним предностима примарно је увођење стратегијских партнера у власништво јавних предузећа из области енергетике, пољопривреде, прехрамбене индустрије, логистике и инфраструктуре. За индустријски развој и стварање сектора с конкурентским предностима битан је развој концептуалне инфраструктуре и интеграција Србије у ЕУ ради интеграције у њене технолошке платформе.

1. Чињеница да је Србија мала и неразвијена земља и да је њена економија импотентна и раштимоваана не значи да треба одустати од великих идеја, на пример, од развоја технолошких платформи које представљају основу будуће конкурентности индустрије. При томе треба рачунати с ефектима економије обима и економије шири-

не између технолошких платформи. На пример, развој нуклеарне медицине као дела *pro-ageing* гране утиче на развој фармације, здравственог туризма, саобраћаја, медицине и др. Такође, претходна оријентација доводи до повећања улоге науке у привреди као и отварања перспективе за корисно ангажовање технократске елите у економском развоју што је у последњем периоду било потпуно запостављено питање. Све то треба да обезбеди развој тзв. тацитног знања, пре свега у новим технологијама, које данас представља критичан фактор успеха у стварању конкурентске предности сваке националне економије. Такође, тацитно знање омогућава самозапошљавање кроз развој пословних инкубатора као и малих и средњих предузећа заснованих на технолошким открићима и њиховој комерцијализацији. Практична истраживања указују да су ова предузећа тзв. скривени шампиони конкурентности управо у земљама с највећим нивоом конкурентности (на пример, у Немачкој).

Развојем технологије, дајући нову улогу Универзитету, научним институтима и истраживачко-развојним јединицама у привреди, држава обавља сциентификацију друштва. На тај начин држава спречава популизам у друштва који обично спроводе комерцијални медији који данас представљају реалну претњу одрживом економском развоју пошто усмеравају људе (нарочито младе) у погрешном правцу развијајући осећаје отуђења и дефетизма као и декаденцију.

За привреду која базира свој антикризни програм на проинвестиционом менталитету од изузетног значаја су стручњаци из области управљања пројектима. Стручњаци из ове области морају имати потврђену експертизу (ПМП сертификат, на пример), искуство и потенцијал за напредовање. Формирање групе кредибилних људи на нивоу Владе у оквиру Канцеларије за брзе одговоре би у овом домену био први корак у добром правцу. Надлежности канцеларије су: комуникација с потенцијалним инвеститорима, израда пројектне документације, помоћ у преговорима с инвеститорима и извођачима, нацрт финансијске конструкције, доношење привремених решења која убрзавају инвестиције до доношења одговарајућих закона, надзори праћење пројеката у јавном и приватном сектору и сл.

vii. ЗАКЉУЧАК И НАРЕДНИ КОРАЦИ

Спровођење транзиције у Србији после политичких промена 2000. године било је оптерећено тешким наслеђем последица распада Југославије, ратова за њено наслеђе, економских санкција и бомбардовања. Поред тога, и у новом периоду су направљене одређене грешке и превиди. Аутпутгеп као главни проблем је и даље остао. Аутпутгеп утиче на инфлаторни притисак, платнобилансну и буџетску неравнотежу, незапосленост и, преко свега претходног, на политичку нестабилност.

Суштина нашег предлога је анулирање аутпутгепа реиндустријализацијом. Стратегија реиндустријализације треба да оствари три циља. Прво, реиндустријализација представља визију за одржив економски развој Србије. У питању је идеја водиља за структурне промене у економији које треба да омогуће промену постојећег амбијента која води побољшању макроекономских фундамената система и елиминацији структурних неравнотежа. Друго, реиндустријализација треба да заустави

депопулацију државе која представља логичног пратиоца деиндустријализације. Треће, реиндустријализација је предуслов политичке стабилизације државе која је последњих година, излазећи из неколико транзиционих држава, ушла у сопствену геополитичку и економску транзицију без савезника и јасне визије што је резултирало огромним падом производње и запослености као и значајним падом конкурентности.

Раст, низак и стабилан аутпуттеп и повећање конкурентности националне економије су претпоставке одрживог развоја. Да би се то остварило, неопходно је урадити следеће. Прво, да се у дефинисању модела економског развоја респектује, не само макроекономска, већ и микроекономска (или пословна) перспектива, односно, уподобљеност амбијента за инвестиције и профитабилно пословање. Јасни приоритети развоја подржани одговарајућим индустријским политикама, реалан девизни курс, конкурентна цена капитала, развијена инфраструктура и експлицитан и кодификован порески систем су основни елементи пословног амбијента који одговара инвеститорима (страним и домаћим, постојећим и новим). Друго, да се изврши реструктурирање јавних предузећа, пре свега у секторима разменљивих производа и услуга и да се обезбеди њихово функционисање на принципима које важи у приватном сектору како би она била у стању да утичу на развој инфраструктуре, побољшање платнобилансне позиције и раст радних места. Јавним предузећима треба да управља професионална управа на бази бизнис плана и плана инвестиција поштујући принципе корпоративног управљања. Треће, да се развију сви потенцијали друштва који представљају инфраструктуру (физичку и концепцијску) за остварење претходна два циља.

Нормално, за спровођење претходне стратегије неопходно је постојање концептуално разноврсније платформе за вођење економске политике која обезбеђује „руковање“ видљиве руке државе и невидљиве руке тржишта посредством индустријских политика као и деловање аутоматских макроекономских стабилизатора у монетарној и фискалној сфери.

Уколико се реализује предложено, може се очекивати раст релативног значаја сектора разменљивих производа и услуга као и раст општег нивоа конкурентности националне економије што ће изазвати ланац позитивних ефеката који су карактеристични за просперитетне привреде као што су: одржива запосленост, макроекономска стабилност, раст стандарда, конструктивно функционисање државе, технолошки развој и социјална кохезија.

Понуђена решења нису заснована на прерасподели створеног богатства и фактора производње већ на инвестицијама које стварају вредност. Чак и да постоје економски ефикасни и социјално прихватљиви механизми прерасподеле, ниво богатства у Србији није довољан да би се прерасподелом могли успоставити фундаменти одрживог економског развоја. Такође, наш предлог базира на инвестицијама које увећавају вредност у јавном и приватном сектору и интелигентној држави која усмерава развој према приоритетним секторима кроз регулаторни оквир и/или сопственим деловањем. Нормално, да таква држава води рачуна о поштовању начела тзв. чврстог буџетског ограничења, расходе прилагођава приходима.

Наш предлог стратегије реиндустријализације респектује позитивно искуство просперитетних привреда (BRICS + „next 11“) које више деценија остварују изнадпро-

сечне стопе раста и респектабилне макроекономске перформансе управо захваљујући сличној стратегији развоја која је овде предложена као и одговарајућим економским политикама. Према пројекцијама Светске банке, глобална привреда ће у наредне три године расти по стопи од 3%, пре свега захваљујући расту од 6% групе просперитетних привреда. Према истом извору, најразвијеније привреде света ће у анализираном периоду имати пузећи раст од 1,5%, с тим да је у ЕУ могућ и негативан раст. Такође, наш предлог базира на ресурсима и компетенцијама с којима Србија располаже који се морају ставити у функцију индустријских политика.

Имплементација претходних идеја захтева агилну Владу која ће дефинисати мрежни дијаграм реиндустријализације са списком приоритетних сектора, одговарајућим индустријским политикама, релацијом првенства између активности, трајањима и носиоцима. У питању је сложени мрежни дијаграм који синхронизује различите активности у оквиру појединачних процеса (фискална консолидација, елиминација аутпутгепа и индустријски развој) који чине процес реиндустријализације. Главни процеси реиндустријализације започињу истовремено али имају различито трајање као и потенцијал за раст макроекономских перформанси. Ефекте фискалне консолидације треба очекивати у периоду од 1–2 године. Ефекте анулирања аутпутгепа у периоду 2–5 година а пуње ефекте индустријског развоја у периоду до 20 година. Поменути процеси морају започети што пре. Сви процеси се одвијају паралелно. Свођење реиндустријализације само на финансијску консолидацију због одлагања елиминације аутпутгепа или индустријског развоја води у банкрот.

После дефинисања мрежног дијаграма, биће много јасније које политичке иницијативе могу да допринесу да предложена стратегија добије снагу ударног таласа. На пример, политика цена пуних трошкова у електроенергетском сектору у оквиру одговарајуће индустријске политике је у супротности с тренутно важећом политиком цена. Искуство Турске која је пре неколико година с некономских цена електричне енергије прешла на економске цене говори о значају ове мере за инвестиције у овај сектор, раст производње, раст извоза и стабилност буџета (обзиром да се ради о разменљивом производу). Следећи илустративан пример политичких консеквенци датих предлога је развој нових технолошких платформи као претпоставке процеса индустријског развоја који је практично немогућ без отпочињања процеса интеграције Србије у ЕУ. Такође, не треба заборавити ни на политичке последице промене режима девизног курса и свођења цене РСД на реални ниво с обзиром на девизну клаузулу у постојећим кредитима код привреде и становништва као и могуће варијанте ублажавања негативних ефеката промене политике. Промена режима девизног курса захтева, поред одговарајућих пратећих решења, и адекватан тајминг (улазак значајних стратегијских партнера у природне монополе и мрежне технологије, на пример).

Предложена стратегија је услов не само за просперитет, већ и за преживљавање Србије. Одлагање примене предложене стратегије не елиминира потребу њене примене, већ повећава трошкове и одлаже ефекте. Штавише, ова стратегија треба да представља основу интеграције Србије у ЕУ. Србија може да приступи ЕУ само уколико искористи компаративне предности које ће увећати њену атрактивност за инвестиције и трговину с другим европским партнерима, избалансира приходе и трошкове државе, створи стабилну валуту и финансијски систем и развије експлицитан и ко-

дификован регулаторни оквир атрактиван за инвеститоре, пре свега у сектор разменљивих производа.

Предложена стратегија доводи до структурних промена које се испољавају у дужем периоду. У међувремену би требало урадити неке ствари концепцијске природе које представљају предуслов за спровођење стратегије (тзв. нулти корак). У питању су активности које су ургентне, а које Влада и НБС могу да предузму у суперкратком року (до 3 месеца) у циљу прилагођавања привредног амбијента захтевима тренутно заинтересованих инвеститора како би што пре отпочело анулирање аутпутгепа али које је у складу са стратегијом реиндустријализације.

Што се тиче Владе, у питању су следеће активности: (i) формирање Канцеларије за брзе одговоре потенцијалним инвеститорима, (ii) доношење Закона о изградњи, (iii) доношење Закона о раду, (iv) потпуна примена концепта корпоративног управљања у јавним предузећима и (v) формирање тела (сектор у Министарству финансија и привреде или Министарство за реиндустријализацију) задуженог за реиндустријализацију. Што се тиче НБС, у питању су следеће мере: (vi) условно смањивање обавезних резерви у пословним банкама које кредитирају експанзију разменљивих производа, и (vii) припреме за нови монетарни модел и политику курса који погодује инвестицијама у реалну економију.

Наши предлози не анализирају политичку димензију проблема која, свакако, представља битан елемент сложене једначине реиндустријализације. Реиндустријализација треба да започне одмах синхронизацијом три сложена, међузависна и деликатна процеса чиме, заправо, долази до инвестирања огромног политичког капитала чији су ефекти не само неизвесни, већ се могу очекивати у периоду који је дужи од трајања једног политичког циклуса.

Међутим, реиндустријализација је неизбежан пројект не само из економске, већ и из политичке перспективе. Економија је фундамент друштва. Искуство показује да одржив економски развој и политичка стабилност базира на разменљивим производима и услугама, односно, на реалној економији (индустрија и пољопривреда). Реиндустријализација захтева нов амбијент и промену начина вођења економске политике. За то су потребни државници који воде рачуна примарно о томе какве су економске последице њихових политичких одлука стављајући приоритет повраћају на инвестиције (ROI – Return on Investment) испред повраћаја гласача (ROV – Return of Voters).

Излазак из кризе захтева државнике. Политика која препозна неопходност, суштину и домете предложене стратегије и учини одговарајућа прилагођавања у својим програмима и конкретним деловањима има шансу да испуни своју државотворну мисију, да створи институционални оквир за одржив економски развој уместо да остане у лавиринту кратковидих и противуречних економских концепата понашајући се као талац палијативних решења која кваре стратегијску визију. Државнике од политичара одваја супериорна визија и посвећеност њеној примени што им омогућава да постану агенти наде за већину грађана, а пре свега за младе као развојно релевантан део друштва. Државници су битни не само због идентификовања главних друштвених проблема, већ и због способности сагледавања учинковитости одређених концепција за решавање идентификованих проблема и подршке њиховој имплементацији.

СТРАТЕГИЈЕ ДОНЕТЕ НА РЕПУБЛИЧКОМ НИВОУ, 2000–2014.

Назив стратегије	Донсилац	Усвајене		Период	Аутори			Праћење и вредновање			Објављено
		Датум	Закон, одлука итд.		Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (извештај и сл.)	Динамика	Институција	
1 Национална стратегија одрживог развоја	Влада Републике Србије	9. 5. 2008.	Закључак Владе Републике Србије	2008–2017							Службени тасинк РС, бр. 57/08
2 Стратегија националне безбедности Републике Србије	Народна окупљина Републике Србије	26. 10. 2009.	Одлука о усвајању Стратегије националне безбедности Републике Србије		Министарство одбране						Службени тасинк РС, бр. 88 од 28. 10. 2009.
3 Стратегија одбране Републике Србије	Народна окупљина Републике Србије	26. 10. 2009.									Службени тасинк РС, бр. 88 од 28. 10. 2009.
4 Стратегија просторног развоја Републике Србије, 2009–2013–2020.											
5 Стратегија научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2010. до 2015. године	Влада Републике Србије	25. 2. 2010.		2010–2015	Министарство просвете, науке и технолошког развоја						Службени тасинк РС, бр. 13/10
6 Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије од 2011. до 2020. године	Влада Републике Србије	2011		2011–2020	Министарство економије и регионалног развоја					Међуминистарска радна група за побољшање и примену Стратегије и политике развоја индустрије Србије од 2011. до 2020. године Деловање као група стручњака КТ	Службени тасинк РС, бр. 55/11
7 Национална стратегија запошљавања за период 2011–2020. године	Влада Републике Србије	19. 11. 2011.		2011–2020	Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања			Годишњи извештај о реализацији програма и мера из НАПЗ-а		Сектор за запошљавање Министарства економије и регионалног развоја	Службени тасинк РС, бр. 37/11
8 Национална стратегија одрживог коришћења природних ресурса и добара	Влада Републике Србије				Министарство за енергетику, развој и заштиту животне средине						Службени тасинк РС, бр. 33/12 од 15. 04. 2012.
9 Стратегија управљања минералним ресурсима Републике Србије до 2030. године	Народна окупљина Републике Србије				Министарство природних ресурса, рударства и просторног планирања						

Назив стратегије	Докладац	Увајање		Аутори				Праћење и вредновање			Објављено
		Датум	закон, одлука итд.	Период	Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (извештај и сл.)	Динамика	Институција	
10	Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2025. године са пројекцијама до 2030. године	3. 1. 2014.		до 2025.	Министарство за енергетику, развој и заштиту животне средине	Универзитет у Београду – Рударско-геолошки факултет	Проф. др Дејан Ивезић				
11	Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2015. године	23. 5. 2005.	Одлука о утврђивању Стратегије развоја енергетике Републике Србије до 2015. године	до 2015.				Дугама програмски остваривања Стратегије за сваки енергетски прозводни сектор. За период од 6 година		Министарство рударства и енергетике	Службени лист РС бр. 44/05 од 27. 05. 2005.
12	Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године	25. 10. 2012.		до 2020.	Министарство за науку и технолошког развоја		Властимир Матејић, Иван Ивић				Службени гласник РС, бр. 107/12
13	Стратегија реформе јавне управе у Републици Србији	24. 1. 2014.		2014–2016	Министарство правде			Обавезни квартални/полугодишњи извештаји послодавацка активности, који се достављају надлежном министарству. Након обраде у надлежном министарству они се разматрају на Међуминистарској пројектној групи и на Колегијуму државних секретара. Најмање једном годишње се обавезно о томе расправља и на Савету за реформу јавне управе. У случају да се одређена питања тичу свих органа државне управе, по потреби ће се организовати и тематске седнице Владе на којима се расправља и закључује о одређеним питањима од ширег значаја (а одређена питања се могу укључити и на редовна седница Владе).			Службени гласник РС, бр. 9/14
14	Стратегија безбедности и здравља на раду у Републици Србији за период од 2013. до 2017. године	14. 11. 2013.		2013–2017	Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања						Службени гласник РС, бр. 100/13
15	Стратегија пољопривреде и руралног развоја 2014–2024.			2014–2024	Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде						
16	Фискална стратегија за 2014. годину са пројекцијама за 2015. и 2016. годину	1. 11. 2013.		2014	Министарство финансија						

Назив стратегије	Донсилац	Усајање		Период	Аутори			Праћење и вредновање			Објављено
		Датум	закон, одлука итд.		Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (кавештај и сл.)	Динамика	Институција	
17	Влада Републике Србије	31. 7. 2013.		2013—2018	Министарство трговине, туризма и телекомуникација				Министарство спољне и унутрашње трговине и телекомуникација Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Министарство здравља Министарство финансија и привреде Министарство енергетике, развоја и заштите животне средине Министарство регионалног развоја и локалне самоуправе МПНР Министарство просвете, науке и технолошког развоја МПОУ Министарство правде и државне управе МРЗСП Министарство рада, запошљавања и социјалне политике НБС Народна банка Србије УЦ Управа царина КЗК Комисија за заштиту конкуренције РАТЕЛ Републичка агенција за електронске комуникације СУК Служба за управљање кадровима КСЦД Канцеларија за сарадњу са цивилним друштвом НСЗП Национални савет за заштиту потрошача СКО Стална конференција градова и општина НСВО Национални савет за високо образовање ПА Правосудна академија СМПП Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва при Кабинету потпредседника Владе за европске интеграције НПАА Национални програм за усајање правних тековина Европске уније (2013—2016)	Службени гласник РС, бр. 77/13	
18	Влада Републике Србије	27. 6. 2013.		2013—2018	Канцеларија за људска и мањинска права				Канцеларије за људска и мањинска права 60/13	Службени гласник РС, бр. 43/13 од 17. 5. 2013.	
19	Влада Републике Србије	30. 4. 2013.		2013—2016	Министарство трговине, туризма и телекомуникација				Републичка агенција за поштанске услуге	Службени гласник РС, бр. 25/13	
20	Влада Републике Србије	7. 3. 2013.			Министарство финансија					Службени гласник РС, бр. 25/13	

Назив стратегије	Донилац	Усвајање		Аутори			Праћење и вредновање				Објављено
		Датум	закон, одлука итд.	Период	Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (извештај и сл.)	Динамика	Институција	
21	Стратегија интернационалног управљања границом у Републици Србији	Влада Републике Србије	8. 11. 2012.		Институција за европске интеграције	Канцеларија за европске интеграције	Координационо тело за спровођење Стратегије интернационалног управљања границом у Републици Србији, основано у мају 2009.			Институција	Службени гласник РС, бр. 111/12
22	Национална стратегија заштите и спасавања у ванредним ситуацијама	Народна окупљена Републике Србије	17. 11. 2011.		Министарство унутрашњих послова	Министарство унутрашњих послова	Акциони план за спровођење националне стратегије			Републички штаб за ванредне ситуације	Службени гласник РС, бр. 86/11 од 18.11.2011.
23	Стратегија заштите од пожара за период 2012.–2017. године	Влада Републике Србије	9. 3. 2012.		Министарство унутрашњих послова	Министарство унутрашњих послова					Службени гласник РС, бр. 21/12
24	Национална стратегија социјалног ставања	Влада Републике Србије	26. 1. 2012.		Министарство грађевинарства и урбанизма	Министарство грађевинарства и урбанизма					Службени гласник РС, бр. 13/12
25	Стратегија за примену Конвенције о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и праву на правну заштиту у питањима животне средине – Арууска конвенција	Влада Републике Србије	31. 12. 2011.		Министарство природних ресурса, рударства и просторног планирања	Министарство природних ресурса, рударства и просторног планирања					Службени гласник РС, бр. 109/11 од 31. 12. 2011.
26	Стратегија за промоцију о комуникацији о окрспарту Републике Србије Европској унији	Влада Републике Србије	1. 12. 2011.		Канцеларија за европске интеграције	Канцеларија за европске интеграције	годишњи планови комуникацијских активности	годишње	годишње	Канцеларија за европске интеграције	
27	Национална стратегија за апроксимацију у области животне средине за Републику Србију	Влада Републике Србије	13. 10. 2011.		Министарство енергетике	Министарство енергетике				Министарство животне средине, рударства и просторног планирања	Службени гласник РС, бр. 80/11
28	Стратегија апроксимације за хоризонтални сектор										Праћења стратегија у Националну стратегију за апроксимацију у области животне средине за Републику Србију

Назив стратегије	Доносилац	Усајање		Аутори			Праћење и вредновање			Објављено
		Датум	закон, одлука итд.	Период	Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (кавештај и сл.)	Динамика	
29	Стратегија апроксимације за сектор вода	2012								Праћења стратегија уз Националну стратегију за апроксимацију у области животне средине за Републику Србију
30	Стратегија апроксимације за сектор земљишта и ГМО									Праћења стратегија уз Националну стратегију за апроксимацију у области животне средине за Републику Србију
31	Стратегија апроксимације за сектор индустријског загађења и буке									Праћења стратегија уз Националну стратегију за апроксимацију у области животне средине за Републику Србију
32	Стратегија апроксимације за сектор квалитета ваздуха и климатске промене									Праћења стратегија уз Националну стратегију за апроксимацију у области животне средине за Републику Србију
33	Стратегија апроксимације за сектор заштите природе									Праћења стратегија уз Националну стратегију за апроксимацију у области животне средине за Републику Србију

Назив стратегије	Докладац	Усвајање		Аутори			Праћење и вредновање			Објављено		
		Датум	закон, одлука итд.	Период	Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (извештај и сл.)	Динамика		Институција	
34	Стратегија апроксимације за сектор управљања отпадом										Пратећа стратегија уз Националну стратегију за апроксимацију у области животне средине за Републику Србију	
35	Стратегија биолошке разноврсности Републике Србије за период од 2011. до 2018. године	3. 2. 2011.		2011–2018	Министарство рударства и енергетике						Службени гласник РС, бр. 13/11	
36	Стратегија развоја система јавног информисања у Републици Србији до 2016. године	28. 9. 2011.		до 2016	Министарство културе и информисања					МКИИД	Службени гласник РС, бр. 75/11	
37	Стратегија развоја јавних набавки у Републици Србији	12. 9. 2011.			Министарство финансија						Службени гласник РС, бр. 72/11	
38	Стратегија стручног усавршавања државних службеника у Републици Србији за период 2011–2013. године	21. 7. 2011.		2011–2013	Министарство правде и државне управе					Министарство у чијој је надлежности стручно усавршавање службеника		
39	Стратегија развоја интелектуалне својине за период од 2011. до 2015. године	23. 6. 2011.		2011–2015	Министарство просвете, науке и технолошког развоја						Службени гласник РС, бр. 49/11	
40	Стратегија развоја Тровишне Републике Србије										Службени гласник РС, бр. 15/09	
41	Стратегија развоја слободних зона у Републици Србији за период од 2011. до 2016. године	24. 3. 2011.		2011–2016	Министарство финансија → Управа за слободне зоне						Службени гласник РС, бр. 22/11	
42	Национална стратегија за решавање питања изабеглице и интерно расељених лица за период од 2011. до 2014. године	3. 3. 2011.		2011–2014	Комесаријат за изабеглице и миграције					Комесаријат за изабеглице		шестомесечно извештаји и интерна евалуација на 2 године

Назив стратегије	Додатна	Усвајање		Период	Аутори			Праћење и вредновање			Објављено
		Датум	закон, одлука итд.		Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (кавештај и сл.)	Динамика	Институција	
43	Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону	2. 3. 2011.	Влада Републике Србије		Министарство вере и дијаспоре						Службени гласник РС, бр. 4/11 и 14/11
44	Стратегија развоја система бесплатне правне помоћи у Републици Србији	7. 10. 2010.	Влада Републике Србије		Министарство правде						Службени гласник РС, бр. 74/10 од 1.5.10. 2010.
45	Стратегија тржишног надзора	2. 9. 2010.	Влада Републике Србије		Министарство трговине и услуга				подшљем план активности и мера тржишног надзора		Министарство трговине и услуга
46	Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. године	8. 7. 2010.	Влада Републике Србије	2010–2020	Министарство трговине, туризма и телекомуникација						Службени гласник РС, бр. 51/10
47	Стратегија за прелазак са аналогног на дигитално емисивање радио и телевизијског програма у Републици Србији		Влада Републике Србије		Министарство трговине, туризма и телекомуникација						Службени гласник РС, бр. 52/09, 18/12 и 26/13
48	Стратегија развоја електронских комуникација у Републици Србији од 2010. до 2020. године	2. 9. 2010.	Влада Републике Србије	2010–2020	Министарство трговине, туризма и телекомуникација						Службени гласник РС, бр. 68/10 од 21.09. 2010.
49	Стратегија заштите података о личности	16. 8. 2010.	Влада Републике Србије		Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности						Службени гласник РС, бр. 58/10 од 20.08. 2010.
50	Стратегија полицијске заједнице	30. 4. 2013.	Влада Републике Србије		Министарство унутрашњих послова						Службени гласник РС, бр. 43/13
51	Стратегија развоја система извршења кривичних санкција у Републици Србији до 2020. године	18.12.2013.	Влада Републике Србије	2013–2020	Министарство правде – Управа за извршење кривичних санкција						Службени гласник РС, бр. 114/13
52	Стратегија за смањење преоптерећености општинских календера у заводима за извршење кривичних санкција у Републици Србији у периоду од 2010. до 2015. године	22. 7. 2010.	Влада Републике Србије	2010–2015	Министарство правде						Службени гласник РС, бр. 114/13

Назив стратегије	Донсилац	Увајање		Аутори			Праћење и вредновање			Објављено
		Датум	закон, одлука итд.	Период	Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (извештај и сл.)	Динамика	
53	Влада Републике Србије	8. 7. 2010.		2010–2015	Министарство за рад, запошљавање, борачки и социјална питања					Службени гласник РС, бр. 55/05, 71/05, 101/07 и 65/08
54	Влада Републике Србије	23. 7. 2009.			Комисија за избегалице и миграције					Службени гласник РС, бр. 59/09 од 28. 07. 2009.
55	Влада Републике Србије	8. 4. 2010.			Министарство за Косово и Метоху		Шестомесечно извештај тиму за спровођење Стратегије одрживог опстанка и повратка на Косово и Метоху. Најмање једном у две године Влада ће расправљати о спровођењу Стратегије и узврати одговарајућим програмима мера и акција за унапређење активности у оквирима Стратегијских докумената			Службени гласник РС, бр. 32/10
56	Влада Републике Србије	11. 2. 2010.			Министарство рударства и енергетике					Службени гласник РС, бр. 8/10
57	Влада Републике Србије	2. 2009.			Министарство заштите животне средине и металуршки факултет у Београду					Службени гласник РС, бр. 17/09
58	Влада Републике Србије	15. 4. 2010.		2010–2019	Министарство рударства и енергетике					Службени гласник РС, бр. 29/10
59	Влада Републике Србије	4. 3. 2010.			Министарство омладине и спорта					Службени гласник РС, бр. 16/10
60	Влада Републике Србије	29. 12. 2009.			Министарство трговине, туризма и телекомуникација					Службени гласник РС, бр. 3/10
61	Влада Републике Србије	23. 7. 2009.			Министарство финансија					Службени гласник РС, бр. 61/09

Назив стратегије	Доносилац	Усађање		Аутори				Праћење и вредновање			Објављено
		Датум	закон, одлука итд.	Период	Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (извештај и сл.)	Динамика	Институција	
62	Влада Републике Србије	9. 4. 2009.			Министарство за људска и мањинска права Републике Србије			Стратегија се спроводи путем Акционих планова, први се односи на период 2009–2011., док се други Акциони план односи на период до 01.01.2015., због комплексности циљева које покрива			Службени гласник РС, бр. 27/09
63	Национални савет за унапређење положаја и развој украјинске националне заједнице у Републици Србији										
64	Влада Републике Србије	26. 3. 2009.		2009–2014	Министарство Финансија – Управа за спречавање прана новца					Савет за супротстављање илегалним миграцијама	Службени гласник РС, бр. 25/09
65	Влада Републике Србије	26. 3. 2009.									Службени гласник РС, бр. 23/09
66	Влада Републике Србије	26. 3. 2009.							Подношење извештајања је обавезно и садржи: резултате спроведених активности, тешкоће и проблеме у реализацији	Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић-Батуг“, заједно са институцима и заводима за јавно здравље, као Установима које имају општи увид у све секторске активности	
67	Влада Републике Србије	26. 3. 2009.								Канцеларија за превенцију и контролу ХИВ у Институту за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић-Батуг“	Службени гласник РС, бр. 22/09
68	Влада Републике Србије	13. 3. 2009.									Службени гласник РС, бр. 20/09
69	Влада Републике Србије	5. 3. 2009.			Министарство здравља					Савети и институти за јавно здравље достављају Институту за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић-Батуг“	Службени гласник РС, бр. 17/09
70	Влада Републике Србије	26. 2. 2009.		2009–2013	Министарство здравља						

Назив стратегије	Донилац	Увајање		Аутори			Праћење и вредновање				Објављено	
		Датум	закон, одлука итд.	Период	Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (извештај и сл.)	Динамика	Институција		
71	Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређивање родне равноправности	Влада Републике Србије	27. 2. 2009.	Закључак Владе 05 број 110-488/2009, 13. 2. 2009.	2009—2015	Пројекат Борба против сексуалног родног насиља, Управа за родну равноправност, Министарство рада и социјалне политике	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (извештај и сл.)	Динамика	Институција	Службени гласник РС, бр. 15/09
72	Национална стратегија за спречавање и сузбијање насиља над женама у породици и у партнерским односима	Влада Републике Србије	1. 4. 2011.									Службени гласник РС, бр. 27/11 од 20. 04. 2011.
73	Стратегија о HIV инфекцији и AIDS-у	Влада Републике Србије	24. 3. 2011.			Министарство здравља						
74	Стратегија ренингерације повратника по основу споразума о редимисији	Влада Републике Србије	13. 2. 2009.			Комесаријат за изабеглице и миграције			Путем Акционих планова, који се пишу сваке две године, за период 2009 и 2010, као и за период 2011 и 2012 год. Праћење врши Савет за интеграцију повратника (формирао 23.10.2008)		Комесаријат за изабеглице и миграције	Службени гласник РС, бр. 15/09
75	Стратегија за стално унапређење квалитета здравствене заштите и безбедности пацијената	Влада Републике Србије	13. 2. 2009.		2009—2015					Годишње извештавање	Праћење спровођења Стратегије обавља Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић-Батућ“ заједно са мрежом института и завода за јавно здравље и референтним установама за поједине области здравствене делатности, односно стране медишне	Службени гласник РС, бр. 15/09
76	Национална стратегија за превенцију и заштиту деце од насиља	Влада Републике Србије	25. 12. 2008.								Друштва и организације приватног и јавног сектора, НВО и сл. Којима координише Савет за права детета Владе.	Службени гласник РС, бр. 122/08
77	Стратегија контроле стрелачког и лакот оружја у Републици Србији за период 2010—2015. године	Влада Републике Србије	13. 5. 2010.		2010—2015	Министарство унутрашњих послова						Службени гласник РС, бр. 36/10
78	Национална стратегија за борбу против насиља и веројатног понављања на спорстким приредбама за период од 2013. до 2018. године	Влада Републике Србије	12. 7. 2013.		2013—2018	Министарство олимпије и спорта						Службени гласник РС, бр. 63/13

	Назив стратегије	Донсилац	Усвајање		Период	Аутори			Праћење и вредновање			Објављено
			Датум	закон, одлука итд.		Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (извештај и сл.)	Динамика	Институција	
79	Стратегија развоја конкурентних и иновативних малих и средњих предузећа за период од 2008. до 2013. године	Влада Републике Србије			2008—2013				Извештај о спровођењу Стратегије и Оперативног плана	Годишње извештавање	Министарство економије и регионалног развоја	Службени гласник РС, бр. 103/08
80	Национална стратегија за борбу против прања новца и финансирања тероризма	Влада Републике Србије	25. 9. 2008.			Министарство финансија — Управа за спровођење прања новца					Службени гласник РС, бр. 89/08	Службени гласник РС, бр. 89/08
81	Стратегија регулаторне реформе у Републици Србији за период од 2013. до 2015. године	Влада Републике Србије			2013—2015	Канцеларија за регулаторну реформу и анализу ефеката прописа / престала са радом / — Послове преузео Републички секретаријат за јавне политике						
82	Национална стратегија за младе	Влада Републике Србије	9. 5. 2008.		2008—2014				Путем Акционих планова	Годишње извештавање	Канцеларија за младе и спорт, спортиста Друштва, НВО, државни органи и институције и сл.	Службени гласник РС, бр. 55/08
83	Стратегија подстицања рађања	Влада Републике Србије	31. 1. 2008.							Најмање сваке две године	Министарство рада и социјалне политике и поверљено тело које формирано — Савет за популациону политику	Службени гласник РС, бр. 13/08
84	Стратегија развоја железничког, друмског, водног, ваздушног и интермодалног транспорта у Републици Србији од 2006. до 2015. године	Влада Републике Србије	27. 12. 2007.		2008—2015				Путем годишњих програма		Влада Републике Србије	Службени гласник РС, бр. 4/08
85	Стратегија развоја заштите менталног здравља	Влада Републике Србије	18. 1. 2007.									Службени гласник РС, бр. 8/07
86	Стратегија контроле дувана	Влада Републике Србије	18. 1. 2007.								од оверајућа здравствена институција која ће бити одговорна за мониторинг, евалуацију и подношење извештаја о употреби дувана и нездравости дуванском диму у општој популацији	Службени гласник РС, бр. 21/07
87	Стратегија регионалног развоја Републике Србије за период од 2007. до 2012. године	Влада Републике Србије	11. 1. 2007.		2007—2012							Службени гласник РС, бр. 21/07

Назив стратегије	Докладац	Усвајање		Период	Аутори			Праћење и вредновање			Објављено
		Датум	закон, одлука итд.		Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (извештај и сл.)	Динамика	Институција	
88	Стратегија дугорочног економског развоја Српске заједнице на Косову и Метохији	2007			Економски тим за Косово и Метохију и Југ Србије			Канцеларија за Косово и Метохију Републике Србије		Службени гласник РС, бр. 21/07	
89	Стратегија дугорочног економског развоја Југа Србије – општине Прешево, Бујановац и Мегвџа	2007			Економски тим за Косово и Метохију и Југ Србије						
90	Стратегија развоја образовања одраслих у Републици Србији	28. 12. 2006.								Службени гласник РС, бр. 1/07	
91	Стратегија развоја стручног образовања у Републици Србији	28. 12. 2006.								Службени гласник РС, бр. 1/07	
92	Стратегија унапређења положаја особа са инвалидитетом у Републици Србији	28. 12. 2006.		2006–2015					Савет за имплементацију стратегије и унапређење положаја особа са инвалидитетом – Министарство рада, запошљавања и социјалне политике	Службени гласник РС, бр. 55/05 и 71/05	
93	Стратегија реформе државне управе у Републици Србији	24. 1. 2014.									
94	Национална стратегија реформе правосуђа за период 2013–2018. године	1. 7. 2013.		2013–2018	Министарство правде и државне управе			Комисија за спровођење Националне стратегије реформе правосуђа		Службени гласник РС, бр. 57/13	
95	Стратегија комуникације Владе Републике Србије о процесу стабилизације и придруживања Државне заједнице Србија и Црна Гора Европској унији	2004			Канцеларија за европске интеграције						
96	Национална стратегија за борбу против ХИВ/АИДС-а	17. 2. 2005.			Министарство здравља						
97	Национална стратегија за борбу против корупције у Републици Србији за период од 2013. до 2018. године	1. 7. 2013.		2013–2018				Сваких шест месеци Агенција за борбу против корупције подноси извештај	Агенција за борбу против корупције	Службени гласник РС, бр. 57/13	
98	Национална стратегија Србије за приступање Србије и Црне Горе Европској унији	јун 2005			Канцеларија за европске интеграције						

Економски институт, ФНБ, Београдски центар за људска права, Центар за право ЕУ, Институт за уредбено право

	Назив стратегије	Доносилац	Усвајање		Период	Аутори			Праћење и вредновање			Објављено
			Датум	закон, одлука итд.		Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (кавештај и сл.)	Динамика	Институција	
99	Стратегија развоја пољопривреде Србије	Влада Републике Србије	18. 8. 2005.			Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде						Службени гласник РС, бр. 78/05
100	Стратегија развоја шумарства Републике Србије	Влада Републике Србије	6. 7. 2006.			Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде – Управа за шуме			Путем Националног шумарског програма сваке друге године			Службени гласник РС, бр. 59/06
101	Стратегија развоја туризма Републике Србије	Влада Републике Србије	5. 10. 2006.		до 2015							Службени гласник РС, бр. 97/06
102	Стратегија развоја социјалне заштите	Влада Републике Србије	2005									Службени гласник РС, бр. 108/05
103	Стратегија интернационалног управљања планином У Републици Србији	Влада Републике Србије	8. 11. 2012.							Министарство унутрашњих послова у координацији са другим државним телима		
104	Стратегија подстицања и развоја страних улагања	Влада Републике Србије										Службени гласник РС, бр. 22/06
105	Национална стратегија о старењу	Влада Републике Србије	2006		2006–2015							Службени гласник РС, бр. 76/06
106	Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији	Влада Републике Србије	8. 7. 2010.		2010–2020							
107	Стратегија развоја телекомуникација у Републици Србији од 2006. до 2010. године	Влада Републике Србије	26. 10. 2006.		2006–2010							Службени гласник РС, бр. 99/06 и 4/09
108	Стратегија развоја здравља младих у Републици Србији	Влада Републике Србије	9. 11. 2006.			Министарство здравља – радна група за развој и здравље младих						
109	Стратегија борбе против трговине људима у Републици Србији	Влада Републике Србије	7. 12. 2006.								Савет за борбу против трговине људима	Службени гласник РС, бр. 111/06
110	Стратегија саобраћајна политика до 2010. године	Влада Републике Србије	1998									
111	Стратегија реформе државне управе у Републици Србији	Влада Републике Србије	11. 2004.		2004–2013	Министарство за државну управу и локалну самоуправу						

Назив стратегије	Докладац	Усвајање		Аутори			Праћење и вредновање			Објављено
		Датум	закон, одлука итд.	Период	Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (извештај и сл.)	Динамика	
112	Стратегија развоја поштанских услуга у Србији	Влада Републике Србије	2008.							Службени гласник РС, бр. 23/08 и 21/10
113	Стратегија интернационалног управљања границом у Републици Србији	Влада Републике Србије	26. 1. 2006.							Службени гласник РС, бр. 11/06
114	Национална стратегија Народна окупљена за борбу против корупције	Национална стратегија окупљена за борбу против корупције	8. 12. 2005.							Службени гласник РС, бр. 109/05
115	Фискална стратегија за 2013. годину са пројекцијама за 2014. и 2015. годину	Влада Републике Србије	28. 11. 2012.		2013					
116	Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији	Влада Републике Србије	5. 10. 2006.							
117	Стратегија одбране државне заједнице Србија и Црна Гора	Скупштина државне заједнице Србија и Црна Гора	18. 11. 2004.							Службени лист СЦГ, бр. 55/04 од 19. 11. 2004.
118	Стратегија управљања комуникације Владе Републике Србије о процесу стабилизације и придруживања Државне заједнице Србија и Црна Гора Европској унији	Влада Републике Србије								
119	Национална стратегија запошљавања за период 2005–2010. година	Влада Републике Србије	29. 5. 2011.		2011–2020					
120	Стратегија управљања акцијом базу у власништву Републике Србије за период 2009–2012. године	Влада Републике Србије	4. 2009.		2009–2012		Министарство финансија			
121	Стратегија безбедности и здравља на раду у Републици Србији за период од 2009. до 2012. године	Влада Републике Србије	23. 4. 2009.		2009–2012		Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања			Службени гласник РС, бр. 32/09
122	Стратегија успостављања инфраструктуре протранспортних путева у Републици Србији за период 2010. до 2012. године	Влада Републике Србије	28. 10. 2010.		2010–2012		Републички геодетски завод			

	Назив стратегије	Доносилац	Усвајање		Период	Аутори			Праћење и вредновање			Објављено
			Датум	закон, одлука итд.		Институција	Остале институције	Руководилац / координатор	Начин праћења (извештај и сл.)	Динамика	Институција	
123	Стратегија развоја електронске управе у Републици Србији за период од 2009. до 2013. године	Влада Републике Србије	1. 10. 2009.		2009—2013	Министарство трговине, туризма и телекомуникација						Службени гласник РС, бр. 83/09 и 5/10
124	Стратегија развоја широкопојасног приступа у Републици Србији до 2012. године	Влада Републике Србије	1. 10. 2009.		до 2012.	Републичка агенција за електронске комуникације						Службени гласник РС, бр. 84/09
125	Стратегија повећања извоза Републике Србије за период од 2006. до 2011. године	Влада Републике Србије	25. 8. 2008.		2008—2011							
126	Стратегија развоја значајне статистике у Републици Србији у периоду од 2009. до 2012. године	Влада Републике Србије	22. 1. 2009.		2009—2012							Службени гласник РС, бр. 7/09
127	Национална стратегија приоритетног развоја Републике Србије од 2006. до 2012. године	Влада Републике Србије			2006—2012							
128	Национална стратегија за спречавање и сузбијање насиља над женама у породици и у партнерским односима	Влада Републике Србије				Министарство за рад, запошљавање, борачки и социјална питања						Службени гласник РС, бр. 55/05, 71/05, 101/07, 65/08, 16/11
129	Стратегија развоја спорта у Републици Србији за период од 2009. до 2013. године	Влада Републике Србије	27. 11. 2008.		2009—2013							
130	Стратегија развоја радицаифузије у Републици Србији до 2013. године	Влада Републике Србије			до 2013.							Службени гласник РС, бр. 115/05 од 27.12.2005.

Припремили:
Владимир Буквић и Рајко Буквић

**НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКТИ КОЈЕ ФИНАНСИРА
МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ, НАУКЕ И ТЕХНОЛОШКОГ
РАЗВОЈА, 2011–2014/2015.**

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
31003	Развој технологија и производа на бази минералних сировина и отпадне биомасе у циљу заштите ресурса за производњу безбедне хране	Мирјана Стојановић	Институт за технологију нуклеарних и других минералних сировина - ИТНМС у Београду
31005	Савремени биотехнолошки приступ решавања проблема суше у пољопривреди Србије	Радмила Стикић	Пољопривредни факултет у Београду
31006	Испитивање могућности коришћења контаминираних вода за гајење алтернативних, здравствено безбедних жита	Бранка Жарковић	Пољопривредни факултет у Београду
31007	Вредновање квалитета и оптимизација прераде пшенице у светлу климатских промена	Александра Торбица	Институт за прехранбене технологије у Новом Саду
31008	Развој и примена молекуларних метода заснованих на ланчаној реакцији полимеразе (PCR) у брзој и директној идентификацији сојева вируса Newcastle болести живине и испитивање имуногености субјединичне вакцине припремљене од њихових антигена	Ненад Милић	Факултет ветеринарске медицине у Београду
31009	Савремени концепти газдовања популацијама дивљачи у циљу веће економске валоризације	Зоран Поповић	Пољопривредни факултет у Београду
31011	Утицај квалитета компонената у исхрани ципринида на квалитет меса, губитке и економичност производње	Мирослав Ђирковић	Институт за ветеринарство - Нови Сад у Новом Саду
31013	Фармаколошки активне супстанце и производи на бази лековитог/ароматичног биља за примену у фармацији	Зоран Зековић	Технолошки факултет у Новом Саду
31014	Развој нових функционалних кондиторских производа на бази уљарица	Биљана Пајин	Технолошки факултет у Новом Саду
31015	Побољшање линија, хибрида и технологије гајења шећерне репе	Невена Нагл	Институт за ратарство и повртарство у Новом Саду
31016	Унапређење технологије гајења крмних биљака на орицама и травњацима	Бранко Ћупина	Пољопривредни факултет у Новом Саду
31017	Производња млечне киселине и пробиотика на отпадним производима прехранбене и агро-индустрије	Љиљана Мојовић	Технолошко-металуршки факултет у Београду
31018	Разрада интегрисаног управљања и примене савремених принципа сузбијања штетних организама у заштити биља	Вељко Гавриловић	Институт за заштиту биља и животну средину у Београду
31019	Развој и примена биотехнолошких поступака у добијању здравог садног материјала украсних биљака	Ангелина Суботић	Институт за биолошка истраживања „Синиша Станковић“ у Београду
31020	Развој технологије производње црвеног вина и дијететских производа из вина богатих биолошки активним полифенолима са кардиопротективним дејствима	Љиљана Гојковић-Букарица	Медицински факултет у Београду
31022	Интердисциплинарни приступ стварању нових сорти соје и унапређењу технологије гајења и дораде семена	Јегор Миладиновић	Институт за ратарство и повртарство у Новом Саду
31023	Редукација токсигених гљива рода <i>Fusarium</i> и њихових микотоксина у производњи здравствено безбедне хране на бази жита	Славица Станковић	Институт за кукуруз, Земун Поље' у Београду
31024	Повећање тржишног значаја крмних биљака oplemeњивањем и оптимизацијом технологије производње семена	Ђура Карагић	Институт за ратарство и повртарство у Новом Саду
31025	Развој нових сорти и побољшање технологија производње уљаних биљних врста за различите намене	Ана Марјановић Јеромела	Институт за ратарство и повртарство у Новом Саду
31027	Органска пољопривреда: Унапређење производње применом ђубрива, биопрепарата и биолошких мера	Маја Манојловић	Пољопривредни факултет у Новом Саду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
31028	Генетички ресурси кукуруза као извор побољшаног квалитета зрна и толерантности према суши	Јелена Ванчетовић	Институт за кукуруз, Земун Поље' у Београду
31029	Функционални производи на бази жита намењени особама са метаболичким поремећајима	Анамарија Мандић	Институт за прехранбене технологије у Новом Саду
31030	Стварање сората и хибрида поврћа за гајење на отвореном пољу и у заштићеном простору	Јелица Гвоздановић-Варга	Институт за ратарство и повртарство у Новом Саду
31032	Развој традиционалних технологија производње ферментисаних сувих кобасица са ознаком географског порекла у циљу добијања безбедних производа стандардног квалитета	Наталија Џинић	Технолошки факултет у Новом Саду
31033	Одржива конвенционална и ревитализована традиционална производња живинског меса и јаја са додатом вредношћу	Златица Павловски	Институт за сточарство у Београду
31034	Одабране биолошке опасности за безбедност/квалитет хране анималног порекла и контролне мере од фарме до потрошача	Сава Бунчић	Пољопривредни факултет у Новом Саду
31035	Примена биотехнолошких метода у одрживом искоришћењу нус-производа агроиндустрије	Сузана Димитријевић-Бранковић	Технолошко-металуршки факултет у Београду
31036	Развој нових технологија за савремену и одрживу производњу поврћа	Жарко Илин	Пољопривредни факултет у Новом Саду
31037	Интегрални системи гајења ратарских усева: очување биодиверзитета и плодности земљишта	Миlena Симић	Институт за кукуруз, Земун Поље' у Београду
31038	Стварање слабобујних подлога за трешњу и вишњу и развијање интензивне технологије гајења на принципима одрживе пољопривреде	Владислав Огњанов	Пољопривредни факултет у Новом Саду
31041	Шумски засади у функцији повећања пошумљености Србије	Драгица Вилотић	Шумарски факултет у Београду
31043	Проучавање биљних патогена, артропода, корова и пестицида у циљу развоја метода биорационалне заштите биља и производње безбедне хране	Дејан Марчић	Институт за пестициде и заштиту животне средине у Београду
31044	Развој производа и адитива од воћа и поврћа са високим садржајем биоактивних једињења	Соња Ђилас	Технолошки факултет у Новом Саду
31046	Унапређење квалитета трактора и мобилних система у циљу повећања конкурентности, очувања земљишта и животне средине	Лазар Савин	Пољопривредни факултет у Новом Саду
31049	Развој и примена протеинских маркера у одабиру сорти кромпир а отпорних према високим температурама	Ивана Момчиловић	Институт за биолошка истраживања, Синиша Станковић' у Београду
31050	Биотехнологија у регулацији производног и репродуктивног статуса и здравственог стања код високо-млечних крава	Драган Гвоздић	Факултет ветеринарске медицине у Београду
31051	Унапређење биотехнолошких поступака у функцији рационалног коришћења енергије, повећања продуктивности и квалитета пољопривредних производа	Зоран Милеуснић	Пољопривредни факултет у Београду
31053	Примена нових биотехнолошких решења гајења говеда, оваца и коза у циљу добијања биолошки вредне и здравствено безбедне хране	Мирослав Жујовић	Институт за сточарство у Београду
31054	Развој нових технологија гајења стрних жита на киселим земљиштима применом савремене биотехнологије	Миодраг Јелић	Пољопривредни факултет, Лешак
31055	Осмотска дехидратација хране - енергетски и еколошки аспекти одрживе производње	Љубинко Левић	Технолошки факултет у Новом Саду
31057	Побољшање генетичког потенцијала и технологија производње крмног биља у функцији одрживог развоја сточарства	Јасмина Радовић	Институт за крмно биље д.о.о у Крушевцу
31058	Сушење воћа и поврћа из интегралне и органске производње комбинованом технологијом	Мирко Бабић	Пољопривредни факултет у Новом Саду
31059	Нови концепт оплемењивања сорти и хибрида поврћа намењених одрживим системима гајења уз примену биотехнолошких метода	Јасмина Здравковић	Институт за повртарство у Смедеревској Паланци
31060	Производња нових дијететских млечних производа за ризичне популације заснована на квалитативној и квантитативној анализи биохемијских маркера здравственог ризика конзумирања млека	Гордана Коцић	Медицински факултет у Нишу

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
31062	Унапређење здравља и добробити високопродуктивних крава идентификацијом и отклањањем стресогених фактора	Миленко Стеванчевић	Пољопривредни факултет у Новом Саду
31063	Примена нових генотипова и технолошких иновација у циљу унапређења воћарске и виноградарске производње	Драган Николић	Пољопривредни факултет у Београду
31064	Стварање и очување генетичког потенцијала континенталних врста воћака	Слађана Марић	Институт за воћарство у Чачку
31066	Савремено оплемењивање стрних жита за садашње и будуће потребе	Никола Христов	Институт за ратарство и повртарство у Новом Саду
31068	Побољшање својстава кукуруза и соје молекуларним и конвенционалним оплемењивањем	Снежана Младеновић Дринић	Институт за кукуруз, Земун Поље' у Београду
31069	Коришћење биљних извора протеина, дијеталних влакана и антиоксиданаса у производњи хране	Слађана Жилић	Институт за кукуруз, Земун Поље' у Београду
31070	Развој технолошких поступака у шумарству у циљу реализације оптималне шумовитости	Љубинко Ракоњац	Институт за шумарство у Београду
31071	Истраживање фармаколошких карактеристика антимикробних агенаса, увођење нових технолошких решења и алтернативних метода профилаксе с циљем да се побољша контрола инфективних обољења домаћих животиња	Драгица Стојановић	Институт за ветеринарство-Нови Сад у Новом Саду
31072	Стање, тенденције и могућности повећања плодности пољопривредног земљишта у Војводини	Петар Секулић	Институт за ратарство и повртарство у Новом Саду
31073	Унапређење производње кукуруза и сирка у условима стреса	Александра Настасић	Институт за ратарство и повртарство у Новом Саду
31075	Унапређење производних капацитета шарана (<i>Cyprinus carpio</i> L) програмима исхране и селекције	Зоран Марковић	Пољопривредни факултет у Београду
31078	Екоремедијација деградираних простора продукцијом агроенергетских усева	Гордана Дражић	Факултет за примењену екологију, Футура' Универзитета Сингидунум у Београду
31079	Увођење и евалуација нове молекуларне методе за брзо откривање <i>mesA</i> гена стафилокока директно у брисевима узетим од људи, животиња и из њиховог окружења	Ружица Ашанин	Факултет ветеринарске медицине у Београду
31080	Биодиверзитет као потенцијал у екоремедијационим технологијама оштећених екосистема	Вера Раичевић	Пољопривредни факултет у Београду
31081	Примена различитих одгајивачко-селекцијских и биотехнолошких метода у циљу оплемењивања свиња	Милица Петровић	Пољопривредни факултет у Београду
31083	Смањивање садржаја натријума у производима од меса - технолошке могућности, карактеристике квалитета и здравствени аспекти	Слободан Лилић	Институт за хигијену и технологију меса у Београду
31084	Праћење здравственог стања дивљачи и увођење нових биотехнолошких поступака у детекцији заразних и зоонозних агенаса - анализа ризика за здравље људи, домаћих и дивљих животиња и контаминацију животне средине	Тамаш Петровић	Институт за ветеринарство - Нови Сад у Новом Саду
31085	Организовање одрживе производње органског узгоја јагњадии као подршка руралног развоја	Слободан Јовановић	Факултет ветеринарске медицине у Београду
31086	Оптимизација технолошких поступака и зоотехничких ресурса на фармама у циљу унапређења одрживости производње млека	Владан Богдановић	Пољопривредни факултет у Београду
31087	Развој биљних лекова и биоцида на бази карвакрола, тимола и цинамалдехида за примену у ветеринарској медицини, сточарству и производњи хране без штетних резидуа	Саша Траиловић	Факултет ветеринарске медицине у Београду
31088	Развој и стандардизација молекуларних и имунских метода у дијагностици бактеријских зооноза	Соња Радојичић	Факултет ветеринарске медицине у Београду
31089	Морфолошка, хемијска, фармаколошка и агрономска карактеризација панонског тимижана (<i>Thymus rauponicus</i> All., <i>Lamiaceae</i>), са циљем његове одрживе производње у интензивном систему ратарења	Зоран Максимовић	Фармацеутски факултет у Београду
31092	Изучавање генетичке основе побољшања приноса и квалитета стрних жита у различитим еколошким условима	Десимир Кнежевић	Пољопривредни факултет, Лешак
31093	Утицај сорте и услова гајења на садржај биоактивних компоненти јагодастог и кошчицавог воћа и добијање биолошки вредних производа побољшаним и новим технологијама	Бранислав Симоновић	Институт за општу и физичку хемију у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
31095	Производња тврдог сира са додатном вредношћу од млека произведеног у органским и самоодрживим системима	Анка Поповић - Врањеш	Пољопривредни факултет у Новом Саду
32004	Напредне технологије електронског мерења, управљања и комуникације на електричној дистрибутивној мрежи	Предраг Петковић	Електронски факултет у Нишу
32005	Алгоритми и софтвер за симулације у фреквенцијском и временском домену RF подсистема и електромагнетских сензора у ICT	Бранко Колунџија	Електротехнички факултет у Београду
32007	Мултисервисна оптичка транспортна платформа OTN10/40/100 Gbps са DWDM/ROADM и Carrier Ethernet функционалностима	Драган Митић	Институт за телекомуникације и електронику, ИРИТЕЛ' а.д. у Београду
32008	Микро, нано-системи и сензори за примену у електропривреди, процесној индустрији и заштити животне средине	Дана Васиљевић-Радовић	Институт за хемију, технологију и металургију у Београду
32009	Реконфигурабилне високо-поуздане платформе мале потрошње	Миле Стојчев	Електронски факултет у Нишу
32010	Софтверско окружење за интелигентно и адаптивно управљање комплексним објектима	Сања Вранеш	Институт, Михајло Пупин' у Београду
32012	Интелигентни КАбинет за ФИЗИКАЛНУ Медицину - ИКАФИМ	Иван Милентијевић	Електронски факултет у Нишу
32013	Примена мултимодалне биометрије у менаџменту идентитета	Душан Старчевић	Факултет организационих наука у Београду
32014	Развој методологије тестирања софтвера у мултимедијалним системима	Никола Теслић	,РТ-РК' д.о.о.
32016	Иновативне електронске компоненте и системи базирани на неорганским и органским технологијама уграђени у робе и производе широке потрошње	Љиљана Живанов	Факултет техничких наука у Новом Саду
32018	Интелигентни надзорно управљачки систем за рано откривање и елиминацију нежељених стања и промена на уређајима, опреми и процесима процесне индустрије	Зоран Јеличић	Факултет техничких наука у Новом Саду
32019	Мерења у концепту „паметне“ дистрибутивне мреже	Зоран Митровић	Факултет техничких наука у Новом Саду
32022	Развој сервиса и безбедност Интернет рутера високог капацитета	Александра Смиљанић	Електротехнички факултет у Београду
32023	Оптимизација перформанси енергетски-ефикасних рачунарских и комуникационих система	Мирослав Лутовац	Универзитет Сингидунум у Београду
32024	Реконфигурабилне, мултибанд и скениране антене на бази метаматеријала за бежичне комуникационе системе и сензоре	Бранка Јокановић	Институт за физику у Београду
32025	Развој нових метода и алата за унапређење перформанси, мрежне и економске ефикасности телекомуникационих мрежа наредне генерације	Мирјана Стојановић	Саобраћајни факултет у Београду
32026	Развој, оптимизација и примена технологија самонапајајућих сензора	Зоран Пријић	Електронски факултет у Нишу
32028	Напредне технике ефикасног коришћења спектра у бежичним системима	Предраг Иваниш	Електротехнички факултет у Београду
32029	Развој методологије и софтвера за процену квалитета видео сигнала у мултимедијалним системима	Јелена Ковачевић	,РТ-РК' д.о.о.
32030	Развој платформе за едукацију у области уграђених електронских система	Бранислав Тодоровић	,РТ-РК' д.о.о.
32031	Програмска подршка и алати у вишејезгарским системима	Мирослав Поповић	Факултет техничких наука у Новом Саду
32032	Е-Логопед	Зоран Шарић	Центар за унапређење животних активности д.о.о.
32034	Развој програмске подршке за сажимање података заснован на методама рачунарске интелигенције	Драган Кукољ	Факултет техничких наука у Новом Саду
32035	Развој дијалогских система за српски и друге јужнословенске језике	Владо Делић	Факултет техничких наука у Новом Саду
32036	Развој софтвера за решавање спрегнутих мултифизичких проблема	Мирослав Живковић	Факултет инжењерских наука Универзитета у Крагујевцу
32037	Истраживање и развој робусних система за пренос података и њихова примена у корпоративним мрежама	Владимир Крстић	Институт, Михајло Пупин' у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
32038	Повећање енергетске ефикасности и расположивости у системима за производњу и пренос електричне енергије развојем нових метода за дијагностику и рану детекцију отказа	Жељко Ђуровић	Електротехнички факултет у Београду
32039	Хардверска, софтверска, телекомуникациона и енергетска оптимизација ИПТВ система	Милан Прокин	Електротехнички факултет у Београду
32040	Развој мултиваријабилних метода за аналитичку подршку биомедицинској дијагностици	Драгана Бајић	Факултет техничких наука у Новом Саду
32041	Развој интерактивних сервиса за уређаје у кући	Игор Дотлић	„РТ-РК“ д.о.о.
32043	Развој и моделовање енергетски ефикасних, адаптабилних, вишепроцесорских и вишесензорских електронских система мале снаге	Горан Димић	Институт „Михајло Пупин“ у Београду
32044	Развој софтверских алата за анализу и побољшање пословних процеса	Ивана Берковић	Технички факултет „Михајло Пупин“ у Зрењанину
32045	Развој и хардверска имплементација новог типа апсолутног енкодера за мерење позиције и угаоне брзине	Драган Денић	Електронски факултет у Нишу
32047	Развој хардверске, софтверске и телекомуникационе инфраструктуре е-система за контролу промета и пореза	Мирослав Бојовић	Електротехнички факултет у Београду
32048	Развој висококвалитетних уређаја посебне намене на бази нових технологија кристалних јединки	Ирини Рељин	Електротехнички факултет у Београду
32051	Развој и реализација наредне генерације система, уређаја и софтвера на бази софтверског радија за радио и радарске мреже	Предраг Петровић	Институт за телекомуникације и електронику „ИРИТЕЛ“ а.д. у Београду
32052	Истраживање и развој решења за побољшање перформанси бежичних комуникационих система у микроталасном и милиметарском опсегу фреквенција	Братислав Миловановић	Електронски факултет у Нишу
32054	Дигитална обрада сигнала у синтези система за заштиту информација	Милан Милосављевић	Универзитет Сингидунум у Београду
32055	Развој информационе мреже за континуално испитивање електромагнетских поља	Никола Ђурић	Факултет техничких наука у Новом Саду
32057	Тесламетар високе резолуције са интегрисаном троосном Холовом сондом	Радивоје Поповић	SENTRONIS ad,Nis
33001	Истраживање могућности повећања енергетске ефикасности коришћењем енергетских потенцијала на примеру НИС-Нафтагас-а	Душан Даниловић	Рударско-геолошки факултет у Београду
33002	Систем за праћење и подршку повећању енергетске ефикасности и експлоатационе ефективности термоелектрана	Нинел Чукалевски	Институт „Михајло Пупин“ у Београду
33003	Вишенаменски аутономни систем за даљинско праћење параметара стања у рудницима и окружењу	Лазар Кричак	Рударско-геолошки факултет у Београду
33007	Имплементација савременијих техничко-технолошких и еколошких решења у постојећим производним системима Рудника Бакра Бор и Рудника Бакра Мајданпек	Владан Милошевић	Институт за технологију нуклеарних и других минералних сировина - ИТНМС у Београду
33008	Нови приступ обликовању кабловског прибора у циљу повећања ефикасности енергетских водова	Славољуб Алексић	Електронски факултет у Нишу
33009	Испитивање енергетске ефикасности фотонапонске соларне електране од 2 kW	Томислав Павловић	Природноматематички факултет у Нишу
33013	Развој интелигентног надзорно управљачког система за повећање енергетске ефикасности зграда	Филип Кулић	Факултет техничких наука у Новом Саду
33015	Истраживања и развој Српске нето-нулте енергетске куће	Милорад Бојић	Факултет инжењерских наука Универзитета у Крагујевцу
33016	Истраживање, развој и примена програма и мера енергетске ефикасности електромоторних погона	Мирослав Бјекић	Факултет техничких наука у Чачку
33017	Повећање енергетске ефикасности у одабраном индустријском сектору кроз имплементацију система енергетског менаџмента у малим и средњим предузећима	Александар Николић	Електротехнички институт „Никола Тесла“ а.д. у Београду
33018	Повећање енергетске и еколошке ефикасности процеса у ложишту за угљени прах и оптимизација излазне грејне површине енергетског парног котла применом сопствених софтверских алата	Срђан Белошевић	Институт за нуклеарне науке „Винча“

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
33020	Повећање енергетске ефикасности ХЕ и ТЕ ЕПС-а развојем технологије и уређаја енергетске електронике за регулацију и аутоматизацију	Жарко Јанда	Електротехнички институт 'Никола Тесла' а.д. у Београду
33021	Истраживање и праћење промена напонско деформационог стања у стенском масиву "in-situ" око подземних просторија са израдом модела са посебним освртом на тунел Кривељске реке и Јаме Бор	Миленко Љубојевић	Институт за рударство и металургију у Бору
33022	Интегрисани системи за уклањање штетних састојака дима и развој технологија за реализацију термоелектрана и енергана без аерозагађења	Слободан Вукосавић	Електротехнички факултет у Београду
33023	Развој технологија флотацијске прераде руда бакра и племенитих метала ради постизања бољих технолошких резултата	Драган Милановић	Институт за рударство и металургију у Бору
33024	Повећање енергетске ефикасности, поузданости и расположивости електрана ЕПС-а утврђивањем погонских дијаграма генератора и применом нових метода испитивања и даљинског надзора	Саша Милић	Електротехнички институт 'Никола Тесла' а.д. у Београду
33025	Истраживање могућности примене АТ (Advanced Technology) висеће подграде у рудницима у циљу повећања безбедности рада и ефикасности производње	Војин Чокорило	Рударско-геолошки факултет у Београду
33026	Повећање енергетске ефикасности постројења за производњу топлотне енергије помоћу аутоматског управљања	Новак Недић	Факултет за машинство и грађевинарство у Краљеву
33027	Развој енергетски ефикасног постројења за гасификацију и когенерацију чврсте биомасе	Владан Карамарковић	Факултет за машинство и грађевинарство у Краљеву
33029	Изучавање могућности валоризације преосталих резерви угља у циљу обезбеђења стабилности енергетског сектора Републике Србије	Небојша Видановић	Рударско-геолошки факултет у Београду
33034	Могућности коришћења потенцијала геотермалних вода у Јабланичком и Пчињском округу	Драган Стојиљковић	Технолошки факултет у Лесковцу
33035	Развој, реализација, оптимизација и мониторинг мрежног модуларног ротирајућег фотонапонског система снаге 5kW	Драган Манчић	Електронски факултет у Нишу
33036	Развој новог метеоролошког мерног стуба за карактеризацију турбулентних параметара ветра	Вукман Бакић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
33037	Развој и примена дистрибуираног система надзора и управљања потрошњом електричне енергије код великих потрошача	Драган Миливојевић	Институт за рударство и металургију у Бору
33038	Усавршавање технологија експлоатације и прераде руде бакра са мониторингом животне и радне средине у РТБ Бор група	Ненад Вушовић	Технички факултет у Бору
33039	Унапређење технологије површинске експлоатације лигнита у циљу повећања енергетске ефикасности, сигурности и заштите на раду	Никола Лилић	Рударско-геолошки факултет у Београду
33040	Ревитализација постојећих и пројектовање нових микро и мини хидроелектрана (од 100 до 1000 kW) на територији јужне и југоисточне Србије	Драгица Миленковић	Машински факултет у Нишу
33042	Унапређење индустријског постројења са флуидизованим слојем у оквиру развоја технологије за енергетски ефикасно и еколошки оправдано сагоревање различитих отпадних материја у флуидизационом ложишту	Стеван Немода	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
33044	Мониторинг и адаптивно управљање ризиком у површинској експлоатацији минералних сировина	Игор Миљановић	Рударско-геолошки факултет у Београду
33045	Оптимизација процеса припреме руде са ПК Прлови у флотацији рудника Рудник	Предраг Лазић	Рударско-геолошки факултет у Београду
33046	Развој модела мале хидроелектране за изоловано напајање рибањака и микромреже с различитим обновљивим изворима енергије	Мирољуб Јевтић	Факултет техничких наука, Косовска Митровица
33047	Интелигентни системи управљања климатизације у циљу постизања енергетски ефикасних режима у сложеним условима експлоатације	Драган Лазић	Машински факултет у Београду
33048	Истраживање коришћења соларне енергије применом вакуумских колектора са топлотним цевима и изградња демонстрационог постројења	Милан Гојак	Машински факултет у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
33049	Развој и изградња демонстрационог постројења за комбиновану производњу топлотне и електричне енергије са гасификацијом биомасе	Мирослав Станојевић	Машински факултет у Београду
33050	Побољшање квалитета и технологије сагоревања домаћих лигнита у циљу повећања енергетске ефикасности и смањења емисије штетних материја из термоелектрана ЈП Електропривреда Србије	Милан Стакић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
33051	Концепт одрживог снабдевања енергијом насеља са енергетски ефикасним објектима	Бранислав Стојановић	Машински факултет у Нишу
33053	Истраживање и примена обновљивих субгеотермалних подземних водних ресурса у концепту повећања енергетске ефикасности у зградарству	Дејан Миленић	Рударско-геолошки факултет у Београду
33058	Енергетски системи у јавним зградама	Јован Петровић	Факултет техничких наука у Новом Саду
34001	Развој стакала са контролисаним отпуштањем јона за примену у пољопривреди и медицини	Михајло Тошић	Институт за технологију нуклеарних и других минералних сировина - ИТНМС у Београду
34002	Развој технолошких поступака ливења под утицајем електромагнетног поља и технологија пластичне прераде у топлој стању четворокомпонентних легура Al-Zn за специјалне намене	Звонко Гулишија	Институт за технологију нуклеарних и других минералних сировина - ИТНМС у Београду
34003	Освајање производње ливених легура система бакар-злато, бакар-сребро, бакар-платина, бакар-паладијум и бакар-родијум побољшаних својстава применом механизма ојачавања жарењем	Светлана Несторовић	Технички факултет у Бору
34004	Развој еколошких и енергетски ефикаснијих технологија за производњу обојених и племенитих метала комбинацијом биолужења, солвентне екстракције и електролитичке рафинације	Ружица Лековски	Институт за рударство и металургију у Бору
34005	Развој напредних материјала и технологија за мултифункционалну примену заснованих на еколошком знању	Ана Костов	Институт за рударство и металургију у Бору
34006	Механохемијски третман недовољно квалитетних минералних сировина	Милан Петров	Институт за технологију нуклеарних и других минералних сировина - ИТНМС у Београду
34007	Развој производа и технологија које обезбеђују жељено ослобађање лековитих супстанци из чврстих фармацеутских облика	Светлана Ибрић	Фармацеутски факултет у Београду
34008	Развој и карактеризација новог биосорбента за пречишћавање природних и отпадних вода	Александар Бојић	Природноматематички факултет у Нишу
34009	Развој технолошких процеса за третман отпадних вода енергетских постројења применом чистије производње	Мића Јовановић	Технолошко-металуршки факултет у Београду
34011	Развој опреме и процеса добијања полимерних композитних материјала са унапред дефинисаним функционалним својствима	Радослав Алексић	Технолошко-металуршки факултет у Београду
34012	Биљни и синтетички биоактивни производи новије генерације	Љубиша Николић	Технолошки факултет у Лесковцу
34013	Освајање технолошких поступака добијања еколошких материјала на бази неметаличних минералних сировина	Живко Секулић	Институт за технологију нуклеарних и других минералних сировина - ИТНМС у Београду
34014	Карактеризација кинетике и утицаја високо хазардних (emerging) полутаната отпадних токова графичке индустрије	Јелена Киурски	Факултет техничких наука у Новом Саду
34015	Пројектовање, развој и примена нове генерације АДИ материјала	Оливера Ерић	Иновациони центар Машинског факултета у Београду ДОО
34016	Развој технологије израде облоге и језгра на бази домаћих сировина за производњу специјалних обложених електрода намењених за електролучно заваривање челика	Никола Бајић	IHS Techno experts d.o.o.Beograd
34018	Развој технологије производње и заваривања Al-Mg легура високе чврстоће за примену у конструкцијама друмских и железничких транспортних средстава	Ендре Ромхањи	Технолошко-металуршки факултет у Београду
34019	Иновирање форензичких метода и њихова примена	Стево Јаћимовски	Криминалистичко полицијска академија, Београд

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
34020	Развој нових и унапређење постојећих технолошких поступака производње техничких текстилних материјала	Миодраг Стаменковић	Технолошки факултет у Лесковцу
34023	Развој технолошких процеса прераде нестандартних концентрата бакра у циљу оптимизације емисије загађујућих материја	Нада Штрбац	Технички факултет у Бору
34024	Развој технологија за рециклажу племенитих, ретких и пратећих метала из чврстог отпада Србије до висококвалитетних производа	Властимир Трујић	Институт за рударство и металургију у Бору
34025	Развој еколошких поступака третмана штетних материја применом ферата (VI) и електрохемијске оксидације или редукције	Милан Чекеревац	IHS Techno experts d.o.o.Beograd
34026	Геополимери - Развој технологије за конверзију индустријског отпада у функционалне материјале	Мирослав Комљеновић	Институт за мултидисциплинарна истраживања у Београду
34028	Истраживање и оптимизација технолошких и функционалних перформанси вентилационог млина термоелектране Костолац Б	Борис Катавић	Институт Гоша д.о.о. за обављање научноистраживачких и развојних послова Београд
34029	Развој технологије производње Pd катализатора-хватача за смањење губитака платине у високо температурним процесима катализе	Бисерка Трумић	Институт за рударство и металургију у Бору
34031	Развој микро- и наносистема као носача за лекове са антиинфламаторним деловањем и метода за њихову карактеризацију	Снежана Савић	Фармацеутски факултет у Београду
34033	Иновативна синергија нус-продуката, минимизације отпада и чистије производње у металургији	Жељко Камберовић	Технолошко-металуршки факултет у Београду
34034	Примена наноматеријала у унапређењу средстава респираторне и перкутане заштите у условима еколошког дисбаланса изазваног радиоактивном, хемијском и биолошком контаминацијом	Душан Рајић	Иновациони центар Технолошко-металуршког факултете у Београду д.о.о.
35001	Аутоматизовани системи за идентификацију и праћење објеката у индустријским и неиндустријским системима	Стеван Станковски	Факултет техничких наука у Новом Саду
35002	Развој нових методологија ревитализације турбинске и хидромеханичке опреме хидроелектрана у зависности од узрока деградације материјала	Миодраг Арсић	ИМС - Институт за испитивање материјала Србије а.д. у Београду
35003	Истраживање и развој амбијентално интелигентних сервисних робота антропоморфних карактеристика	Вељко Поткоњак	Електротехнички факултет у Београду
35004	Иновативни приступ у примени интелигентних технолошких система за производњу делова од лима заснован на еколошким принципима	Бојан Бабић	Машински факултет у Београду
35005	Истраживање и развој нове генерације ветрогенератора високе енергетске ефикасности	Војислав Милтеновић	Машински факултет у Нишу
35006	Одрживост и унапређење машинских система у енергетици и транспорту применом форензичког инжењерства, еко и робуст дизајна	Срђан Бошњак	Машински факултет у Београду
35007	Интелигентни роботски системи за екстремно диверзификовану производњу	Петар Петровић	Машински факултет у Београду
35009	Развој нове генерације сигурних, ефикасних, еколошких (се-еко) бродова	Милан Хофман	Машински факултет у Београду
35011	Интегритет опреме под притиском при истовременом деловању замарајућег оптерећења и температуре	Љубица Миловић	Технолошко-металуршки факултет у Београду
35013	Развој и пројектовање хардвера и софтвера за комуникацију између персоналног рачунара и електронске управљачке јединице на возилима	Јасмина Лозановић Шајић	Иновациони центар Машинског факултета у Београду ДОО
35015	Примена метода вештачке интелигенције у истраживањима и развоју производних процеса	Павел Ковач	Факултет техничких наука у Новом Саду
35016	Истраживање магнетнохидродинамичких струјања (МХД) у околини тела, процепима и каналима и примена у развоју МХД пумпи	Драгиша Никодијевић	Машински факултет у Нишу

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
35017	Развој стохастичког модела утврђивања елемената времена рада производног циклуса и њихова оптимизација за серијску производњу у металопрерађивачкој индустрији и у процесима рециклаже	Звонко Сајферт	Технички факултет 'Михајло Пупин' у Зрењанину
35020	Истраживање и развој метода моделирања и поступака израде денталних надокнада применом савремених технологија и рачунаром подржаних система	Јанко Ходолич	Факултет техничких наука у Новом Саду
35021	Развој триболошких микро/нано двокомпонентних и хибридних самоподмазујућих композита	Мирослав Бабић	Факултет инжењерских наука Универзитета у Крагујевцу
35022	Развој нове генерације домаћих обрадних система	Љубодраг Тановић	Машински факултет у Београду
35023	Развој уређаја за тренинг пилота и динамичку симулацију лета модерних борбених авиона и то 3-осне центрифуге и 4-осног уређаја за просторну дезоријентацију пилота	Владимир Квргић	ЛОЛА Институт у Београду
35024	Истраживање могућности унапређења технологије заваривања микрелегираних челика	Радица Прокић Цветковић	Машински факултет у Београду
35025	Савремени прилази у развоју специјалних решења улежиштења у машинству и медицинској протетици	Милан Зељковић	Факултет техничких наука у Новом Саду
35026	Софтверско окружење за оптимално управљање процесом развоја квалитетног софтвера	Љубомир Лазић	Државни Универзитет у Новом Пазару
35027	Развој софтверског модела за унапређење знања и производње у графичкој индустрији	Драгољуб Новаковић	Факултет техничких наука у Новом Саду
35029	Развој методологија за повећање радне способности, поузданости и енергетске ефикасности машинских система у енергетици	Радивоје Митровић	Машински факултет у Београду
35030	Развој, пројектовање и имплементација савремених стратегија интегрисаног управљања оперативним радом и одржавањем возила и механизације у системима аутотранспорта, рударства и енергетике	Градимирић Ивановић	Машински факултет у Београду
35031	Развој и примена метода и лабораторијске опреме за оцењивање усаглашености техничких производа	Предраг Поповић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
35033	Одрживи развој технологија и опреме за рециклажу моторних возила	Милан Павловић	Технички факултет 'Михајло Пупин' у Зрењанину
35034	Истраживање примене савремених неконвенционалних технологија у производним предузећима са циљем повећања ефикасности коришћења, квалитета производа, смањења трошкова и уштеде енергије и материјала	Мирослав Радовановић	Машински факултет у Нишу
35035	Истраживање и развој савремених приступа пројектовања композитних лопатица ротора високих перформанси	Слободан Ступар	Машински факултет у Београду
35036	Примена информационих технологија у лукама Србије - од мониторинга машина до умреженог система са ЕУ окружењем	Милосав Георгијевић	Факултет техничких наука у Новом Саду
35037	Развој нове конструкције кашике багера континуалног дејства у циљу интегрисања модуларних резних елемената	Радомир Славковић	Факултет техничких наука у Чачку
35038	Истраживање и развој нових концепција веза окретне и неокретне конструкције машина транспортне и грађевинске механизације	Миломир Гашић	Факултет за машинство и грађевинарство у Краљеву
35039	Истраживање и примена напредних технологија и система за побољшање еколошко-енергетских и безбедносних карактеристика домаћих пољопривредних трактора ради повећања конкурентности у ЕУ и другим захтевним тржиштима	Велимир Петровић	ИМР Институт д.о.о., Београд
35040	Развој савремених метода дијагностике и испитивања машинских структура	Ташко Манески	Машински факултет у Београду
35041	Истраживање безбедности возила као дела кибернетског система: Возач-Возило-Окружење	Мирослав Демић	Факултет инжењерских наука Универзитета у Крагујевцу
35042	Истраживање и развој алтернативних погонских система и горива за градске аутобусе и комунална возила ради побољшања енергетске ефикасности и еколошких карактеристика	Мирољуб Томић	Машински факултет у Београду
35043	Истраживање и развој опреме и система за индустријску производњу, складиштење и прераду поврћа и воћа	Драган Марковић	Машински факултет у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
35044	Космички транспортни системи ниске цене	Марко Милош	Машински факултет у Београду
35045	Научно-технолошка подршка унапређењу безбедности специјалних друмских и шинских возила	Владимир Поповић	Машински факултет у Београду
35046	Примена савремених мерних и прорачунских техника за изучавање струјних параметара вентилационих система на моделу енергетски изузетно ефикасног (пасивног) објекта	Милан Лечић	Машински факултет у Београду
35049	Теоријско-експериментална истраживања динамике транспортних машинских система	Миомир Јовановић	Машински факултет у Нишу
35050	Развој софтвера за управљање ремонтом и уградњом кочионих система шинских возила	Илија Ћосић	Факултет техничких наука у Новом Саду
36001	Систем управљања заштитом животне средине у оквирима емисије штетних гасова и ризика од удеса транспортних ваздухоплова у Републици Србији	Слободан Гвозденовић	Саобраћајни факултет у Београду
36002	Планирање и управљање саобраћајем и комуникацијама применом метода рачунарске интелигенције	Душан Теодоровић	Саобраћајни факултет у Београду
36005	Нове технологије у интелигентним транспортним системима – примена у градским и приградским условима	Гордана Радивојевић	Институт 'Михајло Пупин' у Београду
36006	Оптимизација дистрибутивних и повратних токова у логистичким системима	Милорад Видовић	Саобраћајни факултет у Београду
36007	Развој и примена модела управљања ризицима на коридорима VII и X са аспекта унапређења саобраћајног система Србије	Тодор Бачкалић	Факултет техничких наука у Новом Саду
36008	Развој и примена научних метода у пројектовању и грађењу високоекономичних конструктивних система применом нових технологија	Миодраг Несторовић	Архитектонски факултет у Београду
36009	Примена GNSS и LIDAR технологије у мониторингу стабилности инфраструктурних објеката и терена	Биљана Аболмасов	Рударско-геолошки факултет у Београду
36010	Развој модела управљања техничким стањем друмских возила са циљем повећања енергетске ефикасности и смањења емисије издувних гасова	Владимир Папић	Саобраћајни факултет у Београду
36012	Истраживање техничко-технолошке, кадровске и организационе способности Железница Србије са аспекта садашњих и будућих захтева Европске Уније	Милош Ивић	Саобраћајни факултет у Београду
36014	Геотехнички аспекти истраживања и развоја савремених технологија грађења и санација депонија комуналног отпада	Ненад Шушић	ИМС - Институт за испитивање материјала Србије а.д. у Београду
36016	Експериментална и теоријска истраживања линијских и површинских система са полукрутим везама са аспекта теорије другог реда и стабилности	Славко Здравковић	Грађевинско-архитектонски факултет у Нишу
36017	Истраживање могућности примене отпадних и рециклираних материјала у бетонским композитима, са оценом утицаја на животну средину, у циљу промоције одрживог грађевинарства у Србији	Властимир Радоњанин	Факултет техничких наука у Новом Саду
36018	Препоруке за извођење и правилно коришћење нисконапонских електричних и громобранских заштитних инсталација и развој методологије за верификацију њиховог квалитета са аспекта заштите грађевинских објеката од пожара	Миомир Костић	Електротехнички факултет у Београду
36020	Унапређење геодетске инфраструктуре Србије за потребе савременог Државног премера	Иван Алексић	Грађевински факултет у Београду
36021	Утицај глобалних изазова на планирање саобраћаја и управљање саобраћајем у градовима	Јадранка Јовић	Саобраћајни факултет у Београду
36022	Управљање критичном инфраструктуром за одрживи развој у поштанском, комуникационом и железничком сектору Републике Србије	Небојша Бојовић	Саобраћајни факултет у Београду
36024	Модели интеграције транспортног система	Владимир Шкиљаица	Факултет техничких наука у Новом Саду
36025	Одрживи управљачки наплатни систем у друмском саобраћају применом нових ICT	Владан Батановић	Институт 'Михајло Пупин' у Београду
36026	Интеграција и хармонизација система звучне заштите у зградама у контексту одрживог становања	Миомир Мијић	Електротехнички факултет у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
36027	Развој софтвера и националне базе података за стратешко управљање развојем транспортних средстава и инфраструктуре у друмском, железничком, ваздушном и водном саобраћају применом европских транспортних мрежних модела	Оља Чокорило	Саобраћајни факултет у Београду
36028	Развој и унапређење метода за анализу интеракције конструкције и тла на основу теоријских и експерименталних истраживања	Верка Проловић	Грађевинско-архитектонски факултет у Нишу
36029	Аутономне сензорске мреже са дистрибутивним управљањем	Драган Самарџија	'РТ-РК' д.о.о.
36030	Развој и примена оптимизационих метода у обликовању ланаца снабдевања и дистрибуције при обликовању дистрибуционог центра за логистичку подршку великосеријској производњи	Владета Гајић	Факултет техничких наука у Новом Саду
36033	Подршка одрживом развоју система ваздушног саобраћаја Републике Србије	Војин Тошић	Саобраћајни факултет у Београду
36034	Истраживање и систематизација стамбене изградње у Србији у контексту глобализације и европских интеграција у циљу унапређења квалитета и стандарда становања	Владимир Мако	Архитектонски факултет у Београду
36035	Просторни, еколошки, енергетски и друштвени аспекти развоја насеља и климатске промене - међусобни утицаји	Мила Пуцар	Институт за архитектуру и урбанизам Србије у Београду
36036	Одрживи просторни развој Подунавља у Србији	Саша Милијић	Институт за архитектуру и урбанизам Србије у Београду
36037	Изградња студентских домова у Србији почетком 21. века	Никола Цекић	Грађевинско-архитектонски факултет у Нишу
36038	Развој методе израде пројектне и извођачке документације инсталационих мрежа у зградама компатибилне са BIM процесом и релевантним стандардима	Игор Светел	Иновациони центар Машинског факултета у Београду ДОО
36040	Реинжењеринг мреже оператора универзалног поштанског сервиса уз организацијску синергију државних и привредних ресурса	Момчило Кујаџић	Факултет техничких наука у Новом Саду
36042	Оптимизација архитектонског и урбанистичког планирања и пројектовања у функцији одрживог развоја Србије	Нађа Куртовић-Фолић	Факултет техничких наука у Новом Саду
36043	Развој и примена свеобухватног приступа пројектовању нових и процени сигурности постојећих конструкција за смањење сеизмичког ризика у Србији	Ђорђе Лађиновић	Факултет техничких наука у Новом Саду
36045	Ревитализација предшколских објеката у Србији: програм и методе унапређења амбијенталних, функционалних и енергетских квалитета	Даница Станковић	Грађевинско-архитектонски факултет у Нишу
36046	Истраживање утицаја вибрација од саобраћаја на зграде и људе у циљу одрживог развоја градова	Мира Петронијевић	Грађевински факултет у Београду
36047	Истраживање утицаја и развој метода оперативног управљања саобраћајем возила са електричном вучом по енергетском критеријуму оптималности	Драгутин Костић	Саобраћајни факултет у Београду
36048	Истраживање стања и метода унапређења грађевинских конструкција с аспекта употребљивости, носивости, економичности и одржавања	Зоран Мишковић	Грађевински факултет у Београду
36051	Техничко-технолошко стање и потенцијали објеката Домова културе у Републици Србији	Радивоје Динуловић	Факултет техничких наука у Новом Саду
37001	Утицај рударског отпада из РТБ-а Бор на загађење водотокова са предлогом мера и поступака за смањење штетног дејства на животну средину	Миле Бугарин	Институт за рударство и металургију у Бору
37002	Нови биоeколошки материјали за заштиту земљишта и вода	Вјачеслава Матић	Шумарски факултет у Београду
37003	Развој хидроинформационог система за праћење и рану најаву суша	Славиша Трајковић	Грађевинско-архитектонски факултет у Нишу
37004	Унапређење технологија ремедијације седимента у циљу заштите вода	Срђан Рончевић	Природноматематички факултет у Новом Саду
37005	Оцена утицаја климатских промена на водне ресурсе Србије	Стеван Прохаска	Институт за водопривреду 'Јарослав Черни' а.д.у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
37006	Проучавање утицаја квалитета земљишта и вода за наводњавање на ефикаснију производњу пољопривредних култура и очување животне средине	Србољуб Максимовић	Институт за земљиште у Београду
37008	Одрживо газдовање укупним потенцијалима шума у Републици Србији	Милан Медаревић	Шумарски факултет у Београду
37009	Мерење и моделирање физичких, хемијских, биолошких и морфодинамичких параметара река и водних акумулација	Зорана Науновић	Грађевински факултет у Београду
37010	Системи за одвођење кишних вода као део урбане и саобраћајне инфраструктуре	Душан Продановић	Грађевински факултет у Београду
37013	Развој система за подршку оптималном одржавању високих брана у Србији	Дејан Дивац	Институт за водопривреду 'Јарослав Черни' а.д.у Београду
37014	Методологија оцене, пројектовања и одржавања изворишта подземних вода у алuviјалним срединама у зависности од степена аеробности	Милан Димкић	Институт за водопривреду 'Јарослав Черни' а.д.у Београду
37015	Еколошка и вирусолошка истраживања присуства emerging зооноза у резерватима природе Републике Србије	Босиљка Ђуричић	Факултет ветеринарске медицине у Београду
37016	Индустрија производње олова и цинка, последице по становништво и уређење и заштита екосистема	Александар Ђорац	Медицински факултет у Косовској Митровици
37017	Моделирање стања и структуре падинских процеса применом ГНСС и технологија скенирања ласером и георадаром	Миро Говедарица	Факултет техничких наука у Новом Саду
37018	Развој система подршке одлучивању за потребе интегралног управљања водним ресурсима на сливу	Срђан Колаковић	Факултет техничких наука у Новом Саду
37019	Електродинамика атмосфере у урбаним срединама Србије	Јован Цветић	Електротехнички факултет у Београду
37020	Развој методологија и средстава за заштиту од буке урбаних средина	Златан Шошкић	Факултет за машинство и грађевинарство у Краљеву
37021	Испитивање и верификација метода за мултидисциплинарне форензичке анализе у функцији непролиферације оружја за масовно уништење	Татјана Максин	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
41002	Каротидна болест у Србији - патолошка динамика, превенција, дијагностика и иновативни терапијски поступци	Ђорђе Радак	Медицински факултет у Београду
41004	Ретке болести: молекуларна патофизиологија, дијагностички и терапијски модалитети и социјални, етички и правни аспекти	Соња Павловић	Институт за молекуларну генетику и генетичко инжењерство у Београду
41005	Биомаркери у неуродегенеративним и малигним процесима	Павле Анђус	Биолошки факултет у Београду
41006	Развој нових метода и техника за рану дијагностику канцера грлића материце, дебелог црева, усне дупље и меланома на бази дигиталне слике и ексцитационо-емисионих спектара у видљивом и инфрацрвеном домену	Лидија Матија	Машински факултет у Београду
41007	Примена биомедицинског инжењеринга у претклиничкој и клиничкој пракси	Ненад Филиповић	Факултет инжењерских наука Универзитета у Крагујевцу
41008	Интеракција етиопатогенетских механизма пародонтопатије и паеримплантитиса са системским болестима данашњице	Војислав Лековић	Стоматолошки факултет у Београду
41009	Улога стероидних хормона у неуроендокриној адаптацији на стрес и патофизиологији метаболичког синдрома - молекуларни механизми и клиничке импликације	Гордана Матић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
41010	Преклиничка испитивања биоактивних супстанци	Снежана Марковић	Природноматематички факултет у Крагујевцу
41011	Примене нискотемпературних плазми у биомедицини, заштити човекове околине и нанотехнологијама	Невена Пуач	Институт за физику у Београду
41012	Интеракције ксенобиотика и утицај на системе у биомедицини	Момир Миков	Медицински факултет у Новом Саду
41013	Функционална геномика хипоталамуса и медуле у хипертензији индукованој хроничним стрсом	Нина Јапунџић-Жигон	Медицински факултет у Београду
41014	Ћелијска и молекулска основа неуроинфламације: потенцијала циљна места за транслациону медицину и терапију	Мирјана Стојиљковић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
41017	Виртуелни коштано зглобни систем човека и његова примена у претклиничкој и клиничкој пракси	Мирослав Трајановић	Машински факултет у Нишу

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
41018	Превентивни, терапијски и етички приступ преклиничким и клиничким истраживањима гена и модулятора редокс ћелијске сигнализације у имунском, инфламаторном и пролиферативном одговору ћелије	Душица Павловић	Медицински факултет у Нишу
41019	Контрола инфекција апикомплексним патогенима: од нових места деловања лека до предикције	Олгица Ђурковић-Ђаковић	Институт за медицинска истраживања у Београду
41020	морфолошке промене на мозгу код особа са транссексуализмом, другим поремећајима полног идентитета и развојним психијатријским поремећајима	Бранислав Филиповић	Медицински факултет у Београду
41022	Акутни коронарни синдром: истраживање вулнерабилности (плака, крви и миокарда), оптимално лечење и одређивање прогностичких фактора	Миодраг Остојић	Медицински факултет у Београду
41023	Канцер и трудноћа	Весна Кесић	Медицински факултет у Београду
41025	Модулација сигналних путева који контролишу интрацелуларни енергетски баланс у терапији тумора и неуро-имуно-ендокриних поремећаја	Владимир Трајковић	Медицински факултет у Београду
41026	Фармакодинамска и фармакогеномска испитивања новијих лекова у лечењу солидних тумора	Синиша Радуловић	Институт за онкологију и радиологију Србије у Београду
41027	Ћелијске и молекулске основе малигних и кардиоваскуларних обољења-клиничке импликације	Снежана Пејић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
41028	Интегрална студија идентификације регионалних генетских фактора ризика и фактора ризика животне средине за масовне незаразне болести хумане популације у Србији - ИНГЕМА_С	Драган Алавантић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
41029	Дефинисање кластера молекулских биомаркера за побољшану дијагностику и терапију поремећаја расположења	Мирослав Аџић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
41030	Биолошки механизми, нутритивни унос и статус полинезасићених масних киселина и фолата: Унапређење исхране у Србији	Марија Глибетић	Институт за медицинска истраживања у Београду
41031	Идентификација молекуларних маркера за предикцију прогресије тумора, одговора на терапију и исхода болести	Никола Танић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
41033	Улога преоперативног одређивања стадијума болести, прогностичких, терапијских маркера, објективизирање функционалних резултата у одлуци о стратегији лечења карцинома ректума, а у циљу унапређења онколошких резултата и квалитета живота	Зоран Кривокапић	Медицински факултет у Београду
42004	Паметне електродистрибутивне мреже засноване на Дистрибутивном менаџмент систему и дистрибуираној производњи	Драган Поповић	Факултет техничких наука у Новом Саду
42006	Истраживање и развој енергетски и еколошки високоефективних система полигенерације заснованих на обновљивим изворима енергије	Велимир Стефановић	Машински факултет у Нишу
42007	Систем за оптимизацију рада термоблокова снаге веће од 300MW	Драган Радојевић	Институт 'Михајло Пупин' у Београду
42008	Унапређење енергетских карактеристика и квалитета унутрашњег простора у зградама образовних установа у Србији са утицајем на здравље	Жарко Стевановић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
42009	Интелигентне енергетске мреже	Никола Рајаковић	Електротехнички факултет у Београду
42010	Смањење аерозагађења из термоелектрана у ЈП Електропривреда Србије	Предраг Стефановић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
42011	Развој и унапређење технологија за енергетски ефикасно коришћење више форми пољопривредне и шумске биомасе на еколошки прихватљив начин, уз могућност когенерације	Бранислав Репић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
42012	Побољшање енергетске ефикасности зграда у Србији и унапређење националних регулативних капацитета за њихову сертификацију	Драгослав Шумарац	Грађевински факултет у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
42013	Истраживање когенерационих потенцијала у комуналним и индустријским енерганама Републике Србије и могућности за ревитализацију постојећих и грађању нових когенерационих постројења	Милун Бабић	Факултет инжењерских наука Универзитета у Крагујевцу
43001	Агробiodиверзитет и коришћење земљишта у Србији: интегрисана процена бiodиверзитета кључних група артропода и биљних патогена	Жељко Томановић	Биолошки факултет у Београду
43002	Биосенсинг технологије и глобални систем за континуирана истраживања и интегрисано управљање екосистемима	Мирослав Весковић	Природноматематички факултет у Новом Саду
43004	Симултана биоремедијација и соилификација деградираних простора, за очување природних ресурса биолошки активних супстанци и развој и производњу биоматеријала и дијететских производа	Мирослав Врвић	Хемијски факултет у Београду
43005	Унапређење ремедијационих технологија и развој метода за процену ризика загађених локалитета	Божо Далмација	Природноматематички факултет у Новом Саду
43007	Истраживање климатских промена и њиховог утицаја на животну средину - праћење утицаја, адаптација и ублажавање	Ратко Кадовић	Шумарски факултет у Београду
43008	Развој метода, сензора, и система за праћење квалитета воде, ваздуха и земљишта	Милош Живанов	Факултет техничких наука у Новом Саду
43009	Новe технологије за мониторинг и заштиту животног окружења од штетних хемијских супстанци и радијационог оптерећења	Антоније Оњиа	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
43010	Модификације антиоксидативног метаболизма биљака са циљем повећања толеранције на абиотски стрес и идентификација нових биомаркера са применом у ремедијацији и мониторингу деградираних станишта	Соња Вељовић-Јовановић	Институт за мултидисциплинарна истраживања у Београду
43011	Заједничка истраживања мерења и утицаја јонизујућег и УВ зрачења у области медицине и заштите животне средине	Горан Ристић	Електронски факултет у Нишу
43012	Мониторинг електромагнетних зрачења мобилних телекомуникационих система у животној средини, анализа молекуларних механизма и биомаркера оштећења код хроничне изложености са развојем модела за процену ризика и метода за заштиту	Душан Соколовић	Медицински факултет у Нишу
43014	Унапређење система мониторинга и процене дуготрајне изложености становишта загађујућим супстанцама у животној средини применом неуронских мрежа	Ненад Живковић	Факултет заштите на раду у Нишу
44002	Астроинформатика: примена ИТ у астрономији и сродним дисциплинама	Дарко Јевремовић	Астрономска опсерваторија у Београду
44003	Интегрисани систем за детекцију и естимацију развоја пожара праћењем критичних параметара у реалном времену	Владимир Црнојевић	Факултет техничких наука у Новом Саду
44004	Развој и интеграција технологија пројектовања интелигентног мехатроничког интерфејса за примену у медицини (HUMANISM)	Горан Ђорђевић	Електронски факултет у Нишу
44006	Развој нових информационо-комуникационих технологија, коришћењем напредних математичких метода, са применама у медицини, телекомуникацијама, енергетици, заштитити националне баштине и образовању	Зоран Огњановић	Математички институт САНУ у Београду
44007	Новe информационе технологије за аналитичко одлучивање базиране на организацији експеримента и опсервацији и њихова примена у биолошким, економским и социолошким системима	Ћеmal Dolićanin	Државни Универзитет у Новом Пазару
44008	Развој робота као средства за помоћ у превазилажењу тешкоћа у развоју деце	Бранислав Боровац	Факултет техничких наука у Новом Саду
44009	Развој дигиталних технологија и умрежених сервиса у системима са уграђеним електронским компонентама	Миодраг Темеринац	Факултет техничких наука у Новом Саду
44010	Интелигентни системи за развој софтверских производа и подршку пословања засновани на моделима	Иван Луковић	Факултет техничких наука у Новом Саду
45001	Наноструктурни функционални и композитни материјали у каталитичким и сорпционим процесима	Душан Јовановић	Институт за хемију, технологију и металургију у Београду
45003	Оптоелектронски нанодимензиони системи - пут ка примени	Небојша Ромчевић	Институт за физику у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
45004	Молекуларно дизајнирање наночестица контролисаних морфолошких и физичко-хемијских карактеристика и функционалних материјала на њиховој основи	Драгољуб Ускоковић	Институт техничких наука Српске академије наука и уметности, Београд
45005	Функционални, функционализовани и усавршени нано материјали	Златко Ракочевић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
45006	Физика и хемија са јонским споповима	Срђан Петровић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
45007	0-3Д наноструктуре за примену у електроници и обновљивим изворима енергије: синтеза, карактеризација и процесирање	Горан Бранковић	Институт за мултидисциплинарна истраживања у Београду
45008	Развој и примена мултифункционалних материјала на бази домаћих сировина модернизацијом традиционалних технологија	Јоњауа Раногајец	Технолошки факултет у Новом Саду
45009	Функционализација наноматеријала за добијање нове врсте константних сочива и рану детекцију дијабетеса	Ђуро Коруга	Машински факултет у Београду
45010	Фотоника микро и нано структурних материјала	Љупчо Хаџиевски	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
45012	Синтеза, процесирање и карактеризација наноструктурних материјала за примену у области енергије, механичког инжењерства, заштите животне средине и биомедицине	Бранко Матовић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
45014	Литијум-јон батерије и горивне ћелије-истраживање и развој	Славко Ментус	Факултет за физичку хемију у Београду
45015	Магнетни и радионуклидима обележени наноструктурни материјали за примену у медицини	Војислав Спасојевић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
45016	Генерисање и карактеризација нанофотонских функционалних структура у биомедицини и информатици	Бранислав Јеленковић	Институт за физику у Београду
45017	Функционални физиолошки активни биљни материјали са додатом вредношћу за примену у фармацеутској и прехранбеној индустрији	Ирена Жижовић	Технолошко-металуршки факултет у Београду
45018	Наноструктурни мултифункционални материјали и нанокompозити	Зоран Поповић	Институт за физику у Београду
45019	Синтеза, развој технологија добијања и примена наноструктурних мултифункционалних материјала дефинисаних својстава	Ђорђе Јанаћковић	Технолошко-металуршки факултет у Београду
45020	Материјали редуковане димензионалности за ефикасну апсорпцију светлости и конверзију енергије	Јован Недељковић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
45021	Синтеза нанопрохова и процесирање керамике и нанокompозита са специфичним електричним и магнетним својствима за примену у интегрисаним пасивним компонентама	Владимир Срдџић	Технолошки факултет у Новом Саду
45022	Вишескално структурирање полимерних нанокompозита и функционалних материјала применом различитих прекурсора	Јарослава Будински-Симендић	Технолошки факултет у Новом Саду
46001	Развој и примена нових и традиционалних технологија у производњи конкурентних прехранбених производа са додатом вредношћу за европско и светско тржиште - Створимо богатство из богатства Србије	Јасна Мاستиловић	Институт за прехранбене технологије у Новом Саду
46002	Молекуларно-генетичка и екофизиолошка истраживања у заштити аутохтоних анималних генетичких ресурса, очувању добробита, здравља и репродукције гајених животиња и производњи безбедне хране	Зоран Станимировић	Факултет ветеринарске медицине у Београду
46005	Нови производи церереалија и псеудоцереалија из органске производње	Марија Bodroža	Институт за прехранбене технологије у Новом Саду
46006	Одржива пољопривреда и рурални развој у функцији остваривања стратешких циљева Републике Србије у оквиру дунавског региона	Драго Цвијановић	Институт за економику пољопривреде у Београду
46007	Нови аутохтони изолати бактерија <i>Lysobacter</i> и <i>Pseudomonas</i> као важан извор метаболита корисних за биотехнологију, стимулацију раста биљака и контролу болести биља: од изолата до препарата	Драгана Јошић	Институт за земљиште у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
46008	Развој интегрисаних система управљања штетним организмима у биљној производњи са циљем превазилажења резистентности и унапређења квалитета и безбедности хране	Алекса Обрадовић	Пољопривредни факултет у Београду
46009	Унапређење и развој хигијенских и технолошких поступака у производњи намирница животињског порекла у циљу добијања квалитетних и безбедних производа конкурентних на светском тржишту	Лазар Турубатовић	Институт за водопривреду 'Јарослав Черни' а.д.у Београду
46010	Развој нових инкапсулационих и ензимских технологија за производњу биокатализатора и биолошки активних компонента хране у циљу повећања њене конкурентности, квалитета и безбедности	Бранко Бугарски	Технолошко-металуршки факултет у Београду
46012	Истраживање савремених биотехнолошких поступака у производњи хране за животиње у циљу повећања конкурентности, квалитета и безбедности хране	Јованка Левић	Институт за прехранбене технологије у Новом Саду
46013	Традиционални и нови производи од плодова гајених и самониклих врста воћака и винове лозе и нус-продуката у преради, са посебним освртом на аутохтоне сорте: хемијска карактеризација и биолошки профил	Катарина Шавикин	Институт за проучавање лековитог биља 'Јосиф Панчић' у Београду
47001	Биоархеологија древне Европе: људи, животиње и биљке у праисторији Србије	Софија Стефановић	Филозофски факултет у Београду
47003	Инфраструктура за електронски подржано учење у Србији	Владан Девеџић	Факултет организационих наука у Београду
47004	Унапређење јавних политика у Србији у функцији побољшања социјалне сигурности грађана и одрживог привредног раста	Драгана Ђњатовић	Факултет за државну управу и администрацију Мегатренд универзитета у Београду
47005	Истраживање и развој платформе за научну подршку у одлучивању и управљању научним и технолошким развојем у Србији	Ђуро Кутлача	Институт 'Михајло Пупин' у Београду
47006	Истраживање демографских феномена у функцији јавних политика у Србији	Мирјана Рашевић	Институт друштвених наука у Београду
47007	Географија Србије	Милан Радовановић	Географски институт 'Јован Цвијић' Српске академије наука и уметности, Београд
47008	Унапређивање квалитета и доступности образовања у процесима модернизације Србије	Снежана Мирков	Институт за педагошка истраживања
47009	Европске интеграције и друштвено-економске промене привреде Србије на путу ка ЕУ	Срђан Реџепагић	Институт економских наука у Београду
47010	Друштвене трансформације у процесу европских интеграција - мултидисциплинарни приступ	Александар Бошковић	Институт друштвених наука у Београду
47011	Криминал у Србији: феноменологија, ризици и могућност социјалне интервенције	Владан Јолчић	Институт за криминолошка и социолошка истраживања у Београду
47013	Мађарски језик у вишејезичној Војводини, моделу савремене европске регије	Анамарија Бене	Учитељски факултет на мађарском наставном језику у Суботици Универзитета у Новом Саду
47014	Улога и имплементација државног просторног плана и регионалних развојних докумената у обнови стратешког истраживања, мишљења и управљања у Србији	Јасна Петрић	Институт за архитектуру и урбанизам Србије у Београду
47015	Ефекти примењене физичке активности на локомоторни, метаболички, психо-социјални и васпитни статус популације Р Србије	Миливој Допсај	Факултет спорта и физичког васпитања у Београду
47016	Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет портала "Појмовник српске културе"	Ивица Тодоровић	Етнографски институт САНУ, Београд
47017	Безбедност и заштита организовања и функционисања васпитно образовног система у Републици Србији (основна начела, принципи, протоколи, процедуре и средства)	Желимир Кешетовић	Факултет безбедности у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
47018	IRS - Виминацијум, римски град и легијски војни логор - истраживање материјалне и духовне културе, становништва, применом најсавременијих технологија даљинске детекције, геофизике, ГИС-а, дигитализације и 3Д визуализације	Миомир Кораћ	Археолошки институт у Београду
47019	Традиција и трансформација: Историјско наслеђе и национални идентитет у Србији у 20. веку	Момчило Митровић	Институт за новију историју Србије у Београду
47020	Дигиталне медијске технологије и друштвено-образовне промене	Милица Андевски	Филозофски факултет у Новом Саду
47021	Родна равноправност и култура грађанског статуса: историјска и теоријска утемељења у Србији	Гордана Духачек	Факултет политичких наука у Београду
47023	Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција	Урош Шуваковић	Филозофски факултет у Косовској Митровици
47024	Друштвени односи Срба и Хрвата, национални идентитет и мањинска права са аспекта европских интеграција	Саша Марковић	Педагошки факултет у Сомбору
47025	Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије	Тибор Живковић	Историјски институту Београду
47026	Конституционализам и владавина права у изградњи националне државе - случај Србије	Миодраг Јовановић	Правни факултет у Београду
47027	Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници	Софија Божић	Институт за новију историју Србије у Београду
47028	Унапређење конкурентности Србије у процесу приступања Европској унији	Ана Трбовић	Факултет за економију, финансије и администрацију Универзитета Сингидунум у Београду
47029	Рентабилни избор нових технологија и концепција одбране кроз друштвене промене и стратешке оријентације Србије у 21. веку	Момчило Милиновић	Машински факултет у Београду
47030	Конфликти и кризе - сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку	Момчило Павловић	Институт за савремену историју у Београду
171001	Истраживање интерметалика и полупроводника и могућа примена у обновљивим изворима енергије	Божидар Цекић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
171002	Нуклеарне методе истраживања ретких догађаја и космичког зрачења	Иштван Бикит	Природноматематички факултет у Новом Саду
171004	ATLAS експеримент и физика честица на LHC енергијама	Драган Поповић	Институт за физику у Београду
171005	Физика уређених наноструктура и нових материјала у фотоници	Радош Гајић	Институт за физику у Београду
171006	Нелинеарна динамика локализованих самоорганизованих структура у плазми, нано-композитним материјалима, течним и фотоничним кристалима и ултрахладним кондензатима	Душан Јовановић	Институт за физику у Београду
171007	Физички и функционални ефекти интеракције зрачења са електротехничким и биолошким системима	Предраг Осмокровић	Електротехнички факултет у Београду
171008	Одређивање атомских параметара на основу облика спектралних линија	Стеван Ћениже	Физички факултет у Београду
171009	Утицај елементарних ексцитација и конформација на физичка својства нових материјала базираних на јако корелисаним нискодимензионалним системима	Дарко Капор	Природноматематички факултет у Новом Саду
171011	Фотонске компоненте и системи	Дејан Гвоздић	Електротехнички факултет у Београду
171012	Физика и развој детектора у експериментима са акцелераторима високих енергија	Иванка Божовић-Јелисавчић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
171014	Спектроскопска дијагностика нискотемпературне плазме и ганих пражњења: облици спектралних линија и интеракција са површинама	Соња Јовићевић	Институт за физику у Београду
171015	Фазни прелазни и карактеризација неорганских и органских система	Сунчица Елезовић-Хаџић	Физички факултет у Београду
171016	Атомски сударни процеси и фотоакустичка спектрометрија молекула и чврстих тела	Драгољуб Белић	Физички факултет у Београду
171017	Моделирање и нумеричке симулације сложених вишечестичних система	Александар Белић	Институт за физику у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
171018	Нуклеарна физика, методе и примена	Ивана Вуканац	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
171019	Физика високих енергија са детектором CMS	Петар Ацић	Физички факултет у Београду
171020	Физика судара и фотопроцеса у атомским, (био)молекулским и нанодимензионим системима	Братислав Маринковић	Институт за физику у Београду
171021	Експериментална и теоријска истраживања у радијационој физици и радиоекологији	Драгослав Никезић	Природноматематички факултет у Крагујевцу
171022	Физика аморфних и наноструктурних материјала	Светлана Лукић-Петровић	Природноматематички факултет у Новом Саду
171023	Физички процеси у синтези нових наноструктурних материјала	Момир Милосављевић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
171025	Електрични пробој гасова, површински процеси и примене	Видосав Марковић	Природноматематички факултет у Нишу
171026	Карактеризација, анализа и моделовање физичких појава у танким слојевима за примену у MOS наноконпонентама	Нинослав Стојадиновић	Електронски факултет у Нишу
171027	Суперпроводност, магнетизам и флукуационе појаве	Зоран Радовић	Физички факултет у Београду
171028	Нови приступ проблемима заснивања квантне механике са аспекта примене у квантним технологијама и интерпретацијама сигнала различитог порекла	Драгомир Давидовић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
171029	Проучавање утицаја третирања на диелектричне, оптичке, магнетне и особине површина кристалних и полимерних система	Јаблан Дојчиловић	Физички факултет у Београду
171031	Физичке импликације модификованог простор-времена	Маја Бурић	Физички факултет у Београду
171032	Физика наноструктурних оксидних материјала и јако корелисаних система	Зорана Дохчевић-Митровић	Институт за физику у Београду
171033	Електронске, транспортне и оптичке особине нанофазних материјала	Радомир Жикић	Институт за физику у Београду
171034	Дијагностика и оптимизација извора плазме значајних за примене	Милорад Кураица	Физички факултет у Београду
171035	Графитне и неорганске наноструктуре ниске димензионалности	Милан Дамњановић	Физички факултет у Београду
171036	Нелинеарна фотоника нехомогених средина и површина	Драгана Јовић	Институт за физику у Београду
171037	Фундаментални процеси и примене транспорта честица у неравнотежним плазмама, траповима и наноструктурама	Зоран Петровић	Институт за физику у Београду
171038	Холографске методе генерисања специфичних таласних фронтова за ефикасну контролу квантних кохерентних ефеката у интеракцији атома и ласера	Дејан Пантелић	Институт за физику у Београду
171039	Дизајнирање и моделовање специфичних особина наноструктурних узорака	Јован Шетрајчић	Природноматематички факултет у Новом Саду
172001	Проучавање физикохемијских и биохемијских процеса у животној средини који утичу на загађење и истраживање могућности за минимизирање последица	Драгана Ђорђевић	Институт за хемију, технологију и металургију у Београду
172002	Дизајн, синтеза и испитивање наномолекулских машина на бази фулерена	Драгана Милић	Хемијски факултет у Београду
172003	Танки слојеви једнослојних угљеничних нанотуба и графена за примену у електроници	Биљана Тодоровић Марковић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
172004	Феномени и процеси синтезе нових стакластих и наноструктурних стакло-керамичких материјала	Снежана Грујић	Технолошко-металуршки факултет у Београду
172005	Утицај нано и микроструктурних конституената на синтезу и карактеристике савремених композитних материјала са металном основом	Душан Божић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
172006	Синтеза и биолошка испитивања нових миметика или деривата одабраних цитотоксичних лактона, антигуморског агенса тиазофурина и природних нафтних киселина	Велимир Попсавин	Природноматематички факултет у Новом Саду
172007	Развој и примена метода и материјала за мониторинг нових загађујућих и токсичних органских материја и тешких метала	Мила Лаушевић	Технолошко-металуршки факултет у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
172008	Синтеза аминокиселина и њихових деривата као антималярија и инхибитора ботулиним неуротоксина А	Богдан Шолаја	Хемијски факултет у Београду
172009	Компјутерско дизајнирање, синтеза и биолошка евалуација нових хетероциклических једињења као селективних инхибитора туморогенезе	Владимир Савић	Фармацеутски факултет у Београду
172011	Испитивање механизма реакција комплекса јона прелазних метала са биолошки значајним молекулима	Живадин Бугарчић	Природноматематички факултет у Крагујевцу
172012	Пристипи одрживости и зелене хемије у развоју еколошки погодних аналитичких метода и складиштењу енергије	Слободан Гацурић	Природноматематички факултет у Новом Саду
172013	Проучавање синтезе, структуре и активности органских једињења природног и синтетског порекла	Душан Мијин	Технолошко-металуршки факултет у Београду
172014	Дизајнирање, синтеза, карактеризација и процена практичне примене координационих и органометалних једињења	Каталин Месарош Сечењи	Природноматематички факултет у Новом Саду
172015	Динамика нелинеарних физикохемијских и биохемијских система са моделирањем и предвиђањем њихових понашања под неравнотежним условима	Љиљана Колар-Анић	Факултет за физичку хемију у Београду
172016	Синтеза, моделовање, физичко-хемијске и биолошке особине органских једињења и одговарајућих комплекса метала	Срећко Трифуновић	Природноматематички факултет у Крагујевцу
172017	Корелација структуре и особина природних и синтетичких молекула и њихових комплекса са металима	Живослав Тешић	Хемијски факултет у Београду
172018	Порозни материјали на бази оксида у заштити животне средине од генотоксичних супстанци	Вера Дондур	Факултет за физичку хемију у Београду
172019	Ефекти дејства ласерског зрачења и плазме на савремене материјале при њиховој синтези, модификацији и анализи	Милан Тртица	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
172020	Експериментална и теоријска проучавања реактивности и биолошка активност стереодефинисаних тиазолидина и синтетичких аналога	Марија Барана-Стојановић	Хемијски факултет у Београду
172021	Синтеза, карактеризација и биолошка испитивања стероидних деривата и њихових молекулских агрегата	Марија Сакач	Природноматематички факултет у Новом Саду
172022	Развој ефикаснијих хемијско-инжењерских процеса заснован на истраживањима феномена преноса и принципима интензификације процеса	Жељко Грбавчић	Технолошко-металуршки факултет у Београду
172023	Истраживања интеракција ензима са токсичним и фармаколошки активним молекулима	Весна Васић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
172024	Молекуларне особине и модификације неких респираторних и нутритивних алергена	Тања Ђирковић Величковић	Хемијски факултет у Београду
172025	Хидродинамика и пренос масе у аирлифт реактору са мембраном	Светлана Поповић	Технолошки факултет у Новом Саду
172026	Хемијско и структурно дизајнирање наноматеријала за примену у медицини и инжењерству ткива	Вукоман Јокановић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
172027	Развој нових синтетичких метода и њихова примена у синтези природних производа и биолошки активних једињења	Радомир Саичић	Хемијски факултет у Београду
172028	Утицај воденог матрикса и физичко-хемијских особина релевантних органских ксенобиотика на екотоксичност и понашање у одабраним процесима пречишћавања вода	Ивана Иванчев-Тумбас	Природноматематички факултет у Новом Саду
172029	Функционализација, карактеризација и примена целулозе и деривата целулозе	Мирјана Костић	Технолошко-металуршки факултет у Београду
172030	Примена унапређених оксидационих процеса и наноструктурираних оксидних материјала за уклањање загађивача из животне средине, развој и оптимизација инструменталних техника за праћење ефикасности	Драган Манојловић	Хемијски факултет у Београду
172031	Неки аспекти растварања метала и природних минерала	Милан Антонијевић	Технички факултет у Бору
172032	Проучавање односа структуре и активности новосинтетисаних биолошки активних супстанци	Слађана Костић Рајачић	Институт за хемију, технологију и металургију у Београду
172033	Синтеза, квантитативни однос између структуре и дејства, физичко-хемијска карактеризација и анализа фармаколошки активних супстанци	Даница Арбаба	Фармацеутски факултет у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
172034	Нове електрохемијске и хемијске методе у синтези органских једињења од интереса за медицину и хемију материјала	Растко Вукићевић	Природноматематички факултет у Крагујевцу
172035	Рационални дизајн и синтеза биолошки активних и координационих једињења и функционалних материјала, релевантних у (био)нанотехнологији	Александар Николић	Хемијски факултет у Београду
172036	Синтеза нових комплекса метала и испитивање њихових реакција са пептидима	Милош Туран	Природноматематички факултет у Крагујевцу
172037	Савремени вишекомпонентни метални системи и наноструктурни материјали са различитим функционалним својствима	Драгана Живковић	Технички факултет у Бору
172040	Структура и динамика молекулских система у основним и побуђеним електронским стањима	Миљенко Перић	Факултет за физичку хемију у Београду
172041	Развој молекула са антиинфламаторним и кардиопроективним дејством: структурне модификације, моделовање, физичкохемијска карактеризација и формулациона испитивања	Соте Владимиров	Фармацеутски факултет у Београду
172042	Развој метода праћења и уклањања биолошки активних супстанци у циљу унапређења квалитета животне средине	Биљана Абрамовић	Природноматематички факултет у Новом Саду
172043	Електропроводни и редокс-активни полимери и олигомери: синтеза, структура, својства и примена	Гордана Ђирић Марјановић	Факултет за физичку хемију у Београду
172044	Добијање, физичко-хемијска карактеризација, аналитика и биолошка активност фармаколошки активних супстанци	Андрија Шмелцеровић	Медицински факултет у Нишу
172045	Водонична енергија - развој нових материјала: електролитичко добијање водоника, водоничне горивне ћелије, изотопски ефекти	Милица Марчета Канински	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
172046	Електрохемијска синтеза и карактеризација наноструктурираних функционалних материјала за примену у новим технологијама	Бранимир Гругр	Технолошко-металуршки факултет у Београду
172047	Природни производи биљака и лишјајева: изоловање, идентификација, биолошка активност и примена	Гордана Стојановић	Природноматематички факултет у Нишу
172048	Производња, изоловање и карактеризација ензима и малих молекула и њихова примена у растворном и имобилизованом облику у биотехнологији хране, биогоривима и заштитити животне средине	Зоран Вујчић	Хемијски факултет у Београду
172049	Алергени, антитела, ензими и мали физиолошки значајни молекули: дизајн, структура, функција и значај	Марија Гавровић-Јанкуловић	Хемијски факултет у Београду
172050	Развој и примена напредних хроматографских и спектрометријских метода за анализу ксенобиотика и путева њихове разградње у биотским и абиотским узорцима	Биљана Шкрбић	Технолошки факултет у Новом Саду
172051	Развој нових и побољшање постојећих електрохемијских, спектроскопских и проточних (FIA) метода за праћење квалитета животне средине	Снежана Николић-Мандић	Хемијски факултет у Београду
172052	Моделовање различитих хроматографских система са хеометријским приступом у фармацеутској анализи	Мирјана Меденица	Фармацеутски факултет у Београду
172053	Биоактивни природни производи самониклих, гајених и јестивих биљака: одређивање структура и активности	Влатка Вајс	Институт за хемију, технологију и металургију у Београду
172054	Развој, карактеризација и примена наноструктурираних композитних катализатора и интерактивних носача у горивним спрегвима и електролизи воде	Недељко Крстајић	Технолошко-металуршки факултет у Београду
172055	Интеракције природних производа, њихових деривата и комплексних једињења са протеинима и нуклеинским киселинама	Душан Сладић	Хемијски факултет у Београду
172056	Утицај величине, облика и структуре наночестица на њихова својства и својства нанокомпозита	Зоран Шапоњић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
172057	Усмерена синтеза, структура и својства мултифункционалних материјала	Владимир Павловић	Институт техничких наука Српске академије наука и уметности, Београд
172058	Биолошки активни природни производи као потенцијални извори нових лекова и дијететских суплемената	Неда Мимица-Дукић	Природноматематички факултет у Новом Саду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
172059	Испитивање наноструктурних материјала као потенцијалних хетерогених катализатора за неке развојно одрживе процесе	Горан Бошковић	Технолошки факултет у Новом Саду
172060	Нов приступ дизајнирању материјала за конверзију и складиштење енергије	Амалија Триповић	Институт за хемију, технологију и металургију у Београду
172061	Комбинаторне библиотеке хетерогених катализатора, природних производа, модификованих природних производа и њихових аналога: пут ка новим биолошки активним агенсима	Нико Радуловић	Природноматематички факултет у Нишу
172062	Синтеза и карактеризација нових функционалних полимера и полимерних нанокомпозита	Иванка Поповић	Технолошко-металуршки факултет у Београду
172063	Нови индустријски и еколошки аспекти примене хемијске термодинамике на унапређење хемијских процеса са вишефазним и вишеккомпонентним системима	Мирјана Кијевчанин	Технолошко-металуршки факултет у Београду
172065	Нековалентне интеракције рi-система и њихова улога у молекулском препознавању	Снежана Зарић	Хемијски факултет у Београду
173001	Примена EIP/ISM биоинформатичке платформе у откривању нових терапеутских таргета и потенцијалних терапеутских молекула	Вељко Вељковић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
173002	Конзервациона стратегија за очување заштићених и строго заштићених врста у Србији – осолике муве (Insecta: Diptera: Syrphidae) као модел организми	Анте Вујић	Природноматематички факултет у Новом Саду
173003	Генетичка и фенетичка разноврсност у природним популацијама у различитим срединама – допринос полиморфизма Б хромозома	Младен Вујшевић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173004	Трофобласт и екстраембрионалне феталне ћелије: пластичност, фактори диференцијације и in vitro модулација функционалних својстава	Љиљана Вићовац-Панић	Институт за примену нуклеарне енергије ИНЕП у Београду
173005	Молекуларни механизми одговора биљака на абиотички стрес-улога транскрипционих фактора и малих РНК и анализа генетичког диверзитета биљних култура од интереса за пољопривреду и биотехнологију	Весна Максимовић	Институт за молекуларну генетику и генетичко инжењерство у Београду
173006	Ензоотски трансмисиони циклуси патогених микроорганизама које преносе крпељи	Снежана Томановић	Институт за медицинска истраживања у Београду
173007	Еволуција у лабораторији и адаптације у природи	Бранка Туцић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173008	Комплексне болести као модел систем за проучавање модулације фенотипа-структурна и функционална анализа молекуларних биомаркера	Драгица Радојковић	Институт за молекуларну генетику и генетичко инжењерство у Београду
173009	Одговор неуроендокриног система пацова на одабране биљне екстракте, фитостероидне, стероидне и пептидне хормоне	Верица Милошевић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173010	Структурна хетерогеност и ефекти комплексних угљених хидрата (гликани) као кључних детерминанти молекулског распознавања у биолошким системима	Мирослава Јанковић	Институт за примену нуклеарне енергије ИНЕП у Београду
173011	Процена екофизиолошког и генетичког диверзитета биљака у шумским екосистемима	Срђан Бојовић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173012	Динамика генофонда, генетичка и фенотипска варијабилност популација у зависности од променљивости средине	Марко Анђелковић	Биолошки факултет у Београду
173013	Молекуларни механизми физиолошке и фармаколошке контроле инфламације и канцера	Станислава Стошић-Грујичић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173014	Молекуларни механизми редокс сигналинга у хомеостазии, адаптацији и патологији	Душко Благојевић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173015	Биотехнологија in vitro - гајене, лековите и угрожене биљне врсте	Бранка Винтерхалтер	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173016	Анализа промена у структури генома као дијагностички и прогностички параметар хуманих болести	Станка Ромац	Биолошки факултет у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
173017	Испитивање односа структура-функција у ћелијском зиду биљака и измене структуре зида ензимским инжењерингом	Ксенија РадотићХаџи-Манић	Институт за мултидисциплинарна истраживања у Београду
173018	Екофизиолошке адаптивне стратегије биљака у условима мултипног стреса	Павле Павловић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173019	Изучавање гена и молекуларних механизма у основи пробиотичке активности бактерија млечне киселине изолованих са подручја западног Балкана	Милан Којић	Биолошки факултет у Београду
173020	Сигнални молекули у дијабетесу: идентификација потенцијалних биолошких маркера укључених у модификацију и интеграцију сигналних путева у циљу предикције и интервенције у дијабетесу	Горан Познановић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173021	Испитивање лековитог потенцијала биљака: морфолошка, хемијска и фармаколошка карактеризација	Нада Ковачевић	Фармацеутски факултет у Београду
173022	Неуробиологија спавања у старењу и болести - електроенцефалографски маркери и моделирање у процени поремећаја	Јасна Шапоњић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173023	Ефекат метаболичких и неметаболичких стресора на експресију и деловање неуроендокриних регулатора енергетске хомеостазе	Јелена Ђорђевић	Биолошки факултет у Београду
173024	Физиолошка, хемијска и молекуларна анализа диверзитета одабраних ретких и угрожених биљних врста у циљу ex situ заштите и продукције биолошки активних једињења	Данијела Мишић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173025	Еволуција у хетерогеним срединама: механизми адаптација, биомониторинг и конзервација биодиверзитета	Предраг Симоновић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173026	Молекуларна карактеризација бактерија из родова <i>Bacillus</i> и <i>Pseudomonas</i> као потенцијалних агенаса за биолошку контролу	Ђорђе Фира	Биолошки факултет у Београду
173027	Утицај магнетних поља и других срединских стресора на физиолошке одговоре и понашање различитих врста	Бранка Јанаћ	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173028	Минерални стрес и адаптације биљака на маргиналним пољопривредним земљиштима	Мирослав Николић	Институт за мултидисциплинарна истраживања у Београду
173029	Микроморфолошка, фитохемијска и молекуларна истраживања биљака - систематски, еколошки и применљиви аспекти	Петар Марин	Биолошки факултет у Београду
173030	Биодиверзитет биљног света Србије и Балканског полуострва - процена, одрживо коришћење и заштита	Дмитар Лакушић	Биолошки факултет у Београду
173032	Карактеризација и примена метаболита гљива и утврђивање потенцијала нових биофунгицида	Јелена Вукојевић	Биолошки факултет у Београду
173033	Хормонска регулација експресије и активности азот оксид синтазе и натријум-калијумове пумпе у експерименталним моделима инсулинске резистенције, дијабетеса и кардиоваскуларних поремећаја	Есма Исеновић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
173034	Аберације ћелијског циклуса и утицај оксидативног стреса на неуродегенеративне процесе и малигну трансформацију ћелије	Биљана Спремо-Потпаревић	Фармацеутски факултет у Београду
173035	Ћелијски и молекуларни механизми опоравка пацова од експерименталног аутоимунског енцефаломијелитиса	Ђорђе Миљковић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173037	Ксенобиотици са хормонском активношћу: репродуктивни, метаболички, развојни одговори и механизам дејства код одабраних модел организама и ћелијских линија	Радмила Ковачевић	Природноматематички факултет у Новом Саду
173038	Онтогенетска карактеризација филогеније биоразноврсности	Бождар Ђурчић	Биолошки факултет у Београду
173039	Имуномодулаторни ефекти ксенобиотика и биотичких фактора животне средине на популације мишолоких глодара	Милена Катарановски	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173040	Интеракције мембрана са унутарћелијским и апопластичним простором: изучавање биоенергетике и сигнализације користећи биофизичке и биохемијске методе	Жељко Вучинић	Институт за мултидисциплинарна истраживања у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
173041	Молекуларно физиолошки биомониторинг аеробних организама заснован на одређивању биохемијских биомаркера оксидационог стреса	Зорица Саичић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173042	Структурне карактеристике везујућих протеина и рецептора за инсулину сличне факторе раста (ИГФ), њихове интеракције са другим физиолошким молекулима и промене код поремећаја метаболизма	Олгица Недић	Институт за примену нуклеарне енергије ИНЕП у Београду
173043	Диверзитет водоземаца и гмизаваца Балкана: еволуциони аспекти и конзервација	Милош Калезић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173044	Молекуларни механизми патофизиолошких промена у ћелијама централног нервног система и периферног ткива код сисара	Аница Хорват	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
173045	Рибе као биоиндикатори стања квалитета отворених вода Србије	Мирјана Ленхардт	Институт за мултидисциплинарна истраживања у Београду
173046	Радиосензитивност хуманог генома	Гордана Јоксић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
173047	Изучавање механизма имунског одговора на инфекцију или продукте паразита и њихов утицај на модулацију и/или превенцију других болести	Љиљана Софронић-Милосављевић	Институт за примену нуклеарне енергије ИНЕП у Београду
173048	Изучавање микробиолошког диверзитета и карактеризација корисних срединских микроорганизама	Бранка Васиљевић	Институт за молекуларну генетику и генетичко инжењерство у Београду
173049	Молекуларне детерминанте за дизајн тумор маркера	Богомир Димитријевић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
173050	Молекуларна карактеризација тумора штитасте жлезде: биолошки и клинички аспекти	Дубравка Цвејић	Институт за примену нуклеарне енергије ИНЕП у Београду
173051	Проучавање сигналних путева и епигенетичких механизма укључених у контролу експресије хуманих SOX гена: даље расветљавање њихове улоге у одређивању судбине и диференцијацији ћелија	Милена Стевановић	Институт за молекуларну генетику и генетичко инжењерство у Београду
173052	Биоинформатички методи за детекцију промотера и теоријско моделовање генских кола	Марко Ђорђевић	Биолошки факултет у Београду
173053	Улога аутофагије у регулацији смрти туморских ћелија	Љубица Харџаи-Трајковић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173054	Улога реактивних врста кисеоника и азота у репродукцији: могућа примена у лечењу хуманог стерилитета	Весна Оташевић	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173055	Бело или/и мрко: значај масног ткива у одржању укупне редокс зависне метаболичке контроле у физиолошким адаптацијама и метаболичким поремећајима	Бато Кораћ	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173056	Пластичност мозга током старења: утицај дијеталне рестрикције и анестезије	Селма Каназир	Институт за биолошка истраживања 'Синиша Станковић' у Београду
173057	Молекуларни механизми и путеви сигналне трансдукције укључени у регулацију стероидогенезе и адаптацију Leydig-ових ћелија на поремећену стероидогенезу	Татјана Костић	Природноматематички факултет у Новом Саду
174001	Динамика хибридних система сложених структура. Механика материјала	Катица Хедрих (Стевановић)	Математички институт САНУ у Београду
174002	Методе нумеричке и нелинеарне анализе са применама	Миодраг Спалевић	Машински факултет у Београду
174003	Теорија и примена Аналитичког хијерархијског процеса (АХП) за вишекритеријумско одлучивање у условима ризика и неизвесности (индивидуални и групни контекст)	Бојан Срђевић	Пољопривредни факултет у Новом Саду
174004	Микромеханички критеријуми оштећења и лома	Марко Ракин	Технолошко-металуршки факултет у Београду
174005	Вискоеластичност фракционог типа и оптимизација облика у теорији штапова	Теодор Атанацковић	Факултет техничких наука у Новом Саду
174006	Теорија скупова, теорија модела и скуп-теоретска топологија	Милош Курилић	Природноматематички факултет у Новом Саду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
174007	Функционална анализа, стохастичка анализа и примене	Драган Ђорђевић	Природноматематички факултет у Нишу
174008	Нови прилози техникама криптологије, процесирања слика и алгебарске топологије за информациону безбедност	Миодраг Михаљевић	Математички институт САНУ у Београду
174009	Математички модели нелинеарности, неодређености и одлучивања	Ендре Пап	Природноматематички факултет у Новом Саду
174010	Математички модели и методе оптимизације великих система	Ненад Младеновић	Математички институт САНУ у Београду
174011	Динамичка стабилност и нестабилност механичких система под дејством стохастичких поремећаја	Ратко Павловић	Машински факултет у Нишу
174012	Геометрија, образовање и визуелизација са применама	Зоран Ракић	Математички факултет у Београду
174013	Развој метода израчунавања и процесирања информација: теорија и примене	Мирослав Ђирић	Природноматематички факултет у Нишу
174014	Напредне аналитичке, нумеричке и методе анализе примењене механике флуида и комплексних система	Милан Рајковић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
174015	Апроксимација интегралних и диференцијалних оператора и примене	Градмир Миловановић	Математички институт САНУ у Београду
174016	Механика нелинеарних и дисипативних система - савремени модели, анализа и примене	Србољуб Симић	Факултет техничких наука у Новом Саду
174017	Простори функција и оператори на њима	Мирољуб Јевтић	Математички факултет у Београду
174018	Алгебарске, логичке и комбинаторне методе са применама у теоријском рачунарству	Петар Марковић	Природноматематички факултет у Новом Саду
174019	Нумеричка линеарна алгебра и дискретне структуре	Љиљана Цветковић	Природноматематички факултет у Новом Саду
174020	Геометрија и топологија многострукости, класична механика и интегрални динамички системи	Владимир Драговић	Математички институт САНУ у Београду
174021	Аутоматско резонување и истраживање података	Предраг Јаничић	Математички факултет у Београду
174022	Конструкција и анализа ефикасних алгоритама за решавање нелинеарних једначина	Миодраг Петковић	Електронски факултет у Нишу
174023	Интелигентне технике и њихова интеграција у системе за подршку одлучивања са широким пољем примене	Зоран Будимац	Природноматематички факултет у Новом Саду
174024	Методе функционалне и хармонијске анализе и ПДЈ са сингуларитетима	Стеван Пилиповић	Природноматематички факултет у Новом Саду
174025	Проблеми Нелинеарне анализе, Теорије оператора, Топологије и примене	Владимир Ракочевић	Природноматематички факултет у Нишу
174026	Репрезентације логичких структура и формалних језика и њихове примене у рачунарству	Силвиа Гилезан	Математички институт САНУ у Београду
174027	Рачунарска механика у теорији конструкција	Александар Прокић	Грађевински факултет у Суботици
174028	Методе моделирања на више скала са применама у биомедицини	Милош Којић	'BIOIRC' д.о.о. Крагујевац
174030	Нумеричке методе, симулације и примене	Наташа Крејић	Природноматематички факултет у Новом Саду
174031	Примена рачунарске технике у експерименталној физици чврстог стања	Маријана Деспотовић-Зракић	Факултет организационих наука у Београду
174032	Анализа и алгебра са применама	Миодраг Матељевић	Математички факултет у Београду
174033	Теорија графова и математичко програмирање са применама у хемији и рачунарству	Слободан Симић	Математички институт САНУ у Београду
174034	Топологија, геометрија и глобална анализа на многострукостима и дискретним структурама	Синиша Врећица	Математички факултет у Београду
175005	Молекуларна регулација структурне организације лимфатичних органа	Новица Милићевић	Медицински факултет у Београду
175006	Неуролошки развој код пренаталне изложености плода антиепилептичној терапији	Слободан Секулић	Медицински факултет у Новом Саду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
175007	Фармаколошка анализа ефеката биолошки активних супстанци на изоловане глатке мишиће гастроинтестиналног и урогениталног тракта човека	Слободан Јанковић	Медицински факултет у Крагујевцу
175008	Мултидисциплинарна истраживања релевантна за етиопатогенезу, дијагностику и савремени третман болести торакоабдоминалне аорте и њених грана	Лазар Давидовић	Медицински факултет у Београду
175011	Модификатори биолошког одговора у физиолошким и патолошким стањима	Зорица Јуранић	Институт за онкологију и радиологију Србије у Београду
175012	Неинвазивна модулација кортикалне ексцитабилности и пластицитета – Развој метода неинвазивне неуромодулације централног нервног система у испитивања физиолошких механизма, дијагностици и терапији	Саша Филиповић	Институт за медицинска истраживања у Београду
175013	Темперамент и структура симптома поремећаја личности	Душица Лечић-Тошевски	Медицински факултет у Београду
175014	Анализа структуре трошкова и утицаја на здравствени буџет Републике Србије епидемиолошки најмасовнијих и/или најскулпних обољења и поремећаја конвенционалним методама нуклеарне медицине и позитронском емисионом томографијом	Михајло Јаковљевић	Медицински факултет у Крагујевцу
175015	Улога неуроендокрино-инфламаторне осовине у патогенези неалкохолне масне болести јетре	Татјана Радосављевић	Медицински факултет у Београду
175016	Ефекти асистивних система у неурорехабилитацији: опоравак сензорно-моторних функција	Мирјана Поповић	Електротехнички факултет у Београду
175018	Функционо-морфолошка и хемодинамска испитивања различитих обољења и поремећаја конвенционалним методама нуклеарне медицине и позитронском емисионом томографијом	Владимир Обрадовић	Медицински факултет у Београду
175020	Неинвазивна И инвазивна детекција ендотелне дисфункције И коронарног васоспазма код болесника са синдромом бола у грудима	Милан Недељковић	Медицински факултет у Београду
175021	Контрола бола и молекуларни механизми као фактори регенеративне терапије у стоматологији код здравих и пацијената са дијабетес мелитусом	Божидар Брковић	Стоматолошки факултет у Београду
175022	Депресија изазвана васкуларним болестима мозга: примена неуровизуализационих метода у превенцији, раном откривању и лечењу	Надежда Човичковић-Штернић	Медицински факултет у Београду
175023	Базична и клиничко-фармаколошка истраживања механизма дејства и интеракција лекова у нервном и кардиоваскуларном систему	Милица Простран	Медицински факултет у Београду
175024	Филогенетски приступ анализи молекуларне еволуције високо варијабилних вируса - коинфекције, интеракција вируса и домаћина	Маја Станојевић	Медицински факултет у Београду
175025	Клиничко епидемиолошка истраживања поремећаја здравља од јавноздравственог значаја за становништво Србије	Славенка Јанковић	Медицински факултет у Београду
175026	Молекулски прогностички маркери и епигенетска контрола у туморима коже и регије главе и врата	Димитрије Брашанац	Медицински факултет у Београду
175030	Грађа и васкуларизација видног система	Александар Маликовић	Медицински факултет у Београду
175031	Компаративна анализа клиничких параметара и биомаркера у прогнози еволуције мултипле склерозе и других имунски-посредованих неуролошких болести	Јелена Друловић	Медицински факултет у Београду
175032	Развој анималних модела епилепсије и тестирање конвулзивних и антиконвулзивних супстанци	Оливера Станојевић	Медицински факултет у Београду
175033	Неуроендокрина контрола секреције хормона раста код човека - нови изазови. Контрола енергетске хомеостазе код човека у различитим патолошким стањима. Клиничко-патолошка корелација и генетска основа тумора хипофизе и неуроендокриних тумора	Вера Поповић-Бркић	Медицински факултет у Београду
175034	Значај доказивања раних лабораторијских биомаркера за исход инвазивних гљивичних инфекција код нас	Валентина Арсић-Арсенијевић	Медицински факултет у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
175035	Интерактивна улога дислипидемије, оксидативног стреса и инфламације у атеросклерози и другим болестима: генетички и биохемијски маркери	Зорана Јелић-Ивановић	Фармацеутски факултет у Београду
175036	Биомаркери оштећења и дисфункције органа	Светлана Игњатовић	Фармацеутски факултет у Београду
175037	Мишићни и неурални фактори хумане локомоције и њихове адаптивне промене	Александар Недељковић	Факултет спорта и физичког васпитања у Београду
175038	Имунопатогенетски и регулаторни механизми у аутоимунским болестима и хроничној инфламацији	Марија Мостарица-Стојковић	Медицински факултет у Београду
175039	Бактерије резистентне на антибиотике у Србији: фенотипска и генотипска карактеризација	Лазар Ранин	Медицински факултет у Београду
175041	Мултидисциплинарно истраживање генетских и стечених абнормалности имунолошког одговора за појаву системских манифестација антифосфолипидног синдрома	Драгомир Марисављевић	Медицински факултет у Београду
175042	Епидемиолошка истраживања	Сандра Шипетић-Грујић	Медицински факултет у Београду
175043	Ефекти хомоцистеина и хомоцистеину сродних супстанци на кардиоваскуларни систем: Улога гасних трансмитера НО, Х2С и ЦО	Драган Ђурић	Медицински факултет у Београду
175045	Испитивање механизма дејства, интеракција и токсичних ефеката адјувантних аналетика	Радица Степановић-Петровић	Фармацеутски факултет у Београду
175046	Клиничко епидемиолошка истраживања најчешћих нежељених догађаја током болничког лечења	Љиљана Марковић-Денић	Медицински факултет у Београду
175047	Карактеризација бубрежних стем/прогенитор ћелија код човека: идентификација нових површинских маркера мултипотентних бубрежних ћелија које могу имати регенеративну улогу код оштећења бубрега	Јасмина Марковић-Липковски	Медицински факултет у Београду
175048	Генитална реконструктивна хирургија: изазови и границе	Мирослав Ђорђевић	Медицински факултет у Београду
175050	Пластичност имунског система током старења: имуномодулаторни потенцијал естрогена	Гордана Лепосавић	Фармацеутски факултет у Београду
175052	Значај полиморфизма глутатион трансфераза у подложности за настанак обољења	Татјана Симић	Медицински факултет у Београду
175053	Испитивање патогенезе хематолошких малигнитета	Владан Чокић	Институт за медицинска истраживања у Београду
175056	Молекулске, биохемијске и имунолошке анализе у дијагностици тумора	Владимир Јуришић	Медицински факултет у Крагујевцу
175058	Структурне и биохемијске карактеристике поремећаја синаптичке пластичности у психијатријским обољењима	Наташа Петронијевић	Медицински факултет у Београду
175059	Оптичко микроскопска, имуноморфолошка, молекуларно-биолошка и генетска испитивања малигних и немалигних болести бубрега	Гордана Баста-Јовановић	Медицински факултет у Београду
175061	Антиоксидативна заштита и потенцијали за диференцијацију и регенерацију мезенхималних матичних ћелија из различитих ткива током процеса старења	Милица Ковачевић Филиповић	Факултет ветеринарске медицине у Београду
175062	Регенеративни и модулаторни потенцијал адултних матичних ћелија	Диана Бугарски	Институт за медицинска истраживања у Београду
175064	Изражавање патофизиолошких процеса код ембриона и фетуса у трудноћама насталим асистираним репродукцијом и усавршавање поступака за њихово правовремено откривање	Небојша Радуновић	Медицински факултет у Београду
175065	Клинички значај поремећаја урођене и стечене имуности код имуноинфламаторних и имунодефицичних обољења	Милош Николић	Медицински факултет у Београду
175067	Истраживање ендокриних регулаторних механизма, маркера системске инфламације и кардиоваскуларних фактора ризика у метаболичким болестима	Драган Мицић	Медицински факултет у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
175068	Молекуларни биомаркери карцинома дојке и промена њиховог значаја у зависности од периода праћења тока болести	Драгица Николић-Вукосављевић	Институт за онкологију и радиологију Србије у Београду
175069	Молекулске детерминанте урођене имуности у аутоимунским болестима и канцерогенези	Небојша Арсенијевић	Медицински факултет у Крагујевцу
175071	Утицај IL-33/ST2 сигналног пута и галектина-3 у патогенези експерименталних периапикалних промена	Александра Лукић	Медицински факултет у Крагујевцу
175073	Медицински значај генетичке варијабилности вируса	Тања Јовановић	Медицински факултет у Београду
175075	Генетичка контрола и молекуларни механизми у малигним, инфламаторним и развојним патологијама орофацијалне регије	Јелена Милашин	Стоматолошки факултет у Београду
175076	Бихејвиорални ефекти понављане примене новосинтетисаних супстанци селективних за поједине подтипове бензодиазепинског места везивања GABA A рецептора: поређење са стандардним психофармаколошким лековима	Мирослав Савић	Фармацеутски факултет у Београду
175078	Артеријска хипертензија - експериментална и интервентна студија фактора ризика	Горан Белојевић	Медицински факултет у Београду
175079	Улога биомаркера у раном откривању оштећења бубрега и праћењу терапијског одговора код деце	Амира Пецо-Антић	Медицински факултет у Београду
175080	Дијагностичка срчана инсуфицијенција у кардиомиопатијама, дијабетесу, болестима перикарда и плућној хипертензији: дијагностички критеријуми, стратификација ризика и терапијски модалитети	Петар Сеферовић	Медицински факултет у Београду
175081	Значај ране дијагностике синдрома опструктивне апнеје у спавању код возача професионалаца који управљају моторним возилима	Александар Миловановић	Медицински факултет у Београду
175082	Неинвазивна и инвазивна дијагностика и перкутано лечење сужења на рачвама крвних судова	Горан Станковић	Медицински факултет у Београду
175083	Испитивање молекуларно-генетских, патохистолошких и биохемијских карактеристика неуромишићних болести	Видосава Ракочевић-Стојановић	Медицински факултет у Београду
175084	Акутни коронарни синдром – акутни инфаркт миокарда и нестабилна ангина пекторис: савремене дијагностичке методе и терапијске опције у циљу бољег преживљавања болесника и место и могућности Србије као земље у транзицији	Зорана Васиљевић	Медицински факултет у Београду
175085	Генетска основа хуманих васкуларних и инфламаторних болести	Александра Станковић	Институт за нуклеарне науке 'Винча'
175086	Асимптоматска митрална регургитација, нови погледи на стари проблем	Босиљка Вујисић-Тешић	Медицински факултет у Београду
175087	Епидемиолошка истраживања неуролошких поремећаја: свеобухватна процена ефеката болести	Татјана Пекмезовић	Медицински факултет у Београду
175088	Испитивање ефекта и механизма деловања различитих вазодилаторних супстанци на хуманим бајпас графтовима	Ненад Угрешкић	Фармацеутски факултет у Београду
175089	Биомаркери у нефрологији: процена дијагностичке и прогностичке вредности	Вишња Лежаић	Медицински факултет у Београду
175090	Моторни и немоторни симптоми паркинсонизма: клиничке, морфолошке и молекуларно-генетичке корелације	Владимир Костић	Медицински факултет у Београду
175091	Анализа генетичких маркера мишићне дистоније	Ивана Новаковић	Медицински факултет у Београду
175092	Етиологија, дијагностика, превенција, и терапија ендемске нефропатије и са њом повезаних тумора уротела - значај истраживања генома и протеома	Владисав Стефановић	Медицински факултет у Нишу
175095	Процена инциденце морбилитета и mortalитета повређених у саобраћајном трауматизму у односу на локацију, време и учеснике у саобраћајним незгодама на територији Београда	Марко Бумбаширевић	Медицински факултет у Београду
175096	Испитивање антихипертензивног и ренопротективног потенцијала супстанци природног и синтетског порекла у експерименталним моделима кардиоваскуларних и бубрежних обољења	Ђурђица Јововић	Институт за медицинска истраживања у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
175097	Инсулинска резистенција: поређење улоге у настанку и развоју типа 2 дијабетеса, атеросклерозне васкуларне болести и неуродегенеративних обољења	Небојша Лалић	Медицински факултет у Београду
175099	Ефекти модуларације биохуморалног, инфламаторног и метаболичког одговора у акутном инфаркту миокарда са елевацијом СТ-сегмента на исход лечења и срчану функцију	Александар Нешковић	Медицински факултет у Београду
175102	Примена функционализованих угљеничних наноцеви и наночестица злата за припрему дендритских ћелија у терапији тумора	Миодраг Чолић	Медицински факултет у Нишу
175103	Развој инфраструктуре за приоритетна поља науке	Миодраг Стојковић	Медицински факултет у Крагујевцу
176001	Астрофизичка спектроскопија вангалактичких објеката	Лука Поповић	Астрономска опсерваторија у Београду
176002	Утицај судара на спектре астрофизичке плазме	Зоран Симић	Астрономска опсерваторија у Београду
176003	Гравитација и структура космоса на великим скалама	Предраг Јовановић	Астрономска опсерваторија у Београду
176004	Физика звезда	Гојко Ђурашевић	Астрономска опсерваторија у Београду
176005	Емисионе маглине: структура и еволуција	Дејан Урошевић	Математички факултет у Београду
176006	Геохемијска испитивања седиментних стена - фосилна горива и загађивачи животне средине	Бранимир Јованићевић	Хемијски факултет у Београду
176008	Развојни програми ревитализације села Србије	Мила Павловић	Географски факултет у Београду
176010	Минерали Србије: састав, структура, генеза, примена и допринос одржању животне средине	Миховил Логар	Рударско-геолошки факултет у Београду
176011	Динамика и кинематика небеских тела и система	Раде Павловић	Астрономска опсерваторија у Београду
176013	Метеоролошки екстремни и климатске промене у Србији	Млађен Ђурић	Физички факултет у Београду
176015	Геодиверзитет, литостратиграфија и геолошка еволуција басена централног Балканског полуострва и суседних области	Милан Судар	Рударско-геолошки факултет у Београду
176016	Магматизам и геодинамика Балканског полуострва од мезозоика до данас: значај за образовање металних и неметалних рудних лежишта	Владица Цветковић	Рударско-геолошки факултет у Београду
176017	Проблеми и тенденције развоја геопросторних система Републике Србије	Мирко Грчић	Географски факултет у Београду
176018	Геолошка и екотоксиколошка истраживања у идентификацији геопатогених зона токсичних елемената у акумулацијама воде за пиће-истраживање метода и поступака смањивања утицаја биогеохемијских аномалија	Милка Видовић	Институт за хемију, технологију и металургију у Београду
176019	Петрогенеза и минерални ресурси Карпато-балканида и њихов значај у заштити животне средине	Драган Миловановић	Рударско-геолошки факултет у Београду
176020	Трансформације геопростора Србије - прошлост, савремени проблеми и предлози решења	Слободан Марковић	Природноматематички факултет у Новом Саду
176021	Видљива и невидљива материја у блиским галаксијама: теорија и посматрања	Срђан Самуровић	Астрономска опсерваторија у Београду
176022	Потенцијал и подлоге за одрживо коришћење подземних вода	Зоран Стевановић	Рударско-геолошки факултет у Београду
177001	Представе идентитета у уметности и вербално-визуелној култури новог доба	Мирослав Тимотијевић	Филозофски факултет у Београду
177002	Војвођански простор у контексту европске историје	Владан Гавриловић	Филозофски факултет у Новом Саду
177003	Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура	Даница Поповић	Балканолошки институт САНУ, Београд
177004	Идентитети српске музике од локалних до глобалних оквира: традиције, промене, изазови	Мелита Милин	Музиколошки институт САНУ
177005	Градски живот у антици: експанзија градова и урбане цивилизације на Балкану и у суседним областима од хеленистичког до позно римског периода	Маријана Рицл	Филозофски факултет у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
177006	Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе	Ђорђе Костић	Балканолошки институт САНУ, Београд
177007	Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије	Ивана Поповић	Археолошки институт у Београду
177008	Археолошка култура и идентитет на западном Балкану	Александар Палавестра	Филозофски факултет у Београду
177009	Модернизација западног Балкана	Никола Самарџић	Филозофски факултет у Београду
177010	Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (14 - 15. век)	Синиша Мишић	Филозофски факултет у Београду
177011	Историја политичких идеја и институција на Балкану у XIX и XX веку	Душан Батаковић	Балканолошки институт САНУ, Београд
177012	Друштво, духовно-материјална култура и комуникације у праисторији и раној историји Балкана	Ненад Тасић	Балканолошки институт САНУ, Београд
177013	Српска уметност 20. века: национално и Европа	Лидија Мереник	Филозофски факултет у Београду
177014	Српска нација - интегративни и дезинтегративни процеси	Радош Љушић	Филозофски факултет у Београду
177015	Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века	Влада Станковић	Филозофски факултет у Београду
177016	Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре	Коста Николић	Институт за савремену историју у Београду
177017	Идентитетске политике Европске Уније: Прилагођавање и примена у Републици Србији	Милош Миленковић	Филозофски факултет у Београду
177018	Трансформација културних идентитета у савременој Србији и Европска унија	Бојан Жикић	Филозофски факултет у Београду
177019	Идентитети српске музике у светском културном контексту	Мирјана Веселиновић-Хофман	Факултет музичке уметности у Београду
177020	Археологија Србије: културни идентитет, интеграциони фактори, технолошки процеси и улога централног Балкана у развоју европске праисторије	Славиша Перић	Археолошки институт у Београду
177021	Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва	Вујадин Иванишевић	Археолошки институт у Београду
177022	Народна култура Срба између Истока и Запада	Љубинко Раденковић	Балканолошки институт САНУ, Београд
177023	Културне промене и популациона кретања у раној праисторији централног Балкана	Душан Михаиловић	Филозофски факултет у Београду
177024	Музичка и играчка традиција мултиетничке и мултикултуралне Србије	Димитрије Големовић	Факултет музичке уметности у Београду
177025	Српско средњовековно друштво у писаним изворима	Андрија Веселиновић	Филозофски факултет у Београду
177026	Културно наслеђе и идентитет	Љиљана Гавриловић	Етнографски институт САНУ, Београд
177027	Мултиетничност, мултикултуралност, миграције - савремени процеси	Младена Прелић	Етнографски институт САНУ, Београд
177028	Стратегије идентитета: савремена култура и религиозност	Александра Павићевић	Етнографски институт САНУ, Београд
177029	Средњовековне српске земље (XIII-XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси	Ђуро Тошић	Историјски институту Београду
177030	Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану	Петар Крестић	Историјски институту Београду
177031	Европа и Срби (1804-1918): подстицаји и искушења европске Модерне	Славенко Терзић	Историјски институту Београду
177032	Традиција, иновација и идентитет у византијском свету	Љубомир Максимовић	Византолошки институт САНУ, Београд
177035	Антрополошко проучавање Србије: Од културног наслеђа до модерног друштва	Иван Ковачевић	Филозофски факултет у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
177036	Српска средњовековна уметност и њен европски контекст	Миодраг Марковић	Филозофски факултет у Београду
178001	Историја српског језика	Јасмина Грковић-Мејџор	Филозофски факултет у Новом Саду
178002	Језици и културе у времену и простору	Снежана Гудурић	Филозофски факултет у Новом Саду
178003	Књижевност и визуелне уметности: руско-српски дијалог	Корнелија Ичин	Филолошки факултет у Београду
178004	Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања	Владислава Ружић	Филозофски факултет у Новом Саду
178005	Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности	Горана Раичевић	Филозофски факултет у Новом Саду
178006	Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примене	Божо Ђорић	Филолошки факултет у Београду
178007	Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика (ЕРСЈ)	Александар Лома	Филозофски факултет у Београду
178008	Српска књижевност у европском културном простору	Бојан Јовић	Институт за књижевност и уметност у Београду
178009	Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ	Стана Ристић	Институт за српски језик САНУ, Београд
178010	Језик, фолклор, миграције на Балкану	Биљана Сикимић	Балканолошки институт САНУ, Београд
178011	Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду	Бошко Сувајџић	Филолошки факултет у Београду
178012	Идентитет и сећање: транскulturални текстови драмских уметности и медија (Србија: 1989-2014)	Невена Даковић	Факултет драмских уметности, Београд
178013	Културолошке теорије књижевности и српска књижевна критика	Милан Радуловић	Институт за књижевност и уметност у Београду
178014	Динамика структура савременог српског језика	Милош Ковачевић	Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
178016	Смена поетичких парадигми у српској књижевности XX века: национални и европски контекст	Јован Делић	Филолошки факултет у Београду
178017	Дискурси мањинских језика, књижевности и култура у југоисточној и средњој Европи	Мирослав Дудок	Филозофски факултет у Новом Саду
178018	Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски и глобални оквир	Драган Бошковић	Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
178019	Превод у систему компаративног изучавања српске и стране књижевности и културе	Лариса Човић	Филозофски факултет у Косовској Митровици
178020	Дијалектолошка истраживања српског језичког простора	Слободан Реметић	Филозофски факултет у Нишу
178021	Опис и стандардизација савременог српског језика	Срето Танасић	Институт за српски језик САНУ, Београд
178024	Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца	Весна Матовић	Институт за књижевност и уметност у Београду
178025	Поетика српског реализма	Душан Иванић	Филолошки факултет у Београду
178026	Проучаваоци књижевности у српској култури друге половине двадесетог века	Мило Ломпар	Филолошки факултет у Београду
178027	Интердисциплинарна истраживања квалитета вербалне комуникације	Слободан Јовичић	Центар за унапређење животних активности д.о.о.
178028	Материјална и духовна култура Косова и Метохије	Драгана Јањић	Институт за проучавање културе Срба
178029	Књиженство - теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године	Биљана Дојчиновић-Нешић	Филолошки факултет у Београду
178030	Обрада старог српског писаног наслеђа и израда Речника црквенословенског језика српске редакције	Јованка Радић	Институт за српски језик САНУ, Београд
179001	Организационе и информационе подршке систему управљања квалитетом као кључним фактором повећања конкурентности наших предузећа и њиховог бржег изласка на светско и ЕУ тржиште	Јанко Цвијановић М.	Економски институт у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
179002	Индикатори и модели усклађивања породичних и пословних улога	Владимир Хедрих	Филозофски факултет у Нишу
179005	Ризици финансијских институција и тржишта у Србији - микроекономски и макроекономски приступ	Бранко Урошевић	Економски факултет у Београду
179006	Наследни, средински и психолошки чиниоци менталног здравља	Снежана Смедеревац	Филозофски факултет у Новом Саду
179007	Настава филозофије у српским гимназијама Војводине у међуратном периоду	Миленко Перовић	Филозофски факултет у Новом Саду
179008	Цивилно друштво и религија	Мирољуб Јевтић	Факултет политичких наука у Београду
179009	Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција	Живојин Ђурић	Институт за политичке студије у Београду
179010	Квалитет образовног система Србије у европској перспективи (КОССЕП)	Оливера Гајић	Филозофски факултет у Новом Саду
179011	Мogućности побољшања интелектуалних, моторичких и кардиореспираторних способности деце помоћу кинезиолошких активности	Густав Бала	Факултет спорта и физичког васпитања у Новом Саду
179013	Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије	Драгољуб Ђорђевић	Машински факултет у Нишу
179014	Србија у процесима европских интеграција: глобални контекст, институције, идентитет	Миша Турковић	Институт за европске студије у Београду
179015	Изазови и перспективе структурних промена у Србији: стратешки правци економског развоја и усклађивања са захтевима ЕУ	Иван Стошић	Институт економских наука у Београду
179017	Социјална партиципација особа са интелектуалном ометеношћу	Ненад Глумбић	Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију у Београду
179018	Идентификација, мерење и развој когнитивних и емоционалних компетенција важних друштву оријентисаном на европске интеграције	Горан Кнежевић	Филозофски факултет у Београду
179019	Биомеханичка ефикасност врхунских српских спортиста	Ратко Станковић	Факултет спорта и физичког васпитања у Нишу
179020	Концепције и стратегије обезбеђивања квалитета базичног образовања и васпитања	Ивица Радовановић	Учитељски факултет у Београду
179022	Ефекти егзистенцијалне несигурности на појединца и породицу у Србији	Марија Зотовић	Филозофски факултет у Новом Саду
179023	Људска права и вредности у биомедицини - Демократизација одлучивања у здравству и имплементација	Хајрија Мујовић-Зорнић	Институт друштвених наука у Београду
179024	Разлике и утицаји максималне снаге мишића на густину коштаног ткива између спортиста и неспортиста средњошколског узраста	Саша Бубањ	Факултет спорта и физичког васпитања у Нишу
179025	Креирање Протокола за процену едукативних потенцијала деце са сметњама у развоју као критеријума за израду индивидуалних образовних програма	Јасмина Ковачевић	Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију у Београду
179026	Настава и учење: проблеми, циљеви и перспективе	Миленко Кундачина	Учитељски факултет у Ужицу
179028	Рурално тржиште рада и рурална економија Србије - диверзификација дохотка и смањење сиромаштва	Наталија Богданов	Пољопривредни факултет у Београду
179029	Србија у савременим међународним односима: Стратешки правци развоја и учвршћивања положаја Србије у међународним интегративним процесима – спољнополитички, међународни економски, правни и безбедносни аспекти	Душко Димитријевић	Институт за међународну политику и привреду у Београду
179031	Српско и европско право - упоређивање и усаглашавање	Јован Ђирић	Институт за упоредно право у Београду
179033	Фундаментални когнитивни процеси и функције	Дејан Тодоровић	Филозофски факултет у Београду
179034	Од подстицања иницијативе, сарадње и стваралаштва у образовању до нових улога и идентитета у друштву	Јасмина Шефер	Институт за педагошка истраживања

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
179035	Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери	Младен Лазић	Филозофски факултет у Београду
179036	Педагошки плурализам као основа стратегије образовања	Радован Грандић	Филозофски факултет у Новом Саду
179037	Значај партиципације у друштвеним мрежама за прилагођавање евроинтеграцијским процесима	Валентина Соколовска	Филозофски факултет у Новом Саду
179038	Моделирање развоја и интеграције Србије у светске токове у светлу економских, друштвених и политичких гигања	Снежана Грк	Институт друштвених наука у Београду
179039	Структурне, друштвене и историјске промене српског друштва у контексту европских интеграција и глобализације	Слободан Вуковић	Институт друштвених наука у Београду
179041	Динамички системи у природи и друштву: Филозофски и емпиријски аспекти	Живан Лазовић	Филозофски факултет у Београду
179044	Развој методологије евидентирања криминалитета као основа ефикасних мера за његово сузбијање и превенцију	Весна Николић-Ристановић	Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију у Београду
179045	Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција	Саша Мијалковић	Криминалистичко полицијска академија, Београд
179046	Заштита људских и мањинских права у европском правном простору	Предраг Димитријевић	Правни факултет у Нишу
179048	Теорија и пракса науке у друштву: мултидисциплинарне, образовне и међугенерациске перспективе	Драгица Тривић	Хемијски факултет у Београду
179049	Политике друштвеног памћења и националног идентитета: регионални и европски контекст	Мирко Благојевић	Институт за филозофију и друштвену теорију у Београду
179050	Стратејске и тактичке мере за решавање кризе конкурентности реалног сектора у Србији	Драган Ђуричин	Економски факултет у Београду
179051	Казнена реакција у Србији као кључни елемент правне државе	Ђорђе Игњатовић	Правни факултет у Београду
179052	Трансформација социјалног идентитета Србије у условима кризе и њен утицај на европске интеграције	Алпар Лошонц	Факултет техничких наука у Новом Саду
179053	Промене у друштвеној структури и покретљивости као чиниоци европских интеграција Републике Србије, са посебним освртом на АП Војводину	Срђан Шљукић	Филозофски факултет у Новом Саду
179055	Утицај кохлеарне имплантације на едукацију глувих и наглувих особа	Сања Ђоковић	Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију у Београду
179056	Физичка активност и фитнес компоненте старих људи	Саша Пантелић	Факултет спорта и физичког васпитања у Нишу
179059	Перспективе имплементације европских стандарда у правни систем Србије	Стеван Лилић	Правни факултет у Београду
179060	Модел проценјивања и стратегије унапређивања квалитета образовања у Србији	Радован Антонијевић	Филозофски факултет у Београду
179062	Примена савремених метода менаџмента и маркетинга у унапређењу конкурентности предузећа у Србији у процесу њене интеграције у Европску унију	Небојша Јанићијевић	Економски факултет у Београду
179064	Историја српске филозофије	Ирина Деретић	Филозофски факултет у Београду
179065	Улога државе у новом моделу раста привреде Србије	Божидар Церовић	Економски факултет у Београду
179066	Унапређење конкурентности јавног и приватног сектора умрежавањем компетенција у процесу европских интеграција Србије	Бојан Крстић	Економски факултет у Нишу
179067	Логичко-епистемолошки основи метафизике	Милош Арсенијевић	Филозофски факултет у Београду
179068	Евалуација третмана стечених поремећаја говора и језика	Миле Вуковић	Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију у Београду
179074	Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција	Љубиша Митровић	Филозофски факултет у Нишу
179076	Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту	Весна Кнежевић-Предић	Факултет политичких наука у Београду

Бр. пројекта	НАЗИВ ПРОЈЕКТА	ИМЕ И ПРЕЗИМЕ РУКОВОДИОЦА	НИО
179077	Усклађивање пословног права Србије са правом Европске уније	Вук Радовић	Правни факултет у Београду
179078	Српска теологија у 20. веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту - историјска и савремена перспектива	Богољуб Шијаковић	Православни богословски факултет у Београду
179079	Биомедицина, заштита животне средине и право	Гордана Ковачек-Станић	Правни факултет у Новом Саду
179081	Истраживање савремених тенденција стратешког управљања применом специјализованих менаџмент дисциплина у функцији конкурентности српске привреде	Дејан Петровић	Факултет организационих наука у Београду

ПРЕДЛОГ ЗА ОСНИВАЊЕ ИНСТИТУТА ЕКОНОМСКИХ НАУКА САНУ

У райном рову нема айшеиста нићи у економској кризи идеолоја.

Бен Бернанки (Ben Bernanke)
Председник Федералних резерви САД
у интервјуу *Њујорк џајмсу*

Стање српске привреде и друштва

Српска привреда је у дубокој кризи: стотине хиљада људи је изгубило посао, дефицит платног биланса је енормно порастао, спољни и унутрашњи дуг досегао је критичну тачку, повећао се јаз између неразвијених и развијених региона, готово је нестала средња класа (као извор економског динамизма и социјалне и политичке стабилности), вишеструко се умножио паразитски бирократски слој, јер чиновнички и функционерски посао једини омогућава пристојну зараду (готово да нема других могућности запошљавања младих школованих кадрова), а корупција омогућава брзо и лако богаћење; општом криминализацијом подривена је економска моћ земље и угрожена њена будућност, а (непродуктивни) институционални оквир усмерава енергију привредних (и политичких) актера у редистрибутивном (а не креативном) правцу; стална и немилосрдна борба за прераспodelу капитала, политичке и медијске моћи генерише конфликтне ситуације које брзо могу да ескалирају и доведу до експлозије социјалног незадовољства и сваковрсног насиља и деструкције¹. Поред растуће социјалне патологије и све замаштије деградације привреде Србије, у борби за преживљавање, (све старије и све малобројније) становништво се у све већој мери враћа предмодерним обрасцима понашања, а јавио се (по први пут у српској историји, а и у европским размерама непознат) феномен који описује тзв. Харис-Тодаров парадокс, који је иначе карактеристичан за привреде и друштва „Трећег света“, пре свега Подсахарске Африке. То је још један знак архаизације и антимодернизацијске репериферализације привреде и друштва Србије. С привредом у депресији, уз високу и стално растућу незапосленост, слобода прекограничног кретања људи прети опасношћу од исељавања радно најспособнијег дела становништва. Насупрот „одливу мозгова“, роје се бројне сектор-

¹ Први човек Међународног монетарног фонда Доминик Строс Кан (Dominic Strauss-Kahn) упозорава да прети опасност да растућа незапосленост у дубоко подељеним земљама изазове грађански рат (... "dangerous" imbalances have emerged that threaten to derail global recovery and stoke tensions that may ultimately set off civil wars in deeply unequal countries.) [Ambrose Evans-Pritchard, IMF raises spectre of civil wars as global inequalities worsen, *The Telegraph*, 1. фебруар 2011]

ске „стратегије развоја“, које ван очију научне јавности ради мање-више иста група „експерата“ (најчешће су аутори стратегија и „самоевалуатори“ стратегија на којима су радили) које остају мртво слово на папиру, јер су неквалитетно урађене, тј. не решавају (нити ублажавају) иједан актуелни и/или структурни проблем који притиска привреду и друштво Србије. Најчешће њихов циљ и није био примена и решавање горућих развојних проблема, него просто трошење пара из донација.

Економска наука, економска идеологија и магија

Какав одговор на кризу дају српски политичари, односно водећи економски „експерти“? Идеолошки (одбранашки и/или лажно оптимистички) интониран, умногоне противречан, променљив, пре свега, смушен и површан, у сваком случају нестратешки и испод потреба и захтева времена. Погрешне, углавном произвољне одлуке, показале су (поред осталог) и огромну количину незнања не само основне економске логике него и непознавање текућих и дугорочних глобалних и европских економских, технолошких и политичких процеса (а о способности предвиђања мегатрендова да и не говоримо). Како је у некој држави уопште могуће успешно прилагођавање све бржим и коренијим глобалним променама, ако не постоји елементарна обавештеност о њима?

Вербализација као чин

Уместо систематског изучавања тих појава и процеса и дефинисања јасних предлога, који би служили као солидна основа за доношење квалитетних одлука законодавних и извршних државних органа, сведоци смо свакодневних лансирања парола о интензивној градњи привреде и друштва заснованих на знању (*knowledge based economy/society*), празноверних ритуала (типа *Дај Боже, да наша коза ухвати вука*), манифестација онога што се у свету подругљиво зове *Woodoo economics* и *autistic economics*. Нарочито су омиљена решења типа „једним ударцем убити све муве“ (*one shot solution*), „калауз“ (кључ који отвара све браве), те разне *deus ex machina* формуле... Често такве изјаве, а и потези („мере и акције“) на њима засновани, не решавају проблеме, најчешће их продубљују, а неретко стварају нове проблеме (пример: УРС-ов предлог регионализације који пожар зјапећих регионалних диспаритета гаси бензином).

Постојећи економски институти

Постојећи економски институти имају ту несрећу да су смештени у раскошним здањима на изузетно атрактивним локацијама, тако да је један институт у процесу приватизације већ постао (тајкунски) плен, променивши при том и свој профил – постао је консултантска, односно ревизорска фирма (и више нема везе с науком), док је други пред приватизацијом (тајкунизацијом): приватна Банкарска академија (прос-

торно, кадровски, пројектно) потпуно је потиснула (на пример, избацивши библиотеку) Институт економских наука (чију зграду бесплатно користи), а и спорадичне активности Института мање су научноистраживачке, а више „експертске“ природе; своде се углавном на разне стручне елаборате или на промотивне акције које треба да афирмишу неку помодну идеју или „научно“ легитимишу неки парцијални интерес. У процесу „иновативне диверсификације“ рада ИЕН-а (у подруму Змај Јовине 12) отворен је и угоститељски објект...

Шта нас чека у непосредној будућности?

Ускоро предстоји суочавање с још снажнијим ударом светске економске кризе; тај удар носи озбиљну претњу малим и осиромашеним земљама да буду збрисане с европске (и светске) политичке, економске и културне сцене, јер њихова (неука, себична и кратковида) елита (тачније: „елита“) није овладава космополитским вештинама и знањима потребним за опстанак (и евентуални развој, односно модернизацију).

Чему Институт економских наука?

Криза није само економска, али се у привредном домену најдраматичније испољила, и, несумњиво, извлачење из свеколике кризе треба да отпочне у економској сфери, уз максимално ангажовање свих интелектуалних ресурса, како би се спасило што се спасти може, да би се поправило стање привреде, да би се спречила катастрофа која је неминовна, ако се нешто хитно не предузме... При томе, не идеализује се (још мање мистификује) покретачка улога *знања*: *интереси* се увек јављају као врло важне (ако не и јаче) повесне силнице². Институт треба да брани и афирмише опште интересе привреде и друштва Србије (поједностављено дефинисане као динамичан и ефикасан развој), а не да се ставља у службу посебних, секционалистичких (локалних или глобалних), интереса.

Природа (и „мисија“) Института

Независан, из јавних извора (не од тајкуна) финансиран, озбиљан и одговоран; његови резултати истраживања непосредно употребљиви и примењиви у доношењу државних одлука институционалног, економскополитичког и развојног карактера.

2 Модерни рационализам (на супрот страстима и хероизму романтизма) донео је универзализацију интереса и њихову легитимизацију. И то не само као легитимност интереса опстанка и развоја, тј. побољшања живота појединца и заједнице, него и, с обзиром на реалну констелацију моћи, као легитимност интереса потчињавања, искоришћавања и уништења других (слабијих). „Ако видимо да побеђује Немачка, ми треба да помогнемо Русију, а ако видимо да побеђује Русија, ми треба да помогнемо Немачку, да би их се што више међусобно поубијало“, рекао је у америчком Сенату Хари Труман (Harry S. Truman; *U. S. Week*, 5. јул 1941) дајући парадигматичан пример схватања интереса великих моћника.

Главна сврха оснивања Института је допринос изградњи примерене економске и развојне политике, укључујући политику регионалног развоја, на краћи и дужи рок.

Основна делатност Института треба да буду: систематска фундаментална истраживања (*frontier science*), емпиријске анализе, предвиђање изазова с којима ће привреда и друштво у скорој будућности суочавати, учешће у изради смерница за деловање носилаца економске, социјалне, научне, културне и развојне политике, посебно стратегије научног и технолошког развоја...

Институт (у сарадњи с Владом Србије и њеним одговарајућим агенцијама) треба да покрене истраживачке пројекте, на којима би се окупљали научни истраживачи из целе Србије., а по потреби и из иностранства. У њиховј изради Институт ће поступати потпуно аутономно, на основи строгог поштовања начела професионалности и етике научног рада, уз коришћење најсавременијих метода квантитативне и квалитативне анализе.

Статус Института

Sub aegis САНУ. То му омогућава независност у раду и представља основу корисног јавног (а не полутајног и партикуларног) деловања и утицаја.

Нови Закон о САНУ и недавно усвојени Статут Академије створили су правне основе за оснивање института који би истраживао макроекономска питања развоја Србије, студиозно утемељивао предлоге мера текуће и развојне политике, институционалне иновације, прилагођавање све бржим и коренитијим структурним променама у окружењу и укључивање српске привреде, науке и друштва у европске и глобалне токове.

Оснивање новог института економских наука и/или реструктурисање постојећег?

Две варијанте:

1. Оснивање потпуно новог института по моделу постојећих института САНУ. Са становишта ургентности, ова варијанта би се могла брже реализовати, тако да је повољнија за САНУ. Она захтева додатна средства из републичког буџета, тако да је за Владу Србије повољнија варијанта 2:

2. Постојећи Институт економских наука да промени статус и да, трансформисан, постане институт САНУ. Тиме би се нови (реструктурисани) Институт финансирао из буџетска средства из којих се финансира постојећи ИЕН. И мања средства би била довољна, јер нови Институт рачуна на средства из међународних извора (ИПА пројекти, Дунавска стратегија, Швајцарска³, Шведска).

3 Швајцарски истраживачки пројект *Стратегија децентрализације Србије* за који је САНУ конкурисала није могао да буде реализован, јер није постојао институт који би имао правни субјективитет (и финансијску аутономију) који би могао да преузме одговорност за успешну реализацију пројекта. Иначе, план децентрализације и регионализације Србије (и сама регионализација) у Институту (с обзиром на постојећа исцрпна претходна истраживања) могао би релативно брзо да се уради, уз ангажовање домаћих и страних истраживача.

Требало би извршити детаљнију анализу трошкова и користи обе варијанте, узимајући у обзир и могућности финансирања новог Института из непотрошених средстава, враћених у буџет. На пример, у прошлој години у буџету је предвиђено за Канцеларију Савета за децентрализацију 47 милиона динара. Канцеларија те паре није могла да потроши, па их је (делом) вратила у буџет. Износ од 47 милиона динара био би више него довољан за (успешан) почетак рада Института. Овим се отвара, а и предлаже решење

Питања финансирања Института

О могућностима додатних финансирања моћи ће нешто више да се каже по оснивању. Засад се са сигурношћу могу навести само они додатни извори, који су поједини истраживачи већ користили и квалитетним радом стекли поверење финансијера.

Организација и функционисање Института

Минимални број запослених и флексибилна организација: стална систематска истраживања (каким се, на пример, три године бавио Драгослав Аврамовић пре него што је изашао с предлогом реконструкције монетарног система) плус „кластерски“ пројектни приступ. При том би се максимално сарађивало с осталим институтима, пре свега институтима САНУ (Географским, Математичким, Институтотом техничких наука...) Институт би био умрежен и у одговарајући систем глобалних сродних институција.

Иницијатива за оснивање Института и његова кадровска основа

Питање потребе оснивања Института економских наука при САНУ покренуто је у расправи за округлим столом на тему *Порекло и исход криза*, одржаној у САНУ 20. априла 2010. године. У међувремену, обављен је разговор с више еминентних научника-економиста који су показали спремност да се ангажују на истраживачким пословима Института. И неки економисти који (тренутно) раде у иностранству као професори и/или научноистраживачки делатници вољни су да сарађују с Институтотом. Почетни кадровски капитал је, дакле, обезбеђен. Истраживачко искуство тих кадрова и њихова вештина у прибављању (посебно иностраних) средстава потребних за научна истраживања, гарант су успешности рада новог Института.

У Београду, 2. фебруара 2011.

Часлав Оцић

Овај Предлој њрошао је расјраву и све њојредне законске њроцедуре у САНУ и, њосле једнојодишњих њријрема (и одлука) на нивоу Одељења друшћивених наука, Извршној одбора и Председнишћива САНУ, изнећ је на јодишњу скупшћину САНУ. Ми-

нистйарсйво за йросветйу и науку йодржало је оснивање ИЕН САНУ (дойисом од 23. маја 2011. йодине).

Скуйййина САНУ 9. јуна 2011. йодине једнојласно је донела Одлуку о оснивању Инсйййууа економских наука САНУ.

О овој одлуци йодийње скуйййине САНУ медији су обавесйили јавносй.

Ова одлука средином 2011. йодине досйављена је Влади Рейублике Србије на са-йласносй. Одйовор Премијера до данас САНУ није добила. Тадашњи йремијер Мирко Цветйковйћ (све до краја свој мандайа) ийнорисао је захйев САНУ за давање сайласносйи за оснивање Инсйййууа. Овај Зборник је (више нејо симболички) йозив акйу-елном Премијеру да одйовори на ову иницијаййиву Академије.

Найисан је Сйайуу ИЕН САНУ, именован је в. д. дирекйора, разрађен је (вишеваријанйни) йредлој решења йийања финансирања и смеийаја Инсйййууа. Сва йреосйала малодројна ойворена йийања су решива, уз невелике йрошйкове, с мало до-дре воље.

У међувремену, ийнензивиран је рад из йланираној делокруја ИЕН САНУ у ок-виру Одбора за економске науке, Одбора за йроучавање сйановнииййва и Одбора за село Академије. Усйосйављена је и сарадња с Друиййвом за йривредну истйорију, Ака-демијом инжењерских наука Србије, Универзйиеййом у Београду, Привредном комором Србије, Евромеморандумом (Euromemorandum), Свейским удружењем економисйа (WEA – World Economists Association), срйским научницима у дијасйори...

Све осйало је POVIJEST о којој ће свој суд изрећи ИСТОРИЈА.

АУТОРИ У ОВОМ ЗБОРНИКУ / AUTHORS IN THIS BOOK¹

Зоран АВРАМОВИЋ (Сталаћ, ФНРЈ; РС, 1949). Основну и средњу школу завршио у Земуну, а факултетске студије на УБ: дипломирао на ФФ (одељење за социологију) а докторирао на ФилФ (тема: *Политичка мисао Милоша Црњанског и његово књижевно стваралаштво*).

Радио као професор социологије у Првој београдској гимназији, као истраживач у Заводу за проучавање културног развитка Србије у Београду, од 1995. научни сарадник, од 1998. виши научни сарадник и од 2001. научни саветник у ИПИ у Београду. С подељеним радним временом радио као професор на предметима Културологија, Социологија културе, Социологија масовних комуникација на ФФ у Косовској Митровици и ФКМ МТУ у Београду. Био заменик министра (за високо и више образовање) у Влади РС 2000. године. На функцији државног секретара у Министарству културе и информисања био од априла до септембра 2013.

Био уредник у три значајна научна часописа: у редакцији часописа *Theoria* (1989–1990) заменик гл. ур., а у редакцији *Социолошког ирегледа* заменик гл. ур. 1997–1998, а од 1999–2000. гл. и одг. ур. *Зборника за педагошка истраживања*.

Био члан редакцијског одбора монографије *Прва београдска гимназија, 1939–1989*. Уредио монографије *Демократија,*

васпитање, личности (1997), *Два века образовања у Србији* (2005). Увршћен у *Српску енциклопедију* (2010) у редакцији САНУ и МС.

Објавио је 18 монографија и два уџбеника, преко 120 научних и стручних радова у часописима, зборницима и књигама као и преко 160 радова различитог жанра (студије, истраживања, полемике, критике, есеје, рецензије). Поднео више од 30 саопштења на научним међународним и националним скуповима који су објављени у изводима или у целини.

Важнија дела: *Социјализам и моћности реформе*, Бг 1989; *Политички сисем Милоша Црњанског*, Бг 1989; *Загуждине, фондови, фондације, леђасти у култури Србије*, Бг 1992; *Политика и књижевности у делу Милоша Црњанског*, Бг 1994. и Нови Сад 2007; *Уџбеник–култура–групиство*, Ужице 1999; *Демократија у школским уџбеницима*, Бг 2000; коаутор *Иззови демократије и школа*, Бг 2002; *Испунио сам своју судбину – Милош Црњански* (прир.), Бг 2002; *Држава и образовање*, Бг 2003; *Чији је књижевник и његово дело (расправа о културном идентитету српске књижевности)*, Нови Сад 2003; *Одбрана Црњанског*, Бг 2004. и 2013, *Ајорије образовања за демократију*, Бг 2006; *Култура*, Бг 2006; *Социологија и књижевности*, Бг 2008; коаутор *Наставник између теорије и наставне праксе*, Бг 2010; *Социолошка осма-*

¹ У основи ових биобиблиографских бележака лежи начело *саморедстављања*. Уредник је у текстове добијене од аутора интервенисао само у смислу сажимања (трудећи се да губитак информационог садржаја буде минималан), ажурирања података и формалног уједначавања текста. У томе уредник није увек успео, отуд извесна неуједначеност у обиму, структури и стилу појединих биобиблиографских одредница. У два случаја (Драгутин Милутиновић и Милан Марјановић) уредник се ослонио на већ написане текстове Снежане Тошеве и Бориса Д. Билетића. Опширан приказ идеја и рада Косте Стојановића дат је већ у Зборнику (стр. 880–887).

Њирачница културе и образовања, Бг 2011; *Демократија и бомбардовање*, Бг 2013; *Образовање у шоковима друштва знања*, Бг 2013; и *Образовање између дневне и научне бриге*, Нови Сад и Бг 2014.

Благоје С. БАБИЋ (Селишта – Плана, Билећа, Херцеговина, Краљевина Југославија; БХ, РСрп, 1937), правник по образовању, економист по занимању. Основну школу завршио у Платоу, а нижу гимназију у Вајској (Бачка) и Билећи. Вишу гимназију учио у Требињу, Билећи, Оџацима и Новом Саду. Завршио ПФ УБ, где је стекао и звање магистра правних наука. Наслов доктора економских наука добио на ЕФ у Сарајеву. Ред. професор међународних финансија постао на ЕФ у Мостару. Од почетка радног века запослен у београдском ИМПП. Завршио Европске студије у Универзитетском институту за европске студије у Торину. Био на специјализацији из теорије и политике економског развоја у Институту за развој Јужне Италије у Риму и Централној банци за економску сарадњу у Паризу. Члан је НДЕ, где је тренутно председник Суда части, СЕС и Југословенског удружења за међународно право. Члан је и два међународна научничка удружења од њиховог оснивања – Форума Делфи (Атина и Париз) и Европског удружења за еволутивну политичку економију (Кембриџ, Вел. Британија). Објавио је више књига и велики број других научних радова, од чега знатан број на страним језицима.

Важнија дела: (суаутор) *Бурма*, Бг 1963; *Камбоџа, Лаос, Тајланд*, Бг 1971; суаутор *Кина данас*, Бг 1973; *Страни њривајни кајиштал и развој неразвијених земаља – Нека искуштва Азије*, Бг 1982; *Савремена свейска ѡривредна криза: изледи за ојоравак и одраз на ѡривреду Јујославије* (гл. ур.), Бг 1984; *Јујославија у међународним финансијама I*, (гл. ур.), Бг 1986; суаутор *Свейски ѡривредни ѡроцеси*, Мостар 1990; *Јујославија*

у међународним финансијама II, (гл. ур.), Бг 1989; *Јујославија у евројским финансијама*, (суаутор и гл. ур.), Бг 1993; *Јујославија и Евројска унија*, финална студија истоименог пројекта, Бг 1992; суаутор *Заштита дейзишта – ујоредна анализа одабраних система*, Бг 1994; *Прелаз у ѡранзицији*, Бг, 1996; *Јујославија и Евројска унија* (суаутор и суредактор) Бг 1996; *Yugoslavia and European Union* (суаутор и суредактор), Бг 1997; *Финансијски односи Јујославије с евројским окружењем*, Бг 2000; *Евројојмовник* (суредактор), Бг 2005; суаутор *Финансије*, Нови Сад 2006; *Речник EUROVOС* (гл. ур.), Бг 2006; *Економија Азије*, Бг 2007; *Водич кроз Право Евројске уније* (гл. ур.), Бг 2009; *Доживљаји једној динарца*, Бг 2012; *Поход црвеној лайса* (у штампи).

Бошко БОЈОВИЋ (Београд, ФНРЈ; РС, 1948). Основну школу учио у Београду, гимназију у Паризу и у Београду. Студирао у Паризу архитектуру на Académie des Beaux-Arts (Академији лепих уметности), политичке науке на École des Sciences Politiques, економске науке на Université d'Assas и политичку економију на Université Paris VIII. Дипломирао на одељењу Опште и националне историје на ФФ УБ 1981. Магистарски рад (1985) и докторску дисертацију одбранио је (1991) на катедри за Историју и цивилизацију Византије Универзитета Париз I Пантеон Сорбона (Histoire et Civilisation de Byzance, Université Paris I Pantheon Sorbonne), ментор Елен Арвајлер (Hélène Ahrweiler), председавајући комисије академик Љубомир Максимовић, на тему: Монархијска идеологија у владарским хагио-биографијама српског средњег века (Idéologie monarchique dans les hagiobiographies royales du Moyen-Age serbe). Хабилитацију за руковођење научним пројектима одбранио код ментора Андре Гијуа (André Guillou) 1994. (академик Сима Њирковић био председавајући комисије), на Универзитету друштвених наука (EHESS) у Паризу.

У Балканолошком институту САНУ ради од 1987. као истраживач сарадник, научни сарадник и научни саветник (1998). Године 2000. Државна универзитетска комисија (Conseil National des Universités) Француске изабрала га за ред. професора Историје средњег века (Professeur des Universités, Histoire du Moyen Age), као и за ред. професора Славистике (Professeur des Universités, Slavistique), 2004. је изабран за доцента Историје новог века и Савремене историје (Maître des Conférences, Histoire Moderne et Contemporaine).

На EHES, који има искључиво постдипломске студије, предаје као ред. професор под уговором на одређено време од 2000. до 2010, отада наставља да предаје према потребама постдипломаца.

Објавио 12 монографија на француском и на српском језику, тринаеста (*Raguse – une médiation intercivlisationalle*) у Паризу код Бокара (Boccard) и четрнаесту (*Eglise Orthodoxe Serbe: histoire – spiritualité – modernité*) предао у штампу. Бројни прикази и похвални коментари пропраћили су објављивање ових монографија у најугледнијим научним часописима Аустрије, Енглеске, Русије, Француске, Румуније, Бугарске, Италије, Шпаније. Аутор је и преко 170 научних радова и чланака, објављених на француском, српском, енглеском, латинском, руском и немачком језику у часописима и зборницима од Француске до Србије, Грчке, Италије, Немачке, Румуније и Црне Горе. Ове монографије (и други његови научни радови) цитирани су у бројним публикацијама широм света, као и на интернет страницама на неколико језика.

Учесник је преко сто научних конгреса, скупова, округлих столова и предавања на најугледним трибинама од Берклија, Сорбоне, Министарства спољних послова и Војне академије у Паризу, Београда, Атине, Солуна, Јањине, Сереза, Дубровника, Бриона,

Требиња, Мостара, Венеције, Косензе, Бара, Милочера, и других.

Као ур. најугледнијег балканолошког часописа у Француској, *Études Balkaniques* (Балканске студије) који издаје Бокар, објавио је тематски број: *Transmission du patrimoine byzantin et médiateurs d'identités autochtones* (Рецепција византијског наслеђа и медијатори аутохтоног стваралаштва), где су сабрани радови најугледнијих француских и српских балканолога. Члан уредништва ЗМСДН.

Као ур. (с академиком Симом Ђирковићем) за југоисточну Европу *Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi, primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicum e pluribus nationibus emendatum et auctum*, Instituto storico Italiano per il Medio Evo, објавио је у овој јединственој серији Института за историју средњег века Универзитета Сапиенца у Риму десетине прилога о изворима за историју средњег века.

Руководилац Летњег универзитета "Etat – Confessions – Modernité" („Држава – вероисповест – савременост“), на ФПН у Београду, под покровитељством и у организацији EHES из Париза и ФПН.

Као предавач на EHES у Паризу водио од 1997. до 1999. семинар под насловом „Херојска етика у јужнословенској народној епској поезији“. Од 2000. године руководи катедром *Histoire et sociologie du Sud-Est européen* (Историја и социологија југоисточне Европе), постдипломским радовима студента и Семинаром под насловом: „Укрштена сећања и историографије југоисточне Европе“. Као ментор или ко-ментор наставља да руководи или надгледа постдипломске радове: "Les élites serbes et yougoslaves des années 70 aux années 90 du 20e siècle" (Југословенске и српске интелектуалне елите од седамдесетих до деведесетих година 20. века), кандидат Фелипе Хернандез (Felipe Hernandez), Колумбија; „Le Comité de Londres et la

création du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes“ (Лондонски одбор и стварање Југославије) – Бенжамен Саеленс (Benjamin Saelens), Француска; ”Mémoires croisés et questions controversés des historiographies serbes et croates“ (Спорна питања сећања и историографије Хрвата и Срба) – Јана Радич (Хрватска); ”Jeune Bosnie et l’attentat de Sarajevo 1914“ (Млада Босна и Сарајевски атентат 1914) – Милева Пухар, РСрп, БХ; ”La géopolitique de l’espace balkanique en perspective avec le mécanisme d’ouverture et de fermeture de l’Union européenne“ (Европске интеграције и југоисточна Европа) – Сандра Гислеског (Sandra Gislekog), Француска; ”Le Droit canon de l’église orthodoxe serbe au Moyen Age et à l’époque moderne“ (Канонска регулатива СПЦ у средњем и у новом веку) – Живко Панев (Француска).

Важнија дела: *L’idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen-Age serbe* (Владарска идеологија у династијским хагиографијама српског Средњег века), № 248 *Orientalia Christiana Analecta*, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Рим 1995; *Raguse et l’Empire ottoman 1430–1520* (Дубровник и османлијско Царство 1430–1520). Центар Pierre Belon за византијске, неохеленистичке и југоисточно европске студије ENESS, Vossard, Париз 1998; *Владарство и светлост у српском средњем веку*. Предговор: Сима Ђирковић, Бг 1999; *Разговори на француској левици /1968/*. Предговор Ратко Божовић, Бг 2005; *Le monde byzantin VIIIe–XIIIe siècle. Economie et société* (Византијски свет од 8. до 13. века. Привреда и друштво). Temps, Париз 2006; *Жички диван: Од објекта ка субјекту*, Бг 2007; *Историја и есхаџон. Из историје књижевности југословенског средњег века – Histoire et eschatologie. De l’histoire et de la littérature du Moyen Age sud-slave*, двојезично издање, Париз – Врњачка Бања 2007, 2008; *Le millénaire byzantin 324–1453*, (Миленијум Византије 324–1453),

Ellipses, Париз 2008; 1968 – *Archéologie d’une pensée* (1968 – Археологија једне мисли), Бг – Париз 2008; *Chilandar (Mont-Athos) et les pays roumains (XVe–XVIIe siècle). Les actes des princes moldo-valaques des Archives de Chilandar. Etude historique et philologique* (Хиландар и румунске кнежевине од 15. до 17. века. Повеље влашких и молдавских владара из Хиландарског архива. Историјска и филолошка студија), Vossard, Paris 2010; *Kosovo et les Balkans Occidentaux. Question de stabilité régionale et de sécurité européenne. Après dix ans de protectorat: minorités et le patrimoine culturel en sursis* (Косово и Западни Балкан. Људска права на Косову и Метохији и европска безбедност на Балкану. После десет година протектората: угроженост мањина и људских права), Бг 2011; *Балкан. Људска права на Косову и Метохији и европска безбедност на Балкану*. Бг 2013, (електр. изд.); *Византија – Балкан – Европа*, Бг 2014.

Бранко БОЈОВИЋ (Београд, Краљевина Југославија; РС, 1940), архитект, гл. и одг. ур. часописа *Изградња* од 2001. Основну школу, гимназију и факултет (АрхФ УБ) завршио у родном граду. Радио у Савезном заводу за урбанизам (1966–86), ИО Скупштине града (1989–95), ИАУС (1995–2005).

Дела: *Становање у зградама високе сигурности* коаутор, Бг 1969; *Планерски ајтлас југословенске уређења Југославије*, Бг 1974; *Београд – Социолошка студија* 1977; *Мреже и објекти инфраструктуре*, Бг 1982; и *Физиономија и меморија града*, Бг 1982. *Пројекти:* Просторни план Републике Српске, Просторни план Тршића и Троноше; Генерални урбанистички план Сокобање; Генерални урбанистички план Бара. *Изложбе:* међународни фестивал Зодчество, Москва 2006, Фиренца 2006, Бг 2007, салони архитектуре, више година; *Напраге:* „Емилијан Јосимовић“ 2005. за животно дело, Плакета Скупштине УЛУПУДС, Велика награда

XVI Салона урбанизма 2007, Златни беочуг КПСБ 2001, Златна значка КПЗС 1991, Плакета ослобођења Сокобање 1986, итд. *Чланство*: УЛУПУДС, Удружење урбаниста Србије, САС, ААС.

Драган БОСНИЋ (Панчево, ФНРЈ; РС, 1960). Ред. професор на предметима Анатомија и Рад по моделу (Академија – Висока школа СПЦ за уметности и конзервацију) 2007. Од завршетка студија (1985) до 2007. био у статусу самосталног уметника као члан УЛУПУДС. Магистрирао на ФПУ у Београду 2002. (Тема: „Сликовно–текстуални прикази Новог Завета”, ментор: Југослав Влаховић). Учесник на летњем курсу језика и културе Лужичких Срба, Будишин (Bautzen), Горња Лужица 2000. Боравио у Ситеу (Cité), Париз, 2001. Учесник на Albin Brunowsky Workshop (ликовна колонија за илустраторе) Братислава, у оквиру Бијенала илустрације (БИБ), 2003.

Публикације: *Првих двадесет година*, Бг 2000; *Вук за њоћейнике*, илустрације и графичка опрема, текст: Бора Ђоковић, Бг 1987; *Шта је шта, енциклопедија свакодневних обичаја и веровања*, илустрације и графичка опрема, аутори текста Миладин Шеварлић и Миодраг Зупанц, Земун 1989; илустрације у шест књига *Инспектор Мајџу*, едиција Зелена библиотека, издавач: Ашет (Nachette), Париз 1990–91; илустрације у часопису *Економика* (1994–98); илустрације у књигама за децу разних аутора, издавач Књиготека, Бг 1993–2005; стрип *Библија у сликама* (800 страна), за Библијско друштво, Свиндон (представништво Београд) 1997–2002. Стрип „Јанк и Ханка код пирата” објављен 2005. у часопису *Плотјо (Пламен, недељник за децу лужичких Срба)*, Домовина, Будишин, аутор текста Лубина и Душан Хајдук-Вељковић. Код истог издавача и с истим сценаристима објављена стрип свеска *Dyrdomdej tjez swetami, pola androidow*, 2007.

Изложбе: самостална изложба стрипова илустрација и карикатура, галерија Сингидунум, Бг 1992; самостална изложба „Књига је човеков најбољи пријатељ”, галерија Сингидунум, Бг 2000; самостална изложба страна из стрипа „Библија у сликама”, галерија УЛУС, Бг 2001; самостална изложба досликаних илустрација „Полуоригиналипо”, (илустрације из књиге *Анџолоија српске басне* Гордане Малетић), галерија Графички колектив, Бг 2007; самостална изложба „50/30”, поводом 50 година живота и 30 година рада, галерија Стара капетанија, Земун 2011.

Награде: за дебитантску илустрацију на изложби Златно перо Београда, 1982; „Велика награда Србије” за допринос примењеној уметности за 2000; за допринос српском стрипу „Никола Митровић Кокан”, на салону стрипа, Лесковац 2002; за најбоље остварење у домену класичног стрип језика, на другом међународном салону стрипа, за стрип „Зашто славуји певају само ноћу”, по тексту Јована Јовановића Змаја, СКЦ, Бг 2004; „Михаило Валтровић” за ликовно решење изложбе „Женска оглавља у Војводини”, аутора Катарине Новаковић, 2006. (изложба у Музеју Војводине, Нови Сад 2005); изложба *Господари тине и живота*, ауторке Марије Јовановић, ликовна опрема и каталог, Музеј Војводине, Нови Сад 2011. Покренуо часопис *Крајњег, крајњи стирпиви Драјана Боснића*, № 12 (1), 2011.

Чланство: УЛУПУДС од 1985. (председник сликарско–графичке секције УЛУПУДС-а у два мандата); УНС од 2005.

Владимир Љ. БУКВИЋ (Вршац, СФРЈ; РС, АПВ, 1981) ОШ и гим. завршио у Вршцу. Дипломирао на ЕФ УБ 2008. Запослен у Д.о.о. Ирва инвестиције у Београду. Бави се финансијама и информатиком. Приредио (с Рајком Буквићем) прилог у овом Зборнику: *Стирајтејце донете на рејубличком нивоу, 2000–2014*, стр. 1043–1058.

Рајко БУКВИЋ (Пландиште, Банат, ФНРЈ; РС, АПВ, 1953). ОШ и гим. завршио у Вршцу, дипломирао 1976. (смер Економске статистике и кибернетике) и магистрирао на ЕФ УБ 1986. (тема: „Примена метода теорије класификације у анализи развоја југословенских република и аутономних покрајина”, ментор Бранислав Ивановић) и стекао титулу магистра статистичких наука. Докторирао 1997. на ЕФ УБ (тема „Регионални аспект примарне расподеле у југословенској привреди”, ментор Драгутин Марсенић) и стекао наслов доктора економских наука. Изабран у научноистраживачко звање виши научни сарадник 2000, научни саветник 2005. У звање ред. професора биран 2005. и 2008. године на београдском МТУ.

Радио на ЕФ у Суботици од 1977–79, на ВПШ у Новом Саду од 2002–4. и на МТУ (на Факултету за менаџмент од 2005–10 и на Факултету за међународну економију од 2010. до 2012). Радио је у привреди (Мостоградња) од 1979–83, у државној управи (разни органи), од 1983–88 и 1991–2002, у научноистраживачким организацијама (ИЕН, ИДН, ИЕП) од 1988–91 и 2003–5). Од 2012. ради у ГИ „Јован Цвијић” САНУ.

Био члан редакције часописа *Економика* (Бг) од 1994–2001, а од марта 2002. до краја 2003. гл. и одг. ур. овог часописа. Покретач је и гл. и одг. ур часописа *Месечне апроксимационе анализе*, којег је током 2004. издавао ИЕП. Од 2013. коур. часописа *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ*. Од 2003–5. члан редакцијског колегијума часописа *Економика* (Ниш). Од 2009. године, члан редакције *ЗМСДН*. Од 2013. члан редакцијског колегијума часописа *Бюллетень Отделения Русского географического общества в Республике Мордовия* (Саранск, Русија). Члан издавачког савета часописа: *Економика* (Ниш), од 2014, *Российский научный мир* (Москва), од 2014, *Весник Мордовског универзитета* (Саранск), од 2014. Од

2006. Члан Редакције за трговину, туризам и угоститељство *Српске енциклопедије*. Члан-сарадник МС.

У 2005. години био је руководилац пројекта: „Развој и структурне промене аграрне привреде и руралних подручја”, који је рађен за потребе МНЗЖС у ИЕП у Београду, ПољФ у Новом Саду и ЕФ у Суботици.

Био председник Програмског одбора међународних научних скупова: Економска унија источне и југоисточне Европе у условима глобализације (Бг 2005) и Мултифункционална пољопривреда и рурални развој (Бг 2005).

Објавио (сам или у коауторству) 26 монографија и наставних референци (учбеници, скрипта, збирке задатака), више од 250 радова у међународним и домаћим зборницима радова и часописима, и 20 превода радова с руског и немачког језика. Учествовао је у изради преко 90 научних и стручних пројеката, у већем броју научних института и других научноистраживачких организација. Учествовао је, с писаним прилозима, на 27 међународних и 27 домаћих научних и стручних саветовања и конференција.

Професор по позиву на Мордовском државном универзитету Н. П. Огарјов (Саранск, Русија), Нижегородском државном инжењерско-економском институту (Књагињино, Русија), Уралском државном шумско-техничком универзитету (Јекатеринбург, Русија).

Добио 2005. награду МНЗЖС за постигнуте научноистраживачке резултате. Награђен је 2012. Меморијалном медаљом „300 лет Михаилу Васильевичу Ломоносову” и 2013. „10 лет НГИЭИ”.

Важнија дела: коаутор и коур. *Привредни развој Косова и Метохије*, Бг 1991; (коаутор) *Development and Crime. An Exploratory Study in Yugoslavia*, Rome 1992; коаутор *Основе програма и политике развоја села, пољопривреде и прехрамбене индустрије Србије – аи-*

рарни програми Србије, Бг 1995; *Проспектни и емпијски аспекти институционалне политике (синтеза)*, Бг 1996; коаутор *Антимонополска политика у СР Југославији – Анализа постојећих тржишних структура и антимонополских институција*, Бг 2002; коаутор *Competition Policy in FR Yugoslavia – Existing Market Structures and Competition Institutions*, Бг 2002; коаутор *Нова антимонополска политика: предлог решења*, Бг 2003; коаутор *New Competition Policy: A Policy Paper*, Бг 2003; коаутор *Унапређење корпоративног управљања*, Бг 2003; коаутор *Ревизијализација и унапређење производне цевећа*, Бг 2005; *Принципи и планирање инвестиција*, Бг 2009; *Тржиште и конкуренција*, Бг 2012; коаутор *Систематско управљање: истраживање о организацијама*, Дзержинск 2013.

Владимир БУМБАШИРЕВИЋ (Београд, ФНРЈ; РС, 1951), ОШ и гим. завршио у Београду; дипломирао, магистрирао и докторирао на МедФ УБ. Ред. професор МедФ УБ од 1996, ректор УБ од 2012. Био председник Савета, шеф катедре за хистологију и ембриологију 1993–2000, шеф Последипломске катедре за цитологију, хистохемију и електронску микроскопију 2000–4, продекан 2004–9, декан 2009–12. МедФ УБ. *Успешавање*: гост. проф. хистологије на МедФ УБ УЦ 1987–8, 15 месеци као носилац Фулбрајтове стипендије на Одељењу за анатомију и биологију хелије. *Дела*: коаутор *Хистолошки атлас*, 4. изд., Бг 2008; *Хистологија*, 3. изд., Бг 2009; аутор и коаутор 11 уџбеника и монографија, више од сто радова у међународним и домаћим часописима и књигама. *Наираге*: Бг за мед. 2005. *Чланство*: САНУ, дописни од 2000, ред. од 2009, СЛД (Председник Научног одбора АМН 2002–6), Европског друштва за микроскопију, Српског друштва за микроскопију.

Милан ВУЈОВИЋ (Сечањ, Банат, ФНРЈ; РС, АПВ, 1947). У родном месту завршио

основну школу и гимназију а ЕФ УБ, где је апсолвирао и магистарске студије. Завршио специјалистички курс за рад у области односа с иностранством у трајању од годину дана у Републичком заводу за кадрове Владе РС.

Обављао руководеће послове у привреди и у политичким организацијама у општини, републици и федерацији и у СЗДП. Био секретар Комисије за друштвено-економске односе ПЦКСКЈ и шеф кабинета Председника ПЦКСКЈ. Од 1993. до краја 2012. био дир. у Панонској и Креди банци у Београду. Председник Секције за банкарство ДЕБ.

У економским часописима, студијама, зборницима и листу *Политика* објавио преко 100 ауторских радова, те више одредница у *Економској и пословној енциклопедији*, *Лексикону економске дипломатије* и *међународној пословања* и одредницу акционарство у *Српској енциклопедији*. Радове објављивао у Чешкој, БХ, Словенији, Француској, Канади, Индији, Италији.

Важнија дела: *Пути у акционарство*, Бг 2002; *Akcionarstvi a privatizace v srbski*, Прага 2006.

Славко ВУЈОВИЋ (Давидовићи, Билећа, Херцеговина, Краљевина Југославија; БХ, РСрп, 1939), редовни професор Пословне информатике, Управљачких информационих система, Електронског пословања и пословне интелигенције и Банкарске информатике. Изводио је наставу на УБК у Београду, Слобомир П Универзитету у Бијељини, БА, а као гостујући наставник учествовао у извођењу наставе на ЕФ УБ. Објавио је преко 80 научних и стручних радова и осам књига, међу којима су: *Банкарска информатика*, *Информациони системи у пословању и менаџменту*, *Електронско пословање и пословна интелигенција*, *Пословна информатика* и *Информатика у сјорту*. Тренутна област истраживачког интересовања је примена економије засноване на знању и дигиталној

култури уз подршку развојне вертикале информационог система и система подршке управљању и одлучивању.

Миодраг ВУЈОШЕВИЋ (Ниш, ФНРЈ; РС, 1950). Дипломирао 1975. на ЕФ УБ, смер Економске статистике и кибернетике. Магистрирао 1993. и докторирао 1997. на ГеФ УБ, у области просторног планирања. Запослен у ИАУС од 1994. Научни саветник, председник НВ и члан УО Института. Специјалност: компаративна теорија и општа методологија планирања; одрживи развој; теорија и општа методологија планирања периода транзиције; регионално планирање; евалуација и имплементација планских одлука; и интеграција Србије у европске схеме и документе одрживог развоја. Објавио преко 200 научних и стручних радова, у националним и међународним часописима, монографијама, тематским зборницима, међународним научним скуповима и др. Учествовао у преко 20 научних пројеката, националних и међународних, и руководио већим бројем пројеката и потпројеката. Руководилац тима из Србије у међународном пројекту TURaS. Члан научних одбора већег броја међународних научних скупова. Гл. и одг. ур међународног часописа *Spatium*. Међународни експерт од 1981. Одржао велики број предавања по позиву.

Важнија дела: коаутор *Поспосоцијалистичка транзиција у Србији и територијални капијтал Србије. Стање, неки дугући изледи и предвидљиви сценарији*, Бг 2010; *Serbia's long voyage to Europe. Spatial and environmental planning system and practice and an urge for institutional and organizational adjustments*, in: P. Palavestra (ed.), *Proceedings from the IV Swedish-Serbian Symposium Stockholm-Belgrade. Sustainable Development and the Role of Humanistic Disciplines*, Бг 2009; *The New Generation of European Sustainable Development Documents and*

Strategic Development Schemes of Serbia and Montenegro. The problem of correspondence, in: P. Getimis and G. Kafkalas (eds.) *Overcoming Fragmentation in Southeastern Europe: Prospects for Spatial Cohesion*, Ashgate, Aldershot 2007; коаутор, *Planning and societal context – The case of Belgrade, Serbia*, in: S. Tsenkova and Z. Nedović-Budić (eds.) *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. Space, Institutions and Policy*, Physica-Verlag, New York 2006; *The Problem of Belgrade Metropolitan Area Governance Revisited: Exploring New Options*, in: B. Stojkov (ed.) *Metropolitan Networking in CADSES*, Bg, Bratislava and Dresden 2006; *Рационалносћ, леишмишети и имплементација планских одлука. Новије теоријске интерпретације и поуке за планирање у транзицији*, Бг 2004; *Планирање у постсоцијалистичкој политичкој и економској транзицији*, Бг 2003; *Новије промене у теорији и пракси планирања на Зајпаду и њихове поуке за планирање у Србији/Југославији*, Бг 2002; *Geography Lost and Found – Integrating Six Balkan Countries through the Co-projects ESTIA and OSPE, Early experience*, Бг 2001; коаутор, *Reintegrating Yugoslavia into European Development Schemes – the Urge to Reform the Planning System and Planning Practice*, Бг 2000; Programme: *Institutional Support for National Systems of Planning and Projects*: a) List of Activities for Completion of the MRDP Data Base; b) Execution Plan for the MRDP Sub-programme; c) Establishment of Data Base for the MRDP; d) Methodological Clarifications to the MRDP; e) (with J. Mencinger and M. Nušinić) *Recommendations for Improvements of Statistical Base for Planning in Guyana*; f) *Recommendations for Operationalization of the Regional Planning System in Guyana*; and g) *Estimation of Staffing Needs for Planning in Guyana*, The State Planning Commission of Guyana and Inter-American Development Bank, Georgetown, Guyana, Washington, USA 1982–5.

Владимир ГРЕЧИЋ (Лазница, Жагубица, Краљевина Југославија; РС 1938). Дипломирао (1966), магистрирао (1970) и докторирао (1972) на ЕФ УБ. Радио у ИМПП од 1968, као истраживач, асистент, научни сарадник, виши научни сарадник и научни сарадник; помоћник директора (1984–1988), и заменик директора Института (1990–97 и 2001–6). Од 1992. до 2003, предавао Економију рада на ЕФ УБ. Предавао је и на другим универзитетима у земљи и иностранству. Његово поље интересовања биле су међународне миграције становништва, укључујући „одлив мозга”, особито сеобе Срба некад и сад. Током истраживачке и предавачке каријере радио у више земаља, укључујући САД (1978, 1980 у 1991, био корисник Фулбрајтове стипендије, 1985–6), Руску Федерацију, Пољску, Мађарску, Холандију, Мексико, Вел. Британију, Швајцарску и Аустралију, посебно у српским заједницама главних имиграционих земаља. Држао је бројна предавања по позиву и узимао учешће у раду научних скупова у земљи и иностранству. Објавио око 200 радова (књиге, студије, чланци у реномираним часописима, поглавља у књигама) у Србији и иностранству (објавио четрдесетак радова на страним језицима – енглески, француски, немачки, руски, шпански).

Члан АЕН од 2009, члан CEASA од 1997, НДЕС, Одбора за изучавање становништва САНУ, УО СКЗ. Био дуго члан EADI, члан IRA, члан Савета дијаспоре СРЈ (од 2001. до јануара 2003, када је Савет престао с радом), експерт УН за миграције, као и члан уређивачких одбора неколико часописа.

Дела: *Савремене миграције радне снаге у Европи*, Бг 1975; *Миграција и имиграција ситног ситановништва у земљама северне, централне и западне Европе*, Бг 1989; коаутор *Сви Срби света*, Бг 1994; *Managing Population Movements: The Challenge for Diplomacy in Southeast Europe*, *The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations*, Vol. XI, №

1, 2010; коаутор *Changing the Strategies: Current Migration Policy and Discourses in Serbia*, in: Vida Bakondy (ed.) *Good Luck! Migration Today: Vienna, Belgrade, Zagreb, Istanbul*, The Initiative Minderheiten in cooperation with Academy of Fine Arts, Vienna 2010; *Српска научна дијаспора*, Бг 2010; *Људски капитал као фактор повећања конкурентности привреде Србије*, у: *Како повећати конкурентност привреде и извоза Србије*, Бг 2010; *Young talents deserve more attention from policy-makers in Serbia*, in: *Mobility and Emigration of Professionals: Personal and Social Gains and Losses*, Nada Polovina and Tanja Pavlov (eds.), Бг 2011; коаутор *Social Impact of Emigration and Rural–Urban Migration in Central and Eastern Europe. Final Country Report – Montenegro*, The European Commission, DG Employment, Social Affairs and Inclusion and GVG, Brussels 2012; коаутор *Social Impact of Emigration and Rural–Urban Migration in Central and Eastern Europe. Final Country Report – Serbia*, The European Commission, DG Employment, Social Affairs and Inclusion and GVG, Brussels 2012; *Интелектуални потенцијал научне дијаспоре трећег животног доба у служби домовини*, *Геронтолоџија*, 1, 2012; коаутор *Политички дискурс екстремне деснице у Западној Европи: питање имиграције*, *Међународни проблеми*, LXIV, 2, 2012; *Светске економске прилике данас и перспективе за привредни развој до 2015*, у: *Актуелна кретања у светској и европској привреди и њихове импликације на Србију*, (ур.) Владимир Гречић и Петар Веселиновић, Бг 2012; *Девет Вајагића и десети Алекса Вишњевић (Добровољци из Герија, Индијана, на Солунском фронту)*, *Даница за 2013*, Бг 2012; *Таланты заслуживаюት большего внимания властей Србии*, *Социологија науки и технологиј*, Том 4, № 3, 2013, Санкт-Петербург; *Serbian Academic Diaspora*, Бг 2013; коаутор *Migration Law*, *International Encyclopedia of Laws*, Wolters Kluwer, Rijn, The Netherlands 2014.

Јелена ДАМЊАНОВИЋ СИМИЋ (Приштина, СФРЈ; РС, АПКИМ, 1975) дипломирала на ЕФ УП 1997, магистрала 2005. на ЕФ УБ, а 2007. докторирала ФПС МТУ. Каријеру започела на ЕФ УП 1998, а 2006. прелази на Високу пословну школу струковних студија у Новом Саду, где је и данас запослена. Предавач по позиву била је у Фиренци (ФИАС 2013) и Универзитету у Женеви (2014). Аутор више десетина радова из области међународне економије, Европске уније, глобализације, спољне трговине и конкурентности, као и четири уџбеника: *Међународна економија*, Нови Сад 2013; *Међународно половање*, Нови Сад 2012; *Трговински менаџмент*, Нови Сад 2011; *Србија и зона слободне трговине југоисточне Европе*, Приштина 2006; (коаутор) *Globalization, The Palgrave Encyclopedia of Strategic Management*, ed. D. J. Teece and M. Augier, Palgrave Macmillan 2013. Више података о објављеним радовима: www.jelenadamnjanovic.rs

Бранислав Брана ДИМИТРИЈЕВИЋ (Београд, Краљевина Југославија; РС 1939). Доктор и магистар стоматолошких наука. Ред. професор максиларно-лицне хирургије на СтомФ БУ у пензији. Књижевник.

СтомФ БУ завршио 1963. Докторска теза, *Заступање фонијацијских принципа у формирању носно-ресекционих јорновиличних процеса*, СтомФ БУ 1980. Објавио преко 160 научних и стручних радова из области стоматологије, максиларно-лицне хирургије, судске медицине, медицинског права, биоматеријала и историје медицине. Под књижевним именом Брана Димитријевић објавио више прозних дела, прича, романа, есеја и путописа. Председник Секције за историју медицине СЛД, уредник одељка „Историја медицине” електронске библиотеке „Растко”. Добитник је „Златног пера” СЛД (2011).

Важнији радови: *У континенту: записи српској војној хирургији 1916–1918*, документарна

литература, Бг 2001, 2004; *Јереванско јеророчанство*, путописни есеји, Бг 2001; *Сјомашлопија и култура*, Бг 2002; *Београдски кошмар Михаила Булакова: Псеће срце груји гео*, роман, Бг 2004; *У равницама јривига*, документарна литература, Бг 2008; *Моја јерила*, Бг 2010.

Бранислав В. ЂОРЂЕВИЋ (Скопље, Краљевина Југославија; БЈРМ/Македонија, 1938), ред. професор ГрФ УБ (у пензији), ред. члан АИНС, члан НДС, professor honoris causae. Као утемељивач Теорије водопривредних система, као нове гране Техничке кибернетике, предавао на више универзитета. Био је шеф Катедре за хидротехнику. Његова специјалност су сложени хидротехнички системи с хидроелектранама, вишенаменско коришћење, уређење и заштита вода, као и еколошки аспекти реализације сложених система. За књиге *Коришћење водних снага I и II* награђен 1984. Октобарском наградом Београда. Његово капитално дело из области теорије водопривредних система, објављено у САД (1993) – *Cybernetics in Water Resources Management* – базна је монографија у свету из те области и цитира се у том својству. Друге чешће цитиране књиге: *Водопривредни системи, Објекти хидроелектрана, Хидроенергетско коришћење вода*. Објавио је преко 300 радова у међународним и домаћим часописима. На научним скуповима му је поверавана улога предавача по позиву, известиоца, итд. Радио је на планирању свих већих хидроелектрана и водопривредних система у СФРЈ, као и на изради најважнијих стратешких планских докумената у области вода на простору бивше СФРЈ. Аутор је делова који је односе на воде и водопривредну инфраструктуру у Просторном плану Републике Србије, као и у низу просторних планова општина и простора посебних намена.

Ђорђе ЂУКИЋ (Александровац, ФНРЈ; РС, 1952). Основну школу и гимназију завршио у

Чачку. Дипломирао 1975. и магистрирао 1979. на ЕФ УБ, докторирао 1984. на ЕФ УКр. У београдском ИЕН од 1976, где је 1977. биран за асистента. На АгроФ у Чачку изабран за доцента 1985, а 1990. унапређен у ванредног, а 1995. у ред. професора на предмету Принципи економије. Године 1996. изабран у звање ред. професора ЕФ УБ на предмету Банкарство. У периоду 1996–2006. био шеф последипломских курсева: Монетарни, банкарски и финансијски менаџмент и Банкарски и финансијски менаџмент. Од 2006. на мастер студијама предаје предмет Банкарски менаџмент, а на докторским студијама предмет Монетарна теорија и политика. На стручном усавршавању боравио у Вел. Британији (1984. и 1997.) и у САД (1986, 1988/89, 1994, 1996. и 2002/2003).

Добитник Фулбрајтове стипендије за постдокторске студије у САД (Универзитет Станфорд) у 1988. Добитник Фулбрајтове стипендије за истраживања у САД у 2002. Биран за продекана за финансије на АгроФ у Чачку у два мандатна периода. Члан Научне секције СЕС од јуна 1991. године, члан редакције часописа *Економска мисао*. Члан редакције часописа *Рапоекономисус* од 2007. Биран за секретара Научног друштва СЕСРЈ (новембра 1992). Јула 1992. године именован је за члана Економског савета Савезне владе. Јуна 1993. поново именован за члана тог тела. Године 1993. именовала га Скупштина СРЈ за члана Савета НБЈ (до 1998). Године 1994. именовала га Савезна влада за члана Комисије за хартије од вредности (до 2000). Учествовао у реализацији два међународна истраживачка пројекта за потребе СБ и ЕУ.

Важнија дела: *Банкарство и криза – међународни и домаћи аспекти*, Бг 2012; *Централна банка и финансијски систем*, 3. доп. изд., Чачак 2010; *Управљање ризицима и квалитетом у банкама*, 2. изд., Бг 2011, *Comparative Models of Banking Reform*, Chapter 7, in: *Banking Reforms in South-East Europe*, ed. Z. Sevic, Edward Elgar's Publishing,

2002; *Banking Sector Restructuring in Yugoslavia*, *Economic & Financial Review*, Vol. 5, № 2, London, Summer 1998; Деструктивно дејство популистичког приступа вођењу монетарне политике у условима хиперинфлације, у: *Привреда Југославије у условима блокаге*, САНУ, Бг 1994.

Драган Н. ЂУРИЧИН (Београд, ФНРЈ; РС, 1955), ред. професор ЕФ УБ на предметима Стратегијски менаџмент и Управљање пројектима (дипломске студије), Стратегијске финансије (последипломске студије) и Пословна стратегија (докторске студије). На ЕФ УБ 1978. дипломирао, 1981. магистрирао и 1986. докторирао. Члан професионалних организација: Милочерски Економски форум, копредседник, 2002–8; South-East Management Forum, копредседник 2009. до данас; Удружење корпоративних директора, потпредседник, 2007. до данас; Савез економиста Србије (СЕС), председник 1998–2011; Економски савет СРЈ, члан 1997–2000; Економски савет РС, члан 1992–4.

Корпоративно и јавно управљање: Deloitte, председник 2007. до данас; Институт за кардиоваскуларне болести Дедиње, члан Надзорног одбора, 2007. до данас; Имлек, члан УО 2006. до данас; Нуро Алре Adria Bank, члан УО 2006. до данас; Металац, потпредседник 2005. до данас; Deloitte, потпредседник 2002–7; Апатинска пивара – ИнБев, члан УО 1999. до данас; Синтелон-Tarkett председник Надзорног одбора 1997–2006; Металац, члан УО 1991–2005; ABS Holdings; председник Надзорног одбора НАЛЕД-а (Национална алијанса за локални економски развој).

Консалтинг (1994. до данас): Консултант за финансијски менаџмент у Deloitte (FAS – Financial Advisory Services) на пројектима и due diligence за финансијску консолидацију, финансијско реструктурирање, процену вредности и приватизацију за следеће

компаније: Југопетрол, Нафтагас, Југоекспорт, ЛЗТ Кикинда, ТЕ-ТО Колубара Б, МКС, Матроз, РК Београд, Прва Искра, ICN Галеника, Хемофарм, ХИП Петрохемија, Ц Маркет, Металац, Имлек, Здравље, Синтелон Холдинг, Апатинска пивара, Потисје Кањижа, итд.

1997. године (с проф. Мирком Васиљевићем) написао Закон о власничкој трансформацији.

Сийиендије: Salzburg Seminar Fellowship 1996; гостујући професор на Универзитету у Венецији, катедра за пословну економију 1993; Fullbright Commission Professorship 1991; State University of New York 1987.

Важније књије: *Менаџмент и сѣрашејѣја*, 6. изд., Бг 2011; *Уйрављање йомоћу йројеката*, 4. изд., Бг 2007; *Сѣрашејѣјски менаџмент*, 4. изд., Бг 2002; *Водич за йрмену Закона о својинској йтрансформацији*, Бг 1997; *Приваийизаија: нужности или слобода избора*, Бг 1994; *Пройрамирање и конйрола и сѣраживачко развојних йројеката*, Бг 1989.

Гл. ур. часописа *Економика йрегузећа* од 1999.

Александар Сергејевич ЗАПЈЕСОЦКИ (Александр Сергеевич Запесоцкий) (Курск, СССР; Руска Федерација, 1954). Ректор Санкт-Петербуршког Хуманитарног универзитета синдикатa, дописни члан РАН (од 2011), академик Руске академије образовања, доктор културолошких наука, професор, заслужни делатник науке РФ, заслужни уметник Русије. Завршио физичко-математичку школу № 6 (Курск, 1970), Лењинградски институт прецизне механике и оптике (1976), аспирантуру Лењинградског државног института културе „Н. К. Крупска” (1985). Радио као научни сарадник у Државном оптичком институту „С. И. Вавилов” као инструктор одељења науке у Лењинградском обкому ВЛКСМ. Од 1986. ради у Вишој синдикалној школи културе, од 1991. је ректор Хуманитарног универзитета синдикатa.

Члан је редакцијског колегијума часописа *Лийерайурная учеба, Философия и кулйура, Войросы кулйурологии, Поиск, Парйнерство цивилизаций, Симури* (Азербједан). Аутор је проналазака у области одбрамбене космичке технике и више од 2000 научних и научно-популарних радова, уџбеничких приручника, монографија у области културе, образовања, СМИ, синдиката, социјалне и омладинске политике, међународних односа, публикованих на 14 језика разних земаља. Режиер и сценарист, аутор 30 научно популарних филмова и више од 300 телевизијских програма. Аутор и редитељ низа градских масовних празника.

Председник Експертског савета Комитета Државне Думе РФ за рад и социјалну политику. Председник Извршног комитета Конгреса петербуршке интелигенције. Заменик председника Савета ректора Санкт-Петербурга. Члан управе Руског дечјег фонда. Награђен орденом Пријатељства, медаљама „За спас утопљеника”, „У спомен на 300 година Санкт-Петербурга”, „Патриот Русије”. Кавалер медаље К. Д. Ушинског, Златне медаље Руске академије образовања, Златне медаље Лава Толстоја Међународне асоцијације писца и публициста (Париз). Награђен Почасним знаком Министарства културе Бугарске Печат цара Симеона I, Међународном медаљом Симург Асоцијације културе Азербједана, Меморијалном медаљом „Академик Сапаргалијев” (Казахстан). Лауреат премије Владе РФ (2007) и Владе Санкт-Петербурга (2010) у области образовања и Горковске литерарне премије (2007). Почасни доктор универзитета САД, Ирске, Украјине и Пољске. Академик Академије наука и уметности (Париз), Европске академије наука и уметности (Салцбург). Именом Запјесоцког названа је мала планета Сунчевог система № 6578.

Важнија дела: *Музика и омладина*, 1988; *Та несхваћена омладина: йроблеми неформалних омладинских асоцијација*, 1990;

Омладина у савременом свету. Проблеми индивидуализације и социо-културне интеграције, 1996; *Образовање и средства масовне информације као фактори социјализације савремене омладине*, 2008; *Хуманистична култура и хуманистично образовање*, 1996; *Образовање: филозофија, културологија, психологија*, 2002. и 2007; *Културологија Димирија Лихачова*, 2007; *Филозофија и социологија културе*, 2011; *Култура: поглед из Русије*, 2014; *Синдикални – феномен савремене цивилизације*, 2014. (све на руском)

Славка ЗЕКОВИЋ (Земун, ФНРЈ; РС, 1959). Дипломирала 1982. на ПМФ УБ, Одсеку за просторно планирање. Магистрала 1988. и докторира 1995. на ГеФ УБ, у области регионалне индустријске политике у Србији. Запослена у ИАУС од 1994. Научни саветник, члан НВ и УО Института. Специјалност: планирање индустријског развоја; регионални развој; урбана економија; и управљање грађевинским земљиштем. Објавила преко 170 научних и стручних радова, у националним и међународним часописима, монографијама, тематским зборницима, на међународним научним скуповима и др. Учествовала у двадесетак научних пројеката, националних и међународних, и руководила потпројектима у неколико пројеката. Члан научних одбора међународних научних скупова (преко десет). Одржала велики број предавања по позиву.

Иван ИВИЋ (Црна Трава, Краљевина Југославија; РС, 1935), ред. професор ФФ УБ у пензији, оснивач и председник НВО Образовни форум, Савет за права деце Владе РС. Докторирао на ФФ УБ, где је био биран у сва наставна звања. Оснивач и гл. ур. часописа *Психологија* 1976–86, дир. Института за психологију 1976–86, дир. центра за развој Универзитета при УБ 1991–92, Савезни министар за просвету и културу 1992–3. *Усавр-*

шавање: Le Centre européen universitaire de Nancy, Француска 1963, Institut „Jean-Jacques Russeau“, Женева 1971.

Дела: *Човек као animal symbolicum*, Бг 1978, 1986; коаутор *Развој и мерење интелигенције 1–2*, Бг 1976, 1985; *Васпитање деце раног узраста*, Бг 1984. и 1988; *Активно учење*, Бг 2002; *Водич за добар ученик*, Нови Сад 2008. *Награда*: Октобарска града Београда 1976, ДПС 1977, 1989; Орден рада са златним венцем 1985, „Јаков Гогобашвили“, Грузија 1999, Chevallier des Palmes Academiques, Француска 2003, града Београда 2009. Члан ДПС (потпредседник 1982–3), НВО Пријатељи деце Србије (председник 2003–8).

Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Ужице, ФНРЈ; РС 1952). Гимназију завршио у Чачку. Дипломирао, магистрирао (1979) и докторирао (1985) на ПФ УБ. На ПФ УБ прошао сва звања: од асистента-приправника (1977) до ред. професора (1998). На матичном факултету и на низу других високошколских установа у земљи и иностранству учествовао у извођењу наставе на више предмета: поред Криминологије с пенологијом и из Права извршења кривичних санкција, Криминалне политике, Социологије криминалитета, Кривичног и Међународног кривичног права и Социологије.

Најважнији објављени монографски радови и зборници:

International Encyclopedia of Laws – Criminal Law – Yugoslavia (међународна монографија – коаутор), The Hague 2000; *Криминологија*, 11. изд., Бг 2011;

Криминолошко наслеђе (зборник текстова, с уводном расправом Увод у криминолошке теорије, 3 изд., Бг 2006; *Организовани криминалијетет – криминолошка анализа стања у свету*, Бг 1998; *Теорије у криминологији* (монографија с 58 преведених текстова на неколико језика), Бг 2009; *Право извршења кривичних санкција*, 4 изд., Бг 2010; коаутор

Организовани криминалијетей, 2. изд., Бг 2012; коаутор *Виктимологија*, Бг 2011; *Компјарација криминалијетейа и казнене реакције: Србија – Евроја*, Бг 2013; *Методологија истраживања криминалијетейа*, 2. изд., Бг 2013.

Приредио је четири зборника радова *Стање криминалијетейа у Србији и њравна средствија реаговања 1–4 (2007–10)*, Бг; три зборника *Казнена реакција у Србији* (Бг 2011–13), и *Зборник радова професора Обрада Перића*, Бг 2007.

Учествовао на више домаћих и међународних скупова. На Међународном конгресу Cesare Beccaria e la politica criminale (одржан у организацији ОУН и Centro nazionale di prevenzione sociale) у Милану децембра 1988. поднео је саопштење *Attualita e importanza di alcune idee del Beccaria in materia di politica criminale* које је у Зборнику *International Congress Cesare Beccaria and Modern Criminal Policy* (изд. Giuffre, Милано 1990) публиковано као *Beccaria's criminal policy ideas: actual importance*. На скупу *International Workshop on War – Victimization – Security: The Case of the Former Yugoslavia*, Берлин, 2–4. новембар 2001. (организатор Max-Planck Institut, Freiburg) као други уводни материјал презентован је његов рад *Some Problems in Investigation of War Victimization in the Territory of the Former FRY* (објављено у: *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice* 2–3/2002); *Criminology in the Republic of Serbia*, *Varstoslovje* 2/2008. Рад *Comprehension of War Crimes Against Civilian Population by The Tribunal in The Hague* објављен је у часопису *International Journal for the Semiotics of Law* (15) 53–78, 2002.

Студијске боравке у иностранству користио у више наврата: септембра 1987. у UNSDRI у Риму, а у јулу 1990. на Универзитету за странце и на ПФ у Перуђи. У току лета 2005. боравио у Институту за криминологију Универзитета у Торонту, а децембра 2011. У Институту за криминологију у Тибингену.

Од 1995. члан Светског удружења за криминологију, а члан је и Европског удружења криминолога од његовог оснивања. На годишњој сесији одржаној маја 1997. примљен је у Италијанско удружење за криминологију у својству почасног („дописног”) члана, уз образложење да је то „израз признања због доприноса развоју криминологије”. Од октобра 2007. почасни је члан и Словеначког удружења за криминологију. Децембра 2010 изабран је у председништво Српског удружења за кривичноправну теорију и праксу.

Учествовао је у више научних пројеката на ПФ, Полицијској академији и на ИКСИ. У два истраживачка периода (2005–10. и 2011–15) руководи пројектима које финансира Министарство науке. Члан редакција више научних часописа (*ЗМСДН*, *Анали Правној факултетейа*; *Форум: човек и њраво*; *Наука, безбедност, џолицја*; *Безбедност, Зборник ИКСИ*, *Сјрани њравни животи*, *Varstvoslovje* и *Crimen* – часопис за кривичне науке). Осмислио је и на ПФ уређује едицију *Crimen* која објављује дела из области кривичних наука – до сада је изашло 28 наслова (Интернет адреса <http://www.ius.bg.ac.rs/Naucni/knjige/13crimen.htm>). Иницијатор је оснивања и први председник Криминолошке секције Српског удружења за кривично правну теорију и праксу, првог удружења криминолога у РС.

Управник је мастер студија ПФ УБ, члан Међународне комисије УБ и управних одбора неколико научних установа. Изабран је у више (савезних и републичких) комисија за писање закона из области кривичне материје, а члан је и Комисије за стицање научних звања МПНТР.

Милорад ИЛИЋ (Трговиште, СФРЈ; РС, 1966), независни истраживач, од 2013. пензионер и рентијер.

Дипломирао на ЕФ УБ 1991. године. Радио на руководећим пословима у финансијској, спољној и унутрашњој трговини од 1991.

до 2002. године; као приватни инвеститор у грађевинарству од 2002. до 2008; као саветник генералног дир. иностране фармацеутске компаније у Србији од 2008. до 2013. године.

Важнија дела: *Економски колајс Југо-славије и како ја заодићи*, Бг 1999; *Практикум за владу која жели добро својим грађанима*, Бг 2010.

Триво ИНЂИЋ (Лушци Паланка, Сански Мост, Бос. Крајина, Краљевина Југославија; БХ, БХФ, 1938), магистар социолошких наука, радио као социолог истраживач у Заводу за проучавање културног развика, ИМПП и ИЕС у Београду. Године 1992–4. био помоћник министра за образовање и културу савезне владе СРЈ. Амбасадор СРЈ и Србије и Црне Горе у Шпанији, 2001–4. и саветник председника РС 2004–12. Председник Националне комисије УНЕСКО Србије 2011–2. (коју је напустио у знак протеста због небриге владе за статус и проблеме Комисије). Објавио је више радова из области социологије културе, социјалне теорије и међународних односа, међу којима су и књиге: *Културни живој радничке омладине* (1969), *Савремена Шпанија* (1982), *Усион маса* (1985), *Тржишће дела ликовне уметности* (1986), *За ново просветишћељство* (1997), *Балкан – мојностии регионалној сисџема безбедности* (с Р. Радновић) (1999), *Технологија и културни идентитет* (2009). Уређивао је часописе *Видици*, *Гледишта*, *Култура*, *Социолошки њрејлед* и *Право и друштво*, као и едицију књига *Либерџас* из области политичке философије.

Ђорђе Д. ЈАКОВЉЕВИЋ (Черевих, Срем, Краљевина Југославија; РС, АПВ, 1930). Дипломирао 1957. на МедФ УБ. Специјалистички испит из социјалне медицине положио 1963. у Београду. Магистарски рад Health Services for Field Workers and Pattern of Measurement of Their Health Status одбранио 1962. на London University. Докторску

дисертацију „Здравствена заштита у склопу фактора који утичу на смртност одојчади” одбранио 1969. на МедФ УБ. Ужа област рада: социјална медицина. Директор Института за здравствену заштиту у Новом Саду. Професор по позиву у Институту за последипломско усавршавање, Москва 1976–81, Institute of Public Health, Лос Анђелес, 1978, National Institute for Cardiovascular Deasese, Џакарта, 1990–91. Учествовао по позиву на: III Међународном конгресу за рак, Њујорк 1978, XI Светском конгресу кардиолога, Манила 1990.

Председник Савеза лекарских друштава 1979–81, члан редакција часописа: *Медицински њрејлед* (1965–81), *Народно здравље* 1966–72, члан Комитета експерата Светске здравствене организације од 1979, с учешћем у раду комитета за Организацију медицинске заштите у четири земље и учешћем на многим састанцима.

Одликован је највишим одликовањем Светске здравствене организације Бронзана медаља 1985. и Орденом заслуга за народ са златним венцем.

Аутор је и коаутор пет уџбеника и две монографије. Објавио је 82 рада у домаћим и 14 радова у међународним часописима.

Значајнији радови: Мерила морталитета и морбидитета и њихова примена у епидемиолошком и социјалномедицинском раду, *Народно здравље*, 4–5, 1968; Примарна здравствена заштита, *Здравствена заштита*, VII, 4, 1975; Elements of Antismoking Programe, in: *Smoking and Health*, Vol. II, DHEW Publication No/NIK/14–13; Cardiovascular Disease Prevention in the Whole Population, XI Светски конгрес кардиолога, Speaker’s paper C–1806, *Philippine Journal of Cardiology*.

Едвард А. ЈАКОПИН (Звечан, ФНРЈ; РС, АПКИМ 1955), дир. РЗР од 2001. ОШ Звечан, гим. Бг, дипломирао, магистрирао и докторирао на ЕФ УБ. Од 1983. наставник

средње екон. школе. *Усавришавање*: програм предузетничког оспособљавања: Словачка, Аустрија, Италија, 2001–2, Ifo Institut, Минхен 2004, ISAE, Италија 2007. *Пројекти*: координатор израде *Националне стратегије привредног развоја Србије 2006–12*, руководилац израде *Стратегије регионалног развоја Србије 2007–12*, руководилац економског дела *Програма развоја АПВ, Стратегије дугорочног развоја српске заједнице на КИМ*, руководилац још 33 програма развоја неразвијених општина. Члан Председништва СЕС, НДЕС, ИО EADI. *Мојо*: „Гледај напред”.

Мирослав ЈОВАНОВИЋ (Нови Сад, Бачка, ФНРЈ; РС, АПВ, 1957). Дипломирао 1979, магистрирао 1985. и докторирао 1988. на ЕФ УБ. Области специјализације и истраживања: међународне економске интеграције, интеграције у Европи и локација предузећа и производње у географском простору. Јовановићеве књиге су постали стандардни међународни уџбеници из области међународних економских интеграција, а такође и интеграције у Европи. Предавач је по позиву на разним универзитетима у Европи, Америци, а такође и на кадровској школи Владе Јапана. Јовановић предаје економску интеграцију на Европском институту Универзитета у Женеви од 2008. Био је и дир. студија (1992–2006) на летњој школи за европске студије у Грчкој (острво Спецес) коју је организовала Влада Грчке и Пансион Универзитет из Атине.

Име Мирослава Јовановића налази се на корицама 25 књига у којима је аутор, ур. или коаутор. Књиге су му објављене на енглеском, српском и грчком. Његова књига *Еволутивна економска географија* преведена је на кинески језик (2012).

Публикације: *The Economics of International Integration*, Edward Elgar, Cheltenham (у штампи); *The Economics of European Integration*, Edward Elgar, Cheltenham 2013; *International Handbook on the Economics of Integration*:

General Issues and Regional Groups, (ур.), Edward Elgar, Cheltenham 2011; *International Handbook on the Economics of Integration: Competition, Spatial Location of Economic Activity and Financial Issues*, (ур.), Edward Elgar, Cheltenham 2011; *International Handbook on the Economics of Integration: Factor Mobility, Agriculture, Environment and Quantitative Studies*, (ур.), Edward Elgar, Cheltenham 2011; *Evolutionary Economic Geography*, Foreword by Masahisa Fujita and Ron Boschma, Routledge, London 2009, прештампано 2014, објављено на кинеском код Economic Social Press, Beijing 2012; *Economic Integration and Spatial Location of Firms and Industries: Conceptual Issues*, (ур.), Foreword by Richard E. Baldwin, Edward Elgar, Cheltenham 2007; *Economic Integration and Spatial Location of Firms and Industries: Agglomeration and Clusters*, (ур.), Edward Elgar, Cheltenham 2007; *Economic Integration and Spatial Location of Firms and Industries: Transnational Corporations and Search for Evidence*, (ур.), Edward Elgar, Cheltenham 2007; *The Economics of International Integration*, Foreword by Richard G. Lipsey, Edward Elgar, Cheltenham 2006; *Location of Production: Local vs. Global Game*, Nova Science Publishers, New York 2006; *Spatial Location of Firms and Industries: Is Local Superior to Global*, Nova Science Publishers, New York 2006; *The Economics of European Integration*, Edward Elgar, Cheltenham 2005, преведено и објављено на српском: ЕФ у Београду (два издања); *Geography of Production and Economic Integration*, Routledge, London 2001; *Standards and Regulations in International Trade*, (ур.), UN, Geneva 2000; *International Economic Integration: Limits and Prospects*, 2nd rev. ed.; Foreword by Richard G. Lipsey, Routledge, London 1998, преведено на грчки: Papazissis, Athens 2002; *International Economic Integration: Critical Perspectives on the World Economy – Theory and Measurement*, (ур.), Routledge, London 1998; *International Economic Integration*:

Critical Perspectives on the World Economy – Monetary, Fiscal and Factor Mobility Issues, (ур.), Routledge, London 1998; *International Economic Integration: Critical Perspectives on the World Economy – General Issues*, (ур.), Routledge, London 1998; *International Economic Integration: Critical Perspectives on the World Economy – Integration Schemes*, (ур.), Routledge, London 1998; *European Economic Integration: Limits and Prospects*, Foreword by Alexis Jacquemin, Routledge, London 1997; *International Economic Integration*, Foreword by Richard G. Lipsey, Routledge, London 1992; коаутор *EEC and the Developing Countries*, Бг 1990; *Economics of the European Economic Community*, Бг 1985. (награда Европске Комисије). Више података о објављеним радовима: www.miroslavjovanovic.ch

Љубомир КЉАКИЋ (Синь, Далмација, ФНРЈ; РХ, 1951), слободни мислилац, друштвени научник, независни истраживач, писац. ОШ и гим. завршио у Косовској Митровици, студирао и дипломирао на ФПН УБ, на истом факултету похађао последипломске студије (политичка социологија) и положио предвиђене испите, живи и ради у Београду. Ур. више листова и часописа (гл. ур. – *Полиитикоолој*, *Сјуденј*; члан редакције – *Видици*, *Идеје*, *Марксистичка мисао*; тренутно, чл. редакције часописа *Национални инјтерес*), ур. издавач (Просвета, Нолит, ИЦС, СИЦ, Рад, Архив Кљакић, Академија Нова), дир. београдског СКЦ (1979–84), ур. за друштвену теорију и публицистику у ИП Рад (1985–92), ур. дела Владимира Дедијера, члан Раселове историјске комисије за Југославију, члан Секретаријата Раселовог суда о Јасеновцу, један од оснивача Института за истраживање словенске цивилизације Прохор Пчињски – Београд – Нови Сад, оснивач и дир. Архива Кљакић (1991–2003), аутор и дир. пројекта Академија Нова – Центар за истраживање и производњу идеја (1993–2003), учесник рата 1999, помоћ-

ник министра за Косово и Метохију ВРС задужен за односе са страним војним и цивилним мисијама на КиМ (мај 2007 – јун 2008), члан Центра за националну стратегију и члан његовог Савета (2003–11).

Као издавач и ур., у различитим библиотекама (неке и основао), објавио око 60 књига домаћих и страних аутора из области друштвених наука и публицистике, с укупним тиражом од приближно 120.000 примерака (библиотеке – *Сусрећ свејшова*, *Изазови*, *СИЦ*, *Сведочансјтва*, *Дијалој*, *Mixed Media*, *Печай*, *Раг*, *Свеске Архива*). Оснивач Студијске групу за европске перспективе, као и више других неформалних истраживачких група, такође конципирао и организовао бројне трибине, научне скупове и симпозијуме у земљи и иностранству, учествовао у неколико десетина јавних расправа (трибине, телевизијске и радио емисије, научни скупови) у Србији, Југославији и свету.

У српским, југословенским и иностраним штампаним и електронским медијима (дневни листови, недељници и специјализовани недељници, научни часописи, зборници радова с научних скупова, радио, интернет портали) објавио више стотина текстова од којих су неки преведени на енглески, руски, македонски, словеначки, мађарски, чешки и француски језик.

Важнија дела: *Прег-јосјављање револуције*, Бг 1979; *Ледени брејови: Прилози за кријичку анализу јујословенској друшјтва*, Бг 1985; *Трећи свејски рати: Јујославија и „нови свејски јоредак”*, ауторско (хегах) издање, Бг 1991; *Ослобађање истјорије*, I–III, I, *Почейтак јујш*, Бг 1993; *Како јомоћи Евроји*, Бг 1993; *Срјска револуција 2000: Неколико мисли о локалним и свејским јословима*, е-издање, Бг 2000–2003; *Сјудује дудућносји 1987–2004*, Бг 2005; *Космојолис: Ојлед о целини свејш* и *ујрављању свејским јословима* (2007), е-издање, Бг 2010; *Крза: Корисни идији и колайс Србије*, Бг 2011.

Оскар КОВАЧ (Вел. Бечкерек (до 1934) / Петровград (1934–46) / Зрењанин (од 1946), Банат, Краљевина Југославија; РС, АПВ, 1937). Гим. Зрењанин, дипломирао, магистрирао и докторирао на ЕФ УБ. РЗПП од 1962, ИЕН од 1965, ЕФ УБ од 1972, министар Владе СФРЈ, потпредседник Владе СРЈ. *Усавршавање*: LSE 1966–7, MIT 1979–80.

Дела: *Спољноекономска равнотежа и њивредни раси*, Бг 1980–2000. више изд.; *Европа 1992 – Могуће последице и оције за Југославију*, Бг 1990; *Плани биланс и међународне финансије*, Бг 1994; *Међународне финансије*, Бг 2003; *Економија региона свећа*, Бг 2004, 2006. *Награде*: Орден рада. Члан: ред. АЕН, Београдски форум.

Млађен КОВАЧЕВИЋ (Пријановићи, Пожега, Краљевина Југославија; РС, 1937). Нижа гим. Пожега, виша Ужице, дипломирао, магистрирао и докторирао на ЕФ УБ. Орг. секретар УК СКС Бг 1962–64, ИЕН Бг 1964–73, ЕФ УБ 1973–2002. (шеф Катедре за међународну економију и Комисије за постдипломске студије, председник Савета), ИМПП Бг 2002–7. Предавач на постдипломским студијама у Београду, Загребу, Сарајеву, Љубљани, Марибору. Члан редакције часописа *Економист*, *Економска мисао*. *Усавршавање*: Харвард, САД 1966–7. *Награде*: повеље ЕФ УБ 1987, 1997, и ИЕН 2008. Члан: ред. члан АЕН, НДЕЈ (оснивач и први председник), председник НДЕС, НВ ИМПП. Аутор више од 300 радова, уводни референт на више од 30 саветовања економиста СФРЈ, СРЈ, Србије.

Дела: *Фактори конкурентности југословенског извоза*, Бг 1973; *Међународна трговина*, Бг 2002; *Ефекти постојеће политике валутног курса и либерализације увоза* (зборник *Економска политика 2001/2002*), *Економски анали*, тематски број 2002; *Ефекти реформског концепта економске политике у протекле три и по године* (зборник *Стратегија и ефекти реформи у Србији*),

Економски анали, тематски број, април 2004; *Нужност напуштања постојеће спољнотрговинске политике и валутног курса* (зборник са саветовања: „Економске политике и развој 2004/2005. године”), *Економски анали*, тематски број, 2004; *Стање и перспективе привреде Србије*, у: *Стање и перспективе привреде Србије*, Бг 2006; *Економско-финансијски односи Србије с иностранством – Нужности нове стратегије*, Бг 2009; *Актуелни проблеми економско-финансијских односа са иностранством*, Зборник *Економско-финансијски односи са иностранством*, Бг 2007; *Спољни дуг и степен спољне задужености Србије*, *Нова српска полиитичка мисао*, 3–4, 2007; *Реалне и виртуелне перформансе привреде Србије у периоду 2000–2007. године*, Зборник *Текућа њивредна крећања, економска полиитика и струкиурне промене у Србији 2007/2008. године*, Бг 2008; *Трендови, стање и перспективе економско-финансијских односа Србије са иностранством*, зборник *Економско-финансијски односи са иностранством – актуелна иићања и перспективе*, Бг 2009; *Узроци и последице светске економске кризе и ефекти на Србију*, уводно излагање на округлом столу који су организовали НДЕС и ИМПП, *Економска дипломатија*, март–април 2009; *Узроци драматичног стања у реалном сектору привреде Србије* (зборник *Економска криза и реални сектор њивреде Србије*), *Економски видици*, 2, 2009; *Економска политика у тешким интерним и екстерним ограничењима* (зборник *Економска полиитика и криза*), *Економски видици*, 4, 2009; *Економско-финансијски односи Србије са иностранством – Нужност нове стратегије*, Зборник *Економско-финансијски односи Србије са иностранством – Нужности нове стратегије*, Бг и Крагујевац 2009; *Узроци дубоке економске кризе у Србији*, *Гласник за друштвене науке*, 2, 2010; *Узроци ниског нивоа и мере за повећање конкурентности привреде Србије*, уводна студија у Зборнику *Како њовећаити*

конкурентности привреде и извоза Србије, Бг 2010; Приватизација у зачараним круговима, Зборник Крај приватизације – последице ио економски развој и незајосленост у Србији, Бг 2010; Узроци дубоке привредне кризе у Србији, Зборник Кризе и исходи, САНУ, Бг 2010; Србија пред привредним и финансијским колапсом, Зборник, Србија у друћом шаласу швейске економске кризе, Бг 2011; Димензије и узроци неуспешних транзиција земаља Западног Балкана, зборник Коншроверзе економској развоја у транзицији (Србија и Зајадни Балкан), Бг 2011; Србија пред привредним и финансијским колапсом, зборник Привреда Србије у друћом шаласу кризе – изледи за 2012, Бг 2012; Узроци дубоке економске кризе у Србији II, Гласник за друшћивене науке, 4, 2012; Основни узроци савремене економске кризе, Економске идеје и пракса, тематски број 9–10, 2013; коаутор (с Љубомиром Маћаром) Полицћичке инстћишћуије, шолитћички актћери и економске шерформансе: случај Србије, Бг 2013.

Томислав КРАЉАЧИЋ (Плужине, Краљевина Југославија; РЦГ, 1936 – Београд, СРЈ, 1993). Студије историје завршио је на Одсјеку за историју ФФ у Сарајеву 1959. Постдипломске студије завршио је на ФФ УБ, одбранивши 1971. магистарски рад „Радикална странка у Босни и Херцеговини од 1919. до 1926.“. Докторску дисертацију („Калајев режим у Босни и Херцеговини, 1882–1903“) одбранио је 1982. на ФФ у Сарајеву.

На Одсјеку за историју ФФ у Сарајеву радио је од 1972. и прошао сва универзитетска звања од асистента преко доцента (1982), ванредног (1984) до ред. професора 1989, на предмету Општа историја новог вијека са савременом историјом. Био је председник Одсјека за историју, потпредседник Савјета факултета и продекан на ООУР-а за филозофију. Био је члан редакције Годишњака Друшћива истћоричара БиХ и Гласника архива

и Друшћива архивских радника Јућославије, те члан редакције Истћорије народа Јућославије 19. стћолећа. Боравио је на Универзитету у Манхајму 1981/1982, а током 1984. специјализовао је модерну историју Немачке у Институту за европску историју у Мајнцу. Научни интерес Томислава Краљачића била је историја Босне и Херцеговине под аустроугарском влашћу (1878–1918) те у периоду између два светска рата. Најважније његово дело је књига *Калајев режим у Босни и Херцћевини (1882–1903)*, (Веселин Маслеша, Библиотека Културно насћеђе, Сарајево, 1987, стр. 567). Напустио је ФФ у Сарајеву и прешао у Београд 1992.

Бранко КРГА (Дарувар, Славонија, ДФЈ; РХ, 1945) У грађанству је завршио гим. и ФФ УБ. Од војних школа, завршио је Војну академију Копнене војске 1967, Високу војно-политичку школу 1980. и Школу националне одбране 1986. У војној каријери обављао је више командних и штабних дужности. Био је у дипломатској служби у Прагу и Москви. После повратка у земљу, постављен је за начелника Обавештајне управе (1994. до 1997). Од 1997. до 1998. био саветник министра одбране за политику одбране и међународну војну сарадњу. Јануара 1999. враћен је на место начелника Обавештајне управе, где је остао до 2001, када постаје заменик начелника Генералштаба. Јуна 2002. постављен је на место начелника Генералштаба Војске Југославије. На том положају је био до јануара 2005, а пензионисан је фебруара 2005. године. Од 2007. предавач је и заменик директора на Академији за дипломатију и безбедност у Београду.

Чин генерал-мајора добио 1995, генерал-потпуковника 1999. и чин генерал-пуковника 2000. године. Носилац је већег броја одликовања.

Докторску дисертацију под називом „Менаџмент у систему одбране – реализација, проблеми, могућа решења“ одбранио је

почетком 2009. на Факултету за менаџмент малих и средњих предузећа у Београду.

Јован КУРБАЛИЈА (Београд, ФНРЈ/СФРЈ; РС, 1963) је оснивач и дир. Дипло фондације. Он је бивши дипломата с професионалним и академским искуством у међународном праву, дипломатији и информационим технологијама. Године 1992. основао је јединицу за ИТ на Медитеранској академији за дипломатске студије на Малти. После више од десет година успешног рада на обуци, у истраживањама и издаваштву, ова јединица, 2002. године, еволуира у Дипло. Он води *онлајн* курсеве о ИКТ и дипломатији и држи предавања на академским и другим институцијама у Швајцарској, САД, Аустрији, Вел. Британији, Холандији и Малти. Његове главне области истраживања су дипломатија и развој међународног интернет режима, употреба хипертекста у дипломатији, *онлајн* преговори и Дипломатско право. Аутор је књиге *Увод у управљање интјернетом*, који је преведен на шест језика, а сада је у 4. издању.

Ђорђе ЛАЗИЋ (Приштина, СФРЈ; РС, АП-КИМ, 1980). Завршио Економско-трговинску школу у Урошевцу (као најбољи ученик школе), дипломирао на ЕФ УНи (четвороструки студент генерације ЕФ и први дипломирани у генерацији, просек 9,66), магистрирао (Master of Arts in Economics) на Roosevelt University Chicago (као један од два најбоља студента генерације из економије на Росевелт Универзитету у Чикагу, просек 3,83). Био асистент на три предмета (микроэкономика, макроекономика и статистика) на чикашком Росевелт Универзитету.

Радно искуство: СНФ, Врање; ВАТ-ДИВ, Врање; МПН Промет, Бг; Roosevelt University, Chicago; Комесаријат за избеглице и миграције, Бг; NCR д.о.о., Бг.

Аутор преко 40 радова из области америчке привреде, као и неколико есеја из

области економике, философије, религије и културе од којих су неки и награђивани.

Јован ЛОНЧАРИЋ (Неготин, Краљевина Србија, 1882 – Крф, Краљевина Грчка, 1916) уредник угледног часописа *Економист* и економски писац. Родио се у службеничкој породици; отац Стеван био је порезник. Први разред гимназије завршио у Нишу, 2. и 3. у Крушевцу, 4. у Нишу, 5. и 6 у Трећој београдској, а 7. и 8. (с испитом зрелости) у београдској Првој мушкој гимназији (1900). Дипломирао и докторирао (као први доктор Београдског универзитета!) на београдском ПФ код проф. Живојина Перића (усмена одбрана 1907, публиковање тезе и промоција 1908).

Оснивач (1908) и први уредник *Царинској гласника*, месечника Удружења царинских службеника, секретар Индустријске коморе, ревизор Царинске управе, професор („цариништва“) Српске краљевске државне трговачке академије. Умро од тифуса на острву Видо у чину резервног наредника као благајник Команде Браничевског одреда. Рано преминули даровит економист, оставио је за собом низ чланака, објављених у *Архиву за правне и друштвене науке, Економисти*, *Делу, Српском књижевном гласнику* и другим часописима с почетка 20. века.

Дела: *Државни савети њо Уставу од 1838. Године: Студија из историје српске уставности*, Бг 1907; *О њојму царинској кривичној дела*, Бг 1907; *Кривична дела њо царинском закону*. Докторска теза на Правном факултету Београдског универзитета, Бг 1908; *Одговорности тјрећих лица њо Царинском закону: Студија из Царинској кривичној права*. Бг 1908; *Швајцарски царински њосиу-њак. Извештај њоднесен њосиодину министјру финансија*, Бг 1910.

Исидора ЉУМОВИЋ (Зајечар, СФРЈ; РС, 1980). Економист, научни сарадник у ЕИ у Београду. Дипломирала на ФОН УБ, Одсек

менаџмент (2004). Магистрирала на ФПС МТУ (2007), докторирала на ЕФ УНи (2011). Ангажована на више домаћих и међународних пројеката, међу којима је и пројект који финансира МПН РС, СБ и ЕУ. Објавила више научних радова у домаћим научним часописима и тематским зборницима и учествовала на већем броју научних скупова у Србији и иностранству.

Важнија дела: Прелазак ризика у неизвесност у условима глобалне кризе, *ЗМСДН*, 129, 2009; Ефекти власничке трансформације банкарског сектора Србије – теоријска и емпиријска анализа, *Теме*, 35, 2011 (коаутор); коаутор Да ли се стратегија спасавања еврозоне своди на преуређивање лежаљки на палуби Титаника, *ЗМСДН*, 140, 2012; The Eurozone's Shelf Life: When it Expires, *International Thematic Proceedings – Rethinking Europe after the Economic Crisis Lessons for the European Core and Periphery* (eds. S. Marinković, S. Rochhia), Ниш 2013 (коаутор).

Предраг МАНДИЋ (Београд, ФНРЈ; РС, 1953). ОШ, гим. и ЕФ (1978) завршио у Београду, где и живи, као пензионер.

Од 1980. радио у Металсервису као дир. сектора за рачуноводство, дир. радне заједнице, финансијски дир., помоћник генералног дир. за економске послове. Од 1990. обављао послове финансијско-комерцијалног дир. на ТМФ УБ.

Књиге: *Велика њревара* (2004) *Светска љачка* (2012) говоре о неравномерној расподели светских ресурса и бруто домаћег производа и о економској ситуацији у Србији. Објављивао радове у дневним и недељним периодици о светској и домаћој економији.

Зоран МАНЕВИЋ (Скопље, Краљевина Југославија; БЈРМ, 1937). ОШ, гим. и АрхФ (1961) завршио у Београду. Магистрирао 1967. и докторирао 1980. на ФФ УБ, Одељење

историје уметности (тема: Појава модерне архитектуре у Србији; ментор Војислав Кораћ, чланови комисије за одбрану – Дејан Медаковић и Лазар Трифуновић). Од 1963. до 1970. у ИАУС, 1970–90. Градски завод за заштиту споменика културе, 1990–95. управник Института за историју уметности ФФ УБ, поново ИАУС 1995–2000. Оснивач Салона архитектуре (1974), Клуба архитеката (1997) који 2010. прераста у Асоцијацију српских архитеката.

Оснивач, власник и гл. и одг. ур. часописа *Архитектура* који од 1998. излази најпре као месечник (око 100 бројева), а потом као двомесечник. Сарадник периодичних публикација: *Архитектура* и *урбанизам* (Бг), *ЗМЛУ* (Нови Сад), *Годишњак Музеја града Београда*, *Човјек и његов простор* (Загреб), *Синтеза* (Љубљана), *Уметности* (Бг).

Публикације: *Архитектура XX вијека* (Едиција: Уметност на тлу Југославије), Зг – Бг 1986; *Градишље*, Бг 1986; *Традиција и савремено српско црквено градишље* (ур.) Бг 1995; *Александар Ђокић*, Бг 1995; *Ситојан Максимовић: стваралаштво*, Бг 2006; оснивач, идејни творац и уредник *Лексикона српских архитеката*, 1. изд. Бг 1999, 2. изд. (*Лексикон српских неимара*), Бг 2002, 3. изд. (*Лексикон неимара*) Бг 2008.

Милан МАРЈАНОВИЋ (Кастав 1879 – Загреб 1955), књижевни критичар, писац и публицист, полемичар, особито истакнут у доба Модерне. Хрватску пучку школу похађао у Вепринцу, на италијанском и немачком у Пазину, нижу гимназију у Риједи, вишу у Карловцу и Загребу, а трговачку школу у Прагу, где је слушао и Масарика. Био је прогоњен због противугарских ставова и често затваран. Био је тајник ДХК-а. У Београду се, изгнан из Загреба, запослио у Пресбирую. Дружио се с В. Назором и Ј. Скерлићем. Регрутован 1915, побегао је у Италију, преко Рима и Париза у Лондон, учествовао у осни-

вању Југословенског одбора, а затим је био у Њујорку и Питсбургу. Након Првог светског рата, у Америци је приређивао Мештровићеве изложбе. У Београду је крајем 1920-их био шеф Централнога Пресбироа владе, а 1930-их један од првих југословенских стручњака за филм. По слому Краљевине Југославије, интерниран у Барију, радио је у новинском уреду НОП-а. После Другог светског рата био у Историјском институту САНУ и на конференцијама у Лондону, а 1951. прешао у Загреб. Био је члан ЈАЗУ и председник њеног Јадранског института. Као публицист деловао је у периодици напредне омладине, Напредне странке и Хрватско-српске коалиције. Ширум Хрватске и у иностранству оснивао је часописе и листове краћега и дужег века, у многима сарађивао: *Нада*, *Нова нада*, *Свјетло*, *Народна мисао*, бечка *Младосић*, *Нови вијек*, *Хрватска мисао*, *Обзор*, дубровачка *Црвена Хрватска*, ријечки *Нови лисци*, *Покреј*, сплитска *Слобода*, *Савременик*, загребачко *Звоно*, сплитски *Пучка слобода* и *Јуј*, загребачки *Вал* и *Јуј/Звоно*, итд. Године 1914. покренуо је књижевни недељник *Књижевне новосици*, као последњи лист модерне и први хрватски модерни литерарни, а убрзо и независни политички недељник – *Народно јединство*. У Лондону је уређивао *The Southern Slav Bulletin*, у Њујорку *Југославенски свијет* и *Обнову*, сарађивао у *Вијенци*, уређивао београдске *Видике*. Супотписник је манифеста *Млада Хрватска*. Као критичар промовисао И. Тена (H. Taine), Сент-Бева (Sainte-Beuve) и, посебно, Георга Брандеса (Georg Brandes), сматрајући да се књижевност има подредити народним циљевима. Утилитарним поимањем писца и писања био је традиционалист, а отвореношћу према свету у погледу промене друштвене свести – модернист. Био је песник, приповедач, драматичар, романсијер, историограф, писац есеја те студија. Потписује дела: *Иза Шеное* (1906), *Књижевне студије и прикази* (1911), *Савремена Хрватска* (1913), *Вла-*

димир Назор као национални њјесник (1923), *Хрватска модерна* (1951), итд. Међу делима „чисте” књижевности су: цртице *Фраименти* (1903), роман *Каријера* (1904), драме *Свајдашњосић* (1906) и *Тлаваића* (1927), записи у стиховима *Via Crucis* (1918), комедија *Бесиослени свијет* (1929), збирка песама *Ми бугале* (1938) и др. [B. D. Biletić, Istrapedia → <http://istrapedia.hr/hrv/1517/marjanovic-milan/istra-a-z/>]

Властимир МАТЕЈИЋ (Криви Вир, Бољевац, Краљевина Југославија; РС, 1931). *Образовање и усавршавање*: Дипломирао на Електротехничком; магистрирао из области Операциона истраживања на Економском; докторирао на Машинском факултету, све Универзитет у Београду. Постдипломско усавршавање на Факултету за индустријско инжењерство, Калифорнијски универзитет, Беркли, САД.

Зайослења: Истраживач и директор Центра за усавршавање руководећих кадрова у привреди (1958–68). Руководилац Одељења за операциона истраживања и Центра за истраживање развоја науке и технологије, Институт „Михајло Пупин” (1958–90). Генерални директор и председник Управног одбора, Институт „Михајло Пупин” (1990–95). Савезни министар за науку, технологију и развој (1992–3). Извршни потпредседник за стратешко планирање и развој, ICN Pharmaceuticals (1996–99), све у Београду.

Универзитетска настава: Ред. професор на ЕТФ УБ и на МашФ УКр. Држао, почев од 1966. године постдипломску наставу на универзитетима у Београду, Новом Саду, Крагујевцу, Нишу, Сарајеву, Загребу, Сплиту и Мостару, на ИЕН у Београду, на Војној академији у Београду и Загребу и на Војном ваздухопловном институту у Београду следеће предмете: *Математичка статистицика*, *Операциона истраживања*, *Теорија одлучивања*, *Економска кибернетика*, *Теорија система*, *Квантитативне методе пронози-*

рања, *Квантитативне методе управљања, Линеарно и нелинеарно програмирање и Теорија залиха и редова чекања*. Сада предаје на Међународној постдипломској школи, ECPD, Универзитет за мир Уједињених нација, следеће предмете: *Теорије организација и менаџмента, Теорија иновација и промена и Стратејски менаџмент*. Номинован за ред. професора за предмет Systems thinking, online докторске студије, Адиджес Институт, Санта Барбара, Калифорнија, САД. Био ментор на изради већег броја магистарских и неколико докторских теза. По позиву држао предавања на неколико института и универзитета у иностранству.

Научноистраживачке активности и њихово објављивање. Научни саветник. Водио истраживања на 35 већих и на извесном броју мањих истраживачких пројеката за а) Републичке и савезне фондове за науку (*Стратејска технолошкој развоја Југославије до почетка XXI века и др.*), б) Владу РС (*Стратејска научно-технолошкој развоја РС Србије, Стратејска привредној развоја Србије до 2010. године*), в) Град Београд, г) Више домаћих и неколико страних предузећа и организација: Застава – Крагујевац, ЖТП – Београд, Инвестметали – Приштина, Siemens – Минхен, Светска Банка – Вашингтон, МОР – Женева, у подручју примене системских наука на решавању проблема развоја. Добио награду Фонда Бориса Крајгера за истраживачке радове у области примене квантитативних метода за управљање железничким саобраћајем и транспортом. Објавио преко 130 научних и стручних радова у домаћим (претежно) и у међународним часописима. Један број објављених радова штампан у две посебне књиге: *Прилози истраживању научној и технолошкој развоја*, Бг 2002. и *Прилози истраживању научној и технолошкој развоја и управљања организацијама*, Бг 2003. Саопштио преко 80 радова на домаћим и међународним научним и стручним конфе-

ренцијама који су објављени у зборницима радова тих скупова.

Професионалне и социјалне активности: Председник Одбора за програмирање и развој науке у РС Србији. Члан више научних и управљачких тела, међу којима: Савета ЕТФ УБ, ННВ УБ, Одбора за науку и технолошки развој Савезне скупштине и Скупштине РС, Комитета за науку и технологију Владе РС, Одбора за стратегију развоја СИБ, Научног савета СЗДП, Комитета за научну, технолошку и иновациону политику ОЕЦД, Комитета за друштвене науке, COST Програм ЕЗ, итд. Оснивач и стални председавајући југословенско-совјетског симпозијума о *Примени научних метода у управљању сложеним системима*. Суоснивач неколико значајних југословенских научних конференција (SYMOPIS и друге). Оснивач и текући председник удружења „Технологија и друштво” и научног скупа „Технологија, култура и развој”. Заслужни члан СИТ, заслужни члан Друштва за операциона истраживања Југославије, ванредни члан НДЕС и др. На положају Савезног министра за науку, технологију и развој био је од 1992. до 1993. у Влади премијера Милана Панића. Функцију Извршног потпредседника за стратешко планирање и развој у ICN Pharmaceuticals – Галеника вршио је до 1999. године. На Скупштини Европског покрета у Србији одржаној 30. новембра 2011. у Београду, изабран за председника Европског покрета у Србији.

Погручја значајнијих доприноса: Математичко моделирање сложених система. Примена системског приступа, метода и техника у решавању проблема развоја великих, сложених и хетерогених система. Вођење великих истраживачких пројеката, организација и система. Развој младих истраживача.

Милица МАТИЈЕВИЋ (Београд, ФНРЈ; РС, 1960). По завршетку студија прво радно искуство је стекла на ЕТФ УБ као инжењер

сарадник на пројектима. Из овог периода проистекло је неколико радова у области анализе и синтезе говора, као и дигиталне обраде слике. Од 1990. оснивач и сувласник предузећа Minesco-Computers. Од 2004. Минско усмерава своју делатност на праћење тржишних и технолошких кретања на српској информатичкој сцени као прво и до данас једино домаће предузеће у тој области. Била члан тима и вођа пројекта Европске Комисије „Анализа развојно-истраживачких капацитета Србије у ИКТ области”.

Милован МАТИЈЕВИЋ (Нова Варош, ФНРЈ; РС, 1960) је оснивач и дир. фирме Minesco-Computers која прати тржишна и технолошка кретања на српској информатичкој сцени. Дипломирани инжењер електротехнике с богатим искуством на ИКТ подручју и одличан познавалац српског информатичког тржишта. Од 2004. ради као ИТ аналитичар. Најзначајнија анализа је СИТО (Српска ИТ осматрачница – годишњи преглед ИТ тржишта), 11. издање у 2014. години.

Љубомир МАЦАР (Будачка Ријека, котар Војнић, Кордун, Краљевина Југославија; РХ; 1938). Гим. завршио у Сомбору 1957, дипломирао на ЕФ УБ 1961, магистрирао на Williams College, Williamstown, Mass., USA 1964. године, докторирао на ЕФ УБ 1968. године. *Усавршавање*: Berkeley University 1969–70, University of Chicago 1970, месец дана, У ИЕН, Бг, научни сарадник постао 1968, виши научни сарадник 1974, научни саветник 1984. године. На ЕФ УБ за доцента биран 1970, за ванредног професора 1976, за ред. 1982. године. Објавио десетак књига и око 400 чланака у стручним часописима. Основно стручно опредељење је у области привредног развоја – теоријска и емпиријска анализа – институционална економија и текућа питања економске политике и привредносистемске изградње. Предавао Теорију и

планирање привредног развоја на 3. години студија и Привредни развој на 4. години. Интензивније се бавио приватизацијом и обликовањем трајно утемељених институција тржишне привреде. Био главни и одговорни уредник *Економске мисли* 1987–91. Члан НДЕС (од 2004–6, председник). Члан од 1998 (а сада и председник) АЕН. Ректор УБК 2000–4, УО Ваљаница бакра Севојно 2000–4, председник УО ИКЛ од 2000. (два мандата). Био члан Већа економских саветника у Влади Анте Марковића и члан Владе Милана Панића 1992–3.

Важнији радови: *Оптимизација у теорији и производњи привредног раста*, Бг 1973, 3. изд. 1979; *Основи теорије производње*, Бг 1972; коаутор *Stabilization and Development*, Бг 1982; *Теорија и модели аирејатне изражње*, Зг 1982; *Суион социјалистичких привреда*, Бг 1990; *Својина и реформа* (2 тома), Бг 1995, *Политички узроци сиромаштва*, Сремски Карловци – Нови Сад 2000; *Теорија производње и привредног раста* (2 тома) Бг 2002; *Негосћајуће димензије у евалуацији макроекономских перформанси Републике Србије*, Бг 2008; *Економска теоријска пред изазовима скупене ујрављивости*, Бг 2009; *Institutional Roots of Economic Performance – a review article on the Law, Informal Rules and Economic Performance* by Svetozar Pejovich, *Економске теме*, XLVII, № 2, 2009; *Искушења економске теорије у Србији*, Бг 2011; *Домети академске критике у оцени текуће економске политике – Апорije аналитичке евалуације досадашњих резултата*, in: *Aleksander Bajt 1921–2000, zbornik razprav s simpozija SAZU ob 10-letnici smrti, prof. dr Alenka Šelih, akademik prof. dr. Marijan Pavčnik i prof. dr Jože Mencinger, ur., Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana* 2011; *Економска наука и привредна криза – Шансе и hazardi могућег парадигматског преокрета, referat na Načnoj tribini AEN u sastavu NDES, objavljeno u zborniku Ekonomска наука i привредна криза*, Bg 2011; *Антилиберализам у 22 слике*, Бг 2012;

(с Млађеном Ковачевићем) *Политичке институције, политички актери и економске перформансе: случај Србије*, Бг 2013; *Social Constraints on Institutional Development*, in: *State and Democracy*, М. Podunavac, ed., Бг 2011; *The Age of the New Institutional Economics and the Role of Svetozar Pejovich in its Development*, in: *Law, Rules and Economic Development*, А. Jovanović and Lj. Madžar, eds., Бг 2013.

Драгутин С. МИЛУТИНОВИЋ, (Београд, Кнежевина Србија, 1840 – Панчево, Аустро-угарска, 1900) инжењер, архитекта, професор Велике школе. Син песника Симе Милутиновића Сарајлије. ОШ завршио у Београду, а један разред „обершуле” учио у Земуну. Нижу реалну школу похађао у Панчеву и Будиму. Вишу реалну школу завршио у Бечу. Студије архитектуре започео на Краљевској академији грађевина у Берлину 1861. године где је провео три године. Године 1864. прешао је у Политехничку школу у Карлсруеу где је завршио две године инжењерства. У Србију се вратио 1867. и запослио у Министарству грађевина где је радио до 1882. на пословима пројектовања и грађевинског инжењерства. Од 1882. до 1900. био професор Техничког факултета Велике школе у Београду. Предавао је Архитектуру, увео је наставу из Пројектовања јавних и приватних зграда, основао је нов предмет Науку о грађи, а предавао је и Византијски стил који је преузео од Михаила Валтровића. Када је основан Архитектонски одсек Техничког факултета Велике школе, постао је његов први старешина. Од 1897. био је редован члан СУД и дописни члан СКА од 1893, као и дописни члан Московског археолошког друштва од 1878. године.

Један од кључних разлога снимања, истраживања и публиковања српске средњевековне уметности био је и културна афирмација Србије у Европи. Милутиновић је

био посебно заинтересован за ћилимарство, занате и индустрију. Изучавајући средњевековну орнаментуку сматрао је да она може послужити као значајан предлогачак и инспирација савременој индустрији. За потпуније сагледавање Милутиновићевог целокупног рада значајан је и његов пројектантски опус где се посебно бавио сакралном уметношћу. Осим појединачних остварења радио је и типске пројекте за цркве инспирисане средњевековним наслеђем, чиме је дао значајан допринос трагању за изналажењем најбољих решења у формирању националног стила у српској архитектури краја 19. века. Учествовао је у првим трасирањима железница у Србији као и у изградњи железничких станица међу којима се посебно истиче његов рад на Железничкој станици у Београду 1884. када је израдио пројекте према скицама бечког архитекта Вилхелма фон Флагиха. Од српске владе био је, као службеник Министарства грађевина, послат у Црну Гору где је израдио урбанистички план Даниловграда и пројекте за јавне грађевине.

Као професор који је неговао научно-истраживачки рад дао је значајан допринос развоју наставе из области архитектуре на Техничком факултету Велике школе у Београду. Заједно с Михаилом Валтровићем увео је у наставу архитектуре српску средњевековну уметност, што је у великој мери допринело да се идеје о стварању националног стила из теорије преточе у конкретне замисли. Образујући будуће градитеље на богатој националној традицији која је, захваљујући њима била поново оживљена, допринели су у великој мери да се трагање за аутохтоним стилем ослања на српску традицију а не на иностране узор.

Осим изучавања прошлости, писао је и о савременом сликарству и тако постао значајан теоретичар уметности у Србији 19. века. Приређивао је за штампу радове свога оца песника Симе Милутиновића Сарајлије.

Био је један од оснивача Српског археолошког друштва (1883).

За многе заслуге Краљ га је одликовао следећим орденима: Таковског крста III степена, Светог Саве III степена и споменицом Милоша Великог. [ексцерпти из рукописа Снежанае Тошеве]

Милован М. МИТРОВИЋ (Жупањац, Лазаревац, ФНРЈ; РС, 1948), ред. професор Социологије на ПФ УБ. ОШ завршио у Жупањуци и Боговађи, а гим. у Лазаревцу. Дипломирао 1972. социологију на ФФ УБ, докторирао 1979. на ПФ УБ (тема: *Социологија у Југославији између два рата*; ментор Радомир Лукић). За асистента за Општу социологију на ПФ у Новом Саду изабран 1973, а за доцента 1981. Од 1983–7. предаје Социологију на Институту за основне дисциплине ФТН у Новом Саду, где је 1986. унапређен у звање ванредног професора. Од 1987. до 1992. стално запослен на ФФ УНС где на Групи за филозофију и социологију (касније Одсеку за социологију) предаје Општу социологију, Методологију друштвених наука и Социологију насеља (села и града). У звање ред. професора за Социологију изабран је 1990. године на ФФ УНС. На Групи за социологију ФФ УБ од 1989. као хонорарни професор, а од 1992. до 2003. са сталним радним односом, предаје Социологију села са звањем ред. професора. Од 1997. до 1999. био и управник Одељења за социологију ФФ УБ. Од 2003. ради као ред. професор за Општу социологију и Социологију права на ПФ УБ. Предаје на последипломским студијама и учествује као члан комисија за одбрану или као ментор магистарских радова и докторских дисертација на универзитетима у Београду, Новом Саду, Нишу и Никшићу.

Био у студијским посетама универзитетима у Регензбургу и Фрајбургу.

Био руководилац два већа социолошка пројекта: Друштвене промене и противреч-

ности у развоју села, сељаштва и пољопривреде у Југославији (1980–5); и Промене друштвених структура и образаца културе (1985–90).

Био секретар Одељења друштвених наука МС (2004–9), члан управног и ИО МС, као и гл. ур. *ЗМСДН* (2000–4). Био председник Југословенског удружења за социологију (1989–91) и председник Српског социолошког друштва (2004–9). Члан је централне редакције *Српске енциклопедије* и председник стручне редакције за социологију и етнологију (задужен и за пољопривреду). Потпредседник Одбора за село САНУ.

Области научног интересовања: историја социологије, општа (систематска) социологија, етносоциологија, рурална социологија и социологија права. Објавио четири монографије, три уџбеника, преко 100 чланака у стручним часописима и зборницима, а око 50 радова представио на домаћим и међународним научним скуповима.

Важнији радови: *Југословенска њеројна социологија*, Бг 1982; *Наше село између њрошлости и дудућности*, Бг 1989; коаутор *Социологија*, уџбеник за 3. разред средњих школа и 4. разред гимназија, Подгорица и Бг, 1992, (2008. 18. издање); *Социологија села*, Бг 1998; *Српско село: Прилои социологији њтрадиционалној српској друштва*, Нови Сад 1999; *Социологија, Основни њојмови и њроблеми*, Бг 2005; *Увод у социологију и социологију њрава*, Бг 2006; *Српско клајино: Прилози за феноменологију српској друштва*, Бг 2012.

Радивоје МИТРОВИЋ (Лопаре, Мајевица, ФНРЈ; БХ, РСрп 1957). На МашФ УБ дипломирао 1981, магистрирао 1988. и докторирао 1992. Стручно усавршавање у иностранству: 1987.– ВНИИПП, Савезни научноистраживачки институт за котрљајне лежаје, Москва, Русија, и 1990/1991.– ВУТ, Брно, Чешка – експериментална истраживања у оквиру израде докторске дисертације. Професионалну ка-

ријеру започео као конструктор-технолог у фабрици ИКЛ – Индустрија котрљајућих лежаја, Београд, а од 1983. године је стално запослен на МашФ УБ. Поред обавеза ред. професора, на МашФ обављао и више дужности: члана Савета Факултета, шефа Катедре за Опште машинске конструкције. Ментор и учесник у више комисија за одбрану магистарских теза и докторских дисертација, на матичном и другим факултетима. Руководилац је акредитоване лабораторије ЛИМЕС (Лабораторије за Испитивање Машинских Елемената и Система). Учествовао је, као сарадник и руководилац, у реализацији бројних научноистраживачких и стручних пројеката из области прорачуна машинских елемената и система, испитивања котрљајних лежаја, техничког законодавства, управљања инжењерским пројектима, директива ЕУ, конструисања машина, поузданости машинских елемената и система. Био члан Научно-техничког савета ОСПП при СЕВ (Организација произвођача и потрошача котрљајних лежаја), Друштва за интегритет конструкција – ДИВК, Друштва за машинске елементе и системе – ЈУДЕКО, односно АДЕКО и Српског друштва за трибологију. Аутор и коаутор је четрнаест уџбеника, збирки задатака и приручника, две монографије и шест техничких решења. Објавио је и 89 радова у међународним и домаћим часописима и скуповима, од којих 12 на СЦИ листи. Добитник је Награде Привредне коморе Београда за магистарски рад и докторску дисертацију (1988. и 1992.), и Бронзане медаље Никола Тесла, коју додељује Савез проналазача и техничких унапређења Београда (2007). Обављао је и велики број јавних функција: заменик министра за науку и технологију (1998–2000) и министра за науку и технологију Владе Републике Србије (2000–1) и друге. Од 1995. председник Скупштине ОКК Београда. Од 2008. до 2014. године обављао дужност државног секретара у Министар-

ству просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

Подаци о радовима су доступни и на сајту: http://omk.mas.bg.ac.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=6:profesor-dr-radivoje-mitrovi&catid=8:zaposleni&Itemid=3

Важнији радови:

Радови објављени у часописима са СЦИ листе – M21, M22, M23

http://kobson.nb.rs/наука_u_srbiji.132.html?autor=Mitrovic%20Radivoje%20M&samoar=

1. Tasic M., Mitrovic R., Popovic P.: *Influence of running conditions on resonant oscillations in fresh-air ventilator blades used in thermal power plants*, Thermal Science, Institut za nuklearne nauke Vinča, ISSN 0354-9836, Vol. 13, No. 1, pp 139-146, UDC 621, DOI: 10.2298/TSCI0901139T, COBISS.SR-ID 516845973, SCI-M23, Belgrade, Serbia, 2009.

2. Kojic D., Matija L., Petrov L., Mitrovic R., Koruga Dj.: *Surface characterisation of Pb1-XMnXTe alloy by atomic force microscopy and magnetic force mode*, Surface engineering, Institut Mihajlo Pupin, ISSN 0267-0844, DOI: 10.1179/174329409X409369, SCI-M23, Belgrade, Serbia, 2009.

3. Kojic D., Mitrovic R., Matija L., Koruga Dj.: *Magnetic force microscopy application in steel structure and milling process parameters evaluation*, Materials and Manufacturing Processes, Marcel Dekker Inc., ISSN 1042-6914, pp 1168-1172, Vol. 24, No 10-11, SCI-M23, New York, USA, 2009.

4. Ristivojevic M., Mitrovic R., Lazovic T.: *Investigation of causes of fan shaft failure*, Engineering Failure Analysis, Elsevier - Pergamon, ISSN 1350-6307, pp 1188-1194, Vol. 17, No. 5, doi:10.1016, SCI-M22, Oxford, United Kingdom, 2010.

5. Lazovic T., Mitrovic R., Ristivojevic M.: *Influence of internal radial clearance on the ball bearing service life*, Journal of the Balkan

Tribological Association, Scientific Bulgarian Communications, ISSN 1310-4772, pp 1–8, Vol. 16, No. 1, SCI–M23, Sofia, Bulgaria, 2010.

6. Atanasovska I., Mitrovic R., Momcilovic D., Subic A.: *Analysis of the nominal load effects on gear load capacity using the finite element method*, Proceedings of the Institution of Mechanical Engineers, Part C: Journal of Mechanical Engineering Science, Professional Engineering Publishing Ltd., ISSN 0954-4062, Vol. 224, No. 11, pp 2539-2548, SCI–M23, Suffolk, United Kingdom, 2010.

7. Scepanovic M., Tihacek-Sojic Lj., Tasic M., Mitrovic R., Todorovic A., Tritkovic B.: *The finite element analysis in defining the optimal shape and safety factor of retentive clasp arms of removable partial denture*, Vojnosanitetski pregled, Vojnomedicinska akademija, Institut za naučne informacije, ISSN 0042-8450, SCI–M23, Belgrade, Serbia, Accepted: 4 November 2011.

8. Popovic P., Ivanovic G., Mitrovic R., Subic A.: *Design for reliability of a vehicle transmission system*, Proceedings of the Institution of Mechanical Engineers, Part D: Journal of Automobile Engineering, ISSN 0954-4070, Vol. 226, No. D2, pp 194–209, SCI–M23, Suffolk, United Kingdom, 2012.

9. Momcilovic D., Odanovic Z., Mitrovic R., Atanasovska I., Vuherer T.: *Failure analysis of hydraulic turbine shaft*, Engineering Failure Analysis, Elsevier – Pergamon, ISSN 1350-6307, Vol. 20, pp 54–66, SCI–M21, Oxford, United Kingdom, 2012.

10. Mitrovic R., Momcilovic D., Eric O., Atanasovska I., Hut N.: *Study on impact properties of creep-resistant steel simulated heat affected zone*, Thermal Science, Institut za nuklearne nauke Vinča, ISSN 0354-9836, Vol. 16, No. 2, pp 513–525, UDC 621, SCI–M23, Belgrade, Serbia, 2012.

11. Miltenovic A., Nikolic V., Mitrovic R.: *Efficiency of crossed helical gears with wheels made of sintered steel Fe1.5Cr0.2Mo by applying*

the sinter-hardening treatment, Transactions of Famaena, Faculty of Mechanical Engineering and Naval Architecture University of Zagreb, ISSN 1333-1124, Vol. 36, No. 2, pp 31–40, SCI–M23, Zagreb, Croatia, 2012.

Монографична националног значаја – М42

Ristivojević M., Mitrović R.: *Raspodela opterećenja – zupčasti parovi i kotrljajni ležajji*, MašF UB, Čigoja štampa, str. 1–264, ISBN 86-7558112-2, COBISS.SR-ID 184519431, Beograd, Srbija, 2002.

Дејан МОЛНАР (Зрењанин, Банат, СФРЈ; РС, АПВ; 1980) ОШ и гим. завршио у родном граду. На ЕФ УБ дипломирао 2004. (смер Финансије, банкарство и осигурање), магистрирао 2009. (магистарски рад „Локални економски развој у ери глобализације“) и докторирао 2013. (тема: „Регионалне неједнакости и привредни раст: пример Србије“). У периоду од 2004. до 2009. радио у банкарском сектору (ProCredit Bank Србија, 2004–6; Volksbank Србија, 2006–9). У звање сарадник у настави, на ЕФ УБ, изабран јануара 2009. за ужу научну област Економска политика и развој. У звање асистента, на ЕФ УБ, изабран новембра 2009. за ужу научну област Економска политика и развој. Од марта 2009. запослен је на ЕФ УБ, где изводи вежбе на предмету Национална економија.

Паја МОМЧИЛОВ (Кикинда, Банат, ФНРЈ; РС, АПВ 1948). ОШ и гим. завршио у Кикинди. Дипломирао на МедФ УБ 1972. Специјалистички испит из акушерства и гинекологије положио 1980. Магистар је медицинских наука. После одслуженог војног рока и обавезног лекарског стажа запослио се на Институту за гинекологију и акушерство у Београду, где је радио до одласка у пензију (2013). Био запослен и на МедФ УБ као асистент за предмет Гинекологија с акушерством од 1981. до 2013.

Био саветник за акушерство и гинекологију Здравственог центра у Ваљеву од 2003, Гинеколошко-акушерске клинике Клиничког центра у Београду и Гинеколошко-акушерске клинике у Подгорици (Црна Гора). Од 1992. до 1995. генерални секретар, а од 2000. до 2003. председник Гинеколошко-акушерске секције СЛД. Године 2004. изабран за почасног председника Гинеколошко-акушерске секције. Био члан посланичке групе пријатељства с Кином, члан делегације у парламентарној скупштини Централноевропске иницијативе. Члан Међуодељењског одбора за хуману репродукцију САНУ од 2004. Од 2004. обавља дужност председника Удружења гинеколога и акушера Србије, Црне Горе и Републике Српске. Директор је Школе породиљства „Академик Војин Шуловић” у Ваљеву. Тренутно је председник Етичког комитета СЛД и управитељ Задужбине Др Стева Милосављевић. Добитник више захвалница, диплома и плакета, као и две медаље „Никола Хаџи-Николић” Гинеколошко-акушерске секције СЛД. Добитник награде за животно дело СЛД.

Био посланик у Скупштини града Београда од 1990. до 1993, министар без портфеља у Влади РС од 24. марта 1998. до 21. октобра 2000, у три мандата народни посланик у Скупштини РС и у два мандата председник Одбора за здравље и породицу.

Аутор је и коаутор 150 стручних радова. Аутор је поглавља у седам монографија и уџбеника.

Спасоје МУЧИБАБИЋ (Љесков Дуб, Гацко, Херцеговина, ФНРЈ; БХ, РСрп, 1948). Завршио ОШ у Фојници код Гацка, а гим. у Гацку и Мостару. Војну академију завршио 1970. (просечна оцена 10,00, први у рангу); Војно-техничку академију 1978; Командно-штабну академију 1981, Командно-штабну школу оператике 1989, све *summa cum laude*. Ванредно завршио на УБ: Вишу хемијско-

технолошку школу у Крушевцу 1971; ФОН, 1974; Последипломске студије на ФОН, 1979. и докторирао на ФОН 1995.

Трујне и командне дужности: командир вода, командир чете, заменик команданта батаљона, командант самосталног батаљона и командант војишног пука АБХО, који је преформиран у бригаду АБХО и гарнизона Чачак. *Оперативно-штабне дужности*: начелник аналитичког одељења у Обавештајној управи, начелник одељења за борбену готовост и начелник одељења за употребу војске у Оперативној управи. *Дужности у војним школама*: наставник у средњој, вишој и високој војној школи у Школском центру АБХО у Крушевцу, и професор (с изборним звањем) у Војној академији у Београду на основним студијама, Командно-штабној академији, Последипломским студијама, Школи националне одбране и докторским студијама из предмета Хемија и Детекција бојних отрова, Хемијско оружје, Тактика, Оператика, Руковођење и командовање (менаџмент); начелник Катедре оператике у Школи националне одбране (ШНО), заменик и заступник начелника Војне академије и начелник ШНО. Као начелник ШНО успоставио сарадњу са САНУ – организовао 2004. заједнички симпозијум „Мисао и дело Ђенерала академика Јована Мишковића”. Урадио је 18 радова у оквиру активности САНУ.

Изабиран у наставна звања у Војној академији од доцента до редовног професора и радио као спољни сарадник у Криминалистичко-полицијској академији и на ФОБ и ФПН УБ.

Објављени радови: 5 уџбеника, 70 научних радова, 28 стручних радова и 6 педагошких радова (две скрипте и четири упутства). Радови су штампани у домаћим и страним часописима. Руководи(о) са 4 домаћа и 2 међународна пројекта који се публикују и с 23 који се због степена поверљивости не публикују. Рецензирао 5 књига, већи број

радова за војне часописе и научне скупове. Непосредно организовао 4 скупа и био члан уређивачког или организационог одбора и руководио радом секција на 30 домаћих и страних скупова. Држао велики број предавања по позиву и на отварању научних скупова, од којих 4 у Индији и једно у Енглеској.

Најважнији радови из области хемијској и нуклеарној оружја (31): *Хемијско оружје*, Бг 1978; *Приручник за њроїнозе учинака нуклеарних и хемијских удара*, Бг 1987; *Нуклеарно оружје и војна моћ сада и у будућности*, *Зборник радова САНУ*, Бг 2005.

Најважнији радови из области руковођења и командовања (25): *Одлучивање у конфликтним ситуацијама*, Бг 2003; *Application of an expanded min-max theorem and tables of decision making for solving multi-criterion conflict situations*, *Mathematica Moravica*, 2, 1998.

Најважнији радови из области Оперативне и Стратегије (49): *Стратегијски садржаји њрипрема Војске за оружану борбу*, Бг 2001; *Утицај Теслиних проналазака на развој војне технике*, *Зборник радова са научној скупштини САНУ*, Бг 2006.

Програмски одбор Симпозијума за операциона истраживања у Србији доделио му 2010. Повељу за развој и допринос у образовању и примени метода Операционих истраживања (ОИ) у одлучивању у одбрани с тежиштем на кризним и конфликтним ситуацијама.

Владимир НИКИТОВИЋ (Ужице, СФРЈ; РС, 1973). Академско образовање стекао на УБ – дипломирао географију и магистрирао демографију на ГеФ; докторирао на ЕФ 2009. с дисертацијом „Пробабилитички приступ пројектовању становништва Србије”. Од 1999. радио на ГИ „Јован Цвијић” САНУ, а од 2005. запослен у ИДН. Уже области научног интересовања: модели популационе динамике, миграције становништва, прос-

торни аспекти демографских појава. Од 2009. у звању научни сарадник, а од 2011. је уредник научног часописа *Сїановништво*. Израдио пројекције становништва за актуелну стратегију просторног развоја Србије. Тренутно ангажован на интердисциплинарном пројекту који финансира МПНТР РС „Истраживање демографских феномена у функцији јавних политика у Србији”, као и на међународном пројекту „Управљање миграцијама и њиховим последицама у југоисточној Европи”, који финансиран ЕУ, а под вођством Института за демографска истраживања из Будимпеште. Члан је Европског удружења за проучавање становништва (ЕАПС) и Друштва демографа Србије.

Изабрани научни радови: *Миграциона транзиција у Србији: демографска перспектива*, *Sociologija*, 55, 2, 2013; коаутор *The Impact of Demographic and Migration Flows on Serbia*, International Organization for Migration – Mission to Serbia, Бг 2012; *Демографска будућност Србије: Имиграција као извесност?* Бг 2010; *Утицај демографског старења на одрживост јавних финансија у Србији*, *Stanovništvo*, 50, 1, 2011; коаутор *Demographic Limits to Sustainable Development of Mountain Regions in Serbia*, Chapter 14, in: Georgi Zhelezov (ed.) *Sustainable Development in Mountain Regions: Southeastern Europe*, Springer Science, Heidelberg etc. 2011; *Functional data analysis in forecasting Serbian fertility*, *Stanovništvo*, 49, 2, 2011; коаутор *Could Refugees Have a Significant Impact on the Future Demographic Change of Serbia?* *International Migration*. Vol. 48, № 1 (2010); коаутор *Одрживост радне снаге у условима интензивног демографског старења*, *ЗМСДН*, 131 (2010); *Stohastička projekcija stanovništva centralne Srbije na osnovu empirijskih projekcionih grešaka*, *Stanovništvo*, 45, 1 (2007); коаутор *Refugees from Bosnia and Herzegovina: A Study of Refugee Selectivity*. *International Migration*, Vol. 42, № 4 (2004); *Тачносї њројекција сїановништва Србије*, Бг 2004.

Андра НИКОЛИЋ је рођен у Београду 23. септембра 1853; умро је у Паризу, 18. септембра 1918. Отац Јосиф, судски чиновник; мати Наталија, сестра Стефана Марковића, министра за време владе кнеза Александра Карађорђевића; браћа: Божидар, Стеван, Ђорђе и сестра Јелисавета. Николић је рано остао без оца. ОШ (1860–3) и гим. (1863–9) учио је у Београду. У гимназији је био један од оснивача ђачке дружине Српска нада (1868). Године 1869. почео је студије на Техничком факултету, а завршио права (1870–3). Као студент је прихватио социјалистичке идеје Светозара Марковића. Знао је француски, немачки, енглески и руски. Добио је 1873. награду за светосавски темат Економско стање Србије у XIV веку (објављен најпре у вршачко-београдском Истоку, 24. III – 3. V 1873, а потом исте године у Београду у посебној књизи). Неко време био адвокатски писар, затим службеник Државне штампарије, предавач, па суплент београдске реалке (1875–8). У српско–турском рату (1876–8) био је административни војни обвезник. Суплент гимназије у Чачку (1878–80), професор Прве ниже, доцније Треће гимназије у Београду (1881–3). Године 1880. нуђена му је катедра историје српске књижевности на Великој школи али је понуду одбио. Убрзо затим одао се политичком раду. Године 1881. постао члан Главног одбора Радикалне странке. За време Тимочке буне (1883) био је ухапшен с осталим члановима Главног одбора у Београду и 6. новембра изведен је пред Преки суд у Зајечару, али је ослобођен. Без службе је провео четири године (1883–7). Године 1887. у влади радикала и либерала, постављен је за секретара Министарства просвете и црквених послова, затим је био владин посланик у Народној скупштини (1887–8). После избора за народног посланика 1889. дао је оставку на државну службу. Био је државни саветник (1890–4), а после државног удара (9. V 1894) је пензионисан. Министар просвете и црквених послова био је четири пута

(1890–2, 1896–7, 1904–5, 1906–9), министар иностраних дела два пута (1893, 1903–4) и једном заступник министра правде (1893). За државног саветника враћен је 1900, за посланика Србије у Паризу постављен 1901, за члана Сената 1901. Више пута је, почевши од 1909, био председник Народне скупштине. На том положају затекао га је и Први светски рат (1914). У избеглиштву, у Француској, разболео се и 12. фебруара 1918. поднео је оставку на председничко звање у Скупштини и убрзо после тога умро. Привремено сахрањен у Паризу, 1926. пренет у Београд. Имао је седморо деце. Четворо му је помрло од заразе (1892), а најстарији син Душан погинуо на Суворобору 1914. У животу су му остали син Радоје и кћи Радмила.

Књижевним радом почео се бавити као великошколац. Од покретања *Отаџбине* Николић као стални сарадник је водио рубрику Књижевни преглед (1875–81). Писао је књижевно-историјске чланке, књижевне критике и приказе. Сарађивао је у листовима и часописима: *Раг* (1874), *Отаџбина* (1875, 1880–1), *Раг* (1881–2), *Самоујрава* (1883, 1905, 1911, 1913), *Загруја–календар* (Бг 1885), *Одјек* (1886–7, 1893, 1896, 1898), *Дело* (1896), *Дневни листи* (1896, 1898), *Мали журнал* (1896, 1912), *Ново време* (1898), *Годишњак СКА* (1900), *Народни листи* (1903), *Народности* (Панчево–Земун, 1903), *Брајимстиво* (1904), *Српске новине* (1905, 1908), *Нова искра* (1907, 1911), *Политика* (1907, 1913, 1926), *Просвета* (1907–8), *Учишћел* (1907–8), *Трибуна* (1913), *Правда* (1913), *Новости* (1913), *Пијемонти* (1913), *Ослобођење* (1928). Уредио је *Басне Досићеја Обрадовића I–III* (1895–6). Био је члан редакције и уредник Књижевног прегледа часописа *Раг* (1881–91). С пријатељима покренуо лист *Одјек* (септембар 1884). Стојану Новаковићу помагао у изради српског дела Миклошићева *Крајкој речника шест словенских језика* и у припремању IV издања *Српске синтаксе* (1879).

Био је члан Књижевно-уметничког одбора Народног позоришта, члан Књижевног одсека и управе (1896–1901) СКЗ. Редовни члан СКА (1897), а 1899. одржао приступну беседу: О књижевној критици штампану у: Андра Николић, *Књижевни радови*, СКЗ, Бг 1938; О књижевној критичности, Извод беседе штампан у *Годишњаку СКА* 12 (1898).

Рагови: Економско стање Србије у XIV веку, Бг 1873; Одговори – разговори поводом прилошка Српској синтакси I. Свет. Вуловића. *Прејед I. књије Српских народних јесаме*, Бг 1887; Предговор роману Ц. Елиотове *Воденица на Флоси I* (Бг 1904, V–XXII); *Књижевни радови*, Бг 1938.

Часлав ОЦИЋ, (Далъ, ДФЈ; РХ, 1945). *Образавање*: ОШ Далъ, гим. Осиек, дипломирао на ЕФ УБ, магистрирао на Williams College, Вилијамстаун, Масачусетс, САД, докторирао на ЕФ УБ. Радио у ИЕН Бг. 1969–91. (асистент, дир. научноистраживачке делатности, в. д. дир.), проф. Хокаидо универзитет, Сапоро, 1983–4, научни саветник ИСП Бг. 1994, ИЕП Бг. 1995, 2003, ред. професор ЕФ УПр. 1995–9, експерт Савезне владе за пројекте из екон. наука 1998–2003, научни саветник ИМПП Бг. 1999–2001, ред. професор (и проректор) МТУ Бг. 2001–3, директор за Балкан студија на даљину о ЕУ за студенте југоисточне Европе 2002–6 (EU Balkan. Paths to Integration, Distant Learning Course; Balkan Director), проф. БПШ 2004–10, председник НВ ГИ САНУ „Јован Цвијић”, оцењивач ЕУ за пројекте из друштвених наука од 2005; редакције часописа: *Економска анализа (EAWM)* 1974–80, *Гледишта* 1978–81, гл. и одг. ур. час. *Економика* (Бг) 1994–8, саоснивач. и гл. и одг. ур. часописа *Proprietas* 1997, *МАП*, *Месечне апроекономске анализе*, члан редакције (од 2000) гл. и одг. ур. (од 2005) *ЗМСДН*, зам. гл. ур. *Екслибрис лејојиса* од 1995, ур. *Српске енциклопедије* (економија и финансије); *усававање*: Economics Institute, Боулдер, Ко-

лорадо, САД, Летњи економски универзитет Будимпешта, University of Sussex, Вел. Британија; *рад у иностранству*: Јапан 1983–4; **дела**: коаутор *Индустрија знања – будућности Београда*, Бг 1985; *Национална равнојравности и реионални развој*, Бг 1986; *Београдика: дидлиографија радова о Београду*, Бг 1988; *Расиј или власиј: Ојледо и ојолијиници и економији*, Бг 1990; *Сирукјурра и ефикасности: Реионална анализа комјоненатија сирукјурних јромена и разлика у економској ефикасности у јујословенским рејубликама и јокрајинама*, Бг 1994; *Мејаекономика кварежи*, Бг 1997; коаутор *Пословни водич за јредузетјинике*, Приштина и Бг 1997; *Економика реионалној развоја Јујославије*, Бг 1998; *Ex Libris in the Serb Countries*, Вг 1999; *Увод у реиономику*, Бг 2003; *Реиономска исјираживања*, Бг 2004; *Срби на Косову и у Мејохији* (коуредник зборника са Стеваном Караматом), Бг 2006; *Сјваралашјиво Милујина Миланковића* (ур. зборника), Бг 2009; два издања; *Structural Analysis of the Yugoslav Economy from the Early 1950s to the Late 1960s*, Saarbrücken 2012; *Реионалистичка деконструкција Србије*, Бг 2012; *Сирукјурна анализа јујословенске јривреде 1952–1962–1968*, Бг 2013; *Помаци, учешја, учинци: Привреде Јујославије, рејублика и јокрајина 1952–1990*, Бг 2013; *јројектии*: више од 60, руководилац више од 40; *најраде*: Трећег програма Радио Бг 1982, ИЕН Бг 1984, 1989, Диплома Народног музеја за међународни пројект „Свет екслибриса” 1995, признање ПШ за ПР 1995; *члан*: доп. САНУ од 2003. (председник два одбора – за екон. науке и за изучавање становништва), оснивач и председник Научног друштва „Коста Цукић” од 1999, AAASS, НДЕС, АЕН, Central and Eastern European Network, Међународна асоцијација за науку о регионалном развоју (IRSA), Светске асоцијације за економске науке (WEA), оснивач и председник Екслибрис друштва Бг, члан Међународне асоцијација екслибрис друштва (FISAE), Комисије за доделу

стипендија из Фонда Краљевског дома Карађорђевић најбољим студентима, саоснивач Друштва за привредну историју (ДПИ) и оснивач и уредник едиције ДПИ – Continuum, 2009, оснивач Друштва за унапређење научне периодике Линкеус 2012, потпредседник УО СКЗ од 2012.

Дејана ПАВЛОВИЋ (Тузла, СФРЈ; БХ, БХФ, 1985). Инжењер, истраживач сарадник у ЕИ, Београд. Дипломирала на ФОН-у, одсек Менаџмент (2008). Мастер завршила 2011, на ФОН-у. Тренутно је друга година докторских студија на ФОН-у, Одсек Менаџмент и Информациони системи. Ангажована је на пројекту МПНТР. Објавила је више радова у домаћим научним часописима, учествовала је у већем броју научних скупова у Србији и иностранству.

Важнија дела: коаутор *The Eurozone's Shelf Life: When it Expires*, in: *International Thematic Proceedings – Rethinking Europe after the Economic Crisis Lessons for the European Core and Periphery* (eds. S. Marinković, S. Rochhia), Ниш 2013; коаутор *Monitoring and evaluating the performance of tourist facility, The Scientific Conference "Policies to encourage R&D Investment"*, Сенец, Словачка 2013.

Драган ПЕТРОВИЋ (Београд, СФРЈ; РС, 1964), дипломирао је на четири факултета у оквиру државног УБ, на којима је претходно паралелно студирао и то: на ЕФ (1999), на ФФ, социологију (2000) и историју (2000) и на ФПН (2002). Завршио Постдипломске студије на ГеФ УБ, одсек Економска географија и 2003. одбранио магистарску тезу „Развој и размештај индустрије Београда у 19. и 20. веку”. Завршио Постдипломске студије на ФПН у Београду, одсек Међународни односи и 2008. одбранио магистарску тезу „Француско–југословенски односи у време Алжирског рата 1952–1964.” Докторирао 2007. на ПМФ УНС, област Политичка географија

с темом дисертације „Русија на почетку 21. века – геополитичка анализа”.

Стално је запослен у ИМПП у Београду, као виши научни сарадник, Пре тога више година радио у ИПС. Сарадник Српске енциклопедије (привредна историја), потпредседник Друштва за привредну историју, члан научног савета међународног научног часописа *Међународни проблеми* и издавачког савета научно-издавачке куће Култура полиса, заменик ур. и члан уредништва научног часописа *Међународна историја* и стручног часописа *Ревизија за безбедност*. Ради и на два међународна научна пројекта (с РАН и са Словачком при ЕУ). Коаутор више од двадесет међународних научних зборника, а објавио је и преко шездесет научних и стручних радова у домаћим научним часописима. Аутор је и 12 лексикографских енциклопедијских одредница.

Објавио 28 књига, од чега 27 научних монографија и једну збирку стручних чланака (18 као самостални аутор а 10 као коаутор). То су: коаутор *Демократска модернизација у Србији*, Бг 2005; коаутор *Савремени председнички системи*, Бг 2005; коаутор *Заједничка држава Србије и Црне Горе*, Бг 2006; *Културна историја француско–југословенских односа 1949–1959*, Бг 2006; *Историја индустрије Београда, развој и размештај индустрије Београда у XIX и XX веку*, у две књиге (први том до 1941. и други до 2006) Бг 2006; *Нови Устав и савремена Србија*, Бг 2007; *Демографска обележја савремене Русије*, Бг 2007; коаутор *Промене политичког система Србије*, Бг 2007; *Русија на почетку XXI века* 2007, Нови Сад и Бг; *Српске политичке странке*, Бг 2007; *Савремени свет 2006–2008*, Бг 2008; коаутор *Српски народ и велике силе – културно историјски процеси*, Бг 2008; *Геополитика јосифовијевског процеса*, Нови Сад и Бг 2008; *Француско–југословенски односи у време Алжирског рата 1952–1964*, Бг 2009; коаутор *Геополитика савремене Украјине*,

Бг 2009; коаутор *Геополитика Закавказја*, Бг 2010; *Председнички избори у Украјини 2010*, Бг 2010; *Српске политичке странке*, 2. доп. и прош. изд., Нови Сад и Бг 2010; коаутор *Дунавска стратегија од визије до остварења*, Бг 2010; *Русија и Европа*, Бг 2010; *Интеграциони процеси на постсовјетском простору*, Бг 2010; *Ка мултиполарном светском порећку*, Бг 2010; *Француско-српски односи 1800-2000*, Бг 2011; *Француска на раскрићу*, Бг 2011; коаутор *Сјубови сјолне политике Србије: ЕУ, САД, Русија, Кина*, Бг 2012; коаутор *Равнотежа нуклеарне моћи САД и Русије (СССР)*, Бг 2012; *Геополитика Средоземља*, Бг 2012. и *Геополитика Француске*, Бг 2013.

Јован ПЕТРОВИЋ (Цулине, Мали Зворник, Краљевина Југославија; РС, 1934). Дипломирао, магистрирао (тема: „Утицај привредног развоја на друштвено економске трансформације и структурне промене у пољопривреди Србије – по подручјима развијености“) и докторирао (тема: „Међузависност пољопривреде и индустрије у развоју привреде и животног стандарда у Југославији“) на ПољФ УБ.

Радио у Заводу за економику пољопривреде на ПољФ УБ, Привредној комори у Ваљеву, ИЕП у ПКБ у Београду, Центру за истраживање животног стандарда становништва Југославије, СЗДП и савезном МНТР у Београду. У току радног периода урадио је и објавио низ студијских радова из области: економике пољопривреде, регионалног економског и социјалног развоја, економике исхране становнике, развоја пољопривреде и индустрије, развоја привреде и животног стандарда, личних доходака и производности рада и др.

Важнији радови: *Предлој програма истраживања развоја животној стандарда и привреде*, Бг 1975; коаутор *Теоријско-методолошки приступи анализи и истраживању животној стандарда*, Бг 1977; *Утицај по-*

раста дохоћка на ниво, интензивности и смер кретања појрошње прехрамбених производа у Југославији и неким развијенијим земљама ОЕЦД-а и у Југославији, Бг 1975; Економско и социјално садејство битних фактора који одређују могућност и нужност развоја исхране и заштите здравља потрошача, *Храна и исхрана*, 31, 1990; Лични доходи и проблеми остваривања економског и социјалног развоја, *Политика развоја*, 7-8, 1991; Нужност и могућност побољшања исхране народа уз релативно спорији пораст трошкова кроз повећање производње соје и производа од соје за исхрану људи, *Храна и исхрана*, 29, 1988; Улога задруга и система задругарства у развоју исхране становника у сеоским и несеоским реонима, *Економика пољопривреде*, 1996. Интегрално планирање кључни фактор оптималног коришћења ресурса у развоју агроиндустријске производње у великим пословним системима, зборник *Развој словних система у ағробизнису*, Бг 1995; Интегрално планирање и остваривање оптималног коришћења свих ресурса – кључни фактор економског и социјалног развоја села и земље у целини, *Зборник радова Симиолијума о ревитализацији села*, Чачак 1995.

Петар Б. ПЕТРОВИЋ (Београд, ФНРЈ; РС, 1958). ОШ и гим., природно-математички смер, завршио у Београду. На МашФ УБ 1982. дипломирао (Катедра за производно машинство, усмерење Производна кибернетика), 1989. магистрирао и 1996. докторирао на у области производног машинства, с тезом 'Модел активног адаптивног управљања процесом спајања делова у монтажи применом редувантних робота', под менторством професора Владимира Р. Милачића.

Професионалну каријеру започиње 1982. у Фабрици алатних машина Иво Лола Рибар, Железник, Београд, где као пројектант ради у групи за модуле специјалних и нумерички управљаних алатних машина до

1984. На МашФ УБ долази 1984. године, где као асистент приправник заснива радни однос на Катедри за производно машинство и активно учествује у извођењу наставе и лабораторијских вежбања, на смеру за Производно машинство, уз паралелно ангажовање на истраживачким и развојним пројектима које је Катедра за производно машинство у то време реализовала кроз интензивну сарадњу с привредом, посебно металоперађивачком индустријом, уводећи нове производне технологије, као што је технологија нумерички управљаних алатних машина, роботика и програмабилни системи управљања за индустријску аутоматизацију и примена компјутера у управљању производним процесима и пословним системима у индустријским компанијама.

За доцента биран 1998, за ванредног професора 2003, а у звање ред. професора 2008. године, за групу предмета из области производног машинства, на Катедри за производно машинство.

Обављао је низ допунских функција и активности, међу којима се издвајају: Председник Комисије за комуникационо информациони систем МашФ УБ 2001, где је реорганизовао и професионализовао функцију примене ИКТ у настави и истраживању, формирајући Центар за информационе технологије, с одговарајућом формалном регулативом за његово деловање и конципирао и водио реализацију мрежне инфраструктуре с низом сервисних функција које су омогућиле ширу примену ИКТ ресурса у свим активностима МашФ и ефективну спрегу с академском мрежом Србије. У склопу претходних активности биран је 2004. за члана Савета за РЦ УБ, 2007. је биран за Руководиоца Центра за нове технологије МашФ УБ, где је посебан фокус ставио на интензивирање сарадње с индустријским компанијама и јачању активности ЈУПИТЕР (Јединствено Управљање Производним, Информационим

и Технолошким Ресурсима) Асоцијације. У склопу активности везаних за професионално деловање у оквиру АИНС, 2010. године Председништво АИНС прихвата иницијативу проф. Петровића и оснива први међуодељењски одбор, Одбор за националне технолошке платформе, а за Председника одбора именује професора Петровића, који је са члановима одбора конципирао и Програм Националних технолошких платформи Србије – НТПС Програм и агилним деловањем кроз организацију низа специјализованих скупова, учешћа у експертским групама за писање стратешких докумената Владе Републике Србије за област индустријског развоја и образовања, као и успостављањем интензивне сарадње на програмом Европских технолошких платформи, скренуо пажњу стручне и опште јавности на значај технологија и инжењерства за решавање основних друштвених питања, и на тај начин поред струке, допринео афирмацији АИНС.

Активно је учествовао у изради и писању текста стратегије индустријског развоја, документ: Стратегија и политика развоја индустрије Србије од 2011. до 2020. године, Поглавље 2: Технолошки развој, Поглавље 3: Истраживање и развој. Активно је учествовао у изради и писању текста стратегије образовања, документ: Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године, у делу израде подлога за стратегију повезаних с визијом развоја производних технологија и посебно структуре будућег производног система Србије и врста технологија које ће користити тај систем.

Чланства у стручним асоцијацијама: 1982 – Члан ЈУПИТЕР Асоцијације; 1999 – Дописни члан ЦИРП асоцијације – International Institution for Production Engineering Research, (Paris); 2000 – члан IEC (International Electrotechnical Commission), председник националног комитета 65Б – Мерење и управљање индустријским про-

цесима; 2005 – IFAC Affiliated member – Интернационална федерација за аутоматско управљање; 2007 – дописни члан АИНС; 2010 – члан Матичног научног одбора за електронику, телекомуникације и информационе технологије МНТР; 2010 – члан УО Информационо-комуникационе установе: Академска мрежа Републике Србије – АМРЕС.

Сиручна усавршавања: 1989 – Fraunhofer Institute for Production Engineering – IPA, Stuttgart, Germany; 1996 и 1998 – Fuzzy Logic Systems Institute (FLSI) of Kyushu Institute of Technology, Iizuka, Japan; 2002 – Fraunhofer Institute of Technology IPT, Aachen, Germany; 2002 – Laboratory for Machine Tools and Production Engineering, RWTH Aachen, Germany; 2003 – Brandenburg University of Technology Cottbus, Berlin, Germany; 2003 – Institute for Machine Tools and Industrial Management, Technische Universität München, Germany.

У домену наставе активно је ангажован на основним и дипломским академским студијама где је у складу с новим моделом студирања поставио и држи наставу из следећих предмета: Кибернетика, Пројектовање обрадних система, Технологија аутоматске монтаже, Мехатронски системи, а на докторским студијама предмете: Интелигентна аутоматизација, Мехатронски системи и адаптроники. Активно је учествовао у извођењу наставе за иностране студенте на енглеском језику, на нивоу магистарских студија из предмета Engineering Measurements, Assembly Systems и у једном делу Tools Jigs and Fixtures. Учествовао и у извођењу наставе из предмета Управљачки рачунарски системи на Војној академији Бањица за студенте Службе информационе технологије и Ваздухопловно-техничке службе, класа 126 (2005. година) па закључно с класом 129 када је реформом наставе овај предмет укинут. У циљу унапређивање наставе модернизовао је наставне програме и посебно ојачао експе-

рименталне ресурсе кроз успостављање лабораторије за аутоматизацију производних процеса и лабораторије за област инжењерске кибернетике, с нагласком на мехатронске аспекте производних технологија и увођења садржаја из домена интегрисаних рачунарских система за практична вежбања студената и изградњу вештина у примени ове технологије у решавању инжењерских задатака из корпуса производних технологија. Такође, у домену наставних активности, издваја се активно учешће у процесу акредитације и усклађивања наставе на МашФ с европским моделом студирања према Болоњској декларацији на академском и докторском нивоу студирања. Посебно је значајан допринос у изградњи интегралног информационог система за спровођење акредитационог процеса, укључујући и модернизацију и комплетно реструктурирање свих ресурса Центра за информационе технологије МашФ и њему припадајуће рачунарске мреже, с нагласком на активну примену веб технологија у наставном процесу.

У делу истраживања и инжењерства активан је у следећим научноистраживачким областима: Интелигентни производни системи; Технологија аутоматске и роботизоване монтаже; Роботика и роботски системи за аутоматизацију индустријских процеса; Програмабилни управљачки системи и индустријски софтвер за управљање и визуелизацију индустријских процеса; Вишекомпонентни сензори силе; Оптички системи за димензиону метрологију и дигитализацију просторних објеката; Кибернетика, математичка теорија општих система, кибернетско-физички системи; Soft computing, fuzzy-динамичке формалне структуре, препознавање облика и апроксимативно закључивање; Теорија аутомата; Општа теорија пројектовања. Кроз ангажман у оквиру Одбора за националне технолошке платформе АИНС, Петровић је своје истраживачке активности

усмерио на област интеракције технологија–друштво и улога технологије и инжењерства у економском и укупном друштвеном развоју, као област у којој се преплићу техничке и друштвене науке, а све заједно поставља у један општи формални оквир математичке теорије система и кибернетике.

Током тридесетогодишњег професионалног рада учествовао је као истраживач и инжењер пројектант на великом броју пројеката, од тога у својству руководиоца на преко 25 истраживачких и развојних пројеката и потпројеката финансираних од стране ресорног министарства за науку и технологију, или индустрије, у области производног машинства, индустријског софтвера и информационих технологија, увек с физичким реализацијама и оригиналним пројектним решењима за конкретне проблеме у производњи, примени нових технологија и технолошки развој домаће индустрије. На Сајму технике у Београду, 1994. године награђен Сребрном плакетом за техничко достигнуће додељено за експонат Аутоматске линије за монтажу филтера, која је реализована као оригинално решење пројектовано за потребе компаније Трауал из Крушевца. У сарадњи с компанијом Информатика пројектовао је два ласерска мерна система која су као пионирско решење у светским размерама примењена у фабрици Белшина, Бабрујск, Белорусија и фабрици Voltair, Волгоград, Руска Федерација, замењујући конвенционална решења заснована на сензорима с радиоктивним изворима, вискорезолутним дигиталним сензорима заснованим на ласерској оптичкој триангулацији. Објавио је преко 130 техничких стручних и научних публикација на конференцијама и стручним часописима, од тога 48 од њих у међународним часописима и конференцијама. Такође је партиципирао у три вишеауторске монографске књиге у издању Springer Verlag (2x) и World Scientific Publishing и објавио две монографије на српском језику.

Изабрани радови: коаутор Designing Chamfers for Automatic Assembly, *Manufacturing Systems*, Vol. 19, No. 2, 1990; коаутор Flexible automatic system for air filter assembly, 10th International Conference on Computer-Aided Production Engineering, Palermo, june 7–9, 1994; коаутор Fuzzy-Impedance Control and Isotropic Behavior of Manipulating Robots, The 4th International Conference on Soft Computing IIZUKA'96, 1996, Japan; коаутор Adaptive Fuzzy Controller for Robotic Manipulator Designed by Asymptotic Stability Criterion, The 29th International Symposium on Robotics, Birmingham, England, 27–30 April 1998; коаутор A Fuzzy Dynamic Model and Control of an Artificial Pneumatic Muscle, The 5th International Conference on Soft Computing IIZUKA'98, 1998, Japan; коаутор A Concept of an Intelligent Fuzzy Control for Assembly Robot, 48th CIRP General Assembly, Athens, Greece, *Annals of the CIRP*, Vol. 47/1, 1998; коаутор Closed-form Resolution Scheme of the Direct Kinematics of Parallel Link Systems Based on Redundant Sensory Information, 49th CIRP General Assembly, Montreux, Switzerland, *Annals of the CIRP*, Vol. 48/1 M8, 1999; коаутор New Linear Feeding System for High Speed Assembly Developed Using Axiomatic Design Theory, The Third World Congress on Intelligent Manufacturing Processes & Systems, MIT, Cambridge MA, USA, June 28–30, 2000; коаутор Predictive Fuzzy Model for Control of an Artificial Muscle, Chapter 3 in: Cho, Sung-Bae, (ed.) *Practical Applications of Softcomputing in Engineering*, World Scientific Publishing, 2001; коаутор Intelligent Real-time Cutting Tool Condition Monitoring Based on Discrete Wavelet Transform and Fuzzy Force Pattern Recognition, International IEEE Conference Mechatronics & Robotics, Proceedings, Aachen 2004, Vol. III; коаутор Contact states recognition in robotic part mating based on support vector machines, *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*,

2011; коаутор Robot-Assisted 3D Medical Sonography, Chapter 4 in: Rodic, A., Pisla, D., Bleuler, H. (eds.), *New Trends in Medical and Service Robots – Challenges and Solutions*, Series: Mechanisms and Machine Science, Vol. 20, Springer, 2014.

Слободан ПОКРАЈАЦ (Доња Ковачица, Бјеловар, Славонија, ФНРЈ; РХ, 1951) ред. професор МашФ УБ (од 2001). Дипломирао, магистрирао и докторирао на ЕФ УБ.

Два студијска боравка у Вел. Британији (LSE) и САД (Florida University, Gainesville, Florida). Области истраживања: теорија и политика привредног развоја, технолошки прогрес, менаџмент иновација, индустријски развој и трансфер технологије, глобализација. Аутор преко 200 чланака, саопштења, реферата, студија, анализа итд., 5 самосталних монографија, 4 самостална универзитетска уџбеника с више издања и 6 коауторских уџбеника. Члан редакција и рецензент у неколико домаћих стручних часописа. Редактор и уредник неколико зборника, рецензент преко 20 књига, ментор и члан комисија за одбрану преко око 20 магистарских и докторских дисертација на више факултета. Учествовао с радовима на преко 40 домаћих и међународних научних скупова. Сарадник на 8 научних пројеката за потребе МНТР РС и већег броја пројеката за потребе привреде. Сарадник на 8 научних пројеката Министарства за науку РС и већег броја пројеката за потребе привреде. Члан НДЕС, НДС (од 2005) и више струковних удружења.

Најзначајније монографије: *Технологија и друштвене промене: стипендије иновација и ујављања*, Бг 1994; *Транзиција и технологија*, Бг 2000; *Менаџмент промена и промене менаџмента*, Бг 2001; *Технологија, транзиција и глобализација*, Бг 2002; *Предузетничтво: изазови и иницијативе „креативне дескрипције“ привреде Србије*, Бг 2010.

Ђорђе В. ПОПОВ Кула, Бачка, ФНРЈ; РС, АПВ, 1946). На ЕФ УБ 1969. дипломирао, 1972. магистрирао (теза: Утицај повезивања ЕЕЗ с трећим земљама на њихове међусобне односе и привредни развој) и 1979. докторирао (теза: Транснационалне компаније и међународни економски односи). Био је на студијским боравцима у HWWA – Institut für Wirtschaftsforschung у Хамбургу, УНИДО-у у Женеви, на Универзитету у Редингу, Вел. Британија, у Центру УН за транснационалне корпорације у Њујорку, а 1990. у Südost институту у Минхену.

Од 1. јануара 1970. до 31. маја 1973. запослен у Институту за економику инвестиција у Београду, где је 1970. биран у звање асистента приправника, а 1973. у звање асистента. 1973. изабран у звање асистента на Катедри економских наука ПФ УНС. На ПФ УНС 1978. изабран за доцента, а 1983. за ванредног професора. За ред. професора на истом факултету изабран је 1989. На ПФ УНС предаје Политичку економију, Основе економије, Савремене привредне системе и Економику ЕУ на основним академским, мастер и магистарским као и докторским студијама, а на интердисциплинарним мастер студијама Права европских интеграција. Поред тога предавао је на основним студијама и на ПМФ, ФФ, ПољФ, ФТН и ТФ УНС. Био ментор и члан комисија за одбрану магистарских и докторских радова на ПФ у Новом Саду, ЕФ у Суботици, као и на ЕФ у Подгорици. Био ментор једне докторске дисертације одбрањене 2010. на ПФ Универзитета у Бечу. Био продекан ПФ УНС, дир. Института привредноправних и економских наука ПФ УНС, дир. Центра за упоредно изучавање технолошког и друштвеног прогреса (SECOS) у Новом Саду, гл. и одг. ур часописа *Привредна изградња* у Новом Саду, шеф Катедре економских наука ПФ УНС, секретар редакције часописа *Економисти* у Београду. Председник Савета ПФ УНС од 2004. до 2006, декан ПФ УНС од 2006.

до 2009. Сада је шеф Катедре правноекономских наука на ПФ УНС, дир. Центра за стратешке и развојне студије на ПФ УНС. Члан је Одбора за економске науке САНУ, НДЕ (од 1985), Steering Committee CEEUN (Central and Eastern European University Network), BISA (British International Studies Association) – IPE (International Political Economy) Group, EALE (European Association Law and Economics), Комисије за трговину и инвестиције Међународне трговинске коморе у Паризу, редакције часописа *Technology and Investment* (Њујорк), члан је редакције часописа *Transition Studies Review* као и Светске асоцијације за економске науке (WEA). Одликован је Орденом рада са сребрним венцем.

Објавио је шест монографија, три хрестоматије као и више уџбеника. Такође је објавио и више од 100 радова у стручним часописима и заједничким књигама. Био је руководиолац и сарадник на већем броју научноистраживачких пројеката, држао је предавања по позиву на универзитетима у иностранству, учествовао на домаћим и међународним научним скуповима, а осим у земљи своје радове објављивао је и у иностранству.

Монографије: Транснационалне комјаније и међународни економски односи, Бг 1979; Земље у развоју и светска привреда, Бг 1981; Заједничка улагања са иностранством и партнерима: домаћи и реалне могућности, Зг 1987; коаутор *Имјеријализам или доминација: теоријско-историјски ојед*, Бг 1988; *Стране инвестиције и Југославија*, Нови Сад 1998; *Процеси у светској привреди и Србија*, Нови Сад 2011.

Уџбеници: коаутор *Политичка економија: савремени капитализам и социјализам*, Сента 1982; коаутор *Политичка економија: за студенте ФФ*, Сента 1983. коаутор *Политичка економија*, Нови Сад 1992; коаутор *Основе економије*, Нови Сад 1995. коаутор *Основи економије*, Нови Сад 1998, досад 8 издања, последње 2011.

Студије објављене у иностранству:

Die Integration der Bundesrepublik Jugoslawien in die Weltwirtschaft nach Aufhebung der Sanktionen des Sicherheitsrates der Vereinten Nationen (Berichte aus dem Weltwirtschaftlichen Colloquium der Universität Bremen, Nr. 42), Bremen, Institut für Weltwirtschaft und internationales Management, 1996; *Auslandsinvestitionen in der BR Jugoslawien* (Berichte aus dem Weltwirtschaftlichen Colloquium der Universität Bremen, Nr. 57), Bremen, Institut für Weltwirtschaft und internationales Management, 1998.

Часописи у којима је објављивао радове: *Berichte der Internationalen Vereinigung Weltwirtschaft und Weltpolitik*, Берлин, *Transition Studies Review*, New York – Heidelberg, *ЗМСДН*, Нови Сад, *Зборник радова ПФ УНС*, Нови Сад, *Савременост*, Нови Сад, *Зборник радова Високе њословне школе у Новом Саду*, Нови Сад, *Свети финансија*, Нови Сад, *Financing*, Нови Сад, *Привредна изградња*, Нови Сад, *Право: теорија и пракса*, Нови Сад, *Ревизор*, Бг, *Књиговодство*, Бг, *Економска анализа*, Бг, *Трећи програм радио Београда*, Бг, *Тржиште новац, капитал*, Бг, *Проблеми савремене привреде и конјуктуре*, Бг, *Економика*, Бг, *Марксизам у свету*, Бг, *Трећи програм Радио Сарајева*, Сарајево, *Опредјељења*, Сарајево, *Прејед*, Сарајево, *Трећа програма*, Скопје.

Зоран В. ПОПОВИЋ (Аранђеловац, ФНРЈ; РС, 1952), инжењер електротехнике – техничка физика. *Образовање:* ОШ и гим. Аранђеловац, диплома ЕТФ УБ 1975, магистратура Центар за мултидисциплинарне студије УБ, докторат Универзитет у Љубљани, 1984. *Зајослење:* научни саветник Института за физику, од 1975; директор Центра за физику чврстог стања и нове материјале који је проглашен европским центром изузетних вредности у оптичкој спектроскопији, науци о материјалима и заштити животне средине и

националним центром изузетне вредности за нанонауку и нанотехнологије; оснивач лабораторије Центра. *Чланство у САНУ*: Одељење техничких наука, дописни члан од 2. 11. 2006; ред. члан од 1. 11. 2012. *Област рада*: физика и техника материјала. *Чланство у стручним удружењима*: American Physical Society, члан; Друштво физичара Србије, члан, Српско друштво за материјале, члан и Српско керамичко друштво, члан. Комитет Савета Европе за нове материјале од 1991, председник Одбора МНТР РС за нове материјале до 1998, председник Акредитационог одбора МНТР РС за акредитацију НИО 2007–10. Усавршавање: Хумболтова стипендија Max-Planck-Institut für Festkörperforschung, Штутгарт 1987–9. *Раг у иностранству*: гостујући професор Max-Planck-Institut für Festkörperforschung, Штутгарт 1992–93. (стипендија Марије Кири); Katholieke Un. Lueven, Белгија, 1999–2002; Un de València, 2002–3; TU Атина и TU Берлин од 1955. у више наврата. *Уреднички рад*: Публикације ЕТФ у Београду, члан редакције; *Journal of Research in Physics*, члан редакције; *Science of Sintering*, члан редакције; *Техника – Материјали*, члан редакције. *Одбори САНУ*: Председник је међудодељеског одбора САНУ за праћење и имплементацију стратегије науке и научне политике, члан одбора за проучавање живота и рада научника у Србији и научника српског порекла и Фонда за научна истраживања. *Пројекти*: руководилац низа међународних и домаћих стратешких пројеката из основних и примењених истраживања и пројеката с техничком реализацијом. *Признања и награде*: Награда „Никола Тесла”, 1987/88; Награда Института за физику за изузетан научни рад, 1992 Велико признање за научно дело, од стране Института за физику поводом 50-то годишњице Института, 2011.

Дела: *Како написати и објавити научно дело* Бг 2004, 2. изд. 2014; *Оптичка својства наноматеријала* Бг 2012; коаутор

универзитетског уџбеника *Електротехнички и електронски материјали* Бг 1979; *Promezzia* Бг 1995; аутор и коаутор пет књига и више од 360 научних радова, махом у светским научним часописима највише репутације.

Биографије и дидлографије: *Годишњак САНУ* 113 (2007), 451–478.

Миодраг В. ПОПОВИЋ (Врање, ФНРЈ; РС; 1948). Гим. у Врању је завршио 1967. На ЕТФ УБ дипломирао 1972, магистрирао 1975, а докторску дисертацију из области електронике одбранио је 1979. године. На ЕТФ УБ је запослен од 1972, прво у звању асистента за електронику, а затим у звању доцента од 1981, ванредног професора од 1977. и ред. професора за област Електроника од 1994. године. Ван ЕТФ провео је две школске године: 1975/76. године био је на одслужењу војног рока, а 1983/84. годину провео је као *Visiting Associate* на *Imperial College of Science and Technology* у Лондону, Вел. Британија, као добитник престижне стипендије фондације *Leverhulme Trust Fund*.

Аутор је или коаутор око 200 научних радова из више области електротехнике и рачунарства, од којих је око 30 објављено у водећим међународним часописима и монографијама. У прву групу спадају радови посвећени пројектовању аналогних (пасивних, микроталасних и активних) филтара. Из ове групе посебно треба издвојити рад који је поводом годишњице IEEE Circuits and Systems Society истакнут као један од највећих доприноса научника из Европе пројектовању филтарских функција с линеарном фазом. Резултати овог рада искоришћени су у конструкцији прве генерације Nokia мобилних телефона. Друга група радова везана је за брзе алгоритме за обраду сигнала, који се често цитирају у литератури. На крају, трећа група радова се односи на дигиталну обраду биомедицинских сигнала, посебно на примену wavelet трансформације у обради и кла-

сификацији биомедицинских слика. Неки од ових радова, који су публиковани у водећим биомедицинским часописима, значајно су утицали на истраживања других научника у одговарајућим областима. Према подацима из базе GoogleScholar радови Поповића су цитирани преко 750 пута у публикацијама других аутора. Руководио је или учествовао у низу истраживачких и развојних пројеката за домаће и стране наручиоце. Посебно треба нагласити да су многи публиковани научни резултати нашли практичну примену, како у стручним радовима самог аутора, тако и у реализацијама других аутора и компанија. На пример, неки резултати из брзих алгоритама за обраду сигнала примењени су у свим телефонским централама произведеним у Србији у последњих 20 година.

Поред научног и стручног рада Поповић се активно бавио и педагошким радом. Предавао је велики број предмета из електронике и увео у наставу неколико нових предмета из обраде сигнала. Аутор је седам универзитетских уџбеника из електронике и обраде сигнала, од којих су неки доживели велики број издања. Три уџбеника су биле прве универзитетске публикације на српском језику у одговарајућим областима. Био је ментор кандидата за 6 докторских дисертација. Руководио је израдом великог броја магистарских, мастер и дипломских радова студената.

Рецензент је великог броја значајних часописа у области обраде сигнала у земљи и свету. Био је члан научних одбора већег броја домаћих и међународних конференција.

Од 2007. је дописни а од 2012. редовни члан АИНС. Био је први студент продекан на ЕТФ УБ 1971–72. године и продекан за финансије ЕТФ у два мандата у периоду 1987–91. За декана ЕТФ биран је у два мандата у периоду 2007–12. године. Од октобра 2012. обавља дужности проректора за организацију и финансије УБ и генералног секретара Конференције универзитета Србије.

Душан ПРОРОКОВИЋ (Лозница, СФРЈ; РС, 1976), доктор политичких наука. Основне студије завршио на ФОН УБ, на одсеку за управљање квалитетом. Специјалистичке, додипломске студије завршио из области пословне економије и јавних финансија. Последипломске студије завршио је на Високој школи за међународне односе и јавну управу у Прагу (Чешка), на Одсеку за међународне односе и дипломатију, где је потом и магистрирао. Звање доктора наука стекао је на Катедри међународних односа и дипломатије на Факултету политичких наука и међународних односа Универзитета Матеја Бела у Банској Бистрици (Словачка). Сарадник је Фонда Слободан Јовановић и извршни дир. Центра за стратешке алтернативе из Београда.

Поред матерњег српског, говори још пет страних језика. Ожењен, отац троје деце.

Рагови: *Косово: међуејнички и ђополитички односи*, Бг 2011; *Геополитика Србије: ђоложај и ђерсејекџиве на ђочетџку XXI века*, Бг 2012; *Зашто је ЕУ (гео)политички несамостална, Национални инџтерес*, Год. IX, Vol. 16, бр. 1/2013; *Вишеградска група: разлоси удруживања и перспективе инџтеграције, Међународна ђополитика*, Год. LXIV, бр. 1150, април–јун 2013; *Геополитички положај (БЈР) Македоније, Срџска ђополитичка мисао*, Год. XX, vol. 40, br. 2/2013; *Бџлгария и Сърбия: Възможното сџгласуване на геополитическите цели (Бугарска и Србија: о могућем усаглашавању геополитичких циљева)*, *Геополитика*, Год. X, бр. 4/2013. *Бџлгарско геополитическо дружество и Институт за балкански и европејски изследвания*, Софиа, стр. 29–44; *Geopolitické postavenie Srbska na začiatku 21. storočia s osobným dôrazom na spoločensko-geografické faktory*, Rigoróznа práca, Banská Bystrica: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov, Katedra medzinárodných vzťahov a diplomacie, Univerzita Mateja Bela, 2012; *Евроазијство*,

атлантизам, и теорија сукоба цивилизација на Балкану, Зборник радова *Србија и евроазијски геополитички њросптор*, Бг 2013; Рашка област као геополитичко жариште и њен значај по положај Србије и Српске, (рад предат часопису ФПН у Бањој Луци за друштвена питања *Politeia*); Стратешки коридори и цевоводи и њихов утицај на геоекономски положај балканских држава рад предат на рецензију часопису *Национални инђерес*).

Божидар РАДЕНКОВИЋ (Пирот, ФНРЈ; РС 1958). Основну и средњу школу завршио у Београду. На ФОН-у, кибернетски смер, дипломирао 1984. Последипломске студије на ФОН-у завршио 1987. Докторску дисертацију: „Интерактивни симулациони систем за дискретну-стохастичку симулацију организационих система и његова реализација на мини и микро рачунарима” одбранио је 1989. на ФОН-у. За асистента приправника на ФОН за предмет Симулација и симулациони језици изабран 1987, за доцента на истом предмету изабран 1990, за ванредног професора изабран 1994. године, а за ред. професора 1999. године. Боравио на последокторском усавршавању на Wirtschaftsuniversität Wien, 1991, као стипендиста Аустријске владе. На University of Paisley боравио је 1992. у оквиру рада на међународном пројекту Modeling and Simulation for Large Scale Discrete Event Systems.

Области у којима је дао најзначајније научне доприносе су: електронско пословање, интернет технологије, рачунарска симулација, рачунарска физика, мобилно пословање. Руководио је израдом више пројеката које је финансирало МНТР РС. Сарађује с привредом. Резултате истраживања објавио је у више од 200 референци. Од тога је преко 25 у часописима међународног значаја на СЦИ листи, 7 монографија издатих у иностранству и преко 30 радова у зборницима међународних симпозијума.

Слободан РЕЉИЋ, (Теслић, БиХ, ФНРЈ; БХ, РСрп, 1954) новинар и социолог. Дипломирао је журналистику на ФПН УБ (1978), а магистрирао на Одељењу за социологију ФФ Универзитета у Источном Сарајеву (2010) с темом *Четвртњи стуб демократије – њолићиколошко-социолошки аспекти*. Завршио је специјалистички курс *Медији и демократија*, на америчком Дјук универзитету, Дарам, Северна Каролина (2000). Одбранио докторску дисертацију *Промена карактера медија у савременом књићализму: узроци, акћери, њоследице*, на ФФ УБ 2013. године. У новинарској каријери био је и гл. и одг. ур. НИИ-а (2002–9) и помоћник гл. ур. *Новосћи* (2013–4). Награду „Димитрије Давидовић” као уредник године добио је 2003. године. Од маја 2014. је на УчитФ УБ на катедри за Социологију, ужа нуачна област Социологија образовања и Социологија породице.

Учествовао на бројним стручним и научним скуповима о улози медија у савременом друштву, о манипулацији у савременој демократији и улози и природи медија у позном капитализму.

Аутор је две научне монографије (*Огумирање слободних медија*, Бг 2011; *Криза медија и медији кризе*, Бг 2013) и више оригиналних научних радова у часописима међународног значаја, као и у водећим часописима националног значаја и тематским зборницима.

Најважнији прилози у научним часописима и тематским зборницима: Медији и глобализација, у зборнику *Аспекти глобализације*, Бг 2003; Како је пропало српско новинарство, *Нова српска њолићичка мисао*, vol. 18, (2010), бр. 1–2; Пораз победника – Пад Берлинског зида подстакао колапс идеологије комунизма, али ни либерализму није добро, у: *Деведесетје данас*, Бг 2010; Велика криза – претварање демократије у манипулацију, *Право & Друштво*, Год. 1, бр. 4, децембар 2010; Стратешке елите у Србији

и реформа образовања или како ће велика криза Србима донети елиту нових видика, *Национални интерес, часопис за национална и државна питања*, vol. 7, (2011), бр. 3; Медији – артиљерија глобализације (како живету у 'тоталитарној култури' која 'делује као производња покорности'), *Култура* бр. 138, 2013; коров (ни)је наша судбина – о „Геостратегији Србије”, (2013): *Летопис Маџице Српске*, књ. 491, св. 3, март 2013; Како је заробљена 'слобода штампе', *Летопис Маџице српске*, књига 491, свеска 5, мај 2013.

Гојко РИКАЛОВИЋ (Јаша Томић, Банат, ФНРЈ; РС, АПВ, 1951). ОШ завршио у родном месту, гим. 1970. у Сечњу. Дипломирао 1975, магистрирао 1980. и докторирао 1988. године на ЕФ УБ. Године 1975. запослио се у Институту „Кирило Савић” као асистент-приправник. На ЕФ УБ примљен је за асистента-приправника 1976. Звање асистента стекао је 1980, звање доцента 1989, за ванредног професора изабран 1995, а за ред. 2000. године. На стручном усавршавању боравио у Лондону (1987). У настави на четворогодишњим студијама изводи наставу из предмета: Економика Југославије, Друштвено планирање и Економика индустрије. Био је ангажован на одељењу факултета у Ужицу и Шапцу, затим на Интендантској академији КОВ. Члан је НДЕЈ/С и Научног друштва „Коста Цукић”. Такође је био секретар и члан редакције часописа *Економист*. Добитник је Захвалнице за допринос образовању дипломатских економиста ЕФ УБ (1987).

Важнији радови: *Саобраћај као фактор ефикасности југословенске привреде*, Бг 1990; коаутор *Економика Југославије – криптичко суочавање са кризом*, Бг 1992; коаутор *Економика Југославије*, 1. изд., Бг 1995; коаутор *Основе својинске трансформације у аерокомплексу* Бг 1996; *Економика природних ресурса – неки значајни аспекти*, Инђија 1999; Трансформација великих предузећа у функцији одржи-

вог развоја, *Економски видици*, 2000, бр. 3; Транзиција и приватно предузетништво, у: *Стратегија развоја и структурне промене привреде Србије у условима транзиције* (ред. И. Росић, Р. Маринковић, М. Илић), Крагујевац 2001; Глобализација и интернационализација привреде – основни мегатрендови, у: *Стратешко партнерство: Осовина Роџердам – Источна Европа / Београд и Србија на Дунаву / Партнерство за нови век*, Бг 2001; Приватизација и природни ресурси, у: *Институционалне реформе и транзиција агропривреде у Републици Србији* (Књига 1, ред. З. Закић, Г. Рикаловић, Ж. Стојановић), Бг 2002; Приватизација и развој предузетништва у агропривреди, у: *Институционалне реформе и транзиција у агропривреди у Републици Србији* (Књига 2, ред. З. Закић, Г. Рикаловић, Ж. Стојановић), Бг 2003; Нова аграрна и рурална политика у фокусу националне стратегије развоја, у: *Институционалне реформе и транзиција у агропривреди у Републици Србији* (Књига 3, ред. З. Закић, Г. Рикаловић, Ж. Стојановић) Бг 2005; Економска политика, креативни капитал и развој, *Економски видици* 3/2006; коаутор Development Achievements of National Economy in Serbia at the Beginning of Third Millennium, International Conference Contemporary Challenges of Theory and Practice in Economics, 26–29 September, in: *Economic Policy and the Development of Serbia*, G. Rikalović and S. Devetaković, eds., Bg 2007; Развојни дometи привреде Србије, у: *Институционалне промене као дејерминантa привредног развоја Србије* (ред. И. Росић, В. Лековић), Крагујевац 2008; Теоријско-методолошки приступ креативном капиталу, у: *Економска политика и привредни развој* (ред. Г. Рикаловић и Б. Јовановић Гавриловић), Бг 2008; коаутор *Serbian Public Procurement System: Novelty, Challenges, Anticorruption*, International Scientific Conference, Faculty of Economics, University of Belgrade 2009; ко-

аутор Економска ефикасност и утврђивање типова развоја креативног сектора, *Култура*, 2010; коаутор Рурална будућност Србије и ЕУ, у: *Економска политика и развој* (ур. Биљана Јовановић Гавриловић, Татјана Ракоњац-Антић), Бг 2011; Предговор издању: Креативна економија и креативне индустрије у: *Креативна Србија: нови правац развоја*, (ур. Г. Рикаловић), Anonymous said, Бг 2011; коаутор Economic dimensions of art market in Western Balkans and recommendations for improvement of its development, in: *Western Balkans: regional art market, and not a fiction?* 2012; коаутор Развој тржишта рада у функцији економског опоравка Србије: рурално–урбани аспекти, *Економски видјци*, вол. 17, бр. 4, 2012; коаутор Public procurement in Serbia in the conditions of global economic crisis, in: *From Global Crisis to Economic Growth*, Volume I, Belgrade 2012; Теоријско-методолошке основе мерења ефеката технолошког прогреса на развој библиотекарства, *Читалишће*, 2012; коаутор Нови образац привредног развоја и запошљавања: Модел креативне руралне индустријализације, *ЗМСДН*, год. 141 (4/2012); коаутор Развој креативних индустрија у Србији и поуке аустралијског искуства, у: *Креативна Аустралија* (ур. Г. Рикаловић И Х. Микић), СФБЦ – Група за креативну економију, Бг 2013; коаутор Chapter 9 – The Ljubljana Process: More than Rehabilitation of our Common Heritage in South-Eastern Europe, in: *Heritage for Development in South-East Europe: New visions and perceptions of heritage through the Ljubljana Process* (eds: G. Rikalović and H. Mikić), Council of Europe, 2014.

Љубодраг САВИЋ (Трипкова, Чајетина, ФНРЈ; РС; 1955). Дипломирао 1980, магистрирао 1985. и докторирао 1992, на ЕФ УБ, где је и запослен од 1981. године. Професор на предмету Економика индустрије, а држи предавања и из предмета Технолошки развој и политика на академским студијама. Осим

у Београду учествовао у извођењу наставе на одељењима ЕФ у Шапцу и Ужицу. Поред редовних, наставу изводи на последипломским, односно мастер студијама на ЕФ УБ, на предметима Индустриска политика и привредни развој, Савремене тенденције у светској привреди и Научно-технолошка политика и привредни развој. Био је руководилац Центра за израду инвестиционих пројеката у Научноистраживачком центру ЕФ УБ. Од 2003. године руководи иновационим курсом „Како направити бизнис план“, који се успешно реализује на ЕФ УБ. Учествовао је у пет макро пројеката Министарства науке Србије, руководио је и израдом више бизнис планова, као и пројеката процене вредности капитала и програма приватизације. Стални је судски вештак за економско-финансијску област. У 1988. години боравио на LSE у Лондону. Члан је НДЕ.

Написао је самостално или као коаутор 11 књига и монографија и преко 70 чланака, који су објављени у најугледнијим часописима. Изучава детаљније питања везана за развој индустрије, индустријске политике и транзиције српске привреде.

Објављени радови: *Индустријска политика*, Бг 1993; *Економика индустрије*, I део, Бг 1995; коаутор *Економика индустрије СРЈ*, ред. М. Илић, Крагујевац 1996; *Економика индустрије*, (1. изд.) Бг 1997; 2. изд. – репринт, 2000; коаутор *Индустријски менаџмент*, Крагујевац 2000; *Економика индустрије*, 3. доп. и изм. изд., Бг 2002; *Економика индустрије*, 4. доп. и изм. изд., Бг 2005; коаутор *Одрживи развој у СЦГ: институционално управљавање решењима и пракси у ЕУ*, Бг 2006; *Економика индустрије*, 5. доп. и изм. изд. – нови стандарди, Бг 2007; 6. изд. – репринт – 2009; Суноврат српске индустријализације – порука за будућност, у: *Нова генерација европских докумената одрживој развоја и поуке за Србију*, Бг 2008; *Транзиција српске привреде – криза развоја индустрије*, Бг 2008.

(коаутор); *Косово и Метихија – џолиичко-географске и геџолиичке џерсејекџиве*, Бг 1999; *У врџлоу балканизације*, Бг 2001; *Срџско џиџање – геџолиичко џиџање*, Бг 2004; *Природни џџенцијали и геџрадиране џовршине џиџине Обреновац*, Бг 2008 (коаутор); *Косово и Метихија: џџмодерни геџолиички ексеџриментџ*, Бг 2012; *Геџолиичка неџвроазијсџива – џџзиција срџских земаља*, Бг 2013.

Димитрије СТЕФАНОВИЃ (Панчево, Банат, Краљевина Југославија; РС, АПВ, 1929), музиколог и филолог. *Члансџиво у САНУ*: Одељење друштвених наука: дописни члан од 22. 4. 1976; ред. од 12. 12. 1985. *Обласџ рага*: музикологија (византијска и стара српска музика). *Школска сџрема*: диплома ФФ УБ (германска група, енглески језик и књижевност); магистар (1960) и доктор филозофије Оксфордског универзитета, 1967. *Зайослење*: Музиколошки институт САНУ (научни саветник, директор од 1979–2001). *Функције у САНУ*: Генерални секретар САНУ од 29. марта 2007. године. *Присџујина академска бесега*: Стара српска музика. Глас / САНУ. ОДН. 366, 26 (1992) 31–41. *Члансџиво у друџим академијама*: ЈАЗУ 1986; САЗУ 1987. *Члансџиво у усџановама кулџуре, науке и сџручним удружењима*: МС (члан Извршног и УО и секретар Одељења за сценске уметности и музику, 1991, потпредседник 15. 5. 2004). *Уреднички рад*: *Зборник Маџице срџске за сценске уметности и музику*, члан редакције од 22. 4. 1991. *Биџграфије и библиџграфије*: *Годишњак САНУ*, 83 (1977) 252–258; 92 (1986) 417–419; 102 (1996) 521–525; 109 (2003) 385–391. *Одбори САНУ*: Сентандрејски одбор, члан од 1976; Одбор за речник српскохрватског књижевног и народног језика, од 1972; МОО за треџи миленијум, од 1982; МОО за проучавање Косова и Метохије, од 1983; МОО за историју српске музике, председник од 1979; старословенски одбор, од 1982. *Признања и*

наџраге: Орден СР Немачке – Крст за заслуге с лентом, 1991; Орден Св. Саве I. степена.

Коста СТОЈАНОВИЃ (1867–1921). В. стр. 880–887. овог Зборника.

Слободан В. СТОЈАНОВИЃ (Врање, ФНРЈ; РС, 1948). ОШ завршио у родном месту, гим. у Лесковцу 1967. Дипломирао 1972. на ЕФ УБ, једногодишњу последипломску специјализацију у области Маркетинга завршио 1973/74. у Француској (Mompellier). Магистрирао 1982. на ПФ УБ и стекао диплому магистра друштвено-економских наука. Магистарски рад „Јавни зајам и привредна кретања у најразвијенијим капиталистичким земљама” био је запажен и објављен и у фрагментима, а већим делом у посебном зборнику радова.

Стекао је разноврсно и богато професионално искуство радећи највише у савезној администрацији (СИБ СФРЈ, министарство за привреду, савезни комитет за енергетику и индустрију, секретаријат СИБ-а за праћење привредних кретања, генерални секретаријат СИБ-а, кабинети чланова СИБ-а Бориса Шнудерла и Рикарда Штајнера). Привредно искуство стекао је у компанији Симпо и породичном предузећу Ведес. Радећи у националним јавним институцијама (ПК), представништво у Бриселу) и Национална служба за запошљавање (НСЗ) Србије као и у невладиним организацијама овладао је функционалним механизмима оба сектора.

Током своје каријере посебно је изграђивао мултидисциплинарни, системски, мултикултурални и интернационални приступ, захваљујући чему је, између осталог, постигао запажене резултате у свим областима рада и ангажовања.

На најскорашњим пословима као дир. сектора за предузетништво и пројекте у НСЗ покренуо је већи број иницијатива и допринео унапређењу рада. У оквиру тога крајем децембра 2006. успешно је завршио

руковођење Пројектом ЕУ за запошљавања младих жена (Српкиња, Албанки и Ромкиња) на југу Србије (општине Медвеђа и Лебане). Кључно је допринео учлањањењу НСЗ у светску организацију јавних служби за запошљавање. Суоснивач је и генерални секретар НВО Обзир која се бави ширим социјалним питањима и настоји да делује превентивно снагом аргумената и знања с више обзирности према људима и природи.

У својству дир. Представништва ПКЈ у Бриселу допринео концепирању и остварењу разноврсних економских послова. Створио је основу за сарадњу и укључење наше Коморе у асоцијацију Еуро Шамбре.

Радећи у привреди (1990–6) проникао је праксу производње, трговине и услуга као и у целину пословања сложеног система као што је Симпо. Доказао се на пословима менаџера, и првог дир. Центра за мала и средња предузећа компаније Симпо. Тада је учествовао у реализацији око 50 пројеката (од идеје до профита) за формирање породичних предузећа.

Урадио индивидуално и тимски више запажених студијско-аналитичких материјала и учествовао у остваривању међународне сарадње на билатералној и мултилатералној основи, у својству саветника у привредним ресурсима и кабинетима министара савезне владе. Посебно се активно ангажовао као секретар Комисије СИВ-а за сарадњу с Организацијом за економску сарадњу и развој (ОЕЦД).

Има искуство у раду с људима, почев од дужности резервног старешине у војсци до директорских позиција, као и у међународном преговарању. Руководио је с преко 1500 људи и доносио одлуке које су премашивале износе од два милиона евра.

Превео је три књиге из области економије с француског на српски језик, уређивао је и био члан неколико редакција водећих стручних часописа, објавио је преко 50 стручних радова.

Научни је и стручни преводилац за француски језик, а базично познаје енглески и шпански.

Положио је државни испит и испит за рад у области запошљавања и екстерног међународног проверавача QMC према ИСО9001:2000. Члан је Европског покрета у Србији, НДЕ и Светске организације новинара стручне периодичне штампе.

Биљана СТОЈКОВИЋ (Крушевац, ФНРЈ/СФРЈ; РС, 1963). Гим. завршила у Крушевцу, дипломирала на ФПН УБ (смер Међународна политика), где је 2008. одбранила и магистарску тезу („Одређење појма развојна стратегија у савременој теорији политике”). На Војној академији Универзитета одбране 2013. докторирала с темом „Безбедносни аспект националне стратегије развоја” и стекла научно звање доктор војних наука за стратегију. Од 1988. ради у Министарству одбране РС.

Ауторка је четири књиге, као и 12 оригиналних научних радова који се односе на безбедност, стратегијски развој, одбрану, процену изазова, ризика и претњи безбедности, национални интерес, демократску контролу војске, родну равноправност и сл. Учествовала је на више домаћих и међународних научних скупова.

Данило ТОМИЋ (Шушеока, Мионица; ФНРЈ; РС, 1945) ОШ 1960, Кусадак – Младеновац, Средња школа: 1964, Ваљево; На ПољФ УНС дипломирао 1975, магистрирао 1977. и докторирао 1984. Усавршавање: специјализација 1980: Институт друштвених наука, Хаг, 6 месеци, тема: Пољопривредни и рурални развој; 1987/88, Државни Универзитет, Охајо – Колумбус, САД – 13 месеци, одељење за аграрну економију и руралну социологију; тема: Нове технологије и пољопривредни развој (Фулбрајтов стипендиста); 2004/VI–VII, Берген – Норвешка,

Летња академија Европске Коморе, тема: Лидерство у управљању коморама.

Научна звања: Научни сарадник, 1986, ПољФ УНС; виши научни сарадник, 1992, ИЕП, Бг и научни саветник, 1997, ИЕП, Бг; експерт савезне Владе, 1997, Министарство за развој, науку и животну средину; председник ДАЕЈ/С у ЕААЕ, 2002, Хаг.

Чланство у професионалним организацијама и удружењима: Светска асоцијација аграрних економиста, Чикаго; Европска асоцијација аграрних економиста, Хаг; Америчка асоцијација аграрних економиста, АМЕС; НДЕ СЦГ, Друштво аграрних економиста СЦГ, Друштво аграрних економиста Србије, Друштво аграрних економиста Војводине, Савез инжењера и техничара СЦГ, МС.

Милан ТОМИЋ (Доња Шаторња, Топола, Шумадија, ФНРЈ; РС, 1949) Дипломирао, магистрирао и докторирао (тема: „Значај вредновања, селекције и едукације спортских менаџера“) на ФФК. Радио у спорту као генерални дир. СД Црвена звезда, потпредседник ФК Црвена звезда и потпредседник ФСС. Професор на Високој школи за пројектни менаџмент у Београду. Предавао на Високој школи за спортску индустрију, РЕУ „Плеханов“ у Москви, као и на БПШ. Установио предмете Спортски менаџмент и Основе спортске организације на Факултету за спорт и физичко васпитање УБ, где је и предавао поменуте предмете. Обављао је и функције дир. Дирекције за имовину Србије и председника ИО ДСС. Учествовао је у пројектима развоја спорта у Русији и Србији.

Објавио је више десетина научних и стручних радова у земљи и иностранству.

Важнија дела: *Менаџмент у спорту*, Бг 1995. *Менаџмент у спорту*, Бг 2001. *Маркетинг у спорту*, Бг 2002; *Маркетинг в спорте*, Москва 2002; *Менеджмент в спорте*, Москва 2004; *Основи спортске организације*, Бг 2006; *Спортски менаџмент*, Бг 2007. *Организација*

предузећа, стругтура, култура и менаџмент, Бг 2011; *Време краљице, усјони и њадови спортских идеала кроз историју*, Бг 2014.

Спасоје ТУШЕВЉАК (Подивице, Трново, ФНРЈ; БИХ, БХФ, 1952) ванредни професор Универзитета у Источном Сарајеву ангажован је на предметима Пословне финансије, Економска дипломатија, Корпоративне финансије и Међународне финансије на редовним и мастер студијама ЕФ Пале и Факултета пословне економије Бијељина. Дир. је Института ЕФ Универзитета у Источном Сарајеву. У период од 1998–2001. руководио је тима Републике Српске и Босне и Херцеговине у преговорима о сукцесији СФРЈ, а у периоду од 2000–1. председавајући Савјета министара Босне и Херцеговине и министар трезора. Учествовао је као сарадник и руководиоца у изради научноистраживачких пројеката из области рачуноводства и методологија обрачуна, финансирања инвестиција и развоја, процене вредности, реструктурирања предузећа и расподеле, од којих је значајан број публикован као монографије.

Важнија дела: Макро пројект: *Посљедице рата и стабилности однове Републике Српске*, коредатор с проф. Слободаном Максимовићем, коаутор 4 студије; Конзорцијум института Српско Сарајево – Бг 1994–6; Макро пројект: *Однова и развој Републике Српске*, коредатор с проф. Слободаном Максимовићем, коаутор 2 студије; Конзорцијум института Српско Сарајево – Бг 1996–7; *Ревитализација овчарства и козарства у Републици Српској – РЕВОКО*, Consesco институт, Сарајево – Бг 2000; *Процена вредности предузећа у кризи*, Бг 1996; коаутор *Финансије предузећа*, Бг 2003.

Сретен ЂУЗОВИЋ (Отиловићи, Пљевља, ФНРЈ; РСГ, 1955). Дипломирао 1978. (пословна економија) на ЕФ УБ, магистрирао 1986. (привредни развој) на ЕФ УКг и док-

торирао 1991. (трговина) на ЕФ УБ. Ред. професор ЕФ УНи. Област интересовања: привредни развој и економска политика, пословна економија и менаџмент. Учествовао и био ментор за израду и одбрану магистарских теза и докторских дисертација на: Универзитету у Нишу, Универзитету у Београду, Универзитету у Новом Саду и Универзитету Црне Горе. Учествовао у научноистраживачким пројектима: Стратегија и политика развоја трговине Републике Србије, 2003; Стратегијско управљање производњом малих и средњих предузећа у условима транзиције (2001–5); Стратегија и политика развоја трговине Републике Србије, 2009; Истраживање савремених тенденција стратешког управљања применом специјализованих менаџмент дисциплина у функцији конкурентности српске привреде, 2012.

Чланство у редакцијама часописа: *Економске теме* (Ниш), *Montenegrin Journal of Economics* (Котор), *Пословна економика* (Бг), *Бизнис школа*, (Нови Сад). Чланство у професионалним удружењима: НДЕС, ЕДИ асоцијације, ЈУСК, Српска федерација за франшизинг, Српско удружење за маркетинг.

Важнији радови: *Менаџмент иновацијама у трговини*, Бг 2000; *Менаџмент набавке*, Ниш 2006; *Трговина (принципи, структура, развој)*, Ниш 2009; *Менаџмент квалитетом у трговини*, Ниш 2010; коаутор *Иновације у трговинском менаџменту*, 2. изм. и доп. изд., Ниш 2010; *Менаџмент набавке (теорија и пракса)*, Ниш 2011.

Драган ШКОРИЋ (Ведашић, Кореница, Лика, Краљевина Југославија; РХ, 1937). ОШ завршио у Бачком Брестовцу, а гим. у Сомбору. Дипломирао 1963, магистрирао (група Генетика и оплемењивање) 1968. и докторирао 1975. на ПољФ УНС. Године 1964. се запослио у Институту за ратарство и повртарство у Новом Саду, као асистент на оплемењивању сунцокрета. У звање науч-

ног сарадника изабран 1976. На ПољФ УНС изабран за доцента на предмету „Оплемењивање биљака и Семенарство” 1978. На истом предмету изабран за ванредног професора 1983, а за ред. професора 1990. У звање професора-емеритуса УНС изабран 2008. За дописног члана САНУ изабран 2003, а за ред. новембра 2009. У САНУ је био председник Одбора за флору и вегетацију до новембра 2011. Од новембра 2011. је председник Одбора за село САНУ. У оквиру САНУ ради на пројекту из области генетике сунцокрета. Био 1968. на специјализацију у трајању од 6 месеци из области генетике уљаних култура на Универзитету у Гисену (Gissen), Немачка. У више наврата боравио на краћим усавршавањима у САД, Француској, Шпанији, СССР и Италији. Био управник Завода за уљане културе, Института за ратарство и повртарство у Новом Саду од 1989. до 2006, када је отишао у пензију. Председник УО Института у два наврата (1995–2004). Члан Националног савета за науку и технолошки развој РС био у три мандата. Функцију дир. Националног програма „Биотехнологија и агроиндустрија” обављао у периоду 2003–6. (65 пројеката с 900 истраживача). Био руководилац 5 домаћих пројеката, а учествовао још у реализацији 8 као руководилац потпројекта и тема. На међународном плану био врло активан. У периоду од 1972–91. руководио је с три пројекта у сарадњи са САД, и био учесник на још два пројекта. Руководио је програмом генетике и оплемењивања сунцокрета „Унапређења уљаних култура у Ирану” у периоду 1970–8, где је провео око две године. Као експерт УН (ФАО) 1982. боравио у Судану, ради израде студије о могућности гајења сунцокрета у овој земљи. Такође као експерт ФАО заједно са стручњацима из САД и Енглеске провео је 3 недеље у Индији, ради израде студије о уљаним културама. На позив Министарства за науку Индије 2002. борави у овој земљи,

где је извршио оцену националног програма истраживања на сунцокрету и одржао серију предавања у институтима и на универзитетима. Посебно треба истаћи сарадњу проф. Шкорића са стручњацима Кине. Од 1982. до данас, борави је у овој земљи 18 пута и сваки пут одржао по неколико предавања. Учествовао је на преко 50 међународних научних скупова и на сваком презентовао своја научна достигнућа. Такође, одржао је по позиву предавања у преко 20 земаља. Најзначајнију међународну сарадњу је имао у оквиру FAO – European Research Network on Sunflower. Од оснивања овог програма 1975. био веома активан, да би обављао дужност главног координатора целокупног програма у периоду 1989–2006. У реализацији овог програма учествовали су научни радници из САД, Аргентине, Француске, Шпаније, Италије, Немачке, Чешке, Мађарске, Румуније, Бугарске, Турске, Индије, Кине, Аустралије, Египта и још неколико афричких земаља.

Шкорић је био преко 12 година члан Извршног одбора Међународне асоцијације о сунцокрету (ISA, Париз). Такође, био је члан Извршног комитета EUCARPIA (Европска асоцијација оплемењивача биља) у три мандата, као представник наше земље.

Сам или с другим ауторима објавио је преко 360 научних радова, као и 5 монографија о сунцокрету (две на нашем језику, две на енглеском и једну на руском). Главни је уредник међународног часописа *Хелиа*, члан је уредништва научних часописа из Украјине, Румуније и Хрватске, као и домаћих *Архив за пољопривредне науке*, *Генетика и Уљарство*.

Са својим тимом створио је 269 хибрида сунцокрета који се успешно гаје у већем броју европских земаља и код нас. О вредности ових хибрида најбоље говори податак, да је овим хибридима у 2006. када је одлазио у пензију било засејано преко 2 милиона хектара, односно 10% површина у свету. Био је

ментор за израду и одбрану 8 магистарских теза и 3 докторске дисертације, као и члан више комисија за израду и одбрану магистарских теза и докторских дисертација.

За свој рад и достигнућа у науци добио следећа одликовања: Првомајска награда рада – СФРЈ (1980); Октобарска награда Новог Сада (1995); Орден заслуга за народ са сребреном звездом – Председништво СФРЈ (1988.); Pustoviot Award – Међународна асоцијација за сунцокрет, Парис, Француска (1988.); Friendship Award – Влада НР Кине (2006) и друге. *Мојто*: „Радом се постиже све”.

Милан С. ШОЈИЋ (Малешин, Зворник, Семберија/Бирч, ФНРЈ; БХ, РСрп, 1949). Магистрирао 1974. и докторирао 1980. на ЕФ УБ. Ванредни професор на ФПН УБ. Запослен у НБС од 1990. у Директорату за економске анализе и статистику на економским и монетарним истраживањима. Раније је радио у: ЗИТ, у Савезној влади СФРЈ, у ИДН – ЦЕИ, где је био директор. Додатне стручне специјализације и усавршавања обавио у низу међународних програма, међу којима су: Programming and Policies for Medium term Adjustment IMF, 1990; Development cooperation and Role of International Banks – ILO Turin – International Centre / Instituto Bancario Sao Paolo di Torino, 1989; Financial Programming and Policies, IMF, Beograd, 2001; Inflation targeting, JWI-IMF, Беч 2004; Workshop on Econometric Models and Methodologies, ECB, May 3–4, 2006; Bank of England – Centre for Central Banking Studies; NBS-Inflation Targeting, October 9–13, 2006. и др.

Члан је, и један од оснивача, НДЕС, члан је председништва ДЕБ и један је од уредника часописа *Економски видици*. Учествовао је у раду великог броја домаћих скупова (САНУ, НДЕС, СЕС и др.) и међународних скупова, семинара и округлих столова. Био је члан делегације коју је у име Владе и Народне

банке предводио др Драгослав Аврамовић за разговоре с међународним финансијским организацијама у априлу 1996. у Паризу. Био је члан делегације РС у оквиру сарадње са Статистичким заводом Краљевине Шведске. Члан је редакције *Стаτισтичкој билтену НБС*. Био уредник и гл. ур. *Годишњеї извешїја НБС*. Био представник НБС за сарадњу с ЕУРОСТАТ-ом. Испред НБС, Шојић је члан мреже за централно банкарску и монетарну историју Југоисточне Европе (SEEMHN) и учесник на конференцијама ове мреже централних банака.

Објавио је књигу *Методи анализе и њредвиђања њривредних кређања*, Бг 1981, затим књигу *Финансијска стаїаїстїика* (као коаутор), Бг 2006. и преко 230 стручних и научних радова из области методологије прађења и прогнозирања економских и финансијских токова, финансијског и монетарног система, истраживања тржишта и цена и макроекономских кретања у бројним студијама и домаћим и међународним часописима. Шојић је коаутор рада *Monetary policy in the Kingdom of Yugoslavia during the Great Depression (1929–1934)*, у књизи *Monetary Policy during Economic Crisis: A Comparative and Historical Perspective*, The Fifth Annual South-Eastern European Monetary History Network (SEEMHN) Conference, April 2010; коаутор рада: *How Yugoslav hyperinflation was curbed in 1994*, Sixth Conference of the, South-East Europe Monetary History Network, March 17–18, 2011; аутор *Суздијање инфлације у Сјединеним Америчким Државама у време Пола Волкера као њредседника ФЕД-а*, Бг 2008; *Реални ефективни девизни курс динара и ек-*

стерна неравноїежа у њривреди Републике Србије, Бг 2011; коаутор *Monetary Conditions in the Kingdom of Serbia (1884–1914)*, Fourth Conference of Southeast Europe Monetary History Network, National Bank of Serbia, Бг 2010; коаутор *National Bank of Serbia's Monetary Policy in Inflation Targeting Regime*, Бг 2011; *Економска наука и превазилажење економске кризе у нас*, у Зборнику *Економска наука и њривредна криза*, Бг 2010; *Отплата спољног дуга Републике Србије и нови модел њривредног развоја*, *Економски видици*, 2, 2012; *Економске и финансијске кризе и индикатори раног упозоравања*, *Економски видици*, 3, 2009; *Окончајте ову депресију одмах*, *НБС инфо*, бр. 37, НБС; септембар /октобар 2012; коаутор *Serbia / Yugoslavia: from 1884 to 1940*; коаутор *Стратегија развоја трговине Републике Србије*, Бг 2009; *Економска криза и индикатори раног њпозоравања*, Бг 2010; *Најновија макроекономска кретања у Републици Србији*, у зборнику *Активностии њримени девизних, царинских и спољноїтровинских њослова*, Бг 2012; *Како се финансира Европска унија*, у зборнику *Балкан и ЕУ*, Бг 2011; *Судвенционисање њољоїривреде у Европској унији и њоїреда редукације шокова изазваних скоком цена њољоїривредних њроизвода у условима инфлационої стаїеїирања у Републици Србији*, Бг 2010; *Информација о индикаторима финансијске и економске кризе у Грчкој*, Бг 2011; коаутор *Раст становништва и ограничене количине питке воде*, у зборнику: *Стаїановништво и развој*, Бг 2012; *Најзначајнији финансијски резултати пословања њривреде Србије 2006–2010*, *Економски видици* 1, 2012, и др.

СКРАЋЕНИЦЕ

- ААС = Академија архитектуре Србије
 АгроФ = Агрономски факултет
 АЕН = Академија економских наука
 АИНС = Академија инжењерских наука Србије
 АМН = Академија медицинских наука
 БАА = Београдска банкарска академија
 Бг = Београд
 БЈРМ = Бивша Југословенска Република Македонија
 БПШ = Београдска пословна школа
 БХФ = Бошњачко-хрватска Федерација (Федерација Босне и Херцеговине)
 Вел. = Велика (Британија)
 ВПШ = Виша пословна школа
 ГеФ = Географски факултет
 ГИ = Географски институт
 гим. = гимназија
 гл. = главни
 ГрФ = Грађевински факултет
 ДАЕЈ = Друштво агроекономиста Југославије
 ДАЕС = Друштво агроекономиста Србије
 ДЕБ = Друштво економиста Београда
 дир. = директор
 ДПС = Друштво психолога Србије
 ДСС = Демократска странка Србије
 ЕААЕ = Европска асоцијација агроекономиста
 ЕИ = Економски институт
 екон. = економски, -а, -о
 ЕТФ = Електротехнички факултет
 ЕУ = Европска унија
 ЕФ = Економски факултет
 ЕЦМР = Европски центар за мир и развој, Бг
 Зг = Загреб
 ЗИТ = Завод за истраживања тржишта, Бг
 ЗМСДН = Зборник Матице српске за друштвене науке
 ЗМСЛУ = Зборник Матице српске за ликовне уметности
 ИАУС = Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Бг
 ИДН = Институт друштвених наука, Бг
 ИЕН = Институт економских наука, Бг
 ИЕП = Институт за економику пољопривреде, Бг
 ИЕС = Институт за европске студије, Бг
 изд. = издање
 ИКСИ = Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Бг
 ИМПП = Институт за међународну политику и привреду, Бг
 ИО = Извршни одбор
 ИП = издавачко предузеће
 ИПИ = Институт за педагошка истраживања, Бг
 ИПС = Институт за политичке студије, Бг
 ЈАЗУ (JAZU) = Југославенска академија знаности и уметности, Зг
 МНЗЖС = Министарства науке и заштите животне средине
 МНТР = (Савезно) министарство науке и технолошког развоја
 МОО = Међудодељенски одбор
 МОР = Међународна организација рада
 МПНТР = Министарство просвете, науке и технолошког развоја
 МС = Матица српска
 МТУ = Мегатренд Универзитет
 НБЈ = Народна банка Југославије
 НБС = Народна банка Србије
 НВ = Научно веће
 НВО = невладина организација
 НДЕ = Научно друштво економиста
 НДС = Научно друштво Србије
 ННВ = Наставно-научно веће
 НСЗ = Национална служба за запошљавање одг. = одговорни
 ОШ = основна школа
 ПК = Привредна комора
 ПКЈ = Привредна комора Југославије
 ПМФ = Природно-математички факултет
 ПољФ = Пољопривредни факултет
 ПР = паблик релешн (public relation)
 ПЦКСКЈ = Председништво Централног комитета Савеза комуниста Југославије
 ПШ за ПР = Пословна школа за ПР
 РАН = Руска академије наука
 ред. = редовни
 РЗПП = Републички завод за привредно планирање
 РЗР = Републички завод за развој, Бг
 РС = Република Србија
 РСрп = Република Српска
 РФ = Руска Федерација
 РХ = Република Хрватска
 РЦ = рачунарски центар
 САЗУ (SAZU) = Словеначка академија наука и уметности (Slovenska akademija znanosti in umetnosti)
 САНУ = Српска академија наука и уметности
 САС = Савез архитектата Србије
 СБ = Светска банка
 СД = Спортско друштво
 СЕС = Савез економиста Србије
 СЕСРЈ = Савез економиста СРЈ
 СЗДП = Савезни завод за друштвено планирање
 СИВ = Савезно извршно веће
 СИТЈ = Савеза инжењера и техничара Југославије
 СКА = Српска краљевска академија
 СКЗ = Српска књижевна задруга

- СКЦ = Студентски културни центар, Бг
 СЛД = Српско лекарско друштво
 СМИ = средстава масовних информација
 СПЦ = Српска Православна Црква
 СРЈ = Савезна Република Југославија
 СтомФ = Стоматолошки факултет
 СУД = Српско учено друштво
 СФРЈ = Социјалистичка Федеративна Република Југославија
 ТМФ = Технолошко-металуршки факултет
 ТФ = Технички факултет
 УБ = Универзитет у Београду
 УБК = Универзитет Браћа Карић
 УЛУПУДС = Удружење ликовних уметника примењених уметника и дизајна Србије
 УНС = Удружења новинара Србије
 УО = Управни одбор
 ур. = уредник
 УУ = Универзитет уметности, Бг
 УУС = Удружење урбаниста Србије
 ФК = Фудбалски клуб
 ФКМ = Факултет за културу и медије, Бг
 ФОБ = Факултет за одбрану и безбедност
 ФОН = Факултет организационих наука, Бг
 ФПС = Факултет за пословне студије МТУ
 ФПУ = Факултет примењених уметности УУ
 ФСС = Фудбалски савез Србије
 ФТН = Факултет техничких наука
 ФФК = Факултет за физичку културу
 ЦГ = Црна Гора
 ЦЕИ = Центар за економска истраживања ИДН
- Bg = Belgrade
 CEASA = Central European Academy of Sciences and Arts (Централно европска академија наука и уметности)
 EADI = European Association of Development Institutes (Европско удружења института за развој)
 ECPD = European Center for Peace and Development, Bg
 EHES = École des Hautes Études en Sciences Sociales (Универзитет друштвених наука у Паризу)
 IRA = International Research Association (Међународна асоцијација за истраживања)
 LSE = London School of Economics
 MIT = Massachusetts Institute of Technology
 OECD = Organisation for Economic Co-operation and Development (Организација за привредну сарадњу и развој)
 transl. = translated, translation
 WEA = World Economics Association (Светска асоцијација за економске науке)

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд